

శ్రీ లఘుసిద్ధాంతకామరూపి

బాలానన్దివ్యాఖ్యయా
ఆంధ్రభాషావ్యాఖ్యయా
సమేతా

వ్యాఖ్యాతా
డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రః

సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి
హైదరాబాద్ - 500 001.

లఘుసిద్ధాంతకాముదీ
బాలానందినీ సమేతా.
© డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

Laghu Siddhanta Kaumudi
With Balanandini
© Dr. Pallela Sri Ramachandrudu

ప్రథమ ముద్రణ : 1971
ద్వితీయ ముద్రణ : 1980
తృతీయ ముద్రణ : 1998

First Edition : 1971
Second Edition : 1980
Third Edition : 1998

ప్రతులు: 2,000

Copies : 2,000

వెల రూ. 120/-

Price Rs. 120/-

Calico Bound Rs. 160/-

ప్రకాశకులు :
సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి,
(జి. పుల్లారెడ్డి వారిటీస్ ట్రస్టు అనుబంధ సంస్థ)
5-4-743 (2వ అంతస్తు),
హరేకృష్ణ దేవాలయం ప్రక్కన,
నాంపల్లి స్టేషన్ రోడ్డు,
హైదరాబాద్ - 500 001

Publishers :
Samskruta Bhasha Prachara
Samiti
(Affiliated to G. Pullareddy
Charities Trust)
5-4-743 (2nd Floor),
Beside Harekrishna Temple,
Nampally Station Road,
Hyderabad - 500 001.

Ph.No.: 4615481, 4609925, 3323334.

ముద్రణ :

శ్రీకళాంజలి గ్రాఫిక్స్,
హైదరాబాద్ - 29
ఫోన్ నం. 597831

Printers:

Sree Kalanjali Graphics
Hyderabad - 29.
Ph : 597831

1316

ఆశీర్వాదః

శ్రీమద్భక్తానమః

శ్రీమద్భక్తానాం పుణ్యైః శ్రీరామచంద్రుడు వ్రాసిన అముసిద్ధాంతకౌముదీ బాలానందిని స్థాపితముగా చూచినాను. చాలసంతోషమైనది, నేను ఈవిధముగ సిద్ధాంతకౌముదికి ఆంధ్ర భాషలో వ్యాఖ్యానము వ్రాయవలెనని అనుకొంటిని. అది జరుగక పోయినను నావద్ద వ్యాకరణ శాస్త్రమునభ్యసించిన శ్రీరామచంద్రునిచే రచితమగు దీనిని చూడగ చాలతృప్తి కలిగినది ఇది కేవలం ద్రీకరణముకాక వ్యాఖ్యానరూపముగాను వివరణముగాను ఉన్నది. ఈరచయిత కేవలము అముసిద్ధాంతకౌముదిని దృష్టియందుంచక సిద్ధాంతకౌముదీ పాఠమును దృష్టియందితుకొని యనువృత్త్యాదులను వివరించుచుకౌముదీపాఠ సంప్రదాయము ననుసరించెను. ఈ గ్రంథము చదువుకొనెడి విద్యార్థులకే గాక పాఠము చెప్పువారికి గూడ చాలనుపకరింపగలదని నావిశ్వాసము.

‘వేదాంతశిరోమణి’ పరీక్షయందు తీర్ణుడై, అద్వైతి వేదాంత శాస్త్రమున విశిష్టపాండిత్యము గలవాడయ్యును, ఈతడు వ్యాకరణశాస్త్ర గ్రంథమునకిట్టి నిర్దుష్ట వివరణముతో నాంధ్రీకరణమొనర్చుట ఈతని శేషమునకేషమునకు నిఃషోధము. ధాతు ప్రకరణమున ప్రక్రియా ధాత్వర్థనిరూపణాదికము, కృత్తద్ధితాన ప్రక్రియా ప్రవర్తనము శిష్యోపాధ్యాయులకు చాలనుపకారిము.

ఇట్లు విద్యార్థులకుపకారిములగు గ్రంథములను రచించుటకు శ్రీరామచంద్రునకు సీతారాములుత్సాహమును ఆయురారోగ్యైశ్వర్యములను ప్రసాదించుగాఢ.

Acc. No 27104

ఇట్లు

శ్రీయోధిలాషి, సుదీక్షన విధేయుడు
కొంపెల్ల సుబ్బారాయశాస్త్రి
వ్యాకరణోపాధ్యాయులు,
రాజేశ్వరీ సంస్కృత కళాశాల

మోడెకుట్టు }
1-9-1971 }

సంస్కృత వ్యాకరణము-దాని సంక్షిప్తచరిత్ర

‘ప్రథమేహి విద్వాంసో వైయాకరణాః, వ్యాకరణమూలత్వాత్సర్వ విద్యానామ్’ (ధ్వ. ఆ. 132) అని ఆనందపర్వనాచార్యులు వ్యాకరణవైయాకరణుల మహత్త్వమును ఉగ్గడించుచున్నారు.

వ్యాకరణము అతి ప్రాచీనము:- వ్యాకరణమనగా ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము. సంస్కృత వ్యాకరణము అతిప్రాచీనమైనది. దీని ప్రారంభమును కనుగొనుట కష్టసాధ్యము. భారతీయుల ఇతర శాస్త్రములకువలె వ్యాకరణ శాస్త్రమునకు గూడ వేదమే ఆదిమమూలమని చెప్పుటలో సందేహములేదు. ‘యజ్ఞేన యజ్ఞమయజ నదేవాః’ (ఋ. 1-164-50) ‘ధాన్యమసి ధిమహి యేవాన్’ (యజు. 1-20) ‘యేనదేవాః పవిత్రేణాత్మానంపునతే నదా’ (సామ. ఉ. 5-2-8-5) తీర్థేస్తరస్తి (అథర్వ 184-8) ఇత్యాది వైదిక వాక్యములలో ‘యజ్ఞ’ ‘ధాన్య’ ‘పవిత్ర’ ‘తీర్థ’ శబ్దముల వ్యుత్పత్తి సూచితమై యున్నది. ఇట్టి వ్యుత్పత్తులు తదనంతరకాల వర్తులగు వైయాకరణులకు మార్గ దర్శకములై ‘యజురూపయత విచ్చప్రచ్చరక్షోనజ్’ (పా. సూ. 3-3-90) ‘ధిసోతే ర్ధాన్యమ్’ (మహాభాష్య. 5-2-4) పువఃసంజ్ఞాయామ్ (పా. సూ. 3-2-185) ‘పాత్యూతుదివచిరిచి సిచిభ్యస్తక్’ (ఉ. సూ. 2-7) ఇత్యాది నియమములకు మూలమైనవి ఈ విధముగ వైదిక సంహితలలో బీజరూపముననున్న వ్యాకరణము వైదిక పదపాఠములలో పరిపూర్ణత్వమునందినదని చెప్పవచ్చును. ఆకాలము నాటికి ప్రకృతి ప్రత్యయములు, ధాతుపసర్గలు, సమాసమునందలి పూర్వపదోత్తరపదములు ఇత్యాది విభాగములు బాగుగ విశ్లితములైనవి.

‘మానం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుభాశ్రుతమ్’

బహువ్యాహరణానేన నకించిదప శబ్దికమ్’ (రామా కి. 324)

అనురామాయణ శ్లోకమునుబట్టి రామాయణ కాలమునాటికి వ్యాకరణశాస్త్రమునకొక విశిష్ట రూపము లభించినట్లు తెలియుచున్నది. నామవాచకములన్నియు ధాతువుల నుండియే విచ్ఛిన్నమైనవని చెప్పువారిలో అగ్రగణ్యుడగు శాంతాయనుని (‘కత్ర

సామాన్యఖ్యాతజానీతి శాకటాయనో నైరుక్తసమయశ్చ, నిరు.1-12) వ్యాకరణము నిరుక్తకారుడుగు యాసుక్కునకు పూర్వమే వెలసినది. 'పురాకల్ప ఏతదాసీత్, సంస్కారోత్తరకాలం బ్రాహ్మణాః వ్యాకరణం అధీయతే స్మ' (మహాభా.1.1.1) అను మహాభాష్యవ్యాకరణము అతిప్రాచీన కాలమునుండియు వ్యాకరణాభ్యాసమున కతిప్రాధాన్య ముండెడిదని సూచించుచున్నది. పై ప్రమాణములచే వ్యాకరణశాస్త్ర మతి ప్రాచీనమైనదను విషయము విస్పష్టమగుచున్నది.

ముఖం వ్యాకరణం ప్రోక్తమ్:- పాణినీయ వ్యాకరణమునందు గృహీతము లగు కొన్ని పారిభాషిక సంజ్ఞలు గోవథబ్రాహ్మణమున కసబదు చున్నవి. "ఓంకారం వృచ్ఛామః కోధాతుః, కిం ప్రాతిపదికమ్, కిం నామాఖ్యాతమ్, కిం లిజమ్, కిం పచనమ్, కా విభక్తిః, కః ప్రత్యయః, కః స్వర ఉపసర్గో నిపాతః, కిం వై వ్యాకరణమ్, కో వికారః, కో వికారి, కతి మాత్రః, కతి వర్ణః, అత్యక్షరః, కతి పదః, కః సంయోగః, కిం స్థాననాదానుప్రదానానుకరణమ్" (గో.బ్రా.పూ. 1-24). మైత్రాయణీ సంహితయందును (1-7-3), ఐతరేయ బ్రాహ్మణమునందును (7-7) వ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విభక్తులు పేర్కొనబడినవి. దీనినిబట్టి వేదాంగషట్కములో నొక్కచైన వ్యాకరణము ప్రాధాన్య మాశ్రయముచేతనేగాక ఉత్పత్తి వికాసక్రమముచే గూడ ఇతర వేదాంగములలో నగ్రస్థానము నాక్రమించి 'ముఖం వ్యాకరణం ప్రోక్తమ్' అను అభియుక్తికి కిక్కిరియడమైనది.

వ్యాకరణోత్పత్తి:- వ్యాకరణమునకు మూలకందమగు అక్షర సమామ్యమును కొలుదొల్లి బ్రహ్మ బృహస్పతికిని, బృహస్పతి ఇంద్రునకును, ఇంద్రుడు భరద్వాజునకును, భరద్వాజు ఋషులకును, ఋషులు బ్రాహ్మణులకును బోధించెనని "బ్రహ్మ బృహస్పతయే ప్రోవాచ, బృహస్పతిరిన్ద్రాయ, ఇన్ద్రో భరద్వాజాయ, భరద్వాజ ఋషిభ్యః ఋషయో బ్రాహ్మణేభ్యః" అను ఋక్తంత్రకార వచనము చెప్పుచున్నది. బ్రహ్మోపజ్ఞములగు ఇతర శాస్త్రముల వలె తదుపదిష్టమగు ఆ వ్యాకరణశాస్త్రము గూడ అతి విస్తృతమైయుండవలె ననియు, దానినుసరించి వచ్చిన వ్యాకరణములన్నియు, తదనుసారులగుట చేతనే కాక దానికంటె ప్రమాణమున అత్యల్పము లగుటచే కూడ 'అనుశాసనములు,' 'అనుతంత్రమాలు' అనునామధేయములచే ప్రసిద్ధములనియు ఊహింపబడుచున్నది.

బృహస్పతి వ్యాకరణము:- బృహస్పతి బ్రహ్మవద్ద వ్యాకరణము నభ్యసించి ఇంద్రునకు బోధించెను. ఈ విషయమును “ఏవం హి శ్రూయతే బృహస్పతిరింద్రాయ దివ్యం వర్షసహస్రం వ్రతివదోక్తానాం శబ్దానాం శబ్దపారాయణం ప్రోవాచ, నాంతం జగామ, బృహస్పతిశ్చ ప్రవక్తా, ఇన్ద్రోశ్చాద్యేతా, దివ్యం వర్షసహస్రమధ్యయనకాలః, న చాంతం జగామ” (మహాభాష్య. 1-1-1) ఇంద్రునకు బోధించుటకై బృహస్పతి రచించిన ఈ వ్యాకరణ గ్రంథము పేరు శబ్దపారాయణమై యుండు నని మహాభాష్యవ్యాఖ్యాకారు లగు భర్తృహరికై - యటల ‘రూఢిశబ్దోఽయం కస్యచిద్ గ్రంథః’ “శబ్దపారాయణశబ్దో యోగ రూఢః శాస్త్రవిశేషస్య” (ప్రదీప. 1-1-1) అను వాక్యములు సూచించుచున్నవి. అనగా బృహస్పతి వ్యాకరణము ‘గౌః, అశ్వః పురుషో, హస్తీ, శకునిః, మృగః, బ్రాహ్మణః” (మ.భా. 1-1-1) ఇత్యాదివిధముల వ్రతివదపాఠరూపమై యుండె ననియర్థము. ఈవద్దతిలో ఆసంఖ్యాకము లగు పదములను, విభిన్నవిభక్త్యాదు లలో వాటికి సంబంధించిన రూపములను అన్నిటిని చెప్పవలసి యుండుటచే ఎన్నేర్దు చదివినను ఈ వ్యాకరణము తరుగకుండుట సహజము. అనగా బ్రహ్మ మొదలు బృహస్పతివరకును వచ్చిన వ్యాకరణములలో వరుసగ పదములను ఏకరుపెట్టుటయే గాని ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగములను చేసి, ఒక శబ్దము నుదాహరణముగ తీసికొని ఇతర శబ్దములను సాధించు ప్రక్రియ ఆవిర్భవింపలేదు. అందుచే ఈ వ్యాకరణములకు నిజమైన ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగరూప వ్యాకరణ త్వము లేదు. వీటికి శబ్దపారాయణ మను నామధేయమే యుక్తము.

ఇంద్రవ్యాకరణము:- బృహస్పతినుండి ‘శబ్దపారాయణమును’ అభ్యసించిన ఇంద్రుడు ఆ వద్దతిలో నున్న క్లేశము నెరింగినవా డగుటచే ఒక నూత్నప్రక్రియను ఆవిష్కరించెను. అఖండరూపమున నున్న పదములను మధ్యకువిభజించి వాటిలోని కొంతభాగమును ప్రకృతిగను, కొంతభాగమును ప్రత్యయముగను నిర్ణయించు విధానమును నుగొనెను. ఇప్పటినుండియే వాస్తవ మైన వ్యాకరణమునకు నాంది యేర్పడె నని చెప్పవచ్చును. “వాగ్దేవో వరాచ్య వ్యాకృతావదత్తే దేవా ఇన్ద్రోమబ్రువన్ ఇమాం నో వాచం వ్యాకుర్విత్...తామిన్ద్రో మధ్యతోఽవక్రమ్య వ్యాకరోత్” (తై. సం. 6-4-7) అనుతైత్తిరీయసంహితా వాక్యము, దానిపై “తామఖణ్డాం నాచం మధ్యే విచ్ఛిద్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభా

గం సర్వత్రాకరోత్ అను సాయజాచార్యుని వ్యాఖ్యానమును ఈ విషయమును ధ్రువీకరించుచున్నది.

రెండు సంప్రదాయములు:- వ్యాకరణమున ఇంద్రసంప్రదాయ మనియు, మహేశ్వరసంప్రదాయ మనియు రెండు సంప్రదాయములు కలవు కాతంత్రవ్యాకరణము ఇంద్రసంప్రదాయమునకు సంబంధించినదనియు, పాణి నీయ వ్యాకరణము మహేశ్వర సంప్రదాయమునకు సంబంధించినదనియు అభి యుక్తోక్తి.

పాణినికే పూర్వమునందున్న వ్యాకరణములు:- పాణిని తన వ్యాకరణమునందు ఆపిశలి, కాశ్యపుడు, గార్గ్యుడు, గాలపుడు, చాక్రవర్త్యుడు, భారద్వాజుడు, శాతాతాయనుడు, శాత్యుడు, సేనకుడు, స్పోటాయనుడు అను పదిమంది ప్రాచీన వ్యాకరణాచార్యులను పేర్కొనెను వీరేకాక ఇంకను మహేశ్వరుడు, బృహస్పతి, ఇంద్రుడు, వాయువు, భరద్వాజుడు, భాగురి, పౌష్కర సాది, కాశకృత్సుడు, రోడి, చారాయణుడు, మాధ్యందిని, వైయాఘ్రపన్యడు, శానకి, గౌతముడు, వ్యాడి అను పదునైదుగురు వ్యాకరణాచార్యులు (పాణిని కంటె పూర్వము) ఉండెడివారని కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములనుండి తెలియు చున్నది. ప్రస్తుతము విధితములై యున్న పదిప్రాతిశాఖ్యములందును, ఏడు ఇతర వైదిక వ్యాకరణములందును దాదాపు ఏబదికొమ్మిదిమంది ప్రాచీనచార్యుల నామ ధేయములు పేర్కొనబడియున్నవి. ప్రాతిశాఖ్యములు గూడ ఒక విధముగ వైదికవ్యాకరణములేగాన వీటిలో పేర్కొనబడిన ఈ ప్రాచీనచార్యులు వైయా యకరుణులని చెప్పుటకు సందేహములేదు. ఈ విధముగ పాణినికే పూర్వము, ప్రస్తుతము మనకు తెలిసినంతవరకు, రెండు మూడు వర్గాయములు అవృత్తము లగు నామధేయములను తీసివేయగా ఎనుబదియైదు మంది వైయాకరణుల పేర్లు తెలియవచ్చుచున్నవి

ఎనిమిది వ్యాకరణములు:- హైమబృహద్వృత్తవ చూర్ణియందు ఎనిమిది వ్యాకరణములు పేర్కొనబడినవి.

“బ్రాహ్మమైశాన మైన్ద్రం చ ప్రాజాపత్యం బృహస్పతిమ్
త్యాప్రమాపిశలంచేతి పాణినియ మథాష్టమమ్”

ఋగ్వేద కల్పద్రుమమున బ్రాహ్మము వాంద్రము, యామ్యము, రౌద్రము, వాయవ్యము, వారుణము, సౌమ్యము, వైష్ణవము అను ఎనిమిది వ్యాకరణములు చెప్పబడినవి. తోవదేవవిరచితమగు కవికల్పద్రుమమునందలి—

‘ఇంద్రోశ్చంద్రోః కాశకృత్సాన్నిపిశలీ శాకటాయనః,

పాణిన్యమరజై నేంద్రా జయన్త్యష్టాదిశాద్దికాః’

అనుశ్లోకము ఎనమండుగురు ప్రాచీన శాబ్దికులను పేర్కొనుచున్నది. ఇట్లే కొన్ని ఇతర గ్రంథములలో గూడ నామనిర్దేశపూర్వకముగను, తద్రహితముగను వ్యాకరణము రెనిమిదియుండెడివని చెప్పబడియున్నది.

నవవ్యాకరణములు:- శ్రీతత్త్వ వివేచన నౌక వైష్ణవ గ్రంథమునందు-‘ఐంద్రంచంద్రం కాశకృత్సాన్నికౌమారం శాకటాయనమ్, సారస్వతం చాపిశలం కాశల్యం పాణినియకమ్’ అను తొమ్మిది వ్యాకరణములు పేర్కొనబడినవి. ఇట్లే రామాయణాదులలోని ‘సోఽయంనవవ్యాకరణార్థవేత్తా’ (రామా. 7.36-47) ఇత్యాది వాక్యములు గూడ వ్యాకరణములు తొమ్మిదియని చెప్పుచున్నవి. కాశికావృత్తిలోని ‘పంచవ్యాకరణః’ అను పదము కాశికారునకు ఐదు వ్యాకరణములు తెలిసియుండునని సూచించుచున్నది. ఈ ప్రాచీన వ్యాకరణములలో కొన్ని (ప్రాతిశాఖ్యాదులు) వైదిక మాత్రములు; కాతంత్ర వ్యాకరణాదులు లౌకిక మాత్రములు, పాణినీయాదులు లౌకిక వైదిక వ్యాకరణములు.

ఈ వ్యాకరణములను పాణినికంటె ప్రాచీనములనియు అర్వాచీనములనియు రెండు విధములుగ విభజింపవచ్చును. పైన చూపిన 25గురు వ్యాకరణాచార్యులును, ప్రాతిశాఖ్యాదినిర్దిష్టులగు 53గురు ఆచార్యులును రచించిన వ్యాకరణములు మొదటి విభాగమునకు చెందినవి.

పాణినీయమున స్మరింపబడని ప్రాచీన వైయాకరణులు:-

మహేశ్వరుడు:- సారస్వతభాష్యమునందలి.

“నముద్రవత్ వ్యాకరణం మహేశ్వరే తదర్థకుంభోద్ధరణం బృహస్పతౌ, తద్భాగభాగచ్చ గతం పురస్తరే కుశాగ్రబిందూత్పతిరం హి పాణినౌ”

అను శ్లోకమును బట్టి మాహేశ్వరవ్యాకరణము అతివిస్తృతమైన దని తెలియుచున్నది. పాణినీయశిక్షకు చివర నున్న-

‘యేనాక్షరసమామ్నాయమధిగమ్యమహేశ్వరాత్

కృతస్త్వింశాక్షరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః’

అనుశ్లోకముచే ‘అక్షరణం’ ఇత్యాది చతుర్థ శాస్త్రములు మహేశ్వరో పజ్ఞము లనియు, ఈ శాస్త్రములనే గాక అనేకములగు ఇతర విషయములను కూడ పాణిని మహేశ్వరునినుండి గ్రహించి యుండు ననియు సూచిత మగుచున్నది. ఈ వ్యాకరణ మిపుడులభ్యము కాదు.

‘బృహస్పతి వ్యాకరణము:- వెనుక ఉదాహృతమగు మహాభాష్య వాక్యమును పట్టియు, న్యాయమంజర్యుదాహృతమగు-“తథాచ బృహస్పతిః-‘వ్రతి పద మశ్యత్వాల్లక్షణస్యాప్యవస్థానాత్, తత్రాపిస్థిత దర్శనాత్, అనవస్థా ప్రసంగాచ్చ మరణాన్తో వ్యాదిర్వాక్యకరణమితి బోధనసః’ ఇతి” అను వాక్యమును దిట్టియు బృహస్పతి వ్యాకరణము నొకదానిని రచించి యుండవలెననియు, దాని పేరు శబ్దసారాంశమై యుండుననియు, అదియే ఐంద్ర వ్యాకరణమునకు మూలమై యుండుననియు తెలియుచున్నది.

ఐంద్ర వ్యాకరణము:- (9500-క్రీ.పూ.) ఇది ఇపుడు లభ్యమానము కాకున్నను; కాకటాయన (జైన) వ్యాకరణము, లంకావతార శాస్త్రము, హైమ బృహద్వృత్త్యవచూర్ణ మొదలగు గ్రంథములలో నిర్దిష్టమై యున్నది. అల్పే రూపీ తన యాత్రాగ్రంథమున ఈ వ్యాకరణమును పేర్కొనెను. పండ్రెండవ శతాబ్దానికి పూర్వ ౨ నందు వెలసిన మహాభారత వ్యాఖ్యాతయగు దేవబోధుని.

‘యాన్యజ్ఞహర మాహేన్ద్రాద్వ్యాసోవ్యాకరణార్థవాత్

పదరత్నాని కిం తాని నన్తి పాణినిగోష్పదే’

అను శ్లోకమును బట్టి ఈ వ్యాకరణము పాణినియముకంటె ఎన్నియో రెట్లు విస్తృతమైనదని తెలియుచున్నది. ‘అథవర్ణనమూహః’ అనునది ఐంద్రవ్యాకరణ ప్రథమశాస్త్రము. అర్థవత్తగు వర్ణనమూహము ఈ వ్యాకరణమున పదముగ గ్రహింపబడును (అర్థఃపదమ్). పాణినియమున సూచితములగు ఎన్నియో పరిభాషలు ఇందు స్పష్టముగ చెప్పబడినవి. ఇట్టి విషయములు అర్వాచీన గ్రంథములనుండి తెలియుచున్నవి.

పాయవృద్ధాక్షరణము:- (8500-క్రీ.పూ.) “వాగ్దేవరాచ్యవ్యాకృతా పదత్, తేదేవా ఇన్ద్రమబ్రువన్ ఇమాంనోవాచం వ్యాకుర్వీతి, సోఽబ్రవిద్వరం

వృక్షై, మహ్యంచై వవాయవేవ సహగృహ్యతామితి" (తై.సం. 6-4-7) అను తైత్తిరీయసంహితా వాక్యము వాయువు వ్యాకరణ రచనయందు ఇంద్రునకు సహాయముచేసెనని సూచించుచున్నది. వాయుపురాణాదులలోని 'శబ్దశాస్త్రవిశారదః' (2-44) ఇత్యాది వాక్యములుగూడ వాయవ్యవ్యాకరణ మొకటి ఉండెనని సూచించుచున్నవి.

భరద్వాజ వ్యాకరణము:- (9300-క్రీ.పూ.) "బ్రహ్మ బృహస్పతయే ప్రోవచ బృహస్పతిరిన్ద్రాయ, ఇన్ద్రోభరద్వాజాయ" ఇత్యాది ఋక్తంత్ర వాక్యముచే ఇంద్ర సంప్రదాయమునకు సంబంధించిన ఈవ్యాకరణముండెడిదని ఊహింపబడుచున్నది. 'భరద్వాజకమాఖ్యాతమ్' అను యజుఃప్రాతిశాఖ్యము నందలి కాత్యాయన పచనముచే భరద్వాజుడు తన వ్యాకరణమున ఆఖ్యాతము (క్రియ)లను గూర్చి విస్తృతముగ వ్రాసెనని తెలియుచున్నది.

భాగురి వ్యాకరణము:- (4000-క్రీ.పూ.) భాగురి పాణినీయమున స్మరింపబడకున్నను ఈతని మతము శాబ్దికులలో అధిక ప్రచారములోనున్నట్లు

"పష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపనగ్గయోః

అపంచైవ హలస్తానాం యథా వాచానిశాదిశా"

అను సిద్ధాంతకొమ్ముద్యుద్యుదాహృత శ్లోకములనుబట్టి తెలియుచున్నది.

భాగురి స్మృతియని శబ్దశక్తి ప్రకాశకాది గ్రంథములందు ఉద్ధృతములగు-

'గుపూదూపవిచ్చిపణి పనేరాయః కమేస్తుణిజ్'

ఋతేరియజ్ చతుర్దేషు నిత్యం స్వార్థే పరత్ర వా'

అపాదాన సంప్రదాన కరణాదారకర్యణామ్

కర్తుశ్చాన్యోన్యసందేహే పరమేకంప్రవర్తతే"

ఇత్యాది కారికలనుబట్టి భాగురివ్యాకరణము శ్లోకబద్ధమైనట్లును, పాణిని వ్యాకరణముకంటె విస్తృతమైనట్లును తెలియుచున్నది.

పౌష్కరసాది వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) 'చరోద్వితీయాః శరిపౌష్కరసాదేరితివాచ్యమ్' అను వార్తకమున పౌష్కరసాద్యాచార్యుడు పేర్కొనబడెను. దీనిచే ఈతడు వ్యాకరణము రచించెనని స్పష్టమగుచున్నది.

చారాయణ వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) ఈ వ్యాకరణమును గూర్చి లౌగాక్షిగృహ్యసూత్రవ్యాఖ్యానమునందలి (6.1) 'తథాచచారాయణి

సూత్రమ్-‘పురుకృతేచ్ఛప్రయోః’ ఇతి పురుకృతః కృతశబ్దకృత్యవ్యతే యథా సంఖ్యం చే ప్రే వరతః పురుచ్ఛదనం పుచ్ఛమ్, కృతస్యచదనం వినాశనం కృచ్ఛమ్’ అను వాక్యమును బట్టియు ‘కమ్పలచారయజీయాః’ ఓదనపాణినీయాః, ఘృతరాధీయాః’ అను మహాభాష్యోదాహరణములచేతను (1-1-73) స్పష్టమగుచున్నది.

కాశకృతస్మిన్ వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) పాణినీనాప్రోక్తం పాణినీయమ్, అపిశలమ్, కాశకృతస్మిన్’ అను భాష్యోదాహరణముల నుండియు, బోపదేవ క్షీరస్వామ్నాదుల రచనలనుండియు కాశకృతస్మిన్ వ్యాకరణమును గూర్చి మనకు తెలియుచున్నది. కాశకృతస్మిన్ యథాతు పాఠమొకటి కాశకృతస్మిన్ శబ్దకలాపదాతు పాఠమును పేరుతో కన్నడ వ్యాఖ్యానముతో లభించినది. ఆవ్యాఖ్యానమున 134 కాశకృతస్మిన్ సూత్రములు గూడ ఉదాహరింపబడినవి. కాశకృతస్మిన్ వ్యాకరణము ఏదియోయొక పూర్వవ్యాకరణమునకు సంక్షిప్తరూపమై యుండుననియు, కాని పాణినీయముకంటె విస్తృతమై యుండవచ్చుననియు ‘కాశకృతస్మిన్ గురులామవత్’ అను కాశికాదులలోని ఉదాహరణవాక్యము సూచించుచున్నదనియు, కాశకృతస్మిన్ ప్రసిద్ధపదములకు మాత్రమే వ్యాకరణము రచించి అప్రసిద్ధపదములను పరివృజించుటచే తన వ్యాకరణమును సంక్షిప్త రూపమున వ్రాయగలిగెననియు, ఈవిధముగ పూర్వపూర్వ వ్యాకరణములకంటె ఉత్తరోత్తర వ్యాకరణములు సంక్షిప్తములగుచు వచ్చెననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఈతని వ్యాకరణము శ్లోకబద్ధము. ఉదా:- గృహః పుంసీచభూమ్నోవ’ ‘అకర్మకేభ్యోదాతుభ్యో భావేఃకర్మణ్యజ్ఞే స్మృతః’ మొ.

శంతను వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) ఇది శంతనువు అను ఆచార్యుడు రచించినది. ఇప్పుడు లభ్యమగుచున్న ఫిట్ సూత్రములు ఈ వ్యాకరణమునకు సంబంధించినవి.

వైయాఘ్రపద్య వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) ఈవ్యాకరణమునుగూర్చి కాశికలోని ‘గుణం త్విగన్తే నపుంసకే వ్యాఘ్రపదాంపరిష్టః’ ఇత్యాది వాక్యములవలన తెలియుచున్నది. కాశికయందలి ‘దశకాః వైయాఘ్రపదీయాః’ అను వాక్యాంతరముచే ఈవ్యాకరణము దశాధ్యాయపరిమితమని ఊహింపవచ్చును.

మాధ్యందిని వ్యాకరణము:- (3000-క్రీ.పూ.) కాశికయందలి 'సంజోధనే తుళనసత్త్వరూపం సాంతంతథానాంతమభాష్యదంతమ్ మాధ్యందినిర్వప్తి గుణం త్విగంతే నపుంసకే వ్యాఘ్రపదాం వరిష్టః' (7-1-34) అను శ్లోకము. ప్రక్రియా కౌముదిలోని 'ఇతఃషడ్ధేపి సంబుద్ధౌ గుణో మాధ్యందినేర్మతే' అను వాక్యమువలనను ఈ వ్యాకరణమునుగూర్చి తెలియుచున్నది.

రౌఢీవ్యాకరణము:- (క్రీ.పూ. 3100) కాశికలోని 'అపిశలిపాణి నీయాః' 'పాణినీయ రౌఢీయాః' 'రౌఢీయకాశక్యత్సాన్నిః' అను ఉదాహరణము లందు (6-2-36) వైయాకరణులగు అపిశలి, పాణిని కాశక్యత్సాన్నిలతోఽలిపి చెప్పుటచే రౌఢీగూడ ఒక వ్యాకరణాచార్యుడని తెలియుచున్నది. మహాభాష్యము నలదలి 'ఘృతరౌఢీయాః' అను ఉదాహరణము పైనచూపబడినది. రౌఢీ తన శిష్యులకు ఎక్కువ నెయ్యి ఇచ్చుచుండెడివాడనియు, చదువుకంటె గూడ నేతిపై ఎక్కువ మక్కువచే ఆతనివద్ద శిష్యులు చేరుచుండెడి వారనియు దీనియర్థము.

శౌనకీ వ్యాకరణము:- (3000-క్రీ.పూ.) చరకసంహితావ్యాఖ్యాత యగు జజ్ఞుటుడు 'కారణకల్పిస్తు వ్యుత్పాదితః- ఽరోతేరిపి కర్తృత్వే దీర్ఘత్వం శాస్తిశాసకీః' అనియు, భట్టికావ్యవ్యాఖ్యయగు జయమంగలయందు 'అవ' 'అపి' అను ఉపసర్గల అకారము లోపించునని చెప్పసందర్భమున 'దాదోదాతోస్తని నహ్యోశ్చ బహులత్వేన శౌనకీః' అనియు శౌనకీయను ఆచార్యుని నామధేయమును చెప్పుటచే ఆతడొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

గౌతమ వ్యాకరణము:- (3000-క్రీ.పూ.) 'అపిశలి పాణినీయవ్యాడి గౌతమీయాః' అను మహాభాష్యోదాహరణమున (6-2-36) అపిశలాదివైయాకరణులతో చెప్పబడియుండుటచేతను, 'ప్రథమహర్వోహకారశ్చతుర్థంతస్య సప్తానం ప్లాక్షికాండిన్య గౌతమ పౌష్కరసాదీనామ్' అను తైత్తిరీయ ప్రాతిశాఖ్య వాక్యముచేతను (5-38) గౌతమదొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

వ్యాడి వ్యాకరణము:- (2900-క్రీ.పూ.) వ్యాధ్యాచార్యుని నామధేయము ఋక్పూర్తి శాఖ్యమునందును మహాభాష్యాదులందును పేర్కొనబడినది. పురుషోత్తమదేవుడు బాహుత్తయను గ్రంథమునందు 'ఇకాం యజ్ఞీర్వ్యవదానం

వ్యాధిగాలవయోరితి వత్తవ్యమ్' అను సూత్రమున వ్యాధి మతమును ఉదాహరించెను. ఈతనికి దాక్షయణుడని నామాంతరము. ఈతడు దాక్షపుత్రుడగు పాణినికి మేనమామయని చెప్పుదురు. ఈతడు పాణిని అష్టాధ్యాయపై సంగ్రహమును అతివిస్తృత వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. సముద్రగుప్తుడు తన కృష్ణచరిత ప్రారంభమున వ్రాసిన 'రసాచార్యః కవిర్వాఙ్మదీః శబ్దబ్రహ్మైకవాఙ్మనిః, దాక్షిపుత్ర వచోవ్యాఖ్యాపటుర్మీమాంసకాగ్రణీః' అను శ్లోకము ఈవిషయమును ద్రువీకరించుచున్నది. ఈగ్రంథము 'శోభనాఖిలు దాక్షయణస్య సంగ్రహస్యకృతిః' అని పతంజలి మన్ననలను చూరకొన్నది. 'ఇహ పురా పాణిసీయేఽస్మిన్ వ్యాకరణే వ్యాద్యుపరచితం లక్షగ్రంథి పరిమాణం సంగ్రహాభిధానం నిబంధమాసీత్' అను వాక్యపదీయ వ్యాఖ్యాతయగు పుణ్యరాజవాక్యము ఈ గ్రంథము లక్షగ్రంథ పరిమితమై అతివిస్తృతమైనదని చెప్పుచున్నది. ఏతద్గ్రంథ పతనమానాడు అత్యధిక గౌరవహేతువుగ పరిగణింపబడినది. ఈ గ్రంథమును బోధించు పాఠశాలలకు వ్యాధికాలలనిపేరు ఉండెడిదట. పెండ్లి కావలెననుకొనెడువారు సంగ్రహమును చదివెడివారట. మహాభాష్య కాశికాదులలోని 'కుమారీదాక్షాః' ('కుమార్యాదిలాభ కామాః దాక్ష్యాదిప్రోక్తాని శాస్త్రాభ్యాదీయస్తే, తచ్చివ్యతావా ప్రతిపద్యస్తే, తవివం శీవ్యస్తే'-కాశిక 6.2.19) ఇత్యాద్యుదాహరణములు తెలుపుచున్నది. ఇందు మొత్తము 24000 విషయములు చర్చింపబడినవని మహాభాష్యవ్యాఖ్యానమున భర్తృహరి వ్రాసెను. వైయ్యరణాధిమత దార్శనిక సిద్ధాంతములు గూడ ఇందు చర్చింపబడియుండును, అవియే భర్తృహర్యాదుల వాక్యపదీయాదులకు మార్గదర్శకములై యుండును. భర్తృహరి కాలమునాటికే సంగ్రహము కొంత వరకు పతన పాఠసములనుండి చూరమగుచుండెడిదని వాక్యపదీయ ద్వితీయ కాండాంతమునందలి ఈ క్రింది శ్లోకములచే తెలియుచున్నది.

'ప్రాయేణ సంక్షేపరుచీన్ అల్పవిద్యా పరిగ్రహాన్,
సంప్రాప్య వైయాకరాణాన్ సంగ్రహేఽస్తముపాగతే,
కృతేఽథ పతంజలినా గురుణా తీర్థదర్శినా
సర్వేషాం న్యాయబీజానాం మహాభాష్యేనిబంధనే'.

ఈ సంగ్రహమునే కాక ఈతడు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, పరిభాషా పాఠమును, లింగానుశాసనమును గూడ రచించెనని ఇతర గ్రంథముల ద్వారా తెలియుచున్నది.

పాణిని పేర్కొనిన అచార్యులు

అవీశలి:- (3000-క్రీ.పూ.) అపిశలి నామధేయము 'వా సుప్యాపిశలేః' అను పాణిని సూత్రమునందు పేర్కొనబడినది. మహాభాష్యాదులలోగూడ అపిశలి మతము, అనేకములగు అపిశలి సూత్రములను ప్రమాణరూపమున ఉట్టంకింపబడినవి. 'అపిశలి కాలయ' అను పేరుతో ప్రసిద్ధములగు పాఠశాలలలో అపిశల వ్యాకరణ పఠనపాఠనములు జరుగుచుండెడివని తెలియుచున్నది.

గ్రంథాంతరములం దుపలభ్యమానములగు 'అష్టకా అపిశల పాణినీయాః' ఇత్యాద్యధాహరణములచే అపిశలి వ్యాకరణము గూడ అష్టాధ్యాయ పరిమితమని తెలియుచున్నది. మహాభాష్యమునందలి 'అపిశలమదీతే అపిశలా బ్రాహ్మణీ' అను ఉదాహరణము పఠంజల్యాదుల కాలమునాటికి అపిశల వ్యాకరణము అతి బహుల ప్రచారములో నుండెడిదనియు, స్త్రీలుకూడ అవ్యాకరణమును చదువుచుండెడివారనియు తెలిపుచున్నది. ఈ వ్యాకరణము లౌకిక వైదిక భాషలకు రెండింటికిని సంబంధించి పాణినీయముకంటె కొంతవరకు విస్తృతమైయుండెడిది. సూత్రనిర్మాణము (ఉదా:- 'మన్యకర్మణ్యనాదరే ఉపమానే విభాషా ప్రాణిషు' మొ), 'విభాషా' 'గుణ' 'సార్వధాతుక' మొదలగు సంజ్ఞలు, 'టాప్' 'తన్' 'శప్' మొదలగు ప్రత్యయములు, 'భష్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు, వీటి సామ్యమునుబట్టిచూడ పాణినీయ వ్యాకరణము అపిశల వ్యాకరణమును దగ్గరగ అనుసరించెనని తెలియుచున్నది. పదమంజరీకారుడగు హరదత్తుని ఈ క్రింది వాక్యము పైవిషయమునకు పోద్బలకముగా ఁన్నది. "కథం పునరిదమాచార్యేణ పాణినివాగతమేతే సాధవఇతి, అపిశలేన పూర్వవ్యాకరణేన, అపిశలినా తర్హితేనావగతమ్? తతః పూర్వేణ వ్యాకరణేన" "పాణినిరపి స్వకారే శబ్దాన్ ప్రత్యక్షయన్ అపిశలాదినా పూర్వస్మిన్నపి కారే సత్తామనుసంత్యై, ఏవమాపి శలిరపి". పై వాక్యములచే వ్యాకరణరచనయనునది ఒక అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహముగ సాగినదనియు, పాణిని అపిశల్యాది వ్యాకరణముల సహాయముతోడనే తన వ్యాకరణమును సంతరించుకొనెననియు స్పష్టమగుచున్నది. అపిశలి తన వ్యాకరణమునకు అంగముగా ధాతుపాఠ, గణపాఠ శిక్షలను కూడ రచించెను, ప్రస్తుత ముపలభ్యమానమగుచున్న పంచపాది ఉణాది సూత్రపాఠము అపిశలి రచితమని విమర్శకుల అభిప్రాయము.

కాశ్యపుడు:- (3000-క్రీ.పూ.) పాణిని అష్టాధ్యాయలో రెండు స్థానములందు (1-2-25; 8-4-67) కాశ్యపుని మతమును చూపెను. దీనిని బట్టియు, ఇతర గ్రంథములను బట్టియు ఈతడు వ్యాకరణ గ్రంథమును రచించె నని తెలియుచున్నది గాని అది లభ్యముకాదు.

గార్గ్యుడు:- (3100-క్రీ.పూ.) అష్టాధ్యాయలో ఈతని నామరేయము మూడు సూత్రములలో (7-3-99; 8-3-20; 8-4-67) గ్రహింపబడినది. ఈతని వ్యాకరణము సర్వాంగ పూర్ణమైనదిగ ఊహింపబడుచున్నది గాని ఇప్పుడు లభ్య మగుటలేదు.

గాలపుడు:- (3100-క్రీ.పూ.) అష్టాధ్యాయలో ఈతనిమతము నాల్గు స్థలములందు చూపబడినది. పురుషోత్తమదేవుడు తన భాషావృత్తియందు (1-1-77) 'ఇకాంఝ్యైర్వ్యవధానం వ్యాధిగాలవయోరితి వక్తవ్యమ్' అని వ్రాయుచు వ్యాధిగాలపుల మతము ప్రకారము యజ్ఞోపదేశముగనే గాక ఆగమ ముగ కూడ వచ్చుటచే 'దధ్యత్ర' 'మధ్వరిః', వలె 'దధియత్ర' 'మధువరిః' ఇత్యాది ప్రయోగములకూడ సాధువని వ్రాసెను. 'భ్వాదయః' అనుటకు బదులు 'భూవాదయోదాతవః' అని వ్రాయుటచే ఈమతము పాణినికికూడ అంగీకార్యమే యని తోచుచున్నది. ఈవిధముగ గాలవరచిత మగు వ్యాకరణ మొంటి యుండెడిదనుట విశ్చిత్తము.

చాక్రవర్త్యుడు:- (3000-క్రీ.పూ.) ఈతనిపేరు 'ఈ చాక్రవర్త్య ఇన్య' అను సూత్రమునందు గ్రహింపబడినది. దీనిని బట్టియు, ఇతర గ్రంథము లనుబట్టియు ఈతడొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

భారద్వాజుడు:- (3000-క్రీ.పూ.) 'ఋతో భారద్వాజస్య' అను పాణిని సూత్రమునందును (1-2-63) తైత్తిరీయ ప్రాతిశాఖ్యమైత్రాయశీయ ప్రాతిశాఖ్యలందును నిర్దిష్టదగు ఈతడు వ్యాకరణకర్తయై యుండవలెను. ప్రస్తుత పీఠని వ్యాకరణము స్వరూపస్వభావములను తెలియనవకాళములేదు. భారద్వాజ కృతములని మహాభాష్యమునందు చెప్పబడిన కొన్ని వార్తికములు ఏతత్కృతము లై యుండవచ్చును.

కాకటాయనుడు:- (3000-క్రీ.పూ.) పాణిని ఈతనిని మూడు స్థలము లందు పేర్కొనెను. వాజసనేయ ప్రాతిశాఖ్య, ముక్ఖ్యప్రాతిశాఖ్య, యాస్కనిధి క్త

మహాభాష్యాదులందుగూడ ఈతడు మహావైయాకరణుడుగ చెప్పబడినాడు. భాష్య కారుడొకచోట 'కొందరు మెలకువగనే యుండికూడ తమ కండ్ల ఎదుట ఏమి జరుగుచున్నదో తెలిసికొనజాలరు. బండ్లుపోయే మార్గమున కూర్చుండి (వాటికై ప్రతీక్షించుచుండిన) కాకటాయనుడు ఎదుటపోవుచున్న బండ్లను గుర్తింపజాలక పోయెను.' - "అథవా భవతికశ్చిత్ జాగ్రదపి వర్తమానకాలంనోపలభతే. తద్యథా వైయాకరణానాం కాకటాయనోరథమార్గ ఆసీనః శకటసార్థం యాన్తంనోప లేభే" (3-2-115) అని కాకటాయనుని పరధ్యానమును గూర్చిన ఒక సంఘటనను ఉద్ఘాటించియున్నాడు. దానిబట్టి ఈతడు Professorial forgetfulness గల మహాపండితుడనియు, ఈతని నామధేయము పౌరుషనామధేయమనియు సూచితమగుచున్నది. కాకిలోని 'అనుకాకటాయనం వైయాకరణాః' 'ఉపకాకటాయనం వైయాకరణాః' ఇత్యాద్యుదాహరణములచే ఇతరవైయాకరణులందరును కాకటాయనుని ముందు దిగదుడువని తెలియుచున్నది. ఈ వ్యాకరణ మిప్పుడు లభించుటలేదు. దీనివై శిష్టమునుగూర్చి మనకు అర్వాచీన గ్రంథముల నుండి మాత్రమే తెలియుచున్నది. ఈ వ్యాకరణము లోకివైదిక భాషలు రెండిటికిని సంబంధించినది. కాకటాయనుడు నామవాచక పదములన్నియు ధాతుజన్యములని అంగీకరించుటయే కాక కాకపూణి మొదలగు ప్రాచీన నిరుక్తకారులవలె ఒకే నామవాచకపదము విభిన్నధాతువులనుండి నిష్పన్నమగునట్లు గూడ అంగీకరించెను. ఉదాహరణకు 'సర్వ' శబ్దము 'ఇణి' ధాతువునుండియు అసహతువు నుండియుగూడ నిష్పన్నమైనట్లు ఈతడంగీకరించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈతని మతము ప్రకారము శబ్దములు జాతిగుణ క్రియావాచక రూపమున మూడు విధములు. ఈతడు 'అచ్చ' 'శ్రద్' 'అస్తర్' అను వాటిని గూడ ఉపసర్గలుగ అంగీకరించెను.

కొకల్పము:- (3100-క్రీ.పూ.) పాణిని ఈతనిని నాలుగు పర్యాయములు పేర్కొనెను. ఈతని వ్యాకరణము కూడ లోకకవైదికభాషలు రెండింటికిని సంబంధించినది. ఇది అలభ్యము.

సేనభటు:- (2950-క్రీ.పూ.) 'గిరేశ్వసేనకస్య' అనుసూత్రమున పాణిని ఈతని నామధేయమును గ్రహించుటచే ఈతడుగూడ వ్యాకరణకర్తయని తెలియుచున్నది.

స్పోటాయనుడు:- (2950-క్రీ.పూ.) 'అవజ్ఞోస్పోటాయనస్య' అను సూత్రమునందు నిర్దిష్టమగు స్పోటాయనుడు పదమంజరీకారుని వచనమునుబట్టి స్పోటబదమును ఇదంప్రథమముగ అవిష్కరించిన వైయాకరణుడని ఊహింపబడుచున్నది. భరద్వాజాచార్యుడు తన యంత్రసర్వస్వమును గ్రంథమునందలి వైమానిక ప్రకరణమున 'చిత్రిత్యేవేతి స్పోటాయనః' అను సూత్రమునందు స్పోటాయనుని నామధేయము నుదాహరించుటచే ఈతడు గొప్పవైజ్ఞానుకుడు గూడ అయి ఉండవచ్చునని పండితుల అభిప్రాయము.

పాణిని:- (2900-క్రీ.పూ.) పాణిని సంస్కృత వైయాకరణులలోనే గాక ప్రపంచమునందలి సర్వభాషా వైయాకరణులలో అత్యున్నతమగు గౌరవార్హ స్థానము నాక్రమించియున్నాడు. ఈతడు రచించిన వ్యాకరణముతో పోల్చి దగిన వ్యాకరణము ప్రపంచమునందలి ప్రాచీన భాషలకుగాని అర్వాచీన భాషలకుగాని నాటినుండి నేటివరకు రచింపబడలేదను విషయము సర్వపండితలోకాంగీకృతము. ఈ వైయాకరణమూర్తస్యుడు అనేక గ్రంథములందు పాణిన, పాణిని, దాక్షిపుత్ర, కాలంకి, కాలాతురీయ, ఆహిక, పాణినేయ, పణిపుత్ర అను ఎనిమిది నామధేయములతో ప్రసిద్ధి పొందియున్నాడు. ఈతడు సంగ్రహకారుడగు వ్యాకికి మేనల్లుడు. ఛందశ్శాస్త్ర ప్రవక్తయగు పింగలుడు ఈతని తమ్ముడు. ఈతని గురువు ఉపవర్షుడని లోకప్రతీతి. 'ఉపసేదివాన్ కౌత్యః పాణినిమ్' ఇత్యాదిభాష్య ప్రయోగములనుబట్టి కౌత్సుడు ఈతని ప్రధాన శిష్యులలో ఒక్కడని తెలియుచున్నది. చరరచ్యవర నామధేయుడును వార్షికారుడును అగు కాత్యాయనుడు గూడ ఈతని శిష్యుడేయని ప్రసిద్ధి. వీరిరువురే కాక పాణినివద్ద ఎందరో శిష్యులుండెడివారనియు వారిలో కొందరికి పూర్వపాణినీయులనియు, కొందరికి అపరపాణినీయులనియు పేరులుండెడివనియు కాశికారుని ద్వారా తెలియుచున్నది. (8-2-104). "ఉభయభాష్యచార్యేణ శిష్యాః సూత్రం ప్రతిపాదితాః కేచిదాకారాదేకానంజ్ఞా ఇతి: కేచిత్ ప్రాక్కారాత్పరం కార్యమితి" అను భాష్యకార వాక్యముకూడ (1-4-1) పాణినివద్ద ఎందరో శిష్యులు ఉండెడివారనియు, వారికి అనేక పర్యాయములు ఆయన తన వ్యాకరణమును బోధించెననియు అట్లు బోధించునపుడు కొన్నికొన్ని సూత్రములలో పాణినియే పాఠభేదములను ప్రవేశపెట్టెననియు తెలియుచున్నది. ఈతని పూర్వుల పంజాబు ప్రాంతమునందు నివసించెడివారు. ఈతడు నింహము వాతబడి మరణించెనని

ఒక ప్రసిద్ధ శ్లోకము చెప్పుచున్నది. ఈతడు మరణించినరోజు త్రయోదశితిథి యని వైయాకరుణులలో ప్రసిద్ధి. ఏమాసమో, పక్షమో తెలికపోవుటచే త్రయోదశీ తిథిని పాణినీయా న్యాయదివసమునుగా పరిగణించుట నేటికి పరిపాటియై యున్నది.

ఈతని కాలమును గూర్చి పండితులలో విప్రతిపత్తిగలదు. కొందరు క్రీస్తుకు పూర్వం 7వ శతాబ్దికి చెందినవాడని అంగీకరింపగా మరికొందరు క్రీస్తుకు పూర్వం 4వ శతాబ్దికి చెందినవాడని చెప్పుదురు. విమర్శకాగ్రేసరులగు యదిష్ఠిర మీమాంసకులు ఎన్నియో అంతరంగిక బహిరంగ ప్రమాణములను ఆధారముగ గొని పాణిని క్రీస్తుకు పూర్వము దాదాపు 2900 సంవత్సరముల ప్రాంతమువాడై యుండునని నిర్ణయించి యున్నారు.

పాణిని తనకాలమునాటి సామ్రాజనికమగు సంస్కృత భాషకు వ్యాకరణము రచించిన వ్యాకరణశాస్త్రమాత్ర నే త్రయేకాడు; సమస్త ప్రాచీన వాఙ్మయము, నాటి భూగోళమునకు సంబంధించిన విషయములు, అచారవ్యవహారాలు, రాజకీయ వాణిజ్యాది విషయములు, తదితర లోకిః వ్యవహారములన్నియును ఆతనికి కరకలామలకము వలెనుండెడివి వాసుదేవశరణ అగ్రవాల్ మొదలగు విమర్శకులు అష్టాధ్యాయని బాగుగ పరిశీలించి రచించిన 'ఇండియా ఇన్ పాణినిస్ ట్రైమ్' ఇత్యాది గ్రంథములవలన ఈ విషయము స్పష్టమగును.

భాష్యకారుడగు పతంజలి అభిప్రాయము ప్రకారము పాణిని సూత్రము నందలి ఒక్క అక్షరము కూడ వ్యర్థమగుటకు వీలులేదు. "ప్రమాణభూత ఆచార్యోదర్శ పవిత్రపాణిః శుభావవకాశే ఉపవిశ్య మహతాప్రయత్నేన సూత్రాణి ప్రణయతిస్మ, తత్రాశక్యం వర్తేనావ్యనర్థకేన భవతుమ్, క్షిప్తనరియతా సూత్రేణ" (మ.భాష్య. 1-1-1) "సామర్థ్యయోగా స్సహికించిదస్మిన్ పశ్యామి కాస్త్రే యదనర్థకంస్యాత్" (మ. భాష్య. 6-1-77) (ఈ శాస్త్రమునందలి సూత్రములన్నియు పరస్పర సంబద్ధములగుటచే దీనిలో 'నిర్వృతమైన దొక్కటియు నాకు కానరాదు). ఇట్లే "ఉచ్చ విపాళః" అనుసూత్రిమునకు వృత్తి వ్రాయుచు జయాదిత్యుడు "మహతీ సూక్ష్మేక్షికావర్తితే సూత్రికారస్య" అని పాణినిగిల సూక్ష్మేక్షిని కొనియాడినాడు.

"పాణిని మహర్షి శ్రద్ధాపూర్వమానసముతో శబ్దభంగములనున్న శబ్దములను ఏరి, సహస్ర శ్లోక పరిమితమగు వ్యాకరణమును రచించెను. (నేడు పద

సంఖ్యను ప్రమాణముగా గ్రహించి అంగ సంప్రదాయమున్నట్లు శ్లోకచందస్సు నందు 32 అక్షరములుండును గాన దానినొక పరిమాణముగ గ్రహించి గ్రంథ ప్రమాణమును నిర్ణయించుట (ప్రాచీన పద్ధతి). దీనిలో అంతవరకు లిఖితమగు ప్రాచీన నవీనజ్ఞానమంతయు పరిసమాప్తి నొందినది. వర్ణపద్యాల విషయమున ఇక చెప్పవలసిన విషయమేదియు మిగులలేదు” అని ప్రసిద్ధ చైనాదేశ యాత్రికుడగు హ్యూయన్ సాంగ్ వ్రాసియున్నాడు. పాణిని ప్రతిభను కొని యాడని పాశ్చాత్యవైయాకరుణుడొక్కడునులేడు.

పాణిని తన అష్టాధ్యాయని ‘వృద్ధిరాలైచ్’ అను సూత్రముతో ప్రారంభించెననియు ‘అథ శబ్దానుశాసనమ్’ అనునది భాష్యకారుని వ్యాసునియు కైయటాదుల అభిప్రాయము. కాని ప్రాచీన సూత్రకార సంప్రదాయము ననుసరించి కూడ ‘అథ శబ్దానుశాసనమ్’ అనునదియే అష్టాధ్యాయ ప్రథమ సూత్రమైయుండవలెనని చెప్పుచు, యుద్దిష్ఠిర మీమాంసకులు “వ్యాకరణ శాస్త్రమారభమాణోభగవాన్ పాణినిమునిః ప్రయోజననామనీ వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రతిజానీతే-అథ శబ్దానుశాసనమితి” అను భాషావృత్తి వ్యాఖ్యాతయగు సృష్టిధరాచార్యుని వాక్యమును, తదితరములగు అనేక ప్రమాణములను చూపియున్నారు. ఇట్లు ‘అఇకణ్’ మొదలగు ప్రత్యాహార సూత్రములు కూడ పాణిని విరచితములేయై యుండవలెనను దయాసందసరస్వతీ మతమును సమర్పించుచు వీరు తగు ప్రమాణములను చూపియున్నారు.

పాణిన్యష్టాధ్యాయ యథాతథముగ సురక్షితమై యున్నది. పాఠాంతరములు చాలస్వల్ప సంఖ్యాకములు మాత్రమే కనబడుచున్నది. ఇందు కొన్ని పాఠాంతరములు పాణిని ప్రవచనభేదముచే వచ్చినవి, (ఇవి అత్యల్పములు) కొన్ని వృత్తికారాదులద్వారా వచ్చినవి, కొన్ని లేఖక ప్రమాదజన్యములు. కొన్ని స్థలములలో వార్తికాంశములను సూత్రములందుచేర్చి పఠించుటచే పాఠభేదములు వచ్చినవి. సూత్రములలో ఈవిధమగు మార్పుచేసినవాడు కాళికారుడని కైయటహర దత్తాదులాక్షేపించి యున్నారు. కాని సూక్ష్మపరిశీలనముచే కాళికారునికంటె పూర్వమే ఈపని జరిగియుండునని తెలియుచున్నది.

పాణిని వేరువేరు శిష్యగణములకు తన అష్టాధ్యాయని బోధించినపుడు కొంచెము మార్పులు చేయుటచే మూడు విధములగు పాఠము లేర్పడినవి ఈ భేదము ధాతుపాఠ, గణపాఠ ఉచాది పాఠములందు గూడ కనబడుచున్నది. కాళి

కాకారాదు లను కరించిన పాతము ప్రాచ్యపాతము, క్షీరస్వామి మొదలగు కాశ్మీరీయు లనుసరించినది ఉదీచ్యము, కాత్యాయనుడు వార్తిములను చేర్చినపాతము దాక్షిణ్యపాతము. ప్రాచ్యపాతమును వృద్ధపాతమనియు, ఉదీచ్యదాక్షిణ్య పాతములను లఘుపాతములనియు విభజింప వచ్చును. అందు ఉదీచ్య దాక్షిణ్య పాతములను మనునను భేదము అతిస్వల్పము.

పాణిని వ్యాకరణమునకు అష్టాధ్యాయ, అష్టకము, శబ్దానుశాసనము, వృత్తి సూత్రము, అష్టికా మొదలగు నామధేయములుకలవు. అందు మొదటిది అతిప్రసిద్ధమైనది.

చాంద్ర వ్యాకరణాదులలో 'పాణినోపజ్ఞమకాలం వ్యాకరణమ్' 'పాణిన్యూ పజ్ఞమకాలం వ్యాకరణమ్' అను రెండు వాక్యములున్నవి. పాణినికంటె పూర్వ మునందున్న వైయాకరణులు భూతవర్తమానాది కాలముల స్వరూపమును స్పష్టి కరించియున్నారు. కాని పాణిని లోకప్రసిద్ధములగుటచే అవిశేషములను తన వ్యాకరణమునందు చూపలేదని పై వాక్యమున కభిప్రాయము.

పాణినియ వ్యాకరణము ప్రాచీన వ్యాకరణములకంటె కొంతవరకు సం క్లిష్ట రూపముననున్నది. ఈతడు ప్రాచీన వ్యాకరణములందలి కొన్ని విషయ ములను ప్రసిద్ధములగుటచే మరల తన వ్యాకరణమున చెప్పలేదు. కొన్ని పదము లను సాధించుటకు ప్రయత్నముచేయక వదిలివేసెను. ఉదాహరణకు 'ఓజోతి' 'ఋజోతి' తృజోతి ఇత్యాదులందు ఉపహాస నిషేధక సూత్రము పాణినియ మునలేకుండుటచే మాధవీయ భాతువృత్తియందు అవశలి సూత్రమును ప్రమాణ ముగ చూపవలసి వచ్చినది. 'నైకముదాహరణం యోగారంభం ప్రయోజయతి' (మహా.భా. 7-1-98) ఇత్యాది మహాభాష్య వాక్యములనువట్టి పాణిని ఒకటిరెండు ఉదాహరణలకు మాత్రమే సంబంధించెడి నియమములను విధించలేదని తెలియు చున్నది. 'తద్ధి శాస్త్రప్రాయోవాదోయదుత' తద్ధితమూఢాః పాణినీయాః' అను కాశ్మీరుమాంసయందలి రాజశేఖర వాక్యముచే పాణినియమందలి తద్ధిత ప్రకరణము సంక్లిష్ట రూపముననున్నదని తెలియుచున్నది ఇట్లే పాణిని 'జనిర్దుం' 'తత్త్వోయోజనః' ఇత్యాదులందు తనవ్యాకరణము ననుసరించి అసాధునగు నమాసమును చేయుటచే ఇట్టి ప్రయోగములు పూర్వ వ్యాకరణ సిద్ధములని సూచించియున్నాడు. ఈవిధముగ పాణిని తనకాలమున ప్రచుర ప్రచారములో నున్న పదములకు మాత్రము వ్యాకరణము వ్రాసియున్నాడు. అందుచే ఆతని వ్యాకరణము ననుసరించి నిర్దింపని పదములను గూడ సాదువులుగ గ్రహింప

వలసియుండును. 'పురాణ' 'సర్వనామ' గ్రంథవాది 'బ్రాహ్మణ' శబ్దములను పాణినీయ నిపాతత్వముచే సాధువులని అంగీకరించినట్లు ఇతర పదములను గూడ సాధువులని అంగీకరింపవలెననియు విమర్శకులు చెప్పుదురు. కావుననే మహాభారత వ్యాఖ్యాకారుడగు దేవభోధుడు-

“సద్భవ ఇతివైయాసే శబ్దే మా సంశయం కృతాః
అజ్ఞై రజ్ఞాతమిత్యేవ పదం న హి న విద్యతే,
యాన్యుజ్ఞహార మాహేంద్రాత్ వ్యాసో వ్యాకరణార్థ వాత్
పదరతాన్ని కిం తాని సన్తి పాణినిగోష్ఠదే”

అని వ్రాసియున్నాడు.

సూత్రశబ్దమునకు 'సూచనాత్ సూత్రమ్' (సుశ్రుత-సూత్రస్థానము), 'సూచయతి, సూతే, సూత్రయతి వా సూత్రమ్', "సూత్రం-సూచనకృత్ సూత్యైతే గ్రద్యతే ఇతి సూత్రమ్, సూచనాద్వా", 'అల్పాక్షరమనందిగ్ధం సారవద్విశ్వతో ముఖమ్, అస్తోభమనవద్యంచ సూత్రం సూత్రవిదోవిదుః' ఇత్యాది నిర్వచనములు ప్రసిద్ధమైనవి. తక్కువ శబ్దములతో ఎక్కువ అర్థములను సూచించుట సూత్రలక్షణము. పాణిని తన సూత్రములను శబ్దలాఘవముతోపాటు అర్థలాఘవమును గూడ దృష్టిలోనుంచుకొని రచించెను. కావుననే ఆతడు పతితృపాకర్యార్థమై ప్రాచీనవైయాకరణ ప్రసిద్ధములగు సర్వనామాది సంజ్ఞలను గ్రహించుటయేకాక ప్రసిద్ధములగు ప్రాచీన సూత్రములను గూడ కొద్దిమార్పులతో తన గ్రంథమునందు గ్రహించెను. పాణినీయమునందలి శ్లోకచ్ఛాయగల సూత్రములు శ్లోక రూపముననున్న ప్రాచీన వ్యాకరణ సూత్రముల తనుకరణములనియు, ఇట్లే 'అజీ' మొదలగు ప్రాచీన ప్రత్యయములను, సంజ్ఞలను గ్రహించి రచించిన సూత్రములు గూడ పూర్వవ్యాకరణగతములై యుండుననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఉదాహరణకు:- 'పక్షిమత్స్యమ్మగాన్ హన్తి పరివన్ధంచతిష్ఠతి' "తదన్యైదీయతే యుక్తం శ్రాణామాంసౌదనాట్టితన్" "నోదాత్తవ్యరితోదయమ్" 'వృద్ధిరై జదేజ్గణః' 'ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్', 'తజానావాత్యనేపదమ్', 'కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ' మొదలగు వాటియందు శ్లోకచ్ఛాయ యున్నది. 'అజీ చాపః' 'ఓజః' ఇత్యాదులందు ప్రాచీన వ్యాకరణగత ప్రత్యయములును, 'ఉభయ ధర్మ' 'గోతోజిత్' ఇత్యాదులలోని 'ఉభయథా' 'గో', (ఓకారాంతశబ్దములకు 'గో' అని ప్రాచీన వైయాకరణసంజ్ఞ), 'అన్యతఃస్యామ్' మొదలగు ప్రాచీన

సంజ్ఞలును ఉపయోక్తమైనవి. 'శ్చసోఽల్లోపః' (6-4-11) అను సూత్రము నందు 'అన్' ధాతవు అపిశలి గణపాఠము ననుసరించి 'స్' అని నిర్దేశింపబడినది. "సకారమాత్రమస్తిధాతు మాపిశలి రాచార్యః ప్రతిజానీతే. తథాహి న తస్య పాణినీరీవ 'అసభువి' ఇతిగణ పాఠః, కింతర్హి 'సభువి' ఇతి స పఠతి" అని న్యాయకారుడు (1-3-22) వ్రాయుచున్నాడు. పూర్వవ్యాకరణములందు కార్యిని షష్ఠిచే నిర్దేశించుటకుబదులు ప్రథమచే నిర్దేశించుట పరిపాటి. "పూర్వవ్యాకరణే ప్రథమయా కార్యి నిర్దిశ్యతే" (తైయ-1-1-163) "పూర్వాచార్యాః కార్యభాషః షష్ఠ్యా న నిరదిక్షన్" (తైయ-8-4-7) అనితైయట్టుడు. పాణిని 'అల్లోపోఽనః' 'తివింశతేర్దితి' ఇత్యాదులందు ఈ పద్ధతినవలంబించెను. ఇట్టిస్థలములలోని పాణిని సూత్రములు ప్రాచీన వైయాకరణానుకరణములని ఊహింపవచ్చునని విమర్శకుల అభిప్రాయము.

ఈవిధముగ పాణిని శిష్యసౌర్యార్థమై చాలవరకు ప్రచురప్రచారములో నున్న ప్రాచీన వైయాకరణల మార్గమునవలంబించుచు తన బుద్ధిచాతుర్యముచే ఎన్నియోక్తోత్త సంవిధానములను గూడ చేసికొనుచు అత్యద్భుతమగు అష్టాధ్యాయ గ్రంథమును నిర్మించెను. ఇందు ఒక్కొక్క అధ్యాయములో నాలుగే సిపాదములున్నవి. ఈపాదములను మొదటనున్న సూత్రమునుబట్టి 'గాంకుటాది పాదము' 'భూపాదము' మొదలగు పేర్లతో పేర్కొనుట అలవాటులో నుండెడిదట.

అష్టాధ్యాయకి సహాయకముగనుండుటకై పాణిని ధాతుపాఠ, గణపాఠ, ఉజాదిసూత్ర, లింగముశాసనలములను రచించెను. పాణిని తన అష్టాధ్యాయని శిష్యులకు బోధించునమయమున తత్సౌకర్యార్థమై వృత్తినికూడ రచించియుండునని ఊహింపబడుచున్నది. శబ్దోచ్ఛారణ జ్ఞానమునకై పాణిని సూత్రాత్మకమగు ఒక శిక్షగ్రంథమును రచించెను. అప్రప్రాయమగు దీనిని దయానంద సరస్వత్యాదులు ప్రాచీన గ్రంథములనంది ఉద్ధరించితి. ఇదికూడ అపిశలి శిక్షసూత్రమువలె ఎనిమిది ప్రకరణములలో విభక్తమైనది. ఈ సూత్రములకు అపిశలి సూత్రములతో చాలపోలికలున్నవి. దీనిలో లఘుపాఠము¹ గురుపాఠము అను పాఠద్వయమున్నట్లు తెలియుచున్నది. పాణినియ శిష్యులు పేరుతో ప్రసిద్ధమగు శ్లోకరూపమగు శిక్ష ఆతని అనుజుడగు పింగలుని రచనయని శిక్షప్రకాశకాకారుని "జ్యేష్ఠబ్రాతృభిర్విహితే వ్యాకరణేఽనుజస్తత్రభవాన్ పింగలా

చార్య స్తన్నతమనుభావ్య శిక్షణవత్తుం ప్రతిజానీతే” అను వాక్యమువలన తెలియుచున్నది. ఇందుగూడ లఘుపాఠము, బృహత్ పాఠము అను పాఠద్వయమున్నది. వీటికి వరుసగ ‘యాజుషపాఠ’ ‘ఆర్చపాఠ’ములని పేరు.

పాణిని జాంబవతీ పరిణయమును మహాకావ్యమునుకూడ రచించెను. లండన్ లోని ఇండియా ఆఫీస్ లైబ్రరీలోనున్న ద్వీరూపకోశమును ఒకచిన్న గ్రంథము కూడ పాణిని రచితమని చెప్పబడుచున్నది. పూర్వపాణినీయమను పేరునున్న 24 సూత్రముల గ్రంథము పాణిని విరచితమను విషయమున పండితులలో వి ప్రతిపత్తిగలదు.

వార్తీకములు:- అష్టాద్యాయపై ఎందరో పండితులు వార్తీకములను రచించియుండిరి. పతంజలి కొందరిపేర్లను మాత్రమే పేర్కొనినాడు. చాలమంది వార్తీకములను ‘ఆపర ఆహూః’ అని మాత్రమే ఉదాహరించినాడు. ప్రస్తుతము మనకు కాత్య లేక కాత్యాయనుడు, భారద్వాజుడు, సునాగుడు, క్రోష్ఠ, బాదవుడు, అను ఐదుగురు వార్తీకకారుల నామధేయములు మాత్రమే తెలియుచున్నవి.

“ఉక్తానుక్తిదురుక్తానాం చిన్తా యత్ర ప్రవర్తతే.

తం గ్రన్థం వార్తీకం ప్రాహుర్వార్తీక్షా మనీషిణః”

అను వార్తీక లక్షణము ప్రసిద్ధము. వ్యాకరణ శాస్త్రమునకు సంబంధించినంతవరకు ‘వృత్తి’ శబ్దమునకు ‘వ్యాకరణశాస్త్ర ప్రవృత్తి’యని యర్థము. “కా పునస్త్వత్తిః? శాస్త్రప్రవృత్తిః” ఇత్యాది భాష్యకారాదివాక్యములిందులకు ప్రమాణము. కావున వార్తీకమనగా ‘వృత్తివ్యాఖ్యానము’ అని చెప్పవచ్చును. వాక్యము, వ్యాఖ్యానసూత్రము, భాష్యసూత్రము అనుతంత్రము, అనుస్మృతి అను పదములు ‘వార్తీక’ పర్యాయములు. కావుననే వార్తీకకారుని వాక్యకారుడని కూడ అందురు.

కాత్యాయనుడు:- పాణినీయ వ్యాకరణముపై వ్రాసిన వార్తీకములలో కాత్యాయన రచితములగు వార్తీకములు ప్రసిద్ధమైనవి. కాత్యాయనునకు కాత్యుడు, పునర్వసువు, మేఘాజిత, వరురుచి అను నామాంతరములు గలవు. ఈతడు పాణిని శిష్యుడు, దాక్షిణాత్యుడు. ‘యథా లోకిక వైదికేషు’ అనువార్తీకమును వ్యాఖ్యానించుచు పతంజలి “ద్రీయతర్థితాః దాక్షిణాత్యాః, యథాలోకేషేదే చ

ప్రయోక్తవ్యే యథా లోకి వైదికేషు ప్రముఖ్యతే” అని వ్రాసుటచే ఈతని దాక్షిణ్యత్వము స్పష్టమగుచున్నది.

కాత్యాయనుని వార్తికములచేనిచో అష్టాధ్యాయ అసంపూర్ణ గ్రంథముగ నుండిపోయెడిది. అందుచే ఇవి పాణినీయమునకు ప్రధానాంగములు. వరంజలి కాత్యాయన వార్తికములనే ఆధారముగచేసికొని తన భాష్యమును రచించెను. వార్తికపాఠము మనకిప్పుడు స్వతంత్ర గ్రంథరూపమున లభ్యమగుటలేదు. ఇవి యన్నియు మహాభాష్యమున ఇతర వార్తికములతో కూడ కలిపి వ్యాఖ్యానింప బడినవి.

‘సదైశ్చార్థసంబధే’ అనునది ప్రథమ వార్తికమని చాలమంది అభిప్రాయము. కాని ‘రక్షోహగమలఘ్వ సన్దేహః ప్రయోజనమ్’ అనునది ప్రథమ వార్తికమని యుద్ధిష్ఠిరమీమాంసకుల అభిప్రాయము. కావుననే ఋగ్వేదభాష్యో బోధ్యతమునందు సాయణాచార్యులు “తస్యైతస్య వ్యాకరణస్య ప్రయోజన విశేషో వరరుచినా వార్తికే దర్శితః-‘రక్షోహగమలఘ్వసన్దేహఃప్రయోజనమ్’ఇతి. ఏతాని రక్షిణీని ప్రయోజనాని ప్రయోజనాన్తరాణి చ మహాభాష్యే వరంజలినా స్పష్టికృతాని” అని వ్రాసియున్నాడు. “సుహృద్ భూత్వా ఆచార్య ఇదం కాత్ర మన్వాచప్తే” ఇత్యాది భాష్యకౌఠవచనము కూడ ఈవార్తికము భాష్యకారునిది కాదని సూచించుచున్నది. భాష్యకారుడు తన్నుతాను ఆచార్యునిగా నిర్దేశించు కొనడుకదా; కాత్యాయనాదులు ఐదుగురు మాత్రమేకాక వ్యాఘ్రమూతి, వైయాఘ్ర పాదులను ఇంకను ఇరువురు వార్తికకారులు కూడ ఉండిరని తెలియుచున్నది.

మహాభాష్యమున గోసర్తీయుడు, గోణికాపుత్రుడు, సౌర్యభగవాన్, కుణర దాదపుడు అను వైయోజనముల నామధేయములు కూడ పేర్కొనబడినవి. గోసర్తీయ, గోణికాపుత్ర శబ్దములు వరంజలి నామాంతరములని చెప్పుదును కాని అవి భిన్నవ్యక్తుల నామధేయములని విమర్శకుల ఆశయము.

ప్రాచీన భాష్యములు:- మహాభాష్యమును పరికిరింపగా ఈప్రాచీన వార్తికములపై అనేక భాష్యములుండినట్లు తెలియుచున్నది. ఈభాష్యకారుల మతమును వరంజలి రచితభాష్యమునందు ‘అపర ఆహ’ అని చూపుచుండును. ‘సమర్థతరాణాం వా’ అను వార్తికముపై ‘అపర ఆహ’ అని మూరు మతములను చూపెను. ఇందునే వరంజలికి పూర్వము కనీసము మూడు భాష్యములుండి యుండవచ్చునని ఊహించవచ్చును. పాఠంజలభిష్యానంతరము కూడ హేలా

రాజు, రాఘవసూరి, రాజరుద్రుడు అనువారు వార్తకములపై వ్యాఖ్యానములు రచించినట్లు గ్రంథాంతరముల ద్వారా తెలియుచున్నది.

పతంజలి:- (2000-క్రీ.పూ.) ఈతడు పాణినీయ వ్యాకరణముపై భాష్యమును రచించెను. భాష, కైలి, విషయవివేచనము మొదలగు విషయములలో ఈభాష్యమునకిదియేసాటి. కావుననే దీనికి మహాభాష్యమని ప్రసిద్ధి. పతంజలి ఆదిశేషుని అపరావతారమని ప్రసిద్ధి. సూత్ర, వార్తకభాష్యములలో అభిప్రాయ భేదము వచ్చినపుడు పతంజలి మతమే ప్రమాణమని వైయాకరణులంగీకరింతురు. ప్రాచీన గ్రంథములలో పతంజలి, గోనర్దయుడు, గోణికాపుత్రుడు, నాగ నాథుడు, అహిపతి, ఫణాభృత్, శేషరాజు, శేషాహి, చూర్ణికారుడు, పదకారుడు మొదలగు నామధేయములతోగూడ నిర్దేశింపబడియున్నాడు. ఇందు మొదటి రెండు పేర్లును భిన్నవ్యక్తుల నామధేయములని పైనచూపబడినది. భాష్యమునకు 'చూర్ణి' 'పదము' అను నామాంతరములుండుటచే చివరి రెండు పేర్లునూ వచ్చినవి. 'భాష్యంచూర్ణి:' అని క్షీరస్వామి, 'అనుత్పాత్రపదన్యాసా' ఇత్యాది శిశు పాలవధ శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు వల్లభదేవుడు "పదం శేషాహివిరచితం భాష్యమ్" అని వ్రాసియున్నాడు.

"అభిజానాని దేవద త్త కశ్మీరాన్ గమిష్యామః తత్ర సక్తాన్ పాష్యామః" ఇత్యాద్యుదాహరణములందు కాశ్మీరమును గూర్చి అనేక పర్యాయములు ముచ్చటించుటచేత వీతడు కాశ్మీర నివాసియని కొందరందురు. మథురా, సాకేత, కౌశాంబీ, పాటలిపుత్రాదులతో కూడ ఈతనికి సన్నిహిత పరిచయమున్నట్లు ఈతని భాష్యమునుండి తెలియుచున్నది. పాశ్చాత్య పండితులు ఈతడు (క్రీ.పూ. 150) ప్రాంతమున నుండెడివాడని చెప్పుదురు, కాని ఈతడు క్రీ.పూ. దాదాపు 2000 ప్రాంతమువాడై యుండునని యథిష్ఠిర మీమాంసకుల ఆశయము.

పతంజలి తన కాలమున లభించుచున్న పాణినీ వ్యాకరణమునేగాక అనేక ఇతర ప్రాచీన వ్యాకరణములను గూడ దృష్టిలో నుంచుకొని తనభాష్యమును రచించెను. పాణినీయ వ్యాఖ్యాన వ్యాజమున ఎన్నియో అనేక విషయములను చెప్పెను. అందుచే మహాభాష్యము వ్యాకరణ శాస్త్రమునకే కాక ఎన్నియో ఇతర విద్యలకు కూడ ఆకరమని చెప్పవచ్చును. కావుననే భక్త హరి.

'కృతేఽథ పతంజలినా గురుణా దీర్ఘదర్శినా,

సర్వేషాం వ్యాయజీజానాం మహాభాష్యే నిబన్ధనే' (వాక్యప. 2-476)

అవి వ్రాయుచు మహాభాష్యము సర్వశాస్త్రీయ న్యాయములకాకరమని చెప్పెను.

మహాభాష్యము అప్పుడప్పుడు పఠనపాఠసములకు దూరమై మరల ఉద్ధరింపబడినది. బైజి, సౌధవ, హర్యశ్చెదులగు శుష్కతార్కికులచే మహాభాష్యము పఠనపాఠసముల నుండి దూరము చేయబడగా చంద్రాచార్యుడు మిక్కిలి శ్రమ పడి దక్షిణాపథమునుండి భాష్యగ్రంథమును సంపాదించి మరల దానిని ప్రచారము లోనికి తీసికొని వచ్చెనని భర్తృహరి వ్రాసియున్నాడు:-

బైజిసౌధవ హర్యశ్చైః శుష్కతార్కానుసారిభిః
ఆర్షేవిప్లావితే గ్రంథే సంగ్రహప్రతిశ్చయకే,
యః పఠంజలిశిష్యేభ్యో భ్రష్టో హ్యేకరణాగమః
కాలే స దాక్షిణాత్యేషు గ్రంథమాత్రే వ్యవస్థితః
పర్వతాదాగమం లభ్యా భాష్యబీజానుసారిభిః
స సీతోబహుశాభాత్వం చంద్రాచార్యాదిభిః పునః (వాక్యవ. 2-487-9)

అభిమన్యుడను కాశ్మీరదేశ మహారాజు ఆజ్ఞానుసారముగా చంద్రాచార్యుడు మహాభాష్యము నుద్ధరించెనని కల్పింపబడు కూడ వ్రాసియున్నాడు:-

చంద్రాచార్యాదిభిర్లభ్యాదేవం తస్మాత్తదాగమమ్,
ప్రవర్తితం మహాభాష్యం స్వం చ వ్యాకిరణం కృతమ్. (రాజత. 1-1-76)

ఇట్లే కాలాంతరమున తన దేశమున విచ్చిన్న ప్రచారమగు మహాభాష్యమును కాశ్మీరరాజగు జయాపీడుడు క్షీరపండితుని ద్వారా పునరుద్ధరింపజేసెనని రాజరంగిణి చెప్పుచున్నది.

“దేశా స్తరాదాగమయ్యథ వ్యాచక్షణాన్ క్షమాపతిః
ప్రావర్తయతవిచ్చిన్నం మహాభాష్యం స్వమండవే,
క్షీరాభిదానాచ్యర్థ విద్యోపాధ్యాయాత్ సంభృతశ్రుతః
బుధైః సహ యయౌ వృద్ధిం స జయాపీడపండితః”

ఈవిధముగ మహాభాష్యపఠన పాఠనాదులు అప్పుడప్పుడు ఆయా ప్రాంతములందు విచ్చిన్నములగుచుండుట అవిపునరుద్ధరింపబడుట జరుగుచు వచ్చినవి. అందుచే మహాభాష్యమునందలి పాఠములెన్నియో అస్తవ్యములగుట సహజము. కావుననే కైయటనాగేశాదులు అనేక పాఠాంతరములను చూపియుండిరి. పఠంజలి

వ్యాకరణమహాభాష్యమునేకాక నిదాన సూత్రమును యోగదర్శనమును, మహానంద కావ్యమును యోగవిద్యానిరూపకమగు కావ్యమును, సిద్ధాంత సారావళియను నొకవైద్య గ్రంథమును, సాంఖ్యశాస్త్రమును, సాహిత్యసామ్రాజ్యమును, లోహ శాస్త్రమును రచించెనని చెప్పుదురు. చరకసంహిత కూడ పతంజలి రచితము లేక పతంజలి సంస్కృతము అనియు, చరకుడనునది వైదికచరణ విశేషమగు చరక చరణమునకు చెందిన పతంజలికి నామాంతరమై యుండుననియు కొందరి అభిప్రాయము. ఈగ్రంథములన్నియు వ్యాకరణభాష్య కర్తృరచితములని చెప్పుటకు కింపదన్ని తప్ప ప్రబల సమాజములేవియు లేవు.

భాష్యవ్యాఖ్యలు:- మహాభాష్యముపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యలు వ్రాయబడినవి. అందు బాలవలకు యప్తమైనవి. కొన్ని నామమాత్రావళిష్టములైనవి. లభ్యమగు వ్యాఖ్యానములలో భర్తృహరి విరచితమగువ్యాఖ్య అతిప్రాచీనమైనది. ప్రామాణికమైనది. పాశ్చాత్య విద్వాంసుల ప్రకారము ఈతడు 1వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. శ్రీ. కే. యస్. ఆయ్యర్ తమ 'భర్తృహరి' అను మహత్త్వ పూర్ణముగు విమర్శ గ్రంథములో భర్తృహరి 5వ శతాబ్దికి చెందినవాడని విరూపించిరి. ఈతడే వాక్యపడియకర్త. శతకీత్రయ, జట్టికావ్యాదులకర్త కూడ ఈతడే అను విషయమున పండితులలో విప్రతిపత్తికలదు. ఈతడు బౌద్ధుడను వాదము ప్రాంతిమూలకము. ఈతడు రచించిన మహాభాష్య వ్యాఖ్యానమునకు మహాభాష్య దీపికయనిపేరు. ఈతడు పూర్తిభాష్యముపై వ్యాఖ్యానము వ్రాసియుండును. కాని ప్రస్తుతము బెర్లిన్ లైబ్రరీద్వారా అభించిన ఈవ్యాఖ్యానమున ప్రథమాధ్యాయ ప్రథమపాదముకూడ పూర్తిగాలేదు.

తైయతివిరచితమగు మహాభాష్య వ్యాఖ్యానము అతిప్రసిద్ధము. ఈతడు 11వ శతాబ్ది ప్రాంతమునకు చెందినవాడు. ఈతని తండ్రి తైయతుడు, మమ్మట, ఉప్పటలు ఈతని సోదరులను వాడము నామసాహిత్యకృషాత్ర విద్వితము. వారి తండ్రి వజ్రటుడు. ఈతని వ్యాఖ్యానమునకు ప్రదీపమనిపేరు. ప్రస్తుతము భాష్యార్థమును గ్రహించుటకు సహాయముచేయు ఉత్తమవ్యాఖ్య ఇదియే. భాష్యార్థము అత్యుత్తమ మహాభాష్య వ్యాఖ్యానమగుటచే దీనిపై 16 వ్యాఖ్యలు వ్రాసినవి.

ప్రసిద్ధ మహాకవియగు బిర్లాజుని తండ్రియు, ద్వందక శతాబ్దికి చెందిన వాడును అగు జ్యేష్ఠకలకుడు భాష్యవ్యాఖ్యను వ్రాసినట్లు ప్రసిద్ధికలదు. పండ్రెం

దవ శతాబ్దికి చెందిన మైత్రేయరక్షితుడను బౌద్ధపండితుడు కూడ ఒక వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. ఈతడు వంగదేశీయుడు. 'దేవ' నామమున ప్రసిద్ధుడగు పురుషోత్తమదేవుడు 'ప్రాణపజా' అనువ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. ఈతడు పరమూదవ శతాబ్దికి చెందిన వంగదేశీయుడు. బౌద్ధమతావలంబి. ఈవ్యాఖ్యానముపై కొన్ని వ్యాఖ్యానములు బయల్పడలినవి.

పదమూడవ శతాబ్దికి చెందిన ధనేశ్వరపండితుడు భాష్యముపై చిన్తామణీయను వ్యాఖ్యానమును రచించెను. ప్రసిద్ధులగు ఎందరో వైయాకరణశిరోమణులకు ఆశ్రమగు శేషవంశమునకు చెందిన శేషనారాయణుడు సూక్తిరత్నాకరమును ప్రౌఢవ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు 15వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. 16వ శతాబ్ది ప్రాంతమునకు చెందిన విష్ణుమిత్రుడు క్షీరోదరమును వ్యాఖ్యను రచించెను. 17వ శతాబ్దికి చెందిన నీలకంఠవాజపేయి భాష్యతత్త్వ వివేకమును వ్యాఖ్యను వ్రాసెను. ఈకాలమునకే చెందిన శేషవిష్ణువను పండితుడు 'మహాభాష్య ప్రకాశిక'ను శివ రామేంద్ర సరస్వతి మహాభాష్య రత్నాకరమును ప్రయాగ వేంకటాద్రికి విద్యస్థుని భూషణమును, తిరుమలయజ్ఞ 'అనుపద'ను కుమార తాతయ అనునతడు మరియొక వ్యాఖ్యానమును, ఆచార్య రాజసింహుడు 'శబ్దబృహతి'ని నారాయణుడు మహాభాష్య వివరణమును, గోపాలకృష్ణశాస్త్రి 'శాబ్దిక చింతామణిని' రచించిరి. అజ్ఞాత కర్తృకములగు మరి కొన్ని వ్యాఖ్యానములపేర్లు కూడ వినవచ్చుచున్నవి.

మహాభాష్యమునకు పదమను పేరుకూడ ఉన్నట్లు పైనచూచి యున్నాము. ఈభాష్యమునను సరించి 'అనుపదము' 'పదశేషము' అను రెండు అష్టాధ్యాయీ వ్యాఖ్యారూపములగు గ్రంథములు రచితములైనట్లు తెలియుచున్నది. ఆగ్రంథము లిప్పుడురుగ్లభములైనను అనుపదకారుని మతము, పదశేషకారుని మతము అను పేర పై గ్రంథములలోని విషయములు కొన్ని గ్రంథములలో ఉదాహృతములైనవి.

అష్టాధ్యాయీపై వృత్తులు:- సూత్రములపై వ్యాఖ్యానమెట్లుండవలెనను విషయమును చెప్పుచు భాష్యకారుడు 'స కేవలం చర్చాపదాని వ్యాఖ్యానమ్-వృద్ధిః, అత్, ఐత్, ఇత్, కింతర్హి? ఉదాహరణమ్, ప్రత్యుదాహరణమ్, వాక్య ద్యూహరణ ఇత్యేతత్ సముదితం వ్యాఖ్యానం భవతి" (మహాభా. 1.-1.-1) అని వ్రాసియున్నాడు.

‘వదచ్చేదః పదార్థోక్తిః విగ్రహో వాక్యయోజనా
పూర్వపక్ష సమాధానం వ్యాఖ్యానం పంచలక్షణమ్’

అను ప్రసిద్ధమగు కారిక కూడ వ్యాఖ్యాన స్వరూపమును నిర్వచించుచున్నది. ఇట్టి లక్షణముగల సూత్రవ్యాఖ్యానమునకు వృత్తియనిపేరు. అష్టాధ్యాయపై ఇట్టివృత్తులు ఎన్నియో రచింపబడినవి. మహాభాష్యమునకు పూర్వము కూడ కనీసము రెండు మూడు వృత్తి గ్రంథములుండి యుండవలెనని భాష్యము వలన తెలియుచున్నది. మహాభాష్యము తరువాత వచ్చిన వృత్తులన్నియు పూర్తిగ మహాభాష్యముపై ఆధారపడినవి.

పైన సూచించిన విధముగ పాణిని స్వయముగ ఎన్నియో పర్యాయములు ఎందరో విద్యార్థి బృందములకు తన అష్టాధ్యాయని తోచించియుండెను. కావున ఆతడు స్వయముగ ఒక వృత్తిని రచించియుండ వచ్చునని భర్తృహరి జయాదిత్యాదుల గ్రంథములద్వారా తెలియుచున్నది.

శ్వేభూతియను పాణిని శిష్యుడొక వృత్తి గ్రంథమును రచించియుండెను. పాణిని మేనమామయగు వ్యాడి సంగ్రహమును గ్రంథమునేకాక అష్టాధ్యాయపై ఒక వృత్తిని కూడ రచించియుండ వచ్చునని ఊహింపబడుచున్నది. క్రీ.పూ. 2000 ప్రాంతమునకు చెందిన ‘కుణి’యను పండితుడు రచించిన వృత్తి గ్రంథమును భర్తృహరి, కైయట హరదత్తాదులు అధ్యయించియున్నారు. పురుషోత్తమ దేవుడు తన భాషావృత్తియందు (1-2-57) “మాథ్యూం తు వృత్తావశిష్య గ్రహణమాపాదమనువర్తతే” అని వ్రాయుచు మాథురుడు అను పండితుడొక వృత్తిని రచించెనని సూచించియున్నాడు. ఈతడు (క్రీ.పూ. 2000) ప్రాంతము వాడై యుండును.

విక్రమార్కుని ఆస్థానమునందున్నట్లు ప్రసిద్ధుడగు వరరుచి అష్టాధ్యాయపై ఒక వృత్తిని రచించెను. ఈతడు వార్తిక కారుడగు కాత్యాయన వరరుచి కంటే భిన్నుడు, అర్వాచీనుడు.

పంచమ శతాబ్దికి చెందినవాడును, పూజ్యపాదావర నామదేయుడును, జై నేంద్ర శక్తానుశాసన రచయితయు అగు దేవనంది అష్టాధ్యాయపై ‘శబ్దావతారన్యాసము’ అను వ్యాఖ్యను రచించెను.

ఆలంకారాబ్దికి చెందిన కోంకిణాధిపతియగు దుర్విసితుడు శబ్దావతారమును వృత్తిని రచించెను.

కాశికా ప్రథమ శ్లోకన్యాసవ్యాఖ్యానమునందలి “వృత్తిః పాణినీయ సూత్రాణాం వివరణం చుల్లిభట్టి నిర్మూలారి విరచితమ్” అను వాక్యముచే షష్ఠ శతాబ్ది ప్రాంతమునకు చెందిన ‘చుల్లిభట్టి’ ‘నిర్మూలుడు’ అనువారుకూడ వృత్తులు రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

కాశికావృత్తిః— జయోదిత్యుడు, వామనుడు అను ఇరువురు వండితులు రచించిన వృత్తికి ‘కాశిక’ అనిపేరు. పాణినీయ వ్యాకరణమున మహాభాష్య భర్తృహరి గ్రంథముల తరువాత ఈ వృత్తియే అత్యుత్తమమైనదని నిస్సంశయముగ చెప్పవచ్చును. కాశికాకారులు అనేకస్థానములందు భాష్యమును అనుసరింపక ప్రాచీనవృత్తి గ్రంథములను అనుసరించిరి. మొదటి నాలుగు అధ్యాయములవృత్తి జయోదిత్యుడును మిగిలిన నాలుగు అధ్యాయములవృత్తి వామనుడును రచించెనని కొంద రందురు. “ప్రథమద్వితీయపంచమ షష్ఠా జయోదిత్యకృతవృత్తయః:: ఇతరే వామనకృతవృత్తయ ఇత్యభియుక్తాః” అని శబ్దరత్నాకారుడు వ్రాసి యున్నాడు. శైలినిబట్టి చూడగా మొదటి ఐదు అధ్యాయములవృత్తియు జయోదిత్య రచితమనియు, మిగిలినది వామనకృతమనియు, వామనుని వృత్తి ఎక్కువ ప్రౌఢమైనదనియు మరికొందరందురు. జయోదిత్యవామను లిరువురును స్వతంత్రముగ ఆష్టావ్యాయపై పూర్తిగ రెండువృత్తులు రచించియుండురనియు, కాలాంతరమున ఆ రెండును మిశ్రితములై యుండుననియు యుద్దిష్ఠిరమీమాంసకుల యభిప్రాయము.

హరదత్తాదులగు కాశికావ్యాఖ్యాతలు కాశీపురమున రచింపబడుటచే ఈ గ్రంథమునకు ‘కాశిక’ యనిపేరని చెప్పియున్నారు. ‘కాశయతి ప్రకాశయతి సూత్రార్థం’ అను వ్యుత్పత్తిచే కాశిక యనగా సూత్రార్థప్రకాశకము అని మరి కొందరు చెప్పుదురు. దీనికి, ‘ఏకవృత్తి’ ప్రాచీనవృత్తి అను నామాంతరములు గలవు. ఆయా సూత్రములవద్ద గణపాఠములను చూపుట, ఇపుడు అలభ్యములైన ఎన్నియో ప్రాచీన వృత్తిగ్రంథములనుండి విభిన్నమతములను, అతి ప్రాచీనమగు ఉదాహరణములను చూపుట మొదలగునవి ఈ కాశికయందలి వైశిష్ట్యము.

కాశికావృత్తి అతి ప్రధానమగు వృత్తియగుటచే దానిపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములు రచింపబడినవి. వాటిలో కొన్ని నామమాత్రకేషములు. కొన్నిటి రచయితల నామధేయములు అజ్ఞాతములు.

ప్రసిద్ధ బౌద్ధవండితుడగు జినేంద్రబుద్ధి కాశికావివరణవంజిక యను వ్యాఖ్యను రచించెను, దానికి న్యాస మని మరియొక పేరు. ఈ న్యాసముపై మైత్రేయరక్షితుడు తంత్రప్రదీపమును విస్తృతవ్యాఖ్యానము రచించెను. దానిపై నందనమిత్రుడు తంత్రప్రదీపోద్ఘోతనమును వ్యాఖ్యను, సనాతనతర్కాచార్యుడు 'ప్రథ' అను వ్యాఖ్యానమును మరియొక అజ్ఞాతనామధేయుడగు పండితుడు 'అలోకము' అను వ్యాఖ్యను రచించిరి.

ప్రసిద్ధమహాకావ్యవ్యాఖ్యాతయగు మల్లినాథుడు న్యాసముపై న్యాసోద్ఘోతమను వ్యాఖ్యను రచించెను. సరపతిమహామిత్రుడు న్యాసప్రకాశమును వ్యాఖ్యను రచించెను. పుండరీకాక్ష విద్యాసాగరుడు మరియొక వ్యాఖ్యను రచించెను. రత్నమతి యనునతడొక వ్యాఖ్యను రచించెను.

ఇందు మిత్రుడను నొకవండితుడు కాశికపై అనున్యాసమును వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈ వ్యాఖ్యపై శ్రీ మానశర్మ అనున్యాససారమును వ్యాఖ్యను రచించెను.

అజ్ఞాతనామధేయుడగు ఒక వైయాకరణుడు మహాన్యాసమును కాశికా వ్యాఖ్యను రచించెను. 12వ శతాబ్దికి చెందిన విద్యాసాగరుమని ప్రక్రియామంజరి యను వ్యాఖ్యను రచించెను. 12వ శతాబ్దికి చెందిన హరదత్తమిత్రుడు పదమంజరి యను పాండితీమండితముగు నొక వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు కావేరీతీరవాసి. శివభక్తుడు. ఈ పదమంజరిపై రంగనాథయజ్ఞు (18వ శతాబ్దము) మంజరీ మకరందమును పేరుతో ఒక వ్యాఖ్యను, శివభట్టుడు కుంకుమవికాసమును వ్యాఖ్యను రచించెను.

14వ శతాబ్దికి చెందిన రామదేవమిత్రుడు కాశికపై వృత్తిప్రదీపమును వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇతడు 'హరదత్తానువాది' యని మాధవదాతు వృత్తియందు చెప్పబడినది. ఇట్లే అజ్ఞాతకర్తృకములగు 'వృత్తిరత్నాకరము' 'చికిత్సా' అను మరిరెండు వ్యాఖ్యానములుకూడ లభించుచున్నవి.

కాశిక తరువాత చెప్పవలసిన వృత్తి భాగవృత్తి. దీనిని భర్తృహరియను అపరనామధేయముగల విమలమతి రచించెను. ఈతడు గొప్ప బౌద్ధవండితుడు. ఈతడు ఎనిమిదవ శతాబ్దమునకు చెంది యుండును. ఈతని గ్రంథమునుండి అనేకులు ఉదాహరించిరి. దీనిని శ్రీరధుడు వ్యాఖ్యానించెను.

ఎనిమిదవశతాబ్ది అంతమునకు చెందిన భక్తిశ్లోకరుడు రచించిన వృత్తి ఉత్పేక్షాదులచే పేర్కొనబడినది. ప్రసిద్ధ నైయాయకుడగు భట్టజయస్తుడు (11వ శతాబ్దము) ఒక వృత్తిని, 12వ శతాబ్దికిచెందిన కేశవుడు, ఒకవృత్తిని, 12వ శతాబ్దికేచెందిర ఇందుమిత్రుడు 'ఇందుమతి'ని ఈశతాబ్దికేచెందిన మై కేయరక్షితుడు 'దుర్లుటవృత్తిని' రచించిరి. 1150 సం, ప్రాంతమువాడగు పురుషోత్తమదేవుడు అష్టాధ్యాయయందలి లౌకికసూత్రములకొక వృత్తిని రచించెను. అందుచే దీనికి భాషావృత్తియని పేరు. ఈతడు దుర్లుటవృత్తియను మరియొక వృత్తిని గూడ రచించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈతని భాషావృత్తిపై వంగదేశీయుడగు సుప్తిధరచక్రవర్తి 'భాషావృత్త్యర్థవివృతి' యను వ్యాఖ్యానమును వ్రాసెను.

పదమూడవ శతాబ్దికిచెందిన శరణదేవుడను బౌద్ధపండితుడు అష్టాధ్యాయయందలి కొన్ని విశేషసూత్రములకు దుర్లుటవృత్తియను ఒక వృత్తిని రచించెను. వ్యాకరణమునందలి సాధారణనియమములచే సాధుత్వము లభింపని పదముల సాధుత్వమును సాధించుటకై రచితమగుటచే దీని నామధేయము అన్వర్తము.

16వ శతాబ్దిమునకు చెందిన భట్టోజిదీక్షితుడు శబ్దకౌస్తుభమును నొక విస్తృతమగు వృత్తిని రచించెను. ఇప్పటిది మొదటి రెండున్నర అధ్యాయములు, నాల్గవ అధ్యాయముమాత్రమే లభించుచున్నది. ఈతడు మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణుడు. తండ్రి.లక్ష్మీధరుడు, తమ్ముడు రంగోజిభట్టు. భానుజిదీక్షితుడు, పీఠేశ్వరుడు అను ఇరువురు కుమారులు. పీఠేశ్వరుని కుమారుడు హరిదీక్షితుడు. రంగోజిభట్టు కుమారుడు కొండుమభట్టు. భట్టోజిదీక్షితుడు శేషశ్రీకృష్ణపండితుని వద్ద వ్యాకరణశాస్త్రాభ్యాసము చేసెను, అప్పయ్యదీక్షితునివద్ద వేదాంతాదుల నభ్యసించెను. శబ్దకౌస్తుభముపై నాగేశుడు 'విషయవది' యను వ్యాఖ్యానమును, వైద్యనాథపాయగుండ పండితుడు ప్రభను, విద్యానాథకృష్ణపండితుడు ఉద్వ్యోతమును, రాఘవేంద్రచార్యుడు ప్రభను, కృష్ణమిత్రుడు భావప్రదీపమును, భాస్కరదీక్షితుడు శబ్దకౌస్తుభదూషణమును రచించెను. జగన్నాథపండితరాయలు శబ్దకౌస్తుభమును ఖండించుచుకొ స్తుభఖండనమును గ్రంథమును రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

16వ శతాబ్దికిచెందిన ప్రసిద్ధ దాక్షిణాత్యపండితుడగు అప్పయ్యదీక్షితుడు సూత్రప్రకాశమును వృత్తిని, 17వ శతాబ్దికిచెందిన నీలకంఠ వాజపేయి 'పాణినీయదీపిక'ను, ఈ కాలమునకే చెందిన అన్నంభట్టు 'పాణినీయమితాక్షర'ను,

విశ్వేశ్వరసూరి 'వ్యాకరణసిద్ధాంతసుధానిధి'ని రచించిరి. చివరిగ్రంథము మొదటి మూడు అధ్యాయములపై మాత్రమే లభించుచున్నది. 19 వ శతాబ్దికి చెందిన గోకులచంద్రుడు సంక్షిప్తమగు వృత్తిని రచించెను. ఈతడు వైఖ్యుడు. ఓరం భట్టుడను కాశీనివాసుడు ఒక మహారాష్ట్ర పండితుడు వ్యాకరణదీపిక యను వృత్తిని రచించెను. ఆర్యసమాజ ప్రతిష్ఠాపకులగు స్వామీ దయానందసరస్వతి 'అష్టాధ్యాయాభాష్యము' అను విస్తృతమగు వ్యాఖ్యను రచించిరి.

అజ్ఞాతకాలికవృత్తిగ్రంథములు:- అప్పననైనారుడు ప్రక్రియా దీపికయను వృత్తిని రచించెను. నారాయణసుడి అను పండితుడు అష్టాధ్యాయా ప్రవీణపాఠనామధేయమగు శబ్దిభూషణమును విస్తృతవృత్తిని రచించెను. మైథిల పండితుడగు రుద్రధరుడు ఒక వృత్తిని రచించెను. ఉదయనుడు 'మితవృత్త్యర్థ సంగ్రహము' అను పేర కాళికా వృత్తిని సంక్షేపించెను. ఈతడు ప్రసిద్ధ నైయాయకునిరంటె భిన్నుడు. ఉదయశంకరభట్టు ఒక వృత్తిగ్రంథమును రచించెను. రామచంద్రుడు కాళికావృత్తి సంక్షిప్తరూపమున నొక వృత్తిని రచించెను. సదానందుడు తత్త్వదీపికయను వృత్తిని రచించెను. పాణినీయ లఘువృత్తి యను శ్లోకబద్ధమగు నొక వృత్తి త్రివేంద్రంగ్రంథాలయ మందును, పాణినీయసూత్రవృత్తి యను మరియొక శ్లోకరూపవృత్తి మైసూరు ప్రభుత్వ పుస్తకాలయమునందును ఉన్నవి. ఈ రెండును ఒకే గ్రంథమై యుండవచ్చును పైరెండవృత్తులపై నను శ్లోకబద్ధములగు వ్యాఖ్యలు లభించుచున్నవి. పైవృత్తులు కాక అజ్ఞాతకర్తృకములగు 'పాణినీయ సూత్రవృత్తి' 'పాణినీయ సూత్రవివరణము', 'పాణినీయ సూత్రవివృతి,' 'పాణినీయసూత్రవివృతి లఘువృత్తి కారిక' 'పాణినీయసూత్రవ్యాఖ్యానము' (ఉదాహరణ శ్లోకసమేతము) అను వృత్తులుకూడ లభించుచున్నవి.

ప్రక్రియాగ్రంథములు:- పాణినీయ వ్యాకరణముతరువాత కాతంత్ర వ్యాకరణము మొదలగు కొన్ని చిన్నచిన్న వ్యాకరణములు బయలుదేరినవి. ఆ వ్యాకరణము లన్నియు ప్రక్రియానుసారముగా రచింపబడినవి. అనగా సందులు, సహసములు, కృత్తులు, తద్గితములు మొదలగునవి ఆయా ప్రకరణములలో చెప్పబడినవి. ఆయా ప్రకరణములను చదివినచో ఆ విషయములకు సంబంధించిన జ్ఞానము పూర్తిగ కలుగును. అష్టాధ్యాయో అట్టి ప్రకరణవిభాగము లేకుండుటచే మొత్తము అష్టాధ్యాయవి కంఠస్థము చేసిననేకాని ఏవిషయమునుగూర్చియు

నిశ్చితమగు జ్ఞానము కలుగదు. ఉదాహరణకు సమాసములకు సంబంధించిన విషయములు కొన్ని ద్వితీయాధ్యాయమునందును, కొన్ని పంచమాధ్యాయమునందును, కొన్ని షష్ఠాధ్యాయమునందును ఉన్నవి. కావున సమాసములనుగూర్చిన నిశ్చితజ్ఞానము కావలెనన్నచో కవీసము ఆరధ్యాయములైనను అభ్యసించవలసి యుండును. కాతంత్రాది వ్యాకరణములందు ఇట్టి శ్రమలేకుండటచే విద్యార్థులు వాటియందే ఎక్కువశ్రద్ధచూపుటను గ్రహించి కొందరు అష్టాధ్యాయసూత్రములను ప్రక్రియానుసారముగ వివిధ ప్రకరణరూపమున విభజించి గ్రంథములను రచించిరి. వాటికి ప్రక్రియాగ్రంథములని పేరు. 18వ శతాబ్దమునుండి దాదాపు నాలుగు శతాబ్దాలపాటు ఈ పద్ధతి అత్యధిక ప్రచారములో నున్నది.

అష్టాధ్యాయని కంఠస్థము చేయుట అను కొంచెము శ్రమకొర్చినచో ఈ ప్రక్రియాపద్ధతి కంటె అష్టాధ్యాయా క్రమపద్ధతియే అత్యుత్తమమైనదని ప్రత్యక్షముగ నిరూపించుచు, ఈ శతాబ్ది ప్రారంభమున స్వామీవిరజానందులు, దయానందసరస్వతి, మొదలగువారు అష్టాధ్యాయ క్రమపాఠమును మరల ప్రచారములోనికి తీసికొని వచ్చినారు. ఇప్పుడవిధానమునకుకూడ క్రమముగ ప్రాధాన్య మీయబడుచున్నది.

అష్టాధ్యాయపై, రచితములగు ప్రక్రియాగ్రంథములలో అతి ప్రాచీనమైనది 'రూపావతారము.' దానిని 12 వ శతాబ్దికిచెందిన బౌద్ధపండితుడగు ధర్మకీర్తి రచించెను. ఈతడు న్యాయబిండ్వాదులను రచించిన ప్రసిద్ధ బౌద్ధ నైయా యికునికంటె భిన్నుడు. ఈతడు అష్టాధ్యాయయందు విభిన్నస్థానములలోనున్న సూత్రములనుచేర్చి విభిన్న ప్రకరణములుగకూర్చి ఈ గ్రంథమును రచించెను. ఈ రూపావతారముపై శంకరరాముడను పండితుడు వీరియను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు 17 వ శతాబ్దికి పూర్వమందుండి యుండును. ఇదికాక అజ్ఞాత కర్తృకమగు మరియొక వ్యాఖ్యానముకూడ ఆనంపూర్ణముగ లభ్యమగుచున్నది.

13 వ శతాబ్దియందు రచితమగు అజ్ఞాతకర్తృకమైన ఒక రత్నాకరమును గ్రంథము మాధవధాతు వృత్త్యాదులందు పేర్కొనబడినది.

విమలసరస్వతి 14 వ శతాబ్దిమున అష్టాధ్యాయలోని కొన్ని సూత్రములను మాత్రమే గ్రహించి రూపమాలయను గ్రంథమును రచించెను.

15 వ శతాబ్దికి చెందిన రామచంద్రుడు ప్రక్రియాకౌముదియను గ్రంథమును రచించెను. ఇందుకూడ పాణినీయ సూత్రములన్నియు గ్రహింపబడలేదు.

17 వ శతాబ్ది చివరిభాగమునకు చెందిన రామానందుడు సిద్ధాంత కౌముదిపై “తత్త్వదీపిక” అను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది హలంత స్త్రీలింగాంతములభ్యమగుచున్నది.

ప్రసిద్ధ వైయాకరణుడగు నాగేశభట్టు (18 వ శతాబ్ది) సిద్ధాంత కౌముదిపై బృహచ్చట్టేందుశేఖరము, లఘుశట్టేందుశేఖరము అను వ్యాఖ్యాన్యమును రచించెను. ఈతడనేక శాస్త్రములలో ఉద్గంధ వండితుడు. ఈతడు వ్యాకరణమున పై గ్రంథములనే కాక తైయట ప్రదీపవ్యాఖ్యయగు ఉద్గోతమును, పరిభాషేందుశేఖరము, లఘుమంజూష, పరమలఘుమంజూష, స్ఫోటవాదము, మహాభాష్య ప్రత్యాఖ్యానసంగ్రహము అను ప్రామాణిక గ్రంథములను రచించెను. 17 వ శతాబ్ది చివరిభాగమునకు చెందిన రామకృష్ణుడు సిద్ధాంత కౌముదిపై రత్నాకరమును, రంగనాథయజ్ఞ “పూర్ణిమ”ను రచించిరి. 19 వ శతాబ్ది ప్రారంభమున వాసుదేవ దీక్షితుడు బాలమనోరమ యను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది విద్యార్థులకు చాల ఉపయుక్తమగుటచే బహులప్రచారము నందినది. కృష్ణమిత్రుడు రత్నార్ణవమును వ్యాఖ్యను రచించెను. శేషవంశమునకు చెందిన రామచంద్రుడు సిద్ధాంత కౌముదియందలి స్వరప్రక్రియపై వ్యాఖ్యానము రచించెను.

ఇవికాక తిరుమల ద్వారాశాహయాజి రచించిన ‘సుమనోరమ,’ తోప్పల దీక్షిత కృతమగు ‘ప్రకాశము,’ అజ్ఞాతకర్తృకములగు ‘లఘుమనోరమా,’ ‘శబ్దసాగర’ ‘శబ్దసార్థవ’ ‘సుఖంజన’ వ్యాఖ్యానములు, లక్ష్మీనృసింహుని ‘విలాసము,’ శివరామ సరస్వతీ రచితమగు ‘రత్నాకరము,’ ఇంద్రదత్తోపాధ్యాయుని ‘ఫక్తికాప్రకాశము,’ సారస్వత వ్యూధమిత్రుని ‘బాలబోధ,’ వల్లభుని ‘మానసరంజని’ మొదలగు వ్యాఖ్యానములుకూడ వివిధ పుస్తక భాండాగారములలో నున్నవి.

తేలదేశీయుడగు నారాయణభట్టు (1618-91) దేవనారాయణుడను ఒక రాజు ఆజ్ఞ చే ప్రక్రియాసర్వస్వమును ఒక 20 ప్రకరణముల గ్రంథమును రచించెను. దానినెతడు 60 దినములలో రచించినట్లు ప్రతీతి. ఈతడు అనేక శాస్త్రములలో వండితుడు. మహాకవి. నారాయణీయమును భాగవత కథాసంగ్రహరూపమగు కావ్యము ఏకద్రుచితి మే ఈ ప్రక్రియా సర్వస్వమువై మూడు వ్యాఖ్యానములున్నవి.

పాణినికీ తరువాతవచ్చిన వ్యాకరణములు :- పైన చూపిన విధముగ పాణిని తన కాలమున లభ్యమగు వ్యాకరణములనన్నిటిని భాగుగ పరిశీలించి అత్యద్భుతమగు అష్టాధ్యాయని రచించెను. ఈ పాణినీయ వ్యాకరణము వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములతో విస్తరించినది. ఐనను పాణిని తరువాత వచ్చిన ఎందరో మహాపండితులు ఈ పాణినీయ వ్యాకరణమే వ్యాకరణాశ్రమమన పరమావధియని యెంచక దానినుండి తగు సహాయమును స్వీకరించి ఎన్నియో వ్యాకరణములను రచించిరి. వాటిలో కొన్ని యస్తమైనవి, కొన్నిటి పేరులు మాత్రమే తెలియవచ్చుచున్నవి. కొన్నిమాత్రము లభించుచున్నవి. ఈ అర్వాచీన వ్యాకరణములలో చాలవరకు లౌకిక భాషావ్యాకరణములు. అర్వాచీనవైయాకరణులలో కాతంత్రీకారుడు, చంద్రగోమి, ఉపణిషదుడు, దేవనందీ, వామనుడు, పాల్కీర్తి, శివస్వామి, భోజదేవుడు, బుద్ధిసాగరుడు, భద్రదేశ్వరసూరి, హేమచంద్రుడు, క్రమదీక్షరుడు, సారస్వత వ్యాకరణకారుడు, రామాశ్రమ సిద్ధాంతచంద్రికాకారుడు, బోపదేవుడు, పద్మనాభుడు అన్న పదునారుగురు ముఖ్యులు.

కాతంత్రీకారుడు:- (క్రీ. పూ 2000) కాతంత్ర వ్యాకరణమునకు కలాపకము, కౌమారము అను నామాంతరములుకలవు. ఇందు ఆఖ్యాతాంతమొక భాగము. కృదంతము మరియొక భాగము గలవు. రెండుభాగములను విభిన్న కర్తృకములు. ఈ వ్యాకరణమునకు కాశ్యపత్పన్నవిరచితమును, శబ్దకలాపా పరనామదేయమును అగు కాశకృత్పన్నతంత్రము ఉపజీవ్యమనియు, అందుచే కాతంత్రనామము 'కాశకృత్పన్నతంత్రము'నకు సంక్షిప్త రూపమనియు, దానికి గల శబ్దకలాపమను పేరునుబట్టి దీనికి కలాపసంజ్ఞ లభించినదనియు, ఇది కుమారులకు (బాలుకు) ఉపయుక్తమగుటచే కౌమారమనియు యుద్దిష్టరమీమంసకుల అభిప్రాయము. ఇప్పుడు లభ్యమగు కాతంత్ర వ్యాకరణమునకు మూలమగునది అతి ప్రాచీనమైనది. శర్వవర్మ దానిని సంక్షిప్తము చేసెను. అందును ఆ ఖ్యాతాంతభాగమును శర్వవర్మ రచించెననియు, కృదంతభాగమును కాత్యాయనుడను పండితుడు రచించెననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము.

ఈ వ్యాకరణమునందు చాలవిషయములు ప్రతిపాదితములు కాకుండుటచే
11 వ శతాబ్దికి చెందిన శ్రీపతిదత్తుడు 'కాతంత్రపరిశిష్టమును' దానిపై ఒక

వృత్తినికూడ రచించెను. 12 వ శతాబ్దికి చెందిన విజయానందుడు 'కాతంత్రోత్తరమును గ్రంథమును రచించెను.

ఈ కాతంత్ర వ్యాకరణము ప్రస్తుతము వంగదేశమునందు మాత్రమే ఉన్నది. కాని పూర్వకాలమున సమస్త భారతదేశమునందేకాక విదేశములందు కూడ దాని ప్రచారముండెడిది.

ఈ వ్యాకరణముపై కూడ ఎన్నియో వృత్తులు రచింపబడినవి. దుర్గ సింహ విరచితమైన వృత్తి లభ్యమైనవాటిలో అతి ప్రాచీనమైనది. ఈ దుర్గ వృత్తిపైకూడ అనేక వ్యాఖ్యానములు వాటిపై కొన్ని వ్యాఖ్యలు వెలసినవి. ఈ విధముగా కాతంత్ర వ్యాకరణముకూడ వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములతో బహుముఖముల విస్తరించినది

చంద్రగోమిః:- బౌద్ధమతావలంబియు, క్రీ.పూ. 1000 సం. ప్రాంతము వాడగు చంద్రగోమి పాణినీయము నాధారముగగాని ఒక వ్యాకరణమును రచించెను. కాశ్మీరమున వతనపాతన ములనుండి దూరమైన మహాభాష్యము నీతడు అనిరుద్ధుడను కాశ్మీర నరేంద్రుని యాజ్ఞచే పునరుద్ధరించెనని రాజతరంగిణి ద్వారా తెలియుచున్నది. ఈతడు మహాభాష్యమునుండికూడ ఎక్కువ సహాయమును తీసికొనెను. దీనికి చాంద్రవ్యాకరణమని పేరు. 'చంద్రోపజ్జమసంజ్ఞకం వ్యాకరణమ్' అను పండితోక్తి, చంద్రగోమి తాను పారిభాషిక సంజ్ఞలనేమియు కొత్తగ చెప్పక పాణిన్యాది ప్రసిద్ధములగు సంజ్ఞలనే గ్రహించెనని చెప్పుచున్నది. వార్తకములు భాష్యేష్టులు మొదలగువాటిని కూడ ఈతడు తన సూత్రములలో సంగ్రహించి పాణినీయమునందులేని రూపములనుగూడ సాధించెను. కొన్ని స్థలములలో వతంజలి మతమును కాదని ప్రాచీనాచార్యుల మతమును స్వీకరించెను.

ఇప్పుడు ఈ వ్యాకరణము షష్ఠాధ్యాయాంతమువరకు మాత్రమే లభించుచున్నది. ఈతడు బౌద్ధుడగుటచే వైదిక స్వరప్రక్రియలను చూపలేదని బెల్వాల్కర్ మొదలగువారు తలచిరి. కాని కొన్ని ఆంతరంగిక ప్రమాణములచే ఈ గ్రంథముకూడ అష్టాధ్యాయాత్మకమనియు, అష్టమాధ్యాయమునందు స్వరప్రక్రియయు, సప్తమమున వైదిక ప్రక్రియయు ఉండవచ్చుననియు సూచితమగుచున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణమునకు అనుబంధములుగ ధాతుపాఠ, ఉణాది సూత్రపాఠ, గణపాఠ, లింగానుశాసన శిక్షాసూత్రములనుగూడ రచించెను.

20 ఉపసర్గముల అర్థములను వివరించుచు ఈతడు వ్రాసిన ఉపసర్గవృత్తి. ప్రస్తుతము టిబెట్టు భాషలో మాత్రమే లభించుచున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై స్వయముగ వృత్తిని రచించెను. 13 వ శతాబ్దికి చెందిన కళ్యాపభిషిషు రచించిన బాలబోధినియను వృత్తి లంకలో ప్రచారములో నున్నదట. ఈ కాళ్య పు డా చాంద్ర వ్యాకరణానుసారముగ బాలావబోధమను వ్యాకరణమును రచించెను. ఇని సిద్ధాంతకౌముదికి లఘుకౌముదివలె నుండును.

క్షపణకుడు:- విక్రమార్కుని ఆస్థానమునందలి నవరత్నములలో ఒక్కడుగ ప్రసిద్ధుడగు క్షపణకుడు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును రచించినట్లు తెలియుచున్నది. జై నాచార్యుడగు సిద్ధసేన దివాకరుడే ఈ క్షపణకుడని ఐతిహాసికుల అభిప్రాయము. ఈతడొక ఉజాది సూత్రవ్యాఖ్యకూడ రచించెను. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై ఒక వృత్తిని రచించియుండును. క్షపణక మహాన్యాస మనుపేర అజ్ఞాత కర్తృకమగు ఒక వృత్తి కూడ గ్రంథాంతరములందు దాహ్యతమైనది.

దేవనందీ:- 460 క్రీ. శ. ప్రాంతమువాడును, పూజ్యపాదా పరనామ ధేయరును అగు ఆచార్యదేవనందీ 'జై నేంద్ర' నామధేయమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఈ వ్యాకరణమును మహావీరుడు ఇంద్రునికి బోధించెననియు, అందుచే దానికి జై నేంద్ర నామధేయము వచ్చినదనియు లక్ష్మీవల్లభాదులగు కొందరు జై నులు చెప్పిరి. దేవనందీకే జినేంద్రుడను నామాంతరముండియుండవచ్చును. అందుచే దానికొపేరు వచ్చియుండవచ్చును. ఈ వ్యాకరణమునకు బౌద్ధీవ్య సంస్కరణమొకటియు దాక్షిణాత్య సంస్కరణ మొకటియు కలవు. వాటిలో బౌద్ధీవ్య సంస్కరణము దేవనందీ కృతమనియు, దాక్షిణాత్య సంస్కరణమునకు వాస్తవమున శబ్దార్థవమని పేరనియు, దానిని 10వ శతాబ్దికి చెందిన గుణనందీ సంస్కరించెననియు యధిష్ఠిర మీమాంసకుల మతము. ఈ వ్యాకరణము చాలవరకు పాణినీయమును, అచ్చటచ్చట చాంద్రవ్యాకరణమును అనుసరించుచున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణమున శ్రీ దత్తుడు, యశోభద్రుడు, భూతబలి, ప్రభాచంద్రుడు, సిద్ధసేనుడు, సమంతభద్రుడు. అను ఆరుగురు ప్రాచీన జై నవై యాకరణుల నామధేయములను పేర్కొనెను.

ఈ వ్యాకరణముపై న్యాసము, భాష్యము. వృత్తి టీక మొదలగు అనేక వ్యాఖ్యానములు ప్రక్రియాగ్రంథములకూడ రచింపబడినవి. దేవనందీయే స్వయ

ముగ ఒక న్యాయమును రచించెను. దానిపేరుకూడ జై నేంద్రమే. ఇది లభించుట లేదు. జై నేంద్ర వ్యాకరణమునకు దాక్షిణాత్య సంస్కరణమని చెప్పబడెను శబ్దార్ణవముపై గూడ వృత్తి ప్రక్రియా గ్రంథములు రచింపబడినవి.

వామనుడు:- 8 వ శతాబ్దికంటె పూర్వమునందున్న వామనుడు విశ్రాంత విద్యాధరమును వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడే స్వయముగా రెండు వృత్తులను కూడ వ్రాసెను.

అకలంకభట్టు:- 8 వ శతాబ్దికి చెందిన అకలంకభట్టు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, దానిపై మంజరీమకరందమును వ్యాఖ్యానమును రచించెను.

పాల్మ్యకీర్తి:- ఈతనికి కాకటాయనుడని నామాంతరము. ఈ కాకటాయనుడు అర్వాచీనుడు. 9 వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. దిగంబర శ్వేతాంబర సంప్రదాయములకు మధ్యలోనున్న యాపనీయ సంప్రదాయమునకు చెందిన జై నాచార్యుడు. తన కాకటాయన తంత్రమును వ్యాకరణ గ్రంథమున ఈతడు ఆర్యవజ్రాదు, సిద్ధనంది, ఇంద్రుడు అను ప్రాచీన వైయాకరణులను స్మరించెను. దానిపై ఈతడే రచించిన వృత్తి కార ముహూర్త వృత్తులును ప్రక్రియా గ్రంథములు కూడ వెలసినవి.

శివస్వామి:- కప్పజాభ్యుదయ మహాకావ్యకర్తగా ప్రసిద్ధిచెందిన శివస్వామి (10 వ శతాబ్ది) ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, దానిపై వృత్తిని, చాతుపాతమును రచించినట్లు గణరత్న మహాదధ్యాదులద్వారా తెలియుచున్నది. ఈతడు బౌద్ధమతావలంబి.

భోజమహారాజు:- గుప్తరాజుల స్వర్ణయుగమునకు పిమ్మట మరి యొక పర్యాయము సంస్కృతభాషా వాఙ్మయములను సర్వజనప్రియభాషా వాఙ్మయములుగా చేసి, ఎన్నియో గ్రంథములను స్వయముగ రచించి, ఎందరో మహా పండిత కవులను పోషించిన భోజమహారాజు పేరు వినని భారతీయుడుండడు. ఈతడు దారాధీశుడు. పారమార పంకియుడు. సింధులుని కుమారుడు. 11 వ శతాబ్దిమున రాజ్యమును చేసినవాడు.

“చందాలోఁబిభవేద్విద్వాన్ యః స తిష్ఠతు మే పురి

విప్రోఁబి యో భవేన్నూర్ఘః స పురాద్భవీరస్తు మే”

ఉద్ఘోషించినవాడు.

ఈతడు సరస్వతీ కంఠాభరణమును పేర రెండు మహాగ్రంథములను రచించెను. అందులో ఒకటి అలంకార శాస్త్రగ్రంథము; రెండవది వ్యాకరణ శాస్త్రగ్రంథము. ప్రాచీన వైయాకరణులందరును శబ్దానుశాసనము వేరుగను, పరిభాషాపాఠ, గణపాఠ, ఉజ్జాదిపాఠాదులను వేరుగను రచించుచుండెడివారు. అందుచే పాఠకులు చాలమంది శబ్దానుశాసనమును మాత్రమే పఠించి, గణపాఠాదులను ముట్టకుండుట పరిపాటియైపోయినది. ఈ లోపమును అంతమొందింప దలచి ఈతడు తన శబ్దానుశాసనమున పరిభాషా గణపాఠాదులను యథాస్థానమున కూర్చెను. ఇది ఎనిమిదధ్యాయముల గ్రంథము. మొదటి ఏడు అధ్యాయములు లౌకికశబ్ద ప్రక్రియారూపములు, ఎనిమిదవ అధ్యాయము వైదిక ప్రక్రియా స్వరప్రక్రియా రూపము. ఈతడు పాణినీయమును కొంతవరకును చాలవరకు చాంద్రవ్యాకరణమును అనుసరించెను. ఈతడే స్వయముగ ఒక వృత్తినిగూడ రచించెను. దండనాథ నారాయణపండితుడొక హృదయహారిణి యను వృత్తిని రచించెను. ఇది భోజరచిత వృత్తికే సంక్షిప్తరూపమని పండితుల అభిప్రాయము. కృష్ణలీలాగుకుడు పురుషకారమును వ్యాఖ్యను రచించెను. సరస్వతీకంఠాభరణముపై 'పరసింధు సేతువు' అను ప్రక్రియా గ్రంథముకూడ రచించబడెను.

బుద్ధిసాగరసూరి:- 11 వ శతాబ్దికి చెందిన బుద్ధిసాగరసూరి యను జైనాచార్యుడు 'బుద్ధిసాగరము' అను వ్యాకరణమును రచించెను. దానికి 'పంచగ్రంథి' యని మరియొక పేరు.

భద్రేశ్వరసూరి:- 12 వ శతాబ్దికి చెందిన భద్రేశ్వరసూరియను మరియొక జైనాచార్యుడు "దీపకము" అను వ్యాకరణమును రచించెను.

గణరత్న మహాదధియను సుప్రసిద్ధ గ్రంథమును రచించిన వర్ధమానుడు (12 వ శతాబ్ది) శబ్దానుశాసనమునుకూడ రచించియుండునని ఊహింపబడుచున్నది.

హేమచంద్రసూరి:- 12 వ శతాబ్దికి చెందిన ప్రసిద్ధ జైనాచార్యుడగు హేమచంద్రసూరి "సిద్ధ హైమశబ్దానుశాసనము" అను ఒక అతివిస్తృతమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఇందు ఎనిమిది అధ్యాయములు కలవు. మొదటి ఏడు అధ్యాయములును సంస్కృతభాషా వ్యాకరణములు. ఎనిమిదవ

అధ్యాయము ప్రాకృత వ్యాకరణరూపము. ఇది ప్రాచీన వ్యాకరణమువలెకాక కాతంత్ర వ్యాకరణమువలె విషయానుసారముగ విభక్తమై, సంజ్ఞా, స్వరసంధి, వ్యంజనసంధి, నామ, కారక, షత్వ, ఇత్వ, శ్రీ, ప్రత్యయ, సమాస, అభ్యాస, కృదంత. తద్దితప్రకరణ రూపములనున్నది. హేమచంద్రుడు తన శబ్దానుశాసనముపై లఘువృత్తి, మధ్యవృత్తి, బృహద్వృత్తి అను మూడువృత్తులను బృహద్వ్యాసమనుపేర అతివిస్తృతమగు ఒక వ్యాసమును రచించెను. స్వరచితములగు ధాతుపాఠ, ఉజాదిపాఠ. గణపాఠ, లింగానుశాసనములపై గూడ వృత్తులను రచించెను. ఎందరో ఇతర పండితులుకూడ ఈ శబ్దానుశాసనముపై వ్యాఖ్యలు రచించిరి.

క్రమదీశ్వరుడు:- 13 వ శతాబ్దికి చెందిన క్రమదీశ్వరుడు 'సంక్షిప్తసారము' అను వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై రచించిన రసవతియను ఒకవృత్తిని జుమరనంది పరిష్కరించుటచే ఈ వ్యాకరణము జుమర వ్యాకరణమును పేరుతో ప్రసిద్ధికెక్కినది. ఈ వ్యాకరణము పశ్చిమ బెంగాలు ప్రాంతమున ప్రచారముతో నున్నది.

సారస్వత వ్యాకరణము:- (13 వ శతాబ్ది) అనుభూతి స్వరూపాచార్యుడు సరస్వతీదేవినుండి సూత్రములను స్వీకరించి ఈ వ్యాకరణమును రచించెనని ప్రసిద్ధి. కాని సారస్వతసూత్రములను శ్రీ సరేంద్రాచార్యుడు రచించినట్లు ప్రమాణములు కలవు. దీనిపై కూడ ఎన్నియో వ్యాఖ్యానములు రచింపబడినవి. కొందరు పండితులు దీనికి కొన్ని మార్పు చేర్పులతో రూపాంతరములు కల్పించి వాటిని ప్రచారములోనికి తెచ్చిరి.

బోపదేవుడు:- 14 వ శతాబ్దికి చెందిన బోపదేవుడు 'ముగ్ధబోధము' అను చిన్న వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు దౌలతాబాదు ప్రాంతమునకు చెందినవాడు. ఈతని తండ్రియగు ధనేశ్వరుడు గొప్ప వైద్యుడు. మహాభాష్యముపై చింతామణియను వ్యాఖ్యానమును రచించినవాడీతడే. ముగ్ధబోధ వ్యాకరణముపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యానములు బయల్పడలినవి. కొన్ని రూపాంతరములు కూడ రచింపబడినవి.

పద్మనాభదత్తుడు:- 14 వ శతాబ్దికి చెందిన పద్మనాభదత్తుడు "సుపద్యము" అను అతిసంక్షిప్తమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు

ప్రయోగదీపిక, ఉజాదివృత్తి, ధాతుకౌముది, యజ్ఞుగ్వృత్తి, భూరిప్రయోగ
కోశము, పరిభాషావృత్తి మొదలగు ఇతర గ్రంథములను కూడ రచించెను. ఈ
సుపద్య వ్యాకరణముపై కూడ కొన్ని వ్యాఖ్యలు రచింపబడినవి

పైన చూపిన వ్యాకరణ గ్రంథములేకాక పాణినికి పిమ్మట ఎన్నియో
ఇతర వ్యాకరణములు బయ్యెడలినవి గాని వాటికితగు ప్రవారము లభింపలేదు;
కొన్ని నామమాత్రావశిష్టములై నవి.*

ఈ విధముగ వేదములలో లబ్ధ వీణావాపముగు సంస్కృత వ్యాకరణము
అనాఢికాలమునుండి నేటివరకును అవిచ్ఛిన్నముగ బహుముఖముల విస్తారమును
పొందుచు వచ్చినది. ఏ కాలమునందును కూడ పండితులు తమకు పూర్వమున
నున్న వ్యాకరణములతో సంతృప్తి పడినట్లు అగపడదు. క్రొత్త క్రొత్త వ్యాకరణ
ములను రచించుచు క్రొత్త క్రొత్త ప్రయోగముల ప్రామాణ్యమును సాధించుచు
వ్యాకరణ వాఙ్మయములను పెంచుచునేయుండిరి. కాని భట్టోజిదీక్షితుడు మొద
లగు కొందరు పండితులు 'యథోత్తరం మునీనాం ప్రామాణ్యమ్' అనుదానినే
గట్టిగ పట్టుకొని పాణిని కాత్యాయన పతంజలులు తప్ప మరియెవ్వరు చెప్పిన
దియు ప్రమాణము కాదనియు, వారిలోకూడ పతంజలిదే అంతిమనిర్ణయమనియు
నొక ప్రౌఢ వాదమును ప్రారంభించిరి. 'కలౌపారాశరీస్మృతిః' అను వాక్యముచే
కలియుగమున పరాశర స్మృతియే ప్రమాణమని యంగీరించునట్లు పాణినియ
వ్యాకరణమునే శిష్టులు వేదాంగముగ అంగీరించుటచే ఇతరవ్యాకరణములన్నియు
అప్రమాణములని వారి అభిప్రాయము. అందుచే శిశుపాలవధాదులలో ప్రయుక్త
ములగు "ద్వయేషామ్" ఇత్యాది శబ్దములకు వ్యాకరణాంతరములచే సాదుత్వ
మును సాధింప యత్నింపరాదని భట్టోజిదీక్షితుడు వ్రాయుచున్నాడు. 'యత్తు కశ్చి
దాహ చాక్రవర్త్యవ్యాకరణే ద్వయపదస్యాపి సర్వనామతాభ్యుపగమాత్ తద్రీత్యా
అయంప్రయోగ ఇతి, తదపి న; మునిత్రయ మతేనేదానీం సాద్యసాధువిభాగాః;
తస్యై వేదానీస్త సశిష్టై ర్వేదాంగతయా పరిగృహీ తత్వాత్. దృశ్యస్తేచ
నియతకాలాః స్మృతయః; యథా కలౌ పారాశరీ స్మృతిరితి. (శబ్దకౌస్తుభము.)

* ఈ వ్యాకరణ శాస్త్రోపాసము, ప్రసిద్ధ వైయాకరణులు, నిమరకాగ్ర
గణ్యులును అగు శ్రీ యుద్ధిష్ఠిరనుమాంపక పండితులు రచించిన సంస్కృతి వ్యాకరణ
శాస్త్ర కా ఇతిహాస అను గ్రంథము ప్రథమభాగము (ద్వితీయ ముద్రణము) ననుసరించి
వ్రాయబడినది. వ్యాకరణశాస్త్రమునందాసక్తి కలవారికిగ్రంథము అవశ్య పఠనీయము.

1-1-27) ఇది కేవలము ప్రాధవదమని చెప్పకతప్పదు. పాణినీయము ప్రకారము 'పరిమృజన్తి' అనురూపము మాత్రమే సిద్ధింపవలసియుండ వ్యాకరణాంతరములందున్న పరిమార్జన్తి మొదలగు వృద్ధిసహితరూపములు కూడ సాధ్యములేయని భాష్యకారులు వ్రాసియున్నారు. 'ఏవంతర్హి-ఇహస్యే వైయాకరణాః మృజేరణాదౌ సంక్రమే విభాషా వృద్ధి మారభన్తే - పరిమృజన్తి, పరిమార్జన్తి, పరిమృజతుః, పరిమార్జతుః ఇత్యాద్యర్థమ్, తదిహపి సాధ్యమ్' (మహాభా. 1-1-3). పాణినీయముతప్ప ఇతర వ్యాకరణములన్నియు అప్రమాణములేయన్న వాదమే యుక్తమైనచో భాష్యకారుని పై వ్యాకరణములు అర్ధరహితము లని చెప్పవలసి వచ్చును.

ఈ వాదమును భట్టోజి దీక్షితాదులు ప్రారంభించిరి కాని ప్రసిద్ధ వ్యాఖ్యాతలగు మల్లినాథాదులుకూడ ఎన్నియో ప్రయోగములకు ఇతర వ్యాకరణముల ద్వారా సాదుత్వమును సాధించియున్నారు. కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములను పరిశీలించుచో కాలంత్రాదులే ప్రమాణముకాని పాణినీయము ప్రమాణము కాదనువారు కూడ అత్యధికసంఖ్యాకు లుండెడివారని స్పష్టమగును. మూడవశతాబ్దికి చెందిన పద్మప్రాభృతకమను భాణమునందలి ఈ క్రింది విటవాక్యములు పాణినీయములకును కాలంత్రవైయాకరణములకును నడుమ 'కాకోలూకమ్' జరుగుచుండెడిదని స్పష్టీకరించుచున్నది.

"ఏష హి పాణినిపూర్వకః దండభూకపుత్రః దత్తకలకిర్బామ వైయాకరణః ప్రతిముఖమేవోపస్థితోఽస్మాన్-కిం భవానాహ. ఏషోఽస్మి బలిభుగ్నిరవ సంఘాత బలిభిః కాలన్త్రితైరవస్కన్దిత ఇతి. హస్తప్రవృత్తం కాకోలూకమ్. సఖే దిప్త్యా త్వామలూపకం పశ్యామి. కింబ్రవీషి, కాచేదానీం మమ వైయాకరణపారశవేషు కాలంత్రేష్యాస్తా ఇతి."

దీనిని బట్టి ఒక్కొక్క కాలమునందు ఒక్కొక్క వ్యాకరణమునే ప్రమాణముగ నంగీకరింపవలెనన్న వాదము ఎంత యుక్తిరూపమో తెలియుచున్నది. పాణిని వ్యాకరణము బహులప్రచారమునకు వచ్చినదన్నచో అది కేవలము దాని యందు వ్యాకరణమున కుండవలసిన ఉత్తమలక్షణము లుండుటయే కాని తావన్మాత్రముచే నితరవ్యాకరణములన్నియు అప్రమాణములని కట్టడిచేయుట యుక్తిసంగతముకాదు. కావుననే ప్రక్రియాసర్వస్వకారుడును మహావైయాకర

ఋదు నగు నారాయణభట్టపాదుడు 'అపాణినీయ ప్రామాణ్యసాధనమ్' (S. V. యూనివర్సిటీ ఓరియంటల్ రిసర్చ్ ఇన్స్టిట్యూట్ చే ప్రకటితము) అను చిన్న గ్రంథమున పాణిని ఏవిధముగ తనకంటె పూర్వమునందున్న వ్యాకరణవాఙ్మయదుల జ్ఞానమును పురస్కరించుకొని తన వ్యాకరణమును రచించెనో ఇతర వైయాకరణులకూడ అట్లే చేసియున్నారు గాన వారి వ్యాకరణము ప్రమాణము లనరాదనియు, అపాణినీయములగు ప్రయోగములేవైన ఇతరవ్యాకరణ సిద్ధములైనచో మనము తప్పక పరిగ్రహింపవలెననియు సయక్తికముగ ప్రతిపాదించి యున్నారు.

“పాణిన్యక్తం ప్రమాణం న తు పునరవరం చంద్రభోజాదిశాస్త్రం
కేప్యాహుస్తల్యఘిష్ఠం న ఖలు బహువిదామస్తీ నిర్మూలవాక్యమ్.
బహ్వంగీకారభేదో భవతి గుణవశాత్, పాణినేః ప్రాకృతథం వా,
పూర్వోక్తిం పాణినిశ్చాప్యనువదతి, విరోధేఽపి కల్పోవికల్పః.”

అనునది ఆతని గ్రంథప్రారంభమునందలి సంగ్రహశ్లోకము. దీనినిబట్టి ప్రాచీనములైన నను అర్వాచీనములైన నను 'ప్రయోగశరణాః వైయాకరణాః' అను లోకోక్తి ననుసరించి రచించిన వ్యాకరణము లన్నిటిని ప్రమాణముగ నంగీకరించుటయే యుక్తమని చెప్పకతప్పదు. భాషకు వ్యాకరణమనావశ్యకమను వాదము ఎంత ఆసమంజసమో, ఏదియో ఒక వ్యాకరణమును మాత్రమే గ్రుడ్డిగ నమ్మి దాని నియమములనుండి ఎంతమాత్రముకూడ ఇటు నటు కదలరాదను వాదము కూడ అంత ఆసమంజసమే. మధ్యమార్గము నవలంబించుటయే న్యాయము.

పైన వర్ణించినవిధముగ అసంఖ్యాకములుగ బయల్పెడలిన వ్యాకరణ గ్రంథములలో లఘుసిద్ధాంతకొముది ఒకటి. దీని రచయిత వరదరాజపండితుడనియు, ఈతడు భద్దోజదీక్షితుని శిష్యుడనియు, ఆతడు రచించిన సిద్ధాంతకొముదిని సంక్షిప్తమొనరించి 'మధ్యకొముది', 'లఘుకొముది' అను రెండు గ్రంథములను రచించెననియు ఐతిహ్యము తక్క ఇతనినిగూర్చిన విశేషము లింకేవియు తెలియవు. శాస్త్రాంతరవ్యాసక్తులగువారు సులభముగ వ్యాకరణము నభ్యసించుటకై లఘుకొముది రచింపబడెనని ఆతడే చెప్పియున్నాడు. దానికి తెలుగులో చిన్న వ్యాఖ్య వ్రాసినచో బాగుండునని దాదాపు నాలుగు సంవత్సరముల క్రితము మదీయ శ్రేయోభిలాషులగు పూజ్యులు శ్రీ దినాకర్ల వెంకటాచార్యులు చెప్పియుండుటచే అపుడు ప్రారంభించి బాలమనోరమాదుల సహాయముతో ఈ

వ్యాఖ్యను పూర్తిచేసితిని. ఇందేమైన గుణములున్నచో అవి నాకు వ్యాకరణమును గరపిన తపోధనులగు మా పితృచరణులు, శ్రీ పుల్లెల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి యొక్కయు, ఋషితుల్యులగు శ్రీ కొంపెల్ల సుబ్బారాయశాస్త్రిగారియొక్కయు, ఎంతయో వాత్సల్యముతో వేదాంతాదులను నేర్పిన ఆచార్యవర్యుల యొక్కయు ఆశీః ఫలితమని నా సంపూర్ణ విశ్వాసము.

‘మరణాంతే వ్యాధిర్వాక్యకరణమ్’ అను బృహస్పతి వాక్యము నావంటి కిందిదోష్టుల విషయమున అక్షరాలా నిజమని తోచును. ఎంత జాగరూకతతో పరీక్షించినను చివరకు ఏమియో పొరబాట్లు వచ్చుచునే యుండును ఉదాహరణకు చూడుడు. ‘సంబుద్ధి శాకల్యస్యేతావనాన్తే’ అను సూత్రము శాకల్యుని మతము ప్రకారము సంబుద్ధినిమిత్రకమగు ఓకారమునకు అవైదికమగు ‘ఇతి’ పరమగు నపుడు ప్రగృహ్యత్వము వచ్చునని విధించుచున్నది. ఈ సూత్రముదగ్గర ‘విష్టో ఇతి’, ‘విష్ట ఇతి’, ‘విష్ట వితి’ అను మూడుదాహరణములు సిద్ధాంతకొముద్యాదులలో చూపబడినవి. అనగా ఈ సూత్రముచే శాకల్య మతము ప్రకారము ప్రగృహ్యత్వము లభించినచో ప్రృతిభావముచే ‘విష్టోఇతి’ అనియు, ఇతరుల మతముప్రకారము ప్రగృహ్యసంజ్ఞ లేదుగాన అవాదేశము వచ్చినపుడు ‘లోపః శాకల్యస్య’ అను సూత్రముచే వకారము లోపించు పక్షమున ‘విష్ట ఇతి’ అనియు, వకారము లోపించని పక్షమున ‘విష్ట వితి’ అనియు రూపములుండునని యర్థము. కాని ‘విష్ట ఇతి’ అను ప్రయోగమునకు అవకాశము లేదు. ఎందుచేతననగా-‘విష్టో ఇతి’ అనునపుడు శాకల్యమతము ప్రకారము సంధివచ్చుటకే అవకాశము లేదు. ‘లోపఃశాకల్యస్య’ అనులోపముకూడ శాకల్యమతముననుసరించినాత్రమే వచ్చును. ‘విష్టోఇతి’ అనునపుడు శాకల్యునిమతము ప్రకారము సంధివచ్చుటకే అవకాశము లేనపుడు, అతని మతముననుసరించిన వకారలోపము వచ్చుటకు అవకాశమేది? కావున ‘విష్టోఇతి’ ‘విష్ట వితి’ అను రూపర్యయముమాత్రమే ఉండవలెను. ‘విష్ట ఇతి’ అనునది ప్రమాదకల్పితమగుపాఠమై యుండును. ఈ విషయమును ప్రసిద్ధ వైయాకరణులగు శ్రీ పేరి సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు సూచించగా నాకు చాల ఆనందము కలిగినది. ఇట్లే ఆలోచించినకొలది ఎన్నియో విషయములు బయట పడుచుండును.

కాని భట్టోజిదీక్షితాదులు చెప్పినట్లు ఈకాలమున పాణిన్యాదిమునిత్రయము చెప్పినదిమాత్రమే నమాణము కాన ప్రాచీనాచార్యునామగ్రహణము కేవలము ‘వా’

పర్యాయమని గ్రహింపవలెనని ఎవ్వరైన మొండివాదము చేయుటకు అవకాశము లేకపోలేదు. ఆ పక్షమున మూడురూపములుండవచ్చును. ఇట్టి వాదములకు ఒక అంతమనునది ఉండదు. భూమికలో శ్రీ రఘునాథాచార్యులుగారు సూచించినట్లు ఇట్టి నీరసవాదములే వ్యాకరణమున్న ఏదియో పెనుభూతమును భయమును పత్తితలలో కలిగించి ఈ శాస్త్రమునకును, భాషకునుకూడ ఉపకారముకంటె అపకారమునే ఎక్కువగ చేసినవని నా యభిప్రాయము.

నా వ్యాఖ్యానమునందు 'ప్రథమావిభక్తి', 'వచనవిభక్తి' ఇత్యాదులు వ్రాయవలసి వచ్చినపుడు "పుంవత్కర్మధారయ జాతీయ దేశీయేషు" అను సూత్రముచే పుంవద్భావము రావలెనుకదా యని ఊహించుకొని 'ప్రథమావిభక్తి' 'వచనవిభక్తి' ఇత్యాది విధముగ వ్రాయప్రారంభించితిని. ఆ విధముగనే చాలవరకు ముద్రింపబడినది. ఒకనాడు అప్పయ్యదీక్షితులవారి న్యాయరక్షేమణి లోని 'ప్రథమావిభక్తి' అను ప్రయోగమును చూచి అది అచ్చదోషమా లేక అదియే సాధుపాఠమా యని సందేహము కలిగి శ్రీమాన్ రఘునాథాచార్యులు గారికి ఉత్తరము వ్రాసితిని. అప్పుడు వారు సిద్ధాంతకొమునీ ప్రకారము 'ప్రథమా' ఇత్యాదులు సంజ్ఞావాచకము లగుటచే భాషితపుంస్కములుకావు గాన పుంవద్భావము రాకుండుటచే 'ప్రథమావిభక్తి' ఇత్యాది ప్రయోగములు సాధువులనియు, శబ్దకొస్తుభ తత్త్వబోధిన్యాదుల సూచితమగునట్లు ఇవి లోకప్రసిద్ధము లగుటచే సంజ్ఞావాచక ములుగ గ్రహింపని పక్షమున పుంవద్భావముచేసినను తప్పులేదనియు నావ్రాంతి కొక దారి చూపినారు. ఇంతకును నేను చెప్పునదేమనగా—పురోభాగిశేఖరు లీ గ్రంథమును చూచి అపహాసాలు కావలసిన వనియుండదు. ఈ గ్రంథము ఏ కొద్దిమందికి ఉపకరించినను నా ప్రయత్నము సఫలమైనదని సంతసించును.

తమ ప్రేరణచే రచితమగు ఈ గ్రంథమును తామే స్వీకరింపవలెనని నేను కోరగా అందులకు దయతో సంగీకరించిన డా॥ దివాన్ల వెంకటావధాని గారి కెంతయు కృతజ్ఞుడను. గ్రంథముద్రణకై ఆర్థికసహాయము చేసిన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ అధ్యక్షులగు డా॥ గోపాలరెడ్డి గారికిని, కార్యవర్గులగు శ్రీ రామానుజరావుగారికిని, సంస్కృత సలహాసంఘ సభ్యులకును చాల కృతజ్ఞుడను.

నాకు తమ యాశీస్సులచే నూతనోత్సాహమును చేకూర్చిన మా గురువర్యులైన శ్రీ కొంపెల్ల సుబ్బారాయశాస్త్రిగారికిని, ఆంగ్లమున తొలివరులు వ్రాసిన

సహృదయులును, సంస్కృతాధ్యయన శ్రద్ధాకులును అగు శ్రీ శివరామ్ గారికిని, భూమికను వ్రాసిన ప్రసిద్ధ వైయాకరణులగు శ్రీమాన్ రఘునాథాచార్యులవారికిని, మత్స్యీయత్వాభినందకులును, గుణైకపక్షపాతులును అగు శ్రీ రామానుజరావు గారికిని, “వరగుణ పరమాణూన్ పర్వతీకృత్యనిత్యం నిజహృది వికసంతః” అను సూక్తికి లక్ష్యభూతులై ఈ గ్రంథమునందలి గుణములనుమాత్రమే ఎత్తిచూపిన పండితవరులగు శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు, శ్రీ చలమచర్ల రంగాచార్యులుగారు, డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మగారు, శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు, శ్రీ రాణి నరసింహశాస్త్రిగారు, శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రి గార్లకును నా కృతజ్ఞతను తెలుపుకొనుచున్నాను. నేను కార్యాంతరవ్యగ్రుడ నగుటచే ప్రాపులు చూచెడిభారమునుకూడ చాలవరకు తమపై వైచుకొని అచిర కాలమున సుందరరీతి నీ గ్రంథమును ముద్రింపించిన దక్షిణ భారత ముద్రాలయ సంఘాలకులైన శ్రీ నంధూరి చిదంబరరావుగారికి చాల కృతజ్ఞుడను.

ఇ తి శ మ్

హైదరాబాదు }
విజయదశమి.

సుధీజనవిధేయుడు
పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు.
30-9-1971

శ్రీః
లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ

విషయాను క్రమణికా

1 సంజ్ఞాప్రకరణమ్	1	21 చురాది ప్రకరణమ్	553
2 అచ్ఛన్ది ప్రకరణమ్	14	22 జ్యస్త ప్రకరణమ్	557
3 హర్షన్ది ప్రకరణమ్	48	23 సన్నస్త ప్రకరణమ్	561
4 వినర్గన్ది ప్రకరణమ్	70	24 యజస్త ప్రకరణమ్	566
5 అజస్తపుంలింగ ప్రకరణమ్	78	25 యజ్ఞేఙస్త ప్రకరణమ్	570
6 అజస్తప్రీలింగ ప్రకరణమ్	139	26 నామధాతు ప్రకరణమ్	574
7 అజస్తనపుంసకలింగ ప్రకరణమ్	153	27 కండ్వాది ప్రకరణమ్	583
8 హలస్తపుంలింగ ప్రకరణమ్	166	28 ఆత్మనేపద ప్రక్రియా	583
9 హలస్తప్రీలింగ ప్రకరణమ్	236	29 పరస్మైపద ప్రక్రియా	589
10 హలస్తనపుంసకలింగ ప్రకరణమ్	244	30 భావకర్మ ప్రక్రియా	591
11 అవ్యయ ప్రకరణమ్	255	31 కర్తృకర్మ ప్రక్రియా	603
12 భ్యాది ప్రకరణమ్	263	32 లకారార్థ ప్రకరణమ్	605
13 అదాది ప్రకరణమ్	391	33 కృత్య ప్రక్రియా	608
14 జహ్లాద్యాది ప్రకరణమ్	440	34 పూర్వకృదస్త ప్రకరణమ్	618
15 దినాది ప్రకరణమ్	463	35 ఉజాఁ ప్రకరణమ్	651
16 స్వాది ప్రకరణమ్	481	36 ఉత్తరకృదస్త ప్రకరణమ్	654
17 తుదాది ప్రకరణమ్	488	37 విభక్త్యర్థ ప్రకరణమ్	677
18 రుదాది ప్రకరణమ్	516	38 అవ్యయభావః	697
19 తనాది ప్రకరణమ్	531	39 తత్పురుషః	707
20 క్యాది ప్రకరణమ్	539	30 బహువ్రీహిః	838
		41 ద్వస్త్యః	749
		42 సమాసాంతాః	755

43 తద్వితేషుసాదాశః		51 ఛయతోరధికారః	820
ప్రత్యయాః	759	52 తజాధికారం	823
44 అవత్తాధికారః	761	53 భావకిర్మాదాః	826
45 రక్తద్యర్థకాః	776	54 భవనాద్యర్థకాః	832
46 చాతురర్థికాః	787	55 మత్స్వస్తీయాః	840
47 శైషికాః	791	56 ప్రాగీషీయాః	847
48 ప్రాగీష్యతీయాః	810	57 ప్రాగిషీయాః	856
49 తగధికారః	813	58 స్వార్థికాః	868
50 యదధికారః	817	59 ప్రీప్రత్యయాః	876

లఘు సిద్ధాంత కౌముది

బాలానందిని సమేతా

సంక్షా ప్రథరణమ్

సత్వా సరస్వతీం దేవీ - శుద్ధా - గుణ్యాం కరోమ్యహమ్

పాణినియప్రవేశాయ లఘుసిద్ధాంతకౌముదిమ్.

శుద్ధస్వరూపము, సర్వసద్గుణసంపన్నయు నగు సరస్వతీదేవికి నమస్కరించి పాణినియవ్యాకరణప్రవేశమునకై లఘుసిద్ధాంతకౌముదిని రచించుచున్నాను.

గ్రంథరచయగు వరదరాజవండితుడు నిర్విఘ్నగ్రంథవరిసమాప్తికై ఈ శ్లోకమున సరస్వతీవిందనరూప మగు మంగళాశాసనము నాచరించి గ్రంథ రచనాప్రయోజనమును గూడ చెప్పి యున్నాడు.

అక్షరీ 1. ఋక్ 2. ఏటర్ 3. ఐటర్ 4. హయవరట్ 5. లక్ష్ 6. ఇమజణనమ్ 7. యథర్ 8. ఘథర్ 9. జలగదర్ 10. ఖఘతఘతటర్ 11. రవర్ 12. శషసర్ 13. హర్ 14.

ఇతి మాహేశ్వరాణి సూత్రాణ్యకాదినంజ్ఞార్థాని.

ఇవి 'అటర్' మొదలగు సంజ్ఞల కుద్దిష్టము లగు మాహేశ్వరసూత్రములు. "మాహేశ్వరాట్ ఆగతాని మాహేశ్వరాణి" - మాహేశ్వరుని ద్వారా పాణిన్యారులకు లభించినవి అని అర్థము.

'సృతావసానే నటరాజరాజః ననాద ధక్కాం నవవంచవారమ్

ఉద్ధర్తుకాః సనకాదిసిద్ధాంతేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలమ్'.

అను నందిశ్శ్లోకారిత ఈ విషయమునే చెప్పుచున్నది. ఈ మాహేశ్వర సూత్రములకు అక్షరసమామ్నాయము, సర్వసమామ్నాయము అను నాఘాంత రఘులు కూడ కలవు.

‘అణ్’ ‘అచ్’ ‘హల్’ ‘జ్’ మొదలగు ప్రత్యాహారముల సాధనము ఈసూత్రముల ప్రధాన ప్రయోజనము. ‘ప్రత్యాహియస్తే సంక్షిప్త్యస్తే వర్ణాదయః ఆత్ర ఇతి ప్రత్యాహారః’. అను వ్యుత్పత్తిచే ప్రత్యాహార మనగా సంక్షిప్తప్రథన మని యర్థము. ఉదా:- ‘అ ఇ ఉ ణ్’ అను సూత్రమునందలి మొదటి ‘అ’ కారమును చివర నున్న ‘ణ్’ అనుదానితో కలిపి చెప్పినచో ‘అణ్’ అనియు, నాల్గవ సూత్రమునందలి ‘చ్’ అను దానితో కలిపి చెప్పినచో ‘అచ్’ అనియు అగును. ఇట్లేర్పడిన ‘అణ్’ అనునది ‘అ’ మొదలు ‘ణ్’ వఱకును గల వర్ణములకు పేరు. ‘అచ్’ అనునది ‘అ’ మొదలు ‘చ్’ వఱకును గల వర్ణములకు పేరు. కాని ‘ణ్’ ‘క్’ మొదలగు సూత్రాంత్యాక్షరములు ఈ ప్రత్యాహారములలో చేర్చబడవు. ప్రత్యాహారములు ఏ విధముగ నేర్పడును అనునది మున్ముందు స్పష్టము కాగలదు.

ఏషామస్త్యా ఇతః. హారారాదివ్యకార ఉచ్చారణార్థః. ‘అణ్’ మధ్యే త్విత్సంజ్ఞకః.

ఈ పదునాల్గు సూత్రముల చివర నున్న ‘ణ్’ ‘క్’ ‘జ్’ మొదలగు హల్లులకు ఇత్తులు అని పేరు. ‘ఏతి ఇతి ఇత్’ పోవునది అని అర్థము అనగా ప్రత్యాహారాదిప్రయోజనమునకై ఈ పర్ణములు చేర్చబడినవి కాని ప్రయోగము తోనికీ వచ్చునరే ఇవి ఉచ్చరింపబడవు.

హారారులందలి అకార ముచ్చారణసౌకర్యమునకై చేర్చబడినది. ‘హయవరట్’ మొదలగు పది సూత్రములందలి ‘హ’ ‘య’ మొదలగునవి అకారసహితహల్లులు కాని ప్రత్యేకహల్లులు కావు వాస్తవమున ప్రత్యేకహల్లులనే చెప్పవలెను కాని అకారసహితహల్లులను జెప్పగూడదు. కాని అట్లు ప్రత్యేక హల్లులను మాత్రమే చెప్పుచు ‘హౌ యౌ వౌ ర్ ట్’ మొదలగు సూత్రములను రచించి యున్నచో ఆ సూత్రముల నుచ్చరించుట కష్టసాధ్య మగును. కావున ఉచ్చారణసౌకర్యమును మాత్రమే ఓర్దేశించి ఈ హల్లులు అకారసహితముగ వ్రాయబడినవి. కావున ‘హల్’ ‘జ్’ మొదలగు ప్రత్యాహారములలో ‘అ’ కారము కూడ జేరునని భ్రాంతిపడరాదు.

‘అణ్’ అను సూత్రమున లకారముపై నున్న అకారము మాత్రము ఇత్సంజ్ఞ కలది. ‘హయవరట్’లో ‘ర్’ను (రేఫను) ఈ లకారోపరిగణకారముతో కలిపి ‘ర’ (ర్ + అ) అను ప్రత్యాహారము నేర్పరిచి, దానిచే రేఫు

కారములను రెండింటివి సంగ్రహించుట ఈ ఇత్సంజ్ఞకు ప్రయోజనము. ఇది 'ఉపదేశ' రపరః' ఇత్యాది సూత్రములలో నుపయుక్తమగును.

1. హలన్త్యమ్ 1.3.3.

ఉపదేశే అన్త్యం హలిత్యాత్. ఉపదేశ ఆద్యోచ్చారణమ్.

హల్, అన్త్యమ్. 'ఉపదేశే' ఒకసనానిక 'ఇత్' అను సూత్రము నుండి 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అనునవి అనువర్తించును. ఉపదేశమున అంత్యమగు హల్లు ఇత్సంజ్ఞ కల దగును. పాణిన్యాదిప్రాచీనమహావైయాకరణుల ఉచ్చారణమునకు ఉపదేశ మనిపేరు.¹ (ఆద్యానాం ఉచ్చారణమ్ ఆద్యోచ్చారణమ్). ఈ విధముగ మాహేశ్వర సూత్రములు కూడ నుపదేశసంజ్ఞము లగును. కావున తత్సూత్రాంత్యములగు 'జ్' 'క్' మొదలగునవి పై సూత్రము ననుసరించి ఇత్సంజ్ఞకములు.

ప్రతిపాద్యవిషయము ననుసరించి సూత్రములు సంజ్ఞా, పరిభాషా, విధి, నియమ, అతిదేశ, అధికారసూత్రము లనుపేర నాఱు విధములుగ విభజింపబడి నవి. అందు 'హలన్త్యమ్' మొదలగు నవి మొదటి విభాగమునకు చెందినవి.

సూత్రేష్యదృష్టం పదం సూత్రాంతరాదనువర్తనీయం సర్వత్ర.

సూత్రార్థమును చెప్పనపుడు సూత్రములలో లేని పదమును అవశ్యక తానుసారముగ ఇతర సూత్రమునుండి అనువర్తింపజేసి కొనవలెను. ఇది సాధారణముగ నన్ని సూత్రములందును ననుసరించు పద్ధతి. ఈ పద్ధతి ననుసరించియే పై సూత్రమునకు 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అను పదములు పూర్వసూత్రము నుండి అనువర్తింపబడినవి.

1. ధాతుసూత్రగణోజా దివాన్యలింగానుశాసనమ్

ఆగమప్రత్యయాదేశా ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః.

2. సంజ్ఞా చ పరిభాషా చ విధిర్నియమ ఏవ చ
అతిదేశో అధికారశ్చ షడ్విధం సూత్రమువ్యతే.

3. అవ్యవహితపూర్వ సూత్రమునుండి పదమును గ్రహించుటకు అనువృత్తి యనియు, వ్యవహితపూర్వసూత్రమునుండి గ్రహించుటకు మండూప్యతి యనియు, ముందు సూత్రమునుండి పదమును గ్రహించుటకు అవశ్య మనియు పేర్లు. చివరి రెండు పద్ధతులను క్వచిత్కములు.

2. అదర్శనః లోపః 1.1.60.

ప్రసక్తస్యాదర్శనం లోపసంజ్ఞం స్యాత్.

ప్రసక్త మగునది (వినిబడదగిన వర్ణాదికము) అదృశ్య మగుట (వినిబడ కుండుట)కు లోప మని పేరు.

3. తస్య లోపః 1.3.9.

తస్యేతో లోపః స్యాత్. జాదయోఽణాద్యర్థాః

ఆ ఇత్సంజ్ఞకవర్ణమునకు లోప మగును.

‘ణే’ మొదలగు నవి ‘అణ్’ మొదలగు ప్రత్యాహరములకై యుద్దిష్టము లైనవి. ‘రస్య లోపః’ అను సూత్రముచే ‘అఇఉణ్’ ఇత్యాది సూత్రము లందలి ‘ణ్’ మొదలగునవి లోపించును. అట్లు ఇత్సంజ్ఞచే లోపించు వర్ణము లను చెప్పనేల యని శంకింప రాదు. చివరి కవి లోపించినను ‘అణ్’ మొదలగు ప్రత్యాహరములు వాని సహాయముచే నేర్పడుచున్నవి కదా!

4. ఆదిరస్త్యేన సహితా 1.1.71

అస్త్యేనేతా సహిత ఆదిర్మిథ్యగానాం స్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్.
యథా ‘అణ్’ ఇతి ‘అఇఉ’ వర్ణానాం సంజ్ఞా, ఏవం ‘అచ్’ ‘అల్’ ‘హల్’
ఇత్యాదయః.

అఙిః, అస్త్యేన, సహ, ఇతా. ‘స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్ద సంజ్ఞా’ అను సూత్రమునుండి ‘స్వం’ అను పద మనువృత్తమై పశ్యంతముగ పరిణత మగును. అంతమున నున్న ఇత్సంజ్ఞకవర్ణముతో గూడిన యాదివర్ణము మధ్య నున్న నర్ణములకును తనకును సంజ్ఞ యగును.

ఏల్ల నగా:- ‘అణ్’ అనునది ‘అఇఉ’ వర్ణములకు సంజ్ఞ. ఇట్లే ‘అచ్’ ‘అల్’ ‘హల్’ మొదలగునవి. ‘అఇఉణ్’ అను సూత్రమునందలి ‘అ’ అను దానిని గ్రహించి, చివర నున్న ఇత్సంజ్ఞకవర్ణ మగు ‘ణ్’తో కలిపిన ‘అణ్’ అను ప్రత్యాహర మేర్పడుచున్నది. కావున ‘అణ్’ అనునది ఒక అక్షరసముదాయము. ఇందు ఆద్యాక్షరము ‘అ’ అంత్య మగు ఇద్వర్ణము ‘ణ్’ కావున ‘అణ్’ అనునది ‘అ’ ‘ణ్’ అను అక్షరముల మధ్య నున్న ‘ఇఉ’లకే కాక

అధ్యాక్షర మగు 'అ' అనుదానికి కూడ సంజ్ఞ యగుచున్నది. ఈ సంజ్ఞ ప్రత్యేక పర్ణ నిష్ఠము. 'జ్' అనునది అంర్యము ఇత్స్యంజ్ఞకము నగుటచే దాని కీ ప్రత్యాహారమున ప్రవేశము లేదు. 'అచ్' 'హల్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు గూడ ఇట్లే సిద్ధించును.¹

१ టిక్కాలోఁజ్ఞాన్వదీర్ఘ పుత్తః 1.2.27

ఉశ్చ ఊశ్చ ఊఃశ్చ వః; వాం కాల ఇవ కాలః యస్య సః
అచ్ క్రమాత్ హ్రస్వదీర్ఘ పుత్తసంజ్ఞః స్యాత్. స చ ప్రత్యేకముదాత్తాది
భేదేన త్రిధా.

ఉకాలః, అచ్, హ్రస్వదీర్ఘ పుత్తః. ఉఃఊఃవర్ణములకు ద్వంద్వసమానమున సవర్ణదీర్ఘ సంధిచే ఊ అను రూప మేర్పడినది. ఉకారమును ఊకారమును ఊకారమును ఉచ్చరించుటకై ఎంత కాలము కావలయునో అంత ఉచ్చారణ కాలము గల అచ్చు వరుసగా హ్రస్వదీర్ఘ పుత్తసంజ్ఞకలదై యగును. ఉకారమునకు ఏకమాత్రాకాలము, ఊకారమునకు ద్విమాత్రాకాలము ఊకారమునకు త్రిమాత్రాకాలమును పట్టును. కావున ఏకమాత్రాక మగు అచ్చు హ్రస్వ మనియు,

1. పాణిని తన వ్యాకరణమున మొత్తము 44 ప్రత్యాహారముల నుపయోగించెను పూర్వజకారముతో ఒక ప్రత్యాహారము- అః. కకారముతో మూడు:- ఆక్, ఇక్, ఉక్. జకారముతో నొకటి:- ఏజ్. చకారముతో నాలుగు:- అచ్; ఇచ్; ఏచ్; ఐచ్. టకారముతో నొకటి:- అట్. పరణకారముతో మూడు:- అఱ్; ఇఱ్; యఱ్. మకారముతో నాలుగు:- అమ్; యమ్; ఇమ్; ఐమ్; ఙకారముతో నొకటి:- యఙ్. షకారముతో రెండు:- యష్; భష్. శకారముతో నారు. అశ్; హశ్; వశ్; ఘశ్; జశ్; బశ్. వకారముతో నొకటి:- ఛచ్. యకారముతో నైదు:- యక్షు; మక్షు; ఝక్షు; భక్షు; చక్షు రేఫముతో నైదు:- యర్; ఝర్; భర్; చర్; శర్. లకారముతో నాఱు:- అల్; హల్; వల్; రల్; ఝల్; శల్. అకారముతో నొకటి:- ర. 'ఇజ్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు సంభావ్యము లైనను అనుపయుక్తములు. 'స్యాదేకో జ్జణవిలైః షేణ ద్వౌ త్రయ ఇహ త్రిజాభ్యామ్. చత్వారశ్చ పమాభ్యాం పంచ యరాభ్యాం శరాభ్యాం షట్.'

ద్విమాత్రాకము దీర్ఘ మనియు త్రిమాత్రాకము పుత మనియు చెప్పబడును.
(చిటిక లేక రెప్పపాటు వేయు సంత కాలమునకు మాత్ర యనిపేరు.)

ఏకమాత్రో భవేద్ధ్రస్యో ద్విమాత్రో దీర్ఘ ఉచ్యతే.

త్రిమాత్రస్తు పుత్రో జ్ఞేయః వ్యజ్ఞన స్వర్ణమాత్రకమ్॥

అను కారిక పై విషయమును సృష్టికరించుచున్నది.

ఆ అచ్చు ప్రత్యేకముగ నుదాత్తాదిభేదముచే (ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితభేదముచే) మూడు విధములు.

6. ఉచ్చైర్చుదాత్తః 1.2.29

ఉచ్చైః ఉదాత్తః 'ఉకాలోఽస్యదీర్ఘపుతః' అను సూత్రమునుండి 'అచ్' అనునది అనువర్తించును. ఉచ్చైః = ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానముల పై భాగమున నిష్పన్నమగు, అచ్-అచ్చు. ఉదాత్తః- ఉదాత్త మని చెప్పబడును. ముఖమునందున్న తాల్వాదిస్థానములపై వాయ్వామాతము కలుగుటచే వర్ణోచ్చారణ మేర్పడుచున్నది. ఆతాల్వాదిస్థానములలో కూడ రెండు భాగములుండును. అందు పై భాగమున నిష్పన్న మగు వర్ణము ఉదాత్తము; క్రింది భాగమున నిష్పన్న మగునది అనుదాత్తము.

7. నీచ్చైరనుదాత్తః 1.2.30

నీచ్చైః, అనుదాత్తః "ఉకాలోఽస్యదీర్ఘపుతః" అను సూత్రమునుండి 'అచ్' అను పదము అనువర్తించును. ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానముల క్రింది భాగమునుండి నిష్పన్న మగు అచ్చు అనుదాత్తము.

8. సమాహారః స్వరితః 1.2.31

సమాహారః = కలయిక అనగా ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వముల కలయిక, స్వరితః- స్వరితము. వెనుకటి సూత్రమునుండి 'ఉదాత్తః' 'అనుదాత్తః' అను పదములను అనువర్తించి వానిని ధర్మప్రధానముగ, అనగా ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వధర్మముగ స్వీకరించి షష్ట్యంతపదముగ మార్చి "ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వయోః సమాహారః" అను నర్థమును స్వీకరించుటచే పైయర్థ మేర్పడినది. అనగా స్వరితాచ్చు మొదటి యర్థమున ఉదాత్తముగను, ద్వితీయార్థమున

అనుదాత్తముగను ఉండును. ఈవిషయము 'తస్మాదిత ఉదాత్తమర్థప్రాప్తమ్' అను సూత్రమున చెప్పబడినది. (ఈ సూత్రము లఘు కౌముదిలో చేర్చబడ లేదు.)

స నవవిధోపి ప్రత్యేకమనునానికాననునానికత్వాభ్యాం ద్విధా.

పైనచెప్పిన విధముగ అచ్చు ప్రత్యేకముగ హ్రస్వోదాత్తము, హ్రస్వా నుదాత్తము, హ్రస్వస్వరితము, దీర్ఘోదాత్తము, దీర్ఘానుదాత్తము, దీర్ఘస్వరి తము, పురోదాత్తము, పుతానుదాత్తము, పుతస్వరితము అను భేదములచే నవ విధము లైనది. ఇట్లు నవవిధము లగు అచ్చు ప్రత్యేకముగ అనునానిక మనియు, నికనునానిక మనియు రెండు విధములు. అనగా హ్రస్వోదాత్తానునాని కము హ్రస్వోదాత్తానునానికము మొదలగు భేదములచే అచ్చు మొత్తము పదు నెనిమిది విధము లగును. కొన్ని అచ్చులకు దీర్ఘము లేక పోవుటచేతను, కొన్ని టికి హ్రస్వము లేకపోవుటచేతను కొన్ని భేదములు తగ్గును. ఈవిషయము ముందు స్పష్టికరింపబడును.

9. ముఖనానికావచనోఽనునానికః 1.1.8

ముఖనహితనానికయా ఉచ్చార్యమాణః వర్ణోఽనునానికసంజ్ఞః

స్యాత్.

ముఖనానికావచనః, అనునానికః. (ముఖనహితా నానికా ముఖనానికా. ఉచ్చార్యేణి వచనః. ముఖనానికయా వచనః ముఖనానికావచనః) ముఖనహిత మగునానితో, అనగా ముఖనానికలు రెండిటితోడను ఉచ్చరింపబడు వర్ణము అనునానికసంజ్ఞ మగును.

తదిత్థమ్. 'అఇఉఋ' ఏషాం వర్ణానామష్టాదశ భేదాః. 'అ' వర్ణస్య ద్వాదశః; తస్య దీర్ఘాభావాత్. ఏచామపి ద్వాదశ, తేషాం హ్రస్వాభావాత్.

కావున ఇట్లు:- (భేదనిరూపణము శ్రీం వ చేయబడుచున్నది) 'అఇఉఋ' అను వర్ణములకు పదునెనిమిది భేదములు. అకారమునకు పంచైదు భేదములు అకారమునకు దీర్ఘము లేదు. 'ఏఋఌ'లకు, గూడ పంచైదు భేదములు మూత్రమే యుండును. ఈ యక్షరిములకు హ్రస్వము లేదు.

10. తుల్యస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ 1.1.9

తాల్వాదిస్థానమాభ్యస్తప్రయత్నశ్చేత్యేతద్వయం యస్య యేన తుల్యం తస్మిథః సవర్ణసంజ్ఞం స్యాత్.

అస్యే భవం ఆన్యమ్— ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానములు; ప్రస్తావో యత్నః ప్రయత్నః; ఆన్యం చ ప్రయత్నశ్చ ఆన్యప్రయత్నే; తుల్యే ఆన్య ప్రయత్నే యస్య తత్— దేని తాల్వాదిస్థానాభ్యస్తప్రయత్నములు దేనితో అనగా దేని స్థానప్రయత్నములతో తుల్యముగ నుండునో ఆ రెండు (వర్ణములు)ను సవర్ణము సవర్ణసంజ్ఞ కల వగును.

(వా) ఋగవర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యం వాచ్యమ్.

ఋకారకారములకు సవర్ణము సావర్ణ్యము చెప్పవలెను.

అకుహవిసర్జనీయానాం కణ్ఠః, ఇచయశానాం తాలు. ఋటురషాణాం మూర్ధా, గతులసానాం దంతాః, ఉపూపధ్వానీయానామొష్ఠా, ఇమజణానాం నాసికా చ. ఏదైతోః కణ్ఠతాలు. ఓదౌతోః కణ్ఠోష్ఠమ్. వకారస్య దంతోష్ఠమ్. జిహ్వమూలీయస్య జిహ్వమూలమ్. నాసికానుస్వారస్య.

ఏయే వర్ణముల కేయే స్థానప్రయత్నములు అను విషయ మిప్పుడు నిరూపింపబడుచున్నది. అకారకవర్ణ (కఖగఘజ) హకారవిసర్గలకు కణ్ఠస్థానము. ఇకార చవర్ణ (చఛజఙ్ఞ) యకార శకారములకు తాలుస్థానము, ఋకార టవర్ణ (టఠడఢణ) రేఫ షకారములకు మూర్ధస్థానము. గకార రవర్ణ (రథదధన) లకార సకారములకు దంతస్థానము. ఉకార వవర్ణ (వపబభమ) ఉపధ్వానీయములకు ఓష్ఠస్థానము. 'ఇమజణన' అను వర్ణములకు (తాల్వాదిస్థానమే కాక) నాసికాస్థానము గూడ కలదు. 'ఏ' కార 'ఐ' కారములకు కణ్ఠతాలుస్థానము. 'ఓ' కార 'ఔ' కారములకు కణ్ఠోష్ఠస్థానము. ఉకారమునకు దంతోష్ఠస్థానము. జిహ్వమూలీయమునకు జిహ్వమూలము. అనుస్వారమునకు నాసికాస్థానము.

వర్ణముల సుచ్చరించునపుడు ముఖమునందలి పేరుపేరు భాగములపై వాయ్వాభ్రాతము అధిశముగ నుండును. ఉదాహరణకు 'అ' కారము సుచ్చరించునపుడు కంఠమునందును ఇకారము సుచ్చరించునపుడు తాలువునందును (దౌడకు లోపితాగము), ఏకారము సుచ్చరించునపుడు కణ్ఠతాలువులు రెండింటియందును

వాయ్వాహతము అధికముగ కానవచ్చును. కావున ఆయా వర్ణములకు ఆయా స్థానములు నిర్దిష్టము లైనవి.

వర్ణోచ్ఛారణసమయమున రెండు విధము లగు ప్రయత్నములు చేయవలసి యుండును. అందు మొదటి దగు ఆభ్యస్తరప్రయత్నము వర్ణములు ముఖము నుండి బయటకు వెడలుటకు ముందుగనే ముఖమునందు జరుగును. కావున దీనిని ఆభ్యస్తర మందురు. రెండవదగు బాహ్యప్రయత్నము వర్ణములు ముఖమునుండి బయటకు వచ్చుసమయమున జరుగునది. ఈ రెండు యత్నము లును నిరూపింపబడుచున్నది.

యతో ద్విధా:- ఆభ్యస్తరో బాహ్యశ్చ. ఆద్యః పశ్చాదా-
స్పృష్టేషతస్పృష్టేషద్వివృతవివృతసంవృతభేదాత్. తత్ర స్పృష్టం
ప్రయతనం స్పర్శానామ్ ఈషత్స్పృష్టమస్తస్థానామ్. ఈషద్వివృత
మూష్మణామ్. వివృతం స్వరాణామ్. హ్రస్వస్యావర్ణస్య ప్రయోగే
సంవృతమ్. ప్రక్రియాదశాయాస్తు వివృతమేవ.

ఆభ్యస్తరము బాహ్యము అని యత్నము రెండు విధములు. మొదటిది స్పృష్టము, ఈషత్స్పృష్టము, ఈషద్వివృతము, వివృతము, సంవృతము అను భేదములచే ఐదు విధములు. వర్ణముల నుచ్చరించునపుడు జిహ్వ ఆయా స్థానములను స్పృశించినచో స్పృష్ట మనియు, కొంచెము స్పృశించినచో ఈషత్స్పృష్ట మనియు, ముఖము కొంచెము తెరచుకొనినచో ఈషద్వివృత మనియు, బాగుగ తెరచుకొనినచో వివృత మనియు, ముఖము సంకుచిత మైనచో సంవృత మనియు పేర్లు. అందు స్పర్శలకు (తత్కగఘజఘజయజఘతఠదఠతపపభభమ) స్పృష్టప్రయత్నము. అస్తస్థలకు (యరలవ) ఈషత్స్పృష్టప్రయత్నము. ఈష్టలకు (శషసహ) ఈషద్వివృతము. స్వరములకు (అచ్చులకు) వివృత ప్రయత్నము. హ్రస్వ ఆకారమును పరినిష్ఠితదశలో ప్రయోగించినపుడు సంవృతము. శాస్త్రీయ ప్రక్రియసమయమున వివృతము. 'దణ్డః' అను పరినిష్ఠితరూపమును ప్రయోగించునపుడు చివరి అకారము "అఅ" అను అష్టాద్యాయ చివరనున్న పాణినిసూత్రము ప్రకారము సంవృతప్రయత్నక మగును. కాని 'దణ్డ + ఆభ్య' ఇత్యాదిస్థలములలో సవర్ణదీర్ఘది శాస్త్రీయకార్యములను చేయునపుడు మాత్రము ఆ'అ'కారమువివృత మగును.

బాహ్యస్త్రైకాదశదాః:- వివారః, సంవారః, శ్వాసో, నాదో, ఘోషో, ౨ ఘోషో, ౨ ల్పప్రాణో, మహాప్రాణ ఉదాత్తో ౨నుదాత్తః స్వరితశ్చేతి.

బాహ్యయత్నము పదునొకండువిధములు వివారము, సంవారము, శ్వాసము నాదము, ఘోషము, అఘోషము, అల్పప్రాణము, మహాప్రాణము, ఉదాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితము.

ఇందు చివరి మూడు యత్నములును అచ్చులకు మాత్రము సంబంధించినవి. మొదటి ఎనిమిదియు హల్లులకు సంబంధించినవి. మొదటి ఆరు యత్నములును వర్ణోచ్ఛారణసమయమున గలుగు నాయా విశేషములచే అంగీకరింపబడినవి. ఉచ్ఛారణసమయమున ముఖము వివృత మైనచోవివార మనియు, సంవృత మైనచో సంవార మనియు, శ్వాస యధికముగ వెడలిన ట్లగపడునపుడు శ్వాస మనియు, ఒకవిధ మగు నాదము వెడలుటచే నాద మనియు, గంభీరధ్వనివలె వెడల నపుడు ఘోష మనియు, అట్టి ధ్వని లేనిచో అఘోష మనియు నామధేయము లీయబడినవి. ఉచ్ఛారణసమయమున ఎక్కువ ప్రాణవాయువు సుపయోగించవలసినచో మహాప్రాణ మనియు, తక్కువ ప్రాణవాయువు సుపయోగించవలసినచో అల్పప్రాణ మనియు పేర్లు.

ఖరో వివారః శ్వాసా అఘోషాశ్చ. హశః సంవారా నాదా ఘోషాశ్చ. వర్గాణాం ప్రథమతృతీయపంచమాః యణశ్చాల్పప్రాణాః, వర్గాణాం ద్వితీయచతుర్థౌ శలశ్చ మహాప్రాణాః.

‘ఖర్’లకు (కఖచఛటతథపఫశషస) వివారశ్వాసాఘోషము లను మూడు బాహ్యయత్నములు. హశ్’లకు (గఘజజరుజడడణడధనణభమహయవరల) సంవారనాదఘోషము లను మూడు యత్నములు.

ఇట్లు హల్లుల నన్నిటిని రెండు వర్గములుగ చేసి ఒక్కొక్కవర్గమునకు మూడేసి యత్నములు చూపబడినవి. మరల హల్లులను రెండు వర్గములుగ జేసి మఱి రెండు యత్నములు చూపబడుచున్నవి. వర్గప్రథమతృతీయపంచమాక్షరములును యజ్ఞులును (కగజవజఞటడణతదనపణమయవరల) అల్పప్రాణములు. వర్గద్వితీయచతుర్థాక్షరములును శల్లులును (ఖఫచరుతథధపభశషసహ) మహాప్రాణములు.

కాదయో మావసానాః స్వర్గాః; యతో న్తస్థాః. శల ఊష్మాణః, అపః స్వరాః, 'గక' 'గఖ' ఇతి కఖాభ్యాం ప్రాగర్థవిసర్గసదృశో జిహ్వ మూలీయః; 'గప' 'గఫ' ఇతి పఫాభ్యాం ప్రాగర్థవిసర్గసదృశ ఉపధ్మానీయః. 'అం' 'అః' ఇత్యచః పరౌ అనుస్వారవిసర్గౌ.

'క' మొదలు 'మ' వఱకు గల యక్షరములకు స్వర్గ లని పేరు. 'యర్' లకు (యవరల) అంతస్థ లని పేరు. 'శర్' లకు (శషసహ) ఊష్మము లని పేరు. అచ్చులకు స్వరము లని పేరు. 'క' కార' ఖ' కారముల వెనుక నుండు అర్థ విసర్గసదృశములగువాటికి ('గక, గఖ' లకు) జిహ్వమూలీయము లని పేరు. 'ప' కార 'ఫ' కారముల వెనుక నున్న అర్థవిసర్గసదృశము లగు వాటికి ('గప, గఫ' లకు) ఉపధ్మానీయము లని పేరు. అచ్చునకు పరమగు 'ం' 'ః' ('అం' 'అః' మొ) అను నక్షరములకు వరుసగా అనుస్వారవిసర్గ లని పేరు.

11. అణుదిత్సవర్జస్య చాప్రత్యయః 1.1.69

ప్రతీయతే విధీయతే ఇతి ప్రత్యయః. అవిధీయమానః అణ్ ఉదిచ్చ సవర్జస్య సంజ్ఞా స్యాత్. అత్తై వాణ్ పరేణ ణకారేణ. కుచుటు తుపు ఏతే ఉదితః.

అణ్, ఉదిత్, సవర్జస్య, చ, అప్రత్యయః. ప్రతీయతే = విధీయతే— విధింపబడునది కావున ప్రత్యయ మని చెప్పబడుచున్నది. కావున అప్రత్యయః అనగా అవిధీయము అని అర్థము. అవిధీయ మగు అణ్, ఉదిత్ (ఇత్సంజ్ఞక మగు 'ఉ' కారముకలది) ఇవి సవర్జమునకు గూడ సంజ్ఞ లగును. అనగా 'అణ్' ప్రత్యాహారమునకు చెందిన వర్ణమును గాని ఉదిత్తును గాని చెప్పినపుడు, అవి విధీయములు కాని పక్షమున అవి తమకే కాక తమ సవర్జ మైనవాటికి కూడ గ్రహకము లగును.

'అణ్' అను ప్రత్యాహారము రెండు విధముల సిద్ధించును. అక్షరసమా మ్నాయమునందలి మొదటి సూత్రము అంతమందును, అరవసూత్రాంతమునను గూడ 'ణ్' ఉడుటచే ప్రథమసూత్రాద్యక్షరమైన 'అ' కారమును ఈరెండింటిలో నొక్కదానితో చేర్చి 'అణ్' ప్రత్యాహారము చేయవచ్చును. మొదటి 'ణ్' తో చేర్చి చేసినచో 'అఇఉ'లు మాత్రము గ్రహింప బడును. రెండవ 'ణ్' తో

వ్యవధానము తప్పక కావలసి యుండును. అంతకు మించిన కాలము లేకుండుటయే యిది చెప్పబడిన పరస్పరికర్ష.

13. హలోఁన స్తరాః సంయోగః 1.1.7

అఙ్ఘిః అవ్యవహితాః హలః సంయోగసంజ్ఞాః స్యుః.

హలః, అన స్తరాః, సంయోగః. అచ్చులచే వ్యవహితములు గాని హల్లులకు సంయోగ మని పేరు. ఉదా:- ఆమ్రః. ఇచట మకారరేఫంబడును అచ్చు లేదు కావున 'మ్ర'అనునది సంయోగము.

14. సుబ్జిన్తం పదమ్ 1.4.14

సుబ్జిన్తం తిజిన్తాన్త పదసంజ్ఞం స్యాత్.

ఇతి సంక్షాప్తకరణమ్

సుబ్జిన్తమునకును తిజిన్తమునకును పద మని పేరు.

'రామ' మొదలగు ప్రాతిపదికల యన్తమున చేర్చబడు విభిక్తిప్రత్యయములు 'సుప్' ప్రత్యయములు. కావున 'రామః' 'రామం' మొదలగునవి సుబ్జిన్తములు. 'భూ'మొదలగు ధాతువుల యన్తమున చేర్చబడు 'తి'మొదలగు ప్రత్యయములు 'తిజ్' ప్రత్యయములు. కావున 'భవతి'మొదలగునవి తిజిన్తములు. ఇట్టి సుబ్జిన్త తిజిన్తములకు పదము లని పేరు.

సంక్షాప్తకరణము సమాప్తము.

అథ సన్ధిప్రకరణమ్

అ చ్ సన్ధిః

15. ఇకో యణచి 6.1.77

ఇకః స్థానే యణ్ స్వాదచి సంహితాయాం విషయే. “సుధీ ఉపాస్యః” ఇతి స్థితే—

ఇకః, యణ్, అచి, ఇకః అనునది షష్ఠ్యంతపద మగుటచే “షష్ఠీస్థానేయోగా”¹ అను పరిభాష ననుసరించి లభించిన ‘స్థానే’ యను పదము ‘ఇకః’ అనుదానితో సంబంధించును. ‘సంహితాయామ్’ అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. సంహిత విషయ మగునపుడు (ఉద్దిష్ట మగునపుడు) ‘ఇక్’ (ఇకిఋ) స్థానమున, అచ్చు పరముగా మండగా, ‘యణ్’ (యవరల) వచ్చును.

రెండు వర్ణముల కలయికకు సంది యని పేరు. ఇట్టి సంది సంహిత యున్నపుడే కలుగును. సంహిత కొన్ని స్థలములలో నిత్య మనియు, వాక్యము నందు వైవచీక మనియు ఈ క్రింది కారిక చెప్పుచున్నది:-

“సంహితై కిపదే నిత్యా విత్యా ధాతూపస్కయోః

నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షమపేక్షతే”.

“సుధీ + ఉపాస్యః అని యండగా”:- ‘సుధీ ఉపాస్యః’ అను నీ యుదాహరణమున సకారముపై సున్న ఉకారము కూడ ఇక్కు. దానికి ధకారముపై సున్న ఈకారము పర మగుటచే ‘యణ్’ రావలె నను సందేహము కలుగ వచ్చును. తన్నివారణకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

16. తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య 1.1.66

సప్తమీనిర్దేశేన విధీయమానం కార్యం వర్జితైర్జావ్యవహితస్య పూర్వస్య బోధ్యమ్.

-
1. షష్ఠి సంబంధమును బోధించును కాని ఆ సంబంధవిశేష మేదియో తెలియనపుడు ఆ షష్ఠ్యంతపదము వ్రక్కన ‘స్థానే’ అను పదమును చేర్చవలెను: అని ఈ సూత్రమునకు అర్థము.

సప్తమీనిర్దేశపూర్వకముగ విధింపబడిన కార్యము వల్లా స్తరవ్యవహితము కాని పూర్వవర్ణమునకు అనగా సప్తమీనిర్దిష్ట మగుదానికి వెనుకనే యున్న వర్ణమునకు వచ్చును.

‘ఇకో యణచి’ అను సూత్రమున ‘అచి’ అనునది సప్తమ్యుత్తపదము. కావున ఈ సూత్రముచే విధింపబడిన కార్యము సప్తమ్యుత్తపదనిర్దిష్ట మగు అచ్చునకు వెనుక వల్లా స్తరవ్యవహితముగ నున్న ఇక్కునకే వచ్చును గాని వల్లా స్తరవ్యవహిత మగుదానికి రాదు. కావున ‘సు’నందలి ఉకారమునకు ‘ధీ’యందలి ‘ఈ’కారము పరముగ నున్నను ఈ ‘ఉ’కార ‘ఈ’కారముల నడుమ ‘ధ’కారము (ధ్) ఉండుటచే ఇచట ఇక్కు అచ్చునకు వల్లా స్తరవ్యవహితపూర్వము కాదు. కావున ఉకారమునకు యణాదేశప్రసక్తి లేదు. ఇక ‘ధీ’యందలి ‘ఈ’కారమునకు ‘ఉపాస్య’ యందలి ‘ఉ’కారము పరముగా నున్నది. ఈ రెండింటి నడుమ హల్ ఏదియు లేదు కావున ఇచట యణాగమము రావచ్చును.

కాని ‘ఇకో’సంజ్ఞ గల వర్ణములు నాలుగు గలవు. ‘యచ్’ అను నాలుగు గలవు. కావున ఏ ‘ఇకో’స్థానమున ఏ ‘యచ్’ రావలెను అనునది నిర్ణయించుటకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

17. స్థానేఽస్తరతమః 1.1.50

ప్రసజ్గే సతి సద్యశతమః ఆదేశః స్వాత్ ‘సుధ్ య్ + ఉపాస్యః’ ఇతి జాతే.

స్థానే, ఆస్తరతమః. ‘స్థానే’ అనగా ప్రసజ్గ మని యర్థము. ప్రసజ్గము కలిగినపుడు- అనగా ఒక వర్ణము స్థానమున అనేకవర్ణములు ఆదేశముగ వచ్చుటకు అవకాశము కలిగి నపుడు- ఏక్కువ సాదృశ్యము గల వర్ణము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ నియమము ననుసరించి తాలస్తానసామ్యముచే ‘ఈ’కార ‘య’కారముల కెక్కువ సాదృశ్యము కలదు కావున ‘ధీ’యందలి ‘ఈ’కారస్థానమున ‘య్’ ఆదేశముగా వచ్చుటచే ‘సుధ్ య్ + ఉపాస్యః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

వ్యాకరణమున ‘ఆదేశము’ అగమము అను రెండు పారిభాషికపదములు గలవు. ఒక వర్ణమును లేక వర్ణసముదాయమును తొలగించి దాని స్థానమున మరి యొక వర్ణము గాని వర్ణసముదాయము గాని వచ్చినచో ఆదేశ మనియు,

ఉన్నదానిని తొలగించక దాని ప్రక్కనే మరి యొకటి వచ్చి చేరినదో ఆగమ మనియు పేర్లు. 'మిత్రవదాగమః శత్రువదాదేశః' అని శాస్త్రజ్ఞవచనము. ఇదట 'యతో' అదేశ మను విషయము పూర్వోదాహరణమున విస్పష్టము.

18. అచచి చ. 8.4.47

అచః పదస్య యర్థో ద్వే వా స్తో న త్వచి. ఇతి ధకారస్య ద్విత్వమ్.

'అచో ఽహాభ్యాం ద్వే' "యర్థోనునాసికేనునాసికో వా" అను సూత్ర ములనుండి 'అచః' 'ద్వే' 'యరః' 'వా' అను పదములు అనువర్తించును.

అచ్చుకంటె పర మగు 'యర్' కు ద్విత్వము వికల్పముగ వచ్చును. అచ్చు పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

ఇట్లు 'సుద్' యే అను పదమున 'ద్' అను 'యర్' 'ఉ' అను అచ్చుకంటె పరముగా నున్నది కావునను, దానికి అచ్చు పఃముగ లేదు కావునను ద్విత్వముచే 'ద్' 'ద్' అని యగుటచే 'సుద్' యే + ఉపాస్యః అని యుండగా:-

19. ఘలాం జ్ఞో యశి 8.4.53

స్పష్టమ్. ఇతి పూర్వధకారస్య దికారః

ఘల్లాలకు యో పర మగునపుడు జ్ఞో వచ్చును. ఈ సూత్రముచే మొదటిధకారమునకు యో (రెండవధకారము) పఃముగ నుండుటచే జ్ఞో (ద్) వచ్చును. రెండవ ధకారమునకు పర మగు వర్జము (యే) యో కాదు కావున దానికి జ్ఞోనక్తి లేదు. "సుద్' యే + ఉపాస్యః" అని యుండగా:-

20. సంయోగా స్తస్య లోపః 8.2.23

సంయోగా స్తం యత్పదం చ వస్త్యస్య లోపః స్వాత్.

'పదస్య' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. 'సంయోగా స్తస్య' అనుదానిని 'పదస్య' అనుదానికి విశేషణముగ చేసి వ్యాఖ్యానించగా సంయోగా స్త మగు పదమునకు లోప మగునని అర్థము వచ్చును. అతైనదో మొత్తము పదమే లోపించవలసి యుండును. కావున 'అలోన్యస్య' అను ఉత్తరపరిభాషా సూత్రము (21) ననుసరించి ఈ సూత్రమును వ్యాఖ్యానించగా సంయోగా స్త

మగు (సంయోగము అంతమందు గల) పదమునందలి యస్త్యవస్త్యమునకు లోపము కల్గు నని యర్థము వచ్చును.

21. అలోన్త్యస్త్య 1.1.52

షష్ఠీనిర్దిష్టస్యాస్త్యస్యాలః ఆదేశః స్యాత్. ఇతి యలోపే ప్రాప్తే:-

‘షష్ఠీస్థానే యోగా’ అను సూత్రమునుండి ‘షష్ఠీ’ ‘స్థానే’ అనుపదములు అనువర్తించును. ప్రథమాంత మగుషష్ఠీ అను పదము తృతీయాంతముగా మారును. ‘నిర్దిష్టస్య’ అని అధ్యాహారము. ‘స్థానే’ అను పదము తరువాత ‘విధీయమానః’ అని అధ్యాహారము. ఈ విధముగా ‘స్థానే విధీయమానః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టస్య అస్త్యస్య అలః స్యాత్’ అని పర్వవసితార్థము. అనగా ఏదైన యొక దాని స్థానమున విధించబడు నాదేశము షష్ఠ్యంతపదముచే నిర్దిష్ట మగుదాని చివరి అల్లనకు వచ్చునని యర్థము. సర్వసమామ్నాయమునందలి మొదటి ‘అ’కారము నకు చివరి సూత్రమునందలి ‘త్’తో ప్రత్యాహారముచేయుటచే నేర్పడిన ‘అత్’ అనునది వర్ణసామాన్య వాచకము. ఈ పరిభాష ననుసరించి ‘సంయోగాంతస్య లోపః’ (20) అను లోపము షష్ఠీనిర్దిష్ట మగు సంయోగాంతపదము చివరి యక్షరమునకు వచ్చును ఈ విధముగా “సుద్ధ్యు + ఉపాస్యః” అను నపుడు ‘యై’ అనునది లోపించ వలసి యుండగా:-

వా. యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః

సుద్ధ్యుపాస్యః, సుధ్యుపాస్యః; మద్ధ్వరిః, మధ్వరిః; ధాత్త్రింశః, ధాత్రంశః; లాకృతిః.

యణో విషయమున సంయోగాంతలోపము ప్రతిషిద్ధ మని చెప్పవలెను. ఈ వార్తికము ననుసరించి యకాంతునకు లోపము చేయరాదు.

“ఉక్తానుక్తదురుక్తానాం చింతా యత్ర ప్రవర్తతే

తం గ్రన్థం వార్తికం ప్రాహుర్వార్తికజ్ఞా విచక్షణాః.”

అని వార్తికలక్షణము. కాత్యాయనుడు పాణిని సూత్రములపై వార్తికములు వ్రాసి సూత్రములలోని కొన్ని లోపములను సరిచేయుటకు ప్రయత్నించెను.

‘అని చ’ అను సూత్రముచే ద్విత్వము వైకల్పికము గాన ద్విత్వజశ్చయముచే ‘సుద్ధ్యుపాస్యః’ అను రూపము, ద్విత్వాభావపక్షమున ‘సుధ్యుపాస్యః’

అను రూపమును సిద్ధించును. 'మధీభిః ఉపాస్యః' అని విగ్రహము.

మద్వర్షరిః:- 'మధు + అరిః' అని యుండగా "ఇకో యజచి" అను సూత్రముచే ఉకారస్థానమున స్థానసామ్యముచే అంతరతమ మగు 'వ్' అను యజ్ వచ్చును. 'మద్వ్ + అరిః' అని యుండగా 'సుధ్యుపాస్యః' అను రూపమునందు వలె ధకారమునకు ద్విత్వశక్తిములు వచ్చి 'మద్వర్షరిః' అనియు, ద్విత్వము లేని పక్షమున 'మద్వర్షరిః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'యజః ప్రతి షేధో వాచ్యః' అను నిషేధముచే 'వ' కారమునకు సంయోగా న్న లోప ముండదు. "మధోః అరిః" అని విగ్రహము.

ధాత్రంశః:- 'ధాతృ + అంశః' అను స్థలమున ఋకారమునకు స్థాన సామ్యముచే రేఫ(ర్) యజాదేశముగ వచ్చును. 'ధాతర్ + అంశః' అని యుండగా 'అనది చ' అను సూత్రముచే తకారమునకు ద్విత్వము చేసిన పక్షమున 'ధాత్రంశః' అనియు, ద్విత్వాభావపక్షమున 'ధాత్రంశః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'యజః ప్రతిషేధో వాచ్యః' అను వార్తికముచే రేఫకు సంయోగా న్న లోపము నిషిద్ధము. 'ధాతుః అంశః' అని విగ్రహము.

లాకృతిః:- 'లా + ఆకృతిః' అని యుండగా 'ఇకో' అగు 'లా' కారము నకు స్థానసామ్యముచే ఆ న్తరతమ మగు 'ల్' అను యజ్ ఆదేశమై ల్ + ఆకృతిః = 'లాకృతిః' అను రూపము సిద్ధించును. "లాకారస్య ఆత్మరిప ఆకృతిః యస్య సః" అని విగ్రహము.

22. ఏచోఽయవాయావః 6.1.78

ఏవః క్రమాత్ అయ్, అవ్ అయ్, ఆవ్, ఎతే స్యురచి.

ఏవః, ఆయవాయావః. 'ఇకో యజచి' అను సూత్రమునుండి 'అచి' అనునది అనువర్తించును. ఏచ్చునకు (ఏఓఐఔలకు) అచ్చు పర మగునపుడు పరునగా అయ్, అవ్, ఆవ్, అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇకల ఏ వర్జమున కే యాదేశము వచ్చును అను సందేహము నివర్తిం చుటకై క్రింది సూత్రము చెప్పబడిచున్నది. ఈ సూత్రము ననుసరించియే 'క్రమాత్' అనునది వృత్తిలో చేర్చబడినది.

23. యథాసంఖ్యమునదేశ స్వరూపానామ్ 1.8.10

సమసమ్మున్నీ విధిర్యథాసంఖ్యం స్యాత్. హరయే. విష్ణవే.
నాయకః. పావకః.

సమాససంఖ్యకలవాటికి సంబంధించిన కార్యము యథాసంఖ్యముగ నగును.

ఇచ్చట ఏచ్ఛలు నాలుగు. అయాదులు గూడ నాలుగు. కావున ఏఓఐఔ లకు అయాదులు వరుసగా వచ్చును. అనగా 'ఏ'కు 'అయ్' 'ఓ'కు 'అవ్' 'ఐ'కు 'అయ్' 'ఔ'కు 'అవ్' ఆదేశము లగును.

హరయే:- 'హరే + ఏ' అని యుండగా రేఫోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు 'ఏ' అను అచ్చు పర మగుటచే 'అయ్' అను నాదేశము వచ్చి 'హర్ + అయ్ + ఏ' = 'హరయే' అను రూప మేర్పడును.

విష్ణవే:- విష్ణే + ఏ. 'ఓ'కారమునకు 'అవ్' ఆదేశము.....విష్ణే + అవ్ + ఏ = 'విష్ణవే' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

నాయకః:- 'నై + అక' అని యుండగా 'వ'కారస్థానమున 'అయ్' వచ్చుటచే న్ + అయ్ + అక = 'నాయకః' అను రూపము సిద్ధించును.

పావకః:- 'పా + అక' అని యుండగా 'దౌ'కారస్థానమున 'అవ్' ఆదేశము---పా + అవ్ + అక = 'పావకః' అను రూపము సిద్ధించును.

24. వాన్తో యి ప్రత్యయే 6.1.79

యకారాదౌ ప్రత్యయే పరే ఔదౌతోరవ్. అవ్ ఏతౌ స్తః,
గవ్యమ్. నావ్యయ్.

'య'వర్ణవాచక మగు సప్తమ్యస్త 'యి'పదము 'ప్రత్యయే' అనుదానికి విశేషణము. 'యస్మిన్ విధిస్తదాదావల్లోహణే' (అనగా వర్ణవాచక మగు సప్తమ్యస్తపదమును ప్రయోగించి కార్యమును విధించు నపుడు "అవర్ణము అది యందు గల" అను అర్థము చెప్పవలెను) అను పరిభాష ననుసరించి 'యి' అన దానికి 'యకారాదౌ' యని యర్థము. 'అవ్' 'అవ్'లు వచ్చుటకు ఓకారౌ కారములకు మాత్రమే అర్హత గలదు గాన 'ఓదౌతోర' అనునది అర్హత్విధము.

వాస్తవికతను అర్థమున విడిచి యకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఓకారమునకు 'అవ్' 'అవ్' అను నాదేశములు వచ్చును.

గవ్యమ్:- గోః వికారః గవ్యమ్. గోశబ్దమునకు 'గోపయశోర్యత్' అను సూత్రముచే (1113) 'యత్' ప్రత్యయమును జేర్చి 'గో + య' అని యగును. ఇప్పుడే సూత్రముచే 'ఓ'కారమునకు యకారాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'అవ్' అదేశమై గ్ + అవ్ + య గవ్యమ్ అను రూపము సిద్ధించును.

నావ్యమ్:- నావా తాత్పర్యం నావ్యమ్. (నావచే దాట దగినది). ఇచట తాత్పర్యము అను నర్థమున "నావయోధర్మ విషమూలమూల సీతాతులాభ్యస్తార్యతుల్య ప్రాప్యవద్యానామ్య సమనమిత సమ్మితేషు" అను సూత్రముచే (1184) 'యత్' ప్రత్యయము. ఓకారమునకు 'అవ్' అదేశము "న్ + అవ్ + య" = 'నావ్య' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

వా. అష్టాపరిమాణో చ.

గవ్యూతిః.

ఈ వార్తికము 'గోయాతౌ చందస్యపసట్టానమ్' అను వార్తికమునకు పిదప నున్నది. కావున 'గోః' 'యాతౌ' అను పదములు అనువర్తించును. మార్గపరిమాణాత్థమున గోశబ్దమునకు 'యాతి' యనునది పర మగునపుడు 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' అదేశము వచ్చును. గో + యాతి = గ్ + అవ్ + యాతి = గవ్యూతిః (క్రోశద్వయము)

25. అదేర్జుణః 1.1.2

అత్ ఏజ్ చ గుణసంజ్ఞః స్యాత్.

ఇది సంజ్ఞాసూత్రము హ్రస్వ మగు 'అ'కారమునకును 'ఏజ్' (ఏఓ) కును గుణ మని పేరు.

26. తవరస్తర్కాలస్య 1.1.70

తః పరః యస్మాత్ప చ, తాత్పర్యోచ్చార్పణమణసమకాలన్యైవ సంజా స్యాత్.

"అమిదిత్సవర్జ స్యచాప్రత్యయలి" నుండి 'అజ్' అనువర్తించును. 'తవరః' అనుదానికి 'తః పరః యస్మాత్ సః' అని బహువ్రీహిసమాసము నాశ్ర

యించుటచే 'తకారము పరమందు కలది' అనియు, 'తాత్ పరః' అని తత్పురుష సమాసాశ్రయణముచే 'తకారముకంటె పరమైనది' అనియు రెండ ర్థము లంగీకరింపబడినవి.

తకారము పరమందు కలదియు, తకారముకంటె పరమును నగు 'అజ్' ఎంత కాలము గల (ఎన్ని మాత్రలు గల) వర్ణ ముచ్చరింప బడినదోదానికి మాత్రమే సంజ్ఞ యగును.

ఇది 'అణుదిత్సవర్ణస్య చావ్రత్యయః' (11) అను సూత్రమున కివవాదము. ఆ సూత్రము ననుసరించి 'అ'మొదలగునవి తమ సవర్ణము లగు 'ఆ' కార'ఆకారాదులను గూడ గ్రహించును. కాని ఈ సూత్రము ననుసరించి 'అ' మొదలగునవి తపర మగుచో సవర్ణము లగు ఇతర రూపములను గ్రహింపవు. కావున 'అత్' 'ఇత్' అనినచో కేవలప్రాస్వరూపము లగు 'అ'కార'ఇ'కారాదులకు మాత్రమే గ్రహణము దీర్ఘాదులకు గ్రహణము లేదు. కావుననే వెనుకటి సూత్ర మునందు 'అత్' అనునది తపరము (తకారము పరమందు కలది) అగుటచే కేవలప్రాస్వమునకు మాత్రమే గ్రహణము. అట్లే 'అదేజ్' అనునపుడు 'ఏజ్' అనునది కూడ తపరమే—అనగా తకారముకంటె పర మగునది. కావున 'ఏజ్' అనునది ద్విమాత్రాక మగు దీర్ఘమును (ఏజ్) మాత్రమే గ్రహించును కాని త్రిమాత్రాకప్రాదులను గ్రహింపదు.

27. అధ్యు. 6.1.87

అవర్ణాదచి పరే పూర్వపరయోరేకో గుణ ఆదేశః స్యాత్. ఉపేంద్రియైః గజ్జోదకమ్.

'ఇకోయణచి' నుండి 'అచి', "ఏకః పూర్వపరయోః" అను అధికార సూత్రమును అనువర్తించును.

అకారముకంటె అచ్చు పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణములకు ఒక గుణ మాదేశమగు వచ్చును.

ఉపేంద్రియైః:- ఉప+ఇన్ద్రి అని యుండగా పకారముపై నున్న 'అ'కార మునకు 'ఇ'అను అచ్చు పర మగుటచే ఈ రెండు వర్ణముల (అఇ) స్థానమందును ఒక గుణము ఆదేశ మగును. ఇవట స్థానులు 'అ'కార'ఇ'కారములు.

అందు 'అ'కారమునకు స్థానము కంఠము; ఇకారమునకు తాలవు. కావున యథా సంభవముగ ఆదేశముగ నట్టిదే వచ్చిన యుక్తముగాన ఈ అకారేకారముల స్థానమున గుణసంజ్ఞవర్ణములలో కంఠతాలవ్య మగు 'ఏ'కారము వచ్చి 'ఉపేన్ద్రః' అను రూపము సిద్ధించినది.

గజ్జోదకమ్:- 'గజ్జ + ఉదక' అని యుండగా కంఠస్థానక మగు 'అ' కారమునకును ఓష్ఠస్థానక మగు 'ఉ'కారమునకును కంఠావ్యయ మగు 'ఓ'కారము గుణముగా వచ్చుటచే "గజ్జోదకమ్" అను రూపము విషున్న మైనది.

28. ఉపదేశేఽనునాసిక ఇత్ 1.3.2

ఉపదేశేఽనునాసికోఽచ్ ఇత్సంజ్ఞః స్వాత్. ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణిసీయాః. లఙ్ సూత్రస్థావర్ణేన సహోచ్ఛార్యమాణో రేఫోరలయోః సంజ్ఞా.

ఉపదేశమందు అనునాసిక మగు అచ్ ఇత్సంజ్ఞక మగును.

పాణినివ్యాకరణసంప్రదాయజ్ఞులు ప్రతిజ్ఞచేయబడిన (అంగీకరింపబడిన) అనునాసికస్వము కలవారు అనగా ఏ వర్ణము అనునాసికము ఏది విరనునాసికము అని తెలియుటకు శాస్త్రసంప్రదాయమే శరణ్య మని యర్థము.

ఆరవమాహేశ్వరసూత్ర మగు 'లఙ్' అనుదానిలోని 'అ'కారమును అనునాసిక మని అంగీకరించుటచే దాని కీ సూత్రము నమనరించి ఇత్సంజ్ఞ లభించగా ఈ 'అ'కారముతో 'హయవరట్' అను సూత్రమునందలి రేఫను (ర) కలుప 'ర' అను ప్రత్యాహార మేర్పడును. ఈ 'ర' ప్రత్యాహారము 'అదిరన్త్యే' న నహేతా' అను సూత్రముచే (4) రేఫలికారములకు రెంటికిని సంజ్ఞ యగును.

29. ఉరణ్ రవరః. 1.1.51

ఋ ఇతి త్రింశతః సంజ్ఞైర్మక్తమ్. తత్త్వానే యోఽణ్, స రవరస్సన్నేవ ప్రవర్తతే. కృష్ణర్ద్ధిః. తవల్కారః.

ఉః; అణ్; రవరః. 'ఉః' అనునది 'ఋ' అనుదాని షష్ఠ్యేకవచనరూపము. 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' అను వరిభాషచే 'స్థానే' అనునది లభించును.

‘ఋ’అనునది ముప్పది భేదములకు సంజ్ఞ యగు నని వెనుకనే చెప్పబడినది. దాని స్థానమున వచ్చు అణ్ రేఫపరకముగనే వచ్చును.

‘ఋ’వర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యం వాచ్యమ్’అను వార్తికము ననుసరించి ఋకారలకారములు నవర్ణము లగుటచే, ‘ఋ’కారము ‘ల’కారమునకు గూడ గ్రాహకము గాన ‘ఉః’ అనగా ‘ఋ’వర్ణముల స్థానమందని యర్థము. ‘రపరః’ అను నపుడు ‘ర’అనునది పూర్వోక్తవిధమున రేఫలకారములకు గ్రాహకము. ఇట్లు ‘ఋ’వర్ణస్థానమున విధింపబడిన ‘అణ్’ ‘రల’పరమై వచ్చు నని యర్థము. ‘ఋ’వర్ణముల స్థానమున ‘అణ్’వచ్చు ననగా పయనగా ‘అల్, ఇల్, ఉల్, అల్, ఇల్, ఉల్’అనునవి వచ్చు నని యర్థము.

కృష్ణర్థిః:- కృష్ణ + ఋద్ధిః అనుచోట అకారఋకారముల స్థానమున ‘అద్గుణః’అను సూత్రముచే (27) గుణము ఏకాదేశ మై రావలెను. అందు గుణసంజ్ఞకము లగు ‘అఏట’లలో ‘అ’కారమే ఆంతరతమము గాన నది ఋకార స్థానమున గూడ వచ్చుటచే రేఫపరకమై (అల్)వచ్చును. కృష్ణ + అల్ + థిః:- ‘కృష్ణర్థిః’అను రూపము సిద్ధించును.

తవల్కారః:- ‘తవ + లకారః’ ఇవట అకారలకారస్థానమున పూర్వోక్త విధమున ‘అల్’ఏకాదేశ మై వచ్చును. తవ + అల్ + కారః = తవల్కారః అను రూపము సిద్ధించును.

30. లోపశ్శాకల్పస్య 8.3.19

అవర్ణపూర్వయోః పదాంతయోర్యవయోర్లోపోవాఽశి పరే.

‘భోభగోఅహెఅపూర్వస్యయోఽః’ నుండి ‘అపూర్వస్య’ ‘అశి’ ‘వ్యోర్లముప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య’ నుండి ‘వ్యోః’ (వకారయకారయోః) అనువర్తించును. ‘పదస్య’అను అధికారసూత్రము అనువృత్త మై ‘వ్యోః’ అనుదానిని దానికి విశేషణముగ చేయుటచే, ‘యేన విధిస్తదస్తస్య’అను పరిభాషచే, ‘అవర్ణపూర్వవకారయకారాస్తస్య పదస్యలోపః’ అను నర్థము వచ్చును. ‘అలోస్త్య’ పరిభాషచే (సూ. 21) ఆ లోపము అస్త్యవర్ణములకు-అనగా వకారయకారములకు-వచ్చును. ఈ లోపము శాకట్యాదను వైయాకరణుని మతము ననే వచ్చును గాని ఇతరవైయాకరణుల మతమున రాదు. కావున వైరర్పితము.

(‘శాకల్యస్య’ ఇత్యాదులచే విభిన్నవైయాకరణుల నామనిర్దేశపూర్వకముగ విధించిన కార్యము ఎల్ల యెడలను వైకల్పిక మని గ్రహించవలెను) ఫలితార్థము ఈ విధముగ నుండును:-

అవర్ణము పూర్వమునందు గల పదాంతయకారములకు ‘అశ్’ పరమగునపుడు లోపము వికల్పముగ నగును.

‘హర ఇహ’ ‘విష్ణ ఇహ’ అనునవి ఉదాహరణములు. ‘హరే + ఇహ’ ‘విష్ణో + ఇహ’ అని యుండగా ‘ఏచోయవాయావః’ అను సూత్రముచే (22) ‘అత్’ ‘అవ్’ ఆదేశములు రాగా “హర్ + అత్ + ఇహ = హర్ అత్ ఇహ” “విష్ణ్ + అవ్ + ఇహ = విష్ణవ్ + ఇహ” అను రూపము లైనవి. ఇవట నున్న యకారవకారములు అవర్ణపూర్వకము లగుటచేతను ‘అశ్’ అగు ‘ఇ’ పరమునం దుండుటచేతను ఈ సూత్రము ప్రవర్తించి లోపము (త్వవలకు) వికల్పముగ వచ్చినచో ‘హర ఇహ’ ‘విష్ణ ఇహ’ అను రూపములు సిద్ధించును. లోపము రాని పక్షమున ‘హరయిహ’ ‘విష్ణ విహ’ అను రూపము లగును.

లోపపక్షమున ‘హర ఇహ’ ‘విష్ణ ఇహ’ అను రూపములు సిద్ధించి యుండగా నిచట ‘అద్గుణః’ అను సూత్రముచే గుణము వచ్చి ‘హరేహ’ ‘విష్ణేహ’ అను రూపములు సిద్ధించుటకు అవకాశము కలదు. కాని యట్లు గుణము రాదు. అందులకు కారణము క్రింద చూపబడుచున్నది.

31. పూర్వోత్తాసిద్ధమ్ 8.2.1

సపాదనప్రాధ్యాయాం ప్రతి త్రిపాద్యసిద్ధాః; త్రిపాద్యమపి పూర్వం ప్రతి పరం శాస్త్రమసిద్ధమ్. హర ఇహ, హర యిహ. విష్ణ ఇహ, విష్ణ విహ.

పూర్వోత్త = పూర్వశాస్త్రము ప్రవర్తింపవలసి యున్నపుడు, అసిద్ధమ్ (పరశాస్త్రము) అసిద్ధమగును— అని సూత్రార్థము.

పాణినివిరచిత మగు అష్టాధ్యాయీలో నెనిమిది అధ్యాయములును, ఒక్కోక యధ్యాయమున నాలుగు పాదములును గలవు. ‘పూర్వోత్తాసిద్ధమ్’ అనునది ఎనిమిదవ యధ్యాయము ద్వితీయపాదమునందలి మొదటి సూత్రము. కావున దీని వెనుక ఏదధ్యాయముల ఒకపాద మున్నది. ఆ భాగమునకు ‘సపాద

సప్తాధ్యాయ' యని పేరు. ఈ సూత్రము తరువాత మూడు పాదము లున్నవి. వీటికి 'త్రిపాది' యని పేరు. త్రిపాది ప్రారంభమున నీ సూత్ర మున్నది గాన సపాదసప్తాధ్యాయ దృష్టిలో త్రిపాది అసిద్ధము—అనగా లేనిదనివంటిది—అను నర్థము వచ్చును. ఈ సూత్రము అధికారసూత్రము. (అధికారసూత్ర మనగా ౬న స్థానమున లక్ష్మీసిద్ధికి ఉపయుక్త మగు నర్థమును జెప్ప జాత తన పిమ్మట వచ్చు [ఉత్తరవర్తి] సూత్రముతో కలిసి యర్థమును బోధించు సూత్ర మని యర్థము. 'స్వస్థలే లక్ష్మీపయోగి బోధా జనకత్వే సతి స్తోవై త్తర వర్తివాక్యైకవాక్యతావన్నత్వం అధికారత్వమ్".) కావున త్రిపాదిలోని ప్రతి సూత్రముతోడను ఈ సూత్రము సంబంధించుటచే పూర్వసూత్రము ప్రవర్తించు నపుడు దానిదృష్టిలో ఈ సూత్రము (ప్రస్తుత మగు ఉత్తరసూత్రము) అసిద్ధ మగు నని చెప్పబడుదును. ఇట్లు సపాదసప్తాధ్యాయని గూర్చి త్రిపాది అసిద్ధము. త్రిపాదిలో కూడ పూర్వసూత్రదృష్టిలో ఉత్తరసూత్రము అసిద్ధము అని ఈ సూత్రము బోధించుచున్నది

ఇపుడు 'హరమ్ + ఇహ'. 'విష్టవ్ + ఇహ' అని యుండగా 'లోప శ్శాకల్యస్య' అను సూత్రముచే (30) 'ఝవ్' లకు లోపము వచ్చినది. కావున 'హర + ఇహ', 'విష్ట + ఇహ' అని యుండుటచే 'అద్గుణః' అను సూత్రమున కవకాళము వచ్చినది. లోపమే లేనిచో అకారమునకు అచ్చు పరము కాకుండుటచే గుణమునకు ప్రసక్తి లేదు. కాని లోపము వచ్చినను ఇపుడు ఈ సూత్రము ననుసరించి గుణమున కవకాళము లేదు. లోపసూత్రము అష్టమాధ్యాయ తృతీయ పాదమునం దున్నది. గుణసూత్రము ఆరవఅధ్యాయము మొదటి పాదములోనిది. వెనుక చెప్పిన రీతిగా సప్తాదసప్తాధ్యాయదృష్టిలో త్రిపాది అసిద్ధము గాన 'అద్గుణః' అనుసూత్రమునకు 'లోపశ్శాకల్యస్య' అను సూత్రము గాని తత్కార్యము గాని ఉన్నట్లే కనబడదు. అనగా గుణసూత్రము దృష్టిలో యకారవకారములే ఉన్నట్లు కనబడుచుండును. కావున అకారమునకు అచ్చు పరముగా లేకుండుటచే గుణము రాదు. 'హర ఇహ' 'విష్ట ఇహ' అను రూపములు మాత్రమే లోప పక్షమున నుండును. లోపాభావపక్షమున 'హర యిహ' 'విష్ట విహ' అను రూపము లగును.

32. వృద్ధిరాదైచ్ఛ 1.1.1

ఆదైచ్చ వృద్ధిసంజ్ఞః స్యాత్.

వృద్ధిః ఆఁ; ఐచ్.

‘ఆ’కారమునకును ‘ఐఁ’లకును వృద్ధి యని పేరు.

గుణసూత్రమునందు వలె ఈ సూత్రమునందు గూడ తపరకరణ ముండు టచే కేవలదీర్ఘము లగు ‘ఆ, ఐ, ఁ’లకు మాత్రమే గ్రహణము కాని తత్సవర్ణ ములకు లేదు.

33. వృద్ధిరేచి 6.1.88

అదేచి ఫరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. గుణాపవాదః, కృష్ణైకత్వమ్.
గజ్జాఘః, దేవైశ్వర్యమ్, కృష్ణాత్కణ్ఠ్యమ్.

‘అద్గుణః’ మండి ‘అత్’ “ఏకః పూర్వపరయోః” అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

అకారమునకు ఏచ్ (ఏ, ఓ) పర మగునచడు పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ వృద్ధి గుణమున కపవాదము

సామాన్యశాస్త్రము, అపవాదశాస్త్రము అని శాస్త్రము (విధి) రెండు విధములు. అధిశిష్ఠలములం దవకాళము గలది సామాన్యశాస్త్రము. పరిమితస్థలములం దవకాళము కలది అపవాదశాస్త్రము లేక విశేషశాస్త్రము. సాధారణముగ అపవాదశాస్త్రము ప్రవర్తించు ఎల్లస్థలములందును సామాన్యశాస్త్రము ప్రవర్తించు నవకాళ ముండును. సామాన్యశాస్త్రము ప్రవర్తించినచో అపవాదశాస్త్రమున కవకాళమే యుండదు. కావున అపవాదశాస్త్రము సామాన్యశాస్త్రముకంటె బలీయమను నియమము కలదు. “నిరవకాళో విధిరపవాదః”. ఉదాహరణకు గుణసూత్రము అకారమునకు అచ్చు పరమగుచో గుణము వచ్చు నని చెప్పుచున్నది. వృద్ధి సూత్రము అకారమునకు ఏచ్ పర మగుచో వృద్ధి వచ్చు నని చెప్పుచున్నది. ‘ఏచ్’ కూడ ‘అచ్’ కావున వృద్ధి రావలసి యున్న అన్ని లక్ష్యములందును గుణమున కవకాళ ముండుటచే గుణము చేసినచో వృద్ధిశాస్త్రమునకు అవకాళమే లేకుండ పోవును. అందుచే వృద్ధిశాస్త్రము గుణశాస్త్రమున కపవాద మని యంగీకరించి వృద్ధికి అవకాళము లేని ‘ఉపేక్ష్య’ ఇత్యాది స్థలములందు మాత్రమే గుణశాస్త్రమును ప్రవర్తించ జేయవలెను.

కృష్ణైకత్వమ్:- 'కృష్ణ + ఏకత్వ' అని యుండగా 'అ'కారమునకు 'ఏ' కారము పరముగ నున్నది గాన ఆ రెండింటి స్థానమున స్థానసామ్యము గల ఐకారము ఏకాదేశ మై 'కృష్ణైకత్వమ్' అను రూపము నిష్పన్నమైనది.

గజ్ఞాఘః:- 'గజ్ఞ + ఓఘః' అని యుండగా 'అట'ల స్థానమున స్థాన సామ్యముచే అంతరతమ మగు 'ఙ' ఏకాదేశ మై 'గజ్ఞాఘః' అను రూప మేర్పడినది.

దేవైశ్వర్యమ్:- దేవ + ఐశ్వర్యమ్ అని యుండగా 'అఐ'ల స్థానమున 'ఐ' ఏకాదేశ మై 'దేవైశ్వర్యమ్' అను రూప మేర్పడినది.

కృష్ణైత్కృష్ణమ్:- 'కృష్ణ + ఐత్కృష్ణమ్' అని యుండగా 'ఐ'కార మేకాదేశ మై 'కృష్ణైత్కృష్ణమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

34. ఏత్యేధత్యూత్స 8.1.89

అవర్ణాత్ ఏజాద్యోః ఏత్యేధత్యోః ఊరి చ పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. పరరూపగుణాపవాదః. ఉవైతి. ఉవైధతే. ప్రష్టాహః. ఏజాద్యోః కిమ్; ఉపేతః, మా భవాన్ ప్రేదిధత్.

'అధ్గుణః' నుండి 'అత్' 'వృద్ధిరేచి' నుండి 'ఏచి' అనువర్తించును. 'ఏచి' అనుదానిని 'ఏత్యేధత్యూత్స' అను పదమునకు విశేషణముగా చేయగా:-

అవర్ణముకంటె ఏజాదు లగు—అనగా 'ఏచ్'తో ప్రారంభ మగు 'ఇచ్' 'ఏధ' ధాతువులను 'ఊత్' అనునదియు పర మగు నపుడు వృద్ధి ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఇచట 'ఊత్' ఊకారముతో ప్రారంభ మగును గాని 'ఏచ్'తో ప్రారంభ మగు నవకాళము దానికి లేదు గాన ఏజాదిత్వము ఊత్నకు చెప్పబడలేదు.

ఇది 'ఏజి పరరూపమ్' అను సూత్రముచే (38) విధింప నున్న పర రూపమునకును 'అధ్గుణః' అను సూత్రముచే (37) విధింపబడిన గుణమునకును అవవాదము.

ఉపైతి:- 'ఉప + ఏతి'. ఇచట అకారమునకు ఏజాదిక మగు ఇజ్ ధాతువు ('ఏతి' అనునది 'ఇజ్ గతౌ' అను ధాతువు లట్ ప్రథమపురుషైకవచనము) పర మగుటచే వృద్ధి వచ్చి 'ఉపైతి' అను రూప మేర్పడినది.

ఉపైధతే:- ఉప + ఏధతే. ఇచట గూడ అకారమునకు ఏజాది ఏధ ధాతువు పర మగుటచే వృద్ధి చేయబడినది.

పై రెండుదాహరణములందును ఈ సూత్రము లేకున్నచో 'ఏజి పర రూపమ్' అను సూత్రముచే (38) పరరూపము వచ్చి 'ఉపేతి ఉపేధతే' అను రూపములు ఏర్పడి యుండెడివి. కాని వెనుక చూపిన విధముగ ఈ సూత్రము పరరూపసూత్రమున కవసర మగుటచే వృద్ధియే వచ్చినది.

ప్రష్టాహః:- ప్రష్ట + ఊహః. 'ఊహ' అనునది "వాహ ఊత్" అను సూత్రముచే (257) 'వాహ' అనుదానికి 'ఊత్' అను నాదేశము చేయుటచే నేర్పడినది. కావున ఇచట 'అ'కారమునకు 'ఊత్'పర మగుటచే 'ఙా'కార మేకాదేశ మై 'ప్రష్టాహః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ సూత్రము లేకున్నచో ఇచట 'ఆర్ధణః' అను సూత్రముచే గుణము వచ్చి యుండెడిది.

ఏచ్ఛతో నారంభ మగు 'ఇజ్' 'ఏధ' ధాతువులని చెప్పక 'ఇజ్' 'ఏధ' ధాతువులు అని మాత్రమే చెప్పి యున్నచో ఆ ధాతురూపములకు 'ఏత్' అదియందున్నను లేకున్నను వృద్ధి వచ్చి యుండెడిది. అట్లే నచో 'ఉప + ఇతః' అను నపుడు 'ఇజ్' ధాతురూప మగు 'ఇతః' అనునది ఏజాది కాక పోయినను వృద్ధి వచ్చి 'ఉపైతః' అనియు, 'ప్ర + ఇదిధత్' అనుచో 'ఇదిధత్' అను ఏధధాతు రూపము ఏజాదికముకాకపోయినను వృద్ధి వచ్చి 'పైదిధత్' అనియు అవిష్ట రూపములు సిద్ధించెడివి. తన్నివారణార్థమై 'ఏజాద్యోః' అను విశేషణము చేర్చబడెను.

'ఇదిధత్' అనునది జీజ స్త మగు ఏధధాతువు లట్ ప్రథమపురుషైకవచన రూపము. 'మాజ్'తోఃని యుండుటచే అదాగమము రాజేదు.

వా. అక్షరముహిన్ద్రమువనశ్శ్రావణమ్.

అక్షరహిణీ నేనా.

‘అక్ష’శబ్దమునకు ‘హిహి’ శబ్దము పర మగునపుడు వృద్ధి చెప్పవలెను.

అక్షరహిణీ:- అక్ష + హిహి. ఇచట సామాన్యశాస్త్ర మగు ‘అర్థాక్షర’ అను సూత్రముచే గుణము రావలసి యుండ వీ సూత్రముచే వృద్ధి వచ్చు ‘అక్షరహిణీ’ రూపము సిద్ధించినది. ‘పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః’ అను సూత్రముచే (1267) ‘స’కారమునకు ‘ణ’కారము.

వా. ప్రాదూహోధోధ్యేష్యేషు.

ప్రాహః. ప్రాథః. ప్రాధిః. ప్రైషః. ప్రైష్యః.

‘ప్ర’అను ఉపసర్గకంటె హిహి, హిథ, హిధి, ఏష, ఏష్య అనునవి పర మగునపుడు వృద్ధి పూర్వపరముల కేకాదేశముగ వచ్చును.

ప్ర + హిహి = ప్రాహః-ప్రకృష్ట మగు తర్కము. ప్ర + హిథః-ప్రాథః-ప్రాధుడు ప్ర + హిధిః-ప్రాధిః = ప్రాథత్యము. ప్ర + ఏషః-ప్రైషః. ప్రేరేపించుట. ప్ర + ఏష్యః-ప్రైష్యః = భృత్యుడు. మొఁటి మూడు లక్ష్యములలో గుణమునకును చివరి రెండు లక్ష్యములలో పరరూపమునకును ఈ వృద్ధి యవవాదము.

వా. ఋతే చ తృతీయాసమాసే.

సుఖేన ఋతః సుఖార్తః. తృతీయేతి కిమ్? పరమర్తః.

తృతీయాసమాసమున ఆకారముకంటె ‘ఋత’అను పదము పర మగు నపుడు (గుణమునకు బదులు) పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

సుఖ ర్తః- సుఖ + ఋత. ఇచట ‘అ’కారము‘కారముల స్థానమున వృద్ధిసంజ్ఞక మగు‘అ’కారము రవరమై (అర్) వచ్చుటచే ‘సుఖార్తః’ అను రూపము నిష్పన్న మైనది. ‘సుఖేన ఋతః’ అని విగ్రహము.

‘తృతీయాసమాసే’ అని చెప్పబడి కర్మధారయసమాస మగు “పరమ శ్చాసౌ ఋతశ్చ పరమ ర్తః” అను పదమున అకారమునకు ఋతశబ్దము పర మైనను వృద్ధిచేయబడలేదు. ‘పరమ-ఋత’ అని యుండగా గుణముచే ‘పరమ ర్త’ అను రూపమేర్పడినది.

పా. ప్రవత్సతర కమ్బుల వసనార్థ దశానామృతే.

ప్రార్థమ్. వత్సతరార్థమ్, ఇత్యాది.

ప్ర, వత్సతర, కమ్బుల, వసన, ఋణ, దశ అను పదములకు ఋణశబ్దము పర మగునపుడు (గుణమునకు బదులుగ) పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకా దేశ మై వచ్చును. ఇవట అన్ని లక్ష్యములందును ‘అ’ కారము రపర మై (అర్) అదేశ మగును.

ప్ర + ఋణమ్ = ‘ప్రార్థమ్’ అధిః మగు ఋణము. వత్సతర + ఋణమ్ ‘వత్సతరార్థమ్’ = లేగదూడకై చేసిన ఋణము. కమ్బుల + ఋణమ్ = ‘కమ్బులార్థమ్’ కంబళీకారకై చేసిన ఋణము వసన + ఋణమ్ = ‘వసనార్థమ్’ వస్త్రముకొఱకై చేసిన ఋణము. ఋణ + ఋణమ్ = ‘ఋణార్థమ్’ ఒక ఋణము దీర్చుటకై చేసిన రెండవ ఋణము దశ + ఋణ = దశార్థః = ఒక దేశము, దశ ఋణాని జలాని యస్మిన్ సఃదశార్థః అని విగ్రహము.

35. ఉపసర్గాః క్రియాయోగే 1.4.59.

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞాః స్యుః.

‘ప్రాదయః’ అను సూత్రము అనువర్తించును. ప్రాదులు క్రియాసంబంధ మేర్పడినపుడు ఉపసర్గ సంజ్ఞము లగును.

ప్ర, పరా, అప, నమ్, అను, అవ, నిన్, నిర్, దున్, దుర్, వి, ఆజ్, ని, ధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప-ఏతే ప్రాదయః.

ప్ర, పరా మొదలగు ఇరువదిరెండును ప్రాదులు.

36. భూవాదయో ధాతవః 1.3.1

క్రియావాచినః భ్వాదయో ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః.

క్రియావాచకము లగు 'భూ'మొదలగునవి ధాతుసంజ్ఞములు.

ధాతుపాఠమున మొదటిధాతువు 'భూ'ధాతు వగుటచే 'భ్వాదయః' అని చెప్పబడినది. సూత్రమున 'భూ'ధాతువును మాత్ర ముదాహరించి 'భ్వాదయః' అనిచెప్పిన చాలినను 'వా'ధాతువును గూడ చేర్చుటచే 'వా'ధాతువువంటివి-అనగా 'వా'ధాతువు' వలె క్రియావాచకము లైనవి-అను విశేషార్థము చెప్పబడినది. ఇట్లు చెప్పబడి 'క్రియావాచకములు కాక భూమ్యాదివాచకము లగు 'భూ'ఇత్యాదు లకు ధాతుత్వము లేదు.

37. ఉపసర్గదృతి ధాతౌ 6.1.91

అపర్ణాస్తాదుపసర్గాత్ ఋకారాదౌ ధాతౌ పరే వృద్ధిరేకాదేశః
స్యాత్.ప్రార్చతి.

'అర్ణః' నుండి 'అత్' వృద్ధిరేచి' నుండి 'వృద్ధిః' 'ఏకః పూర్వ పయోః' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

అపర్ణాస్త మగు ఉపసర్గకంటె ఋకారాదిధాతువు పర మగునపుడు పూర్వ పరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

ప్రార్చతి:- ప్ర + ఋచ్చతి ఇచ్చట 'ప్ర'అను అకారాంతోపసర్గకు 'ఋ'కారాది యగు 'ఋచ్చతి'పర మగుటచే వృద్ధి(అర్)వచ్చును.

38. ఏజీ పరరూపమ్ 6.1.94

అదుపసర్గాత్ ఏజాదౌ ధాతౌ పరే పరరూపమేకాదేశః స్యాత్.
ప్రేజితే.ఉపోషతి.

పూర్వసూత్రమునందు వలె 'అత్' 'ఏకః', 'పూర్వపయోః' అను పదములును, పూర్వసూత్రమునుండి 'ఉపసర్గాత్' 'ధాతౌ' అను పదములును అనువర్తించును.

అపర్ణాస్త మగు ఉపసర్గకంటె ఏజాదిధాతువు పర మగునపుడు పూర్వ పరవర్ణములకు పరరూపము ఏకాదేశ మగును.

రెండు వర్ణముల స్థానమున వర్ణవర్ణముతో సమాన మగు వర్ణము (అనగా వర్ణవర్ణము) ఆదేశముగా వచ్చుటకు పరరూప మనియు, పూర్వవర్ణముతో సమాన మగు వర్ణము (అనగా పూర్వవర్ణము) వచ్చుటకు పూర్వరూప మనియు పేర్లు.

ప్రేజితే:- ప్ర + ఏజితే. ఇచట అకారాంత మగు ఉపసర్గకు ఏజాదిధాతు పగు 'ఏజితే' పరముగ నుండుటచే 'అఏ' అస్థానమున వర్ణవర్ణ రూపము (ఏ) వచ్చి 'ప్రేజితే' అను రూప మేర్పడినది. అధికముగ రంపించుచున్నది అని యర్థము.

ఉపోషతి:- ఉప + ఓషతి, ఇచట అకారాంతోపసర్గకు ఏజాదిధాతు పగు 'ఓషతి' పర మగుటచే పరరూపముచే 'ఉపోషతి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'జ్వలించుచున్నది' అని యర్థము. ఈ పరరూపము 'పృద్ధిరేచి' (33) అను వృద్ధికి అవవాదము.

39. అచోన్త్యాది టి. 1.1.64

అచాం మధ్యే యోఽస్త్యః స ఆదిర్యస్య తత్ టిసంజ్ఞం స్యాత్.

అచః, అస్త్యాది, టి. 'అచః' అనునది నిర్ధారణషష్ఠ్య స్తము అస్త్యః అదిః యస్య తత్ అస్త్యాది.

(పదమునందలి) అచ్చులలో ఏ అచ్చు అస్త్య మైనచో ఆ అచ్చు అది యందుగల-అనగా ఆ అచ్చుతో ప్రారంభ మగు-వర్ణ సముదాయమునకు టి యను పేరు.

ఉదాహరణమునకు:- 'మనస్' అను శబ్దమున 'న' కారముపై నున్న 'అ' కారము అంశ మగు అచ్చు. దానితో ప్రారంభ మగు వర్ణ సముదాయము 'అన్' అమనది. దానికి 'టి' అను పేరు. 'క' మొదలగు పదములలో చివరి అచ్చు 'క' కారముపై 'అ' కారము. దానితో ప్రారంభ మగు వర్ణ సముదాయ పేడియు లేనిపోయినను ఆ చివరి అచ్చునకే టి యను పేరు.

చా. శతశ్శాబ్దిభిః పరదూపం చాచ్చుచ్ఛ్; తచ్చు ఖే.

శతశ్శబ్దః. తర్కశ్శబ్దః. మనీషా ఆకృతిగణోఽయమ్ మార్తణ్డః.

శకస్వాదిపదముల నివయమున పూర్వపరవర్ణములకు పరరూప మేకా. దేశ మగు నని చెప్పవలెను. ఈ పరరూపము 'టి'కి వచ్చును.

శకస్థుః- (శకాణాం అస్థుః, కూపః శకస్థుః) శక + అస్థుః ఇచట 'శక' యందలి టి యగు'అ'కారమునకును 'అస్థుః'అను పదమునందలి 'అ'కారమునకును పరరూపమగు 'అ'కారము వచ్చుటచే 'శకస్థుః'అను రూపము నిష్పన్నమగును.

కర్కస్థుః- (కర్కాణాం అస్థుః, కూపః కర్కస్థుః) 'శకస్థుః'వలెనే రూపనిష్పత్తి యగును.

మనీషా:- మనన్ + ఈషా, ఇచట 'మనన్'నందలి'అన్'అను వర్ణసముదాయమునకు టి యను సంజ్ఞ కావున 'అన్' + 'ఈ'-ఈ రెండిటి స్థానమున పరవర్ణరూప మగు ఈకారము వచ్చుటచే 'మనీషా'యను రూపము సిద్ధించును. ఋద్ధి యని యర్థము.

శకస్వాదిగణము ఆకృత్తిగణము. కావున 'మా'ర్తంధః'అను రూపము గూడ సిద్ధించినది.

పాణినిమహర్షి తన వ్యాకరణమున ఒకే కార్యము గల అనేకపదముల నొక సముదాయముగ నేర్పరచి దానికి గణ మని పేరిడెను. అట్టి గణము లెన్నియో గలవు. ఏదైన ఒక గణము మొదట నున్న పదము ననుసరించి యా గణమునకు పేరు పెట్టుచుందురు. ఉదాహరణమునకు-'శకంధు' అను పదము మొదట నుండుటచే ఈ గణమునకు శకస్వాదిగణ మని పేరు వచ్చెను. ఈ గణములలో కొన్ని ఆకృతిగణములు. అనగా నొక గణమున కొన్ని పదములు చేర్చి వాటి కన్నిటికిని వర్తించు వ్యాకరణకార్య మేదైన విధిచవిడి యుండును. ఆ కార్యమే వర్తించు మరి యొక పద మేదైన నుండవచ్చును. కాని యా పదము ఆ గణమున చేర్చబడక పోయినను మన మా పదమును ఆకృతిసామ్య మును బట్టి యా గణమున చేర్చి యా వ్యాకరణకార్యము నాపదమునకు కూడ వర్తింప చేయవచ్చును. ఇట్లు ఇతరపదములను గూడ జేర్చుట కవకాశము గల గణములను 'ఆకృతిగణము' లందురు. శకస్వాదిగణము కూడ ఆకృతిగణమే. కావుననే 'మృతంధ'మొదలగు క్రొత్త పదములను ఇందు చేర్చి పరరూపము చేయు నవకాశ మేర్పడినది.

‘మృత’ + అంద’ అని యుండగా ఈ వార్తికముచే పరరూపము చేయగా ‘మృతజ్ఞ’యను రూప మేర్పడినది. దానిపై ‘తత ఆగతః’ అను సూత్రముచే (1098) ‘అజ్’ చేర్చి ఆదివృద్ధ్యాదికము చేయగా ‘మార్తజ్ఞ’ అను రూప మేర్పడినది. అట్లు కానిచో సవర్ణదీర్ఘనందిచే ‘మృతజ్ఞ’యై పిదప ‘మార్తజ్ఞ’ అను రూపము ఏర్పడి యుండెడిది.

40. ఓమాజోశ్చ. 6.1.95

ఓమి అజి చాత్ పరే పరరూపమేకాదేశః స్యాత్. శివాయోం నమః. శివ ఏహి:-

‘అద్గుణః’ ‘ఏజి పరరూపమ్’ ‘ఏకః పూర్వవరయోః’ అను సూత్రములనుండి ‘అత్’ ‘పరరూపమ్’ ‘ఏకః’, ‘పూర్వవరయోః’ అను పదములు అనువర్తించును.

అకారముకంటె ‘ఓమ్’ ‘అజ్’ అనునవి పర మగునపుడు పూర్వవరముల స్థానమున పరరూప మేకాదేశ మగును.

శివాయోం నమః:- శివాయ + ఓం నమః ఇచట యకారోత్తరవర్తి యగు ‘అ’ కారమునకు ‘ఓం’ అనునది పరముగ మండుటచే పూర్వవరవర్ణము లగు ‘అ’ కార ‘ఓ’ కారముల స్థానమున పరరూపమగు ఓకార మేకాదేశమై ‘శివాయోం నమః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

శివ + ఏహి. ఇచట ఏహి అనునది ‘అజ్’ అను ఉపసర్గ ‘ఇహి’ అను ఇణ్ ధాతులోఽర్థమపురుషైకపచనరూపముతో కలియుటచే నేర్పడిన రూపము. అజ్ నందలి ‘జ్’ ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే ‘అ’ అనునది మాత్రమే పరిశిష్టమై ‘అద్గుణః’ అను సూత్రముచే (27) గుణము వచ్చి ‘ఏహి’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇపుడు శివ + ఏహి అనునపుడు వకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు ‘ఏహి’ లోని ‘ఏ’ పరముగ మన్నది కాని ‘అజ్’ పరముగ లేదు కావున ఇచట పరరూప మెట్లు వచ్చును? అనుసందేహము కలుగును. తన్నివృత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

41. అన్తాదివచ్చ. 6.1.85

యోయమేకాదేశః స పూర్వస్యాన్తవత్ పరస్యాదివత్ స్యాత్. శివేహి.

‘ఏకః పూర్వపరయోః’ అనునది అనువర్తించును. ఏకాదేశము పూర్వమునకు (పూర్వవర్ణసముదాయమునకు) అ స్తము వలెను పరమునకు (పరవర్ణసముదాయమునకు) అది వలెను అగును.

‘ఏకః పూర్వపరయోః’ అను అధికారమున ఎల్ల యెడలను వర్ణద్వయము స్థానిగను ఒక వర్ణము ఆదేశముగను వచ్చుచుండును. ఇట్లు ఏకాదేశముగ వచ్చిన వర్ణము ప్రథమస్థానివర్ణ ఘటిత మగు పూర్వవర్ణ సముదాయమునకు అ స్తమున నున్న ప్రథమస్థాని చేయు కార్యమును, ద్వితీయస్థాని ఘటిత మగు ఉత్తరవర్ణ సముదాయమున కాదియం దున్న ద్వితీయస్థాని చేయు కార్యమును కూడ చేయు నని సూత్రార్థము. ఏకాదేశము చేయుటకు పూర్వము పూర్వవర్ణ సముదాయమునందు లేక ఉత్తరవర్ణ సముదాయమునందు గల ధాతుత్వ, ప్రాతిపదికత్వ, విపాతతోవసర్గత్వ సుబ్బ న్త్యాదివ్యవహారము ఏకాదేశముగ వచ్చిన వర్ణము నందు కూడ నుండు నని భావము.

‘ఏహి’ అనునపుడు ‘ఏ’ కారము ఉపసర్గి యగు ‘అ’ కును ‘ఇహి’ అనుదాని ‘ఇ’ కిని ఏకాదేశ మై వచ్చినది. ‘అ’ అనునది పూర్వవర్ణ సముదాయము. దాని అంతము కూడ వ్యవదేశివద్భావముచే¹ ‘అ’ అనునదియే. ఉత్తరవర్ణ సముదాయ మగు ‘ఇహి’ అను దాని ఆద్యక్షరము ‘ఇ’ అనునది. కావున ఈ రెండిటి స్థానమున వచ్చిన ‘ఏ’ అటు ‘అ’ గను ఇటు ‘ఇ’ గను గూడ పరిగణింపబడి తత్కార్యములు సాధించును. కావున ‘ఇవ + ఏహి’ అనునపుడు ‘ఏ’ అనుదానిని ‘అజ్’ గ పరిగణించి ‘ఓమాఽజ్’ అను సూత్రముచే పరరూపము చేయవచ్చును. అట్లు పరరూపము చేయగా ‘శివేహి’ అను రూపము సిద్ధించును.

42. అకస్సవర్ణే దీర్ఘః 6.1.101

అకః సవర్ణే అచి పరే పూర్వపరయోర్దీర్ఘ ఏకాదేశః స్యాత్. దైత్యారిః, శ్రీశః, ఛిష్టాదయః, హోత్రాకారః.

‘ఇకోయణచి’ నుండి ‘అచి’, ‘ఏకః పూర్వపరయోః’ అను అధికార సూత్రమును అనువర్తించును.

1. ‘దేవదత్తస్య ఏకః పుత్రః స ఏవ జ్యేష్ఠః స ఏవ కనిష్ఠః స ఏవ మధ్యమః’ అను న్యాయమున ఒకే వర్ణమును ఆదిగను అంతము గను పరిగణించుటకు ఽవ్యవదేశివద్భావ మని పేరు.

‘అక’నకు సవర్ణ మగు ‘అన్’వర మగుచో పూర్వపరవర్ణముల స్థానమున దీర్ఘ మేకాదేశ మగును.

దైత్యారి:-‘దైత్య’+అరి:‘ఇచట యకారోత్తరవర్తి యగు ‘అ’కారమునకు ‘అరి:’యందలి సవర్ణ మగు ‘అ’కారము పరమైనది గాన ఈ సూత్రముచే అస్తరతమ మగు ‘అ’కారము ఏకాదేశమై ‘దైత్యారి:’అను రూప మేర్పడినది.

శ్రీళ:-‘శ్రీ’+ఈళ:‘ఇచట రెండు ఈకారముల స్థానమున దీర్ఘ మగు ‘ఈ’కారము ఏకాదేశమై ‘శ్రీళ:’అను రూప మేర్పడినది.

విష్ణుదయ:-‘విష్టు’+ఉదయ:‘విష్ణుదయ:’.హోతృ+ఋకార:== హోతృకార:ఈ రూపములు గూడ పై విధముగనే యేర్పడినవి.

43. ఏజి పదాంతాదతి. 6.1.109

పదాంతాదేజోఽతి పరే పూర్వరూపమేకాదేశ: స్యాత్. హరేఽవ. విష్ణోఽవ.

‘అమి పూర్వ:’ నుండి ‘పూర్వ:’ఏక: పూర్వపరయో:’అను . నధికార సూత్రమును అనువర్తింతును.

పదాంతమందున్న ఏజీ(ఏఓ)కంటె హ్రస్వ‘అ’కారము పర మగునపుడు పూర్వపరములకు పూర్వరూప మేకాదేశముగ వచ్చును.

హరేఽవ:- ‘హరే’+అవ:‘ఇచట పదాంతమందలి రేఫోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు ‘అవ:’యందలి హ్రస్వ‘అ’కారము పరముగ మన్నది గాన ఈ ‘ఏఓ’ల స్థానమున పూర్వవర్ణ మగు ఏకారరూపము (ఏకారము) వచ్చుటచే ‘హరేఽవ’అను రూప మేర్పడినది.

విష్ణోఽవ:- ‘విష్ణో’+అవ:‘ఇచట పూర్వోదాహరణమునందు పరె ఓకారముల స్థానమున పూర్వరూప మగు ‘ఓ’వచ్చుటచే ‘విష్ణోఽవ’అను రూప మేర్పడును.

44. సర్వత్ర విభాషా గో. 6.1.122

లోకే వేదే చ ఏజస్తస్య గోరతి వా ప్రకృతిభావ: పదాంతే.గో అగ్రమ్. గోఽగ్రమ్. ఏజస్తస్య కిమ్: చిత్రగ్యగ్రమ్ పదాంతే. కిమ్: గో:.

‘ఏజిః ప్రదాస్తాదతి’ అను సూత్రము, ‘ప్రకృత్యాన్తః పాదమ్’ నుండి ప్రకృత్యా’ అను పదము అనువర్తించును. దీని వెనుకనున్న ‘యుజుష్యుః’ అను సూత్రమున యజుర్వేద ప్రసక్తి యుండుటచే నీ సూత్రమున ‘సర్వత్ర’ యని ప్రయోగింప బడినది. సర్వత్ర యనగా లౌకిక సంస్కృతమునందును వైదికసంస్కృతమునందును గూడ యని యర్థము. ‘విభాః’ యనగా వికల్పముగా అని యర్థము.

లోకమునందును వేదమునందును గూడ ఏజిస్త మగు గోశబ్దమునకు హ్రస్వ ‘అ’కారము పర మగునపుడు వికల్పముగ ప్రకృతిభావము వచ్చును. ఈ ‘ఏజి’ (ఓ) పదాంతమునం దుండవలెను.

గోఅగ్రమ్:- గో + అగ్రమ్. ఇచట గో అనునది పదము, ఓకారాంతము. దీనికి హ్రస్వ ‘అ’కారము పరముగ నున్నది గాన వికల్పముగ ప్రకృతిభావము (సన్ధ్యభావము) వచ్చుటచే ‘గోఅగ్రమ్’ అను రూపము ఏర్పడును.

ప్రకృతిభావము రాని పక్షమున ‘ఏజిః పదాస్తాదతి’ అను సూత్రముచే పూర్వరూపము వచ్చి ‘గోఅగ్రమ్’ అను రూపము నిష్పన్న మగును.

‘ఏజిస్తస్య’ అని ఏలచెప్పబడెను? అట్లు చెప్పనిదో “చిత్రగ్వగ్రమ్” అనుచోట దోషము వచ్చును. ‘చిత్రాః గావః యస్య సః చిత్రగుః’ అను బహుప్రీహి సమాసమున గోశబ్దమునకు ‘గోష్ఠి యోరువసరజనస్య’ అను సూత్రముచే (955) హ్రస్వము వచ్చి ‘గు’ అను రూప మగును. ‘చిత్రగు + అగ్ర’ అను నపుడు పదాంతగోశబ్దమునకు హ్రస్వ అకారము పరముగ నున్నది గోశబ్దము ‘ఓ’కారాంతము కాకుండుటచే ప్రకృతివద్దాన ప్రసక్తి లేదు. ‘ఏజిస్తస్య’ అను విశేషణము లేకున్నచో పాక్షిక ప్రకృతిభావముచే ‘చిత్రగు అగ్రమ్’ అను అసిష్టరూపము కూడ సిద్ధించెడిది.

‘పదాన్తే’ అననేల? అట్లవనిదో ‘గోః’ అను చోట దోషము వచ్చును. ‘గోః’ అనునది ‘గో’ అను ప్రాతిపదికకు ‘ఐని’ లేక ‘ఐన్’ (అన్) విభక్తి ప్రత్యయమును చేర్చుటచే ఏర్పడిన రూపము. పంచమ్యైకవచనము లేక షష్ఠ్యైకవచనము. రూపనిష్పత్తి సమయమున ‘గో + అన్’ అని యుండును. ‘పదాన్తే’ యని చెప్ప కున్నచో ఇచట గూడ పాక్షికప్రకృతిభావము వచ్చి ‘గో అః’ వంటి అసిష్టరూపము సిద్ధించును. ‘పదాన్తే’ యనుటచే ఈ దోష

ముందడు. ఏల యన 'గో + అస్' అనునపుడు 'అస్' అను విభక్తి ప్రత్యయముతో రలసిననే 'గోః' అనునది 'సు ప్రిజ స్తం పదం' అను సూత్రముచే (14)వవ మైనదిగాని విభక్తి ప్రత్యయములేని 'గో' పదము కాకాలదు. కావున ఓకారము పదాంతగతము కాకుండుటచే నిచట ప్రృతిభావప్రసక్తి లేదు. 'జసిజసోళ్ళ' అను సూత్రముచే (173) పూర్వరూపము రాగా 'గోః' అను రూపము సిద్ధించును.¹

47వ సూత్రముచే విధింప నున్న 'అవజ్' ఆదేశము ఎచట రావలెను. అను విషయము తెలుపుటకై క్రింది రెండు పరిభాషా సూత్రములు నిచట ప్రసంగవశమున చెప్పబడుచున్నవి.

45. అనేకాల్ లిత్ నర్వస్య 1.1.55

ఇతి ప్రాప్తే.

అనేకాల్లును—అనగా అనేకాక్షరములు గలదియు, శిత్—అనగా శకారము ఇత్ గా గలదియు—అగు ఆదేశము స్థాని యంతకును ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రము ప్రకారము 'అవజ్' అనునది 'అనేకాల్' అగుటచే స్థాని నంతను పూర్తిగా తొలగించి ఆదేశము కావలసి యుండగా:-

46. జీచ్చ 1.1.53

జీదనేకాలప్యన్త్యైవ స్యాత్.

'అలోన్త్యస్య' అను సూత్రము అనువర్తించును.

'జీత్' ('జ'కారము ఇత్ గా గలది) అగు ఆదేశము, 'అనేకాల్' ఐనను స్థాని యైనదాని చివరి 'అల్' (అక్షరము)నకు వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'అనేకాల్ శిత్ప్యన్త్య' అను సూత్రమున కవవాదము కావున వృత్తిలో 'అనేకాలపి' అని చేర్చబడినది.

47. అవజ్ స్ఫోటాయనస్య 6 1.123

పదాంతే ఏజన్తస్య గోరవజ్ వాచి. గవాగ్రమ్; గోఽగ్రమ్.
పదాంతే కిమ్: గవి.

1. 'గో అగ్రమ్' అనునది సమాన మగుటచే నమసించుటకు పూర్వముండి నమసించిన రద్రువాత రోపించిన (సూ-724) విభక్తి ప్రత్యయమును పట్టి 'గో + అగ్రమ్' అను పదమునందలి 'గో' కూడ పదమే. కావున అచటి ఓకారము పదాంతస్థకార మగును.

‘ఏజః పదాన్తాదతి’ నుండి ‘ఏజః’ ‘పదాన్తాత్’ ‘ఇకో యజచి’ నుండి ‘అచి’ ‘సర్వత్ర విభాషా గోః’ నుండి ‘గోః’, అనువర్తించును.

పదాన్తమున ఏజన్త మగు గోశబ్దమునకు అచ్చు పర మగునపుడు ‘అవజ్’ వికల్పముగ వచ్చును.

‘గో + అగ్రమ్’ అని యుండగా ఏజన్త మగు గోశబ్దమునకు ‘అగ్రమ్’ అను పదమునందలి ‘అ’ పర మగుటచే ‘అవజ్’ వచ్చును. ‘అవజ్’ లోని ‘జ’ కారము ‘హలన్యమ్’ అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ కము. ఇట్లు జీత్తు కావున ‘అవజ్’ అదేశము స్థానిగా నిర్దిష్ట మగు ‘గో’ శబ్దము నంత్యాల్లు (అంత్యా క్షరము) స్థానమున వచ్చి ‘గో + అవ + అగ్ర’ ‘గవాగ్ర’ అను రూపము సిద్ధించును. అవజాదేశము కాని పక్షమున ‘ఏజః పదాన్తాదతి’ అని పూర్వరూపము చేయగా ‘గో + అగ్రమ్’ అను రూపము. వైకల్పిక ప్రకృతిభావముచే ‘గో అగ్రమ్’ అను రూపము వెనుక చూపబడినది (సూ-44).

‘పదాన్తే’ యని అననేల? ‘పదాన్తే’ యని చెప్పక పోయినచో ‘గవి’ అను సప్తపీఠభక్త్యైకవచనమున దోషము వచ్చును. ‘గవి’ అనునది గోశబ్దమునకు ‘జీ’ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘గో + ఇ’ అని యున్నపుడు ‘ఏవోఽయవా’ యావః’ అను సూత్రముచే (22) ‘అవ’ అదేశము చేయగా నేర్పడినది. ఈ సూత్రమున ‘పదాన్తే’ యని చెప్పకున్నచో ‘గో + ఇ’ అనునపుడు ఓకారాంత గోశబ్దమునకు అచ్చు పరముగ నున్నది. గాన ‘అవజ్’ వచ్చి “గో + అవ + ఇ” = “గవే” అను అనిష్టరూపము గూడ వికల్పముగ సిద్ధించెడిది. తన్నివారణతై ‘పదాన్తే’ యని చేర్పబడినది. ఇపుడు ‘సుప్తిజన్తం పదమ్’ అను సూత్రమును (14) అనునరించి ‘గో + ఇ’ అను మొత్తము నముదాయమే పదము కాని ‘గో’ అనునది పదము కాదు కావున ‘అవజ్’ వచ్చు ప్రసక్తి లేదు. ఈ సూత్రమున ‘స్పోటాయన’ అనునది ఒక ప్రాచీన వ్యాకరణాచార్యుని పేరు.

48. ఇన్ద్రే చ 6.1.124

గోరవజ్ స్పాదిన్ద్రే. గవేన్ద్రః.

‘సర్వత్ర విభాషా గోః’ ‘అవజ్ స్పోటాయనస్య’ అను సూత్రములనుండి ‘గోః’ ‘అవజ్’ అను పదములు అనువర్తించును.

గో శబ్దమునకు ఇన్ద్రశబ్దము పర మగునపుడు ‘అవజ్’ అదేశము వచ్చును.

‘గో + ఇన్ద్రః’ అనునపుడు ఓకారమునకు అవజ్ఞో’ అదేశము రాగా గ్ + అవ + ఇన్ద్రః = గవ + ఇన్ద్రః = ‘గవేన్ద్రః’ (గు ఐ న ద్రి చే) అను రూప మేర్పడును.

49. దూరాధూతే చ. 8.2.84

దూరాత్సమోధనే వాక్యస్య టేః స్థతో వా.

దూరాత్, హూతే, చ. ‘వాక్యస్య టేః స్థత ఉదాత్తః’ అను సూత్రము అనువర్తించును.

దూరమునుండి పిరిచునపుడు (ఉపయుక్త మగు) వాక్యముయొక్క టికి స్థితము వికల్పముగ వచ్చును, అది యదాత్త మగును.

50. స్థితప్రగృహ్యోఽచి నిత్యమ్. 8.1.125

ఏతేఽచి ప్రకృత్యా న్యుః. ఆగచ్ఛ కృష్టఽ అత్ర గౌ శ్చరతి.

‘ప్రకృత్యాన్తః పాదమ్’ నుండి ‘ప్రకృత్యా’ అనువర్తించును.

స్థితసంజ్ఞ కలివీయు ప్రగృహ్యసంజ్ఞ కలివియు నగు పదములు అచ్చి పర మగునపుడు, ప్రకృతిభావముతో నుండును (సంధిని పొందవు)

‘ఆగచ్ఛ కృష్టఽ అత్ర గౌ శ్చరతి’:- ఇవట ‘ఆగచ్ఛ కృష్ట’ అను నది యొక వాక్యము. ‘అత్ర గౌ శ్చరతి’ అనునది రెండవ వాక్యము. ఇందు మొదటి వాక్యము దూరాహ్వానమున కుపయుక్త మైనది గాన దీని ‘టి’ యగు ‘ఇ’ కారోత్తరవర్తి యగు ‘అ’కారమునకు పూర్వసూత్రముచే వికల్పముగ స్థితము వచ్చినది. అట్లు స్థిత మగుటచే ఈ ‘అ’కారమునకు ఈ సూత్రముచే ప్రకృతి వద్యావము; అనగా ద్వితీయవాక్యమునందలి ‘అ’కారముతో సంధి లేదు. స్థితము లేని పక్షమున ‘కృష్టాత్ర గౌ శ్చరతి’యని సవర్ణదీర్ఘనద్విరావచ్చును.

51. ఈదూదేద్దైవచనం ప్రగృహ్యమ్. 1.1.111

ఈదూదేదంతం ద్వైవచనం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం స్యాత్. హరి ఏతో. విష్ణో ఇహో. గణే అమూ.

‘ఈదూదేతో’ అనునది ‘ఈ’ ‘హి’ ‘ఏ’ల తపరనిర్దేశము. ఇది ‘ద్వైవచనం’ అనుదానికి విశేషణ మగుటచే ‘యేన విధిస్తదన్తస్య’ అను పరిభాషాసూత్రము ననుసరించి ‘ఈదూదేదంతం’ అను సర్థమును బోధించును.

‘ఈ’కార‘ఊ’కార‘ఏ’కారాన్త మగు ద్వివచనమునకు ప్ర గృ హ్య మనిపేరు.

పై యదాహరణములలో ‘హరీ’‘విష్ణు’ ‘గణే’ అను పదములపై నున్న ‘ఈ’కార‘ఊ’కార‘ఏ’కారములు ద్వివచనములు గాన ప్రగృహ్యసంజ్ఞములై ‘పుత్ర’ ప్రగృహ్య అచి నిత్యమ్’ అను సూత్రముచే (50) ప్రకృతిభావమును బొందును. ‘హరీ ఏతో’‘విష్ణు ఇనో’ ‘గణే అమూ’ అను సన్నిరహితరూపము లేర్పడును.

52. అదసో మాత్. 1.1.12

అస్మాత్పరావీదూతో ప్రగృహ్య స్తః. అమీ ఈశాః. రామకృష్ణా వమూ ఆసాతే, మాత్రిమ్; అముకేత్ర.

‘ఈ’దూదేద్వివచనం ప్రగృహ్యం’ నుండి ఈదూత్, ‘ప్రగృహ్యమ్’, అనువర్తించును. అదశ్శబ్దావయవమకారమునకు పర మగు ‘ఏ’కార మనునది అసంభావ్య మగుటచే ‘ఈ’దూత్’లతో కలిసి యొకే నమానమున నిర్దిష్టమైనను ‘ఏత్’ అనునది అనువర్తించదు.

అదశ్శబ్దావయవ మగు మకారముకంటె పరిములగు ‘ఈ’కార‘ఊ’కార ములు ప్రగృహ్యసంజ్ఞము లగును.

‘అమీ + ఈశాః’ ‘అమూ + ఆసాతే’ అనునపుడు ‘ఈ’కార‘ఊ’ కార ములు అదశ్శబ్దమకారోత్తరవర్తు లగుటచే ప్రగృహ్యములై ప్రకృతిభావమును (సూ. 50) చెందినవి. కావున ‘ఈ’కారద్వయమునకు నవర్ణ దీర్ఘ సన్నియు, ‘ఊ’కార ‘ఆ’కారములకు యణాదేశసంధియు రాలేదు.

‘మాత్’ అని చెప్పనేల; అట్లు చెప్పకున్నచో ‘అముకే అత్ర’ అనునపుడు గూడ అనిష్ట మగు ప్రకృతిభావము వచ్చి యుండెడిది.

ఈ సూత్రమున ‘మాత్’ అని యుండుటవలననే వెనుక చెప్పిన విధమున అదశ్శబ్దావయవ మగు మకారమునకు పర మగు ‘ఏ’కార మనునది అసంభా వ్యము గాన ‘ఏత్’ అనునది అనువర్తించ లేదు. ‘మాత్’ అనునది లేకున్నచో ‘సన్నియోగశిష్టానాం నహ వా ప్రవృత్తిః నహ వా నివృత్తిః’ (ఒక్క సముదా యమున పరిసరిబడినవి అన్నియు కలిసియే ప్రవర్తించును లేదా కలిసియే నివర్తించును) అను న్యాయముచే ‘ఈ’దూత్’లతో ‘ఏత్’ కూడ అనువర్తించి యుండెడిది. అప్పుడు ‘అదశ్శబ్దసంబద్ధము లగు ఈకార ఊకార ఏకారములు

ప్రగృహ్యసంజ్ఞకము లగును అను నర్థము చెప్పవలయును. అట్టిచో అదశ్శబ్ద ప్రథమాబహువచనమున 'అవ్యయస్వినామ్నామిచ్ ప్రాక్షే' అను సూత్రముచే (123?) అ చ్ ప్రత్యయమును చేర్చుటచే నేర్పడిన 'అముకే' ను పదము నందలి ఏకాంతముకు గూడ ప్రగృహ్యసంజ్ఞ లభించుటచే 'అముకే + అత్ర' అను నపుడు ప్రృతిభావము వచ్చి యుండెడిది. ఆ అనిష్టరూపపరిహారమే 'మాత అనుదాని ప్రయోజనము.

53. చాదయోఽన త్వై, 1.4.57.

అద్రవ్యార్థాశ్చాదయో నిపాతాః స్యుః.

'ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః' అనుసూత్రముచే 'నిపాతాః' అనునది లభించును.

ద్రవ్యభిన్న మగు నర్థమును బోధించు చాదులు నిపాతసంజ్ఞకము లగును.

54. ప్రాదయః. 1.4.58

ఏతేపి తథా.

'పూర్వసూత్రమునందువలె 'నిపాతాః' అను పదము, 'చాదయోఽన త్వై' అను సూత్రమునుండి 'అన త్వై' అను పదము అనువర్తించును.

ఇవి కూడ అట్లే యగును. అనగా ద్రవ్యభిన్నార్థవాచకము లగుప్రాదులు కూడ నిపాతసంజ్ఞకము లగును.

55. నిపాత ఏకాజనాత్ 1.1.14.

ఏకోఽజ్ఞానిపాతః ఆజ్వరజః ప్రగృహ్యః స్యాత్. ఇ ఇన్ద్రః. ఉ ఉమేశః. 'వాక్యస్మరణయోరజీత్' - ఆ ఏవం ను మన్యనే; ఆ ఏవం కిల తత్. అన్యత్ర జీత్. ఈషదుష్టం ఓష్టమ్.

'ఈషాదేద్విచచనం ప్రగృహ్యమ్' నుండి 'ప్రగృహ్యమ్' అను వర్తించును.

'అజ్' కంటె భిన్న మగు, ఒక 'అచి' రూపమున మన్న నిపాతకు ప్రగృహ్యమనిపేరు.

'ఇ + ఇన్ద్రః' ఇవట 'ఇ' ఏకాక్షరావ మగు నిపాతము కావున ప్రగృహ్యసంజ్ఞకమైనది. 'షుతప్రగృహ్యః అచి నిత్యమ్' అను సూత్రముచే (50) ప్రకృతిభావము. ఇ ఇన్ద్రః అను రూప మేర్పడినది. 'ఉ + ఉమేశః' అను

నుదాహరణమున గూడ ప్రగృహ్యసంజ్ఞాదుల నీ విధముగనే యెఱు గునది.
'ఇ'విస్మయమును 'ఉ'వితర్కమును సూచించును.

'ఆ'అను నిపాత కనేకార్థములు గలవు. అందు కొన్ని యర్థములలో ఇది
'జీత్తు' (అజ్) అనియు, కొన్ని యర్థములలో 'అ'మాత్రమే యనియు ఈ
క్రింది కాయ చెప్పుచున్నది.

ఈషదర్థే క్రియామోగే మర్యాదాభివిధౌ చ యః,

ఏతమాతం జీతం విద్యాద్వాన్యస్మరణయోరజీత్.

అనగా-అల్పార్థమునందును, క్రియతో సంబంధించి నపుడును మర్యాదా
ర్థమునందును అభివిధ్యర్థమునందును 'ఆ'అనునది జీత్తు (అజ్). వాక్యము
నందును (పూర్వోక్త విషయమును అన్యథాచేయుటకువయుక్తమగు వాక్యము).
స్మరణార్థమునందును అజీత్తు ('అ'మాత్రమే). ఏ వస్తువును అవధిగా
చెప్పుదురో దానిని కలపకున్నచో 'మర్యాద' యనియు- (తేన వినా మర్యాదా)
ఆ వస్తువును గూడ గ్రహించినచో 'అభివిధి'యనియు (తేన సహేత్యభివిధిః)
అనియు పేర్లు. ఈ సూత్రమున 'అనాజ్'అని చెప్పుటచే జీత్తుగు 'ఆ' అను
దానికి మాత్రమే ప్రగృహ్యసంజ్ఞానిషేధము జీత్తు కాని 'ఆ'అను దానికి
ఈ నిషేధము వర్తించదు కావున ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు
కలుగును. 'ఆ'ఏవం ను మన్యనే 'ఆ' ఏవం కిలి తత్' అను నుదాహరణము
లలో మొదటి వాక్యమునకు 'నీవు వెనుక ఇట్లు అనుకొనలేదు. ఇప్పుడు ఇట్లు
తలచుచున్నావా?' అనియు రెండవవాక్యమునకు 'జాను, ఇది అటులేనట' అనియు
అర్థము, కావున మొదటి 'ఆ'వాక్యమునందును, రెండవ 'ఆ' స్మరణార్థమునం
దును ప్రయోగింపబడుటచే ఇవి అజీత్తులు. కావున ఈ నిషేధము వర్తింపక
ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు వచ్చుటచే, వృద్ధిసంధి రాలేదు.

'ఆ + ఉష్టమ్' అనుచోట 'ఆ' కొంచెము అను నర్థమున నుపయుక్తము
కావున జీత్తు. దానికి 'అనాజ్'అను నిషేధ ముండుటచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞాదులు
లేవు. 'అద్గుణః' యని (27) గుణము వచ్చి 'ఉష్టమ్' అను రూప మేర్పడినది.

56. ఒత్ 1.1.15.

ఓదన్తో నిపాతః ప్రగృహ్యః స్యాత్. అహో ఈశాః

వెనుకటి సూత్రము నుండి 'నిపాతః', 'ఈదాదేద్వివచనం ప్రగృ
హ్యమ్' నుండి 'ప్రగృహ్యమ్' అనువర్తించును.

ఓకారాంత మగు నిపాతము ప్రగృహ్యసంజ్ఞక మగును.

‘అహో + ఈశాః’ :- ‘అహో’ అనునది ఓకారాంత నిపాత మగుటచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు వచ్చి ‘అహో ఈశాః’ అను రూపములు నిష్పన్న మగును. అవదేశము రాదు.

రే. సమ్మద్ధౌ శాకలస్యేతావనార్థే 1.1.16

సమ్మద్ధినిమిత్తక డైకారో వా ప్రగృహ్యోవైదికే ఇతా పరే.
విష్టో ఇతి. విష్ట ఇతి. విష్ట వితి.

‘ఈమాతే ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్’ నుండి ‘ప్రగృహ్యమ్’. ‘ఓత్’ అను సూత్రము అనువర్తించును. ‘అర్హః’ అనగా ‘వైదికము’ అని యర్థము.

అవైది మగు ‘ఇతి’ అనునది పర మగునపుడు సమ్మద్ధినిమిత్తక మగు ‘వి’ అను విల్పముగ (శాకల్యమతమున) ప్రగృహ్యసంజ్ఞక మగును.

సంబోధనప్రకృతైక వచనమునకు ‘సమ్మద్ధి’ యని పేరు.

‘విష్టో + ఇతి’ :- ‘విష్ట’ అనుదానికి సమ్మద్ధిని నిమిత్తముగ చేసికొని ‘హస్యస్య గుణః’ అను సూత్రముచే (169) గుణము చేయగా ‘విష్టో’ అను రూప మేర్పడినది. దానికి అవైదిక మగు ‘ఇతి’ శబ్దము పరమై ‘విష్టో + ఇతి’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞః విదప ప్రకృతిభావమును నిష్పన్నచే ‘విష్టో ఇతి’ అను రూపము. ప్రగృహ్యసంజ్ఞ. వైకల్పిక మగుటచే ‘విదోవాయాశః’ అను సూత్రముచే (22) అవదేశము వచ్చి ‘విష్టో + ఇతి’ అని యుండగా ‘లోపశ్చాకల్యస్య’ (30) అను వైకల్పిక ‘ప’ లోపముచే ‘విష్ట ఇతి’ అను రూపము లోపాభావవక్షమున ‘విష్ట వితి’ అను రూపము. వికారలోపము అస్థిర్థము గాన గుణము రాదు.

రే. మయ ఉహో వో వా 8.3.33

మయః పరస్య ఉహః వో వా స్యాదచి. కిమ్వక్తమ్, కిమ్ ఉక్తమ్.

‘ఇహా హ్రస్వాదచి ఉహృష్టిత్యమ్’ నుండి ‘అచి’ అనువర్తించును.

‘మయో’ అంటే మయ మగు ‘ఉహో’కు అచ్చు పర మగునపుడు వికల్పముగ వికార మవదేశ మగును.

‘ఉజ్జో’లోని ఇకారము ఇచ్చింజ్ఞకము.

కిమ్ + ఉ + ఉ క్తమ్: - ఇచట ‘ఉ’ మఱు ప్రత్యాహారాంతర్గత మగు ‘మై’కంటె పరముగా నున్నది; దీనికి అచ్చు పరముగ నున్నది. కావున ‘వ’ కారాదేశము వచ్చి కిమ్ + వ + ఉ క్తమ్ = ‘కిమ్వుక్తమ్’ అను రూప మగును. ‘వ’కారము వైకల్పికము గాన ‘నిపార ఏకాజనాజ్’ అను సూత్రముచే (50) ప్రగృహ్యసంజ్ఞయు, ప్రకృతిభావమును (సూ-50) కలుగుటచే ‘కిమ్ ఉ క్తమ్’ అనురూప మేర్పడును.

59 ఇతోఽసవర్ణే శాతల్పస్య హ్రస్వశ్చ 6.1.127

పదాంతాః ఇకః ప్రాస్వా వా స్యురసవర్ణేఽచి. హ్రస్వవిధాన సామ ధ్యాన్న స్వరసन्ధిః. చక్రి అత్ర ‘చక్ర్యత్ర’. పదాంతా ఇతి కిమ్; గౌర్యా.

‘ఏజః పదాంతాః’ ‘పురప్రగృహ్యో అచి నిత్యమ్’ అను సూత్రముల నుండి ‘పదాంతాః’ ‘అచి’ అను పదములు అనువర్తించును.

పదాంతము లగు ఇక్కులు అసవర్ణ మగు అచ్చు పర మగునపుడు వికల్పముగ హ్రస్వము లగును.

చక్రి + అత్ర. ఇచట రేఫోత్తరవర్తి యగు పదాంత ఈకారమునకు అసవర్ణ మగు ‘అ’ అను అచ్చు పర మగుటచే వికల్పముగ హ్రస్వము వచ్చి ‘చక్రి అత్ర’ అను రూప మేర్పడును. ‘చక్రి + అత్ర’ అని యుండగా యజ్ఞాదేశసంధిచే ‘చక్ర్యత్ర’ అను రూపమును చేయరాదు. ఏల యనగా ‘చక్ర్యత్ర’ అను రూపమే కావరె నన్నచో మొదట ‘ఈ’కారమును హ్రస్వము చేసి పిమ్మట యజ్ఞాదేశము చేయ పని లేదు. ‘చక్రి + అత్ర’ అని యుండగానే యజ్ఞాదేశము చేయ వచ్చును. కావున హ్రస్వము చేసిన ఫలిత మేమియు నుండదు గాన హ్రస్వవిధాన సామర్థ్యముచే హ్రస్వము చేసిన రూపమునకు యజ్ఞాదేశము రాదు. హ్రస్వము వైకల్పికము గాన ‘చక్రి + అత్ర’ అను నపుడు ‘ఈ’కార మునకు యజ్ఞాదేశము చేయుటచే ‘చక్ర్యత్ర’ అను రెండవ రూపము గూడ సిద్ధించును.

‘పదాంతాః’ అను విశేషణ మెందుకు? ‘గౌర్యా’ అనచో ఈ సూత్రము ప్రవర్తించకుండుటకు. ‘గౌర్యా’ అనునది ‘గౌరీ’ శబ్దమునకు ‘ఐ’ అను విభక్తి ప్రత్యయమును జేర్చుటచే ఏర్పడినది. ‘గౌరీ + ఐ’ అని యుండగా రేఫోత్తర

వర్తి యగు ఈకారము పదాంతకారము కాదు గాన ఈ సూత్రముచే హ్రస్వము, తద్బలముచే సప్తభావమును రావు. 'సు ప్తిజ స్తఃపఃమ్' అను సూత్రము 14) ననుసరించి 'గౌరీ + ఔ' అనునదియే పదము కాని 'గౌరీ' అనునది పదము కాదు. కావున 'ఔ' పదాంతము కాని 'ఈ' కాదు.

వా. న సమాసే.

వాప్యశ్యః.

సమాసమున పై సూత్రము ప్రవర్తించదు.

కావుననే 'వాపీ + అశ్యః' అనునపుడు పై సూత్రముచే హ్రస్వము, తద్బలముచే మగు సంద్యభావమును రావు. యజాదేశ సంధిచే 'వాప్యశ్యః' అను రూపము సిద్ధించును. 'వాప్యం అశ్యః' అని విగ్రహము.

60. అచో రహభ్యాం ద్వే. 8.4.46

అచః పరాభ్యాం రేఫహకారాభ్యాం పరస్య యరో ద్వే వా స్తః. గౌర్య్యా'.

'యరో' అనినాసికే అనునాసికో 'వా' నుండి 'యరః' 'వా' అనువర్తించును.

అచ్చుకంటె పరమై యుండు రేఫహకారములకంటె పర మగు 'యరో' కు ద్విత్వము వికల్పముగ వచ్చును.

గౌర్యః:- 'గౌరీ + ఔ' అని యుండగా యజాదేశముచే 'గౌరీ + ఔ' అని యుండగా, గకారోత్తరవర్తి యగు అచ్చు (ఔ) కంటె పరముగా నున్న రేఫకంటె పరముగా నున్న 'యరో' (యై) కు వైకల్పిక ద్విత్వము చేయ 'గౌర్య్యా' అను రూపము, ద్విత్వాభావపక్షమున 'గౌర్యః' అను రూపమును సిద్ధించును.

61. ఋత్యకః 6.1.128

ఋతి పరే పదాంతా ఆకః ప్రాగ్వద్వా. బ్రహ్మ ఋషిః. బ్రహ్మర్షిః పదాంతాః కిమ్, ఆరౌచ్ఛత్. ఇతి అచసన్ధిః.

'ఏజః పదాంతాః' 'ఇకో' అసపర్యే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ' అనుసూత్రము నుండి 'పదాంతాత్' 'శాకల్యస్య' 'హ్రస్వః' అను పదములు అనువర్తించును.

ప్రాస్వ ఋకారము పర మగునపుడు పదాంతము లగు అక్కులు వికల్ప మిగ వెనుకటి వలె నగును — అనగా ప్రాస్వము లగును.

‘బ్రహ్మ ఋషిః’:- ఇచట పదాంతాక్ అనగా మకారోత్తరవర్తి యగు ‘అ’కారము. ఈ ‘అక్కు’నకు ‘ఋషి’ అను పదమునందలి ప్రాస్వ మగు ‘ఋ’కారము పర మగుటచే వికల్పముగ ప్రాస్వము వచ్చి ‘బ్రహ్మఋషిః’ అను రూప మగును. ప్రాస్వవిధాన సామర్థ్యముచే ఇచట గుణసంధి చేయరాదు. ప్రాస్వము రాని పక్షమున ‘అద్గుణః’ అను సూత్రముచే (27) గుణము రాగా ‘బ్రహ్మర్షిః’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘పదాంతాః’ అననేల? అనకున్నచో ‘అర్చత్’ అను పదమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. ‘ఋ గతౌ’ అను ధాతువు. లజ్ ప్రథమ పురుషైక పచనమున ఆడాగమాదులు చేయగా ‘అ + ఋచ్చత్’ అని యుండగా ఇచట ‘అ’ అనునది పదాంత మగు ‘అక్’ కాకుండుటచే ఈ సూత్రముచే ప్రాస్వము తత్సరియై క్త సంధ్యభావమును రాలేదు. ‘అటశ్చ’ అను సూత్రముచే వృద్ధి. ‘అర్చత్’ అను రూపము నిష్పన్న మైనది. ‘పదాంతాః’ అనకున్నచో ‘అఋచ్చత్’ అను వైకల్పిక రూపము గూడ యుండెడిది.

అచ్చంది ప్రకరణము సమాప్తము.

.....

అథ హల్మన్తిః

62. స్తోత్రం జ్ఞానా జ్ఞాన 8.4.40

సకారతవర్గయోః శకారచవర్గభ్యాం యోగే శకారచవర్గస్తోత్రం, రామశ్చేతే. రామశ్చినోతి. సచ్చిత్. శార్థిజ్ఞోజయ.

‘యోగే’ అని ఆధ్యాహారము. సకారతవర్గములకు శకారచవర్గములతో సంబంధ మేర్పడినచో శకారచవర్గములు ఆదేశము లగును.

‘స,తథదధన’ అను వర్ణములకు ‘శ,చఛఞఞుఞ’ అను వర్ణములలో నే యొక్కదానితో నైన పూర్వమం దైనను పరమం దైనను యోగము కలిగి నప్పుడు పరుసగా ‘శచఛఞఞుఞ’ వర్ణములు ఆదేశ మగును.

ఇవటి సకారతవర్గములు స్థానులు; శకారచవర్గములు ఆదేశములు. ‘యథాసంఖ్యమునదేశః సమానాం’ అను సూత్రముచే (23) స్థాన్యాదేశములు రెండును సమసంఖ్యాకములు గాన ఆదేశములు యథాసంఖ్యముగా వచ్చును. స్థాన్యాదేశములకు మాత్రమే యథాసంఖ్యత్వము గాని సకారతవర్గములతో సంబంధించు శకారచవర్గముల విషయమున లేదు. అనగా సకారమునకు సకారయోగమున్ననే సకార మాదేశ మగును. అట్లే లకారములకు లకారాదియోగ ముండవలెను అను నియమము లేదు. సకారమునకు సకారముతో గాని చవర్గమునందలి మఱి యే యితరవర్ణముతో గాని సంబంధము కలిగినను సకార మాదేశ మగును ఇట్లే ఇతర వర్ణముల విషయమున గ్రహించునది. ఇందులకు ‘శాత్’ అను ముందు రాబోవు సూత్రము జ్ఞాపకము. ఆ సూత్రము శకారముకంటె పర మగు తవర్గమునకు చుత్వమును నిషేధించుచున్నది. ‘స్తునా యోగే’ అను నప్పుడు గూడ యథాసంఖ్యత్వ మున్నచో శకారసకారములకు యోగము కలిగినప్పుడు మాత్రమే శ్చుత్వము రావలెను కాని శకారతవర్గలకు యోగము కలిగినప్పుడు చుత్వ ప్రసక్తియే లేదు గాన ‘శాత్’ అను సూత్రము నిర్భక్తము కావలసి వచ్చును. కావున ‘స్తునా యోగే’ అను నప్పుడు యథాసంఖ్యత్వము లేదని సూచించబడుచున్నది. ఇప్పుడు శకారతకారాదియోగమున గూడ లకారములకు శ్చుత్వము వచ్చెను అవకాశ మున్నది గాన ‘శాత్’ అను నిషేధసూత్రము సార్థక మగుచున్నది.

రామశ్శేతే:- 'రామన్ + శేతే' ఇచట సకారమునకు 'శేతే' యందలి శకారముతో యోగ ముండుటచే శకార మాదేశమై 'రామశ్శేతే' అను రూపము సిద్ధించును.

రామశ్చినోతి:- 'రామన్ + చినోతి' అని యుండగా సకారమునకు చకారయోగ ముండుటచే 'శ'కార మాదేశమై 'రామశ్చినోతి' యను రూపము సిద్ధించును.

సచ్చిత్ - 'సత్ + చిత్' ఇచట లపర్గప్రథమాక్షర మగు తకారమునకు చకారయోగ ముండుటచే చపర్గప్రథమాక్షర మగు చకార మాదేశమై 'సచ్చిత్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

శార్క్లిజ్యాయ:- 'శార్క్లిన్ + జయ' ఇచట తపర్గపంచమాక్షర మగు సకారమునకు జకారయోగ ముండుటచే చపర్గపంచమాక్షర మగు 'జ'కార మాదేశముగ వచ్చి 'శార్క్లిజ్యాయ' అను రూపము సిద్ధించినది.

63. శాల్ 8.1.14

శాత్ సరస్య తవర్గస్య చుత్వం న స్యాత్. విశ్నః ప్రశ్నః.

'న పదాంతాద్భోరనామ్' 'స్త్రోః శ్చనా శ్చుః' అను సూత్రములనుండి 'స' 'తోః' 'చుః' అను పదములు అనువర్తించును. ('నె,శ' అనునవి అనువర్తించవు).

శకారమునకు పర మగు తవర్గమునకు చుత్వము రాదు.

విశ్నః, ప్రశ్నః:- ఈ ఉదాహరణములందు తవర్గయాక్షర మగు 'స' కారమునకు 'శ'కారముతో యోగ మున్నది గాన "స్త్రోఃశ్చనా శ్చుః" అను సూత్రముచే (62) శ్చుత్వము వచ్చినచో 'విశ్నః' 'ప్రశ్నః' అను రూపములు కావలసి యుండ ఈ సూత్రము శకారమునకు పరమగు తవర్గమునకు శ్చుత్వమును నిషేధించుచున్నది.

64. ఘ్టనా ఘ్టః. 8.4.41

స్త్రోః ఘ్టనా యోగే ఘ్టః స్యాత్. రామష్టప్టః, రామష్టీరచే. పేష్టా. తట్టికా; చక్రిణ్ణికనే.

'స్త్రోః శ్చనా శ్చుః' నుండి 'స్త్రోః' అనువర్తించును. 'యోగే' అని యధ్యాహరము.

సకారతవర్గములకు షకారటవర్గములతో సంబంధమున్నచో (వరుసగా) షకారటవర్గము లాదేశము లగును.

‘స్తోః క్షునా క్షుః’ అను సూత్రమునందు వలె ఈ సూత్రమునందు కూడ స్థాన్యాదేశములకే యథాసంఖ్యత్వము కాని ‘ష్టనా యోగే’ అనుచో యథాసంఖ్యత్వము లేదు. ఇందులకు తవర్గకు షకారము వర మగునపుడు ‘ష్టత్వమును’ నిషేధించు ‘తోః షి’ యను సూత్రము (61) జ్ఞాపకము. యథాసంఖ్యత్వమున్నచో తవర్గమునకు చవర్గయోగముననే ష్టత్వము కాని షకారయోగమున ష్టత్వప్రసక్తియే లేదు కదా?

రామష్వప్థః:- ‘రామన్ + షప్థః’. ఇచట సకారమునకు షకారయోగముండుటచే షకార మాదేశమై ‘రామష్వప్థః’ అను రూప మేర్పడెను.

రామష్టీకతే:- రామన్ + టీకతే. ఇచట సకారమునకు టకారయోగముచే షకార మాదేశమై ‘రామష్టీకతే’ యను రూప మగును.

పేష్టా:- పేష్ + తా. ఇచట ‘త’కారమునకు షకారయోగముచే ‘ట’కార మాదేశమై ‘పేష్టా’ యను రూపము సిద్ధించినది.

తట్టికా:- తత్ + టీకా. ఇచట ‘త’కారమునకు టకారయోగముచే ‘ట’కార మాదేశమై ‘తట్టికా’ యను రూపము సిద్ధించెను.

చక్రిణ్ణాకనే:- చక్రిన్ + ధాకనే. ఇచట ‘న’కారమునకు ధకారయోగముచే ‘ణ’కార మాదేశమై ‘చక్రిణ్ణాకనే’ అను రూప మేర్పడినది.

65. న పదాన్తాత్మోరనామ్. 8.4.42

పదాన్తాత్మవర్గాత్పరస్యానామః స్తోః ష్టర్న స్యాత్. షట్ సన్తః. షట్ తే. పదాన్తాత్ కిమ్, ఈప్తే. టోః కిమ్; సర్విష్టముమ్.

‘స్తోః క్షునా క్షుః’ నుండి ‘స్తోః’ ‘ష్టనా ష్టః’ నుండి ‘ష్టః’ అను వర్తించును.

పదాన్త మగు టవర్గకంట పరములును, ‘నామ్’ శబ్దాన్ని శబ్దములకు సంబంధించినవియు నగు సకారతవర్గములకు ష్టత్వము రాదు.

‘షట్ + సన్తః’ ‘షట్ + తే’. ఇచట సకారతకారములు పదాన్త టకా

రముకంటె పరముగ నుండుటచే పుత్వము రాదు. 'ఘట్నన్తః' 'షట్తే' అను రూపములు సిద్ధించును.

'పదాన్తాత్' అననేల? 'ఈశ్చ' అనుచోట దోషము వచ్చును. 'ఈద్' దాతులతో ప్రథమపురుషైవచనమున 'ఈట్ + తే' అని యుండగా తవర్గనకు టవర్గతో యోగ ముండుటచే పుత్వముచే తకారమునకు టకార మార్చేపై ఈశ్చ అను రూపము సిద్ధించును. ఈ సూత్రమున 'పదాన్తాత్' అని యనకున్నచో టవర్గకంటె పర మగు తవర్గనకు పుత్వము రాదు అను నర్థము వచ్చును. అట్లులైన ఇచట పుత్వము వచ్చెడిది కాదు. 'పదాన్తాత్' అనుటచే 'ఈట్ + తే' అను 'తిజ్' ప్రత్యయసహిత మగుదానికే 'సుప్తిజన్తం పదమ్' అను సూత్రముచే (14) పదసంజ్ఞ కావున 'ఈట్' నందలి 'ట'కారమునకు పదాన్తత్వము లేదు గాన ఈ విషేధ మిచట ప్రవర్తించదు. పుత్వము వచ్చును.

'దోః' అన నేల? అట్లనకున్నచో పూర్వసూత్రమునుండి 'పు' అను నది అనువర్తించి పదాన్తషకారముకంటె పర మగు తవర్గనకు గూడ పుత్వ విషేధము చెప్పవలసి యుండును. అట్లులైనచో 'సర్పిష్ + తమమ్' అను చోట పదాన్తషకారము కంటె పర మగు తకారమునకు పుత్వముచే టకారము రాకుండెడిది. 'దోః' అని చెప్పుటచే షకారముకంటె పర మగు తవర్గమున కీ విషేధము వర్తించదు గాన 'సర్పిష్టమమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

వా. అనామ్నవతినగరీణామితి వాచ్యమ్.

షణ్ణామ్. షణ్ణవతిః. షణ్ణగర్హః.

'అనామ్ నవతి నగరీణామ్' అని చెప్పవలెను.

'న పదాన్తాద్దోరనామ్' అను సూత్రమున (85) 'అనామ్' అని చెప్పుటచే 'నామ్' నందలి నకారవిషయమున మాత్రమే ఈ పుత్వవిషేధము లేదను నర్థము వచ్చును గాన 'నవతి' 'నగరీ'లలోని 'న'కారమునకు కూడ నీవిషేధము వర్తించ రాదను సుద్దేశముతో వార్తీకారుడు 'నవతి' 'నగరీ' అను పదములను గూడ 'నామ్'తో పాటు చేర్చు వలె నని చెప్పుచున్నారు.

షణ్ణామ్:- షడ్ + నామ్. ఇచట 'షడ్' అను దానికి 'సుప్తిజన్తం పదమ్' అను సూత్రముచే (14) పదసంజ్ఞ లేకున్నను ('షడ్ + నామ్' అనునది సుబన్తము కాని 'షడ్' అనునది సుబన్తము కాదు) 'స్వాదిష్వసర్వనాచుస్థానే'

అను సూత్రము (164) చే హలాది యగు 'నామ్' అను సుప్రసిద్ధత్యయము పరమగుటచే పదనంజ్ఞ యున్నది. కావున పదాన్త 'డ'కారముకంటె పరమగు 'స'కారమునకు 'స' పదాన్తాత్ అనుటచే పుత్వనిషేధము రావలసి యున్నను 'అనామ్' అనుటచే పుత్వనిషేధము నిషిద్ధమైనది. కావున పుత్వముచే నకారమునకు ఐకారము—'షడ్ + జామ్. ఇచట 'ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్' అను వార్తికము (88 సూ.) చే నిత్యముగ 'డ'కారమునకు 'ఐ'కారాదేశము వచ్చుటచే 'షడ్జామ్' అను రూపము నిష్పన్నమైనది.

'షడ్ + సవతిః' 'షడ్ + సగర్యః' అనుచోట 'స'కారము పదాన్తకారముకంటె పరమైనను ఈ వార్తికముచే పుత్వనిషేధము నిషిద్ధము గాన పుత్వము వచ్చి 'షడ్ + ఐవతిః' 'షడ్ + ఐగర్యః' అని యుండగా 'యరోసు నాసికేఽనునాసికో వా' అను సూత్రముచే (88) 'డ'కారమునకు ఐత్వవికల్పముచే 'షష్టవతిః' 'షడ్ఐవతిః' 'షష్టగర్యః' 'షడ్ఐగర్యః' అను ద్వివిధ రూపములు సిద్ధించును.

66. తోః షి. 8.4 48

తవర్గస్య షకారే పరే న పుత్వమ్, సన్ షష్టః.

'స' పదాన్తాద్భోరనామ్' 'ప్తనాప్తః' అను సూత్రములనుండి 'స' 'ప్తః' అను పదములు అనువర్తించును.

'ష'కారము పరమగునపుడు తవర్గమునకు పుత్వము (అనగా టవర్గము) రాదు.

సన్ షష్టః:- 'సన్ + షష్టః' ఇచట 'స'కారమునకు షకారయోగముండుటచే 'ప్తనాప్తః' అను సూత్రముచే రావలసి యున్న పుత్వమును ఈ సూత్రము నిషేధించుచున్నది. పుత్వము రాకుండుటచే 'సన్ షష్టః' అను రూపము మాత్రమే యుండును.

67. ఝలాం జశోఽస్తే. 8.2.99

పదాన్తే ఝలాం జశః స్యుః. వాగీశః.

'పదస్య' అనునది ఆధిపత్యము. పదాన్తమునందలి 'ఝల్' లకు 'జశో' య అదేశమగును. జక్కులనగా వర్గత్యతీయాక్షరములు. పదాంతమున నున్న ఝల్ల లకు స్థానాద్యాంతరతమ్యము ననుసరించి జక్కులు వచ్చును. అనగా చవర్గశకార

మొలకు ఇకారము, పవర్గమునకు బకారము కవర్గహకారములకు గకారము (హకారవిషయమున 'హో' థా' ఇత్యాదులు (251) ఈ సూత్రమును బాధించును), టవర్గషకారములకు 'ద'కారము, తవర్గసకారములకు దకారము (సకారవిషయమున 'సనజుపో' రుః' (105) దీనిని బాధించును), వచ్చును.

వాగీశః :- 'వాక్ + ఈశః'. ఇచట కకారము పదాంతస్థ మగుటచే ఇత్తము చే గకారము చేయగా 'వాగీశః' అను రూపము.

68. యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా. 8.4.45

యరః పదాంతస్థానునాసికే పరోఽనునాసికో వా స్యాత్. ఏతన్మూరారిః, ఏతన్మూరారిః.

'సపదాంతాద్దోరనామ్'నుండి 'పదాంతాత్' అనువృత్తమై షష్ఠ్యంతమగును. పదాంత మగు 'యర్'కు అనునాసికవర్ణము పర మగునపుడు అనునాసికవర్ణము వికల్పముగ వచ్చును.

'ఏతద్ + మూరారిః'. ఇచట పదాంతదకారమునకు అనునాసికవర్ణ మగు మకారము పర మగుటచే, దంతస్థానసామ్యముచే అంతరతమ మగు 'న'కార మారేఖమై 'ఏతన్మూరారిః' అనియు, ఈ కార్యము వైకల్పిక మగుటచే 'ఏతద్మూరారిః' అనియు తెండు రూపములు సిద్ధించును.

వా. ప్రత్యయే థాషాయాం నిత్యమ్.

తన్మాత్రమ్. చిన్మయమ్.

లౌకిక భాషయందు (అనునాసికాది) ప్రత్యయము పర మగునపుడు పూర్వోక్తకార్యము నిత్యముగ వచ్చును.

'తన్మాత్రమ్' :- తద్ + మాత్రమ్ ఇచట 'తత్ ప్రమాణం యన్య' అనునర్థమున 'ప్రమాణే ద్వయసత్త్వద్వయేమాత్రచా' అను సూత్రముచే (1167) మాత్రచ్ ప్రత్యము. పదాంతదకారమునకు అనునాసికవర్ణము పర మగుటచేపూర్వసూత్రముచే అనునాసికవర్ణము వికల్పముగ రావలసి యుండగా, పర మగు అనునాసికవర్ణము ప్రత్యయగత మగుటచే ఈ వార్తికము ననుసరించి అనునాసికవర్ణము విత్యముగ వచ్చి 'తన్మాత్రమ్' అను ట్కరూపమే సిద్ధించును.

చిన్మయమ్ :- 'చిత్ + మయం'. 'చిత్' అను శబ్దమునకు 'చిత్త్యం వృద్ధశబ్దార్థః' (1113) అను సూత్రముచే స్వార్థమున మయట్ ప్రత్యయము చేర్చబడి 'చిత్ + మయ' అని యుండును. ఇచట 'మయట్' అనునది ప్రత్యయ మగుటచే పూర్వోదాహరణమునందు వలె అనునాసికవర్ణము విత్త్యముగ వచ్చి 'చిన్మయమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

69. తోల్లి. 8.4.60

తవర్గస్య లకారే పరే పరసవర్ణః. తల్లయః. విద్వాన్ లిఖతి. నస్యానునాసికో లః.

'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' నుండి 'పరసవర్ణః' అనువర్తించును తవర్గమునకు లకారము పర మగునపుడు పరసవర్ణము (పర మగు లకారమునకు సవర్ణ మగు వర్ణము) ఆదేశ మగును.

తల్లయః :- 'తద్ + లయః'. ఇచట తవర్గీయ మగు దకారమునకు లకారము పర మగుటచే తత్సవర్ణ మగు 'ల' కార మాదేశమై 'తల్లయః' అను రూపము సిద్ధించును.

విద్వాన్ లిఖతి :- 'విద్వాన్ + లిఖతి'. ఇచట గూడ నకారమునకు వెనుకటి వలె లకార మాదేశ మగును. కాని 'న' కారము అనునాసికవర్ణ మగుటచే దాని స్థానమున అనునాసిక 'ల' కార మాదేశ మగును. "విద్వాన్ లిఖతి" అను రూపము సిద్ధించును.

70. ఉదః స్థాస్తమౌః పూర్వస్య. 8.4.61

ఉదః పరయోః స్థాస్తమౌః పూర్వసవర్ణః.

'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' నుండి 'సవర్ణః' అనువర్తించును.

ఉద్ (అను ఉపవర్గ) కలలె పర మగు స్థాధాతు స్తమృధాతువులకు పూర్వసవర్ణ మాదేశ మగును.

పూర్వసవర్ణము స్థాస్తంభధాతువులలోని యే వర్ణములకు వచ్చునో నిర్ధారణ చేయుటకై ఈ క్రింది పరిభాషాసూత్రములు చూపబడుచున్నవి.

71. తస్మాదిత్పు త్తరస్య. 1.1.67

పంచమీనిరైశేన క్రియమాణం కార్యం వజ్రాస్తరేణావ్యవహితస్య పరస్య జ్ఞేయమ్.

‘తస్మాత్’ అనునది పంచమ్యన్తానుకరణము. పంచమ్యంతపదముచే నిర్దేశించి విధింపబడిన కార్యము వర్ణాంతరముచే అవ్యవహిత మగు పరమునకు వచ్చును.

‘ఉదః స్థాంతంభోః పూర్వస్య’ అను సూత్రమున ‘ఉదః’ అనునది పంచమ్యన్తపదము. పంచమ్యన్తపద మగు ‘ఉదః’ అను దానిచే నిర్దేశింపబడినది ‘ఉద్’ అను ఉపసర్గకావున నిచట విధింపబడిన పూర్వసవర్ణస్వ మను కార్యము పంచమ్యంతనిర్దిష్ట మగు ‘ఉద్’ అను ఉపసర్గకు అవ్యవహితోత్తరవర్తి యగు దానికి (‘స్థా’ ‘స్తంభ’ లకు) ఆగునని ఈ పరిభాష చెప్పుచున్నది. కావుననే ‘ఉద్ + ప్రస్థానమ్’ ఇత్యాదిస్థలములలో ‘ఉద్’ కు ‘స్థా’ ధాతువు వర్తమైనను వర్ణాంతరవ్యవహిత మగుటచే (‘ఉద్’ ‘స్థా’ ల మధ్య ‘ప్ర’ ఉన్నది) పూర్వ సవర్ణము రాదు.

‘ఉద్ + స్థానమ్’ ‘ఉద్ + స్తమ్భనమ్’ అనునపుడు ‘ఉదః స్థాంతంభోః పూర్వస్య’ అను పూర్వసవర్ణము ‘అలోన్త్యస్య’ అను పరిభాషచే (21) ‘స్థా’ ‘స్తమ్భ’ ధాతువుల అంత్యవర్ణస్థానమున రావలసి యున్నది. కాని దానికి అపవాదముగ ఈ క్రింది పరిభాషాసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

72. అదోః పరస్య. 1.1.54

పరస్య యద్విహితం తత్తస్యాదేర్వోధ్యమ్. ఇతి సస్య థః.

‘అలోన్త్యస్య’ నుండి ‘అలః, ఆనువర్తించును. పఃమునకు విధింపబడిన కార్యము అందలి అదివర్ణమున కగును.

‘ఉద్ + స్థానమ్’ ‘ఉద్ + స్తమ్భనమ్’. ఇచట ‘ఉద్’ అను ఉపసర్గకంటె పరముగ ‘స్థా’ ‘స్తమ్భ’ ధాతువు లున్నవి. కావున వెనుక చూపిన రెండు పరిభాషాసూత్రముల ననుసరించి పూర్వరూపము ఆ ధాతువుల యాదివర్ణ మగు సకారమునకు వచ్చును. పూర్వవర్ణము దకారము కావున దాని సవర్ణము లగు ‘తథదధన’ లతో నేదైన యొకటి రావలెను. అందు స్థాని సకారము గాన ఈ ఐదువర్ణములలో ‘స్థానేస్తరమః’ అను సూత్రము (17) ననుసరించి సకారమునకు అంతరతమ మైన వర్ణము రావలెను. దంతస్థాని సామ్యముచే పై యైదు వర్ణములును సకారమునకు సవర్ణములే. కావున దాహ్యాప్రయత్నములనుసరించి ఈ యైదింటిలో ఏది సకారమునకు సన్నిహితతమమో చూచుకొనవలెను. సకారమునకు విభార, త్వాస, అఘోష, మహాప్రాణము లను దాహ్యాప్రయత్నములు

గలవు. పైయైదు పర్వములలో నొక్క ధకారమునకు మాత్రమే ఈ యైదు బాహ్య ప్రయత్నములు నున్నవి గాన నదియే సకారమునకు అంతరతమము. కావున సకారమునకు ధకారము వచ్చుటచే 'ఉచ్ + ఛ్ + ఛానమ్' 'ఉద్ + థ్ + తమ్పనమ్' అని యుండగా,

73. ఝరో ఝరి సవర్ణే. 8.4.65

హలః పరస్య ఝరో వా రోషః సవర్ణే ఝరి.

'ఝయో హో న్యతరస్యామ్' 'హరోయమాయమిలోషః' అను సూత్రములనుండి అన్యతరస్యామ్ 'హలః' రోషః అనువర్తించును. హల్లుకంటె పరమగు ఝర్ నకు సవర్ణమగు 'ఝర్' పరమగునపుడు రోషము వికల్పముగ వచ్చును.

హల్లుగు దకారముకంటె పరమగు ధకారమునకు (ఝర్ కు) సవర్ణమగు ఝర్ (మొదటియుదాహరణమున ధకారము రెండవ యుదాహరణమున తకారము) పరమగుటచే వికల్పముగ రోషము చేయగా 'ఉచ్ + ఛానమ్' 'ఉద్ + తమ్పనమ్' అను రూపములు ఏర్పడును. రోషము రాని పక్షమున 'ఉచ్ + ఛ్ + ఛానమ్' 'ఉద్ + థ్ + తమ్పనమ్' అను రూపములే యుండును.

74. ఛరి చ. 8.4.65

ఛరి యలాం చరః స్యుః ఇత్యుదో దస్య తః-ఉత్థానమ్, ఉత్తమ్పనమ్.

'యలాం జిక్ ఝి' అథాపి చర్చ అను సూత్రములనుండి 'ఝలామ్' 'చర్' అనుపదములు అనువర్తించును.

'ఛి' పరమగునపుడు 'ఝల్' లకు 'చర్' లు వచ్చును.

రోషపక్షమున 'ఉచ్ + ఛానమ్' అనియు 'ఉద్ + తమ్పనమ్' అనియు నుండగా—'ఝల్' అగు దకారమునకు 'ఛర్' అగు ధకారము, తకారము పరముగ నుండుటచే ఈసూత్రముచే 'చర్' వచ్చును. స్థానసామ్యముచే దకార స్థానమున తకార చూడకపై 'ఉత్థానమ్' 'ఉత్తమ్పనమ్' అను రూపము లగును. రోపాభావపక్షమున 'ఉచ్ + ఛ్ + ఛానమ్' 'ఉద్ + థ్ + తమ్పనమ్' అని యుండగా మొదట దకారమునకు ఏర్పడుచే 'ఉచ్ + ఛ్ + ఛానమ్' 'ఉత్ + థ్ + తమ్పనమ్' అనియు పిదప తకారమునకు గూడ చర్తవ్యము వచ్చు

టచే 'ఉత్ + త్ + తానమ్' = 'ఉత్తానమ్' అనియు 'ఉత్ + త్ + తమ్మనమ్' 'ఉత్తమ్మనమ్' అనియు రూపము లేర్పడును.

75. యుయో హోఽన్యతరస్యామ్. 8.4.62

యుయ: పరస్య హస్య వా పూర్వసవర్ణః, నాదస్య, ఘోషస్య, సంవారస్య, మహాప్రాణస్య హస్య తాదృశో వర్గచతుర్థః - వాగ్మరీః, వాగ్హరీః.

'ఉదఃస్థాస్తమ్యోః పూర్వస్య' 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' అను సూత్రమునుండి 'పూర్వస్య' 'సవర్ణః' అను వదములు అనువర్తించును. యుయోకంటె పర మగు హకారమునకు వికల్పముగ పూర్వసవర్ణము ఆదేశ మగును.

వాగ్మరీః:- 'వాగ్ + హరీః'. ఇచట 'యుయో' అగు గకారముకంటె పర మగు హకారమునకు గకారసవర్ణ మగు వర్ణము రావలెను. గకారమునకు కవర్ణమునకు జెందిన ఐదు షర్ణములును సవర్ణములే. కాని 'స్థానేఽన్తరతమః' అను సూత్రము (17) ననుసరించి స్థాని యగు హకారమునకు షాహ్యయత్న సామ్యముచే కూడ సావర్ణ్యము గల వర్ణ మేదైన ఈ ఐదు వర్ణములలో నున్నదా యని పరిశీలించినచో అట్టి వర్ణము ఘకార మొక్కటియే యున్నది. హకారమునకు నాద, ఘోష, సంవారమహాప్రాణయత్నములు. ఘకారమునకు గూడ నవియే యత్నములు. కావున హకారమునకు ఘకారము వచ్చుటచే 'వాగ్మరీః' అను రూపము సిద్ధించును. పూర్వసవర్ణాదేశము వైకల్పికము గాన 'వాగ్మరీః' అను ద్వితీయ రూప మగును.

76. తశ్చోఽటి. 8.4.63

యుయ: పరస్య శస్య చో వాఽటి. 'తద్ + శివః' ఇత్యత్ర దస్య శ్చుత్తేన జికారే కృతే 'ఖరి చ' ఇతి జికారస్య చకారః, తచ్చివః; తచ్ఛివః.

'యుయోహోఽన్యతరస్యామ్' నుండి 'యుయ:', 'అన్యతరస్యామ్' అనువర్తించును. 'యుయో'కంటె పర మగు శకారమునకు 'అట్' పర మగు నపుడు వికల్పముగ ఛకారము ఆదేశమగును.

తచ్చివః:- 'తద్ + శివః' ఇచట మొదట దకారమునకు శ్చుత్వముచే జకారమును, మరల 'ఋచి' అను సూత్రముచే (74) చర్త్యము చేయగా జకారమునకు చకార మారేకమై 'తద్ + శివః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట 'యమ్' (ద్) కంటె పర మగు శకారమునకు అబ్ (ఇ) పర మగుటచే ఈసూత్రముచే చత్వము వచ్చును. తద్ + చివః = 'తచ్చివః' అను రూపము సిద్ధించును. చత్వము రానిచో 'తచ్చివః' అను రూపము సిద్ధించును. (శ్చుత్వ చర్త్య చత్వవిధాయక సూత్రములన్నియు త్రిపాదిలోనివి. అందు చత్వవిధాయకసూత్రము పరసూత్ర మగుటచే అసిద్ధము గాన ముందుగానే దకారమునకు శ్చుత్వచర్త్యములు చేసి పిమ్మట శకారమునకు చత్వము చేయవలెను).

77. మోఽనుస్వారః 8.3.23

మాన్తస్య పదస్యానుస్వారో హలి. హరిం వన్దే.

'పదస్య' అధికృతము. 'హలి సర్వేషామ్' నుండి 'హలి' అనువర్తిం చును మకారాంత మగు పదమునకు హల్లు పర మగునపుడు అనుస్వారము ఆదేశమగును. 'అలోన్తస్య' అను పరిభాషచే (31) ఈ యనుస్వారము అంత్యాక్షర స్థానమున వచ్చును.

'హరిం వన్దే':- హరిమ్ + వన్దే. ఇచట 'హరిమ్' అను పదాంతము నందలి మకారమునకు హల్లుగు 'ప'కారము పర మగుటచే అనుస్వార మారే కమై 'హరిం వన్దే' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది.

78. నశ్చాపదాన్తస్య యలి 8.3.24

న్తస్య మన్త్య చాపదాన్తస్య యుల్యనుస్వారః. యశాంసి; ఆక్రం స్యతే, యలి కిమ్; మన్త్యనే.

'మోషాన్వారః' నుండి 'మః' 'అనుస్వారః' అనువర్తించును. ఆప దాంత మగు నకారమకారములకు యల్ పర మగునపుడు అనుస్వారమారేక మగును.

యశాంసి:- యశాన్ + సి. ఇచట అపదాన్త మగు నకారమునకు యల్ (సకారము) పర మగుటచే అనుస్వారారేకము వచ్చి 'యశాంసి' అను రూపము సిద్ధించును.

‘అక్రంస్యతే’:- అక్రిమ్ + స్యతే. ఇవట పదమధ్యస్థ మగు మకార మునకు యుల్ పర మగుటచే అనుస్వారాదేశము. ‘అక్రంస్యతే’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘యలి’ యని యననేల? అట్లనకున్నచో ‘మన్యసే’ అనుచో దోషము వచ్చును. ఈ పదమున పదమధ్యగత మగు నకారమునకు యుల్ పరము కాకుండుటచే అనుస్వారము రాలేదు. యకారము యుల్ కాదు.

79. అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః 8.4.58

స్పష్టమ్ శాస్త్రః.

అనుస్వారమునకు యయ్ పర మగునపుడు పరసవర్ణ మగు వర్ణ మారేక మగును.

శాస్త్రః:- క్తప్రత్యయాంత మగు ‘శమ్’ రాకువునందలి పదమధ్యగత మకారమునకు ‘సశ్చాపదాంతస్య యలి’ అను సూత్రముచే అనుస్వారము వచ్చుటచే ‘శాంత’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అనుస్వారకు పరసవర్ణము. పర మగు తకారమునకు సవర్ణము లగు ఐదు వర్ణములతో అనునాసక్యసామ్యముచే నకారము అనుస్వారకు అంతరతమము గాన నకారము వచ్చును. ‘శాన్ + త’ ‘శాస్త్రః’ అను రూప మగును.

80. వా పదాంతస్య. 8.4.59

త్వజ్కరోషి; త్వంకరోషి.

వెనుకటి సూత్ర మనువర్తించును. పదాంత మగు అనుస్వారకు యయ్ పర మగునపుడు పరసవర్ణము వికల్పముగ వచ్చును.

త్వమ్ + కరోషి:- ఇవట పదాంతగత మగు ‘మ’ కారమునకు యయ్ పర మగుటచే పరసవర్ణ మగు కకారమునకు సవర్ణము, అనునాసక్యమున నైన జకార మారేకమై ‘త్వజ్కరోషి’ అనియు, పరసవర్ణము వైకల్పిక మగుటచే తద భావపక్షమున ‘మోనుస్వారః’ అను సూత్రముచే (77) అనుస్వార రాగా ‘త్వం కరోషి’ యనియు ప్రయోగములు సిద్ధించును.

81. మో రాజి నమః క్షౌ. 8.3.25

క్విబన్తే రాజితౌ పరే సమో మన్య మ ఏవ స్యాత్. సమ్రాట్.

‘మోనుస్వారః’ నుండి ‘మః’ అనువర్తించును. ‘సమ్’ అను ఉప

సర్గకు క్విప్ప్రత్యయాంత మగు 'రాజ్' ధాతువు పర మగునపుడు (ఉపసర్గాంత మున నున్న) మకారమునకు మకార మే వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'మోఽనుస్వారః' అనుదానికి (77) అపవాదము.

సమ్రాట్:- సమ్ + రాట్. 'రాట్' అనునది 'రాజ్' ధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయము చేర్చబడే సిద్ధించిన రూపము. ఇది పరమగునపుడు 'సమ్' నందలి మకారము అటులనే యుండి 'సమ్రాట్' అను రూపము సిద్ధించినది.

82. హే మపరే వా. 8.3.28

మపరే హకారే పరే మస్య మో వా. కిమ్ హ్యాలయతి, కిం హ్యాలయతి.

'మోఽనుస్వారః' 'మో రాజ సమః క్వో' అను సూత్రములనుండి 'మః' 'మః' అనువర్తింతును. మకారము పరముగా గల హకారము పర మగునపుడు మకారమునకు వికల్పముగా మకారము వచ్చును.

కిమ్ హ్యాలయతి:- ఇచట మకారమునకు మకారపరక మగు హకారము పర మగుటచే ఈ సూత్రముచే వైకల్పియముగ మకారము వచ్చి 'కిమ్ హ్యాలయతి' అను రూపము, మకారము రాని పక్షమున 'మోఽనుస్వారః' అను సూత్రముచే (77) అనుస్వారము వచ్చి 'కిం హ్యాలయతి' అను రూపమును నిష్పన్న మగును.

వా. యవలచరే యవలా వా.

కియేహ్యః, కింహ్యః, కివేహ్యాలయతి, కింహ్యాలయతి కిల్లదయతి; కింహ్యదయతి.

మకారమునకు 'యవల'లు పరముగా గల హకారము పర మగునపుడు వికల్పముగ 'యవల'లు వచ్చును.

కియేహ్యః:- ఇచట హకారమునకు యకారము పరముగ నున్నది. అట్టి హకారము పర మగుటచే మకారమునకు యకారము వచ్చును. స్థాని యగు యకారము అనునాసితవర్ణ మగుటచే యకారము కూడ అనునాసితమే వచ్చి కియేహ్యః అను రూపము సిద్ధించును.

'కిమ్ + హ్యాలయతి' 'కిమ్ + హ్యదయతి' అను సుదాహరణములలో గూడ పూర్వోక్త ప్రక్రియనే అనుసరించునది. ఈ మూడు ఉదాహరణములందును

'యవల'లు రాని పక్షమున 'మోఁనుస్వార'అను సూత్రముచే (77) అనుస్వారము వచ్చి 'కింహ్య' ఇత్యాదిరూపము లగును.

83. నచరే నశ. 8.3.27

నపరే హకారే మస్య నో వా. కింహ్నతే, కింహ్నతే

'హే మపరే వా' 'మో రాజి సమః క్వా, అను సూత్రములనుండి 'హే' 'వా' 'మః' అనువర్తించును. నకారము పరముగా గల హకారము పర మగు నపుడు మకారమునకు విరల్పముగ నకారము వచ్చును.

కిమ్ హ్నతే:- ఇచట మకారమునకు నకారపరమగు హకారము పర మగుటచే నకార మాదేశమై 'కిన్ హ్నతే' అను రూపము, నకారాభావ పక్షమున 'మోఁనుస్వార' అను (77) అనుస్వారచే 'కింహ్నతే' అను రూప మును సిద్ధించును.

84. అద్యంతా టికి. 1.1.46

టిత్తిత్తౌ యస్యోక్తౌ తస్య క్రమాదాద్యంతావయవౌ స్తః.

ఇదిపరిభాషాసూత్రము. 'టిత్' 'కిత్' అనునవి దేనికి ఆగమములుగ విధింప బడినవో దానికి ప్రమముగ ఆద్యవయవముగను అంతావయవముగను వచ్చును. టిత్తు ఆద్యవయవముగను కిత్తు అంతావయవముగను వచ్చును.

85. జ్ఞోః కుక్ టుక్ శరి 8.3.28

వా స్తః.

'హే మపరే వా' నుండి 'వా' అనువర్తించును. జకారణకారములకు శర్ పరమగునపుడు 'కుక్' 'టుక్' అను నాగమములు వచ్చును.

'కుక్' 'టుక్' లలోని 'ఉ' 'క'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. అనగా కకారము మాత్రము శేషించును.

'ప్రాజ్ + షష్ఠః' 'సుగణ్ + షష్ఠః' ఇచట జకారణకారములకు శర్ పరముగ నున్నది గాన జకారమునకు 'కుక్' జకారమునకు 'టుక్' అను ఆగమ ములు వచ్చును. ఈ రెండును కిత్తులు గాన పూర్వసూత్రము ననుసరించి స్థానికి అంతావయవముగ వచ్చుటచే 'ప్రాజ్ + క్ + షష్ఠః' 'సుగణ్ + ట్ + షష్ఠః' అని యుండగా:-

వా. చయో ద్వితీయాః శరీ పౌష్కరసాదేరితి వాచ్యమ్

ప్రాజ్ఞోష్ఠః, ప్రాజ్ఞోక్షః, ప్రాజ్ఞోష్ఠః, సుగణోష్ఠః, సుగణోష్ఠః, సుగణోష్ఠః.

శర్ పర మగునపుడు చయో (వర్గప్రథమాక్షరముల) స్థానమున పౌష్కరసాద్యధ్యుని మతము ననుసరించి (వికల్పముగా) ద్వితీయవర్ణములు ఆదేశము లగు నని చెప్పవలెను.

వైకీదాహరణములయందు కకారబకారములకు శర్ పరముగా నుండుటచే వికల్పముగ నీ వార్తికముచే ఖకారబ కారములు వచ్చి 'ప్రాజ్ఞోష్ఠః' 'సుగణోష్ఠః' అను రూపము లగును. కుక్టుగాగమములు వైకల్పికము లగుటచే 'ప్రాజ్ఞోష్ఠః' 'సుగణోష్ఠః' అను రూపము లుండును. కకారషకారములు సంయుక్తము లగునపుడు 'క్ష'యగును గాన 'ప్రాజ్ఞో + క్ష + షః' అనునది 'ప్రాజ్ఞోక్షః' అని యైనది.

86. డః సి ధుత్ 8.3.29

దాత్పురస్య సస్య ధుద్వా. షట్తన్తః, షట్తన్తః.

'హే మపరే వా' నుండి 'వా' అనువర్తించును. డకారముకంటె పరమగు సకారమునకు 'ధుత్' అను ఆగమము వచ్చును.

షడ్ + సన్తః - ఇవట డకారోత్తరవర్తియగు సకారమునకు 'ధుత్' ఆగమము 'టి' అగుటచే ('ధుత్'లోని 'ఉ' ట్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు) ఆద్యవయముగ వచ్చును. 'షడ్ + ధ్ + సన్తః' అని యుండగా 'ఖరిచ' అను సూత్రము (74)చే 'ధ'కారమునకు చర్తముచే 'త'కారము. పిమ్మట ఖర్ (తకారము) పరమగుటచే డకారమునకు చర్తముచే టకారము వచ్చి 'షట్ + ట్ + సన్తః' 'షట్తన్తః' అని యగును. 'ధుత్'రాని పక్షమున 'డ'కారమునకు చర్తముచే టకారము వచ్చి 'షట్సన్తః' అను రూపమగును.

87. సశ్చ 8.3.30

నాస్తైత్ పరస్య సస్య ధుద్వా. సన్తన్తః; సన్తన్తః

'డః సి ధుత్' 'హే మపరే వా' అను సూత్రములనుండి 'సి' 'ధుత్' 'వా'

అనువర్తించును. నకారాంతముకంటె వర మగు సకారమునకు వికల్పముగ 'ధుట్' అను ఆగమము వచ్చును.

సన్ + సః-ఇచట నకారముకంటె వర మగు సకారమునకు ఆద్యవయముగ 'ధుట్' ఆగమము వచ్చుటచే 'సన్ + ధ్ + సః' అని యుండగా ధకారమునకు చర్త్యముచే తకారము వచ్చి 'సన్తస్' అను రూపమును 'ధుట్' రాని పక్షమున 'సన్తస్' అను రూపమును సిద్ధించును.

88. శి తుక్ 8.3.21

పదాంతస్య నస్య శే పరే తుగ్ వా. సజ్ శమ్ముః, సజ్ శమ్ముః, సజ్ శమ్ముః, సజ్ శమ్ముః.

'సజ్' 'హే మపరే వా' అను సూత్రములనుండి 'సః' 'వా' అనువర్తించును. 'పదస్య' అధ్యతము. పదాంత మగు నకారమునకు శకారము వర మగు నపుడు 'తుక్' అను నాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'తుక్' లో 'వి' 'ఉ' 'క' లు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఈ ఆగమము 'కిత్' అగుటచే స్థానిక అంతావయవముగ వచ్చును (సూ. 84)

సన్ + శమ్ముః- ఇచట పదాంత సకారమునకు శకారము వర మగుటచే తుగాగమముచే- 'సన్ + త్ + శమ్ముః' శ్చుత్వముచే తకారమునకు చకారము- 'సన్ + చ్ + శమ్ముః' నకారమునకు చకారయోగముచే శ్చుత్వముచే ఇకారాదే శము- 'సజ్ + చ్ + శమ్ముః'; 'శశ్శోటి' అను సూత్రము (78)చే శకారమునకు ఛకారము- 'సజ్ + చ్ + ఛమ్ముః' ఇచట 'యర్' యరి సవర్ణే' అను సూత్రముచే (79) చకారమునకు లోపము వచ్చిన పక్షమున 'సజ్ శమ్ముః' అనియు, లోపము రాని పక్షమున 'సజ్ శమ్ముః' అనియు రెండు రూపములు. తుగాగమము చేసి పైన చూపిన విధమున లోపము చేసినను, తుగాగమము రాని పక్షమునను గూడ 'సజ్ శమ్ముః' అనియే రూపము. తుగాగమము చేసి శకారమునకు చత్వము చేయని పక్షమున 'సజ్ శ్చమ్ముః' అను మూడవ రూప మగును. తుగాగమచత్వములు రెండును జేయని పక్షమున నకారమునకు శ్చుత్వము చేయగా 'సజ్ శమ్ముః' అను నాల్గవరూపము సిద్ధించును.

ఈ రూపచతుష్టయమును జూపుచు ఈ క్రింది కారిక సిద్ధాంతకాముదిలో నీయబడినది:-

‘ఇచో ఇచభా ఇచకా ఇకావితీ చతుష్టయమ్.

రూపాణామిహ తుక్చత్వర్రోపానాం వికల్పనాత్.

89. జమో హ్రస్వాదచిజముజ్జత్వమ్ 8.3.92

హ్రస్వాత్పరో యో జమ్, తదన్తం యత్పదం, తస్మాత్పరస్యాచో జముట్, ప్రత్యజ్ఞాత్మా. సుగణ్ణీకః. సన్నచ్యుతః.

జమః, హ్రస్వాత్, అచి, జముట్, నిత్యమ్. ‘పదస్య’ అధికృతము.

హ్రస్వముకంటె పర మగు ‘జమ్’ (జణన) అంతమందు గల పదమునకు పరముగా నున్న అచ్చునకు ‘జముట్’ (జణన) ఆగమమువచ్చును.

జముట్ ‘లోని ‘జమ్’ అనునది జ్, ణ్, న్, అను మూడు వర్ణముల ప్రత్యాహారము. జమ్ అనుదాని చివర నున్న ‘ఉట్’ అను దానిని ప్రత్యేకవర్ణమునకు సంబంధించేయుటచే ‘జుట్’ ‘జుట్’ ‘నుట్’ అను నాగమములను చెప్పినట్లుగును.

‘జముట్’ లోని ‘ఉట్’ లు ఇత్సజ్జకములు. ఈ యాగమము టిత్తు గాన అచ్చునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును.

ప్రత్యజ్ఞో + అత్మా-ఇచట హ్రస్వ మగు యకారోత్తరవర్తి యగు జకారము పదాంతమునందున్నది. కావున ఈ పదమునకు పర మగు ‘అ’ అను అచ్చునకు జకార మార్దేశమై ‘ప్రత్యజ్ఞాత్మా’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే ‘సుగణ్ + ఈకః’ ‘సన్ + అచ్యుతః’ అను సుదాహరణములందు జకారనకార ములకంటెపరమగు ‘ఈ’ కార ‘అ’ కారములకు జకారనకారములు ఆద్యవయవాగమ ములుగ వచ్చుటచే ‘సుగణ్ణీకః’ ‘సన్నచ్యుతః’ అను రూపములు సిద్ధించును. ఇచట జకారజకారనకారోత్తరవర్తి లగు అచ్చులకు యథాసంఖ్యసూత్రముచే పరుసగ జకారజకారనకారములు వచ్చినవి.

90. సమః సుటో 8.3.5

సమో రుః సుటి.

‘మతుదసో రు సంఘృద్ధో’ నుండి ‘రు’ అనువర్తించును. ‘సమ్’ నకు సుట్ పర మగునపుడు ‘రు’ వచ్చును.

‘అరోస్త స్య’ అను పరిభాషచే (21) ‘సమ్’ అను ఉపసర్గయందలి యంత్యవర్ణ మగు మకారమున కీ యార్దేశము వచ్చును.

‘సమ్’ పూర్వకృత్ భాతువునకు “సంపరిభ్యాం కరోతో భూషణే” అను సూత్రముచే (884) ‘సుట్’ అను ఆగమము విధింపబడినది. కావున ‘సమ్ + స్కర్తా’ అను నుదాహరణమున ‘సుట్’ పర మగుటచే ‘సమ్’ నందలి మకారము నకు ‘రు’ ఆదేశము వచ్చి ‘సరు + కర్తా’ అని యుండగా:-

91. అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా. 8.3.2

అత్ర రుప్రకరణే రోః పూర్వస్యానునాసికో వా.

ఈ రుప్రకరణమున రుకంటె పూర్వమునం దున్న వర్ణమునకు వికల్పముగ అనునాసికము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘రు’కు పూర్వమునం దున్న అకారమునకు అనునాసికము వచ్చుటచే ‘సరు + స్కర్తా’ అని యుండును. ఈ అనునాసికము రాని వక్షమున:-

92. అనునాసికాత్పరోఽనుస్వారః. 8.3.4

అనునాసికం విహాయ రోః పూర్వస్మాత్ పరోఽనుస్వారాగమః స్మాత్.

‘అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా’ నుండి ‘పూర్వస్య’ అనువర్తించుచు. అనునాసికము రాని వక్షమున ‘రు’కు పూర్వమునం దున్న వర్ణమునకు పరమై అనుస్వారాగమము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘రు’కు పూర్వమునం దున్న అకారమునకు పరమై అనుస్వార వచ్చుటచే ‘సరు + స్కర్తా’ అని యుండును. ‘రు’లోని అకారము ఇత్సంక్షక మగుటచే ‘సరో + స్కర్తా’ ‘సంరో + స్కర్తా’ అని యుండగా:-

93. ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః 8.3.15

ఖరి అవసానే చ పదాంతస్య రేఫస్య విసర్గః

‘పదస్య’ ఆధిచ్ఛతము. “రో రి” నుండి ‘రః’ అనువర్తించును. పదాంతమునందలి రేఫకు ‘ఖర్’, లేక, అవసానము పర మగునపుడు విసర్గము వచ్చును.

పై ప్రయోగములలో రేఫకు ‘ఖర్’ (సకారము) పర మగుటచే విసర్గము రాగా ‘సః + స్కర్తా’ ‘సంః + స్కర్తా’ అని యగును. ఇచట ‘విసర్జనీయస్య సః’ అను సూత్రముచే (103) విసర్గకు సకారము వచ్చుటకు అవకాశ

మున్నది గాని దాని కవదాదనూత్ర మగు 'చా శరి' అనుదానిచే (104) వై కర్పిత సకారము వచ్చును. కావున నిత్యసకారసిద్ధితే ఈ క్రింది వార్తికము చెప్పబడు చున్నది:-

వా. సంపుంకానాం సో వ త్తవ్యః.

సంస్కృతా, సంస్కృతా.

'సమ్' 'పుమ్' 'కాన్' శబ్దముల విసర్గకు సకారము వచ్చు నని చెప్పవలెను.

ఈ వార్తికముచే విసర్గకు సకార మాదేశమై 'సంస్కృతా' 'సంస్కృతా' అను రూపములు సిద్ధించును.

94. పుమః ఐయ్యమ్మరే 8.3.6

అమ్మరే పుమో రుః. పుంస్కోకిలః, పుంస్కోకిలః.

'పుమ్' అనుదానికి 'అమ్' పరముగా గల ఖట్వ పరమగునపుడు 'రు' వచ్చును.

'అర్తోన్యస్య' అను పరిభాషచే (21) రు, అంత్య మగు మకారమున కాదేశమై వచ్చును.

'పుమ్ + కోకిలః':- ఇచట 'పుమ్' నకు 'ఖట్వ' ప్రత్యాహారాంతర్గత మగు సకారము పరముగ నున్నది. దానికి ఓకారము పరముగ నుండుటచే అది అమ్మరకము. కావున 'పుమ్'లోని మకారమునకు 'రు' వచ్చుటచే 'పుర్ + కోకిలః' అని యగును. 'అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు చా' (91) 'అనునాసికా త్వరోనుస్వారః' (92) అను సూత్రములచే అనునాసికానుస్వారములు వచ్చుటచే 'పుర్ + కోకిలః' 'పుంర్ + రోకిలః' అని యగును. రేఖకు 'ఖరజసానయో వ్యిసర్జసీయః' (93) అను విసర్గ, 'సంపుంకానాం సో వ త్తవ్యః' అను వార్తిక ముచే సకారమును వచ్చి 'పుంస్కోకిలః' 'పుంస్కోకిలః' అను రూపములు సిద్ధించును.

95. నశ్శచ్చప్రహాన్ 8.3.7

అమ్మరే ఛవి నాస్తస్య ఛవిస్య రుః.

ఛః, ఛవి; అశ్రణాన్. 'పుమః ఐయ్యమ్మరే' నుండి 'అమ్మరే' 'పదస్య' అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. 'ప్రహాన్' అను పదము కంటె

భిన్న మగు నాంత మగు వదమునకు అమ్ పరముగా గల 'చవ్' పర మగు నపుడు 'రు' వచ్చును.

'అల్-స్యస్య' అను పరిభాషచే (21) అ స్త్యనకారమున కాదేశ మగును. 'చక్రిన్ + త్రాయస్య'; ఇచట పదాంతగత మగు నకారమునకు చవ్ ప్రత్యా హారా న్నర్గత మగు తకారము పరముగ నున్నది. దానికి అమ్ (రేఫ) పరముగా నున్నది. కావున నకారమునకు రు వచ్చుటచే 'చక్రిర్ + త్రాయస్య' అని యుండగా పూర్వోదాహరణములందు వలె అనునాసికానుస్వారములు వచ్చుటచే 'చక్రిర్ + త్రాయస్య' 'చక్రిం + త్రాయస్య' అని యగును. పిమ్మట 'ఖరవ సానయోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (93) విసర్గము చేసిన పదప:-

96. విసర్జనీయస్య సః 8.3.34

ఖరి. చక్రింస్త్రాయస్య. అప్రశాన్ కిమ్; ప్రశాన్ తనోతి. పదాంతస్యేతి కిమ్; హన్తి.

'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' నుండి మందూకప్లుతిచే 'ఖర్' అను వర్తించును.

విసర్గమునకు 'ఖర్' పర మగునపుడు సకార మాదేశ మగును. ఈ సూత్రముచే పై లక్ష్యములందలి విసర్గకు సకార మాదేశమై 'చక్రిస్త్రాయస్య' 'చక్రింస్త్రాయస్య' అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

(95 వ సూత్రమున) 'అప్రశాన్' అనకున్నచో 'ప్రశాన్ + తనోతి' అను చోట 'ప్రశాన్' అనునది కూడ సకారాంత మగుటచే దీనికి అమ్పరక మగు ఖమ్ పర మగుటచే రుత్వాదులు వచ్చి 'ప్రశాంతనోతి' ఇత్యాద్యనిష్టరూపములు కాకుండుటకై 'అప్రశాన్' అని చెప్పబడెను.

'పదాంతస్య' అనకున్నచో 'హన్ + తి' అను సుదాహరణమున గూడ రుత్వాదులు వచ్చి యుండెడివి. 'పదాంతస్య' అనుటచే 'హన్' అనునది పదము కాకుండుటచే నీ రుత్వాదులు రావు.

97. న్మాన్ పే. 8.3.10

న్మానిత్యస్య రుర్వా పే.

'మతువసో రు సంబుద్ధో' 'ఉభయభర్తు' అను సూత్రములనుండి 'రు' 'ఉభయభ' అనువర్తించును. 'ఉభయభా' అనగా వికల్పముగా అని యర్థము.

‘స్థాన్’ అను ద్వితీయాంత శబ్దమునకు సకారము. పర మగునపుడు వికల్పముగా ‘రు’ వచ్చును.

‘స్థాన్ + పాహి’. ఇచట ‘అలోన్త్యస్య’ అను పరిభాషచే (21) సకారమున కాదేశమై ‘రు’ వచ్చి ‘స్థార్ + పాహి’ అని యుండగా అనునానికి దేశ (91) అనుస్వారాగమ (92) విసర్గలచే (93) ‘స్థాః + పాహి’ ‘స్థాః + పాహి’ అను రూపము లగును. ఇచట ‘విసర్జనీయస్య సః’ అను సూత్రముచే (96) విసర్గకు సకారము రావలసి యుండగా దాని కపవాదముగ నీ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

98. ఓప్వోగ్గకగ్గపౌ చ. 8.3.37

కవర్గే పవర్గే చ పరే విసర్గస్య గ్గకగ్గపౌ స్తః. చాద్విసర్గః, స్థాఃగ్గపాహి, స్థాఃపాహి, స్థాఃగ్గపాహి, స్థాఃపాహి; స్థాన్వాహి.

‘విసర్జనీయస్య సః’ నుండి ‘విసర్జనీయస్య’ అనువ ర్తించును. విసర్గకు కవర్గపవర్గముల పర మగునపుడు వరుసగా గ్గక.గ్గప ల(కహ్వామూలీయోపధ్యా నీయములు) ఆదేశము లగును.

ఈ సూత్రమున ‘చ’ అను సవ్యయము సవయోగించుటచే ఈ గ్గకగ్గప లను, విసర్గము గూడ వచ్చు నని యర్థము చెప్పికొనవలెను.

వై యదాహరణములలో విసర్గమునకు గ్గప వచ్చుచో ‘స్థాఃగ్గ పాహి’, ‘స్థాఃగ్గపాహి’ అను రూపములును పక్షంతరమున విసర్గయే వచ్చుటచే ‘స్థాఃపాహి’ ‘స్థాఃపాహి’ అను రూపములను సిద్ధించును. ‘చ’ కారణముచే విసర్గమునకు విసర్గమే వచ్చు ననుటచే నిచట ‘విసర్జనీయస్య సః’ అను సకార మునకు ప్రసక్తి లేదు. రుత్వము వైకల్పిక మగుటచే రుత్వాభావపక్షమున ‘స్థాన్వాహి’ యను రూప ముండును.

99. తస్య పరమాప్రేడితమ్. 8.1.2

ద్విరుక్తస్య పరం ఆప్రేడితం స్యాత్.

ఈ సూత్రము ‘సర్వస్య ద్వే’ అను అధికారసూత్రము క్రింద నుండు టచే ‘తస్య’ అనుదానికి ‘ద్విరుక్తస్య’ అని యర్థము. రెండు పర్యాయము లుచ్చరింపబడిన దాని రెండవ రూపమునకు ‘ఆప్రేడితమ్’ అని పేరు.

‘కిమ్’ శబ్ద ద్విత్వీయాబహువచనాంత మగు ‘కాన్’ అను పదమును ‘నిర్వ
పీష్పయోః’ అను సూత్రము (889)చే అవృత్తి చేయగా ‘కాన్ + కాన్’ అని
యగును. ఇచట రెండవ ‘కాన్’ అనుదానికి ‘అప్రేడితం’ అని పేరు.

100. కానాప్రేడితే 8.9.12

కాన్నకారస్య రః స్వాదాప్రేడితే. కాస్కాన్, కాంస్కాన్.

కాన్, అప్రేడితే. ‘మతువసో రు సమ్ముద్ధౌ’ నుండి ‘రు’ అనువర్తింపును,
అలోన్యపరిభాష (21) ప్రవర్తింపును. ‘కాన్’ అను పదము నందలి నకారము
నకు అప్రేడితము వర మగునపుడు ‘రు’ ఆదేశ మగును.

‘కాన్ + కాన్’ అను నపుడు మొదటి ‘కాన్’ అను పదమునందలి
నకారమునకు రు వచ్చుటచే ‘కార్ + కాన్’ అనియు పిమ్మట, అనునాసక, అను
స్వారవిసర్గములును, ‘సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః’ అను వార్తికముచే నకార
మును వచ్చుటచే ‘కాస్కాన్’ + ‘కాంస్కాన్’ అను రెండు రూపములు
నిష్పన్న మగును.

101. ఛే చ 6.1.73

ప్రాస్వస్య ఛే పరే తుక్. చివచ్చాయా.

‘ప్రాస్వస్య పితి కృతి తుక్’ నుండి ‘ప్రాస్వస్య’. ‘తుక్’ అనువర్తిం
చును. ‘సంహితాయాం’ అధికారము. (సంహితాయందు) ప్రాస్వమునకు ఛకారము
వర మగునపుడు ‘తుక్’ అను నాగమము వచ్చును.

‘శివ + ఛాయా’. ఇచట ప్రాస్వ మగు వకారోత్తరవర్తి ‘అ’కారమునకు
ఛకారము పర మగుటచే తుగాగమము వచ్చును. ‘తుక్’లోని ‘ఉ’ ‘క్’లు ఇత్సం
జ్ఞకములు. ఇది కీర్త గుటచే ‘అద్యన్తై టకితౌ’ అను పరిభాషచే (84) అంతా
వయవముగ వచ్చును. కావున ‘శివ + త్ + ఛాయా’ అని యుండగా శ్చుత్వము
అసిద్ధ మగుటచే ముందుగ ‘రులాం. జశో నై’ అను సూత్రముచే (61) జత్వము
—‘శివ + ఛాయా’ శ్చుత్వము (62)—‘శివ + ఛాయా’, ‘ఛరివ’ అను సూత్ర
ముచే (74) చర్త్యము—‘శివ + ఛాయా’ = ‘శివచ్చాయా’ అను రూపము
సిద్ధించును.

102. పదాన్తా ద్వా 6.1.76

దీర్ఘాత్ పదాన్తాత్ చే తుగ్వా, లక్ష్మీచ్ఛాయా, లక్ష్మీఛాయా.

‘ఇతిహల్పన్ధిప్రకరణమ్’

“దీర్ఘాత్” అను సూత్రము, ‘చే చ’ నుండి ‘చే’ ‘హస్వస్య పితి కృతి తుక్’ నుండి ‘తుక్’ అనువర్తించును. దీర్ఘ మగు పదాన్తముకంటె ఛకారము పర మగునపుడు వికల్పముగ ‘తుక్’ వచ్చును.

‘లక్ష్మీ + ఛాయా’. ఇచట పదాన్తస్థ మగు ఛకారమునకు ఛకారము పర మగుటచే తుగాగమము. లక్ష్మీత్ + ఛాయా, జత్స్వ, శుప్త్స్వ, చర్త్వములచే వెనుకటి వలె వరుసగా డకార, జకార, ఛకారము లాదేశములై ‘లక్ష్మీచ్ఛాయా’ అను రూప మగును. తుగాగమము వైకల్పికము గాన తదథావపక్షమున ‘లక్ష్మీఛాయా’ అను రూప మగును.

హల్పన్ధి ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ విసర్గసన్ధి ప్రకరణమ్

103. విసర్జనీయస్య సః 8.3.34

ఋరి విసర్జనీయస్య సః స్యాత్. విష్ణుస్త్రితా.

ఈ సూత్రము 96 వ సూత్రముగ హల్పన్ధి ప్రకరణమున వచ్చినది.

‘విష్ణుస్త్రితా’:- ‘విష్ణుః + త్రాతా’. ఇచట విసర్గకు ‘ఋర్’ ఐన తకారము పర మగుటచే సకార మాదేశముగ వచ్చి ‘విష్ణుస్త్రితా’ అను ప్రయోగము సిద్ధించినది.

104. వా శరి 8.3.36

శరి విసర్గస్య విసర్గో వా స్యాత్. హరిః శేతే. హరిశ్చేతే.

‘విసర్జనీయస్య సః’ నుండి ‘విసర్జనీయస్య’ ‘శ్చురే విసర్జనీయః’ నుండి ‘విసర్జనీయః’ అనువర్తించును. విసర్గమునకు ‘శర్’ పర మగునపుడు వికల్పముగ విసర్గ వచ్చును.

ఇది పై సూత్రమున కివవాదము. ఈ సూత్రము ప్రవర్తించని పక్షమున పై సూత్రము ప్రవర్తింపవచ్చును.

‘హరిః + శేతే’. ఇదట విసర్గమునకు శర్వప్రత్యాహారంతర్గత మగు శకారము పర మగుటచే విసర్గమే వచ్చి ‘హరిః శేతే’ అను రూప మేర్పడును. ఈ సూత్రము ప్రవర్తించని పక్షమున ‘విసర్జనీయస్య సః’ అను సూత్రముచే (103) సకారము— ‘హరిన్ + శేతే’, ఇదట ‘స్తోశ్చనా శ్చుః’ అను సూత్రముచే శ్చుత్వము—సకారమునకు శకారము— ‘హరిశ్చేతే’ అను రూపము సిద్ధించును.

105. ససజుభో రుః. 8.2.66

పదాంతస్య సస్య సజుషశ్చ రుః స్యాత్.

‘పదస్య’ అధికృతము. పదాంతసకారమునకును ‘సజుష్’ శబ్దమునకును (అతోన్యపరిభాషచే (21) ‘సజుష్’ శబ్దాన్యవర్ణమునకు) ‘రు’ అదేశముగ వచ్చును. ‘రు’లోని ‘ఉ’కార మిత్యంజుకము.

‘శివన్ + అర్చ్యః’:- ‘శివన్’ అనునది ‘శివ’ అను ప్రాతిపదికకు ‘నువ్’ అను ప్రతమావిభక్త్యేకవచనప్రత్యయమును చేర్చి నపు దేర్పడిన రూపము. ఇదట సకారము పదాంత మగుటచే ఈసూత్రముచే రుత్వము చేయగా ‘శివర్ + అర్చ్యః’ అని యుండును.

106. అతో రోరప్లతాదప్లతే, 6.1.113

అప్లతాదతః పరస్య రోరుః స్యాదప్లతేఽతి. శివోఽర్చ్యః.

‘ఋత ఉత్’ నుండి ‘ఉత్’ ‘ఏజః పదాంతాదతి’ నుండి ‘అతి’ అను వర్తించును. అప్లత మగు ‘అత్’ కంటె పర మగు ‘రు’ కు అప్లత మగు ‘అతో’ పర మగునపుడు ‘ఉ’ అదేశముగ వచ్చును.

పై యదాహరణమున నీ సూత్రముచే ‘రు’ కు ‘ఉ’ త్వము వచ్చి ‘శివఉ + అర్చ్యః’ అనియై, ‘అధుణః’ అను సూత్రముచే (27) ‘అఉ’ లకు గుణ మేకాదేశ మగుటచే ‘శివో + అర్చ్యః’ అని యై, పిదప ‘ఏజః పదాంతాదతి’ అను సూత్రముచే (43) పూర్వరూపము వచ్చి ‘శివోఽర్చ్యః’ అను రూప మేర్పడును.

107. హో చ 6.1.11

తథా. శివో వన్యః.

పై సూత్రమునుండి ‘అహః’ ‘హో’, అప్లతాత్, ‘ఋత ఉత్’ నుండి

“ఉత్” అనువర్తించును. అష్టక మగు అత్కంఠె వరమగు ‘రు’కు ‘హ’ వర మగునపుడు కూడ ‘ఉ’కారము అదేశముగ వచ్చును.

శివో వన్యః :- ‘శివన్ + వన్యః’; ‘సనజుషోరుః’ అను సూత్రముచే (105) రుత్వము- శివర్ + వన్యః; ఈ సూత్రముచే ‘రు’స్థానమున ఉత్వము- శివఉ + వన్యః; గుణముచే ‘శివో + వన్యః’ అను రూపము సిద్ధించును.

108. భోభగో అఘైఅపూర్వస్య యోఽశి 8.3.17

ఏతత్పూర్వస్య రోర్యాదేశోఽశి. దేవా ఇహ, దేవాయహ. భోన్, భగోన్, అఘై, ఇతి సాంతా నిపాతాః, తేషాం రోర్యత్వే కృతే:-

‘రోస్సుపి’ నుండి ‘రోః’ అనువర్తించును. భో, భగో, అఘై అను నిపాతములును, అకారమును, పూర్వమునందు గల ‘రు’కు ‘అత్’ పర మగు నపుడు యకారి మాదేశ మగును.

‘దేవాన్ + ఇహ’:- ‘సనజుషోరుః’ అను సూత్రముచే (105) రుత్వము ‘దేవార్ + ఇహ’; ఈ సూత్రముచే అకారపూర్వక మగు ‘రు’కు ‘అత్’ (ఇకారము) పరముగ నున్నది గాన యకారాదేశము- ‘దేవాత్ + ఇహ’ లోపశ్చ కల్యస్య’ అను సూత్రముచే (30) యకారమునకు లోపము వచ్చిన పక్షమున ‘దేవా ఇహ’ అనియు, లోపము రాని పక్షమున ‘దేవాయహ’ అనియు రూప ద్వయముసిద్ధించును. ‘లోపశ్చకల్యస్య’ అనునది త్రిపాదీస్థ మగుటచే యకార లోపము అసిద్ధము గాన మొదటి రూపమున గుణప్రసక్తి లేదు.

‘భోన్’, ‘భగోన్’, ‘అఘైన్’ అనునవి సకరాంత నిపాతములు. ‘భోన్ + దేవాః’ ‘భగోన్ + నమస్తే’ ‘అఘైన్ + యాహి’ అను నుదాహరణములందు నిపాతాంతసకారములకు ‘సనజుషోరుః’ అను సూత్రముచే (105) రుత్వమును ఈ సూత్రముచే (108) యకారిమున చేసిన పిదప ‘భోత్ + దేవాః’ ‘భగోత్ + నమస్తే’ ‘అఘైత్ + యాహి’ అని యుండగా:-

109. హలి సర్వేషామ్. 8.3.22

భో, భగో, అఘో, అపూర్వస్య యస్య లోపః స్వాధ్యలి. భో దేవాః. భగో నమస్తే. అఘో యాహి.

పై సూత్రమునుండి ‘భో భగో అఘో అపూర్వస్య’ అను పదము, ‘లోపః కాకల్యస్య’ నుండి ‘లోపః’, ‘వ్యోర్లము ప్రయత్నతరః కాటాయనస్య’

నుండి 'వోః' పదైకదేశ మగు యకారమును అనువర్తించును. భో, భగో, అహో, అహూర్వక మగు యకారమునకు హర్ పర మగునపుడు సర్వా చార్యులమతమునందును (నిత్యముగా) లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పై యుదాహరణములందు భోభగోఅహోపూర్వక మగు యకారమునకు హల్లు పర మగుటచే నిత్యముగ లోపము వచ్చి 'భో దేవా' 'భగో నమస్తే' 'అహో యాహి' అను ప్రయోగములు సిద్ధించును.

'భో', 'భగో', 'అహో', అనునవి ప్రమముగా 'భవత్' 'భగవత్' 'అభవత్' అను శబ్దములకు సంబంధించిన సంబోధన వాచకావ్యయములు. కావున 'భో' అనునది సామాన్య సంబోధన వాచకము. 'భగో' అనునది ఆచార పూర్వక సంబోధనవాచకము. అహో అనునది నీచసంబోధన వాచకము.

110. రో ౨ సుపి. 8.2.69

అహో రేఫాదేశో న తు సుపి. అహారహః. అహర్గణః.

'అహన్' అను సూత్రము అనువర్తించును. అహన్ శబ్దమునకు రేఫా దేశము వచ్చును; సుప్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

అలోన్య పరిభాషచే (21) అహన్ శబ్దాంత్యవర్జమున కీ యాదేశము వచ్చును. 'అహన్ + అహః' ఇవట నకారమునకు రేఫ ఆదేశముగ వచ్చుటచే అహర్ + అహః = 'అహారహః' అను రూప మేర్పడును. అట్లే 'అహన్ + గణః' అను స్థలమున నకారమునకు రేఫాదేశము వచ్చి 'అహర్గణః' అను ప్రయోగము సిద్ధించును.

111. రో ౮ 8.3.14

రేఫస్య రేఫే పరే లోపః.

'ధో డే లోపః' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. రేఫకు రేఫ పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

112. ధ్రలోపే పూర్వస్య దేర్ఘోజ్జణః 6.3.111

ధరేఫయోర్లోపనిమిత్తయోః పూర్వస్యాణోదీర్ఘః. పునా రమతే. హరీ రమ్యః, శమ్భూ రాజతే. అణః కిమ్, తృఢః. వృఢః.

'ధశ్చ ిశ్చ ధ్రో, ధ్రో లోపయతీతి ధ్రలోపః' అను విగ్రహముచే 'ధ్రలోపః' అను పదమునకు ధకారరేఫం లోపమునకు కారణభూత మైనది అని

యర్థము. ధకారమునకు ధకారము పర మగునపుడు 'ధో థే లోపః' అను సూత్రముచే (553) లోపము వచ్చును. అట్లే రేఫకు రేఫ పర మగునపుడు 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) లోపము వచ్చును. కావున ధకారరేఫల లోపమునకు నిమిత్త మగు వర్ణము లనగా ధకారరేఫ లని యర్థము.

ధకారరేఫల లోపమునకు నిమిత్త మగు ధకారరేఫలు పర మగునపుడు పూర్వమం దున్న 'అణ్'కు దీర్ఘము వచ్చును.

పునారమతే:- 'పునర్ + రమతే'; ఇచట రేఫకు రేఫ పరముగా నుండుటచే 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) మొదటి రేఫకు లోపము. 'పున + రమతే' - ఈ సూత్రముచే రేఫ పూర్వవర్తి యగు అణ్ నకు (అకారమునకు) దీర్ఘము. 'పున రమతే' అను రూపము సిద్ధించును.

హరీరమ్యః:- 'హరిన్ + రమ్యః' - 'సనజుషోరుః' అను సూత్రముచే రుత్వము. 'హరిర్ + రమ్యః' - వెనుకటి యుదాహరణమందు వలె రేఫలోప ఇకారదీర్ఘములు - 'హరి రమ్యః'.

శమ్భూరాజతే - 'శమ్భున్ + రాజతే' రుత్వః - రలోప - దీర్ఘములు వెనుకటి యుదాహరణమునందు వలె వచ్చును.

'అణః' అని యన నేల? 'అణః' అని కాక 'అచః' అని చెప్పి యున్నలో 'తృఢః' 'వృఢః' అను త్రిప్రత్యయాల పదము లందలి ఋకారమునకు కూడ దీర్ఘము వచ్చి యుండెడిది.

తృఢః (కొట్టబడిన):- 'తృద్ + ఢః'. ఇచట 'ధో థే లోపః' అను సూత్రముచే మొదటి ధకారమునకు లోపము. 'తృ + ఢః'. ఈ సూత్రమున 'అణ్'కు మూలమే దీర్ఘము విధింపబడుటచే తద్విన్న మగు ఋకారమునకు దీర్ఘము రావేదు. 'తృఢః' అను రూపము సిద్ధించినది. వృఢః (నన్నద్దుడు) దీని రూపమును 'వృఢః'వలె నెరుగునది.

'మనోరథః' ఇత్యత్ర రుత్వే తృతే 'హళి చ' ఇత్యుత్వే 'రో రి' ఇతి లోపే చ ప్రాప్తే -

113. చ్చిత్రతిషేథో పరం వార్యమ్. 1.4 2

ఋల్కబలవిరోధే పరం వార్యం స్యాత్. ఇతి లోపే ప్రాప్తే 'పూర్వప్రాసద్ధమే' ఇతి 'రో రి' ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాదుత్వమేవ. మనోరథః.

మనోరథః:- 'మనస్ + రథః' ఇచట 'ససజుషోరుః' అని రుత్వము చేయగా 'మనస్ + రథ' అని యుండగా 'హశి చ' అను సూత్రముచే (107) ఉత్పత్తి వచ్చుట కవకాశ మున్నది. 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) రేఫ లోపము కూడ రావలసి యున్నది. కావున ఏ సూత్రము ప్రవర్తించవలెనో నిర్ణయము చేయ వలసి యుండుటచే ఈ సూత్రము (113) చెప్పబడుచున్నది. తుల్యబలవిరోధము కలిగి నపుడు పర మైన కార్యము రావలెను.

విప్రతిషేధ మనగా తుల్యబలవిరోధము. అనగా ఇతర స్థలములందు చరితార్థము లగు రెండు శాస్త్రములకు ఒక లక్ష్యమునందు సమావేశము. (అన్యత్ర లభావకాశయోః శాస్త్రయోరేకస్మిన్ లక్ష్యే సమావేశః తుల్యబలవిరోధః.) ఉదాహరణకు—'రో రి' సూత్రము 'షనా రమతే' ఇత్యాదిస్థలములందు చరితార్థ మైనది. ఇచట 'హశి చ' సూత్రమునకు అవకాశము లేదు. అట్లే 'హశి చ' సూత్రము 'శివో వన్ద్యః' ఇత్యాది స్థలములందు చరితార్థము. ఇచట 'రో రి' సూత్రమున కవకాశము లేదు. ఇప్పు డీ రెండు సూత్రములును 'మనస్ + రథః' అను స్థలమున ప్రవర్తించుచున్నవి. ఇట్టి విప్రతిషేధము వచ్చునపుడు పరశాస్త్రమును (అష్టాధ్యాయా క్రమానుసారముగ) చేయవలెను గాని పూర్వ శాస్త్రమును చేయరాదని ఈ సూత్రము నియమించుచున్నది.

ఈ సూత్రము ననుసరించి షష్ఠాధ్యాయగత మగు 'హశి చ' సూత్రము కింఁతె అష్టమాధ్యాయస్థ మగు 'రో రి' సూత్రము పర మగుటచే 'రో రి' సూత్రమే ప్రవర్తించి రేఫలోపము రావలసి యున్నది. కాని 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' అను సూత్రము (31) ననుసరించి 'హశి చ' సూత్రము దృష్టిలో 'రో రి' సూత్రము అసిద్ధము కావున 'హశి చ' సూత్రమే ప్రవర్తించు నని నిర్ణయము. దీనిచే 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' అనునది సహజసప్తాధ్యాయాగత సూత్రముల బలా బలవిచారణ విషయముననే ఉపయోగించు నని తేలినది. 'హశి చ' అను సూత్ర ముచే (107) ఉత్పత్తి చేయగా 'మనః + రథః'—ఏమృట గుణముచే 'మనో రథః' అను రూపము సిద్ధించును.

114. ఏత త్తదోస్సరోహోఽరోఽససజ్జమానే హలి కి.1.132

అకకారయోరేత త్తదోర్యః సు స్తస్య రోహో హలి, న తు నజ్ఞో సమానే ఏష విష్ణుః, స శమ్ముః. అకోః కిమ్; ఏషకో రుద్రః, అనజ్ఞో సమానే కిమ్; అసః శివః, హలి కిమ్; ఏషోఽత్ర.

కకారరహితము లగు ఏతచ్చర్జరచ్చర్జము, 'సు'కు హౌ పర మగు నపుడు లోపము వచ్చును; నజ్జో సమాసమునందు మాత్రము రాదు.

'ఏషసు + విష్ణుః' 'ససు + శమ్ముః' — ఇచట ప్రథమైకవచన ప్రత్యయ మగు 'సు' అనునది కకారరహితము లగు ఏతచ్చర్జరచ్చర్జములకు సంబంధించి యున్నది. దీనికి హల్లు పరముగ నున్నది. ఇది నజ్జో సమాసము కాదు. కావున అది లోపించుటచే 'ఏష విష్ణుః' 'స శమ్ముః' అను రూపములు సిద్ధించును.

పై శబ్దములు కకారరహితము లైనచో సులోపము రాకుండుటకై 'అకోః' అను నది చేర్చబడినది. కావుననే 'ఏష కసు + రుద్రః' అనునపుడు ఏతచ్చర్జి మున కకారముండుటచే ఈ సూత్రమున కవకాశము లేదు. 'సనజాక్షోః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము, 'హళి చ' సూత్రముచే (107) 'రు'కు ఉత్వము, 'అద్గుణః' సూత్రముచే (27) గుణము వచ్చి 'ఏషకో రుద్రః' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది. 'ఏషకః' అనునది ఏతచ్చర్జిమునకు స్వార్థమున 'అఙ్' ప్రత్యయము చేర్చబడినది.

'అనజ్జో సమాసే' అని యననేర? అట్లనుటచే నజ్జో సమాసమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. కావుననే 'అససు + శివః' అను స్థలమున నజ్జో సమాస మగుటచే సులోపము రాలేదు. రుత్వవిసర్గాదులచే 'అసః శివః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'హలి' యనుటచే అచ్చు పర మగునపుడు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. 'ఏషసు + అత్ర' ఇచట 'సు'కు అచ్చు పర మగుటచే లోపము లేదు. కావున సకారమునకు రుత్వము, 'అతో రో రప్తకోదప్తతే' అను సూత్రముచే (106) ఉత్వము, గుణము, 'ఏజః పదాంతాదతి' సూత్రముచే (43) పూర్వరూపమును వచ్చి 'ఏషోఽత్ర' అను రూప మేర్పడినది.

115. సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్ 6.1.134

స ఇత్యస్య సోర్లోపః స్యాదచి, పాదశ్చేల్లోపే సత్యేవ పూర్వేత.
సేమామవిద్ధి ప్రత్యతిం య ఈశిషే. వైష దాశరథీ రామః.

ఇతి విసర్గసన్ని.

ఇతి పంచసన్ని ప్రకరణమ్.

వెనుకటి సూత్రమునుండి 'సు', 'లోపః' అనువర్తించును. 'స' అను దాని 'సు'ప్రత్యయమునకు అచ్చ పర మగునపుడు లోపము వచ్చును; ఇట్లు లోపము చేసిననే పాదపూర్తి యగు నను సందర్భములందే ఈ లోపము వచ్చును.

'సేమామవిద్ధి ప్రభృతిం య ఈశే' అనునదివైదికజగతీఛందఃపాదము, ఇచట 'నను + ఇమామ్' అని యుండగా 'సు'కు లోపము 'స + ఇమామ్' అని యుండగా గుణముచే 'సేమామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. జగతీఛందమున ప్రతిపాదమునందును పండ్రెండు అక్షరము లుండును. పై విధముగ సులోపము చేసిననే పండ్రెండు అక్షరము లుండును కాని లోపము చేయనిచో పదమూ డక్షరము లుండి ఛందోభంగ మగును. కావున సులోపము చేయబడినది. 'నైష దాశరథీ రామః' అను అనుష్టుప్ఛందఃపాదమున పూర్వోత్త విధముగ సులోపము చేసి వృద్ధి చేయుటచే 'నైష' అను రూప మేర్పడినది. అనుష్టుప్ఛందమున పాదము: కు ఎనిమిది అక్షరము లుండును. సులోపము చేయ కున్నచో 'స ఏష దాశరథీ రామః' అని యుండి తొమ్మిది వర్ణము లుండుటచే ఛందోభంగము వచ్చి యుండెడిది.

విసర్గసన్ని ప్రకరణము సమాప్తము.

పంచసన్ని ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ సుబన్తాః

అథ అజస్తపుంలింగప్రకరణమ్.

116. అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్. 1.2.45

ధాతుం ప్రత్యయం పత్యయాస్త ఇచ్చి వర్జయిత్వా అర్థవచ్చుది స్వరూపం ప్రాతిపదికసంజ్ఞం స్యాత్.

ఇది సంజ్ఞాసూత్రము. ధాతుభిన్నము, ప్రత్యయభిన్నము, ప్రత్యయాంత భిన్నమును నగు అర్థవంత మగు (అర్థము గల) శబ్దస్వరూపము ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కలది యగును.

ఇచట సూత్రమునందలి 'అప్రత్యయః' అను పదమునకు 'అప్రత్యయః' 'అప్రత్యయాస్తః' అను నర్థద్వయము వివక్షితము. 'అధాతుః' అని యన కున్నచో 'అహన్' అను హానధాతులజ్ఞ ప్రథమపురుష ఏకవచనరూపమున 'హన్' అను భాగము అర్థవంత మగు శబ్దస్వరూపమగుటచేతను, ప్రత్యయాంతము కాకుండుటచేతను (ఇచట ఏకవచన ప్రత్యయము లోపించినది) ప్రాతిపదికసంజ్ఞ కలిగి 'సహస్' ప్రాతిపదికాస్తస్య' అను సూత్రము (180) చే నలోపాదులు రావలసియుండును. తన్నివారణార్థమై 'అధాతుః' అను పదము ప్రయుక్తమైనది. 'హన్' ధాతువు గాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేదు.

'అప్రత్యయః' 'అప్రత్యయాస్తః' అని యనకున్నచో 'హరిషు' 'కరోషి' ఇత్యాదులలోని 'సు' 'సి' అను ప్రత్యయములకును 'హరిషు' 'కరోషి' అను ప్రత్యయాస్తములకును గూడ ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చి వఖల సుప్రత్యయాదులు వచ్చుట మొదలగు అనిష్టకార్యములు వచ్చును. తన్నివారణార్థమై 'అప్రత్యయః' అను పదము ప్రయుక్తము.

'డిత్త': 'రామ' మొదలగు శబ్దస్వరూపము బాధాహరణములు. ఇవి యర్థవంతములు, ప్రత్యయప్రత్యయాస్త, ధాతు భిన్నములు. కావున నిట్టి పదములకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లభించును.

వ్యాకరణమున వ్యుత్పత్తి వాదము అవ్యుత్పత్తి వాదము అను రెండు వాదములు గలవు. సాధారణముగ ప్రతిశబ్దమునకును అవయవార్థ ముండు

ననియు, కావున నా శబ్దము ధాత్వాదులకు కొన్ని విశిష్టార్థములలో ప్రత్యయము లను జేర్చుటచే నేర్పడిన దనియు చెప్పెడి వాదము వ్యుత్పత్తివాదము. ప్రతి శబ్దమునకును సముదాయరూపముగనే అర్థ బోధకత్వ ముండు ననియు, ఆ శబ్దము నకు అవయవార్థమును బరిశీలింపవలసిన యవశ్యకత లేదనియు చెప్పెడి వాదము అవ్యుత్పత్తివాదము. మొదటి వాదము ప్రకారము 'రామ' అను శబ్దము 'రము క్రీడాయామ్' అనెడు ధాతువునకు 'ఘశ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే ఏర్పడిన దనియు, కావున 'రము నై యోగినః అత్ర' అనునది దీని యవయవార్థ మనియు చెప్పుదురు. రెండవ వాదము ప్రకారము ఈ శబ్దమున కొ యవయవార్థ మేమియు నుండదు. ఈ శబ్దస్వరూపమునకు దశరథపుత్రు డగు నొక వ్యక్తి యని యర్థము. ఈ రెండు వాదములలో మొదటి వాదము ననుసరించిన యడల 'రామ' అనునది ప్రత్యయారము గాన ఈ సూత్రమున కుదాహరణము కాజాలదు. దిద్దాదులే ఈ సూత్రమున కుదాహరణము 'దీర్ఘ' అనునది అవయవార్థ కూన్యము, ఒక ఎద్దు నకు నామధేయముగ వాడబడుచున్నది. 'రామ' అనుదానికి రాబోవు సూత్ర ముచే (117) ప్రాతిపదికత్వము సంపాదనీయము.

117. ధృత్తద్ధితసమాసాశ్చ. 1.2.46

ధృత్తద్ధితానై సమాసాశ్చ తథా న్యుః.

హుల్లసూక్రిమునుండి 'ప్రాతిపదిః' అనువర్తించును. ధృత్ప్రిత్య యంతములు, తద్ధితప్రత్యయంతములు, సమాసములును గూడ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞము లగును.

'దృఢకో' అను అధికారసూత్రము క్రింద తృతీయాధ్యాయమున విధింపబడిన ప్రత్యయములు (ధాతువులకు చేర్చబడునవి) కృత్ప్రిత్యయములు. కర్తృ, కారక, కార్య, రామ, ఇత్యాదులు ధృత్ప్రిత్యయంతములు. 'తద్ధితాః' అను నధికారసూత్రము క్రింద చతుర్థాధ్యాయమున విహితము లగు ప్రత్యయ ములు (సాధారణముగ నామాదివాచకములకు చేర్చబడునవి) తద్ధితప్రత్యయ ములు. దాశరథి, పాణినీయ, మాలీయ మొదలగునవి తద్ధితప్రత్యయా న్తములు.

రెండు లేక అంతకంటె నధికసంఖ్యానము లగు పదముల కలయికకు సమాన మని పేరు. 'రాజపురుష', 'దుఃఖాత్రి' మొదలగునవి సమాసములు. పై మూడు విధము లగు శబ్దస్వరూపములకును నీ సూత్రముచే ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ లభించును.

118. స్వాజనమాప్తౌ చష్టాభ్యామ్భ్రన్ జేః శ్రౌమ్భ్రన్ జనీభ్యామ్భ్రన్
జసోసామ్భ్రన్ సుప్. 4.1.2

సు, ఔ, జన్ ఇతి ప్రథమా; అమ్, ఔట్, శన్ ఇతి ద్వితీయా;
టా, భ్యామ్, భిన్ ఇతి తృతీయా; జే, భ్యామ్, భ్యన్, ఇతి చతుర్థి; జనీ,
భ్యామ్, భ్యన్ ఇతి పంచమీ. జర్, ఓన్, ఆమ్ ఇతి షష్ఠి; జీ, ఓన్, సుప్,
ఇతి సప్తమీ.

ప్రతిప్రాతిపదికమును ఏడు విభక్తులలో ప్రయోగించవచ్చును. ప్రతి
విభక్తికిని ఏకవచన, ద్వివచన బహువచనము లను మూడు వచనము లుండును.
కావున విభక్తిప్రత్యయములు మొత్తము ఇరువదియొకటి. ఆ ఇరువదియొక్క-
ప్రత్యయములను పై సూత్రమున విధింపబడినవి.

119. జ్యాప్యాత్రితిపదికాత్. 4.1.1

120. ప్రత్యయాః 3.1.1

121. పరశ్చ. 3.1.2

ఇత్యధికృత్య. జ్య నైదాబ నైత్ ప్రాతిపదికాచ్చ పరే స్వాదయః
ప్రత్యయాః స్యుః.

ఈ మూడు సూత్రములను అధికారసూత్రములు. ఈ సూత్రములతో
చేర్చి పై సూత్రమును వ్యాఖ్యానింపవలెను.

జ్యంతముకంటెను, అబంతముకంటెను ప్రాతిపదికముకంటెను పరములై
స్వాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

ప్రథమైకవచన ప్రత్యయ మగు 'సు' అనుదానిని సప్తమీ బహువచన
ప్రత్యయ మగు 'సుప్' నందలి 'ప్' అనుదానితో కలుపగా 'సుప్' అను ప్రత్యా
హార మగును. ఇది స్వాదు లగు ఇరువదియొక్క ప్రత్యయములకును
గ్రాహకము.

ఇవల 'జీ' అనునది 'జీప్' 'జీష్' 'జీన్' అను త్రీప్రత్యయములను 'ఆప్'
అనునది 'టాప్', 'డాప్', 'చాప్' అను త్రీప్రత్యయములను గ్రహించును.

122. సుహ. 1.4.103

సుప స్త్రీణి త్రిచి వచనాన్యైకక ఏకవచన-ద్వివచన-బహువచన
-సంజ్ఞాని స్యుః.

‘తీజశ్రీతి తీజీ ప్రథమమధ్యమోత్తమాః’నుండి ‘తీజీ తీజీ, ‘తాన్యేకవచన ద్వివచన బహువచనాన్యేకః’నుండి ‘ఏకవచన ద్వివచనబహువచనాని’, ‘ఏకః,’ అనునర్థించును. ‘సుప్’ల మూడు మూడు వచనములు ప్రత్యేకముగ ఏకవచన, ద్వివచన, బహువచనసంజ్ఞము లగును.

సుప్రత్యయములను మూడు మూడు వచనములుగ (త్రికములుగ) విభజింపవలెను. అందు ఒక్కొక్క త్రికమునందలి ప్రత్యయములు వరుసగా ఏకవచన, ద్వివచన, బహువచనసంజ్ఞము లగును.

ఏకవచనము. ద్వివచనము. బహువచనము.

మొదటి/త్రికము.	సు	ఔ	జన్	ప్రథమా/విభక్తిః
రెండవ ,,	అమ్	టౌట్	శన్	ద్వితీయా ,,
మూడవ ,,	టా	భ్యామ్	భిన్	తృతీయా ,,
నాల్గవ ,,	జే	భ్యామ్	భ్యన్	చతుర్థి ,,
ఐదవ ,,	జసి	భ్యామ్	భ్యన్	పంచమీ ,,
ఆరవ ,,	జన్	ఓన్	అమ్	షష్ఠి ,,
ఏడవ ,,	జి	ఓన్	సుప్	సప్తమీ ,,

123. ద్వైత్వికయోర్ద్వివచనైకవచనో. 1.4.22

ద్విత్వైకత్వయోరేతే స్తః.

ద్విత్వైకత్వములయందు (క్రమముగా) ద్వి వ చ నై క వ చ న ము లు వచ్చును.

ద్విత్వమును చెప్పదలచి నప్పుడు ద్వివచనమును, ఏకత్వమును చెప్పదలచి నప్పుడు ఏకవచనమును వచ్చును. ఉదాహరణకు:- ఒక రాముని గూర్చి చెప్పవలసినప్పుడు సందర్భానుసారముగా సు, అమ్, మొదలగు ఏకవచన ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇద్దరు రాములను గూర్చి చెప్పవలసినప్పుడు ద్వివచన ప్రత్యయము లగు ఔ, టౌట్; మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇట్లే అన్ని స్థలములందును తెలిసికొనవలెను.

కొన్ని స్థలములలో ఏకత్వద్విత్వాదివివక్ష లేకున్నను సామాన్యరూపమున ఏకవచన ప్రత్యయమును జేర్చి, పదముగ నిర్మించిన ఏకపదే ప్రయోగింపవలెను. కావుననే ‘ఏకవచన ముత్సర్గతః కరిష్యే’ అని భాష్యకారవాక్యము. అట్లు

సుబిన్దముగ చేయబడినదానిని ప్రయోగించరా దని 'అపదం న ప్రయుజ్జీత' అను ప్రసిద్ధవైయాకరణోక్తి చెప్పుచున్నది.

124. విరామోఽవసానమ్. 1.4.110

వర్ణనామభివోఽవసానసంజ్ఞః స్యాత్. రుత్సవిసర్గోఽరామః.

వర్ణముల అభివము అవసానసంజ్ఞక మగును.

ఏ వర్ణమును ఉచ్చరించిన పిదప అవ్యవహితోత్తరక్షణమున అన్యవర్ణ మేదియు సుచ్చరింపబడదో ఆ వర్ణమునకు అవసాన మని పేరు. ఉదాహరణకు:- 'శివ' అనుచో వకారోత్తరవర్తి యగు అకార ముచ్చరించిన పిదప ఏ వర్ణమును ఉచ్చరింపబడుట లేదు గన నా 'అ'కారమునకు విరామ మని పేరు.

రుత్సవిసర్గములు చేయగా 'రామః' అను రూపము సిద్ధించును. 'రామ' అనునది 'రమ్' దాతువునకు 'మణ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మైనది గాన కృత్ప్రత్యయంత మగుటచే 'కృత్ప్రదితసమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (117) దీనికి ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చును. అవ్యుత్పత్తి పక్షమున 'అర్థవదదాతు రప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్' అను సూత్రము (116)చే ప్రాతిపదికత్వము. 'స్వాజనమోట్' అను సూత్రము(118)చే సుప్రప్రత్యయములు వచ్చును. అందు 'ఒక్క రాముడు' అను రామైకత్వవిపక్షయందు ప్రథమైవదనప్రత్యయ మగు 'సు' అనునది; చేర్చగా ['ద్యైకయోః' అను సూత్రముచే (123)] రామ + సు' అని యుండును. 'ఉపదేశేఽజనునాసికఇత్' అను సూత్రముచే (28) 'సు'లోని 'ఉ'కు ఇత్సంజ్ఞయ, 'తస్య లోపః' అను సూత్రము(31)చే దానికి లోపము రాగా 'రామ + స్' అని యుండును. ఇపుడు 'ససజాషో రుః' అను సూత్ర ముచే (105) రుత్సము (ఉకార మిత్సంజ్ఞకము) చేయగా 'రామ + ర్' అని యుండును. ఇచటి చివరి 'ర్' అనుదానికి విరామ మని సంజ్ఞ యగుటచే దానికి 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (93) విసర్గ చేయగా 'రామః' అను రూపము సిద్ధించును.

125. సరూపాజ్ఞామేకశేష ఏకవిభక్తౌ. 1.2.64

ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాజ్ఞేవ దృష్టాని తేషామేక ఏవ శిష్యతే.

'పృద్ధో యూనా తల్ల క్షణశ్చేదేవ విశేషః' నుండి 'ఏవ' అవకృష్టము.

ఒక చిథక్తి పర మగునపుడు సమానరూపమే కలిగిన అనేక శబ్దస్వరూపము లలో ఒక్కటి శేషించును.

ఒక రాముడు అను నర్థమున 'రామ' అనుదానిని ఒక పర్యాయమే ఉచ్చరించినను ఇద్దరు రాము లనునపుడు 'రామ రామ' అని రెండు పర్యాయ ములును, ముగ్గు రనునపుడు 'రామ రామ రామ' అనియు, ఇట్లే సంఖ్యానుసార ముగా 'రామ' అనుదానిని ఉచ్చరించవలసి యుండగా నీ సూత్రము చెప్పబడు చున్నది. 'ఓ', 'జస్' మొదలగు ద్వివచనబహువచన విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు సంఖ్యానుసారముగా ఆవృత్తము లగు సమానరూపము లగు వచములలో ఒక్కరూపము మాత్రమే శేషించును. ఉదాహరణకు— ద్వివచన ప్రత్యయ మగు 'ఓ' పర మగునపుడు 'రామ' అనుదానిని రెండు పర్యాయములు ఆవృత్తి చేయగా 'రామ రామ ఓ' అని యుండును. ఇచట నీ సూత్రముచే ఒక్క 'రామ' అనునది పరిశిష్టమై 'రామ + ఓ' అని యుండును. ఇట్లే యన్ని స్థలములందును చూచుకొనవలెను. ఇట్లు పరిశిష్ట మగు రూపమే 'యః శిష్యతే స బ్రహ్మచార్యాభిధాయా' అను న్యాయముచే బ్రహ్మచారి యర్థమును గూడ దెలుపును.

రామశబ్ద ప్రథమాద్వివచనమున నీ సూత్రముచే నేకశేషము చేయ 'రామ + ఓ' అని యుండగా—

126. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః 6.1.102

అకః ప్రథమాద్వితీయయోరచి పూర్వసవర్ణదీర్ఘ ఏకాదేశః స్యాత్- ఇతి ప్రాప్తే.

'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' నుండి 'అకః', 'దీర్ఘః', 'ఇకో యజచి' నుండి 'అచి', ఏకః పూర్వసవర్ణయోః' అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

'అక్'నకు ప్రథమ ద్వితీయ విభక్తి ప్రత్యయాలయ మగు అచ్చు పర మైనదో పూర్వసవర్ణదీర్ఘ మేకాదేశ మగును. ఈ సూత్రముచే మకారోత్తర వర్తి యగు అకారము (అక్) కంటె 'ఓ'అను ప్రథమావిభక్త్యవయవ మగు అచ్చు పర మగుటచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘ మగు 'అ'అనునది ఏకాదేశమై రావలసి యుండగా ('రామా' అను రూపము కావలసి యుండగా):-

127. నాదిచి. 6.1.104

ఆదిచి న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. 'వృద్ధిరేచి' - (31) రామౌ,

న, అత్, ఇది. పై సూత్రమునుండి 'పూర్వసవర్ణః' అనువర్తించును.

అవర్ణముకంటె 'ఇచ్' పర మగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు. 'రామ + ఓ' అనునపుడు అవర్ణముకంటె 'ఇచ్' అగు 'ఓ' పర మగుటచే నీ సూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘ నిషేధము. కావున 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (33) వృద్ధివచ్చి 'రామౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

128. బహుషు బహువచనమ్. 1.4.21

బహుత్వవివక్షయాం బహువచనం స్యాత్.

ప్రాతిపదికార్థముల బహుత్వమును వివక్షించు నపుడు బహువచనము వచ్చును.

'చాలమంది రాములు' అను నర్థమును చెప్పవలసినపుడు ప్రథమవిభక్తి బహువచనప్రత్యయ మగు 'జస్' అనుదానిని 'రామ' యను ప్రాతిపదికకు చేర్చగా 'రామ + జస్' అని యుండును.

129. చుటూ. 1.3.7

ప్రత్యయార్థౌ చుటూ ఇతో స్తః.

'ఉపదేశేఽజనునాసిత ఇత్' 'షఃప్రత్యయస్య' 'అదిర్హిటుడవః' అను సూత్రములనుండి 'ఇత్', 'ప్రత్యయస్య' 'అడిః' అను పదములు అనువర్తించును. ప్రత్యయమున కదియం దున్న చపర్గటవర్గములు ఇత్సంజ్ఞరము లగును. ఈ సూత్రముచే 'జస్' ప్రత్యయాదియం దున్న జరార మితస్సంజ్ఞరమై రోపించుటచే 'రామ + అస్' అని యుండును.

'జస్'లోని అంత్యసకారమునకు 'హుస్త్వమ్' అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ రావలసి యుండ—

130. విభక్తిశ్చ. 1.4.104

సుప్తిజౌ విభక్తిసంజ్ఞౌ స్తః.

'సుహః' అనుసూత్రము, 'తిజశ్చీణీత్రీణీ ప్రథమమధ్యమోత్తమాః' నుండి 'తిజః' అనువర్తించును.

సుప్సృత్యయతిక్ ప్రత్యయములు విభక్తిసంజ్ఞ రాలవి యగును 'సుప్' ప్రత్యాహారమును వెనుక చూచి యున్నాము. 'తిజ్' అనునది గూడ ప్రత్యాహారమే. ఇవి ధాతువులకు చేర్చబడును. ఈ రెండువిధము లగు ప్రత్యయము లకును నీ సూత్రముచే విభక్తిసంజ్ఞ విధింపబడుచున్నది.

131. న విభక్తౌ తున్యాః. 1.3.4

విభక్తిస్థాః తవర్గసమాః నేతః. ఇతి సస్య నేతవ్యమ్. రామాః.

“ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్” నుండి ‘ఇత్’ అనువర్తించును.

విభక్తియందలి తవర్గసకారములు ఇత్సంజ్ఞానములు కావు. ‘జన్’ నందలి సకారము విభక్తిస్థము గాన నీ సూత్రముచే నిత్సంజ్ఞ నిషేధింపబడినది. కావున ‘రామ + అన్’ అనునపుడు ‘ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః’ అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము—‘రామాన్’. ఇచట సకారమునకు ‘ససజ్జోరుః’ (105). ‘ఋరవసానయోర్విసర్జనీయః’ (93) అను సూత్రములచే రుత్వవిసర్గములు చేయ ‘రామాః’ అను రూపము నిష్పన్నమగును. ఇట్లు రామాః, రామౌ, రామాః, అను ప్రథమవిభక్తిరూపములు సిద్ధించినవి.

132. ఏకవచనం సమ్బుద్ధిః 2.3.49

సమ్బోధనే ప్రథమాయా ఏకవచనం సమ్బుద్ధిసంజ్ఞం స్యాత్.

‘సాతివదికార్థలిజ్జవచనమాత్రే ప్రథమా’ ‘సమ్బోధనే’ అను సూత్రములనుండి ‘ప్రథమా’ ‘సమ్బోధనే’ అనువర్తించును. సమ్బోధనప్రథమయందలి ఏకవచనమునకు సమ్బుద్ధి యని పేరు.

సంబోధనమందు కూడ ప్రథమవిభక్తినే ఉపయోగించుటచే దీనికి సంబోధనప్రథమ యని పేరు. దీనియందు ఏకవచనమున కొంచెము భేదము గాని ద్వివచనబహువచనరూపములు ప్రథమయందువలెనే యుండును. దీని ఏకవచనమునకు సమ్బుద్ధి యను ప్రత్యేకసంజ్ఞ ఈ సూత్రముచే విధింపబడుచున్నది.

‘హేరామ + సు’ అని యుండగా.

133. యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయైశ్చ 1.4.13

యః ప్రత్యయో యస్మాత్ క్రియతే తదాది శబ్దస్వరూపం తస్మిన్నజ్ఞం స్యాత్.

దేనికంటె ప్రత్యయము విధింపబడునో అది ప్రారంభమునగు (దానీతో ఆరంభ మగు) శబ్దస్వరూపమునకు, అది (ఆ ప్రత్యయము) పరి మగునపుడు, అజ్ఞ మని పేరు.

ఉదాహరణము:- భూదాతులకు త్తమ్యురు మైకవచనమున ‘భూ’ అనుదానికి ‘ఋ’ ప్రత్యయము చేయగా ‘భూ-ఋ’ అని యుండగా వాని మధ్య ‘ఋ’ (అ)

వచ్చుటచే భూ + అ + మి అని యుండగా గుణావాదేశములచే 'భవ + మి' అని యుండగా నీ సూత్రముచే అజ్ఞసంజ్ఞ వచ్చును. ఎట్లన—భూ ధాతువుకంటె 'మి' అను ప్రత్యయము విధింపబడినది గాన ఆ మిప్రత్యయము పరముగ నున్న పుడు భూధాతువునకే కాక భూధాతువుతో ప్రారంభ మగు శబ్దిస్వరూపమున రంతకును— 'భవ' అనుదానికి. అజ్ఞసంజ్ఞ వచ్చును. ఈ సంజ్ఞ యుండుటచే 'అతో దీర్ఘో యజి' అను సూత్రముచే (182) ఆదంతాంగమునకు దీర్ఘము వచ్చి 'భవామి' యను రూపము సిద్ధించును.

ప్రకృతలక్ష్యమున 'రామ' అనుదానికంటె 'సు'ప్రత్యయము చేయ బడినది. కావున అది పర మగునపుడు 'రామ' అనుదానితో ప్రారంభ మగు శబ్దిస్వరూపమునకు—వ్యవదేశవద్ధానముచే ఇవట 'రామ' అనునది 'రామ'తో ప్రారంభ మగు శబ్దిస్వరూపము— అజ్ఞసంజ్ఞ లభించినది.

184. ఏజ్ హ్రస్వాత్సమ్మద్ధైః. 6.1.69

ఏజన్తై హ్రస్వాన్తచ్చాక్షాత్ హల్లువ్యతే, సంబుద్ధేశ్చేత్. హేరామ, హేరామౌ, హేరామాః.

హల్ల్యాభ్యోదీర్ఘై సుతిస్యవృక్తం హల్' 'లోపో వ్యోర్వలి' అను సూత్రములనుండి 'హల్' 'లోపః' అనువ ర్తించును. ఏజన్తమును హ్రస్వాంతమును ఆగు అంగముకంటె పర మగు సంబుద్ధికి చెందిన హల్లు లోపించును

ఇవట 'రామ' అనునది హ్రస్వాన్త మగు అంగము గాన దానికంటె పరమైన సమ్మర్థ్యవయవమగు హల్లు లోపింప 'హేరామ' అను రూప మేర్పడి నది. ద్వివచనబహువచనములందు ప్రథమవిభక్తియందు వలెనే రూపనిష్పత్తి యుండును.

ద్వితీయవిభక్తియందు ఏకవచనమున 'రామ + అమ్' అని యుండగా— 'అః స్పవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (42) ప్రాప్త మగు సవర్ణ దీర్ఘమును 'అతో గుణే' (274) అను పరరూపము బాధించును. కాని దానిని కూడ బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను (126) పూర్వ సవర్ణ దీర్ఘము వ్వాప్తించుచుండ—

185. అమి పూర్వః. 6.1.107

అతోఽమ్యచి పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్. రామమ్. రామౌ.

‘అకః స్వవర్ణే దీర్ఘః’ ‘ఇకో యజిచి’ నుండి ‘అకః’, ‘అచి’, ‘ఏకః పూర్వపరయోః’ అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. అక్కునకు ‘అమ్’ నకు సంబంధించిన అవ్ పర మగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే పూర్వరూపము చేయగా ‘రామమ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున ‘రామ + టాట్’ అనునపుడు టకారము ‘హలస్త్యమ్’ అను (1) సూత్రముచే ఇత్సంజ్ఞకము. వృద్ధి రాగా ‘రామా’ అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున ‘రామ + శన్’ అని యుండగా—

136. లశక్వృతద్భితే. 1.3.8

తద్భితవర్ణప్రత్యయాద్యః లశకవర్గాః ఇతః స్యుః.

‘ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్’ ‘అదిర్ఘటుడవః’ ‘షః ప్రత్యయస్య’ అను సూత్రములనుండి ‘ఇత్’ ‘అదిః’ ‘ప్రత్యయస్య’ అనువర్తించును. తద్భితప్రత్యయ భిన్న ప్రత్యయముల ఆదియం దున్న లకారశకారకవర్ణములు ఇత్సంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే ‘శన్’లోని శకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ చే లోపము. ‘నవి భక్తౌ తస్మాః’ అను సూత్రముచే (131) నిషిద్ధము గాన సకారమునకు ‘హలస్త్యమ్’ అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ రాదు. ‘రామ + అన్’ అని యుండగా “ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః” అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణము చేయగా ‘రామాన్’ అని యుండును. ఇప్పుడు—

137. తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి. 6.1.103

పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్పరో యః శసః నస్తస్య సః స్యాత్పుంసి.

‘తస్మాత్’ అనునది పూర్వసూత్రోక్తపూర్వసవర్ణదీర్ఘమును పరా మర్శించును. పూర్వసవర్ణదీర్ఘముకంటె పర మగు ‘శస్’ ప్రత్యయ సకారము నకు పులికామున సకార మదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు సకార మదేశమై ‘రామాన్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట సకారమునకు ఐకార ముశంకించి పరిహరింపబడుచున్నది.

తుస్సాత్తుమ్మవ్యవాయేఽపి' అను సూత్రముచే (138) ఇత్వము చేయగా 'రామేణ' అను రూపము సిద్ధించును.

రామశబ్దమునకు తృతీయాద్విపచనప్రత్యయ మగు 'భ్యామ్' అనునది పర మగునపుడు 'రామ + భ్యామ్' అని యుండగా:-

141. సుపి చ. 7.3.102

యశాదౌ సుపి పరే అతోజ్జస్య దీర్ఘః. రామాభ్యామ్.

'అతో దీర్ఘో యశో' అను సూత్రము అనువర్తించును. అదన్త మగు అంగమునకు యశాది యగు సుప్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇవట అదన్తాంగ మగు 'రామ' అనుదానికి యశో ప్రత్యాహారాన్తర్గత మగు భికార మాధియందు గల సుప్ పర మగుటచే హ్రస్వ మగు 'అ'కారము నకు (అలోన్యపరిభాషచే 21) దీర్ఘము వచ్చి 'రామాభ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'న విభక్తౌ తుస్మాః' అని (131) నిషేధించుటచే మకారమున కిత్సంజ్ఞ లేదు.

తృతీయాబహువచనవిభక్తి ప్రత్యయ మగు 'భిన్'ను జేర్చుటచే 'రామ + భిన్' అని యుండ:-

142. అతో భిన్ ఐన్. 7.1.9

'అనేకాల్ శిత్ సర్వస్య' (45)-రామైః,

'అజ్ఞస్య' ఆధికారము. అనంతాంగముకంటె పర మగు 'భిన్'నకు 'ఐన్' అదేశముగ వచ్చును.

ఈ 'ఐన్' అను నాదేశము అనేకాల్ - అనగా అనేకాక్షరము అగుటచే 'అనేకాల్ శిత్ సర్వస్య' అను పరిభాషచే (45) సర్వాదేశమై - అనగా మొత్తము 'భిన్' అనుదాని స్థానమున- వచ్చును. రామ + ఐన్ అని యుండగా 'వృద్ధిరేచి' అని (33) వృద్ధిచేయ సకారమునకు దత్వవిసర్గములును, చేయగా 'రామైః' అను రూపము సిద్ధించును. 'భిన్' 'ఐన్'లలోని సకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ 'న విభక్తౌ తుస్మాః' అను సూత్రముచే (131) నిషిద్ధము.

ఇట్లు తృతీయవిభక్తియందు 'రామేణ-రామాభ్యామ్-రామైః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

రామశబ్ద చతుర్థవిభక్త్యైకవచనమున 'రామ + జే' అని యుండగా-

143. భేర్యః. 7.1.13

అతోఽఙ్గాత్పరస్య జేర్యాదేశః.

'అఙ్గస్య' అధికృతము. 'అతో ంని ఐస్' అనుసూత్రమునుండి 'అతః' అను పద మనువర్తించును. ఆదంతాంగముకంటె పర మగు 'జే' అనుదానికి 'య' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఆదంతాంగ మగు 'రామ' అనుదానికంటె పర మగు 'జే'కు (జేర్యాని జకారమునకు 'లశకృతద్వితీ' అను సూత్రముచే (136) ఇత్సంజ్ఞ) 'య' వచ్చుటచే 'రామ + య' అని యుండును. ఇచట 'సుపి చ' అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘము చేయవలసి యున్నది. కాని 'జే' అనునది 'సుప్' ఐనను దాని స్థానమున వచ్చిన 'య' అనునది 'సుప్' కాదు గాన 'సుపి చ' అను సూత్రము ప్రవర్తించు నవకాశము లేదను శంకను తొలగించుటకై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

144. స్థానివదాదోఽనల్పిధా. 1.1.56

ఆదేశః స్థానివత్ స్యాత్, న తు స్థాన్యలాశ్రయవిధౌ. ఇతి స్థాని వత్త్వాత్ 'సుపి చ' (141) ఇతి దీర్ఘః- రామాయ, రామాభ్యామ్.

ఆదేశము స్థానితో సమాన మైనది యగును; కాని స్థాని యగు 'అల్' (అక్షరము)ను ఆశ్రయించి ఏదైన కార్యము చేయవలసి యున్నప్పుడు మాత్రము స్థానితో సమానము కాదు.

ఇచట 'అనల్పిధౌ' అనునపుడు 'అలః (స్థానే) విధిః' 'అలా విధిః', 'అలి(పరతః) విధిః', 'అలః (పరస్యాత్) విధిః' అను విగ్రహముల నంగీకరించుటచే అట్లు స్థానమునగాని, అట్లు నిమిత్తముగ జేసికొని గాని, అట్లు పరముగా యుండు నపుడు గాని, అట్లుకంటె పర మగునపుడు గాని కార్యము వచ్చినపుడు ఈ స్థానివద్యాదము కాదు అను నర్థము సిద్ధించును.

ఈ సూత్రముచే 'జే' స్థానమున వచ్చిన 'య'కూడ 'జే'తో సమాన మైన దగుటచే దాని భ్యము లన్నియు దీనికిని సంక్రమించును. కావున నిది కూడ 'సుపిచ' అను సూత్రము ప్రవర్తించి దీర్ఘము వచ్చుటచే 'రామాయ' అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థీ ద్వివచనమున కూడ 'రామాభ్యామ్' అను రూపము తృతీయా ద్వివచనమునందువలెనే నిష్పన్న మగును.

145. బహువచనే యుల్భేత్. 7.3.103

యులాదౌ బహువచనే సుపి అతోఽజ్జన్యైకారః. రామేభ్యః, సుపి కిమ్; పచద్వమ్.

'అతో దీర్ఘో యభి' 'సుపి చ' అను సూత్రముల నుండి 'అతః', 'సుపి' అనువర్తించును. 'అజ్జన్య' ఆధికారము. యులాది యగు బహువచనసుప్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు అదంతాంగమునకు ఏకారము ఆదేశ మగును.

'రామ' శబ్దమునకు చతుర్థీ బహువచనప్రత్యయ మగు 'భ్యస్' అనునది పర మగునపుడు 'రామ + భ్యస్' అని యుండగా ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. అకారాంత మగు అంగమైన 'రామ' అనుదానికి యల్ ప్రత్యాహారంతర్గత మగు భకారము అదియందు గల 'భ్యస్' అను ప్రత్యయము పర మగుటచే 'అ' కారమునకు 'ఏ' కార మాదేశమై 'రామేభ్యస్' అని యగును. పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు చేయ 'రామేభ్యః' అను రూపము సిద్ధించును.

'సుపి' అననేల? అట్లనకున్నచో 'పచ + ద్వమ్' అను నపుడు అదన్తాంగ మగు 'పచ' అనుదానికి యులాదిబహువచనప్రత్యయ మగు 'ద్వమ్' అనునది పరముగ నుండుటచే ఏత్వము వచ్చి యుండెడిది. 'సుపి' యనుటచే నీది యులాది బహువచనప్రత్యయ మైనను 'తిజ్' గాన, (సుప్ కాదు గాన) ఏత్వము రాదు. 'పచద్వమ్' అనునది పచరాతులోఁ జ్ఞాద్యమపురుషబహువచన రూపము.

రామశబ్దమునకు పంచమ్యేకవచనమున 'జసి' అను ప్రత్యయమును తేర్చగా 'రామ + జసి' అని యుండును. ఇపుడు 'టాజసి జసామినాత్పాఞ్శ్శి' అను సూత్రముచే (140) 'అత్' అనునది అనేకాల్ కావున సర్వాదేశముగ (సూ. 45) వచ్చును. 'రామ + అత్', నవర్ణ దీర్ఘ సందిచే 'రామాత్' అను రూపము సిద్ధిం చును. పిదప 'యులాంజకో నై' అను సూత్రముచే (67) జత్వము వచ్చి 'రామాదౌ' అను రూపము సిద్ధించగా:-

146. వావసానే. 8.4.56

అవసానే యులాం చరో వా. రామాత్, రామాద్, రామాభ్యాం, రామేభ్యః.

‘దులాం జకో యశి’ ‘అభ్యాసే చర్చ’ అను సూత్రములనుండి ‘దులాం’ ‘చర్చ’ అనువర్తించును. అవసానమునందలి యర్థాలకు చర్చలు వికల్పముగ వచ్చును.

‘రామాద్’ అనునపుడు ‘దేశకారము అవసానము గాన వైకల్పికముగ చర్త్యముచే తకార మాదేశమై ‘రామాత్’ అనియు, చర్త్యము రాని పక్షమున ‘రామాద్’ అనియు రెండు రూపము లుండును.

ద్వివచన బహువచనములలో ‘రామాభ్యామ్’ ‘రామేభ్యః’ అను రూపములు చతుర్థియందు వలెనే నిష్పన్నము లగును.

షష్ఠీకవచనమున ‘జన్’ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘రామ + జన్’ అని యున్నది. ఇది ‘టాజసిజసామినాత్పాఞ్ఞః’ అను సూత్రముచే (140) ‘స్య’ అనునది ‘జన్’ కు ఆదేశముగ వచ్చి ‘రామస్య’ అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీద్వివచనమున ‘రామ’ శబ్దమునకు ‘ఓన్’ ప్రత్యయమును జేర్చగా ‘రామ + ఓన్’ అని యుండ,

147. ఓసి చ. 7.3.104.

(ఓసి పరే) అతోఽజ్గన్యైకారః. రామయోః.

‘అజస్య’ అధికారము. ‘అతో ధీర్హో యశి’ ‘బహువచనే యల్యేత్’ అను సూత్రముల నుండి ‘అతః’ ‘ఏత్’ అనువర్తించును.

ఆదంతాంగమునకు ఓన్ పర మగునపుడు ఏకార మాదేశ మగును.

అతో న్యసరిభాషచే (21) అకారమునకు ఏకార మాదేశమై ‘రామే + ఓన్’ అని యుండ ‘ఏవోయవాయావః’ అను సూత్రముచే (22) ఆయాదేశము, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును వచ్చి ‘రామయోః’ అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున రామశబ్దమునకు ‘అమ్’ ప్రత్యయమును జేర్చుటచే ‘రామ + అమ్’ అని యుండ సవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తింపగా:-

148. హ్రస్వసంధ్యాహౌ సుబ్ 7.1.54

హ్రస్వాస్తాత్ దద్యస్తాత్ ఆబస్తాచ్చాక్షాత్పరస్యామోనుడాగమః.

‘అజస్య’ అధికారము. ‘అమ్ సర్వనామ్నః సుబ్’ నుండి ‘అమ్’ అను వృత్తమై విభక్తి విపరిణామముచే ‘ఆమః’ అని యగును. హ్రస్వాంతము,

అబంతము నగు అంగముకంటె పర మగు 'అమ్'కు 'నువ్'అను నాగమము వచ్చును.

'నువ్'లోని 'ఉ' 'ట'లు ఇత్సంజ్ఞకములు ఇది టిత్తు గాన 'అమ్'కు ఆద్య వయవముగ వచ్చును.

'రామ + అమ్'అనునపుడు 'అమ్'అనునది ప్రాస్వాంతమగు అంగము కంటె పర మగుటచే నుశాగమము ఆద్యవయవముగ వచ్చి 'రామ + నామ్' అని యుండగా-

149. నామి 6.4.3

(నామి పరే) అజన్మజన్మ దీర్ఘః. రామాణామ్. రామే, రామయోః. ఏత్యే కృతే—

'అజన్మ' అధికారము. 'ద్రవోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః' అనువ ర్తించుచు 'అచశ్చ'అను పరిభాష సమసరించి 'అచః' అను పదము లభించును. 'నామ్'పర మగునపుడు అజన్మజన్మమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'రామ'అను అజన్మాంగమునకు నామ్ పర మగుటచే అలోన్యపరిభాషచే (సూ.21) దీర్ఘము చివరి అకారమునకు వచ్చును. 'రామా + నామ్' అని యుండగా 'అటకుప్పాజ్ సమివ్యవాయేపి' అను సూత్ర ముచే (138) ఐత్వము 'రామాణామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ షష్ఠి యందు 'రామస్య, రామయోః, రామాణామ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యేవచనమున 'రామ'శబ్దమునకు 'జి'ప్రత్యయమును జేర్చగా 'రామ + జి'అని యుండును. 'లశకృతద్ధితే' అను సూత్రముచే (138) జకార మునఃత్సంజ్ఞ - 'రామ + ఇ'. 'అద్గణః'అను సూత్రముచే (27) గుణము - 'రామే' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమిద్వివచనమున 'షష్ఠీ' ద్వివచనమునందు వలె 'రామయోః'అను రూపము సిద్ధించును.

1. అచశ్చ. 1.2.28. ప్రాస్వదీర్ఘ పుతశబ్దైర్వ్యక్త అజ్విధీయతే తత్ర అచ ఇతి పత్యైర్లగ పదముపతిష్ఠతే (సి.కా.). (ఇది పరిభాషా సూత్రము) ప్రాస్వదీర్ఘపుతశబ్దోచ్చారణపూర్వముగ నెచట. అన్ విధింపబడునో అచట 'అచః'అను షష్ఠ్యంతపద మువస్థిత మగును.

సప్తమీ బహువచనమున రామశబ్దమునకు 'సుప్' అను ప్రత్యయమును జేర్చి 'రామ + సుప్' అని యుండును. పకారమునకు హలన్యసూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ - 'రామ + సు', 'బహువచనే యల్లేత్' అను సూత్రముచే (145) 'అ'కారమునకు 'ఏ'కారము - 'రామే + సు' అని యుండగా.

150. ఆదేశ ప్రత్యయయోః 8.8.59

ఇణ్ముఖ్యం పరస్యాపదాన్తస్యాదేశః ప్రత్యయావయవశ్చ యః సప్తస్య మూర్ధన్యాదేశః. ఈషద్వివృతస్య సస్య తాదృశ ఏవ షః, రామేషు. ఏవం కృష్ణాదయోఽప్యదన్తః.

'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః' 'ఇణ్కోః' అనునధికార సూత్రములును. 'సహే సాదః సః' నుండి 'సః' అను పదమును అనువర్తించును. ఇణ్ కవర్గములకంటె పరమును, అపదాన్తమును, ఆదేశము గాని, ప్రత్యయావయవము గాని, యగు సకారమునకు మూర్ధన్యవర్ణ మారేశ మగును.

ఇవల ఇణ్ (ఏకారము) కంటె పర మగు సకారము ప్రత్యయావయవమైనది. పదాన్తము కాదు. కావున నీ సూత్రముచే మూర్ధన్యము వచ్చును. సకారము ఈషద్వివృతము గాన దానికి మూర్ధన్యవర్ణములలో ఈషద్వివృతయత్నము కల దగు షకార మారేశ మై 'రామేషు' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లు సప్తమివర్ణక్రియందు 'రామే, రామయోః, రామేషు' అను రూపములు సిద్ధించినవి 'కృష్ణ' మొదలగు అకారాంతశబ్దము లన్నియు నిట్లే సిద్ధించును.

151. సర్వాదీని సర్వనామాని 1.1.27.

సర్వాదులకు (సర్వాదిగణపతితము లగు శబ్దములకు) సర్వనామములని పేరు.

సర్వనామ మనగా అన్నిటికిని నామ మని యర్థము, అనగా ఈ గణము నందలి పదము లన్నియు ప్రత్యేకముగ నొక వ్యక్తి లేక వస్తువు విషయమున గాక ప్రసంగానుసారముగ ఏవ్యక్తిని లేక వస్తువును గూర్చి యైనను ప్రయుక్తములు కావచ్చును. ఉదాహరణకు 'సర్వః' 'త్వం' 'అహమ్' మొదలగు వాటిని నందర్బానుసారముగ నే వ్యక్తులను లేక వస్తువులను గూర్చియైనను ప్రయోగించవచ్చును. సర్వాదిగణము ఈ క్రింద చూపబడుచున్నది.

సర్వ, విశ్వ, ఉభ, ఉభయ, డతర, డతమ, అన్య, అన్యతర
ఇతర, త్వత్, త్వ, నేమ, సమ, సిమ. (గణసూత్రము) పూర్వపరా-
వరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్. (గ. సూ.)
స్వమజ్ఞాతిధనాభ్యాయామ్. (గ. సూ.) అంతరం బహిర్యోగోపసంవా-
సయోః. త్యద్, తద్, యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదన్, ఏక, ద్వి-
యుష్మద్, అస్మద్, భవతు, కిమ్.

‘సర్వ’ మొదలు ‘కిమ్’ వరకును గల పదములకు సర్వాదిగణ మని పేరు.
సర్వ = సమ స్తము. విశ్వ = సమ స్తము. ఉభ = రెండు. ఉభయ = రెండింటి
సముదాయము. ‘డతర’, ‘డతమ’ అనునవి ప్రత్యయములు. రావున రదంతము
లకు సర్వనామప్రము, అన్య = ఇతర మైనది. అన్యతర = రెండింటిలో నొకటి.
ఇతర = ఇతర మైనది. త్వత్, త్వ = అన్యమైన. నేమ = సగము. సమ =
సమ స్తమైన. సిమ = సమ స్తమైన.

‘పూర్వపర’ మొదలగు మూడు సూత్రములును గణపాఠమధ్యమునం-
దుండుటచే ఓటికి గణసూత్రము లని పేరు. ‘పూర్వ’ మొదలగు నేడు శబ్దము-
లును వ్యవస్థయందును, సంజ్ఞావాచకములు రాని యప్పుడును మూత్రమే ఈ
గణమున చేర్చబడును. వ్యవస్థ యనగా స్వాభిధేయపేజైవధి నియమము, అనగా
తన వాచ్యార్థముచే నపేక్షితమగు అవధియొక్క నియమము. ఉదా-‘పూర్వః’
యనగానే దేనికంటె; అను నాకాంక్ష తప్పక కలుగును. ఈ విధముగ నియత-
ముగ అవధిసాపేక్ష మగు అర్థమును బోధించునపుడు మూత్రమే పూర్వాదులకు
సర్వనామసంజ్ఞ. మరియు ఈ పూర్వాదులు సంజ్ఞావాచకములుగ నుండరాదు.
అటు లై నయడలనే వాటికి సర్వనామసంజ్ఞ. ఉదాహరణకు-‘పూర్వః’ అనునది
దేనికైన నామధేయముగ నుపయుక్త మైనచో ఏని? సర్వనామసంజ్ఞ
యుండదు.

పూర్వ = మొదటి. పర = రెండవ (ఇతరమైన.) అపర = వశ్చిమము.
దక్షిణ = దక్షిణము. ఉత్తర = ఉత్తరము. అపర = సగ్భిమము. అధర =
క్రిందనున్న.

బంధువు, ధనము అను స్థములకంటె భిన్నము లగు స్థములందు
‘స్వ’ శబ్దము సర్వనామసంజ్ఞక మగును.

కాహ్యము అను నర్థమునందును, అభోజ్య మను నర్థమందును మాత్రమే 'అంతరి' శబ్దము స్వనామసంజ్ఞ మగును.

త్యక్ = అది, ఆ. తద్ = అది, ఆ. యద్ = ఏదైతే. ఏతద్ = ఇది. ఇదమ్ = ఇది, ఈ. అదన్ = అది, ఆ. ఏత = ఒక. ద్వి = రెండు. యుష్మద్ = నీవు అస్మద్ = నేను. భవతు = తమరు. కిమ్ = ఎవరు, ఏది.

ఈ సర్వాదిగణమున మొదటి శబ్ద మగు సర్వశబ్దమునకు జస్, జే జసి, ఆమ్, జీ అను నైదు విభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు తక్క ఇతరరూపము లన్నియు 'రామ' శబ్ద రూపముల వలెనే యుండును. కావున ప్రథమైవచన ద్వివచనములందు 'సర్వః', 'సర్వా' అను రూపము లగును. బహువచనమున 'సర్వ + జస్' అని యుండగా పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రావలసియుండ.

152. జనః శీ 71.17

అదంతాత్ సర్వనామ్నో జనః శీ స్వాత్, అనేకాత్స్వాత్ సర్వాదేశః.

సర్వే.

'అతో భిస ఐస్' 'సర్వనామ్నః స్మై' నుండి 'అతః' 'సర్వనామ్నః' అను వ ర్తించును. అదంత మగు సర్వనామముకంటె పర మగు 'జస్' కు 'శీ' అను నది ఆదేశ మగును.

'శీ' అనునది అనేకార్ అగుటచే సర్వాదేశమై వచ్చును. 'శీ' యనునది గూడ స్థానివద్భావముచే ప్రత్యయము గాన 'లశక్వత్రితే' అను సూత్రముచే (186) శకార మిత్యంజ్ఞక మగును. 'సర్వ + ఈ' - 'అద్గూః' (27) 'సర్వే' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయతృతీయ విభక్తులలో రామశబ్దమునకు వలెనే రూపము లుండును. చతుర్థైకవచనమున 'సర్వ + జే' అని యుండ.

153. సర్వనామ్నః స్మై 71.14

అతః సర్వనామ్నో జే స్మై. సర్వస్మై.

'అతో భిస ఐస్' 'జేర్యః' నుండి 'అతః' 'జే' అను వ ర్తించును. అదంత సర్వనామముకంటె పర మగు 'జే' ప్రత్యయమునకు 'స్మై' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జే' కు 'స్మై' అను నాదేశము చేయ 'సర్వస్మై' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచనమున 'సర్వ + జసి' అని యుండగా-

154. జసిభ్యోః స్మాత్స్మిన్ 7.1.15

అతః సర్వనామ్నో జసిభ్యో రేతో స్తః. సర్వస్మాత్.

'అతో భిస ఇన్' 'సర్వనామ్నః స్మై' నుండి 'అతః' 'సర్వనామ్నః' అనువ ర్తించును. ఆవంతసర్వనామముకంటె పర మగు 'జసి' 'జి' అను సుప్ ప్రత్యయముఁకు (క్రమముగా) 'స్మాత్' 'స్మిన్' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జసి'కి 'స్మాత్' అను నాదేశము చేయగా 'సర్వస్మాత్' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీ బహువచనమున 'సర్వ + ఆమ్' అని యుండగా-

155. ఆమి సర్వనామ్నః సుభౌ 7.1.52.

అవర్ణాన్తాత్ పరస్య, సర్వనామ్నో విహితస్యామః సుడాగమః స్యాత్. ఏత్వషత్వే - సర్వేషామ్. సర్వస్మిన్. శేషం రామవత్. ఏవం విశ్వాదయోష్యదస్తః.

'అజ్గస్య' అధికారము. 'ఆజ్ఞసేరసుక్' నుండి 'అత్' అనువ ర్తించును. అవర్ణాంత మగు అంగముకంటె పరమును, సర్వనామముకంటె (ప్రముగ) విధి పఠినదియు నగు 'అమ్'కు 'సుభౌ' అను నాగమము వచ్చును.

'సుభౌ' నందలి 'ఉ' 'బౌ'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. బీత్ గాన 'అమ్' నకు అద్య వయవముగ వచ్చును. ఈ సుడాగమముచే 'సర్వ + సామ్' అని యుండ 'బహు' వచనే యుల్మేత్' అను సూత్రముచే (145) యలాది బహువచనము పరముగ నున్నది గాన వెనుక నున్న అకారమునకు ఏకారము వచ్చి 'సర్వేసామ్' అని యుండగా 'అదేశప్రత్యయయోః' (150) అను సూత్రముచే 'సామ్' ప్రత్యయావయవ మగు సకారమునకు షత్వము చేయ 'సర్వేషామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సర్వ + జి' అని యుండగా - 'జసిభ్యోః స్మాత్ స్మిన్' అను సూత్రముచే (154) 'జి' ప్రత్యయమునకు 'స్మిన్' అను నాదేశము వచ్చుటచే 'సర్వస్మిన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర రూపము లన్నియు రామశబ్ద రూపముల వలె ఉండును. సర్వనామశబ్దములలో చేర్చబడిన 'విశ్వ' మొదలగు అదంతశబ్దము లన్నియును సర్వశబ్దమువలెనే యుండును.

ఉభశబ్దో నిత్యం ద్వివచనాంతః. ఉభౌ-2. ఉభాభ్యామ్-3.
ఉభయోః-2. తస్యేహ పాఠ అకజర్థః.

ఉభశబ్దమునకు 'రెండును' లేక 'ఇరువురును' అని యర్థము. కావున
దీనికి ద్వివచనాంతరూపములే గాని ఏకవచన బహువచనాంతరూపము లుండవు.
ప్ర వి-ఉభౌ; ద్వి-ఉభౌ; తృ-ఉభాభ్యామ్; చ-ఉభాభ్యామ్; పం-ఉభాభ్యామ్;
ష-ఉభయోః; స-ఉభయోః; అను రూపము లుండును.

సర్వశబ్దమునందు చూచిన విధమున సర్వనామసంజ్ఞాప్రయుక్తము లగు
విశేషకార్యము లన్నియు ఏకవచన బహువచనములందు మాత్రమే యుండుటచే
విత్యద్వివచన మగు 'ఉభ' శబ్దమును సర్వనామశబ్దములలో పరించుటవలని
ప్రయోజన మేమని సందేహము కలుగవచ్చును. దానికి సర్వనామత్వ ముండుటచే
'అవ్యయ సర్వనామ్నామకచ్' ప్రాక్షే' అను సూత్రముచే (1232) టికి పూర్వము
'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చును. ఇదియే దాని సర్వనామత్వమునకు ప్రయోజనము.

ఉభయశబ్దస్య ద్వివచనం నాస్తి. 'దతరదతమౌ' ప్రత్యయా.
'ప్రత్యయగ్రహణే తదంతగ్రహణమ్' ఇతి తదంతా గ్రాహ్యః. నేమ
ఇత్యర్థే. సమః సర్వపర్యాయః. తుల్యపర్యాయస్తు న. 'యథాసంఖ్య
మనుదేశః సమానామ్' ఇతి జ్ఞాపకాత్.

ఉభయశబ్దమునకు రెండు అవయవములు కలది అని అర్థము. దీనికి
ద్వివచనమున ప్రయోగము లేదు. ఏకవచన బహువచనములలో సర్వశబ్దమునకు
వలె రూపము లుండును.

ఈ గణమున పరితము లగు 'దతర' 'దతమ' అనునవి ప్రత్యయములు.
'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః' అను న్యాయముచే ఈ
ప్రత్యయములకు స్వతంత్రప్రయోగ ముండదు. 'ప్రత్యయగ్రహణే తదంతా
గ్రాహ్యః' అను న్యాయమున 'దతర' 'దతమ' ప్రత్యయములు సర్వనామసంజ్ఞకము
అనగా 'దతర' 'దతమ' ప్రత్యయాంతములు సర్వనామసంజ్ఞము లగు నవి
యర్థము. కావున ఈ ప్రత్యయములను జేర్చుటచే సిద్ధించిన కతర, కతమ,
యతర, యతమ, తతర, తతమ, ఏకతర, ఏకతమ అను ఎనిమిది శబ్దములును
సర్వనామసంజ్ఞములై సర్వశబ్దమువలె నుండును. నేమశబ్దమునకు సగము, అని
యర్థము.

సమశబ్దమునకు సమస్తము, సమానము, అను రెండర్థములు కలవు. అందు సమస్తము అను నర్థమునందు మాత్రమే దీనికి సర్వనామసంజ్ఞ యుండును గాని 'సమానము' అను నర్థమున నుండదు. 'యథాసజ్ఞ్యమనుదేశస్సమానామ్' అను సూత్రమున పాణిని 'సమానామ్' అని ప్రయోగించుటయే ఇందులకు ప్రమాణము. సమానార్థక మగు సమశబ్దమునకు గూడ సర్వనామసంజ్ఞ యుండుచో పాణిని పట్టిబహువచనమున 'సమేషామ్' అని ప్రయోగించి యుండెడివాడు.

156. పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయా

మసంజ్ఞాయామ్ 1.1.34

ఏతేషాం వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయాం సర్వనామసంజ్ఞా గణ సూత్రాత్ సర్వత్ర యా ప్రాప్తా సా జని వా స్యాత్. పూర్వే, పూర్వాః. అసంజ్ఞాయాం కిమ్? ఉత్తరాః కురవః. స్వాతిధేయాపేక్షవధినియమో వ్యవస్థా. వ్యవస్థాయాం కిమ్? దక్షిణా గాధకాః. కుశలా ఇత్యర్థః.

'విభాషా జని' అను సూత్రము, 'సర్వాదీని సర్వనామాని' నుండి 'సర్వ నామాని' అనుపత్తియగును. పూర్వాదిపదములకు వ్యవస్థయందును, అసంజ్ఞా వాచకత్వమునందును గణసూత్రముచే నిత్యముగ లభించిన సర్వనామసంజ్ఞ 'జన్' పర మగునపుడు వికల్పముగ నుండును.

'పూర్వ + జన్' అనునపుడు ఈ సూత్రముచే పూర్వశబ్దమునకు సర్వ నామసంజ్ఞ వైకల్పికము గాన సర్వనామసంజ్ఞ యున్నపుడు 'జనః శి' (152) ఇత్యాదులు ప్రవర్తించుటచే 'పూర్వే' యనియు, లేని పక్షమున 'రామాః' వలె 'పూర్వాః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.

'అసంజ్ఞాయామ్' అన నేలః అట్లనుటచే ఈశబ్దములు సంజ్ఞావాచకములుగ నుపయుక్తము లైనపుడు సర్వనామసంజ్ఞ యుండదు. 'ఉత్తరాః కురవః' అనుచోట 'ఉత్తరాః' అనునది ఒక దేశమునకు నామదేయముగ నుపయుక్త మైనది గాన దీనికి సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. కావుననే 'ఉత్తరే' యను రూపము కాక 'ఉత్తరాః' అను రూపము సిద్ధించినది. (వ్యవస్థాపదార్థము గణసూత్రవ్యాఖ్యాన మునరూపబడినది) 'వ్యవస్థాయామ్' అని యననేలః వ్యవస్థ లేనిచో సర్వనామసంజ్ఞ రాకుండుటకై ఈ పదము చేర్చబడినది. కావుననే 'దక్షిణా గాధకాః' అనుచో 'దక్షిణాః' అనుదానికి 'నేర్పరులు' అను నర్థమగుటచే (వ్యవస్థ లేదు గాన)

సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. దిగ్భు మైనపుడే దేనికి ఓర్తరము, దేనికి నక్షిణము అను అవధ్యపేక్ష యుండును గాన, ఉత్తరదక్షిణశబ్దము లప్పుడు సర్వనామసంజ్ఞకము లగును.

157. స్వమజ్ఞాతి భనాభ్యామ్ 1.1.35

జ్ఞాతిధనాన్యవాచినః స్వశబ్దస్య ప్రాప్తా సంజ్ఞా జసి వా. స్వే, స్వాః. ఆత్మీయా ఆత్మాన ఇతి వా. జ్ఞాతిధనవాచినస్తు స్వాః. జ్ఞాతయోర్ధా వా.

అనువృత్తులను పూర్వసూత్రమునందు వలె గ్రహింపవలెను. జ్ఞాతిధనాన్య వాచి యగు స్వశబ్దమునకు ప్రాప్త మగు సర్వనామసంజ్ఞ 'జన్' పర మగునపుడు వికల్పముగ నుండును,

స్వశబ్దమునకు ఆత్మ (తాను), ఆత్మీయము, జ్ఞాతి,ధనము అను నాలు గర్థములు గలవు. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వంత్రిష్వాత్మీయే స్వోఽప్రియాం ధనే' అని యుపరుడు. అందు మొదటి రెండృములందు మాత్రమే స్వశబ్దమునకు సర్వనామత్వము. ఆ సర్వనామత్వము 'జన్' పర మగునపుడు వైదిత్విచ మని యీ సూత్రము చెప్పుచున్నది గాన ప్రతమాబహువచనమున 'స్వే' స్వాః' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'స్వే', 'స్వాః' అనుదానికి 'ఆత్మీయులు' లేక 'తాము' అని యర్థము. ఇది జ్ఞాతిధనవాచక మగునపుడు సర్వనామము కాదు గాన 'స్వాః' అను నొక్కరూపము మాత్రమే యుండును.

158. అస్తరం బహిర్మో గోపసంహృతయోః 1.1.36

బాహ్యో పరిధానీయే చార్థేఽస్తరశబ్దస్య ప్రాప్తా సంజ్ఞా జసి వా. అస్తరే, అస్తరాః వా గృహాః; బాహ్యో ఇత్యర్థః. అస్తరే, అస్తరా వా శాకుతాః- పరిధానీయా ఇత్యర్థః.

అనువృత్తులను పూర్వసూత్రమందు వలె గ్రహింపవలెను. బాహ్యము, పరిధానీయము అను నర్థములందు 'అంతర' శబ్దమునకు సంప్రాప్త మగు 'సర్వ నామసంజ్ఞ 'జన్' పర మగునపుడు వికల్పముగ నగును

సర్వనామసంజ్ఞ యున్న పక్షమున 'జనః' ఇత్యాదులు ప్రవర్తించుటచే 'అస్తరే' అనియు తదభావపక్షమున 'అస్తరాః' అనియు రెండు రూపము లగును. మూలములోని మొదటి యుదాహరణమున 'అస్తర' శబ్దము బాహ్య

మను సర్వమందును, రెండవ యదాహరణమున అధోవత్త మను సర్వమందును ప్రయుక్త మైనది. కావున సర్వనామత్వము.

159. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా. 7.1.16

ఏభ్యో జనిభ్యో స్మాత్ స్మిన్ వా స్తః, పూర్వస్మాత్, పూర్వాత్ పూర్వస్మిన్, పూర్వే. ఏవం పరాదీనామపి. శేషం సర్వవత్.

‘జనిభ్యో స్మాత్ స్మిన్’ అను సూత్ర మనువర్తించును.

‘పూర్వ’ మొదలగు తొమ్మిది శబ్దముల కంటెను పరమగు జని, జి, అను ప్రత్యయములకు ‘స్మాత్’ ‘స్మిన్’ ఆదేశములు. వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వైకల్పికముగ ‘స్మాత్’ ‘స్మిన్’ లు వచ్చు పక్షమున ‘పూర్వస్మాత్’ పూర్వస్మిన్ అను రూపములును, ఇవి రాని పక్షమున రామశబ్దమునకు వలె ‘పూర్వాత్’ ‘పూర్వే’ అను రూపములును సిద్ధించును. ‘పర’ మొదలగు మిగిలిన ఎనిమిది శబ్దములకును నిచ్చే రూపము లగును. శిష్ట రూపములు సర్వశబ్దమునకు వలె నుండును.

160. ప్రథమచరమ తయోల్పార్థకతివయనేమాళ్చ 1.1.33

ఏతే జని ఉత్తనంజ్ఞా వా న్యుః. ప్రథమే. ప్రథమాః. తయః ప్రత్యయః-ద్విత్తయే. ద్విత్తయాః. శేషం రామవత్ నేమే. నేమాః. శేషం సర్వవత్.

‘సర్వాదీని సర్వనామాని’ నుండి ‘సర్వనామాని’, ‘విభాషా జని’ అను సూత్రమును, అనువర్తించును. ప్రథమచరమశబ్దములు, తయప్రత్యయాస్త శబ్దములు, అల్ప, అర్ధ, కతివయ, నేమశబ్దములును ‘జన్’ పర మగునెప్పుడు వికల్పముగ సర్వనామసంజ్ఞము లగును.

సర్వనామత్వపక్షమున ‘జనః శీ’ ఇత్యాదిసూత్రములు ప్రవర్తించుటచే ప్రథమే ‘ద్విత్తయే’ ‘నేమే’ ఇత్యాది రూపములును, తదభావపక్షమున ప్రథమాః, ‘ద్విత్తయాః’, ‘నేమాః’ ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

సూత్రముం దున్న ‘తయ’ అనుదానికి ‘తయప్’ ప్రత్యయ మని యుద్ధము.

ప్రత్యయగ్రహణే తదన్త గ్రాహ్యో అను నియమముచే నిచట తయప్ ప్రత్యయాంతము లగు ద్విత్తయ, ద్వయ, క్రితయ, త్రయ, చతుష్టయ. పంచతయ

మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడును. ఇతరరూపము లన్నియు సర్వశబ్దరూపముల వలె నుండును.

వా. తీయస్య జీత్స వా.

ద్వితీయస్మై, ద్వితీయాయ ఇత్యాది. ఏవం తృతీయః.

‘తీయ’ ప్రత్యయాంతము లగు పదములకు ‘జీత్’ లగు ప్రత్యయములు (జే, జసి, జన్, జీ) పర మగునపుడు సర్వనామసంజ్ఞ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే తీయప్రత్యయాంత మగు ద్వితీయ శబ్దమునకు సర్వనామత్వము వైకల్పికము గాన ‘జే’ పర మగునపుడు ‘ద్వితీయస్మై’, ‘ద్వితీయాయ’, అనియు, ‘జసి’ పర మగునపుడు ‘ద్వితీయస్మాత్’, ‘ద్వితీయాత్’, అనియు, ‘జీ’ పర మగునపుడు ‘ద్వితీయస్మిన్’, ‘ద్వితీయే’, అనియు రెండేసి రూపము లగును. ‘జన్’ పర మగునపుడు సర్వనామత్వప్రయుక్త విశేష మేమియు లేదు గాన ‘ద్వితీయస్య’ అనియే రూపము సిద్ధించును. కాని స్త్రీలింగమున దీనికి గూడ ప్రయోజనముండును. ‘తృతీయ’ శబ్దమునకు కూడ నిట్లే రూపము లుండును.

లఠారాంత మగు నిర్జరశబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున ‘నిర్జరః’ అను రూప మగును. ద్వితీవచనమున ‘నిర్జర + ఓ’ అని యుండగా-

161. జరాయా జరసన్వతరస్యామ్ 7.2.101

అజాదౌ విభక్తౌ.

‘అన్యతరస్యామ్’ అను పదమునకు వికల్పముగా అని యర్థము. ‘అచి ర్ఘుతః’ ‘అష్టన ఆ విభక్తౌ’ నుండి ‘అచి’ ‘విభక్తౌ’ అనువర్తించును. అజాది విభక్తి పర మగునపుడు జరాశబ్దమునకు వికల్పముగ ‘జరస్’ అను సాదేశము వచ్చును.

నిర్జరశబ్దము ‘నిర్గతః జరాయా’ అను నర్థమున ‘నిర్’ అను ఉపసర్గకును జరాశబ్దమునకును సమాసముచేయుటచే విషన్న మైనది. ఇందు జరాశబ్దమున్నను ఇది ‘నిర్జర’ శబ్దము కాని ‘జరా’ శబ్దము కాదు గావున నీ సూత్రమున కిచట ప్రసంగము లేదని సందేహమును తొలగించుటకై క్రింది పరిభాష చూపబడుచున్నది.

పరి. పదాభ్యాధికారే తస్య చ తదన్తస్య చ.

పదాధికారమునందును అభ్యాధికారమునందును విధింపబడిన ఆదేశము ఏ పదమునకు విహిత మైనదో దానికిని, అది యంతమునందు గల సముదాయమునకును వచ్చును.

ఈ పరిభాష ననుసరించి ఈ జరసాదేశము అంగాధికారములోనిది గాన జరాశబ్దమునకే కాక జరాశబ్ద మంతమున గల నిర్జరశబ్దమునకు గూడ రావచ్చును. కాని ఈ యాదేశము అనేకాల్ కావున 'అనేకాల్ శివ్ సర్వస్య' అను సూత్రముచే (45) 'నిర్జర' అనుదానికి సర్వాదేశముగ రావలసి యుండ.

పరి. నిర్దిశ్యమానస్మాదేశా భవన్తి

ఆదేశవిధాయకశాస్త్రమున షష్ఠ్యంతపదముచే నేది నిర్దిష్ట మగునో దానిస్థానమున మాత్రమే ఆదేశము వచ్చును.

'జరాయా జరసన్యతరస్యామ్' అను సూత్రమున (161) 'జరా' శబ్దము మాత్రమే షష్ఠ్యంతపదముచే నిర్దిష్టమై యున్నది. కావున జరసాదేశము 'నిర్జర' శబ్దమునందలి 'జర' అను భాగమునకు మాత్రమే వచ్చును.

కాని పై సూత్రమున 'జరా' శబ్దమునకు 'జరిన్' ఆదేశము విహితము కాని 'జర' శబ్దమునకు కాదు. 'నిర్జర' శబ్దమున నున్నది 'జర' శబ్దము కాని 'జరా' శబ్దము కాదు. అట్టిదో నిచట జరసాదేశమెట్లు వచ్చును? అను సందేహము కలుగును. తన్నిష్పత్యర్థమై లోకిసిద్ధ మగు నీ క్రింది న్యాయము చూపబడుచున్నది.

పరి. ఏకదేశ వికృతమనన్యవత్.

ఏదైన యొక అవయవమున వికారము కలిగినను ఒక వస్తువు మరియొక వస్తువు కాజాండు. ఉదాహరణకు- కుక్కకు తోక తెగినను కుక్కయే యగును గాని మరియొక జంతువు కాజాలదు. అట్లే 'జరా'లోని దీర్ఘము పోయి హ్రస్వము వచ్చినను దానిని 'జరా' శబ్దముగ పరిగణింపవచ్చును. కావున నీ సూత్రముచే జరసాదేశము వచ్చుటలో సందేహము లేదు.

ఇట్లు జరసాదేశము చేయగా 'నిర్జరసా' అను హామము సిద్ధించును.

ఈ విధముగ అజాదులగు (ఇద్యంతములు లోపించినవిదప) టా, జన్, అమ్, టా, శన్, టా, జే, జన్, టన్, ఆమ్, జి, టన్, ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు వైకల్పిక జరసాదేశముచే "నిర్జరసా, నిర్జరసా, నిర్జరసమ్, నిర్జ

రసౌ. నిర్జరసః, నిర్జరసా, నిర్జరనే. నిర్జరసః, నిర్జరసః, నిర్జరసోః, నిర్జరసామ్, నిర్జరసి, నిర్జరసోః” అను రూపములు సిద్ధించును. జరసా దేశము రాని పక్షమున ఈ అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడును, హలాది విభక్తులు పర మగునపుడును గూడ రామశబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. అనగా అజాదివిభక్తులందు రెండేసి రూపములును హలాదివిభక్తులందు ఒక్కొక్క రూపమును ఉండును.

అకారాంత మగు ‘విశ్వపా’ శబ్దమునకు ప్రథమైఃవచనమున ‘విశ్వపా + సు’ అని యుండగా రుత్వవిస్ఫలించే ‘విశ్వపాః’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున ‘విశ్వపా + ఓ’ అని యుండగా ‘ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః’ అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము ప్రాప్తింప.

162. దీర్ఘాజ్ఞసి చ. 6.1.105

దీర్ఘాజ్ఞసి ఇచి చ పరే న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. వృద్ధిః—విశ్వపా విశ్వపాః, హేవిశ్వపాః, విశ్వపామ్, విశ్వపౌ.

‘ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః’ నుండి ‘పూర్వసవర్ణః’ ‘నాదిచి’ అను సూత్రమును అనువర్తించును. దీర్ఘముకంటె జన్ ప్రత్యయము, ఇన్, పర మగునపుడు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము రాదు.

ఇట్లు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము రాకుండుటచే ‘పృద్ధిరేచి’ అను సూత్రముచే (83) వృద్ధి చేయగా ‘విశ్వపౌ’ అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున ‘విశ్వపా + (జ)అన్’ అని యుండ పై సూత్రముచే పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము విసిద్ధము గాన ‘అకః సవర్ణే దీర్ఘః’ అను సూత్రముచే (42) సవర్ణ దీర్ఘమును, రుత్వవిస్ఫలములును జేయ ‘విశ్వపాః’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘సంబోధనప్రథమారూపములు గూడ ఇట్లే ఉండును.

ద్వితీయైఃవచనమున ‘విశ్వపా + అమ్’ అని యుండ ‘అమి పూర్వః’ అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా ‘విశ్వపామ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనరూప మగు ‘విశ్వపౌ’ అనునది ప్రథమాద్వివచనమువలె నిష్పన్నమగును.

ద్వితీయాలిహువచనమున ‘విశ్వపా + (ళ)అన్’ అని యుండగా-

163, సుధనపుంసకన్య. 1.1.43

స్వాదివజ్ఞువచనాని సర్వనామస్థానసంజ్ఞాని స్యురీక్లే జన్య.

'శి సర్వనామస్థానమ్' నుండి 'సర్వనామస్థానమ్' అనువర్తింతును. 'సుత్' అనునది 'సు, టె, జన్, అమ్, టె'ల ప్రత్యాహారము. సపుంసకలింగము కాని ప్రాతిపదికకంటె పర మగు సుమొదలగు ఐదు వచనములకు సర్వనామ స్థాన మని పేరు.

164. స్వాదిష్టసర్వనామస్థానే. 1.4.17

కప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్టసర్వనామస్థానేషు పూర్వం పదం స్మాత్.

'సు ప్రిజన్తం పదమ్' నుండి 'పరిమ్' అనువర్తింతును. కప్రత్యయము వరకు నున్నట్టియు, సర్వనామస్థాన భిన్నములును అగు స్వాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు వెనుక నున్నది పదసంజ్ఞ మగును.

ఇవట 'కప్రత్యయావధిషు స్వాదిషు' అని చెప్పబడిచే చతుష్ఠిపంచమా ధ్యాయగతము అగు ప్రత్యయము లన్నియు గ్రహింపబడినవి.

165. యచి భమ్. 1.1.18

యాదిషు అజాదిషు చ తప్ప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్టసర్వనామ స్థానేషు పూర్వం భసంజ్ఞం స్మాత్.

పై సూత్రము అనువర్తింతును యకారము గాని అచ్ గాని ఆదియందు కలిగినవియు, సర్వనామస్థానభిన్నములును తప్ప్రత్యయావధిషులును అగు స్వాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు పూర్వశబ్దస్వరూపము భసంజ్ఞ మగును.

పై యుదాహరణమున 'విశ్వపా' అనుదానికి సర్వనామస్థానభిన్న మగు 'శస్' అను ప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'స్వాదిషు...' అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞయు, ఈ ప్రత్యయము అజాది గాన ఈ సూత్రముచే భసంజ్ఞయు (రెండును) రాపింపి యుండ.

166. అకథారాదేరాసంజ్ఞా 1.4.1

ఇత డిఁర్ధ్వం 'కథారాః కర్మధారయే' ఇత్యుతః ప్రాగేకస్యేకైవ సంజ్ఞా జ్ఞేయా, యా పరాఽనవకాశా చ.

ఈ సూత్రము (ప్రథమాధ్యాయ చతుర్థపాద ప్రథమసూత్రము) మొదలు 'కదారాః కర్మధారయే' అను ద్వితీయాధ్యాయ ద్వితీయపాదమునందలి ముప్పది నాల్గవ సూత్రమువరకును ఒక దానికి ఒక్క సంజ్ఞ యే యుండును. అందును ఒక లక్ష్యమున రెండు సంజ్ఞల కవకాశము లభించినపుడు ఆ రెండింటిలో నేది పర మైనదో, ఏది నిరవకాశమో యా సంజ్ఞ వచ్చును. ప్రకృత స్థలమున భసంజ్ఞ పర మైనది. ఈ భసంజ్ఞ కివకాశ మున్న ప్రతిస్థలమునందును పదసంజ్ఞా సూత్రము ప్రవర్తించును గాన, అది ప్రవర్తించుచో భసంజ్ఞాసూత్రము నిరవకాశ మగును. కావున పదసంజ్ఞను బాదించి భసంజ్ఞ ప్రవర్తించును.

ఇట్లు 'విశ్వపా + శస్' అనునపుడు 'విశ్వపా' అనునది భసంజ్ఞక మై యుండ—

167. అతో ధాతోః. 6.4.140

ఆకారాన్తో యో ధాతుః, తదన్తస్య భసంజ్ఞకాజ్ఞస్య లోపః. "అతోన్తస్య"(21) విశ్వపా, విశ్వపా, విశ్వపాభ్యామ్ ఇత్యాది. ఏవం శబ్దద్మాదయః, ధాతోః కిమ్? హాహాన్ హాహా, హాహై. హాహాః, హాహాః, హాహామ్, హాహే.

అజ్ఞస్య 'భస్య' అని అధికారసూత్రములు. ఆకారాంతధాతువు అంతమందు గల భసంజ్ఞక మగు అంగమునకు లోపము వచ్చును.

'విశ్వపా' అనునది 'విశ్వం పాతి' అను నర్థమున 'పా'ధాతువునకు 'వి'ప్రత్యయము చేర్చబడి సేదించిన రూపము. 'విశ్వపా + అస్' అనునపుడు 'విశ్వపా' అనునది ఆకారాంతధాతువు అంతమందు గల భసంజ్ఞ మగు అంగము. కావున నీ సూత్రము ప్రవర్తించును. 'అతోన్తస్య' అను పరిభాషచే (21) లోపము అంత్యవర్ణమునకు వచ్చును. 'విశ్వపా + అస్' అని యుండ సకారమునకు రుత్వవిస్మయాలచే 'విశ్వపా' అను రూపము సేదించును.

అజ్ఞాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఆకారలోపము గలుగును. హలాది ప్రత్యయము పర మగునపుడు విశేషకార్య మెద్దియు నుండదు. కావున తృతీయాదివిభక్తులలో:—

త్వ. విశ్వపా, విశ్వపాభ్యామ్, విశ్వపాభిః. చ. విశ్వపే, విశ్వపాభ్యామ్, విశ్వపాభ్యః; పం. విశ్వపః, విశ్వపాభ్యామ్, విశ్వపాభ్యః;

ష. విశ్వపః, విశ్వపోః, విశ్వపామ్; స. విశ్వపి, విశ్వపోః, విశ్వపాసు;
అను రూపములు సిద్ధించును. 'శబ్దధ్యా' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇట్లే
ఉండును.

'దాతోః' అన నేల: అట్లనుటచే 'హాహా + (శ)అన్' అనుచో 'హాహా,
అనునది ఆకారాంత మైనను ఆకారాంతధాత్వంతము కాకుండుటచే ఆకారలోపము
రాదు..

"ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ
దీర్ఘము, 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' అను సూత్రముచే (137) సకారమునకు
సకారమును వచ్చి 'హాహాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

హాహాః:- టా పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘముచే నీ రూపము సిద్ధించును.

హాహై:- జే పర మగునపుడు వృద్ధిచే నీ రూపము నిష్పన్న మైనది.

హాహాః:- 'జిసి,జిసె'లు పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘ సందిచే నీ రూపము లగును.

హాహాః:- 'ఓన్' పర మగునపుడు వృద్ధి, రుత్వవిసర్గలచే నీ రూపము
సిద్ధించును.

హాహామ్:- 'అమ్' పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘముచే నీ రూప మగును.

హాహే:- 'జి' పర మగునపుడు గుణము వచ్చుటచే నీ రూప మగును.

హాలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'విశ్వపా' శబ్దమునకు వలె
రూపము లుండును. 'హాహా' అనునది ఒక గంధర్వుని పేరు.

హరిశబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'హరి + సు' అనునపుడు సకారమునకు
రుత్వవిసర్గములచే 'హారి' అను రూప మగును.

ద్వివచనమున 'హరి + టె' అని యుండగా ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః
అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము వచ్చి (ఇకారసవర్ణదీర్ఘ మగు
ఈకార మేకాదేశ మగుటచే) 'హరీ' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

బహువచనమున 'హరి + (జి)అన్' అని యుండగా:-

168. జిసి చ. 7.3.109

ప్రాస్వాస్తస్యాజ్జస్య గుణః. హరయః.

'ప్రాస్వస్య గుణః' అను సూత్రము 'అజ్జస్య' అను నధికారసూత్రమును
అనువర్తించును. ప్రాస్వాంత మగు అంగమునకు జిస్ పర మగునపుడు
గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే గుణము-హరే + అన్; అయాదేశము — 'హరయన్';
— సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు — 'హరయః' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున హేహరి + న్ అని యుండగా:-

169. హ్రస్వస్య గుణః 7.3.108

సమ్బుద్ధౌ. హేహరే, హరిమ్, హరీ, హరీన్.

'సమ్బుద్ధౌ' చ' నుండి 'సమ్బుద్ధౌ' అనువర్తించును. సంబుద్ధి (సమ్బోధనప్రథమైకవచనము) వర మగునపుడు హ్రస్వాంతాంగమునకు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అలోన్యపరిభాషాను సారముగ (సూ.21) ఇకారము నకు గుణము వచ్చి 'హేహరే + న్' అని యుండగా 'ఏజ్ హ్రస్వాత్ సమ్బుద్ధేః' అను సూత్రముచే (184) సంబుద్ధి యగు 'న్' కు లోపము — 'హేహరీ' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయైకవచనమున 'హరి + అమ్' అని యుండ 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (185) పూర్వరూపముచేయ 'హరిమ్' అని యగును.

ద్వీపవచనమున మగు 'హరీ' ప్రథమాద్వీపవచనమునందు వలె సిద్ధించును. ఐహావిచనమున 'హరి + అన్' అని యుండ 'ప్రథమయోః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘముచే 'హరీన్' అని యై పిదప 'తస్మాచ్ఛసో వః పుంసి' అనుసూత్రముచే (187) సకారమునకు సకారము వచ్చి 'హరీన్' అను రూప మగును.

తృతీయైకవచనమున 'హరి + (టా) ఆ' అని యుండగా:-

170. శేషో ఘృనభి 1.4.7

శేష ఇతి స్పష్టార్థమ్, అనదీసంజ్ఞా హ్రస్వా యావిదుతౌ తదన్తం సఖివర్జం ఘి సంజ్ఞమ్.

'యూప్ర్యాభ్యానరీ' నుండి 'యూ' (ఇకారకారము అని యర్థము) 'జీతి హ్రస్వశ్చ' నుండి 'హస్యః' అనువర్తించును. 'నదీసంజ్ఞ లేని హ్రస్వము లగు ఇకారకారము లంతమున గలదియొ, సఖిశబ్దభిన్నమును, నగు శబ్దము ఘి సంజ్ఞవ మగును.

'జీతి హ్రస్వశ్చ' అను సూత్రము (222) చే ప్రీలింగమున ఇకారకారాంతశబ్దములకు జీత్తు లగు ప్రత్యయములు వర మగునపుడు వికల్పముగ

నదీసంజ్ఞ విధింపబడినది. 'అట్టి నదీసంజ్ఞ లేని పదములు' అను నర్థమున 'శేషః' అను పదము ప్రయుక్తమైనది. కాని ఘిసంజ్ఞావిధాయక మగు సీ సూత్రము సామాన్యశాస్త్రము. నదీసంజ్ఞావిధాయక సూత్రము (222) విశేష శాస్త్రము. 'ఉత్పృజ్యావద విషయం సామాన్యం ప్రవర్తతే' అను న్యాయముచే నదీసంజ్ఞాప్రాప్తి లేని స్థలములందు మాత్రమే ఘిసంజ్ఞావిధాయకశాస్త్రము ప్రవర్తించును. అంతే కాక 'ఆకడారాదేకా సంజ్ఞా' అను (186) నియమ ముండుటచే రెండు సంజ్ఞ లొకదానికి ఉండజాలవు. కావున 'నదీసంజ్ఞ లేని ఇకారఉకారాంతపదములకు ఘిసంజ్ఞ యుండును' అను నర్థము అర్థాత్ సిద్ధమగుచున్నను మరల 'శేషః' అను పదముచు ప్రయోగించుట అర్థస్పష్టత్వాదే అని తెలిసికొనవలెను. హరిశబ్దమునకు నదీసంజ్ఞావకాశము లేదు గాన ఘిసంజ్ఞ రావచ్చును.

171. అజో నాఽస్త్రియామ్ 7.3.120

ఘేః పరస్యాఽఽజో నా స్యాదస్త్రియామ్. అజీతి టాసంజ్ఞా. హరిణా, హరిభ్యామ్, హరిభిః.

'అచ్చ ఘే' నుండి 'ఘేః' అరువర్తించును. ఘిసంజ్ఞకముకంటె పరమగు 'అజో'కు 'నా' ఆదేశము వచ్చును. త్రీలింగమున మాత్రము రాదు.

'అజో' అనునది 'టా' ప్రత్యయమునకు ప్రాచీనాచార్యుల సంజ్ఞ. ఈ సూత్రముచే 'టా'కు 'నా' ఆదేశము పిదప 'అటో' కు స్వాక్షిప్తమవ్వవచ్చునని 'అని' అను సూత్రముచే (188) ఇత్వము వచ్చి 'హరిణా' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనబహువచనప్రత్యయము లగు 'భ్యామ్' 'భిన్' ప్రత్యయములను చేర్చినపుడు 'హరిభ్యామ్' 'హరిభిః' అను రూపములు నిష్పన్నమగును.

చతుర్థ్యేఽవచనమున 'హరి + (జే) ఏ' అని యుండగా-

172. ఘేర్జితి 7.3.111

ఘిసంజ్ఞకస్య జీతి గుణః. హరయే.

'సుపి చ' 'హ్రస్వ్య గుణః' నుండి 'సుపి' 'గుణః' అనువర్తించును. ఘిసంజ్ఞ మునకు 'జీత్' అగు సుప్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు గుణము ఆదేశమగును.

ఈ సూత్రముచే గుణము వచ్చి 'హరే + ఏ' అని యుండ 'ఏవో' యనావాహః' అను సూత్రముచే (22) అయాదేశము వచ్చి 'హరయే' అను రూపము

సిద్ధించును. ద్వివచనవిహవచనములందు 'హరిభ్యామ్' 'హరిభ్యః' అను రూపము లగును. పంచమీవ్యక్తివచనములందు 'హరి + (జసి)అస్' 'హరి + (జస్) అస్' అని యుండ 'ఘేర్జితి' అను సూత్రముచే గుణము 'హరే + అస్' అని యుండగా-

173. జసిజస్సోత్ప 6.1.110

ఏజో జసిజస్సోరతి పూర్వరూపమేకాదేశః. హరేః-2. హర్యోః. హరీణామ్.

'ఏజః పదాంతాదతి' 'అమిపూర్వః' నుండి 'ఏజః', 'అతి', 'పూర్వః', 'ఏకః పూర్వపరయోః' అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ఏజీనకు 'జసి' 'జస్' ల హ్రస్వఅకారము పర మగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశ మగును.

ఇచట రేఖోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు 'జసి' 'జస్' ల అకారము పర మగుటచే పూర్వరూపము వచ్చి 'హరేస్' అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'హరేః' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీద్వివచనవిహవచనరూపములు చతుర్థియందు వలె ఉండును. షష్ఠీద్వివచనమున 'హరి + ఓస్' అని యుండ యణాదేశము 'హర్యోస్'; సకారమునకు రుత్వవిసర్గములుచేయ 'హర్యోః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీవిహవచనమున 'హరి + ఆమ్' అనునపుడు 'హ్రస్వనద్యాపోనుబ్' అను సూత్రముచే (148) ఆమ్నకు సుడాగమము- పిదప 'నామి' సూత్రముచే (149) దీర్ఘమును వచ్చుటచే 'హరీనామ్' అని యుండ- 'అట్కపాప్వాజీనుమ్వహ యేఽపి' అను సూత్రముచే (138) సకారమునకు ఇత్వమును రాగా 'హరీణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'హరి + జి' అని యుండగా-

174. అచ్చ ఘేః. 7.3.119

ఇదుద్భ్యాముత్తరస్య జేరాత్ స్యాత్; ఘేరత్. హరా, హర్యోః, హరిషు. ఏవం కవ్యాదయః.

'జేరామ్నద్భ్యామ్నీభ్యః' నుండి 'జేః', 'ఇదుద్భ్యామ్' 'ఘేరత్' అను సూత్రములు అనువర్తించును. హ్రస్వము లగు ఇకారఉకారములకంటె పర మగు

‘జీ’కిబౌకార మాదేశ మగును; ఘిసంజ్ఞకిమునకు (అలోస్త్యపరిభాషచే (సూ-21) దాని యంత్యాక్షరమునకు) హ్రస్వ మగు ‘అ’కార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు అకారాదేశమును. ‘జీ’ప్రత్యయమునకు బౌకారమును నాదేశముగ వచ్చిన పిదప ‘హర + బౌ’ అని యుండ ‘వృద్ధిరేచి’ అను సూత్రముచే (33) వృద్ధి-‘హరౌ’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున షష్ఠీద్వివచనమునందు వలె రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున ‘హరిను’ అని యుండ ‘ఆదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వ మాదేశమై ‘హరిషు’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘కవి’మొదలగు శబ్దముల రూపములను గూడ నిశ్చే సాధించవలెను.

‘సఖి’శబ్దప్రథమైవచనమున ‘సఖి + ను’ అని యుండగా-

175. అనజ్ సౌ 7 1.93

సఖ్యురజస్యానజాదేశః అసమ్బుద్ధౌ సౌ.

‘సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ’ అను సూత్రము, ‘అజస్య’ అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. సమ్బుద్ధిభిన్నమగు ‘సు’వర్త మగునపుడు సఖిశబ్దాంగమునకు ‘అనజ్’ ఆదేశముగ వచ్చును.

‘అనజ్’నందలి ‘అ’‘జ్’లు ఇత్సంజ్ఞకిములు. ‘జీత్’ కావున ‘జీప్’ అను సూత్రముచే (46) అంతాదేశముగ (ఇకారస్థానమున) వచ్చును. ‘సఖన్ + న్’ అని యుండగా-

176. అలోన్యాత్ పూర్వ ఉపధా. 1.1.65

అన్త్యాదలః పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞః.

అంత్య మగు వర్ణముకంటె పూర్వమునందున్న వర్ణమునకు ‘ఉపధ’ యని పేరు.

ఈ సూత్రముచే ‘సఖన్’లోని అంత్యవర్ణ మగు సకారముకంటె పూర్వమునందున్న ‘అ’కారమునకు ఉపధ యని పేరు.

177. సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ. 6.4.8

నాంతస్య ఉపధాయా దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే.

‘నో’పధాయా’ అను సూత్రము అనువర్తించును. సమ్బుద్ధిభిన్న మగు

సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు సకాలాంత మగు అంగముయొక్క ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇవట సకాలాంతాంగము 'సఖాన్'. దీనికి 'స్' అను సర్వనామస్థానము పరముగ నున్నది. ఇది(స్)సంబోధనప్రథమైరవచనము కాదు. కావున దీని యుపధ యగు 'అ'కారమునకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'సఖాన్ + స్'అని యున్నది:-

178. అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః. 1.2.41

ఏకాల్ ప్రత్యయో యః, సోఽపృక్తసంజ్ఞః స్యాత్.

ఏకాల్ రూప మగు ప్రత్యయమునకు అపృక్త మని పేరు. ఈ సూత్రముచే 'స్'కు అపృక్తసంజ్ఞ లభించినది.

179. హల్ బ్రాహ్మ్యో దీర్ఘాల్ సుతీస్యపుక్తం హల్. 6.1.68

హలంతాస్పరం, దీర్ఘా యా బ్రాహ్మ్యౌ తదంతాచ్చ పరం 'సు' 'తి' 'సి' ఇత్యేతదపృక్తం హల్ బుప్యతే,

'లోహోవ్యోర్వలి' నుండి 'లోహ'అనుప ర్తించును. హలంతముకంటెను, దీర్ఘము అగు 'జీ' 'ఆప్' ప్రత్యయము లంతమునందు కలదానికంటెను, పర మగు 'సు' 'తి' 'సి'ల అపృక్తహల్లు లోపించును. 'తి' 'సి' అనునవి 'తిజ్' ప్రత్యయములు. వీటి ఇకారము 'జిత్' అగు 'లజ్' మొదలగు లకారములందు 'ఇతశ్చ' అనుసూత్రముచే (426)లోపించుటచే 'త్' 'స్' అనుహల్లులు మాత్రము మిగులును. 'జీ' అనుదానిచే జీప్, జీష్, జీన్ అను శ్రీప్రత్యయములును, 'ఆప్' చే టాప్, చాప్, చాప్ అను శ్రీ ప్రత్యయత్రయమును గ్రహింపబడును.

హలంత మగు 'సఖాన్' కంటె పర మగు 'స్' ఈ సూత్రముచే లోపింప 'సఖాన్' అని యుండును.

180. స లోహః ప్రాతిపదికా న్తస్య. 8.2.7

ప్రాతిపదికసంజ్ఞకం యత్ పదం తదన్తస్య నన్య లోహః. సఖా.

స, లోహః, ప్రాతిపదిక, అన్తస్య-(స, ప్రాతిపదిక, అనునవి బ్రువ్యవ్యక్త్యంశ పదములు). 'పదన్య' అధికారము. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ గల పదముయొక్క అంతమున నున్న సకాలమునకు లోప మగును.

'సఖాన్' అనుచో, 'సుప్' లోపించినను 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయక్షణమ్' (ప్రత్యయము బ్రువ్యవ్యక్త్యంశ తత్పరియుక్త మగు కార్యము వచ్చును). అను

నియమ ముందుటచే 'సుప్తిజన్మం పరమ్' (14) అను పదసంజ్ఞ యుండును. ఇందలి సకారము పదాన్తమైనది. 'సఖాన్' అనునది ప్రాతిపదికము గాన నిది ప్రాతిపదికసంజ్ఞ మగు పదము. కావున సకారము లోపింప 'సఖా' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్విపదనమున 'సఖి + ఓ' అని యుండగా:-

181. సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ, 7.1.92

సఖ్యురగ్భౌత్యరం సమ్బుద్ధివర్జం సర్వనామస్థానం జీర్వత్,
'అజ్గన్య' అధికారసూత్రము. 'ఇతోఽత్యర్వనామస్థానే' 'గోతోజీత్' నుండి 'సర్వనామస్థానే' 'జీత్' అనువర్తించును. సఖిశబ్దాంగముకంటె పరమగు సంబుద్ధి లిన్న మగు సర్వనామస్థానము 'జీత్' వంటి దగును-అనగా జీత్ అగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఎట్టి కార్యములు వచ్చునో అట్టి కార్యములు వచ్చును.

182. అచో జ్ఞోతి 7.2.115

అజన్మన్తాన్య వృద్ధిః, ఇతి జీతి పరే. సఖాయౌ, సఖాయః. హేసఖే, సఖాయమ్, సఖాయౌ, సఖీన్, సఖ్యా, సఖ్యే.

'మృజేర్వృద్ధిః' నుండి 'వృద్ధిః', 'అజ్గన్య' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. 'ఇతో' 'జీత్' అగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు అజన్మాంగము నకు వృద్ధి వచ్చును.

ఇచట సఖిశబ్దముకంటె పరమగు 'జ్ఞో' అను సర్వనామస్థానమునకు పూర్వ సూత్రముచే (181) జీర్వద్వాచము లభించుటచే ఈ సూత్రముచే సఖిశబ్దాంతము నందలి ఇకారమునకు (అలోన్త్యపరిభాషచే-21) వృద్ధి చేయగా 'సఖై + ఓ' అని యుండ 'ఏచోయవాయాహః' అను సూత్రముచే (22) ఆయాదేశము- 'సఖాయౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాబహువచనమున 'సఖి + అస్' అని యుండ ద్విపదనమునందు వలె జీర్వద్వాచ, వృద్ధి, ఆయాదేశములును, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును జేయ 'సఖాయః' అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనైకపదనమున హరిశబ్దమునందు వలె 'హ్రస్వస్య గుణః' అను సూత్రముచే (169) గుణము, 'ఏజ్' హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధిః' అను సూత్రముచే (194) సంబుద్ధిలోపమును వచ్చుటచే 'హేసఖే' అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనద్వివచన, బహువచనరూపములు ప్రథమయందు వలె నుండును. ద్వితీయైకవచనమున జీర్వద్భావ, వృద్ధి, ఆయాదేశములచే 'సఖాయమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాద్వివచనమున ప్రథమాద్వివచనమునందు వలె రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'సఖి + (శ)అస్' అని యుండ 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము - 'సఖీన్' అని యుండగా 'తస్మాచ్ఛసో' నః పుంసి (137) అను సూత్రముచే సకారమునకు నకారాదేశము - 'సఖీన్' అను రూపము సిద్ధించును. 'శస్' సర్వనామస్థానము కాదు గాన జీర్వద్భావము రాదు.

సఖిశబ్దమునకు ఘసంజ్ఞ లేకుండుటచే తత్ప్రియుక్తము లగు 'అజోనా త్రియామ్' మొదలగు (సూ. 171, 172, 174) కార్యములుండవు. కావున తృతీయైకవచనమున 'సఖి + అ' అని యుండ యజాదేశముచే 'సఖ్యా' అనియు, ద్వివచన బహువచనములందు 'సఖిభ్యామ్' 'సఖిభిః' అనియు రూపము లగును.

చతుర్థియందు ఏకవచనమున 'సఖి + ఏ' అని యుండ యజాదేశముచే 'సఖ్యే' అనియు ద్వివచనబహువచనములందు 'సఖిభ్యామ్' 'సఖిభ్యః' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచన షష్ఠ్యేకవచనములందు 'సఖి + అస్' అనునపుడు యజాదేశముచే 'సఖ్యస్' అని యుండగా -

183. ఖ్విత్పాత్పరస్య 6.1.112

ఖీతిశబ్దాభ్యాం, ఖీతిశబ్దాభ్యాం కృతయజాదేశాభ్యాం పరస్య జనిజసోరతః.

'ఏజః పదాన్తాతి' 'జనిజసోశ్చ' 'ఋతః ఉత్' అను సూత్రములనుండి 'అతి' 'జనిజసోః' 'ఉత్' అను పదము లనువర్తించును. యజాదేశము చేసిన 'ఖి, తి, ఖీ, తీ' శబ్దములకంటె (అనగా యజాదేశము చేయుటచే నిష్పన్న మగు 'ఖ్యే' 'త్యే' అను వాటికంటె) పర మగు జనిజస్ ల అకారమునకు 'ఉ' వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అస్' లోని అకారమునకు 'ఉ' వచ్చుటచే 'సఖ్యస్' అని యై సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'సఖ్యః' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సఖి + జి' అని యుండగా-

184. ఖాత్ 7.3.118

ఇదుతోః పరస్య జేరాత్ స్యాత్. 'సఖ్యా'. శేషం హరివత్.

'ఇదుద్భావమ్' అను సూత్రము 'జేరామనద్యామీభ్యః' నుండి 'జేః' అను వర్తించును. హ్రస్వము లగు ఇకారాక్షరముకంటె పర మగు. 'జి'కి 'జా' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జి'కి 'జా' అదేశము వచ్చి 'సఖి + జా' అని యై యజాదేశముచే 'సఖ్యా' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట చూపబడని రూపము లన్నియు హరిశబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

185. పతిస్సమాస ఏవ 1.4.8

ఘినంజ్ఞః. పత్యా. పత్యే. పత్యుః2. పత్యౌ. శేషం హరివత్. సమానే తు భూపతయే. కతిశబ్దో నిత్యం బహువచనాంతః.

'శేషోఽఘ్యసఖీ' నుండి 'ఘి' అనువర్తించును. పతిశబ్దము సమాసమునందు మాత్రమే ఘినంజ్ఞక మగును.

పతిశబ్దమును ప్రత్యేకముగ ప్రయోగించినపుడు ఘినంజ్ఞ లేకుండుటచే ఘిన-జ్ఞాప్రయుక్తము లగు కార్యము లుండవు. అనగా 'టా'కు 'ఆజ్ఞా' నాఽస్త్రి యామ్' అను సూత్రముచే (171) 'నా' అదేశము, జే జని జన్ లు పర మగు నపుడు 'ఘేర్జితి' అను సూత్రముచే (172) గుణము, జి పర మగునపుడు 'అచ్చ ఘే' అను సూత్రముచే (174) ఇకారమునకు అకారము, జికి ఔకారమును రావు గాన (సఖిశబ్దమునకు వలె) పత్యా, పత్యే, పత్యుః, పత్యుః, పత్యౌ అను రూపములు సిద్ధించును ఇతరరూపము లన్నియు హరిశబ్దమునందు వలెనే యుండును. సమాసమునందు పతిశబ్దమునకు ఘినంజ్ఞ యుండును గాన తృతీ యాదులందు ఘినంజ్ఞాప్రయుక్త కార్యములు వచ్చుటచే 'భూపతి' శబ్దము హరి శబ్దము వలె నుండును.

'కిమః సంజ్ఞాపరిమాణే దతి చ' అను సూత్రముచే కిమేశబ్దమునకు 'దతి' ప్రత్యయము చేర్చబడి 'కతి' శబ్ద మేర్పడినది. ఇది నిర్వచనావచనాంతము. 'కతి + (జ)న్' అని యుండగా:-

186. బహుగణవత్పతి సభ్యా 1.1.23

బహుశబ్ద గణశబ్దములు, వత్తుప్రత్యయాంతము, డతిప్రత్యయాంతమున 'సంఖ్యా' సంజ్ఞకము లగును.

187. డతి చ 1.1.25

డత్యన్తా సభ్యా షట్సంజ్ఞా స్యాత్.

పై సూత్రము నుండి 'సభ్యా' అను పదమును, 'ష్టాన్తాషట్' నుండి 'షట్' అను పదమును అనువర్తించును. డత్యంత మగు సంఖ్యాసంజ్ఞకము షట్సంజ్ఞకము కూడ అగును.

కతిశబ్దము డతిప్రత్యయాంతము గాన పై రెండు సూత్రములచే దీనికి 'సంఖ్యా' సంజ్ఞయు, 'షట్' సంజ్ఞయు కూడ లభించును. ఈ సభ్యాసూత్రములు 'అకదారాదేకా సంజ్ఞా' అను అధికారసూత్రము (186) క్రింద నున్నవి కాదు కావున రెండు సంజ్ఞలును ఉండవచ్చును.

188. షడ్భౌ లక్ 7.1.22

జశ్యసోః.

'జశ్యసోః' యోగముండి 'జశ్యసోః' అనువర్తించును. షట్సంజ్ఞకముల కంటె వర మగు 'జస్', 'శస్' లకు యిట్లవచ్చును.

189. ప్రత్యయస్య లక్ ఖలులపః 1.1.61

లక్, ఖలులపశబ్దైః కృతం ప్రత్యయాదర్శనం క్రమాత్ తత్తత్సంజ్ఞం స్యాత్.

'అదర్శనం లోపః' నుండి 'అదర్శనమ్' అనువర్తించును. 'లక్, ఖలులపదములచే చేయబడిన ప్రత్యయాదర్శనమునకు క్రమముగా 'లక్', 'ఖలుల', 'యప్' అను పేర్లు.

ప్రకృతమున 'కతి' యనునది షట్సంజ్ఞకము గాన దానికంటె పఃమగు 'జస్' కు 'యప్' (అదర్శనము) వచ్చుటచే 'కతి' యను రూపము సిద్ధించినది.

190. ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్ 1.1.62

ప్రత్యయే లుప్తే తదాశ్రితం కార్యం స్యాత్. ఇతి జని చేతి గుణే ప్రాప్తే:-

ప్రత్యయము ఐప్త మైనను దాని నాశ్రయించి వచ్చెడు కార్యము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'కతి' అనునపుడు పరముగ నుండెడు 'జస్' ప్రత్యయము తోపించినను, దానిని ఆధారముగ చేసికొని ప్రవర్తించెడు 'జసి చ' అను సూత్రముచే (188) గుణము రావలసి యుండగా-

191. న లుమతాఽశ్శస్య 1.1.63

లుమతా శబ్దేన లుప్తే తన్నిమి త్తమశ్శకార్యం న స్యాత్.

పూర్వసూత్ర మనువర్తించును. 'ఐ' కల శబ్దముచే (అనగా ఐక్, శ్ల యప్ అను పదములచే) ప్రత్యయము ఐప్త మైనపుడు తత్ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము రాదు.

ఇవట 'కతి' కంటె పర మగు 'జస్', 'ఐక్' అను ఐమత్ అగు శబ్దముచే ఐప్త మైనది గాన 'జస్' ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము- అనగా గుణము రాజాలదు. కావున 'కతి' అనియే యుండును.

ద్వితీయాబహువచనమున గూడ 'కతి + శస్' అని యుండ 'షద్యోఐక్' అను సూత్రముచే (188) 'శస్' కు ఐక్ వచ్చుటచే 'కతి' అను రూప మగును. తృతీయాది విభక్తులందు హరిశబ్దమునందువలె రూపములు.

యుష్మదస్మత్పద్మంజ్ఞకాః త్రిషు సరూపాః.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములును, షట్పంజ్ఞకము లగు శబ్దములును మూడు లింగము లందును సమానరూపములుగ నుండును. 'కతి' శబ్దము షట్పంజ్ఞకము గాన మూడు లింగములందును తుల్యముగనే యుండును.

త్రిశబ్దో నిత్యం బహువచనాంతః. త్రయః, త్రిన్, త్రిభిః, త్రిభ్యః-2.

త్రిశబ్దము, నిత్యబహువచనాంతము ప్రథమాబహువచనమున 'త్రి + అస్' అని యుండగా- 'జసి చ' అను సూత్రముచే (188) ఇకారమునకు గుణము, 'ఏచోయవాయావః' అను సూత్రముచే (22) ఆయాదేశమును పెచ్చి 'త్రయః' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'త్రి + అస్' అని యుండ 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము, 'తస్మాచ్ఛా' నః

పుంసీ'అను సూత్రముచే (137)సకారమునకు సకారమును వచ్చుటచే 'త్రీన్' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'త్రీ + ఆమ్'అని యుండగా-

192. త్రేత్రయః 7.1.53

త్రిశబ్దస్య త్రయాదేశః స్యాదామి. త్రయాణామ్. త్రిమ. గౌణత్వేఽపి-ప్రియత్రయాణామ్.

'ఆమి సర్వనామ్నః సుబ్'నుండి 'ఆమి' అనువర్తింతును. త్రిశబ్దమునకు 'ఆమ్'పర మగునపుడు 'త్రయ'అను నాదేశము వచ్చును.

త్రిశబ్దమునకు 'త్రయ'అదేశము వచ్చుటచే 'త్రయ + ఆమ్'అని యుండగా 'హ్రస్వసద్యాపో సుబ్'అను సూత్రముచే(148) నుదాగమము, 'నామి' (149)అను దీర్ఘము, ఇత్వము వచ్చుటచే 'త్రయాణామ్'అను రూపము సిద్ధించును. 'త్రిమ'అను రూపము 'హరిమ' వలె సిద్ధించును.

బహువ్రీహ్యదులలో త్రిశబ్దము గౌణమైనపుడు గూడ నీ త్రయాదేశము వచ్చును. కావున 'ప్రియత్రిశబ్దషష్ఠీబహువచనమునందు కూడ 'త్రయాదేశము' వచ్చుటచే 'ప్రియత్రయాణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

193. త్యదాదీనామః 7.2.102

ఏషామకారో విభక్తౌ, ద్విపర్యన్తానామేవేష్టిః. ద్వా-2, ద్వాభ్యామ్-3, ద్వయోః-2.

త్యదాదీనాం, ఆః. 'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'విభక్తౌ'అనువర్తింతును. త్యదాదులకు విభక్తి పర మగునపుడు ఆకార మాదేశముగ వచ్చును. అలోస్త్య పరిభాషచే (21) అంతాదేశ మగును. 'ద్విపర్యన్తానాం' ఇత్యాదిసాక్యముచే భాష్య కారులు 'త్యద్' మొదలు 'ద్వి'వరకును గల ఎనిమిది శబ్దములకు మాత్రమే ఈ ఆకారము రావలె నని నియమించిరి.

ద్విశబ్దము నిత్యద్వివచనము. దీనికి 'టౌ'మొదలగు విభక్తులపర మగు శుభ్ర ఆకార మంతాదేశ మగుటచే 'ద్వ'అని యగును. ఏడు విభక్తులందును రూపములు 'సర్వ'శబ్దమునందు వలె నుండును.

పాతి లోకమితి పఠీః సూర్యః- 'దీర్ఘాజ్ఞసి చ'-పప్యా-2 పప్యః, హేపఠీః, పపీమి, పపీన్, పప్యా, పపీభ్యామ్-3, పపీభిః, పప్యే.

పపీభ్యః-2. పప్యః-2 పపోభ్యః, దీర్ఘత్వాన్న నుట్. పప్యామ్, జౌ తు సవర్ణ దీర్ఘః-పపీ, పపోభ్యః, పపీమ్. ఏవం వాతప్రమ్యాదయః.

‘పాతి లోకం’ అను నర్థమున పాధాతువునకు బాణాదిక మగు ‘ఈ’ ప్రత్యయమును చేర్చుటచే పపీశబ్దము సిద్ధించును. దీనికి ప్రథమైకవచనమున ‘పపీ + స్’ అని యుండగా సకారమునకు రుత్సవినర్గములచే ‘పపీః’ అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున ‘పపీ + ఔ’ అని యుండ ‘ప్రథమయోః-’ అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము రావలసి యుండగా ‘దీర్ఘాజ్ఞసి చ’ అను సూత్రముచే (162) అది నిషేధింపబడుటచే ‘ఇకో యణవి’ అను సూత్రముచే (15) యణాదేశము వచ్చి ‘పప్యా’ అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే ప్రథమాబహువచనమునందు కూడ పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన యణాదేశరుత్సవినర్గములచే ‘పప్యః’ అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనైకవచనమున ‘హే పపీ + స్’ అని యుండ రుత్సవినర్గములచే ‘హేపపీః’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘పపీ’ యనునది హ్రస్వాంతము కాదు కావున ‘ఏజ్ హ్రస్వార్సమ్ముద్ధేః’ అను సూత్రముచే (134) ‘స్’ కు లోపప్రసక్తి లేదు.

ద్వితీయైకవచనమున ‘పపీ + అమ్’ అని యుండ ‘ప్రథమయోః’ అను సూత్రమును (126) బాధించి ‘అమిపూర్వః’ అను సూత్రముచే (135) పూర్వ రూపము చేయ ‘పపీమ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వి తీ యా బ హు వ చ న ము న ‘పపీ + (ళ) అస్’ అని యుండగా ‘ప్రథమయోః-’ అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము, ‘తస్మాచ్ఛసోః పుంసి’ అను సూత్రముచే (137) సకారమునకు సకారమును వచ్చుటచే ‘పపీన్’ అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున ‘పపీ + ఆ’ అని యుండగా యణాదేశముచే ‘పప్యా’ అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాబహువచనమున ‘పపీ + భిన్’ అనునపుడు సకారమునకు రుత్సవినర్గములచే ‘పపీభిః’ అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమిషష్ఠ్యైకవచనములందు ‘పపీ + అన్’ అని యుండగా యణాదేశ రుత్సవినర్గములచే ‘పప్యః’ అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీన ప్రతిపదవచనములందు 'పపీ + ఓస్' అను నపుడు యజాదేశకరువ్య విసర్గములచే 'పప్యోః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'పపీ + ఆమ్' అనునపుడు 'పపీ' అనునది ప్రాస్యాంతము కాదు గాన 'ప్రాస్వనద్యాపో నుచ్' అను సూత్రముచే (148) నుదాగమము రాదు. ఇది త్రిలింగము కాదు కావున నదీసంజ్ఞ కూడ లేదు. యజాదేశముచే 'పప్యోమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీకవచనమున 'పపీ + ఇ' అని యుండ నవర్ణ దీర్ఘముచే 'పపీ' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'పపీ + సు' అనునపుడు 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము చేయ 'పపీషు' అనియగును.

'వాతప్రమీ' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

బహ్వ్యః శ్రేయస్యో యస్య సః బహుశ్రేయసీ.

'బహ్వ్యః శ్రేయస్యః యస్య సః' అను నర్థముగల 'బహుశ్రేయసీ' శబ్దము నకు ప్రథమైకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + న్' అని యుండ 'శ్రేయసీ' శబ్దము 'జీవ ప్రత్యయాంత మగుటచే 'హల్ జ్యాబ్జ్యో దీర్ఘాత్' అను సూత్రముచే (179) 'న్' లోపించ 'బహుశ్రేయసీ' అను రూప మగును.

ద్వివచనబహువచనములందు 'పపీ' శబ్దమునందు వలె ప్రక్రియయుండును. సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హే బహుశ్రేయసీ + న్' అని యుండగా:-

194. యూ స్త్ర్యాభ్యాం నదీ 1.4.9

ఈదూద నై నిత్యత్రీలిఖౌ నదీసంజ్ఞా స్తః.

ఈశ్చ ఊశ్చ యూ. నిత్యత్రీలింగములగు ఈకారాంతఈకారాంత శబ్దములు నదీసంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే 'బహుశ్రేయసీ' శబ్దమునందలి 'శ్రేయసీ' అను ఈకారాంతపదమునకు నదీసంజ్ఞ లభించును. కాని 'శ్రేయసీ' అనునది నిత్యత్రీలింగమైనను 'బహుశ్రేయసీ' అను బహుప్రహీనమాసమునందలి 'శ్రేయసీ' పులింగమగుదచే సచీత్యముండ చిను సందేహమును దీర్చుటకై క్రింది వార్తికము చెప్పబడుచున్నది.

వా. ప్రథమలింగగ్రహణశ్చ.

పూర్వం స్త్ర్యాభ్యాం పసర్జనత్వేఽపి నదీత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః.

నదీసంజ్ఞావిషయమున ప్రథమలింగమును గూడ గ్రహింపవలెను. అనగా మొదట శ్రీలింగమునం దున్న శబ్ద మిప్పుడు ఉపసర్జనమైనను (అనూనమై లింగాంతరమునం దున్నను) నదీసంజ్ఞ చెప్పవలె నని యర్థము.

ఈవార్తికము ననుసరించి 'బహుశ్రేయసీ'అను చోట నదీత్వముం దును గాన-

195. అమృతార్థనద్యోర్హస్తాః 7.2.107

సమ్ముద్ధౌ. హే బహుశ్రేయసి.

'సమ్ముద్ధౌ చ' నుండి 'సమ్ముద్ధౌ' అనువర్తింతును. అంభార్థక శబ్దములకును నద్యంతశబ్దములకును సంబుద్ధి పర మగునపుడు ప్రాస్తవము వచ్చును.

అలోన్యపరిభాషచే (21) అంత్యాచ్చనకు ప్రాస్తవము వచ్చుటచే 'హే బహుశ్రేయసి + నీ'అని యుండ 'ఏజ్ ప్రాస్యాత్ సంబుద్ధేః' అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము. 'హేబహుశ్రేయసి'అను రూపము నిష్పన్నమగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + (జే)ఏ'అని యుండగా:-

196. ఆజ్ఞాద్యైః 7.3.112

నద్యన్తాత్పరేషాం జీతామాడాగమః

'అజ్గన్య' అధికారము. 'ఘర్జితి'నుండి 'జీతి'అనువర్తింతును. నద్యంతాంగముకంటె పర మగు జీత్తులకు 'ఆత్'అను నాగమము వచ్చును.

'ఆత్ లోని టకారము ఇచ్ఛంజ్ఞకము. టిత్తు గాన అద్యవయవముగ (సూ.84) వచ్చును. 'బహుశ్రేయసీ + ఆ + ఏ'అని యుండ:-

197. ఆటశ్చ 6.1.190

ఆటోఽచి పరే వృద్ధిరేకాదేశః. బహుశ్రేయస్యై. బహుశ్రేయస్యాః, నద్యన్తత్వాత్ నుట్-బహుశ్రేయసీనామ్.

'ఇకో యజిచి' 'వృద్ధిరేచి'నుండి 'అచి' 'వృద్ధిః' అనువర్తింతును. 'ఏకః పూర్వపరయోః'అధికారము. 'ఆత్'కు అచ్చు పర మగు నపుడు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును. దానిచే 'అఏ'లకు వృద్ధి యేకాదేశ మగుటచే 'బహుశ్రేయసీ + ఐ' అనియై, యజాదేశముచే 'బహుశ్రేయస్యై'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకివచనములందు 'బహుశ్రేయసీ + ఆస్' అని యుండ ఆదాగమ. వృద్ధి. యజాదేశ, రుత్వ, విసర్గలచే 'బహుశ్రేయస్యాః' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

షష్ఠీబహువచనమున 'బహుశ్రేయసీ + ఆమ్' అని యుండ ఇది నద్యంతముగాన 'ప్రాస్వనద్యాపో నుట్' అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము చేయ 'బహుశ్రేయసీనామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + జీ అని యుండగా.

198. జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః 7.3.116

నద్యంతాత్, ఆబంతాత్, నీశబ్దాత్ పరస్య జేరామ్. బహుశ్రేయస్యామ్. శేషం పవీవత్

జేః, ఆమ్, నద్యామ్నీభ్యః, (ఆప్ + నీ = ఆమ్నీ). నద్యంతముకంటెను, ఆబంతముకంటెను, నీశబ్దముకంటెను పర మగు 'జీ' ప్రత్యయమునకు 'ఆమ్' ఆదేశమగును.

ఇచట నద్యంతముకంటె పర మగుటచే 'జీ'కి 'ఆమ్' ఆదేశము వచ్చి బహుశ్రేయసీ + ఆమ్' అనియై, యజాదేశముచే 'బహుశ్రేయస్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట చూపబడని రూపము లన్నియు పవీశబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

అఙ్యంతైవస్స సులోపః, అతిలక్ష్మీః, శేషం బహుశ్రేయసీవత్. ప్రథిః.

'లక్షీర్ముట్' అను ఉజాది సూత్రముచే లక్షదాతువునకు ఈ ప్రత్యయము డాగమములు చేర్చుటచే నిష్పన్న మగు లక్ష్మీశబ్దమునకు 'అతి'తో సమాసము చేయుటచే 'అతిలక్ష్మీ' శబ్దము సిద్ధించినది. 'అతిక్రాంతః లక్ష్మీమ్' అని యర్థము. ఇది 'జీ' ప్రత్యయంతము కాదు కావున 'అతిలక్ష్మీ + స్' అను ప్రథమైకవచనమున 'హల్భ్యాభ్యః' అను సూత్రముచే (179) సులోపము రాదు. రుత్వవిసర్గములు చేయగా 'అతిలక్ష్మీః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర రూపములు బహుశ్రేయసీశబ్ద రూపముల వలె నుండును.

'ప్రధ్యాయతి' అను నర్థమున ప్రథాప్యక మగు "రైః చిన్తాయామ్" అను డాతువునకు 'కిప్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'ప్రథి' యనునది నిష్పన్న మైనది. వీనికి ప్రథమైకవచనమున 'ప్రథి + స్' అని యుండ రుత్వవిసర్గములచే 'ప్రథిః'

అను రూపము సిద్ధించును. ఇది నిత్యత్రీలింగశబ్దము కాకుండుటచే నదీసంజ్ఞయు (సూ 194), తత్ప్రయుక్త మగు సులోపమును రావు.

ప్రథమాద్వివచనమున 'ప్రదీ + ఔ' అని యుండగా:-

199. అచి శ్చుధాతుభ్రువాంయోరియ జవజ్ఞా 6.4.77

శ్చుప్రత్యయాన్తస్య, ఇవర్ణోవర్ణాన్తస్య ధాతోః భూ ఇత్యస్య చౌజ్ఞస్య ఇయజవజ్ఞా స్తోఽజాదౌ ప్రత్యయే పరే. ఇతిప్రాప్తే.

'అజ్ఞస్య' అధికారము. శ్చుప్రత్యయాంతమునకును, ఇవర్ణోవర్ణాన్తధాతువునకును, భూ రూపమగు అంగమునకును అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ఇయజ్' 'ఉవజ్' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇకారమునకు 'ఇయజ్' ఉకారమునకు 'ఉవజ్'.

ఇవట 'ధీ'యను ఈకారాంతధాతువునకు అజాదిప్రత్యయ మగు 'ఔ' పరమగుటచే ఈకారమునకు 'ఇయజ్' ఆదేశము రావలసి యుండ.

200. ఏరనాకాచోఽసంయోగపూర్వస్య 6.4.82

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో న భవతి య ఇవర్ణః, తదన్తయో ధాతుః తదన్తస్యానేకాచోఽజ్ఞస్య యణ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే. ప్రధ్యో. ప్రధ్యమ్, ప్రధ్యః. ప్రధ్యి, శేషం పవీనత్. ఏవంగ్రామణీః. జ్యోతు-గ్రామణ్యామ్, అనేకాచః కిమ్, సిః, నియా, నియః, జేరామ్-నియామ్, అసంయోగపూర్వస్య కిమ్, సుశ్రియా, యవక్రియా.

'ఇకోయణి' నుండి 'యణ్', పూర్వసూత్రమునుండి 'ధాతు' 'అచి', 'అజ్ఞస్య' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ధాత్వవయవ మగు సంయోగము పూర్వమునందు లేని ఇవర్ణము అంతమున గల ధాతువు అంతమందు రందియు, అనేకాచ్చును అగు అంగమునకు అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు యణ్ వచ్చును.

పూర్వసూత్రమును బాధించి ఈ సూత్రముచే యణ్ చేయగా 'ప్రధ్యో' అను రూపము సిద్ధించును.

అజాదిప్రత్యయము లగు జన్, అమ్, శన్, టా, జే, జసి, జన్ ఓన్, ఆమ్, జి, ఓన్, య పర మగునపుడు 'ఇయజ్' ను బాధించి యణాదేశము చేయుటచే "ప్రధ్యః, ప్రధ్యమ్, ప్రధ్యః, ప్రధ్యా, ప్రధ్యే, ప్రధ్యః, ప్రధ్యః,

ప్రధోః, ప్రధ్యామ్, ప్రధ్యి, ప్రధోః" అను రూపము లగును. ఇతర రూపములు పవీశబ్దమునందు వలె ఉండును.

'ప్రధోః' 'ప్రధ్యా' మొదలగు నుదాహరణములందు 'ఇకో యణచి' అను సూత్రముచేతనే (15) యజాదేశము రావచ్చును. కాని 'అచి క్షు' అను సూత్రము (199) దానిని బాధించును దానిని కూడ బాధించి 'ఏరనేకాచః' అను సూత్రము (200) ప్రవర్తించును.

గ్రామజీశబ్దము కూడ నిర్ణేయండును. కాని సప్తమ్యేకవచనమున 'గ్రామజీ + జీ' అని యుండగా ఈ జీప్రత్యయము 'నీ' శబ్దమునకు పరమగుటచే 'జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' అను సూత్రముచే (188) ఆమ్ వచ్చి 'గ్రామజ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

అనేకాచః అననేలః ఏరాద్ ఐనచో ఈ యణో రాకుండుటకై ఈ పదము చేర్చబడినది. కావుననే 'నీ' శబ్దమున ఆశాపివిభక్తులు పరమగునపుడు 'ఇయజ్' వచ్చును.

'నీ' శబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'నీ + న్' అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'నీః' అను రూప మగును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'నీ + యే' అని యుండ 'ఇకో యణచి' అను (15) యణోను బాధించి 'ప్రథమయోః' అను (128) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తించును. కాని 'దీర్ఘాజ్ఞానీ చ' అను సూత్రము (162) పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును నిషేధించుటచే తిరిగి యణో రావలసి యుండ దానిని బాధించి 'అచి క్షు' అను సూత్రముచే (199) ఇయజ్ అదేశము (జీత్ అగుటచే అంత్యాదేశముగ) వచ్చి 'నియా' అను రూప మగును.

'నీ' శబ్దమునకు 'ఆమ్' 'ఇన్' లు పరమగునపుడు త్రిమముగా 'అమి హ్విః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము, 'ప్రథమయోః' అను సూత్రముచే (166) పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును రావలసి యున్నది. కాని పరశాస్త్ర మగుటచే 'ఇయజ్' ఆ రెండింటిని బాధించును గాన 'నియామ్' 'నియః' అను రూపము లగును. ఆశాపిప్రత్యయములు (హ, జేమొదలగునవి) పరమగునపుడు ఈ విధముగనే ఇయజాదేశము వచ్చి 'నియా' 'నియే' 'నియః' 'నియోః' 'నియామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. సప్తమ్యేకవచనమున 'జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'

అను సూత్రముచే (198) 'జీ'కి 'అమ్' రాగా, పిదప అజాదిప్రత్యయము పరమగుటచే ఇయజాదేశము వచ్చి 'నియామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'అనంయోగపూర్వస్య' అననేల? అట్లనుటచే 'సుశ్రీ' 'యవక్రీ' శబ్దములందు ఇవర్ణము సంయోగపూర్వమగుటచే యజ్ రాదు. 'ఇయజ్' వచ్చుటచే 'నీ' శబ్దమునందు పర రూపము లగును. కాని సప్తమ్యేకవచనమున 'సుశ్రీ + జీ' 'యవక్రీ + జీ' అని యుండగా 'జీ'కి 'అమ్' వచ్చు సవకాశము (సూ. 198) లేదుగాన 'ఇయజ్' మాత్రము వచ్చుటచే 'సుశ్రీయి' 'యవక్రీయి' అను రూపము లగును.

201. గతిభ్య 1.4.60

ప్రాదయః క్రియాయోగే గతినంజ్ఞాః స్మృః. గతికారకేతర పూర్వపదస్య యజ్ నేష్యతే. శుద్ధధియౌ

'ప్రాదయః' అధికారసూత్రము, 'ఉపసర్గాః క్రియామోగే' నుండి 'క్రియామోగే' అనువర్తించును. ప్రాదులు క్రియామోగ మున్నపుడు గతినంజ్ఞములు గూడ అగును.

దేని పూర్వపదము గతినంజ్ఞము గాని కారకసంకల్పము కాని రాదో అట్టి దానికి యజ్ అంగీరింపబడదు.

'శుద్ధా దీః యస్య సః' అను నర్థము గల 'శుద్ధధీ' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'శుద్ధధీః' అను రూప మగును. ప్రథమాద్వివచనమున 'శుద్ధధీ + ట్' అని యుండగా 'ఇకో యణచి' అను సూత్రముచే (19) యజాదేశము రావలసియుండ దానిని బాధించి 'ప్రథమయోః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసప్తధీర్ణము రావలసి యున్నది. దానిని బాధించి 'అచి శ్చుధాతు' అను సూత్రముచే (199) 'ఇయజ్' వచ్చుచుండగా దానిని బాధించి 'ఏ' నేకావళి' అను సూత్రముచే (200) యజ్ రావలసి యున్నది. కాని ఈ వార్తికము గతినంజ్ఞకము కాని, కారకము కాని పూర్వపదము కాకున్నచో యజ్ రాకూడ దని చెప్పుచున్నది. ఇవట 'శుద్ధ' అను పదము గతినంజ్ఞకము కాని కారకసంజ్ఞకము కాని కాదు. కావున యజ్ రాదు 'ఇయజ్' ఆదేశము వచ్చుటచే 'శుద్ధధియౌ' అను రూప మేర్పడును. ఇట్లే ఇతర రూపము లన్నియు 'నీ' శబ్దమునందు పర ముండును. సప్తమ్యేకవచనమునందు మాత్రము 'అమ్' కు అవకాశము లేదు గాన 'శుద్ధధియి' అను రూప మగును.

సుధీశబ్దమునకు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఏరనేకావః' అను సూత్రముచే (200) యజాదేశము రావలసి యుండ:-

202. స భూసుధియోః 6.1.85

ఎతయోరచి సుపి యజ్ న. సుధియో, సుధియః ఇత్యాది.

'అచిక్ష్ప'-నుండి 'అచి', 'ఓః సుపి'నుండి 'సుపి' 'ఇక్' యజచి' నుండి 'యజ్', అనువ ర్తించును. ధ్వాశబ్దసుధీ శబ్దములకు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'యజ్' రాదు.

ఈ సూత్రముచే యజ్ విషేధింపబడినది గాన 'అచిక్ష్ప'-అను సూత్ర ముచే (199) ఇయజాదేశము వచ్చి 'కుద్ధచీ'శబ్దమునందు వలె రూపము లగును.

సుఖమిచ్ఛతీతి సుఖీః, సుతమిచ్ఛతీతి సుతీః, సుఖ్యో, సుత్యో, సుఖ్యుః, సుత్యుః. శేషం ప్రచీవత్. శమ్ముర్హ రివత్. ఏవం భాన్వాదయః.

'సుఖం ఆత్మనః ఇచ్ఛతి' 'సుతం ఆత్మనః ఇచ్ఛతి' అను నర్థమున 'సుఖ' 'సుత' శబ్దములకు 'సుప ఆత్మనః క్యచ్' అను సూత్రముచే (723) 'క్యచ్' ప్రత్యయము. 'క్యచి చ' అను సూత్రముచే (725) ఈర్ష్యము. ఏమృత 'క్యచ్' చేర్చగా ఆలోపయలోపములచే సిద్ధించిన 'సుఖీ' 'సుతీ' శబ్దములకు అజాదిప్రత్య యములు పర మగునపుడు 'ఏరనేకావః' అను సూత్రముచే (200) యజ్ వచ్చును. సుతీః, సుత్యో, సుత్యుః, సుఖీః, సుఖ్యో, సుఖ్యుః, ఇత్యాది రూపములు ప్రధీశబ్దమునందు వలె విష్పన్న మగును. కాని వంచమీషష్ట్యేకవచనములందు 'సుతీ + అన్' 'సుఖీ + అన్' అని యుండ యజాదేశముచే 'సుత్యన్', 'సుఖ్యన్' అనియు, పిదప 'ఘృత్యాత్పృస్య' అను సూత్రముచే (183) 'జస్' 'జన్' ల ఆకార మునకు ఉకారాదేశము సకారమునకు రుద్రవిసర్గలు వచ్చి 'సుత్యుః' 'సుఖ్యుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

శమ్ముశబ్దము హరిశబ్దము వలె నుండును. 'బాను' మొదలగు శబ్దములును ఇటులనే యుండును. 'శంభు' శబ్దము 'ఉ' కారంత మగుటచే 'శేషోఽప్యసఖి' అను సూత్రముచే (170) ఫిసంజ్ఞ యుండును గాన ఫిసంజ్ఞాప్రయుక్తము లగు కార్యము లన్నియు వచ్చును. 'హరి' శబ్దమున ప్రతిమాదిహువచనాదులందు అయా దేశము రాగా ఈ శబ్దమునకు అవాదేశము వచ్చును. ఇదియే భేదము.

203 తృప్తి త్రోపు: 7.1.95

అసమ్మద్దా సర్వనామస్థానే వరే త్రోపుశబ్దస్య స్థానే త్రోపు శబ్దః ప్రయోక్తవ్య ఇత్యర్థః.

‘ఇతోఽతే సర్వనామస్థానే’, ‘సఖ్యరసమ్మద్దా’ నుండి ‘సర్వనామస్థానే’ ‘అసమ్మద్దా’ అనువర్తించును. సంబుద్ధి (సంతోధన ప్రథమైకవచన) లిన్న మగు సర్వనామస్థానము (స్వాదివచవిభక్తులు) వర మగునపుడు త్రోపు (అను ఉకారాంత) శబ్దము తృప్త ప్రత్యయాంతము వలె నగును. అనగా త్రోపుశబ్ద స్థానమున ‘త్రోపు’ శబ్దము ప్రయోగింపబడును.

‘త్రోపుశబ్ద’ ప్రథమైకవచనమున ఈ సూత్రముచే తృప్తిద్వారము చేసిన పిమ్మట ‘త్రోపు + స’ అని యుండగా:-

204. ఋతో జీసర్వనామస్థానయో: 7.3.110

ఋతోఽజ్గస్య గుణో జౌ సర్వనామస్థానే చ. ఇతి ప్రాప్తే-

‘అజ్గస్య’ అధికారము. ‘ప్రాస్యస్య గుణః’ నుండి ‘గుణః’ అనువర్తించును. ఋకారాంత మగు అంగమునకు జీవప్రత్యయము గాని, సర్వనామస్థానము గాని వర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే నివట ఋకారమునకు గుణము రావలసి యుండ-

205 ఋదుశనస్ పురుదంసోఽనేహసాచ్చ 7.1.94

ఋదుస్తానాముశనసాదీనాచ్చాఽనజ్ స్వాదసమ్మద్దా సౌ.

‘అజ్గస్య’ అధికారము. ‘సఖ్యరసమ్మద్దా’ ‘అనజ్ సౌ’ నుండి ‘అసమ్మద్దా’ ‘అనజ్’ అనువర్తించును. ఋకారాంతములకును, ‘ఉశనస్’ పురు దంసన్, అనేహస్ అను శబ్దములకును సంబుద్ధిలిన్న మగు ‘సు’ వర మగు నపుడు ‘అనజ్’ అదేశము వచ్చును.

అనజ్, జీత్ గాన అంత్యాదేశముగ వచ్చును. ఇవట అంత్యవర్ణ మగు ఋకారస్థానమున వచ్చుటచే ‘త్రోప్తన్ + స’ అని యుండగా-

206. అత్-తృన్-తృచ్-స్పస్-సప్త-నేష్ట-త్రోష్ట-క్షత్త-
హోతృ-పోతృ-ప్రశాస్త్రాజామ్ 6.1.11

అబాదీనాముపదాయాః దీర్ఘోఽసమ్మద్దా సర్వనామస్థానే. త్రోష్టా, త్రోష్టారా, త్రోష్టారః, త్రోష్టారం, త్రోష్టాన్.

‘నోపధాయాః’ నుండి ‘ఉపధాయాః’ ‘సర్వనామస్థానే’ ‘నానమ్ముద్ధా’ నుండి ‘సర్వనామస్థానే’ ‘అనమ్ముద్ధా’ అనువర్తించును.

సంబుద్ధిభిన్న మగు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు అప్పటి, తృన్నంతశబ్ద, తృజంతశబ్ద, స్వస్వ, సప్త, నేష్ట, చ్యష్ట, త్త, హో, తృ, పో, తృ ప్రకాస్తృశబ్దముల ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

‘క్రోష్టృ’ శబ్దము తృజంతము గాన సర్వనామస్థాన మగు ‘సు’ పర మగు నపుడు దాని యుపధకు దీర్ఘము వచ్చుటచే ‘క్రోష్టాన్’ అని యుండ ‘హల్జ్వా బ్యుః’-అను సూత్రముచే (179) సకారమునకును, ‘న లోపః’ ప్రాతిపదికాన్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) సకారమునకును లోపము వచ్చి ‘క్రోష్టా’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమాద్విపచనమున ‘క్రోష్టృ + టె’ అని యుండగా ‘ఋతో జీసర్వ నామస్థానయోః’ అను సూత్రముచే (204) గుణము (‘ఉరణోరపరః’ అనుసూత్ర ముచే (29) రపరమగు అకారము) వచ్చును. ‘క్రోష్టర్ + టె’- ఇవట ‘అవ్ తృన్’-ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపధాదీర్ఘము వచ్చి ‘క్రోష్టారా’ అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాభిపాదనమున ‘క్రోష్టృ + అస్’ అని యుండగా ‘ఐనురటి వలెనే’ గుణోపధాదీర్ఘములును, సకారమునకు రుచ్చవిసర్గములును వచ్చి ‘క్రోష్టారః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున చ్యుట్వచ్చావము లేకుండుటచే ‘శమ్ము’ శబ్దమునకు వలె ‘హేక్రోష్టా’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరవచనములందు ప్రథమయందు వలె రూపము లుండును.

ద్వితీయైకవచనమున ‘క్రోష్టృ - అమ్’ అని యుండ (204, 206 సూత్రము లచే) గుణోపధాదీర్ఘములు వచ్చి ‘క్రోష్టారమ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాభిపాదనమున ‘శన్’ సర్వనామస్థానము కాదు గాన ‘శమ్మున్’ వలె ‘క్రోష్టాన్’ అను రూపము సిద్ధించును.

207. విభాషా తృతీయాదిష్ట్యచి. 7.1.97

అకాచిషు తృతీయాచిషు క్రోష్టుర్వా తృజ్జిత్. క్రోష్టాః, క్రోష్టేః.

‘తృజ్జ్యోత్కృష్టః సుండి తృజ్జ్యోత్’ అనువర్తించును. అజాదు లగు తృతీయాది విభక్తులు (అనగా టా, జే జిసి, జిస్, ఓస్. అమ్, జి) పర మగునపుడు క్రోష్టకజ్జము వికల్పముగ తృజంతము వలె నగును.

తృజ్జ్యద్భావపక్షమున:- తృతీయైకవచనమున ‘క్రోష్ట + ఆ’ అని యుండగా ‘ఇకో యణచి’ అను సూత్రముచే (15) ఋకారమునకు, రేఫ యణాదేశముగ వచ్చి ‘క్రోష్టో’ అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థైకవచనమున ‘క్రోష్ట + ఏ’ అనునపుడు వెనుకః వలె యణాదేశముచే ‘క్రోష్టే’ అను రూపము సిద్ధించినది.

పంచమీషష్ఠ్యైకవచనములందు ‘క్రోష్ట + అస్’ అని యుండ-

208. ఋత డిత్ 6.1.111

ఋతో జసిజసోరతి ఉత్ ఏకాదేశః రపరః.

‘అజ్గన్య’ ‘ఏకఃపూర్వపరయోః’ అధికారములు. ‘ఏజః పదాన్తాదతి’ ‘జసి జసోళ్చ’ నుండి ‘అతి’ ‘జసిజసోః’ అనువర్తించును. ఋదన్తాంగమునకు జసి జస్ ప్రత్యయముల ‘అత్’ పర మగునపుడు ప్రాస్య మగు ఉకార మేకాదేశ మగును.

ఈ ఉకారము ఋకారస్థానమున వచ్చుచున్నది. గాన ‘ఉరణో రపరః’ అను సూత్రముచే (29) రేఫపరకమై వచ్చును. క్రోష్ట + ఉత్ + స్ = ‘క్రోష్ట ర్ అస్’ అని యుండగా :-

209. రాత్సన్య 8.2.24

రేఫాత్సన్యోగా న్తస్య సన్యైవ లోపః నాన్యస్య. రన్య విసర్గః. క్రోష్టః, క్రోష్టోః.

ఇదినియమ సూత్రము. ‘సన్యోగా న్తస్య లోపః’ అను సూత్రము అనువర్తించును.

రేఫకంటె పర మగు సన్యోగాంత సకారమునకు మాత్రమే లోపము వచ్చును, మరి యేవర్ణమునకు రాదు. అనగా రేఫకంటె పర మగు వర్ణమునకు సన్యోగాంతలోపము చేయవలసి యున్నచో అట్టి లోపము సకారమునకు మాత్రమే వచ్చును.

ఇచట ‘క్రోష్టర్’ అనునపుడు రేఫకంటె పర మగు సన్యోగాంతవర్ణ

ము సకాలమే కావున ఈ సూత్రముచే రోషము చేసిపిరవ చేయు విగుర్తము చేయుటచే 'క్రోష్ట' అను రూపము సిద్ధించింది.

షష్ఠీద్వైపాకమున 'క్రోష్ట + ఓన్' అని యుండ ఋకారమునకు యకార దేశముచే రేపము, 'కారమునకు చుత్వవిసర్గములు జేయ 'క్రోష్టాక' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీద్వైపాకమున 'క్రోష్ట + ఆమ్' అని యుండగా 'ఆమ్' అనునది అకారవిద్యక్తి యగుటచే 'విభాసా' తృతీయాదిష్టవి' అను సూత్రముచే (207) తృజ్విద్వాచము రావలసి యున్నది. అట్లే 'ప్రాస్వనద్యాపో' నుబ్' అను సూత్రముచే (148) సుదాగమము రావలసి యున్నది. ఈ రెండును తుల్యబలము లగు శాస్త్రములు. అనగా 'ఆమ్' భిన్నము లగు అకారప్రత్యయములు పర మగునపరతా చరిత్యా మగు తృజ్విద్వాచమునకును, క్రోష్టశబ్దభిన్నము లగు శంభ్యాదిశబ్దము లందు చరిత్యా మగు 'నుబ్' కును ఈలక్ష్యమునందు సమావేశ మేర్పడినది. కావున 'విప్రతిషేధే పరం క్యామ్' అను సూత్రముచే (113) పరశాస్త్ర మగు తృజ్విద్వాచశాస్త్రము ప్రవర్తింప నలసి యున్నది. ఇట్లు పూర్వశాస్త్రమును బాధించి పరశాస్త్రమును చేయుటకు పరవిప్రతిషేధ మని పేరు. కాని ఇచట పూర్విప్రతిషేధముచే. అనగా పరశాస్త్రమును బాధించి పూర్వశాస్త్రమును ప్రవర్తింపజేయుటచే సుదాగమమే వచ్చు నని ఈ క్రింది వార్తికము చెప్పుచున్నది.

వా. సుమచిరత్వద్విద్వాచేభ్యో నుబ్ పూర్వవిప్రతిషేధేన.

'ఇకో' లి విధక్తా' అను సూత్రముచే (245) విధింపబడిన 'నుమ్' కించెను, 'ఆది ర ఋకార' అను సూత్రముచే (225) విహిత మగు రభావము కించెను, 'విభాసా' తృతీయాదిష్టవి' అను సూత్రముచే (207) విహిత మగు తృజ్విద్వాచముంచెను, ముందుగ పూర్వవిప్రతిషేధముచే 'ఆమ్' కు సుదాగమము వచ్చును.

ఈ వార్తికము ననుసరించి 'ఆమ్' కు సుదాగమమును, 'నామ్' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘమును వచ్చుటచే 'క్రోష్టానామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తష్ఠీద్వైపాకమున 'క్రోష్ట + ఇ' అని యుండగా 'ఋతో' జీవర్వనామ స్థానయోగ' అను సూత్రముచే (204) ఋకారమునకు గుణము 'ఆర్' వచ్చి 'క్రోష్టార్ + ఇ' 'క్రోష్టరి' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాద్యజ్ఞాదివిభక్తులు పర మగునపుడు తృజ్వద్భావము వైరిల్పికము గాన తృజ్వద్భావము లేని పక్షమునను, హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడును 'శమ్ము' శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

హూహూః, హూహ్వా, హూహ్వః, హూహూన్ ఇత్యాది.

హూహూశబ్దము ఊకారాంతము. (ఓరగంధర్వనిపేరు). ఈ శబ్దమునకు అజ్ఞాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఇక్ష్వా' యణచి' అను సూత్రముచే (15) యణా దేశము వచ్చును. 'అమ్' 'శన్' లు పర మగునపుడు మాత్రము 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా 'హూహూమ్' అను రూపము, 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' (126) 'తస్మాచ్ఛ్రో నః పుంసి' (137) అను సూత్రముచే 'హూహూన్' అను రూపమును నిష్పన్న మగును. హలాదివిభక్తు లందు విశేషకార్య మేదియు లేదు. సకార మున్నచోట్ల రుత్వవిస్కములు వచ్చును. సప్తమీపహవచనమున 'సు'కు 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్ర ముచే (150) మూర్ధన్యాదేశము వచ్చి 'హూహూపు' అను రూప మగును.

అతిచమూశబ్దే తు నదీకార్యం విశేషః. హే అతిచము, అతి చమ్యై. అతిచమ్వాః, అతిచమూనామ్. అఃచమ్వామ్. ఖలపూః.

'అతి'యను నన్యయమునకు ఊకారాంత త్రీలింగశబ్ద మగు చమూశబ్ద ముతో 'అత్రిక్రాంతైః చమూస్' అను నర్థమున సమాసము చేయ 'అతిచమూ' శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇచటి చమూశబ్దము త్రీలింగము కాకున్నను 'ప్రథమ లింగగ్రహణం చ' అను వాక్తికమును (సూ. 194) అనునరించి నదీసంజ్ఞ లభించును. కావున సంబుద్ధియందు హ్రస్వము, 'జే', 'జిసి', 'జిన్' లకు ఆడాగ మము, అమ్కు సుడాగమము, జీకి 'అమ్' అదేశము అను నాటు నదీసంజ్ఞా ప్రయత్న కార్యములు వచ్చును. ఇతర విభక్తులందు 'హూహూ' శబ్దమునందువలె రూపము లుండును.

సంతోధనప్రథమైవచనమున 'హే అతి చమూ + న్' అని యుండ 'అహ్మస్థస్థోస్త్విన్' (146) అను సూత్రముచే హ్రస్వము, 'ఏజ్' హ్రస్వాత్ సమ్ముద్ధే' అను సూత్రముచే (134) 'న్' లోపము - 'హేఅతిచము',

చతుర్థ్యేఽచచనమున 'అతిచమూ + జే' అని యుండగా 'అన్నిద్యా' అను సూత్రముచే (196) ఆదాగమము. 'అనిశ్చ' అను సూత్రముచే (197) స్పర్ధియు. యణాదేశమును. వచ్చుటచే 'అతిచమ్యై' అను రూప మగును.

పంచమీషష్ఠ్యేఽచచనములందు 'అతిచమూ + జసి' 'అతిచమూ + జస్' అని యుండ పెనుఁటి వలెనే ఆదాగమవృద్ధి యణాదేశములును, సకారమునకు రుత్వ నిసర్గములును వచ్చి 'అతిచమ్వాః' అను రూపము సిద్ధించినది.

షష్ఠీఽచచనమున 'అతిచమూ + అఘ్' అని యుండ 'ప్రహస్యనద్యాపో నుటో' అను సూత్రముచే (148) నుదాగమము- 'అతిచమూనాఘ్'.

సప్తమ్యేఽచచనమున 'అతిచమూ + జే' అని యుండగా 'జేరామ్నద్యా మ్నీభ్యః' అను సూత్రముచే (198) 'జీకి' అఘ్' వచ్చిన పిదప యణాదేశము చేయుటచే 'అతిచమ్వామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఖలం పునాది ఇతి ఖలపూః' - ిక్ల మును ఊర్చువాడు. ప్రథమైఽచచన మున సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'ఖలపూః' అని యగును.

ప్రథమాద్విఽచచనమున 'ఖలపూ + టో' అని యుండగా 'అచి శ్చుధాతు' ఇత్యాది సూత్రముచే (199) ఉపదాదేశము రావలసి యుండః-

210. 4: సుపి 6.4.83

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో స ఖవతి య ఉపర్జ్ఞః, తదస్త్రో యో ధాతుః, తదస్త్రస్యానేకాచోఽఙ్గస్య యతో స్థాదచి సుపి. ఖలప్రౌఢ, ఖలప్ర్యః, ఏవం 'సులూః' ఆదయః. స్వహః, స్వభువో, స్వభువః, వర్షాభూః.

'ఏ' అను పదములకల్గ 'ఏ' నేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య' అను సూత్రము, 'అచి శ్చుధాతుప్రవాం యోరియజవతా' 'ఇకో యజచి' నుండి 'అచి' 'యతో' అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య' అధికారము. ధాత్వవయవ మగు సంయోగము పూర్వమందుగలది కాని ఉపర్జ్ఞము అంతమున గుం ధాతువు అంతమండ గలదియు. అనేకాచోఽమును నగు అంగమునకు అదావిసువ్ పర మగునప్రథమ యతో వచ్చును.

'ఉపర్జ్ఞో'ను బాధించి ఈ సూత్రముచే యణాదేశము వచ్చుటచే 'ఖలప్రౌఢ' అను రూప మేర్పడినది. అదాదివిభక్తులు పర మగునపు కీ సూత్రముచే యణా

దేశము వచ్చి ఖలస్వః, ఖలస్వం, ఖలపౌ, ఖలప్వః, ఖలప్వా, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. 'సుప్త దానాతీతి సుబూః' ఇత్యాదిశబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

స్వభూశబ్దప్రథమైకవచనమున 'స్వభూ + న్' అని యుండ—నకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'స్వభూః' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'స్వభూ + ట్' అని యుండగా 'ఇకో యణచి' (15) అను సూత్రముచే వచ్చు 'యణ్' ను బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) రావలసియున్న పూర్వసవర్ణద్వీర్ణమును 'చీర్ణాజ్జసిచ' అను సూత్రము (162) నిషేధించును. ఇప్పుడు యణ్ రావలసి యుండగా 'అచి శ్చ'—అను (199) ఉపజాదేశము దానిని బాధించును. ఉపజాదేశమును గూడ బాధించి 'ఓః సుపి' అను సూత్రముచే (216) రావలసి యున్న యణాదేశము 'న భూసుధియోః' అను సూత్రముచే (202) బాధింపబడినది. కావున 'అచి శ్చ'—అను సూత్రముచే ఉపజాదేశము వచ్చి 'స్వభువౌ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు అజాదివ్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉపజాదేశము వచ్చుటచే 'స్వభువః, స్వభువం, స్వభువౌ, స్వభువః, స్వభువా' ఇత్యాదిరూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు కాన 'స్వభూభ్యామ్, స్వభూభిః, స్వభూభ్యః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'వర్షాభూ' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున వర్షాభూః అను రూప మగును. 'టౌ' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఓః సుపి' అను సూత్రము (210) చే రావలసి యున్న యణాదేశమును 'న భూసుధియోః' అను సూత్రము (202) నిషేధించుచున్నది గాన స్వభూశబ్దమునందు వలె ఉపజాదేశము రావలసి యుండగా:-

211 వర్షాభ్యుశ్చ 6.4.84

అస్య యణ్ స్యాదచి సుపి. వర్షాభ్యా ఇత్యాది.

'ఓః సుపి' అను సూత్రము, 'అచి శ్చ' ఇత్యాది సూత్రము నుండి 'అచిః' 'ఇకో యణచి' నుండి 'యణ్' అనుప ర్తించును. 'వర్షాభూ' శబ్దమునందలి ఊకారమునకు అజాదిసుప్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు యణాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే యజాదేశము వచ్చి 'వర్షాభ్యా' ఇత్యాది రూపములు 'ఖలపూ' శబ్దమునందు వలె నగును.

దృన్మా, కరభూ, పునర్భూ శబ్దములందు అజాదివిధక్తులు పర మగునపుడు 'ఓః సుపి' అను సూత్రముచే (210) రావలసి యున్న యజాదేశము 'స భూసు దియోః' అను సూత్రముచే (202) నిషేధింపబడి యుండగా-

వా. దృన్, కర, పునఃపూర్వస్య భువో యజ్ వ క్తవ్యః.

దృన్ ఛ్యా. ఏవం కరభూః. ధాతా, హేధాతః. ధాతారౌ, ధాతారః.

దృన్, కర, పునఃశబ్దములు పూర్వమునందు గల భూశబ్దమునకు అజాది సుప్టులు పర మగునపుడు యజాదేశము వచ్చును.

ఈ వార్తికముచే యజాదేశము వచ్చుటచే ఈ మూడు శబ్దములందును వర్షాభూశబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

దాధాతువునకు 'తృత్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే దాతృశబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున 'దాతృ + స' అని యుండగా 'బుధశసన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (205) అనజాదేశము- 'దాతన్ + సః' 'అవ్ తృన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపదాదీప్తము- 'దాతాన్ సః' 'హల్ జ్యాభ్యోః' ఇత్యాది సూత్రముచే (179) సకారమునకును, 'సలోపః' ఇత్యాది సూత్రముచే (180) సకారము నకును లోపము- 'దాతా' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హేదాతృ + స' అని యుండగా 'బుతో జీ' ఇత్యాది సూత్రముచే (204) ఋకారమునకు గుణము ('అర్') వచ్చి 'హేదాతర్ స' అని యుండ 'హల్ జ్యాభ్యోః దీర్ఘాత్' ఇత్యాది సూత్రముచే (179) సులోపము, రేఫకు వినర్గము- ఉ 'హే ధాతః' అను రూపము సిద్ధించును.

'దా', 'జస్' 'అవ్' లు పర మగునపుడు 'బుతో జీ' ఇత్యాది సూత్రముచే (204) గుణము, 'అవ్ తృన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపదాదీప్తమును వచ్చి 'దాతారౌ, ధాతారః, ధాతారం' అను రూపము లగును.

'శస్' పర మగునపుడు 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (186) పూర్వసవర్ణక్షిప్తము, 'తస్మాచ్చసో నః పుంసీ' అను సూత్రముచే (187) సకారము. వచ్చుటచే 'దాతృన్' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

'దా', 'తే', 'జస్' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు యజాదేశముచే దాత్రా, దాత్రే, దాత్రోః, అను రూపము లగును. 'జసి', 'జస్', ప్రత్యయములు

పర మగునపుడు 'ఋత ఉత్' అను సూత్రముచే (208) ఋతమునకు 'ఉత్' అదేశమును పిదప 'ధాత్యస్య' అను సూత్రముచే (209) రేఫోత్పత్తివర్తి సకారము నకు లోపము, రేఫకు విసర్గము వచ్చి 'ధాత్య' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠిబహువచనమున 'ధాత్య + ఆమ్' అని యుండగా 'హ్రస్వసద్యాపో నుట్' అను సూత్రముచే (148) నుదాగమము, 'నామి' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘమును వచ్చి 'ధాత్యనామ్' అని యుండ:-

వా. ఋవర్ణార్హస్య బల్హం వాచ్యమ్.

ధాత్యనామ్. ఏవం నప్రాదియః.

ఋవర్ణముకంటె పర మగు నకారమునకు బల్హము చెప్పదగినది. ఈ వార్తికముచే నకారమునకు బల్హము వచ్చి 'ధాత్యనామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'ధాత్య + జీ' అని యుండగా 'ఋతో జీసప్య నామస్థానయోః' అను సూత్రముచే (204) గుణము వచ్చి 'ధారతి' అను రూపము సిద్ధించును, బహువచనమున 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు మూర్ధన్యదేశము - 'ధాత్యస్య' అను రూపము సిద్ధించును.

హాలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన "ధాత్యభ్యామ్, ధాత్యభిః" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

సప్రాదిశబ్దములు గూడ ఉల్లే యుండును. అనగా 'అవర్తన్త్యచౌ' అను సూత్రమున (206) నిర్దిష్టము లగు సప్త, నేష్ట, ర్షష్ట, క్షత్త, హోత్త, పోత్త, ప్రకస్త్యశబ్దములు గూడ ధాత్యశబ్దమువలెనేయుండును.

అష్టాద్యాయితో "త్యన్" "ద్వ్యత్తచౌ" అను సూత్రములచే కర్తృత్వము నందు 'త్యన్' 'త్వచౌ' ప్రత్యయములు విధింపబడినవి. ఉదాహరణ "త్యన్త్యచౌ" శంసిక్షదాదిభ్యః సంజ్ఞాయాం చానిటా" 'బహులదుస్య తామి' అను సూత్రముచే 'త్యన్' 'త్వచౌ' ప్రత్యయములను విధించి "సప్తనేష్టర్షష్టహోత్తపోత్త ప్రాత్యజామాత్యమాత్యపిర్రదుహిత్య" అను సూత్రముచే సప్రాదిశబ్దములు నిప తింపబడినవి. కావున సంజ్ఞాశబ్దము లన్నియు దేవాదిర్భూత్యంతము లని తెలియుచున్నది. ఇప్పుడు "అవర్తన్త్యచౌ" - ఇత్యాదిసూత్రములందు (206) 'త్యన్త్యచౌ' గ్రహణముచేతనే "సప్త" మొదలగువి గ్రహించబడుచుండు" ముని వాటిని చెప్ప నేలాయను ప్రశ్నకు సమాధానము చెప్పబడుచున్నది:-

సప్తాదిగ్రహణం వ్యుత్పత్తివక్షే నియమార్థమ్. తేనేహ న.పితా,
పితరా, పితరః, పితరమ్. శేషం ఛాత్మవత్. ఏవం జామాత్రాదయః.

‘ఉత్తాదయో వ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని’ అను చోట ‘వ్యుత్పన్నాని,’
అనియు ‘అవ్యుత్పన్నాని’ అనియు పదచ్ఛేదము చేయుటచే వ్యుత్పత్తివక్షము,
అవ్యుత్పత్తివక్షము అను రెండు పక్షములున్నవి. వివిధధాతువులకు ఉత్తాది
నివిదప్రత్యయములను జేర్చుటచే రూపములు సిద్ధించును అనునది వ్యుత్పత్తి
వక్షము. ఈ ఛాతు ప్రత్యయవిభాగము కార్మినితమే కాని వాస్తవమైనది కాదు.
కావున ఉత్తాదిశబ్దములకు వ్యుత్పత్తి లేదు అను వాదము రెండవది. ఈ వాదము
ననుసరించి ‘సప్త్య’ మొదలగు శబ్దములు తృన్ తృజాత్యంతములు కాదు కావున
వాటిని ప్రత్యేకముగ నిర్దేశించుట అవశ్యకమే. కావున వై ప్రశ్న వ్యుత్పత్తి
వక్షమునందే ఉదయించును. దీనికి సమాధాన మేమనగా—ఈ సూత్రమునందలి
‘తృన్’, ‘తృచ్’ పదములచే ఉత్తాదితృన్నంతతృజంతియు లన్నియు గ్రహింప
బడవు—ఈ సప్త్య, నేష్ట్య, త్వష్ట్య, తృప్త్య, తృప్త్య, తృప్త్య, తృప్త్య అను ఏడు
తృన్నంతతృజంతశబ్దములు మాత్రమే గ్రహింపబడును—అను నియమమునకై
యా పదములు నిర్దిష్టము లైనవి. ఈ నియమ ముండుటచే తృన్నంతతృజం
తము లై నను (దౌతాదిము లగు) పితృ, భ్రాతృ, జామాతృ మొదలగు శబ్దములకు
ఉపధాదీర్హము రాదు.

పితృశబ్దము ఋకారాంత మగుటచే అనజాదులు వచ్చినను పైన జూపిన
నియమముచే స్వీనావస్థానములు పర మైనను ఉపధాదీర్హము రాదు గాన ‘పితా,
పితరా, పితరః, హే పితః, పితరమ్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ద్వితీయాబహు
వచనమునుండి ఛాత్మశబ్దమునకు వలె రూపము లుండును. ‘జామాతృ’ మొద
లగు దౌతాదిశబ్దములు ఇట్లే యుండును.

‘నృ’ శబ్దము పితృశబ్దమువలె నుండును. కాని శస్త్రీబహువచనమున
నృ — అమ్ అని యుండ నుదాగమము—‘నృ + నమ్’ ఇదట ‘నామ్’ అను
చాత్రముచే (149) ఋకారమునకు దీర్ఘము నిత్యముగ రావలసి యుండు:—

212. నృ చ. 9.1.6

లస్య నామి వా దీర్ఘః. ననాణామ్, ననాణామ్.

‘ధన్వన్త్యుభయథా’ ‘ధ్రువోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః’ నుండి ‘ఉభయథా’ ‘దీర్ఘః’ అను పదములును. ‘నామ్’ అను సూత్రమును ఆనువర్తించును. నృశబ్దమునకు ‘నామ్’ పర మగునపుడు దీర్ఘము విల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము విల్పముగ వచ్చును. ‘ఋవర్ణాన్నస్య ఇత్వం వాచ్యమ్’ అను వార్తికముచే ఇత్వము చేయగా-‘నృణామ్, నృణామ్’ అను రెండు రూపము లుండును.

ఓకారాంత మగు గోశబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున ‘గో + స్’ అని యుండగా-

213. గోతో జీతో. 7.1.90

ఓకారాద్విహితం సర్వనామస్థానం జీద్వత్. గోః, గావో, గావః.

‘ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే’ నుండి ‘సర్వనామస్థానే’ అనువర్తించును. ఓకారాంతశబ్దముకంటె విహిత మగు సర్వనామస్థానము ‘జీతో’ వంటిది యగును.

ఇచట ‘గోః’ అని యుండుటచే ‘గోశబ్దముకంటె పర మగు’ అను సర్థము చెప్పవలెను. కాని ‘ఓతో’ జీదితి వాచ్యమ్, ‘విహితవిశేషణఞ్చ’ అను వార్తికము ననుసరించి ‘సుద్యో’ శబ్దాదులందు గూడ ఈ కార్యము ప్రవర్తించుటకై వృత్తికారుడు ‘ఓకారాద్విహితమ్’ అని వ్యాఖ్యానించెను.

ఈ సూత్రము ననుసరించి ఓకారాంత మగు గోశబ్దముకంటె పరముగ విహిత మగు ‘సు’ ప్రత్యయమునకు జీద్వద్భావము వచ్చుటచే ‘అచో ఞ్’ జీతి, అను సూత్రముచే (182) గోశబ్దమునందలి ఓకారమునకు వృద్ధి ‘గో + స్’ అని యుండగా-సకారమునకురుత్వవిసర్గములువచ్చి, ‘గోః’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘జో’ ‘జస్’ లు పర మగునపుడు జీద్వద్భావముచే వృద్ధియు, అవాదేశాదులును వచ్చుటచే ‘గావో’ ‘గావః’ అను రూపము లగును.

ద్వితీయైకవచనబహువచనములందు ‘గో + అమ్’ ‘గో + (శ) అస్’ అని యుండగా:-

214. ధౌతోఽమృసోః 6.1.93

ఓతోఽమృసోరచి పరే అకార ఏకాదేశః. గామ్, గావో, గాః, గవా, గవే. గోః-2 ఇత్యాది.

అ, ఓః, అమ్ శసోః. ‘ఇతో యణచి’ నుండి ‘అచి’, ఏః పూర్వపః

అను అధికారసూత్రమును అనువర్తింపను. ఓకారమునకు 'అమ్' 'శన్' ల అధి పర మగునపుడు 'అ'కార మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే నై లక్ష్యములందలి ఓకారఅకారములకు ఆకార మేకాదేశ మగుటచే 'గామ్' 'గాః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

అజాదు లగు టా, జే, ఓన్, జే, ప్రత్యయములు పర మగునపుడు అవాదేశ ముచే గవా, గవే గవో, గవి, అను రూపము లగును. 'జసి', 'జన్' లు పర మగు నపుడు 'జసిజసోశ్చ' అను సూత్రముచే (118) పూర్వరూపము వచ్చి 'గోః' అను రూపము సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు విశేషకార్యము లేవి యను లేచిపోవుటచే 'గోఘ్యామ్', 'గోభిః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

215. రాయో హలి 7.2.85

అస్యాకారాదేశో హలి విభక్తౌ. రాః, రాయా, రాయః, రాభ్యామ్. గ్లోః, గ్లవౌ, గ్లవః, గ్లఘ్యామ్ ఇత్యాది.

ఇతి అజస్తప్తంల్లిజ్జ ప్రరణం నమాప్తమ్.

'అప్తస్' 'అ విభక్తౌ' నుండి 'అవిభక్తౌ' అనువర్తింపను. రై శబ్దమునకు హలాదివిభక్తిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఆకార మేకాదేశ మగును.

ప్రళమైవచనమున 'రై + ఓ' అని యుండ ఈ సూత్రముచే ఆకార మేకాదేశ మగును. 'రా + ఓ' అని యుండ సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'రాః' అనురూప మగును.

ద్వివచనమున 'రై + ఓ' అని యుండగా 'అఘ్' అదేశము వచ్చుటచే 'రాయో' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే అకాదివిభక్తులు పర మగునపుడు అయాదేశము వచ్చి రాయః, రాయా, రాయే, మొదలగు రూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాయో హలి' అను సూత్రముచే (215) ఆకారము వచ్చుటచే 'రాభ్యామ్', 'రాభిః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గ్లోశబ్దము దొకారాంతము. ఈ శబ్దమున విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ప్రళమైవచనమున సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు వచ్చుటచే 'గ్లోః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే హలాదివిభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ప్రాతిపదికరూపమున నెట్టి మార్పును ఉండదు గాన గ్లఘ్యామ్, గ్లభిః, ఇత్యాది

రూపము లగును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు మాత్రము 'ఏవోఽయవాయావః' అను సూత్రముచే (22) 'అవా' దేశమువచ్చి 'గ్లావో' 'గ్లావః' 'గ్లావా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

అజంతపుంలింగ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ఆజన్మస్త్రీలింగ ప్రకరణమ్

రమా.

'రమ్' ధాతువునకు 'రమతే' అను నర్థమున 'అచ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మగు 'రమ' శబ్దమునకు శ్రీఽవివక్షయందు 'అజాద్యతష్టావ్' అను సూత్రముచే (1248) టావ్ ప్రత్యయము చేయగా 'రమా' అని యగును. ఇపు డిది అజంతము గాన 'జ్యాప్రాతిపదికాత్' అను సూత్రముచే (119) స్వాది ప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమైవచనమున 'రమా + స్' అని యుండ 'హల్ జ్యాభ్యుః' అను సూత్రముచే (179) అబి న్తముకంటె పర మగు 'స్' లోపింప 'రమా' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమునందు 'రమా + టా' అని యుండగా:-

216. టౌఽ ఆపః 7.1.18

అబి న్తాదజ్ఞాత్పరస్యాజః శీ స్యాత్. 'టౌజ' ఇతి టౌకారవిభక్తేః సంజ్ఞా. రమే, రమాః.

'అబి న్త్య' అధికారము. 'జనః శీ' నుండి 'శీ' అనువర్తించును. అబి న్త మగు అంగముకంటె పర మగు 'టౌజ్' కు 'శీ' ఆదేశ మగును.

'టౌజ్' అనునది టౌ కారవిభక్తికి-అనగా 'టౌ' 'టౌట్' లకు సంజ్ఞ.

ఈ సూత్రముచే 'టౌ' కు 'శీ' ఆదేశ మగును. 'శీ' లోని శకారము 'లశత్వ తద్ధితే' అను సూత్రముచే (186) ఇత్సంజ్ఞకము, 'రమా + ఈ' అని యుండ గుణ మేకాదేశ మగుటచే 'రమే' అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'రమా + అన్' అని యుండ 'అకస్సవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (42) సవర్ణ దీర్ఘము, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును వచ్చుటచే 'రమాః' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

సంబోధనప్రథమైః వచనమున 'హే రమా + సు' అని యుండగా:-

217. సమ్బుద్ధౌ చ 7.3.106

అప ఏకారః స్యాత్ సమ్బుద్ధౌ. 'ఏజ్ హ్రస్వాత్' ఇతి సమ్బుద్ధి లోపః, హేరమే, హేరమే, హేరమూః, రమామ్, రమే, రమాః.

'అజి చాపః' 'బహువచనే రుల్యేత్' అను సూత్రములనుండి 'అపః' 'ఏత్' అను పదములు అనువర్తించును. 'అప్' కు సంబుద్ధి పర మగునపుడు ఏకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఏకార మాదేశ మగుటచే 'హేరమే + స' అని యుండగా 'ఏజ్ హ్రస్వాత్ సమ్బుద్ధేః' అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధి లోపము- 'హేరమే' అను రూపము సిద్ధించును. దాని ద్వివచనబహువచనములు ప్రథమ యందు వలె నుండును. ద్వితీయైకవచనమున 'రమా + అమ్' అని యుండ 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా 'రమామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనరూపములు ప్రథమయందు వలె నుండును. ఇది త్రీలింగశబ్దమగుటచే 'శస్' ప్రత్యయసకారమునకు 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' అను సూత్రముచే (137) సకారము రాదు.

త్వతీయైకవచనమున 'రమా + టా' అని యుండగా:-

218. అజి చాపః 7.3.105

అజి ఓసి చాపః ఏకారః, రమయా, రమాభ్యామ్, రమాభిః.

'అజ్గస్య' అధికారము. 'ఓసి చ' నుండి 'ఓసి', 'బహువచనే రుల్యేత్' నుండి 'ఏత్' అనువర్తించును. 'అప్' కు (అబింతాంగమునకు) 'అజ్' (టా) లేర 'ఓస్' పర మగునపుడు ఏకారము వచ్చును

ఈ సూత్రముచే 'రమా' యంచలీ ఆకారమునకు ఏకారము- 'రమే + అ'- ఆయాదేశముచే 'రమయా' అను రూపము సిద్ధించును.

'భ్యామ్' 'భిన్' 'భ్యన్' లు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియులేవు. 'రమాభ్యామ్' 'రమాభిః' 'రమాభ్యః' అను రూపము లగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'రమా + జే' అని యుండగా:-

219. యాదాపః 7.3.113

అపో జితో యాత్. వృద్ధిః-రమాయై, రమాభ్యామ్, రమాభ్యః, రమాయాః-2, రమయోః-2, రమాణామ్, రమాయామ్. రమాసు, ఏవం దుర్గామ్నికాదయః.

'మేరి తి'నుండి 'జితి'అనువర్తించును, 'అజన్మ' అధికారము. అబంతాంగమనెంచి పరమగు జిత్ అగు సుప్రత్యయమునకు 'యాత్' అను నాగమము వచ్చును.

'యాత్' జిత్ అగుటచే అద్యవయవముగ వచ్చి 'రమా + యా + ఏ' అని యుండ ఆకారవికారములకు వృద్ధిచే ఐకారము వచ్చి 'రమాయై' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు కూడ 'రమా + జసి' 'రమా + జన్' అని యుండగా యాదాగమనవర్ణదీర్ఘములచే 'రమాయాన్' అని యై సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'రమాయాః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీనప్తమీ ద్వివిచనములందు 'రమా + ఓన్' అని యుండగా 'అజి చాపః' అను సూత్రముచే (218) ఆకారమునకు ఏకారము వచ్చి 'రమే + ఓన్'; అయాదేశముచే 'రమయోః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీ బహువచనమున 'రమా + ఆమ్' అని యుండ 'రమా' అనునది అబంతము గాన 'ప్రాస్యనద్యాపో నుట్' అను సూత్రముచే (118) నుదాగమము 'రమానామ్', 'అట్ కుప్వాజ్' అను సూత్రముచే (188) సకారమునకు ఐకారము 'రమాణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'రమా + జి' అని యుండ 'జేరామ్నద్యామ్నిభ్యః' అను సూత్రముచే (198) 'జి'కి ఆమ్, 'రమా + ఆమ్'; 'యాదాపః' అను సూత్రముచే (219) యాదాగమము- 'రమాయామ్' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'రమాసు' అను రూపము. 'దుర్గా' 'అమ్నికా' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇటులనే యుండును.

సప్తనామత్రిలింగశబ్ద మగు సర్వాశబ్దము చాలవఱకు రమాశబ్దము వలె నుండును. కాని జే, జసి, జన్, ఆమ్, జి. ప్రత్యయములు పరమగునపుడు విశేషకార్యము లగును.

220. సర్వనామ్నః స్యాద్ధ్యస్తోత్రం 7.3.114

అబింతసర్వనామ్నో టిత్ స్యాత్ స్యాత్, ఆవశ్య హ్రస్వః, సర్వవైః, సర్వస్యాః, సర్వాసామ్, సర్వస్యామ్. శేషం రహావత్, ఎవం విశ్వాదయ అబింతాః.

‘యాదాపః’ ‘ఘేర్జితి’ నుండి ‘ఆపః’ ‘జీతి’ అనువర్తించును. అబింత మగు సర్వనామశబ్దములచే సరములగు జీత్ ప్రత్యయములకు ‘స్యాత్’ అను నాగమము వచ్చును. ‘ఆప్’ కు హ్రస్వము వచ్చును.

‘స్యాత్’ టిత్ అగుటచే ఆవ్యవయవ మగును. చతుర్థ్యేకవచనమున ‘సర్వా + జే’ అని యుండ ఈ సూత్రముచే ‘జే’ కు స్యాదాగమమును ‘ఆప్’ కు హ్రస్వమును వచ్చుటచే ‘సర్వ + స్యా + వీ’ అని యుండ ఆకారవీకారములకు ‘పృద్ధిరేచి’ అను సూత్రముచే (31) ‘ఐ’ ఏకాదేశమై ‘సర్వవైః’ అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు ‘సర్వా + ఆప్’ అని యుండ స్యాదాగమ హ్రస్వ సవర్ణదీర్ఘములచే ‘సర్వస్యాః’ అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున ‘సర్వా + ఆప్’ అని యుండగా ‘అమి సర్వనామ్నః సుజ్’ అను సూత్రముచే (155) సుడాగమము చేయగా ‘సర్వాసామ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున ‘సర్వా + జే’ అని యుండ ‘జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః’ అను సూత్రముచే (180) ‘జీ’కి ‘ఆప్’ - ‘సర్వా + ఆప్’, స్యాదాగమహ్రస్వములు ‘సర్వస్యామ్’ అను రూపము సిద్ధించును. విశ్వా మొదలగు అబింత సర్వ నామశబ్దము లన్నియు ఇటులనే యుండును.

221. విఖాషా దిక్పమానే బహువ్రీహా 1.1.28

సర్వనామతా వా. ఉత్తరపూర్వవైః, ఉత్తరపూర్వావైః.

‘సర్వాదీని సర్వనామాని’ నుండి ‘సర్వనామాని’ అనువర్తించును. బహు వ్రీహి యందలి దిక్పమానమునందు సర్వనామ సంజ్ఞ వికల్పముగ నుండును.

‘ఉత్తరస్యాః పూర్వస్యా శ్చదిశోర్ధ్వస్తరాణి ఉత్తరపూర్వా’ అను సర్థ మున ‘దిక్షామనన్యస్తరాణి’ అను సూత్రముచే ‘ఉత్తరపూర్వా’ అను సమాస మేర్పడినది. ఇట్టి పదములకు సర్వనామత్వము వైకల్పికము. కావున జే, జిసి,

జన్మ, ఆత్మ, జీ విభక్తులు పర మగునపుడు సర్వనామసంజ్ఞా ప్రయుక్తియు లగు కార్యములు వికల్పముగ వచ్చుటచే 'ఉత్తరపూర్వనైతి' మొదలగు రూపములును, సర్వనామసంజ్ఞ లేని పక్షమున 'ఉత్తరపూర్వనైతి' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును ఇరవిభక్తులందు రమాశబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

తీయస్థేతి వా సర్వనామసంజ్ఞా-ద్వితీయనైతి. ద్వితీయాత్మై. ఏవం తృతీయా.

'తీయప్రత్యయంత మగు ద్వితీయాశబ్దమునకు 'జీతో' లగు విభక్తులు పర మగునపుడు 'తీయస్య జీతు వా' అను వార్తికముచే సర్వనామసంజ్ఞ వైకల్పి కము గాన చతుర్థీ, పంచమీ, షష్ఠీనైతి ప్రత్యయములందు సర్వనామకార్యము లగు స్వాధాగమదులు వచ్చినచో ద్వితీయనైతి, ద్వితీయస్యాః-2, ద్వితీయస్యామ్ అను రూపములు సిద్ధించును. సర్వనామసంజ్ఞ లేని పక్షమునను, ఇరవి విభక్తులందును 'రమా'శబ్దమునందువలె రూపములుండును. ఈవైకల్పికసర్వనామసంజ్ఞ జీద్విభక్తులు పర మగునపుడే గాని 'ఆత్మ' పర మగునపుడు లేదు గాన 'ద్వితీయస్యామ్' అను రూపముండదు. తృతీయాదిశబ్దములు గూడ నిశ్చే.

'అమ్నాత్మ' - ఇతి ప్రాస్యః - హే అమ్న, హే అత్మ, హే అల్ల.

తల్లి యను స్వప్తము గల అమ్న, అక్కా, అల్లా. అను శబ్దములు రమాశబ్దము వలె నుండును. కాని సంబోధనైతి పంచమున 'అమ్నాత్మనద్యోర్హస్య' అను సూత్రముచే (185) ప్రాస్యము వచ్చి, 'ఏజ్ ప్రాస్యాత్' అను సూత్రముచే (184) సులోపము వచ్చుటచే 'హే అమ్న' 'హే అత్మ' 'హే అల్ల' అను రూపము లగును.

జరా, జరసా ఇత్యాది. పక్షే హలారోచ : మావత్. గోపా విశ్వపావత్. మతీః. మత్యా.

జరాశబ్దమునకు లకాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'జరాయా జరసన్యరసస్యామ్' అను సూత్రముచే (181) విచ్ఛేదముగ 'జరసో' అను నాదేశము వచ్చుటచే జరసా, జరసః, జరసా, జరసే. జరసి. జరసామ్. జరసి, అను రూపములును, జరసాదేశము దాని పక్షమునను, హలారోచ విభక్తులు పర మగునపుడును రమాశబ్దము వలెను రూప ములగును.

‘గాం పాతి’ అను నర్థమున పాఠాతువునకు ‘విచ్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే ‘గోపా’ శబ్దము నిష్పన్న మైనది. త్రీలింగ మగు నీ శబ్దము విశ్వపాశబ్దము వలె నుండును. కాని ‘గోపస్య త్రీ’ అను నర్థమున గోపశబ్దమునకు ‘అజాద్యతష్టాప్’ అను సూత్రముచే (1248) టాప్ ప్రత్యయము చేయుటచే నిష్పన్న మగు ‘గోపా’ శబ్దము రూపములు ‘రమా’ శబ్దరూపముల వలె నుండును.

మతిశబ్దరూపములు చాలవరకు హరిశబ్దమునందు వలె నుండును. ‘శస్’ మొదలగు విభక్తులు పర మగునపుడు కొన్ని విశేషము లుండును.

‘మతి + (శ) అన్’ అని యుండగా పూర్వసవర్ణ దీర్ఘముచే ‘మతీన్’ అని యుండ నకారమునకు రుత్సవిసర్గములచే ‘మతీః’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇది త్రీలింగశబ్ద మగుటచే ‘తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి’ అను సూత్రముచే (137) నత్వము రాదు.

తృతీయయైకవచనమున ‘మతి + (టా) ఆ’ అని యుండగా ‘అత్రియామ్’ అను నిషేధ ముండుటచే ‘అజో నాత్రియామ్’ అను సూత్రముచే (171) ‘నా’ ఆదేశము రాదు. యజ్ఞాదేశముచే ‘మత్యా’ అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థ్యైకవచనమున ‘మతి + జే’ అని యుండ:-

222. జీతి హ్రస్వశ్చ 1.4.6

ఇయజువజ్స్థానో శ్రీశబ్దభిన్నో నిత్యశ్రీలిక్ష్ణో వీదూతూ, హ్రస్వా చ ఇవర్ణోవర్ణా త్రియాం వా నదీసంజ్ఞా స్తో జీతి. మత్త్యై, మతయే, మత్యాః-2. మతేః-2.

‘యూస్త్వాభ్యో నదీ’ ‘నేయజువజ్స్థానాత్త్రీ’ ‘వాఽమి’ అను సూత్రముల నుండి ‘నదీ’ ‘ఇయజువజ్స్థానా’ ‘నా’ అనువ ర్తించును. ‘ఇయజ్’ ‘ఉవజ్’ ఆదేశములు వచ్చుటకు యోగ్యములును, శ్రీశబ్దభిన్నములును. నిత్యశ్రీలింగములును నగు ఈకారకారములును (ఈకారాంతకారాంతములును) హ్రస్వము లగు ఇవర్ణోవర్ణములును (ఇకారాంతకారాంతములును) త్రీలింగమున ‘జీత్’ అగు విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు వికల్పముగ నదీసంజ్ఞకము లగును.

ఇచట మతిశబ్దము ఇకారాంత శ్రీలింగశబ్దమగుటచే ‘జీత్’ అగు విభక్తులు పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞ వికల్పముగ లభించును. నదీసంజ్ఞ

యున్న వక్షమున 'అణ్నద్యాః' అను సూత్రముచే (196) ఆదాగమము, 'అటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధియు వచ్చుటచే 'మతి + ఐ' అని యుండ, యణ్ దేశముచే 'మత్తై' అను రూపము సిద్ధించును.

జసి, జస్, లు పర మగునపుడు ఆదాగమ, వృద్ధి, యణ్ దేశ, రుత్వ, విసర్గ ములు వచ్చి 'మత్త్యాః' అను రూపము సిద్ధించును. నదీసంజ్ఞ లేని వక్షమున 'మతయే' 'మతేః' అను రూపములు హరిశబ్దమునందు వలె నుండును.

సప్తమ్యేకవచనమున మతి + జి అని యుండగా:-

223. ఇదుద్భూయమ్ 7.3.117

ఇదుద్భూయం, నదీసంజ్ఞకాభ్యాం పరస్య జేరామ్. మత్త్యామ్, మతౌ. శేషం హరివత్. ఏవం బుద్ధ్యాదయః.

'జేరామ్' అనునది 'జేః' 'అమ్' అనుపదములును, 'నదీ' అను సమానైకదేశమును అనువర్తించును. నదీసంజ్ఞకము లగు 'ఇత్' 'ఉత్' లకంఠే పర మగు 'జి' ప్రత్యయమునకు 'అమ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జి'కి 'అమ్' వచ్చును. 'మతి + అమ్' - 'ఇకోయణచి' (15) 'మత్త్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. నదీసంజ్ఞాభావవక్షమున 'హరా' వలె 'మతౌ' అను రూప ముండును. 'బుద్ధి' శబ్దము మొదలగువాటి రూపములు గూడ ఇటులనే యుండును.

224. త్రిచతురోఽప్రియాం తిస్సచతస్స 7.2.99

శ్రీలింగయోరేతయోరేతౌ స్తః విభక్తౌ.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. శ్రీలింగము లగు 'త్రి' శబ్ద 'చతుర్' శబ్దములకు విభక్తి పర మగునపుడు 'తిస్స' 'చతస్స' అను నాదేశము లగును.

త్రిశబ్దము నిత్యబహువచనము. దాని ప్రథమాద్వితీయాబహువచనము లందు 'త్రి + అస్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'తిస్స' అదేశము. 'తిస్స + అస్' అని యుండ:-

225. అచి ర ఋతః 7.2.100

'తిస్స' 'చతస్స' ఏతయోః ఋకారస్య రేఫాదేశః స్యాదచి. గుణ దీర్ఘోఽన్యనామపవాదః. తిస్రః, తిస్రః, తిస్మభిః, తిస్సభ్యః, తిస్సభ్యః. ఆమి నుట్ :-

పై సూత్రమునుండి 'తిస్యచతస్య' అను వర్తింపను. 'తిస్య' 'చతస్య' అంబుకారమునకు అచ్ పర మగునపుడు రేఫాదేశము వచ్చును. ఈ రేఫాదేశము 'జన్' పర మగునపుడు రావలసి యున్న 'ఋతో జీ నర్వనామస్థానయోః' అను (204) గుణమును, 'శన్' పర మగునపుడు 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (128) రావలసి యున్న పూర్వసవర్ణ దీర్ఘమును, 'జన్' 'జన్' లకు 'ఋత ఉత్' అను సూత్రముచే (208) రావలసి యున్న ఉత్తమును బాదించును.

ఈ సూత్రముచే 'తిస్య' నందలి ఋకారమునకు రేఫ అదేశ మగుటచే 'తిన్ + ఆస్;' సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు - 'తిస్రః' అను రూపము సిద్ధించును.

హలాదివిభక్తు లగు 'తిన్' 'భ్యన్' లు పర మగునపుడు 'తిస్య' అదేశము వచ్చిన పిమ్మట 'తిస్యభిః' 'తిస్యభ్యః' అను రూపము లగును.

పట్టిబహువచనమున త్రిశబ్దమునకు తిస్రాదేశము చేసిన పిమ్మట 'తిస్య + ఆమ్' అని యుండగా 'హ్రస్వసద్యాప్తో నుభౌ' అను సూత్రముచే (148) నుదాగమమును బాదించి పర మగుటచే 'అచి ర ఋతః' అను సూత్రముచే రాదేశము రావలసి యున్నది. కాని 'నుమచిరతృజ్జిబ్యావేథోః నుభౌ పూర్వ విప్రతిషేధేన' అను వార్తికముచే ప్రబంధము గాన నుదాగమమే వచ్చును. 'తిస్య + నామ్' అని యుండగా 'నామి' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘము రావలసి యుండగా:-

226. న తిస్య చతస్య 6.4.4

ఏతయోర్నామి దీర్ఘో న. తిస్యతామ్. తిస్యఘ.

"ద్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽజ్ఞానం" నుండి 'దీర్ఘః' అను పదము, 'నామి' అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'తిస్య' 'చతస్య' శబ్దములకు నామ్ పర మగు నపుడు దీర్ఘము రాదు. ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము నిషేధించబడినది గాన 'తిస్యనామ్' అని యుండగా 'ఋతవర్ణాన్వస్య ఇత్వం వాచ్యమ్' అను వార్తికముచే (సూ. 211) ఇత్వము - 'తిస్యతామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'అదేశప్రత్యయోః' అను సూత్రముచే (150) పత్యము వచ్చి 'తిస్యఘ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వే, ద్వే, ద్వాభ్యామ్, ద్వాభ్యామ్, ద్వాభ్యామ్, ద్వుయోః, ద్వుయోః.

నివృద్ధివచనాంత మగు ద్విశబ్దమునకు విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (195) అకార నాదేశమై 'ద్వ' అని యుండ శ్రీత్వవివక్షయందు 'అజాన్యతస్థాప్' అను సూత్రముచే (1247) 'టాప్' (అ) ప్రత్యయమును చేర్చి సవర్ణ దీర్ఘ స్థితి చేయుటచే 'ద్వా' అని యుండును. పిమ్మట 'దౌ' మొదలగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'శి' మొదలగు కార్యములు వచ్చుటచే రమాశబ్దమునందు వరే రూపము లగును.

గౌరీ, గౌర్యా, గౌర్యః, హేగౌరీ, గౌరై, ఇత్యాది. ఏవం నద్యాదయః.

గౌరశబ్దమునకు శ్రీత్వవివక్షయందు 'షిర్గౌరాదివ్యర్భ' అను సూత్రముచే (1251) 'జీప్' ప్రత్యయము చేయగా గౌరీశబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైక వచనమున 'గౌరీ + న్' అని యుండగా, 'గౌరీ' అనునది జ్యంతము గాన 'హల్వాది' సూత్రముచే (179) సకారమునకు లోపము - 'గౌరీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనబహువచనములందు 'గౌరీ + దౌ' 'గౌరీ + అన్' అని యుండగా 'ప్రథమయోః' అను సూత్రముచే (126) ప్రాప్తించుచున్న పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము 'దీర్ఘాజ్ఞి' చ' అను సూత్రముచే (102) నిషేధింపబడినది గాన యజాదేశముచే 'గౌర్యా' 'గౌర్యః' అను రూపములు సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'అమ్పూర్ణనద్యోర్హస్వః' అను సూత్రముచే (195) హ్రస్వము, 'ఏత్ హ్రస్వాత్సమ్మర్దై' అను సూత్రముచే (184) సమ్మర్ది సకారమునకు లోపము - 'హేగౌరీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయైకవచనమున 'గౌరీ + అమ్' అని యుండ 'అమ్ పూర్వః' అను సూత్రముచే (183) పూర్వ రూపము 'గౌరీమ్'. బహువచనమున 'గౌరీ + అన్' అని యుండ 'ప్రథమయోః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము - 'గౌరీః'. తృతీయైకవచనమున యజాదేశముచే 'గౌరీ + ఆ' = 'గౌర్యా' అను రూపము.

చతుర్థ్యైకవచనమున 'గౌరీ + జే' అని యుండ 'అజ్ఞద్యాః' అను సూత్రముచే (196) ఆదాగమము, 'అబిశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి, యజాదేశము వచ్చుటచే 'గౌరై' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే 'జని' 'జన్' లు పర మగునపుడు ఆదాగమ, వృద్ధి యజాదేశముచే 'గౌర్యాః' అను రూపము సిద్ధించును.

'అప్' పర మగునపుడు సద్యంతముకంటె పరముగ నుండుటచే నుడాగ మాది' ము- 'గౌరీణామ్'.

సప్తమ్యే: వచనమున 'జేరామ్మద్యామ్మీభ్యః' అను సూత్రముచే (198) 'జీ'కి అప్- 'గౌరీ + అప్', యవాదేశయు- 'గౌర్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'నదీ' మొదలగు ఈకారాంతశబ్దము లన్నియు నిశ్లే యుండును.

లక్ష్మీ: శేషం గౌరీవత్, ఏవం తరీతస్త్వాదయః, స్త్రీ, హే సి.

లక్ష్మీశబ్దము ఈకారాంతస్త్రీలింగశబ్ద మైనను 'జీ' ప్రత్యయాంతము కాదు కావున ప్రథమైవచనమున 'హర్జ్యాబ్ధ్యోద్భాత్' అను సూత్రముచే (179) సకారలోపము రాదు. సకారమునకు రుచ్చవిసర్గములచే 'లక్ష్మీ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపము లన్నియు గౌరీశబ్దమునందు వలె నుండును. తరీ, తస్త్రి, మొదలగు (జీబింతములు కాని) శబ్దములకు గూడ సులోపము రాదని ఈ క్రింది కారికి చెప్పుచున్నది.

"అవీతస్త్రి తరీలక్ష్మీదీప్రాశ్రీణా మువాదిషు

సప్తస్త్రీలింగశబ్దానాం స సులోపః రదాచన".

త్రిశబ్దము 'జీప్' ప్రత్యయాంతము. ప్రథమైవచనమున సులోపముచే (సూ. 179) 'స్త్రీ' అను రూపము సిద్ధించును. సంబోధనైకవచనమున 'హేస్త్రీ + న్' అని యుండగా 'అమ్బార్థనద్యోర్హస్వః' అను సూత్రముచే (195) హ్రస్వము 'ఏజ్' హ్రస్వాత్ అను సూత్రముచే (184) సంబుద్ధిలోపము వచ్చుటచే 'హేస్త్రీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'స్త్రీ + ట్' అని యుండగా:

227. స్త్రీయా 6.4.79

అన్యేయజ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే పరే. స్త్రీయా, స్త్రీయః.

'అని క్షుదాకుభ్రువాం య్వోరియజావజ్' నుండి 'అని' 'ఇయజ్' అనువర్తించును. త్రిశబ్దమునకు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇయజ్' అదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఇయజ్' త్రిశబ్దమున తంతాదేశముగ వచ్చుటచే 'స్త్రీయా' అను రూపము సిద్ధించును. 'జీప్' పర మగునపుడు గూడ ఇయజాదేశము వచ్చుటచే 'స్త్రీయః' అను రూపము సిద్ధించును.

'అమ్' 'శన్'లు పర మగునపుడు గూడ ఈ సూత్రముచే ఇయజాదేశము నిత్యముగ రావలసి యుండగా:-

228. వామ్మసోః 6.4.80

అమి శసి చ త్రియా ఇయజ్ వా స్యాత్, త్రియమ్, త్రీమ్, త్రియః, త్రీః, త్రియా, త్రియై, పరత్వాన్నుట్-త్రిణామ్, త్రీమ్, శ్రీయో, శ్రీయః.

పై సూత్రము, 'అచిక్ష్ణుదాతుభ్రువాన్యోరియజువజౌ'నుండి 'ఇయజ్' అనువర్తించును. త్రీశబ్దమునకు 'అమ్' 'శన్'లు పర మగునపుడు 'ఇయజ్' అదేశము వికల్పముగా వచ్చును.

'అమ్' పర మగునపుడు 'ఇయజ్' వచ్చిన పక్షమున 'త్రియమ్' అనియు, రాని పక్షమున 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము వచ్చి 'త్రిమ్' అనియు రూపము లగును. ఇట్లే 'శన్' పర మగునపుడు ఇయజాదేశముచే 'త్రియః' అనియు, ఇయజ్ రాని పక్షమున 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము వచ్చి 'త్రీః' అనియు రూపము లగును.

'టా' పర మగునపుడు 'త్రియః' అను సూత్రముచే (227) ఇయజాదేశము చేయ 'త్రియా' అను రూపము సిద్ధించును.

'జే' పర మగునపుడు 'త్రీ + ఏ' అని యుండగా 'అజ్నాద్యః' అను సూత్రముచే (196) ఆడాగమము, 'అచిక్ష్' అను సూత్రముచే (191) వృద్ధియు వచ్చి 'త్రీ + ఐ' అని యుండును. ఇప్పుడు 'త్రియః' అను సూత్రముచే (227) ఇయజాదేశము వచ్చి 'త్రియై' అను రూపము సిద్ధించును.

'జసి' 'జన్'లు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధముగ ఆడాగమ, వృద్ధి ఇయజాదేశములచే 'త్రియః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'త్రీ + అమ్' అని యుండగా 'ఇయజ్' 'నుత్' ఈ రెండింటికిని అవకాశ మున్నది. కాని నుదాగమము పర మగుటచే 'ఇయజ్' ను బాధించును. 'త్రీ + నామ్' అని యుండగా 'అబ్' కుప్యాజ్- అను సూత్రముచే (138) ఇత్యము- 'త్రిణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'జీ'వర మగునపుడు 'జే'పన్నద్యామ్నిత్యః' అను సూత్రముచే (198) 'జీ'కి 'అమ్'వచ్చిన విదప ఇయజాదేశము చేయగా 'త్రియామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'సువ్'వర మగునపుడు 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము చేయగా 'త్రిపు' అను రూపము సిద్ధించును.

క్రిడాతువునకు 'క్విబ్బి' పృచ్ఛాయతస్తు కటప్రజాశ్రీజాందీర్హ్ సంసారజన్మ' అను వార్తికముచే క్విప్రత్యయమును జేర్చి దీర్ఘము చేయుటచే 'త్రి' అను శబ్ద మేర్పడినది. 'శ్రయతి హామ్' అని యర్థము. ఇది జీప్రత్యయంతము కాదు కావున ప్రథమైకవచనప్రత్యయ మగు 'నె'కు 'హల్వాభ్యక్తిః' అను సూత్రముచే (178) లోపము రాదు. 'త్రిః' అను రూపము సిద్ధించును.

'దా' 'ఇన్' 'శన్' ల పర మగునపుడు 'అచిక్షుధాతు.' అను సూత్రముచే (193) ఇయజాదేశము వచ్చి 'త్రియా' 'త్రియాః' అను రూపములు సిద్ధించును.

229. నేయజువజ్ స్థానాచస్త్రీ 1.4.4

ఇయజువజోః స్థితిః యయోస్తావీధూతౌ నదీసంజ్ఞా న స్తః, న కు స్త్రీ. హేత్రీః, త్రియై, త్రియే, త్రియాః-2, త్రియాః-2:

'యూస్త్యాభ్యా' నదీనుండి 'యూ' నదీ' అనువర్తింపను. 'ఇయజ్' 'ఉవజ్' అదేశములు వచ్చుటకు యోగ్యము లగు ఈకారకారములు నదీసంజ్ఞములు కావు. త్రిశబ్దమునకు మాత్ర మీ విషేదము వర్తింపదు.

త్రిశబ్దము అకాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఇయజ్' వచ్చుటకు యోగ్య మైనది గావ నిది ఇయజ్ స్థానము కావున నీ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞ విషేధింపబడినది. అందుచే సంబుద్ధియందు 'అమృష్టవద్యోః హ్రస్వః' అను సూత్రముచే (195) హ్రస్వము రాదు. హ్రస్వము లేకుండుటచే 'ఏజ్' హ్రస్వాత్పచ్చుత్తే' అను సూత్రముచే (184) సంబుద్ధిలోపము రాదు. సకారమునకు షత్వవిస్కముచే 'హే' శ్రీః' అను రూపము సిద్ధించును.

'టా' పర మగునపుడు ఇయజాదేశముచే 'త్రియా' అను రూప మగును.

చతుర్థ్యైకవచనమున 'శ్రీ + జే' అని యుండగా 'జీది హ్రస్వశ్చ' అను సూత్రముచే (222) విలంబముగ నదీసంజ్ఞ వచ్చును. నదీసంజ్ఞావక్షమున

ఆ దా గ ను, వృద్ధి, ఇయజాదేశములచే 'శ్రీయై' అనియు నదీసంజ్ఞాభావ పక్షమున ఇయజాదేశమాత్రము వచ్చి 'శ్రీయే' అనియు రూపములు సిద్ధించును. ఇట్లే 'జసి', 'జి', 'జి'లు పర మగునపుడు నదీసంజ్ఞాపక్షమున శ్రీశబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. తదభావపక్షమున ఇయజాత్రముచే 'శ్రీయః'. 'శ్రీయి' అను రూపములును సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'శ్రీ + అమ్' అని యుండగా:-

230. వా. ౭. ౫. 1.4.5

ఇయజావజ్ఞానా స్త్రాఖ్యా యా ఆమి వా నదీసంజ్ఞా స్తః. న తు శ్రీ. శ్రీజామ్. శ్రీయామ్. శ్రీయామ్. శ్రీయి. ధేనుర్మతివత్.

'యా స్త్రాఖ్యా నదీ' అను సూత్రము 'నేయజావజ్ఞానావత్తీ' నుండి 'న' తక్కి మిగిలిన పదములును అనువర్తించును. 'ఇయజ్' 'ఉవజ్' లు వచ్చుటకు యోగ్యములును, నిత్యశ్రీలింగములును, శ్రీశబ్దభిన్నములును అగు ఈకారకారములు 'అమ్' పర మగునపుడు విల్పముగ నదీసంజ్ఞాపక్షము లగును.

ఈ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞా వైకల్పిన్ము గాన నదీసంజ్ఞాపక్షమున 'హస్త్వనద్యాపానత్' అను సూత్రముచే (148) నుదాగమము, 'అట్ కుప్యాజ్' అను సూత్రముచే (158) ఉత్పమును వచ్చుటచే 'శ్రీజామ్' అనియు నదీ సంజ్ఞాభావపక్షమున 'ఇయజ్' చే 'శ్రీయామ్' అను రూపమును సిద్ధించును.

ఉకారాంత శ్రీలింగశబ్ద మగు ధేనుశబ్దము ప్రక్రియ మతిశబ్దమునందు వలె నుండును.

231. త్రియాం చ 7.1.96

శ్రీవాచీ క్రోష్టకర్ణస్తృజస్తవద్రూపం లభతే.

'తృజ్' 'క్రోష్ట' అను సూత్రము అనువర్తించును. శ్రీవాచి యగు క్రోష్టకర్ణము తృజస్తము వలె రూపమును పొందును. అనగా 'క్రోష్ట' శబ్దము శ్రీలింగమున తృజ్వద్భావమును పొంది 'క్రోష్ట' అని యగును.

232. మున్నెల్లో జీవ్ 4.1.5

బుదస్తేభ్యోనాస్తేభ్యశ్చ త్రియాం జీవ్, కాష్ఠీ గౌరీవత్. భూః శ్రీవత్. స్వయమ్భూః పుంవత్.

'త్రియామ్' అధికార సూత్రము. 'జ్యోప్రాతిపదికాత్' నుండి 'ప్రాతిపదికాత్' అనునర్థించును. త్రీలింగమున ఋకారనకారాంతము లగు ప్రాతిపదికంబు కంటె 'జీవ'వచ్చును.

'జీవ'నందలి జకారవకారములకు 'లశక్వతద్వితే' (136) 'హలస్వమ్' (1) సూత్రముచే ఇత్సంజ్ఞ యుండుటచే 'ఈ' అనునది కేషించును. 'క్రోష్టి + ఈ' అని యుండ యజాదేశముచే 'క్రోష్టి' అను శబ్దము ఏర్పడును. ఈ శబ్దము ప్రక్రియ గౌరీశబ్దప్రక్రియవలె నుండును.

భూ (కనుబొమ్మ) శబ్దప్రక్రియ శ్రీశబ్దప్రక్రియవలె నుండును స్వయం భూశబ్దము త్రీలింగమునందు గూడ పుంలింగమునందు వలె నుండును.

233. న షటస్వస్రాదిభ్యః 4.1.10

జీవటాపౌ న స్తః.

స్వసా తిసశ్చతస్రశ్చ ననాన్తా దుహితా తథా

యాతా మాతేతి సప్తైతే స్వస్రాదయ ఉదాహృతాః.

స్వసా, స్వసారా. మాతా పితృవత్. శసి మార్త్యాః. ఇతి ఋదన్తాః. ద్యౌర్లోపత్ రాః పుంపత్. వౌర్లోపత్.

ఇతి 'అజ స్తత్రీలిజప్రకరణమ్.

'ఋన్నేభ్యో జీవ' నుండి 'జీవ' 'టాబ్బుచి' నుండి 'టాప్' అనుపేర్పించును. 'షట్' సంజ్ఞకము లగు శబ్దములకుంటెను, స్వస్వ 'మొదలగు ఋకారాంత శబ్దములకుంటెను 'జీవ', 'టాప్' ప్రత్యయములు రావు.

'షచ్చన్' 'సప్తన్' మొదలగు సంజ్ఞకశబ్దములు నకారాంతములగుట చేతను, 'స్వస్వ' మొదలగునవి ఋకారాంతము లగుటచేతను 'ఋన్నేభ్యో జీవ' అను సూత్రముచే రావలసి యున్న 'జీవ' ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. కావున స్వస్వ (సోదరి) శబ్దమునకు 'జీవ' రాదు. 'అవర్తన్ తృచ్' స్వస్వ - అను సూత్రమున (206) 'స్వస్వ' శబ్దము గూడ వలంపబడినది గాన ఉపహచ్చము వచ్చుటచే 'స్వస్వ' ధ్వాపములు చాతృశబ్దరూపముల వలె నుండును. 'శణ్' పరమగునపుడు సూత్రము ఇది త్రీలింగశబ్దమగుటచే 'తస్మాచ్చసోసః' పుంసీ అను సూత్రముచే (137) నకారమునకు నకారము రాదు గాన, రుచ్చవిసర్గములచే 'స్వస్వ' అను రూపము సిద్ధించును.

స్వప్రాదిగణమున స్వస్మ, తిస్మ, చతస్మ, ననాస్మ (ఆదవడచు), దుహితృ (పుత్రిక), యాతృ (తోటికోడలు) మాతృ అను ఏడుశబ్దములు పఠింపబడినవి.

మాతృశబ్దము పితృశబ్దము వలె నుండును. 'శన్'పర మగునపుడు మాత్రము పుం స్త్వప్రయుక్త నకారము లేకుండుటచే 'మాత్యూ'అను రూపముండును. ఓకారాంత మగు ద్యో (అకాశము, స్వర్గము) శబ్దము గోశబ్దము వలె నుండును.

ఓకారాంత మగు 'రై' శబ్దము (ధనము), పుంలింగమునందు వలెనే యుండును. ఓకారాంతమగు 'నౌ' (నావ) శబ్దము 'గ్లో' (చంద్రుడు) శబ్దము వలె నుండును.

అజంత శ్రీలింగ ప్రకరణము సమాప్తము

అథ అజంతనపుంసక లింగ ప్రకరణమ్

234. అతోఽమ్ 7.1.24

అతోఽక్లాత్ క్లీబాత్ స్వమోరమ్. 'అమి పూర్వః'-జ్ఞానమ్. 'ఏజ్ హ్రస్వాదితి'హల్లోపః-హేజ్ఞాన.

'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్రము, 'అన్యస్య'అను నధికార సూత్రమును అనువర్తించును. నపుంసకలింగ మగు ఆదంతాంగముకంటె పరము లగు 'సు' అప్'అను ప్రత్యయములకు 'అప్'వచ్చును.

అకారాంతనపుంసకలింగ మగు జ్ఞానశబ్దము ప్రథమైకవచనమున 'జ్ఞాన + సు'అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'అప్'వచ్చుటచే జ్ఞాన + అప్'అని యగును. పిదప 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము- 'జ్ఞానమ్'అను రూపము సిద్ధించును.

సమ్ముచ్చియందు వెనుక చూపిన విధముగ 'హేజ్ఞానమ్'అని యైన పిమ్మట 'ఏజ్ హ్రస్వాదృప్యధై'అను సూత్రముచే (134) హ్రస్వమగు అకా

రముకంటె పరమగు సంవిద్యవయవ ప్రసన మకారమునకు లోపము చేయ
'జ్ఞాన'అను రూపము సిద్ధించును

ప్రథమాద్విషననమున 'జ్ఞాన + బో'అని యుండగా:-

235. నపుంసకావ్య 7.1.18

క్లిబాదోజః శీ స్యాత్. భసంజ్ఞాయామ్:-

'జనః శీ'బోజ అహ'అను సూత్రములనుండి 'శీ'బోజః' అనువర్తిం
చును. నపుంసకలింగకర్తముకంటె పర మగు బోజో'కు (బోకారవిభక్తికి) 'శీ'
వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'బో'కు (శీ) 'ఈ'అదేశము చేయగా 'జ్ఞాన + ఈ'అని
యుండును. ఇవల అజాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'జ్ఞాన'అనునది భసంజ్ఞ
కము. (నపుంసలింగమున సర్వనామసంజ్ఞయుండదు. సూ. 163) ఇప్పుడు:-

236. యస్యేతి చ 6.4.148

ఈకారే తద్ధితే చ పరే థస్యేవర్ణవర్ణ యోగ్లోపః. ఇత్యల్లోపే
ప్రాప్తే.

యస్య, ఈతి, చ. ఇచ్చ అచ్చ తయోః సమాహారః యమ్. అనగా-'ఇ'
వర్ణ'అ'వర్ణములని యర్థము 'భస్య'అస్యస్య'అధికార సూత్రములు. 'నస్తద్ధితే'
నుండి 'రిద్ధితే'అనువర్తించును. ఈకారము, తద్ధితప్రత్యయము పర మగు
నపుడు భసంజ్ఞక మగు అంగముయొక్క ఇవర్ణావర్ణములకు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే జ్ఞాన'శబ్దమునందలి అకారమునకు లోపము చేయవలసి
యుండ-

వా. బోజః శ్చౌం ప్రతిజేధో వాచ్యోః.

జ్ఞానే.

'బోజో'స్థానమున ఆదేశముగ వచ్చిన 'శీ'ప్రత్యయము పర మగునపుడు
ఈ లోపమునకు విషేషము చెప్పబడినది. ఈ వార్తకముచే అకారలోపము విషి
ర్తము గాన 'అర్గణా'అను సూత్రముచే (27) గుణము చేయ 'జ్ఞానే'అను
రూపము.

237. జశ్చసోః శీ 7.1.20.

క్లిబాదనయోః శీ స్యాత్.

'స్వమోర్నపుంసకాత్'నుండి 'నపుంసకాత్' అనువర్తించును. నపుంసకలింగ శబ్దముకంటె పర మగు 'జన్' 'శన్' లకు 'శి' అను నాదేశము వచ్చును. ప్రథమా ద్వితీయాదిహవచనములందు జన్, శన్ లకు పై సూత్రముచే 'శి' అను నాదేశము చేయి 'జ్ఞాన + శి' అని యుండును.

238. శి సర్వనామస్థానమ్ 1.1.42

శి ఇత్యేతత్ ఉత్తసంజ్ఞం స్యాత్.

'శి' అనునది సర్వనామస్థానసంజ్ఞ మగును.

239. నపుంసకస్య ధులవః 7.1.72

ధుల ప్రస్థాఽజప్తస్య చ క్రిబస్య నుమ్ స్యాత్ సర్వ నామస్థానే.

'అజస్య' అధికారసూత్రము. 'ఇదితోనుమ్దాతోః' 'ఉగిదవాం' సర్వనామ స్థానేఽదాతోః' అను సూత్రములనుండి 'నుమ్' 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. ధులంతమును, అజంతమును అగు నపుంసకలింగశబ్దాంగమునకు సర్వనామ స్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్' అను నాదేశము వచ్చును.

240. మిదచోఽన్త్యాత్పరః 1.1.47

అచాం మద్యే యోఽన్త్యః, తస్మాత్ పరస్తన్యైవాన్తావయవో మిత్ స్యాత్. ఉపదాదీర్ఘః-జ్ఞానాని, పునస్తద్వత్. శేషం పుంసత్. ఏవం ధనవనఫలాదయః.

'అన్యస్తవదేశస్మిన్' నుండి 'అంత' అనువర్తించును. మకారేత్సంజ్ఞక మగు ఆగమము, అచ్చులలో నేది అంత్యమో దానికంటె పరమై దానికి అంతా వయవమై వచ్చును.

ఇవట అజ్ఞాతంగ మగు 'జ్ఞాన' అనుదానికి సర్వనామస్థాన మగు 'శి' (ఇ) పర మగుటచే వచ్చిన 'నుమ్' అదేశము ('ఉ', 'మి' లు ఇత్సంజ్ఞకములు) పై సూత్రముచే అంత్యాద్ అగు ఆకారమునకు అన్తావయవముగ వచ్చుటచే 'జ్ఞానన్ + ఇ' అని యుండును. ఇపుడు 'సర్వనామస్థానే' చాఽసమ్ముద్భౌ' అను సూత్రముచే (177) 'జ్ఞానన్' అను సకారాంతాంగమునందలి ఉపద యగు 'ఆ' కార మునకు దీర్ఘము వచ్చి 'జ్ఞానాని' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయవిభక్తియందు కూడ ప్రథమవిభక్తియందు వలెనే రూపములు సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తి రూపములు రామశబ్దమునందు వలె నుండును. ధన్యవన, ఫలాదులగు ఆకారాంతనపుంసలింగశబ్దము లన్నియు ఇటులనే యుండును.

241. అద్‌డ్ డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః 7.1.25

ఏభ్యః క్రి బేభ్యః స్వమోరద్‌డ్ ఆదేశః స్యాత్.

'స్వమోర్పపుంసకాత్' అనుసూత్రము అనువర్తింతును. నపుంసకము లగు డతరాదిపంచశబ్దములకంటె (డతరడతమప్రత్యయాంతములు, అన్య, అన్య తర, ఇతర శబ్దములకంటె) పర ములగు 'సు' అమ్'లకు 'అద్‌డ్' ఆదేశము వచ్చును.

కతరశబ్దప్రథమాద్వితీయైకవచనములందు 'కతర + సు' 'కతర + అమ్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'అద్‌డ్' ఆదేశము చేయుటచే (డకారము ఇత్) 'కతర + అద్' అని యుండును. ఇవట.

242. టే 6.4.143

డితి భస్య టేర్లోపః. కతరత్. కతరద్, కతరే, కతరాణి. హేకతరత్. శేషంపుంవత్, ఏవమ్ - కతమత్, ఇతరత్, అన్యత్, అన్యతరత్, అన్యతమన్య తు అన్యతమమిత్యేవ.

'అల్లోపోసః' తివింశతేర్దితి' అను సూత్రములనుండి 'లోపః', 'డితి' అను వర్తింతును. 'భస్య' అధికారసూత్రము. 'డిత్' పర మగునపుడు భసంజ్ఞక మగు దాని 'టి'కి లోపము వచ్చును. ఇవట 'డిత్' అగు 'అద్' అనునది పర మగుటచే భసంజ్ఞక మగు 'కతర' అను శబ్దమునందలి 'టి' (అ) లోపించును. కతర్ + అద్ = కతరద్. 'వాపసానే' అను సూత్రముచే (146) దకారమునకు చర్తస్య వికల్పముచే తకారము - 'కతరత్'. తదభివచనమున 'కతరద్'.

ద్వివచనవిహవచనములందు సర్వశబ్దమునకు వలె 'కతరే', 'కతరాణి' అను రూపములు సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున ప్రథమయందు వలె అద్‌వాదేశబిలోపము లచే 'కతర్ + అద్' అని యుండిగా 'కతర్' అను అంగము హ్రస్వాంతము కాదు కావునను, 'అద్' లోని 'అ' కారము ఆదేశమునకు సంబంధించినదే కాని

అంగమునను సంబంధించినది కాదు కావునను 'ఏజ్ హ్రస్వాత్' అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము రాదు. ప్రథమయందు వలెనే 'హేకతరత్' 'హే కతరత్' అను రెండు రూపము లుండును. ఓగిలిన రూపము అన్నియు పుంలింగమునందు వలెనే యుండును. కరమత్, ఇతరత్, అన్యత్, అన్యతరత్ అను శబ్దములు గూడ కతరశబ్దము వలె ఉండును. 'అన్యతమ' శబ్దము దతరాదిపంచశబ్దములలో చేరినది కాదు. అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదిక మగుటచే దతమప్రర్థయంతము కాదు. కావున ఇది పూర్తిగ సర్వశబ్దము వలెనే యుండును.

'ఏకతర' శబ్దము 'దత' ప్రర్థయంత మగుటచే అదౌదేశము రావలసి యుండగా---

వా. ఏకతరాత్ ప్రతిషేధో వత్తవ్యః..

ఏకతరమ్

ఏకతరశబ్దముకంటె శర మగు 'సు' అమ్'లకు 'అదౌ' అదేశనిషేధము చెప్ప తగినది

ఈ వార్తికముచే అదౌదేశము నిషిద్ధము గాన సర్వశబ్దమునందు వలె 'ఏకతరమ్' ఇత్యాదిరూపము లుండును.

243. హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికన్య 1.2.47

అజన్తస్యేత్యవ. శ్రీపం జ్ఞానవత్.

ఇచట హ్రస్వము విధింపబడుచున్నదిగాన 'అచశ్చ' అను పరిభాష ననుసరించి 'అచః' అను పదము ఆనువర్తింపును. నపుంసకలింగమున అజన్తప్రాతిపదికకు హ్రస్వము వచ్చును.

'శ్రియం పాతి' అను నర్తమున 'ఏచ్' లేక 'క్విప్' ప్రత్యయమును జేర్చుటచే 'శ్రీపా' శబ్దము నిష్పన్న మైనది. నపుంసకలింగమున పై సూత్రముచే దీని దీర్ఘకారమునకు హ్రస్వము వచ్చుటచే 'శ్రీప' అని యగును. ఇపు డిది అకారాంతము గాన జ్ఞానశబ్దము వలె నుండును. తృతీయాదిహంపదనాదుండు సకారము నకు ఇత్యము 'అబ్' కుప్యాజ్ - అను సూత్రముచే (138) కాక (ఏలనన 'శ్రీప' అనునది ఏకపదము కాదు) 'ఏకాజ్' త్తరపదేణః అను రాజోవు సూత్రముచే (287) వచ్చును.

244. స్వమౌర్వృత్తుంసకాత్ 7.1.28

లుక్ స్యాత్, వారి.

'షద్యోఽక్' నుండి 'ఁక్' అనునర్తించును. నపుంసకలింగశబ్దము కంటె పర మగు 'సు' 'అమ్'లకు ఁక్ వచ్చును.

వారిశబ్దప్రథమైకవచనమున 'వారి + సు' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'సు'కు లోపము వచ్చి 'వారి' అను రూపము సిద్ధించును.

'ద్యివచనమున 'వారి + ఁ' అని యుండ 'నపుంసకాచ్చ' అను సూత్రముచే (235) 'ఁ'కు 'శీ' - వారి + (శీ) 'ఈ' అని యుండ —

245. ఇకోఽచి విభక్తౌ 7.1.73

ఇగన్తస్య నుమ్ అచి విభక్తౌ. వారిణీ, వారిణి. 'నలుమతా' ఇత్యస్య అనిత్యత్వాత్ పక్షే సమ్బుద్ధినిమిత్తో గుణః - హేవారే, హేవారి, అజో నా - వారిణా, ఘేర్జితీ' ఇతి గుణే ప్రాప్తే:-

'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' 'నపుంసకస్య రులచః' అను సూత్రముల నుండి 'నుమ్' 'నపుంసకస్య' అను పదములును, 'అజస్య' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ఇగన్తాంగమునకు అజాచి విభక్తి పర మగునపుడు 'నుమ్' అగమము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇగన్తాంగ మగు 'వారి' అనుదానికి 'నుమ్' ('ఉ' 'మ్' ల ఇత్సంజ్ఞకములు) 'మిదవోఽన్త్యాత్పరః' అను నియమముచే (240) అంతాదేశమై వచ్చును. 'వారిన్ + ఈ' 'అబ్' కుప్వాజ్ నుమ్ఙ్యవాయేవ' అను సూత్రముచే (138) ఇత్వము - 'వారిణీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్యీకీయాబహువచనములందు 'వారి + జస్' 'వారి + శస్' అని యుండ 'జశ్శసోఃశి' అను సూత్రముచే (237) 'శి' అదేశము. 'శిసర్వనామ స్థానమ్' అను సూత్రముచే (238) సర్వనామస్థానసంజ్ఞ యున్నది గాన 'నపుంసకస్య రులచః' అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము - 'వారిన్ + ఇ'; 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) నాన్తోపధకు దీర్ఘము. 'అబ్' కుప్ - అను సూత్రముచే (138) ఇత్వము - 'వారిణీ' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'హేవారి + సు' అని యుండ 'స్వమోర్నపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (244) 'సు'కు లోపము. ఇచట సుప్రత్యయము లోపించినను 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' అను వరిభాష ననుసరించి 'సమ్ముద్ధౌ' చ' అను సూత్రముచే (217) గుణము రావచ్చును. కాని 'న యమతాజస్య' అను సూత్రముచే (191) ఐక్, క్లు, యివ్ శబ్దములచే ప్రత్యయము లోపించినపుడు తత్ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము నిషిద్ధమైనది గాన సంబుద్ధిప్రయుక్త మగు గుణము కూడ రాదు. అందుచే 'హేవారి' అనియే రూపము నిష్పన్నము కావలసి యున్నది. కాని 'న యమతాజస్య' అను నిష్పేధము అనిత్యము గాన ఆ నిష్పేధము లేని పక్షమున గుణము చేయగా 'హేవారే' అను రూపము గూడ ఉండును.

'న యమతా' అను నిష్పేధము అనిత్య మని చెప్పుటకు ప్రస్తావనాసూత్రము నందు 'అచి' అను పదమును ప్రయోగించుట జ్ఞాపకము. 'భ్యామ్' మొదలగు హాలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు నుమాగమము రాకుండుట 'అచి' యని చెప్పుటకు ప్రయోజన మని చెప్పవలెను. కాని హాలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'నుమ్' వచ్చినను "న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య" అను సూత్రముచే (180) ఆ సకారము లోపించును గాన 'నుమ్' వచ్చినను దోషము లేదు. ఇక సంజోధన ప్రథమైవచనమున సంబుద్ధి లోపించిన పిమ్మట 'నుమ్' చేయగా 'న జీరమ్ముద్భ్యోః' అను సూత్రముచే (281) నిషిద్ధ మగుటచే "నలోపః" అను సూత్రముచే (186) సకారలోపము వచ్చు నపకాళము లేదు గాన అచట 'నుమ్' రాకుండుటకై 'అచి' అను పదము ప్రయుక్త మైన దని చెప్పవలసి యుండును. కాని అచట గూడ 'నయమతాజస్య' అను సూత్రముచే (191) నిషిద్ధము గాన యుక్త సంబుద్ధిని నిమిత్తముగ చేసికొని నుమ్ వచ్చుటకు అపకాళము లేదు. ఈ విధముగ హాలాదివిభక్తిప్రత్యయములు పరమగు నుండగ 'నుమ్' రాకుండ చేయ నుద్దిష్ట మగు, 'అచి' అను పదము వ్యర్థము కావలసి వచ్చుచున్నది. కావున 'న యమతా' అనునది అనిత్య మని అంగీకరింపబడినది. అది అనిత్య మైనచో ఇపుడు యుక్త సంబుద్ధినిమిత్తక మగు 'నుమ్' వచ్చుటకు వీలున్నది గాన తన్నివాంక్షార్థమై 'అచి' పదగ్రహణము సార్థక మగును.

తృతీయైవచనమున 'అజో నాత్రియామ్' అను సూత్రముచే (171) 'టా'కు 'నా' అదేశము, ఇత్యము చేయ 'వారిణా' అను రూపము సిద్ధించును.

జీత్రప్రత్యయము లగు 'జే', 'జని', 'జన్' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఘోరజీతి' అను సూత్రముచే (172) గుణము రావలసి యుండగా-

దా. పృథ్వీత్వత్పృథ్వీద్భావగుణదేహ్యో నుమ్ పూర్వవిప్రతిషేదేన.

వారిణే. వారిణః, వారిణః, వారిణోః. 'నుమచిర' ఇతినుట్. వారీణామ్, వారిణి. హలాదౌ హరివత్.

పృథ్వి, బౌత్స్వ, తృజ్వద్భావ, గుణములవలె ముందుగ పూర్వవిప్రతిషేదముచే 'నుమ్' వచ్చును. అనగా తృప్యబంధిరోధము లిగి నపుడు పరము లైనను వృద్ధాదులను పూర్వవిప్రతిషేదముచే 'నుమ్' బాధించును.

ఈ వార్తికము ననుసరించి గుణములవలె ముందుగనే 'నుమ్' అగమము వచ్చుటచే 'వారిణే' 'వారిణః' 'వారిణోః' అను రూపములు సిద్ధించినవి. షష్ఠీద్వివచనమునందు కూడ సుమాగమముచే 'వారిణోః' అను రూపము. బహువచనమున 'వారి + ఆమ్' అని యుండగా 'ఇకోఽచి' అను సూత్రముచే (245) సుమాగమము వచ్చుటకును, 'ప్రాస్యనద్వాబోనుట్' అను సూత్రముచే (148) సుమాగమము వచ్చుటకును గూడ అవకాశ మున్నది. కాని ఇచట 'నుమచిర తృజ్వద్భావే' యోనుట్ పూర్వవిప్రతిషేదేన' అనువార్తికము ననుసరించి నుమ్ను బాధించి 'నుట్' వచ్చును. పిమ్మట 'నామ్' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘము, ఆత్వము చేయగా 'వారీణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట 'నుమ్' వచ్చినను, 'నుట్' వచ్చినను ప్రత్యతిప్రత్యయముల నడుమ 'నుమ్' వచ్చును. కాని 'నుమ్' చేసినచో అది 'చిత్' గాన (సూ. 240) అంగావయవమై వచ్చును. అప్పుడు 'నామ్' లేదు గాన 'నామ్' అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చుటకు అవకాశ ముండదు. 'నుట్' యనచో అది చిత్ గాన 'ఆమ్' కు అన్యవయవముగ వచ్చుటచే (సూ. 388) 'నామ్' ఉండును.

సప్తమ్యోకవచనమున 'వారి + జి' అని యుండ 'అచ్చ ఘేః' అను సూత్రముచే (174) టిత్వాదులు రావలసి యుండ వై వార్తికముచే బౌత్స్వమును 'నుమ్' బాధించును. కావున 'వారిణే' అను రూపము సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పరమగునపుడు హరిశబ్దరూపములవలె నుండును.

చితి శబ్దరూపములు ప్రథమా, సంబోధనప్రథమా, ద్వితీయల యందు 'వారి' శబ్దమునందు వలె నుండును. తృతీయాద్యశాది విభక్తులు పరమగునపుడు

246. అస్థిదధిసత్త్వజ్ఞామనసాదాత్తః 7.1.75

ఏషామనజ్ఞో స్యాత్ టాదావచి.

'తృతీయాదిషు ధావితపుంస్కంపుంషద్ధాంవస్య' "ఇకోఽచి విభక్తౌ" అను సూత్రములనుండి 'తృతీయాదిషు' 'అచి' అనువర్తింతును. అస్థి, దధి, సక్తి, అక్షి అను శబ్దములకు 'టా' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అనజ్ఞో' అదేశము వచ్చును. అది యదాత్త మగును.

'దధి + (టా)అ', 'దధి + (జే)ఏ' 'దధి + (జ)అస్', 'దధి + ఓస్' అని యుండగా పై సూత్రముచే అనజ్ఞాదేశము 'జిత్' గాన అంతాదేశముగ వచ్చి 'దధన్ + అ' ఇత్యాది విభముల నుండగా:-

247. అల్లోపోఽనః 6.4.134

అక్లావయవోఽసర్వనామస్థాన యజాదిస్వాదిపరో యోఽన్ తస్యాకారస్య లోపః. దధ్నా, దధ్నే, దధ్నః-2. దధ్నోః-2.

అత్, లోపః, అనః. 'అక్షస్య' 'భస్య' అధికారసూత్రములు 'అసర్వనామ స్థాన యజాదిస్వాదిపరః' అనునది. 'భస్య' అనుదాని వివరణము. అంగవయవ మును, సర్వనామస్థానభిన్నయకారాజాది స్వాదిప్రత్యయపరకమును అగు 'అన్' లోని అకారము లోపించును.

ఈ సూత్రముచే 'దధన్' లోని అకారము లోపింప 'దధ్నా', 'దధ్నే' 'దధ్నః', 'దధ్నోః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

248. విభాషా జీశ్శోః 6.4.136

అక్లావయవోఽసర్వనామస్థానపరో యోఽన్ తస్యాకారస్య లోపో వా స్యాత్, జీశ్శోః పరయోః. దద్ధి, దద్ధని. శేషం వారిత్ ఏవమస్థి, సక్తి, అక్షి.

అల్లోపోఽనః 'అక్షస్య' 'భస్య' అను సూత్రములు అనువర్తింతును. అంగవయవమును, సర్వనామస్థానభిన్నప్రత్యయపరకమును అగు 'అన్' లోని అకారమునకు 'జీ', 'శి'లు పర మగునపుడు లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

'దధి + జీ' అనునపుడు అనాదేశముచే 'దధన్ + జీ' అని యుండగా పై సూత్రముచే అకారలోపము పై కల్పికముగాన 'దద్ధి' 'దద్ధని' అను రెండు

రూపములు సిద్ధించును. మిగిలిన రూపము లన్నియు వారి శబ్దమునందు వలె నుండును. 'అస్తి', 'సక్తి', 'అక్షి' శబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

249. తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్ గాలవస్య 7.1.74

ప్రవృత్తి నిమిత్తై క్యే భాషితపుంస్కమిగంతం క్లిబం పుంవద్ వా టాదావచి. సుధియా, సుధినా ఇత్యాది. మధు, మధునీ, మధునీ, హేమధు. సులు, సులునీ, సులునీ, సులునేత్యాది. ధాతృ, ధాతృణీ, ధాతృజీ, పాదాతః, హేదాతృ, ధాత్రా, ధాతృణా, ధాతృణామ్. ఏవం 'జ్ఞాతృ' అదయః.

'ఇకోఽచి విభక్తౌ' 'నపుంసకస్య యులచః' అను సూత్రములనుండి 'ఇకః' 'అచి' 'నపుంసకస్య' అనువర్తించును. ఒకే అర్థము కలిగి యుండి పుంవాచకముగా గూడ నున్న నపుంసలింగ మగు ఇగన్తశబ్దము అజ్ఞాదు లగు తృతీయాదివిభక్తులందు) వికల్పముగ పుంవద్భావము కలిగి యుండును. ('గాలవ' అనునది ఒక అచార్యుని పేరు).

పుంలింగ నపుంసకలింగములు రెండింటియందును ఒకే అర్థమును బోధించు శబ్దమునకు భాషితపుంస్క మని పేరు. "భాషితః పుమాన్" యేన ప్రవృత్తి నిమిత్తేన లక్తి భాషితపుంస్కమ్-ప్రవృత్తి నిమిత్తమ్: భాషితపుంస్కం అస్యాస్తీతి భాషితపుంస్కం - శబ్దర్పరూపమ్ "శబ్దముల ప్రవృత్తికి-ప్రయోగమునకు కారణభూత మైనది అర్థము గాన దానికి ప్రవృత్తి నిమిత్త మని పేరు. అట్టి ప్రవృత్తినిమిత్తము ఒక్కటి మాత్రమే కలిగి యుండి పుంలింగ నపుంసకలింగములందున్న శబ్దము భాషితపుంస్కము ఉదాహరణకు-సుధీ శబ్దము పుంసపుంసలింగములందు రెండింటియందును నుండును. రెండు లింగములందును ఈ పదమునకు 'మంచిబుద్ధి గల' అను నొకే యర్థముండును. కావున నిది భాషితపుంస్కము. ఇట్లే 'మృదు' శబ్దములు. పీలు శబ్దము రెండు లింగములందును నుండును. కాని పుంలింగమున దాని యర్థము పీలువృక్షము. నపుంసకలింగమున పీలుఫలము. కావున నర్థభేద మున్నది గాన నిది అభాషితపుంస్కము. 'మదు' శబ్దమునకు పుంలింగమున 'వనంతర్దు' వనియు, నపుంసకమున 'శేనే' యనియు అర్థములు. కావున నిట్టి పదములు అభాషితపుంస్కములు.

పుంలింగమున ఈకారాంతమగు 'సుధీ' శబ్దము నపుంసకలింగమున 'హస్యో' నపుంసకే అను సూత్రముచే (249) హ్రస్వము చేయ 'సుధి' యగును.

పైన చూపబడిన విధముగ సుధిశబ్దము భాషితపుంస్కముకావున తృతీయాద్య జాది విభక్తులందు పై సూత్రముచే వికల్పముగ పుంవద్భావము వచ్చుటచే 'అచి క్షువాతు-అను సూత్రముచే (199) 'ఇయజ్' చేయగా 'సుధియా' ఇత్యాదిరూపములును, పుంవద్భావము రాని పక్షమున వారిశబ్దమునందు వలె 'సుధినా' ఇత్యాదిరూపములును నిష్పన్నము లగును. ప్రథమాసంజోధనప్రథమా ద్వితీయలందు వారిశబ్దము వలె నుండును.

మధుశబ్దము అభాషితపుంస్కము. ప్రథమద్వితీయైకవచనములందు 'మధు + సు' 'మధు + అమ్' అని యుండగా 'స్వమోర్నపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (244) 'సు' 'అమ్' లకు లోపము. 'మధు' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ' పర మగునపుడు 'నపుంసకాచ్చ' అను సూత్రముచే (235) 'శి', 'ఇకోచి విభక్తౌ' అను సూత్రముచే (245) నుమాగమము రాగా 'మధుసి' అను రూపము సిద్ధించును.

'జన్', 'శన్' లు పర మగునపుడు 'అశ్శస్రోఃశిః' అను సూత్రముచే (237) 'శి', 'నపుంసకస్య యలచః' అను సూత్రముచే (238) 'నుమ్', 'సర్వనామస్తానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము చేయగా 'మధూని' అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు వారిశబ్దమునందు వలె గుణవికల్పముచే 'హేమధో' 'హేమధు' అను రూపములు సిద్ధించును. తృతీయాదులందు గూడ వారిశబ్దము నందు వలె ప్రక్రియ యుండును. ఇది భాషితపుంస్కము కాదు కావున పుంవ ద్భావము లేదు.

'సుప్థ లునాతి' అను నర్థము గల 'సులూ' శబ్దమునకు నపుంసకలింగమున 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య' అను సూత్రముచే (243) హ్రస్వము- 'సులు'- మధుశబ్దమునందు వలె ప్రక్రియ యుండును. ఇది భాషితపుంస్కము గాన వైకల్పికపుంవద్భావముచే తృతీయాది అజాది విభక్తులందు 'ఓః సుపి' అను సూత్రముచే (210) 'యజ్' చేయగా పుంలింగమునందు వలె 'సులూస్' ఇత్యాది రూపములు గూడ సిద్ధించును.

ఋకారాంతనపుంసకలింగశబ్ద మగు 'భాత్య' శబ్దమునకు పుంలింగనపుంసక లింగములందు 'పోషించువాడు' 'పోషించునది' అను ఒకే యర్థ మున్నది గాన నిది భాషితపుంస్కము.

ప్రథమాస్వతీయైః వచనములందు 'సు' అమ్'లకు లోపము చేయ 'ధాత్య' అను రూప మగును. ద్వితీయవచనమున 'చో'కు 'శి' అదేశము, నుమ్, ఇత్యములు వచ్చుటచే 'ధాత్యణి' అను రూప మగును. తృతీయవచనమునందు 'జన్' 'శన్'లకు 'శి' అదేశము, నమ్, సర్వనామిన్దానగుండ్లాప్రయుక్త మగు ఉపధాదీర్ఘము ఇత్యము వచ్చుటచే 'ధాత్యణి' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'హేధాత్య' అనునది యుండగా 'స్వమోర్నపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (241) 'సు'కు 'కా' చేర్చి పిదప 'నలుమతా' అనునిషేధము (191) అనిర్వయమున పక్షమున వలెనుద్ధిష్ఠింపఁ త్రకగుణాదులచే పుంలింగమునందు వలె 'హేధాత్య' అను రూపము సిద్ధించును. నిషేధము ప్రవర్తించు పక్షమున 'హేధాత్య' అను రూప మగును.

తృతీయాది అజాదివిభక్తులందు పుంసద్భావపక్షమున పుంలింగమునందు వలె 'ధాత్రా' ఇత్యాదిరూపములును, తదభావపక్షమున 'ఇకో' చి విభక్తౌ' అను సూత్రముచే (24) సుమాగమము వచ్చి 'ధాత్యణా' ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

షష్ఠీవిహవచనమున పుంసద్భావము లేని పక్షమునందు కూడ 'నుమచిర' అను చార్తిముచే (సూ. 209) 'నుమ్', 'నుమ్'ను బాధించును గాన 'ధాత్యణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

250. ఏచ దగ్ధస్త్రిస్త్వాదేశే 1.1.48

అదిశ్యమానేషు ప్రాస్యేషు మధ్యే ఏచ ఇగేవ స్యాత్. ప్రద్యు, ప్రద్యుని, ప్రద్యుని, ప్రద్యునేత్వాది. ప్రరి, ప్రరిణీ, ప్రరిణి, ప్రరిణా. ఏచదేశవిచ్ఛేదమనన్యవత్ - ప్రరాభ్యామ్. సును, సునునీ, సునుని, సునునా ఇత్యాది.

ఇతి అజన్తప్రపుంసకర్ణిప్రకరణమ్.

ఏచ ఇత్. ప్రాస్యాదేశే.

ప్రాస్యాదేశము నిదింపబడినపుడు 'ఏచ' స్థానమున 'ఇకో' వచ్చును. 'ప్రప్రా' చో, య్మో' విశే' అను స్థితియందు 'ప్రప్రా' మగు 'ప్రప్రా' శర్ది మునుకు నపుంసలింగమున 'ప్రాస్యా' నపుంసతే ప్రాతిపది 'స్య' అను సూత్రముచే (249) 'ప్రాస్యము' రావలసి యున్నది. కాని 'ఏ ఓ ఐ ఛో'లకు 'ప్రాస్యము

లేదు గాన ఈ సూత్రము చెప్పబడినది ఈ సూత్రము సనుసరించి ఓకారస్థానమున 'ఇత్' అగు ఉకారము (అంతరరమత్యముచే) వచ్చి 'ప్రద్యు' అని యగును. దీని రూపము లిప్పుడు మధుశబ్దరూపముల వలె నుండును.

'ప్రత్యుష్టః రాః యస్య తత్' అను నర్థమున ఐకారాంతనపుంసకలింగశబ్దముగు 'ప్రతై' శబ్దమునకు ప్రాస్వము చేయగా ఇకారము వచ్చి 'ప్రరి' యని యగును. ఇప్పుడు దీని రూపములు వారిశబ్ద రూపములవలె నుండును. కాని 'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాయో హలి' అను సూత్రముచే (215) ఆత్వము వచ్చి 'ప్రరాభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'రై' యందలి ఐకారము 'ఇ' కారముగ మారుటచే నిది 'రి' శబ్దము కాని 'రై' శబ్దము కాదు గాన ఈ సూత్ర మట్లు ప్రవర్తించును? అను సందేహము కలుగవచ్చును. ఈని ఒక ప్రదేశమున వికారము వచ్చినను ఒక వస్తువు మరి యొక వస్తువుగ మార జాలదు. తో' తెగిన కుక్క, కుక్కయే గాని గార్జభము కాజాలదు కదా? కావున నిది గూడ "రై" శబ్దముగనే పరిగణింపబడును. అందుచే సూత్రము నిర్వాదముగ ప్రవర్తించును.

'శోభనా నోః యస్య తత్' అను నర్థమున ద్వికారాంతనపుంసకలింగశబ్దముగు 'సునో' శబ్దమునకు ప్రాస్వము చేయ 'సును' అగును. ఇప్పు డీ శబ్దరూపములు మధుశబ్దరూపముల వలె ఉండును.

అజంత నపుంసకలింగ ప్రకరణము సమాప్తము.

.....

అథ హాలన్తపుంలింగప్రకరణమ్

హకారాంత మగు 'లిహ్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'లిహ్ + స్' అని యుండ 'హల్ ష్యావ్' అను సూత్రముచే (179) సకారము రోపించి 'లిహ్' అని యుండగా:-

251. హో థః 8.2.31

హస్య థః స్యాద్ యలి పదాన్తే చ. లిట్, లిడ్, లిహ్, లిహః, లిహ్యమ్, లిట్త్సు-లిట్సు.

'పదస్య' అధికారము. 'యర్' యలి సవర్ణే 'స్కోః సంయోగాద్యో రన్తే' చ అను సూత్రములనుండి 'యలి' 'అన్తే' అనువర్తించును. హకారమునకు 'యర్' పర మగునపుడును, పదాంతమునందును (పదాంతమున నున్న హకారము నకు) ధకార మారేళ మగును.

ఈ సూత్రముచే పదాంతమునం దున్న హకారమునకు ధకారము చేయగా 'లిడ్' అని యుండును. 'యలాం జశో' అన్తే అను సూత్రముచే (67) ధకారము నకు డకారము- 'లిడ్', డకారమునకు 'వా' వసానే అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పముచే డకారము; తదభావపక్షమున డకారము 'లిట్' 'లిడ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

'టె, జస్, అమ్, టె, శస్, టా'లు పర మగునపుడు విశేషకార్యమేది యును లేదు- 'లిహ్', లిహః, లిహమ్, లిహ్, లిహః, లిహ్' అను రూపము లగును.

తృతీయాద్వివచనమున 'లిహ్ + ష్యామ్' అని యుండ 'యర్' పరముగ నుండుటచే హకారమునకు ధకారము- 'లిడ్ + ష్యామ్'. 'స్వాదిష్వసర్వనామ స్థానే' అను సూత్రముచే (164) 'లిడ్' అనునది పదసంజ్ఞకము గాన 'ర్హలాం జశో' అన్తే అను సూత్రముచే (67) జత్వము- 'లిడ్ ష్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. 'లిడ్ఙ్', 'లిడ్ఙ్' అను రూపములందు గూడ విదియే ప్రక్రియే.

'టె, జస్, టె, శస్, టా'లు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవి యును లేవు హః, 'లిహ్', 'లిహ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

నస్తమీబహువచనమున 'లిహ్ + సు' అని యుండగా ధత్వ, జత్వములచే 'లిద్ + సు' అని యుండ 'దః సి దుత్' అను సూత్రముచే (84) ధుదాగమము- 'లిద్ + ధ్ + సు' - 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్యము- 'లిద్ + త్ + సు', ధకారమునకు మరల చర్త్యముచే టకారము 'లిట్ + త్సు' అను రూపము. ధుదాగమము రాని పక్షమున 'లిద్ + సు' అని యుండ 'ఖరి చ' అను (74) చర్త్యముచే టకారము చేయ 'లిట్సు' అను రూపము సిద్ధించును.

హరిస్తశబ్దములందు అజాదివిభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు రుత్వవిసర్గాదిసాధారణకార్యములు తక్కి విశేషకార్యము లేవియు సాధారణముగ నుండవు. 'ఖ్యామ్', 'ఖిన్', 'భ్యన్' లు పర మగునపుడు గూడ జస్త్య, చర్త్య, విసర్గసంధ్యాదికార్యములు వచ్చుచుండును. ఈ మూడుప్రత్యయములు పర మగునపుడు ప్రక్రియ ఒకే విధముగ నుండును.

హకారాంతపుంలింగశబ్ద మగు 'దుహ్' శబ్దము (పిడుకువాడు) ప్రథమైక వచనమున హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) 'న్' లోపింప 'దుహ్' అని యుండగా-

252. దాఽదేర్ధాత్తోర్ః 8.2.32

ఝలి పదాస్తే చోపదేశే దాదేర్ధాత్తోర్ఽస్య ఘః.

'దులో ఝలి నవర్ణే' 'స్కోః సంయోగాద్యోరస్తే చ' 'హో ఘః' అను సూత్రములనుండి 'ఝలి' 'అస్తే' 'హః' అనువర్తించును. 'వదస్య' అధికారము. ఉపదేశమునందు దకారాదిగ నుండు ధాతువు హకారమునకు 'దుల్' పర మగునపుడును, పదాంతమునందును ఘకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఘ' కారాదేశము చేయగా 'సుఘే' అని యుండగా-

253. ఏకాచో బిశో భిష్ ఝషన్తస్య స్థోః 8.2.37

ధాత్వవయవన్యైకాచో ఝషన్తస్య బిశో భిష్, నే, ధ్వే పదాస్తే చ.

'వదస్య' అధికారము. పై సూత్రము నుండి 'చాతోః' అను పదము, 'స్కోః సంయోగాద్యోరస్తే చ' నుండి 'అస్తే' అనువర్తించును. ధాత్వవయవమును, ఏకాచ్చమును, ఝషంతమును. అగు శబ్దముయొక్క 'బిశో' కు సకార'ధ్వ' శబ్దములు పర మగునపుడును, పదాంతమునందును 'భిష్' అదేశ మగును.

ఇచట 'దుఘ్' అనునది ధాతువు. ఐనను 'రాహోః శిరః' ఇత్యాది స్థలము లందు వలె వ్యవధేశికవ్యాకరణముచే ఇదియే ధాత్వవయవము. ఇది ఏకాచ్చము, యుషంతము. కావున 'దీసి' 'ఐశ్' అగు 'ద' కారమునకు అంతరతమ్యముచే 'ధ' కారరూప మగు 'భష్' అదేశముగ వచ్చినది. 'దుఘ్' అని యుండ అంత్యఘ కారమునకు 'ఝ' లాం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్త్వము. 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) విల్పముగ చర్త్యమును చేయుటచే 'ధుక్' 'ధుగ్' అను రూపములు నిష్పన్న మైనవి. అజాదివిభక్తులు పరమగునపుడు విశేష కార్యములు లేవు 'భ్యాష్', 'భిన్', 'భ్యన్' లు పర మగునపుడు 'యౌ' పర మగుటచే హారారమునకు ఘికారము (సూ. 252), దకారమునకు భష్భావము, (సూ. 253), జత్త్వముచే ఘికారమునకు గికారమును చేయగా 'ధుగ్భ్యామ్' 'ధుగ్భ్యః' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమీవిభావచనముర 'దుహ్ + సు' అని యుండగా ఘత్వభష్భావము లచే 'ధుఘ్ + సు' అని యుండును. ఘికారమునకు జత్త్వముచే గికారము - 'ధుగ్ + సు', 'ఐ' చ' అను సూత్రముచే (74) గికారమునకు చర్త్యముచే కికారము, 'ధుక్ + సు', 'సు' కవర్గీయవర్ణముకంటె పరముగ నుండుటచే 'అదేశప్రత్య యయో' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. కికారషికారములు లిసినపుడు కికార మగును గాన 'ధుక్' అను రూపము సిద్ధించును.

254. వా ద్రుహ, యహ, ఘ్టహ్, ఘ్టహ్. 8.2.33

ఏషాం హస్య వా ఘో యురి పదాస్తే చ. ద్రుక్, ద్రుగ్; ధ్రుబ్, ద్రుద్ ద్రుహ్, ద్రుహః, ధ్రుగ్భ్యామ్, ధ్రుద్భ్యామ్, ద్రుభు, ధ్రుట్టు, ధ్రుట్టు. ఏవం ముక్, ముగ్ ఇత్యాది.

'వాదేర్దాతోష్ఠ' అను సూత్రమునుండి 'ఘ' అను పదము, ఆ సూత్రము నందు పర 'యరి', 'పదవ్య' 'అస్తే' అను పదములును అనువ ర్తించును. ద్రుహ్, ముహ్, ఘ్టహ్, ఘ్టహ్, ఘ్టహ్, ఘ్టహ్ ముకారమునకు యౌ' పర మగునపుడును. పదాంతమునందు విల్పముగ ఘికార మాదేశ మగును.

ప్రథమీవిభావచనముర 'దుహ్ + సు' అని యుండగా హల్జ్యాదిరోపము (సూ. 178) 'దుహ్' ఇత్య దీ సూత్రముచే ఘికారము చేయగా - 'దుఘ్', దకార మునకు భష్భావముచే (252) భికారము - 'ధుక్'. ఇచట జత్త్వ-వైకిల్పికి చర్త్యముచే 'ధుక్' 'ధుగ్' అను రూపములు సిద్ధించును. ఘత్వాభావవక్ష

మున ధత్వము చేసిన (251) పిమ్మట యషంతము గాన భవభావముచే ధకారము; ధకారమునకు జత్వ, వైకల్పికచర్త్యములచే 'ధ్రుట్', 'ధ్రుడ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

హలాదివిధక్తులు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధమున 'లిహ్' 'మహ్' శబ్దములందు వలె రూపములు సిద్ధించుటచే (పుకార ధకారవికల్పము) రెండేసి రూపము లుండును ఇట్లే 'మహ్' శబ్దాదులకు గూడ 'ముక్', 'ముగ్', 'ముట్', 'ముడ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

255 ధాత్వాదో షః సః 6.1.64

స్నుక్, స్నుగ్, స్నుట్, స్నుడ్. ఏవం స్నిక్, స్నిగ్, స్నిట్, స్నిడ్ ఇత్యాది. విశ్వవాట్-విశ్వవాడ్. విశ్వవాహ్, విశ్వవాహః; విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహా.

ధాత్వాదియం దున్న షకారమునకు సకార మాదేశ మగును.

'ష్టహ్' 'ష్టిహ్' ధాతువుల ఆచీయం దున్న షకారమునకు ఈ సూత్రముచే సకార మాదేశ మగును. షకార మున్నపుడు 'రషాభ్యాంనో ణః సమానపదే' అను సూత్రముచే (267) సకారమునకు ఇత్వము వచ్చినది. ఆ షకారము పోయినతోడనే "నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః" (నిమిత్తము తొలగినచో దాని నాధారముగ చేసికొని వచ్చిన కార్యము కూడ తొలగును) అను న్యాయము ననుసరించి ఇత్వము గూడ పోవును. 'స్నుహ్', 'స్నిహ్' అను రూపములు శేషించును. ఇపు డీశబ్దములు ఘత్వధత్వవికల్పముచే 'ధ్రుహ్' శబ్దము వలె నుండును.

విశ్వం వహతిఅను నర్థము గల 'విశ్వవాహ్' శబ్దము ప్రథమైకవచనమున లిఖ్యబ్దమునందు వలె 'విశ్వవాట్', విశ్వవాడ్, అను రూపములు సిద్ధించును. 'వా', 'జన్', 'అమ్', 'ఓట్'లు పర మగునపుడు 'విశ్వవాహ్', విశ్వవాహః, విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహా' అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాదిహావచనమున 'విశ్వవాహ్ + శన్' అని యుండః:-

256. ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్ 1.1.45

యణః స్థానే ప్రయుజ్యమానః య ఇక్ స సంప్రసారణసంజ్ఞః స్యాత్.

'యజ్ఞో'స్థానమున ప్రయోగింపబడు 'ఇకో'సంప్రసారణ సంజ్ఞక మగును.

257 వాహ ఊత్ 6.4.32

భస్య వాహః సంప్రసారణం ఊత్.

'భస్య'అధికారము. 'వసో'స్సంప్రసారణమ్' నుండి 'సంప్రసారణం'అను వర్తించును. భసంజ్ఞక మగు 'వాహ్'కు సంప్రసారణముగ ఊత్, వచ్చును.

'ఊత్'లోని 'త్'ఇత్యంజ్ఞకము. 'వాహ్'కు 'ఊత్' అని మాత్రము చెప్పినచో అలోన్యపరిభాషచే (సూ. 21) హకారమునకు రావలసి యుండును. కావున సంప్రసారణమగు విధమున (అనగా 'యజ్ఞో'స్థానమున) వచ్చు నని చెప్పటచే ఈ 'ఊత్' 'వాహ్'నందలి హకారస్థానమున వచ్చును. ఇట్లు 'ఊత్' చేయగా 'విశ్వఊత్ + అన్'అని యుండును. ఇప్పుడు-

258 సప్తసారణాచ్చ 6.1.108

సంప్రసారణాదచి పూర్వరూపమేకాదేశః. వృద్ధిః - 'విశ్వోహః' - ఇత్యాది.

'ఇకో' యజ్ఞచి' అమి పూర్వః'అను సూత్రములనుండి 'అచి' 'పూర్వః' అను పదములును 'ఏకః పూర్వపరయోః'అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. సంప్రసారణముకంటె అచ్చు పర మగునపుడు పూర్వరూపము ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఊ' 'అ'లకు పూర్వరూపముచే 'విశ్వఊత్ + అన్' అని యుండ 'ఏత్యేదత్కృత్'అను సూత్రముచే (34) అకార ఊకారములకు వృద్ధియు, నకారమునకు రుత్వవిసర్గములును చేయ 'విశ్వోహః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు పై విధముగనే ఊత్, పూర్వ రూప, వృద్ధిలచే 'విశ్వోహః' 'విశ్వోహే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులందు లిచ్చుబ్ధిమునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

'అనడుహ్' (ఎద్దు) శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'అనడుహ్ + ఓ' అని యుండగా:-

259 చతురసడుహోరాముదాత్తః 7.1.96

అనయోరామ్ స్యాత్ సర్వనామస్థానే పరేః స చోదాత్తః --

ఇతోఽర్సర్వనామస్థానే' నుండి 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును.

‘చతుర్’ శబ్ద ‘అనడుహ్’ శబ్దములకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు ‘అమ్’ అగమము వచ్చును; అది యదాత్త మగును.

‘అమ్’ మిత్ గాన ‘మిదవో’ వ్యౌత్పరః’ అను పరిభాషాసూత్రము (240) ననుసరించి ‘అనడుహ్’ లోని అంత్యాచ్ అగు ఉకారమునకు పరముగ వచ్చును- ‘అనడు + అహ్ + స్’, యజాదేశము- ‘అనద్వాహ్ + స్’ అని యుండగా:-

260 సావనడుహః 7.1.82

అస్య నుమ్ స్యాత్ సౌ పరే. అనద్వాన్.

‘అచ్చినద్యోర్నుమ్’ నుండి ‘నుమ్’ అనువర్తించును. అనడుహ్ శబ్దమునకు ‘సు’ పర మగునపుడు ‘నుమ్’ అగమము వచ్చును.

‘నుమ్’ (న్) మిత్ గాన ‘అనద్వాహ్’ అను శబ్దమునందలి అంత్యాచ్ అగు ‘అ’ కు పరముగ వచ్చుటచే ‘అనద్వాన్ హ్ + స్’ అని యుండును. ‘హల్జ్యాబ్జ్యః’ అను సూత్రముచే (179) ‘స్’ లోపించును. ‘సంయోగా న్తస్య లోపః’ అను సూత్రముచే (20) హకారము లోపించును. ‘అనద్వాన్’ అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు ‘హే అనడుహ్ + సు’ అని యుండగా-

261 అమ్ నమ్నద్ధౌ 7.1.99

హే అనద్వాన్; అనద్వాహౌ, అనద్వాహః. అనడుహః. అనడుహః.

‘చతురనడుహో రాముదాత్తః’ నుండి ‘చతురనడుహోః’ అనువర్తించును. ‘చతుర్’ ‘అనడుహ్’ శబ్దములకు సంబుద్ధి పర మగునపుడు ‘అమ్’ అగమము వచ్చును.

‘అమ్’ మిత్ గాన వెనుకటి పతినే అంత్యాచ్ కంటె పరముగ వచ్చి యజాదేశముచే ‘హే అనద్వాహ్ + స్’ అని యుండ నుమాగమము (సూ. 260)- ‘హే అనద్వాన్ హ్ + స్’, సకారహకారములకు పూర్వమునందు పతే లోపము ‘హే అనద్వాన్’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట ‘నలోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) నలోపమును శంకింప రాదు. నలోపశాస్త్రదృష్టిలో ‘సంయోగా న్తస్య లోపః’ అను శాస్త్రము (20) అసిద్ధము గాన హకార మచట ఉన్నటులనే గోచరించుచు నుండును.

స్వనామస్థానసంజ్ఞము లగు మిగిలిన నాలుగు విభక్తులందును (బి, జి, అమ్, టిట్) ఆమాగమము వచ్చుటచే 'అనద్వాహా' అనద్వాహా, అనద్వాహమ్, అనద్వాహా' అను రూపములు సిద్ధించును. 'శన్' మొదలగు అణాదివిభక్తులందు విశేషకార్య మేమియు లేదు గాన 'అనడుహా + అన్' - 'అనడుహా' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు -

262 వసుప్రసంసుభృంస్త్వనడుహం దః 8.2.72

సాస్తవస్త్వస్తస్య సంసాదేశ్చ యః స్యాత్ పదాస్తే. అనడు
భ్యామ్ ఇత్యాది. సాస్తేతి కిమ్; విద్వాన్. పదాస్తే కిమ్; స్రస్తమ్.
శ్చస్తమ్.

'ససజ్జడోదః' నుండి 'స' అను బుద్ధప్రసక్తిపదము, 'వదస్య' అను నధి
కారసూత్రమును అనువర్తింపను. 'వసు' అనునది ప్రత్యయము గాన 'ప్రత్య
యగ్రహణే' తదస్త్రా గ్రహ్యః' అను నియమముచే వసుప్రత్యయాన్త మను
స్వము వచ్చును. సకారాంత మగు వసుప్రత్యయాంతశబ్దమునకును, 'సంస్',
భృంస్', అనడుహా' అను శబ్దములకును పదాంతమున దకార మాదేశ మగును.
(సంస్, భృంస్ లు ఇత్యులు).

'అనడుహా + భ్యామ్' ఇత్యాదిస్థలములందు హలాదివిభక్తులు పర మగు
టచే 'స్వావిష్టస్త్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (164) 'అనడుహా' అను దానికి
పదసంజ్ఞ యున్నది గాన ఈ సూత్రముచే హకారమునకు దకార మాదేశముగవచ్చి
'అనడుభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. సప్తమీవిహవదనమున 'ఖరి
చ' అను సూత్రముచే టర్త్యము (74) చేయగా 'అనడుత్సు' అను రూపము
సిద్ధించును.

వసుప్రత్యయాంతము సకారాంతముగనే యుండునుకదా; 'సాస్తవస్య'
అను విశేషణ మేమిది; 'విద్వాన్' అనునపుడు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించ
కుండుటకు. 'వసు' ప్రత్యయాంత మగు 'విద్వాన్' శబ్దప్రథమై పదనమున
'విద్వాన్' అని యుండును. ఇది వసుప్రత్యయాంతమే కాని సకారాంతము కాదు.
కావుననే ఈ సూత్రముచే ఇతర సకారాదేశము రాలేదు. 'పదాస్తే అనదేలిః'.
'ససజ్జడో', 'శ్చస్తమ్' అను సంస్, 'భృంస్' దాతుల క్తప్రత్య యాంతరూప

మొలందు సకారమునకు దకారము రాకుండుట దీని ప్రయోజనము. ఇందలి సకారము పదాంతగతము కాదు గాన దకారాదేశము రాదు.

‘తురాసాహ్’ (దేవేంద్రుడు) శబ్దప్రథమైకవచనమున ‘తురాసాహ్ + న్’ అనునపుడు సులోప, ధత్వ, జుక్త్యములచే ‘తురాసాహ్’ అని యుండ -

263 సహస్యాడః సః 8.3.56

సాద్రూపస్య సహేః సస్య మూర్ధన్యాదేశః. తురాషాట్, తురాషాడ్, తురాసాహ్, తురాసాహః. తురాషాడ్భ్యామ్ ఇత్యాది.

‘అసదా న్తస్య మూర్ధన్యః’ నుండి ‘మూర్ధన్యః’ అను వర్తించును. ‘సాట్’ అను రూపమున నున్న సహభాతువు సకారమునకు మూర్ధన్య మగు ఏకార మాదేశ మగును.

ఇచట ‘సహ్’ భాతువు ‘సాట్’ అను రూపమున నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే షకారము. ‘తురాషాట్’, ‘తురాషాడ్.’ అజాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు ‘సాహ్’ అను రూపమే కాని ‘సాట్’ అను రూపము లేదు గాన షత్వము రాదు. ధత్వమున ఏవకాశ మున్న యులాదివిభక్తులు (‘బ్యామ్’ మొదలగునవి) పర మగునపుడు షత్వము వచ్చుటచే ‘తురాషాడ్భ్యామ్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ప్రక్రియ లిట్లుబిమ్మునందు వలె ఉండును.

వకారాంత మగు ‘సుదివ్’ శబ్దము (శోభనా ద్యోః యస్య సః) ప్రథమైక వచనమున ‘సుదివ్ + న్’ అని యుండగా :-

284 దివ ఔత్ 7.2.84

దివ ఇతి ప్రాతిపదికస్య ‘ఔత్’ స్యాత్ సౌ. సుద్యోః, సుదివౌ.

‘సావనదుహః’ నుండి ‘సౌ’ అనువర్తించును. ఓవ్ అను ప్రాతిపదికకు ‘సు’ పర మగునదు ‘ఔత్’ అదేశముగ వచ్చును.

‘ఔత్’ నందలి ‘త’ కార ముచ్చారణార్థము అలోన్యపరిభాషచే (21) ఔకామ అన్యవర్ణ మగు వకారస్థా మున వచ్చును - ‘సుది + ఔ + న్’, యజాదేశము; సకారమునకురుత్వవిసర్గము - ‘సుద్యోః’. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియును లేవు. ‘బ్యామ్’ మొదలగు హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పదసంజ్ఞ యున్నది గాన:-

265 దివ ఉత్ 6.1.131

దివోఽన్తాదేశః ఉకారః స్యాత్ పదాన్తే. సుద్యుభ్యామ్-ఇత్యాది.
చత్వారః; చతురః, చతుర్విః, చతుర్భ్యః 2.

‘ఏజఃపదాన్తాదతి’ నుండి పదాన్తాత్ అను పద మనువర్తించును. ‘దివో’
శబ్దమునకు పదాంతమున ఉకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వకారమునకు ఉకార మాదేశమై యణాదేశము చేయు
టచే-‘సుద్యుభ్యామ్’ ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

నిత్యబహువచనాంత మగు ‘చతుర్’ శబ్దప్రథమాబహువచనమున ‘చతుర్
+ జన్’ అని యుండగా ‘చతురనడుహో’ రాముదాత్తః అను సూత్రముచే
(259) ‘అమ్’ అగమము. మిత్ కావున ‘మిదచోఽన్త్యాత్పరః’ అనుసూత్రముచే
(240) అంత్యాచ్చునకు పరముగ వచ్చి చతు + ఆ + ర్ + అన్ అని యుం
డును. యణాదేశమును, నకారమునకు రుత్వవిసర్గములును చేయ ‘చత్వారః’
అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాబహువచనమున ‘చతుర్ + అన్’ = చతురన్, నకారమునకు
రుత్వవిసర్గములు-చతురః. ‘శన్’ కు సర్వనామస్థానసంజ్ఞ లేదు గాన ‘అమ్’
అగమము రాదు. తృతీయా, చతుర్థి, పంచమీబహువచనములందు విశేషకార్య
ము లేవియును లేవు. షష్ఠీబహువచనమున ‘చతుర్ + అమ్’ అని యుండగా-

266 షట్చతుర్భ్యశ్చ 7.1.55

ఏభ్య ఆమో నుడాగమః.

‘అమి సర్వనామ్నః సుట్’ ‘హ్రస్వనద్యాపో సుట్’ అను సూత్రముల
నుండి ‘అమి’ ‘సుట్’ అనువర్తించును. షట్చంజ్జకములకంటెను ‘చతుర్’
శబ్దముకంటెను బర మగు ‘అమ్’ కు నుడాగమము వచ్చును.

‘చతుర్ + నామ్’ అని యుండగా:-

267 రఘాభ్యాం నో ణః సమానపదే 8.4.1

అచో రహాభ్యాం ద్వే (60)-చతుర్ణామ్, చతుర్ణా .

ఏకపదమునం దున్నా ర్థేషకారములకంటె పర మగు నకారమునకు
ణకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే నకారమునకు ఐకారము. 'చతుర్ + తామ్' అని యుండగా 'అచో రహాభ్యాం ద్వే' అను సూత్రముచే (60) ద్విత్వవికల్పము 'చతుర్ణామ్' 'చతుర్ణామ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

నప్తమీబహువచనమున 'చతుర్ + సు' అని యుండగా 'ఖరవసాన యోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే రేఫకు ఖర్ పర మగుటచే వినర్గము రావలసియుండ.

268. రోః సుపి 8.3.16

రోరేవ వినర్గః సుపి. షత్స్వమ్. షస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే.

'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' నుండి 'వినర్జనీయః' అనువర్తించును. 'సుప్' (నప్తమీబహువచనప్రత్యయము) పర మగునపుడు 'రు'కు మాత్రమే వినర్గము వచ్చును (అన్యరేఫకు కాదు).

ఇచట 'చతుర్'లోని రేఫ సహజము గాన(రునంబంధమైనది కాదు గాన) ఈ నియమముచే వినర్గము రాదు. 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్స్వము- 'చతుర్షు'. ఇచట 'అచో రహాభ్యాం ద్వే' అను సూత్రముచే (60) తకారోత్తరవర్తి యగు 'అచో'కంటె పర మగు రేఫకంటె పర మైన షకారమునకు ద్విత్వము రావలసి యుండగా:-

269. శరోఽచి 8.4.49

అచి పరే శరో న ద్వే స్త్రః. చతుర్షు.

'అచో రహాభ్యాం ద్వే' "నాదిన్యాక్రోశేపుత్రస్య" అను సూత్రముల నుండి 'ద్వే'న'అనువర్తించును. అచి పర మగునపుడు 'శరో'కు ద్విత్వము రాదు.

ఇచట షకారమునకు షకారరూప మగు అచి పరముగ నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే ద్విత్వము నిషిద్ధ మైనది. 'చతుర్షు'అను రూపము సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'ప్రశామ్'శబ్దమునకు ప్రథమైరవచనమున 'ప్రశామ్ + న' అని యుండ 'హల్భ్యాదితోపము (సూ.179)'- 'ప్రశామ్' అని యుండగా:-

270 మో నో ధాతోః 8.2.61

ధాతోర్మస్య నః స్యాత్ పదాన్తే. ప్రశాన్.

సదాంతమునందు ధాతువు మకారమునకు నకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే మకారమునకు నకారాదేశము రాగా 'ప్రళాన్' అను రూపము సిద్ధించును. అకాదివిభక్తులు పః మగునపుడు 'ప్రళామౌ' 'ప్రళామః' ఇత్యాది రూపము లగును. 'భ్యామ్' మొదలగు హారాదివిభక్తులు పః మగునపుడు 'స్వాది' వ్యసస్వనామస్థానే అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ యున్నది గాన మకారమునకు నకారాదేశము వచ్చి 'ప్రళాన్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'కిమ్' శబ్దమునకు స్వాదిప్రత్యయములను చేర్చుగా:-

271. కిమః కః 7.2.103

కిమః కః స్వాద్విభక్తౌ. కః కౌ, కే. ఇత్యాది. కేశం సర్వవత్, 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. 'కిమ్' శబ్దమునకు విభక్తిప్రత్యయము పః మగునపుడు 'క' అను నాదేశము వచ్చును.

ఇట్లు 'క' అదేశము వచ్చుటచే 'కిమ్' శబ్దము అకారాంత మైనది గాన దీనికి సర్వశబ్దమునందు వలె 'కః, కౌ, కే,' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'ఇదమ్' శబ్దమునకు ప్రకృత్యైవచనమున 'ఇదమ్ + సు' అని యుండ 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) మకారమునకు అకారము రావలసి యుండగా:-

272. ఇదమో మః 7.2.108

సౌ. త్యదాద్యత్వాపవాదః.

'తదో' నః సావనంత్యయోః' నుండి 'సౌ' అనువర్తించును. 'ఇదమ్' శబ్దమునకు 'సు' పః మగునపుడు మకారము వచ్చును. అలోన్యపరిభాషచే (21) ఈ మకారము అంత్యవర్ణ మగు మకారము స్థానమున వచ్చును. అనగా మకారము మకారముగనే యుండును గాని 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) అకారము రావని యర్థము.

273. ఇదదోయ్ పుంసీ 7.2.111

ఇదమ ఇదోయ్ సౌ పుంసీ. అయమ్. త్యదాద్యత్వే-

'యః సౌ' నుండి 'సౌ', వెనుకటి సూత్రమునుండి 'ఇదమః' అనువర్తించును. 'సు' పః మగునపుడు 'ఇదమ్' నందలి 'ఇద్' అనుదానికి 'అయ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఇదో'కు 'అయో' అదేశము వచ్చి అయో + అమ్ + న = 'అయమ్' అని యుండ హల్వాదిరోపముచే (179) 'అయమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్విదవనమున 'ఇదమ్' + టే' అని యుండ 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) మకారమునకు అత్వము - 'ఇద + అ + టే' అని యుండ:-

274. అతో గుణే 6.1.97

అవదాన్తాదతో గుణే పరరూపమేకాదేశః.

'ఉన్యపదాన్తాత్' 'ఏజీ పరరూపమ్' అను సూత్రములనుండి 'అవదాన్తాత్' 'పరరూపమ్' అను పదములును, 'ఏజీ' పూర్వపరయోః' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. అవనాంత మగు 'అతో'కు (ప్రాస్య 'అ'కారమునకు) గుణము (అ, ఏ, ఓ లు) పర మగునపుడు పరరూప మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే దకారోత్తరవర్తి యగు 'అ'కారమునకును దానికి పర మగు అకారమునకును పరరూపమగు అకార మేకాదేశమై వచ్చి 'ఇద + టే' అని యుండ:-

275. దశ్చ 7.2.109

ఇదమో దన్య మః స్యాద్విభక్తౌ. ఇమో. ఇమే. త్యదాదేః సమ్ప్రాధనం నాస్తీత్యుత్సర్గః.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి ముంక్షూప్లుతిచే 'విభక్తౌ' అను పదము, 'ఇదమో మః' అను సూత్రమును అనువర్తించును. విభక్తి ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇదమ్' లోని దకారమునకు మకార మాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకారమునకు మకారాదేశము, దివస వృద్ధియు, వచ్చుటచే 'ఇమో' అను రూపము సిద్ధించును

ప్రథమాబిహువనమున 'ఇదమ్ + జన్' అని యుండ పైన చూపిన విధముగ అత్యవరూప, మకారాదేశములు చేయ 'ఇమ + జన్' అని యుండును. 'జనశీ' అను సూత్రముచే (152) 'జన్' కు 'శీ' (ఈ) అదేశము. గుణసంప్తి. 'ఇమే' అను రూపము సిద్ధించును.

త్యదాదీశబ్దములకు సంబోధనప్రథమ యుండ దని సామాన్య నీయమము. ఓవీడా. ఓవాడా: అని విలచుట యుండదు కదా?

ద్వితీయవిభక్తియందు అర్హ, పరరూప, మకారాదేశములు చేసిన పదవ 'ఇమ' అని యుండుటచే సర్వశబ్దమునందు వలె 'ఇమమ్, ఇమో, ఇమాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

276. అనాఽఽవృత్తః 7.2.112

అకకారస్యేదమః ఇదోఽన్ ఆపి విభక్తౌ. అబితి ప్రత్యాహారః. అనేన.

అన్, ఆపి, ఆకః. 'ఇదమో మః' 'ఇదోఽయ్ పుంసి' 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'ఇదః' 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. కకారము లేని 'ఇదమ్' శబ్దమునందలి 'ఇద్' కు 'ఆప్' విభక్తి పరమగునపుడు 'అన్' అను నాదేశము వచ్చును.

'ఆప్' అనునది తృతీయైకవచన విభక్తి యగు 'టా' లోని 'ఆ' మొదలు 'సుప్' లోని పకారము వరకును ప్రత్యాహారము. కావున తృతీయాచివిభక్తు లని యర్థము.

అనేన:- 'ఇదమ్ + టా' అని యుండ 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) అత్తము, 'అతో' గుణే' అను సూత్రముచే (271) పరరూపము చేయగా 'ఇద + టా' అని యుండును. ఇప్పుడు 'దశప్' అను సూత్రమును (275) బాధించి ఈ సూత్రముచే 'ఇద్' అనుదానికి 'అన్' అను నాదేశము. 'అన + టా', 'టాఽని' అను సూత్రముచే (140) 'టా' కు 'ఇన' అదేశము. 'అన + ఇన' - గుణము. 'అనేన' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున అత్వ, పరరూపములచే 'ఇద + థ్యామ్' అని యుండగా 'దశప్' అను సూత్రముచే (275) మకారాదేశమును బాధించి 'అనావృత్తః' అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్' కు 'అన్' రావలసి యుండగా:-

277. హలి లోపః 7.2.113

అకకారస్యేదమ ఇదో లోప ఆపి హలాదా.

'ఇదమో మః' 'ఇదోఽయ్ పుంసి' 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' 'అనావృత్తః' అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'ఇదః' 'విభక్తౌ' 'ఆపి' 'ఆరః' అనువర్తించును. హలారు లగు 'ఆప్' విభక్తులు పరమగునపుడు కకారరహిత మగు 'ఇదమ్' లోని 'ఇద్' కు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇచట హలాది విభక్తిప్రత్యయము పరముగ నున్నదిగాన 'ఇద్'కు లోపము వచ్చును. కాని అలోన్యపరిభాషచే (21) 'ఇద్'లో అంత్యవర్ణ మగు 'దే'కు మాత్రము లోపము రావలసి యుండగా:-

(పరిభాష) నానర్థతే_లోన్యవిధిరనభ్యాసవికారే.

అభ్యాసవికారవిషయమున తక్కు ఇతరస్థలములందు అర్థభూన్య మగు వర్ణ సంఘాతవిషయమున అలోన్యవిధి ప్రవర్తించదు.

'ఇదమ్' అనునది అర్థవంతము కాని 'ఇదమ్'లోని 'ఇద్' అర్థభూన్యము గాన దాని విషయమున పై పరిభాషచే అలోన్యపరిభాషాప్రవృత్తి నిషిద్ధమైనది. కావున పై సూత్రముచే 'ఇద్' అను వర్ణసంఘాతమున కంతకును లోపము. (దాఖ్యాదులను. ఆవృత్తి చేసినపుడు మొదటి రూపమునకు అభ్యాస మని పేరు. దానికి విధించు కార్యముల విషయమున నీ పరిభాష ప్రవర్తించదు).

'అ+భ్యామ్' అని యుండగా 'సుపి చ' అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘము 'అభ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. కాని ఇచట 'అ+భ్యామ్' అని యుండగా 'అ' అనునది అకారమే గాని అదంతాంగము కాదు గాన అదంతాంగము నకు విహిత మగు దీర్ఘ మెట్లు వచ్చును? అను సందేహము కలుగును. అందులకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

278. అద్యోస్తవదేశస్మిన్ 1.1.21

ఏకస్మిన్ క్రియమాణం కార్యమాదావివాస్త ఇవ స్యాత్. 'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘః-అభ్యామ్-3.

ఒకదాని విషయమున చేయబడు కార్యము తదాదియందు వలె తదంతము నందు వలె అగును. అనగా తదాదితదంతములకు (ఏదైన అక్షరము మొదలగు నది ఆదియందు కలదానికి గాని అంతమందు కలదానికి గాని) చేయబడు కార్యము తదాదితదంతములకు వలె అవి (అక్షరాదికము) ఆవ్యంతములందు గాక స్వతంత్రముగ నున్నపుడు గూడ ప్రవర్తించును అని యర్థము.

ఇచట 'అ' అనునది ఏ అంగమునకును అంతమునందు లేక ఏకవర్ణ రూపముననే ఉన్నను ఆవర్ణాంతముగ పరిగణింపబడును. కావున 'సుపి చ' అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చుటకు అవకాశ మున్నది గాన 'అభ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ సూత్రముచే ప్రతిపాదిత మగు కార్యమునకు వ్యవధి

వచ్చిన మని పేరు. 'దేవదత్తస్య ఏకః పుత్రః-స ఏవ క్షేప్రః, స ఏవ కనిష్ఠః' అను లోకీకన్యాయము ననుసరించి అవశ్యకతానుసారముగ ఆకారమే ఆకారాంతముగను ఆకారాదిగను, కేవలఆకారముగను పరిగణింపబడును.

'తృతీయాదిహవచనముః-ఇదమ్ + భిన్' అని యుండగా తృదాద్యత్వ, పరూపములు 'హలి లోప' అను సూత్రముచే (218) 'ఇద్' కు లోపమును చేయగా 'అ + భ్యామ్' అని యుండును. ఇచట 'అ' అనునది వ్యవధేశవద్భావముచే ఆదస్తాంగము గాన 'అతో భిన ఇన్' అను సూత్రముచే (142) 'భిన్' కు 'ఇన్' రావలసి యుండగా:-

279. నేదమదసోరకో 7.1.11

అకకారయోరిదమదసోర్భిన ఇన్ న. ఏభిః, అన్తైః. ఏభ్యః-2, అస్మాత్, అన్య, అనయో-2, ఏషామ్, అస్మిన్, ఏషు.

'అతో భిన ఇన్' నుండి 'భిన్' 'ఇన్' అనువర్తిండును. కికారరహితము లగు 'ఇదమ్' 'అదస్' శబ్దములకింతె పరమగు 'భిన్' కు 'ఇన్' అను నాదేశము రాదు.

ఈ సూత్రముచే 'ఇన్' నిషిద్ధ మైనది గాన 'ఇహవచనే యత్యేత్' అను సూత్రముచే (145) ఆకారమునకు ఏకారాదేశము, సకారమునకు దుర్వవిసర్గములు చేయ 'ఏ భిః' అను రూపము సిద్ధించును.

అన్తైః:- 'ఇదమ్ + జే' అని యుండగా తృదాద్యత్వపరూపములచే 'ఇద + జే' అని యుండును. ఇచ్చట అదంతాంగముకింతె. పరముగా నుండుటచే 'జే' కు 'సర్వసమ్మే నై' అను సూత్రముచే (153) నై ఆదేశము. ఏమృట 'హలి లోప' అను సూత్రముచే (218) 'ఇద్' అను భాగము లోపింప 'అన్తై' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏభ్యః:- 'ఇదమ్ + భ్యన్' అని యుండ 'ఏభిః' అను రూపముగందు వలె ప్రక్రియ చూచుకొనవలెను.

అస్మాత్:- 'ఇదమ్ + ఇన్' తృదాద్యత్వపరూపములు, 'ఇన్' కి 'స్మాత్' అను నాదేశము, 'ఇద్' కు లోపము వచ్చుటచే 'అస్మాత్' అను రూపము సిద్ధించును.

అస్యః - 'ఇహమ్ + జన్' అని యుండగా త్వదాద్యత్వపరూపములు, 'జన్' కు 'స్య' ఆదేశము, 'ఇద్' కు లోపము చేయగా 'అస్య' అను రూపము సిద్ధించినది.

అనయోః:- 'ఇదమ్ + ఓన్' అని యుండగా త్యదాద్యర్వపరరూపములు
'ఇద + ఓన్' అని యుండ 'అనావ్యక్తః' అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్' కు 'అన్'
ఆదేశము చేయ 'అన + ఓన్' అని యుండగా 'ఓసి చ' అను సూత్రముచే (147)
అకారమునకు ఏకారాదేశము, పిదప అయాదేశము- 'అనయోః' అను రూపము
సిద్ధించినది.

ఏషామ్:- 'ఇదమ్ + ఆమ్' అని యుండగా త్వదాద్యత్వపరరూపములు-
'ఇద + ఆమ్': ఇప్పుడు అద న్తాంగముకంటె పర మగుటచే 'ఆమ్'కు 'ఆమి సర్వ
నామ్నఃసుత్' అను సూత్రముచే (10') సుడాగమము, 'ఇద + సామ్' అని యుండ
హలాదివిభక్తి పర మగుటచే 'హలి లోపః' అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్'కు
లోపము, 'అ + సామ్' అని యుండ 'బహువచనేదుర్భేత్' అను సూత్రముచే
(145) ఏకాదేశము- 'ఏ + సామ్', 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే
(150) సకారమునకు పర్వము- 'ఏషామ్' అను రూపము నిద్రించును.

అస్మిన్:- 'ఇదమ్ + జి' అని యుండ ర్యదాద్యత్వవలన రూపములు.
'జి'కి 'స్మిన్' అదేశము, 'ఇన్'కు లోపము- 'అస్మిన్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏమి:- 'ఇమ్ + సు' అని యుండగా త్వదాద్యత్వ, పరూప, ఇద్ లోనై, ఏత్వ, షత్వములచే 'ఏమ్మ' అను రూపము సిద్ధించినది.

280. ద్వితీయాభాస్సేవ 2.4.34

ఇదమేతదో రన్వాదేశే. కిచ్చిత్ కార్యం విధాయముపాత్తస్య
కార్యాంతరం విధాతం పునరుపాదానం అన్వాదేశః. యథా-అనేన
వ్యాకరణమధీతమ్, ఏనం చన్దోఽధ్యాపయ; అనయోః పరిత్రం కులమ్,
ఏనయోః ప్రభూతం స్వప్-ఇతి. ఏనమ్. ఏనా, ఏనాన్, ఏనేన,
ఏనయోః-2. రాజా.

ద్విరీయాటాన్సు (ట్రా + టాన్సు), ఏను. 'ఇదమోక్షాదేశేతికమథాత్
 స్తృతీయాదో' నుండి 'ఇదమః' అన్నాదేశేతిను పదములు, 'ఏతదత్తత్రాహ్',
 నుండి 'ఏతదః' అను పదమును అనువర్తించును. అన్నాదేశమునందు 'ఇదమః',

‘ఏతద్’ శబ్దములకు ద్వితీయ యందును ‘టా’ ‘ఓన్’లు పర మగునపుడును. ‘ఏన’ అను నాదేశము వచ్చును.

ఏదై న నొక విషయమును చెప్పుటకు గ్రహింపబడినదానిని మరల మరి యొక విషయమును చెప్పుటకు పరిగ్రహించుటకు అన్యారేశ మని పేరు. ‘ఈతనిచే వ్యాకరణశాస్త్రము పఠింపబడినది, ఈతనిని చందశాస్త్రము చదవించుము. వీరి కులము వనిత్ర మైనది, వీరికి అధిక మగు ధనము గలదు. ఈ యుదాహరణములందు వ్యాకరణము పఠించి నట్లు చెప్పుటకై ఎవ్వడు గ్రహింప బడెనో యాతనికే చందశాస్త్రము బోధింపవలె నని పునర్గ్రహణ మున్నది గాన దానికి అన్యారేశ మని పేరు. ఇట్లే రెండవ యుదాహరణము. ఈవిధముగ, రెండవసారి పరిగ్రహింపబడిన ఇదమ్ శబ్దములకు వై యారేశములు వచ్చును. ఈ సూత్రముచే అన్యారేశమున ‘ఏన’ అను నాదేశము జేయ ‘అమ్, టా, శన్, టా, ఓన్’ విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు రామశబ్దమునందు వలె ‘ఏనమ్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

నకారాంత మగు ‘రాజన్’ శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున ‘రాజన్ + న్’ అని యుండగా, ‘స్’ కు హల్వాదిలోపము (179) ‘రాజన్’. ‘సర్వనామ స్థానే చానమ్బుద్ధౌ’ అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము, నకారమునకు ‘నలోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) లోపము. ‘రాజా’ అను రూపము సిద్ధించును.

281. న జీనమ్బుద్భౌత్యం. 8.2.8

నస్య లోపో న జౌ నమ్బుద్భౌ చ. హే రాజన్.

‘న లోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య’ నుండి ‘న’, ‘లోపః’ అనువర్తించును. జీ, సంబుద్ధులు పర మగునపుడు నకారమునకు లోపము రాదు సంబుద్ధియందు ‘హే రాజన్ + న్’ అని యుండ హల్వాదిసూత్రముచే (179) సకారలోపము చేసిన పిదప ‘న లోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) నకార లోపము రావలసి యుండ నీ సూత్రముచే నది నిషిద్ధ మైనది. కావున ‘హే రాజన్’ అను రూపము సిద్ధించును.

చా. జాపుత్తరపదే ప్రతిషేధో వత్తవ్యః.

బ్రహ్మనిష్ఠః. రాజానో, రాజానః, రాజ్ఞః.

ఉత్తరపదము పరముగా గల ‘జీ’ పర మగునపుడు ఈ నిషేధమునకు.

నకారలోపని షేధమునకు — ని షేధము చెప్పవలెను. అనగా నకారలోపము వచ్చును. సమాసమునందలి రెండవ పదమునకు ఉత్తరపద మనియు మొదటి పదమునకు పూర్వపద మనియు పేర్లు. 'బ్రహ్మనిష్ఠః' అనునది వ్యధికరణపదబహు వ్రీహి సమాసము. అరొకవిగ్రహవాక్యమున 'బ్రహ్మన్ + జి + నిష్ఠా + సు' అని యుండగా నిది సమాసము గాన 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ'యను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కము. కావున 'సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే (724) ప్రాతిపదికావయవము లగు 'జి' 'సు' అను 'సుప్' లకు లోపము — 'బ్రహ్మన్ + నిష్ఠా' అని యుండును. ఇదట 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' అను సూత్రము (190) ననుసరించి 'న లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య' అను (180) లోపము చేయవలసి యుండ 'న జి సమ్మర్ద్ధ్యోః' అను సూత్రము (281) ఈ సలోపమును నిషేధించుచున్నది. కావున ఈ వార్తికము చెప్పబడినది. దీని ననుసరించి ఇదట 'జి' అనుదానికి 'నిష్ఠా' అను సుత్తరపదము పరముగా నున్నది గాన నకారలోపని షేధమునకు (281) నిషేధము. కావున నకారలోపము వచ్చుటచే 'బ్రహ్మనిష్ఠః' అను రూపము సిద్ధించినది.

'టౌ, జన్, అమ్, టౌట్'లు పర మగునపుడు 'సర్వనామస్థానే వాసమ్మధ్వా' అను సూత్రముచే (177) 'రాజన్' అను శబ్దమునందలి ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'రాజానౌ' 'రాజానః' 'రాజానమ్' 'రాజానా' అను రూపములు సిద్ధించును.

శన్ పర మగునపుడు 'రాజన్ + అన్' అని యుండ 'అల్లోపోఽనః' అను సూత్రముచే (247) 'అన్' లోని అకారమునకు లోపము — 'రాజన్ + అన్' ; నకారమునకు శ్చుత్వముచే 'జ' కారము. 'జ' కార 'జ' కారములు కలసినపుడు 'జ్జ' యగును గాన 'రాజ్జః' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున 'రాజన్ + అ' అని యుండ వెనుకటి వలె అల్లోప శ్చుత్వములచే 'రాజ్జా' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తు లగు 'జే', 'జసి', 'జన్', 'జిన్', 'అమ్'లు పర మగునపుడు ప్రక్రియ నిర్ణయేయగునని.

'భ్యామ్', 'భిన్', 'భ్యన్', 'సు'లు పర మగునపుడు 'స్వాదిష్ట్యసర్వనామ స్థానే' అను సూత్రముచే (161) పదసంజ్ఞ యున్నది గాన 'రాజన్' లోని నకారమునకు 'న లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య' అను సూత్రముచే (180) లోపము. పిదప 'రాజ + భ్యామ్' 'రాజ + భిన్' 'రాజ + భ్యన్' 'రాజ + సు' అని యుండగా మొదటి లక్ష్యమున 'సుపి చ' అను సూత్రముచే (141) అకారమునకు దీర్ఘము;

రెండవ లక్ష్యమున 'అతో ధీస జన్' అను సూత్రముచే (142) 'ఐన్' అదే శబ్దము; మూడు నాలుగు లక్ష్యములందు 'బహువచనేరుల్యేత్' అను సూత్రముచే (145) అకారమునకు ఏకారము రావలసి యుండగా.

282. నలోపః సుప్సృజనంజ్ఞాతుగ్నిధిష కృతి 8.2.2

సుద్విదౌ, సర్వవిదౌ, సంజ్ఞావిదౌ, కృతి, తుగ్విదౌ చ నలోపోఽసిద్ధః; నాఽన్యత్ర రాజాశ్వ ఇత్తాదౌ. ఇత్యసిద్ధత్వాత్ ఆత్వం, ఏత్వం, ఐస్త్యం చ న. రాజభ్యామ్, రాజభిః, రాజభ్యః—2. రాజ్ఞి-రాజని-రాజసు. యజ్ఞా, యజ్ఞానౌ, యజ్ఞానః.

'హ్యైత్రాసిద్ధమ్' నుండి 'అసిద్ధమ్' అనువర్తించును. సుప్రవృత్తయ విసి, స్వరవిసి, సంజ్ఞావిది తుగ్విధిబంధును, కృత్ ప్రత్యయము పు మగునపు డుడు సూత్రమే నలోప మసిద్ధ మగును; 'రాజాశ్వః' మొదలగు నితరస్థలము లందు అసిద్ధము కాదు.

'హ్యైత్రాసిద్ధమ్' అను సూత్రముచేతనే (21) నలోపమున కసిద్ధ త్వము సిద్ధించుచుండ మరల ఈ సూత్రము 'సిద్ధే సత్కారభ్యమాణో విధిర్నియ మాదు ధీవల' అను వ్యాయముచే 'సకారలోపము అసిద్ధ మగుచో' వెనుక చూపిన స్థలములందే చూగును గాని ఇతరస్థలములందు కాదు' అను నియమమునకై చేప్పబడినది. కావుననే 'రాజాశ్వః' అను పక్షీసమాసమున 'రాజన్ + అశ్వ' అను సమాస పద్ధత సకారలోపము 'అఃసవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (21) సవర్ణదీర్ఘము చేయవలసి నపుడు 'హ్యైత్రాసిద్ధమ్' అను సామాన్యకాత్రముచే (21) అసిద్ధము కావలసి యున్నది. అట్లసిద్ధ మైనచో సవర్ణదీర్ఘకాత్రదృష్టికి నతోపము రావలసియగుటచే దీర్ఘము రాకుండును. కాని ఈ సూత్రముచే హ్యైత్రాసిద్ధయమము సిద్ధించినది గాని నివల సకారలోపము అసిద్ధము కాదు. కావున సవర్ణదీర్ఘముచే 'రాజాశ్వః' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రకారమున (ఆత్వ) దీర్ఘ, ఐస్త్య, ఏత్వములు సుద్విదులు గాన (సుప్రవృత్తవిది గాని సువేత్తానివిది గాని సుద్విది యనబడును) నలోపము అసిద్ధ మైనది. అందులందు లేని జోవుటచే ఆత్మాదులు రావు. 'రాజభ్యామ్' 'రాజభిః' 'రాజభ్యః' 'రాజసు' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యైవచనమున 'రాజన్ + జి' అని యుండ 'విభాషా జిహ్వా' అను సూత్రముచే (248) 'అ' లోపము వైఠ్వికిము గాన లోపపక్షమున 'రాజ్జి' అనియు, తదభావపక్షమున 'రాజని' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

యజ్ఞన్ శబ్దమున (యాగముచేసినవాడు) మొదటి ఐదు రూపములును రాజన్ శబ్దమునందు వలె నుండును. సంబోధన ప్రథమైవచనమునగూడ 'హేరాజన్' వలె 'హేయజ్ఞన్' అని యగును. 'శస్' పర మగునపుడు 'యజ్ఞన్ + శస్' అని యుండగా 'అల్లోపోసః' అను సూత్రముచే అల్లోపము రావలసి యుండ.

284. న. సంయోగాద్భ్యుపనాత్. 6.4.137

వస్తుసంయోగాద్ అనోఽకారస్య లోపో న. యజ్ఞసః, యజ్ఞనా, యజ్ఞభ్యామ్. బ్రహ్మణః, బ్రహ్మణా.

'అల్లోపోసః' అను సూత్రము ఆనువర్తించును. "వకారముకారాంత సంయోగముకంటె బర మగు 'అన్' లోని ఆకారమునకు లోపము రాదు."

'యజ్ఞన్' లోని 'అన్' వకారాంతసంయోగముకంటె పరముగా నున్నది గాన దీని ఆకారమునకు లోపము రాదు. 'యజ్ఞసః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర విభక్తులందు గూడ రాజన్ శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును. 'అన్' లోని ఆకారము లోపించ కుండుట మాత్రమే విశేషము. యజ్ఞనా, యజ్ఞ భ్యామ్, యజ్ఞనే, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'బ్రహ్మణ్' శబ్దమునందలి 'అన్' మకారాంతసంయోగముకంటె పరముగా నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే ఆకారలోపనిషేధము. యజ్ఞన్ శబ్దము నందు వలె రూపము లుండును.

'వృత్రహన్' శబ్ద (దేవేంద్రుడు) ప్రథమైవచనమున 'వృత్రహన్ + న్' అని యుండగా 'సర్వనామస్తానే చాసమ్మర్తౌ' అను సూత్రముచే (177) ఉపపాదీర్ఘము రావలసి యుండ.

285. ఇన్ హన్ పూర్వాశ్చ్యమ్. 6.4.12

ఏషాం కావేవోపధాయా దీర్ఘో, నాన్యత్ర. ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే.

'త్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' 'నోపధాయః' అను సూత్రములనుండి 'దీర్ఘః' 'ఉపధాయః' అనువర్తించును. "ఇన్, హన్, పూర్వణ్, అర్భమన్

శబ్దముల ఉపధకు 'శి'పర మగునపుడు మాత్రమే దీర్ఘము వచ్చును, ఇతర విభక్తులు పర మగునపుడు రాదు "

'శిసర్వనామస్థానమ్' అను సూత్రముచే (288) సర్వనామస్థానసంజ్ఞక మగు 'శి'పర మగునపుడు 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచేతనే (177) ఉపధాదీర్ఘ మున కవకాశ ముండగా ఈ సూత్రము 'సిద్ధే సత్యారభ్య మాణో విధిర్నియమాయ భవతి' అను న్యాయమున నియమార్థమై చెప్పబడినది. కావున 'శి'పర మగునపుడు మాత్రమే దీర్ఘము వచ్చు నను సర్థము లభించినది, ఈ సూత్రముచే నిచట ఉపధాదీర్ఘము నిషిద్ధమై యుండః-

286. సౌ చ 6.4.13

ఇన్నాదీనామపధాయా దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సౌ. వృత్రహా.
హేవృత్రహాన్.

'నోపధాయాః' 'ధ్రలోపే' 'పూర్వస్యదీర్ఘోఽణః' 'సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ' అను సూత్రములనుండి 'ఉపధాయాః' 'దీర్ఘః' 'అసమ్బుద్ధౌ' అను పదములును, పై సూత్రమునుండి 'ఇన్ హాన్ పూషార్యహ్' అను పదములును ఆనువర్తించును. "ఇన్, హాన్, పూషన్, అర్యమన్ శబ్దముల ఉపధకు సమ్బుద్ధిభిన్న మగు 'సు'పర మగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును".

ఈ సూత్రముచే ఉపధాదీర్ఘము, హల్త్యారి లోప (179)న లోపములు (180) చేయ 'వృత్రహా' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు ఉపధాదీర్ఘము లేకుండుటచేతను, 'సజీసమ్బుద్ధ్యోః' అను సూత్రముచే (281) సకారలోపము నిషిద్ధ మగుటచేతను 'హే వృత్రహాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఓ'పర మగునపుడు 'ఇన్ హాన్' అను సూత్రముచే (285) ఉపధా దీర్ఘము నిషిద్ధ మైనది గాన 'వృత్రహాన్' అని యుండగాః-

287. ఏకాజుత్తరపదే ణః 8.4.12

ఏకాజుత్తరపదం యస్య తస్మిన్ సమానే పూర్వపదస్థాన్నిమిత్రా త్పురస్య ప్రాతిపదికా న్తనుమ్యిభక్తిస్థస్య సస్య ణః. వృత్రహాణా.

'పూర్వపదార్పంజ్ఞాయామ్' నుండి 'పూర్వపదాత్', 'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే', 'ప్రాతిపదికా న్తనుమ్యిభక్తి' ము చ' అను సూత్రములును అనువర్తిం

చును. “ఏకాచ్చ మగు ఉత్తరపదము గల సమాసమునందు పూర్వపదస్థ మగు నిమిత్తము (రషల) కంటె పరమును ప్రాతిపదికాస్త్రము, విభక్తులందున్నదియు నగు నకారమునకు ఇకార మాదేశ మగును”.

‘వృత్రహన్’ అనునపుడు ‘హన్’ అనునది ఏకాచ్చ మగు ఉత్తరపదము. ఇకారమునకు నిమిత్త మగు రేఫ పూర్వపద మగు ‘వృత్ర’ అను పదమునందున్నది. కావున దానికంటె పర మగు (అప్యవహితపరమగుట ఆవశ్యకముకాదు) ప్రాతిపదికాంత నకారమునకు ఇకారము. ‘వృత్రహణ్’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే ఇత్వము చేయ ‘జన్’ ‘అమ్’ లు పర మగునపుడు ‘వృత్రహణః’ ‘వృత్రహణమ్’ అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాదిహాసచనమున ‘వృత్రహన్ + శన్’ అని యుండగా ‘అల్లోపోఽనః’ అను సూత్రముచే (247) అకారలోపము. ‘వృత్రహన్ + అన్’ అని యుండ—

288. హో హస్తేర్జ్ఞాన్నేషు 7.3.54

ఇతి, ణితి ప్రత్యయే నకారే చ పరే హస్తేర్లకారస్య కుత్వమ్. వృత్రఘ్నః, ఏవమ్—శార్కిన్; యశస్విన్, అర్యమన్; పూషన్.

‘చణోఃకు ఘిణ్యతోః’ నుండి ‘కు’ అనువర్తించును. “ఇకారేత్సంజ్ఞకము, ఇకారేత్సంజ్ఞకము నగు ప్రత్యయము, నకారమును, పర మగునపుడు ‘హన్’ దాతువు హకారమునకు కుత్వము వచ్చును.”

ఇవట నకారము పర మగుటచే సంవార, నాద, అఘోష, మహాప్రాణ యత్న మగు హకారమునకు ఆ యత్నములు గల ఘకార మాదేశ మై ‘వృత్రఘ్నః’ అను రూపము సిద్ధించును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు అల్లోపము కుత్వము చేయ పై విధముగనే ‘వృత్రఘ్నా’ ‘వృత్రఘ్నే’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు ‘న లోపః ప్రాతిపదికాస్త్రస్య’ అను సూత్రముచే (180) నలోపము చేయ ‘వృత్రహణ్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘జి’ పర మగునపుడు ‘విభాషా జిశ్శోః’ అను సూత్రముచే (248) అల్లోపము వైకల్పిము గాన ‘వృత్రఘ్ని’ ‘వృత్రహణి’ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

శార్కిన్, యశస్విన్, అర్యమన్, పూషన్, ఇత్యాదికర్తృముల ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును.

289. మఘవా విహులమ్ 6.4.128

మఘవన్ శబ్దస్య వా తృ ఇత్యన్తాదేశః. ఋ ఇత్.

'అప్రతిష్ఠాపనః' నుండి 'తృ' అను పద మనువ ర్తించును. "మఘ వన్ శబ్దమునకు వికల్పముగ 'తృ' అనునది అంతాదేశ మగును" 'తృ' లోని ఋకారము ఇత్సంజ్ఞ ము.

మహ్యతే-హ్యతే, అను నర్థమున 'కని' ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'మఘవన్' శబ్దము (ఇంద్రుడు) నిష్పన్న మైనది. అందలి నకారమునకు పై సూత్రముచే వికల్పముగ తకారాదేశము. 'మఘవత్' అని యై ప్రథమైవచనమున 'మఘవత్ + సు' అని యుండగా—

290. ఉగిదచాం సర్వనామస్థానే-2భాతోః 7.1.70

అధాతోరుగితః సరోపినో-2ఇచ్ఛతేశ్చ 'నుమ్' స్యాత్ సర్వనామ స్థానే పరే. మఘవాన్, మఘవన్తా, మఘవన్తః, హే మఘవన్, మఘ వద్భ్యమ్. తృత్వాభావే-మఘవా. సుటి రాజవత్.

'ఇదితో నమ్ ధాతోః' నుండి 'నుమ్' అనువ ర్తించును. ధాతుభిన్న మగు ఉగిత్తునకును (ఉక్-ఉ, ఋ, ౧-ఇత్సంజ్ఞకముగా గలది) లుప్తనకార మగు అశ్చ ధాతువునకును సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్' అగమము వచ్చును.

'తృ' లోని ఋకారము ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే 'మఘవత్' అనునది ఉగితే. దీనికి సర్వనామస్థాన మగు 'న్' పరముగ నున్నది గాన 'నుమ్' అగమము ('ఉ' 'మ్' లు ఇతేలు). 'ఘదచో న్యైత్సరః' అను పరిభాష (240) న ను స రి ం చి 'అంత్యావ్' అగు వకరోత్తరవ ర్తి అకారమునకు పరముగ వచ్చి 'మఘవన్ తేన్' అని యగును. సకారమునకు హల్త్యాదిలోపము (179). 'సంయోగాన్తస్యలోపః' అను సూత్రముచే (20) తకారమునకు లోపము. 'సర్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (17) ఉపధాదీర్ఘము. సంయోగాన్తలోప మనిర్ధ మగుటచే 'సరోపః' అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము రాదు. 'మఘవాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ' మొదలగు సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు పై సూత్రముచే నమగామము చేయ 'మఘవన్తా', 'మఘవన్తః', 'మఘవన్తమ్', 'మఘవన్తా' అను రూపములు నిష్పన్న మగును. సంబుద్ధి యందు సులోప, సంయోగాన్త

(తకార)లోపములు చేసిన పిమ్మట 'హే మఘవన్' అను రూప మగును. సంబుద్ధియందు నిషిద్ధముగాన (281) ఉపధాదీర్ఘము రాదు. 'మఘవన్తా' ఇత్యాది రూపములందు నకారమునకు మొదట 'నశ్చావదాన్తస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము పిదప 'అనుస్వారస్య యయిననవర్ణః' అను సూత్రముచే (79) పరనవర్ణము చేయ మరల నకారము వచ్చును.

'శన్' మొదలగు విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన 'మఘవత్తః' 'మఘవద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇవి 'తృ' లను నాదేశము వచ్చిన పక్షమున నుండు రూపములు. తృత్వము చేయని పక్షమున నర్హమస్థానములు (స్వాదివంచప్రత్యయములు) పర మగునపుడు రాజన్ శబ్దమునందు ఐలై మఘవా, మఘవానో, మఘవానః, మఘవానమ్, మఘవానో, అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'మఘవన్ + అన్' అని యుండగా 'అల్లో' 'అనః' అను సూత్రముచే (247) అల్లోపము రావలసి యుండ—

291. శ్వయంబమఘోనామతద్ధితే 6.4.163

అన్న న్తానాం బానామేషామతద్ధితే సప్రస్పసారణమ్. మఘోనః, మఘవత్థ్యామ్, ఏవమ్-శ్వన్, యవన్.

'భస్య' అధికారము. 'వసోఃసప్రస్పసారణమ్' నుండి 'సప్రస్పసారణమ్' వచ్చుననియు 'అల్లోపో' అనః' నుండి 'అనః' అపకర్షింపబడును 'అన్' అను అంతమునగలవియు. భసంజ్ఞకములును అగు శ్వన్, యవన్, మఘవన్ ములకు తద్ధితభిన్న మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును. (ఇగ్గణఃసప్రస్పసారణమ్ 256)

ఈ సూత్రముచే వకారమునకు సంప్రసారణము చేయ (ఉకారము)- మఘఉన్ + అన్' అని యుండ 'న్' కు వెనుక నున్న అకారమునకు 'సప్రస్ప' జాచ్చ' అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము చేయ, 'మఘఉన్ + అనియై గుణసత్వవిసర్గలచే 'మఘోనః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఇటులనే 'మఘోనా' 'మఘోనే' ఇత్యాది ములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు రాజన్ శబ్దమునందు రూపము లుండును.

(తకార)లోపములు చేసిన పిమ్మట 'మో మఘవన్' అను రూప మగును. సంబుద్ధియందు నిషిద్ధముగాన (281) ఉపవాదీర్ఘము రాదు. 'మఘవన్తై' ఇత్యాది రూపములందు నకారమునకు మొదట 'నశ్చాపదాంతస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము పిదప 'అనుస్వారస్య యయివనవర్ణః' అను సూత్రముచే (79) పరనవర్ణము చేయ మరల నకారము వచ్చును.

'శస్' మొదలగు విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన 'మఘవత్తః' 'మఘవద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇవి 'తృ' అను నాదేశము వచ్చిన పక్షమున నుండు రూపములు. తృత్వము చేయని పక్షమున సర్వనామస్తానములు (స్వాదిపంచప్రత్యయములు) పర మగునపుడు రాజన్ శబ్దమునందు ఎలె మఘవా, మఘవానో, మఘవానః, మఘవానమ్, మఘవానో, అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'మఘవన్ + అస్' అని యుండగా 'అల్లో పో' అనః' అను సూత్రముచే (247) అల్లోపము రావలసి యుండ—

291. శ్చాయవమఘోనామతద్ధితే 6.4.163

అన్న న్నానాం బానామేషామతద్ధితే సప్రస్పసారణమ్. మఘోనః, మఘవభ్యామ్, ఏవమ్-శ్వన్, యవన్.

'భస్య' అధికారము. 'వసోఃసప్రస్పసారణమ్' నుండి 'సప్రస్పసారణమ్' అనువ ర్తించును 'అల్లోపో' అనః' నుండి 'అనః' అపకర్షింపబడును 'అన్' అను నది అంతమునగలవియు. భసంజ్ఞకములును అగు శ్వన్, యవన్, మఘవన్ శబ్దములకు లద్ధితభిన్న మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును. (ఇగ్గణఃసప్రస్పసారణమ్ 256)

ఈ సూత్రముచే వకారమునకు సంప్రసారణము చేయ (ఉకారము)- 'మఘఉఅన్ + అస్' అని యుండ 'న్' కు వెనుక నున్న అకారమునకు 'సప్రస్ప సారణాచ్చ' అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము చేయ, 'మఘఉన్ + అస్' అనియై గుణుత్వవిసర్గలచే 'మఘోనః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఇటులనే 'మఘోనా' 'మఘోనే' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు రాజన్ శబ్దమునందు కలె రూపము లుండును.

శ్వన్, యువన్ శబ్దరూపములు గూడ ఇటులనే సిద్ధించును. 'శ్వన్' శబ్దమునకు సర్వనామస్థానములు వలె మగునపుడును, హలాదివిభక్తులందును రాజన్ శబ్దమునకు వలె రూపము లుండును. శసాద్యజ్ఞాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంప్రసారణపూర్వరూపములచే 'కునః' 'కునా' 'కునే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

స్వాదిపంచవిభక్తులందును 'యువన్' శబ్దరూపములు 'రాజన్' శబ్దమునందు వలె నుండును. 'శన్' పర మగునపుడు 'యువన్ + అన్' అని యుండగా పై సూత్రముచే (291) వకారమునకు సంప్రసారణముచే ఉకారము - 'యుఉఅన్ + అన్' అని యుండును. 'సంప్రసారణాచ్చ' అను (258) పూర్వరూపముచే 'యుఉన్ + అన్' ఉకారములకు సవర్ణ దీర్ఘముచే 'యునన్' అని యై సకారమునకు రుత్సవినర్గలచే 'యూనః' అను రూపము సిద్ధించును కాని ఇచట వకారము వకు సంప్రసారణము చేసిన పిదప యకారము కూడ సంప్రసారణము వచ్చుటకు అర్హత కలది గాన దానికి గూడ సంప్రసారణము వచ్చునా అను సందేహ ముదయించును. తన్నివృత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

292. న నప్రసారణే నప్రసారణమ్ 6.1.37

సమ్ప్రసారణే పరతః పూర్వస్య యణః సంప్రసారణం న స్యాత్. ఇతి యకారస్య నేత్వమ్. అత ఏవ జ్ఞాపకాదన్త్యస్య యణః పూర్వం సమ్ప్రసారణమ్. యూనః, యూనా, యువభ్యామ్. ఇత్యాది. అర్వా, హేఅర్వాన్.

సంప్రసారణము పర మగునపుడు పూర్వ 'యణ్' కు సంప్రసారణము రాదు.

ఈ సూత్రముచే విషిర్ధము గాన యకారమునకు సంప్రసారణముచే ఇకారాదేశము రాదు.

'శ్వయువ' - అను సూత్రముచే (291) 'యువన్' శబ్దమునకు సంప్రసారణము విధింపబడినది. కాని మొదటనే ('యువ' శబ్దమునందలి వకారమునకు సంప్రసారణము చేయుటకు పూర్వమే) యకారమునకు సంప్రసారణ మేల చేయరాదు? అను సందేహమునకు అవకాశము లేదు. ఏల యన ఈ సూత్రము సంప్రసారణము పర మగునపుడు మరి యొక సంప్రసారణము చేయరాదని చెప్పుచున్నది. మొదట యకారమునకే సంప్రసారణము చేసి యున్నచో ఈ

సూత్రమునకు అవకాశమే యుండదు గదా : కావున ఏతత్పుత్రారంభసామర్థ్యముచే మొదట వకారమునకే సంప్రసారణము చేయవలె నని సూచిత మగుచున్నది. వకారమునకు మొదట సంప్రసారణము చేయ సంప్రసారణ వరక మగు వెనుక నున్న 'యతో'కు సంప్రసారణము చేయరాదు అను నిషేధము సార్థక మగును.

పై విధముగనే అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'యూనా', 'యూనే' 'యూనః' ఇత్యాదిరూపములును, హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు పదసంజ్ఞ యుండుటచే న కార లోప ము చేయ 'యువభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

నకారాంత మగు 'అస్వన్' శబ్దమునకు (గుజ్జము) 'సు'పర మగునపు డును, సంబుద్ధి పర మగునపుడును రాజన్ శబ్దమునందు వలె 'అర్వా' 'హేఅర్వన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

293. అర్హణస్త్రసావనఞః. 6.4.127

నజా రహితస్య 'అర్వన్' ఇత్యస్యాజ్ఞస్య 'తృ' ఇత్యన్తదేశో న తు సౌ. అర్వన్తై. అర్వద్భ్యామ్ ఇత్యాది.

అర్వణః, తృ, అసౌ, అనఞః. 'అంగస్య' అధికారము. 'నజా'రహిత మగు 'అర్వన్'అను అంగమునకు 'తృ'అనునది అంతాదేశముగ వచ్చును. 'సు'పర మగునపుడు మాత్రము రాదు. 'తృ'లోని 'ఋ'కారము ఇత్సంజ్ఞకము. నకారస్థానమున 'త్' వచ్చుటచే 'అర్వత్' శబ్ద మగును. ఇపు డిది 'ఉగిత' (ఋకారేత్సంజ్ఞకము) గాన సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు 'ఉగితవాం సర్వనామస్థానేఽదాతోః' అను సూత్రముచే (290) సుమాగమము చేయగ 'అర్వన్తై', 'అర్వన్తః', 'అర్వన్తమ్', 'అర్వన్తా', అను రూపము లగును శసాదులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియును గేవు- 'అర్వతః', 'అర్వతా', 'అర్వద్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

294. పథిమథ్యభుజామాత్. 7.1.85

ఏషామాకారోఽన్తదేశః స్యాత్ సౌ పరే.

'సావనడుహః' నుండి 'సౌ' అనుప ర్తించును. వధిన్ (మార్గము), మథిన్ (కవ్వము), ఋభుక్షిన్ (ఇంద్రుడు). అను పదములకు 'సు'పరముగ నపుడు ఆకార ఘంతాదేశముగ వచ్చును.

‘పథిన్ + సు’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే నకారమునకు అకారాదేశము చేయ ‘పథిఆ + సు’ అని యుండగా:-

295. ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే. 7.1.86

పథ్యాదేరికారస్యాఽకారః సర్వనామస్థానే పఠే.

వెనుకసూత్రము నుండి ‘పథిమథ్యభుజైమ్’ అను పద మనువర్తించును. సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు ‘పథిన్’, ‘మథిన్’, ‘ఋభుక్షిన్’ శబ్దముల ఇకారమునకు అకారాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు అకారాదేశము వచ్చుటచే ‘పథఆ + వే’ అని యుండగా:-

296. థో న్థః. 7.1.87

పథిమథోస్థస్య న్థాదేశః సర్వనామస్థానే. పన్థాః, పన్థానౌ, పన్థానః.

‘పథి...’ అను సూత్రము (294) నుండి ‘పథిమథి’ అను సమానైక దేశమును పై సూత్రమునుండి ‘సర్వనామస్థానే’ అనువర్తించును. సర్వనామ స్థానము పర మగునపుడు ‘పథిన్’ ‘మథిన్’ శబ్దముల థకారమునకు ‘స్థ’ అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే న్థాదేశము- సవర్ణదీర్ఘసంధి:- సకారమునకు రుత్వ విసర్గములు చేయ ‘పన్థాః’ అను రూపము సిద్ధించును.

పన్థానౌ:- ‘పథిన్ + టౌ’ అని యుండ ఇకారమునకు అకారాదేశము (295), థకారమునకు ‘స్థ’ అదేశము (296) చేయ ‘పన్థన్ + టౌ’ అని యుండ ‘సర్వనామస్థానే’ చాసమ్ముద్ధౌ’ అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము— ‘పన్థానౌ’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘పన్థానః’ ‘పన్థానమ్’ అను రూపముల నిష్పత్తి కూడ ఈ విధముగనే యుండును. ‘శన్’ పర మగునపుడు ‘పథిన్ + అన్’ అని యుండగా:-

297. థస్య థేర్లోపః. 7.1.88

థస్య పథ్యాదేష్టేర్లోపః. పథః, పథా, పథిభ్యామ్. ఏవం మథిన్. ఋభుక్షిన్.

‘పథిమథ్యభుజైమాత్’ నుండి ‘పథిమథ్యభుజైమ్’ అనువర్తించును. థసంజ్ఞకము లగు పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్ శబ్దముల ‘టి’కి లోపమువచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'టి'యగు 'ఇన్' లోపింప 'పథః' అను రూపము సిద్ధించును. అక్షాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'టి'లోపముచే పై విధముగనే 'పథా' 'పతే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'భ్యామ్' మొదలగు హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'స లోపః' అను సూత్రముచే (180) సలోపము చేయ 'పథిభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

'మథిన్', 'ఋఘక్షిన్' శబ్దములందు కూడ ప్రక్రియ ఈ విధముగనే యాడును.

298. ప్లాన్తాః షడ్. 1.1.24

ప్లాన్తా నాన్తా చ సభ్యా పట్సంజ్ఞా స్యాత్. పచ్చన్ శబ్దో నిత్యం బహువచనాంతః. పచ్చ, పచ్చ, పచ్చభిః, పచ్చభ్యః, పచ్చభ్యః, సుబ్.

'బహువచనమధానిసభ్యా'నుండి 'సభ్యా' అనువర్తించును. షకారాంత సకారాంత మగు సంభ్యావాచకపదము షట్సంజ్ఞక మగును.

'పచ్చన్' శబ్దము నిత్యబహువచనాంతము. ఇది సకారాంతసంభ్యా వాచక మగుటచే షట్సంజ్ఞకము. 'జన్', 'శన్'లు పర మగునపుడు 'పచ్చన్ + జన్' 'పచ్చన్ + శన్' అని యుండ 'షడ్సో యిక్' అను సూత్రముచే (188) 'జన్', 'శన్'లకు లోపము. 'స లోపః...' అను సూత్రముచే (180) సకార లోపము— 'పచ్చ', 'పచ్చ' అను రూపములు సిద్ధించును. 'భిన్' 'భ్యన్'లు పర మగునపుడు సలోపము (సూ. 180). 'పచ్చభిః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

షట్టిబహువచనమున 'పచ్చన్ + ఆమ్' అని యుండ 'షట్పత్స్యశ్చ' అను సూత్రముచే (266) సుడాగమము చేయ 'పచ్చన్ + నామ్' అని యుండగా—

299. నోవధాంతాః. 6.4.7

నాన్తస్యోవధాయా దీర్ఘో నామి. పచ్చానామ్. పచ్చను.

'ద్రలోపేపూర్వ్యదీర్ఘో'నుండి 'దీర్ఘః' అను పదము, 'నామి' అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'ఆజ్ఞస్య' అధికారసూత్రము. 'నామ్' పర మగు నపుడు సకారాన్త మగు అంగము (యొక్క) ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఉపధదీర్ఘము చేయ 'పచ్చాన్ + నామ్' అని యుండును. 'నామ్' అను హలాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'పచ్చాన్' అనుదానికి 'స్వాదిష్ఠ్య

సర్వనామసానే అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ కలదు గాన 'న లోపః—' అను సూత్రముచే (180) సకారలోపము— 'పఞ్చానామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

పఞ్చను:- సకారలోపముచే (సూ.180) ఈ రూపము సిద్ధించినది.

300. అష్టన ఆ విభక్తౌ. 7.2.84

హాలాదౌ వా స్యాత్.

'రాయో హలి' నుండి 'హలి' అవకర్షింపబడును. 'అష్టన్' శబ్దమునకు హాలాదివిభక్తి పర మగునపుడు ఆకారము వికల్పముగ వచ్చును.

301. అష్టాభ్య ఔత్. 7.1.21

కృతాకారాదష్టనః జశ్యసోః ఔత్. 'అష్టభ్యః' ఇతి వక్తవ్యే కృతాత్వనిర్దేశో జశ్యసోర్విషయే ఆత్వం జ్ఞాపయతి. అష్టా, అష్టా, అష్టాభిః, అష్టాభ్యః, అష్టాభ్యః, అష్టానామ్, అష్టాను. ఆత్వాభావే 'అష్ట' పఞ్చవత్. ఇతి సకారాంతాః.

'జశ్యసోః శిః' నుండి 'జశ్యసోః' అనువర్తించును. చేయబడిన ఆకారము గల 'అష్టన్' శబ్దముకించె పర మగు 'జి' 'శి'లకు 'ఔత్' అను నాదేశము వచ్చును.

నిత్యబహువచన మగు అష్టన్ శబ్దమునకు 'జి' 'శి'లు పర మగు నపుడు 'అష్టన్ + అన్' అని యుండ ఇచట పర మగు విభక్తి హాలాది కాదు కావున 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' అను సూత్రముచే (300) ఆకారము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కాని 'అష్టాభ్య ఔత్' అను సూత్రమున 'అష్టభ్యః' అనియే చెప్పుటకు అవకాశ ముండ 'అష్టాభ్యః' అని నదీర్ఘ నిర్దేశము చేయుటచే 'జి', 'శి'లు పర మగునపుడు గూడ ఆత్వము వచ్చుననియు, అట్లు ఆత్వము చేయగా 'అష్టా' అని యైన పిమ్మట ఇపుడు 'జి', 'శి'లకు 'ఔత్' వచ్చు ననియు, సూచింపబడుచున్నది. అనగా 'అష్టాభ్యః' అనునది కృతాత్వ మగు అష్టన్ శబ్దమునకు అనుకరణము కావున 'అష్టనః' అను సూత్రముచే (300) అలోన్య పరిభాష (21) ననుసరించి సకారమునకు ఆకారాదేశము, సప్తర్ష దీర్ఘము చేయ 'అష్టా + అన్' అని యుండ 'అష్టాభ్య ఔత్' అను సూత్రముచే 'జి', 'శి'లకు 'ఔత్' అదేశము శిత్ కావున "అనేకార్ శిత్సర్వస్య" అను సూత్రముచే (45)

సర్వాదేశమై వచ్చును- 'అష్టా + ట్' వృద్ధి చేయ 'అష్టా' అను రూపము సిద్ధించును.

'భిన్', 'భ్యన్', 'సు'లు పర మగునపుడు ఇవి హలాదివిభక్తులు గాన ఆత్వము చేయ 'అష్టాభ్యః' 'అష్టాభ్యః' 'అష్టాసు' అను రూపములు సిద్ధించును. 'ఆమ్' పర మగునపుడు గూడ మొదట 'షట్' చతుర్వ్యుః' అను సూత్రముచే (266) నుశాగమము చేసిన ఏమృత 'నామ్' అనునది హలాదివిభక్తి యగుటచే ఆత్వము చేయగా 'అష్టానామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. 'అష్టన ఆవిభక్తా' అను సూత్రముచే (300) ఆత్వము వైకల్పికము గాన ఆత్వము రాని పక్షమున 'పశ్చన్' శబ్దమునందు వలె రూపము లిందును.

302. ఋత్విగ్-దధృక్-నగ్-దిగ్-ఉష్ణిగశ్చ-

యుజ-కృశ్చాచ్చ. 3.2.59

ఏభ్యః క్విన్. అశ్చో సుప్యవపదే, యుజికృశ్చోఽప్యః కేవలయోః కృశ్చోర్నలోపాధావశ్య నిపాత్యతే. కనావితౌ.

'స్పృశో' అనుదత్తే క్విన్' నుండి 'క్విన్' అనువర్తించును. ఋత్విక్ (ఋతుపూర్వక యజ్ దాతువు), ధృష్, (దధృష్), సృక్ (నగ్), దిక్ (దిగ్), ఉత్పూర్వకష్టిహ్ (ఉష్ణిగ్), అశ్చో, యుజ్, కృశ్చో, దాతువులకంటె పరముగ 'క్విన్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ 'క్విన్' ప్రత్యయము 'అశ్చో' దాతువునకు సుబంతము ఉపపద మగు నపుడు- అనగా దీని చెనుక సుబంత మున్నపుడు మాత్రమే వచ్చును. 'ప్రాజ్' 'ప్రత్యజ్' ఇత్యాదు ఛాదహరణము. 'యుజ్', 'కృం' దాతువులకు కేవలము లకే- అనగా ఉపపదాదిరహితములకు- వచ్చును. 'కృశ్చో' దాతువిషయమున 'అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్షితి' అను సూత్రముచే (335) ప్రాప్త మగు నకారలోపమున కథాపము గూడ నివర్తింపబడుచున్నది. (కార్యవిధాయక శాస్త్ర మేదియ లేకుండగనే కార్యమును జూపి లక్ష్యమును నిర్దేశించుటకు నిపాతన మని పేరు. ప్రకృతమున 'కృశ్చో' దాతువులోని నకారమునకు 'అనిదితాం' అను సూత్రముచే రావలసి యున్న నకారలోపమును నిషేధించు శాస్త్ర మేదియను లేదు. ఐనను నకారలోపమును జేయక 'కృశ్చో' అని నిర్దేశింపబడినది గాన నిది నకారలోపాభావనిపాతనము.)

'క్విన్' ప్రత్యయమునందు చివరకు ఏ అక్షరమును శేషించదు. కకారము 'లశక్వత్పద్ధితే' అను సూత్రము (186) చేతను, నకారము 'హలన్యమ్' అను సూత్రముచేతను (1) ఇత్సంజ్ఞకము. ఇకారము ఉచ్చారణార్హము. రాదోవు సూత్రముచే వకారము లోపించును.

303. కృదతిజ్. 3.2.93

అత్ర ధాత్వధికారే 'తిజ్'భిన్నః ప్రత్యయః కృత్సంజ్ఞః స్యాత్.
'ధతోః' అని యధికారసూత్రము. ధాత్వధికారమున తిజ్భిన్న మగు ప్రత్యయము కృత్సంజ్ఞక మగును.

'క్విన్' ప్రత్యయము ధాత్వధికారమునందు విహిత మగు ప్రత్యయము గావున దీనికి కృత్ ప్రత్యయమని పేరు. ఈ పదములు కృత్ప్రత్యయాంతములు గాన 'కృత్తద్ధితసమాసాచ్చ' అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికత్వము లభించినది.

304. పేరపుత్తస్య. 6.1.67

అపృత్తస్య వస్య లోపః.

'లోపో వ్యోర్వలి' నుండి 'లోపః' అనునర్పించును. ('క్విప్' 'క్విన్' ప్రత్యయాదులకు చెందిన) అపృత్త మగు వకారమునకు లోపము వచ్చును.

ఇచట 'క్విన్' ప్రత్యయమునందు శేషించిన వకారము 'అపృత్త ఏకాల్ ప్రత్యయః' అను సూత్రముచే (178) అపృత్తసంజ్ఞకము గాన ఈ సూత్రముచే అది లోపించును. ఈ విధముగా 'క్విన్' ప్రత్యయము పూర్తిగా లోపించినది. పూర్వోక్తవిధమున ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యున్నది గాన స్వాదివిభక్తులు చేర్చబడును.

ఋతుశబ్దపూర్వక మగు యజధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము చేర్చగా 'ఋతు + యజ్ + క్విన్' అని యుండ 'వచిన్వపియజాదీనాం కితి' అను సూత్రముచే (449) యకారమునకు సంప్రసారణము; 'సంప్రసారణార్హ' అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము చేయ 'ఋతు + ఇజ్' 'ఋత్విజ్' (క్విన్ సర్వ లోపి) యగును. విదవ ప్రథమైకవచనమున 'ఋత్విజ్ + సు' అని యుండ హల్గ్యాదిలోపముచే (179) 'ఋత్విజ్' అని యుండగా:-

305. క్విన్ ప్రత్యయస్థ పు 8.2.62

క్విన్ ప్రత్యయో యస్మాత్, తస్య కవర్గోఽన్తాదేశః పదాన్తే.

‘పదస్య’ అధికారసూత్రము. ‘యలాం జశోఽన్తే’నుండి ‘అన్తే’ అను వర్తించును. క్విన్ ప్రత్యయము దేనికంటె ముందుగ విధింపబడినదో దానికి పదాంతమున చివర్గ మంతాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే జకారమునకు కుత్వము రావలసి యున్నది. కాని త్రిపాదిలోని సూత్రములలో గూడ పూర్వసూత్రము దృష్టియందు పరసూత్రము అనిద్ద మగును గాన ఈ సూత్రమునందె పూర్వసూత్ర మగు ‘చోః కుః’ అను సూత్రము (307) దృష్టియందు ఈ సూత్ర మనిద్దము. కావున ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే కుత్వము వచ్చును. జకారస్థానమున గకారము చేయ ‘ఋత్విగ్’ అనియు, ‘వావసానే’ అను సూత్రముచే (146) విత్తముగ చ్చత్వము చేయ ‘ఋత్విక్’ అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. ఈ స్థలమున ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే కుత్వము చేసినను, పై సూత్రముచే కుత్వము చేసినను విశేషేదేయ రేదు గాని ‘చోః కుః’ అను సూత్రమునకు అవకాశము లేని యు (యున్) ప్రాజ్ (ప్రాన్) ఇత్యాదిస్థలములందు కుత్వము విధించుటకై పై సూత్రము చరితార్థ మగును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ‘ఋత్విజ్’ ‘ఋత్విజః’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ‘స్వాదిష్వత్వనామస్థానే’ అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ యుండును గాన ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307) కుత్వము చేయగా ‘ఋత్విగ్వామ్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. నప్తమిదహవచనమున ‘ఋత్విజ్ + సు’ అని యుండగా కుత్వము, ‘ఋచ’ అను సూత్రముచే (14) చ్చత్వము, ‘అదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) జకారమునకు ఉత్వము చేయ ‘ఋత్విజ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘యుక్’ శబ్దప్రథమైకవచనమున ‘యుక్ + సు’ అని యుండ హల్జాది లోపముచే (179) ‘యుక్’ అని యుండగా:-

306. యుజేరసమాసే 7.1.71

యుజే సర్వనామస్థానే సుమ్ స్యాద్ అసమాసే. సంయోగాన్త

లోపః, కుత్సేన నన్య జః-యుజ్. అనుస్వారపరసవర్ణై-యజ్ఞా. యుజా, యుగ్భ్యమ్.

‘ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః’ ‘ఇదితో సుమ్ ధాతోః’ అను సూత్రములనుండి ‘సర్వనామస్థానే’ ‘సుమ్’ అనువర్తించును. యుజ్ ధాతువునకు సర్వనామస్థానము వర మగునపుడు ‘సుమ్’ అను ఆగమము వచ్చును; సమాసమునందు సూత్రము రాదు.

‘సుమ్’ లోని ఉకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇది ‘మితే’ గాన అంత్యాచ్చునకు పరముగ వచ్చును. ‘యున్ + టే’ అని యుండగా ‘సే’ కు హల్జ్యాది లోపము (178) జకారమునకు ‘సంయోగాన్తస్య లోపః’ అను సూత్రముచే (20) లోపము-‘యున్’ అని యుండగా “క్విన్రైత్యయస్యకుః” అను సూత్రముచే (305) కుత్సము చేయగా అనునాసికత్వసామ్యముచే నకారస్థానమున ‘జ’ కారము వచ్చి ‘యుజ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున ‘యుజ్ + టే’ అని యుండ ‘యుజేరసమాసే’ అను సూత్రముచే సుమాగమము-యున్ + టే, ‘నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి’ అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము. పిదప అనుస్వారమునకు “అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః” అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు ఇకార మాదేశముగ వచ్చి ‘యుజ్ఞా’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘జన్’ ‘అమ్’ లు పరమగునపుడు గూడ రూపము లిట్లే సిద్ధించును. శసాదివిభక్తులు పరమగునపుడు ‘ఋత్విక్’ శబ్దమునందు వలె రూపము లగును.

‘సుయుక్’ శబ్దము సమాసరూపము గాన ‘యుజేరసమాసే’ అను సూత్రముచే (306) సుమాగమము రాదు కావున ప్రథమైకవచనమున ‘సుయుక్ + టే’ అని యుండ హల్జ్యాదిలోపముచే (179) ‘సుయుక్’ అని యుండగా—

307. చోః ఋః 8.2.30

చవర్గస్య కవర్గః స్యాద్ ఝలి, పదాన్తే చ. సుయుక్, సుయుగ్, యుజౌ. సుయుగ్భ్యమ్, ఖన్, ఖజ్ఞౌ, ఖన్భ్యమ్.

చవర్గమునకు ‘యుల్’ పరమగునపుడును, పదాంతమునందును కవర్గము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే కవర్గము చేయ ‘సుయుక్’ అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ విధముగ 'సు ముక్' శబ్దరూపములు 'ఋత్విక్' శబ్దరూపము వలె నిష్పన్నమగును.

ఋక్ (ఋ) ధాతువునకు 'క్విప్' ప్రత్యయము (సర్వలోపి) చేర్చిన పిదప 'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' అను సూత్రముచే (485) నుమాగమము, నకారమునకు యుల్ అగు జకారము పరముగ నుండుటచే అనుస్వారము, అనుస్వారమునకు పర సవర్ణమగు జకారమునువచ్చుటచే 'ఋక్' శబ్దము నిష్పన్నమైనది. దాని ప్రథమైక పదనమున 'ఋక్ + స్' అనియుండ నకారమునకు హల్వాదిలోపము (179), జకారమునకు సంయోగాంతలోపము (20). ఇచట నకారమునకు అను స్వారాదేశము వచ్చుటకు జకారము కారణము. అట్టి జకారము లోపించగనే 'నిమిత్తాపాయే నై మిత్తిరస్యాప్యపాయః' అను న్యాయముచే (కారణము పోయినవెంటనే దాని కార్యము గూడ పోవును) అనుస్వారాదికము పోయి 'ఋన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంయోగాంతలోపముచే జకారము లోపింప మరల నకారమే యుండుటచే 'ఋన్' ఇత్యాదిరూపము లగును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేకుండుటచే 'ఋక్' 'ఋక్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్నమగును.

'రాక్' శబ్దప్రథమైకపదనమున 'రాక్ + స్' అని యుండగా హల్వాదిలోపము (179) 'రాక్' అని యుండగా:-

308. వ్రశ్చ, వ్రశ్చ. సృజ, మృజ, యజ, రాజ, వ్రాజ,

చృశాం షః 8.2.36

యలి పదాంతే చ. జ శ్చవ ర్తే-రాట్, రాడ్, రాజౌ, రాజః. రాధ్యామ్. ఏవమ్-విభ్రాట్, దేవేట్, విశ్వసృట్.

యల్ పర మగునపుడును, పదాంతమునందును వ్రశ్చ, వ్రశ్చ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, వ్రాజ ధాతువులకును ఛకారశకారాంతపదములకును షకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే జకారమునకు షత్వము-'రాష్' అని యుండగా 'యలాం జశోఽంతే' అను సూత్రముచే (87) షకారమునకు జ శ్చము చేయ మూర్తస్థాన సామ్యముచే డకారము వచ్చును-'రాడ్', పిదప 'వాఽపసానే' అను సూత్రముచే (146) చ ర్త్యవికల్పముచే 'రాట్' 'రాడ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

ఇట్లే హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు వత్సజ శ్వాములు చేయ 'రాద్భ్యామ్' 'రాడ్భిః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్' ప్రత్యయము పర మగునపుడు మాత్రము 'రాడ్ + సు' అని యుండ వత్సజ శ్వాములు- 'రాడ్ + సు' అని యుండగా 'దః సి ధుత్' అను సూత్రముచే (86) వైకల్పికుడుగామము. 'ఘరి చ' అను సూత్రముచే (74) ధకారమునకును డకారమునకును చర్వము చేయ 'రాట్సు' అను రూపమును, ధుదాగమము రాని పక్షమున చర్వముచే 'రాట్సు' అను రూపమును సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేవియును లేవు. 'రాజౌ' 'రాజః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'విభ్రాట్' 'దేవేత్' 'విశ్వస్యత్' ఇత్యాదిశబ్దముల రూపము లిట్లే సిద్ధించును.

వా. పరౌ వ్రజేషః పదాన్తే.

పరావుపపదే వ్రజేః క్విప్ స్యాత్ దీర్ఘశ్చ, పదాన్తే వత్సమపి. పరివ్రాట్-డ్, పరివ్రాజౌ.

ప్రజాధాతువునకు 'పరి' అనునది ఉపపదముగ నున్నపుడు అనగా 'పరి' యను నుపసర్గ పూర్వమునందు చేర్చినపుడు- 'క్విప్' ప్రత్యయము వచ్చును; దీర్ఘము, పదాంతమున వత్సము గూడ వచ్చును.

పరిపూర్వక ప్రజాధాతువున కీ వాచికముచే 'క్విప్' ప్రత్యయము చేయ ('క్విప్' సర్వరోపి) దీర్ఘము గూడ వచ్చుటచే 'పరివ్రాట్' అని యుండును. ఇపు డిది ప్రిత్యత్యయాంతము గాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞక మగుటచే స్వాది విభక్తులు చేర్చబడును. రాట్సుమునందు పరి రూపములు సిద్ధించును.

309. విశ్వస్య వసురాజౌః. 6.3.126

విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘోఽస్తాదేశః స్యాద్ నసౌ రాత్ శబ్దే చ పరే. విశ్వారాట్. విశ్వారాడ్, విశ్వరాజౌ. విశ్వరాడ్భ్యామ్.

'ప్రలోపే హ్యస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః' అనువర్తించును. విశ్వ శబ్దమునకు 'పసు, రాత్' అనునవి పరముగ నున్నపుడు దీర్ఘ మంతాదేశముగ వచ్చును.

'రాత్' శబ్దము పదాంతమునందు మాత్రమే— అనగా 'సు' ప్రత్యయ మును ఇతర హలాదివిభక్తి ప్రత్యయములును పర మగునపుడు— వెనుక చూచిన

విభమున పత్వ, జత్వ, చర్తములచే 'రాట్'అని యగును. అట్టి 'రాట్'అను నది పర మగునపుడు. అనగా పైన చెప్పిన ప్రత్యయములు పర మగునపుడు. మాత్రమే విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘము వచ్చు నని సూచించుటకై సూత్రమున 'రాట్'అను రూపము నిర్దిష్ట మైనది. కావున అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు దీర్ఘము రాదు. విశ్వారాట్ - విశ్వరాజౌ - విశ్వరాజః - విశ్వరాజమ్ - విశ్వరాజౌ - విశ్వరాజః - విశ్వరాజా - విశ్వరాజ్ఞామ్ - విశ్వరాజ్ఞః - ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'భృన్' 'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'భృన్' + 'న్' అని యుండ హల్వాది లోపము (179) 'భృన్' ఇచట 'సంయోగాన్తస్యలోపః' అను సూత్రముచే (20) జకారమునకు లోపము రావలసి యుండ తదవపాదముగ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది

310. స్కొః సంయోగాద్యోరన్తేవ. 8.2.29

పదాన్తే యులి చ యః సంయోగః తదాద్యోః స్కొర్లోపః. భృట్; భృద్. సస్య శ్చుత్వేన శః. 'యులాం జశ్ యశి' ఇతి శస్య జః- భృజ్ఞా, భృద్భ్యామ్. ఇతి జకారాంతాః.

'పదస్య' అధికారసూత్రము. 'యులో యులి' 'సంయోగాన్తస్య లోపః' అను సూత్రములనుండి 'యులి' 'లోపః' అనువర్తించును. పదాంతమునందలి లేక 'యుల్' పరముగా గల, సంయోగమున కేదియందున్న సకారకకారములకు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పదాంత గతమగు 'స్' అను సంయోగమునందలి అదివర్త మగు సకారమునకు లోపము చేయు 'భృజ్' అని యగును. 'ప్రశ్చభ్రష్ట-' అను సూత్రముచే (308) జకారమునకు ప్తము. 'యులాం జశ్' అనే అను సూత్ర ముచే (67) జత్వము - డత్వము. 'వాపసానే' అను (146) చర్త్యవికల్పముచే 'భృట్', 'భృద్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాట్' శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

'టౌ', 'అస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సకారమునకు శ్చుత్వముచే శకారము; పిదప 'యులాం జశ్ యశి' అను సూత్రముచే (19) శకారమునకు తాలుస్థానసామ్యముచే జకారము. 'భృజ్ఞా' 'భృజ్ఞః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

311. తదోః సః సావన స్త్యయోః. 7.2.106

త్యదాదీనాం తకారదకారయోరన స్త్యయోః సః స్యాత్ సౌ. స్యః, త్యః, తేః; సః, తౌ, తే; యః, యౌ, యే. ఏషః, ఏతౌ, ఏతే, ఏతమ్. అన్యదేశే — ఏనమ్, ఏనౌ, ఏనాన్, ఏనేన, ఏనయోః.

తదోః, సః, సౌ, అన స్త్యయోః. 'త్యదాదీనామః'నుండి 'త్యదాదీనాం' అనుప ర్తించును. 'సు'పర మగునపుడు త్యదాదీశబ్దముల అంత్యభిన్న మగు తకారదకారములకు సకార మాదేశముగ వచ్చును.

'త్యద్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'త్యద్ + స్' అని యుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) దకారమునకు అకారము. 'అతోగుణే' అను సూత్రముచే (275) పరరూపము చేయ 'త్య + స్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే సకారము చేయగా 'స్య + స్' అని యుండును. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'స్యః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'తద్' 'ఏతద్' శబ్దములందు ప్రక్రియ ఉండును. 'ఏతద్' శబ్దమున సకారము చేసిన ఏమ్మట 'ఏన' అని యుండ 'ఆదేశ ప్రత్యయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చుట విశేషము. 'యద్' శబ్దమున గూడ త్యదాద్యత్యపరరూపములచే 'యః' మొదలగు రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'త్యద్' 'తద్' 'యద్' 'ఏతద్' శబ్దములు సహజముగ దకారాంతము లైనను 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే అత్వము చేయుటచే అకారాంతము లగును గాన 'సర్వ' శబ్దమునందు వలె వీటి రూపము లుండును. ఏతచ్ఛబ్దమునందు అన్యదేశమున 'అమ్', టౌట్, శన్, టా, ఓన్, ఓన్, య పర మగు నపుడు 'ద్విత్వీయాటౌస్వేసః' అను సూత్రముచే (280) ఏనాదేశము వచ్చుటచే 'ఇదమ్' శబ్దమునందు వలె 'ఏనమ్', 'ఏనౌ', 'ఏనాన్'. 'ఏనేన', 'ఏనయోః' 'ఏనయోః' అను రూపములు గూడ నిష్పన్న మగును.

'యుష్మద్' 'అస్మద్' శబ్దముల ప్రథమైకవచనమున 'యుష్మద్ + సు' 'అస్మద్ + సు' అని యుండగా:-

312. జేప్రథమయోరమ్. 7.1.28

యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్య 'జే' ఇత్యేతస్య ప్రథమాద్విత్వీయయోశ్చాఽమాదేశః.

'యుష్మదస్మద్భ్యాం జిసోఽశ్' నుండి 'యుష్మదస్మద్భ్యామ్' అనుప ర్తించు

చును. యుష్మదస్మచ్చద్దిములకంటె పర మగు 'జే' ప్రత్యయమునకును, ప్రథమ ద్వితీయవిభక్తి ప్రత్యయములకును 'అమ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'సు'కు 'అమ్' అను నాదేశము వచ్చుటచే 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండగా:-

313. త్వాఽహౌసా. 7.2.94

అనయోర్మపర్యంతస్య త్వాహౌ ఆదేశౌ స్తః.

'మపర్యంతస్య' అధికారము. 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే'నుండి 'యుష్మదస్మదోః' అనువర్తించును. 'సు'పర మగునపుడు 'యుష్మద్' 'అస్మద్' శబ్దముల మకారపర్యంతమును ఉన్న భాగమునకు పరుసగా 'త్వ' 'అహ' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇట్లు 'త్వ' 'అహ' ఆదేశములు చేయగా 'త్వఅద్ + అమ్' 'అహఅద్ + అమ్' అని యుండును. 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'త్వద్ + అమ్' 'అహద్ + అమ్' అని యుండగా:-

314. శేషే లోపః. 7.2.90

ఏతయోష్టిలోపః. త్వమ్, అహమ్.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. (అత్వయత్వము లకునిమిత్త మగు విభక్తులకంటె భిన్న మగు విభక్తి పర మగునపుడు) ఈశబ్దముల 'టి' లోపించును. 1.

ఈ సూత్రముచే 'అద్' అను 'టి' లోపింప త్వ + అమ్ = 'త్వమ్' అహ + అమ్ = 'అహమ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'త్వద్ + ట్' 'అస్మద్ + ట్' అని యుండ 'జే' ప్రథమ యోరిమ్' అను సూత్రముచే (312) 'అమ్' చేయగా 'త్వద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండగా-

1. ఈ ప్రక్రియ సిద్ధాంతకౌముదీ ప్రక్రియరంటె భిన్నముగా నున్నది. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు లోపము అలోన్త్యపరిభాషచే అంత్యవర్ణ మగు దకారము నకు వచ్చు ననియు, పిదప 'అమిపూర్వః' అను పూర్వ రూపముచే 'త్వమ్' 'అహమ్' అను రూపములు సిద్ధించు ననియు సిద్ధాంతకౌముది మతము.

315. యువావా ద్వివచనే. 7.2.92

ద్వయోరుక్తౌ అనయోర్మపర్యస్తస్య యువావా స్తో విభక్తౌ.

ద్విత్వసంఖ్యావిశిష్ట మగు అర్థమును బోధించు ఈ శబ్దముల మవర్తంత భాగములకు విభక్తి పర మగు నపుడు పరుసగా 'యువ' 'అవ' అను ఆదేశములు వచ్చును. (ఈ యాదేశములు ఏడు విభక్తుల ద్వితీయమునందును వచ్చును.)

ఈ సూత్రముచే 'యువ' 'అవ' ఆదేశములు చేయుటచే 'యువఅద్ + అమ్' 'అవఅద్ + అమ్' అనియు, పిమ్మట 'అతో' గుణే అను (274) పరయావ. ముచే 'యువద్ + అమ్' 'అవద్ + అమ్' అనియు ఉండగా-

316. ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్. 7.2.88

జౌజ్యేతయోరాత్వం లోకే. యువామ్. అవామ్.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'అ' అనువర్తింతును. ప్రథమాద్వివచనప్రత్యయము పర మగునపుడు యుష్మదన్మచ్చబ్దములకు లోకింభావయందు ఆత్వము వచ్చును.

అలో న్యవసానాదే (21) నీ ఆత్వము అంత్య మగు దశాంతమునకు రాగా 'యువ అ + అమ్' 'అవ అ + అమ్' అని యుండ మొదట వకారోత్తరవర్తి ఆకార ఆకారములకును, పిదప ఆకార ఆకారములకును సవర్ణదీర్ఘము చేయ 'యువామ్' 'అవామ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

ప్రథమాదిహావచనమున 'యుష్మద్ + జన్' 'అన్మద్ + జన్' అని యుండ 'జే' ప్రథమయోరమ్' అను సూత్రముచే (312) 'అమ్' ఆదేశము చేయగా 'యుష్మద్ + అమ్' 'అన్మద్ + అమ్' అని యుండును. ఇవట-

317. యూయవయౌ జన్. 7.2.93

అనయోర్మపర్యస్తస్య. యూయమ్. వయమ్.

'జన్' పర మగునపుడు యుష్మదన్మచ్చబ్దముల మవర్త్యస్తభాగమునకు 'యూయ' 'వయ' అను ఆదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే మవ్యంతభాగమునకు యూయవయౌదేశములు చేయు యూయద్ + అమ్' 'వయద్ + అమ్' అని యుండ 'శే' లోపః అను సూత్రముచే (314) లోపము- 'యూయమ్' 'వయమ్' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.

318. త్వమావేకవచనో. 7.2.97

ఏకస్యోక్తౌ అనయోర్మపర్యంతస్య త్వమ్ స్తః విభక్తౌ.

అత్యంతాభ్యావిశిష్టార్థమును బోధించు యుష్మదస్మచ్చబ్ధిముల మవ్యంశ త్వు విభక్తి పర మగునపుడు 'త్వ' 'మ' అను నాదేశములు వచ్చును.

ద్వితీయైకవచనమున 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండ త్తముచే 'త్వ' 'మ' అదేశములు. 'త్వత్ + అమ్' 'మత్ + అమ్' - ంజే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'త్వద్ + అమ్' 'మద్ + ని యుండగా:-

319. ద్వితీయాయాం చ. 7.2.87

అనయోరాత్ స్యాత్. త్వామ్. మామ్.

ద్వితీయవిభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్ధిములకు ఆకార శముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకారస్థానమున ఆత్వము చేయగా 'త్వత్ + అమ్' అమ్' అని యై నవర్ణ దీర్ఘ సంధిచే 'త్వామ్' 'మామ్' అను రూపములు యు. ద్వితీయాద్వివచనరూపములు గూడ ప్రథమాద్వివచనమునందు వలె . బహువచనమున 'యుష్మద్ + శన్' 'అస్మద్ + శన్' అని యుండగా ంయో రమ్' అను సూత్రముచే (312) 'శన్' కు 'అమ్' అదేశము రావలసి

320. శ సో న. 7.1.28

అభ్యాం శ సో న స్యాత్. అమోఽపవాదః. 'అదేశః పరస్య' - గా న్తతోపః - యుష్మాన్, అస్మాన్.

యుష్మదస్మచ్చబ్ధిములకంటె పర మగు 'శన్' కు నకార మాదేశమగును. మ్' కు అపవాదము. ఈ నకారము పర మగుదానికి విధింపబడినది గాన పరస్య' అను పరిభాషచే (72) పరమైనదాని అద్యక్షరమున కాదేశముగ దీనిచే 'అన్' లోని అకారమునకు నకారాదేశము రాగా 'యుష్మద్ + శన్' 'అస్మద్ + శన్' అని యగును. పిదప 'ద్వితీయాయాం చ' అను సూత్రముచే దకారమున కాత్వము చేయ నవర్ణ దీర్ఘముచే 'యుష్మాన్' 'అస్మాన్'

అని యై, సంయోగా న్నలోపముచే నకారము లోపింప 'యుష్మాన్' 'అస్మాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున 'యుష్మద్ + ఆ' 'అస్మద్ + ఆ' అని యుండ 'త్వమావేకవచనే' అను సూత్రముచే (318) మపర్యంతభాగమునకు 'ర్వ' 'మ' ఆదేశములును, 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + ఆ' 'మద్ + ఆ' అని యుండగా:-

321. యోఽచి 7.2.89

అనయోర్యకారాదేశః స్యాత్, అనాదేశేఽజాదౌ పరతః. త్వయా. మయా.

'యుష్మదస్మదోరనాదేశే' అను సూత్రము, అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'విభక్తౌ' అనువ ర్తించును. ఆదేశము కాని అజాదివిభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్దిములకు యకారాదేశ మగును.

అలోఽన్యపరిభాషచే (21) ఈ యకారము దకారమున కారదేశ మగును. 'త్వయా' 'మయా' అను రూపములు సిద్ధించును.

'భ్యామ్' పర మగునపుడు 'యువావౌ ద్వివచనే' అను సూత్రముచే (314) మపర్యంతభాగమునకు 'యువ' 'అవ' ఆదేశములు చేసి పిదప 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము చేయ 'యువద్ + భ్యామ్' 'అవద్ + భ్యామ్' అని యుండగా:-

322. యుష్మదస్మదోరనాదేశే 7.2.86

అనయోరాత్ స్యాత్ అనాదేశే హలాదౌ విభక్తౌ. యువాభ్యామ్ అవాభ్యామ్, యుష్మాభిః, అస్మాభిః.

అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'ఆ' 'విభక్తౌ' అను పదములును, 'రాయో హలి' నుండి 'హలి' అను పదమును అనువ ర్తించును. ఆదేశము కాని హలాది విభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్దిములకు ఆకార మారదేశ మగును.

అలోఽన్యపరిభాషచే దకారమున కారదేశముగ ఆకారము వచ్చిన పిదప నవర్ణ దీర్ఘ సందిచే 'యువాభ్యామ్' 'అవాభ్యామ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున 'యుష్మద్ + భిన్' 'అస్మద్ + భిన్' అని యుండగా 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే' అను సూత్రముచే (322) దకారమునకు ఆకారాదేశ

మున్మునవర్ణ దీర్ఘసంధియు చేయ 'యుష్మాఖిః' 'అస్మాఖిః' అను రూపములు సిద్ధించును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + జే' 'అస్మద్ + జే' అని యుండగా 'జే' ప్రథమయోరమ్' అను సూత్రముచే (312) 'జే'కు 'అమ్' ఆదేశము చేయ 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండగా -

323. తుభ్యమహ్యో జయి 7.2.95

అనయోర్మపర్యస్తస్య. టిలోపః. తుభ్యమ్, మహ్యమ్.

'జే' పర మగునపుడు 'యుష్మద్' 'అస్మద్' శబ్దముల మపర్యంతభాగము నకు 'తుభ్య' 'మహ్య' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'తుభ్య' 'మహ్య' ఆదేశములు చేసిన పిదప 'తుభ్య అద్ + అమ్' 'మహ్య అద్ + అమ్' అని యుండ 'అతోగుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము, 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) టిలోపము చేయ 'తుభ్యమ్' 'మహ్యమ్' అను రూపములు సిద్ధించును. చతుర్థిపంచమీద్వివచనము లందు తృతీయందు వలె 'యువాభ్యామ్' 'ఆవాభ్యామ్' అను రూపము లేర్పడును.

విహవచనమున 'యుష్మద్ + భ్యన్' 'అస్మద్ + భ్యన్' అన యుండగా -

324. భ్యసోఽభ్యమ్ 7.1.90

అభ్యాం పరస్య. యుష్మత్భ్యమ్. అస్మత్భ్యమ్.

యుష్మదస్మచ్చబ్దములకంటె పర మగు 'భ్యసే' కు 'అభ్యమ్' అను నాదేశము వచ్చును.

'యుష్మద్ + అభ్యమ్' 'అస్మద్ + అభ్యమ్' అని యుండ, 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) 'టి'కి (అద్ కు) లోపము చేయ 'యుష్మ్ + అభ్యమ్' 'అస్మ్ + అభ్యమ్' 'యుష్మత్భ్యమ్' 'అస్మత్భ్యమ్' అను రూపము లేర్పడును.

పంచమ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + జసి' 'అస్మద్ + జసి' అని యుండ 'త్వమావేకవచనే' అను సూత్రముచే (318) మపర్యంతభాగమునకు 'త్వ' 'మ' ఆదేశములును 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + జసి' 'మద్ + జసి' అని యుండగా -

318. త్వమావేకవచనే. 7.2.97

ఏకస్యోక్తౌ అనయోర్యపర్యస్తస్య త్వమ్ స్తః విధక్తౌ.

ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టార్థమును బోధించు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మవర్తంత భాగమునకు విభక్తి పర మగునపుడు 'త్వ' 'మ' అను నాదేశములు వచ్చును.

ద్వితీయోకవచనమున 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'త్వ' 'మ' అదేశములు. 'త్వఅద్ + అమ్' 'మఅద్ + అమ్' - 'అతో గుజే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'త్వద్ + అమ్' 'మద్ + అమ్' అని యుండగా:-

319. ద్వితీయాయాం చ. 7.2.87

అనయోరాత్ స్యాత్. త్వామ్. మామ్.

ద్వితీయవిభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు ఆకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకారస్థానమున అత్వము చేయగా 'త్వఅ + అమ్' 'మఅ + అమ్' అని యై నవర్ణ దీర్ఘసందిచే 'త్వామ్' 'మామ్' అను రూపములు సిద్ధించును. ద్వితీయాప్యవచనరూపములు గూడ ప్రథమాద్వివచనమువందు వలె నుండును. జిహ్వవచనమున 'యుష్మద్ + శన్' 'అస్మద్ + శన్' అని యుండగా 'జేప్రథమయో రమ్' అను సూత్రముచే (312) 'శన్' కు 'అమ్' అదేశము రావలసి యుండ.

320. శస్థో న. 7.1.28

అథ్యాం శస్థో న స్యాత్. అమోఽపవాదః. 'ఆదేశే పరస్య' - సంయోగా న్తలోపః - యుష్మాన్, అస్మాన్.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'శన్' కు నకార మాదేశమగును. ఇది 'అమ్' కు అపవాదము. ఈ నకారము పర మగుదానికి విధింపబడినది గాన 'ఆదేశే పరస్య' అను పరిభాషచే (72) పరమైనదాని అద్యక్షరమున కాదేశముగ వచ్చును దీనిచే 'అన్' లోని అకారమునకు నకారాదేశము రాగా 'యుష్మద్ + న్' 'అస్మద్ + న్' అని యగును. విదప 'ద్వితీయాయాం చ' అను సూత్రముచే (219) దకారమున కాత్వము చేయ నవర్ణ దీర్ఘముచే 'యుష్మాన్' 'అస్మాన్'

325. ఏకవచనస్య చ 7.1.32

అభ్యాం జనేరత్. త్వత్, మత్.

‘పంచమ్యా అత్’ అను సూత్ర మనువర్తించును. “యుష్మదన్యచ్ఛబ్దముల పంచమ్యేకవచనప్రత్యయమునకు ‘అత్’ అను నాదేశము వచ్చును”.

‘త్వద్ + అత్’ ‘మద్ + అత్’ అని యుండగా ‘శేషే లోపః’ అను సూత్రముచే (314) ‘టి’కి లోపము చేయగా ‘త్వ + అత్ = ‘త్వత్’ ‘మ + అత్ = ‘మత్’ అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున ‘యుష్మద్ + భ్యన్’ ‘అన్యద్ + భ్యన్’ అని యుండః-

326. పశ్చిమ్మా అత్ 7.1.31

అభ్యాం పశ్చిమ్మా భ్యసోఽత్ స్యాత్. యుష్మత్, అన్యత్.

‘భ్యసోఽభ్యమ్’ నుండి ‘భ్యసః’ అనువర్తించును. యుష్మదన్యచ్ఛబ్దముల కంటె పర మగు పంచమీబహువచనప్రత్యయ మగు ‘భ్యన్’ కు ‘అత్’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘యుష్మద్ + అత్’ ‘అన్యద్ + అత్’ అని యుండ ‘శేషే లోపః’ అను సూత్రముచే (314) టిలోపము- ‘యుష్మ + అత్ = ‘యుష్మత్’ ‘అన్య + అత్ = అన్యత్’ అను రూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠ్యేకవచనమున ‘యుష్మద్ + జన్’ ‘అన్యద్ + జన్’ అని యుండగా-

327. తవమమౌ జని 7.2.96

అనయోర్మపర్యంతస్య తవమమౌ స్తో జని.

‘జన్’ పర మగునపుడు యుష్మదన్యచ్ఛబ్దముల మపర్యంతభాగమునకు ‘తవ’ ‘మమ’ అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ నాదేశములు చేసిన పిదప పరరూపముచే ‘తవద్ + జన్’ ‘మమద్ + జన్’ అని యుండగా-

328. యుష్మదన్యద్భ్యాం జసోఽత్ 7.2.97

తవ, మమ, యువయోః, ఆవయోః.

యుష్మదన్యచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు ‘జన్’ కు ‘అత్’ అదేశము వచ్చును.

‘అశ్’ శిత్ గాన ‘అనేకార్ శిత్సర్వస్య’ అను సూత్రము (45) ననుసరించి ‘జన్’ స్థానమున సర్వాదేశముగ వచ్చును. ‘తవద్ + అ’ మమద్ + అ’ అని యుండ ‘శేషే లోపః’ అను సూత్రముచే (314) తిలోపము- ‘తవ్ + అ = తవ’ ‘మమ్ + అ = మమ’ అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వివచనమున ‘యుష్మద్ + ఓన్’ ‘అస్మద్ + ఓన్’ అని యుండగా ‘యువావౌద్వివచనే’ అను సూత్రముచే (315) మవ్యంతభాగమునకు ‘యవ’ ‘అవ’ ఆదేశములును ‘అతో’ గుణే’ అను సూత్రము (274) చే పరరూపమును చేయ ‘యువద్ + ఓన్’ ‘అవద్ + ఓన్’ అని యుండ ‘యౌఽచి’ అను సూత్రముచే (321) దకారమునకు యకారాదేశము- ‘యువత్ + ఓన్ = యువయోన్’ ‘అవత్ + ఓన్ = అవయోన్’; సకారమునకురుత్వవిసర్గములుచేయ ‘యువయోః’ ‘అవయోః’ అను రూపము లగును.

షష్ఠీబహువచనమున ‘యుష్మద్ + అమ్’ ‘అస్మద్ + అమ్’ అని యుండ.

329 సామ ఆకమ్ 7.1.33

అభ్యాం పరస్య సామః ‘ఆకమ్’ స్యాత్. త్వయి, మయి, యువయోః, అవయోః, యుష్మాసు, అస్మాసు.

యుష్మదస్మచ్చబ్దిములకంటె పర మగు ‘సామ్’ అనుదానికి (షష్ఠీబహువచనప్రత్యయమునకు) ‘ఆకమ్’ అను ణాదేశము వచ్చును.

‘అమ్’ అనుదానికి ‘అమి సర్వనామ్నః సుబ్’ అను సూత్రముచే (155) సుడాగమము జేయగా ‘సామ్’ అని యగును. అబ్టి ‘సామ్’ కు ‘ఆకమ్’ వచ్చునని ఈ సూత్రము చెప్పుచున్నది వాస్తవమున ‘యుష్మద్’ ‘అస్మద్’ శబ్దములు హులంతములు గాన - అకారాంతములు కావుగాన - ‘అమ్’ కు ‘సుబ్’ వచ్చు నవకాశమే లేదు కాని ‘శేషే లోపః’ అను సూత్రమునకు (314) రెండు విధవలగు వ్యాఖ్యానము గలదు. మొదటి వ్యాఖ్యానము ప్రకారము ‘టికి - ‘అద్’ అన భాగమునకు- లోపము వచ్చును. రెండవ వ్యాఖ్యానము ప్రకారము అంత్యవర్ణము (ద్) కు లోపము వచ్చును. రెండవ వ్యాఖ్యానము ప్రకారము దకారమునకు లోపము చేసిన పిమ్మట అకారాంతశబ్దము లగును గాన ‘అమ్’ కు, లేదా దాని స్థానమున వచ్చిన ‘ఆకమ్’ అను దానికి సుడాగమము వచ్చు నవకాశ మున్నది గాన భావి

సుడాగమనివృత్తికై సుడాగమసహిత మగు 'అమ్' నిర్దేశింపబడినది ప్రథమ వ్యాఖ్యానపక్షమున సుడాగమసహితనిర్దేశమునకు ప్రయోజన ముండదు.

ఈ సూత్రముచే 'ఆకమ్' అదేశము చేయ 'యుష్మద్ + ఆకమ్' 'అస్మద్ + ఆకమ్' అని యుండ 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) లోపము చేయగా 'యుష్మ + ఆకమ్ = 'యుష్మాకమ్' 'అస్మ + ఆకమ్ 'అస్మాకమ్' అను రూపము లగును. అంత్యవర్ణ లోపపక్షమున యుష్మ + ఆకమ్ 'అస్మ + ఆకమ్' అని యుండ సవర్ణ దీర్ఘ సంధిచే 'యుష్మాకమ్' 'అస్మాకమ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + (జీ)ఇ' 'అస్మద్ + (జీ)ఇ' అని యుండగా 'త్వమావేకవచనే' అను సూత్రముచే (318) మవర్ణంతభాగమునకు 'త్వ' 'మ' అదేశములును పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + ఇ' 'మద్ + ఇ' అని యుండగా 'యోఽచి' అను సూత్రముచే (321) దకారమునకు యకారము. 'త్వత్ + ఇ = త్వయి' 'మద్ + ఇ = మయి' అను రూపము ల గు ను. ద్వీవచనమున షష్ఠీయందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును

విషావచనమున 'యుష్మద్ + సు' 'అస్మద్ + సు' అని యుండగా 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే' అను సూత్రముచే (322) దకారమునకు ఆకారాదేశ మును, సవర్ణ దీర్ఘమును చేయ 'యుష్మాసు' 'అస్మాసు' అను రూపములు సిద్ధించును.

330. యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్త

యోర్వాంనావౌ 8.1.20

పదార్పణయోః అపాదాదౌ స్థితయోః షష్ఠ్యాదివిశిష్టయోః యుష్మ దస్మదోః 'వామ్' 'నౌ' ఇత్యాదేశౌ స్తః.

'పదస్య' 'పదాత్' 'అనుదాత్తంసర్వమపాదాదౌ' అను అధికార సూత్ర ముల క్రింద 330-333 సూత్రములు చెప్పబడినవి.

పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియందు ఉండనివియు, షష్ఠ, చతుర్థ, ద్వితీయ విభక్తి ప్రత్యయములతో కూడినవియు అగు యుష్మదస్మచ్చద్వి ములకు 'వామ్' 'నౌ' అను అదేశములు వచ్చును. అవి యనుదాత్తములుగ కూడ నుండును.

ఈ సూత్రముచే 'వామ్' 'నా' అను నాదేశములు షష్ఠ్యాదివిభక్తుల మూడు వచనములందును, రావలసి యున్నను ఏకవచనబహువచనములందు ఏతదవపాదముగ 'వస్' 'నస్' మొదలగు రూపములు విధింపబడనున్నవి గాన ద్వివచనమునందు మాత్రమే వచ్చును. ఈ విధముగ ద్వితీయాద్వివచనమున 'యువామ్' 'వామ్' 'అవామ్' 'నా' అను రెండేసి రూపములును, చతుర్థీద్వివచనమున 'యువాభ్యామ్' 'వామ్' 'అవాభ్యామ్' 'నా' అను రెండేసి రూపములును, షష్ఠీద్వివచనమున 'యువయోః' 'వామ్' 'అవయోః' 'నా' అను రెండేసి రూపములును ఉండును.

331. బహువచనస్య వన్నసౌ 8.1.21

ఉక్తవిధయోరనయోః షష్ఠ్యాదిబహువచనాన్తయోర్వన్నసౌ స్తః. పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియందు ఉండనివియు, షష్ఠీ, చతుర్థీద్వితీయాదిబహువచనప్రత్యయములతో కూడిన వియు అగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'వస్' 'నస్' అను నాదేశములు వచ్చును.

సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు చేయుటచే 'వః' 'నః' అను రూపము లగును. ఈ సూత్రముచే వెనుక జూపిన రూపములే కాక షష్ఠీ, చతుర్థీ, ద్వితీయాదిబహువచనములందు 'వః' 'నః' అను రూపములుగూడ ఉండును.

332. తే మయావేకవచనస్య 8.1.22

ఉక్తవిధయోరనయోః షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనాన్తయోస్తేమేవితౌ స్తః. రాబోవు సూత్రముచే ద్వితీయవిభక్తి విషయమున విశేషకార్యము విధింపబడ నున్నది గాన 'యుష్మదస్మదోః...' అను సూత్రము (330) నుండి 'షష్ఠీ చతుర్థీ' అను సమానైకదేశ మనువర్తింపును. 'పదముకంటె పరములును, శ్లోక పాదాదియందు ఉండనివియు షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనప్రత్యయములతో కూడిన వియు నగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'తే' 'మే' అను నాదేశములు వచ్చును.

333. త్వాయో ద్వితీయాయాః 8.1.23

ద్వితీయైకవచనాన్తయోస్త్వా మా ఇత్యాదేశౌ స్తః. పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియందు ఉండనివియు, ద్వితీయైక వచన ప్రత్యయాంతములును అగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'త్వా' 'మా' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ విధముగ ద్వితీయాచతుర్థీ షష్ఠులందు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకురెండేసి రూపము లుండును. ఈ 'త్వా' 'మా' ఇత్యాదిద్వితీయరూపములను ఏదైన ఒక పదమునకు తరువాతనే ప్రయోగించవలెను-అనగా వాక్యప్రారంభమున ఉపయోగింపరాదు. శ్లోకపాదప్రారంభమున గూడ నుపయోగింప రాదు. ఈ క్రింది శ్లోకము లలో నీద్వితీయరూపముల కుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి:-

శ్రీశస్త్వాఽవతు మా పీహ దత్తాత్ తే మేఽపి శర్మ సః

స్యామి తే మేఽపి స హరిః, పాతు వామపి నౌ విభుః.

సుఖం వాం నౌ దదాత్వీశః, పతిర్వామపి నౌ హరిః

సోఽవ్యాత్ వో నః శివం వో నో దద్యాత్సేవ్యోఽత్ర వః స నః.

పై శ్లోకములలో రేఖాచిహ్నితపదములు ద్వితీయరూపముల కుదాహరణములు. అర్థము ననుసరించి వాటి విభక్తులను గుర్తింపవచ్చును.

వా. ఏకవాక్యే యుష్మదస్మదాదేశౌ వ త్తవ్యాః.

ఏకతిక్త వాక్యమ్. తేనేహ న-ఓదనం పచతవ భవిష్యతి. ఇహ తు స్యాదేవ, శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామి.

(ద్వితీయోపపదములందు విహితము లగు) ఈ యుష్మదస్మదాదేశములు ఏకవాక్యమునందే వచ్చును. (రెండువాక్యముల నుపయోగించినపుడు రావు) ఒకే తిజస్తము గల దానికి వాక్య మని పేరు. కావున 'ఓదనం పచతవ భవిష్యతి' అను నపుడు 'పచ' 'భవిష్యతి' అను రెండు తిజంతము లున్నవి గాన 'ఓదనం పచ' అనునది ఒక వాక్యము; 'తవ భవిష్యతి' అనునది రెండవ వాక్యము. కావున 'తవ' అనుదానికి బదులుగా 'తే' అని ఉపయోగింపరాదు. 'శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామి' అనునపుడు ఒకే తిజస్త మున్నది గాన నిది యొక వాక్యము. కావున ఇవల 'తే' అనుదానిని ప్రయోగించ వచ్చును.

వా. ఏతే వాంనావాదయోఽనన్వాదేశే వా వత్తవ్యాః.

అన్వాదేశే తు నిత్యం స్యుః. (అనన్వాదేశే) ధాతా తే భక్తోఽసి, ధాతా తవ భక్తోఽస్తి వా. (అన్వాదేశే) తస్మై తే నమః. సుపాత్, సుపాద్, సుపాదా.

'వామ్' 'నా' మొదలగు ఈ ఆదేశములు అన్వాదేశము లేనపుడు వికల్పముగ వచ్చును అన్వాదేశ మున్నపుడు మాత్రము నిత్యముగ వచ్చును. కావున

లేని 'ధాతా తే భక్తోఽస్తి' ఇత్యాదిస్థలములందు వివక్షనుసారముగ
'ని 'తే' అని గాని ప్రయోగింపవచ్చును. కాని అన్వాదేశమున 'తస్మై
స్థితిస్థలములందు తచ్చబ్ధిప్రతిపాదితుడే మరల యుష్మచ్ఛబ్ధముచే
చున్నాడు గాన 'తే' అనియే యుండవలయును గాని 'తుభ్యం' యని
దు.

'దో' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సుపాద్ + స్' అని యుండగా
త్రముచే (179) 'స్' లోపించును. దకారమునకు 'వాపసానే' అను
(146) చర్త్యవికల్పము. 'సుపాత్' 'సుపాద్' అను రూపములు
గును. ద్వివచనబహువచనములందును, ద్వితీయైకవచన ద్వివచనము
షకార్య మేదియు లేదు కావున 'సుపాదో, సుపాదః, సుపాదమ్,
ను రూపములు సిద్ధించును. ద్వితీయాబహువచనమున 'సుపాద్ +
యండ—

334. పాదః పత్ 6.4.130

ఘృష్టాంతం యదగ్గం భం తదవయవస్య పాచ్చబ్ధిస్యవదాదేశః.
పాద్యామ్. ఇతి దకారాంతాః.

'అగ్గస్య' అని యధికృతములు. "పాచ్చబ్ధాంతమును భసంజ్ఞక
అంగమున కవయవ మగు పాద్ శబ్దమునకు 'పద్' అను నాదేశము

ప్రక్కయములు పర మగునపుడు భసంజ్ఞ యుండును గాన ఈ
'పద్' అను నాదేశము చేయ 'సుపద్ + అస్' - రుత్వవిసర్గములచే
సు రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు ఈ విధముగనే
సుపదే ఇత్యాదిరూపములును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు
గాదు గాన 'సుపాద్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

మత్, అగ్నిమథ్, అగ్నిమథౌ, అగ్నిమథః. ఇతి ధకారాంతాః.
స్త మగు 'అగ్నిమథ్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'సులో' పము
'వాపసానే' అను సూత్రముచే (146) ధకారమునకు చర్త్య
తకారము చేయ 'అగ్నిమత్' 'అగ్నిమథః' అను రూపద్వయ
జాది విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు
మథౌ' 'అగ్నిమథః' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'భ్యామ్' మొదలగు

అన్వాదేశము లేని 'ధాతా తే భక్తోఽస్తీ' ఇత్యాదిస్థలములందు వివక్షనుపారముగ 'తవ' అని గాని 'తే' అని గాని ప్రయోగింపవచ్చును. కాని అన్వాదేశమున 'తస్మై తే నమః' ఇత్యాదిస్థలములందు తచ్చబ్జప్రతిపాదితుడే మరల యుష్మచ్చబ్జముచే విర్రేశింపబడుచున్నాడు గాన 'తే' అనియే యుండవలయును గాని 'తుభ్యం' యని ప్రయోగింపరాదు.

'సుపాద్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సుపాద్ + స్' అని యుండగా హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) 'స్' లోపించును. దకారమునకు 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పము 'సుపాత్' 'సుపాద్' అను రూపములు నిష్పన్న మగును. ద్వివచనబహువచనములందును, ద్వితీయైకవచన ద్వివచనము లందును విశేషకార్య మేదియు లేదు కావున 'సుపాదౌ, సుపాదః, సుపాదమ్, సుపాదౌ' అను రూపములు సిద్ధించును. ద్వితీయాబహువచనమున 'సుపాద్ + అస్' అని యుండ—

334. పాదః పత్ 6.4.130

పాచ్చబ్జాంతం యదగ్గం భం తదవయవస్య పాచ్చబ్జస్యపదాదేశః. సుపదా, సుపాద్యామ్. ఇతి దకారాంతాః.

'భస్య' 'అగ్నస్య' అని యధికృతములు. "పాచ్చబ్జాంతమును భసంజ్ఞకమును నగు అంగమున కవయవ మగు పాద్ శబ్దమునకు 'పద్' అను నాదేశము వచ్చును.

అజాదిప్రకర్యములు పర మగునపుడు భసంజ్ఞ యుండును గాన ఈ సూత్రముచే 'పద్' అను నాదేశము చేయ 'సుపద్ + అస్' - రుత్వవిసర్గములచే 'సుపదః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు ఈ విధముగనే 'సుపదా', 'సుపదే' ఇత్యాదిరూపములును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పదాదేశము రాదు గాన 'సుపాద్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

అగ్నిమత్, అగ్నిమథ్, అగ్నిమథౌ, అగ్నిమథః. ఇతి ధకారాంతాః.

ధకారాంత మగు 'అగ్నిమథ్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'స్' లోపము చేసిన పిమ్మట 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) ధకారమునకు చర్త్య వికల్పముచే తకారము చేయ 'అగ్నిమత్' 'అగ్నిమథః' అను రూపద్వయముండును. అజాది విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన 'అగ్నిమథౌ' 'అగ్నిమథః' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'భ్యామ్' మొదలగు

హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'యలాం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్వముచే దకారము వచ్చి 'అగ్నిమద్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. 'సు' పర మగునపుడు మాత్రము 'ఋ చ' అను సూత్రముచే (74) థకారమునకు చర్త్యముచే తకార మాదేశమై 'అగ్నిమత్సు' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రపూర్వక 'అన్' ధాతువునకు 'ఋత్విగ్ధృక్' ఇత్యాదిసూత్రముచే (౧౧౧) 'క్విన్' ప్రత్యయము చేయ 'ప్రాన్' (ప్రాజ్) అను శబ్ద మేర్పడినది.

333. అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్షితి 6.4 24

హలస్తానామనిదితామజ్ఞానాముపధాయా నస్య లోపః కితి జీతి. నుమ్, సంయోగాస్తలోపః. నస్య కుత్సేన జః, ప్రాజ్. ప్రాజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః.

'అజ్ఞస్య' అధికారము. 'శ్చాన్మలోపః' నుండి 'న' 'లోపః' అను పదములు అనువర్తించును. హ్రస్వేకారేత్సంజ్ఞకములు కానివియు, హలస్తములును అగు అంగముల ఉపధాభూతమగు నకారమునకు 'కిత్', 'జీత్', అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

'క్విన్' ప్రత్యయము 'కిత్' గాన 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలిక్షణమ్' అను సూత్రము (190) ననుసరించి 'ప్రాన్' అనుదాని ఉపధానకారమునకు లోపము చేయ 'ప్రాన్' అని యుండును. ప్రథమైకవచనమున 'సు' పర మగు నపుడు 'ప్రాన్ + న్' అని యుండ 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (290) (అజ్ఞాధాతువు ఉగిత్ గాన) నుమాగమము. ఇది 'మిత్' గాన అంత్యాద్ కంఠ పరముగ ('మిదచోన్త్యాత్పరః' 240) వచ్చును. 'ప్రాన్' + 'న్' నకారమునకు హల్వాదిరోపము- (179) 'ప్రాన్' 'సంయోగాస్తస్య లోపః' అను సూత్రముచే (20) చకారలోపము- 'ప్రాన్' 'క్విన్ ప్రత్యయస్య కుః' అను సూత్రముచే (303) నకారమునకు కుత్వముచే జకారాదేశము- 'ప్రాజ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'జొ', 'జన్', 'అమ్', 'జెట్' లు గూడ సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము లగుటచే లుప్తనకార మగు 'ప్రాన్' అనుదానికి 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము; ఆ నకారమునకు 'స్తోక్షునా శ్చుః' అను

సూత్రముచే (62) స్తుత్యముచే ఇకారమును జేయ 'ప్రాజ్ఞా' 'ప్రాజ్ఞః' 'ప్రాజ్ఞమ్' 'ప్రాజ్ఞా' అను రూపము లగును.

'శస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పరముగా నుండగా:-

336. అచః 6.4.138

లుప్తనకారస్యాచ్చతేర్చస్యాఽకారస్య లోపః.

'భస్య' అధికారము. 'అల్లోపో నః' నుండి 'అల్లోపః' అనువర్తించును. 'అచః' అనునది 'అనిదితాం...' అను సూత్రముచే (335) లుప్తనకార మగు 'అజ్ఞే' ధాతువు షష్ఠీరూపము. "లుప్తనకారమును, భసంజ్ఞకమును అగు 'అజ్ఞే' ధాతువు అకారమునకు లోపము వచ్చును."

'ప్రచ + అస్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'అచ్' లోని అకారము నకు లోపము. 'ప్రచ్ + అస్' అని యుండగా-

337. చౌ 6.3.139

లుప్తాకారనకారేఽచ్చతౌ పరే పూర్వస్యాణో దీర్ఘః. ప్రాచః, ప్రాచా, ప్రాగ్భ్యామ్.

'ధ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'పూర్వస్య' 'దీర్ఘః' 'అణః' అనువర్తించును. అజ్ఞేధాతువునందలి నకార అకారములు లోపింపగా మిగిలిన చకారమునకు 'చౌ' అనునది సప్తమ్యేకవచననిర్దేశము. "నకార అకారములు లోపించిన 'అజ్ఞే' ధాతువు పర మగునపుడు పూర్వమగు 'అణ్' కు దీర్ఘము వచ్చును."

ఈ సూత్రముచే 'ప్ర' యందలి అకారమునకు దీర్ఘము చేయ 'ప్రాచః' 'ప్రాచా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు భసంజ్ఞాభావముచే అకారలోపాణ్ దీర్ఘములు లేకపోయినను సవర్ణ దీర్ఘముచే 'ప్రాచ్' అని యై 'యులాంజశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) చకారమునకు జకారము, పిదప 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) గకారమును జేయ 'ప్రాగ్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపము లగును. 'సు' పర మగునపుడు గకారమునకు చ ర్హముచే కకారము చేసిన పిదప 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయ 'ప్రాక్ష' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రతిపూర్వక 'అజ్ఞో'ధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడిన ప్రత్యకృబ్దిమునకు 'సు', 'టె', 'జన్', 'అమ్', 'టెట్', లందు ప్రాకృబ్దిము నందు వలె రూపములు సిద్ధించును. 'శన్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు 'ప్రతిఆచ్ + అన్' అని యుండ మొదట 'అచః' అను సూత్రముచే (336) అకారలోపమును, పిమ్మట 'చా' అను సూత్రముచే (337) ఇకారరూప మగు 'అజ్'కు దీర్ఘమును చేయ 'ప్రతీచః' 'ప్రతీచా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాకృబ్దిమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును. 'ఉదో'పూర్వక మగు 'అజ్ఞో'ధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడిన ఉదృబ్దిమునకు 'సు', 'టె', 'జన్', 'అమ్', 'టెట్' లు పర మగునపుడు ప్రాకృబ్దిమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. 'శన్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు:-

338. ఉద ఈత్. 6.4.139

ఉదృబ్దాత్పరస్య లుప్తనకారస్యాఞ్చతేర్పస్యాకారస్య ఈత్. ఉదీచః, ఉదీచా, ఉదగ్భ్యామ్.

'భస్య' అధికారము. 'అల్లో' పో' 2 నః' నుండి 'అత్' అనువర్తిండును. 'ఉద' కంటె ప' మును, లుప్తనకారమును, భసంజ్ఞకమును అగు 'అజ్ఞో'ధాతువు అకారమునకు ఈకార మారేకముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అదో' లోని అకారమునకు ఈకారా దేశము వచ్చుటచే 'ఉదీచః' 'ఉదీచా' ఇత్యాదిరూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాకృబ్దిమునందు వలె రూపము లుండును.

'సమ్' పూర్వక మగు 'అజ్ఞో'ధాతువునకు 'క్విన్' చేర్చుటచే నేర్పడిన 'సమ్' అజ్ఞో' అను శబ్దమునకు విశేషకార్యము విధింపబడుచున్నది.

339. సమః సమి 6.3.93

వప్రత్యయాస్తే అజ్ఞాతౌ. సమ్యజ్; సమ్యజ్ఞా. సమీచః. సమ్యగ్భ్యామ్.

'విష్యగ్దేవయోశ్చదేరద్ర్యజ్ఞాతావప్రత్యయే' నుండి 'అజ్ఞాతావప్రత్యయే' అనువర్తిండును. వప్రత్యయాంత మగు అజ్ఞో'ధాతువు పర మగునపుడు 'సమ్' అను ఉపసర్గకు 'సమి' అను నాదేశము వచ్చును.

(‘అశ్వుతావప్రత్యయే’ అనునపుడు ‘అశ్వుతో + అప్రత్యయే’ అని వదచ్చేదము చేసి ‘అవిద్యమానః ప్రత్యయః యస్మాత్ సః’ అను విగ్రహముచే ‘అప్రత్యయే’ అనుదానికి ఎన్నడును వినబడని (నర్వలోపి యగు) ‘క్విన్’ మొదలగు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు అనునర్థము చెప్పవలెను. కావున మూలము ఫలితార్థకథనపరము.)

ఇచట ‘సమ్ అశ్వు’ అనునపుడు ‘అశ్వు’ అనునది ‘క్విన్’ ప్రత్యయాంతము గాన అది పరమగునపుడు ‘సమ్’ కు ‘సమి’ అనునది ఆదేశముగ వచ్చి ‘సమ్యశ్వు’ (యజాదేశముచే) అను శబ్దము సిద్ధించును. ‘సు’, ‘ట’, ‘జస్’, ‘అమ్’, ‘టాట్’ లు పరమగునపుడు రూపనిష్పత్తి ప్రాకృబ్ధిమునందు వలె నుండును. ‘శస్’ మొదలగు ఆజాదివిభక్తులు పరమగునపుడు ‘అచః’ అను సూత్రముచే (336) ఆకారలోపము, ‘చా’ అను సూత్రముచే (337) ‘సమి’ యందలి ఇకారమునకు దీర్ఘము వచ్చుటచే ‘సమీచః’ ‘సమీచా’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులందు ప్రాకృబ్ధిమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

‘సహ అశ్వుతి, గచ్ఛతి’ అను నర్థమున ‘అశ్వు’ ధాతువునకు ‘క్విన్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే ‘సహ అశ్వు’ అని యుండు-

340. సహస్య సప్రిః 6.3.95

తథా. సప్రిజ్.

అట్లే, అనగా-వప్రత్యయాంత మగు ‘అశ్వు’ ధాతువు పరమగునపుడు ‘సహ’ అనుదానికి ‘సప్రి’ అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘సహ’ అనుదానికి ‘సప్రి’ ఆదేశమువచ్చుటచే ‘సప్రిజ్’ ‘సప్రిజ్వు’ ఇత్యాదిరూపములు సమ్యచ్ఛబ్ధిమునందు వలె నిష్పన్న మగును.

‘తిరస్ అశ్వు’ (క్విన్ ప్రత్యయకరణాన న్తరము) అని యుండు-

341. తిరస్ స్తిర్లోపే 6.3.94

అలుప్తాకారే అశ్వుతో వప్రత్యయా న్తే తిరస్ స్తిర్యాదేశః. తిర్యజ్ తిర్యజ్వు, తిరశ్చస్. తిర్యగ్భ్యామ్.

తిరసః, తిరి; అలోపే. ఆకారము లోపింపనిదియు, వప్రత్యయాంతమును నగు ‘అశ్వు’ ధాతువు పరమగునపుడు ‘తిరస్’ అనుదానికి ‘తిరి’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘శస్’మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ‘అచః’అను సూత్రముచే (336) ‘అశ్చ’లోని అకారమునకు లోపము విధింపబడినది గాన ఈ ‘తిరి’అను నాదేశము సర్వనామస్థానములందును, హాలాదివిభక్తులు పర మగునపుడును మాత్రమే వచ్చును. తిర్యజ్, తిర్యగ్, తిర్యగ్భ్యామ్, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. రూపనిష్పత్తి ‘ప్రాజ్’ఇత్యాదులందు వలె నుండును. శసాదులు పర మగునపుడు అకారము లోపించుటచే తిర్యాదేశము రాదు. తిరశ్చః [తిరిస్ + చ్ + అస్ - శ్చుత్వ, రుత్వవిసర్గాదులచే] ఇత్యాదిరూపము లగును.

342. నాఁశ్చైః పూజాయామ్ 6.4.30

పూజార్థస్యాచ్చతేరుపధాయా నస్యలోపో న. ప్రాజ్, ప్రాజ్ఞా. నలోపాభావాత్ అలోపో న. ప్రాజ్ఞః. ప్రాజ్ఞః. ఏవం ప్రత్యజ్ఞాదయః.

‘అనిదితాం హల ఉపధాయః క్షితి’ నుండి ‘ఉపధాయః’, ‘క్షితి’ అను పదములు, ‘శ్చన్నలోపః’ నుండి ‘నలోపః’ అనియు అనువర్తించును. పూజార్థకమగు ‘అచ్చ’ధాతువు ఉపధానకారమునకు లోపము రాదు.

‘అచ్చ’ధాతువునకు గతి, పూజ అను రెండర్థములు గలవు. అందు ‘అనిదితాం హల ఉపధాయః క్షితి’ అను సూత్రముచే [335] నకారలోపము గత్యర్థమునంతే కాని పూజార్థమున రాదు అని భావము.

ప్రాజ్ఞః:- ప్రథమైకవచనమున ‘ప్రాజ్ఞ్ + న్’ అని యుండ ‘హల్జ్వాది [179] లోపము. ‘సంయోగాన్తస్యలోపః’ అను సూత్రముచే [20] చకారమునకు లోపము రాగా ‘నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యావ్యసాయః’ అను న్యాయముచే చకారమునకు తెనుక నున్న ‘ఇ’కారము తన పూర్వరూప మగు నకారత్వమును పొందుటచే ‘ప్రాన్’ అని యుండును. ‘ప్రాన్’ అనునపుడు సహజముగ నున్న నకారము ‘సశ్చపదాన్తస్య రులి’ అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః అను సూత్రములచే [78, 79] ‘ఇ’కారముగ మారినది. ‘క్షిన్ ప్రత్యయస్యకుః’ అను సూత్రముచే [85] నకారమునకు కుత్వము వచ్చి ‘ప్రాజ్’ అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. శసాది విభక్తులు పర మగునపుడు కూడ పై సూత్రముచే [342] నలోపము నిషిద్ధము గాన ‘ప్రాజ్ఞః’ ‘ప్రాజ్ఞా’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హాలాది విభక్తులు పర మగునపుడు మాత్రము పదసంజ్ఞ యుండుటచే చకారమునకు

సంయోగాంతలోపము, నకారమునకు కుత్వముచే జకారము, చేయ 'ప్రాజ్ఞామ్' 'ప్రాజ్ఞి' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

ప్రాజ్ఞోక్ష: - 'సుప్' పర మగునపుడు 'ప్రాజ్ఞో + సు' అని యుండ పై న జూపిన విధమున చకారలోపము, నకారమునకు జకారము చేయ 'ప్రాజ్ఞో + సు' అని యుండును. ఇవట 'జ్ఞో' కు 'కు' టుక్ శరి' అను సూత్రముచే [116] కుగా గమము, 'అదేశ ప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) నకారమునకు షకారము చేయ 'ప్రాజ్ఞోక్ష' అను రూపము సిద్ధించును. 'చయద్విత్తీయాః శరి పౌష్కరసాదే రితి వాచ్యమ్' అను వార్తికముచే [సూ. 85] కకారస్థానమున వికల్పముగ ఖకారము వచ్చి 'ప్రాజ్ఞోక్షు' అను రూపము కూడ సిద్ధించును. కుగాగమము వైకల్పికము గాన తదభివపక్షమున 'ప్రాజ్ఞ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు నైషధవిభావచనమున మూడు రూపములు యుండును.

పూజార్థకము లగు 'ప్రత్యక్ష' మొదలగు శబ్దముల రూపములు కూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

(ప్రజ్ఞో, ప్రజ్ఞో). (ప్రజ్ఞోమ్).

"ఋత్విగ్" ఇత్యాదినూత్రముచే [302] 'క్రజ్ఞో' శబ్దము [క్రంతవక్షి] 'క్రిన్' ప్రత్యయా న్తముగ నివృత్తింపబడినది. నిపాతబలముచే ఇందలి నకారము నకు 'అనిదితాం' అను సూత్రముచే [335] లోపము రాదు. కావున 'క్రజ్ఞో' శబ్దరూపములు పూజార్థక 'ప్రాజ్ఞో' శబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

పయోముక్, పయోముగ్, పయోముచౌ. పయోముగ్భ్యమ్.

మేఘార్థక మగు 'పయోముక్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'పయోముక్ + సు' అని యుండ హల్స్యాదిలోపము [179]. 'రులాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే [67] చకారమునకు జకారము. 'చోః కుః' అను సూత్రముచే [307] జకారమునకు గకారము, పిమ్మట 'వాససానే' అను సూత్రముచే [146] చర్వ్య [కకార] వికల్పము. 'పయోముక్' 'పయోముగ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యములు లేకుండుటచే 'పయోముచౌ' 'పయోముచా' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రులాం జశోఽన్తే' [67] 'చోః కుః' [307] అను సూత్ర

ములచే జ శ్చకుత్వములు చేయ 'పయోముగ్భ్యామ్' 'పయోముగ్భిః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. సప్తమీబహువచనమున 'పయోముచ్ + సు' అని యుండ 'యౌలాంజశోఽస్తే' [67] 'చోః కుః' [307], 'ఋరి చ' (74) అను సూత్రము లచే జ శ్చ, కుత్వ, చ ర్త్వములును, సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) శ్చత్వమును చేయ 'పయోముత్తు' అను రూపము సిద్ధించును,

ఉగి త్వాన్నుమ్-

343. సా న్తమహతః సంయోగస్య 6.4.10

సా న్తసంయోగస్య మహతశ్చ యో నకారః తస్యోపదాయా దీర్ఘోఽనమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే. మహాన్, మహాన్తా, మహాన్తః, హే మహాన్. మహద్భ్యామ్.

'సర్వనామస్థానే ధాఽనమ్బుద్ధౌ' 'నోపదాయాః' అను సూత్రములును, 'ద్రలౌపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః' అనవర్తించును.

'వర్తమానే పృషన్మహద్ బృహచ్చతృవచ్చ' అను ఉజ్జాదిసూత్రముచే నిపాతిత మగు మహచ్చబ్దిమునకు శతృవద్భావము కూడ విధింపబడినది. అనగా 'మహల్' శబ్దము 'శతృ' ప్రత్యయాంతశబ్దమువంటి దగును. 'శతృ' లోని 'ఋ' ఇత్సంజ్ఞకము గాన అది ఉగిత్తు. కావున సర్వనామ స్థానములందు 'ఉగిదబాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (270) నుమాగమము వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున నుమాగమము చేసిన పిమ్మట 'మహాన్త్ + సు' అని యుండ హల్భ్యాదిలోపము (179). 'మహాన్' అని యుండగా సంయోగాంత లోపముచే (20) 'మహాన్' అని యుండును. ఇపుడు-

'సంబుద్ధిభిన్న మగు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు సకారాంత సంయోగము, మహచ్చబ్దినకారము-వీటి ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.' ఈ సూత్ర ముచే నకారపూర్వవర్తి యగు ఆకారమునకు దీర్ఘము చేయగా 'మహాన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'ఔ', 'ఋ', 'అమ్', 'ఔమ్' లు పర మగునపుడు నుమాగమోపధాదీర్ఘములచే 'మహాన్తా,' 'మహాన్తః,' 'మహాన్తమ్' 'మహాన్తా' అను రూపములు సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు ఉపధాదీర్ఘము రాదుగాన 'హేమహాన్' అని యుండును 'శన్' మొదలగు అజ్ఞాదివిభక్తులు పర మగునపుడు నుమాగమోపధాదీర్ఘముల ప్రసక్తి లేదు గాన 'మహతః', 'మహతా' ఇత్యాది

రూపములుండును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'యలం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్వము వచ్చి 'మహద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము సిద్ధించును. 'సువ్' పర మగునపుడు జత్వము చేసినను 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) మరల చ ర్త్వముచే తకారమే యుండును గాన 'మహత్స్వ' అను రూపము సిద్ధించును.

ధీశబ్దమునకు 'తదస్యా స్త్యస్మిన్నితి మతువ్' అను సూత్రముచే (1181) 'మతువ్' ప్రత్యయము - 'ధీమత్' అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది ('మతువ్' లోని ఉకారపకారములు ఇత్సంజ్ఞ కములు) దానికి ప్రథమైకవచనమున 'ధీమత్ + సువ్' అని యుండ 'ఉగిదచాం ..' (270) 'హల్భ్యాభ్యః' (179) 'సంయోగా న్తస్య' లోపః (20) అను సూత్రములచే నుమ్, సులోప, తకారలోపములచే 'ధీమన్' అని యుండును - ఇచట సంయోగా న్తలోపము అసిద్ధము గాన 'సర్వనామస్థానే...' (177) అను సూత్రముచే దీర్ఘ ప్రసక్తి లేదు.

344. ఆత్మన న్తస్యచాఽధాతోః 6.4.14

అత్వన్తస్యోపధాయా దీర్ఘో ధాతుభిన్నానన్తస్య చాఽసమ్బుద్ధో సౌ పరే. ఉగిత్యాన్నుమ్. ధీమాన్, ధీమన్తా, ధీమన్తః, హే ధీమన్, శసాదౌ మహద్వత్.

అతు; అనన్తస్య; చ; అధాతోః. 'నోపధాయాః' 'సర్వనామస్థానేచాసంబుద్ధౌ' 'సౌ చ' 'ద్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' అను సూత్రములనుండి 'ఉపధాయాః' 'అసంబుద్ధౌ' 'సౌ', 'దీర్ఘః' అను పదములు అనువర్తించును. సంబుద్ధిభిన్న మగు 'సు' పర మగునపుడు 'అతు' అనునది అంతమందు కలదాని ఉపధకును, ధాతుభిన్న మగు 'అస్' అనునది అంతమందు కలదాని ఉపధకును దీర్ఘ ము వచ్చును.

ఇచట 'అతు' అనుదానిచే 'మతువ్', 'పతువ్', 'దవతు' మొదలగు 'అతు' యుక్తము లగు ప్రత్యయములు నిర్దేశింపబడుచున్నవి. 'ధీమన్' అనునపుడు సుప్రత్యయము లోపించినను "ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్" అను పరిభాషచే (180) 'సు' పరముగ నున్నట్లే భావింపబడును గాన ఉపధాదీర్ఘ మువచ్చి 'ధీమాన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరసర్వనామస్థానములందు మహాగమము మాత్రము వచ్చి 'ధీమన్తా' 'ధీమన్తః' 'ధీమన్తమ్', అనురూపము లగును.

సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'హేధీమన్' అని యుండును. శసాది విభక్తులందు మహచ్చబ్దిమునందు పఠే రూపములు సిద్ధించును.

భాతేర్దవతుః. డిత్వసామర్థ్యాదభస్యాపి టేర్లోపః. భవాన్; భవన్తౌ, భవంతః. శత్రస్తస్య-భవన్.

'భా దీప్తై' అను ధాతువునకు 'భాతేర్దవతుః' అను ఉజాదిసూత్రముచే డవతు ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'భా + అవత్' అని యుండును. 'డవతు' లోని డకారమునకు 'చటూ' అను సూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞ. ఉకారము కూడ ఇత్సంజ్ఞకము. ఈ ప్రత్యయము తృతీయాధ్యాయములోనిది. చతుర్థపంచమాధ్యాయప్రత్యయములు పర మగునపుడు మాత్రమే, 'యచి భమ్' అను సూత్రముచే (165) భసంజ్ఞ యుండును. కావున ఇచట 'తే' అను సూత్రముచే (242) భసంజ్ఞక మగుదానికి విధింపబడిన టిలోపము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కాని టిలోపము రాని పక్షమున 'డవతు' లో ఇత్సంజ్ఞక డకారమును జేర్చుట వ్యర్థము కావలసి వచ్చును. కావున డిత్వసామర్థ్యముచే, ఇచట మాత్రము, భసంజ్ఞ లేకున్నను టిలోప మంగీకరింపబడినది. ఇట్లు 'టి' యగు 'ఆ' లోపించుటచే 'భ + అవత్' = 'భవత్' అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇపు డీ శబ్దమునందు రూపములు దీమచ్చబ్దిమునందు పఠే సిద్ధించును.

భూధాతువునకు 'శతృ' (ఆత్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మగు 'భవత్' శబ్దము అత్వంతము ('అతు' అనునది అంతమున గలది) కాదు కావున 'అత్వసస్తస్య'-ఇత్యాది సూత్రముచే (344) ప్రథమైకవచనమున దీర్ఘమురాదు. "సంయోగాస్తస్య లోపః" అను (20) తకారలోపము అసిద్ధము గాన 'సర్వ నామస్తానే' ఛాసంబుద్ధి (177) అను దీర్ఘము కూడ రాదు. 'భవన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర రూపములలో భేదము లేదు.

345. ఉభే అభ్యస్తమ్ 6.1.5

షాష్ఠద్విత్వప్రకరణే యే ద్వే విహితే తే ఉభే శముదితే అభ్యస్త సంజ్ఞస్తః.

'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' నుండి 'ద్వే' అనువర్తింపును. ఆరవ అధ్యాయమునందలి ద్విత్వప్రకరణమున విహితము లగు రెండు రూపములును కలిసి అభ్యస్తసంజ్ఞకము లగును.

346 నాభ్యస్తాచ్చతుః 7.1.78

అభ్యస్తాత్పరస్య శతుర్ముమ్ న. దదత్, దదద్, దదత్, దదత్.

‘ఇదితో నుమ్ ధాతోః’ నుండి ‘నుమ్’ అనువర్తించును. అభ్యస్తము కంటె పర మగు శతృప్రత్యయమునకు ‘నుమ్’ రాదు.

‘దాక్షో’ ధాతువుకంటె పర మగు ‘లబ్’ కు శతృప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ‘శప్’ పచ్చును. దానికి ‘జుహో’ త్యాదిభ్యః క్లుః అను సూత్రముచే (607) క్లు-అనగా లోపము. ‘క్ల’ అను సూత్రముచే (608) ద్విత్వము, అభ్యాసహ్రస్వాదులు చేయుటచే ‘దదత్’ అను శబ్దము నిష్పన్నమైనది. ఇప్పుడు ‘నుమ్’ లు చేర్చిన పిదప ‘ఉగిదదాం సర్వనామస్తానే ఒధాతోః’ అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము రావలసి యున్నది. కాని ఈ ద్విత్వము షష్టాధ్యాయగత మగుటచే అభ్యస్తసంజ్ఞ యుండును గాన ఈ సూత్రముచే నుమాగమనిషేధము. కావున ‘దదత్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాది సూత్రముచే (179) ‘సు’ లోపించిన పిదప ‘యలాం జశోస్తే’ అను సూత్రముచే (67) జత్వము, ‘వాఒవసానే’ అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పము చేయ ‘దదత్’ ‘దదద్’ అను రెండు రూపము లుండును. ఇతర విభక్తులందు ప్రత్యేక విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

347 జక్షిత్యాదయః షట్ 6.1.6

షట్ ధాతవోఒన్యే జక్షితీశ్చ సప్తమః; ఏతే అభ్యస్తసంజ్ఞాః స్మృతః. జక్షత్, జక్షత్, జక్షత్. ఏవం జాగ్రత్, దరిద్రత్, శాన్, చకాన్. గుప్, గుప్; గుప్. గుప్.

‘ఉభే అభ్యస్తమ్’ నుండి ‘అభ్యస్తమ్’ అనువర్తించును. ‘జక్ష’ ధాతువు, దాని అనంతరమున నున్న ఆరుధాతువులు, ఈ ఏడు ధాతువులును అభ్యస్త సంజ్ఞ కములు.”

ఈ ధాతువులకు అభ్యస్తసంజ్ఞ యుండుటచే ‘నాభ్యస్తాచ్చతుః’ అను సూత్రముచే (346) ‘నుమ్’ నిషిద్ధము గాన దదచ్చబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

‘జక్షి, జాగ్య, దరిద్రా, శాన్, దీధీజ్, వేవీజ్, చకాన్, చ
అభ్యస్తసంజ్ఞ విజ్ఞేయం మున్యక్తం ధాతుసప్తమ్’

అను కారికలో చెప్పబడినవి జఙ్గిత్యాదులు. ఇందు దీధీజ్, వేవీజ్ భాతువులు వేదమందు మాత్ర ముపయుక్తములు.

రక్షకుడు అను నర్థము గల పకారాంత 'గుప్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున హల్వాదిలోపము, (179), 'రులాం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్వము, 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పము చేయుటచే 'గుప్', 'గుప్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించినవి. హలాదివిభక్తులు పరమగునపుడు పదసంజ్ఞ యుండును గాన 'రులాం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్వముచేయ 'గుప్' భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

368 త్యదాదిషు ద్యులోఽనాలోకనే కచ్చి 3.2.60

త్యదాదిషుపపదేషు అజ్ఞానార్థాత్ ద్యుశేః కజ్, చాత్ క్విన్.

త్యదాదిపదములు ఉపపదములుగ నున్నపుడు జ్ఞానార్థకము కాని 'ద్యుశ్' దాతునకు 'కజ్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. 'కూడ' అనుటచే 'క్విన్' ప్రత్యయమును వచ్చును.

తద్ + ద్యుశ్ అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'క్విన్' ప్రత్యయము. ఈ ప్రత్యయము సర్వలోపి. 'తద్' 'ద్యుశ్' లకు ఉపపదసమాసము చేసిన పిమ్మట.

349 ఆ సర్వనామ్నః 6.3.91

సర్వనామ్నః ఆకారోఽస్తాదేశః స్యాద్ ద్యుగ్ద్యుశ్ వతుషు. తాద్యుక్, తాద్యుగ్, తాద్యుశ్, తాద్యుశః, తాద్యుగ్భ్యామ్.

'ద్యుగ్ద్యుశ్ వతుషు' అను సూత్ర మనువర్తించును. "సర్వనామశబ్దమునకు ద్యుగ్, ద్యుశ్, వత్, అనునవి పరమగునపుడు ఆకారము అస్తాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకార స్థానమున ఆకారము వచ్చి 'త + ఆ + ద్యుశ్' అని యుండ సవర్ణ ద్విస్సంధిచే 'తాద్యుశ్' అను శబ్ద మేర్పడును. దీని ప్రథమైకవచనమున హల్వాది సూత్రముచే (179) సులోపము. 'వ్రశ్చ' ఇత్యాది సూత్రముచే (308) పదాంతశకారమునకు షక్యము. 'రులాం జశోఽస్తే' అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు మూర్ధస్థానసామ్యముచే డకారము. డకారమునకు 'క్విన్' ప్రత్యయస్య కుః' అను సూత్రముచే (306) కుత్వము చేయగా గకారము. గానికి "వావసానే" అను (146) చర్త్యవికల్పముచే 'తాద్యుక్', 'తాద్యుగ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. అజాది విభక్తులు పరమగునపుడు విశేష

కార్యములు లేవు. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధమున షత్స్వజ్జ్వాకుత్స్వములచే 'తాదృగ్జ్యమ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు మాత్రము జ్జ్వాగకారమునకు 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) చర్త్వకారము, సకారమునకు "అదేశప్రత్యయయోః"అను సూత్రముచే (110) షకారమును వచ్చుటచే 'తాదృక్ష' అను రూపము సిద్ధించును. యాదృక్, ఏతాదృక్, త్వాదృక్, యష్టాదృక్, మాదృక్, అస్మాదృక్, భవాదృక్, కీదృక్, ఈదృక్, ఇత్యాది 'దృక్' శబ్దాస్త శబ్దములును, 'ఘృతస్పృక్' మొదలగు 'క్విన్' ప్రత్యయాంతశబ్దములును ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

'వ్రశ్చ' ఇతి షః, జత్స్వచర్త్వే — విట్, విడ్, విశౌ, విశః, విడ్యామ్.

'విక్' శబ్దమున 'వ్రశ్చ' - ఇత్యాది సూత్రముచే (308) శకారమునకు షకారము. 'యలాం జశౌఽన్తే' అను సూత్రముచే (87) షకారమునకు ధకారము. 'వాఽవసానే' అను సూత్రముచే (148) ధకారమునకు చర్త్వవికల్పము. కావున ప్రథమైకవచనమున విట్, విడ్, అను రెండు రూపములుండును. 'విక్' శబ్దము 'క్విన్' ప్రత్యయాంతము కాని క్విన్ ప్రత్యయాంతము కాదు. కావున 'క్విన్' ప్రత్యయస్య కుః' అను సూత్రముచే (305) ధకారమునకు కుత్స్వప్రసక్తి లేదు ఇదియే 'తాదృక్' 'విక్' శబ్దముల భేదము. అజాచివిభక్తులందు వికేశకార్య మేమియు లేదు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు షత్స్వజ్జ్వాములచే 'విడ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'దః సి ధుట్' అను సూత్రముచే (88) వికల్పముగ ధుడాగమము చేసిన పిమ్మట ధకారధకారములకు 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము చేయగా 'విట్టు' అనియు, ధుడాగమాభావపక్షమున 'విట్టు' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.

350 నశేర్వా 8.2.63

నశః కవర్గౌఽన్తాదేశో వా పదాన్తే. నక్, నగ్, నట్, నడ్, నశౌ, నశః, నగ్యామ్. నడ్యామ్.

'క్విన్' ప్రత్యయస్య కుః 'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' అను సూత్రములనుండి 'కుః' 'అన్తే' అనువర్తించును. 'పదస్య' అని అధికార సూత్రము.

“నకోధాతువునకు పదాన్తమునందు వికల్పముగ కవర్గము అన్తాదేశముగ వచ్చును.”

‘నకో’శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే కుత్వము వచ్చిన పక్షమున ‘తాదృకో’ శబ్దమునందు వలెను, కుత్వాభివచక్షమున ‘వికో’శబ్దమునందు వలెను రూప నిష్పత్తి యుండును.

351 స్పృశోఽనుదకే క్విన్ 3.2.58

అనుదకే సుప్యసవదే స్పృశే క్విన్. పుతస్పృక్, పుతస్పృగ్, పుతస్పృకౌ, పుతస్పృశః, దధృక్, దధృగ్, దధృషా, దధృగ్వామ్, రత్నముట్, రత్నముడ్, రత్నముషా, రత్నముడ్వామ్, షట్, షడ్, షడ్విః, షడ్భ్యః2. షణ్ణామ్. షట్సు.

‘సుపి స్థః’ నుండి ‘సుపి’అను పదము అనువర్తించును. ‘ఉదక’భిన్న మగు సుబిన్తము ఉపపదముగా నుండ ‘స్పృకో’ధాతువునకు ‘క్విన్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘పుతం స్పృశతి’అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే ‘క్విన్’ ప్రత్యయము. పిదప ‘ఉపపదమతిక్’అను సూత్రముచే (357) ఉపపదసమాసము. ఈ ‘పుత స్పృకో’శబ్దరూపముల నిష్పత్తి ‘తాదృకో’శబ్దమునందు వలె నుండును.

‘దధృష్’శబ్దము (తిరస్కరించునాడు) “ఋత్విదధృక్...” ఇత్యాది సూత్రముచే (302) ‘క్విన్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మైనది. ‘క్విన్’ ప్రత్యయంతముగాన హలాదివిభక్తులందు ‘తాదృకో’శబ్దమునందు వలె రూప ములు సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములేవియు లేక పోవుటచే ‘దధృషా’ ‘దధృషా’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

‘రత్నముష్’శబ్దప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాది సూత్రముచే (179) ‘సు’ లోపించిన పిమ్మట జత్వముచే డకాఃము, చర్త్యముచే టకారవికల్పము. రత్నముట్-రత్నముడ్ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. ‘రత్నముష్’ శబ్దము క్విప్ప్రత్యయాలము. ‘క్విన్’ ప్రత్యయాలము కాదు, కావున ‘క్విన్’ ప్రత్యయస్య కుః’అను సూత్రముచే (305) కుత్వప్రసక్తి లేదు. అజాదివిభక్తు లందు విశేషకార్య మేమియు లేదు. ‘రత్నముషా’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులందు ‘ఝలాం జకోఽన్తే’అను సూత్రముచే (67) జత్వము

చేయగా 'రత్నముద్భావమ్' ఇత్యాది రూపములు నిష్పన్నమగును. 'సుప్' పరమగునపుడు వైకల్పిక ధూగమము, 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్యము వచ్చుటచే 'రత్నముట్టు' 'రత్నముట్టు' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

షకారాంత మగు 'షష్' శబ్దము నిత్యబహువచనాంతము. "ష్టానైః షట్" అను సూత్రముచే (298) షట్సంజ్ఞ. 'షడ్యో లక్' (188) అను సూత్రముచే 'జస్', 'జస్' లకు లోపము. 'యులాం జశో నై' (67) 'వాపసానే' (146) అను సూత్రములచే జత్వ, వైకల్పిక చర్త్యములచే 'షట్' 'షడ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'షష్ + ఆమ్' అని యుండగా 'షట్పతుర్వశ్చ' అను సూత్రముచే (216) షడాగమము-షష్ + నామ్, 'యులాం జశో నై' అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు జత్వముచే డకారము 'ష్టనాష్టా' అను సూత్రముచే (64) 'నమ్' లోని నకారమునకు 'ఇ' కారము:- 'షడ్ + కామ్' ఇపుడు 'ప్రత్యయే భాషాయా నిష్కమ్' అను వార్తికముచే (సూ. 68) డకారమునకు ఇకారము. 'షణ్ణామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర విభక్తులందు రూపములు రత్నముట్టుబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

షకారాంత మగు 'పిపతిష్' శబ్దము ప్రథమైకవచనమున హల్వాది సూత్రముచే (179) సు'లోపించిన పిదప:-

రుత్వం ప్రతి షత్వస్యాఽనిర్ధత్వాత్ 'స సజుషో రుః' ఇతి రుత్వమ్.

'పిపతిష్' అను పదమునందలి షకారము సకారస్థానమున 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే వచ్చినది. 'స సజుషో రుః' అను సూత్ర (105) దృష్టి 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రము (150) అనిర్ధము. దాని కవట సకారమే గోచరించుచుండును. కావున ష(స) కారమునకు రుత్వము, వచ్చి 'పిపిర్' అని యుండగా:-

352 ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః 8.2.76

రేఫవాస్తయోరుపధాయా ఇకో దీర్ఘః పదాంతే. పిపతిః, పిపతిషా, పిపతిర్భావమ్. చికిః, చికిర్షా, చికిర్భావమ్. చికిర్షు.

‘సిపిడాతోదుర్వా’ నుండి ‘ధాతోః’; ‘స్కోః’ సంయోగాద్యోరన్తే చ” నుండి ‘అన్తే’ అనువర్తించును. ‘పదస్య’ ఆధికారము. “పదాన్తమునందు రేఫ వకారాంత ధాతువుల ఉపధ యగు ‘ఇక్’కు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే రేఫకు వెనుక నున్న ఇకారరూప మగు ‘ఇక్’కు దీర్ఘము, ‘ఘరవసానయోర్విసర్జనీయః” అను సూత్రముచే (93) రేఫకు వినర్గము చేయగా ‘పిపతీః’ అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములు లేకుండుటచే ‘పిపతిషా’ ఇత్యాది రూపములును, హలాదివిభక్తులందు ఉపధాదీర్ఘముచే ‘పిపతీర్వామ్’ ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

‘నుమ్’ ప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘పిపతిష్ + ను’ అని యుండ వెనుక చూపిన విధముగ రుత్వవిసర్గములచే ‘పిపతీః + ను’ అని యగును. ‘వా శఠి’ అను సూత్రముచే (104) వినర్గమునకు వైకల్పికవిసర్గము, రదభావవక్షమున “విసర్జనీయస్య సః” అను సూత్రముచే (203) విసర్గస్థానమున సకారమును చేయుటచే ‘పిపతీఃను’ ‘పిపతీన్ ను’ అను రెండు రూపము లుండగా:-

933 సుమ్విసర్జనీయశర్వస్యవాయేఽపి 8.3.58

ఏతైః ప్రత్యేకం వ్యవధానేఽపి ఇణ్ కుళ్యాం పరస్య సస్య మూర్ధన్యాదేళః, ప్లుత్యేన పూర్వస్య షః. పిపతీష్టు, పిపతీఃపు.

‘ఇణ్కోః’ అపదాన్తస్య మూర్ధస్యః” అను సూత్రము లనువర్తించును. “ఇణ్కోకవర్గములకంటె పర మగు సకారమునకు ‘నుమ్’ విసర్గ, ‘శర్’ లలో ఏ ఒక్కదానితో నైన వ్యవధాన మున్నును షత్వము వచ్చును.”

ఈ సూత్రముచే ‘ను’ లోని సకారమునకు షత్వము. వెనుక నున్న సకారమునకు ప్లుత్యముచే షత్వము. ‘పిపతీష్టు’ ‘పిపతీఃపు’ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

‘చిక్రీ’ ప్రథమైవచనమున ‘చిక్రీ + న్’ అని యుండగా హల్జాబ్దిలో పము (179). షత్వ మసిద్ధమగుటచే (అచట సకారమే అగుపడుచుండును 7న) ‘రాత్వస్య’ అను సూత్రముచే (209) సకారలోపము. ‘ఘరవసానయోర్విసర్జనీయః’ అను సూత్రముచే (93) రేఫకు వినర్గము. ‘చిక్రీః’ అను రూపము సిద్ధించిన అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములు లేవు. హలాదివిభక్తులందు ‘రాత్వస్య’ అను సూత్రముచే (209) ష (స) కారలోపముచే “చిక్రీర్వామ్” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

‘సుప్’ పర మగునపుడు ‘చిక్కిర్ + సు’ అని యు.దగా వెనుకటి వరె
షకారలోపము-చిక్కిర్ + సు, ‘రోః సుపి’ అను వియమ సూత్రముచే (288) ‘అర
వసానయోర్విసర్జనీయః’ (93) అను విసర్గ నిరుద్ధము. అనగా ఇచటి ‘రేఫ’,
‘రు కు సంబంధించినది కాదుకావున విసర్గము రాదు. “ఆదేశప్రత్యయయోః” అను
సూత్రముచే (150) (రేఫ ‘ఇణ్’ కావున) సకారమునకు షత్వముచే ‘చిక్కిర్’
అను రూపము సిద్ధించును.

విద్వాన్. విద్వాంసౌ, హే విద్వన్.

‘విద’ ధాతువుకు చేర్చిన కర్తృత్వక ‘శతృ’ ప్రత్యయమునకు ‘విదేశఙ్’
ర్వసుః అను సూత్రముచే (836) ‘వసు’ అను నాదేశము చేయుటచే ‘విద్వన్’ అను
సకారాంతశబ్దము నిష్పన్నమైనది. ‘వసు’ లోని ఉకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన
సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు ‘ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽదాతోః’ అను
సూత్రముచే (290) నుమాగమము వచ్చును.

ప్రథమైకవచనమున ‘విద్వన్ + న్’ అని యుండ నుమాగమము ‘విద్వన్స్
+ న్’. హల్జ్యాదిలోపము (179)-విద్వన్స్. ‘సాన్తమహతః సంయోగస్య’ అను
సూత్రముచే (343) సకారోపధ యగు అకారమునకు దీర్ఘము. పిదప సకారము
నకు ‘సంయోగాన్తస్య లోపః’ అను సూత్రముచే (20) లోపము. ‘విద్వాన్’ అను
రూపము సిద్ధించును. సంయోగాన్తలోప మసిద్ధ మగుటచే ‘సర్వనామస్థానే
చామృద్ధౌ’ అను సూత్రముచే (177) దీర్ఘప్రసక్తి లేదు గాన ‘సాన్తమహతః’
అను సూత్రముచే (343) దీర్ఘము చేయబడినది.

సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన ‘విద్వన్’ అను రూపము సిద్ధిం
చును. ‘ఛౌ’ పర మగునపుడు వెనుకటి వరెకే నుమ్-దీర్ఘములు వచ్చును. ‘నశ్చా
వదాన్తస్య యులి’ అను సూత్రముచే (81) సకారమునకు అనుస్వారము ‘విద్వాం
సౌ’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ఇన్’, ‘అప్’. ‘ఛౌటౌ’లు పర మగునపుడు గూడ
రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

ద్వితీయాబహువచనమున ‘విద్వన్ + శన్’ అని యుండగా:-

354. వసోః సంప్రసారణమ్ 6.4.131

వస్వన్తస్య శస్య సంప్రసారణం స్యాత్. విదుషః, ‘వసుస్రంసు’
ఇతి దః-విద్వద్భ్యామ్.

‘భస్య’ అధికారము. “భసంజ్ఞకమును ‘వసు’ అనునది అంతమున గలదియు నగు శబ్దమునకు సంప్రసారణము వచ్చును.”

అజాదివిభక్తి పర మగునపుడు పూర్వశబ్దము భసంజ్ఞకము గాన ‘విద్వస్’ లోని రెండవ వకారమునకు సంప్రసారణముచే ఉకారము. ‘విద్ + ఉ + అస్ + అస్’ అని యుండును. ‘సంప్రసారణాచ్చ’ అను సూత్రముచే (258) అకారమునకు పూర్వరూపము-‘విదుస్ + అస్’. ఇందలి మొదటి సకారమునకు ‘అదేశప్రకృయయోః’ అను సూత్రముచే (150) షత్వము. రెండవ సకారము నకు రుత్వవిసర్గములు. ‘విదుషః’ అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రూపసిద్ధి ఇట్లే ఉండును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ‘వసుప్రంసుభ్యంస్వనదుహౌః’ అను సూత్రముచే (262) సకారమునకు దకార మాదేశ మగుటచే ‘విద్వద్వ్యామ్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

355. పుంసోఽనుజ్ఞ 7.1.89

సర్వనామస్థానే వివక్షితేఽనుజ్ఞా స్యాత్. పుమాన్, హే పుమన్. పుమాంసౌ, పుంసః, పుమ్యామ్, పుంసు, ‘ఋదుశనన్’-ఇత్యనజ్ఞ-ఉశనా, ఉశనసౌ.

‘ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే’ నుండి ‘సర్వనామస్థానే’ అనువర్తించును. “సర్వనామస్థానము వివక్షిత మగునపుడు ‘పుంస్’ అను శబ్దమునకు ‘అనుజ్ఞ’ అను నాదేశము వచ్చును.”

‘పుంస్’ శబ్దము ‘పూజ్’ ధమనున్ అను సూత్రముచే ‘పూజ్’ ధాతువు నకు ‘ధమనున్’ ప్రకృయము చేర్చుటచే ఏర్పడినది. ‘ధమనున్’ ఉదిత్ కాన ఉదిక్కార్యము లభించును దీని ప్రథమైవదనమున ‘పుంస్ + సు’ అని యుండ ఈ సూత్రముచే ‘అనుజ్ఞ’ అదేశము. ఇందలి ఉకార మువ్వారణార్థము. జకారము ఇర్సంజ్ఞకము. ‘జీత్’ కావున ‘జీచ్చ’ అను సూత్రముచే (46) అంత్యవర్ణ మగు సకారముస్థానమున వచ్చును. ‘విమిత్రాపాయే నైమిత్రకస్యాప్యపాయః’ అను న్యాయముచే అనుస్వారనిమిత్ర మగుసకారము పోవుటచే అనుస్వారము తన పూర్వరూప మగు మకారత్వమును పొంది ‘పుమ్ + అస్ + సు’ అని యుండును. ఉగ్గదచాం- అను సూత్రముచే (290) సుమాగమము-‘పుమన్ + సు’ హల్జ్యారి లోపము (179) పుమన్. ‘సాన్తమహతః సంయోగస్య’ అను సూత్రముచే (343) అకారదీర్ఘము-‘పుమాన్’ సకారమునకు సంయోగాన్తలోపము (20).

‘పుమాన్’ అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన ‘హేపుమన్’ అను రూపము. ఇతరసర్వనామస్థానములందు కూడ అనుజాదేశ, నుమాగమోపధాదీర్ఘములును. ‘నక్చాపదాన్తస్యరులి’ అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారమును వచ్చుటచే ‘పుమాంసా’, ‘పుమాంసః’, ‘పుమాంసమ్’ అను రూపములు సిద్ధించును. ‘శస్’ మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేక పోవుటచే ‘పుంసః’, ‘పుంసా’ ఇత్యాదిరూపము లగును. హాలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంయోగాన్తలోపముచే (20) నకారము లోపించిన పిదప ‘నిమిత్తాపాయే’ అను న్యాయమున అనుస్వారము మకారముగ మార్పు చెందిన పిదప దానికి ‘మోనుస్వారః’ అను సూత్రముచే (77) అను స్వారము, ‘అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః’ అను సూత్రముచే (79) దానికి పరసవర్ణ మగు మకారమును, వచ్చి ‘పుమ్మామ్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ‘సుప్’ పర మగునపుడు ‘పుంస్ + సు’ అని యుండ మొదటి నకారమునకు సంయోగాన్తలోపము (20), అనుస్వారము మకారముగ మారిన పిదప దానికి మరల ‘మోఽనుస్వారః’ అను సూత్రముచే (77) అనుస్వారమువచ్చుటచే ‘పుంసు’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘ఉశనస్’ (శుక్రుడు) శబ్దప్రథమైకవచనమున ‘ఉశనస్ + సు’ అని యుండ ‘బుదుశనస్సురుదంసోఽనేహసాఞ్చ’ అను సూత్రముచే (204) అనజాదేశము. ‘జీచ్ఛ’ అను సూత్రముచే (46) అస్త్యనకారమున కాదేశముగ వచ్చును. ఉశన + అన్ + స్. ‘సర్వనామస్థానేచాఽనమ్నద్ధౌ’ అను సూత్రముచే (177) దీర్ఘము; పిదప సవర్ణదీర్ఘము. ‘ఉశనాన్ + స్’ అని యుండ హల్వాదిసూత్రముచే (179) అప్యక్తనకారలోపము. ‘స లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము. ‘ఉశనా’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ఔ’ మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యములు లేవు. ‘ఉశనసా’ ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

సంబుద్ధి పర మగునపుడు ‘హే ఉశనస్ + సు’ అని యుండగా:-

వా. తస్య నమ్బుద్ధౌ వాఽనజ్, నలోవశ్చ వాచ్యః.

హే ఉశన, హే ఉశనన్, హే ఉశనః, హే ఉశనసౌ, ఉశనోభ్యామ్, ఉశనస్సు. అనేహః, అనేహసౌ, హే అనేహః. వేధాః, వేధసౌ, హే వేధః, వేధోభ్యామ్.

ఈ ఉళనశ్శబ్దమునకు సంబుద్ధి వర మగునపుడు 'అనజ్ఞో' వికల్పముగ వచ్చును సకారలోపము గూడ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ వార్తికముచే 'అనజ్ఞో' వైకల్పిఃము గాన 'అనజ్ఞో'వచ్చిన వక్షమున 'హేఉళన + అన్ + అన్' అని యుండగా సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధమగుటచే 'అతో' గుణే'అను సూత్రముచే (275) వరరూపము సకారమునకు హల్జ్యాది లోపము. సకారలోపము కూడ వైకల్పికము గాన లోపవక్షమున 'హే ఉళన' అనియు, లోపాభావవక్షమున 'హేఉళనన్' అనియు, అనజ్ఞాదేశము కూడ రాని వక్షమున హల్జ్యాదిలోపానంతరము ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'హేఉళనః' అనియు మూడు రూపములు సిద్ధించును హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాతి పదికాన్యసకారమునకు రుత్వము, 'హః చ' అను సూత్రముచే (107) 'రు'కు ఉత్వము; ఏమ్ముట గుణము చేయుటచే 'ఉళనోభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

'సువ్' వర మగునపుడు 'ఉళనన్ + సు' అని యుండ రుత్వవిసర్గములు. పిదప 'విసర్జనీయన్య సః' అను సూత్రముచే (103) రానున్న సకారమును బాధించి 'వా కః' అను సూత్రముచే (104) విసర్గకు వికల్పముగ విసర్గయే వచ్చుటచే 'ఉళనఃసు' అనియు, తదభావవక్షమున సకారము వచ్చి (103) 'ఉళనస్సు' అనియు రెండు రూపము లుండును.

'అనేహన్' (కాంము) శబ్దప్రథమైకవచనమున 'ముదుళనన్' అనుసూత్రముచే (205) 'అనజ్ఞో' వచ్చును గాన ఉళనశ్శబ్దప్రథమైకవచనమునందువలె రూపనిష్పత్తి యుండును. సంబుద్ధి వర మగునపుడు అనజ్ఞాదేశము నిషిద్ధము గాన హల్జ్యాదిలోపానంతరము ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గము లచే 'హేఅనేహః' అను రూపము సిద్ధించును. మిగిలిన రూపము లన్నియు ఉళనశ్శబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

'వేదన్' (బ్రహ్మ) శబ్దప్రథమైకవచనమున 'వేదన్ + న్' అని యుండగా 'వేదన్' అనునది ధాతుభిన్నానంతముగాన 'అత్వసప్తస్యహలధాతోః' అను సూత్రముచే (344) ఉపదాదీర్ఘము - 'వేదాన్ + న్'. హల్జ్యాదిలోపము చేసినపిమ్మట ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'వేదాః' అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు ఉపదాదీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'హే వేదః' అని యుండును. ఇతరరూపము లన్నియు ఉళనశ్శబ్దమునందు వలె నుండును.

356. అదన ఔ సులోపశ్చ 7.2.107

అదన ఔత్ స్యాత్ సా పరే, సులోపశ్చ, 'తదోః సః' ఇతి సః, అసౌ, త్యదాద్యత్వమ్. పరరూపత్వమ్, వృద్ధిః.

'తదోః స సావన స్త్యయోః'నుండి 'సౌ' అనువర్తించును.

'అదన్' శబ్దమునకు 'సు' పర మగునపుడు ఔకారము ఆదేశముగ వచ్చును. మరియు 'సు' లోపించును.

ప్రథమైః పదనమున 'అదన్ + సు' అని యుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) రాసున్న ఆకారాదేశమును బాధించి ఈ సూత్రముచే సకార స్థానమున (అలోన్యపరిభాషచే 21) ఔకారము వచ్చును. 'సు' లోపించును. 'అద + ఔ' అని యుండగా వృద్ధిచే 'అదౌ' అని యగును. విష్కట 'తదోః సః సావన స్త్యయోః' అను సూత్రముచే (311) దకారమునకు సకారాదేశము చేయ 'అసౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్విపదనమున 'అదన్ + ఔ' అని యుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) సకారమునకు ఆకారము. 'అద + ఆ + ఔ' అని యుండగా 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (275) పరరూపము. 'అద + ఔ', ఇదట 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (38) రావలసి యున్న వృద్ధిని బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము రావలసి యున్నది కాని 'నాదిచి' అను సూత్రముచే (117) అది నిషిద్ధము గాన వృద్ధి వచ్చి 'అదౌ' అని యుండగా:-

357. అదసోఽసేర్దాదు దోమః 8.2.80

అదసోఽసాస్తస్య దాత్పరస్య ఉదూతౌ, దస్య మశ్చ. ఆస్తర తమ్యాత్ హ్రస్వస్య ఊః, దీర్ఘస్య ఊః. అమూ. జసః శీ.గుణః.

అదసః, అసేః, దాత్, ఉ, దః, మః. 'ఉ' 'ఊ' లకు సమాహారద్వంద్వము చేయుటచే 'ఉ' అని యైనది. "సకారస్తము కాని అదశ్శబ్దమున దకారమునంపె వర మగు వర్ణమునకు ఉకారమును, ఊకారమును వచ్చును; దకారమునకు మకార మాదేశమగును. మాత్రా (ప్రమాణ) సామ్యము ననుసరించి ఏకారోత్తరవర్తి వర్ణము హ్రస్వ మగుచో హ్రస్వీకారమును, దీర్ఘ మగుచో దీర్ఘీకారమును వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అదో' అను చోట దకారోత్తరవర్తి యగు ఔకారము నకు ఊకారమును, దకారమునకు మకారమును ఆదేశము లగుటచే 'అమూ' అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమాబహువచనమున 'అదన్ + జన్' అని యుండగా త్యదాద్యత్వపర రూపములచే 'అద + జన్' అని యగును. 'జనః శీ' అను సూత్రముచే (152) 'జన్' కు 'శీ' ఆదేశము - 'అద + ఈ ; గుణము - 'అదే' అని యుండగా:-

358. ఏత ఈద్ బహువచనై 8.1.81

అదసో దాత్పరస్యైత ఈద్, దస్య చ మో బహ్వర్థోక్తా. అమీ. వెనుకటి సూత్రమునుండి 'అదసః', 'దాత్', 'దః', 'మః', అను పదము లనుపరించును. "బహువచనమున అదశ్చబ్దిదకారముకంటె వర మగు ఏకారము నకు ఈకారమును, దకారమునకు మకారమును ఆదేశ మగును."

ఈ సూత్రముచే 'అదే' అనునది 'అమీ' యగును.

'పూర్వత్రాసిద్ధమ్'; ఇతి విభక్తికార్యం ప్రాక్. పశ్చాదుత్ప మత్వే. అముమ్, అమూన్. ముత్వే కృతే ఘిసంజ్ఞాయాం నాభావః.

'అదసో' పేర్కాదు దోమః' అను సూత్రము త్రిపాదీస్థము గాన సపాద సప్తాధ్యాయాస్థము లగు విభక్తికార్యములు చేయవచ్చుపుడు అది అసిద్ధమగును. కావున ముందుగ విభక్తికార్యములు చేసిన పిదప ఉత్సమత్వములు వచ్చును. ద్వితీయైకవచనమున 'అదన్ + అమ్' అని యుండ త్యదాద్యత్వపరరూపములు అద + అమ్. 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (185) పూర్వరూపము - 'అదమ్'. ఇప్పుడు 'అదసో' పేర్కాదు దోమః' అను సూత్రముచే (357) ఉత్సమత్వములు చేయ 'అముమ్' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'అదన్ + జన్' అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములు - 'అద + జన్'. 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః' అను సూత్రముచే పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము. పిదప సకారమునకు 'తస్మాచ్చసో నః' ఘంసి' అను సూత్రముచే (187) నత్వము - 'అదాన్' ఇప్పుడు ఉత్సమత్వము లచే 'అమూన్' అను రూపము సిద్ధించినది.

తృతీయైకవచనమున 'అదన్ + టా' అని యుండగా త్యదాద్యత్వ పర రూపములచే 'అద + టా' అని యుండును. పిదప ఉత్సమత్వముల (ముత్వము) చే 'అము + టా' అని యుండును. 'అము' అనునది హ్రస్వోకారాంతము గాన

‘శేషోఽమృతః’ అను సూత్రముచే (170) ఘనంజ్జయు, తత్ప్రయుక్త మై ‘అజో నాఽత్రియామ్’ అను సూత్రముచే (171) ‘టా’కు ‘నా’ అదేశమును వచ్చుటచే ‘అమునా’ అను రూపము సిద్ధించును.

కాని ‘అజోనా’ అను సూత్రము (171) దృష్టిలో ‘అదసో సేః’ అను సూత్రము (317) అసిద్ధ మగుటచే ఉకారాంతత్వప్రయుక్త మగు ఘనంజ్జ యుండదు గాన ‘నా’భావమెట్లు వచ్చును? వచ్చినను మత్వము అసిద్ధ మగుటచే ‘అద’ అను అకారాంతాంగము కనబడుచుండుటచే ‘సుపి చ’ అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘ మేల రాకూడదు; అను సందేహములు కలుగ వచ్చును. తన్నిష్పత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

359. న మ నే 8.2.3

నాభావే కర్తవ్యే కృతే చ ముధావో నాఽసిద్ధః. అమునా, అమూ ఖ్యామ్, అమీభిః, అముష్మై, అమూఖ్యామ్, అమీభ్యః, అముష్మాత్, అముష్య, అముయోః, అమీషామ్, అముష్మిన్, అమీషు.

అతి హాలస్తపింజ్జప్రకరణమ్.

‘పూర్వత్రాఽసిద్ధమ్’ నుండి ‘అసిద్ధమ్’ అనువ రించును. ‘నా’త్వము చేయవలసి యున్నను, చేసిన పిమ్మటను గూడ ‘ము’భావము అసిద్ధము కాదు.

ఈ సూత్రముచే ముత్వము అసిద్ధము కాదు కావున పై యాశంకలకు అవకాశము లేదు.

‘భ్యామ్ పర మగునపుడు త్యదాద్యత్వపరరూపములుచే ‘అదభ్యామ్’ అని యుండగా ‘సుపి చ’ అను సూత్రముచే (141) అదంతాంగమునకు దీర్ఘము-‘అదాభ్యామ్. అకారము దీర్ఘము గాన దాని స్థానమున ఉకారము, దకారస్థానమున మకారము-‘అమూఖ్యామ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘భిన్’ పర మగునపుడు త్యదాద్యత్వపరరూపములు-‘అదభిన్’. అదంతాంగములచే పర మగు ‘భిన్’కు ‘అతో భి’ ఐన్’ అను సూత్రముచే (142) రావలసి యున్న ఐత్వము ‘నేదమదసోరకోః’ అను సూత్రముచే (280) నిషిద్ధము గాన ‘బహువచనే రుల్లేత్’ అను సూత్రముచే (115) ఏకారాదేశము వచ్చి ‘అదేభిః’ అని యగును. పిమ్మట ‘ఏత ఈద్యహువచనే’ అను సూత్రముచే (358) ఈత్వ ముత్వములచే ‘అమీభిః’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘భ్యస్’ పర మగునపుడు గూడ రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

చతుర్వేదవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట 'అద + జే' అని యుండ 'సర్వనామ్నః సై' అను సూత్రముచే 'జే'కు 'సై' ఆదేశము. పిదప 'అదసో సే' అను సూత్రముచే (357) ముత్వము. 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) 'సై' యందలి సకారమునకు (స్థానివద్భావముచే ప్రత్యయము గాన) షత్వము-అముష్మై' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు- 'అద + జసి' అని యుండగా 'జసిజ్యోః స్మాత్' అను సూత్రముచే (154) 'జసి'కి 'స్మాత్' ఆదేశము; 'ద'కు ముత్వము. సకారమునకు షత్వము-అముష్మాత్' అను రూపము సిద్ధించినది.

షష్ఠ్యేకవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపానంతరము 'అద + జస్' అని యుండగా 'జాజసిజసామినాత్పాఞ్యః' అను సూత్రముచే (140) 'జస్'కు స్వాదేశము, ముత్వము; సకారమునకు 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. 'అముష్య' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట 'అద + ఓస్' అని యుండగా 'ఓసి చ' అను సూత్రముచే (147) అంత్యాకారమునకు ఏకారాదేశము; పిదప అయాదేశము- 'అదయోస్' అని యుండగా ముత్వముచే (150) 'అముయోః' అను రూపము నిష్పన్నమైనది.

బహువచనమున అత్వపరరూపానంతరము 'అద + ఆమ్' అని యుండ 'ఆమ్ సర్వనామ్నః సుట్' అను సూత్రముచే (151) 'ఆమ్'కు 'సుట్' అగమము. 'బహువచనే ఝర్మ్యే' అను సూత్రముచే (145) ఆకారమునకు ఏకారాదేశము. 'అదేసామ్'. 'ఏత ఈచ్ఛబహువచనే' అను సూత్రముచే (358) ఏకారదకారములకు ఈకారమకారము లాదేశములగును. సకారమునకు షత్వము- 'అమీషామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

సప్తమ్యేకవచనమున 'జసిజ్యోః స్మాత్' అను సూత్రముచే (154) 'జి'కి 'స్మిన్' ఆదేశము. శేషప్రక్రియ పంచమ్యేకవచనమునందు వలె నుండును.

బహువచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు- 'అద + సు', 'బహువచనే ఝర్మ్యే' అను సూత్రముచే (145) షత్వము- 'అదేసు'. 'ఏత ఈద్ బహువచనే' అను సూత్రముచే (358) మీత్వము, సకారమునకు షత్వము- 'అమీషు' అను రూపము సిద్ధించును.

హలంతప్రపంచింగ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హలన్తస్త్రిలింగ ప్రకరణమ్

360 నహో ధః 8.2.34

నహో హస్య ధః స్యాద్ యలి పదాన్తే చ.

‘హో ధః’, ‘సోః సంయోగాద్యోరన్తే చ’ ‘యల్’ యలి’ అను సూత్రములనుండి ‘హః’ ‘అన్తే’ ‘యలి’ అను పదములును, ‘పదస్య’ అను అధికార సూత్రమును అనువర్తించును. “‘యల్’ పర మగునపుడును, పదాంతమునందును ‘నహో’ ధాతుహకారమునకు ధకార మాదేశముగ వచ్చును.”

361 నహి, వృతి, వృషి, వృధి, రుచి, నహి, తనిషు

క్వౌ 6.3.116

క్విబిన్తేషు పూర్వపదస్య దీర్ఘః. ఉపానద్, ఉపానహౌ. ఉపానత్సు.

‘ద్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః’ నుండి ‘దీర్ఘః’ అనువర్తించును. “‘క్విప్’ ప్రత్యయంతము లగు నహి, వృత్, వృష్, వృద్, రుచ్, నహి, తన్ ధాతువులు పర మగునపుడు పూర్వపదమునకు దీర్ఘము వచ్చును.”

‘ఉప’ పూర్వక మగు నహధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ఈ సూత్రముచే ‘ఉప’ యుండలి ఆకారమునకు దీర్ఘము-‘ఉపానహౌ’ (పాదుక) అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున ‘ఉపానహౌ + సు’ అవి యుండగా హల్జ్యదిలోపము (79) - ‘ఉపానహౌ’, ఇపుడు హకారము పదాన్తగతము గాన పూర్వ సూత్రముచే ధకారము-‘ఉపానద్’. ‘యలం జ శోఽన్తే’ అను సూత్రముచే (67) జ శ్చమున దకారము: ‘వాపసానే’ అను సూత్రముచే (148) చ ర్త్యవికల్పము—‘ఉపానత్’, ‘ఉపానద్’ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేమియు లేదు కావున “ఉపానహౌ”, ‘ఉపానహః’ ఇత్యాదిరూపములును, హలాదివిభక్తులందు ధశ్య జ శ్చములచే ‘ఉపానద్భ్యామ్’ ఇత్యాదిరూపములును, ‘సుప్’ పర మగునపుడు ‘ఋరి చ’ యను సూత్రమున (74) చ ర్త్యముచే ‘ఉపానత్సు’ అను రూపమును సిద్ధించును.

క్విన్సైన్త్రత్వాత్ కుత్వేన ఘోఃఉష్టిక్,ఉష్టిహా,ఉష్టిగ్మ్యమ్.

'ఉష్టిహా'శబ్దము (ఓపై ది'చందస్సు) 'ఋత్విగ్ధృక్'ఇత్యాది సూత్రముచే (302) నిపాతిత మగు క్విస్ప్రిత్యయా న్తము. కావున హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'క్విస్ప్రిత్యయస్య కుః' (305) అను సూత్రముచే కుత్వము వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున 'ఉష్టిహా + సు'అని యుండ హల్జ్యాదిలోపము (179). కుత్వముచే హకారమునకు ఘకారము-'ఉష్టిఘః'జ శ్తముచే ఘకారము నకు గకారము. 'చర్త్యవికల్పముచే 'ఉష్టిక్' 'ఉష్టిగ్'అను రెండు రూపము లుండును. హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు కుత్వజ శ్తములచే 'ఉష్టిగ్మ్యమ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'ఘరి చ' అను సూత్రముచే (74) గకారమునకు నిర్వముగ చర్త్యము (క్), సకారమునకు 'అదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రమున (150) షత్వము చేయ 'ఉష్టిష్ఠ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్యౌః, దివౌ, దివః, ద్యుభ్యామ్, గీః, గిరౌ, గిరః. ఏవం పూః. చతస్రః, చతస్పణామ్. కా;కే;కాః,సర్వావత్.

వకరాన్త'దివ్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'దివ్ + సు'అని యుండగా 'దివ ఔ'అను సూత్రముచే (264) ఔకార మంతాదేశముగ వచ్చును-'ది + ఔ + స్'.యథాదేశము; సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు-'ద్యౌః'అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ దివ్'శబ్దరూపము లన్నియు పుంలింగ 'సుదివ్'శబ్దరూపముల వలెనే సిద్ధించును.

రేఫాన్త మగు'గిర్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'గిర్ + సు'అని యుండగా 'రో'రుపధాయాదీర్ష ఇ'అను సూత్రముచే (352) ఉపధ యగు ఇకారము నకు దీర్ఘము హల్జ్యాదిలోపము (1.9); రేఫకు విసర్గము-'గీః' అను రూపము సిద్ధించును. ఆజాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు విశేషకార్యము లేదు. 'గిరౌ' 'గిరః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులందు మాత్రము ఉపధాదీర్ఘముచే 'గీర్వామ్'ఇత్యాదిరూపము లగును. సప్తమీఐహావచనమున ఉపధాదీర్ఘము, సకారమునకు షత్వము. 'రోః సుపి'అను (168) నియమసూత్ర ముండుటచే ప్రకృత్యవయవ మగు రేఫకు విసర్గము రాదు. 'పుర్'మొదలగు ఇతర రేఫాంతశబ్దముల సిద్ధి గూడ ఇటులనే యుండును.

చేపాస్త్ర మగు 'చతుర్' శబ్దమునకు 'త్రిచతురోః త్రియాం తిన్య చతస్య' అను సూత్రముచే (224) 'చతస్య' అను నాదేశము వచ్చును. కావున ఈ శబ్దమున రూపనిష్పత్తి శ్రీలింగ'త్రి' శబ్దమునందు వలె నుండును.

మకారాస్త్ర మగు 'కిమ్' శబ్దమునకు 'కిమః కః' అను సూత్రముచే (271) కాదేశము విధింపబడినది గాన ఇది ఆకారాంత మైనది. శ్రీకృష్ణమున 'అశ్వాత్ స్థాప్' అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్' చేయుటచే 'కా' అనియైనది. కావున దీని రూపములు 'సర్వా' శబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

362 యః సా 7.2.110

ఇదయో దస్య యః. ఇయమ్, త్యదాద్యత్వమ్, పరరూపత్వమ్. టాప్; 'దశ్య' ఇతి మః-ఇమే. ఇమాః. ఇమామ్, అనయా, హలి లోపః ఆభ్యామ్. ఆభిః, అన్యై, అస్యాః, అనయోః, ఆసామ్. అస్యామ్. ఆసు. త్యదాద్యత్వమ్; టాప్-స్యా, త్యే, త్యాః. ఏవమ్-తద్, ఏతద్. వాక్, వాగ్, వాచో, వాగ్భ్యామ్, వాక్షి. అవేశజ్ఞో నిత్యం బహువచనాంతః. "అప్త్యన్"- ఇతి దీర్ఘః-అపః, అపః.

'ఇదమో మః' 'దశ్య' అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'దః' అనువర్తిం చును. "సు" పర మగునపుడు 'ఇదమ్' శబ్దవకారమునకు యకార మాదేశ మగును".

శ్రీలింగమున ఇదమ్ శబ్దప్రథమైకవచనమున ఈ సూత్రముచే దకారము నకు యకారాదేశము-'ఇయమ్ + సు'. 'సు'కు హల్జ్యదిరోపము (179)-'ఇయమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇవట త్యదాద్యత్వము రావలసి యున్నను దానిని బాధించి 'ఇదమో మః' అను సూత్రముచే మకారమునకు మకారమే ఆదేశముగ వచ్చును.

ద్వివచనమున 'ఇదమ్ + ఔ' అని యుండ త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'ఇద + ఔ'. శ్రీలింగ మగుటచే 'అశ్వాద్యత్ స్థాప్' అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్' ప్రత్యయము. నవర్ణ దీర్ఘముచే 'ఇదా + ఔ', 'దశ్య' అను సూత్రముచే (275) దకారమునకు మకారము-'ఇమా + ఔ', 'దౌజ ఆపః' అను సూత్రముచే (216) 'దౌ'కు శీ (ఈ) ఆదేశము. గుణముచే 'ఇమే' అను రూపము నిష్పన్న మగును. 'ఇన్', 'అమ్', 'దౌద్', 'శన్' లు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే 'ఇమాః'

'ఇమామ్', 'ఇమే', 'ఇమాః' అను రూపములు నిష్పన్న మగును. త్యదాద్యత్య పరరూప'టావ్' ప్రత్యయములు చేసిన విదప సర్వాశబ్దమువలె 'ఇదా'యని యగును గాన ప్రక్రియ సర్వాశబ్దమునందు వలె నుండును. 'టా', 'ఓన్'లు పరమగు నపుడు 'అనావ్యకః' అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్' అనుదానికి 'అన్' అను నాదేశము వచ్చి 'అనయా', 'అనయోః' అను రూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'హలి లోపః' అను సూత్రముచే (277) 'ఇద్' లోపింప 'అ' అనునది మాత్రము శేషించుటచే 'అభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'జే', 'జసి' 'జస్', 'జి' లకు 'సర్వనామ్నః స్వాఙ్గి' స్వశ్చ' (220) అను సూత్రముచే స్వాదాగమము, 'అమ్' కు 'అమి సర్వనామ్నః సుబ్' అను సూత్రముచే సుదాగమము వచ్చి అవి హలాదివిభక్తు లగును గాన 'హలి లోపః' అను సూత్రముచే (277) 'ఇద్' లోపింపగా 'అన్యై' ఇత్యాదిరూపము లగును.

త్యద్, తద్, ఏతద్, శబ్దములకు త్యదాద్యత్యపరరూపములు చేసిన పిమ్మట త్రీత్వవివక్షయందు 'టావ్' చేర్చుటచే 'త్యా', 'తా', 'ఏతా', అను ఆకారాన్త శబ్దములు నిష్పన్న మగును గాన సర్వాశబ్దమునందు వలె రూపనిష్పత్తి యగును. 'సు' పర మగునపుడు 'తదోః' నః సావన న్త్యయోః' అను సూత్రముచే (311) తకారమునకు 'స' కారాదేశము మా తము విశేషము. 'ఏసా' అనునపుడు సకారము 'ఇతో' న్' లై పర మగుటచే 'ఆదేశ ప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చి 'ఏషా' అను రూపము సిద్ధించును.

చకారాన్త మగు 'వాచ్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'వాచ్' అని యుండ 'సు' కు హల్జ్యాదిలోపము (179). చకారమునకు జత్వముచే జకారము. 'చోః' కుః' అను సూత్రముచే (307) కుత్వముచే జకారమునకు గకారము. 'వా' సానే' అను సూత్రముచే (148) చత్వవికల్పముచే 'వాక్', 'వాగ్' అను రూప ద్వయము సిద్ధించును. అజాచివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేదు; 'వాచా', 'వాచః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు జత్వకుత్వములచే 'వాగ్వామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సు' పర మగునపుడు జత్వకుత్వములు చేసిన పిమ్మట గకారమునకు 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చత్వము (కకారము); సకారమునకు షత్వము (సూ. 150) చేయ 'వాఖ్' అను రూపము సిద్ధించును.

పకారా న్త మగు 'అప్' శబ్దము (ఉదకము) నిత్యబహువచనా న్తము.

ప్రథమాబహువచనమున 'అప్ + జన్' అని యుండగా 'జన్' సర్వనామ స్థాన మగుటచే 'అప్తన్' తృచ్-అను సూత్రముచే (206) ఉపధ యగు ఆకారమునకు దీర్ఘము. ప్రత్యయా న్త సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. 'అప్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయాబహువచనప్రత్యయ మగు 'శన్' కు సర్వ నామస్థానసంజ్ఞ లేకుండుటచే ఉపధాదీర్ఘము లేదు-అప్' అను రూపము సిద్ధిం చును. తృతీయాబహువచనమున 'అప్ + భన్' అని యుండగా:-

363. అపో భి 7.4.48

అప న్తకారో ఖదా ప్రత్యయే. అద్భిః అభ్యః-2 అపామ్. అప్పు, దిక్, దిగ్, దిశః దిగ్భ్యామ్. 'ఖదాదిషు-' ఇతి దృశేః 'క్విన్' విధానాత్ అన్యత్రాపి కుత్వమ్-దృక్, దృగ్, దృశౌ, దృగ్భ్యామ్. త్విట్, త్విడ్, త్విషౌ, త్విద్భ్యామ్.

"అప ఉపసర్గాత్తః" నుండి 'తః' అనువర్తించును. 'అప్' శబ్దమునకు భకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు తకారాదేశము వచ్చును."

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) అంత్యాదేశముగ వచ్చును. తకారమునకు జ శ్చముచే దకారము-అద్భిః అను రూపము సిద్ధించును. 'భ్యన్' పర మగు నపుడు 'అద్భ్యః' అని యగును. 'అపామ్' 'అప్పు' అననపుడు విశేషకార్య మేదియు లేదు.

'దిక్' శబ్దము 'ఋత్విగ్దృక్'-ఇత్యాదిసూత్రముచే (302) 'క్విన్' ప్రత్య యా న్తము. కావున దీని రూపములు పుంలింగ 'తాదృక్' శబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

'దృక్' రాతువునకు క్విప్రత్యయము చేర్చుటచే 'దృక్' శబ్దము నిష్పన్న మైనది ఇది 'క్విన్' ప్రత్యయా న్తము కాదు గాన 'క్విన్ ప్రత్యయస్యకుః' అను సూత్రముచే (305) కత్వమున కవకాశము లేదు. కాని త్యదాదులు ఉపపదముగ మున్నపుడు దృక్ రాతువునకు 'త్యదాదిషు దృశౌ' నాలోచనే కచ్చ-అను సూత్ర ముచే (368) 'క్విన్' ప్రత్యయము విధింపబడినది. ఇవట 'క్విన్ ప్రత్యయః రుప్యాత్ సః' అను బహువ్రీహిసమాసము నాశ్రయించుటచే కేవల 'దృక్' శబ్దము కూడ 'క్విప్రత్యయము' అగును గాన కుత్వము అంగీకరింపబడినది. కావున ప్రిలింగ 'దృక్' శబ్దరూపములు పుంలింగ 'తాదృక్' శబ్దమునందు వలె నుండును.

షకారాస్త్ర 'త్విష్' శబ్దప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాదిలోపము (179) చేసిన పిమ్మట పదాన్వయపరమునకు 'రులాం జశోఽస్తే' 'వాపసానే' అను సూత్రములచే (78, 148) జత్వ, వైకల్పిక చర్త్యములచే 'త్విష్', 'త్విద్' అను రూపద్వయము సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'త్విష్' శబ్దరూపములు పులింగ 'రత్నముష్' శబ్దరూపముల వలె ఉండును.

'సనజుబోరుః' ఇతిరుత్వమ్ - సజూః, సముషో, సజూర్భ్యామ్, సజూఃపు, సజూష్టు, ఆశీః, ఆశిషో, ఆశీర్భ్యామ్.

'సజుష్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సజుష్ + సు' అని యుండగా హల్జ్యాదిలోపము (179) షకారమునకు 'సనజుబోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము పిమ్మట 'ర్వోరుపదాయా దీర్ఘ ఇకః' అను సూత్రముచే (352) ఉపదాదీర్ఘము. రేఫకు వినర్గము - 'సజూః' అను రూపము సిద్ధించినది. అజాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు విశేషకార్యములు లేవు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రుత్వోపదాదీర్ఘములచే 'సజూర్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'సుష్' పర మగునపుడు రుత్వోపదాదీర్ఘములు - 'సజూర్సు', 'అరవసాన యోర్నిసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (3) వినర్గము చేసిన పిదప 'వినర్జనీయస్య సః' అను సూత్రముచే (88) వినర్గము రావలసి యుండగా దానిని బాదించి 'వా శర' అను సూత్రముచే (104) వైకల్పిక వినర్గము. 'సజూఃసు' తదధావచనమున పై సూత్రముచే సకారము - 'సజూన్సు' 'సుమ్ వినర్జనీయ శర్యవాయేఽపి' అను సూత్రముచే (353) రూపద్వయమునందును ప్రత్యయోపయవసకారమునకు షకారము. రెండవరూపమున పుట్వముచే మొదటి సకార స్థానమున గూడ షకారము - 'సజూఃపుసజూష్టు' అను రెండు రూపములుండును.

అజేపూర్వక 'త్విష్' ప్రత్యయాస్త 'శాన్' ధాతువునందలి సకారమునకు 'శానివసిమీసాం చ' అను సూత్రముచే (557) షకారాదేశము చేయగా (ఉపదేశ్యముచే) 'అశిష్' శబ్దము సిద్ధించినది. దీని ప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాదిలోపము (179) చేసినపిమ్మట 'అశిష్' అని యుండగా షత్వము అసిద్ధము గాన (సకారముండులచే) 'సనజుబోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము. 'ర్వోరుపదాయా దీర్ఘ ఇకః' అను సూత్రముచే (352) ఉపదాదీర్ఘము. రేఫకు వినర్గము - 'ఆశీః' అను రూపము సిద్ధించినది. హలాదివిభక్తులందీవిధముగనే రుత్వోపదాదీర్ఘములచే

‘అశీర్వామ్’ ఇత్యాదిరూపమును, అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేదు గాన ‘అశీషో’ ఇత్యాదిరూపములును ఉండును. ‘సుప్’పర మగు నపుడు ‘సజాష్’శబ్దమునందు వలె ‘అశీః’ ‘అశీష్’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

అసౌ, ఉత్వమత్వే- అమూ, అమూః, అముయా, అమూఖిః, అముష్యై, అమూభ్యః, అముష్యాః, అముయోః, అమూషామ్, అముః, అమూష్, అమూషు.

ఇతి హల నస్త్రిలింగప్రకరణమ్.

ప్రీలింగదశ్యబ్దప్రథమైవచనమున పులింగమునందు వలె ‘అసౌ’అను రూపము సిద్ధించును. ఇకరవిభక్తులందు త్యదాద్యత్వపరరూపములు, ప్రీత్వ ప్రయుక్త మగు ‘టాప్’ప్రత్యయము, సవర్ణ దీర్ఘ మును వచ్చుటచే ‘అదా’ అని యుండును గాన ‘సర్వా’శబ్దమునందు వలె విభక్తికార్యములు వచ్చును.

ప్రథమాద్వివచనమున ‘అదా + ట్’అని యుండ వృద్ధి- ‘అదా’, ఏమృట ‘అదసో’ అనేర్పాదు దో మః’ అను సూత్రముచే (317) (ఓకారము దీర్ఘ ము గాన) ఉత్వమత్వములచే ‘అమూ’అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున ‘అదా + అన్’అని యుండగా “ప్రథమయోః పూర్వ సచర్ణః”అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము-సకారమునకు విసర్గము- ‘అదాః’. ఉత్వమత్వములచే ‘అమూః’అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయ విభక్తియందు గూడ రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

తృతీయైవచనమున ‘అదా + టా’అని యుండగా ‘అజీ చావః’ అను సూత్రముచే (218) అకారమునకు ఏకారాదేశము, ఆయాదేశము చేసిన ఏమృట ముత్వముచే ‘అముయా’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘అదా + భిః’ ‘అదా + భ్యః’ అని యుండగా ఉత్వమత్వములచే ‘అమూఖిః’ ‘అమూభ్యః’ అను రూపములు సిద్ధించును.

చతుర్థ్యైవచనమున ‘అదా + జే’ (ఏ) అని యుండగా “సర్వనామ్నఃస్యాద్ధృన్వశ్చ”అను సూత్రముచే (220) స్యాదాగమప్రాప్త్యములు; ‘అచస్యా + ఏ’ వృద్ధి-అదవైః. మత్వ. షత్వ (“అదేశప్రత్యయయోః” 150)ముచ- ‘అముష్యై’ అను రూపము సిద్ధించినది.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు గూడ. స్వాదాగమ, ముత్వ, షత్వములచే 'అముష్యాః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీన ప్రమీద్వివచనములందు 'అదా + ఓన్' అని యుండగా 'అజీవాపః' అను సూత్రముచే (218) అకారమునకు ఏకారాదేశము, అయాదేశము వచ్చుటచే 'అదయోః' అని యుండగా ముత్వముచే 'అముయోః' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'అమి సర్వనామ్నః సుబ్' అను సూత్రముచే (155) 'అమ్' కు సుదాగమము చేయగా 'అదాసామ్' అని యుండ ఊత్వమత్వషత్వములచే 'అమూషామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సర్వనామ్నః, స్వాద్ధృస్యశ్చ' (220) "జేరామ్న ద్యామీభ్యః" (198) అను సూత్రములచే 'అదస్యామ్' అని సిద్ధించిన పదప ముత్వషత్వములచే 'అముష్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే 'సుప్' వర మగునపుడు 'అదాను' అని యుండగా మూత్వషత్వ ములచే 'అమూపు' అను రూపము సిద్ధింనును.

హల స్త్రీలిङ్ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హలన్త నపుంసకలిङ్ ప్రకరణమ్

స్వమోర్లుక్, దత్వమ్-స్వనడుత్, స్వనడుద్, స్వనడుహీ, "చతు రనడుహోః—" ఇత్యాత్వమ్ - స్వనద్వాంహి, పునస్తద్వత్, శేషం పుంసత్.

"శోభనాః అనధ్యాహాః యస్య తత్ (కులం)" అను నర్థము గల నపుం సలింగ 'స్వనడుహో' శబ్దప్రథమైవచనమున 'స్వనడుహో + సు' అని యుండ 'స్వమోర్లుపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (244) 'సు' కులోపము; హకారమునకు 'వసు' ప్రసంగం స్వనడుహో దః' అను సూత్రముచే (262) దకారము; దానికి 'వాఽవసానే' అను సూత్రముచే (146) చ ర్తవికల్పముచే 'స్వనడుత్' 'స్వన డుద్' అను రూపద్వయ ముండును.

ద్వివచనమున 'దౌ' కు 'నపుంసకాచ్చ' అను సూత్రముచే (295) 'కి' (ఈ) ఆదేశముచే 'స్వనడుహీ' అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'జిహ్వసోః శిః' అను సూత్రముచే (237) 'శి' (ఇ) ఆదేశము "శి సర్వనామస్థానమ్" అను సూత్రముచే (238) ఇది సర్వనామ స్థాన సంజ్ఞకము గాన 'చతురనడుహోరాముదాత్తః' అను సూత్రముచే (259) 'మిదచో' వ్యత్యర్థః అను పరిభాష (240) ననుసరించి ఆకారమునకు పరముగ 'అ' కారము; యజాదేశము- 'అనద్వాహ్ + ఇ' "నపుంసకస్య యులచః" అను సూత్రముచే (239) 'అంత్యాచ్' అగు ఆకారమునకు పరముగ నుమాగమము. నకారమునకు 'నక్పాపదా స్తస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము- 'స్వనద్వాహ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయవిభక్తియందు 'అమ్' 'శన్' లకు గూడ లోప 'శి' ఆదేశములు వచ్చును గాన ప్రథమయందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును. ఇతరవిభక్తులందు పుంలింగ మగు 'అనడుహ్' శబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

వాః, వారీ, వారి. వార్యామ్. చత్వారి. కిమ్, కే. కాని. ఇదమ్, ఇమే. ఇమాని.

రేఫాంత్రవార్తశబ్దప్రథమైకవచనమున 'స్వమోర్బుపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (214) 'సు' కు లోపము. రేఫకు వినర్గము- 'వాః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'టే' కు 'శి' ఆదేశముచే 'వారీ' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'జన్' కు 'శి' ఆదేశముచే 'వారి' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ నపుంసలింగమున సాధారణముగ 'సు' 'అమ్' లకు లోపము, 'టే' కు 'శి' ఆదేశము, 'జన్' 'శన్' లకు 'శి' ఆదేశమును వచ్చి రూపములు సిద్ధించుచుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు నపుంసకలింగత్యక్తత మగు విశేషకార్యమేదియు లేదు.

విత్యబహువచనాంత మగు రేఫాంత్ర 'చతుర' శబ్దమున 'జన్' 'శన్' లకు 'శి' ఆదేశము వచ్చిన పిదప అది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన (238) 'చతురనడుహోరాముదాత్తః' అను సూత్రముచే (259) ఆకారాదేశముచే 'చత్వారి' అను రూపము సిద్ధించినది. తృతీయాదివిభక్తి రూపములు పుంలింగమునందు వలె నుండును.

మకారాంతనపుంసలింగ 'కిమ్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'కిమ్ + సు' అని యుండగా 'సు' కు లోపము. 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' అను సూత్రము (190) ననుసరించి విభక్తి ప్రత్యయము పరముగా నున్నది గాన 'కిముః

కః'అను సూత్రముచే (271) కాదేశము రావలసి యున్నది గాని 'నలుమతాక్షస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన రాదు. 'క్రిమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శి'అదేశము చేసిన పిదప 'కిమ్. కః' అను సూత్రముచే (271) 'కిమ్'కు కాదేశము; గుణము- 'కై'అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'అదేశము. 'కిమ్'కు కాదేశము. "నపుంసకస్య యలచః" అను సూత్రముచే (238) నుమాగమము. "సర్వనామస్థానే చానమ్బుద్ధౌ" అను సూత్రముచే (177) ఉపవాదీర్హము- 'కాని' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయవిభక్తియందు గూడ రూపము లిట్లే యుండును. తృతీయాదివిభక్తిరూపములు పులింగమునందు వలె నుండును.

వా. అన్వాదోశే నపుంసకే ఏనద్యత్తవ్యః.

ఏనత్, ఏనద్, ఏనే. ఏనాని. ఏనేన, ఏనయోః. అహః. 'విభాషాదేశ్యః-అ'హ్ని, అహసి, అహని.

'ఇదమ్' ప్రథమైవచనమున 'సు'లోపముచే 'ఇదమ్' అను రూపము సిద్ధించును. 'నలుమతాక్షస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన విభక్తి వరముగ లేకుండుటచే త్యదాద్యత్వము రాదు. ద్వివచన బహువచనములందు త్యదాద్యత్వవరరూపములు చేసిన పిమ్మట నపుంసకస్య శబ్దమునందు వలె 'ఇమే' 'ఇమాని' అను రూపములు సిద్ధించును. 'దశ్చ'అను సూత్రముచే (175) దకారమునకు మకారాదేశము గూడ వచ్చినది. ద్వితీయా రూపములు గూడ ఇట్లే యుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పులింగమునందు వలెనే యుండును.

'ద్వితీయాటోస్వేనః'అను సూత్రముచే (280) ఏనాదేశము రావలసి యుండగా వార్తికము చెప్పబడుచున్నది: "ఇదమ్ శబ్దైకచ్ఛబ్దములకు నపుంసక లింగమున (ఏకవచనమున) 'ఏనత్'అను నాదేశము వక్తవ్యము." ఈ వార్తి కమున ఏనాదేశము వచ్చు నని సామాన్యరూపమున చెప్పబడినది. కాని భాష్య మున 'ఏనదితి నపుంసకైకవచనే వక్తవ్యమ్'అని చెప్పి, "కుణ్ణమానయ ప్రజ్ఞ ల్మయైసత్"అను నుదాహరణము విచ్చుటచే ఏనదాదేశము ద్వితీయైకవచనమునందు మాత్రమే వచ్చు నని సూచించబడినది.

'అమ్'లోపానన్తరము 'ఇదమ్'కు ఏనదాదేశము. చర్త్యవికల్పముచే

‘ఏనత్’ ‘ఎనద్’ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. ఇతరస్థలములందు ‘ఏన’ అదేశము వచ్చుటచే ‘ఏనే. ఏనాని, ఏనేన, ఏనయోః’ అను రూపములు సిద్ధించినవి. రూపవిష్పత్తి వస్తునకసర్వశబ్దమునందు వలె నెరుంగునది.

నకారాంత ‘అహన్’ శబ్దప్రథమైకవచనమున ‘సు’ లోపించిన పిమ్మట ‘రో’నుపి’ అను సూత్రముచే (110) నకారమునకు రేఫాదేశము; వినర్గము- ‘అహః’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయవచనమున ‘ఔ’కు ‘శి’ అదేశము. ‘విభాషా జిశ్యోః’ అను సూత్రముచే (248) ‘అన్’ లోని అకారమునకు లోపవికల్పముచే ‘అహ్ని’ ‘అహాని’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును. బహువచనమున ‘జన్’ కు ‘శి’ అదేశము. ఇది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన ఉపధాదీర్ఘము ‘అహాని’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయారూపము లిట్లే యుండును.

‘టా’ మొదలగు అజాదివిభక్తులు వర మగునపుడు ‘అల్లోపోసః’ అను సూత్రముచే (247) అకారలోపము. ‘అహ్ని’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

‘భ్యామ్’ మొదలగు హలాది విభక్తులు వర మగునపుడు:-

364. అహన్. 8.2.68

‘అహన్’ ఇత్యస్య రుః పదాంతే. అహోభ్యామ్. దణ్డే.

‘పదస్య’ అధికారము. ‘సనజిహోరుః’ ‘స్కోః’ సంయోగాద్యోరంతే చ’ అను సూత్రములనుండి ‘రుః’ ‘అ న్తే’ అనువర్తించును. పదాంతమున ‘అహన్’ అనుదానికి ‘రు’ అను నాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే నకారమునకు రుత్వము. ‘హశి చ’ అను సూత్రముచే (107) ఉత్వము- ‘అహోభ్యామ్’ ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

‘జీ’ వర మగునపుడు ‘విభాషా జిశ్యోః’ అను సూత్రముచే (248) అలోపము వైకల్పికము గాన ‘అహ్ని’ ‘అహాని’ అను రూపద్వయముండును. ‘సువ’ వర మగునపుడు ‘వా శి’ అను సూత్రముచే (104) ‘అహాసు’ ‘అహస్సు’ అను రూపద్వయముండును.

‘దణ్డిన్’ ప్రథమైకవచనమున ‘సు’ లోపము. ‘స లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య’ అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము- ‘దణ్డే’ అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు ‘హే దణ్డిన్ + సు’ అని యుండగా సులోపము, స లోపము (180) నిర్వముగ రావలసి యుండ:-

వా. నమ్బుద్ధౌ నళుంసకానాం నలోపో వా వాచ్యం.

హే దణ్డిన్; హేదణ్ణి, దణ్ణిని, దణ్ణీని, దణ్ణినా, దణ్ణిభ్యామ్.

“నపుంసకలింగశబ్దములకు సంబుద్ధి వర మగునపుడు నకారలోపము వికల్పముగ చెప్పవలెను”. కావున ‘హేదణ్ణిన్’ ‘హేదణ్ణి’ అను రూపవ్యయ ముండును. ద్వీవచనమున ‘బై’కు ‘శి’ అదేశము. ‘దణ్ణిని’ అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున ‘శి’ సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన ‘సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ’ అను సూత్రముచే (171) ఉపదాదీర్ఘము. ‘దణ్ణిని’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయారూపములు కూడ ఇట్లే. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగ మునందు వలె రూపము లుండును.

సుపథి, భస్య చేర్లోపః — సుపథి. సుపథ్వాని. ఊర్క్, ఊర్జి. ఊన్ ర్జి. సరజానాం సంయోగః. తత్, తే, తాని. యత్, యే, యాని. ఏతత్, ఏతే, ఏతాని.

‘సుపథిన్ శబ్దప్రథమైకవచనమున ‘సు’లోప, ప్రాతిపదికా న్నకారలోప ములచే ‘సుపథి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వీవచనమున ‘బై’కు ‘శి’ (ఈ) అదేశము. నపుంసకలింగ మగుటచే సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. ‘యచి భమ్’ అను సూత్రముచే (185) భసంజ్ఞ. కావున ‘భస్య చేర్లోపః’ అను సూత్రముచే (287) లిలోపము. ‘సుపథి’ అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున ‘జన్’కు ‘శి’ అదేశము. ఇది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన “ఇతోఽర్థసర్వనామస్థానే” అను సూత్రముచే (295) ఇకారమునకు ఆకారా దేశము. ‘సుపథిన్ + శి’. ‘థో స్థః’ అను సూత్రముచే (298) ‘స్థ’ అదేశము. “సుపథన్ + ఇ” “సర్వనామస్థానేచాసమ్బుద్ధౌ” అను సూత్రముచే (177) ఉపదా దీర్ఘము. ‘సుపథ్వాని’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయవిభక్తి రూపములుకూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును. “నమ్బుద్ధౌ నళుంసకానాం నలోపో వా వాచ్యం” అను వా ర్తికముచే (సూ. 364) నకారలోపము వైకల్పికము గాన ‘హేసుపథిన్, ‘హే సుపథి అను రూపవ్యయ ముండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగ మునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

ఇకారాంత మగు ‘ఊర్క్’ శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున ‘ఊర్క్ + సు’ అని యుండగా ‘సు’లోపము. ‘చోః ఊః’ అను సూత్రముచే (307) కుత్సముచే

జకారమునకు గకారాదేశము. చర్త్యవికల్పముచే 'ఊర్క్' 'ఊర్క్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

'ఔ'కు 'శీ'అదేశము చేయగా 'ఊర్శీ'అను రూపము. జహవచనమున 'జన్'కు 'శి'అదేశము. 'శి'సర్వనామసంజ్ఞకము గాన "నపుంసకస్య యులచః" అను సూత్రముచే (289) వచ్చు సుమాగమము 'మిత్'గాన అన్త్యాచే అగు (వ్యవదేశివద్భావముచే) జకారమునకు పరముగ వచ్చును. 'ఊన్'ర్శి అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట నకారరేఫజకారములకు సంయోగము.

'తద్', 'యద్', 'ఏతద్' శబ్దముల ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'తత్', 'యత్', 'ఏతత్' (చర్త్యవికల్పముచే) 'తద్', 'యద్', 'ఏతద్' అను రూపములు సిద్ధించును. విభక్తిలోపానంతరము 'న లుమతాజ్ఞస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన త్యదాద్యత్వ, సత్వాదులు రావు. 'తే', 'తాని', 'యే', 'యాని', 'ఏతే', 'ఏతాని' అను రూపములు త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట ఈ శబ్దములు అకారాంతము లగును. గాన 'సర్వే', 'సర్వాణి'వలె నిష్పన్న మగును. ఇతరవిభక్తులందు గూడ పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

గవాక్, గోచీ, గవాఞ్చి. పునస్తద్వత్. గోవా. గవాగ్వామ్. శక్యత్, శక్యతీ, శక్యన్తి. దదత్, దదతీ.

'అఞ్చ'ధాతువునకు 'గో'శబ్దము ఉపపదముగ నున్నపుడు 'ఋత్విక్ — ఇత్యాదిసూత్రముచే (302) 'క్విన్'ప్రత్యయము చేర్చిగా 'గోఅఞ్చ'అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున 'గోఅఞ్చ' + 'సు'అని యుండ "అని దితాం హల ఉపధాయాః క్షితి" అను సూత్రముచే (315) (జకారరూపములో నున్న) నకారమునకు లోపము. 'సు'కు లోపము. 'అవజ్' స్ఫోటాయనస్య' అను సూత్రముచే (47) అవజాదేశము. 'గవ + అచ్', సవర్ణదీర్ఘముచే 'గవాచ్' అని యుండ — 'ఋలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) జత్త్యముచే జకారము. జకారముగ 'క్విన్'ప్రత్యయస్య కుః' అను సూత్రముచే (315) కుత్వమున గకారము. 'వాఽసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పము - గవాక్, గవాగ్ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. అవజాదేశము వైకల్పికము గాన 'సర్వత్ర విభాషా గోః' అను సూత్రముచే (44) వైకల్పికప్రకృతిభావముచే 'గోఅక్'

'గోఅగ్' అను రూపములును, ప్రృతిభావము లేని పక్షమున 'ఏజః వదాన్తాదతి' అను సూత్రముచే (43) ఘోర్వా రూపముచే 'గోక్', 'గోగ్' అను రూపములును గూడ ఉండును.

ద్వివచనమున 'టె'కు 'శి' ఆదేశము— 'గోఅజ్ఞోఈ', 'అనిదితాం హల ఉపదాయః క్షితి' అను సూత్రముచే (335) నకారలోపము. 'అచః' అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము— 'గోచీ' అను రూపము.

బహువచనమున 'గోఅజ్ఞో + శి' అని యుండ నకారలోపము. 'శి' సర్వ నామస్థానము గాన 'అచః' అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము రాదు. ఓకార మునకు అవకాదేశము. సవర్ణ దీర్ఘము. 'నవుంసకస్య యులచః' అను సూత్రముచే (289) నుమాగమము. నకారమునకు అనుస్వారవరసవర్ణములచే 'గవాజ్ఞో' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయయందు గూడ ఇటులనే రూపసిద్ధి యగును. 'టా' మొదలగు అక్షాదివిభక్తులు వర మగునపుడు 'అచః' అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము వచ్చి 'గోచా' 'గోచే' ఇత్యాదిరూపములును 'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు వర మగునపుడు అవకాదేశసవర్ణదీర్ఘములును, చకారమునకు జత్స్వ (జకార) కుత్స్వము (గకారము) లును చేయ 'గవాగ్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును. 'సుప్' వర మగునపుడు జత్స్వ, కుత్స్వ చత్స్వవత్స్వములచే 'గవాక్షో' అను రూపము సిద్ధించును.

లకారాన్త మగు 'శర్మతో' శబ్దము ప్రథమైవచనమున సులోపము చేసిన ఏమ్యట, జత్స్వ, వైకిల్పిచత్స్వములచే 'శర్మతో' 'శక్మదో' అను రూపద్వయము సిద్ధించును ద్వివచనమున 'టె'కు 'శి' ఆదేశముచే 'శక్మతీ' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'జన్'కు 'శి' ఆదేశము. 'శక్మతో + ఇ', 'నవుంసకస్య యులచః' అను సూత్రముచే (289) నుమాగమము. 'నవ్వావదాన్తస్య యులి' (78) అను స్వాసస్య యయ. వర్ణసవర్ణః' (79) అను సూత్రములచే నకారమునకు అనుస్వారవరసవర్ణములు చేయగా 'శక్మన్తి' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయయందు గూడ ఇట్లే రూపసిద్ధి యుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమహుచ్చర్ణమునందు వలె రూపము లుండును.

చాతాతువునకు శర్మప్రత్యయము చేయుటచే నేర్పడిన లకారాన్తధచ్చబ్ధమున 'దదతో', 'దదతీ' అను రూపములు వెనుకటి వలె సిద్ధించును. బహువచన

మన 'శి' చేసిన పిదప వెనుకటి వలె నిత్యముగ నుమాగమము రావలసి యుండ:-

385. వా నపుంసకన్య 7.1.79

అభ్యస్తాత్పరః యః శతాతదన్తస్య క్లీబన్య వా నుమ్ సర్వ నామస్థానే. దదన్తి, దదతి. తుదత్.

'నాభ్యస్తాత్పరః' 'ఇదితో నుమ్' దాతో: 'ఉగ్రిదదాం సర్వనామస్థానే' దాతో: 'అను సూత్రముల నుండి 'అభ్యస్తాత్' 'శతుః' 'నుమ్' 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. 'అభ్యస్తముకంటె పర మగు శత్యవ్రత్యయము అంతమున గల నపుంసకలింగశబ్దమునకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్'వికల్పముగ వచ్చును."

ఇచట 'దా'దాతువును ఆవృత్తి చేయుటచే (ద్విత్వముచే) నేర్పడిన 'దద'అనునది 'ఉభే అభ్యస్తమ్'అను సూత్రముచే (345) అభ్యస్తసంజ్ఞముగాన ఇవటి సుమాగమవికల్పముచే 'దదన్తి' 'దదతి'అను రూపవ్యయము సిద్ధించును. ద్వితీయయందు కూడ రూపము లిట్లే యుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమహచ్చబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

తుదాదిగణములోని 'తుద'దాతువునకు 'లట్'పరముగా నుండగా 'తుదాదిభ్యఃశః'అను సూత్రముచే(814)'శ' (అ)వ్రత్యయము. 'లట్'స్థానమున శత్య (అత్)వ్రత్యయము. 'తుద్ + అ + అత్'అనియుండ 'అతో' గుణే'యని(274) పరరూపముచే రెండు అకారముల స్థానమున 'అ'కార మాదేశముగ వచ్చి 'తుదత్ అను శబ్దము విప్పి పై నది. దీని ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'తుదత్'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'జై'కు 'శి' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'తుదత్ + ఈ'అని యుండ:-

386. అచ్చీనద్యోర్బుమ్ 7.1.80

అవర్ణాన్తదక్షాత్ పరో యః శతురవయవః, తదన్తస్య అక్షన్య నుమ్ వా శీనద్యోః. తుదన్తీ, తుదతీ, తుదన్తి.

'నాభ్యస్తాత్పరః' 'వా నపుంసకన్య'అను సూత్రముల నుండి 'శతుః' 'వా' అనువర్తించును. 'అక్షన్య'అధికారము. 'పరస్య'అని అధ్యాహారము. "అవర్ణాంత మగు అంగముకంటె పర మగు శత్యవ్రత్యయావయవము అంత

మున గల అంగమునకు 'శి' పర మగునపుడును నదీసంజ్ఞకవర్ణము పర మగు నపుడును 'సుమ్' వికల్పముగ వచ్చును.

'తుదత్' అనునపుడు 'తుద' అనునది ఆవర్ణాంతాంగము. దానికంటె పరముగ నున్న తకారము శతృప్రత్యయోపయవము. తదంతాంగ మగు 'తుదత్' అను దానికి 'శి' పరముగ నున్నది గాన వికల్పముగ నుమాగమము వచ్చిన పక్షమున 'తుదన్తీ' అనియు, తదభావపక్షమున 'తుదతీ' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. బహువచనమున 'శకృన్తీ' వశ 'తుదన్తీ' యను రూప మగును. ఇట్లే ద్వితీయవిభక్తి రూపములు. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

'పచ్' దాతువు భావదులలోనిది గాన శతృప్రత్యయము చేర్చిన పిదప దాతువునకు 'కర్తరిశప్' అను సూత్రముచే (389) 'శప్' (అ) ప్రత్యయము వచ్చి 'పచత్' అను శబ్దము సిద్ధించును. దాని ప్రథమైకవచనమున 'సు' లోపముచే 'పచత్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'పచత్ + శి' అనియుండ—

387. శప్ శ్శనోర్నిత్యమ్ 7.1.81

శప్ శ్శనోరాత్పరో యః శతురవయవః, తదంతస్య నిత్యం 'సుమ్' శీనద్యోః. పచన్తీ, పచన్తి. దీవ్యన్తీ, దీవ్యన్తి. ధనుః, ధనుషీ. 'సాన్త' ఇతి దీర్ఘః, 'సుమ్' విసర్జనీయ-ఇతి షః-ధనూంషీ, ధనుషా, ధనుర్భ్యామ్. ఏవమ్-చక్షర్వ విరాదయః.

వెనుకటి సూత్రము (388). 'నాభ్యస్తాచ్చతుః' నుండి 'శతుః' అనువర్తించును. 'శన్', 'శ్శనో' ప్రత్యయముల అకారముకంటె పర మగు 'శతృ' ప్రత్యయోపయవము అంతమున గల అంగమునకు 'శి' నడులు పర మగునపుడు నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చును.

ఇచట శతృ ప్రత్యయోపయవ మగు తకారము శన్ ప్రత్యయోకారముకంటె పరముగ నున్నది గాన తరంత మగు 'పచత్' అను దానికి నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చి 'పచన్తీ' అను రూపము సిద్ధించినది. 'జన్', 'శన్' లు పర మగు నపుడు 'శి' అదేశము, 'నపుంససన్య రూపచః' అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము చేయ 'పచన్తీ' అను రూప మగును. తృతీయాదులందు పుంలింగమునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

‘దివ్’ధాతువునకు ‘దివాదిభ్యః శ్యన్’ అను సూత్రముచే (882) ‘శ్యన్’ ప్రత్యయము, ‘అట్’ కు శతృప్రత్యయము చేర్చగా నిష్పన్న మగు ‘దీవ్యత్’ శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున ‘సు’ లోపముచే ‘దీవ్యత్’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ఓ’ పర మగునపుడు ఇవట శతృప్రత్యయావయవతకారము శ్యన్ ప్రత్యయకారముకంటె పరముగ నున్నదిగాన విత్యముగ నుమాగమము వచ్చి ‘దీవ్యన్తి’ అను రూప మగును బహువచనమున ‘పచన్తి’ వలె ‘దీవ్యన్తి’ అను రూపముండును. ద్వితీయయందును ఇట్లే. తృతీయాదివిభక్తులందు పులింగమునందు వలె రూపములు ఉండును.

‘అర్తిప్రాపి’ ఇత్యాద్యుజ్జాదిసూత్రముచే ‘ధన్’ ధాతువునకు ‘ఉన్’ ప్రత్యయము చేర్చి సకారమునకు ‘అదేశప్రత్యయోః’ అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయ ‘ధనుష్’ శబ్ద మేర్పడినది. ప్రథమైకవచనమున ‘సు’ లోపము. షత్వము అనిర్ద మగుటచే ‘సనజాబోరుః’ అను సూత్రముచే (105) రుత్వము. పిదప ‘ఐరవసానయోర్విసర్జనీయః’ అను సూత్రముచే (93) విసర్గము-‘ధనుః’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘ధనుర్’ అను నపుడు రేఫ ధాత్వవయవము కాదు గాన ‘ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః’ అను సూత్రముచే (352) దీర్ఘప్రసక్తి లేదు. ద్వివచనమున ‘శి’ అదేశముచే ‘ధనుషీ’ అను రూపము.

బహువచనమున ‘జన్’ కు ‘శి’ అదేశము-‘ధనుష్ + ఇ’, ‘సపుంసస్య యులిచః’ అను సూత్రముచే (233) సమాగమము-‘ధనున్ + ఇ’, ‘సాస్తమహతః సంయోగస్య’ అను సూత్రముచే (343) ఉకారమునకు దీర్ఘము. నశ్చాపదాస్తస్య యులి’ అను సూత్రముచే (78) సకారమునకు అనుస్వారము. ‘ధనూంసి’ అవి యుండగా-‘నుమ్ విసర్జనీయశర్వవాయేఽపి’ అను సూత్రముచే (353) షత్వము-‘ధనూంషి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయయందు గూడ ఇట్లే రూపములు సిద్ధించును ‘భ్యామ్’ మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రుత్వముచే ‘ధనుర్భ్యామ్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ‘సుప్’ పర మగు నపుడు ‘వా శశి’ యను సూత్రముచే (104) విసర్గము వైకల్పికము గాన ‘ధనుః’ ‘ధనుష్టు’ అను రూపవ్యయము. ‘ఉక్షచ్’, ‘హవిష్’ ఇత్యాదిశబ్దములు గూడ ఇటులనే యుండును.

పయః, పయసీ, పయాంసి, పయసా, పయోభ్యామ్. సుపుమ్, సుపుంసీ, సుపుమాంసి.

సకారాంత్రపయశ్శబ్దవ్రథమద్వితీయైకవచనములందు 'సు' 'అమ్'లు లోపించిన పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు' పయః' అను రూపము సిద్ధించినది. 'టౌ'కు 'శి' అదేశముచే ద్వితీయవచనమున 'వయస్' అను రూపము. బహువచనమున 'జన్' 'శన్' లకు 'శి' అదేశము. 'నపుంసకస్య రులి' అను సూత్రముచే (239) సుమాగమము. 'సా'ంత్రమహతః సంయోగస్య' అను సూత్రముచే (343) 'నకా' లోపధకు దీర్ఘము. 'నశ్చా'వదాంత్రస్య రులి' అను సూత్రముచే (78) సకారమునకు అనుస్వారము. 'వయాంసి' అను రూపము సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తులందు వేదశ్శబ్దమునందు వరె రూపసిద్ధి యుండును.

'సుపున్' శబ్దప్రథమాద్వితీయైకవచనములందు 'సు' 'అమ్'లు లోపించిన పిదప సంయోగాంత్రలోపముచే (20) సకారమునకు లోపము. ఇచట సకారము వెనుక నున్నది అనుస్వారమే యైననను అది మకారస్థానమున 'నశ్చా'వదాంత్రస్య రులి' అను సూత్రముచే (78) వచ్చిన దగుటచే 'సంయోగాంత్రస్యలోపః' అను సూత్రము (20) దృష్టిలో అసిద్ధము గాన దానికి మకారమే కనబడుచుండును. కావున లోపము వచ్చును. సకారము లోపించిన పిదప 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యావ్యపాయః' అను న్యాయముచే అనుస్వారము పోయి మకారమే వచ్చును గాన 'సుపుమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. 'టౌ'కు 'శి' అదేశము చేయ 'సుపుంసీ'యను రూపము. 'జన్' 'శన్' లకు వచ్చిన 'శి' అదేశము సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన 'పుంసోఽనుజ్' అను సూత్రముచే (355) అనుజాదేశము. జీత్ గాన సకారస్థానమున వచ్చును. 'సుపుమన్ + ఇ', 'నపుంసకస్య రులి' అను సూత్రముచే (239) సుమాగమము. 'సుపుమన్' 'ఇ', 'సా'ంత్రమహతః సంయోగస్య' అను సూత్రముచే (343) ఉపదాదీర్ఘము. సకారమునకు 'నశ్చా'వదాంత్రస్య రులి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము. 'వయాంసి' అను రూపము సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వరె రూపము యుండును.

అదః, విభక్తికార్యమ్, ఉత్వమత్వే-అమూ, అమూని. శేషం పుంవత్.

ఇతి హలంత్రసపుంసః లిజ్జనరణమ్.

ఇతి షడ్లిజ్జప్రరణమ్

'అదన్' శబ్దమున 'సు', 'అమ్'లు లోపించిన పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. 'అదః' అను రూపము సిద్ధించును ఇది సాంత్ర మగుటచే 'అదసో'నే ధౌమ దో మః అను సూత్రముచే (356) ముత్వము రాదు.

‘ఐ’కు ‘శీ’ ఆదేశము చేసిన పదవ త్యదాద్యత్వపరరూపగుణములచే ‘అదే’అని యుండ ‘అదసోఽసేః’అను సూత్రముచే ఊత్సవత్వములు. ‘అమూ’అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున ‘జస్’ ‘జస్’అకు ‘శి’ఆదేశము. త్యదాద్యత్వపరరూపములు. ‘నపుంసకస్య యులదః’అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము ‘స్వనామస్థానేచాసమ్బుధౌ’అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్హము. ‘అదాని’అని యుండగా ఊత్సవత్వములు. ‘అమూని’అను రూపము సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును.

హలంతనపుంసకలింగప్రకరణము సమాప్తము.

షడ్లింగప్రకరణము సమాప్తము

అథ అవ్యయ ప్రకరణమ్

368 స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్ 1.1.37

స్వరాదయో నిపాతాశ్చావ్యయసంజ్ఞాః స్యుః.

‘స్వర్’ మొదలగు శబ్దములును, నిపాతములును అవ్యయసంజ్ఞములు. లింగవచనవిభక్త్యాదికృత మగు మార్పు ఏదియు లేని పదముకు అవ్యయ మని పేరు. ‘నవ్యేతి ఇతి అవ్యయమ్’ అనగా మార్పు చెందనిది అని అవ్యయనామ భేదము సార్థకము ఈక్రింద స్వరాదులు వశించబడుచున్నవి వాటి తెలుగు అర్థములు కుండలిరలో చూపబడుచున్నవి.

స్వర్ (స్వర్గము); అస్తర్ (లోపల; ప్రారర్ (ప్రాతఃకాలము; పునర్ (మరల); సనుతర్ (అంతర్ధానముచెందుట); ఉచ్చైస్ (ఎత్తైన); నీచైస్ (క్రింది డైన); శనైస్ (మెల్లగా); ఋధక్ (సత్యముగా; వియోగ, శైప్ర్య, సామీప్య, లామవార్థములు గూడ నని కొందరు); ఋతే (మనహాయి చి; లేకుండగా); యుగ

1. ‘స్వర్’ మొదలగు ఐదు అవ్యయములను రేపాస్తములు. కావున ‘స్విర్యాలి’ ఇత్యాదులందు ‘హశి చ’ అనుసూత్రముచే [107] ‘రు’కు విహిత మగు ఉత్పలు రాదు.

పత్(ఒక్క మారుగా); ఆరాత్(దూరముగా. లేక)దగ్గరగా; పృథక్(వేరుగా); హ్యస్(నిన్న); శ్వస్(రేపు); దివా(పగటియందు); రాత్రౌ(రాత్రియందు); సాయమ్(సాయంకాలమున); చిమ్(చాలకాలము); మనాక్(కొంచెము); ఈషత్(కొంచెము); జోషమ్(సుఖముగా; మౌనముగా); తూష్టిమ్(మౌనముగా); బహిన్(వెలుపల); అవన్(వెలుపల); అధన్(క్రింద); సమయా(దగ్గర); నికషా(దగ్గర); స్వయమ్(తనంతతాను); వృథా(వ్యర్థముగా); నక్తమ్(రాత్రియందు) న(లేదు, కాదు); నజ్(నిషేధము); హేత్(కారణమున); ఇద్ధా(స్పష్టముగా); అద్ధా(స్పృటముగా; నిశ్చితముగా; తత్త్వము, అతిశయము అని కొందరు); సామి(సగము; జగుప్పితము); (గ. సూ.)¹వత్(వలె); బ్రాహ్మణవత్; (బ్రాహ్మణునివలె); క్షత్రియవత్(క్షత్రియునివలె); సనా(నిత్యము); సనత్(నిత్యము); సనాత్(నిత్యము); ఉపధా(భేదము); తిరన్²(దాగికొనుట; పరాభవము; అడ్డముగా); అన్తరా(మధ్యయందు; లేకుండగా)అన్తరేణ(మినహాయించి; లేకుండగా); జ్యోక్(చాలకాలము; ప్రశ్నార్థకము శీఘ్రముగా; ఇప్పుడు; కమ్)జల, శిరో, నిందాసుఖార్థకము); శమ్(సుఖము); సహసా(హఠాత్తుగా; అలోచించకుండగా); వినా(లేకుండగా); ననా(అనేకము; లేకుండగా); స్వస్తి(మంగలము); స్వధా(పితృహవిర్ధానము); అలమ్(భూషణము, చాలును; సామర్థ్యము; నిషేధము; నివారణము); వషట్; వౌషట్; శ్రౌషట్; (దేవతాహవిర్ధానము); అన్యత్(వేరైన); ఆస్తి(ఉన్నది); ఉపాంకు(అన్నట్టిచ్చారణము; రహస్యము); క్షమా(ఓర్పు); విహాయసా(అకాశము); దోషా(రాత్రి); మృషా(అసత్యము); మిథ్యా(అసత్యము); ముదా(వ్యర్థముగా); పురా(పూర్వమున; అనంతము; అనన్తభవిష్యత్తు); మిథో; మిథన్(పరస్పరము; రహస్యమున); ప్రాయన్(బహుళా; ఇరువురము)ముహూన్(మాటిమాటికి); ప్రవాహకమ్; ప్రవాహికా; (ఒక్కమృడిగా; పైకి); ఆర్యహలమ్(బలాత్కారముగా); అభీక్షమ్(మాటి మాటికి); సామ్; సార్దమ్(కూడా); సమన్(నమస్కారము); హిరుక్(విడచి.

1. “తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా

అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నక్షణాః షట్ ప్రకీర్తితాః”

అను కారిక ననుసరించి ఇది ఆరు అర్థములందు ప్రయోగింపబడును. సాధారణముగ సమానమునందే వచ్చును గాని స్వతంత్రముగ ప్రయోగింపబడదు.

2. ఇది స్వతంత్రముగ ప్రయోగింపబడదు. ‘బ్రాహ్మణవత్’, ‘క్షత్రియవత్’ అను నవి ఉదాహరణములు

3. ఇది స్వతంత్రముగ గాక ‘కృ’, ‘ధా’ ధాతువులతోడనే ప్రయోగింపబడును.

మినహాయించి); ధిక్ (ధీ); అవ (ప్రారంభము; అటువిమ్మట); అమ్ (శీఘ్రము; అల్పము); ఆమ్ (ఔను); ప్రకామ్ (వాచిపోవుట); ప్రకామ్ (సమానము); మా; మాజ్ (నిషేధము); ఆశృతిగణోఽయమ్.

ఈ స్వరాదిగణము ఆశృతిగణము. కావున నిట్టి పదములు ప్రయోగములో నున్న యడల ఈ గణమున జేర్చవచ్చును. ఉదాహరణకు ఈ క్రింది శబ్దము లను ఈ గణమున చేర్చవచ్చును:-

కామమ్ (స్వేచ్ఛగా); ప్రకామమ్ (అధికముగా); భూయన్ (మరల); సామ్రుతిమ్ (యుక్తము; న్యాయ్యము); పరమ్ (కాని); సాజ్ఞత్ (ప్రత్యక్షముగా); సాచి (అడ్డముగా); సత్యమ్ (అర్థాంగీకారము); మజ్జీ; ఆకు; యుటితి; యుగితి (శీఘ్రముగా); సంవత్ (సంవత్సరము); అవశ్యమ్ (తప్పకుండగ); సపది (వెంటనే) బలవత్ (అధికముగా); ప్రాదున్; అవిన్ (ప్రకాశమగుట); అవిశమ్; విత్యమ్; సదా; ఆజస్రమ్; సస్తతమ్ (ఎల్లప్పుడు); సుప్త (బాగుగా); పది (కృష్ణపక్షము); మది (కుక్కపక్షము); ఉపా (రాత్రి); రోదసి (భూమ్యాకాశములు); ఓమ్ (అంగీకారార్థము; బ్రహ్మ); ద్రాక్; తరసా (శీఘ్రముగా); దుష్ట (చెడ్డ); సు (పూజార్థకము); ఆః (ఆశ్చర్యార్థకము); కు (కుత్తితము; అల్పము); ఆజ్ఞసా (తత్త్వము; శీఘ్రముగా); మిథు (ద్వయము); అస్తమ్ (వినాశము); స్థానే (యుక్తము); తాజక్ (శీఘ్రముగా); చిరాయ; చిరరాత్రాయ; చిరస్య; చిరమ్; చిరేణ; చిరాత్ (చిరకాలము); వఽమ్ (కొంచెముమంచిది); అనుషక్ (అనుపూర్వ్యము; క్రమానుసారము). అనుషక్ (ఊహించుట); అమేనః (శీఘ్రముగా; ఇప్పుడే); ఇత్యాదులు. ఈ క్రింద చూపబడిన చాదులు నిపాతములు:-

చ (మరియు); వా (లేక-సందేహార్థకము); హ (ప్రసిద్ధ్యర్థకము); అహ (ఆశ్చర్యము; భేదము); ఏవ (ఏ-అవధారణము); ఏవమ్ (ఇట్లు); నూనమ్ (విశ్వయముగా); శశ్వత్ (ఎల్లప్పుడును); యగపత్ (ఒక్కమారుగా); భూయన్ (మరల; అధికము); కూపత్ (ప్రశ్న, ప్రశంస); కువిత్ (చాలా; ప్రశంస); నేత్ (శంకా; ప్రతిషేధ-విచారనముచేయుములు; అట్లుకాకపోయినచో); చేత్ (అతైతే); చణ్ (అతైతే); యత్ర (ఎక్కడైతే; నింద; అమర్షము); కచ్చిత్ (ఇష్టప్రశ్న); నహ (నిషేధపూర్వక ప్రారంభము) హస్త (హర్షము; విషాదము; ఆహ్వానము); మాకి; మాకిమ్; నకి; నకిమ్ (విధచి; మినహాయించి); మాజ్; సజ్ (నిషేధము); యావత్ (ఎంతైతే) తావత్ (అంత); తైవ; నైవ; దైవ (వితర్కము); దై (దానము; అనాదరము);

¹శ్రౌషట్;వౌషట్;స్వాహా (దేవతాహవిర్దానము); స్వధా (పితృహవిర్దానము);
వషట్ (దేవతాహవిర్దానము); తుమ్ (నీవు); తథాహి (అది యుక్తమేకదా); ఖలు
(విషేధవాక్యాలంకార,నిశ్చయములు); కిల (అట-ప్రసిద్ధి; ఇవార్థము, వృత్తాంతము);
అథో: అథ (మంగలానంతరారంభ, ప్రశ్న, కార్తాన్నిధికార, ప్రతిజ్ఞా, సముచ్చ
యార్థకము); సుప్థు (బాగుగనున్న); స్య (భూతకాలము); అదహ (ప్రారంభము;
హింస; కుత్సనము);

గ.నూ. ఉపసర్గవిభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ.

ఉపసర్గలవరే నుండునవియు, తిజ్జన్విత్యభక్త్యంతముల వరే నుండునవియు
స్వరముల వరే నుండునవియు వగు శబ్దములు చాదిగజాంతర్గతములు. కావున
అవి కూడ విపాతసంజ్ఞకములై అవ్యయము లగును.

అవదత్తమ్, అహంయుః, అస్తీక్షీరా.

‘అవదత్తమ్’-దీనియందలి ‘అవ’అనునది ఉపసర్గసదృశమే గాని ఉప
సర్గము కాదు. కావుననే ‘అవ ఉపసర్గత్వః’అను సూత్రముచే తాదేశము రాదు.
తాదేశము వచ్చినచో ‘అవత్తమ్’అను రూపము సిద్ధించియుండెడిది.

‘అహంయుః’లోని ‘అహం’అనునది అహంకారార్థక మగు సుబింతప్రతి
రూపకావ్యయము కాని సుబింతము కాదు. సుబింతమై యున్నచో “అహంకుభ
మోద్యున్”అను సూత్రముచే (1195) వీణాతి మగు ‘యన్’ ప్రత్యయము పర
మగునపుడు ‘ప్రత్యయోక్తరపదయోశ్చ’అను సూత్రముచే (1082) మవస్యంతభాగ
మునకు మదాదేశము వచ్చి ‘మద్యుః’అను రూపము సిద్ధించెడిది.

‘అస్తీక్షీరా’అనునపుడు ‘అస్తీ’అనునది తిజ్జన్తప్రతిరూపకావ్యయము
కావుననే ‘అస్తీక్షీరం యస్యాస్యా’అను సర్థమున క్షీరశబ్దముతో సమసింపినది.
తిజ్జన్త మైనచో సమాసము అసంభవ మయ్యెడిది.

అ, ఆ, ఇ, ఈ, ఉ, ఊ, ఏ, ఐ, ఓ, ఔ.

ఇవి స్వరప్రతిరూపకావ్యయములు—విపాతములు. వీటికి ప్రత్యేకార్థ
ములు గలవు. ‘అ’సంబోధన, విషేధతిరస్కారార్థకము, ‘ఆ’వాక్యస్మరణార్థకము.

1 స్వరాదిగణమున పరిపఠనమున కొన్ని పదములు మరల ఈ చాదినిపాతలలో
స్వరభేదము నిమిత్తము పఠింపబడినవి. స్వరాదిగణమునందలి యవ్యయములు అర్థవాన
కములు. చాదినిపాతములు విభిన్నార్థపూర్వకములు.

‘ఇ’సంబోధనజుగ్గుప్పావిస్మయార్థకము. మిగిలిన ఏడును సంబోధనార్థనూచకములు.

వకు(బాగుగా); కుకమ్(శీఘ్రముగా); యథాకథాచ(ఏదియో విధముగా, అనాదరము); పాట్; ప్యాట్; అజ్జ; హై; హే; థో; అయే (సంబోధననూచకములు); ద్య (హీంస; ప్రాతికూల్యము); విషు(అనేకవిధమైన); ఏకపదే(ఒక్క-మారు; అసౌకృత్యము); యత్(కుత్స-నింది); ఆతః(ఇందువలన);

చాదిరప్యాకృతిగణః.

చాదిరణము కూడ ఆకృతిగణమే. కావున ఇట్టి పోలిక గల శబ్దములు ప్రయోగమున నున్నచో ఇందు చేర్చవచ్చును. ఉదాహరణకు:-

యత్ (ఏకారణమువలన); తత్ (ఆకారణమువలన); ఆహోస్వీత్ (లేక-అట్లుకాక); వ. (సమానత్వము); అద్యత్వే (ఈరోజులలో); సకృత్ (ఒకపర్యాయము); అసకృత్ (మాటిమాటికి); ప్రేత్య (పరలోకము); అముత్ర (పరలోకమున); అహ్నయ(శీఘ్రముగా); సత్వరం(శీఘ్రముగా); జాతు(ఎప్పుడైనను); అహో(ఆశ్చర్యము); ఉతాహో(వికల్పము); కిముత(వికల్పము; చెప్పనేల?); ప్రసహ్య(బలాత్కారముగా); కించ(మరియు); ఇతి(సమాప్తి); పశ్యాత్ (వెనుక); భృశమ్(అత్యంతము); ఉరరీ, ఊరీ(అంగీకారము); అతః(ఈకారణమువలన); హార్యేద్యః(నిన్న); అద్య(నేడు); పరశ్యః(ఎల్లండి); పరేద్యవి(మరునాడు); పరత్ (నిరుడు); పరారి(ముందరేడు); ఐషమః(ఈసంవత్సరమున); సమ్ (అంతటను); సుకమ్(అతిశయము); చటు. చాటు(ప్రియవాక్యము); హమ్ (జడిపించట); ఇవ(సాదృశ్యము);

స్వరాదివాదులు రెండును ఆకృతిగణములే యైనను నిపాతస్వరము కావలసిన పదములను చాదిరణమునందును, ఇతరశబ్దములను స్వరాదిరణమునందును చేర్చవలెను.

369. తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః1.1.38

యస్మాత్సర్వా విభక్తిరోత్పద్యతే స తద్ధితాన్తోఽవ్యయం స్యాత్.

‘స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్’నుండి ‘అవ్యయమ్’ అనువర్తించును. “దేని కంటె సంపూర్ణ విభక్తి-అనగా వచనక్రియాత్మక మగు విభక్తిపుట్టదో (రాదో) అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతము కూడ అవ్యయ మగును”.

‘అసర్వవిభక్తిః’ అనుదానిటి ‘సర్వవిభక్తులపుట్టని’ అను అర్థము చెప్పవలసి యున్నది. కాని అవ్యయములకంటె గూడ అన్ని విభక్తులను అంగీకరింపబడియున్నవి కావున ఆ యర్థము యుక్తము కాదు. కాని అవ్యయములకంటె కేవలము ఏకపదనవిభక్తి ప్రత్యయములు మాత్రమే చేర్చబడు నని భాష్యము నందు సూచింపబడుటచే ‘సంపూర్ణవిభక్తి పుట్టని’ అను నర్థము చెప్పబడినది.

పరిగణనం కర్తవ్యమ్-తసిలాదయః ప్రాకృషపః, శన్ప్రభృతయః ప్రాకృమాసాస్తేభ్యః, అమ్, ఆమ్, కృతోష్టాః; తసివతీ, నానాఞౌ. ఏతదన్తమవ్యయమ్: అత ఇత్యాది.

ఇట్టి తద్దిత ప్రత్యయాంతశబ్దములలో గూడ కొన్ని ‘పచతి రూపమ్’, ‘పచతి ల్పమ్’ ఇత్యాదులకు అవ్యయత్వము సమ్మతిము కాదు గాన అవ్యయత్వ సంపాదకము లగు ప్రత్యయముల పరిగణనము చేయవలెను. ‘పఞ్చమ్యాస్తసిల్’ 5-3-7 అను సూత్రము (1199) మొదలు ‘యాప్యేషాశప్’ 5-3-47 అను సూత్రమునకు ముందు విధింపబడిన ప్రత్యయములు, “బహ్వల్పార్థాచ్చస్కారకావన్య తరస్యామ్” 5-4-42 సూత్రము (1288) మొదలు ‘సమాసాస్తాః’ 5-4-68 సూత్రమునకు ముందు విధింపబడిన ప్రత్యయములు, ‘అముద ఛస్తి’ 5-4-11 అను సూత్రముచే విహిత మగు ‘అమ్’ ప్రత్యయము; “కిమేత్తిజవ్యయసూదావ్య ద్రవ్యప్రశ్నే” 4-4-11 అను సూత్రముచే విధింపబడిన ‘అమ్’ ప్రత్యయము, ‘సజ్ఞాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్’ ‘ద్వితీచతుశ్చస్సుచ్’ ‘విభాషా బహోర్’ అను సూత్రత్రయముచే విహితము లగు ‘కృత్వసుచ్’ ‘సుచ్’, ‘ధా’ ప్రత్యయములు, ‘రసిశ్చ’ అను సూత్రముచే విధింపబడిన ‘తసి’ ప్రత్యయము ‘తేన’ తుల్యం క్రియా చేద్యతిః’ (1149) ‘తత్ర తస్యేవ’ (1150) అను సూత్రములచే విహితమగు ‘పతి’ ప్రత్యయము; ‘వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ స సహ’ అను సూత్రముచే విహితము లగు ‘నా’ ‘నాఞౌ’ ప్రత్యయములు- ఈ తద్దిత ప్రత్యయములంతమందు గల ‘అతః’ ఇత్యాదిపదములు అవ్యయము లగును.

370. కృన్మేజ న్తః 1.1.39

కృద్యో మాన్త ఏజ న్తశ్చ తదన్తమవ్యయం స్యాత్. స్మారం స్మారం. జీవనే. పిబర్ద్యే.

కృత్, షేజస్తః (మ + ఏజస్తః). మకారాంతమును ఏజంతమును (ఏ, ఓ, ఐ, ఔలు అంతమున గలది) అగు కృత్ ప్రత్యయము అంతమున గల పదము అవ్యయసంజ్ఞక మగును.

‘స్మారంస్మారమ్’ అనునది ‘అభీక్ష్యే ఇముల్’ అను సూత్రముచే (888) విహిత మగు ఇముల్ (అమ్) ప్రత్యయమును చేర్చుటచే సిద్ధించినది. ఇది మాస్తకృత్ప్రత్యయాంతము గాన అవ్యయము. ‘జీవసే’ ‘పిబద్యై’ అనునవి ‘జీవ’ ‘పా’దాతువులకు ‘తుమర్థే సే సేన్’ ఇత్యాదిసూత్రముచే విధింపబడిన ‘సే’ ‘శద్యై’ ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నేర్పడినవి. ఈ కృత్ప్రత్యయములు ఏజస్తములు గాన ఈ పదములకు అవ్యయత్వము, ఇట్లే మాస్త మగు తుమున్ (తుమ్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్నము లగు ‘కర్తుమ్’ ‘గర్తుమ్’ ఇత్యాది శబ్దముల కవ్యయత్వము సిద్ధించును.

371. క్త్వాతోసున్ కసున్ 1.1.40

ఏతదస్తమవ్యయమ్. కృత్వా, ఉదేతోః, విస్పహః.

‘క్త్వా’ ప్రత్యయాస్త, ‘తోసున్’ ప్రత్యయాస్త ‘కసున్’ ప్రత్యయాస్తశబ్దములు అవ్యయసంజ్ఞక లగును.

‘కృత్వా’ అనునది ‘క్త్వా’ ప్రత్యయాంతము గాన అవ్యయ మైనది. క్త్వా ప్రత్యయము ‘సమానకర్తృకయోః పూర్వకారే’ (882) ‘అలంఖ్యోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా’ (881) అను సూత్రములచే విధింపబడినది.

తుమున్నర్థకము లగు ‘తోసున్’ ‘కసున్’ అను వైదిక ప్రత్యయములు ‘ఈశ్వరే తోసున్ కసునో’ అను సూత్రముచే విధింపబడినవి. ‘ఉదేతోః’ అనునది ఉత్పూర్వక మగు ‘ఇతో’దాతువునకు తోసున్ (తోస్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మైన రూపము. ‘విస్పహః’ అనునది విధిపూర్వకస్పృహాతువునకు ‘కసున్’ (అస్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడినది. ఈ సూత్రముచే ఈ రెంటికిని అవ్యయత్వము సిద్ధించినది.

371. అవ్యయీభావశ్చ 1.1.41

అధిహరి.

అవ్యయీభావసమాసము కూడ అవ్యయ మగును.

‘అవ్యయం విభక్తి’ ఇత్యాదిసూత్రముచే (811) ‘అధి’, ‘హరి’ అను పదములకు అవ్యయీభావసమాసము. కావున ‘అధిహరి’ అనునది ఈ సూత్రముచే అవ్యయ మైనది.

373. అవ్యయాదాపుపః 1.4.81

అవ్యయాద్విహితస్య అపః సుపశ్చ లుక్. తత్ర శాలాయామ్.
'ఙ్యక్షత్రియాద్వజోతో యాని లుగణిజ్ఞాః' నుండి 'లుక్' అనువర్తించును.
"అవ్యయముకంటె విహిత మగు 'అప్'కు 'సుప్'కు లోపము వచ్చును."

'సప్తమ్యాత్మర్' అను సూత్రముచే (1203) సప్తమీవిభక్తికి 'త్ర' ప్రత్యయము చేయగా 'తత్ర' అనునది సిద్ధించినది. ఇచట 'శాలాయామ్' అను విశేష్యపదము ప్రీలింగము గాన 'తత్ర' అనుదానికి ప్రీత్యమున 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే చేర్చబడిన 'టాప్'కు ఈ సూత్రముచే లోపము. అవ్యయములు కూడ సుబ్దస్తములే యను విషయమును ఈ సూత్రము తెలుపుచున్నది.

సద్యశం త్రిపు లిక్లేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు

'సనేషు చ సర్వేషు యన్నవ్యేతి తదవ్యయమ్.

ఈ శ్లోకమున అవ్యయలక్షణము చెప్పబడుచున్నది:-

ఏది మూడు లింగములందును, అన్ని విభక్తులందును, అన్ని వచనములందును, ఒకే విధముగ నుండునో, మార్పును చెందదో అది యవ్యయము.

లింగబోధక మగు 'టాప్' ప్రత్యయము, 'సుప్' ప్రత్యయములును చేరినను అవి 'అవ్యయాదాపుపః' అను సూత్రముచే లోపించిపోవును గాన తత్త్వత్రవికారమేదియు అవ్యయమున కానరాదని భావము.

వష్టి భాగురిల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః

ఆపం చైవ హలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశా.

ఇతి అవ్యయ ప్రకరణమ్. ఇతి సుబ్దస్తమ్.

ఇతి పూర్వార్థమ్.

'అప్' 'అపి' అను ఉపసర్గలయందలి మొదటి అకారమునకు లోపము వచ్చుననియు, కొన్ని హలంతశబ్దములకు గూడ 'అప్' చేర్చబడే 'వాచా' 'నిశా' 'దిశా' వంటి శబ్దములు సిద్ధించుననియు భాగురి యను వైయాకరణుడు అంగీకరించుచున్నాడు. ఇట్లు అల్లోపముచే 'వగాహః', 'అవగాహః', 'పిధానమ్', 'అపిధానమ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

అవ్యయప్రకరణము సమాప్తము. సుబ్దస్తప్రకరణము మాప్తము

పూర్వార్థము సమాప్తము.

అథ ఉత్తరార్థమ్

అథ తిజ నై ఛాది ప్రకరణమ్

సంస్కృతమున ధాతువు లన్నియు ఛాదులు, అదాదులు, జహోత్థాదులు, దివాదులు, స్వాదులు, తుదాదులు, రుధాదులు, తన్వాదులు, క్ర్యాదులు, చురాదులు అని పదిగణములుగ విభజింపబడి యున్నవి :-

ఛాద్యదాదిర్జహోత్థాదిర్దివాదిః స్వాదిరేవ చ
తుదాదిశ్చ రుధాదిశ్చ తనుక్ర్యాదిచురాదయః.

ఈ ప్రకరణమున ఛాదిధాతువుల ప్రక్రియ చూపబడుచున్నది.

లట్, లిట్, లుట్, లృట్, లేట్, లోట్, లజ్, లిజ్, లుజ్, లృజ్, ఏషు పశ్చిమో లకారశ్చన్దోమాత్రగోచరః.

‘లట్’ మొదలగు పదింటియందును లకార ముండుటచే వీటికి లకారము అని పేరు. ఈ లకారములు కాలాదిబోధనము నిమిత్తము ధాతువునకు చివర చేర్చబడును. ఇందు ఐదవ లకార మగు ‘లేట్’ వేదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును. లౌకికభాషలో దాని ప్రయోగము లేదు.

375. లః కర్మణి చ భావేచాఽకర్మకేభ్యః 1.4.69

లకారాః సకర్మకేభ్యః కర్మణి కర్తరి చ స్యురకర్మకేభ్యో భావే కర్తరి చ.

చకారముచే ‘కర్తరి కృత్’ నుండి ‘కర్తరి’ అను పదము అనుకర్షింపబడును. ‘ధాతోః’ అధికారము. లకారములు సకర్మకధాతువులకు కర్మార్థకర్తృత్వములందును, అకర్మకధాతువులకు భావకర్మార్థములందును (చేర్చబడును) వచ్చును.

‘ఫలవ్యాపారయోగ్ధాతుః’ అను న్యాయముచే ధాతువు ఫలమును వ్యాపారమును బోధించును. ఉదాహరణకు: - ‘పచో’ ధాతువునకు విక్లిప్తీకి-అనగా వియ్యము మొదలగునది ఉడికి ఉబుకుటకు-అనుకూల మగు వ్యాపారము (వని), అని యర్థము. అందు విక్లిప్తీ ఫలము. ఈ ఫలమునకు ఆశ్రయ మగుదానికి కర్మ యనియు, వ్యాపారమునకు ఆశ్రయ మగుదానికి కర్త యనియు, వ్యాపారమునకు భావ మనియు పేర్లు. వై యుదాహరణమున విక్లిప్తిరూపఫలము అన్నమునందున్నది గాన అది కర్మ. దాని కనుకూల మగు వ్యాపారము దేవదత్తునియందున్నది గాన దేవదత్తుడు కర్త. ఆ వ్యాపారము (వండుట) భావము.

ఫలము వ్యాపారము రెండును వేరు వేరు స్థలములందున్నచో నాధాతువు సకర్మకము. ‘పచో’ ధాత్యర్థ మగు ఫలము అన్నమునందును, వ్యాపారము దేవదత్తుని యందును ఉన్నది గాగ నిది సకర్మకము. ఫలవ్యాపారములు రెండును ఒకే వ్యక్తీయం దున్నచో నది ఆకర్మకము. ‘స్వపచో’ ధాతువునకు నిద్రించుట యని యర్థము. నిద్రపలన కలుగు సుఖరూప మగు ఫలము, తదనుకూలవ్యాపారము ఈ రెండును దేవదత్తునియందే యున్నవి గాన ఈ ధాతువు ఆకర్మకము.

ధాతువునకు కర్తృత్వమున లకారమును జేర్చినచో-అనగా లకారము కర్తను బోధించినచో-కర్తృవాచ్యము (కర్తరి ప్రయోగము) అనియు, కర్మార్థమున జేర్చినచో-అనగా లకారము కర్మను బోధించుచో-కర్మవాచ్యము (కర్మణీ ప్రయోగము) అనియు, భావార్థమున జేర్చినచో-అనగా లకారము వ్యాపారమును మాత్రము బోధించినచో- భావవాచ్యము (భావే ప్రయోగము) అనియు పేర్లు. ‘పవతి’ (వండుచున్నాడు) అనునపుడు లకారము వండుచున్న కర్త యగు దేవదత్తుని చెప్పుచున్నది. ‘పవ్యతే’ (వండబడుచున్నది) అనునపుడు వండబడుచున్న (కర్మ యగు) అన్నాదికమును చెప్పుచున్నది. కావున వై రెండు క్రియలకు వరుసగా కర్తృవాచ్య, కర్మవాచ్యము లని పేర్లు. ‘రామేజసుప్యతే’ (రామునిచే-రాముడు-నిద్రపోవుట) అనునపుడు లకారము నిద్రించుట యను వ్యాపారమును మాత్రము బోధించుచున్నది గాన నీ క్రియ భావవాచ్యము. ఈ విధముగ లకారములు కర్తృత్వ, కర్మ, భావములను బోధించుచుండును. సకర్మక ధాతువులు కర్తృ, కర్మవాచ్యములందును. ఆకర్మక ధాతువులు కర్తృభావవాచ్యములందును ప్రయోగింపబడును.

376. వర్తమానే లటో 3.2.123

వర్తమానక్రియావృత్తేర్థాతోర్లటో స్యాత్. అటావిత్, ఉచ్చారణ సామర్థ్యాత్ అన్య నేత్త్వమ్. 'భూ'సత్తాయామ్. కర్తృవివక్షయాం 'భూత్' ఇతి స్థితే.

'దాతోః' అనునది తృతీయాధ్యాయ సమాప్తివరకు అధికారముగ వచ్చును. వర్తమానకాలమునకు సంబంధించిన క్రియను (పని) బోధించు ధాతువు కంటె (పఁముగ) 'లటో' వచ్చును.

'లటో'లోని అకారబహుకారములు ఇచ్ఛంజ్ఞకములు. అకారమునకు 'లళకృత్ ద్రితే' అను సూత్రముచే (136) ఇత్సంజ్ఞ రాదు. ఏల యన ఇత్సంజ్ఞ చేసిన వక్షమున లకారోచ్చారణమే వ్యర్థ మగును. ఇత్సంజ్ఞాప్రయుక్త మగు విశేష కార్యము కూడ ఏదియును లేదు.

'భూ' ధాతువునకు 'ఉండుట' యని యర్థము. దీనికి కర్తృ, వివక్షలో కర్తృ వాచ్యమున పై సూత్రముచే 'లటో' చేసిన ఏమృట 'భూత్' అని యుండగా.

377. తివ్, తన్, యి, నివ్, తన్, థ, మివ్, వన్, మన్,

తాఽఽతాం, యు, థాసాఽఽథాం, ధృమిడ్వహి, మహిజ్ 3.4.99

ఏతేఽష్టాదశలాఽఽదేశాః స్యుః.

తివ్, తన్, యి, నివ్, తన్, థ, మివ్, వన్, మన్, త. ఆతామ్, యు, థాన్, ఆథామ్, ధృమ్, ఇట్, వహి, మహిజ్, అను నీ పదునెనిమిదియు అకారమున కాదేశముగ వచ్చును.

'తివ్'లోని 'తి' మొదలు 'మహిజ్'లోని 'జ్' వరకు ప్రత్యాహారము చేయుటచే ఈ పదునెనిమిది ప్రత్యయములకు 'తిజ్' అని పేరు. అట్లే పదవ దగు 'త' మొదలు చివరి 'జ్' వరకు ప్రత్యాహారము చేయుటచే నా తొమ్మిది ప్రత్యయములకును 'తజ్' అని పేరు.

378. లః పరస్మైపదమ్ 1.4.99

లాదేశాః పరస్మైపదసంజ్ఞాః స్యుః.

అకారస్థానమున వచ్చిన ఆదేశములు పరస్మైపదసంజ్ఞకము లగును. ఈ సూత్రముచే అకారస్థాన వచ్చిన పదునెనిమిది ప్రత్యయములకును పరస్మైపద సంజ్ఞ రావలసి యుండగా:-

379. తజాఽఽనా వాత్మనేపదమ్ 1.4.100

‘తజ్’ప్రత్యాహారః, కానచ్ కానచౌ చ ఏతత్సంజ్ఞాః స్యుః.
పూర్వసంజ్ఞాపవాదః.

‘తజ్’అనునది ప్రత్యాహారము. ‘తజ్’లు ‘కానచ్’‘కానచ్’ప్రత్యయములును ఆత్మనేపదసంజ్ఞకము లగును. ఈ సూత్రము ‘లః పరస్మైపదమ్’అను సూత్రమునకు అవవాదము. కావున పరస్మైపదసంజ్ఞను బాధించి తజాదులకు ఆత్మనేపదసంజ్ఞమాత్రము లభించును.

లకారములస్థానమున ఈ ‘తజ్’ప్రత్యయములే కాక ‘లిటః కానజ్ఞాః’, (831) ‘క్వసుశ్చ’, (832) ‘లిటః శతృకానచావప్రథమాసమానాధికరణే’ (834) ‘ల్యటః సద్వా’, (838) ‘తాచ్చీల్యవయోవచనేషు చానశ్’, అను సూత్రములచే ‘కానచ్’ ‘క్వసు’ ‘శతృ’ ‘కానచ్’ ‘చానశ్’ అను ప్రత్యయములు గూడ విధింపబడినవి. ఇవి యన్నియు లాదేశములే. అందు ‘తజ్’ ‘కానచ్’ ‘కానచ్’లకు ఈ సూత్రముచే ఆత్మనేపదసంజ్ఞ విధింపబడినది. ‘కానచ్’ ‘కానచ్’ ‘చానశ్’లలో ‘అను’ అనునది మాత్రమే కేషించును. ఐనను మొదటి రెండిటికే ఈ సూత్రమున ‘అను’ అను పదముచే గ్రహణము.

380. అనుదాత్తజిత ఆత్మనేపదమ్ 1.3.12

అనుదాత్తేతో జితశ్చ ధాతోరాత్మనేపదం స్యాత్.

అనుదాత్త మగు ‘అన్’ ఇత్సంజ్ఞకముగా గలదియు, జకారేత్సంజ్ఞకమును అగు ధాతువునకు ఆత్మనేపదములు (తజ్, కానచ్, కానచ్) వచ్చును.

‘ఏదస్యద్ధౌ’ మొదలగు ధాతువులు అనుదాత్తైత్సములుగ ధాతుపాఠమున చూపబడినవి ‘శీజ్’ మొదలగు కొన్ని ధాతువులకు జకారానుబంధము చేర్చబడినది. ఈ రెండు విధములగు ధాతువులకును ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును.

381. స్వరితశ్శతః కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే 1.3.72

స్వరితేతో శితశ్చ ధాతోరాత్మనేపదం స్యాత్. కర్తృగామిని క్రియాఫలే.

ఇత్సంజ్ఞక మగు స్వరితము కలదియు, ఇత్సంజ్ఞకమగు శకారము కలదియు నగు ధాతువునకు క్రియాఫలము కర్తను చెందునపుడు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చును.

‘యజ్ఞదేవపూజానక్షాతికరణదానేషు’ అను ధాతువునందలి జకారోత్తరపర్తి యగు ఆకారము స్వరితము, ఇత్సంజ్ఞకము. ‘దుకృష్ణ కరణే’ అను ధాతువు నందలి జకారము ఇత్సంజ్ఞకము. కావున నిట్టి ధాతువులు క్రియాఫలము కర్తకు చెందునపుడు ఆత్మనేపదమున ప్రయోగింపబడును. పరునకు చెందినచో పరస్మై పదమున ప్రయోగింపబడును.

‘ఆత్మనేపదము’ ‘పరస్మైపదము’ అను పేర్లు సార్థకములు. ధాతుబోధిత మగు ఫలము కర్తకు చెందినచో ఆత్మనేపదము, పరునకు చెందినచో పరస్మై పదము. సంస్కృతమున కొన్ని ధాతువులు నియతముగ ఆత్మనేపదులు, కొన్ని పరస్మైపదులు. అట్టి ధాతువుల విషయమున ఈ నియమమును పూర్తిగ పాటించుట శక్యము కాదు. ఉదాహరణమునకు: - ‘ఖాద్య భక్షణే’ అను ధాతువు నిత్యము పరస్మైపదమునందు ప్రయోగింపబడును. కాని భుజించుటవలన కలుగు, తృప్తి రూప మగు ఫలము కర్తకే చెందుచున్నది కాని పరునకు కాదు. కాని ‘స్వరితేత్’ అను ‘జేత్’ అను నగు ధాతువులు మాత్రము ఉభయపదులు గాన వీటిని అర్థానుసారముగా ఆత్మనేపద పరస్మైపదములందు ప్రయోగింపవచ్చును.

382. శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్ 1.3.78

ఆత్మనేపదనిమిత్తహీనాద్ధాతోః కర్తరి పరస్మైపదం స్యాత్.

ఇతరవిధమగు-అనగా ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చుటకు నిమిత్తములు లేని-ధాతువునకు కర్తృత్వమున పరస్మైపదప్రత్యయములు వచ్చును.

పై సూత్రములందు ఆత్మనేపదనిమిత్తములు చూపబడియున్నవి. ధాతువు ‘అనుదాత్తేత్’ గాని ‘జీత్’ గాని యైనను, ధాతువు ‘స్వరితేత్’ గాని ‘జేత్’ గాని యై యుండి ఫలము కర్తృగామి యైనను ఆత్మనేపదము వచ్చును. ఈ నాల్గిని ఆత్మనేపదనిమిత్తములు. ఈ నాల్గి నిమిత్తములలో నే యొక్కటియులేని ధాతువునకు కర్తృవాచ్యమునందు మాత్రమే, పరస్మైపదప్రత్యయములు వచ్చును. అనగా ఏధాతువునకైనను కర్మవాచ్య, భావవాచ్యములందు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు మాత్రమే వచ్చును. భూధాతువునకు ఆత్మనేపదనిమిత్తములలో ఏ నిమిత్తమును లేదు గాన నిది పరస్మైపద.

383. తిజశ్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమౌత్తమాః 1.4.101

తిజః ఉభయోః పదయోః త్రయశ్చికాః క్రమాదేతత్సంజ్ఞాః స్యుః.

‘లఃపరస్మైపదమ్’, ‘తజానావార్తనేపదమ్’ నుండి ‘పరస్మైపదమ్’ “ఆత్మనేపదమ్” అనువర్తించును పరస్మైపదాత్మనేపద తిజ్ ప్రత్యయముల మూడేసి ప్రత్యయములకు వరుసగా ప్రథమపురుషమధ్యమపురుషోత్తమపురుషము లని పేరు.

తిజ్ ప్రత్యయములలో మొదటి తొమ్మిది ప్రత్యయములును పరస్మైపద ములు, చివరి తొమ్మిది ప్రత్యయములును ఆత్మనేపదములు. ఈ ప్రత్యయము లను మూడు మూడు చొప్పున విభజింపగా పరస్మైపదములు మూడు గణము లును, ఆత్మనేపదములు మూడు గణములును అగును. ఈ మూడు త్రికము లకును వరుసగా ప్రథమపురుషము మధ్యమపురుషము, ఉత్తమపురుషము అని పేర్లు.

384. తాన్యైకవచనద్వైవచబహువచనాన్యైకః 1.4.102

లబ్ధిప్రథమాదిసంజ్ఞాని తిజస్త్రీణి త్రిణి ప్రత్యేకమేకవచనాది సంజ్ఞాని న్యుః.

పైసూత్రమునుండి ‘తిజః’, ‘త్రిణి’, ‘త్రిణి’ అనువర్తించును. అట్టి— అనగా ప్రథమపురుషాదిసంజ్ఞలు గల ఆ మూడు ‘తిజ్’ ప్రత్యయములు ప్రత్యే కము (ఒక్కొక్కటి) ఏకవచనము, ద్వైవచనము, బహువచనము అను సంజ్ఞ కలవై యగును.

పరస్మైపదములు.

ఆత్మనేపదములు.

ఏ.	ద్వి.	బి.	ఏ.	ద్వి.	బి.
ప్రథమపురుషము.	తివ్ తన్ రి		త	అతామ్	రు
మధ్యమపురుషము.	సివ్ థన్ థ		థాన్	అథామ్	ధ్వమ్
ఉత్తమపురుషము.	మివ్ వహి మహిజ్		ఇబ్	వహి	మహిజ్.

ఏవ్యుడే యే పురుషము వచ్చునో నియమము చెప్పబడుచున్నది:-

385. యుష్మద్భ్యుపవదే సమానాధికరణే

స్థానిన్యైవే మధ్యమః 1.4.105

తిజ్వాచ్యకారకవాచిని యుష్మది ప్రయుజ్యమానే ప్రయుజ్య మానే చ మధ్యమః.

‘లః పరస్మైపదమ్’ నుండి ‘లః’ అనువర్తించును. ఒకే అర్థమును బోధించు వదములకు సమానాధికరణము అని పేరు. ఇచట సమానాధికరణము

అనగా 'యుష్మచ్ఛబ్దము' 'తిజ్' ప్రత్యయము గూడ ఒకే యర్థమును బోధింప వలె నని యర్థము. 'స్థానిని' అనగా 'ప్రసక్తే' అని యర్థము. ప్రయోగింప కున్నను అర్థమును బోధించునది. అనగా 'అప్రయుక్తము' అని యర్థము.

తిజ్ చే బోధింపబడుచున్న కారకమును బోధించు యుష్మచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపబడినను ప్రయోగింపబడకున్నను మధ్యమపురుషము వచ్చును.

లకారము దాని స్థానమున వచ్చిన 'తిజ్' ప్రత్యయము కర్తృకారకమును గాని కర్మకారకమును గాని బోధించును. యుష్మచ్ఛబ్దము కూడ ఆ కారకమునే బోధించినచో మధ్యమపురుష ప్రత్యయములు - 'సిప్, థస్, థః, థాస్, ఆథాప్, ధ్వప్' అనునవి. లకారస్థానమున వచ్చును. యుష్మచ్ఛబ్దమును తప్పక ప్రయోగింప వలె నను నియమము లేదు; దాని యర్థము గమ్యమైన చాలును. కావున 'హే రామ : రక్ష' ఇత్యాదులలో అవ్యాప్తిలేదు.

386. అస్మద్భ్యుత్తమః 1.4.107

తథాభూతేనైస్మది ఉత్తమః.

పై సూత్రమునుండి 'సమానాధికరణే', 'ఉపపదే', 'స్థానిని', 'అప్' అనువర్తించును. అట్టి - అనగా 'తిజ్' చే బోధింపబడుచున్న కారకమును బోధించు అస్మచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపబడినను, ప్రయోగింపబడకున్నను లకారస్థానమున ఉత్తమ పురుషము వచ్చును.

387. శేషే ప్రథమః 1.4.108

మధ్యమోత్తమయోరవిషయే ప్రథమః స్యాత్.

మధ్యమోత్తమపురుషముల కవకాళము లేని ఇతరస్థలములందు ప్రథమ పురుషము వచ్చును.

'భూ'దాతువునకు కర్తృవివక్షయందు వర్తమానమున (భూలత్) 'భూ + ల్' అని యుండగా ప్రథమపురుషైవచనమున లకారస్థానమున 'తిప్' అను పరస్మైపద 'తిజ్' ప్రత్యయము వచ్చినది. 'తిప్'లోని పకారమునకు హలంత్య సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ - 'భూ తి' అని యుండగా:-

388. తిజ్ శిత్ సార్వధాతుకమ్ 3.4.113

తిజః శితశ్చ ధాత్వధికారోక్తాః ఏతత్సంజ్ఞాః స్యుః.

'దాతో' అధికారమున విధింపబడిన 'తిజ్' అను, శకారేత్సంజ్ఞక ప్రత్యయములు సార్వధాతుకసంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే ధాత్వధికారోక్త మగు 'తి'అనునది సార్వధాతుక మైనది.

390. కర్తరి శవ్ 3.1.68

కర్తర్థే సార్వధాతుకే పరే ధాతోః శవ్.

'సార్వధాతుకే యక్'నుండి 'సార్వధాతుకే'అనియు, 'ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యజ్'నుండి 'ధాతోః'అనియు అనువర్తించును. కర్తర్థక మగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు ధాతువు కంటె (పరముగ) 'శవ్'ప్రత్యయము వచ్చును.

'తిజ్'లు పర మగునపుడు విహితము లగు శబ్దాదులకు వికరణ మను పేరు ప్రాచీనాచార్యప్రోక్తము.

కర్తర్థక మగు లకారము స్థానమున వచ్చిన 'తిజ్'ప్రత్యయములు గూడ కర్తర్థకములే గాన 'భూ + తి' యనునపుడు కర్తర్థక మగు సార్వ ధాతుకము పరముగ నున్నది. కావున ధాతువునకు పరముగ 'శవ్'ప్రత్యయము వచ్చినది. 'శవ్'లోని శకారము 'లశక్యతద్ధితే'అను సూత్రముచేతను (136) పకారము హలన్యసూత్రముచేతను (1) ఇత్సంజ్ఞకములు. 'అ'మిగులును. 'భూ + అ + తి'అని యుండ 'యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాదిప్రత్యయే జ్ఞమ్' అను సూత్రముచే (133) 'శవ్'పరముగనున్నపుడు 'భూ'అనుదానికి అజ్ఞసంజ్ఞ యున్నది గాన:—

390. సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః 7.3.84

అనయోఃపరయోరిగన్తజ్జన్యగుణః. అవాదేశః- భవతి. భవతః.

'మిదేర్గుణః'నుండి 'గుణః' అనువర్తించును. 'ఇకోగుణవృద్ధి' అను పరిభాషచే 'ఇకః' లభించినది. ('గుణ' 'వృద్ధి' పదములచే గుణవృద్ధులను విధించినపుడు స్థాన్యవస్థాపక మగు 'ఇకః'అను పదము లభించును' అని ఈ సూత్రమున కర్థము). సార్వధాతుకార్థధాతుకములు పర మగునపుడు 'ఇక్'అంత మున గల అంగమునకు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'భూ'అనుదాని 'హి'స్థానమున అలోన్యపరిభాషచే[21] గుణము వచ్చి 'భో + అ + తి'అని యున్నది. అవాదేశము-'భవతి' సిద్ధించినది. ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'భూ + తన్'అని యుండగా 'శవ్'ప్రత్య

యము-‘భూ + అ + తన్’; వెనుకటి వలె గుణావాదేశములు, సకారమునకు రుత్వ విసర్గములు- ‘భవత్’, సిద్ధింతును.

బహువచనమున ‘భూ + ఋ’ అని యుండగా వెనుకటి వలె శవ్, గుణ, అవాదేశములు- ‘భవ + ఋ’ అని యుండగా:-

391. యో న్తః 7.1.3

ప్రత్యయావయవస్య రుస్యాన్తాదేశః, ‘అతోగుణే’-భవన్తి. భవసి, భవథః, భవథ.

‘అయనేయానీయయః పథభిచఘాం ప్రత్యయాదీనామ్’ నుండి ‘ప్రత్యయ’ అనువర్తించును. ప్రత్యయావయవ మగు రుకారమునకు ‘అన్’ అను నాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే అన్తాదేశము చేయగా భవ + అన్ + ఇ = ‘భవ అన్తి’ అని యుండగా వకారోత్తరవర్తి యగు ఆకారమునకును, ‘అన్తి’ లోని ఆకారమునకును ‘అతో గుణే’ అను సూత్రముచే (274) పరరూపము— ‘భవన్తి’ సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషప్రత్యయము లగు ‘సి’, ‘థన్’, ‘థ’లు పర మగునపుడు ‘భవతి’ యందు వలె ‘శవ్’ గుణావాదేశములచే ‘భవసి’ ‘భవథః’ ‘భవథ’ అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున ‘మి’, ‘వన్’, ‘మన్’, ప్రత్యయములను జేర్చిన పిదప వెనుకటి వలె శవ్, గుణావాదేశములచే ‘భవమి’, ‘భవవన్’, ‘భవమన్’ అని యుండగా:-

392. అతోద్గ్రోయశ్చ 7.3.101

అతోఽఙ్గస్య దీర్ఘో యజ్ఞాదౌ సార్వధాతుకే. భవామి, భవావః, భవామః,

స భవతి, తౌ భవతః, తే భవన్తి.

త్వం భవసి, యువాంభవథః యూయంభవథ,

అహం భవామి, ఆవాం భవావః, వయం భవామః.

‘తురుష్టశమ్యమః సార్వధాతుకే’ నుండి ‘సార్వధాతుకే’ అనువర్తించును ‘యశ్’ ఆదియందు గల సార్వధాతుకము పర మగునపుడు అదంతాంగ మునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట 'మివ్' మొదలగు యచ్ మొదట. గల సార్వధాతుకములు వరమగునపుడు 'భవ' అను దానికి అంగసంజ్ఞకలదు గాన ఈ సూత్రముచే, అలోన్య పరిభాషచే (21) వకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు దీర్ఘము. 'భవామి', 'భవావః', 'భవామః' అను రూపములు సిద్ధించును.

తచ్చర్థియుష్మచ్చర్థాన్యచ్చర్థియులు ఉపపదములుగ నున్నను లేకున్నను ఈ ప్రథమపురుషాదిప్రత్యయములు వచ్చు నను విషయమును సూచించుటకును, అర్థస్పష్టత్వార్థమును 'న భవతి' ఇత్యాదిరూపములు మూలమున చూపబడినవి.

393. పరోక్షే లిట్ 3.2 115

భూతానద్యతనపరోక్షార్థవృత్తేర్ధాతోర్లిట్ స్యాత్. లస్యతిబాదయః
'భూకే' అని యధికారము. 'అనద్యతనే' లిట్ నుండి 'అనద్యతనే' అనవర్తించును. భూతము, అనద్యతనము, పరోక్షమానగు అర్థమును బోధించు దాతువుకంటె 'లిట్' వచ్చును.

గడచిన రాత్రియందలి చివరి యామము (జాము) తోడను, రాబోవు రాత్రియందలి మొదటి యామముతోడను కలిసిన దివసమునకు అన్యతన మని పేరు. తద్విన్నము అనద్యతనము. కావున అనద్యతనభూత మనగా గడచిన రాత్రియందలి నాల్గవ యామమునకు పూర్వమున నున్నది వందనంపత్సరముల వ్యవధాన మున్నచో పరోక్ష మని కొందరును, వేయి సంవత్సరము లుండవలె నని కొందరును. రెండు రోజు లుండవలె నని కొందరును, మూడు రోజు లుండవలె నని మరికొందరును. గోడ, చాప మొదలగువాటిచే వ్యవహిత మైనను పరోక్ష మని కొందరును చెప్పి నట్లు భాష్యమున గలదు. ప్రయోక్తకు ఇంద్రియగోచరము కాకుండ నుండవలె ననునది మాత్రము సర్వసమ్మతము.

ఈ సూత్రముచే భూదాతువునకు 'లిట్' చేర్చగా, 'భూలిట్' అని యుండ 'లిట్' స్థానమున ఆ యా పురుషవచనాదుల ననుసరించి 'తివ్' మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును. 'లిచ్చి' అను రాబోవు సూత్రముచే (40?) లికారేశము లగు 'తిజ్' లకు అర్థధాతుకసంజ్ఞ యుండుటచే 'శివ్' రాదు. 'భూ + తివ్' ఇత్యాదివిధమున నుండగా:-

394. పరస్మైవదానాం జలతునున్ ఫలభునజల్పమాః 3.4.32

లిట స్థిబాదీనాం నవానాం ఇలాదయః స్యుః. భూ అ ఇతి స్థితే.

‘లిట్ల స్తయ్యయోరేకేవ’ నుండి ‘లిట్ల’ అనువర్తించును. ‘లిట్ల’ అదేశముగ వచ్చిన ‘లిట్ల’ మొదలగు తొమ్మిది పరస్మైపదప్రత్యయములకును వరుసగా ‘ఐల్’, ‘అతున్’, ‘ఉన్’, ‘థల్’, ‘అథున్’, ‘అ’, ‘ఐల్’, ‘చ’, ‘మ’, అను తొమ్మిది అదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘లిట్ల’ స్థానమున ‘ఐల్’ అనునది సర్వాదేశముగ వచ్చును. అందు ఇకారలకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ‘భూ + అ’ అని యుండగా:-

395. భువోపుగ్లిజ్లిభో: 6.4.88

భువో పుగాగమః స్యాత్ లుజ్లిభోరచ్చి.

“అచిత్తుధాతుభ్రువాం య్యోయజువజౌ” నుండి ‘అచి’ అనువర్తించును. ‘లిట్ల’, ‘లిట్ల’ లకు సంబంధించిన అచ్చు పర మగునపుడు ‘భూ’ ధాతువునకు ‘పుక్’ అను నాగమము వచ్చును.

ఇచట ‘అ’ పర మగుటచే పుగామము వచ్చినది. ‘పుక్’ లోని ఉకారకకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ‘కిత్’ అగుటచే ‘అవ్యన్తైకిత్’ అను పరిభాషచే (81) ‘భూ’ అనుదానికి అంత్యావయవముగ వచ్చును. ‘భూ + అ’ అని యుండగా:-

396. లిట్ల. ధాతోరనభ్యాసస్య 6.1.8

లిట్ల పరే అనభ్యాసధాత్వవయవస్య ఏకాచః ప్రథమస్యద్వై స్తః; అదిభూతాదచః పరస్య తు ద్విదీయస్య. ‘భూ + భూ + అ’ ఇతి స్థితే-

“ఏకాచోద్వైప్రథమస్య” “అజాదేర్ద్వితీయస్య” అను అధికారసూత్రములు అనువర్తించును. ‘లిట్ల’ పర మగునపుడు అభ్యాసభిన్నమును, ధాత్వవయవమును, ఏకాచ్చమును అగు మొదటి భాగమునకు ద్విత్వము వచ్చును; ఆద్యమగు ‘అచి’ కంటె పర మైనయడల (ధాతువు అజాది యైనపుడు) రెండవ ఏకాచ్చభాగమునకు ద్విత్వము వచ్చును. అనగా హలాదిధాతువు లై నచో మొదటి ఏకాచ్చ (ఒక ‘అచి’ తో సహితముగా నున్న) భాగమునకును అజాదిధాతువు లై నచో రెండవ ఏకాచ్చభాగమునకును ద్విత్వము వచ్చు నని యర్థము. ధాతువు సహజముగ ఏకాచ్చ మే యైనచో వ్యవధేయవద్భావముచే దానినే ప్రథమభాగముగను ద్వితీయభాగముగను గ్రహించి ద్విత్వము చేయవలెను. ఉదాహరణకు:- హలాదియగు ‘చకాన్’ ధాతువునందు ‘చ’ ‘కాన్’ అను రెండు ఏకాచ్చభాగములున్నవిగాన ఇచట ‘చ’ అనుదానికి ద్విత్వము వచ్చును. ‘చి’ యను హలాదిధాతువు

నందు... ఏకాచక్రభాగము ఒక్కటే యుండుటచే దానినే వ్యవదేశివద్భావముచే ప్రథమైకాచక్రముగ పరిగణించి ద్విత్వము చేయవలెను. అజాది యగు 'డిగ్' దాతువునందు 'ఋ'అనునది రెండవ ఏకాచక్రభాగము గాన దానికి ద్విత్వము చేయవలెను. 'ఆట'దాతువునందు 'అట' అనునదియే ద్వితీయైకాచక్ర మని భావించి దానికి ద్విత్వము చేయవలెను.

ప్రస్తుతోదాహరణమున 'భూవ్'అనునది ప్రథమైకాచక్రభాగము గాన దానికి ద్విత్వము- 'భూవ్భూవ్' అని యుండును. వకారము 'భూ' అనుదానికి ఆగమముగ వచ్చినది గాన "యదాగమా స్తద్గుణీభూతా స్తద్గ్రహణేన గృహ్యంతే" (ఏది దేనికి ఆగమముగ వచ్చినదో అది దాని యంగమై దానితో పాటు గ్రహింపబడును) అను పరిభాష ననుసరించి వకారసహిత మగు 'భూ'అనుదానికే ఇచ్చట ద్విత్వము వచ్చును.

397. పూర్వోఽభ్యాసః. 6.1.4.

అత్ర యే ద్వే విహితే. తయోః పూర్వోఽభ్యాససంజ్ఞః స్యాత్.

'ఏకాదో' ద్వే ప్రథమస్య'నుండి అనువర్తించిన 'ద్వే'అనునది షష్ఠ్యంతముగ (ద్వయోః) మారును. ఇచ్చట విధింపబడిన రెండింటిలో మొదటిదానికి అభ్యాస మని పేరు.

ఈ సూత్రముచే 'భూవ్ భూవ్'అనుదానిలోని మొదటి 'భూవ్'అనుదానికి అభ్యాససంజ్ఞ.

398. హలాదిః శేషః 7.4.60

అభ్యాసస్యాదిర్హ్రస్వతే; అన్యే హ్రస్వాలుప్యంతే. ఇతి వరోషే-

'అత్ర రోషోఽభ్యాసస్య'నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. అభ్యాస సంబంధి యగు మొదటి హల్లు మాత్రము శేషించును (అనగా) ఇతర హల్లులు రోపించును.

ఈ సూత్రముచే వకారము రోపింపగా 'భూ భూవ్ + అ' అని యుండు:-

399. హ్రస్వః 7.4.59

అభ్యాసస్యాచో హ్రస్వః స్యాత్.

'అత్ర రోషోఽభ్యాసస్య'నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. అభ్యాస సంబంధి యగు 'అచ్చు'నకు హ్రస్వము వచ్చును.

'భుభూవ్ + అ' అని యుండుగా:-

400. భవతే రః 7.4.78

భవతే రభ్యాసస్యోకారస్య అః స్యాల్లిటి.

‘అత్ర లోటోఽభ్యాసస్య’ ‘వ్యథోలిటి’ నుండి ‘అభ్యాసస్య’ ‘లిటి’ అనువర్తించును. ‘లిటో’ పర మగునపుడు భూధాతుసంబంధి యగు అభ్యాసమునందలి ఉకారమునకు అకార మాదేశమగును.

‘అలో స్త్యస్య’ అను పరిభాషచే (21) ఈ అకారము అభ్యాసా స్త్యవర్ణ మగు ఉకారమునకు వచ్చు నని చెప్పబడినది. ఈ సూత్రముచే అత్యము చేయగా ‘భ + భూవ్ + అ’ అని యుండగా:-

401. అభ్యాసే చర్చ 8.4.54

అభ్యాసే యులాం చరః స్యుః, జశశ్చ.

యుశాం జశః, ఖయాం చరః ఇతి వివేకః. బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః.

‘యులాం జశ్’ యుశా’ నుండి ‘యులాం’ అనువర్తించును. పై సూత్రము నందలి ‘చ’ అను పదముచే ‘జశ్’ లు కూడ గ్రహింపబడును. అభ్యాసమునందలి ‘యుల్’ లకు ‘చర్’ లును ‘జశ్’ లును గూడ ఆదేశముగ వచ్చును.

‘యుల్’ లు మొత్తము ఇరువదినాలుగు. అందు ‘శర్’ లగు ‘శషన్’ లకు ‘శర్పూర్వాః ఖయః’ అను సూత్రముచే (651) లోపము, హకారమునకు ‘క్వహో శ్చుః’ అను సూత్రముచే (456) చుత్వము విధింపబడ నున్నది. ఇక మిగిలిన ఇరువది ‘యుల్’ లలో ‘యశ్’ లకు (వర్గతృతీయ చతుర్థవర్ణములకు) ‘జశ్’ లు (జబిగడదలు) ను ‘ఖయ్’ లకు (ప్రథమద్వితీయవర్ణములకు) ‘చర్’ లు (చటతపలు) ను, వాటి వర్గముల ననుసరించి ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘భ’ కారమునకు ‘బ’ కార మాదేశ మగుటచే ‘బ + భూవ్ + అ’ = ‘బభూవ’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున ‘శన్’ ప్రత్యయమునకు ‘అతున్’ ఆదేశము. పిమ్మట ప్రక్రియ యంతయు ఏకవచనము నందు వలెనే యుండును- భూ + అతున్; భూవ్ + అతున్; భూవ్ + భూవ్ + అతున్; భూ + భూవ్ + అతున్; భు + భూవ్ + అతున్; భ + భూవ్ + అతున్; బ + భూవ్ + అతున్ = ‘బభూవతుః’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే బహువచనమున ‘యి’ కి ‘ఉన్’ అను నాదేశము చేసిన పిమ్మట భూ + ఉన్;

భూవ్ + ఉన్; భూవ్ + భూవ్ + ఉన్; భూ + భూవ్ + ఉన్; ధు + భూవ్ + ఉన్; భ + భూవ్ + ఉన్; బ + భూవ్ + ఉన్ = 'బభూవుః' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భూ + సిప్' అని యుండగా 'పరస్మై వదానం'.....'అను సూత్రముచే (394) 'థ(ల్)'ఆదేశముచే 'భూ + థ'అని యుండ.

402. లిట్ చ 3.4.115

లిదాదేశ స్తిజార్థధాతుకసంజ్ఞః.

'లిజ్'శిప్సార్వధాతుకం' 'అర్థధాతుకం' కేశః'నుండి 'లిజ్' 'అర్థధాతుకం' అనువర్తింతును. 'లిజ్'కు ఆదేశముగ వచ్చిన 'లిజ్'ప్రత్యయము అర్థధాతుక మను పేరుకలది యగును. ఈ సూత్రము 'లిజ్'శిప్సార్వధాతుకం'అను సూత్ర ముచే రావలసి యున్న సార్వధాతుకసంజ్ఞను వాధించును. 'భూ + థ'అను చోట 'థ'అనునది 'సిప్'అను 'లిజ్'ప్రత్యయస్థానమున వచ్చి యుండుటచే స్థానివద్దా వమున లిజ్ ప్రత్యయ మగును గాన దీనికి పై సూత్రముచే అర్థధాతుకసంజ్ఞ లభించును.

403. అర్థధాతుకస్యేడ్వలాదౌః 7.2.35

వలాదేరార్థధాతుకస్య ఇడాగమః స్యాత్.

బభూవిథ, బభూవథుః, బభూవ, బభూవ, బభూవివ, బభూవిమ.

వలాది యగు ('వల్'మొదట గల) అర్థధాతుకమునకు 'ఇట్' అను ఆగమము వచ్చును.

'ఇట్'అనునది 'టిత్'అగుటచే ఆద్యవయవముగ వచ్చును. 'భూ + ఇథ' అని యుండగా 'భూవో వృగ్గిజ్జివోః' (395) అను సూత్రముచే 'వుక్' (వ్) ఆగమము. భూవ్ + ఇథ. 'భూవ్'అనడానికి 'లిటి థాతోరనభ్యాసస్య' అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వము. 'హలాదిః కేశః'అను సూత్రముచే (398) అభ్యా సవకారమునకు లోపము. 'హ్రస్వః'అను సూత్రముచే (399) అభ్యాసమునందలి ఉకారమునకు హ్రస్వము. 'భవత్తేరః' అను సూత్రముచే (401) ఆ ఉకారము నకు ఆకారము. అభ్యాసభకారమునకు 'అభ్యాసేదర్చ'అను సూత్రముచే (401) ఆత్మీయకారము. 'బభూవిథ' అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషద్వివ

చన మగు 'థన్'కు 'అథున్'ఆదేశము, బహువచనప్రత్యయ మగు 'థ'కు 'అ' అను నాదేశము, ఉత్తమపురుషైకవచన మగు 'మిన్'కు 'జర్' (అ) అను నాదేశము వచ్చుటచే క్రమముగా 'బభూవథుః; బభూవ. బభూవ'అను రూపములు సిద్ధించును. ప్రక్రియ పైన చూపిన విధముగనే యుండును. ఉత్తమపురుష ద్వీవచన బహువచనప్రత్యయము లగు 'వన్' 'మన్'లకు ఆదేశముగ వచ్చిన 'వ' 'మ'లు వలాద్యార్ధధాతుకము లగుటచే ఇదాగము (సూ. 403) వచ్చును గాన 'బభూవివ' 'బభూవిమ' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.

404. అనద్యతనే లుబ్ 3.3.15

భవిష్యత్వనద్యతనేఽర్థేధాతోర్లుబ్.

'ధాతోః'అధికారము. 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' నుండి 'భవిష్యతి' అను వర్తించును. అనద్యతనభవిష్యత్కాలిక మగు అర్థమును బోధింపవలసి యున్న పుడు ధాతువుకంటె పరముగ 'లుబ్' వచ్చును. ఉకారబహుకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'తి వ్తనీయి'అను సూత్రముచే (377) 'తిజ్'లు ఆదేశముగ వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'భూ + తి'అని యుండగా:-

405. న్యతాసీ ల్మలుబ్ 3.1.33

ధాతోః న్యతాసీ ఏతౌ ప్రత్యయౌ స్తః ల్మలుబ్: పరతః. శబ్దాద్యపవాదః. 'ల్మ'ఇతిల్మజ్ఞేల్మతోర్గ్రహణమ్.

'తాసి'లోని ఇకారము ఉచ్చారణార్థము. అనగా 'తాన్' సూత్రము మిగులును. 'ధాతోః' కర్మణః సమానకర్తృకాచిర్యాయాం వా' నుండి 'ధాతోః' అను వర్తించును 'ల్మ', 'లుబ్'లు పర మగునపుడు ధాతువుకంటె పరముగ వరుసగా 'న్య' 'తాన్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'కర్తరి శప్'ఇత్యాది సూత్రములచే రావలసి యున్న 'శప్' మొదలగు వాటిని బాధించును. 'ల్మజ్' 'ల్మట్'అను రెండు లకారములందును 'ల్మ'అనునది ఉన్నది గాన ఈసూత్రమునందలి 'ల్మ'అనుదానిచే 'ల్మజ్' 'ల్మట్' ఈ రెండును గ్రహింపబడును. అనగా 'ల్మజ్'పర మగునపుడును 'ల్మట్'పర మగునపుడును గూడ 'న్య'ప్రత్యయము వచ్చు నని యర్థము.

ఈ సూత్రముచే 'తాన్'ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మట 'భూ + తాన్ + తి' అని యుండగా:-

406. అర్థధాతుకం శ్లోః 3.4.114

తిజ్ శిద్ధోఽన్యః 'దాతోః' ఇతి విహితః ప్రత్యయః ఏతత్సంజ్ఞః
స్యాత్. ఇతి.

ఇది 'తిజ్' శిశ్నార్థధాతుకం అను సూత్రము (388) నకు తరువాత వచ్చు
సూత్రము. ఆ సూత్రముచే దాత్వధికారోక్తము లగు 'తిజ్' లకు 'శిశ్' లకు
సార్వధాతుకసంజ్ఞ విహితమై యున్నది. ఇక శేషమనగా 'తిజ్' శిశ్ లకంటె
భిన్నము లగు దాత్వధికారోక్తప్రత్యయము లని యర్థము లభించును.

'తిజ్' లకంటెను 'శిశ్' లకంటెను భిన్నమైనదియు, 'దాతోః' అను పదము
నుచ్చరించి విధింపబడినదియు నగు ప్రత్యయము అర్థధాతుకసంజ్ఞ కలది
యగును.

ఈ సూత్రము వనుసరించి 'తాన్' అనునది అర్థధాతుకము గాన 'అర్థ
ధాతుక స్వేర్వలాదేః' అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము. 'భూ + ఇతాన్ +
తి' అని యుండగా 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (380) 'భూ'
లోని ఊకారమునకు గుణముచే ఓకారము, పిమ్మట అవాదేశము వచ్చి 'భవితాన్
+ తి' అని యుండగా, -

407. లుటః ప్రథమస్య దారౌరసః 2.4.85

లుటః ప్రథమస్య దా, రౌ. రన్ ఏతే క్రమాత్ స్యుః. డిత్వసామ
ర్థ్యాత్ అభస్యాపి ఛేర్లోపః. భవితా.

లుట్టప్రథమపురుషప్రత్యయము లగు 'తివ్, తస్, మి' లకు వరుసగా
'దా', 'రౌ', 'రన్' అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

'దా' లోని దకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'అ' మాత్రము మిగులును. 'తి' కి
'దా' ఆదేశము చేయగా 'భవితాన్ + ఆ' అని యుండును. ఇచట 'దా' ప్రత్యయము
స్వాదికప్రత్యయంతప్రత్యయములలో చేరకుండుటచే 'యచి భమ్' అను సూత్ర
ముచే (185) 'భవితాన్' అనుదానికి భసంజ్ఞ వచ్చుటకు అవకాశము లేదు.
భసంజ్ఞ లేదు గాన 'ఛే' అను సూత్రముచే (242) టిలోపము వచ్చు సవకాశము
లేదు. కాని టిలోపము చేయని పక్షమున ఈ ప్రత్యయమును 'డిత్' గా చెప్పుటకు
ఏమియు ప్రయోజనము లేదు. 'ఆ' అనియే చెప్పి యుండవచ్చును. టిలోపము

చేసిననే డి త్వము సార్థక మగును. కావున 'భవితాన్' అనుదానికి భసంజ్ఞ లేకున్నను దాప్రత్యయమును 'డిత్'గా చెప్పి యుండుటచే తత్సామర్థ్యమున టిలోప మంగీకరింపబడును. ఇట్లు టిలోపముచే 'భవితాన్'లోని 'అన్' అనునది లోపింప 'భవిత + ఆ' = భవితా అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

ద్వివచనప్రత్యయ మగు 'తన్' పర మగునపుడు 'భూ + తన్' అని యుండగా 'స్యతాసీల్పలుటోః' అను సూత్రముచే (405) 'తాన్' ప్రత్యయము — భూ + తాన్ + తన్, ఇదాగమగుజావాదేశములు — 'భవితాన్ + తన్' 'తన్'కు 'రా' (సూ. 407) ఆదేశము చేయ 'భవితాన్ + రా' అని యుండగా—

408. తాన్ స్తోర్లోపః 7.4.50

తానేర న్నేశ్చ లోపః స్యాత్ సాదౌ ప్రత్యయే పరే.

'సః' స్వార్థధాతుకే'నుండి 'స' అనువర్తించును. ఈ సూత్రము అంగాది కారమున నున్నది. ప్రత్యయము లేనిచో అంగశంజ్ఞ యసంభావ్యము గాన 'ప్రత్యయే' అనునది ఆక్షిప్త మగుచున్నది.

సకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'తాన్'కును, 'అన్' ధాతువునకును లోపము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు లోపము 'అన్' స్వస్య అను పరిభాషచే (21) అంత్యవర్ణమునకు కలుగును.

409. రి చ 7.4.51

రాదౌ ప్రత్యయే తథా. భవితారౌ, భవితారః; భవితాసి, భవితాస్థః, భవితాస్థః; భవితాస్మి, భవితాస్వః, భవితాస్త్వః.

వెనుకటి సూత్రము అనువర్తించును. వెనుకటి సూత్రవ్యాఖ్యానమున చెప్పిన విధముగ 'ప్రత్యయే' అను పద మాక్షిప్త మగును. రేఫ ఆదియందు గల ప్రత్యయము పర మగునపుడు అటులనే యగును— అనగా 'తాన్'కును 'అన్' ధాతువునకును లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'భవితాన్'లోని సకారము లోపింప 'భవితారా' అను రూపము సిద్ధించును. ఐహాషచనప్రత్యయ మగు 'ఝి'కి 'రిన్' ఆదేశము చేయగా (సూ. 407) 'భవితారః' అని రూపము నిష్పన్న మగును. ద్వివచనమునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. పుధ్యమపురుషైవచనమున 'తాన్' ప్రత్యయేదాగమ గుజావాదేశములచే 'భవితాన్ + సి' అని యుండగా 'తాన్ స్తోర్లోపః' అను సూత్ర

ముచే (408) 'తాన్'లోని సకారము లోపింప 'భవితాన్' అను రూపము సిద్ధించును. 'థన్', 'థ', 'మి(వ్)', 'వన్', 'మన్'లు పర మగునపుడు 'తాన్' ప్రత్యయేదా గమగుజావాదేశములచే వరుసగా 'భవితాస్థః', 'భవితాస్థ', 'భవితాస్మి', 'భవితాస్యః', 'భవితాస్యః' అను రూపములు సిద్ధించును.

410. లృట్ శేషే చ. 3.3.13

భవిష్యదర్థాద్ధాతోః లృట్, క్రియార్థాయాం క్రియాయాం సత్త్వాం అసత్త్వాంచ. స్యః, ఇట్- భవిష్యతి, భవిష్యతః, భవిష్యన్తి, భవిష్యసి, భవిష్యథః, భవిష్యథ, భవిష్యామి, భవిష్యావః, భవిష్యామః.

'ధాతోః' అధికారము. 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' నుండి 'భవిష్యతి' అను వర్తించును. 'తుమున్' ఋణౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్' అను వెనుకటి సూత్రమున క్రియార్థకక్రియ ఉపపదముగా నున్నపుడు భవిష్యదర్థకధాతువునకు 'తుమున్' ఋణౌ ప్రత్యయములు విధింపబడినవి. ఇట్లే క్రియను ప్రయోజనముగ నుద్దేశించి చేసిన మరి యొక క్రియకు క్రియార్థకక్రియ యని పేరు. ఉదా:- 'పఠితుం యాతి' (చదువుకొనుటకు వెళ్ళుచున్నాడు) అనునపుడు యానక్రియకు ప్రయోజనము పఠనక్రియ కావున యానక్రియ క్రియార్థకక్రియ. ఈ సూత్రమున 'శేషే చ' అనగా 'ఇట్టి క్రియార్థకక్రియ లేని స్థలమునందు కూడా' అని యర్థము. అనగా క్రియార్థకక్రియ ఉన్నను లేకున్నను అని యర్థము సిద్ధించును. క్రియార్థకక్రియ ఉపయుక్త మైనను కాకున్నను భవిష్యదర్థవాచక మగు ధాతువుకంటె వరముగ 'లృట్' వచ్చును.

ఇందలి ఋకారటకారము లిత్యంజ్ఞకములు. లకారస్థానమున తిబ్బి ప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'భూ + తి' అని యుండగా 'స్య' తాసీల్పలుబోః' అను సూత్రముచే (405) ధాతువునకు పఃముగ 'స్య' ప్రత్యయము. 'ఆర్థధాతుకం శేషః' అను సూత్రముచే (408) నిది ఆర్థధాతుకసంజ్ఞము గాన 'ఆర్థధాతుకాస్యేర్వలాదేః' అను సూత్రముచే (409) ఇదాగమము- 'భూ + ఇస్య + తి'. 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) ఈకారము నకు గుణము. పిమ్మట అవాదేశము. 'అదేశ ప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) 'స్య' యుండునది సకారమునకు మూర్ధన్యా (షకారా) దేశము. 'భవిష్యతి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు గూడ 'భవిష్య' అను సంతవరకు ప్రక్రియ ఇటుంచే యుండును. ఇతరప్రక్రియ లట్లునందు వలె ఉండును.

భవిష్యదర్థమున 'బట్', 'ల్యట్' అను రెండు లకారములు చెప్పబడినవి. అందు 'ల్యట్' సామాన్యముగ భవిష్యదర్థమును బోధించునపుడు ఉపయోగింపబడును. 'బట్' అనద్యతనభవిష్యదర్థమునందు (రాజోవు అర్ధరాత్రివరకును గల కాలము అద్యతనభవిష్యత్తు. దాని పిమ్మట వచ్చు భవిష్యత్తు అనద్యతనభవిష్యత్తు) ఉపయోగింపబడును. ఉదాహరణకు 'రాముడు రేపు సాయంకాలము వెళ్ళగలడు' అనునపుడు ఇది అనద్యతన భవిష్యత్తు గాన 'రామః శ్వః సాయం గంతా' అని బట్టును మాత్రమే ఉపయోగింపవలెను. అట్లే "రాముడు నేడు సాయంకాలము వెళ్ళగలడు" అను నపుడు ఇది అద్యతనభవిష్యత్తు గాన బట్టునుపయోగింపరాదు. భవిష్యత్సామాన్యబోధక మగు ల్యట్టునే ప్రయోగింపవలెను. 'రాముడు రాగలడు' అను నపుడు ఎప్పుడు వచ్చునో నిశ్చితము కాదు కావున ఇట్టి స్థలములందు కూడ 'రామః ఆగమిష్యతి' అని ల్యట్టునే ప్రయోగింపవలెను.

411. లోపు 3.3.162

విద్యాద్యర్థేషు దాతోర్లోట్.

'విధినిమన్తణామన్తణాధీష్టనంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్' అను దీనివెనుక సూత్రముచే (427) విద్యాద్యర్థములందు 'లిజ్' విహితమై యున్నది. ఈ సూత్రమున "లోట్టుకూడ వచ్చును" అని చెప్పుటచే 'విధి' మొదలగు నర్థములను బోధింపవలసి నపుడు ధాతువుకంటె వరముగ 'లోట్'వచ్చును' అను నర్థము సిద్ధించినది.

విధి, నిమంత్రణము, ఆమంత్రణము, అధీష్టము, సంప్రశ్నము, ప్రార్థన అను నీ యారెంటియందును అంతర్గతముగ ప్రేరణ మున్నది. భృత్యాదులను ఏదైన కార్యమును చేయుటకు ఆజ్ఞాపించుట విధి. దీనిని భృత్యాదులు ఆతిక్రమింపజాలరు. అవశ్యకతరవ్య మగు కార్యమున (పరీక్షలిఖనాది కార్యమున) శిష్యాదులను నియోగించుట నిమంత్రణము. నిమంత్రణము అధికారపూర్వకముగ చేయబడునపుడు ఇందు కూడ అనివార్యత్వము కలదు. 'నీ పీలువెంచడివి చేయవచ్చును' అనునట్లు సూచించుచు ప్రేరేపించుట ఆమంత్రణము. వివాహాదిభుకార్యములకై ఆహ్వానించు నపుడు ఆ యాహ్వాతుడు రావచ్చును, రాక పోవచ్చును. ఇది ఆమంత్రణము. గౌరవాద్ధులగు వారిని సత్కారపూర్వకముగ ప్రేరేపించుట అధీష్టము. 'భవాన్'మను పుత్రం ఆధ్యాపయతు' ఇత్యాదులు ఇందుం కుదాహరణము. ఈ కార్యము చేయుదునా లేక ఆకార్యము చేయుదునా అని ఆలోచించి

నిర్ధారణ చేయుట సంప్రశ్న. 'కిం భోః వ్యాకరణం భవానధీయాత' ఇత్యాదు¹ బాధాహరణము. ప్రార్థన మనగా సవినయముగా యాచించుట. ఈ ఆరు అర్థము లందును 'లోట్'ను గాని 'విధిలిజ్'ను గాని ప్రయోగింపవచ్చును.

412. ఆశీషి లిజ్ లోట్ 3.3.173

(ఆశీష్యపి లిజ్ లోట్ స్తః. ఆశీః అప్రాప్తప్రాప్తేచ్ఛా)

'లిజ్', 'లోట్'లు ఆశీర్వాదమునందు గూడ వచ్చును. లేనిది కావలె నని కోరుటకు ఆశీస్సు అని పేరు.

ఈ యాశీర్వాదమున లోట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమధ్యమపురుషైక వచనములందు మాత్రము వికేషరూపము లుండును. 'లిజ్'నందు అన్ని రూప ములును మార్పు చెందును. దీనికి 'ఆశీర్లిజ్' అను ప్రత్యేకనామధేయమా ప్రసిద్ధము.

భూదాతువునకు విద్యాద్యర్థములందు 'లోట్' చేర్చిన పిదప (ఓకారటకారములిత్సంజ్ఞకములు) లకారస్థానమున తిజాదులు వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున 'భూ + తి' అని యుండగా 'తి'సార్వదాతుః ము గాన దాతుప్రత్యయములకు నడుమ 'శవ్'వచ్చును (సూ. 388). పిమ్మట గుణము (సూ. 390) అవాదేశము చేయ 'భవ + తి' అని యుండగా:-

413. పీఠః 3.4.86

లోట ఇకారస్య ఓః భవతు.

ఏః, ఓః. 'లోట్' లిజ్ లోట్ నుండి 'లోటః' అనువ ర్తించును. 'ఏః' అనునది 'ఇ' అనుదాని షష్ఠ్యైకవచనము. "లోట్ యొక్క ఇకారమునకు ఉకారఘాదేశ మగును."

స్థానివద్భావముచే 'తి' అనునది 'లోట్' గాన దీని 'ఇ' కారమునకు ఉకారా దేశము చేయ 'భవతు' అను రూపము సిద్ధించినది.

414. తుహ్యోస్తాతశ్చాశిష్యన్మతరస్మామ్ 7.1.35

ఆశీషి తుహ్యోః 'తాతజ్' వా. పరత్వాత్ సర్వాదేశః. భవతాత్.

ఆశీర్వాదమున 'తు' 'హి' అను వాటికి 'తాతజ్' అను నాదేశము వికల్ప ముగ వచ్చును.

'తాత'లో చివర నున్న జకారము దాని వెనుకనున్న అకారము ఇత్సంజ్ఞకము లగుటచే 'తాత్' అనునది మాత్రము మిగిలి యుండును. ఇది జిత్తు గాన 'జిచ్చ'అను సూత్రముచే (46) అంతాదేశముగా రావలసి యున్నది. కాని ఈ అదేశమున అనేకవర్ణము లున్నవి గాన 'అనేకార్ శిత్సర్వస్య' అను సూత్రము (45) ననుసరించి సర్వాదేశముగ వచ్చును. 'అనేకార్ శిత్సర్వస్య' అనునది 'జిచ్చ'కంటె పరము గాన 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' (118) అను పరిభాషచే దానిని బాధించును.

ఇట్లు 'తు' అనుదానికి 'తాత్' అనునది సర్వాదేశముగ వచ్చుటచే 'భవ తాత్' అను రూపము ఆశీర్వాదమున వైకల్పికముగ వచ్చును. తాతజ్ఞాదేశము రాని పక్షమున ఆశీర్వాదమున గూడ 'భవతు'అనియే ప్రయోగింపవచ్చును.

415. లోటో లబ్ధిత్ 3.4.85

లోటస్తామాదయః సలోపశ్చ.

'లోట'కు 'లబ్'కు వలె కార్యములు వచ్చును. అనగా 'లబ్'కు వలె లోట్టనకు గూడ (రాజోవు సూత్రములచే చెప్పబడు) తామాద్యాదేశములు, సకారలోపమును వచ్చును.

416. తన్ థన్ థమిపాం తాంతామః 3.4.101

జితశ్చతుర్థాం తామాదయః క్రమాత్ స్యుః. భవతామ్, భవన్తు.

'నిత్యం జితః'నుండి 'జితః'అనువర్తింతును. "జిత్తులగు లకారముల (లబ్, లిబ్, లుబ్, లృబ్) 'తన్', 'థన్', 'థ', 'మిప్' ప్రత్యయములకు 'తాం', 'తం', 'త' 'అమ్', అను నాదేశములు క్రమముగా వచ్చును".

ప్రథమపురుషదీపికచసమున 'శప్'గుణావాదేశములు చేసిన పిమ్మట 'భవ + తన్' అని యుండగా 'లోట'కు లబ్ కార్యములు అతిదిష్ట మైనవి గాన పై సూత్రముచే 'తన్'కు 'తామ్' అను నాదేశము చేయుటచే 'భవతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున లట్ ప్రథమపురుషబహువచనమునందు వలె 'భవన్తి' అను రూపము నిష్పన్న మైన పిమ్మట 'ఏరుః' అను సూత్రముచే (413) ఇకారమునకు ఉత్పము చేయ 'భవన్తు' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భవ + సి' అని యుండగా:-

417. సేర్వోపిచ్చ 3.4.101

లోట: సేర్వో, సోపిచ్చ.

సే, హి, అపిత్, చ. 'లోటో లజ్జతో' నుండి 'లోట: అనువర్తించును. "లోటో యొక్క 'సే' అనుదానికి 'హి' అను నాదేశము వచ్చును. ఈ 'హి' అను నది పకారేత్సంజ్ఞకము కాదు."

ఇచట 'సే' అనునది పకారేత్సంజ్ఞకము. దాని స్థానమున నాదేశముగ వచ్చు 'హి' అనునది గూడ స్థానివద్దావముచే పకారేత్సము కావలసి యుండ 'అపిచ్చ' అనుటచే ఈ పిత్తము నిషేధింపబడినది. ఇట్లు నిషేధించుటచే 'సార్వధాతుకమపిత్' (పకారేత్సము కాని సార్వధాతుకము జీత్తువంటి దగును) అను సూత్రముచే (503) 'హి'కి జీద్యద్వావ ముండును. కావున జీత్త్వప్రయుక్త మగు గుణనిషేధాతికార్యములు లభించును గాన 'స్తుహి' ఇత్యాదులందు 'సార్వ ధాతుకార్థధాతుకయోః' (390) అను గుణము రాదు. ఇదియే అపిత్త్య విధాన ప్రయోజనము.

ఇచట 'సే' అనుదానికి 'హి' అదేశము చేసిన పిమ్మట 'భవ + హి' అని యుండగా:-

418. అతో హే 6.4.105

అతః పరస్య హేర్లుక్. భవ, భవతాత్, భవతమ్, భవత.

'చిణో లుక్' నుండి 'లుక్' అనువర్తించును. "ప్రసాస్వాకారముకంటె పర మగు 'హి'కి లోపము వచ్చును." ఈ సూత్రముచే 'హి' లోపింపగా 'భవ' అను రూపము సిద్ధించినది. ఈ సూత్రమును బాదించి 'తుహ్యోస్తాతజ్జాశిష్యస్య తరస్యాప్' అను సూత్రముచే (413) వైకల్పికముగ తాతజ్జాదేశము వచ్చిన పక్షమున 'భవతాప్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనబహువచనములందు 'భవ', 'భ' లకు వరుసగా 'తమ్' 'త'లు అదేశముగ వచ్చుటచే (సూ. 416) 'భవతమ్' 'భవత' అను రూపములు నిష్పన్నమైనవి.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'భవ + మి' అని యున్నపుడు 'మిప్' కు 'అప్' అదేశము రావలసి యుండగా (సూ. 416)-

419. మేల్పి: 3.4.89

లోటోమేర్ని:స్యాత్.

‘లోటోలజ్జత్’ నుండి ‘లోటా’ అనువర్తించినది. “ ‘లోట్’ యొక్క ‘మి’ అనుదానికి ‘ని’ వచ్చును”.

ఈ సూత్రముచే ‘ని’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ‘భవ + ని’ అని యున్నది.

420. అడు త్తమస్య పిచ్చ 3.4.92

లోడు త్తమస్య ఆట్ స్యాత్, పిచ్చ. భవాని. హిన్యోరుత్వంన; ఇతోవ్చార్ణసామర్థ్యాత్.

“లోట్టు యొక్క ఉత్తమపురుషమునకు ‘అట్’ అను నాగమము వచ్చును, ఈ యాగమము పకారేత్క మగును.”

‘అట్’ అనునది ‘టిత్’ అగుటచే ప్రత్యయమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును. పితృమును అతిదేశించుటచే గుణాదులు వచ్చుటకు అభ్యంతరముండదు ఈ సూత్రముచే ‘అట్’ చేర్చిన పిమ్మట ‘భవ + అని’ అని యుండగా నవర్ణ దీర్ఘముచే ‘భవాని’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘హి’ ‘ని’ అనువాటి ఇకారమునకు ‘ఏరు’ అను సూత్రముచే (413) ఉత్పము రావలసి యున్నది. కాని ఉత్పము చేయు పక్షమున ‘హి’ ‘ని’ అని ఇకారాంతాదేశములను చెప్పుటలో ప్రయోజనమే యుండదు ‘హు’ ‘ను’ అను ఉకారాంతాదేశములనే చెప్పి యుండవచ్చును. కావున ఇకారోచ్చార్ణ సామర్థ్యముచే ఉత్పము రాదు.

421. తే ప్రాగ్ధాతో: 1.4.80

తే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకా: ధాతో: ప్రాగేవ ప్రయోక్తవ్యా:.

‘ఉపసర్గ: క్రియామోగే’, ‘గతిశ్చ’ అను సూత్రములను చెప్పిన ప్రసంగమున నీ సూత్రము పరిపబడినది గాన ‘తే’ అనగా ‘గత్యుపసర్గములు’ అని యర్థము. “ఆ గతిసంజ్ఞకములును, ఉపసర్గసంజ్ఞకములును ధాతువునకు మొదట ప్రయోగింపబడవలెను.”

ఈ సూత్రము ననుసరించి ‘ప్ర’ అను మపసర్గను ‘భవాని’ అనుదానికి మొదట చేర్చుటచే ‘ప్ర + భవాని’ అని యుండును.

422. అని లోట్ 8.4.16

ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య లోడాదేశస్య 'అని' ఇత్యస్య నస్య
ణః స్వాత్.

'ఉపసర్గాదనమానేపి' నుండి 'ఉపసర్గాత్' 'రసాభ్యాంనోణఃసమానపదే'
అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'అని' లోట్ అనునవిలు ప్రప్రస్థ్యంత
పదములు, "ఉపసర్గయం దున్న నిమిత్తము (రేఫప్రకారముల) కంటే పరమును
'లోట్' స్థానియమును అగు 'అని' యందలి సకారమునకు 'ణ' కార ముదేశ
మగును.

ఈ సూత్రముచే ఇత్యము చేయగా 'ప్రభవాణి' అను రూపము సిద్ధిం
చును. 'ప్రభవాని' అనునది ఏకపదము కాదు గాన "అట్కుప్వాజ్నుమ్ వ్యవా
యేపి" అను సూత్రము (138) ప్రవర్తింపకుండుటచే ఈ సూత్రము చెప్పవలసి
వచ్చినది.

వా. దురః షత్వణత్వయోరుపసర్గత్వప్రతిషేధో వత్తవ్యః.

దుస్థితిః, దుర్భవాని.

షత్వణత్వములు చేయవలసి యున్నపుడు 'దుర్' అను దాని ఉపసర్గ
త్వమునకు నిషేధము చెప్పవలెను; అనగా 'దుర్' అనునది ఉపసర్గగా పరిగణింప
బడదు.

'దుర్ + స్థితిః' అనునపుడు స్థానాతుసకారమునకు 'ఉపసర్గాత్పునోతి,
సువతి, స్వతి, స్త్రీతి, స్తోభతి, స్థా, వేనయ, వేధ, సిచ, నజ్జ, స్వజ్జామ్' అను
సూత్రముచే షత్వము రావలసి యున్నది. ఇట్లే 'దుర్ + భవాని' అనునపుడు
'ని' అనుదాని సకారమునకు 'అని లోట్' అను సూత్రముచే (422) ఇత్యము
రావలసి యున్నది. ఈ షత్వణత్వములు రెండును 'దుర్' అను ఉపసర్గను నిమి
త్తముగ చేసికొని వచ్చుచున్నవి. కాని ఈ వార్తికము షత్వణత్వములు చేయ
నున్నపుడు 'దుర్' అనునది ఉపసర్గగా పరిగణింపబడదు అని చెప్పుచున్నది.
'దుర్' కు ఉపసర్గత్వము లేనిచో ఉపసర్గర్వప్రముక్త మగు షత్వణత్వములు
రావు గాన 'దుఃస్థితిః' . (రేఫకు 'ఖరపసానయోర్విసర్జనీయః' (సూ. 93) అని
విసర్గము) 'దుర్భవాని' అను రూపములు సిద్ధించును.

వా. అస్తశ్శబ్దస్మాజ్ కివిధిణత్వేషావసర్గత్వం. వాచ్యమ్.

అస్తర్పవాణి.

అజ్, కివిధి, ఇత్వముల విషయమున 'అస్తర్' అను శబ్దమునకు ఉపసర్గ త్వము చెప్పవలెను.

'అంతర్' అనునది ప్రాదులలో వరింపబడలేదు కావున దీనికి 'ఉపసర్గాః క్రియామోగే' అను సూత్రముచే (315) ఉపసర్గసంజ్ఞ లభింప కుండుటచే ఈ వార్తికము దానికి పై మూడు సందర్భములందును ఉపసర్గసంజ్ఞను విధించు చున్నది.

'అంతర్ + భవాని' అనునపుడు 'అంతర్' అనుదానికి ఈ వార్తికముచే ఉపసర్గసంజ్ఞ లభించినది. గాన 'అని లోట్' అను సూత్రముచే (422) ఇత్వము వచ్చి 'అస్తర్పవాణి' అను రూపము సిద్ధించును.

'అజ్ కు ఉదాహరణము:- 'ధా' ధాతువునకు 'అంతర్' అను ఉపసర్గము ఉపపదముగా నుండుటచే 'అతశ్చోపసర్గే' అను సూత్రముచే (3.3.106) 'అజ్' ప్రత్యయము వచ్చి 'అస్తర్ధా' అను రూపము సిద్ధించును. (అష్టాధ్యాయంలో 'అత శ్చోపసర్గే' అను రెండు సూత్రములున్నవి. మొదటిది (3.1.36) 'క' ప్రత్యయ విధాయము, రెండవది (3.3.106) 'అజ్' విధాయకము.)

'కి'కి ఉదాహరణము:- పై ధాతువునకే 'ఉపసర్గే హోకీ' అను సూత్రముచే (315) 'కి' ప్రత్యయము చేయ 'అస్తర్కి' అను రూపము సిద్ధిం చినది.

ద్వివచనబహువచనములందు 'భవ + వన్' 'భవ + మన్' అని యుండగా 'అదుత్తమస్య పిచ్చ' అను సూత్రముచే (420) ఆదాగమము, సవర్ణ దీర్ఘముచేయ 'భవావన్' 'భవామన్' అని యుండును.

423. నిత్యం జితశః 3.4.99

సకారాస్తస్య జీదుత్తమస్య నిత్యం లోపః

'అలోస్తస్య' ఇతి సలోపః- భవావ, భవామ.

'స ఉత్తమస్య' అను సూత్రము, 'ఇతశ్చ లోపః' నుండి 'లోపః' అను పదము అనువర్తించును "జీత్తుల సకారాస్త మగు ఉత్తమపురుషమునకు నిత్య ముగ లోపము వచ్చును".

‘వైతోఽన్యత్ర’ అను వెనుకటి సూత్రమునుండి ‘వా’ అనునది అనువర్తింపకుండుటకై ‘నిత్యం’ అని చెప్పబడినది.

‘అలోన్యన్య’ అను పరిభాషచే (21) ఈ లోపము అంత్యమగు సకారమునకు వచ్చును ‘లోత్’ కూడ ‘లోటో’ లజ్యత్ అను అతిదేశముచే (415) ‘జీత్’ గాన సకారము లోపించి ‘భవాన’ ‘భవామ’ అను రూపములు నిష్పన్నమైనవి.

424. అనద్యతనే లజ్ 3.2.111

అనద్యతన భూతార్థవృత్తేర్థాతో ర్లజ్ స్యాత్.

‘దాతోః’ ‘భూతే’ అని అధికారములు. అనద్యతనభూతకాలమునకు సంబంధించిన అర్థమును బోధించు దాతువుకంటె ‘లజ్’ వచ్చును. అనగా గడచిన అర్థరాత్రికి పూర్వము నున్న భూతము అనద్యతనభూతము. ఈ అనద్యతనత్వము స్పష్టముగ తెలియునపుడు ‘లజ్’ను ప్రయోగింపవలెను. పామాన్య భూతార్థమున ‘దాజ్’ను ప్రయోగింపవలెను. ఉదాహరణమునకు:- ‘హ్యః అహం భాగ్యవగరీం అగచ్ఛమ్’ (నేను నిన్న భాగ్యవగరమునకు వెళ్ళితిని) ఇత్యాదిస్థలములందు అనద్యతనభూతకాలము గావున ‘లజ్’నే ప్రయోగింపవలెను కాని ‘దాజ్’ను ప్రయోగింపరాదు.

భూదాతువునకు అనద్యతనభూతార్థమున ‘లజ్’ చేర్చిన పిదప ‘భూ + లజ్’ అని యుండ:-

425. లుజ్ లజ్ లృజ్ శ్చక్షుదాత్తః 6.4.71

ఏవ్యజ్జస్యాట్.

‘అజ్గన్య’ అధికారము. ‘దాజ్’ ‘లజ్’ ‘లృజ్’లు పరమగునపుడు అంగమునకు ‘అట్’ అను ఉదాత్తమగు అంగము వచ్చును.

‘అట్’ బిత్తు గాన ‘అద్యంతో’ టకితో’ అను సూత్రముచే (84) ‘భూ’ అను అంగమునకు అద్యవయవముగ వచ్చును. ‘అభూ + లజ్’ అని యుండగా లకారస్థానమున తిబిది ప్రత్యయము లాదేశములుగ వచ్చును. (‘ఉ’ ‘జ్’లు ఇత్సంజ్ఞకములు). ప్రథమైకవచనమున ‘తిప్’ ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట లట్టునందు వలె శప్, గుణావాదేశములచే ‘ఆభవతి’ అని యుండగా:-

426. ఇతశ్చ 9.4.100

జీతో అన్య పరస్మైపదమికారాంతం యత్, తదన్తస్య లోపః.

అభవత్,	అభవతామ్,	అభవన్,
అభవః,	అభవతమ్,	అభవత,
అభవమ్,	అభవావ,	అభవామ్.

‘అన్య’ అధికారము. ‘ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు’ నుండి ‘లోపః’ ‘పరస్మైపదేషు’ అను పదము లనువర్తిండును. ‘నిర్వం జీతః’ నుండి ‘జీతః’ అనువర్తిండును. “జీత్’ అగు లకారము యొక్క స్థానమున ఆదేశముగ వచ్చిన ఏ ఇకారాంత పరస్మైపదప్రత్యయము కలదో దాని అంతమునకు (ఇకారమునకు) లోపము వచ్చును”

ఈ సూత్రముచే ‘తి’యందలి ఇకారము లోపించుటచే ‘అభవత్’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున అడాగమము చేసిన పిమ్మట వెనుకటి వలెనే ‘తన్’ ప్రత్యయ, శప్, గుణావాదేశములు వచ్చుటచే ‘అభవతన్’ అని యుండ ‘తన్’ థమిపాం తాంతంతామః’ అను సూత్రముచే (416) ‘తన్’ కు ‘తామ్’ ఆదేశము-‘అభవతామ్’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే అన్ని రూపము లందును అడాగమ, శప్, గుణావాదేశములు వచ్చును.

బహువచనమున లట్టునందువలె ప్రక్రియ చేయుటచే ‘అభవన్’ అని యుండ ‘ఇతశ్చ’ అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము-‘అభవన్’-‘సంయోగాన్తస్యలోపః’ అను సూత్రముచే (20) తకారలోపము-‘అభవన్’ అను రూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘అభవ + సి’ అని యుండ ‘సి’యందలి ఇకారమునకు లోపము (సూ.426), సకారమునకు రుత్సవినర్గములు-‘అభవః’ అను రూప మేర్పడినది. ద్వివచనమున ‘అభవ + థన్’ అని యుండగా ‘థన్’ కు ‘తమ్’ ఆదేశము (సూ.416)-‘అభవతమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున ‘అభవ + థ’ అని యుండగా ‘థ’ కు ‘త’ ఆదేశము (సూ.416) ‘అభవత’ అని యగును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున ‘అభవ + మి’ అని యుండగా ‘మి’కి ‘అమ్’ ఆదేశము (416)-‘అభవ + అమ్’ అని యుండ ‘అథోగుణే’ అను సూత్రముచే (274) పరూపము-‘అభవమ్’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచన

ములందు 'అభవ + వస్' 'అభవ + మస్' అని యుండగా 'అతోదీర్ఘో యణ్' అను సూత్రముచే (392) దీర్ఘము, 'నిత్యంజితః' అను సూత్రముచే (423) సకారలోపము చేయ 'అభవావ' 'అభవామ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

427. విధినిమన్త్రజామన్త్రజాభీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు
లిజ్ 3.3.161

ఏష్టార్థేషు ధాతోర్లిజ్.

"విధిమొదలగు నర్థములందు ధాతువుకంటె 'లిజ్' వచ్చును". విధ్యాది పదముల యర్థము 411వ సూత్రము వ్యాఖ్యానమున చెప్పబడినది.

428. యాసుబ్ పరస్మైపదేషాదాత్తో జిచ్చ 3.4.103

లిజః పరస్మైపదానాం యాసుబ్ ఆగమః, ఉదాత్తః. జిచ్చ.

'లిజః సీయుబ్' నుండి 'లిజః' అనువర్తించును. "లిజ్ యొక్క పరస్మై పదప్రత్యయములకు 'యాసుబ్' అను నాగమము వచ్చును. అది ఉదాత్తముగను 'జిత్' గను ఉండును."

భూధాతువునకు విధ్యార్థ్యర్థములందు 'లిజ్' ('ఇ' 'జ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు) చేర్చిన పిదప తిబ్ర్యత్వయములు ఆదేశ మగును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శవ్' గుణావాదేశములచే 'భవతి' అని యుండగా 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము- 'భవత్' అని యుండును. ఇప్పుడు పై సూత్రముచే 'త్' అను దానికి యాసుబాగమము. 'యాసుబ్' లోని ఉకారలకారము లిత్సంజ్ఞకము లగుటచే 'యాస్' అనునది మాత్రము మిగలును. టిక్తుగాన ఆద్యవయవముగ వచ్చును- 'భవ + యాస్' అని యుండగా:-

429. లిజః స లోపోనన్త్యన్త్య 7.2.79

సార్వధాతుకలిజ్ అనన్త్యన్త్య సన్త్య లోపః. ఇతి ప్రాప్తే-

'స' అనునది లుప్తవస్థిక మగు పదము. 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' నుండి అనువృత్త మగు 'సార్వధాతుకే' అనునది పృథ్వీంతముగ మారును. "సార్వధాతుక. మగు 'లిజ్' యొక్క అంత్యము కాని సకారము లోపించును "

ఇచట 'తి' అనునది 'లిజ్' స్థానమున వచ్చినది గాన స్థానివద్భావముచే 'లిజ్' గా పరిగణింపబడును. 'యాస్' అనునది అట్టి 'త్' అనుదానికి అవయవ ముగ చేరినది గాన 'యదాగమా న్తదుజ్జీభూతా న్తద్గ్రహణేన గృహ్యంతే' (ఏవి

వేటికి అగమములుగ వచ్చినవో అని వాటితో గ్రహింపబడును) అను పరిభాషచే 'లిజ్' అను పేరుచే గ్రహింపబడును. అనగా ఇచట 'యాన్' అనునది 'లిజ్' అని యర్థము ఇందలి సకారము అనంత్యము కాన దానికి సూత్రముచే లోపము రావలసి యుండ:-

430. అతో యేయః 7 2.80

అతః పరస్య సార్వధాతుకావయవస్య 'యాన్' ఇత్యస్య ఇయ్. గుణః.

అతః, యా, ఇయః. 'రుదాదిభ్యసార్వధాతుకే' నుండి 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. 'పరస్య' అనునది అధ్యాహారము. హ్రస్వాకారముకంటె పరమును సార్వధాతుకావయవమును అగు 'యాన్' (యా) అనుదానికి 'ఇయ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'యాన్'కు 'ఇయ్' అను నాదేశము చేసిన పిమ్మట 'భవ + ఇయ్' అని యుండగా గుణముచే 'భవేయ్' అని యగును. ఇప్పుడు-

431. లోపోవ్యోర్పలి 6.1.66

వలి వకారయకారయోర్లోపః. భవేత్, భవేతామ్.

'వల్' పర మగునపుడు వకారయకారములకు లోపము వచ్చును. దానిచే యకారలోపము చేయగా 'భవేత్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున గూడ ప్రక్రియ ఇట్లే యుండును. 'తన్'కు 'తామ్' అదేశము వచ్చుట (సూ. 416) విశేషము. 'భవేతామ్' అను రూప మగును. బహువచనమున వెనుకటి వలెనే ప్రక్రియ చేయుటచే 'భవేయ్ + ర్' అని యుండగా-

432. యేర్హన్ 3.4.180

లిజోయేర్హన్ స్యాత్. భవేయుః, భవేః, భవేతమ్, భవేతః; భవేయమ్, భవేవ, భవేమ.

'లిజస్సీయుత్' నుండి 'లిజః' అనువర్తించును. "'లిజ్' యొక్క 'ర్' కి 'జస్' అను నాదేశము వచ్చును." 'జస్' లోని జకారమునకు 'చటూ' అను సూత్రముచే (129) ఇర్పంజ. 'జస్' మిగులును. 'భవేయ్ + జస్' - 'భవేయుః' అను రూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భవేత్ + సి' అని యుండగా 'లోభోవ్యో ర్విలి' అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము. 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) 'సి' లోని ఇకారమునకు లోపము. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'భవే' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు 'భవ్' 'థ' లకు 'తమ్' 'త' ఆదేశములు (416) యకారలోపము (431) చేయగా 'భవేతమ్' 'భవేత' అను రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమైకవచనమున 'మి' కి 'అమ్' ఆదేశము (416) - 'భవేత్ + అమ్' - 'భవేయమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనబహువచనములందు 'భవేత్ + వస్' 'భవేత్ + వస్' అని యుండగా యకారలోప (సూ. 4.1) సకార లోపములచే (సూ. 423) 'భవేవ' 'భవేమ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

433. లిడాశిషి 3.4.116

ఆశిషి లిజన్తిజ్ అర్థధాతుకసంజ్ఞః స్యాత్.

'తిజ్ శిశ్నార్వధాతుకమ్' నుండి 'తిజ్' 'అర్థధాతుకం శేషః' నుండి 'అర్థ ధాతుకం' అనువర్తించును.

అశీర్థక మగు 'లిజ్' యొక్క స్థానమున వచ్చిన 'తిజ్' ప్రత్యయము సార్వధాతుకసంజ్ఞక మగును.

'అశిషి లిజ్ లోభా' అను సూత్రముచే (412) 'లిజ్' అశీర్థమున గూడ వచ్చు నని చెప్పబడినది. అట్టి 'లిజ్' కు 'అశీర్లిజ్' అనియు చెనుక చెప్పిన 'లిజ్' కు 'విధిలిజ్' అనియు పేర్లు. ఈ అశీర్లిజ్ స్థానమున వచ్చిన 'తిజ్' లకు 'తిజ్' శిశ్నార్వధాతుకమ్' అను సామాన్యతాత్త్రముచే (388) వచ్చుచున్న సార్వ ధాతుక సంజ్ఞను బాదించి ఈ సూత్రముచే అర్థధాతుకసంజ్ఞ విధింపబడుచున్నది.

భాధాతువునకు అశీర్థక-లిజ్ చేర్చిన పిదప దాని స్థానమున తిజాదులు. ప్రథమైకవచనమున 'భూ + తి' అని యుండగా 'తి' అనునది పై సూత్రముచే అర్థధాతుకసంజ్ఞము గాన 'కర్తరిశవ్' అను (389) 'శవ్' పత్యయము రాదు. "యానుజ్ పరస్మైపదేభూదాత్తౌ జీచ్చ" అను సూత్రముచే (428) 'యానుజ్' ఆదేశము. 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము. 'భూ + యాన్ + త్' అని యుండగా:-

434. కిదాశిషి 3,4.104

అశిషి లిజో యాసుట్ కిత్. 'స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః.

'లిజస్మియుట్' 'యాసుట్' పరస్మైపదేషాదాత్తో జీచ్ఛ' అను సూత్రముల నుండి 'లిజః' 'యాసుట్' అనుపదములనువర్తించును. "అశీర్షిజోకు సంబంధించిన 'యాసుట్' కిత్తు అగును". ఈ సూత్రముచే 'యాసుట్'కు అతిదేశించిన కిత్తమునకు రాబోవు సూత్రముగే గుణాదివిషేధము ప్రయోజనము. 'స్కో-స్సంయోగాద్యోర నై చ' అను సూత్రముచే (310) సకారము లోపించును.

'యాసుట్' పరముగా నుండగా 'భూ' అను దాని ఊకారమునకు 'సార్వ' రాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము రావలసి యుండగా:-

435. క్కీతి చ. 1.1.5

గిత్ కిత్ జిత్ నిమిత్తే ఇగ్గక్షణే గుణవృద్ధీ న స్తః,

భూయాత్, భూయాస్తామ్, భూయాసుః.

భూయాః, భూయాస్తమ్, భూయాస్త.

భూయానమ్, భూయాస్వ, భూయాస్మ.

'క్కీతి' అనునది నిమిత్తసప్తము. 'ఇకో గుణవృద్ధీ' అను సూత్రము, 'సధాతులోప ఆర్ధధాతుకే' అను సూత్రమునుండి 'న' అనుపదమును అనువర్తించును. "గిత్తును కిత్తును లేక జిత్తును నిమిత్తముగ చేసి కొనునట్టి ఇగ్గక్షణములగు గుణవృద్ధులు — అనగా 'ఇకః' అను పరము నుచ్చరించి విహితము లగు గుణవృద్ధులు — రావు".

'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' 'పుగ న్తలఘూపదర్య చ' ఇత్యాదిగుణాది విధాయక సూత్రములందు 'ఇకో గుణవృద్ధీ' అను పరిభాష ననుసరించి 'ఇకః' అనుపదము ఉపస్థిత మగును గాన ఇట్టి గుణాదులు ఇగ్గక్షణములు. ఇట్టి గుణవృద్ధులు 'జీత్' మొదలగు ప్రత్యయములను నిమిత్తముగ చేసికొని రావు; అని యర్థము

ప్రస్తుతమున 'యాసుట్' అనునది పై సూత్రముచే (434) కిత్తుగాన దానిని నిమిత్తముగ గొని ఇచ్చట ఊకారమునకు గుణము రాదు. కావున 'భూయాత్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది

ద్వివచనాదులందు గూడ 'భూయాన్' వరకు వెనుకటి వశనే ప్రక్రియ యుండును. ద్వివచనమున 'తన్'కు 'తామ్' అను నాదేశముచే (సూ. 416) 'భూయాస్తామ్' అను రూప మగును. ఇది ఆర్థధాతుక మగుటచే "లిజః స లోఘోన స్త్యస్య" అను సూత్రముచే (429) సకారలోపము రాదు బహువచనమున 'మి'కి 'జస్' ఆదేశము వచ్చుటచే (432) 'భూయానుః' అను రూప మగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి'యందలి ఇకారము 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) లోపింప 'భూయాః' అను రూప మగును. ద్వివచనబహువచనములందు 'తమ్' 'త' ఆదేశములచే (సూ. 416) 'భూయాస్తమ్' 'భూయాస్త' అను రూపములు సిద్ధించినవి. ఉత్తమైకవచనమున 'మి'కి 'అమ్' అను నాదేశము (416), ద్వివచనబహువచనములందు 'నిజ్యం జీతల' అను సూత్రముచే (423) సకారలోపమును వచ్చుటచే 'భూయాస్తమ్' 'భూయాస్త్య' 'భూయాస్త' అను రూపములు సిద్ధించినవి

436. లుజ్ 3.2.110

భూతార్థే ధాతోర్లుజ్ స్యాత్.

'ధాతోః', 'భూతే' అని యధికారములు. "సామాన్యభూతార్థమున ధాతువు కంటె 'లుజ్' వచ్చును". 'ఉ' 'జ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు.

437. ఘాడి లుజ్ 3.3.175

సర్వలికారాపవాదః.

'మాజ్' అనునది ఉపపదముగా నున్నపుడు ధాతువుకంటె 'లుజ్' వచ్చును.

'మాజ్' అనునది విషేధార్థక మగు అవ్యయము. జకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఉపపద మనగా సమీపమున నున్న పదము. ఇది ఉపపదముగా నున్నపుడు ఇతరలికారము లన్నిటిని బాధించి లుజ్ మాత్రమే వచ్చును. 'మాజ్' వలె విషేధార్థక మగు 'మా' అను మరియొక అవ్యయము గూడ ఉన్నది కాన ఎచట నైన 'లుజ్' కంటె లిన్న మగు లికారము 'మా'తో ప్రయోగింపబడినయడల అది 'మాజ్' కాక 'మా' అను రెండవ అవ్యయ మని గ్రహింపవలెను.

438. స్తోత్తరే లుజ్ చ 3.3.176

స్తోత్తరే మాడి లుజ్ స్యాత్. చాత్ లుజ్.

వెనుకటి సూత్రమునుండి 'మాజీ' అను పద మనువర్తించును. 'స్మ' అనునది ఉత్తరమున (పరముగా) గల 'మాజీ' ఉపపద మగునపుడు 'లజ్' వచ్చును. 'చ' అనుటచే 'లజ్' కూడ వచ్చు నని యర్థము.

భూధాతువునకు భూతసామాన్యార్థమున లజ్ వచ్చిన పిమ్మట అదాగ మము (సూ. 425) 'లజ్' స్థానమున 'తిజ్' ప్రత్యయములు. ప్రథమైకవచన మున "అభూ + తి" అని యుండగా 'శవ్' ప్రత్యయము రావలసి యుండ:-

439. చ్లి లుజీ 3.1.43

శబ్దాద్యవవాదః.

"'లజ్' పర మగునపుడు ధాతువుకంటె పరముగ 'చ్చి' వచ్చును."

ఈ 'చ్చి' ప్రత్యయము శవ్, శ్యన్, మొదలగు వికరణప్రత్యయముల కవవాదము- 'అభూ + చ్లి + తి'

440. చ్లై సిచ్ 3.1.44

ఇవాచితౌ.

'చ్చి, కి 'సిచ్' ఆదేశముగ వచ్చును. 'సిచ్'లోని ఇకారచకారము లిత్యంజ్ఞకము లగుటచే సకారము మాత్రము మిగులును. 'అభూ + న్ తి' అని యుండగా:-

441. గాతిస్థాఘపాభూభ్యః సిచః పరస్మైవదేషు 2.4.77

ఏభ్యస్సిచో యక్ స్యాత్.

గాపౌ ఇహ ఇణాదేశపిబిత్తి గృహ్యేతే.

'ఞ్కత్రియార్థజ్ఞితో యూని యగణిజ్ఞోః' నుండి 'యక్' అనువర్తించును. పరస్మైవద ప్రత్యయములు పరముగా నున్నపుడు 'గా, స్థా, ఘసంజ్ఞక, పా, భూ,' ధాతువులకంటె పరముగా నున్న 'సిచ్'కు లోపము వచ్చును.

'గా' అనుదానిచే 'ఇణో గాయజీ' అను సూత్రముచే (585) 'ఇణో' ధాతువున కాదేశముగ విహిత మగు 'గా' అను రూపము, 'పా' అనుదానిచే 'పా సానే' అను ధాతువును (దీనికి 'పిబ్' అను నాదేశము సార్వధాతుః ముందు వచ్చును) గ్రహింపబడును. 'డు దాజ్ దానే', 'దాణ్ దానే', 'దో అవఖండనే', 'దేజ్ రక్షణే', 'దు దాజ్ దారణపోషణయోః', 'దేబ్ పానే' అను ధాతువులకు 'దాధ్యుదావ్' అను సూత్రముచే (626) ఘసంజ్ఞ విధింపబడినది.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింపగా 'అభూ + తి' అని యుండును. 'తి'లోని ఇకారమునకు 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) లోపము. 'అభూత్' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట 'తి' ప్రత్యయవయవ మగు 'త్' సార్వధాతుక మగుటచే అది పరముగా నున్నపుడు 'భూ'లోని కికారమునకు 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము రావలసి యుండ దానికి నిషేధము చెప్పబడుచున్నది.

142. భూసువో స్తిభి 7.3.88

భూసూఏతయోః సార్వధాతుకే తిజిపరేగుణోన.

అభూత్, అభూతామ్, అభూవన్;
అభూః, అభూతమ్, అభూత;
అభూవమ్, అభూవ, అభూమ.

'మిదేర్గుణః' 'నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే' అను సూత్రములనుండి 'గుణః' 'స' 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. "భూ, సూధాతువులకు సార్వధాతుక మగు 'తిజ్' పర మగునపుడు గుణము రాదు."

ఈ సూత్రముచే గుణము నిషేధింపబడినది గాన 'అభూత్' ఇత్యాది గుణరహిత రూపములే యుండును.

ద్వివచనాదులందు గూడ ఇట్లే ఆదాగమ 'ప్లి' ప్రత్యయ, నిజాదేశ. 'నిత్' లోప, గుణనిషేధములు వచ్చును. ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'థన్' కు 'తామ్' అను నాదేశము (సూ. 416) - 'అభూతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'అభూ + మి' అని యుండగా 'యోస్తః' అను సూత్రముచే (391) 'అన్' ఆదేశము - 'అభూ + అన్తి'. 'భువో వుగ్లతోలిదోః' అను సూత్రముచే (395) నిచట 'యిజ్' సంబంధ మైన అచ్చు పరముగా నున్నది గాన ధాతువునకు 'పుక్' ఆదేశము. క్రిత్యుగాన అంతావయవముగ వచ్చును. 'అభూవ్ + అన్తి'. ఇకారమునకు 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచేతను (426), తకారమునకు 'సంయోగాస్తస్యలోపః' అను సూత్రముచేతను (211) లోపము చేయగా 'అభూవన్' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి' ప్రత్యయోకారము. రోపించి (సూ. 415), సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'అభూః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనమున 'తమ్' ఆదేశము చేయ (సూ. 416) 'అభూతమ్' అను రూపము. బహువచనమున 'థ' కు 'త' అను నాదేశము చేయ 'అభూత' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మి' కి 'అమ్' ఆదేశము (416) 'భువో' వుగ్లజ్జోలివోః' అను సూత్రముచే (395) వుగాగమము చేయ 'అభూవమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనబహువచనములందు 'వన్' 'మన్' లందలి సకారము 'నిత్యం జితః' అను సూత్రముచే (423) రోపింప 'అభూవ' 'అభూమ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

443. న మాజ్యోగే 6.4.74

అడాటౌ స స్తః. మా భవాన్ భూత్, మా స్మ భవత్. మా .స్మ భూత్.

'లుజ్జోలిజ్జోల్వక్ష్యదుదాత్తః' 'ఆదజాదీనామ్' అను సూత్రములనుండి 'అటౌ' 'అటౌ' అను వదము లనువర్తించును. "మాజ్యోతో సంబంధ మున్నపుడు అడాగమము ఆడాగమమును రావు."

'మా భవాన్ భూత్' అను నుదాహరణమున 'మాజీ లుజ్జో' అను సూత్రముచే 'లుజ్జో' (437) వచ్చినది. ఇచట 'మాజ్యో' ఉన్నది గాన అడాగమము (425) రాలేదు. 'భూత్' అనియే యున్నది. రెండవ ఉదాహరణమున 'స్మ' తో కలిసిన 'మాజ్యో' ఉత్తరపద మగుటచే 'స్మోర్తరే లజ్జవ' అను సూత్రముచే (438) 'లజ్జో' 'లుజ్జో' లు వైకల్పికముగ వచ్చినవి. ఈ సూత్రము ననుసరించి అడాగమము రాకుండుటచే 'మా స్మ భవత్' అని 'లజ్జో' రూపము, 'మా స్మ భూత్' అను 'లుజ్జో' రూపమును ఉండును. 'అటౌ' అగమము 'ఆదజాదీనామ్' అను సూత్రముచే (446) అజాది ధాతువులకు విధింపబడినది

444. లజ్జో నిమిత్తే లృజ్ క్రియాతిపత్తే 3.3.139

హేతు హేతుమద్భావాది లిజ్ నిమిత్తమ్. తత్ర భవిష్యత్కర్థే లృజ్ స్యాత్. క్రియా యః అనిష్పత్తే గమ్యమానాయామ్.

అభవిష్యత్, అభవిష్యతామ్, అభవిష్యన్;

అభవిష్యః, అభవిష్యతమ్, అభవిష్యత;
అభవిష్యమ్. అభవిష్యావ, అభవిష్యామ.

సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్, తదా సుభిక్షమభవిష్యత్ ఇత్యాది జ్ఞేయమ్.

‘భవిష్యతి మర్యాదావచనే’ నుండి ‘భవిష్యతి’ అనునర్థించును. ‘హేతు హేతుమతోర్లిజ్’ ఇత్యాదిసూత్రములచే హేతు హేతుమద్భావాద్యర్థమున ‘లిజ్’ విధింపబడినది గాన హేతు హేతుమద్భావాదికము లిజ్జకు నిమిత్తము. ‘యది విద్యారినః సమ్యక్ పఠేయుః పఠీశ్చయోః ఉత్తీర్ణా భవేయుః’ (విద్యార్థులు బాగుగ ఖండివిసఠో పఠీక్షలలో నుత్తీర్ణు లగుదురు) ఇత్యాదివాక్యములందు ‘బాగుగా చదువుట’ అను క్రియ ‘ఉత్తీర్ణులగుట అను క్రియకు హేతువు. ‘ఉత్తీర్ణు లగుట అనునది ‘హేతుమత్. ఇట్లు ఒక క్రియ హేతువుగను మరయొక క్రియ హేతు మౌగను ఉండుటను ‘హేతు హేతుమద్భావము’ అందురు.

లిజ్ నిమిత్త మగు హేతు హేతుమద్భావాదికము గమ్య మగునపుడు భవిష్యదర్థమున రాతువుకంటె ‘ల్యజ్’ వచ్చును. ఇందు క్రియ జరుగ టుండుట కూడ సూచిత మగును.

‘సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్ తదా సుభిక్షమభవిష్యత్’ ఇత్యాదిక ముదాహరణము. ‘మంచి వర్ణము వచ్చినచో సుభిక్షముగ నుండెడిది’ అని యర్థము. సుభిక్ష భవమునకు సువృష్టిభవనము హేతువు గాన నిచట హేతు హేతుమద్భావ మున్నది. ‘సువృష్టియును లేదు సుభిక్షమును లేదు’ అనునది కూడ సూచిత మగు చున్నది. కావున హేతు హేతుమత్క్రియలు రెంటికని ‘ల్యజ్’ చేర్చబడినది.

భూతాతువునకు వై యర్థమున ల్యజ్ చేర్చిన పిమ్మట ‘అటో’ అగమము (సూ. 425). లకారమునకు ‘తిజ్’ ప్రత్యయములు. ప్రథమైకవచనమున ‘అభూ + తి’ అని యుండగా ఇకారలోపము (సూ. 426) ‘శవ్’ ను బాధించి ‘స్యతాసీ ల్యుటబోః’ అను సూత్రముచే (405) ‘స్య’ ప్రత్యయము - ‘అభూ + స్య + త్’. ‘స్య’ అనునది వలాద్యార్థధాతుకము గాన ‘అర్థధాతుక స్వేద్యలాదేః’ అను సూత్ర ముచే (403) ఇదాగమము. ‘సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః’ అను సూత్రముచే (180) గుణము, పిమ్మట అవాదేశము, ‘అభవిష్య + త్’ అని యుండగా ‘అదేశ ప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు మూర్ధన్యషకారము - ‘అభవిష్యత్’ అను రూపము సిద్ధించును

ఇతరరూపములందు గూడ 'అభవిష్య'వరకును రూపనిష్పత్తి ఇటులనే యుండును. ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'తస్'కు 'తామ్'అదేశము (సూ.416) చేయ 'అభవిష్యతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'అభవిష్యన్తి' అని యుండగా ఇకారలోప (428) సంయోగాంతలోప (తకారలోప) ములచే 'అభవిష్యన్'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

మధ్యమపురుషైవచనమున 'అభవిష్య + సి'అని యుండగా ఇకార లోప (సూ.428) రుత్వవిసర్గములచే 'అభవిష్యః'అని యగును. ద్వీవచన బహువచనములందు 'అభవిష్య + థస్' 'అభవిష్య + థ'అని యుండగా 'తమ్' 'త'అదేశములు వచ్చుటచే (సూ.416) 'అభవిష్యతమ్' 'అభవిష్యత' అను రూపము లేర్పడును.

ఉత్తమపురుషైవచనమున 'మి'కి 'అమ్' అదేశము చేయుటచే (సూ.416) 'అభవిష్యమ్'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనబహువచనము లందు 'అభవిష్య + వస్' 'అభవిష్య + మస్'అని యుండగా 'అతో దీర్ఘో యణ్'అను సూత్రముచే (392) దీర్ఘము, 'నిత్యం జితః'అను సూత్రముచే (423) సకారలోపము వచ్చుటచే 'అభవిష్యావ' 'అభవిష్యామ'అను రూపము లేర్పడినవి.

అత సాతత్యగమనే (2). అతతి.

అతభాతువునకు అవిచ్ఛిన్నముగా నడచుట అని యర్థము లట్లు చేర్చిన పిదప శస్త్రప్రత్యయాదులు చేరి ప్రక్రియ యంతయు భూభాతువునందు వలెనే యుండును.

అతతి,	అతతః,	అతన్తి;
అతసి,	అతథః,	అతథ;
అతామి,	అతావః,	అతామః;

445. అతఆదౌః 7.4.70

అభ్యాసస్యాదేరతో దీర్ఘః స్యాత్.

అప్,	అతతుః,	అతుః,
అతిథ,	అతథుః,	అథ,
అత,	అతివ,	అతిష్ఠ,
అతితా.	అతిష్ఠతి.	అతతు.

'అత్ర లోపోఽభ్యాసశ్చ' 'దీర్ఘ ఇణః' అను సూత్రములనుండి 'అభ్యాసశ్చ' 'అ' అనువచ్చును. "అభ్యాసాదియందలి 'అ'కారమునకు దీర్ఘము వచ్చును."

'అత' ఛాతువు లిట్లునందు తిబాదులు-తిబాదులకు 'పరస్మైవదానాం' ఇలతును క్తవచనాభ్యాసాః' అను సూత్రముచే (394) 'ఇత్' మొదలగు 'అదేశములు. ప్రకృతులపై వచనమున 'అత్ + అ' అని యుండగా 'అత్' కు 'లిటిఛాతో' లనభ్యాసశ్చ' అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వము (అత్ అత్ + అ,) 'హలాది శ్లేషః' అను సూత్రముచే (398) హలాదిశ్లేషము చేసిన పిదప 'అఅత్ + అ' అని యుండగా 'అత్' గుణే' అను సూత్రముచే (274) రెండు అకారముల స్థానమున 'అ'కారము రావలసి యుండ దానిని బాధించుటకై పై సూత్రము చేప్పబడినది. ఇచట మొదటి 'అ', అభ్యాసాది యందలి (వ్యసదేశవద్భావముచే) అకారము. కావున దీనికి దీర్ఘము చేసిన పిమ్మట అకారఅకారములకు సవర్ణ దీర్ఘము చేయగా (అ + అత్ + అ = అత్ + అ) 'అత' అను రూపము సిద్ధింపను. ఇతరరూపములందు గూడ ఇట్లే ప్రక్రియ ఎరుగవలెను. మధ్యమ పురుషుపై వచన. ఉత్తమపురుషద్వివచనవిహవచనములందు 'థ' మొదలగునవి సూక్ష్మాత్కారము లగుటచే 'ఆర్థఛాతుః స్వేఢ్యలాదేశ' అను సూత్రముచే (403) ఇదాగమము వచ్చుట విశేషము. 'అతిథ', 'అతివ' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధింపినవి.

అట్, అబ్, లోట్టు, లందు ఛాతువునందు ఏలె ప్రక్రియ యుండును. ఈ క్రింది రూపము లేర్పడను.

అట్:-	అతితా,	అతితారౌ,	అతితారిః;
	అతితాసి,	అతితాన్తః,	అతితాన్తః;
	అతితాస్మి,	అతితాన్వః,	అతితాన్వః;
అబ్:-	అతిష్యతి,	అతిష్యతః,	అతిష్యంతి;
	అతిష్యసి,	అతిష్యథః,	అతిష్యథః;
	అతిష్యామి,	అతిష్యావః,	అతిష్యావః;
లోట్టు:-	అతరు-అతరౌ,	అతరామ్,	అతరన్
	అత-అతరౌ,	అతరమ్,	అతరః,
	అతాన,	అతావ,	అతావః.

‘బ్రువ ఈటో’ నుండి ‘ఈటో’ అనువర్తింపును: “ఉన్న (లోపించకుండ గానున్న) ‘సివ్’ కంటెను ‘అన్’ ధాతువు కంటెను పర మగు అవ్యక్త హల్లుకు, ‘ఈటో’ అను అగమము వచ్చును.” ఈ సూత్రముచే ‘సివ్’ (న్) కంటె పర మగు తకారరూపావ్యక్త హల్లునకు ఈశాగమము చేయ ‘అత్ ఇన్ ఈటో’ అని యుండగా:-

448. ఇట ఈటో 8.2.28

ఇట: పరస్య సస్య లోపః స్యాద్ ఈటి పరే.

‘రాశస్య’ ‘సంయోగాస్తస్య లోపః’ అనుసూత్రములనుండి ‘సస్య’ ‘లోపః’ అనువర్తించును. “‘ఇటో’ కంటె పర మగు సకారమునకు ‘ఈటో’ పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.”

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపించిన పిదప ‘అత్ ఇ + ఈటో’ అని యుండగా ఇకారమునకును ఈకారమునకును సవర్ణదీర్ఘము రావరసి యున్నది. కాని ‘అశస్యవర్ణేదీర్ఘః’ (8.1.101) అను సూత్రము దృష్టిలో ‘ఇట ఈటి’ (8.2.28) అను సూత్రము అసిద్ధము గాన మధ్య సకార ముండుటచే సవర్ణ దీర్ఘము వచ్చుట కివకాళము లేకున్నది. అందులకై ఈ క్రింది వార్తికము చెప్పబడుచున్నది.

వా. సిక్లోప ఏకాదేశే సిద్ధో వాచ్యః.

అతీత్, ఆతిష్ఠామ్.

ఏకాదేశము చేయవలసి యున్నపుడు ‘సివ్’ యొక్క లోపము సిద్ధమని చెప్పబడెను.

ఈ వార్తికము ననుసరించి ‘ఇట ఈటి’ అను సిక్లోపము అసిద్ధము కాదు కావున సవర్ణదీర్ఘసంధితే ‘అతీత్’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఆతిష్ఠామ్:- ద్వివచనమున ‘తస్’ కు ‘తామ్’ ఆదేశము (సూ. 416); సకారమునకు ‘అదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) మూర్ధన్యవ కాః ముష్టర్థముచే తకారమునకు ఉకారము-వై రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున ‘అత్ ఇన్ + యి’ అని యుండగా:-

449. సిజభ్యస్త విదిభ్యశ్చ 3.4.109

సిజః అభ్యస్తాద్ విదేశచ్చ పరస్య జిత్యంబిన్ధినో యేః జున్.

452. దీర్ఘం చ 1.4.12

గురు స్యాత్.

పై సూత్రమునుండి 'గురు' అను పద మనువర్తింతును.

దీర్ఘము కూడ గురుసంజ్ఞ కలది యగును.

453. పుగన్తస్యలఘూపదస్య చ 7.3.86

పుగన్తస్యలఘూపదస్య చ అజ్ఞస్యేకో గుణః సార్వధాతుకార్థా
ధాతుకయోః. 'దాత్వాదేః'-ఇతి సః-నేధతి. షత్వమ్. సిషేధ.

'అజ్ఞస్య' అధికారము. 'మిదేర్గుణః' నుండి 'గుణః' అను పదము, 'సార్వ
ధాతుకార్థాధాతుకయోః' అను సూత్రము, అనువర్తింతును. 'ఇకో గుణవృద్ధీ'
అను పరిభాషచే 'ఇకః' అను పదము లభించును. "పుక్" అను అగమము
అంతమున గలదియు, లఘు వగు ఉపధ కలదియు వగు అంగముయొక్క
'ఇకో'కు సార్వధాతుకార్థాధాతుకములు పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే లఘూపద మగు 'సిద్' అనుదాని ఇకారమునకు గుణము
చేయగా 'నేధతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములు గూడ భూధాతువు
నందు వలె సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'లిప్' కు ణలాదేశము (సూ. 394); ధాతు
పుక్ ద్వితీయము (సూ. 396) హలాదికేశము (సూ. 398); గుణము (453)-
'సిషేధ' అని యుండగా ఇకారరూప మగు ఇచోకంఠే పర మగు 'సే' యందలి
సకారమునకు 'అదేశ' ప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) మూర్ధన్యాదేశము.
'సిషేధ' అను రూపము సిద్ధించినది.

454. అసంయోగాత్రిభో కిత్ 1.2.5

అసంయోగాత్పరోఽపిత్ లిట్ కిత్ స్యాత్.

సిషిధతుః, సిషిదుః, సిషేధిధ, సిషిధతుః, సిషిధ, సిషేధ,
సిషిధిష, సిషిధిమ, నేధితా, నేధిష్యతి, నేధతు, అనేధత్, నేధేత్,
సిద్ధ్యాత్, అనేధీత్, అనేధిష్యత్. ఏవం 'చిత్తి సంజ్ఞానే' (4) 'కువ
శోచశే' (5) గద వ్యక్తాయాం వాచి (6)

'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రమునుండి 'అపిత్' అను పద మను

వర్తించును. సంయోగముకంటె పరము కానిదియు, పకారేత్ కానిదియు నగు లిట్'కిత్' అగును.

మూడు ఏకవచనప్రత్యయములును ('తిప్', 'సిప్', 'మిప్') పకారేత్సంజ్ఞకములు. ఇవి కాక మిగిలిన లిషాదేశప్రత్యయము అన్నియు సంయోగము కంటె పరము కానిదో ఈ సూత్రము ననుసరించి క్రిత్యులుగ భావింపబడును. కావున 'క్కిటి చ' అను సూత్రముచే (435) నిషేధింపబడుటచే గుణము రాదు. ద్వివచన బహువచనములందు 'సిషిధతుః' 'సిషిధుః' ఇత్యాది గుణరహిత రూపములుండును. ఇతరరూపముల నిష్పత్తి కూడ భూధాతువునందు వలె ఉండును. లిట్-'నేధితా' ఇత్యాదిరూపములు-ల్పట్-'నేధిష్యతి' ఇత్యాదిరూపములు. లోట్-'నేధతు' ఇత్యాదిరూపములు. లజ్-'అనేధత్' ఇత్యాదిరూపములు. విధిలిజ్-'నేధేత్' ఇత్యాదిరూపములు. ఆశ్రిరిజ్-యాసుజ్ క్రిత్యుగాన (స్కా. 434) గుణము లేకుండుటచే 'సిధ్యాత్' ఇత్యాదిరూపములు. లిజ్-'అనేధీత్', 'అనేధిష్ఠాం' ఇత్యాదిరూపములు. అతధాతువునందు వలె సిద్ధించును. ల్పజ్-'అనేధిష్యత్' ఇత్యాదిరూపములు.

'చితి' (త్) అనుధాతువునకు 'తెలివితెచ్చుకొనుట' అని యర్థము. 'కుచ్' ధాతువుకు శోకించుట అనియర్థము. ఈ ధాతువుల రూపములు గూడ 'షిధ' ధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

చిత్-చేతతి, చిచేత, చేతితా, చేతిష్యతి, చేతతు, అచేతత్.

చేతేత్, చిత్కాత్, అచేతీత్, అచేతిష్యత్.

కుచ్:- శోచతి. కుశోచ. శోచితా. శోచిష్యతి. శోచతు. అశోచత్.

శోచేత్. కుచ్కాత్. అశోచీత్. అశోచిష్యత్.

గదధాతువునకు 'స్పష్టముగ మాటలాడుట' అని యర్థము. లట్టునందు 'గదతి' ఇత్యాదిరూపములు పూర్వోక్తవిధముగ సిద్ధించును.

455. నేర్గద, నద, వత, వద, ఘు, మా, న్యతి, హస్తా, యాతి, వాతి, ద్రాతి, ప్నాతి, వపతి, వహతి, శాప్యతి, చిన్తోతి, దోగ్ధిషు చ 8.4.17

ఉపసర్గస్థాత్ విమిత్తాత్ పరస్య నేర్ణో గదాదిషు పరేషు. ప్రణిగదతి.

‘రషాభ్యాం నో ఐః సమానపదే’ అను సూత్రము, ‘ఉపసర్గదసమాసేపి’ నుండి ‘ఉపసర్గతో’ అనువర్తించును. ఉపసర్గమునం దున్న నిమిత్తముకంటె (రేఫషకారములకంటె) పర మగు ‘ని’యందలి నకారమునకు ‘గద్, గద్, పత్ పద్, ఘనంజ్ఞక, మా, షో’ (దై వాదికము), హన్, యా, వా, ద్రా, ప్సా, వప్, వహ్, శమ్, చి, దిహ్’ ధాతువులు పర మగునపుడు ఐక్యము వచ్చును.

‘ప్ర + ని + గదతి’ అని యుండగా రేఫనకారములు ఏకపదస్థములు కాకుండుటచే ‘అబ్’ కు ప్సాజ్ఞుమివ్వవాయేఁపి’ అను సూత్రమునకు (138) అవ కాశము లేదుగాన ఈ సూత్రముచే ‘ని’యందలి నకారమునకు ఐత్వము. ‘ని’ అనునది ‘ప్ర’ అను ఉపసర్గలో నున్న రేఫకంటె పరముగా నున్నది. దీనికి పర ముగ ‘గద్’ ధాతు వున్నది.

‘లిబ్’ ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వ, ఆదిహర్ శేషములు చేసిన పిమ్మట (సూ. 396, 398) ‘గగద్ + అ’ అని యుండగా—

456. టహ్కోభ్యః 7.4.62

అభ్యాసకవర్గహకారయోశ్చవర్గాదేశః.

‘అత్ర లోపొ’భ్యాసస్య’ నుండి ‘అభ్యాసస్య’ అనువర్తించును. “అభ్యా సకు సంబంధించిన కవర్గహకారములకు చవర్గ మాదేశముగ వచ్చును.”

కవర్గాక్షరము రై దింటికిని వరుసగా చవర్గాక్షరములు వచ్చును. హకారమునకు అంతరతమము గాన యుకార మాదేశముగ వచ్చును. ఈ సూత్రముచే కవర్గతృతీయాక్షర మగు ‘గ’ కారమునకు చవర్గతృతీయాక్షర మగు జకార మాదేశ మగుటచే ‘జగద్ + అ’ అని యుండగా.

457. అత ఉపధాయాః 7.2.116

ఉపధాయా అతోవృద్ధిః స్యాత్ జోతి జీతి చ ప్రత్యయే పరే. జగద, జగదతుః, జగదుః, జగదిథ, జగదభుః, జగద.

‘మృజేర్వృద్ధిః’ ‘అతోజ్ఞోతి’ అను సూత్రములనుండి ‘వృద్ధిః’ ‘జోజీతి. అనువర్తించును. “‘జోత్’ లేః ‘జీత్’ అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఉపధ యగు అకారమునకు వృద్ధి వచ్చును.”

‘జిత్’ ‘జీత్’ గాన ఈ సూత్రముచే ఉపధావృద్ధి చేయ ‘జగద్ + అ’ జగద్ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘జగదతుః’ ఇత్యాదులందు గూడ ప్రక్రియ పై విధముగనే యుండును.

ఉత్తమపురుషైవచనమునందు. 'ఐత్' ప్రత్యయము 'ణిత్' గాన పై సూత్రముచే (457) వృద్ధి నిత్యముగ రావలసి యుండ:-

458. ఐలుత్తమో వా. 7.1.91

ఉత్తమో ఐత్ వాణిత్ స్యాత్.

జగాద, జగద, జగదివ, జగదిమ. గదితా. గదిష్యతి. గదతు. అగదత్. గదేత్. గద్యాత్.

'గోతో ణిత్' నుండి 'ణిత్' అనువర్తించును. ఉత్తమపురుష యగు 'ఐత్' వికల్పముగ 'ణిత్' అగును.

ఈ సూత్రముచే జీర్ణము వైకల్పికము గాన జీర్ణపక్షమున ఉపా వృద్ధిచే 'జగాద' అనియు, లేని పక్షమున 'జగద' అనియు రూపస్వయము సిద్ధించును. ఐచ్ఛ మొదలగు లకారములందు పూర్వమునందు వలె 'రూపసిద్ధి' యుండును.

యజ్ఞనందు ఏకవచనమున ఆదాగమము, (సూ.425). తి(ప్), ఇకార లోపము (సూ.426) 'చ్చి' ప్రత్యయము (సూ.439), నిజాదేశము (సూ.440), 'సిచ్'కు ఇదాగమము (సూ.403), తకారమునకు ఈదాగమము (సూ.447) చేసిన పిమ్మట 'అగద్ + ఇన్ + ణిత్' అని యుండగా-

459. అతో హలాదేర్లమైః. 7.2.7.

హలాదేర్లమైరకారస్య వృద్ధిర్వా ఇదాదౌ పరస్మైపదే సిచి. అగాదీత్, అగదీత్. అగదిష్యత్. ఇద అవ్యక్తే శబ్దే (7)

'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రము, 'నేటి' 'ఊర్జోతేర్విధానా' అను సూత్రముల నుండి 'ఇటి' 'విధానా' అనువర్తించును. 'ఇత్' అదియందు గల పరస్మైపద 'సిచ్' పర మగునపుడు హలాద్యంగావయవమగు లమ్మవైన అకారమునకు వికల్పముగ వృద్ధి వచ్చును.

ఇవట 'గద్' అనునది హలాద్యంగము. దానికి ఇదాదిపరస్మైపద 'సిచ్' పరముగ నున్నది కాన వృద్ధి వికల్పము. సకారమునకు లోపము (సూ.448) నవర్ణ దీర్ఘము 'అగాదీత్' అని యగును.

ఐచ్ఛ:- అగాదీత్ అగాదిష్లామ్ అగాదిషుః

అగాదీః అగాదిష్టమ్ అగాదిష్ట
అగాదిషమ్ అగాదిష్వ అగాదిష్వ

అను రూపములు వృద్ధి వచ్చిన పక్షమున ఉండును.

వృద్ధి రాని పక్షమున:-

అగదీత్, అగదిష్టామ్ అగదిషుః
అగదీః, అగదిష్టమ్ అగదిష్ట
అగదిషమ్ అగదిష్వ అగదిష్వ

అను రూపము లగును.

లృఙ్ నందు భూధాతువునందు వలె 'అగదిష్వత్' ఇత్యాదిరూపములు ఏర్పించును.

'ఇద' ధాతువునకు అవ్యక్తశబ్ద మని యర్థము.

460. జో నః 6.1.65

ధాత్యాతేః ఇన్య నః "జోపదేశా స్త్వనర్నాటినాథ్ నాథ్ నన్దనక్కన్యాత్తః".

"ధాత్యాదేః షః సః" నుండి 'ధాత్యాదేః' అనువర్తించును. "ధాత్యాది యం దున్న ఇకారమునకు నకార మారేశ మగును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి ఇకారాదిధాతువు లన్నియు నకారాదు లగును. కావున ఏ ధాతువులు ఇకారాదులో ఏ ధాతువులు నకారాదులో తెలియుటకై పై శ్లోకార్థము చెప్పబడినది. అనగా 'నర్వ శబ్దే', 'నట అవస్కన్దే', 'నాథృ నాథృ యాజ్ఞోపకాపైశ్యక్యాశేష్ట', 'టునది సమృద్ధౌ', 'నక్క సోశనే', 'స్థా వయే', 'స్మృతీగత్రవిక్షేపే' అను ధాతువులు తక్క ప్రయోగమున నకారాదిగ కనబడు ధాతువులన్నియు జోపదేశములు. ఈ సూత్రము ననుసరించి ఇకారమునకు నకారాదేశము వచ్చుటచే 'నదతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

461. ఉపసర్గదసమాసేఽవి జోపదేశస్య 7.4.14

ఉపసర్గస్థాత్ నిమిత్తాత్ పరస్య జోపదేశస్య ధాతోర్నస్య ణః, ప్రణదతి. ప్రణేనదతి. నదతి. ననద.

'రషాభ్యాం నో ణః సమాసపదే' నుండి 'రషాభ్యామ్', 'సః', 'ణః' అను వర్తించును. 'సమాసేఽభ్యుదేనః' నుండి 'సమాసే' అనువర్తించి సమాసము

నందు మాత్రమే ఈ ఇత్వము వచ్చు నను సంశయమును వారించుటకై 'అస మానేఽపి' అని చెప్పబడినది. ఉపసర్గమునం దున్న నిమిత్తము (రేఫషకార ముల) కంటె పర మగు ణోపదేశధాతువుయొక్క నకారమునకు సమాసము కాకున్నను (సమాస మైనను గూడ) ఇత్వము వచ్చును.

నదధాతువు ణోపదేశము గాన దీని నకారము 'ప్ర' అను ఉపసర్గయందలి రేఫ కంటె పర మగునపుడు ఇత్వము వచ్చుటచే 'ప్రణదతి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'ప్రణినదతి' అనునపుడు 'నేర్గదనద' ఇత్యాది సూత్రముచే (455) నియందలి నకారమునకు ఇత్వము. ధాత్వాదినకారము ఉపసర్గస్థరేఫషకారముల కంటె పరముగ లేదు గాన (మధ్యయందు ని ఉండుటచే) దానికి ఇత్వము రాలేదు. లిట్టనందు భూధాతువునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఇలాదేశము (సూ. 394) ద్విత్యా (సూ-396) భ్యానకార్య (సూ-398) ఉపధావృద్ధులచే (సూ-457) 'ననాద' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితవచనమున 'నదీనదీ' అతున్' అని యుండగా:-

462. అత ఏకహల్మధ్యైనాదేశాదేర్లిట 6.4.120

లిట్టిమిత్రాదేశాదికం న భవతి యదక్షం, తదవయవస్యా సంయుక్తహల్మధ్యస్థస్యాత ఏత్వమ్, అభ్యాసలోపశ్చ కితి లిటి. నేదతుః, నేదుః.

'ఘృసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' 'గమహనజనఖనఘసాం రోపః క్షిజ్జన్వజి' అను సూత్రములనుండి 'ఏత్' 'అభ్యాసలోపః' 'కితి' అను పదము లనువర్తిం నుచు. లిట్టనందు జిత్యము అసంఖావ్యము గాన 'క్షిజ్జి'లో భాగమైన 'కితి' అనునది మాత్రమే అనువర్తించినది. 'అక్షస్య' అధికారము, క్షిత్తగు లిట్ట పర మగునపుడు లిట్ట నిమిత్తముగా గల ఆదేశము ఆదియందు కలది కాని అంగము నకు అవయవమును, అసంయుక్తము లగు హల్లుల మధ్యయం దున్నదియు నగు హ్రస్వాకారమునకు ఏకారమాదేశముగ వచ్చును; అభ్యాసము కూడ లోపించును.

ఇవట 'అతున్' అనునది పకారేత్కము కాదు కావున 'అసంయోగాల్లిటో కిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్తు ఐనది. రెండవ 'నదీ' అను అంగమునందలి అకారము నకారదకారరూపము లగు రెండు అసంయుక్త హల్లులకు మధ్య నున్నది. దీని 'యాదియందు లిట్టను నిమిత్తముగ చేసికొని ఆదేశ మేదియు

రాలేదు. 'జో నః' అను (సూ-480) నకారాదేశము లిట్లును నిమిత్తముగ చేసి కాని వచ్చినది కాదు. కావున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. అభ్యాస మగు మొదటి 'నద' లోపించును. రెండవ 'నద'లోని అకారమునకు ఏకారము. 'నేదతుః' అను రూపము ఏర్పించును. 'సిషిధతుః' ఇత్యాదులందు అకారము లేదు. 'రరాన' ఇత్యాదులందు దీర్ఘకార మున్నది కాని హ్రస్వము లేదు. 'తత్స రతుః' ఇత్యాదులందలి అకారము సంయుక్తానయుక్తహల్లుల మధ్య నున్నది. 'జగాద' ఇత్యాదులందు లిటిను నిమిత్తముగ జేసికాని చుత్వాదేశము వచ్చినది. కావున పై నాల్గు ఉదాహరణములందును ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. బహు వచనమున 'నేదుః' అను రూపము కూడ వెనుకటివలెనే ఏత్వాభ్యాసలోపాదులచే ఏర్పించును మధ్యపురుషైకవచనమున 'నదనదౌ' అని యుండగా 'థ' అనునది 'సిప్' స్థానమున వచ్చినది గాన పకారేత్క మగుటచే 'కిత్' అగుటకు (సూ. 454) అవకాశము లేదు. కిత్త్యము లేకపోవుటచే ఏత్వాదులు పై సూత్ర ముచే రాజాలపు కాన క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

463. థలి చ నేథి 6.4.121

ప్రాగుక్తం స్యాత్. నేదిథ, నేదతుః, నేద; ననాద-ననద, నేదివ, నేదిమ, నేదితా, నదిష్యతి, నదతు. అనదత్. నదేత్. నద్యాత్. అనాదీత్. అనదీత్. అనదిష్యత్. టునది నమ్మద్దా. (8)

నేత్ ('ఇత్'తో కూడినది) అగు థల్ వర మగునపుడు గూడ పై సూత్రమున చెప్పిన కార్యములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు చేయగా 'నేదిథ' అను రూపము ఏర్పించినది. 'నేదతుః' ఇత్యాదులందు వెనుకటి సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాస లోపములు వచ్చును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఇత్' మిప్ స్థానమున వచ్చి నది గాన పకారేత్క మగుటచే 'కిత్' (సూ-454) కాజాలదు. కావున ఏత్వాదులు లేవు. 'ఇదత్తమో వా' అను సూత్రముచే (458) ఉత్త్యము వైకల్పికము గాన 'అర ఉపదాయాః' అను (457) ఉపదావృద్ధి వచ్చిన పక్షమున 'ననాద' అనియు, రాని పక్షమున 'ననద' అనియు రూపద్వయ ముండును. 'నదితా' ఇత్యాదులప్రక్షయ వెనుకటివలెనే యుండును. ఇజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అతో చలాదేర్లఘాః' అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి. 'అన

క్రిత, 'అనందీ' అను రూపద్యయ ముండును. ఇట్లే (గదభాతువునందువలె) ద్వీపచనాదులందు గూడ వృద్ధినహితవృద్ధిరహిత రూపములు రెండేసి ఉండును.

'టునది' భాతువునకు సమృద్ధి యని యర్థము. ఇవట సమృద్ధి యనగా ప్రకాశశక్తి దిసంపత్తి యని యర్థము. ఇట్టి సమృద్ధిచే ఆనందము కలుగును గాన ఈ భాతువు ఆనందార్థమున ప్రసిద్ధము.

464. ఆదిర్షి టుడవః 1.3.5

ఉపదేశే ధాతోరాద్యా ఏతే ఇతః స్యుః.

'భూనాదయో ధాతవః' అను సూత్రమునుండి అనువర్తించిన 'ధాతవః' అనునది షష్ఠ్యంతముగ మారును. 'ఉపదేశేఽజనునానిక' ఇతి నుండి 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అనువర్తించును. "ఉపదేశమున ధాత్యాదియం దున్న జే, టు, దు, అను నవి ఇత్యంజుకము లగును.

ఈ సూత్రముచే 'టు' అనునది ఇత్యంజుకము. ఈ ఇత్యంజుకు 'ట్వితోఽఘ్' అను సూత్రముచే (862) అఘచ్ ప్రత్యయము వచ్చుట ప్రయోజనము. 'నది'యందలి ఇకాశము గూడ ఇత్యంజుకము. 'నదీ' అనునది మిగిలినది.

465. ఇదితో నుమ్ ధాతోః 7.1.58

నన్దతి. ననన్ద. నన్దితా. నన్దిష్యతి. నన్దతు. అనన్దత్. నన్దేత్. నన్ద్యత్. అనన్దీత్. అనన్దిష్యత్. అర్చ పూజాయామ్ (9) అర్చతి.

ఇకారము ఇత్యంజుకముగా గల భాతువునకు 'నుమ్' అను నాగమము వచ్చును.

'నుమ్'లోని ఉకారమకారము లిత్యంజుకములు. 'మిత్' గాన ఇది 'మిద కోస్తాత్పరః' (240) అనుపరిభాష ననుసరించి అంత్యాచ్చగు అకారముకంటె పఃముగ (ఇతరకార్యములన్నింటికంటె ముందుగ) వచ్చును. 'నన్ద్' అనియుండగా 'వేశకాదులచే లట్టునందు 'నన్దతి' 'నన్దతః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ట్టునందు నుమాగ్రము చేసిన పిమ్మట 'న్ద్' అనునది సంయుక్తహల్లు గాన 'తత ఏకహాల్యధ్యేనాదేశాల్లాటి' అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపాదలు వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కావున 'ననన్ద' 'ననన్దతుః'. 'ననన్ద్యః', 'ననన్దిక', 'ననన్దకుః' 'ననన్ద', 'ననన్ద', 'ననన్దివ', 'ననన్దిమ', అను రూపములు సిద్ధించును. దీని ప్రథమోత్తమశురుచైవచనములందు రెండవ నకాముపై నున్న అకారము ఉపధ కాదు కావున ఉపధావృద్ధి (సూ-457) రాలేదు.

‘అబ్’ నందు నకారోత్తరవర్తి యగు ఆకారము సంయోగపరక మగుటచే గురువు గాన ‘అబ్’ హలాదేర్ల హేః’ అను సూత్రముచే (459) వైకల్పిక వృద్ధి వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. ‘అనన్దీత్’ ఇత్యాదివృద్ధిరహితరూపములు మాత్రమే యుండును. ఇతరరూపముల నిష్పత్తి వెనుకటి వలెనే యుండును.

అర్చ దాతువుకు పూజించుట యని యర్థము. ‘అబ్’ రూపములు వెనుకటి వలెనే సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘లిప్’ కు ‘జిర్’ చేసిన పిమ్మట (సూ-394) ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు. (సూ-398, 398) వచ్చి ‘అఅర్చిత’ అని యుండగా ‘అత ఆదేః’ అను సూత్రముచే (445) అభ్యాసమునందలి ఆకారమునకు దీర్ఘము- ‘అఅర్చిత’ అని యుండగా:-

466. తస్మాన్నుడ్ ద్విహారః 7.4.71

ద్విహారో దీప్తి భూతాద్ ఆకారాత్ పరస్య నుట్ స్యాత్. ఆనర్చః. ఆనర్చతుః. అర్చితా. అర్చిష్యతి. అర్చతు. అర్చిత. అర్చేత్. అర్చ్యత్. ఆర్చీత్. ఆర్చిష్యత్.

“రెండు హల్లులు గల దాతువుయొక్క అట్టి (అనగా ‘అత ఆదేః’ అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చి యున్న) ఆకారముకంటె పర మగుదానికి ‘నడ’ అను నాగమము వచ్చును.”

ఇచట ‘అర్చ’ దాతువు రెండు హల్లులు కలిది గాన (ఇచట రెండు అనగా ‘ఒకటికంటె ఎక్కువ’ అని యర్థము.) ఈ సూత్రముచే ఆకారముకంటె పర మగు అకారమునకు ‘నుట్’ (న్) అగమము ‘టిత్’ అగుటచే అద్యవధువ ముగ వచ్చును- ‘అనర్చ’ అను రూపము సిద్ధించును. లిట్ తోని ఇతర రూపము లందు గూడ నుదాగమము వచ్చుటచే ‘అనర్చతుః, అనర్చ్యః’ ఇత్యాదిరూపములు వెనుకటివలెనే సిద్ధించును. బుడాదులందు ప్రత్యేకవిశేష మేమియు లేదు. క్రింద లిందు మాత్రము ఈ దాతువు అజాది యగుటచే ‘ఆడజాదీనామ్ అను సూత్రము (446) ననుసరించి ఆదాగమము, ‘అబళ్ళ’ అను సూత్రముచే (197) వృద్ధిము వచ్చును. ‘అర్చత్ (అబ్)’ ‘ఆర్చీత్’ (బబ్) ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

ప్రజ గతే 10. ప్రజతి. వప్రజ. ప్రజితా. ప్రజిష్యతి. ప్రజతు ఆప్రజత్. ప్రజేత్. ప్రజ్యాత్.

ప్రజాధాతువునకు వెళ్ళుట యని యర్థము. అజ్ఞానండు తక్కు ఇతర లకారములందు రూపనిష్పత్తి వెనుకటి వలెనే యుండును. లిట్ నందు ఆకారము అనయుక్తహల్గద్యస్థము కాదు కావున ఏత్వాభ్యాసములోపములు (సూ-462) రావు. ప్రథమపురుషైకవచనమున ఉపధావృద్ధి (సూ-457) ఉత్తమపురుషైకవచ నమున వైకల్పికవృద్ధి (458) వచ్చును. వవ్రాజ, వవ్రజతుః, వవ్రజాః, వవ్రజిభ, వవ్రజభుః, వవ్రజః, వవ్రాజ - వవ్రజ, వవ్రజివ, వవ్రజిమ; అను రూపము లుండును.

అజ్ఞానండు ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆదాగమము (సూ-425); తివ్; ఇకారలోపము (సూ-428); చ్లిప్రత్యయము (సూ-429); నిజాదేశము (సూ- 440); సకారమునకు ఇడాగమము (403); తకారమునకు ఈడాగమము (సూ- 447); 'అవ్రజ్ ఇన్ ఈత్' అని యుండగా:-

467. వద వ్రజహలస్తస్యాచః 7.2.3

ఏషామచో వృద్ధిః సిచి పరస్మైపదేషు. అవ్రాజీత్. అవ్రజిష్యత్.

'అజ్ఞస్య' అధికారము. 'సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రము అనువర్తిండును. పరస్మైపదధాతువులందు 'సిచ్' పర మగునపుడు వద, వ్రజ, ధాతువులయొక్కయు హల స్తాంగముయొక్కయు అచ్చుయొక్క స్థానమున వృద్ధి వచ్చును.

'వద్' వ్రజ్' ధాతువులు కూడ హల స్తధాతువులే కాన వాటిని ప్రత్యే కముగ చెప్ప నవసరము లేదు. కాని 'అతో హలాదేర్ల హేః' అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యున్నది. దానిని బాధించుటకై ఈ ధాతువు లీ సూత్రమున ప్రత్యేకముగ నిర్దేశింపబడినవి.

ఈ సూత్రముచే రేఫోచ్చరవర్తి యగు ఆకారమునకు వృద్ధి చేసిన పిమ్మట 'అవ్రాజ్ ఇన్ ఈత్' అని యుండగా సకారలోప (సూ-448) నవర్ణ దీర్ఘ ములచే 'అవ్రాజీత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే ఇతరరూపములు గూడ సిద్ధించును.

లు

కపేవర్షావరణయోః. 11. కటితి, చకాట. చకటతుః, కటితా. కటిష్యతి. కటతు, అకటత్, కపేత్, కట్యాత్.

'కటే' ధాతువునకు వర్షించుట, కప్పుట అను రెండర్థములు. ఇందలి ఏకారము ఇత్సంజ్ఞితము. రూపనిష్పత్తి వెనుకటి ధాతువులందు వలెనే ఉండును.

లిట్టనందు “కుహోఃశ్చుః” అను సూత్రముచే (456) అభ్యాసకకారమునకు చకారము. ఈ విధముగ లిజ్జిమిత్రకాదేశము వచ్చి యున్నది గాన కిద్వచనము లందును, ‘ఉల్’ పర మగునపుడును ఏత్యాభ్యాసలోపములు (సూ-482) రాకుండుటచే— “చకాట, చకటతుః — చకటుః. చకటిథ, చకటతుః. చకటః చకాట — చకట, చకటివ. చకటిమ”. అను రూపములు సిద్ధించును. కటితా, కటివ్యతి, అకటివ్యత్, ఇత్యాదిరూపముల ప్రక్రియ వెనుకటివలెనే ఉండును.

‘యజ్’ నందు ‘అతో’ హలాదేర్ల మోః అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యుండగా:-

468. హ్యైన్త, ఊణ, శ్వస, జాగృజీ, శ్వేద్వితామ్ 7.2.5

హమయాన్తస్య ఊణాదేర్జ్యన్తస్య శ్వయతేరేదితశ్చ వృద్ధిర్నేదాదౌ సివి. అకటిత్. అకటివ్యత్. గుపూ రక్షణే (12)

“సివివృద్ధిః పరస్మైవదేషు “నుండి ‘సివి’ ‘వృద్ధిః’ ‘నేటి’ అను సూత్రము అనువర్తించును. ‘జీ’ అనుటచే ‘ప్రత్యయగ్రహణే తదాంతాగ్రహ్యః’ — ఏదైన ప్రత్యయమును గ్రహించి నపుడు ‘ఆ ప్రత్యయము అంతమునందు గలది’ అను నర్థము గ్రహింపవలెను — అనెడు పరిభాష ననుసరించి జ్యైన్తధాతువులు అని అర్థము. ‘హ్యైన్తము’ అనగా హకారమకారయకారములలో నేదైన అంతమునందు గల ధాతు వని అర్థము.

“హకారాంతమకారాంతయకారాంతధాతువులకును, ఊణ, శ్వస, జాగృధాతువులకును, జీజంతధాతువులకును, శ్వేధాతువునకును, ఏకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకును, ఇట్ ఆదియందు గల ‘సిచ్’ పర మగునపుడు వృద్ధి రాదు”.

ఈ ‘సిచ్’ ధాతువు ఏకారేత్రము గాన ఈ సూత్రముచే వృద్ధి నిషేధించబడుటచే ‘అకటిత్’, ‘అకటిష్టామ్’, ‘అకటిషుః’, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గుపూధాతువునకు సిద్ధించుట అని అర్థము. ఇందు ఊకారము ఇత్సంజ్ఞము.

469. గుపూహుపవిచ్చిపజీపనిభ్యో ఆయః 3 1.28

ఏభ్య ఆయప్రత్యయః స్యాత్ స్వాన్తే.

గుహ, ధూప, పక్షి, పనిధాతువులకంటె పరముగ, స్వార్థము నందు 'అయ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ ప్రత్యయము ప్రత్యేకముగ ఏదియో ఒక అర్థమున వచ్చునని చెప్పబడుటచే, ఇది స్వార్థమున వచ్చునని చెప్పబడుచున్నది. అనగా ఈ ప్రత్యయము చేర్చినను (ప్రత్యర్థము) ధాత్వర్థ మేమియు మాన్పు చెందదని అర్థము. స్వార్థిక ప్రత్యయము నిర్నిమిత్తము గాన సర్వప్రథమముగ ధాతువునకు చేర్చబడును. 'గుప్ + అయ' అని యుండగా "అర్థధాతుకం శేషః" అను సూత్రము (406) ననుసరించి 'అయ' అనునది అర్థధాతుము గాన, అది పరముగ నున్నపుడు, 'పుగ న్తలఘాపదస్య చ' అను సూ (453) చే గుణము. 'గోపాయ' అని యుండును. 'గుప్' అనునది ధాతు వైనను 'గోపాయ' అనునది ధాతువు కాకుండుటచే లఘాదులు వచ్చుటకు అవకాశము లేనందున ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

470. సనాద్యన్తా ధాతవః 3.1.32

సనాదయః కమేర్జిజన్తాః ప్రత్యయాః అన్తే యేషాంతే ధాతుసంజ్ఞకాః, ధాతుత్వాల్ల ధాదయః. గోపాయతి.

'గు ప్తిక్ కీద్యుః సన్' అను సూత్రము మొదలు 'కమేర్జిజ్' అను సూత్రమువరకును కొన్ని ప్రత్యయములను విధించిన పిమ్మట ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. 'సన్' మొదలగు ప్రత్యయములు అంతమునందు కలవి ధాతుసంజ్ఞకము లగును.

సనాదిప్రత్యయములు పండ్లెందును—

సన్ క్యచ్చామ్యచ్ క్యజ్ క్యజ్ ఓఽథాచారక్ష్విజ్జిజ్జిజ్ తథా.

యగాయ ఈయజ్ ణిజ్ చేతి ద్వాదశామీ సనాదయః॥

అను శ్లోకమునందు సంగ్రహింపబడినవి. ఇవట 'గోపాయ' అనునది ఆయప్రత్యయాంతము గాన ఈ సూత్రముచే ధాతుసంజ్ఞ. పిమ్మట "లః కర్మణి చ భావే నాకర్మకేభ్యః" అను సూత్రముచే (375) లకారములు చేర్చబడును.

వర్తమానమున వచ్చిన లట్టు స్థానమున తిథిద్యాదేశములు. "కర్తరి శప్" అను సూత్రముచే (389) 'శప్' ప్రత్యయము. 'గోపాయ + అ + తి' అని యుండగా "అతో గుణే" అను సూత్రముచే (274) యకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకును 'శప్' లోని అకారమునకును పరరూపము చేయగా 'గోపాయతి, గోపాయతః, గోపాయన్తి' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గుహాధాతువునకు అవరోక్షభూతార్థమున లిట్లు చేర్చవలసి యున్నది. ఆపుడు ఆయాదేశము నిత్యముగ రావలసి యుండగా (469)

471. ఆయాదయ ఆర్థధాతుకే వా 3.1.31

ఆర్థధాతుకవివక్షయామాయాదయో వా స్యుః.

‘ఆర్థధాతుకే’ అనునది విషయస ప్తమి. ఆర్థధాతుకప్రత్యయము విషయ మగునపుడు; అనగా ఆర్థధాతుకప్రత్యయము చేర్చ వలసి యున్నపుడు అని అర్థము. ఆర్థధాతుకప్రత్యయము వివక్షిత మగునపుడు ‘ఆయా’సోదలగు ప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును.

‘గుహాధావవిచ్చివణిపనిభ్య ఆయః’ ‘ముతేరీయణ్’ ‘కషేర్ద్విజ్’ అను సూత్రములచే ఆయ, ఈయణ్, ణిజ్ ప్రత్యయములు క్రమముగ విధింపబడినవి గాన ఈ మూడు ప్రత్యయములకును ఆయాదు లని పేరు. ‘లిట్ చ’ అను సూత్రముచే (402) లిట్లు ఆర్థధాతుకము గాన, అది చేర్చునున్నపుడు గుహాధాతువునకు ఇచట ఆయాదేశము వికల్పముగ వచ్చును. ఆయాదేశవక్షమున గుణముచే ‘గోపాయ’ అని యుండగా ‘సాద్యస్తా ధాతవః’ అను సూత్రముచే (470) ధాతుసంజ్ఞ పిమ్మట లిట్ చేర్చబడును. ‘గోపాయ + లిట్’ అని యుండగా:-

వా. కాన్యనేకాచ ఆమ్ వ త్తవ్యః

ఆన్కాసోరామ్విధానాత్ మస్య నేత్వమ్

“కాన్ ధాతువునకును అనేకాచ్చ మగు ధాతువునకును లిట్లు పర మగు నపుడు ‘ఆమ్’ ప్రత్యయము చెప్పదగినది”

వాస్తవమున పై వార్తికము “కాన్యనేకాజ్గ్రహణం క ర్తవ్యమ్” అను వార్తికమునకు అర్థతోనువాదము. “కాన్ ప్రత్యయాదామమస్తే” లిటి” అను సూత్రముచే (3.1-315) కాన్ ధాతువునకును ప్రత్యయాంతములకును లిట్లు పర మగునపుడు ‘ఆమ్’ విధింపబడి యుండగా ‘కాన్యనేకాజ్గ్రహణం క ర్తవ్యమ్’ అను వార్తికము కాన్ ధాతువునకును అనేకాచ్చ ధాతువులకును ‘ఆమ్’ వచ్చు నని చెప్పవలె నని మార్పును సూచించినది. పై సూత్రమును “కాన్యనేకాచ ఆమ మస్తే” లిటి” అని మార్చవలె నని దీని యర్థము. ఈ యర్థమునే లఘుకౌముదీ కొలుదు “కాన్యనేకాచ ఆమ్ వ త్తవ్యః” అను వార్తికరూపవ్యాకరణమున ప్రతిపాదించి యున్నాడు.

‘గోపాయ’ అనునది అనేకాద్య మగు దాతువు గాన ఈ వార్తికముచే ‘అమ్’ వచ్చును. ఈ ‘అమ్’లోనున్న మకారము ఇత్సంజ్ఞకమా కాదా యని సందేహము. కాని ‘అస్’ ‘కాస్’ దాతువులకు ‘అమ్’ను విధించిన సామర్థ్యముచే మకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ లేదు

‘అమ్’లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞక మైన పక్షమున “మిదచోన్యాత్పరః” అను సూత్రముచే (240) అంత్యాచ్చుకు పరముగ రావలసి యుండును. పైన చూపిన సూత్రముచే (3-1-35) ‘కాస్’ దాతువునకును, ‘దయాయాశ్చ’ అను సూత్రముచే (539) ‘అస్’ దాతువునకును, ‘అమ్’ విధింపబడి యున్నది. ‘అమ్’లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞక మైన పక్షమున మిగిలిన ఆకారము ‘కాస్’ ‘అస్’ లలోని నకారమునకు వెనుక నున్న ఆకారమునకు పరముగ చేర్చవలసి యుండును. అప్పుడు ‘కా + ఆ + స్’ ‘ఆ + ఆ + స్’ అని యుండగా సవర్ణదీర్ఘ సందిచే మరల ‘కాస్’ ‘అస్’ అనియే యుండును. అట్లైనచో ‘అమ్’ విధించుట వ్యర్థమే కదా? ఇది వ్యర్థము కాకుండవలె నన్నచో మకారము ఇత్సంజ్ఞము కాకూడదు. ఇప్పుడు ‘అమ్’ అనునది దాతువునకును లిట్టినకు నడుమ వచ్చును. “గోపాయ + అమ్ + లిట్” అని యుండగా:-

472. అతో లోపః 6.4.48

ఆర్థదాతుకోపదేశకాలే యదదంతం తస్యాతో లోప ఆర్థదాతుకే. “అనుదాత్తోపదేశవనతి.....” అను సూత్రమునుండి (6-4.37) ‘ఉపదేశ’పదము అనువర్తించును. ‘ఆర్థదాతుకే’ అనునది అధికారసూత్రము, ఇది ఆవర్తించబడును. ఆర్థదాతుకోపదేశకాలమునందు ఏది అదంతమో దాని ప్రాప్త్య అకారమునకు ఆర్థదాతుకము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

“ఆర్థదాతుకం శేషః” అను సూత్రముచే (406) ‘అమ్’ అనునది కూడ ఆర్థదాతుక సంజ్ఞకము. అందుచే ఇచట ‘అమ్’ను కాని ‘లిట్’ను కాని ఆర్థదాతుకముగ గ్రహించ వచ్చును. ఈ ఆర్థదాతుకోపదేశకాలమున ‘గోపాయ’ అనునది అదంతముగ నున్నది. కావున అందలి అకారమునకు లోపము. “గోపాయ + అమ్ + లిట్” అని యుండగా:-

473. అమః 2.1.81

అమః పరస్య లుక్.

“మస్త్రైపుమహ్వారణకవృదహృద్యచ్ఛక్యగమిజనిభ్యోలేః” నుం ి

(2-4-80) 'లే', (లిట్ నకు అని అర్థము) "ణ్యక్షత్రియాన్షణ్తో యూని లుగ ణిణోః" నుండి 'లుక్' అనునర్థమును. అమృతంబె వర మగు లిట్ కు లుక్ (లోపము) వచ్చును. దీనిచే లిట్ లోపించిన పిమ్మట 'గోపాయ్ + అమ్' అని యుండగా:-

474. కృష్ణో చానుప్రయుజ్యతే లిట్ 3.1.40

అమన్తాత్ లిట్ పరాః కృభ్యస్తయోఽనుప్రయుజ్యస్తే.
తేషాం ద్విత్వాది.

'కృభ్యస్తయోగే సమ్మద్యకర్తరి ద్విః' అను సూత్రమునందలి (5-4-50) 'కృ' అనుదానికి "కృష్ణో ద్వితీయతృతీయశమ్భదీజాత్కృషే" అను సూత్రము (5-1-58) నందలి 'క్ష' అనుదానితో ప్రత్యాహారము చేయుటచే ఇచ్చట 'కృష్ణ' అనుదానికి 'కృ', 'భూ', 'అస్' ధాతువు లని అర్థము. 'కాన్ ప్రత్యయాదామమస్తే లిటి' అను సూత్రమునుండి 'అమ్' అను పదము అనువర్తించి పంచమ్యంతముగ మార్చబడును. "పత్ర్యయగ్రహణే తదన్తాగ్రహ్యః" అను పరిభాషచే 'అమంతముకంటె' అను నర్థము వచ్చును. అమంతముకంటె లిట్టు పరముగా గల 'కృ' 'భూ' 'అస్' ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును—అనగా అమంతముతో కలిపి ప్రయోగింపబడును.

ఈ సూత్రమును అనుసరించి 'గోపాయామ్' అను అమంతమునకు పరముగ లిచ్చిరక మగు కృధాతువును ప్రయోగించినపుడు 'గోపాయామ్ + కృలిట్' అని యుండగా "లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య" అను సూత్రముచే (398) కృధాతువు నకు ద్విత్వము. గోపాయామ్ + కృక్యలిట్" అని యగును. లిట్టునకు యథాక్రమముగ. "లిప్" ప్రత్యయములు, వీటికి 'ణ' లాదులు.

475. ఉరత్ 7.4.66

అభ్యాసమువర్జస్యాత్ స్యాత్.

వృద్ధిః, గోపాయాశ్చకార. ద్విత్వాత్ పరత్వాద్ యణి ప్రాప్తే.
ఉః, అత్. 'ఉః' అనునది 'ఋ' అనుదాని వ్యక్త్యేకవచనరూపము. 'అత్ర లోపోభ్యాసస్య' నుండి 'అభ్యాసస్య' అనుపదము 'అజ్ఞస్య' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. "అంగసంజ్ఞ ప్రత్యయము పరముగా నున్ననే వచ్చును గాన "ప్రత్యయము పరముగా నుండగా" అను నర్థము వచ్చును. అభ్యాసమువర్జ

మునకు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ప్రాస్వ మగు అకారము ఆదేశముగ వచ్చును. ('ప్రత్యయే పరే' అని సిద్ధాంతకౌముదీవృత్తి).

“ఉరణో రపరః” అను సూత్రముచే (29) ఈ అకారము రేఫపరకముగ (అర్) వచ్చును. “గోపాయామ్ + కర్ + కృ + ఆ” అని యుండగా ‘హలా దిశ్శేషః’ అను సూత్రముచే (398) రేఫకు లోపము. “గోపాయామ్ + క + కృ + ఆ”. “అత ఉపధాయాః” అను సూత్రముచే (427) ఋకారమునకువృద్ధి. ‘కుహోశ్చుః’ అను సూత్రముచే (428) కకారమునకు చకారాదేశము “గోపాయామ్ + చ + కార్ + ఆ”. “నశ్చాపదాంతస్యయలి” అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అషస్వారము. అనుస్వారమునకు “అనుస్వారస్య యయి పర సవర్తః” అను సూత్రముచే (79) పరసవర్త మగు ఇకారము ‘గోపాయాఞ్చకార’ అను రూపము ప్రథమపురుషైః పదసమున సిద్ధించును.

ప్రథమపురుషద్వివచనమున లిట్టునకు ‘అతున్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ‘గోపాయామ్ కృ + అతున్’ అని యుండగా “లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య” అను సూత్రముచే (196) ‘కృ’ అనుదానికి ద్విత్వము వచ్చుటకును, ‘కృ’ లోని ఋకారము నకు “ఇకో యణచి” అను సూత్రముచే (15) యణాదేశము వచ్చుటకును అవ కాళ మున్నది. కాని “విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్” అను సూత్రము ననుసరించి ద్విత్వమును బాధించి, పర మగుటచే ముందుగ యణాదేశము రావలసి యుండగా:-

476. ద్విర్వ్యవసోఽచి . 1. 1 59

ద్విత్వనిమిత్తేఽచి అచ ఆదేశో న ద్విత్వే క ర్తవ్యే.

గోపాయాఞ్చక్రతుః, గోపాయాఞ్చక్రతుః.

‘అచః పరస్మిన్నుర్యవిధౌ’ ‘స్థానిపదాదేశోనన్విధౌ’ “నపదాంతద్విర్వచనపరేయలోపస్వరదీర్ఘజ్ఞవర్జిదిషు” అను సూత్రములనుండి ‘అచః’, ‘ఆదేశః’, ‘న’ అనువర్తింతును. “ద్విర్వచనే” అను పదము అవర్తింపబడును, ఒక “ద్విర్వచనే” అనుదానికి ‘ద్విరుచ్యతే అనేన (పరనిమిత్తేన)’ అను విగ్రహముచే ద్విత్వమునకు కారణభూత మగునది అని అర్థము. రెండవదానికి ద్విత్వము చేయవలసి యున్నపుడు అని యర్థము. ద్విత్వము చేయవలసి యున్నపుడు, ద్విత్వమునకు నిమిత్త మగు అచ్చు పరమగుటచే వచ్చు అణాదేశము రాదు.

ఇచట 'అతుస్' అనునది లిట్టుస్థానమున వచ్చి యున్నది గాన స్థానిక ద్వావముచే లిట్టుగ పరిగణింపబడి 'లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య' (398) అను ద్వితీయమునకు నిమిత్తమైనది. ఈ 'అతుస్'లో నున్న అకారమును నిమిత్తముగ గొలిచి ఋకారమునకు యణాదేశము రావలసి యున్నది. అట్టి యణాదేశము ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడుచున్నది. ఈ సూత్రముచే యణాదేశమును నిషేధింపకున్నచో మొదటనే యణాదేశము వచ్చి 'గోపాయాంకృతతుస్' అనునది "గోపాయాం కౌ + అతుస్" (ఋకారమునకు యణాదేశములేఫ) అని యగుటచే అప్పుడు 'కౌ' అనునది ఏకాచ్చము కాదు గాన "లిటిధాతోరనభ్యాసస్య" అను సూత్రముచే (398) ద్వితీయమున కవకాశ ముండెడిది కాదు. ఇప్పుడు యణాదేశము నిషేధింపబడుటచే ద్వితీయము వచ్చుటకు అవకాశ ముండును. ఏకవచనమునందు వలె అత్త్యరుత్త్యాదులచే 'గోపాజ్ఞకృ + అతుస్' అని యుండగా ఇప్పుడు యణాదేశము వచ్చి 'గోపాయాజ్ఞకృతుః' అను రూపము సిద్ధింపను.

ప్రథమపురుషవిహవచనమున లిట్టునకు 'ఉస్' అదేశము. 'గోపాయాజ్ఞకృతుః' అను రూపము పూర్వమునందు వలెనే నిష్పన్న మగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున లిట్టునకు థ (ల్) అదేశము. అధ్యాసాదికార్యములు వెనుకటి వలెనే యుండును. "గోపాయాజ్ఞకృ + థ" అని యుండగా 'థ' అనునది 'వలాధ్యార్యధాతుకము' గాన "అర్థధాతుకస్యేత్వలాదేః" అను సూత్రముచే (403) ఇదాగమము రావలసి యుండగా:-

477. ఏకాచ ఉపదేశే అనుదాత్తాత్ 7.2.10

ఉపదేశే యో ధాతురేకాచ్ అనుదాత్తశ్చ తత ఆర్థధాతుకస్యేత్ న.

"బాతఇధాతోః" "నేడ్యశ్శృతి" అను సూత్రములనుండి 'ధాతోః' 'స' 'ఇత్' అను పదములు అనువర్తించును. ఇదాగమము ఆర్థధాతుకమునకుమాత్రమే విధింపబడినదిగాన 'ఆర్థధాతుకస్య' అనునది ఆర్థాత్పిద్యము. ఉపదేశమునందు ఏకాచ్చము అనుదాత్తము నగు ధాతువుకంటె పర మగు ఆర్థధాతుకమునకు ఇదాగమము రాదు.

ఇచట 'కృ' ధాతువు ఉపదేశమున (ఉపదేశ మనగా ఆద్యోచ్చారణము— ఇచట పాణినిర్ణీత మగు ధాతుపాఠము అని యర్థము) ఏకాచ్చము— ఒక్క అచ్చు మాత్రమే కలిగి యున్నది; మరియు అనుదాత్తము. అందుచే దీనికంటె పర మగు 'థ' కు ఇదాగమము ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది,

ధాతుపాఠోపదిష్టము లగు ధాతువులలో 'ఏవి ఏకాచ్ఛములలో సులభముగ తెలిసికొనవచ్చును గాని ఏవి అనుదాత్తములలో తెలిసికొనుటకు తగు ఆధారము లేవియు లేవు. ప్రస్తుతము మనకు లభ్యమగు ధాతుపాఠమున ఈ ధాతువులు అనుదాత్తము లనెడు పదనములుగాని, అట్టి చిహ్నాధికములు గాని ఏవియు లేవు. కావున ఏ ధాతువులు అనుదాత్తములలో తెలిసికొనవలె నన్నచో భాష్య కారాదివచనములపై ఆధారపడవలసి యున్నది. అందుచే అనుదాత్తధాతువులు ఈ క్రింద పరింపబడుచున్నవి.

అనుదాత్తము లనగా అనుదాత్తైత్తు లని అర్థము కాదు. అనుదాత్తములు పేరు అనుదాత్తైత్తులు పేరు. వాటి ప్రయోజనము కూడ పేరు. ధాతువు అనుదాత్తమైనచో ఇదాగమము రాకుండుట ప్రయోజనము. అనుదాత్తైత్తుమైనచో "అనుదాత్తజీత ఆత్మనేపదమ్" అను సూక్తిముచే (381) ఆత్మనేపదిత్యము ప్రయోజనము. ఉదాహరణమునకు 'శక్' ధాతువు అనుదాత్తము. కాని అనుదాత్తైత్తు కాదు. అందుచే దీనికి ఇదాగమ నిషేధము వర్తించును గాని ఆత్మనేపదము రాదు. 'ఏదో' ధాతువు అనుదాత్తైత్తుము; కాని ఇది అనుదాత్తము కాదు. కావున ఇదాగమ నిషేధము వర్తించదు.

ఉదాహరణ నైర్వాతిరుష్టశీజ్ స్నునుక్షశ్వీదీజ్ శ్రీభిః.

వృజ్ వృజ్ భ్యాం చవిన్తై కాచోఽజ నైపునిహతాఃస్మృతాః.

అజంతము లగు ఏకాచ్ఛధాతువులలో ఈకారాంతకారాంతధాతువులును, యు, రు, ళ్ట, శీజ్, స్ను, ను, (టు) ళ్, (టుట) శ్వీ, దీజ్, శ్రీజ్, వృజ్, వృజ్ ధాతువులును తక్కు ఇతరధాతువు లన్నియు అనుదాత్తములు.

ఇక హలంతధాతువులలో కకారాంతాదిక్రమమున అనుదాత్తధాతువులు ఈ దిగువ చూపబడుచున్నవి.

కా నైపు శక ఏకః, చా నైపు పచ్, ముచ్, రిచ్, వచ్, విచ్, సిః పచ్. చా నైపు పృచ్చిః ఏకః. జా నైపు త్యజ, నిజిర్, భజ, భజ్. భుజ్, భ్రజ్, మజ్, యజ్, యజ్, రుజ్, రజ్, విజిర్, స్వజ్, సజ్, సృజః, పచ్చిదశ. దా నైపు అద్, ఊద్. ఖిద్, చిద్, తుద్, నుద్, పద్య, ఖిద్, విద్యతి వినద్, విన్ద్, శద్, సద్, స్విద్య, స్కన్ద్, హదః పోషశ దా నైపు క్రుద్, ఊద్, బుద్, బున్, యుద్, రుద్, రాద్.

వ్యధ్, కుధ్, సాధ్, సిద్ధ్యా ఏకాదశ. నాస్తేషుమన్య, హనా, ద్వా. పాస్తేషు, ఆప్, ఊప్, ఊప్, తప్, తిప్, తృప్యే, దృప్య, లిప్, లుప్, వప్, శప్, స్వప్, సృప్, త్రయోదశ. భాస్తేషు యధ్, రధ్, లభః, త్రయః. మాస్తేషు గమ్, నమ్, యమ్, రమః చత్వారః. శాస్తేషు క్రుక్, దంక్, దిక్, దృక్, మృక్, రిక్, రుక్, లిక్, విక్, స్పృశః దశ. పాస్తేషు కృష్, త్విష్, తుష్, ద్విష్, దుష్, పుష్, పిష్, విష్, శిష్, కుష్, శ్లిష్, ఏకాదశ. సాస్తేషు ఘన్ వసతీ ద్వా. హాస్తేషు దహ్, దిహ్, దుహ్, సహ్, మిహ్, రుహ్, లిహ్, వహః అష్టా.

అనుదాత్తా హలస్తేషు దాతవత్ప్ర్యధికం శతమ్.

కకారాంతదాతువులలో 'శక్' అను ఒక దాతువు, చకారాంతదాతువులలో 'చవ' మొదలగు ఆరు దాతువులు ఈ విధముగ హలంతదాతువులలో మొత్తము నూటమూడు అనుదాత్తదాతువులు గలవు. ఈ దాతువుల అర్థాధికము ఈ దిగువ చూపబడుచున్నది:- అజంతదాతువులలో:-

1. యు మిశ్రణే అమిశ్రణే చ (అదాది) కలుపుట వేరుచేయుట.
2. రు శబ్దే (అదాది) శబ్దము చేయుట.
3. ఙ్ఞ తేజనే (అదాది) వాచి కలదానినిగ చేయుట.
4. శీజ్ స్వప్నే (అదాది)-నిద్రించుట.
5. సు ప్రప్రసవణే (అదాది) పాలు చేపుట.
6. ను స్తుతౌ (అదాది)- స్తోత్రముచేయుట.
7. టు ఙ్ శబ్దే (అదాది) కుమ్ముట.
8. టు ఓశ్య గతివృద్ధ్యోః— (భావి) వెళ్ళుట, వృద్ధి పొందుట.
9. డీజ్ విహాయసాగతౌ (దివాది) ఎగురుట.
10. శ్రీజ్ సేవాయాం (భావి) సేవచేయుట.
11. వృజ్ సంభక్తౌ (క్రూది) సేవచేయుట.
12. వృజ్ వరణే (స్వాది; చురాది) వరించుట. హలంతదాతువులలో:-
1. శకశక్తౌ (స్వాది) సమర్థుడగుట.
2. చవ పాతే (భావి) వండుట.
3. ముచ్ మోక్షణే (కుదాది) విడచుట.
4. రిచ్ విరేచనే (రుదాది) కూన్య మగుట.
5. చవ సరిభాణే (అదాది) విందించుట.
6. విచ్ పృత్యావే (రుదాది) వేరగుట.
7. సిచ్ క్షరణే (కుదాది) తడుపుట.
8. పృచ్చి జ్ఞీస్సాయాం (కుదాది) ప్రశ్నించుట.
9. త్యజహానౌ (భావి) విడచుట.
10. విజిర్ శౌచపోషణయోః (జాహ్లోత్వాది) కుద్దముచేయుట, పెంచుట.
11. భజ సేవాయామ్ (భావి) సేవించుట.
12. భజ్జ్ అమర్దనే (రుదాది) విరచుట.
13. భుజ్ పాలనాభ్యవహారయోః (రుదాది) పాలించుట,

- కుజించుట. 14. భ్రష్ట పాతే (తుదాది) వేచుట. 15. మస్త్ కుద్దో (తుదాది) పరి
కుద్దముచేయుట. మునుగుట. 16. యజ దేవపూజాదిషు (భాషాది) యజ్ఞము
చేయుట. 17. యజ యోగే (రుదాది) కలుపుట. యజ సమాధౌ (దివాది)
చానము చేయుట. 18. రుజ భంగే (తుదాది) విరచుట; రోగినిగా చేయుట.
19. రంజ్ రాగే (దివాది, భాషాది) రంగు వేయుట. అనురక్తుడగుట. 20. విజిర్
పృథగ్భవే (జుహోత్థాది) వేరగుట. 21. స్వజ్ఞో పరిష్వజ్ఞే (భాషాది) కౌగలించు
కొనుట. 22. సజ్జ సజ్జే (భాషాది) కలియుట. 23. సృజ్ విసర్జే (దివాది, తుదాది)
విడచుట. 24. ఆద భక్షణే (అదాది) తినుట. 25. జుద్ సంపేషణే (రుదాది)
నలిపివేయుట. 26. భిద్ దైన్యే (దివాది) భేదమును పొందుట. 27. చిద్ దైన్యే
భావే (రుదాది) ఖండించుట. 28. తుద్ వ్యథనే (తుదాది) పీడించుట. 29. నుద్
ప్రేరణే (తుదాది) ప్రేరేపించుట. 30. షన గతౌ (దివాది) నడచుట. 31. భిద్
విచారణే (రుదాది) భేదించుట. 32. విద్ సత్తాయాం (దివాది) ఉండుట. 33.
విసద్ విచారణే (తుదాది) విచారణము చేయుట. 34. విన్ద్ లాభే (తుదాది)
పొందుట. 35. శద్ శాతనే (భాషాది) నశించుట. 36. సద్ విశరణాదిషు (భాషాది)
నశించుట. వెళ్లుట మొ. 37. స్విద్ గాత్రప్రక్షరణే (దివాది) చెమటవట్టుట.
38. స్కన్ద్ గతిశోషణయోః (భాషాది) నడచుట, ఎండబెట్టుట. 39. హద పురీ
షోత్సర్గే (భాషాది) మఃశ్వాగము చేయుట. 40. క్రుద్ క్రోధే (దివాది) కోపిం
చుట. 41. జుద్ బుభుజియామ్ (దివాది) ఆకలికొనుట. 42. బుద్ అనగమనే
(దివాది) తెలిసికొనుట. 43. బన్ద్ బన్ధనే (క్ర్యాది) బంధించుట. 44. యద్
సంప్రహారే (దివాది) యుద్ధము చేయుట. 45. రుద్ అవరణే (రుదాది) అడ్డ
గించుట. 46. రాద్ సంసిద్ధౌ (దివాది) సిద్ధము చేయుట. 47. వ్యధ శాదనే
(తుదాది) కొట్టుట. 48. కుద్ శౌచే (దివాది) కుద్ద మగుట. 49. సాద్ సంసిద్ధౌ
(దివాది) సిద్ధము చేయుట. 50. సిద్ధ సంరాద్ధౌ (దివాది) సిద్ధ మగుట. 51.
మన జ్ఞానే (దివాది) తెలిసికొనుట; అంగీకరించుట. 52. హన హింసాగత్యోః
(అదాది) చంపుట; నడచుట. 53. ఆప్ వ్యాప్తౌ (స్వాది) పొందుట. 54. జువ
స్పర్శే (తుదాది) స్పృశించుట. 55. క్షిప్ ప్రేరణే (తుదాది) విసరివేయుట.
56. తప్ సంతాపే (భాషాది) తపించుట. 57. తిప్ క్షరణార్థే (భాషాది) బొట్టు బొట్టుగ
కారుట. 58. తప్త ప్రీణనే (దివాది) తృప్తి చెందుట లేక తృప్తిపరచుట.
59. దృప్ దృష్టౌ (దివాది) గర్వపడుట. 60. లిప్ ఉపదేశౌ (తుదాది)

పూయట. 61. లువ్ చేదనే (తుదాది) చేసించుట. 62. వవ్ బీజన నైనే (భావి) విత్తులు చల్లుట. 63. శవ్ ఉపాలమ్మే (భావి) శపించుట. ఒట్టు బెట్టుట. 64. స్వవ్ శయే (అదాది) నిద్రించుట. 65. స్వవ్ గతే (భావి) నడచుట. 66. యభ మైతునే (భావి) మైతునము చేయుట. 67. రభ రాభస్యే (భావి) ప్రారంభించుట. 68. లభ ప్రాప్తా (భావి) పొందుట. 69. గమ్ గతే (భావి) నడచుట, వెళ్ళుట. 70. నమ్ ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ (భావి) వంగుట; శబ్దము చేయుట. 71. యమ ఉపరమే (భావి) శాంతించుట. 72. రము క్రీడాయామ్ (భావి) క్రీడించుట. 73. క్రుక్ ఆక్రోశే (భావి) బిగ్గరగ ఏడ్చుట; అరచుట. 74. దంక్ దశనే (భావి) కరచుట. 75. దిక్ అతిసర్జనే (తుదాది) దానము చేయుట. 76. దృశిర్ ప్రేక్షణే (భావి) చూచుట. 77. మృక్ ఆమర్మనే (తుదాది) స్పృశించుట; తెలిసికొనుట. 78; 79. రిక్, రుక్ హింసాయామ్ (తుదాది) హింస చేయుట. 80. లిక్ అల్పిభావే (తుదాది) తరిగి పోవుట. 81. విక్ ప్రవేశనే (తుదాది; దివాది) ప్రవేశించుట. 82. స్పృక్ సంస్పర్శే (తుదాది) స్పృశించుట. 83. కృష్ విలేఖనే (భావి, తుదాది) దున్నుట, లాగుట. 84. త్విష కాన్తే (భావి) ప్రకాశించుట. 85. తుష్ తృప్తా (దివాది) సంతోషించుట. 86. ద్విష అప్రీతౌ (ది వాది) ద్వేషించుట. 87. దుష్ వైకృత్యే (దివాది) వికృత మగుట. 88. పుష్ పుష్టా (దివాది) పుష్టి చెందుట. 89. పిష్ సంమార్జనే (రుదాది) మార్జముచేయుట. 90. విష సేచనే (భావి) తడుపుట. విష విప్రయోగే (క్రావి) వేరుపడుట. విష వ్యాప్తా (జుహో త్యాది) వ్యాపించుట. 91. శిష్ అసర్వోపయోగే (రుదాది) మిగులుట. 92. శుష్ శోషణే (దివాది) ఎండుట. 93. శ్లిష్ అలింగనే (దివాది) కౌగలించుకొనుట. 94. ఘన అదనే (భావి) తినుట. 95. వస్ నివాసే (భావి) నివసించుట. 96. దహ్ భస్మీకరణే (భావి) కాల్చుట. 97. డిహ్ ఉపవయే (అదాది) వృద్ధి పొందుట. 98. దుహ్ ప్రహరణే (అదాది) పిదుకుట. 99. నహ్ బిన్దనే (దివాది) బింబించుట. 100. మిహ సేచనే (భావి) తడుపుట. 101. రుహ్ బీజప్రాదు ర్భావే (భావి) మొలుచుట. 102. లిహ్ ఆస్వాదనే (అదాది) నాకుట. 103. పహ్ ప్రాపణే (భావి) పొందించుట.

ఈ విధముగ హరింతదాతువులలో నూటమూడు దాతువులు అనుదాత్తములు. కావున వీటికి ఇదాగమము రాదు. ఈ దాతువులు కంఠస్థము చేయుటకు అనువగు శ్లోకముల రూపమున సిద్ధాంతకౌముదిలో ఈయబడినవి:-

శక్ వన్ మున్ రిన్ వన్ విన్ సిన్ ప్రచ్ఛి త్యజి విజి ర్మజః,
భజ్ భుక్ భ్రష్ట మస్తి యజ్ యక్ రజ్ విజిర్ స్వజ్
సజ్ సృజః॥

అద్ జద్ ఖద్ చిద్ తుది నుదః పద్య ఖద్విద్యతి ర్విసద్
శద్ సదీ స్వద్యతి స్కన్ది హదీ క్రుద్ జద్ బుద్ధ్యతీ॥

బన్ది ర్యుది రుదీ రాది వ్యద్ కుధః సాది సిద్ధ్యతీ,
మన్య చాన్నాప్ శీప్ భుపి తప్ తిప స్తృప్యతి దృప్యతీ॥

లిప్ లుప్ వప్ శప్ స్వప్ సృప్ యథ్ లభ్ లభ్ గమ్ నమ్ యమో రమిః
క్రూః ధ్మః దిశ్ దృశ్ మృశ్ రిశ్ రుశ్ లిశ్ విశ్ స్పృశః కృషిః॥

త్విష్ తుష్ ద్విష్ దుష్ పుష్ పిష్ విష్ శిష్ కష్ శ్లిష్ శ్యతయో ఘనిః,
వసత్రిధ్ దిహి దుహో నహి మిహి రుహి లిహి వహి స్తహ॥

అనుదాత్తా హలస్తైషు ధాతవో ద్వ్యధికం శతమ్.

లఘుకాముదీకారుడు 'వింద్' ధాతువును కూడ చేర్చి యుండుటచే వీటి సంఖ్య నూటమూడు అయినది.

గోపాయాఞ్చకర్థ, గోపాయాఞ్చక్రథుః, గోపాయాఞ్చక్రః;
గోపాయాఞ్చకార- గోపాయాఞ్చకర, గోపాయాఞ్చకృవ,
గోపాయాఞ్చకృమ. గోపాయామృభూవ. గోపాయామాస.
జుగోప, జుగుపతుః, జుగువుః.

గోపాయాఞ్చకర్థః- ఇచట అజన్తము ఏకాచ్ఛము నగు కృదాతువు 'ఊద్యౌచ నైః' అను పూర్వోదాహృతశ్లోకమున పరిగణితము లగు ధాతువులలో చేరి యుండలేదు గాన ఇది అనుదాత్తధాతువగుచున్నది. కావున "ఏకాచ ఉప్ దేశేననుదాత్తాత్" అను సూత్రము (477) ప్రవర్తించి ఇదాగమము విషేధింపబడినది గాన 'గోపాయాఞ్చృ + థ' అని యుండగా గుణము వచ్చుటచే (సూ-390) 'గోపాయాఞ్చకర్థ' అను రూపము సిద్ధించినది.

గోపాయాఞ్చక్రథుః:- 'గోపాయాఞ్చకృ + అథున్' అనియుండగా- 'అథున్' అనునది 'అపిత్' అగు లిట్ అగుటచే "అసంయోగాల్లిట్ కిత్" అను సూత్రముచే (454) కిత్తు గాన ఋకారమునకు గుణము రాదు- "కీజీతి చ" అను సూత్రముచే (135) గుణము విషేధింపబడినది. ఇక యజాదేశముచే ఋకారమునకు రేఫాదేశము- 'గోపాయాఞ్చక్రథుః' అను రూపము సిద్ధించును.

గోపాయాఞ్చక్ర:- మధ్యమపురుషబహువచనమున 'గోపాయాఞ్చక్ర + అ' అని యుండగా పైన చూపిన విధముగ కిత్వగుణనిషేధాలు ప్రవర్తించును. యజాదేశముచే పై రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'గోపాయాఞ్చకర్ (అ)' అని యుండగా "ఇలు త్తమో వా" అను సూత్రముచే (458) వైకల్పికణిత్వమువచ్చినపక్షమున "అవోజ్ఞాతి" అను సూత్రముచే (182) వృద్ధిచేయగా 'గోపాయాఞ్చకార' అనియు, జీత్వాభావపక్షమున గుణముచే (సూ-390) 'గోపాయాఞ్చకర' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'జర్' 'పకారేత్' గాన కిత్వగుణాదినిషేధ ప్రసక్తి లేదు. ద్వివచనబహువచనములందు 'వ', 'మ'లు అపిత్తులు గాన కిత్వగుణనిషేధాలు ప్రవర్తించును. 'గోపాయాఞ్చక్రవ' 'గోపాయాఞ్చక్రమ' అను రూపములు సిద్ధించును.

"కృచ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి" అను సూత్రముచే (474) 'భూ' 'అస్' ధాతువులు కూడ అనుప్రయుక్తములగును గాన "గోపాయాం" అనుదానికి భూ ధాతులిద్రూపములను చేర్చుటచే "గోపాయామ్భుభూవ" "గోపాయామ్భుభూవతుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. అసధాతులిద్రూపములు అతధాతులిద్రూపముల వలె నుండును. వాటిని చేర్చినపుడు:-.

గోపాయామాన	గోపాయామానతుః	గోపాయామానుః
గోపాయామాసిథ	గోపాయామానభుః	గోపాయామాన
గోపాయామాన	గోపాయామాసివ	గోపాయామాసిమ

అను రూపములు సిద్ధించును.

ఆర్థధాతుకవివక్షయందు ఆయాదేశము వైకల్పికముగాన (సూ-471) పైన చూపిన లిద్రూపము లన్నియు ఆయాదేశము చేసిన పక్షమున సిద్ధించినవి. ఆయాదేశము రాని పక్షమున 'జుగోప' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

జుగోప:- 'గుప్ + అ' అని యుండగా ద్విత్వము (సూ-396); అభ్యాసకార్యము (సూ-398) చుత్వము (సూ-456), లఘూపధగుణము (సూ-463) వచ్చుటచే ప్రథమపురుషైకవచనమున పై రూపములు సిద్ధించినవి.

ప్రథమపురుషద్వివచనబహువచనములందు 'అనంయోల్లిటిక్' అను సూత్రముచే (454) కిత్వము వచ్చును గాన గుణము నిషిద్ధ మగును. 'జుగు పతుః' 'జుగుపుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

‘భర్’ (మధ్యమపురుషైకవచనము) ‘వ’ ‘మ’లు (ఉత్తమపురుషద్వివచన బహువచనములు) పరమగునపుడు “ఆర్ధధాతుకస్యేద్యలాదేః” అను సూత్రముచే (403) నిత్యముగ ఇదాగమము రావలసి యుండః:-

478. స్వరతి, సూతి, సూయతి, ధూళాదితో వా. 7.2.44

స్వరత్వాదేరూదితశ్చ పరస్య వలాదేర్ధధాతుకస్యేద్యా. జుగో పిథ—జుగోష్ఠ.

‘ఆర్ధధాతుకస్యేద్యలాదేః’ అను సూత్రము అనువర్తించును. ‘ఇక్త్విపౌ ధాతునిర్దేశే’ అను పరిభాష ననుసరించి ఇవట ‘స్య’ మొదలగు ధాతువులు ‘తి’ ప్రత్యయముతో నిర్దేశింపబడుచున్నవి. ‘స్య’ ‘షూజ్’ (అదాది), ‘షూజ్’ (దివాది) ‘ధూజ్’ ధాతువులకంటెను ఊకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకంటెను పరమగు వలాద్యార్ధధాతుకమునకు ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

‘గుహ’ ధాతువు ఊదిత్తు గాన ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము వైకల్పికము. ఇదాగమపక్షమున ‘జుగోపిథ’ అనియు, తదభావపక్షమున ‘జుగోష్ఠ’ అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. అట్లే ‘వ’ ‘మ’లు పరమగునపుడు గూడ ‘జుగుపివ’ ‘జుగుప్వ’ ‘జుగుపిమ’ ‘జుగుప్మ’ అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ ‘అమ్ లేని పక్షమున. జుగోప, జుగుపతుః, జుగుపుః; జుగోపిథ- జుగోష్ఠ, జుగుపథుః, జుగుప, జుగోప, జుగుపివ- జుగుప్వ, జుగుపిమ, జుగుప్మ అను రూపములు సిద్ధించును.

గోపాయితా, గోపితా, గోప్తాః గోపాయిష్యతి, గోపిష్యతి, గోప్యతి; గోపాయతు, అగోపాయత్, గోపాయేత్, గోపాయ్యాత్, గుప్యేత్, అగోపాయీత్.

ఐట్లొట్టులు పరమగునపుడు “స్యతాసీ ల్యులదోః” అను సూత్రముచే (405) ప్రమముగ ‘తాస్’ ‘స్య’ ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇవి ఆర్ధధాతుకములు. కావున ఆయాదేశము వైకల్పికము (సూ 471) ఆయాదేశము వచ్చిన పక్షమున ‘గోపాయ’ అనునది ధాతు వగును. ఇపు డిది అనేకాచ్ఛము గాన “ఏకాచ ఉప దేశేనుదాత్తాత్” (477) అను ఇదాగమనిషేదము దానికి వర్తింపదు. ఐట్టునందు ఇదాగమము నిత్యముగ వచ్చిన పిమ్మట యకారోత్తరవర్తియగు అకారమునకు

‘అతో లోపః’ అను సూత్రముచే (472) లోపము:- “గోపాయితా - గోపాయితారౌ - గోపాయితారః; గోపాయితాసి - గోపాయితాస్తః - గోపాయితాస్తః; గోపాయితాస్మి - గోపాయితాస్వః - గోపాయితాస్మః; అను రూపములు సిద్ధించును. అట్లే లృట్టునందు “గోపాయిష్యతి - గోపాయిష్యతః - గోపాయిష్యన్తి; గోపాయిష్యసి - గోపాయిష్యథః - గోపాయిష్యథః; గోపాయిష్యామి - గోపాయిష్యావః - గోపాయిష్యామః” అను రూపము లుండును.

ఆయాదేశము రాని పక్షమున ‘గుహ’ అనునదియే ధాతువు. ఇది ఊకారే త్కము గాన ఇదాగమవికల్పము (సూ-478). ఇదాగమపక్షమున ‘భవితా’ ‘భవిష్యతి’ ఇత్యాదిరూపముల వలె “గోపితా” “గోపిష్యతి” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ఇదాగమము రాని పక్షమున లుట్టునందు “గోప్తా - గోప్తారౌ - గోప్తారః; గోప్తాసి - గోప్తాస్తః - గోప్తాస్తః; గోప్తాస్మి - గోప్తాస్వః - గోప్తాస్మః” అను రూపములును, లృట్టునందు గోప్స్యతి - గోప్స్యతః - గోప్స్యన్తి; గోప్స్యసి - గోప్స్యథః - గోప్స్యథః; గోప్స్యామి - గోప్స్యావః - గోప్స్యామః” అను రూపములును సిద్ధించును.

లోట్, లజ్, విదిలిజ్జలందు ఆయాదేశము నిత్యము. భూధాతువునందు వలె “గోపాయతు-తాత్, గోపాయతాం, గోపాయన్తు” (లోట్), అగోపాయత్, అగోపాయతాం, అగోపాయన్” (లజ్) “గోపాయేత్, గోపాయేతాం, గోపాయేయః” (విదిలిజ్) ఇత్యాదిరూపము లుండును.

అశ్రింజ్ ఆర్ధధాతుకము (సూ-433) గాన ఆయాదేశము వికల్పముగ వచ్చును, ‘యాసుట్’ వలది కాదు గాన ఇదాగమప్రసక్తి లేదు. ఆయాదేశపక్షమున యకారోత్తరవర్తి యగు అకారము “అతోలోపః” అను. సూత్రముచే (472) లోపింపగా “గోపాయ్యాత్ - గోపాయ్యాస్తాం - గోపాయ్యాసుః” (భూధాతువునందు వలె) అను రూపములు సిద్ధించును. ఆయాదేశము రాని పక్షమున “గుప్యాత్, గుప్యాస్తాం, గుప్యాసుః” ఇత్యాదిరూపము లుండును. “కిదాశి” అను సూత్రముచే (434) అశ్రింజ్ నందలి ‘యాసుట్’ కిట్లు గాన గుణము రాదు. ఆయప్రకృయము వచ్చినపుడు అది ఆర్ధధాతుకము గాన తన్ని మిత్తక మగు గుణము వచ్చుటకు అభ్యంతర ముండదు.

బుజ్జనందు గూడ ఆయప్రత్యయము వైకల్పికము. ఆయప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున 'అతో'లోపః' అను సూత్రముచే (472) యకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు లోపము. ఇతరప్రక్రియ యంతయు అతథాతుబుజ్జనందు వలె ఉండును. "అగోపాయీత్, అగోపాయిష్టామ్, అగోపాయిషుః" ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

ఆయాదేశము రాని పక్షమున "అగువ్ + స్ + త్" అని యుండగా అర్థధాతుక మగు సిచ్చునకు (స్) వికల్పముగ ఇదాగమము. 'అగువ్ + ఇన్' అని యుండగా "వదప్రజహలస్తస్యాచః" అను సూత్రముచే (487) ఉకారమునకు వృద్ధి రావలసి యుండగా అది నిషేధింపబడుచున్నది:-

479. నోటి 7.2.4

ఇదాదౌ సిచి హలస్తస్య వృద్ధిర్న. అగోపీత్, అగాప్సీత్.

ఈ సూత్రము 'వదప్రజహలస్తస్యాచః' (7-2-3) అను సూత్రమునకు నమనంతరముననే పఠింపబడినది. కావున 'ఇదాది యగు సిచ్' పర మగునపుడు హలస్తధాతువునకు వృద్ధి రాదు" అను అర్థము సిద్ధ మగుచున్నది. (పై సూత్రమున వదప్రజధాతువులను ప్రత్యేకముగ చెప్పి యుండుటచే ఈ నిషేధము హలంతధాతువులకు మాత్రమే వర్తించును).

ఈ సూత్రముచే వృద్ధి నిషిద్ధము గాన లఘూపథలక్షణ మగు గుణము వచ్చుటచే "అగోపీత్- అగోపిష్టాం- అగోపిషుః; అగోపీః- అగోపిష్టం- అగోపిష్ట; అగోపిషం- అగోపిష్వ- అగోపిష్వ" అను రూపములు సిద్ధించును. ప్రక్రియ అతథాతువుబుజ్జనందు వలెనే యుండును. ఇదాగమము రాని పక్షమున 'ఇట ఈటి' అను సూత్రముచే (448) 'సిచ్'కు లోపము వచ్చు నవకాశము లేదు. ఇవట ఇదాది 'సిచ్' లేకుండుటచే 'నేటి' (సూ-479) అను వృద్ధి నిషేధము కూడ ప్రవర్తింపదు. వృద్ధి వచ్చి బుజ్జప్రకరణపురుషైవచనమున 'అగాప్సీత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరప్రక్రియ యంతయు వెనుకటి వలెనే ఉండును.

ద్వివచనమున 'అగాప్సీతామ్' అని యుండగా:-

480. ధులో ధులి 8.2.26

యులః పరస్య సస్య రోహో యులి.

అగోష్ఠామ్, అగోపుః, అగోప్పీ, అగోప్తమ్, అగోప్తః, అగో
పుమ్, అగోప్స, అగోప్సః, అగోపాయిష్యత్, అగోపిష్యత్,
అగోప్స్యత్.

‘సంయోజ్య లోపః’ ‘రాత్పస్య’ అను సూత్రములనుండి ‘లోపః’
‘సస్య’ అనుపత్తింపును. “రుల్ తంతే పర మగు సకారమునకు రుల్ పర
మగునపుడు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పకారోత్తరవర్తినకారము లోపింప “అగోష్ఠామ్” అను
రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషద్వివచనబహువచనములందు గూడ ఈ
విధముగనే సకారము లోపించును. ఇతర రూపము లన్నియు అతథాతువునందు
వలె సిద్ధించును;

లృజ్ నందు ‘స్య’ అనునది అర్థధాతుకము గాన ఆయాదేశవికల్పము.
ఆయాదేశపక్షమున ‘గోపాయ’ అనునదియే ధాతువు (సూ-470). ఇది ఊకారాం
తము కాదు గాన ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చును. ‘అగోపిష్యత్’ ఇత్యాదిరూప
ముల వలె “అగోపాయిష్యత్” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ఆయాదేశము
రాని పక్షమున నిది ఊకారాంతధాతువు గాన ఇడాగమము వైకల్పికము
(సూ. 478). ఇడాగమ పక్షమున “అగోపిష్యత్- అగోపిష్యతామ్- అగో
పిష్యన్” ఇత్యాదిరూపములు, తదవభావపక్షమున “అగోప్స్యత్- అగోప్స్య
తామ్- అగోప్స్యన్” ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

క్షీ క్షయే, 13. క్షయతి, చిజ్చయ- చిక్షీయతుః-చిక్షీయుః, ఏకాదశః
ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే—

‘క్షీ’ ధాతువునకు క్షీణించుట అని యర్థము. ఇకారాంతధాతువు గాన దీని
ప్రక్రియ లట్లునందు భూధాతువునందు వలె నుండునట్లే; భూధాతువునందు అవాదే
శము రాగా ఈ ధాతువునందు అయాదేశము వచ్చును. ఇదియే భేదము. క్షయతి-
క్షయరః- క్షయన్తి; క్షయసి- క్షయథః- క్షయథః; క్షయామి- క్షయావః;
క్షయామః’ అను రూపము లగును.

లెచ్ ప్రథమపురుషైః పచనమున లకారమునకు ఇలాగమము (సూ-394)
ద్విత్వము (సూ-398); ‘క్ష’ అనునది కకారషకారసంయోగరూపము గాన ‘హలా
దిశ్శేషః’ అను సూత్రముచే (398) కకారము మాత్రము శేషించును. దానికి

చుత్వముచే (సూ-456) చకారము. 'చిక్షి' అని యుండగా ఆకారపూర్వకమున
యగు ఇకారమునకు "అచోజ్ఞాతి" అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి — 'చిక్షై';
అయోదేశము — 'చిక్షై' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనము
లందు 'అతున్' 'ఉన్' అనునవి పరముగ నుండునపుడు అవి 'అసంయోగిల్లబ్
కిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్తులు గాన గుణనిషేధము (సూ-435) 'చిక్షి'
అతున్' 'చిక్షి ఉన్' అని యుండగా "అచిక్షుధాతుభ్రువాన్యోరియజువజా"
అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశము చేయగా 'చిక్షియతుః' 'చిక్షియుః'
అను రూపములు సిద్ధించును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'చిక్షి థ' అని యుండగా
క్షీదాతువు ఏకాచ్ఛ మగు అనుదాత్తధాతువు గాన "ఏకాచక్షివదేశేఽనుదాత్తాత్"
అను సూత్రముచే (477) ఇడాగమనిషేధము ప్రాప్తింప దీనికి గూడ ఇడాగమము
వచ్చుటకు వీలగునట్లు నియమసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

481. కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు (భ్రువో లిటి 7.2.13)

క్రాదిభ్య ఏవ లిట ఇట్ న స్యాత్; అన్యస్మాదనిటోపి స్యాత్.

'నేద్యశిక్వతి' నుండి 'స' 'ఇట్' అనువర్తించును. సప్తమ్యంతమగు

'లిటి' అనుదానికి వ్యవ్యంశార్థము చెప్పుకొనవలెను. కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు,
స్రు. క్రు. ధాతువులకంటె పర మగు లిట్టునకు ఇడాగమము రాదు అని ఆర్థము.
పై ధాతువులన్నియు ఏకాచ్ఛము లగు అనుదాత్తధాతువులు. అందుచే "ఏకాచ
క్షివదేశేఽనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచేతనే (477) వీటి లిట్టుకు ఇడాగమ నిషే
ధము సిద్ధించుచుండ మరల ఈ సూత్రముచే నిషేధింప వని లేదు. కావున "సిద్ధే
నత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి" (అనగా ఏదైన ఒక శాస్త్రముచే
(సూత్రముచే) ఒక కార్యము సిద్ధించుచుండగా మరల ఆకార్యమునే విధించుచు
మరి యొక శాస్త్రమును చెప్పినచో అది నియమార్థ మని గ్రహింపవలెను) అను
వరిభాష ననుసరించి ఈ సూత్రము నియమసూత్ర మని చెప్పవలెను. అందుచే
"ఏకాచక్షివదేశేఽనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477) లిట్టునందు ప్రాప్తించు
ఇడాగమనిషేధము కృమైవలగు పై ధాతువులకు మాత్రమే వర్తించును; తద్వి
న్నము లగు ధాతువులు అనిట్కము లైనను వాటి లిట్టునకు ఇడాగమము
రావచ్చును" అని ఈ సూత్రమునకు అర్థము తేలినది. ప్రస్తుతము క్షీదాతువు
'క్షీదౌద నైః' ఇత్యాదిపూర్వోక్తశ్లోకమునందలి ధాతువులలో చేరని ఏకాచ్ఛ
ధాతు వగుటచే అనుదాత్త మగు అనిడ్ధాతువే యైనను ఈ నియమసూత్రము

ననుసరించి దీని లిట్టునందలి వలాద్యార్థధాతుకములకు (థల్, వ, మ) ఇదాగమము రావలసి యున్నది. కాని 'థల్' విషయమున మూడు సూత్రములు చెప్పబడుచున్నవి.

482. అవస్తాస్వత్ థల్మనిబో నిత్యమ్ 7.2.61

ఉపదేశేజన్తో యోధాతుః తాసౌ నిత్యానిట్ తతః పరస్య థల ఇట్ న.

'థల్' అనునది ధాతువునకు సూత్రమే చేర్చబడును గాన 'ధాతోః' అనునది ఆక్షిప్తమగును. 'ఉపదేశేజన్తః' అను ఉత్తరసూత్రమునుండి 'ఉపదేశే' అను పదము అవక్షింపబడును. 'తాసి చ క్తపః' 'గమేరిట్ పరస్మైవదేషు' 'న వృద్ధ్యశ్చతుర్యుః' అను సూత్రములనుండి 'తాసి' 'ఇట్' 'న' అనువర్తించును. తాన్ నందు నిత్యముగ అనిట్ అగునదియు, ఉపదేశమున అజంతము నగు ధాతువులకు పరమగు 'థల్' కు 'తాన్' నందు వలెనే (తాస్వత్) ఇదాగమము రాదు.

క్షిధాతువు ఉపదేశమున అజంతము. ఇది అనుదాత్త మగుటచే 'ఏకావ ఉపదేశేనదాత్తాత్' అను సూత్రముచే (477) 'తాన్' కు ఇదాగమము నిత్యముగ నిషిద్ధ మైనది. కావున ప్రకృతసూత్రముచే 'థల్' పరమమగునపుడు ఇదాగమము నిషిద్ధము కావలసి యున్నది. అనగా వెనుకటి నియమసూత్రము ననుసరించి దీనికి రావలసిన ఇదాగమము రాకూడదు. (కాని దీనికి 'థల్' పరమమగునపుడు వికల్పముగ ఇదాగమము వచ్చునని ముందు తెలియగలదు).

483. ఉపదేశేకారవతః తాసౌ నిత్యానిటః పరస్య థల ఇట్ న స్యాత్.

ఉపదేశేకారవతః తాసౌ నిత్యానిటః పరస్య థల ఇట్ న స్యాత్. ఇతరపదములు వెనుకటి సూత్రమునందు వలెనే అనువర్తించును. ఉపదేశమునందు (హ్రస్వ) అకారము కలదియు 'తాన్' నందు నిత్యానిట్ అగు ధాతువులకు పరమగు 'థల్' కు ఇదాగమము రాదు. ఇది కూడ ఇదాగమమేషే సూత్రము. దీనికి 'పవక్త' అనునది ఉదాహరణము. 'పవ్' ధాతువు ఉపదేశమునందు అకారము కలది. దీనికి 'తాన్' నందు ఇదాగమాభావము నిత్యము. కావున దీనికి 'థల్' పరమమగునపుడు ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము నిషిద్ధమగుటచే 'పవక్త' అను రూపము సిద్ధించినది. పవధాతువు అజంతము కాదు గాన వెనుకటి సూత్రము ప్రవర్తించకుండుటచే ఈ సూత్రము చెప్పవలసి వచ్చినది.

484. ఋతో భారద్వాజస్య 7.2.63

తాసౌ నిత్యానిటః ఋదంతాదేవ థలో నేద్ భారద్వాజస్య మతేన.
తేన అన్యస్య స్వాదేవ. అయమత్ర సజ్గహః—

అజన్తోకారవాన్వా యస్తాస్యనిట్ థలి వేదయమ్

ఋదన్త ఈదృజ్నిత్యానిట్ క్రాద్యన్యో లిటి నేద్యవేత్.

అను పృత్తు లన్నియు పూర్వసూత్రమునందు వలె చూచుకొనవలెను.

‘తాన్’నందు నిత్యానిట— మగు ఋకారాంతధాతువుకంటె మాత్రమే పరమగు ‘థల్’కు భారద్వాజు డనెడు వ్యాకరణాచార్యుని మరమున, ఇదాగమము రాదు. ఋదన్తభిన్నధాతువులకంటె పరమగు ‘థల్’కు ఇదాగమము రావచ్చును.

‘తాన్’నందు నిత్యానిటగు ఏ అజంతధాతువుకంటెను పరమగు ‘థల్’కు ఇదాగమము రాదని పాణిని అభిప్రాయము (సూ-482). కాని భారద్వాజు డను ఆచార్యుని మతమున ఈ నిషేధము ఋకారాంతధాతువులకు మాత్రమే వర్తింతును. ఈ విధముగ ఋకారాంతధాతువులకంటె పరమగు ‘థల్’కు ఇదాగమము రాకుండుట సర్వసమ్మతము. ఇతర అజంతధాతువులలో కూడ ఇదాగమము రాదని పాణిన్యాయును, వచ్చు నని భారద్వాజులును అభిప్రాయపడుచున్నారు. అనగా వాటి విషయమున ఇదాగమము వైకల్పిక మని తేలినది. ఈ నిషేధము ప్రవర్తించుటకు ఆధాతువు ‘తాన్’నందు నిత్యానిటగు నుండ వలెనను విషయము మాత్రము సర్వాంగీకార్యమే. ఈ సూత్రము ప్రతిపాదించు నియమమును భారద్వాజనియమ మందురు. ‘కృస్యభృ’ఇత్యాదిసూత్రసూచిత మగు నియమమునకు క్రాదినియమ మని పేరు. ఈ నాల్గు సూత్రముల పరినిష్ఠితార్థము పె కారికలో సంగ్రహింపబడినది.

‘తాన్’నందు అనిట్ను, అజంతము గాని లేక హ్రస్వాకారము కలది గాని యగు ధాతువునకు ‘థల్’ పరమగునపుడు ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును అట్టి ధాతువు ఋకారాంత మైనచో (‘థల్’నందు గూడ) నిత్యానిట్టు అగును. క్రాది (కృ,స్య,మొదలగు ధాతువులు) భిన్న మగు అనిష్టాతువు గూడ లిట్టునందు (వ,మ,) నేట్టుగ నుండును.

క్రాదినియమము ననుసరించి, వెనుక సూచించిన విధముగ, ‘కృ’ ‘స్య’ మొదలగు అనిష్ఠిధాతువులు తక్కు, అనుదాత్తములును అనిష్టులును అగు అన్ని ధాతువులకును లిట్టునందు వలాద్యార్థధాతుకము (థల్, వ, మ) పరమగు

నపుడు ఇదాగమము నిత్యముగ రావలసి యున్నది. కాని 'థల్' విషయమున మూడు విశేషసూత్రములు (482-84) చెప్పబడినవి పాణిని ('తాన్' నందు అని ట్కము లగు) అన్ని అజంతధాతువులకును, హలంతధాతువులలో అకారము గల ధాతువులకును 'థల్' వర మగునపుడు ఇదాగమమును నిషేధింప, భారద్వాజుడు ఋంతధాతువులకు మాత్రమే ఇదాగమమును నిషేధించెను. ఈ మతభేదము ననుసరించి ఋదంతధాతువులకు 'థల్' నందు, ఇదాగమాభావము నిత్యమనియు, అన్యజంతధాతువులకును హలంతధాతువులలో అకారవంతము లగు ధాతువులకును ఇదాగమము విరల్పముగ వచ్చుననియు ఫలితార్థము తేలినది. ఈ నిర్ణయము 'థల్' కుమాత్రము సంబంధించినది. ఇక మిగిలినవి వ, మ, అనునవి. ఇవట క్రాదినియమము ప్రవర్తించును. అనగా 'కృ' మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులు తక్క ఇతరము లగు అనిధాతువుల 'వ' 'మ' లకు ఇదాగమము నిత్యముగ వచ్చును.

ఇదాగమవిషయమున ఈ క్రింది విషయములను జ్ఞప్తియందుంచుకొనవలెను. ఏ ధాతువైనను అనేకాచ్చ మైనచో అది నేట్కము. అనగా 'జాగ్య' 'చకాస్' ఇత్యాదు లగు అనేకాచ్చధాతువులకు నిస్సంశయముగ ఇదాగమము చేయవచ్చును. ఇట్లే 'సన్' 'యజ్' 'జీచ్' మొదలగు ప్రత్యయములను చేర్చిన పిమ్మట 'సనాద్యస్తా ధాతవః' అను సూత్రముచే (470) తత్సహిత మగు వాటికే ధాతుసంజ్ఞ గన అవి యన్నియు అనేకాచ్చములై 'నేట్' లగును ధాతువు ఏకాచ్చమైనచో అది ఉదాత్తమా అనుదాత్తమా అను విషయమును మొదట పరిశీలించవలెను. 'ఉద్యూదన్తైః' అను శ్లోకము సహాయముతో ఈ విషయమును తెలిపి కొనవచ్చును. అది అనుదాత్తమై 'అనిట్' అను విషయము తేలిన పిమ్మట లిట్టు విషయము పరిశీలించవలెను. ('నేట్' అయినచో ఇదాగమము చేయుటలో సందేహము లేదు). అధాతువు 'కృ' మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులలో చేరినచో దానికి లిట్టినందు (థ, వ, మ) ఇదాగమము పూర్తిగ నిషిద్ధము (సూ-481). ఋకారంతధాతు వైనచో 'థల్' నందు ఇదాగమము పూర్తిగ నిషిద్ధము. ఋకారభిన్నా జస్తము గాని, హలంతమై అకారసహితము (ఉపదేశమున) గాని ఐనచో థల్ నందు ఇదాగమము విరల్పముగ చేయవలెను. ఏతద్భిన్న మైనచో అనగా హలంతమై యుండి అకారరహిత మైనచో—ఇదాగమము (థల్ నందుగూడ) నిత్యముగ చేయవలెను. 'కృ' మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులు కాక మిగిలిన అనిధాతువులన్నిటికిని 'వ' 'మ' లు వర మగునపుడు ఇదాగమ నిత్యము.

ప్రకృతమున 'క్షీ'ధాతువు అజంత మగు అనిధాతువు. కావున భారద్వాజ నియమము ననుసరించి ధర్మనందు ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'వ', 'మ'లు పర మగునపుడు క్రాదినియమానుసారము నిత్యముగ వచ్చును.

చిక్షయిథ - చిక్షేథ, చిక్షీయథుః. చిక్షీయ
చిక్షయ - చిక్షయ, చిక్షీయవ, చిక్షీయమ
క్షేతా, క్షేష్యతి. క్షయతు, అక్షయత్. క్షయేత్.

ఇదాగమపక్షమున 'చిక్షీ ఇథ' అని యుండగా గుణఅయాదేశములచే 'చిక్షయిథ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇదాగమము రాని పక్షమున 'కేవలగణ ముచే 'చిక్షేథ' అను రూపము, ద్వివచనబహువచములందు 'చిక్షీ + అభున్' 'చిక్షీ + ఉన్' అని ఉండగా 'అసంయోగాల్లిటోకిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్వము వచ్చును గాన గుణము రాదు. "అచి శ్చుధాతుభ్రువాం య్వోరియజ వజౌ" అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశము. 'చిక్షీయథుః' 'చిక్షీయః' అను రూపములు సిద్ధించినవి. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'చిక్షీ + అ(ణల్)' అని యుండగా "జలు త్రమో వా" అను సూత్రముచే (458) 'ణల్' కు జీత్వము వై కల్పికము గాన "అచోజ్ఞాతి" అను సూత్రముచే (182) వృద్ధియు, అయాదేశము చేసిన పక్షమున 'చిక్షయ' అనియు, జీత్వాభావపక్షమున గుణఅయాదేశములచే 'చిక్షయ' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు నికృతముగ ఇదాగమము (క్రాదినియమము ననుసరించి), ఇయజాదేశము (సూ-199) చేయ 'చిక్షీయవ' 'చిక్షీయమ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

లుట్టు, లృట్టులందు తాన్, 'స్య'లు పరముగ నుండగ రావలసి యున్న ఇదాగమము "ఏకావ ఉపదేశేనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477) నిషేధింపబడినది. కావున 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము మాత్రము చేయగా "క్షేత్తా-క్షేత్తారా-క్షేత్తారః; క్షేత్తాసి-క్షేత్తాస్తః-క్షేత్తాస్తః; క్షేత్తాస్మి-క్షేత్తాస్మః-క్షేత్తాస్మః;" అనియు, "క్షేష్యతి-క్షేష్యతః-క్షేష్యన్తి; క్షేష్యసి-క్షేష్యథః-క్షేష్యథః; క్షేష్యామి-క్షేష్యావః-క్షేష్యామః;" అను రూపములును సిద్ధించును.

లోట్, లజ్; విధిలిజ్ లందు భూధాతువునందు వలె "క్షయతు" 'అక్షయత్', "క్షయేత్" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. భూధాతువుకు అవాదేశము రాగా ఇవట అయాదేశము వచ్చుట ఒక్కటియే విశేషము

అశీర్లిజ్ నందు 'యాసుబ్' చేరిన పిమ్మట 'క్షీయాత్' అని యుండగా:-

485. అకృత్ సార్వధాతుకయోద్ధిష్టుః 7.4.25

అజన్తాజ్ఞస్య దీర్ఘో యాదా ప్రత్యయే; న తు కృత్సార్వధాతు
కయోః. క్షీయాత్

'అజ్ఞస్య' అధికారము. ప్రత్యయ మున్ననే గాని అంగసంజ్ఞ యనునది ఉండదు గాన 'ప్రత్యయే' అనునది అక్షిప్తము. 'అయజ్' యి క్షితి' నుండి 'యి' అనువర్తించును. 'అచశ్చ' అను పరిభాషాసూత్రము ననుసరించి 'అచః' అను పదము లభించును. ('హ్రస్వదీర్ఘప్లుతశబ్దములచే ఏచ్చట అచ్ విధింపబడునో' అచ్చట 'అచః' అను షష్ఠ్యంతపదము ఉపస్థిత మగును') అని ఈ సూత్రమున కర్థము. దీనిని లఘుకౌముదిలో ఈయలేదు. యకారాది యగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు అజంత మగు అంగమునకు దీర్ఘము వచ్చును. యకారాదిప్రత్యయము కృత్ ప్రత్యయము గాని సార్వధాతుకసంజ్ఞ కము గాని యైనచో దీర్ఘము రాదు.

'లిజాశిషి' అను సూత్రముచే (438) ఇచ్చట నున్న యాసుబ్ (యా) ఆర్థ దాతుకసంజ్ఞకము. కృత్సార్వధాతుకభిన్న మగు యకారాదిప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'క్షీ' యందలి ఇకారమునకు దీర్ఘము 'క్షీయాత్' అను రూపము సిద్ధించును. 'క్షీయాస్తామ్' 'క్షీయాసుః' ఇత్యాదిరూపములందు గూడ ఇట్లే దీర్ఘము వచ్చును.

ఐజ్ నందు 'క్షీ + ఐజ్'; 'ఐజ్' కు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్' - 'క్షీ + తి'. ఆదాగమము (సూ-425) 'అక్షీ + తి', 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) 'తి' లోని ఇకారమునకు లోపము - 'అక్షీ + త్', 'చ్చి ఐజ్' (సూ-439) "చ్చేః సిచ్" (సూ-440) - 'అక్షీనత్'. ఈదాగమము (సూ-447) 'అక్షీ న్ ఈత్', షత్వము (సూ-150) - 'అక్షీ షీత్' ("ఏకాచ ఉపదేశేనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477) 'సిచ్' కు ఇదాగమము నిషిద్ధము). ఇపుడు 'క్షీ' యందలి ఇకారమునకు గుణము రావలసి యుండగా:-

486. సిచి వృద్ధిః పరస్మైవదేషు 7.2.1

ఇగన్తాజ్ఞస్య వృద్ధిః స్యాత్ పరస్మైవదే సిచి. అక్షైషీత్, అక్షేష్యత్.

‘అజ్ఞానం’ అధికారము. ‘ఇకో గుణవృద్ధి’ అను పరిభాషాసూత్రముచే ‘ఇకో’ అను పదము ఉపస్థిత మగును. (‘గుణవృద్ధిశబ్దములను ఉచ్చరించి గుణ వృద్ధులను విధించినపుడు ‘ఇకో’ అను షష్ట్యంతపదము ఉపస్థితమగును’ అని యీ పరిభాషాసూత్రమున కర్థము.) పరస్మైపదమునందు ‘సిచ్’ పర మగునపుడు ఇగంతాంగమునకు వృద్ధి వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వృద్ధి చేయగా ‘అక్షై పీత్’ ‘అక్షై ప్షామ్’ ‘అక్షై షుః’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. లృజ్ నందు గుణము చేయగా ‘అక్షేష్యత్’-అక్షే ష్యతాం- అక్షేష్యన్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

తప సంతాపే. తపతి. తపాప, తేపతుః, తేవుః, తేపిథ. తతప్థ. తప్తా, తప్స్యతి, తపతు, అతపత్, తపేత్, తప్యాత్. అతాప్సిత్. అతప్స్యత్. క్రము పాదవిశేషే.

‘తప్’ ధాతువునకు తపించుట, దహించుట, అన్ని కర్థము. ఇది పకారాంత నుదాత్తధాతువులలో పరింపబడినది గాన “ఏకాచ డసదేశేఽనుదాత్రాత్” అను సూత్రముచే (477) ఇడాగమనిషేదము. లిట్టునందు శబ్దాలు చేరిన పిమ్మట ‘అత’ ధాతువునందు వర ‘తపతి, తపతుః, తపన్తి’ ఇత్యాదిరూపము లగును లిట్టు ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘తిప్’ కు ఇలాదేశము చేసిన పిమ్మట ‘తప్ + అ’ అని యుండగా ద్విత్వ (సూ-396), అభ్యాసకార్యములు చేసిన పిమ్మట ‘తతప్ + అ’ అని యుండగా “అతకపధాయాః” అను సూత్రముచే (457) ఉత్తరఖండము నందలి అకారమునకు దీర్ఘము చేయుటచే ‘తతాప’ అను రూపము సిద్ధించినది. లిట్టునందలి ఏకవచనములు తక్కు ఇతరవచనము లన్నియు ‘అసిత్’ అగుటచే వాటికి ‘అసంయోగాల్లబ్ధికిత్’ అను సూత్రముచే (454) కిత్సంజ్ఞ యుండును. కావున “అతఏకహమ్మధ్యేఽదేశానాదేరిటి” అను సూత్రముచే (462) అకారమునకు ఏత్వము, అభ్యాసలోపము వచ్చుటచే నదధాతువునందు వర ‘తేపతుః, తేవుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమునందు “తప్ + థ” అని యుండగా భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వైకల్పికము. ఇడాగమము వచ్చిన పక్షమున “థలి చ సేటి” అను సూత్రముచే (463) ఏత్వాభ్యాసలోపములచే “తేపిథ” అను రూప మగును. ఇడాగమము రాని పక్షమున “థలి ఛ సేటి” అను సూత్రము ప్రవర్తించదు గాన ‘తతప్థ’ అను రూప మగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున ‘ఇతి త్తమో వా’ అను సూత్రముచే (458) ణిత్వము వై

ఓము గాన “అచో జ్ఞాతి” (182) అను వృద్ధి వచ్చినచో ‘తతాప’ అనియు, అది రాని పక్షమున ‘తతప’ అనియు రూపవ్యయ ముండును. ఇట్లు ఇతరవచనము లందలి రూపములు గూడ నదధాతువునందు వలె నుండును. ఇట్లు బాద్యాధ్యర్థ ధాతుకములందు ‘తప్తా’, ‘తప్స్యతి’ మొదలగు ఇదాగమరహితరూపములు సిద్ధించును. విశేషకార్యము లేవియును లేవు. లోబ్, లజ్. విధిలిజ్ లందు గూడ ధాతువునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

‘బజ్’ నందు ‘వదవ్రజహల స్తస్యాచః’ అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చుటచే ‘అతాప్సిత్- అతాప్తా- అతాప్సుః; అతాప్సిః- అతాప్తమ్- అతాప్త; అతాప్సమ్- అతాప్స్వి- అతాప్స్మ’ అను రూపము లగును. ‘అతాప్తామ్’ ఇత్యాదులందు ‘దులో రులి” అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము (‘అగోప్తామ్’ ఇత్యాదులందు వలె వచ్చును.

‘క్రమ్’ ధాతువునకు పాదములను కదల్చుట—అనగా నడచుట—అని యర్థము. ఇది అనుదాత్తధాతుమధ్యమున పరింపబడకుండుటచే నేట్లము.

488. వా బ్రాశ, భ్రాశ. భ్రేము, క్రము, క్లము. క్రనీ, క్రుటి, లఘః 3.1.70
ఏభ్యః శ్యన్వా కర్తృణే సార్వధాతుకే పరే. పక్ష శవ్.

‘దివాదిభ్యః శ్యన్’, ‘కర్తరి శవ్’, ‘సార్వధాతుకే యక్’ అను సూత్రముల నుండి ‘శ్యన్’, ‘కర్తరి’ ‘సార్వధాతుకే’ అను పదములు అనువర్తించును. కర్తృర్థ మగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు బ్రాశ్, భ్రాశ్, క్రమ్, క్రమ్, క్లమ్, క్రన్, క్రుట్, లఘ్. ధాతువులకంటె పరముగ ‘శ్యన్’ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ ధాతువు లన్నియు భావిగణయలోనివి గాన ఈ సూత్రముచే ‘శ్యన్’ రాని పక్షమున ‘శవ్’ వచ్చును. ‘శ్యన్’ కూడ శిత్ అగుటచే “తిజ్ శిత్సార్వ ధాతుకమ్” అను సూత్రముచే (388) సార్వధాతుకసంజ్ఞకము. లట్లునందు ఈ శ్యన్ చేర్చినపుడు ‘క్రమ్ యతి’ అని యుండగా:-

489. క్రమః పరస్మైపదేషు 7.3.76

క్రమో దీర్ఘః పరస్మైపదే శితి. క్రామ్యతి, క్రామతి, చక్రామ, క్రమితా, క్రమిష్యతి, క్రామ్యతు, క్రామతు, అక్రామ్యత్, అక్రామత్, క్రామ్యేత్, క్రామేత్, క్రామ్యత్, అక్రమీత్. అక్రామిష్యత్. పా పానే 16.

‘శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని’, ‘స్థివు క్లము చమాం శితి’ అను సూత్రముల నుండి ‘దీర్ఘః’ ‘శితి’ అనువర్తించును. పరస్మైపదములు పర మగు నపుడు, క్రమేధాతువునకు ‘శిత్’ అగు ప్రత్యయము పరమై యుండగా దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అకారమునకు దీర్ఘము చేసిన పిమ్మట ‘క్రామ్యతి’ అను రూప మగును. ‘శ్యన్’ రాని పక్షమున శవదీర్ఘముచే ‘క్రామతి’ అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ ఇతర సార్వధాతుకములందు (లోబ్, లజ్, విధిలిజ్ లందు) గూడ వైకల్పిక శ్యనాదేశము, దీర్ఘము చేయుటచే “క్రామ్యతు - క్రామతు- అక్రామ్యత్- అక్రామత్, క్రామ్యేత్- క్రామేత్” ఇత్యాదిరూప ద్వయములు సిద్ధించును. ఈ ధాతువు నేటము గాన అర్థధాతుకములందు ఇదా గమము వచ్చును. లిట్:- చక్రామ- చక్రమతు- చక్రముః, చక్రమిథ- చక్రమథుః- చక్రమ, చక్రామ, చక్రమ- చక్రమివ- చక్రమిమ. ఇతే ఇతరలకారములందు గూడ విశేషకార్యమేదియును రాదు. లిజ్ నందు మాత్రము ‘వద ప్రజ హల స్తస్యాచః’ అను సూత్రముచే (467) రావలసి యున్న వృద్ధి, ఈ ధాతువు మకారాంతము గాన “హ్యస్థ న్తజ శ్వన జాగృణి శ్వేద్యదితామ్” అను సూత్రముచే (468) నిషేధింపబడుటచే “అక్రమీత్- అక్రమిష్టామ్- అక్రమిషుః” ఇత్యాదిరూపము లుండును.

‘పా’ ధాతువునకు త్రాగుట యని అర్థము లిట్ ప్రథమపురుషైకవచన మందు ‘శప్’ చేర్చిన పిమ్మట ‘పా + అ + తి’ అని యుండగా:-

491. పా, ప్రూ, ధ్రూ, స్థూ, మ్నూ, దాజ్, దృశ్యర్థి, నర్తి, శద, నదాం, వీబ, జిప్రు, ధమ, తిష్ఠ, మన, యచ్చ, పశ్యర్థు.
ధౌ, శీయ, నీదాః. 7.3.78

పాదీనాం విబాదయః స్యుః ఇత్స్వంజ్ఞ-శాదౌ ప్రత్యయే పరే.

విబాదేశోఽదంత్యః, తేన న గుణః. పిబతి.

‘స్థివు క్లము చమాం శితి’ నుండి ‘శితి’ అనువర్తించును. ఇత్స్వంజ్ఞకకారము ఆదియందు గల ప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘పా’ మొదలగు ధాతువులకు యథాక్రమముగ ‘పిబ’ ఇత్యాద్యాదేశములు వచ్చును.

ఈ యాదేశములు ఈ క్రింద చూపిన విధముగ వచ్చును. పా-పిబి; హ్రూ-జిప్రు; డ్మా-ధమ; స్థా-తిప్రు; మ్నా-మన; డాణ్-యచ్చ; దృక్-వశ్య; ము-ముచ్చ; న్య-దౌ; శద శీయ; సద-సీద.

ఈ సూత్రముచే 'పా'కు పిబాదేశము చేసిన పిమ్మట 'పిబ + అ + తి' అని యుండగా, ఈ 'పిబ' ఆదేశము అకారాంతమగుటచే బకారము ఉపధ గాని ఇకారము కాదు. అందుచే 'పుగ న్తలఘాపధస్య చ' అను సూత్రముచే (453) గుణము వచ్చెడు ప్రసక్తి లేదు. "అతో గుణే" అను సూత్రముచే (274) పర రూపము వచ్చి 'పిబతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు సార్వధాతుకములం దన్నిటియందును 'శప్' వచ్చును గాన ఈ పిబాదేశము చేయగా "పిబతు" (లోట్) "అపిబత్" (లజ్) 'పిబేత్' (విధిలిజ్) ఇత్యాదిరూపము లగును. 'పిబన్తి' ఇత్యాదులందు బకారోత్తరవర్తి అకారమునకును 'శప్' అకారమునకును మొదట పరరూపము జేసి పిదప ఆ అకారమునకును ప్రత్యయావయవాకారము నకును మరల పరరూపము చేయవలెను.

లిట్టుప్రథమపురుషైవచనమున 'పా + ఇల్' అని యుండగా:-

491. అత ఔ ఇలః 7.1.34

అదంతాత్ ధాతోః ఇలః ఔకారాదేశః స్యాత్. పపా.

అకారాంతధాతుకంబై పర మగు 'ఇల్'కు ఔకారాదేశము వచ్చును

ఈ సూత్రముచే ఔకారము చేసిన పిమ్మట 'పా + ఔ' అని యుండగా, ద్విత్వ (సూ-398), హ్రస్వములు (సూ-399) చేసిన పిమ్మట 'పపా + ఔ' అని యుండగా వృద్ధిచే 'పపా' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచననిహవచనములందు ద్విత్వహ్రస్వములు చేసిన పిమ్మట 'పపా + అతున్' "పపా + ఉన్" అని యుండగా:-

492. అతో లోప ఇదీ చ 6.4.64

అజాద్యోర్ధాతుకయోః క్షిదిటోః పరయోరాతో లోపః.

పపతుః, పపుః, పపిథ- పపాథ, పపథుః, పప, పపా, పపివ, పపిమ. పాతా. పాస్యతి. పిబతు. అపిబత్. పిబేత్.

'అర్ధధాతుకే' అని అధికారము. "దీజో యదచి క్షితి" నుండి 'అచి' 'క్షితి' అనువర్తించును. అర్ధధాతుకము లగు అజాది 'కిత్' 'జిత్' ప్రత్యయమును (అర్ధ

ధాతుక మగు) ఇదాగమమును పరముగ నుండునపుడు దీర్ఘాకారమునకు లోపము వచ్చును.

ఆర్ధధాతుకమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చు ఇదాగమము గూడ “యదా గమాస్తద్గజేభూతాస్తద్గహజేన గృహ్యంతే” (ఏది దేనికి ఆగమముగ వచ్చునో అది దానికి అంగమై దానిని గ్రహించినపుడు అది కూడ గ్రహింపబడును) అను ఫలితావ ననుసరించి ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ మే యగును.

‘అసంయోగల్లిట్ కిత్’ అను సూత్రముచే (454) పిద్విన్నము లగు లిదాదేశప్రత్యయము లన్నియు కిత్తులు గాన, ఈ సూత్రముచే ఆకారము లోపింప ‘పపతుః’ ‘పపుః’ అను రూపములు సిద్ధించును. పాధాతువు అజంత మగు ఏకావృధాతువు గాన అనుదాత్త మగుటచే అనిట్. కావున ‘థల్’ పర మగు నపుడు భారద్వాజనియమముచే వికల్పముగను, ‘వ’ ‘మ’లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే నిత్యముగను ఇదాగమము వచ్చును. ఇదాగమము వచ్చినపుడు ఆకారలోపముచే (వై సూ.) ‘పపిథ’ అనియు, రాని పక్షమున ‘పపాథ’ అనియు రూపములు. ‘న’ ‘మ’లు పర మగునపుడు ఇదాగమము నిత్యము గాన ఆకార లోపముచే ‘పపివ’ ‘పపిమ’ అను రూపము లగును.

లుట్, ల్యట్ మొదలగు ఆర్ధధాతుకములందు (ఇదాగమము రాదు గాన) ‘పాతా- పాతారా- పాతారః,’ “పాస్యతి- పాస్యతః- పాస్యన్తి” ఇత్యాది రూపము లగును.

అశీర్లిజ్ నందు యానుడాగమము చేసిన పిమ్మట ‘పాయాత్’ అని యుండగా;-

493. ఏర్లిజీ 6.4.67

ఘుసంజ్ఞకానాం మాస్థాదీనాం చ ఎత్వం స్యాత్, ఆర్ధధాతుకే కితి లిజీ. ‘పేయాత్’ ‘గాతి-స్థా-’. ఇతి సిచో లుక్- అపాత్; అపాతామ్.

ఏః, లిజీ. ‘ఆర్ధధాతుకే’ అధికారము. “ఘుమాస్థాగాపాజహతిసాం హలి” నుండి ‘ఘుమాస్థాగాపాజహతిసాం’ “దాజో యదచిక్షితి” నుండి ‘క్షితి’ అనువ ర్తించును. కాని ఆర్ధధాతులిజీకు క్విత్తమే కాని (సూ-431) జీత్తము అనంభావ్యము గాన ‘క్షితి’లోని ‘కితి’ అనునది మాత్రమే అనువ ర్తించును. ఆర్ధధాతుకమును, కిత్తును అగు ‘లిజీ’ పర మగునపుడు, ఘుసంజ్ఞకము లగు ధాతువులకును, మా, స్థా- గా, పా, హా ధాతువులకును ఏకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఏకారము చేయగా “పేయాత్ - పేయాస్తామ్ - పేయాసుః” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

‘ఐజ్’లో ‘ర్లి’కి ఆదేశముగ వచ్చిన ‘సిచ్’కు “గాతిస్థాముపాఖ్యాభ్యః” పదావసరమైన “అను సూత్రముచే (441) లోపము. ‘సిచ్’లోపించుటచే “అన్తి సిచ్’ఽపృతై” అను సూత్రముచే (447) ‘త్’కు ఈదాగమము వచ్చు ప్రసక్తి లేదు. “అపాత్ - అపాతామ్” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

ఐజ్ ప్రథమపురుషబహువచనమున ‘అపాన్’ అని యుండగా సిజ్లో పము- ‘అపా ి’ అని యుండగా స్థానివద్భావముచే ‘సిచ్’ ఉన్నది గాన దాని కంటె పర మగు ‘ఱ్లి’కి “సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ” అను సూత్రముచే (449) ‘జన్’ ఆదేశము వచ్చును. ఐత్త మగు సిచ్ కు స్థానివద్భావము చేసి ‘జన్’ ఆదేశము చేయుట ప్రస్తావనను అభీష్టమే కాని ‘భూ’మొదలగు ధాతువులలో కూడ నిట్లు స్థానివద్భావము చేసి జసాదేశము చేయుటకు అవకాశ ముండను. తత్పరిహారముచే ఈ క్రింది నియమసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

494. ఆతః 3.4.110

సిజ్లకి ఆదస్తాదేవ యేర్జన్.

“యేర్జన్” అను సూత్ర మనువర్తించును. ఆతః సిజ్లగ న్నాదితి వక్త వ్యుత్పన్న” అను భాష్యపరితవర్తికము ననుసరించి ‘సిజ్లకి’ అనునది లభించును. ‘సిచ్’కు ఐక్ వచ్చినపుడు ఆదస్తధాతువుకంటె పర మగు ‘ఱ్లి’కి మాత్రమే ‘జన్’ వచ్చును.

పైన చూపినట్లు ‘సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ’ అను సూత్రముచేతనే (449) జసాదేశము వచ్చుచుండ ఈ సూత్రమును చెప్పుటచే ఇది నియమార్థ మని తేలుచున్నది. “సిద్ధే సత్యాభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి.” సిజ్లక్ చేసిన పిమ్మట ‘ఱ్లి’కి ‘జన్’ చేయవలసి యున్నచో ఆదస్తధాతువుకంటె పర మగు దానికి మాత్రమే వచ్చునని యభిప్రాయము. అందుచే ‘భూ’మొదలగు ధాతువుల ‘ఱ్లి’కి ‘జన్’ రాదు.

ఈ సూత్రముచే జన్ (ఉన్) చేసిన పిమ్మట ‘అపా + ఉన్’ అని యుండగా:-

497. ఉన్యపదాంతాత్ 6.1.96

అపదాంతాదకారాత్ ఉని పరరూపమేకాదేశః. అపుః. అపాస్యత్.

‘ఏకః పూర్వపరయోః’ అని అధికారము. ‘అద్ గుణః’ ‘ఏజి పర రూపమ్’ అను సూత్రములనుండి ‘అద్’ ‘పరరూపమ్’ అను పదములు అను వర్తించును. అపదాంత మగు అకారమునకు ‘ఉన్’ పర మగునపుడు పర రూపము ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పరరూపము చేయగా ‘అపుః’ అను రూపము నిష్పన్న మగును. లృజ్ నందు (ఇదాగమము రాదు గాన) ‘అపాస్యత్-అపాస్యతామ్-అపాస్యన్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

గై హర్షక్షయే. గ్లాయతి.

‘గై’ ధాతువునకు హర్ష నాశ మని యర్థము. ‘లబ్’ కు తిబ్బాదేశములు చేసిన పిమ్మట ‘శవ్’ వచ్చును. పిమ్మట ఆయాదేశము చేయగా ‘గ్లాయతి-గ్లాయతః-గ్లాయన్తి’ ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

498. అదేచ ఉపదేశే 6.4.45

ఉపదేశే ఏజన్తస్య ధాతోరాత్వం, నతు శితి. జగ్ల. గ్లతా. గ్లస్యతి. గ్లయతు. అగ్లయత్. గ్లయేత్.

‘ధాతోః’ అధికారము. ఉపదేశమునందు ఏజంత మగు ధాతువునకు ఆత్వము వచ్చును, శిత్ పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

‘గై’ ధాతువు ఉపదేశమున ఐకారాంతము గాన దానికి లిడాద్యార్థధాతు కములందు ఆత్వము వచ్చును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆత్వము చేసిన పిమ్మట ‘గ్ల + అ’ అని యుండగా ‘ఇల్’ కు ఔత్వము (సూ-191), ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము, గకారమునకు చుత్వముచే జకారము, ఆకారాకార ములకు వృద్ధి చేయగా ‘జగ్ల’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములు గూడ పాదాతులీద్రూపముల వలె నుండును. గ్లధాతువు అనిబ్ధి-ము గాన ‘లబ్’ ‘లృజ్’ లందు ఇదాగమము రాకుండుటచే ‘గ్లతా’ ‘గ్లస్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. లోబ్, లజ్, విధిలిజ్ లందు ఐకారశబ్దాకారములకు ఆయాదేశము వచ్చి ‘గ్లయతు’ ‘అగ్లయత్’ ‘గ్లయేత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశీర్లిజ్ నందు ‘గై యాత్’ అని యుండగా నిత్యముగ ఆత్వము (సూ-498) వచ్చి ‘గ్లయాత్’ అని యుండగా.

497. వాన్మన్య సంయోగాదేః 6.4.68

ఘమాస్థాదేరన్యన్య సంయోగాదేరాత ఏత్వం వార్ధధాతుకే
కితి జీతి.

ఈ సూత్రము 'ఘమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి' అను సూత్రమునకు
పిమ్మట వచ్చినది. కావున 'అన్యన్య' అనగా ఘసంజ్ఞకధాత్వాదిభిన్న మని
యర్థము. 'ఆర్ధధాతుకే' అని అధికారము. ఏర్లిజీ'అను సూత్రము, "అతోలోప
ఇటిచ" "దీజోయుదచిక్లితి" అను సూత్రములనుండి 'ఆతః' 'కితి' అను పదము
లనువర్తించును. సంయోగాది యగు ఘమాస్థాదిభిన్న ధాతువు ఆకారమునకు
'కిత్' అగు ఆర్ధధాతులిజ్ పర మగునపుడు ఏత్వము వికల్పముగ వచ్చును
ప్రకృతమున గై ధాతువు సంయోగాది గాన దీని ఆకారమునకు, కిత్ అగు
ఆశ్రిక్లిజ్ పరముగ నుండుటచే, ఏకారము వికల్పముగ వచ్చిన పక్షమున
'గ్లేయాత్ గ్లేయాస్తామ్ గ్లేయాసుః' ఇత్యాదిరూపములును, ఏకారము రాని
పక్షమున 'గ్లయాత్, గ్లయాస్తామ్, గ్లయాసుః' ఇత్యాదిరూపములును
సిద్ధించును.

'లజ్' నందు ఆత్వము చేసిన పిమ్మట (సూ-496) "అగ్లాన్ ఈత్" అని
యుండగా:-

498. యమరమనమాతాంసక్ చ 7.2.73

ఏషాం సక్ స్యాత్, ఏభ్యః సిచ ఇట్ స్యాత్ పరస్మైవదేషు.
అగ్లాసీత్, అగ్లాస్యత్ హ్యు కౌటిలేయ. హ్యురతి.

ఈ సూత్రమునందలి 'చ' కారముచే "ఇదత్కర్తివ్యయతీనామ్" "స్తును
దూజ్ భ్యః పరస్మైవదేషు" "అజ్ఞేః సిచి" అను సూత్రములనుండి 'ఇట్' 'పర
స్మైవదేషు" 'సిచి' అను పదములు ఆకృష్టమగును. యమ్, రమ్, నమ్ ధాతు
వులకును ఆకారాంతధాతువులకును 'సక్' అను నాదేశము వచ్చును. వీటి 'సిచ్' కు
ఇదాగమము కూడ వచ్చును. 'సక్' లోని అకారకకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

ఈ సూత్రముచే 'సక్' ఆదేశము కిత్తు గాన ధాతువునకు అంతావయవ
ముగ వచ్చును. గ్లాధాతువు అనిధాతు వై నను ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము
విధింపబడినది గాన 'అగ్లాన్ ఇన్ ఈత్' అని యుండగా 'ఇట ఈటి' అను సూత్ర
ముచే (448) 'సిచ్' సకారమునకు లోపము, - నవర్ణ దీర్ఘము - 'అగ్లాసీత్' అను

రూపము సిద్ధించును. ప్రథమపురుషద్వివచనాదులందు కూడ 'సక్' ఇడాగమాదులు చేయుటచే 'అగ్లాసిష్టామ్' అగ్లాసిషుః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'ఝి'కి 'సజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (421) జాసాదేశము. లృజ్'నందు 'అగ్లాస్యత్' 'అగ్లాస్యతామ్' 'అగ్లాస్యన్' ఇత్యాదిరూపములు అగును. ప్రక్రియాదివిశేష మేదియును లేదు.

'హ్యై'దాతువునకు కుటిల ప్రవర్తనము చేయుట అని అర్థము. 'లట్' నందు శవ్ చేర్చిన పిమ్మట 'సార్వదాతుకార్థదాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణముచేయగా ('అర్'వచ్చి) 'హ్యైరతి, హ్యైరతః, హ్యైరన్తి' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'లిట్' ప్రథమపురుషైవచనమునందు 'తిప్'కు ఇర్' అదేశము. ద్విత్వము (సూ-396); 'హ్యైహ్యై' అభ్యాసకార్యము (సూ-398) 'హ్యైహ్యై'. 'ఉరిత్' అను సూత్రముచే (475) ప్రథమమువర్ణమునకు రపరమగు అకారము 'హర్ హ్యై' 'హలాదిఃశేషః' (సూ-398)చే రేఫలోపము. మొదటి హకారమునకు 'కుహోళ్ళుః' అను సూత్రముచే (456) చపర్గాదేశము. అంతరతమ్యముచే హకారమునకు మొదట యకారము; దానికి 'అభ్యాసే చర్చ' అను సూత్రముచే (401) జత్వముచే జకారము. 'జహ్యై + అ', ఇపుడు 'అచో జ్ఞేతి' అను సూత్రముచే (182) ముకారమునకు వృద్ధి రావలసి యుండగా:-

499. ముతశ్చసంయోగాదేర్గుణః 7.4.10

ముదంతస్య సంయోగాదేర్జస్య గుణో లిటి. ఉపధాయా వృద్ధిః; జహ్వైర, జహ్వైరత్తుః, జహ్వైరుః, జహ్వైర్థ, జహ్వైరథుః, జహ్వైర, జహ్వైర-జహ్వైర, జహ్వైరివ, జహ్వైరిమ. హ్యైర్తా.

'దయతేర్దిగి లిటి'నుండి 'లిటి'అనువర్తించును. ముదంతమును సంయోగాదియు నగు అంగమునకు లిట్ పరమగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ముకారమునకు గుణము చేయగా 'అర్' వచ్చుటచే 'జహ్వైర్ + అ' అని యుండగా 'అత ఉపధాయాః' అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి వచ్చుటచే 'జహ్వై' అను రూపము సిద్ధించినది. వాస్తవమున ఇచ్చట 'అచో జ్ఞేతి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి చేసినను 'జహ్వైర' అను రూపము సిద్ధించును గాన మొదట గుణము చేసి, పిమ్మట ఉపధావృద్ధి చేయవలసిన ఆవశ్యకత లేదు కాని 'తిప్' 'సిప్' 'ఝిప్' భిన్నములగు ప్రత్యయములు పర

మగునపుడు 'లిట్' కిట్ అగును గాన అచట 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' (390) అను గుణము రాకుండుటచే ఆ స్థలములందు గుణము వచ్చుటకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. ఈ సూత్రము 'అచోజ్ఞాతి' అను సూత్రమును గూడ బాధించును. అందుచే మొదట దానిచే గుణము చేసి పిమ్మట ఉపధావృద్ధి చేయవలసి వచ్చినది.

'భర్' పర మగునపుడు, ఇది ఋదంతరధాతువు గాన పాణినిష్ఠతమున 'అచస్త్యాస్యత్ భల్యనిబోనిత్యమ్' అను సూత్రముచేతను (482) భారద్వాజమతమున "ఋతోభారద్వాజస్య" అను సూత్రముచేతను (484) ఇడాగమము నిషిద్ధము గాన గుణము మాత్రము (సూ-499) చేయగా 'జహ్వార్థ' అను రూపము సిద్ధించినది. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'జల్లత్తమోవా' అను సూత్రముచే (458) జీత్వము వైకల్పికము గాన ఉపధావృద్ధి వచ్చినపుడు 'జహ్వార్' అనియు, గుణము మాత్రమే వచ్చినపుడు 'జహ్వార్' అనియు రూపవ్యయ ముండును. 'జ', 'మ'ల పర మగునపుడు క్రాదినీయమముచే ఇడాగమము. పై సూత్రముచే గుణము చేయగా 'జహ్వారివ' 'జహ్వారిమ' అను రూపము లగును.

'హ్యౌ' ధాతువు అనుదాత్తధాతువు. ("ఊద్యౌద నైః" అను శ్లోకము నందు పరిగణితము లగు ధాతువులలో చేరలేదు.) అందుచే 'లిట్' నందు 'ఠా' పర మగునపుడు ఇడాగమము నిషిద్ధము గాన (సూ-477) "సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము మాత్రము వచ్చి 'హ్యౌర్తా' 'హ్యౌర్తారా' 'హ్యౌర్తారా' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృట్ నందు గూడ 'స్య' పర మగునపుడు పైన చూపిన విధముగ ఇడాగమవిషేషము ప్రవర్తించుచుండగా:-

500. యుద్ధనోః స్త్యే 7.2.70

ఋతో హస్తేశ్చ స్య స్త్యేట్. హ్యౌరిష్యతి. హ్యౌరతు. అహ్యౌరత్. హ్యౌరేత్.

'అప్తధాతుక స్త్యేద్యలాదేః' నుండి 'ఇట్' అనువర్తించును. ప్రాస్యఋకారంతరధాతువునకును హస్తధాతువునకును పర మగు 'స్య' అనుదానికి ఇడాగమము నిషిద్ధము.

ఈ సూత్రముచే 'స్య' కు ఇడాగమము, ఋకారమునకు గుణము (సూ-458) చేయగా 'హ్యౌరిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

‘లోట’, ‘లజ్’, ‘విదిలిజ్’ లలో విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ‘అశ్రిజ్’ నందు యాసుదాగమము చేసిన పిమ్మట ‘హ్వయాత్’ అని యుండగా, ‘కిదాశి’ (434) అను సూత్రము ననుసరించి ‘యాసుత్’ ‘కిత్’ గాన ‘క్తి చ’ అను సూత్రముచే (435) గుణము నిషేధించబడినది గాన మరియుక గుణవిధా యకసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

501. గుణోత్తిసంయోగాద్యోః 7.4.29

అర్తేః సంయోగాదేః ఋదస్తస్య చ గుణః స్యాత్; యకి యదా వార్ధదాతుకే లిజి చ. హ్వర్యాత్, అహ్వర్షీత్, అహ్వరిష్యత్. క్రు శవణే. 19.

‘అజ్గన్య’ అధికారము. ‘రీజృతః’ నుండి ‘ఋతః’ అనియు, ‘రిజ్ శగ్నిజ్’ నుండి ‘యకి’ ‘లిజి’ అనియు, ‘అయజ్ య క్తి’ నుండి ‘య’ అనియు, అను వర్తించును. ‘అకృతాప్యధాతుకయోదీర్ఘః’ నుండి అసార్వధాతుకపదము అను వర్తించును. అనగా ‘అర్ధదాతుకే’ అని అర్థము. ఋదాతువునకును, సంయోగాది యగు ఋకారాంతదాతువునకును, యక్, యకారాదిఅర్ధదాతుకలిజ్ పరముగ మన్నపుడు గుణము వచ్చును.

‘లిజాశిషి’ అను సూత్రముచే (433) ఆశ్రిజ్ అర్ధదాతుకసంజ్ఞము గాన ఈ సూత్రముచే గుణము చేయగా ‘హ్వర్యాత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

యజ్ ప్రథమపురుషైః పచనమున అడాగమము (సూ-425) ఇకారతోపము (సూ-426), చ్లి (సూ-439), సిచ్ (సూ-440), తకారమునకు ఈడాగమము (సూ-447) చేసిన పిమ్మట, ‘సిచి వృద్ధిః పరస్మైవదేషు’ అను సూత్రముచే (480) ఋకారమునకు వృద్ధియు (అర్) సకారమునకు ‘అదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయగా ‘అహ్వర్షీత్’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనాదులందు గూడ వెనుకటి వలెనే ‘అహ్వర్ష్యామ్’ ‘అహ్వర్ష్యః’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృజ్ నందు ‘ఋద్దనోః స్యే’ అను సూత్రముచే (500) ఇడాగమము వచ్చి ‘అహ్వరిష్యత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

502. శ్రువః శృ చ 3.1.74

శృవః శృ ఇత్యాదేశః స్యాత్; క్షుప్రత్యయశ్చ. శృణోతి.

శ్రుధాతువునకు వినుట అని అర్థము.

చకారముచే 'స్వాదిభ్యః క్షుః' అను సూత్రమునందలి 'క్షుః' అనునది అనువర్తించును. శ్రుధాతువునకు 'శృ' అనునాదేశము 'క్షు' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

ఈ క్షుప్రత్యయము 'శప్' కు అపవాచముగ విధింపబడినది గాన ఈ 'క్షు' ప్రత్యయ 'శృ' అదేశములు 'శప్' వచ్చుటకు అవకాశము గల లట్, లోట్, లజ్, విధిలిజ్ లందు మాత్రమే వచ్చును. క్షుప్రత్యయమునందలి శకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన ఇది సార్వధాతుకసంజ్ఞకము. 'లట్' ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శ్రు + తి' అని యుండగా శప్ ను బాధించి ఈ సూత్రముచే 'క్షు' ప్రత్యయము, ధాతువునకు 'శృ' అదేశము. 'శృ ను తి' అని యుండగా నకారోత్తరవర్తయగు ఉకారమునకు 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము. 'శృణోతి'; 'ఋషద్ధాన్వన్య ఇత్సం వాచ్యమ్' అను వార్తికముచే చకారమునకు ఇకారము. 'శృణోతి'. రాబోవు సూత్రముచే (503) 'క్షు' ప్రత్యయమునకు జీద్యద్భావము చెప్పబడ నున్నది గాన అది 'జీత్' వంటి దగుటచే 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః' అను స్థాత్రముచే (390) 'ఋ' కారమునకు రావలసి యున్న గుణము "క్షితి చ" అను స్థాత్రముచే (435) నిషేధింపబడినది.

503. సార్వధాతుకమవీత్ 1.2.4

అపిత్ సార్వధాతుకం జీద్యత్. శృణుతః.

'గాజ్కటాదిభ్యో జ్ఞాన్ జీత్' నుండి 'జీత్' అనువర్తించును. వాస్తవమున జకారేత్కము కానిది జీత్తు కాజాలదు గాన జీత్తు అగును అనగా 'జీత్' వంటిది అగు నని అర్థము.

చకారేత్కము కాని సార్వధాతుకము. జీత్' వంటి దగును. ఇవట 'క్షు' అనునది సార్వధాతుకము. కాని చకారేత్కము కాదు. అందుచే దానికి ఈ సూత్రముచే జీద్యద్భావము వచ్చును గాన ఋకారమునకు గుణము రాదు. ప్రథమపురుషద్వివచనప్రత్యయము లగు 'తన్' మొదలగునవి కూడ అపిత్సార్వధాతుకము లగుటచే జీద్యద్భావము వచ్చి నకారోత్తరవర్తి ఉకారమునకు గుణము రాదు. అందుచే గుణరహితము లగు 'శృణుతః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'యి'కి అన్తాదేశము (సూ-391) చేసిగ
పిమ్మట 'శృణు అన్తి' అని యుండగా 'అన్తి' అనునది అపిత్సార్వధాతుకము
గాన జీద్యద్భావముచే గుణము రాదు. ఇక "అని శ్చుధాతుభ్రువాం యోస్రియ
జావజౌ" అను సూత్రముచే (199) ఉపజాదేశము రావలసి యుండ:-

504. హుత్ప్రవోః సార్వధాతుకే 6.4.87

హుత్ప్రవోరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్యోవర్ణస్య యజ్ స్యాదచి
సార్వధాతుకే. శృణ్వన్తి, శృణోషి, శృణుథః, శృణుథ, శృణోమి.

'ఇజ్' యజ్'నుండి 'యజ్' అనుపదము, "అచిశ్చుధాతుభ్రువాంయో
రియజావజౌ"నుండి 'అచి' అను పదము, "ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య"
నుండి 'అనేకాచః' "అసంయోగపూర్వస్య" అను పదములు, 'ఓః సుపి'నుండి
'ఓః' అను పదము అనువ ర్తించును. హుధాతువుయొక్కయు, అనేకాచక్ మగు
'శ్చు' ప్రత్యయాంతాంగము యొక్కయు అసంయోగపూర్వక మగు ఉపర్ణమునకు
అజాదిసార్వధాతుకము పర మగునపుడు 'యజ్' వచ్చును.

ఇచట 'శృణు' అనునది శ్చుప్రత్యయాంత మగు అనేకాచక్-ంగము.
దీని వెనుక సంయోగము లేదు. అన్తి అను అజాదిసార్వధాతుకము పరముగ
నున్నది. అందుచే యజాదేశము చేయగా 'శృణ్వన్తి' అను రూపము సిద్ధిం
చినది. శృణోషి-శృణోతి' యందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. 'శృణుథః
శృణుథః- 'థస్', 'థ'లు అపిత్సార్వధాతుకములు గాన జీద్యద్భావముచే ఉకార
మునకు గుణము రాలేదు. 'శ్చు' కూడ అపిత్సార్వధాతుక మగుటచే జీద్యద్భావ
ముచే ఋకారమునకు గుణము రాలేదు. 'శృణోమి' యందు కూడ 'శృణోతి'
యందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును.

'వస్' 'మస్'లు పర మగునపుడు 'శ్చ' ఆదేశశ్చుప్రత్యయాదులు చేసిగ
పిమ్మట 'శృణువస్' 'శృణుమస్' అని యుండగా:-

505. లోపశ్చాస్మాన్యతరస్యాం మ్యోః 6.4.107

అసంయోగపూర్వస్య ప్రత్యయోకారస్య లోపో వా మ్యోః
పరయోః.

శృణ్వః, శృణువః. శృణ్వః, శృణుమః. కుక్రవ, కుక్రవతుః,
కుక్రవుః, కుక్రొథ, కుక్రవథుః, కుక్రవ; కుక్రవ-కుక్రవ; కుక్రవ,

శుక్రము. శ్రోతా. శ్రోష్యతి. శృణోతు - శృణుతాత్. శృణుతామ్, శృణ్వన్తు.

ఈ సూత్రము “ఉతశ్చప్రత్యయాదనంయోగపూర్వాత్” అను సూత్రము తరువాత వచ్చుచున్నది గాన ‘అన్య’ అను పదము ఉకారమును పరామర్శించుచున్నది. ‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. ప్రత్యయాయవము, అనంయోగపూర్వము నగు ఉకారము అంతమునందు గల అగమునకు మకారవకారములు వరముగ నున్న పురు వికల్పముగ లోపము వచ్చును.

‘అలోన్యస్య’ అను సూత్రము (21) ననుసరించి ఈ లోపము అంగమునకు అంతమునందున్న ఉకారమునకు వచ్చును. ఈ సూత్రముచే లోపము వైకల్పికము గాన శృణ్వః, శృణువః; శృణ్వః, శృణుమః అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

‘శృ’ అదేశశ్చప్రత్యయములు సార్వధాతుకములందే వచ్చును గాన లిట్లు నందు రావు. ప్రథమపురుషైకవచనమున తిప్, ఇలాదేశ, ద్విత్వ, అభ్యాసకార్య, వృద్ధి, ఆవాదేశములచే ‘శుక్రావ’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనవిహ వచనములందు “అచిత్తురాతుక్రువాం యోరియవజువజౌ” అను సూత్రముచే (199) ఉపకాదేశము చేయగా ‘శుక్రవతుః’ ‘శుక్రవుః’ అను రూపములగును.

“శృశృశృవృష్టద్రుస్రశ్రవో లిటి” అను సూత్రముచే (481) క్రుధాతువునకు లిట్లునందు ఇకాగమము నిషేధింపబడినది గాన ‘థల్’ పర మగునపుడు గుణముచే ‘శుశ్రోథ’ అను రూప మగును. ‘థల్’ పిత గాన “సార్వధాతుక మపిత్” అను సూత్రముచే (503) జీద్యద్భావము లేదు. ఉత్తమపురుషైకవచనమున “ఇతి తమో వా” అను సూత్రముచే (458) జీత్వము వైకల్పికము గాన వృద్ధి, గుణ, ఆవాదేశ, ఆవాదేశములచే ‘శుక్రావ’ ‘శుక్రవ’ అను రూప ద్వయము సిద్ధించును. ఇతరస్థలములందు ఉపకాదేశము. లుట్, లృప్టులందు ‘తాన్’ ‘స్య’ ప్రత్యయములు చేర్చిన పిమ్మట ‘సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః’ అను సూత్రముచే (390) గుణము. ‘శ్రోతా, శ్రోష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

‘శృణోతు’, శృణుతాత్ :- లోట్టునందు ‘శవ’ ను బాధించి శ్చుప్ర త్యయము. ‘శృ’ అదేశము వచ్చును ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘తిప్’, ‘పిత’ గాన జీద్యద్భావము లేకుండుటచే, ఉకారమునకు గుణము చేయగా ‘శృణోతు’

అనియు 'తాతజీ' జీత్తు గాన గుణము నిషిద్ధమగుటచే 'శృణుతాత్' అనియు రూపద్యయము సిద్ధించును.

శృణుతామ్: 'తస్' అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీద్వద్భావముచే గుణ నిషేధము. బహువచనమున ఉపజాదేశమును బాధించి 'హుక్తువోః సార్వ ధాతుకే' అను సూత్రముచే (504) యణోవచ్చుటచే "శృణ్వస్తు" అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'క్తు' ప్రత్యయ 'శృ' ఆదేశములు చేసిన పిమ్మట 'శృణుసిప్' అని యుండగా 'సిప్' కు 'హి' ఆదేశము (సూ-417) 'శృణుహి' అని యుండగా:-

506. ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్ 6.4.106

అసంయోగపూర్వాత్ ప్రత్యయాత్ ఉతో హేర్లుక్. శృణు, కుణు తాత్, శృణుతమ్, శృణుత.

'అతో హేః' 'చిణో' యక్' అను సూత్రములనుండి 'హేః' 'యక్' అను వర్తించును. సంయోగము పూర్వమునందు లేనిదియు ప్రత్యయావయవమును అగు ఉకారముకంటె వరమైన 'హి' కి యక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'హి' లోపింపగా 'శృణు' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీద్వద్భావముచే గుణ నిషేధము. 'శృణుతమ్' 'శృణుత' అను రూపములు సిద్ధించును.

గుణావాదేశౌ- శృణవాని శృణవావ, శృణవామ.

అశృణోత్ - అశృణుతామ్ - అశృణ్వన్

అశృణోః - అశృణుతమ్ - అశృణుత

అశృణవమ్ - అశృణ్వ, అశృణువ - అశృణ్మ, అశృణుమ.

శృణుయాత్ - శృణుయాతామ్ - శృణుయః

శృణుయాః - శృణుయాతమ్ - శృణుయాత

శృణుయామ్ - శృణుయావ - శృణుయామ.

క్రూయాత్. అక్రౌషేత్. అశ్శోష్యత్. గమగతౌ 20.

లోట్ ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మేర్నిః' అను సూత్రముచే (418) 'మి'కి 'సి' అదేశము. 'అడుత్తమస్య పిచ్చ' అను సూత్రముచే (420) ఆదాగమము. ఈ ఆదాగమమునకు పిత్తము కూడ అతిదిష్ట మైనది గాన 'వ' 'మ' లకు గూడ "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) జీర్వద్భావము లేదు గాన ఉత్తమపురుషరూపములం దన్నిటియందును "సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము అనాదేశము చేయుటచే శృణవాని, శృణవావ, శృణవామ' అను రూపములు ఏర్పించును.

అశృణోత్:- లక్షప్రథమపురుషైకవచనమున గుణము చేయగా 'అశృణోత్' అను రూపము: 'అశృణుతామ్':- ద్వితీయవచనమున జీర్వద్భావ ముండుటచే గుణము ఏర్పిర్దము. 'అశృణ్వన్':- బహువచనమున 'హక్ష్మవోః' 'సార్వధాతుకే' అను సూత్రముచే (504) యజ్ వచ్చినది. అశృణోః, 'సిప్' పకారేత్కమగుటచే జీర్వద్భావము లేదు గాన గుణము. సకారమునకు రుక్ష్య విసర్గయ. అశృణవమ్:- ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మిప్' స్థానమున వచ్చిన 'అమ్' పకారేత్కమగుటచే జీర్వద్భావగుణనిషేధములు లేకుండుటచే గుణానాదేశములు చేయగా 'అశృణవమ్' అను రూపము. ద్వితీయబహువచనములందు "లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్యోః" అను సూత్రముచే (505) ఉకారలోపము వైకల్పికము గాన "అశృణ్వ, అశృణువః" 'అశృణ్వః' 'అశృణుమ' అను రూపవ్యయము.

'విదిలిజ్' నందు "యాసుత్ పరస్మైవదేహదాత్తో జీచ్చ" అను సూత్రముచే (428) విహిత మగు 'యాసుత్' జీత్తు గాన గుణము రాకుండుటచే 'శృణుయాత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశ్లిజ్ నందు "అశ్శసార్వధాతుకయోర్దిర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము "క్రూయాత్, క్రూయాస్తామ్, క్రూయానుః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఱ్ఱజ్ నందు "సివి వృద్ధిః పరస్మైవదేహ" అను సూత్రముచే (486) వృద్ధి చేయగా "అశ్రౌషీత్- అశ్రౌష్టామ్, అశ్రౌషుః; అశ్రౌషీః- అశ్రౌష్టమ్- అశ్రౌష్ట, అశ్రౌష్టమ్- అశ్రౌష్వ- అశ్రౌష్మ" అను రూపము లగును.

‘అల్ప’నందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ‘అల్పోష్ఠ్యత్’, ‘అల్పోష్ఠ్యామ్’, ‘అల్పోష్ఠ్యన్’ ఇత్యాదిరూపము లుండును.

గమధాతువునకు నడచుట, వెళ్ళుట అని అర్థము.

507. ఇషు, గమి, యమాం ఛః 7.3.77

ఏషాం ఛః స్యాత్ శితి. గచ్ఛతి. జగమ.

‘ప్రివృత్తమివమాం శితి’నుండి ‘శితి’అనువర్తించును. ‘ఇష్’, ‘గమ్’, ‘యమ్’ధాతువులకు ‘శిత్’అగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఛకారము వచ్చును. గమధాతువునకు ‘లట్’నందు ‘శప్’చేర్చిన పిదప ‘శప్’ శిత్తుగాన ఈ సూత్రముచే ఛకారము. ‘అలోన్యస్య’అను సూత్రముచే (21) అంత్యమగు మకారమునకు ఆదేశముగ వచ్చును. ‘గచ్ఛతి’ అని యుండగా “చే చ” అను సూత్రముచే (101) గకారోత్తవర్తియగు ఆకారమునకు తుగామము. పిమ్మట ఆ తకారమునకు శ్చుత్వముచే చకారము. ‘గచ్ఛతి’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు గూడ ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును. లిట్టునందు ప్రథమ పురుషైకవచనమున ద్విత్వాభ్యాసకార్యచుత్వఉపపాద్యుద్ధుంచే ‘జగమ’ అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనవిహవచనములందు “జగమ్ అతున్” ‘జగమ్ ఉన్’ అని యుండగా:-

508. గమ, హన, జన, ఖన, ఘసాం, లోపః, క్షిత్తనః 6.4.98

ఏషాముపధాయా లోపోజాదౌ క్షితి, న త్వజి. జగ్మతుః, జగ్ముః. జగమిథ-జగన్థ, జగ్మథుః, జగ్మ, జగామ - జగమ, జగ్మివ, జగ్మిమ. గన్తా.

“ఉపధాయా గోహః”నుండి ‘ఉపధాయా’అనువర్తించును. ‘అజన్య’ అధికారము. ‘అచిశ్చుధాతుభ్రువాంయ్యోరియజావజౌ’నుండి అనువర్తించిన ‘అచి’ అనుదానిని అజ్గాక్షిప్తమగు “ప్రత్యయే” అనుదానికి విశేషణముగ చేయుటచే ‘అజాదౌ ప్రత్యయే’అని లభించినది. గమ్, హన్, జన్, ఖన్, ఘన్ ధాతువుల ఉపదకు ‘అజ్’భిన్నమగు ‘కిత్’ లేక ‘జిత్’ అగు అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు లోపము వచ్చును.

‘అసంయోగల్లిటకిత్’ అను సూత్రముచే పిచ్చిన్నము లగు లిహదేశము లన్నియు కిత్తులు గాన ఇవట అజాదులును, కిత్తులును అగు ‘అతున్’ ‘ఉన్’లు

వరముగ నుండుటచే 'జగమ్'లోని ఉపధ యగు గకారోత్తరవర్తి అకారమునకు లోపము, 'జగ్గుతుః' 'జగ్గుః' అను రూపములు సిద్ధించినవి. 'థల్' పర మగు నపుడు - 'ఉపదేశేత్వతః' అను సూత్రముచే (483) భారద్వాజనియముము ననుసరించి ఇద్వికల్పము. 'ఇట్' వచ్చిన వక్షమున 'జగమిథ' అనియు; రాని వక్షమున 'జగమిథ' అని యుండగా, "నశ్చాపదా న్తస్య యులి" అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అనుస్వారము, దానికి "అనుస్వారస్య యయి పరనవర్ణః" అను సూత్రముచే (79) పరనవర్ణ మగు నకారము వచ్చుటచే 'జగన్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు ఉపధలోపము. ఉత్తమపురుషైకవచనమునందు 'ఇతి త్తమో వా' అను సూత్రముచే (458) జీత్వవికల్పము గాన వృద్ధిభావాభావములచే 'జగామ' 'జగమ' అను రూపద్వయము సిద్ధించును. వ, మ, ల పర మగునపుడు క్రాదినియముమనే ఇదాగమము నిత్యముగ వచ్చును. ఇవి కూడ 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్తులు గాన ఉపధలోపముచే 'జగ్మివ' 'జగ్మిమ్' అను రూపములు సిద్ధించినవి. యిట్లనందు 'ఇట్' రాదు గాన 'గన్త' 'గన్తారా' 'గన్తరః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

509. గమేరిట్ పరస్మైవదేషు 7.2.58

గమేః పరస్య సాదేర్ధధాతుకస్య 'ఇట్' స్యాత్ పరస్మైవదేషు. గమిష్యతి. గచ్చతు. అగచ్చత్. గచ్ఛేత్. గమ్యాత్

'సేఽసివి, కృత, చృత, ఛృద, తృద, నృతః' నుండి 'సే', "ఆర్ధధాతుకస్వేర్వలాదేః" నుండి 'ఆర్ధధాతుకస్య' అనువర్తించును. గమధాతువుకంటె పరమైన సకారాది యగు ఆర్ధధాతుకమునకు, పరస్మైవదమునందు ఇదాగమము వచ్చును

యిట్లనందు 'స్య' అనునది సకారాది యగు ఆర్ధధాతుకము గాన, దానికి ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము చేయగా 'గమిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. సార్వధాతుకము లగు లోట్, లజ్, విధిలిజి లందు ఛత్వ, తుగాగమ, శ్చుత్వా యలచే 'గచ్చతు' "అగచ్చత్" 'గచ్ఛేత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. అక్షిర్లిజ్ నందు 'శిప్' లేదు గాన ఛత్వము రాదు. యాసుడాగమము చేయగా 'గమ్యాత్' 'గమ్యాస్తామ్' 'గమ్యాసుః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

510. పుషాదిద్యుతాద్యదితః పరస్మైవదేషు 3.1.55

శ్యన్వికరణపుషాదేః, ద్యుతాదేః, ఇదితశ్చ పరస్య చ్లేరజ్ పరస్మైవదేషు. అగమత్. అగమిష్యత్.

ఇతి పరస్మైవదినః.

‘చ్లేః సిద్’నుండి ‘చ్లేః’ “అన్యతి, వ్యక్తి, భ్యాతిభ్యోఽజ్”నుండి ‘అజ్’ అనువర్తించును. శ్యన్వికరణమునందలి పుషాదిధాతువులకంటెను, ద్యుతాదిధాతువులకంటెను, ఇకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకంటెను పర మగు ‘చ్చి’కి పరస్మైవదములందు ‘అజ్’ ఆదేశముగ వచ్చును.

అజ్ నందు ‘చ్చి’ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ‘చ్లేః సిద్’ అను సూత్రముచే (440) నిజాగమము రావలసి యుండగా, ‘గమ్’ధాతువు ఇకారేత్కముగాన, ‘సిద్’ను బాధించి ‘అజ్’ వచ్చుటచే “అగమ్ + అ + త్” ‘అగమత్’ ‘అగమతామ్,’ ‘అగమన్’ ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మైనవి.

‘అజ్’ నందు “గమేరిబ్ పరస్మైవదేషు” అను సూత్రముచే (509) ఇదాగమము చేయగా “అగమిష్యత్” ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఇంతవరకును భాషాదిగణములోని కొన్ని పరస్మైవద ధాతువులు చెప్పబడినవి.

అథ ఆత్మనేపదినో ధాతవః.

ఏధ వృద్ధౌ. 1.

‘ఏధ’ధాతువుకు వృద్ధి పొందుట అని అర్థము. ఏధధాతువునందలి అకారము అనుదాత్తము, ఇత్సంజ్ఞకము. అందుచే “అనుదాత్తజిత ఆత్మనేపదం” అను సూత్రముచే (381) దానికి ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును. ‘తివ్, తస్, రిఁ—’ సూత్రమునందలి (377) ‘త’మొదలు ‘మహిజ్’ వరకును గల తొమ్మిది ప్రత్యయములును “తజానావాత్మనేపదమ్” అను సూత్రముచే (379) ఆత్మనేపద సంజ్ఞకములు.

అట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున లకారమునకు ‘త’ప్రత్యయము. ‘శప్’ చేర్చిన పిదప ‘ఏధ్ అ త’ అని యుండగా:-

511. టీత ఆత్మనేపదానాం టేరే 3.4.79

టితో అస్యాత్మనేపదానాం టేరేత్వమ్. ఏధతే.

టితః, ఆత్మనేపదానాం, తే. ఏ 'లస్య'అని అధికారము. "అదేశా నామ్" అని అభ్యాహారము టిత్ అగు లకారమునకు ఆదేశముగ వచ్చిన అత్మనే వచస్రత్యయముల 'టి'కి ఏకారము వచ్చును.

ఇవట 'త'టిత్తగు లట్టస్థానమున వచ్చిన అత్మనేపదప్రత్యయము గాన దాని 'టి'అగు అకారమునకు ('అచో'స్త్వాది టి'-39) ఏత్వము చేయగా 'ఏధతే' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనమున 'ఏధ అతామ్' అని యుండగా 'అమ్' అనునది టిసంజ్ఞము గాన దానికి ఏత్వము చేయగా 'ఏధ అతే' అని యున్నది. 'అతామ్' అనుదానికి 'సార్వచాతుకమపిత్' అను సూత్రముచే (503) జీద్యద్వాచ మున్నది. ఇట్లుండగా-

512. అతో జీతః 7.2.81

అతః పరస్య జీతామాకారస్య ఇయ్ స్యాత్. ఏధేతే. ఏధస్తే.

"అతో"యేయః "నుండి 'అతః' 'ఇయః' అనువ ర్తించును. హ్రస్వ మగు అకారముకంటె పరమును, జీత్ అగు ప్రత్యయమునకు అవయవమును అగు అకారమునకు 'ఇయ్' అను నాదేశము వచ్చును

ఈ సూత్రముచే 'అతే'లోని అకారమునకు 'ఇయ్' ఆదేశము చేయగా 'ఏధ — ఇయ్తే' — గుణము — ఏధేయ్తే — "అతో" పోవోర్వలి "అను సూత్రముచే (491) యకారలోపము — "ఏధేతే" అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'యోఽస్తే' అను సూత్రముచే (391) యకారమునకు అస్తాదేశము, అకారము నకు ఏత్వము (సూ-511) చేయగా 'ఏధస్తే' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమునందు 'ఏదథాస్' అని యుండగా:-

513. థాస్ సే 3.4.80

టితో లస్య థాస్ సే స్యాత్. ఏధసే, ఏధేథే, ఏధధేష్వ. 'అతో గుణే' — ఏధే, ఏధాచహే. ఏధాచహే.

'లస్య' అధికారము. 'టిత్ అత్మనేపదానాం తేరే' నుండి 'టితః' అను వర్తించును. 'టిత్' అగు లకారము స్థానమున వచ్చిన 'థాస్' కు 'సే' ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'సే' ఆదేశము వచ్చి 'ఏధసే' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున 'ఏధ + అతామ్' అని యుండగా 'టి' సంజ్ఞకు యగు 'అమ్' కు

ఏత్వము. ఏధఆథే, ఆకారమునకు ఇమ్, గుణము, యకారలోపము చేయగా 'ఏధేథే' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున — 'ఏధ + ధ్వమ్'. టిసంజ్ఞక మగు 'అమ్'కు ఏత్వము చేయుటచే 'ఏధధ్వే' అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఏధ + ఇ(ట్)' అని యుండగా ఇకారమునకు ఏత్వము (సూ-511) — 'ఏధ + ఏ' అని యుండగా "అతోగుణే" అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'ఏధే' అను రూపము నిష్పన్న మగును. ద్వీవచనబహువచనములందు 'ఏధ + వహి' "ఏధమహి" అని యుండగా ఇకారమునకు ఏత్వము. 'ఏధవహే' "ఏధమహే" — 'అతో దీర్ఘో యశ్' అను సూత్రముచే (392) ధకారోత్తరవర్తి యగు. అకారమునకు దీర్ఘము. "ఏధావహే" "ఏధామహే" అను రూపములు సిద్ధించినవి.

514. ఇజాదేశ్చ గరుమతోఽన్యచ్చః 3.1.36

ఇజాదిర్ద్యౌ ధాతుర్గురుమాన్ ఋచ్చత్యన్యః తతః ఆమ్ స్వాల్లిటి.

"ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియానమభిహారే యజ్" నుండి 'ధాతోః' అనుసదము, "కాస్పృత్యయాదామమస్తే లిటి" నుండి 'ఆమ్' 'లిటి' అను పదములును అనువర్తించును. ఇచ్ ఆదియందు కలదియు, గురువు కలదియు ఋచ్చ ధాతుభిన్నమైనదియు అగు ధాతువునకు 'లిట్' పర మగునపుడు 'ఆమ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇచట 'ఏధ' ధాతువునకు ఏకారరూప మగు 'ఇచ్' ఆదియందున్నది. ఏకారము గురువర్ణము గాన ఈ ధాతువు 'గురుమత్'. కావున దీనికి 'లిట్' నందు 'ఆమ్' వచ్చినది. 'ఆమ్' వచ్చిన పిమ్మట 'అమః' అను సూత్రముచే (473) ఆమ్కంచె పర మగు 'లిట్'కు లోపము. 'ఏధామ్' అని యుండగా "కృశ్చాను ప్రయుజ్యతే లిటి" అను సూత్రముచే (474) లిట్ పరకము లగు కృ, భూ, అస్, ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును. అందు 'కృశ్' ధాతువు 'శ్' గాన 'స్వరి తశేతః కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే" అను సూత్రముచే (381) క్రియాఫలము కర్తకు చెందునపుడు మాత్రమే ఆత్మనేపదము వచ్చును. పరునకు చెందునపుడు పరస్మైపదము వచ్చును. కావున ఈ అనుప్రయుక్తకృశ్ ధాతువునకు ఆత్మనేపదమే కాక పరస్మైపదము కూడ రావలసి యుండ నియమవిధాయకసూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

515. అష్టప్రత్యయవత్ కృణోఽనుప్రయోగస్య 1.3.83

అష్టప్రత్యయో యస్మాదితి అతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహీ,
అష్టప్రకృత్యా తుల్యమనుప్రయుజ్యమానాత్ కృణోఽస్మాత్కన్యనేపదమ్.

“అనుదాత్తజీతఅత్మనేపదమ్”నుండి ‘అత్మనేపదమ్’ అనువర్తింతును.
‘అష్టప్రత్యయవత్’ అనుదానికి “అష్టప్రత్యయః యస్మాత్ సః అష్టప్రత్యయః-
అష్టప్రత్యయస్యేవ అష్టప్రత్యయవత్” అని విగ్రహము. దేనికంటె పరముగ
అష్టప్రత్యయము చేర్చబడినదో దానివలె అని అర్థము.

అనుప్రయుక్త మగు కృణోదాతువునకు, అష్టప్రత్యయము ఏ ధాతువు
నకు చేర్చబడినదో ఆ ధాతువునకు వలె అత్మనేపదము వచ్చును. అనగా అష్ట
ప్రత్యయము చేర్చిన ప్రకృతిధాతువు ఏ పదమునందు (అత్మనేపదము గాని
పరస్మైపదము గాని) ఉండునో అనుప్రయుక్త మగు కృదాతువు కూడ ఆ
పదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును అను భావార్థమును గ్రహింపవలెను.
అందుచేతనే ‘గుహ’దాతువు పరస్మైపదధాతువు గాన ‘గోపాయాఞ్చకారే’ ఇత్యాది
పరస్మైపదరూపములు మాత్రమే ఉన్నవి గాని ‘గోపాయాఞ్చక్రే’ ఇత్యాదిఅత్మనే
పదరూపము లుండవు.

ప్రకృతమున అష్టప్రత్యయము ‘ఏధ’దాతువుకు చేర్చబడినది గాన ఇది
ప్రకృతిధాతువు. ఇది అత్మనేపదమునందున్నది కావున అనుప్రయుక్త మగు
కృదాతువు కూడ అత్మనేపదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

తద్గుణసంవిజ్ఞానము, అతద్గుణసంవిజ్ఞానము అని బహువ్రీహీ రెండు
విధములు. బహువ్రీహీయందు సాధారణముగ అన్యవదార్థము ప్రధానముగ
నుండును. ప్రయుక్తము లగు పదముల అర్థము దానికి విశేషణముగ నుండును.
ప్రధాన మగు అన్యవదార్థముతో పాటు దానికి విశేషణములుగ మున్న ప్రయుక్త
పదార్థములకు గూడ క్రియాన్వయ మున్నచో తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహీ యని
పేరు. వాటికా విధముగ క్రియాన్వయము లేకున్నచో అతద్గుణసంవిజ్ఞానబహు
వ్రీహీ. “తస్య- ప్రధానీభూతస్య అన్యవదార్థస్య, గుణాః- విశేషణాని, సంవిజ్ఞా
యన్తే- క్రియాన్వయితయా జ్ఞాయన్తే, యత్ర సః తద్గుణసంవిజ్ఞానః బహు
వ్రీహీః, తద్విన్నః అతద్గుణసంవిజ్ఞానః,” ఉదాహరణమునకు:- ‘పీతామృతం
ఆనయ’ అనునపుడు “పీతవత్ప్రమును ధరించిన వ్యక్తిని తీసికొనిరమ్ము” అని
అర్థము. పీతాంబుదమును ధరించిన వ్యక్తిని (అన్యవదార్థము) తీసికొని వచ్చు

నవుడు అతనికి విశేషణముగ నున్న- అనగా సంబంధించి యున్న- పీతవత్తము కూడ, అతనితో పాటు తీసికొని రాబడుచున్నది. ఈ విధముగ విశేషణభూత మగు పీతవత్తమునకు గూడ అనయనక్రియతో సంబంధ మున్నది గాన ఇచట “పీతామృతమ్” అనునది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి. ఇట్లే “చిత్రగుం అనయ” - అనగా చిత్రవర్ణములగు గోవులు కలవానిని తీసికొని రమ్ము- అనునవుడు ఆ వ్యక్తియే తీసికొనిరాబడును, గోవులు తీసికొని రాబడవు. అని వాని ఇంటివద్దనే యుండును. ఈ విధము లగు పురుషవిశేషణభూతము లగు గోవులకు అనయ క్రియతో సంబంధము లేదు గాన ‘చిత్రగుం’ అనునది అతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి.

ప్రకృతమాత్రమునందలి ‘ఆమ్ ప్రత్యయ’ అనునది అతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి. ఆమ్ ప్రత్యయము దేనికంటె వరముగ వచ్చునో ఆ ధాతువు అన్య వదార్థము. ఆ ధాతువునకు మాత్రమే ‘అత్మనేపదము వచ్చుట’ అను క్రియతో సంబంధ మున్నది గాని దానికి విశేషణభూత మగు ‘ఆమ్’ ప్రత్యయము నకులేదు. ఏలయనగా, ‘ఆమ్’ ప్రత్యయము చేర్చిన పదవ కృత్ ‘మొదలగు ధాతువులు అమ ప్రయుక్తము లగుటకు అవకాశ మున్నది కాని ఆమ్ ప్రత్యయమునకు అత్మనే పదవరమై పదములొప్పు చేర్చు ప్రసక్తి లేదు. ఈ అర్థమే స్పష్టముగ తెలియుటకు వృత్తిలో ‘ఆమ్ ప్రత్యయా’- అనగా ఆమ్ అమ ప్రత్యయమునకు ఏ ధాతువు ప్రకృతయో దానితో- అని అర్థము వ్రాయబడినది. ఈ విధముగ ఇచట కృధా తువు కేవలము అత్మనేపదమునందు మాత్రమే ప్రయుక్త మగు నని ఫలితార్థము ‘లిట్’ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘ఏదామ్ కృ త’ అని యుండగా:-

516. లిట స్తధుయోరేశిరేచ్ 3.4.81

లిదాదేశయోస్తరుయోః ‘ఏక్’ ‘ఇరేచ్’ ఏతాస్తః.

ఏదాఇచ్చక్రే, ఏదాఇచ్చక్రాతే, ఏదాఇచ్చక్రీరే, ఏదాఇచ్చక్రషే, ఏదా ఇచ్చక్రాథే.

లిట్టుకు ఆదేశముగ వచ్చిన ‘త’ ‘య’లకు క్రమముగ ‘ఏక్’ ‘ఇరేచ్’ అను ఆదేశములు వచ్చును;

‘ఏక్’లోని శకారము ఇచ్ఛంజకము. శిత్తుగాన సర్వాదేశముగ వచ్చును. ‘ఏదామ్ కృ ఏ’ అని యుండగా ద్విత్వము (సూ-388); ఋకారమునకు అకారము (సూ-475), చుత్వము (సూ-456), యణ్, ‘మోనుస్వారః’ అను

సూత్రముచే (17) మకారమునకు అనుస్వారము. “అనుస్వారస్య యయి పర సవర్ణః” అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు ఇకారము, ‘ఏథాఞ్చక్రితే’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమునందు ‘ఏథాఞ్చకృతమ్’ అని యుండగా ద్విత్వాదికార్యములు చేసిన పిమ్మట ‘టి’యగు ‘ఆమ్’కు ఏత్వము వచ్చి ‘ఏథాఞ్చక్రాతే’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే ‘ఇరేచ్’ అనునది. ‘ఆనేకార్’ గాన ‘రు’కు సర్వాదేశముగ వచ్చును. ‘ఏథాఞ్చక్రితే’ అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘ఏథాఞ్చకృతాన్’ అని యుండగా ‘థాన్’కు ‘పే’ ఆదేశము (సూ-513). ‘ఆదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) షత్వము. ‘కృ, స్క, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు, శ్రువో, లిటి’ అను సూత్రముచే (481) ఇవాగమము నిషిద్ధము. “ఏథాఞ్చకృషే” అను రూపము సిద్ధించినది. మధ్యమపురుషద్వివచనమున “ఏథాఞ్చకృతామ్” అని యుండగా ‘ఆమ్’కు ఏత్వము (సూ-511) “ఏథాఞ్చక్రాథే” అను రూపము సిద్ధించినది. ఐహువచ నమున ఏత్వము చేసిన పిమ్మట “ఏథాఞ్చకృధ్వే” అని యుండగా:-

517. ఇణః షీధ్వంలుజ్ లిటాంధోఽజాత్ 8.3.78

ఇణ్ణైదజ్ఞాత్పరేషాం షీధ్వంలుజ్ లిటాం ధస్య థః స్యాత్. ఏథాఞ్చకృధ్వే. ఏథాఞ్చక్రితే. ఏథాఞ్చకృవహే. ఏథాఞ్చకృమహే. ఏథా మ్మభూవ. ఏథామాస. ఏథితా, ఏథితారా, ఏథితారః, ఏథితానే, ఏథితాసాథే.

‘అపదాన్తస్య. మూర్ధన్యః’ అని అధికారము. ఇణ్ణంత మగు అంగము కంటె పర మగు షీధ్వమ్, లుజ్, లిట్టుల ధకారమునకు మూర్ధన్యమగు థకారము ఆదేశ మగును.

‘హెషనంవారనాదమహాప్రాణప్రయత్నసామ్యముచే ధకారమునకు ఆదేశ ముగ రావలసిన మూర్ధన్యము థకారము. ఈ సూత్రముచే ‘ధ్వే’యందలి ధకార మునకు థకారము ఆదేశ మగుటచే “ఏథాఞ్చకృధ్వే” అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున ‘ఇట్’కు ఏకారము, యజాదేశము. ‘ఏథాఞ్చక్రితే’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘వహి’, ‘మహి’ లకు ఏత్వము. ‘ఏథాఞ్చ కృవహే’ ‘ఏథాఞ్చకృమహే’ అను రూపములు సిద్ధించినవి.

‘అసంయోగాల్లిటిత్’ అను సూత్రముచే (454) లిట్ కిత్తు గాన ఎచ్చ టను గుణము రాలేదు.

‘భూ’ ‘అన్’ ధాతువులు అనుప్రయుక్తములై నపుడు ‘ఏధామ్యభూవ’
‘ఏధామాస’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

‘బుట్’ ప్రథమపురుషయందు పరస్మైపదధాతువులకు వలెనే ‘తాన్’ ప్రత్యయము (సూ-405) ‘బుట్ః ప్రథమస్య ధారణః’ అను సూత్రముచే (407) ‘దా’, ‘రా’, ‘రన్’ అను నాదేశములును, ‘తాన్’ కు ఇదాగమము చేయగా ‘ఏధితా’, ‘ఏధితారా’, ‘ఏధితారః’ అను రూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘ఏధితాన్’ అని యుండగా ‘ధాన్’ కు ‘ధాసః సే’ అను సూత్రముచే (513) ‘సే’ అదేశము. ‘ఏధితాన్ సే’ - ‘తాసస్త్యైర్లోపః’ అను సూత్రముచే (408) సకార లోపము - ‘ఏధితానే’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయవచనమున ‘అథామ్’ లోని ‘అమ్’ కు ఏత్వము (సూ-511) ‘ఏధితాసాథే’ అను రూపము. బహువచనమున ‘ధ్వమ్’ లోని ‘అమ్’ కు ఏత్వము చేసిన పిమ్మట ‘ఏధితాన్ ధ్వే’ అని యుండగా:-

518. ధి చ 8.2.25

ధాదౌ ప్రత్యయే పరే సస్య లోపః. ఏధితాధ్వే.

‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. ‘తాసస్త్యైర్లోపః’ “సః స్వార్థధాతుకే” అను సూత్రములనుండి ‘లోపః’ ‘సః’ అను పదములు అనువర్తించును. అజ్ఞసంజ్ఞచే ‘ప్రత్యయే’ అనునది అక్షిప్తము. ధకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు సకారమునకు లోపము కల్గును.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింప ‘ఏధితాధ్వే’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున ‘ఏధితాన్ ఇ’ అని యుండగా ఇకామునకు ఏకారము - ‘ఏధితాన్ ఏ’:-

519. హ వితి 7.4.52

తాసస్త్యైః సస్య హః స్వాదేతి పరే. ఏధితాహే. ఏధితాన్వహే, ఏధితాన్మహే. ఏధిష్యతే, ఏధిష్యేతే, ఏధిష్యంతే; ఏధిష్యనే, ఏధిష్యేథే, ఏధిష్యధ్వే; ఏధిష్యే, ఏధిష్యావహే, ఏధిష్యామహే.

‘సః స్వార్థధాతుకే’, “తాసస్త్యైర్లోపః” అను సూత్రములనుండి ‘సః’ “తాసస్త్యైః” అనువర్తించును. ఏకారము పరముగ మున్నపుడు ‘తాన్’ అన్ ధాతువుల సకారమునకు హకార మాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు హకారము చేయగా “ఏధితాస్యే” అను రూపము లగును. ‘వహి’ ‘మహి’ల ఇకారమునకు ఏత్వము “ఏధితాస్యహే, ఏధితాస్యహే” అను రూపము లగును.

లృట్నందు “స్యతాసీ లృలుటోః” అను సూత్రముచే (405) ‘స్య’ ప్రత్యయము, దానికి ఇవాగమము. మిగిలిన ప్రక్రియ యంతయు లట్నందు వలె ఉండును.

‘లోటో’ ప్రథమపురుషయందు లట్టునందు వలె ఏత్వాదులు చేసిన ఏమృట ‘ఏధతే’ “ఏధేతే”, “ఏధన్తే” అని యుండగా:-

520. ఆమేతః 3.4.90

లోట ఏకారస్య ఆమ్ స్యాత్. ఏధతామ్, ఏధేతామ్, ఏధన్తామ్.

‘లోటో’ లఙ్కాత్ నుండి ‘లోటః’ అనువర్తించును. లోట్టుకు సంబంధించిన ఏకారమునకు ‘ఆమ్’ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పై రూపముల ఏకారమునకు ‘ఆమ్’ చేయగా “ఏధతామ్ ఏధేతామ్, ఏధన్తామ్” అను రూపము లగును.

మధ్యమపురుషైవచనమున “ఏధథాన్” అని యుండగా ‘థాన్’కు ‘నే’ ఆదేశము ఉన్నది. (513) ‘ఏధనే’ అని యుండగా:-

521. సవాభ్యాం వామౌ 3.4.91

సవాభ్యాం పరస్య లోదేతః క్రమాత్ వామౌ స్తః. ఏధస్య. ఏధేతామ్, ఏధధ్వామ్.

‘లోటో’ లఙ్కాత్ ‘ఆమేతః’ అను సూత్రములనుండి ‘లోటః’, ‘ఏతః’ అనువర్తించును. సకారములకు వలె వర మగు ‘లోటో’ ఏకారమునకు క్రమముగ ‘వ’, ‘ఆమ్’ అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇది ‘ఆమేతః’ అనుదానికి ఆపవాదము.

ఈ సూత్రముచే ఏకారమునకు ‘వ’ అను నాదేశము రాగా ‘ఏధస్య’ అను రూపము లగును. ద్వితీయవచనమున లట్టునందు వలె ఏత్వాదులచే ‘ఏధేథే’ అను రూపము విష్వన్న మైన ఏమృట ‘ఆమేతః’ అను సూత్రముచే (520) ‘ఆమ్’ ఆదేశము రాగా ‘ఏధేతామ్’ అను రూపము నిర్దించినది. బహువచనమున

‘ఏధధ్యే’ అని యుండగా ఇవటి ఏకారము వకారమునకువరము గాన ‘అమ్’ అదేశముచే ‘ఏధధ్యమ్’ అను రూపము.

ఉత్తమపురుషలో ఏత్వాదులచే లట్టునందు వలె “ఏధే, ఏధావహే, ఏధామహే” అని యుండగా:-

522. ఏత ఐ 3.4.93

లోడు త్తమస్య ఏతః ఐ స్వాత్.

ఏధై, ఏధావహై, ఏధామహై. ‘అటశ్చ’—ఐధత, ఐధేతామ్, ఐధస్త; ఐధథాః, ఐధేథామ్, ఐధధ్యమ్; ఐధే, ఐధావహి. ఐధామహి.

‘లోటో లజ్వత్’ ‘అడు త్తమస్యపిచ్చ’ అను సూత్రములనుండి ‘లోటః’ “ఉత్తమస్య” అనువర్తించును. లోడు త్తమపురుషకు సంబంధించిన ఏకారమునకు ఐకారము వచ్చును. ఇది ‘అమేతః’ అను సూత్రమునకు అపవాదము.

ఈ సూత్రముచే ఐకారము చేయగా “ఏధై, ఏధావహై, ఏధామహై” అను రూపము లగును.

ఏధధాతువు అజాదిధాతువు గాన లజ్జానందు ‘అడజాదీవామ్’ అను సూత్రముచే (448) ‘అట్’ అగమము. ‘అటశ్చ’ అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి—‘ఐధత’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ప్రథమమధ్యమపురుషద్వివచనములందు లట్టునందు వలె ‘ఇమ్’ గుణ, యకారలోపాదులచే ‘ఐధేతామ్’ “ఐధేథామ్” అను రూపములు సిద్ధించును. ‘వహి’, ‘మహి’లు వర మగునపుడు “అతో దీర్ఘో యజ్” అను సూత్రముచే (381) అకారమునకు దీర్ఘము. ‘ఐధావహి’, “ఐధామహి” అను రూపము లగును. ఇతరరూపములందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

523. లిజః సీయుట్ 3.4.102

లిజాత్మనేపదస్య సీయుడాగమః స్వాత్.

సలోపః- ఏధేత, ఏధేయాతామ్.

లిజ్ స్థానమున వచ్చిన అత్మనేపదప్రత్యయములకు ‘సీయుట్’ అను అగమము వచ్చును.

‘సీయుట్’ లో ‘ఉట్’ ఇత్సంజ్ఞకము, ‘విధిలిజ్’ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘త’ కు సీయుడాగమము; ‘శప్’ ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట ‘ఏధ సీయుట్’ అని యుండగా ‘లిజస్సలోపో’ 2 న స్త్యస్య’ అను సూత్రముచే (429) సకారము

నకు లోపము. అకారణకారములకు గుణము- 'ఏదేమే త' అని యుండగా "లోపో వ్యోర్వలి" అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము- 'ఏదేత' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'సీయుట్'. సకారలోపగుణములచే 'ఏదే యాతామ్' అను రూపము. బహువచనము సీయుడాగమనలోపగుణాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఏదేమే య' అని యుండగా:-

524. యస్య రన్ 3.4.105

లిజో యస్య రన్స్యాత్. ఏదేరన్. ఏదేథాః, ఏదేయాథామ్. ఏదేధ్వమ్.

"లిజః సేయుట్"నుండి 'లిజః' అనువర్తించును. లిజ్జయొక్క 'య'కు 'రన్' అను ఆదేశము వచ్చును. 'ఏదేమే రన్' అని యుండగా "లోపో వ్యోర్వలి" అను సూత్రముచే (431) యకారమునకు లోపము. 'ఏదేరన్' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషయందు గూడ సీయుడాగమ, సకారలోప, గుణములు వచ్చును. 'థాస్' 'ధ్వమ్'లు వర మగునపుడు మాత్రము యకారలోపము కూడ వచ్చును. ఏదేథాః, ఏదేయాథామ్, ఏదేధ్వమ్ అను రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున సీయుడాగమాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఏదేమే ఇ' అని యుండగా:-

525. ఇటోఽత్ 3.4.106

లిజాదేశస్య ఇటోఽత్ స్యాత్. ఏదేయ- ఏదేవహి, ఏదేమహి.

'లిజః సేయుట్'నుండి 'లిజః' అనువర్తించును. లిజాదేశ మగు 'ఇట్'కు హ్రస్వ మగు అకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇకాఃమునకు అకారము ఆదేశ మగుటచే 'ఏదేయ' అను రూపము సిద్ధించును. 'వహి' 'మహి'లు వర మగునపుడు సీయుడాగమ, సకారలోప, గుణ, యకారలోపములచే 'ఏదేవహి' 'ఏదేమహి' అను రూపములు సిద్ధించును.

526. సుటో తిథోః 3.4.107

లిజస్తథోః సుట్. యలోపః; అర్ధధాతుకత్వాత్ సలోపో న. ఏదిషీష్ట, ఏదిషీయాస్తామ్, ఏదిషీరన్; ఏదిషీష్టాః, ఏదిషీయాస్తామ్, ఏది షీధ్వమ్; ఏదిషీయ, ఏదిషీవహి, ఏదిషీమహి. ఐదిష్ట, ఐదిషాతామ్.

‘లిజః సీయుట్’నుండి ‘లిజః’అనువర్తించును. లిజ్జయొక్క తకారథకారములకు ‘సుట్’ ఆగమము వచ్చును.

ఆశీర్లిజ్జనందు సీయుడాగమ చేసిన పిమ్మట “ఏద్ సీత్ త” అని యుండగా అర్థధాతుకము గాన ‘సీయుట్’కు ఇడాగమము. ‘ఏద్ ఇసీత్ త’ అని యుండగా, ఈ సూత్రముచే తకారమునకు ‘సుట్’(స్) ఆగమము. ‘ఏది సీత్ న్ త’ అని యున్నది. ఆశీర్లిజ్ అర్థధాతుకము గాన ‘లిజః సలోఘో నస్త్యస్య’ అను సూత్రముచే (429) సకారములకు లోపము రాదు. ‘లోఘో వ్యోర్వలి’అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము. ఇచట నున్న రెండు సకారములును ‘ఇజ్’కంటె పరముగ నున్న ప్రత్యయవసయవసకారములు గాన ‘అదే శప్రత్యయయోః’అను సూత్రముచే (150) షత్వము. తకారమునకు ష్టత్వముచే టకారము. ‘ఏదిషీష్ట’అను రూపము సిద్ధించును. (పై సూత్రముచే సుడాగమము విధిలిజ్జనందు కూడ ప్రవర్తించును కాని “లిజస్సలోఘో నస్త్యస్య” అను సూత్రముచే (429) ఆ సకారము లోపించును గాన విధిలిజ్జనందు చూపబడలేదు). ద్వివచనమున సీయుట్, ఇడాగమ, సుడాగమ, షత్వములచే ‘ఏదిషీయాస్తామ్’అనియు, బహువచనమున ‘య’కు ‘రన్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట (సూ-524) యకారలోపముచే ‘ఏదిషీరన్’ అను రూపమును అగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘థాన్’నందలి ధకారమునకు సుడాగమము, షత్వము, ష్టత్వముచే ధకారమునకు తకారము చేయగా ‘ఏదిషీష్టాః’అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమునందు కూడ వెనుకటి వలెనే సీయుట్, ఇడాగమ సుడాగమములు వచ్చి ‘ఏదిషీయాస్తామ్’అను రూప మగును. ‘ఏదిషీర్షమ్’:- ఇచట “ఇజః షీర్షం లుజ్ లిటాం ధోఽజ్ఞాత్” అను సూత్రముచే (517) ‘ర్షమ్’లోని ధకారమునకు ధకారము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. ‘షీర్షమ్’ అనునది ‘ఇజ్’కంటె పరముగ నున్నది కాని ఇజ్జంతాంగముకంటె పరముగ లేదు. ఇచట ‘సీయుట్’ అనునది విధధాతువుకు చేర్చబడినది. కావున ఇచట ‘షీర్షమ్’ అనగా “యదాగమాస్తద్ధజేభూతాస్తద్గృహణేన గృహ్యంతే” అను న్యాయముచే ‘ఇషీర్షమ్’అను ఇడాగమసహిత మగునదియే గ్రహింపబడును. ‘ఏద్’అనునది మాత్రమే ఆంగమ. కావున ధకారమునకు ధత్వము రాదు.

‘ఏదిషీయ’:- ‘ఏద్ ఇసీత్ ఇ’ అని యుండగా సకారమునకు ‘అదేశ ప్రత్యయయోః’అను సూత్రముచే (150) షత్వము. ‘ఇదోఽత్’ అను సూత్రముచే (525) చివరి ఇకారమునకు అత్వము.

ఐదిష్ట:- ఐదో ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆదాగమము (సూ-448), వృద్ధి (సూ-187) చ్చి, సిచ్, ఇదాగమ, షత్వస్థుత్వములు. ద్వీవచనమునందు కూడ షత్వమువరకును గల కార్యములు పై విధముగనే వచ్చును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'ఐదిష్ య' అని యుండగా:-

527. ఆత్మనేపదోష్ఠనతః 7.1.5

అనకారాత్ పరస్య ఆత్మనేపదేషు యస్య 'అత్' ఇత్యాదేశః స్యాత్. ఐదిషతః, ఐదిష్ఠాః, ఐదిష్ఠాథామ్, ఐదిధ్వమ్; ఐదిషి, ఐదిష్వహి, ఐదిష్మహి. ఐదిష్వత, ఐదిష్వేతామ్, ఐదిష్వస్త, ఐదిష్వథాః, ఐదిష్వేథామ్, ఐదిష్వధ్వమ్; ఐదిష్వే, ఐదిష్ఠ్యావహి, ఐదిష్ఠ్యామహి. కము కాన్తా. 2.

'యో న్తః'నుండి 'యః' 'అదభ్యస్తాత్'నుండి 'అత్', అనువర్తిండును. ఆకారభిన్న మగుదానికంటె పర మగు ఆత్మనేపదావయవ మైన యకారమునకు 'అత్'అను ఆదేశము వచ్చును.

ఇచట యకారము షకారముకంటె పరముగ నున్నది గాన "అత్"ఆదేశముగ వచ్చుటచే 'ఐదిషత' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఐదిష్ఠాః:- ఇచట 'దాస్' లోని థకారమునకు స్థుత్వముచే తకారము.

ఐదిధ్వమ్:- ఆదాగమ, వృద్ధి, చ్చి, సిచ్, ఇదాగమములు చేసిన పిమ్మట మధ్యమపురుషబహువచనమున 'ఐద్'ఇన్ ధ్వమ్'అని యుండగా 'ది చ' అను సూత్రముచే (518) సకారలోపము. 'ధ్వమ్'అను ప్రత్యయము పర మగు నపుడు 'సిచ్'సహిత మగు ఛాతువునకే అంగసంజ్ఞ గాన ఇచట ఏది అనునది ఇజ్జంతాంగము లభించినది. దానికంటె పర మగు థకారమునకు "ఇజాః షీధ్వం ఐజ్'లిటాం ధో_జ్ఞాత్"అను సూత్రముచే (517) ధత్వము, 'ఐదిధ్వమ్'అను రూపము సిద్ధించినది. ఉత్తమపురుషరూపములలో విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

లృజ్'నందు ప్రక్రియ లృజ్'నందు వలె ఉండును. 'లృజ్' లిత్తు కాదు గాన 'టి'కి ఏత్వము (సూ-511) రాదు. ఆదాగమవృద్ధులు అధికము.

'కమ్'ధాతువునకు ఇచ్చ యని అర్థము.

528. కమేరిజ్ 3.1.30

స్వాధే. జిత్యాత్ తజ్—కామయతే.

కమధాతువునకు 'ణిజ్' ప్రత్యయము వచ్చును. విశేషార్థ మేదియు నిర్దేశింపబడలేదు గాన ఈ 'ణిజ్' ప్రత్యయము స్వావృత్తిమునందు వచ్చును.

'ణిజ్' లోని ఇకారజకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇకారము మాత్రము మిగులును. కమధాతువునకు దానిని చేర్చగా 'కమ్ + ఇ' అని యుండును. 'అత ఉపధాయాః' అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి. ఇప్పుడు 'కామి' అనునది 'సనాద్యన్తాదారవః' అను సూత్రముచే (470) ధాతుసంజ్ఞకము. ఇది జిత్తు గాన 'అనుదాత్తజిత ఆత్మనేపదమ్' అను సూత్రముచే (381) ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'త' ప్రత్యయ, శప్, అను చేర్చిన ఏమృట గుణలయాదేశములు. 'త' యందలి 'టి'కి ఏకవ్యము (సూ-511). "కామయతే" అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విగమగనే ఇరర రూపములు గూడ ఏధధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

529. ఆయ్ అమన్తాల్వాయ్యోత్త్విష్టృషు 6.4.55

ఆమ్, అన్త, ఆలు, ఆయ్య, ఇత్తు, ఇష్టు ఏమణేరయాదేశః స్వాత్. కామయాఇచ్చత్రే. 'ఆయాదయ' ఇతి ణిజ్ వా. చకమే, చకమాతే, చకమిరే; చకమిషే, చకమాథే, చకమిధ్యే; చకమే, చకమివహే, చకమిమహే. కామయితా - కమితా; కామయితానే, కామయిష్యతే - కమిష్యతే. కామయతామ్, అకామయత, కామయేత, కామయిషీష్ట.

'ణేరనిటి' నుండి 'ణేః' అనువర్తించును. ఆమ్, అన్త, ఆలు; ఆయ్య, ఇత్తు, ఇష్టు, అను ప్రత్యయములు పరముగ సున్నపుడు ణికి ఆయాదేశము వచ్చును.

లిట్టునందు ణిజ్ ప్రత్యయయోపధావృద్ధులు చేసిన ఏమృట 'కామి లిజ్' అని యుండగా "కాన్యనేకావ ఆప్యస్తవ్యః" అను వార్తికముచే (సూ-471). 'ఆమ్' ఆదేశము. 'ఆమః' అను సూత్రముచే (473) లిజ్ కు లోపము. పై సూత్రముచే 'ణి'కి ఆయాదేశము. 'కామమ్ ఆమ్' అని యుండగా 'కృశ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి' అను సూత్రముచే (474). లిట్పరక, కృశ్, భూ, అస్, ధాతువుల అనుప్రయోగముచే "కామయాఇచ్చత్రే" "కామయామ్మభూవ, కామయామాస" ఇత్యాదిరూపములు ఏధధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

‘అయాదయ ఆర్థధాతుకే వా’ అను సూత్రముచే (471) ఆర్థధాతుకము పర మగునపుడు ‘జీజ్’ వికల్పముగ వచ్చును గాన, అది రాని పక్షమున “చకమ్” ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. ‘కమ్’ ధాతువు నేట్ గాన ఆర్థ ధాతుకము లన్నిటియందును ఇకాగమము వచ్చును. లిట్టనందు ‘ఏక్’ ఇరేచ్, ఏత్సాదులు కృధాతువునందు వలె వచ్చును.

అట్, లృట్లందు కూడ ‘జీజ్’ వికల్పముచే “కామయితా” - ‘కమితా’ - ‘కామయిష్యతే’ - ‘కమిష్యత్యే’ ఇత్యాది రూపధ్వయములు సిద్ధిం చును. సార్వ ధాతుకములందు జీజ్ నిత్యముగ వచ్చును గాన లోట్, లజ్. విధి లిజ్లందు ‘కామయితామ్’, ‘అకామయిత’, ‘కామయేత’ ఇత్యాది రూపము లగును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

అశ్లిష్టినందు జీజ్ వికల్పముచే ‘కామయిషీష్ట’ “కమిషీష్ట” ఇత్యాది రూపము లగును. ప్రక్రియ ఏధధాతువునందు వలె నుండును. ‘ధ్వమ్’ పర మగునపుడు మాత్రము విశేషకార్యము చెప్పబడుచున్నది.

530. విభాషేటః 8.3.79

ఇణః పరో య ఇట్ తతః పరేషాం షీధ్వం లుక్ లిటాం తస్య వా ధః. కామయిషీధ్వమ్ - కామయిషీధ్వమ్. కమిషీష్ట, కమి షీధ్వమ్.

‘ఇణః షీధ్వం లుక్ లిటాం రోఽక్సాత్’ నుండి ‘ఇణః’, ‘షీధ్వం లుక్ లిటామ్’ అను పదములును, ‘అపరా న్తస్య మూర్ధన్యః’ నుండి ‘మూర్ధన్యః’ అను పదము అనువ ర్తించును. ఇణీకంటె పరమగు ‘ఇట్’ కంటె పరమైన ‘షీధ్వం’, ‘లుక్’, ‘లిట్’ లకు సంబంధించిన ధకారమునకు వికల్పముగ మూర్ధన్యదేశము (ధత్వము) వచ్చును. దానిచే వైకల్పిక ధత్వము చేయగా “కామయిషీధ్వమ్ - కామయిషీధ్వమ్” అను రూపధ్వయ ముండును. ‘జీజ్’ రాని పక్షమున ‘ఏధిషీధ్వమ్’ వలె ‘కమిషీధ్వమ్’ అను ధత్వరహిత రూపము మాత్రమే యుండును,

ఇట్లనందు జీజ్ ఆదేశము చేసిన పక్షమున ‘కామి లుక్’ అని యుండగా ‘లుక్ లిటామ్’ అను పోత్రముచే ‘చ్చి’ ఆదేశము. ‘కామి చ్చి లుక్’ అని యుండగా.

511. జీవితమునుభవము కర్తరి చక్ష. 3.1.48

జ్యోతిష్ క్రాంతిభవము చేతనే స్వాత్ కర్తరి యిది పరే.
'కామి అ త' ఇతి స్థితే.

'చియి' 'చే' 'సి' అను సూత్రములనుండి 'యి' 'చే' అనువర్తించును. కర్తరిభవము మగు 'యి' పర మగు నపుడు జ్యోతిష్కర్తరి కంటెను, శ్రీ ద్రు, స్రు ధాతువు కంటెను 'చి'కి 'చక్ష' అను ఆదేశము వచ్చును.

'చక్ష' లోని చకార జకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ప్రథమపురుషైక వచనమున అకారము చేసిన పిమ్మట 'అకామి అ త' అని యుండగా :-

512. జీవితము 6.4.51

అనిదాదావార్ధధాతుకే పరే జీవితోపా స్వాత్,

'అర్ధధాతుకే' అని అధికారము. 'అతో లోపా' నుండి 'లోపా' అను వర్తించును. 'ఇ' అదియందు లేని అర్ధధాతుకము పరముగ నున్నపుడు 'జీ'కి లోపము వచ్చును.

ఇచట అర్ధధాతుక మగు 'అ' (చక్ష) పరముగ నున్నది గాన 'జీ'కి (ఇకామునకు) లోపము 'అకామ్ అ త' అని యుండగా :-

513. జీవితమువధాయా హ్రస్వః. 7.4. 1.

చక్షపరే జీ యదగ్గం తస్యోపధాయా హ్రస్వః స్వాత్.

'చక్ష' పరమునందు గల జీ ప్రత్యయమునకు ఏది అంగమో దాని ఉపధకు హ్రస్వము వచ్చును.

ఇచట 'కామ్' అనుచి చక్షపరక మగు 'జీ'కి అంగము గాన దీని ఉపధా అకారమునకు హ్రస్వము- 'అకమ్ అ త' అని యుండగా :-

514. చక్ష. 6.111

చక్ష పరే అనభ్యాసస్య ధాత్వవయరివ్యైకాచః ప్రథమస్య ద్వై స్త్యః, అకాదేర్ద్వి తౌ యస్య.

'ఏకాచో' ద్వై ప్రథమస్య 'అకాదేర్ద్వితీయస్య' అని అధికారము. 'లి' ధాతో 'నభ్యాసస్య' నుండి 'ధాతోః' 'అనభ్యాసస్య' అనువర్తించును. 'చక్ష'

పర మగునపుడు అభ్యాసము లేని - అనగా ద్విత్వము చేయని - భాతువునకు అవయవ మైన ఏకాచ్చ మగు మొదటి సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును. అజాదిభాతవై నచో దాని ఏకాచ్చ మగు ద్వితీయ సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును.

ఇచట 'కమ్' అనునది వ్యవదేశివ ద్భావముచే ఏకాచ్చ మగు ప్రథమ సముదాయము. దానికి 'చజ్' పరముగ నున్నది గాన దీనికి ద్విత్వము "అకమ్ కమ్ అ త" అని యుండగా 'హలాదిః శేషః' అను సూత్రముచే (398) అభ్యాస మకార లోపము. 'కుహోళ్ళుః' అను సూత్రముచే (456) చుత్వము. "అచకమ్ అ త" అని యుండగా :-

535. సన్వల్లఘుని చజ్ పరేనగ్లోపే 7. 4. 93

చజ్ పరే తౌ యదక్షం తస్య యోఽభ్యాసః లఘుపరః తస్య సేవ కార్యం స్వాత్, తా వగ్లోపేనతి.

'చజ్' పరముగా గల 'జి' ప్రత్యయమునకు ఏ అంగము గలదో, దాని లఘుపర మగు ఏ అభ్యాసము ఉన్నదో దానికి, 'సన్' ప్రత్యయము పర ముగ నున్నదికల ఏ కార్యము వచ్చునో ఆ కార్యము (సన్వద్భావము) వచ్చును, కాని 'జి' నిమిత్తక మగు అగ్లోపము ('అక్'కు లోపము) వచ్చినచో ఈ సన్వద్భావము రాదు.

ఇచట 'అచకమ్ అ త' అనునపుడు స్థానివద్భావముచే చజ్ పరక మగు జి ఉన్నది. దాని అంగము 'కమ్' అనునది. దాని అభ్యాసము 'చ'. ఇదిలఘు పరకము. (దీనికి పరమున నున్న 'క' అనునది లఘువగు ఆకారముతో కూడి నది గాన లఘువుగ పరిగణింపబడును). ఇచట 'జి'ని నిమిత్తముగ చేసికొని 'అక్'కు లోప మేమియు చేసి యుండలేదు. అందుచే ఈ సూత్రముచే సన్వద్భావము వచ్చును. కావున రాబోవు సూత్రములచే ఇత్వదీర్ఘములు వచ్చును.

536. సన్వతః 7. 4. 79

అభ్యాసస్వాతః ఇత్వాత్ సని.

'అత్రలోపేఽభ్యాసస్య' 'భృశామితే' అను సూత్రములనుండి 'అభ్యా సస్య' 'ఇత్' అను పదము అనువర్తిండును. 'సన్' పరముగా నున్నపుడు ప్రాప్త ఆకారమునకు ప్రాప్త ఇకారము వచ్చును.

537. దీర్ఘో లఘోః 7.4.94.

లఘోరభ్యాసస్య దీర్ఘః స్యాత్ సన్వద్భావవిషయే. అచీకమత.

ణిజభావపక్షే:- అత్ర లోపొఽభ్యాసస్య నుండి 'అభ్యాసస్య' అనియు "సన్వల్లముని చజ్జరేఽనగ్లోపే" నుండి 'లఘుని' 'చజ్జరే', 'అనగ్లోపే' అను పదములును అనువర్తించును. దీని ఫలితార్థము-

సన్వద్భావ విషయమున - అనగా, సన్వద్భావము వచ్చెడు స్థలమున- లఘువైన అభ్యాసమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ప్రత్యయమున 'అచీకమత' అనునపుడు అభ్యాస ఆకారమునకు అత్య, దీర్ఘములు వచ్చి 'అచీకమత' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతర రూపము లందు గూడ 'అచీమ్' వరకు ప్రక్రియ ఇట్లే యుండును. ఏధధాతువునందు వలె అచీకమత, అచీకమేతామ్, అచీకమన్త; అచీకమథాః, అచీకమేథామ్; అచీకమధ్వమ్. అచీకమే, అచీకమావహి, అచీకమామహి" అను రూపము లుండును.

'ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా' అను సూత్రము (471) ననుసరించి 'ణిజ్' వైకల్పికము గాన అది రాని పక్షమున 'ణిశ్రి' సూత్రముచే (531) 'చ్చి' కి 'చజ్' వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన వార్తికము చెప్పబడుచున్నది-

వాకమేశ్చై శ్చజ్ వాచ్యః

అచకమత. అయ గతౌ. 3. అయతే

కమధాతువుకు సంబంధించిన 'చ్చి'కి చజ్ వచ్చు నని చెప్పవలెను. ఈ వార్తికముచే 'చజ్' వచ్చిన పిమ్మట 'చజి' అను సూత్రముచే (534) ద్విత్యము. అభ్యాసకార్యదుత్వములచే 'అచకమత' 'అచకమేతామ్, అచకమన్త' ఇత్యాది రూపము లగును. ఇచట 'ణి' లోపొవుటచే సన్వద్భావ, ఇత్య దీర్ఘములు లేవు.

లృజ్జునందు 'ణి' చేర్చిన పక్షమున ఉపధాదీర్ఘ, ఆయాదేశములచే (సూ. 529) 'అకామయిష్యత' ఇత్యాది రూపములును, 'ణి' చేర్చిన పక్షమున 'అకమిష్యత' ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

అయధాతువునకు నడచుట, వెళ్ళుట అని అర్థము. 'శవ' ప్రత్యయము,

‘టి’కి ఏత్వము చేయగా ‘అయతే’ అను రూపము. ఇట్లే ఇతర రూపములు గూడ ఏధధాతువునందు వలె నుండును.

538. ఉపసర్గస్యాఽయతా 8.2.19

అయతి పరస్మోపసర్గస్య యో రేఫః తస్య లత్వం స్యాత్. స్థాయతే, పలాయతే.

ఉపసర్గస్య, అయతా. ‘కృప్రో లో లః’ నుండి ‘రః, లః’ అను పదములు అనువర్తించును. అయధాతున పరమునందు గల ఉపసర్గయొక్క రేఫకు లకారము వచ్చును.

అయధాతువుకు ‘ప్ర’ ‘పర’ అను ఉపసర్గలను చేర్చినపుడు ఈ సూత్రముచే రేఫకు లకారము – ‘స్థాయతే, పలాయతే’ అని యగును.

539. ధయాఽయాఽఽనశ్చ 3.1.37

దయ్, అయ్, ఆన్, ఏభ్యః ఆమ్ స్యాత్ లిటి. అయాఞ్చక్రే, ఆయితా, అయిష్యతే, అయతామ్, ఆయత. అయేత, అయిషీష్ట. విభాషేటః - అయిషీధ్వమ్ - అయిషీధ్వమ్, ఆయిష్ట, ఆయిధ్వమ్ - ఆయిధామ్, ఆయిష్యత.

‘కాన్ ప్రత్యయాదామను న్నే’ లిటి’ నుండి ‘అమ్’ ‘లిటి’ అనువర్తించును. దయ, అయ్, ఆన్ ధాతువులకు ‘లిట్’ పరమగు నపుడు ‘ఆమ్’ వచ్చును.

లిట్టనందు ఈ ‘ఆమ్’ ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మట ‘ఆమః’ అను సూత్రముచే (473) ‘లిట్’కు లోపము. ‘కృణోమి ప్రయుజ్యతే లిటి’ అను సూత్రముచే (474) కృ. భూ. ఆన్. ధాతువులు అనుప్రముక్తము లగును. “అయాఞ్చక్రే”, ‘అయామ్బభూవ’ ‘అయామాన’ ఇత్యాది రూపము లగును.

‘దత్’ ‘ల్పట్’ మొదలగు వాటియందు కూడ ఏధధాతువునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. ‘అకిర్లిజ్’ ‘దజ్’ లందు ‘ధ్వమ్’ అనుదాని ధకారమునకు ‘విభాషేటః’ అను సూత్రముచే (510) ధత్వము విఘ్నముగ వచ్చుటచే ‘అయిషీధ్వమ్’ ‘అయిషీధ్వమ్’ ‘ఆయిధ్వమ్’, ‘ఆయిధ్వమ్’ అను రూప ర్థయ ముండును.

లబ్ : - అయితా. అయితాః. అయితారః. అయితానే. అయితాసాథే, అయితాద్వే, అయితాహే. అయితాస్వహే, అయితాస్మహే

లృబ్ : - అయిష్యతే - ఆయిష్యేతే - అయిష్యంతే. మొ. లోబ్ అయతామ్ - అయేతామ్ - ఆయంతామ్, అయన్త - అయేథామ్ - అయధ్వమ్, ఆయై - ఆయావహై - ఆయామహై. లజ్ : - ఆయత - ఆయేతామ్ - ఆయన్త, ఆయథాః - ఆయేథామ్ - ఆయధ్వమ్, ఆయే - ఆయావహి - ఆయామహి. విధిలిజ్ : - అయేత - అయేయాతామ్ - అయేరన్. అయేథాః - ఆయేయాథామ్ - అయేధ్వమ్, అయేయ - అయేవహి - అయేమహి.

ఆశీర్లిజ్ : - అయిషీష్ట - అయిషీయాస్తామ్ - ఆయిషీరన్, అయిషీష్టాః - అయిషీయాస్తామ్ - అయిషీధ్వమ్ - ఆయిషీధ్వమ్, అయిషీయ - అయిషీవహి - అయిషీమహి. లుజ్ : - ఆయిష్ట - ఆయిషాతామ్ - ఆయిషత, ఆయిష్టాః - ఆయిషాథామ్ - ఆయిధ్వమ్, ఆయిధ్వమ్. ఆయిషి - ఆయిష్యహి; ఆయిష్టహి. లృజ్ : - ఆయిష్యత - ఆయిష్యేతామ్ - అయిష్యన్త. మొ.

ద్యుత దీప్తా 4. ద్యోతతే.

540. ద్యుతిస్సాప్యోః సంప్రసారణమ్ 7.4.67

అభ్యాసస్య దిద్యుతే

ద్యుత్ ధాతువునకు ప్రకాశించుట అని ఆర్థము. లబ్ నందు శబ్దాదులచే ఏధధాతువునందు వలె 'ద్యోతతే' ఇత్యాది రూపములు యుండును. లిబ్ నందు ద్విర్వచనము అభ్యాసకార్యము చేసిన పిమ్మట "ద్యు ద్యుత్ లిబ్" అని ఉండగా ఈ సూత్రముచే అభ్యాసయకారమునకు సంప్రసారణము విధింపబడుచున్నది.

'అత్ర లోపోభ్యాసస్య' నుండి "అభ్యాసస్య" అనువర్తింపును; 'ద్యుత్', 'స్వప్' ధాతువుల అభ్యాసమునకు సంప్రసారణము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే సంప్రసారణము (యకారస్థానమున 'ఇ'), చేయగా 'ద్' ఇ' ఉ ద్యుత్ లిబ్' అని యుండును. "సంప్రసారణాచ్చ" అను సూత్రముచే (258) ఉకారమునకు పూర్వరూపము చేసిన పిమ్మట 'దిద్యుత్ లిబ్' అని యుండగా ప్రథమపురుషైవచనమున లిడాదేశ మగు 'త'కు 'పి' ఆదేశముచే (సూ. 516) 'దిద్యుతే' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు ఐదాద వెనుకటి వలె ప్రక్రియ యుండును. సంప్రసారణ పూర్వరూపములు మాత్రమే

విశేషము. లుట్ - ద్యోతితా; లృట్ - ద్యోతిష్యతే; లోట్ - ద్యోతతామ్;
లజ్ - అద్యోతత; విదిలిజ్ - ద్యోతేత; అశ్రిజ్ - ద్యోతిష్య.

541. ద్యుద్భృలుజీ 1.9.91

ద్యుతాదిభ్యః లుజః పరస్మైపదం వా స్యాత్. పుషాది - ఇత్స
జ్ - అద్యుతత్, అద్యోతిష్ట. అద్యోతిష్యత.

‘శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్’ నుండి “పరస్మైపదమ్” అనువర్తిం
చును. ‘ద్యుత్’ మొదలగు ధాతువులకంటె పరమగు ‘లుజ్’కు పరస్మైపదము
వికల్పముగ వచ్చును.

‘ద్యుత్’ ధాతువు మొదలు ‘ఘట చేష్టాయామ్’ అను ధాతువు వరకును
గల ఇరువదిరెండు ధాతువులు ద్యుతాదులు. ఈ సూత్రము ననుసరించి లుజ్
నందు వైకల్పిక మగు పరస్మైపదము వచ్చునపుడు “పుషాదిద్యుతాద్యధిక్
పరస్మైపదేషమ్” అను సూత్రముచే (510) ‘చ్చి’కి ‘అజ్’ వచ్చి “అగమత్”
ఇత్యాది రూపములి వలె “అద్యుతత్” ఇత్యాది రూపములగును. ‘చ జ్’ జీ
త్ గాన గుణము రాదేదు.

పరస్మైపదము రాని పక్షముప ఆత్మవేపదమున ‘సిన్’ ఇదాగమ,
షత్వి, ఘ్త్వాదులచే ‘అద్యోతిష్ట’ ఇత్యాదిరూపము లగును. లృజ్ నందు
విశేషకార్యము లేదనియి లేవు. ‘అద్యోతిష్యత’ ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

ఏవం శ్వితా వర్ణే 5 శోమిదా స్నేహనే. 6. శోషిదాస్నేహ
నమోచసయోః. 7. మోహనయోః ఇత్యేకే. శోషిదా చేత్యేకే. రుచ
దీప్తా అభిప్రీతౌచ. 8. ఘట పరివర్తనే. 9. కుభదీప్తా. 10. క్షభ
సంచలనే. 11. ఇభహింసాయామ్ 12. కుభ హింసాయామ్ 13.
స్రంసు, భ్రంసు, ధ్వంసు అవస్రంసనే. 14 - 16. ధ్వంసుగతౌ చ
17. స్రమ్ము విశ్వానే. 18. వృతువర్తనే 19. వర్తతే; వవృతే,
వర్తితా.

‘శ్వితా’ మొదలు ‘వృత్’ వరకును గల ధాతువులు ద్యుతాదిగణము
లోనివి. అందుచే పీటి ప్రక్రియ చాలవరకు ద్యుతధాతువునందు వలె ఉండును.
పీటి అన్ని లకారములకును మొదటి రూపములు ఈ దిగువ చూపబడుచున్నవి
ఇతర రూపములను ఊహించుకొనవచ్చును.

13. తుభ దాతువునకు హింసించుట అని యర్థము తోభతే, తుతుభే, తోభితా. అతుభత్- అతోభిష్ట ఇత్యాదిరూపము లగును.

14-16. స్రంస్, భ్రంస్, ధ్వంస్దాతువులకు జారిపోవుట అని అర్థము. ఇవి నకారోపధములు. అనగా వీటిస్వరూపము 'స్రన్స్', 'భ్రన్స్', 'ధ్వన్స్' అని యుండును. ఈ నకారమునకు 'నశ్చాపదా స్తస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము చేయబడినది. స్రంసతే, స్రంసంసే (లిట్టునందు "హలాదిః శేషః" అను సూత్రముచే అనుస్వారరూపమున నున్న నకారము కూడ లోపించినది). స్రంసితా. స్రంసిష్యతే, స్రంసతామ్. అస్రంసత. స్రంసేత, స్రంసిషీష్ట. అస్రసత్ (ఇవట అజ్ జీత్తు గాన "అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్షితి" అను సూత్రముచే (335) నకార (అనుస్వార) లోపము. అస్రంసిష్ట, అస్రంసిష్యర. భ్రంసతే, బ్రభంసే. అభ్రసత్- అభ్రంసిష్ట, ఇత్యాదులు. ధ్వంసతే, ధ్వంసంసే. అధ్వసత్- అధ్వంసిష్ట, ఇత్యాదులు. ధ్వంస్దాతువునకు గమన మని కూడ అర్థము.

17. స్రమ్ప్యదాతువునకు విశ్వసించుట అని అర్థము. స్రమ్ప్యతే, సస్రమ్ప్యే, స్రమ్ప్యతా. అస్రభత్-అస్రమ్ప్యిష్ట, 'స్రమ్ప్యదాతువుకూడ నకారోపధము. 'స్రన్భ' అని యుండగా "నశ్చాపదా స్తస్య యులి" (78) "అనుస్వారస్వయయివసర్జః" (79) అను సూత్రములచే అనుస్వారపరసవర్ణములు చేయగా "స్రమ్ప్య" అయినది. కావన పరస్మైపదలుజ్ఞానందు 'అజ్' చేసినపుడు నకారలోపము వచ్చినది.

18. పృత్దాతువునకు ఉండుట అని అర్థము. లిట్టునందు శప్, గుజాదులు చేయగా 'పర్తతే- పర్తేతే- పర్తన్తే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైఃవచనమున 'పృత్ + లిట్' అని యుండగా ద్వితీయము (సూ-396) అభ్యాసకార్యము 'పృప్యత్ లిట్' అని యుండగా 'ఉరత్' అను సూత్రముచే (475). మొదటి జాకారమునకు ఆకారము "లిట స్తరుయోరేశరేచ్" అనుసూత్రముచే () తకారమునకు ఏకారము. 'వవృతే' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే లిట్టనందలి ఇతరరూపముల ప్రక్రియ యుండును. లిట్టునందు 'అనుయోగల్లిట్ కిత్' అను సూత్రముచే (154) కిత్త్యము వచ్చును గాన గుజప్రసక్తి లేదు. వాస్తవమున కిత్త్యవిధాయకసూత్రములంత 'సాప్యదాతుకాదాతుకయోః' అను సూత్రము (390) వరము గాన 'దానిని' వాదించి మొదట గుణము రావలసి యున్నది. గుణము వచ్చిన పిమ్మట 'పర్త' అని యగును గాన. "సంయోగపర

మగుటచే కి త్వప్రసిక్తి యుండదు. ఐనను “ఋదువదేభ్యో లిటః కి త్వం గుణా త్పూర్వవిప్రతిషేధేన” అను వార్తికము ననుసరించి పూర్వవిప్రతిషేధముచే గుణమును బాధించి కిత్వమే వచ్చును. అప్పుడు ‘క్షితి చ’ అను సూత్రముచే (435) గుణము నిషేధింపవచ్చును. ‘విప్రతిషేధే పరంకార్యమ్’ అను సూత్రమునకు కొన్ని స్థలములందు లక్ష్యనుసారముగా ‘విప్రతిషేధే అవరం’ అని పదచ్ఛేదము చేయుటచే తుల్యబలవిరోధము కలిగినపుడు అపరకార్యము- అనగా పూర్వకార్యము వచ్చునని అర్థము చెప్పబడును. దీనికి పూర్వవిప్రతిషేధ మనిపేరు. ఇచట కిత్వసూత్రము పూర్వము, గుణసూత్రము పరము. “ఋకారము ఉపధగా గల ధాతువులలో పూర్వవిప్రతిషేధముచే గుణమును బాధించి కిత్వము వచ్చును” అని పై వార్తికమునకు అర్థము. బట్టినందు ఇతాగమగుజాదులచే ‘వర్తితా’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

542. వృద్ధ్యైః స్యననోః 1.3.92

వృతాదిభ్యః పశ్చాభ్యః వా పరస్మైపదం స్యాత్ స్యే సని చ.

‘శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్’ ‘వా క్యషః’ అను సూత్రములనుండి ‘పరస్మైపదమ్’ ‘వా, అనువర్తించును. ‘స్య’ ‘సన్’ ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు ‘వృత్’ మొదలగు ఐదు ధాతువులకును వికల్పముగా పరస్మైపదము వచ్చును.

వృత్, వృద్, శృద్, స్యన్. కృప్, ధాతువులు వృతాదులు. లృట్, లృజ్ లందు ‘స్య’ ప్రత్యయము చేర్చబడును గాన ఇవి పర మగునపుడు పరస్మై పదప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును.

543. న వృద్ధ్యైశ్చతుర్భ్యైః 7.2.59

వృతు, వృదు, శృదు, స్యన్దాభ్యః సకారాదేర్ధాధాతుకస్యేణ్ న స్యాత్ తజానయోరథావే. వర్త్యతి- వర్తిష్యతే. వర్తతామ్. అవర్తత. వర్తేత. వర్తిషీష్ట. అవృతత్- అవర్తిష్ట. అవర్త్యత్- అవర్తిష్యత. దద దానే. 20. దదతే,

‘సేఽనిచిత్పరచృతచ్ఛదత్పదన్యతః’ నుండి ‘సే’, ‘అర్ధధాతుకస్యేర్ద్య’ లాదేః నుండి “అర్ధధాతుకస్య” ‘ఇత్’ అను పదములును అనువర్తించును. ‘గమేరిట్’ పరస్మైపదేభ్య’ నుండి ‘పరస్మైపదేభ్య’ అనువర్తించును. దానికి ‘రజ్’ ‘అన’ అనునవి రానప్పుడు అని అర్థము స్వీకరింపబడినది. వృత్, వృద్, శృద్,

స్వస్థాతువుల సకారాద్యర్థధాతుకములకు 'తజ్' ప్రత్యయములు గాని 'ఆన' ప్రత్యయము గాని ('కానచ్', 'కానచ్') పరముగ లేనపుడు ఇదాగమము రాదు.

లృట్. లృజ్ ల పరస్మైపదరూపములందు ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము విషద్రము గాన 'వర్త్యుతి' 'అవర్త్యుత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చినపుడు ఈ నిషేధము వర్తించదు గాన ఇదాగమము వచ్చి 'వర్తిష్యతే' 'అవర్తిష్యత' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'లోటా' మొదలగు లకారములందు ప్రక్రియయందు విశేష మేదియును లేదు. బజ్జనందు 'ద్యుద్భ్యో యజీ' అను సూత్రముచే (541) పరస్మైపదము వైకల్పికము గాన 'అవ్యతత్' ఇత్యాదిపరస్మైపదరూపములును, 'అవర్తిష్ట' ఇత్యాదిఆత్మనేపదరూపములు గూడ ఉండును.

544. న శన, దద, వాదిగుణానామ్ 6.4.126

శస్తేర్దేర్వకారాదీనాం, గుణశబ్దేన విహితో యోఽకారః తస్య చ ఏత్వాద్యాసలోపా న. దదదే- దదదాతే- దదదిరే. దదితా. దదిష్యతే. దదతామ్. అదదత్. దదేత్. దదిషీష్ట. అదదిష్ట. అదదిష్యత.

దదధాతువునకు ఇచ్చుట అని అర్థము. లట్ నందు శబ్దాదులచే దదతే - దదేత్-దదస్తే ఇత్యాదిరూపము లగును.

లిట్టనందు 'అత ఏకహల్పద్యేనాదేశాదేర్లిటి' అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాద్యాసలోపములు రావలసి యుండ తన్ని షేధార్థమై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. 'అత ఏకహల్పద్యేనాదేశాదేర్లిటి' నుండి 'అతః' 'ఘసోరేధావభ్యాస లోపశ్చ' నుండి 'ఏత్' 'అభ్యాసలోపః' అనువర్తించును. శన, దద, ధాతువు లకును, వకారాదిధాతువులకును, గుణశబ్దముచే విహిత మగు అకారమునకును ఏత్వాద్యాసలోపములు రావు.

ఈ సూత్రముచే ఏత్వాద్యాసలోపములు నిషేధించబడినవి గాన "దదదే- దదదాతే- దదదిరే" ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇతరలకారములందు ప్రక్రియా విశేష మేదియును లేదు.

త్రహ్మాఽఽక్షాయామ్. 21. అంతే.

545. త్రా, ఫల, భజ, త్రవత్ 6.4.127

ఏషామత ఏత్వమభ్యాసలోపశ్చ స్యాత్ కితి లిటి నేటి ధలి చ.

త్రేపే. త్రపితా-త్రప్తా. త్రపిష్యతే-త్రప్స్యతే. త్రపతామ్. అత్ర పత. త్రపేత, త్రపిషీష్ట-త్రపీష్ట, అత్రపిష్ట-అత్రప్త. అత్రపిష్యత-అత్రప్స్యత. ఇత్యాత్మనేపదినః.

‘త్రప్’దాతువునకు సిగ్గుపడుట అని అర్థము. ఇందలి ఊకారషకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. లిట్టునందు ‘త్రపతే’ఇత్యాది రూపము లగును. ఈ దాతువు ఏకహల్దాతువు కాదు గాన లిట్టునందు “అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటి” అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చుటకు అవకాశము లేకపోవుటచే ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. “అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటి”నుండి ‘అతః’ ‘లిటి’అనుపదములు, “మసోరేర్దావభ్యాసలోపశ్చ”నుండి ‘ఏత్’ ‘అభ్యాసలోపశ్చ’ అనుపదములు, “గమ హస జన ఖన మసాం లోపః క్షిత్కనజే” నుండి ‘క్షితి’ అనుపదము, ‘ఫలి చ నేటి’ అను సూత్రము అనువర్తించును. క్షిత్తగు లిట్టు, నేట్టు-మగు ‘ఫర్’పర మగునపుడు త్య, ఫల, భజ, త్రప్దాతువులకు ఏత్వము అభ్యాసలోపము వచ్చును.

అత్మనేపదమున లిట్టు (అన్ని ప్రత్యయములును) క్షిత్తు గాన ఈ సూత్ర ముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు చేయగా “త్రేపే, త్రేపాతే, త్రేపిరే” ఇత్యాది రూపము లగును.

ఈ దాతువు ‘ఊదిత్’గాన “స్వరతి సూతి సూయతి ధూషాదితో వా” అను సూత్రముచే (478) ఇద్విత్ల్యము గాన బుట్, లృట్, ఆశ్రిద్, బుజ్, లృజ్లందు రూపద్వయ ముండును. లోదాదిసార్వదాతుకములందు ప్రక్రియ వెనుకటి వలెనే యుండును. బుజ్నందు ఇదాగమవక్షమున ‘అత్రపిష్ట’ఇత్యాది రూపము లుండును. ఇదాగమము రాని వక్షమున యులాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘యురో యలి’అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము-‘అత్రప్త’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

అథ ఉభయపదినః:- శ్రిశ్ సేవాయామ్. 1. శ్రయతి-శ్రయతే, శ్రిత్రాయ-శ్రిత్రయే, శ్రయితా. శ్రయిష్యతి-శ్రయిష్యతే. శ్రయతు-శ్రయ తామ్. అశ్రయత్-అశ్రయత. శ్రీయాత్-శ్రయిషీష్ట. చక్-అశ్రిశ్రియత్-అశ్రిశ్రియత, అశ్రయిష్యత్-అశ్రయిష్యత.

‘శ్రిశ్’దాతువునకు సేవించుట అని అర్థము. ఇది శ్రితగాన “స్వరత శ్రితః క ర్తృ భిప్రాయే క్రియాఫలే”అను సూత్రము (381) ననుసరించి క్రియా

పలము కర్తకు చెందిన పక్షమున ఆత్మనేపదము, పరునకు చెందినచో పరస్మై పదము ప్రయోగించవలెను. ఉభయపదిభాతువు లిట్లు సాధారణముగ శీత్రులుగ గాని స్వరీతీత్రులుగ గాని యుండును.

అట్లుండు 'శవ్'గుణాయాదేశాదులచే పరస్మైపదమున 'శ్రియతి' ఇత్యాది రూపములును, ఆత్మనేపదమున 'శ్రయతే' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

'ఉద్యోద నైః' అను కారిక ననుసరించి 'శ్రీ'భాతువు ఉదాత్తము కావున పలాధ్యాత్వభాతుకములు పర మగునపుడు ఇవాగమము వచ్చును. "ఏకాద ఉపదేశేఽనువాత్తాత్" అను (477) నిషేధము ప్రవర్తింపదు. లిట్లు పరస్మై పదరూపములలో ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్యాభ్యాసకాభ్యాదుభి చేసిన పిమ్మట 'ఇల్' జీత్తుగాన వృద్ధి ఆయాదేశములచే 'శ్రిశ్రాయ' అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషైకవచనమున గుణఅయాదేశములచే 'శ్రిశ్రిముఖ' అను రూపము, ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఇలుత్తయో వా' అను సూత్రముచే (458) తీర్త్వము వైకల్పికము గాన వృద్ధి ఆయాదేశములు వచ్చిన పక్షమున 'శ్రిశ్రాయ' అనియు గుణఅయాదేశములు వచ్చిన పక్షమున 'శ్రిశ్రియ' అనియు రూపము లగును. పరస్మైపదరూపములందలి ఇకప్రత్యయములందు లిట్లునకు కీర్త్వము వచ్చును గాన గుణము నిషిద్ధ మగుటచే "అచి శ్చుదాతుభ్రువాం య్వోరియజా వత్" అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశముచే 'శ్రిశ్రియతుః' ఇత్యాదిరూపము లుండును. ఆత్మనేపదమున లిదాదేశము లన్నియు కీర్తులే గాన ఇయజాదేశముచే 'శ్రిశ్రియే, శ్రిశ్రియాతే, శ్రిశ్రియిరే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లుట్, లృట్, లోట్, లోట్. విధివిజ్ఞులందు విశేషకార్యము లేనియు లేవు. అశ్శిర్లిజ్జనందు (క్షి ధా-టప్తనకు వలె) 'అప్యత్సాప్సాధాతుయోః' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము చేడుగా 'శ్రీయాత్, శ్రీయాస్తామ్, శ్రీయాసుః' ఇత్యాదిపరస్మైపదరూపము లగును. ఆత్మనేపదరూపములలో విశేషము లేదు.

అట్లుండు "జీ శ్రిద్రు స్రుభ్యః రర్తరి చజ్" అను సూత్రముచే (531) 'చజ్' వచ్చును. 'చజి' అను సూత్రముచే (534) ద్విత్యము. అభ్యాసకార్యము. 'చజి' జీత్తు గాన గుణనిషేధము. ఇయజాదేశము వచ్చి పరస్మైపదమున 'అశ్రియతి' అనియు, ఆత్మనేపదమున 'అశ్రియ' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

శ్చుఇ-భుజే. 2. భరతి-భరతే. బభార, బభ్రతుః, బభ్రుః; బభర్, బభ్రవ, బభ్రుమ్ బభ్రే. బభ్రుషే. భర్తాసి-భర్తానే, భరిష్యతి-భరిష్యతే. భరతు-భరతామ్, అభరత్-అభరత, భరేత్-భరేత.

‘భృ’దాతువునకు మోయుట అని అర్థము. లట్టునందు ‘శవ్’గుణములచే ‘భరతి’ ‘భరతే’ ఇత్యాదిరూపములు.

బభార:- ‘లిట్’ ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్యము- ‘భృభృత’ ‘ఉరత్’ (475)- ‘భభృత’, ‘అచోష్ణతి’ అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి— ‘భభారత్’ ‘అభ్యాసేవర్చ’ అను సూత్రముచే (401) జత్వము- ‘బభార’అను రూపము సిద్ధించినది.

బభ్రతుః:- ‘కృ’ సృ భృ వృ స్తు ద్రు స్రు శ్రువో లిటి’ అను సూత్రముచే (481) ఇతాగమము నిషేధింపబడినది. కిత్త్యముచే గుణము నిషిద్ధము. అభ్యాసమునందలి ముకారమునకు అకారము. రెండవ ముకారమునకు యణాదేశముచే రేఫ— ‘బభ్రతుః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

బభర్థ:- ‘భల్’ స్థానివద్భావముచే పిక్కముగాన కిత్త్యము లేదు. గుణముచే ‘బభర్థ’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఆత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును కిత్తులే గాన గుణప్రసక్తి లేదు. ముకారమునకు అజాదిప్రత్యయము పర మగు నపుడు గుణము వచ్చును. హల్ పర మగునపుడు మార్పు లేదు. బభ్రే- బభ్రాతే-బభ్రిరే; బభృషే-బభ్రాథే-బభృధ్వే, బభ్రే-బభృవహే-బభృమహే. ఇది అనిధాతువు గాన లట్లునందు ‘భర్తా’, ‘భ రాసి’-‘భర్తానే’ ఇత్యాది రూపము లగును.

ఇది ముదంతదాతువు గాన ‘లృట్’ లృజ్’లందు ‘ముద్దనోః ష్యే’ అను సూత్రముచే (560) ఇతాగమము. ‘భరిష్యతి-భరిష్యతే’ “అభరిష్యత్-అభరిష్యత” ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్, లజ్, విధిలిజ్’లందు విశేషకార్య మేదియును లేదు.

‘అశీరిజ్’ పరస్మైపదమున యానుషాదులు చేసిన పిమ్మట “భృయాత్” అని యుండగా:-

546. రిజ్ శ యగ్ లిజ్ 7.4.28

శే యకి యాదావార్ధదాతుకే లిజి చ ముతో రిజ్ అదేశః స్యాత్. రిజి ప్రకృతే రిజ్యేధానసామధ్యాత్ దీర్ఘో న. భియాత్.

‘అయజ్ యి క్షితి’ నుండి ‘యి’ ‘రీజృతః’ నుండి ‘ముతః’, “అకృత్సా ర్వదాతుకయోర్ధి ర్ఘః” నుండి ‘అసార్వదాతుక’ అను భాగము అనువర్తించును.

‘అజన్య’ అధికారము. ‘శ’ అనునదియు, ‘యక్’ అనునదియు, యకారాది యగు అర్థధాతుకలిజ్జను, పరముగ నున్నపుడు ఋకారాంతాంగమునకు ‘రిజ్’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘రిజ్’ జీత్తు గాన అంతాదేశము. ఈ సూత్రముచే ‘భృ’ యందలి ఋకారమునకు రిజాదేశము చేయగా ‘భ్రియాత్’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట రేఫోత్తరవర్తి యగు ఇకారమునకు ‘అకృత్స్వార్వరాతుకయోః’ అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము రాదు. ఇట్లు దీర్ఘము వచ్చి ‘భ్రియాత్’ ఇత్యాదిరూపములు అభీష్టమైనచో ‘రిజ్’ అను వెనుకటి సూత్రమునుండి ‘రిజ్’ అను పదము అనువర్తించుచుండగా మరల ఈ సూత్రమున ‘రిజ్’ అని చెప్పి పని లేదు. దీర్ఘము వచ్చి ఇది కూడ చివరకు ‘రి’గనే మారును గాన పూర్వసూత్రమునుండి ‘రిజ్’ అనుదానినే అనువృత్తి చేసికొని యుండవచ్చును. అట్లు చేయక ‘రిజ్’ అని ప్రత్యేకముగ చెప్పుటచే దీనికి దీర్ఘము రాదని సూచింపబడుచున్నది. ‘భ్రియాత్-భ్రియాస్తామ్-భ్రియాసుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశీర్లిజ్ అత్త సేవదరూపములందు ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘సీయుట్’ (సూ-523) సుట్ (సూ-524) అగమములు చేసిన ఏమృత ‘భృ సీ వ త’ అని యుండునపుడు ఋకారమునకు గుణము (సూ-390) రావలసి యుండగా:-

547. ఉశ్చ 1.2.12

ఋవర్ణాత్పరౌ రులాదీ లిజ్ సిచౌ కితౌ స్తస్తజీ. భృషీష్ట-భృషీ యాస్తామ్. అభార్షీత్.

‘లిజ్ సిచావాత్మనేపదేష’ అను సూత్రము, ‘ఇకోర్పుల్’ నుండి ‘ర్పుల్’ అనువర్తించును. “అసంయోగాల్లిట్ కిత్” నుండి ‘కిత్’ అనువర్తించును. ఋవర్ణముకంటె పరములును, రులాదులును అగు ‘లిజ్ సిచ’లు తజ్ పర మగునపుడు కిత్తు లగును.

ఇచట ‘లిజ్’కు అద్యవయవముగ వచ్చిన ‘సీయుట్’ లిజ్ గా పరిగణింపబడును. అది రులాదికము. అందుచే ఈ సూత్రముచే కిత్తము వచ్చుటచే గుణము రాదు. ‘భృషీష్ట’ (ప్రత్యుష్టత్వములచే) అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు ప్రక్రియ ఏదధాతువునందు వలె ఉండును.

‘లిజ్’ పరస్మైపదరూపములందు ‘చ్చి’ కి ‘సిచ్’ చేసిన ఏమృత “సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేష” అను సూత్రముచే (486) ఋకారమునకు వృద్ధి (అర్).

సకారమునకు 'అదేశ ప్రత్యయయో' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. "అభా ర్షీత్-అభార్షామ్-అభార్షః, అభార్షీః-అభార్షామ్-అభార్షః, అభార్షామ్-అభార్షః, అభార్షామ్-అభార్షః, అను రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చ్చి'కి 'సిచ్' చేసిన పిమ్మట 'అభృన్ త' అని యుండగా,-

548. ప్రహస్వాదజ్ఞాత్ 8.2.27

నిచో లోపో యులి. అభృత, అభృషాతామ్, అభరిష్యత్-అభ రిష్యత.

"యులో యులి" "సంయోగా న్తస్యలోపః" అను సూత్రములనుండి 'యులి' 'లోపః' అనువర్తించును. 'సిచః' అనుపదము భాష్యకారునివ్యాఖ్యానము ననుసరించి గ్రహింపబడినది. ప్రహస్వాన్త మగు అంగమువంటి పర మగు 'సిచ్'కు 'యల్' పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింపగా 'అభృత' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే "అభృషాతామ్-అభృషత, అభృష్టాః-అభృషాతామ్-అభృష్టామ్" ("ఇణః షీర్షం యజ్ లిటం ధో_జ్ఞాత్" అను సూత్రముచే 517 థత్వము) అభృషి- అభృష్షహి-అభృష్షహి 'ఉశ్చ' అను సూత్రముచే (547) 'సిచ్' కిత్తు గాన లుక్జనం దెచటను గుణము రాలేదు.

హృజ్ హరణే. 3. హరతి-హరతే, జహర, జహర్త. జహ్రీవ, జహ్రీమ; జహ్రేహ, జహ్రీషే; హర్తా, హరిష్యతి- హరిష్యతే హరతు- హరతామ్, అహరత్-అహరత, హరేత్- హరేత, హ్రో యాత్ - హృషీష్ట, హృషీయాస్తామ్, అహర్షీత్- అహృత, అహ రిష్యత్- అహరిష్యత.

'హృ' ధాతువునందు ప్రక్రియ యంతయు 'భృ' ధాతువునందు వలెనే యుండును. లిట్టునందు 'వహి' 'మహి' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు క్రాది నియమముచే ఇదాగమము వచ్చుట ఒక్కటియే విశేషము. 'జహ్రీవ' 'జహ్రీమ' అను రూపము లగును. ఇచట అభ్యాస హకారమునకు 'కుహో శ్చుః' అను సూత్రముచే (456) దుత్వము చేయగా ఆంతరళమ్యముచే మొదట యుకారము, దానికి 'అభ్యాసే చర్ష' అను సూత్రముచే (401) జక్త్యముచే జకారము వచ్చినది.

భృశ్చోదారణే 4. ధరతి-ధరతే. ణీర్షప్రాపణే 5. నయతి-నయతే. దుపచవపాకే 6. పచతి-పచతే, పపాచ. పేచిథ-పపక్థ, పేచే, పక్తా. భజసేవాయామ్ 7. భజతి-భజతే, బభాజ-భజే, భక్తా, భక్త్యతి. భక్త్యతే, అభాక్షేత్-అభక్త అభక్షితామ్. యజదేవపూజానంగతికగణ దానేషు, 8. యజతి-యజతే.

4. 'ధృ' ధాతువునకు ధరించుట అని అర్థము దాని రూపము లన్నియు హృదాతురూపముల వలెనే యుండును.

5. 'నీ' ధాతువునకు చేర్చుట, తీసికొని వెళ్ళుట యని అర్థము. లట్టు నందు శవ్, గుణ, ఆయాదేశములచే 'నయతి' 'నయతే' ఇత్యాది రూపము లగును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైక వచనమున ద్విత్వము, ప్రాస్యము (సూ 199) 'అచో జ్ఞాతి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి. ఆయాదేశము- 'నినాయ' అను రూపము సిద్ధించును. పిద్విన్నము లగు ప్రత్యయములందు క్రిత్యము వచ్చును గాన గుణము లేదు. 'అతున్' మొదలగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు యజాదేశముచే 'నిన్యతుః' ఇత్యాది రూపము లగును. ఇది అజన్త మగు అనిష్టాతువు గాన 'థల్' పర మగునపుడు వికల్పముగను, 'ప' 'మ' లు పర మగునపుడు నిత్యముగను ఇదాగమము వచ్చుటచే 'నినయిథ- 'నినేథ' 'నిన్యివ', 'నిన్యిమ' అను రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమున క్రిత్య వికల్పముచే 'నినాయ', 'నినయ' అను రూపద్వయ ముండును. నినాయ - నిన్యతుః - నిన్యః, నినయిథ, నినేథ - నిన్య తుః - విన్యః, నినాయ. నియ - నిన్యివ - నిన్యిమ. ఆత్మనేపదమున క్రాది నియమముచే 'ధ్వమ్' 'వహి' మహి' అనునవి పర మగునపుడు నిత్య ముగ ఇదాగమము. నిన్యే. నిన్యాతే-నిన్యిరే; నిన్యిషే-నిన్యాథే-నిన్యిద్యే; నిన్యే-నిన్యివహే-నిన్యిమహే. లుట్- నేతా, లృట్- నేష్యతి; నేష్యతే. లోట్- నయతు, నయతామ్. లజ్ అనయత్ - అనయత. విదిలిజ్ - నయేత్, నయేత. అశ్లేర్లిజ్- నీయాత్-నేషీష్ట. లుజ్:- అనైషీత్ - అనైష్ట. లృజ్ - అనేష్యత్ - అనేష్యత. పై ఐదు ధాతువులను జేత్తులు గాన ఉభయ పదు లైనవి. ఇక రాటోవు ధాతువులు స్వరితేత్తు లగుటచే ఉభయ పదులు.

6. 'పచ' ధాతువునకు వంచుట యని యర్థము. లట్టునందు విశేష గ్రంథము లేవియును లేవు. "పేచిథ, పపక్థ" :- 'థల్' నందు 'ఉపదేశే

త్వత్' అను సూత్రమును, (483) భారద్వాజ నియమమును అనుసరించి ఇదా గమ వికల్పము ఇదాగమపక్షమున “థలి చ నేటి” అను సూత్రముచే (463) ఏత్వాభ్యాస లోపములు వచ్చి ‘పేచిథ’ అను రూపము, ఇదాగమాభావపక్ష మున “చోః కుః” అను సూత్రముచే (307) చకారమునకు కకారము పచ్చుటచే ‘పపక్త’ అనియు రూపము లగును. ‘ప’ ‘మ’లకు క్రాదినియమముచే ఇదా గమము నిత్యము. “పపాచ - పేచతుః - పేచుః; పేచిథ, పపక్త - పేచ థుః - పేచ, పపాచ, పపచ - పేచివ - పేచిమ”

‘కిత్’ అగు లిట్టునందు “అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటి” అను సూత్రముచే (412) ఏత్వాభ్యాస లోపములు, క్రాదినియమముచే యథాస్థానముగా ఇదా గమము వచ్చుటచే “పేచే - పేచాతే - పేచిచే; పేచిషే - పేచాథే - పేచిధ్యే; పేచే - పేచివహే - పేచిమహే” అను రూపము లగును.

లుట్ :- పక్తా, ల్యుట్ - పక్ష్యతి. పక్ష్యతే. లోట్ - పచతు, పచ తామ్ లజ్ - అపచత్, అపచత. విధిలిజ్ - పచేత్, పచేత. ఆశీర్లిజ్ - పవ్యాత్. పక్షీష్ట, ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307) చకారమునకు కకారము, సకారమునకు ‘ఆదేశప్రత్యయయోః’ అను సూత్రముచే (150) షత్సము రాగా చకారషకారముల యోగముచే కకార మేర్పడినది.

యజ్జనందు - అపాక్షీత్ - అపాక్తామ్ - అపాక్షః, అపాక్షీః - అపాక్తమ్ - అపాక్త, అపాక్షమ్ - అపాక్ష్య - అపాక్ష్య. ఇచట “వద ప్రజ హలస్తస్యావః” అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చినది. ‘అపాక్తామ్’ ‘అపాక్తమ్’ ‘అపాక్త’ అను రూపములందు ‘యులో యులి’ అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము వచ్చినది. ఆత్మనేపదిరూపములు :- “అపక్త - అపక్షితామ్ - అపక్షత, అపక్తాః - అపక్షితామ్ - అపగ్నవమ్; అపక్షి - అపక్ష్యహి - అపక్ష్యహి”

ఇచట ‘త’, ‘థాన్’, ‘ధ్వమ్’లు పరముగ నున్నపుడు సకారమునకు “యులో యులి” అను సూత్రముచే (480) లోపము; ఇతర స్థలములందు “ఆదేశప్రత్యయయోః” అను సూత్రముచే (150) షత్సము వచ్చినది. ల్యుజ్ - అపక్ష్యత్ - అపక్ష్యత.

7. భజ ధాతువునకు సేవించుట అని అర్థము. దీని రూపములు పూర్తిగ పదధాతురూపముల వలె నుండును. పదధాతు చకారమునకు 'రుల్' వర మగు నపుడు 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) కికారము వచ్చును. భజధాతు జకారమునకు మాత్రము మొదట పై సూత్రముచే గకారము, పిదప దానికి 'ఖి చ' అను సూత్రముచే (74) కకారము వచ్చును; ఇదియే భేదము.

8. యజధాతువునకు దేవపూజ చేయుట, కలుపుట, ఇచ్చుట అని అర్థములు. ఇది కూడ అనిధాతువు, లట్టునందు 'యజతి' 'యజతే' ఇత్యాది రూపము లగును.

లిట్ వరస్మైవద ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వాభ్యాస కార్య వృద్ధ్యాదులచే 'యయాజ్ అ' అని యుండగా :-

549. లిట్కృత్వానస్సోభయేషామ్. 6.1.17

వచ్యాదీనాం గ్రహ్యదీనాం చాభ్యాసస్య సంప్రసారణం లిటి. ఇయాజ

'వ్యజః సమ్ప్రసారణమ్' నుండి 'సమ్ప్రసారణమ్' అనువర్తించును. 'లిట్' వర మగునపుడు వచ్యాదులయొక్కయు, గ్రహ్యదులయొక్కయు అభ్యాసమునకు సంప్రసారణము వచ్చును.

'వచి, స్వపి, యజాదీనాం కితి' అను సూత్రమునందు చెప్పబడిన ధాతువులు వచ్యాదులు. "గ్రహి జ్యా వయి వ్యధి వష్టి విచతి వృశ్చతి వృచ్చతి భృజ్జతానాం జితి చ" అను సూత్రమునందు చెప్పబడిన ధాతువులు గ్రహ్యదులు. 'యజదేవపూజా-' అను ధాతువు మొదలు "ట ఓ శ్వ గతివృద్ధ్యోః" అను ధాతువు వరకును గం తొమ్మిది ధాతువులును యజాదులు.

"యజిర్వపిర్వహితైవ వసిర్వేజ్వేజ ఇత్యపి

హ్యేజ్వేవదీ శ్వయతిశ్చేతి యజాభ్యాః స్యురిమే నవ."

ప్రసృతమున ఈ సూత్రముచే యకారమునకు సంప్రసారణము "ఇఅయాజ్ అ" అని యుండగా "సంప్రసారణాచ్చ" అను సూత్రముచే (258) అకారమునకు పూర్వరూపము - 'ఇయాజ' అను రూపము సిద్ధించినది.

550. వచిస్వపియజాదీనాం కితి 6.1.15

వచిస్వప్యోః యజాదీనాచ్చ సమ్ప్రసారణం స్యాత్ కితి.

ఈజతుః, ఈజుః ఇయజిభ, ఇయజ్, ఈజే, యజ్జా.

‘ష్యజః సమ్ప్రసారణమ్’ నుండి ‘సమ్ప్రసారణం’ అనువర్తించును. వచ్, స్వచ్ ధాతువులకును, యజాదులకును ‘కిత్’ పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును.

లిట్టునందలి ద్వివచన బహువచన ప్రత్యయము లన్నియు కిత్తులు గాన ప్రథమపురుష ద్వివచనమున ‘యజ్ అతున్’ అని యుండగా ‘‘లిట్ ధాతోర నభ్యాసస్య’’ అను సూత్రముచే (398) ద్విత్వము రావలసి యున్నది. కాని దానికంటె పర మగుటచే దానిని బాధించి ఈ సూత్రముచే సంప్రసారణము, పిమ్మట పూర్వరూపము. ‘ఇజ్ అతున్’ అని యుండగా ఇపుడు ద్విత్వ అభ్యాస కార్యములు- ‘ఇజ్ అతున్’-సవర్ణ దీర్ఘముచే ‘ఈజతుః’ అను రూపము సిద్ధించును. కిత్తులందు ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును. ‘ధర్’ పర మగునపుడు భారద్వాజ నియమముచే ఇదాగమ వికల్పము. ‘లిట్టభ్యాసస్యో భయేషామ్’ అను సూత్రముచే (549) అభ్యాసకు సంప్రసారణము. ఇదాగమ పక్షమున ‘ఇయజిభ’ అను రూప మగును. ఇదాగమాభావపక్షమున ‘వ్రస్స, భ్రస్స, నృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ, చృశాం షః’ అను సూత్రముచే (808) జకారమునకు షత్వము, పిమ్మట తకారమునకు ష్టత్వముచే తకారము చేయగా ‘ఇయష్’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘వ’ ‘మ’లకు క్రాది నియమముచే నిత్యముగ ఇదాగమము. ఇయాజ, ఈజతుః, ఈజాః, ఇయజిభ-ఇయష్ ఈజతుః, ఈజ, ఇయాజ-ఇయజ, ఈజివ, ఈజిమ.

ఆత్మనేపదమునందు లిట్ కిత్తు గాన ద్విత్వమును బాధించి మొదట సంప్రసారణము, పిమ్మట ద్విత్వాభ్యాసోపాదులును చేయగా:- “ఈజే-ఈజాతే-ఈజిరే, ఈజిషే - ఈజాథే-ఈజిధ్వే, ఈజే - ఈజివహే- ఈజిమహే” అను రూపము లగును.

ఁట్టునందు “వ్రశ్-” అను సూత్రముచే (308) జకారమునకు షత్వము, తకారమునకు ష్టత్వము చేయగా “యష్టా-యష్టారా- యష్టారః” ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఁట్టునందు జకారమునకు షత్వము చేసిన పిమ్మట “యష్స్యతి” “యష్స్యతే” అని యుండగా:-

551. షధోః కశ సి 8.2.41

యక్యతి. యక్యతే. ఇక్యాత్, యక్ష్విష్, అయాక్ష్త్, అయష్ట.

షకారథకారములకు సకారము పర మగునపుడు కకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే షకారమునకు కకారము. 'స్వ'యందలి సకారమునకు 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షకారము; కషయోర్లోగే క్ష:- 'యక్ష్యతి-యక్ష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట:- యజత, యజతామ్. లజ్:-అయజత్, ఆయజత. విధిలిజ్:- యజేత్, యజేత. ఆశ్శిరిజ్:- పరస్మైపదమునందు "కిదాశి" అను సూత్రముచే (194) 'యాసుజ్' కిత్తు గాన 'వది, స్వపి, యజాదీనాం కితి' అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారణము చేయగా 'ఇజ్యాత్, ఇజ్యాస్తామ్, ఇజ్యాసుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదమున ప్రథమపురుషైకవచనమున 'సీయుజ్' చేర్చిన పిదప 'వ్రశ్య-సూత్రముచే (308) జకారమునకు షకారము. దానికి 'షడో: క: సి' అను సూత్రముచే (551) కకారము. 'సీయుజ్' సకారమునకు షత్వము. సుడాగమసకారమునకు షత్వము; తకారమునకు ఘర్వము. 'యక్షీష' అను రూపము సిద్ధించును. "యక్షీష, యక్షీయాస్తామ్, యక్షీరన్: యక్షీష్టాః, యక్షీయాస్తామ్, యక్షీధ్వమ్; యక్షీయ, యక్షీవహి, యక్షీమహి." లజ్:- (పరస్మైపది) అయాక్షీత్-అయాష్టామ్ - అయాక్షుః; అయాక్షీ - అయాష్టమ్-అయాష్ట; అయాక్షమ్-అయాక్ష్య-అయాక్ష్య.

అయాక్షీత్:- సిద్, 'పదప్రజహలస్తస్యాచ:' అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి, ఈడాగమము (417), జకారమునకు షకారము. దానికి కకారము, సకారమునకు మూర్ధన్యషకారము. 'అయాష్టామ్' ఇత్యాదులందు ఘర్వముచే తకారమునకు టకారము. లజ్ ఆత్మనేపరరూపములు:- అయష్ట - అయజతామ్ - అయక్షత; అయష్టాః-అయజతామ్-అయగ్వమ్: అయక్షీ-అయక్ష్యహి-అయక్ష్యహి. లృజ్:- అయక్ష్యత్-అయక్ష్యత.

వహప్రావణే. 9. వహతి, వహతే. ఉవాహ, ఉహాఘుః, ఉహూః ఉవహిథ.

'వహ'ధాతువునకు పొందించుట, మోయుట అని అర్థము. లట్టునందు 'వహతి' 'వహతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లిట్టునందు ప్రక్రియ యజధాతువునందు వరె నుండును. 'జర్', 'భర్' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు కిర్త్యము లేదు గాన "లిట్యధ్యాసస్యోభయేషామ్" అను సూత్రముచే (549) అభ్యాసకు సంప్రసారణము చేయగా వకారస్థానమున

సంప్రసారము ఉకారము గాన 'ఉవాహ' అను రూపము ప్రథమపురుషైకవచనమునం దగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున ణీత్వవిల్పముచే 'ఉవాహ' 'ఉవహ' అను రూపద్వయ మగును. కీత్ స్థలములందు ద్విత్యమును బాధించి ముందుగ 'వచి, స్వపి, యజాదీనాం కీతి' అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారము వచ్చును. పిమ్మట ద్విత్యపరిసవర్ణ దీప్తాదులచే 'ఉహతుః', 'ఉహః' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'థల్'కు భారద్వాజనియమముచే వైకల్పిక ఇడాగమము చేయగా 'ఉవహీథ' అను రూప మగును ఇడాగమము రాని వక్షమున 'ఉవహీథ' అని యుండగా 'హో ధః' అను సూత్రముచే (251) హకారమునకు ధకారము.

552. యుష స్తథోర్థోఽధః 8.2.40

యుషః పరయోః తథోర్థః స్యాత్, న తు దధాతేః.

'యుష్'కంటె పరమైనవియు, దాదాతుసంబద్ధములు కానివియు అగు ఉకార ధకారములకు ధకారాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ధకారరూప మగు 'యుష్'కంటె పర మగు ధకారమునకు ధకారము. 'ఉవధ్' అని యుండగా, ప్లుత్విముచే ధకారమునకు ధకారము—'ఉవధ్' అని యుండగా:-

553. థో థే లోపః 8.3.13

థో లోపః స్యాత్ థే పరే.

ధకారము పరముగ నున్నపుడు ధకారమునకు లోపము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే మొదటి ధకారము లోపింపగా 'ఉవధ' అని యున్నది.

554. సహివహారోదవర్ణస్య 6.3.112

అనయోరవర్ణస్య ఓత్ స్యాత్ ధరోపే. ఉవోథ, ఉహే, వోథా.

అవాక్షీత్	అవోథామ్	అవాక్షః
అవాక్షీః	అవోథమ్	అవోథ
అవాక్షమ్	అవాక్ష్య	అవాక్ష్య.
అవోథ	అవక్షేతామ్	అవక్షత
అవోథాః	అవక్షేథామ్	అవోథ్యమ్
అవక్షీ	అవక్ష్యహి	అవక్ష్యహి

అవక్ష్యత్, అవక్ష్యతి.

ఇతి భాషా దయః.

‘ధ్రువోపే పూర్వస్య దీర్ఘోజః’నుండి ‘ధ్రువోపే’ అనువర్తించును. ధకార లోపము కలిగినపుడు సహవహాతువుల అవర్ణమునకు ఓకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఓకారము చేయగా ‘ఉవోధ’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఆత్మనేపదమున లిట్టు కిత్తు గాన ద్విత్వమును బాధించి మొదట సంప్రసారణ పూర్వరూపములు పదవ ద్విత్వసవర్ణ దీర్ఘములు రాగా- ఊహే, ఊహాతే, ఊహారే; ఊహిషే, ఊహాథే, ఊహిధ్యే; ఊహే, ఊహివహే, ఊహిమహే-అను రూపము లగును. ఇచట ‘ధ్యమ్’, ‘వహి’, ‘మహి’ లకు క్రాదినియ మముచే ఇదామము వచ్చినది.

బట్టు ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘వహోతా’ అని యుండగా ‘హో ధః’ (251) అను సూత్రముచే హకారమునకు ధకారము. తకారమునకు ధకారము (సూ-552) ప్థత్వముచే దానికి ధకారము. మొదటి ధకారమునకు లోపము (సూ-553). అకారమునకు ఓత్వము (సూ-554). ‘వోధా’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే వోధారో, వోధారః; వోధాని-వోధానే, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

లృటేనందు హకారమునకు ధత్వము; ధకారమునకు కకారము (సూ-551), సకారమునకు షత్వము చేయగా ‘వక్ష్యతి,’ ‘వక్ష్యతే’ ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట:- ‘వహాతు-వహాతామ్’ లట్:- ‘అవహాత్-అవహాత’ విధిలిట్:- ‘వహేత్-వహేత’ ఆశీర్లఁ:- ‘ఉహ్యేత్’ ‘వక్షీష్ట’. ఇచట పరస్మైపదము నందు ‘యాసుట్’ కిత్తు గాన వకారమునకు సంప్రసారణ వచ్చినది. (సూ-550). ఆత్మనేపదమున సీయుడాగమము చేసిన పదవ ధత్వ, కత్వ, షత్వములు వచ్చినవి.

బుజ్జినందు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘సిన్’ లోపింపదు. ధత్వ, కత్వ, షత్వములు వచ్చును. కషయోర్లోగే క్షః. తకారధకారధకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘రులో రులి’ అను సూత్రముచే (480) సిన్ లోపించును. హకారమునకు ధత్వము, తకారాదులకు ధకారము (సూ-552), ప్థత్వముచే ధకారము, ప్రథమధకారమునకు లోపము, ధాత్వవయవ మగు అకార మునకు ఓకారము వచ్చును. మూలమునందు చూపిన రూపములు సిద్ధించును. పరస్మైపదమున ‘వద, వ్రజ, హలస్తస్యాచః’ అను సూత్రముచే (461) వృద్ధి వచ్చును.

లృట్:- అవక్ష్యేత్-అవక్ష్యేత.

భాష్యములు సమాప్తమైనవి.

అథ అదాదిగణః

అద భక్షణే. 1.

555. అదిప్రభృతిభ్యః శవః 2.4.72

ఐక్ స్యాత్. అత్తి, అత్తః, అదన్తి; అత్సి, అత్థః, అత్థః; అద్ది, అద్వః, అద్భుః.

అదధాతువునకు భక్షించుట అని యర్థము. ఇది సాధారణముగ రాక్షసాదుల విషయమున ప్రయోగింపబడును. ఇది అనిట్యము.

“జ్యక్షత్రియార్థజ్ఞోతో యూని ఐగణీజ్ఞోః”నుండి “ఐక్”అనువర్తించును. అద మొదలగు ధాతువులకంటె పర మగు ‘శవ’కు ఐక్ వచ్చును.

అత్తి:- అదధాతువునకు లట్టునందు ‘తిప్’మొదలగు నాదేశములు చేర్చిన పిమ్మట ‘కర్తరి శవ’అను సూత్రముచే (389) ‘శవ’ దానికి ఈ సూత్రముచే లోపము. ‘అద్ + తి’అని యుండగా ‘ఖరి చ’అను సూత్రముచే (74) దకారమునకు తకారము. ‘అత్తి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘యోఽన్తః’ అను సూత్రముచే (391) యకారమునకు ‘అన్’అదేశము చేయగా ప్ర.బ.వ.మున ‘అదన్తి’అను రూప మగును. ఉ.పు.మున ‘ఖర్’ పరముగ లేకుండుటచే దకారమునకు చర్వము రాదు. ‘అద్ది’ ఇత్యాదిరూపము లుండును.

556. లిట్టన్యతరస్యామ్ 2.4.40

అదో ఘన వా స్యాత్ లిటి. జఘాన. ఉపధాలోపః.

‘అదో జ్యగ్ధ్యిర్గ్ధ్యిన్తికితి’ ‘బజ్జ్ ననోర్ఘ్నస్’ అను సూత్రములనుండి ‘అదః’ ‘ఘన’ అనువర్తించును. అదధాతువునకు లిట్టు పర మగునపుడు ‘ఘన్’అదేశము విశిష్టముగ వచ్చును.

౧౭కారము ఇత్సంజ్ఞకము. ‘ఘన్’ అదేశము చేసిన పిమ్మట ద్విత్యము, అభ్యాసకార్యము, ‘ఘ ఘన్ అ’అని యుండగా ‘కుహోశ్చుః’ అను సూత్రముచే (456) ఘకారమునకు యకారము. దానికి “అభ్యాసే చర్చ” అను సూత్రముచే (401) జ త్వము చేయగా జకారము. ‘అత ఉపధాయాః’ అను సూత్రముచే (457) అకారమునకు వృద్ధి ‘జఘాన’ అను రూపము (ప్ర.పు.వి.వ.) సిద్ధించును.

‘అతున్’ పరముగ నున్నపుడు ‘జఘన్ అతున్’ అని యుండగా, ‘అతున్ కిత్తు గాన “గమహనజనఘసాం లోపః క్షిత్వనజీ” అను సూత్రముచే (508) ఉపధాఅకారమునకు లోపము. “జఘన్ అతున్” అని యుండగా:-

557. శాని, వని, ఘనీనాబ్బ 8.3.60

ఇజ్జేకుభ్యాం పరస్మైషాం సస్య షః స్యాత్. మస్య చ ర్త్యమ్-
జక్షతుః, జక్షేః, జఘసిథ, జక్షఘః, జక్ష; జఘాస-జఘస, జక్షివ,
జక్షిమ. ఆద, ఆదతుః, ఆదుః.

‘సహేః సాడః సః’ “అపదాస్తస్యమూర్ధస్యః” అను సూత్రములనుండి ‘సః’ ‘మూర్ధస్యః’ అనుపదములు, ‘ఇజ్జోః’ అను సూత్రము అనువర్తింతును. ఇజ్జేకంబెను కవర్గముకంబెను పరమును, శాన్, వన్, ఘన్ ధాతువుల అవయవమును అగు సకారమునకు షకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు షత్వము, షకారమునకు “ఛౌ చ” అను సూత్రముచే (74) చర్త్యము (కకారము). ‘జక్షతుః’ అను రూపము సిద్ధించి వది. ‘కిత్’ అగు లిట్టు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఉపధాలోప, షత్వ, చర్త్యములు వచ్చును.

జఘసిథః- అదీ ధాతువునకు ‘ఘన్’ అదేశము లిట్, యజ్జీలందు మూత్రమే వచ్చును గాన దానికి ‘తాన్’ నందు ప్రయోగము లేదు. కావున ఇది ‘తాన్’ నందు ‘నిత్కానిట్’ అను ప్రసక్తి లేదు. అందుచే “అజన్తోకారవాన్వాయస్తాస్యనిట్ ఫలి వేదయమ్” అనునది దీని విషయమున వర్తింపదు గాన క్రాదినియమముచే విత్యముగ ఇదాగమము వచ్చి ‘జఘసిథ’ అను రూప మగును. ‘వ’ ‘మ’లు పర మగునపుడు గూడ ఈ విధముగనే నిత్యేదాగమముచే ‘జఘసివ, జఘసిమ’ అను రూపము లగును.

‘ఘన్’ అదేశము రాని పక్షమున ద్విత్వ, అభ్యాసకార్య, సవర్ణ దీప్తాదులచే “ఆద, ఆదతుః, ఆదుః” ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘థల్’ కు ధారద్వాజ వియమముచే ఇదాగమము వికల్పముగ రావలసి యుండగా:-

558. ఇడ త్త్యైర్తివ్యయతీనామ్ 7.2.60

అద్, యు, వ్యేజ్, ఏభ్యస్థిరో నిత్యమిట్ స్యాత్. ఆదిథ, అత్తా, అత్పృతి, అత్త-అత్తాత్, అత్తామ్, అదన్తు.

‘అచస్తాస్వత్తల్యనిబోనిత్యమ్’నుండి ‘థలి’ అనువర్తింతును. ఆద్ర్, ఋ, వ్యేజ్, ధాతువుల ‘థల్’కు నిత్యముగ ఇదాగమము వచ్చును. దీనిచే నిత్యముగ ఇదాగమము వచ్చి ‘అదిథ’ అను రూప మగును.

అత్తా:— అబ్దనందు ఇదాగమము రాదు గాన దకారమునకు చర్తముచే తకారాదేశము వచ్చి ‘అత్తా’ అను రూప మైనది. ఇట్లే లృబ్దనందు ‘అత్సృతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్టునందు ‘శప్’కు ‘యక్’ దకారమునకు యథా ప్రాప్తముగ చర్తము చేయగా “అత్తు-అత్తాత్, అత్తామ్, అదన్తు.” ఇత్యాదిరూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘అద్ హి’ అని యుండగా..

559. హుధుల్భృహేః 6.4.101

హోర్లుల నేభ్యశ్చహేర్ధిఃస్యాత్. అద్ధి-అత్తాత్, అత్తమ్, అత్త. అదాని, అదావ, అదామ.

‘హు’ ధాతువుకంటెను, యలన్తధాతువులకంటెను పరమైన ‘హి’కి ‘ధి’ వచ్చును.

‘అద్’ అనునది యలన్తధాతువు గాన ఈ సూత్రముచే ‘హి’కి ‘ధి’ ఆదేశము చేయగా ‘అద్ధి’ అను రూప మైనది. ఉత్తమపురుషమున ‘అదుత్త మన్య ఏద్య’ అను మాత్రముచే (420) ఆదాగమము చేయగా “అదాని అదావ అదామ” అను రూపము లైనవి.

అదధాతువు అజాదిధాతువు గాన లజ్ అబ్దలందు “అడజాదీనామ్” అను సూత్రముచే (446) ఆదేశము, లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున “అడత్” అని యుండగా:..

560. అదః సర్వేషామ్ 7.3.100

అదః పరస్య అపృక్తసార్వధాతుకస్య అబ్ స్యాత్ సర్వమతేన. ఆదత్. అత్తామ్, అదన్; ఆధః, అత్తమ్, అత్త; ఆఏమ్, అద్వ, అద్మ. అద్యాత్, అద్యాతామ్, ఆద్యైః. అద్యాత్ - అద్యాస్తామ్ - అద్యానుః.

‘గుణోఽపృక్తే’ ‘తురుస్తశమ్యమః సార్వధాతుకే’ “అద్ గార్గ్యగాల వయోః” అను సూత్రమునుండి ‘అపృక్తే’ ‘సార్వధాతుకే’ ‘అద్’ అనువర్తిం

దేశము. 'అఘసత్' అను రూప మగును. అఘసత్, అఘసతామ్, అఘసన్: అఘసః, అఘసతమ్, అఘసత; అఘసమ్. అఘసావ, అఘసామ.

'అృజ్' నందు ఆదాగమాదులు వచ్చి 'అత్యృజ్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

2. హన ధాతువునకు హింసించుట నడచుట అని అర్థము. ప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'శవ్' కు లక్ వచ్చి 'హన్తి' అను రూపము సిద్ధించును.

562. అనుదాత్తోపదేశ, వనతి, తనోత్పాదీనామనునానికి తోఁగి యుల్కితి 6.4.37

అనునాసికాన్తానామేషాం వనతేశ్చ లోపః స్యాత్; యులాదా కితి జీతి పరే. యమి, రమి, నమి, గమి, హని, మన్యతయోఽనుదాత్తోపదేశాః. "తను, క్షణు, క్షీణు, ఋణు, తృణు, ఘృణు, బను, మను" తనోత్పాదయః. హతః, ఘ్నున్తి, హంసి, హథః, హథ; హన్మి, హన్వః, హన్యః. జఘాన, జఘ్నుతుః, జఘ్నుః.

'అనునాసిక' అనునది లుప్తప్రస్థంతమగుపదము. అనునాసికాంతము లగు అనుదాత్తోపదేశధాతువులకును, వనధాతువునకును, తనోత్పాదులకును యులాది యగు క్రిత్తు గాని జీత్తు గాని యైన ప్రత్యయము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

అలోన్యపరిభాషచే (21) ఈలోపము అంత్య మగు అనునాసికవర్ణము నకు వచ్చును. అనుదాత్తోపదేశధాతువులు వెనుక "ఉచ్చాదనైః" ఇత్యాది వాక్యములచే చూపబడినవి. వాటిలో అనునాసికాంతములు యమ్, రమ్, సిమ్, గమ్, హన్, మన్ ధాతువులు, తన్, క్షణ్, క్షీణ్, ఋణ్, తృణ్, ఘృణ్, బన్, మన్ అనునవి తనోత్పాదులు. ప్రకృతమున 'హన్' ధాతువు అనునాసికాంత మగు అనుదాత్తోపదేశధాతువు. 'లిప్', 'సిప్', 'మిప్' భిన్నము లగు ప్రత్యయము లన్నియు "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) జీత్తులు. అందుచే ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'హన్ తిన్' అని యుండగా నకారమునకు లోపము- 'హతః' అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమపురుషబహువచనమున హన్ అన్తి అని యుండగా "గమ, హన, జన, ఖన, ఘసాం, లోపః క్షిత్తనజీ" అను సూత్రముచే (508) ఉపధా అకారము నకు లోపము- 'హన్ అన్తి'. "హో హన్తేర్జ్ఞేన్నేఘ" అను సూత్రముచే (288).

ఇచట హకారమునకు నకారము పరముగ నున్నది గాన కవర్గము-అంతరతమ్యముచే హకారము-వచ్చి 'ఘ్ను'ని అను రూపము సిద్ధించును. 'హ్ను'ని:- 'హన్' సి' అని యుండగా "నశ్చావదా న్తస్య యులి" అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము వచ్చినది. హఠః, హఠ-యలదిజీత్వృత్యయములు పరముగ నున్నవి గాన అనునాసికవర్ణలోపము. జఘాన:- లిట్, తిప్, ఇల్, ద్విత్వ. అభ్యాసకార్యములుచేసిన. పిదప "హ హన్ అ" అని యుండగా 'కుహో' క్కుః' అను సూత్రముచే (456) అభ్యాసహకారమునకు యుకారము; దానికి "అభ్యాసే చర్చ" అను సూత్రముచే (401) జత్వముచే జకారము- 'జహన్ అ', జీత్తు అగు 'ఇల్' (అ) పరముగ నున్నది గాన 'హో హ న్తేర్ జ్జన్నేషు' అను సూత్రముచే (288) హకారమునకు కవర్గీయ హకారము; 'అత ఉపదాయాః' అను సూత్రముచే (457) ఉపదాభూత మగు ఆకారమునకు వృద్ధి- 'జఘాన' అను రూపము సిద్ధించినది.

"జఘ్నుః", "జఘ్నుః"- అభ్యాసహకారమునకు 'కుహో' క్కుః' అను సూత్రముచే (456) కుత్వము చేయగా యుకారము. దానికి "అభ్యాసే చర్చ" అను సూత్రముచే (401) జత్వము-జకారము. "గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్విత్వనడి" అను సూత్రముచే (608) ఉపదాలోపము- 'జహన్ అతున్' అని యుండగా "హో హ న్తేర్ జ్జన్నేషు" అను సూత్రముచే (288) హకారమునకు కుత్వముచే యుకారము- "జఘ్నుః" అను రూప మగును. ఇట్లే 'జఘ్నుః' అను దాని ప్రక్రియ కూడ ఉండును.

'థల్' కు ఖారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'జహన్ ఇ థ' 'జహన్ థ' అని యుండగా.

583 అభ్యాసాచ్చ 7.3.55

అభ్యాసాత్ పరస్య హస్తేః హస్త్య కుత్స్వం స్యాత్. జమనిథ- జమన్థ, -జఘ్నుః, జఘ్ను; జఘ్ను; జఘాన-జఘన, జఘ్నివ, జఘ్నిమ. హస్తా. హనిష్కతి. హస్తు-హతాత్, హతామ్, ఘ్నుస్తు.

"హో హ న్తేర్ జ్జన్నేషు", "చజోః కు ఘిణ్యతోః" అను సూత్రముల నుండి 'హః' 'హస్తేః' 'కు' అనువర్తించును. అభ్యాసముకంటె పర మగు హనధాతుహకారమునకు కుత్వము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే హకారమునకు కుత్స్వముచే మకారము- 'జఘనిథ' 'జఘన్థ' అను రూపము లగును.

'జఘాన'- 'జఘన':- 'జబుత్తమో వా' అను సూత్రముచే (458) జీత్స్వము వైకల్పికము గాన జీత్స్వపక్షమున 'అదో జ్ఞాతి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి. 'హో హస్తేర్జ్ఞాన్యేషు' అను సూత్రముచే (288) రెండవ హకారమునకు కుత్స్వముచే మకారము జీత్వాభావపక్షమున పై సూత్రము ప్రవర్తింపదు గాన 'అభ్యాసాచ్చ' అను సూత్రముచే (563) కుత్స్వము.

'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే ఇదాగమము నిత్యము. హస్తా:- లుట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హన్' తా' అని యుండగా 'నశ్చాప దాస్తస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము. దానికి మరల "అనుస్వారస్య యయి వరసవర్ణః" అను సూత్రముచే (79) వరసవర్ణ మగు నకారము. 'హస్తా' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇవట "ఏకాద ఉపదేశే సుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477) ఇదాగమవిషేదము.

లృబ్ లృజ్ లందు "ఋద్ధనోః స్యే" అను సూత్రముచే (500) ఇదాగ మము. 'హనిష్వతి' 'అహనిష్వత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'హన్తు':- లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హన్తా' అనునపుడువలె అనుస్వారపరసవర్ణములు. 'హతాత్', 'హతామ్':- 'తాతజ్' 'తామ్'లు పర మగునపుడు 'హన్' తాత్ "హన్ తామ్" అని యుండగా 'అనుదాత్తోపదేశ'- ఇత్యాది సూత్రముచే (562) నకారరోపము. ఘ్నన్తు:- ఉపదారోపకుత్వాదులు 'ఘ్నన్తి' యందు పఠె నుండును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'హన్' సి' అని యుండగా "సేర్హ్యపిచ్చ" అను సూత్రముచే (417) 'హి' ఆదేశము. 'హన్ హి' అని యుండగా:-

564 హస్తేర్జ్ఞ 6.4.36

హాపరే.

'శాహా' నుండి 'హా' అనువర్తిండును. హన్ దాతువునకు 'హి' పర మగునపుడు 'జ' అనునది ఆదేశముగ వచ్చును.

దానిచే 'హన్' కు 'జ' ఆదేశము రాగా 'జహి' అను రూపము సిద్ధించినది.

‘అప్పున్’:- ‘అహన్ అన్’ అని యుండగా గమహనిత్యాదిసూత్రముచే (508) ఉపధాలోపము. ‘అహన్ అన్’ ఇపుడు హకారమునకు నకారము పరముగ నున్నది గాన “హోహన్తేర్జ్జేన్నేపు” అను సూత్రముచే (288) కుత్వము (ఘకారము). తకారమునకు సంయోగా న్తలోపము. ‘అప్పున్’ అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘సిప్’ పర మగునపుడు గూడ ‘తిప్’ పరమైనపుడు వలె రూపసిద్ధి యగును. ఉత్తమపురుషమున విశేషకార్య మేదియు లేదు.

విధిలిజ్:- హన్యాత్, హన్యాతమ్, హన్యః; హన్యాః, హన్యాతమ్, హన్యాతః; హన్యామ్, హన్యావ, హన్యామ.

566. ఆర్ధధాతుకే 2.4.35

ఇత్యధికృత్య.

567. హనోవధలిజీ 2.4.42

హనో వధ ఇత్యాదేశః స్యాత్ ఆర్ధధాతుకే లిజీ.

568. లుజీ చ 2.4.43

వధాదేశోఽదస్త్యః. ఆర్ధధాతుకే ఇతి విషయసప్తమి. తేనార్ధధాతుకోవదేశే అదస్త్యాత్ అతో లోపః- వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్. అవధీత్, అహనిష్యత్.

‘ఆర్ధధాతుకే’ అధికారము. హనధాతువునకు ఆర్ధధాతుకలిజ్ విషయమగు నపుడు అనగా హనధాతువునకు ఆర్ధధాతుకలిజ్ చేర్చవలసి యున్నపుడు—వధ అను నాదేశము వచ్చును. (568) ఆర్ధధాతుక మగు టాజ్ చేర్చవలసి యున్నపుడు గూడ వధాదేశము వచ్చును. ఇచట విహిత మగు ‘వధ’ ఆదేశము ఆదంతము. అనగా చివరి ఆకారము ఇత్సంజ్ఞః ము కాదు.

‘ఆర్ధధాతుకే’ అనునపుడు సప్తమి విషయసప్తమి. అధికరణసప్తమి కాదు. అధికరణసప్తమి యైనచో ఆర్ధధాతుకలిజ్ లేక టాజ్ పర మగునపుడు వధాదేశము వచ్చును అను నర్థము చెప్పవలసి యుండును. అనగా ఈ ఆర్ధధాతుకము చేర్చిన పిమ్మటనే వధాదేశము వచ్చును గాన అది చేర్చు సమయమునకు ఆచట ‘వధ’ అనునది ఉండదు. ‘హన్’ అనునదియే యుండును, అట్లు కార విషయసప్తమిని గ్రహించి ఆర్ధధాతుకము విషయమైనపుడు—అనగా ఆర్ధధాతుక

మును చేర్చవలసి యున్నపుడు, దానిని చేర్చుటకు పూర్వమే—వధాదేశము వచ్చు నని అర్థము గ్రహించినచో అర్థధాతుకము చేర్చు నరికి 'వధ' అదేశము వచ్చి యుండును. కావున ఇప్పుడు అర్థధాతుకోపదేశకాలమున అదంత మగు 'వధ' అనునది ఉన్నది గాన దాని అకారమునకు 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) లోపము చేయుటకు వీలగును.

'వధ' అదేశము అకారాంత మని, అంగీకరించి, దానికి 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) లోపము వచ్చుటకై 'అర్థధాతుకే' అనునది విషయ సప్తమి యని వ్యాఖ్యానించునావశ్యకత లేకుండుటకై 'వధ' అనుదానిలోని చివరి అకారము ఇత్సంజ్ఞక మని గ్రహించినను గ్రహింపవచ్చును. అట్లు చేయుటచే ఆశీర్లిజ్జీనందు దోష మేదియును ఉండదు. కాని 'అజ్' నందు చిక్కు వచ్చును. అప్పుడు 'వధ' అనునదియే అదేశ మగును గాన 'అతో హలాదేర్ల హోః' అను సూత్రముచే (459) ఉపధా అకార మగు వకారోత్తరవర్తి అకారమునకు వైక ల్పికవృద్ధి రావలసి యుండును. తన్నివృత్తికై 'వధ' అనుదానిని అకారాంత మని అంగీకరించి దానికి లోపము చేసినచో వృద్ధి సూత్రము ప్రవర్తింపవలసి నపుడు అకారలోపమునకు "అచఃపరస్మిన్ పూర్వవిధౌ" అను సూత్రముచే (699) స్థానివచ్చావము చేయుటచే వకారోత్తరవర్తి అకారము ఉపధ కాదు గాన వృద్ధి రాదు. 'వధ' అనునది అకారాంతదేశ మని చెప్పుటకు ఇదియే ప్రయోజనము.

ఆశీర్లిజ్జీనందు వధాదేశము చేయుటచే "వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్, వధ్యానుః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

అజ్జీనందు వధాదేశము, సిచ్, అకారలోపము—“అవధ్ న్ త్” అని యుండగా 'వధ్' అనునది ఇప్పుడు ఏకాచ్ఛ మైనను ఉపదేశకాలమున అనేకా చ్ఛము గాన "ఏకాచ ఉపదేశేన సుదాత్తాత్" అను, ఇడాగమనిషేధము ప్రవర్తిం పదు గాన 'సిచ్' కు ఇడాగమము వచ్చును. పైన చూపిన విధముగ అకారలోప మునకు స్థానివచ్చావముచే వృద్ధి రాదు. "అవధీత్, అవధిష్టామ్, అవధిషుః, అవధీః, అవధిష్టమ్, అవధిష్ట; అవధిషమ్, అవధిష్వ, అవధిష్మ" అను రూపము లగును.

యు మిశ్రణామిశ్రణయోః. 3.

569. ఉతో వృద్ధిరుక్తి హలి 7.3.89

అగ్నిషయే ఉతో వృద్ధిః పితి హలాదౌ సార్వధాతుకే, న త్వభ్య

స్తస్య. యోతి, యుతః, యువన్తి; యోషి, యుథః, యుథః; యోమి, యువః, యుమః, యుయావ, యవితా. యవిష్యతి యాతు-యుతాత్. అయోత్, అయుతామ్. అయువన్, యుయాత్- ఇహ ఉతో వృద్ధిర్నః; భాష్యే “జీచ్చ పిన్నః పిచ్చ జీన్నః”. ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. యుయాతామ్, యుయుః, యూయాత్, యూయాస్తామ్, యూయాసుః. అయాపీత్. అయవిష్యత్.

‘యు’ధాతువునకు కలియునట్లు చేయుట, విడదీయుట అని యర్థములు.

“నాభ్యస్తస్యాచి సార్వధాతుకే” స్పంది ‘అచి’ అనునది తప్ప మిగిలిన పదములు అనువర్తించును. ‘ఐక్’ అనునది అభావరూపము గాన, అది పరమగుట అసంభావ్యము గాన, ‘ఐకి’ అనుదానికి ‘ఐక్’ విషయ మైపుడు అను అర్థము. పకారేకమును, హలాదియు నగు సార్వధాతుకము పరమగునపుడు, ఐగ్విషయమున, (ఐక్ వచ్చెడు సందర్భమున) ఉకారమునకు వృద్ధి వచ్చును. అభ్యస్తసంజ్ఞక మగు ధాతువునకు మాత్రము రాదు.

తివ్, సివ్, నివ్,లు పితృవ్యధాతుకములు గాన యుధాతువునకు ఇవి పరమగునపుడు, గుణమ్ము బాధించి ఈ సూత్రముచే వృద్ధి వచ్చును. ఇతరప్రత్యయములకు జీర్ణద్భావముచే అచట కూడ గుణము రాదు. ‘యోతి’ ‘యుతః’ ఇత్యాదిరూపము లైనవి ‘యువన్తి’ అనునపుడు “అచి శ్చుధాతుభ్రువాంయ్యో రియజవజౌ” అను సూత్రముచే (199) ఉపజాదేశము.

‘లిట्’ ప్రథమపురుష ‘జల్’ పరమగునపున వృద్ధి అవాదేశములచే ‘యుయావ’ అను రూపము, ఉర్తమపురుష ‘జల్’ నందు జీత్త్యము వైకల్పికము గాన తదభావపక్షమున గుణఅవాదేశములు వచ్చుటచే ‘యుయావ’ ‘యుయవ’ అను రూపవ్యయమును ఉండును. ‘కిత్’ ప్రత్యయములందు గుణనిషేధము ప్రవర్తించుటచే ఉపజాదేశము వచ్చును. ఈ ధాతువు ‘ఉద్యోదన్తైః’ అను శ్లో. మున సంగ్రహింపబడినది గాన ఉదాత్తోపదేశము - సేట్యము. కావున ‘థల్’, ‘వ’, ‘మ’లయ దు ఇకాగమము వచ్చును. “యుయావ, యుయువతుః, యుయుపుః; యుయువిథ, యుయువథుః, యుయువ; యుయావ-యుయవ, యుయువివ, యుయువిమ,” అను రూపము లగును.

లబ్, ల్యబ్' లంధు ఇడాగమ, గుణ, అవాదేశాదులచే 'యవితా' 'యవిష్కృతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్టునందు "యౌతు-యుతాత్, యుతామ్, యువన్తు, యుహి-యుతాత్, యుతమ్, యుత; యవాని, యవావ, యవామ" అను రూపము లగును.

'యౌతు':- ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తు' ఉన్నపుడు అది పకారే త్కము గాన వృద్ధి వచ్చినది. 'తాతజ్' ఆదేశము జీర్తు గాన వృద్ధి లేదు. 'యుతాత్' అను రూప మైనది. యుహి:- 'సిప్' స్థానమున వచ్చిన 'హి', 'అపిత్' గాన పై సూత్రముచే వృద్ధి రాలేదు. "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) జీర్వద్యావము వచ్చుటచే గుణము కూడ రాదు. ఉత్తమ పురుషమున "అడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) ఆడాగమము వచ్చినది. దానికి పిత్త్య మున్నను, అది హలాది కాదు గాన వృద్ధి రాదు. గుణ అవాదేశములచే 'యవాని' ఇత్యాదిరూపములు వచ్చినవి.

'లజ్' నందు 'తిప్' 'సిప్' లు పర మగునపుడు వృద్ధి వచ్చును. 'మిప్' 'అమ్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట అది అజాది యైనది గాన వృద్ధి రాదు. "అయౌత్, అయుతామ్, అయువన్: అయౌ:, అయుతమ్, అయుత; అయవమ్ (గుణావాదేశములు), అయువ, అయుమ".

విధిలిజ్జనందు యుయాత్, యుయాతామ్, యుయు: యుయా:, యుయాతమ్, యుయాత; యుయామ్, యుయావ, యుయామ" అను రూపము లగును. యాసుబ్ 'తిప్' కు ఆగమముగ వచ్చినను దానికి జీత్త్యము విధింపబడుటచే ఆ జీత్త్యముపిత్త్యమును బాధించును. అనగా ఇచట తిప్, సిప్, మిప్, లకు జీత్త్యమే గాని పిత్త్య ముండదు. ఈ విషయమునే భాష్యకారులు "జీచ్చసిన్న, పిచ్చ జిన్న" ('జీత్' 'పిత్' కాదు, 'పిత్' 'జీత్' కాదు) అని స్పష్టికరించి యున్నారు. అందుచే తిబాదులందు పై సూత్రముచే వృద్ధి రాదు.

ఆశ్రిజ్జనందు 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్ధీర్ఘ:' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చి యూయాత్, యూయాస్తామ్, యూయాసు:, యూయా:, యూయాస్తమ్, యూయాస్త: యూయాసమ్, యూయాస్య, యూయాస్య" అను రూపము లగును.

లజ్జనందు “సివి వృద్ధిః పరస్మైవదేషు” అను సూత్రముచే (488) ‘వృద్ధియు, ఆవాదేశము వచ్చి “అయావీత్, అయావిష్టామ్, అయావిషుః, అయావీః, అయావిష్టమ్, అయావిష్ట; అయావిషమ్, అయావిష్వ, అయావిష్వ” అను రూపము లగును.

లృజ్జనందు ఇడాగమ, గుణ, ఆవాదేశములచే “అయవిష్వత్” ఇత్యాది రూపము లగును.

యా ప్రాపణే. 4. యాతి, యాతః, యాన్తి. యయా. యాతా, యాస్యతి. యాతు. అయాత్, అయాతామ్.

‘యా’ధాతువునకు పొందించుట (వెళ్ళుట) అని అర్థము. ‘లట్’నందు శబ్దముచే “యాతి, యాతః, యాన్తి; యాసి, యాథః, యాథ; యామి, యావః, యామః” అను రూపము లగును.

లుట్:- యయా, యయతుః యముః; యయథ-యయాథ, యయథుః, యయ; యయా, యయవ, యయమ.

యయా:- ద్విత్వఅభ్యాసకార్యప్రాస్థములు (స్కా-399) చేసిన పిమ్మట ‘యయా అ’ అని యుండగా ‘అత జౌ ణలః’ అను సూత్రముచే (491) ‘జౌ’ అని జౌకారము. వృద్ధి- ‘యయా’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘అతున్’ మొదలగు అశాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు “అతో లోప ఇటి చ” అను సూత్రముచే (492) ఆకారలోపము వచ్చును. అనిట్లు అగు అజంతధాతువు గాన భావద్వాజ నియమముచే ‘థర్’నందు ఇద్వికల్పము—‘యయిథ-యయాథ’ అను రూప ద్వయ మగును. ఇడాగమము వచ్చినపుడు “అతో లోప ఇటి చ” అను సూత్ర ముచే (492) ఆకారలోపము. ఇడభావపక్షమున ‘థర్’ హలాదిగ నుండును గాన లోపప్రసక్తి లేదు.

ఇది అనిధాతువు గాన ‘లుట్, ‘లృట్’, లందు ‘యాతా’ ‘యాస్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘లోట్’నందు శబ్దము చేసిన పిమ్మట ‘యాతు - యాతాత్, యాతామ్, యాన్తు’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లజ్జనందు అడాగమాదులు చేసిన పిమ్మట “అయాత్, అయాతామ్” ఇత్యాది రూపము లగును. ప్రథమపురుషబహువచనమున ‘అయా యి’ అని యుండగా:-

570. లజః శౌకభూచునస్త్వైవ 3.4.111

అదంతాత్ పరస్య లజో యేర్జన్ వా స్యాత్. అయుః, అయాన్. యాయాత్, యాయాతామ్, యాయుః, యాయాత్, యాయాస్తామ్, యాయాసుః. అయాసీత్. అయాస్యత్.

‘యేర్జన్’ ‘అతః’ అను సూత్రములు అనువర్తించును. ఆదంతధాతువు కంటె పర మగు లజ్ కు ఆదేశ మైన ‘ఝి’కి ‘జన్’ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘జన్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట, “ఉన్యపదాంతాత్” అను సూత్రముచే (495) పరరూపము చేయగా ‘అయుః’ అను రూపము, ‘జన్’ రాని పక్షమున, అస్తాదేశము, ఇకారలోపము, సంయోగాంతరలోపము చేయుటచే ‘అయాన్’ అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషాదులలో విశేషకార్య మేది యును లేదు.

విధిలిజ్:- యాయాత్, యాయాతామ్, యాయుః, యాయాః, యాయా తమ్. యాయాతః, యాయామ్, యాయావ, యాయామ.

ఆశీర్లజ్:- యాయాత్, యాయాస్తామ్ యాయాసుః, యాయాః, యాయా స్తమ్, యాయా స్తః, యాయాసమ్, యాయాస్య, యాయాస్య.

‘ఐజ్’ నందు ‘యమరిమనమాతాం సక్చ’ అను సూత్రముచే (498) ధాతువు నకు ‘సక్’ ఆగమము, ‘సిచ్’ కు ఇడాగమము వచ్చి ‘సిచ్’ లోపాదులచే ‘అగ్గాసీత్’ ఇత్యాదిరూపముల వలె ‘అయాసీత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘ల్యజ్’ నందు ‘అయాస్యత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

వా గతి గన్తనయోః. 5. భా దీప్తి. 6. ప్లా శౌచే. శ్రా పాకే 8. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. 9. ప్యా భక్షణే 10. రా దానే. 11. లా ఆదానే. 12. దావ్ లవనే. 13. పా రక్షణే. 14. భ్యా ప్రకథనే 15. అయం అర్ధ ధాతుక ఏవస్రయోక్తవ్యః. విద జ్ఞానే. 16.

‘వా’ మొదలగు ఆకారాంతధాతువుల రూపములు యాధాతురూపముల వలె నుండును.

5, వా ధాతువునకు నడచుట, సూచించుట అని అర్థములు. వాత్తి, వవౌ, వాతా. వాస్యతి. వాతు. అవాత్, అవుః-అవాన్. వాయాత్. వీయాత్, అవాసీత్. అవాస్యత్.

6. 'భా'దతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము. భాతి, బభౌ, భాతా, భాస్యతి, భాతు, అభాత్, అభుః-అభాన్, భాయాత్, భాయాత్, అభాసీత్, అభాస్యత్.

7. 'ష్టా'దతువునకు స్నానముచేయుట అని అర్థము. "దాత్వాదేః షః సః" అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకారము. షకారము పోవుటతో "నిమిత్తపాయే నై మిత్తికస్యాప్యపాయః" అను న్యాయముచే తన్నిమిత్తక మగు ఇత్వము కూడ పోయి 'స్నా' అనునది యుండును. ఇది సంయోగాదిదాతువు గాన అశీరిజ్జనండు 'వాన్యన్య సంయోగాదేః' అను సూత్రముచే (497) ఏత్వ వికల్పముచే 'స్నేయాత్' "స్నాయాత్" అను రూపద్వయము సిద్ధించును. 'శ్రా', 'ద్రా', 'ప్సా'దతువులందు కూడ ఇట్లే రూపద్వయ ముండును. స్నాతి, సస్నా, స్నాతా, స్నాస్యతి స్నాతు, అస్నాత్, స్నాయాత్ స్నేయాత్-స్నాయాత్, అస్నాసీత్, అస్నాస్యత్.

8. 'శ్రా'దతువునకు వండుట అని అర్థము. శ్రాతి, శశ్రా, శ్రాతా, శ్రాస్యతి, శ్రాతు, అశ్రాత్, శ్రాయాత్, శ్రేయాత్ - శ్రాయాత్, అశ్రా సీత్, అశ్రాస్యత్.

9. 'ద్రా'దతువునకు చెదగ ప్రవర్తించుట అని అర్థము. ద్రాతి, దద్రా, ద్రాతా, దాస్యతి, ద్రాతు, అద్రాత్, ద్రాయాత్, ద్రేయాత్ - ద్రాయాత్, అద్రాసీత్, అద్రాస్యత్.

10. 'ప్సా'దతువునకు తినుట అని అర్థము. ప్సాతి, పప్సా, ప్సాతా, ప్సాస్యతి, ప్సాతు, అప్సాత్, ప్సాయాత్, ప్సేయాత్ - ప్సాయాత్, అప్సాసీత్, అప్సాస్యత్.

11. 'రా'దతువునకు ఇచ్చుట అని అర్థము. రాతి, రరా, రాతా, రాస్యతి, రాతు, అరాత్, రాయాత్, రాయాత్, అరాసీత్, అరాస్యత్.

12. 'లా'దతువునకు దీసికొనుట అని అర్థము. లాతి, లలా, లాతా, లాస్యతి, లాతు, అలాత్, లాయాత్, లాయాత్, అలాసీత్, అలాస్యత్.

13. 'దాప్'దతువునకు ఖండించుట అని అర్థము. దాతి, దదౌ, దాతా, దాస్యతి, దాతు, అదాత్, దాయాత్, దాయాత్, అదాసీత్, అదాస్యత్.

‘దాధాఘ్యదావ్’ అను సూత్రమున (6.16) ‘దావ్’ ధాతువునకు ఘనసంజ్ఞ నిషిద్ధము గాన ఆశీరిగ్జీనందు ‘ఏరిజీ’ అను సూత్రముచే (493) ఏత్వము రాలేదు.

14. ‘పా’ ధాతువునకు రక్షించుట అని అర్థము. ‘ఏరిజీ’ అను సూత్రమునందును (493) ‘‘గాతిస్థాఘపాఘభ్యః పరస్మైవదేషు’’ అను సూత్రమునందును (441) భ్యాదిగణమునందలి పాధాతువును మాత్రమే గ్రహించుటచే ఆశీరిగ్జీనందు ఏత్వము, ఐజ్జనందు ‘సివ్’కు లోపము రాదు. పాతి, పపా, పాతా. పాస్యతి, పాతు, అపాత్, పాయాత్, పాయాత్, అపాసీత్. అపాస్యత్.

15. ‘భ్యా’ ధాతువునకు చెప్పుట అని అర్థము. ఇది సార్వధాతుము లందు మాత్రమే (లబ్, లోబ్, లజ్, విధిలిజ్) ప్రయోగింపబడును. భ్యాతి, భ్యాతు, అభ్యాత్, భ్యాయాత్.

16. ‘విక’ ధాతువునకు తెలిసికొనుట అని అర్థము. అనిద్ధాతువులలో గణింపబడిన ధాతువు విదాదిగణమునకు చెందిన దగుటచే ఇది సేట్యము.

571. ఎదో లభో వా 3.4.83

వేత్తేర్లటః పరస్మైవదానాం ఇలాదయో వా స్యుః. వేద, విదతుః, విదుః; వేత్త, విదతుః, విద; వేద, విద్వ, విద్మ, పక్షే, వేత్తి. విత్తః, విదన్తి.

‘‘పరస్మైవదానాం ఇలతుసుస్థలథునఇల్వమాః’’ అను సూత్రము అనువర్తించును. విదధాతువునకు పరమైన లట్టునకు ఆదేశముగ వచ్చిన పరస్మైపదప్రత్యయములకు ‘ఇల్’ మొదలగు ఆదేశములు విల్వముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇలాద్యాదేశములు చేర్చగా ‘వేద’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇచ్చట తిబాదులకు ఇలాదులు వచ్చినను ఇది లిట్టు కాకుండుటచే ద్విత్వాభ్యాసకార్యదులకు గాని, ఆర్థధాతుముకాకుండుటచే ఇదాగమమునకు గాని ప్రసక్తి లేదు. ఇలాదులు రాని పక్షమున ‘‘వేత్తి, విత్తః విదన్తి; వేత్తి, విత్తః, విత్త; వేద్మి, విద్వః, విద్మః’’ అను రూపము లగును.

572. ఉషవిదజ్ఞాగృభ్యోన్యతరస్యామ్ 3.1.38

ఏభ్యో లిటి ఆమ్ వా స్యాత్. విదేరదన్తప్రతిజ్ఞానాత్ ఆమి న గుణః. విదాజ్చకార. వివేద. వేదితా. వేదిష్యతి.

“కాన్ ప్రత్యయాదామమ న్నే⁹ లిటి”నుండి ‘అమ్’ ‘లిటి’ అనువ ర్తించును. ఉష్. విద్, జాగృధాతువులకంటె లిట్టు పర మైపుడు ‘అమ్’ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ ఆమ్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప “కృజ్ఞాను ప్రయుజ్యతే లిటి” అను సూత్రముచే (474) ‘కృభ్యస్’ ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును. ‘అమ్’ చేర్చిన పిమ్మట ‘పుగ న్తల మూపధస్య’చ’ అను సూత్రముచే (453) గుణము రావలసి యున్నది. కాని ‘విద’ ధాతువును ఆకారాంతముగ అంగీకరించి ఆ అకారమునకు “అతో లోపః” అను సూత్రముచే (472) లోపము చేయుటచే బుప్త మగు ఆ అకారమునకు స్థానివద్భావముచే ‘విద్’ లోని ఇకారము లమూపధము కాదు గాన గుణము రాదు. ‘విదాజ్ఞాకార’ ‘విదామృభూవ’ ‘విదామాస’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘అమ్’ రాని పక్షమున ‘వివేద, వివిదతుః, వివిదుః; వివేదిథ, వివిదధుః, వివిద; వివేద, వివిదివ, వివిదిమ’ అను రూపము లగును. బుట్, ల్భట్టులందు ‘వేదితా’, ‘వేదిష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

• 573. విదాజ్కర్వన్త్విత్త్వన్త్రతరస్యామ్ 3.1.41

వేత్తేర్లోటి ఆమ్, గుణాభావో, లోటో బుక్, లోడ న్తకరోత్యను ప్రయోగశ్చ వా నిపాత్యతే. పురుషవచనే న వివక్షితే.

ఈ సూత్రము ‘విదాజ్కర్వన్త్’ అను రూపమును వికల్పముగ నిపాతించు చున్నది. ‘విదాంకుర్వన్త్’ అనునది ప్రథమపురుషబహువచనరూప మైనను ఇట్టి ‘అమ్’ ప్రత్యయాదులతో గూడిన రూపము ప్రథమపురుషబహువచనమునందు మాత్రమే వచ్చు నను నియమము లేదు. అనగా లోట్టునందు అన్ని పురుషము లందును, అన్ని వచనములందును ఇట్టి రూపము బుండును.

విద్ ధాతువునకు లోట్టు పర మగునపుడు, ‘అమ్’ గుణమురాకుండుట, ‘లోటో’కు లోపము, ‘లోటో’ అంతమునందు గల ‘కృజ్’ ధాతువునకు అనుప్రయో గము ఈ సూత్రముచే నివారితమగుచున్నవి.

ఈ విధముగ ప్రథమపురుషైకవచనమున “విదామ్⁹ తి” అని యుండు నపుడు ‘శప్’ రావలసి యుండగా:-

574. తనాదికృచ్చ్యో డః 3.1.79

తనాదేః కృషశ్చ డః ప్రత్యయః స్యాత్ శపోఽపవాదః. విదా జ్కరోతు.

తనాదులకును 'కృజ్' ధాతువునకును 'ఉ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'శవ్' కు అపవాదము గాన దానిని బాధించి వచ్చును. 'విదామ్ కృ ఉ తి' అని యుండగా 'ఉ' అనునది ఆర్తధాతుకము గాన అది పరముగా నున్నపుడు ఋకారమునకును, 'తి' సార్వధాతుకము గాన అది పరముగా గల ఉకారమునకు 'సార్వధాతుకార్తధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము. 'ఏరుః' అను సూత్రముచే (413) 'తి' యందలి ఇకారమునకు ఉకారము. "విదామ్ కరోతు" అని యుండగా 'నశ్చాపదాంతస్య యులి' అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అను స్వారము; 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' అను సూత్రముచే (79) అను స్వారమునకు పరసవర్ణ మగు జకారము వచ్చి 'విదాజ్కరోతు' అను రూపము సిద్ధించును.

'తు' కు 'తాతజ్' ఆదేశము చేసిన పక్షమున 'విదాజ్కరుతాత్' అని యుండగా:-

575. అత ఉత్ సార్వధాతుకే 6.4.10

ఉప్రత్యయాంతస్య కృజ్ అత ఉత్సార్వధాతుకే క్షి తి. విదాజ్కరుతాత్, విదాజ్కరుతామ్, విదాజ్కర్వన్తు; విదాజ్కరు: విదాజ్కరవాణి. అపేత్, అపితైమ్, అపిదుః.

'ఉతశ్చ ప్రత్యయాదనంయోగపూర్వాత్' నుండి 'ఉతః' 'ప్రత్యయాత్' అనువర్తించును. 'కిత్' గాని 'జిత్' గాని అయిన సార్వధాతుకము పర మగు నపుడు ఉప్రత్యయాంత మగు 'కృజ్' ధాతువునకు సంబంధించిన హ్రస్వఅకారమునకు హ్రస్వఉకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇదట 'తాతజ్' 'జిత్' అగు సార్వధాతుకము గాన కకారోత్తరవర్తియగు అకారమునకు ఉకార మాదేశముగ వచ్చి "విదాజ్కరుతాత్" అను రూప మగును. 'తామ్' మొదలగునవి కూడ "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) జీప్తుగాన ఈ సూత్రముచే ఉకారము వచ్చి 'విదాజ్కరుతామ్' 'విదాజ్కర్వన్తు' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'విదాజ్కరు అన్తు' అని యుండగా యతాదేశము వచ్చినది.

'పేర్హ్యపిచ్చ' అను సూత్రముచే (417) 'సిప్' స్థానమున వచ్చిన 'హి' 'అపిత్' గాన 'జిత్' అగును. అందుచే ఉకారము వచ్చును. 'ఉతశ్చ ప్రత్యయా

దనంయోగపూర్వాత్" అను సూత్రముచే (506) 'హి'కి లోపము. 'విదాఙ్కారు' అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషమున "అడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) వచ్చిన ఆదాగమము 'పిత్' గాన దానికి 'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రముచే (503) జీత్వము లేదు అందుచే అకారమునకు ఉకారము రాదు. 'విదాఙ్కారు' అని అని యుండగా ఉకారమునకు గుణము, అవాదేశము చేయ 'విదాఙ్కర' వాణి' అను రూప మగును. ఇట్లే ద్వివచనబహువచనములందు ప్రక్రియ యుండును.

'అమ్'ప్రత్యయాదులు రాని పక్షమున అదధాతువునందు వలె "వేత్తు - విత్తాత్, విత్తామ్- విదన్తు; విద్ధి-విత్తాత్, విత్తమ్- విత్త; వేదాని, వేదావ, వేదామ" అను రూపము లగును.

ఉత్తమపురుషమునందు 'అడుత్తమస్య పిచ్చ' అను సూత్రముచే (420) వచ్చిన ఆదాగమము 'పిత్' గాన (జీత్వము లేకుండుటచే) "పుగన్తలమూప ధస్య చ" అను సూత్రముచే (463) గుణము వచ్చినది.

అవేత్:- లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అవేద్ త్' అని యుండగా "హల్ జ్యాది" సూత్రముచే (119) 'త్'కు లోపము. దకారమునకు 'వాపసానే' అను సూత్రముచే (146) వైకల్పికచర్తము చేయగా 'అవేత్' 'అవేద్' అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

అవిత్తామ్:- ద్వివచనమున అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీర్వద్భావముచే గుణము రాలేదు

అవిదుః:- "సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ" అను సూత్రముచే (449) 'యి'కి 'జన్' ఆదేశము చేయగా 'అవిదుః' అను రూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అవేద్' అని యుండగా హల్ జ్యాదిసూత్రముచే (119) సకారలోపము చేసిన పిమ్మట 'అవేద్' అని యుండగా:-

576. దశ్చ 8.2.75

ధాతోర్ధస్య పదాన్తస్య సిపి పరే రుర్వా. అవే:- అవేత్. విద్యాత్. విద్యాతామ్; విద్యాస్తామ్. అవేదీత్, అవేదిష్యత్. అస భువి 17. అస్తి.

'పదస్య' అధికారము. "సిపిధాతోరుర్వా" అను సూత్రము అమవర్తించును. 'సిప్' పు మగునపుడు పదాంతము నందలి ధాత్వవయవదకారమునకు 'రు'వికల్పముగ వచ్చును.

ఇవట యిష్ట మగు 'సివ్' స్థానివద్భావముచే పరముగ మన్నది గాన దకారమునకు రుత్వము వికల్పముగ వచ్చి 'అవే' అను రూపము, అది రావి పక్షమున 'అవేత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ లజ్నందు— "అవేత్-ద్, అవిత్తామ్, అవిదుః; అవేః-అవేత్, అవిత్తమ్, అవిత్తః; అవేదమ్, అవిద్వ, అవిద్భు" అను రూపము లగును.

విధిలిజ్ః- విద్యాత్, విద్యాతామ్, విద్యుః; విద్యాః, విద్యాతమ్, విద్యాతః; విద్యామ్, విద్యావ, విద్యామ్. ఆశ్శీరిజ్ః- విద్యాత్, విద్యాస్తామ్, విద్యానుః; విద్యాః, విద్యాస్తమ్, విద్యాస్తః; విద్యాసమ్, విద్యాస్వ, విద్యాస్మ. యజ్ః- అవే దీత్, అవేపిష్ఠామ్, అవేదిః; అవేదీః, అవేదిష్ఠమ్, అవేదిష్ఠః; అవేదిషమ్, అవే దిష్వ. అవేదిష్మ. లృజ్జనందు 'అవేదిష్మత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

17. 'అన్'ధాతువునకు ఉండుట అని అర్థము. లట్ ప్రథమపురుషైకవచ నమున 'శవ్'కు యక్ చేసిన పిమ్మట 'అన్తి'అను రూపము సిద్ధించును.

577. శ్చసోరల్లోపః 6.4.111

శ్చస్య అస్తేశ్చ అతో లోపః సార్వధాతుకే కితి, జీతి, స్తః, సన్తి; అసి, స్థః, స్థ; అస్మి, స్వః, స్మః.

'అత ఉత్ సార్వధాతుకే' నుండి "సార్వధాతుకే" "గమహనజనఖన మసాం లోపః క్షిత్వనజీ" నుండి 'క్షితి'అనువర్తింతును. 'కిత్'గాని 'జీత్'గాని యగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు 'శ్చమ్'ప్రత్యయ, 'అన్' ధాతువులకు చెందిన ఆకారమునకు లోపము వచ్చును.

'శ్చమ్'ప్రత్యయాకారలోపమునకు 'రున్ఠః'ఇత్యాదులు ఉదాహరణము. ప్రత్యుత్తమున ద్వివచనబహువచనప్రత్యయము లన్నియు "సార్వధాతుకమపీత్." అను సూత్రముచే (503) జీక్తులు గాన 'స్తః' 'సన్తి' 'స్థః' 'స్థ' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించినవి. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అన్ సి' అని యుండగా "కానస్త్వోర్లోపః" అను సూత్రముచే (408) అన్ధాతునకారమునకు లోపము వచ్చుటచే 'అసి' అను రూపము సిద్ధించినది.

578. ఉపసర్గప్రాదుర్భావస్త్యైచ్ఛవరః 8.3.87

ఉపసర్గేణః ప్రాదుసశ్చాస్తేః సస్య షో యకారేఽచి చ పరే. నిష్ఠాత్. ప్రనిషన్తి. ప్రాదుఃషన్తి. యచ్ఛవరః కిమ్; అభిస్తః.

‘అపదా న్తస్య మూర్ధస్యః’నుండి ‘మూర్ధస్యః’, ‘ఇణ్కోః’నుండి ‘ఇణ్’ ‘సహేః సాదః సః’నుండి ‘సః’అనువర్తించును. ఉపసర్గావయవ మగు ఇణ్ కంటెను, ‘ప్రాదున్’ అనుదానికంటెను పరమైన అన్ధాతువుయొక్క సకారము నకు యకారముగాని అచ్చు గాని పరముగ నున్నపుడు షత్వము (మూర్ధస్యము) వచ్చును.

ఉదా:- నిష్ఠ్యాత్. ‘స్థ్యాత్’అనునది అసధాతువిధిలిజ్ రూపము. ఇచట ఉపసర్గేణ ఇకారము దీనికంటె పరముగ నున్న సకారమునకు యకారము పరముగ నున్నది గాన షత్వము వచ్చి ‘నిష్ఠ్యాత్’ అను రూపము అయినది. ‘ప్రనిషన్తి’అను రెండవ ఉదాహరణమున సకారమునకు అచ్చగు అకారము పరముగ నున్నది. ‘ప్రాదుఃషన్తి’—ఇచట ‘ప్రాదున్’ అను అవ్యయమునకు పరముగ నున్న అసధాతు సకారమునకు అచ్చ పరముగ నున్నది గాన షత్వము వచ్చినది.

‘యచ్చరః’ అని చెప్పుటచే—అనగా యకారము గాని ‘అచ్’ గాని సకారమునకు పరముగ నుండవలె నని చెప్పుటచే—“అభిస్తః” అనునపుడు సకారమునకు యకారము గాని, ‘అచ్’ గాని పరముగ లేదు గాన షత్వము రాలేదు.

579. అస్తేర్భూః 2.4.52

ఆర్ధధాతుకే. బభూవ భవితా. భవిష్యతి. అస్తు-స్తాత్; స్తామ్, నస్తు.

‘సః స్వార్ధధాతుకే’నుండి ‘ఆర్ధధాతుకే’అనువర్తించును. ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు ‘అన్’ధాతువునకు ‘భూ’అను ధాతువు ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి లిట్, యిట్, లృట్, ఆశ్శిరిజ్, యజ్, లృజ్జి లందు అసధాతురూపములు భూధాతురూపముల వలె నుండును. అనగా ఈ లకారములలో అసధాతువునందు భూధాతురూపములే ప్రయోగింపబడును.

లోట్టునందు ప్రథమపురుషైశ్చవచనమున శబ్దయక్తుచే ‘అస్తు’ అను రూపము. తాతజ్ ఆదేశము వచ్చిన పక్షమున, అది జిత్తు గాన అకారలోపము (సూ-577) ‘స్తాత్’ అను రూప మగును. ఇట్లే ప్రథమపురుషద్వివచనవిహ వచనములందును, మధ్యమపురుషద్వివచనవిహవచనములందును ‘సార్వధాతుక మపిత్’అను సూత్రముచే (503) జీత్వము వచ్చును గాన అకారలోపము. ‘స్తాత్’ ‘నస్తు’ ‘స్తమ్’ ‘స్త’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సివ'కు. 'హి'అదేశము చేసిన పిదప 'అన్ హి' అని యుండగా "హరుర్హ్యోహేర్హిః" అను సూత్రముచే (559) 'హి'కి 'ధి' రావలసి యున్నది. కాని రాబోవు సూత్రము పర మగుటచే దానిని బాధించి ముందుగ ప్రవర్తించును.

580. ఘ్నసోరేద్ధావఖ్యాసలోపశ్చ 6.4.119

ఘోరస్తేశ్చ ఏత్వం స్యాద్ హౌ పరే అభ్యాసలోపశ్చ. ఏత్వస్య అసిద్ధత్వాద్ హేర్హిః. శ్నసోరిత్యల్లోపః, తాతజ్జోపక్షే ఏత్వం న, పరేణ తాతజా బాధాత్. ఏధి-స్తాత్, స్తమ్. స్త. అసాని, అసావ అసామ. అసీత్, అస్తామ్, అసన్. స్యాత్, స్యాతామ్. స్యుః, భూయాత్. అభూత్, అభవిష్యత్.

ఇట్ గతౌ 18. ఏతి, ఇతః

ము సంజ్ఞ క దాతువులకును, అసదాతువులకును 'హి' పర మగునపుడు ఏకారము, అభ్యాసలోపము వచ్చును.

సూ సూత్రముచే ఏత్వము, అలోన్త్య పరిభాషనముసరించి (సూ-21) అంత్య సకారమునకు వచ్చును. 'అ ఏ హి' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే విహిత మగు ఏకారము 'అసిద్ధవదత్రాభాత్' అను సూత్రముచే (565) అసిద్ధము గాన 'హి' అనునది సకారరూపములుకంటె పరముగ నుండును. అందుచే 'హి' కి 'ధి' అదేశము. 'హి' అపిత్ గాన, 'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రముచే (503) జీత్వము సిద్ధించును గాన, 'శ్నసోరల్లోపః' అను సూత్రముచే (577) అకారలోపము - 'ఏధి' అనురూపము సిద్ధించును.

ఏత్వవిధాయకసూత్రముకంటె (580) "తుహ్యోస్తాతజ్జాశ్యన్యతర స్యామ్" అను సూత్రము (414) పరము గాన 'హి'కి ముందుగ తాతజా దేశము వచ్చును. అది వచ్చిన పిదప 'హి' లేదు గాన ఏత్వము రాదు. 'స్తాత్' అను రూపమే యగును.

ఉత్తమపురుషమున "అదుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) విహితమగు ఆదాగమము 'పిత్' గాన జీత్వము లేదు. అందుచే అకార లోపము రాదు. 'అసాని, అసావ, అసామ' అను రూపములు సిద్ధించును.

లజ్ ప్రథమపురుష మధ్యమపురుషైక వచనములందు 'అ అన్ త'

‘ఆ అన్ న’ అని యుండగా ‘త్’ ‘న్’ అను నవి అవ్యుత్తహలు గాన “అన్తి
సివో వృత్తే” అను సూత్రముచే (447) ఈడాగమము చేయగా ‘అసీత్’ ‘అసీః’
అను రూపములు సిద్ధించినది. ద్వివచనాదులందు ధాత్వకారము “శ్చసౌర
ల్లోపః” అను సూత్రముచే (557) లోపించినను ఆడాగమసంబంధి యగు
ఆకార ముండును. “అసీత్, అస్తామ్, ఆసన్; ఆసీః, అస్తమ్, అస్తః;
అసమ్, అస్య, ఆస్య.”

విధిలిజ్ నందు యాసుడాగమము జీత్తు గాన ఆకారలోపము వచ్చి
“స్యాత్, స్యాతామ్, స్యుః, స్యాః స్యాతమ్, స్యాత, స్యామ్. స్యావ
స్యామ్” అను రూపము లగును.

18. ‘ఇత్’ ధాతువునకు వెళ్ళుట అని యర్థము. ఇకారము ఇత్సంజ్ఞ
కము. పితృము గల తివ్, సివ్, మివ్ లు పర మగునపుడు శబ్దాత్ చేసినపిమ్మట
‘సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః’ అను సూత్రముచే (390) గుణము వచ్చి ‘ఏతి,
‘ఏషి’. ‘ఏమి’ అను రూపము లగును. ద్వివచనాదులందు జీత్తముచే
గుణము రాదు. ‘ఇతః’ ఇత్యాది రూపము లగును.

ప్రథమపురుష బహువచనమున ‘ఇ అన్తి’ అని యుండగా “అచిక్ష్ను
ధాతుభ్రువాం య్యౌరియజావజౌ” అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశము
రావలసి యుండ :-

581. ఇజౌ యజౌ 6.4.81

అజాదౌ ప్రత్యయే పరే. యన్తి

‘అచిక్ష్నుధాతుభ్రువాం...’ నుండి ‘అచి’ అనువర్తింతును. అజాది ప్రత్య
యము పర మగునపుడు ‘ఇత్’ ధాతువునకు యజాదేశము వచ్చును.

ఇది ఇయజాదేశమునకు ఆవవాదము. దానిచే ఇకారమునకు యకారా
దేశము చేయగా ‘యన్తి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇకరరూపములలో
కార్యవిశేష మేదియును లేదు. ఏతి, ఇతః, యన్తి. ఏషి, ఇథః, ఇథ,
ఏమి, ఇమః. ఇమః. లిట్ ప్రథమపురుషైవచనమున ద్విత్వారులు చేసిన
పిమ్మట ‘ఇ ఇ అ’ అని యుండగా రెండవ ఇకారమునకు ‘అచో జ్ఞేతి’ అను
సూత్రముచే (182) వృద్ధి; ఆయాదేశము- ‘ఇ అయౌ’ అని యుండగా

582 అభ్యాసస్యాసవర్ణే 6.4.78

అభ్యాసస్యేవరోవర్ణ యౌ రియజావజౌస్త్తోఽసవర్ణేఽచి. ఇయాయ.

“అవి శ్చుదాతుభ్రువాం యోగియజావజౌ ‘నుండి ‘అవి’ ‘యోగి’ ‘ఇదా జావజౌ” అనువర్తించును. అభ్యాసకు చెందిన ఇవర్ణోవర్ణములకు అసవ్యమగు ‘అచ్’ పర మగునపుడు ‘ఇయజ్’ ‘ఉవజ్’ అదేశములు వచ్చును.

ఇచట ‘ఇ’ అనునది అభ్యాసకు సంబంధించిన ఇకారము. దానికి ‘అ’ అను అసవర్ణమగు అచ్చు పరముగ నున్నది. కావున ఈ సూత్రముచే ఇయజ్ దేశము చేయగా ‘ఇయాయ’ అనురూపము సిద్ధించినది. ప్రథమపురుషుని ద్వీవచనమున ద్విత్యాదులు చేసిన పిమ్మట ‘ఇ ఇ అతున్’ అని యుండగా “అనంయోగ్లిట్ కిత్” అను సూత్రముచే (454) కిత్త్యము వచ్చును గాని గుణము రాదు. ‘ఇణ్’ యణ్’ అను సూత్రముచే (581) యణాదేశము ‘ఇఘ్ అతున్’ అని యుండగా :-

583 దీర్ఘ ఇణః కితి 7.4.69

ఇణోఽభ్యాసస్య దీర్ఘః స్యాత్ కితి లిటి. ఈయతుః, ఈయుః ఇయయిథ-ఇయేథ. ఏతా. ఏష్యతి. ఏతు. ఐత్, ఐతామ్. ఆయన్ ఇయాత్. ఈయాత్.

‘అత్రోఽభ్యాసస్య’ ‘వ్యథో’ లిటి అను సూత్రములనుండి ‘అభ్యాసస్య’ ‘లిటి’ అనువర్తించును. కిత్తు అగు లిట్టు పర మగునపుడు ఇణ్ ధాత్వభ్యాసమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

పైన చూపిన విధముగ ద్వీవచనబహువచనములందు లిట్టు కిత్తు గాన దీర్ఘము వచ్చును. ‘ఈయతుః’ ‘ఈయుః’ అను రూపములు సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘ఇ ఇ థ’ అని యుండగా ‘థల్’ ‘పిత్’ గాన గుణము వచ్చి ‘ఇ ఏథ’ అని యున్నది. ఇణ్ ధాతువు అజంత మగు అనిష్టాతువు గాన భారద్వాజనియమముచే ‘థల్’ కు వైకల్పిక ఇడాగమము వచ్చును ఇడాగమ పక్షమున ‘ఐ ఏ ఇథ’ అని యుండగా ఏకారమునకు అయాదేశము — ‘ఇ అఘ్’ ఇథ్ — అభ్యాసఇకారమునకు ఇయణాదేశము (సూ-582) — ‘ఇయయిథ’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ఇట్’ రానిపక్షమున ‘ఇ ఏ థ’ అని యుండగా ఇయణాదేశముచే ‘ఇయేథ’ అను రూప మగును. ద్వీవచనబహువచనములందు ‘యణ్’ దీర్ఘములచే ‘ఈయతుః’ ‘ఈయుః’ అను రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున ‘ఇల్’ కు జీత్త్యవికల్పముచే వృద్ధి అయాదేశములు, గుణ అయాదేశములు చేయగా ‘ఇయాయ’ ‘ఇయయ’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

చును. 'వ' 'మ'లకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చి 'ఈయివ' 'ఈయిమ' అను రూపము లగును. బట్లొట్టులందు 'ఏతా' 'ఏష్వతి' ఇత్యాది రూపము లగును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

లోటః: ఏతు-ఇతాత్, ఇతామ్, యన్తు; ఇహి-ఇతాత్, ఇతమ్-ఇతః; అయాని, అయావ, అయామ్. 'తాతజ్' జీత్తు గాన అది పర మగునపుడు గుణము రాలేదు; అట్లే 'హి' 'అపిత్' గాన జీవ్యద్భావ ముండుటచే గుణము రాలేదు. ఉత్తమపురుషమునందు వచ్చిన ఆడాగమము 'పిత్' గాన గుణనిషేధము వర్తింపదు. గుణము, అయాదేశము చేయగా 'అయాని' 'అయావ' 'అయామ్' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

ఐత్: అజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆడాగమము ఇకారలోపాదులు చేసిన పిమ్మట 'అ ఇ త్' అని యుండగా 'అటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి—'ఐత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున పై విధముననే 'ఐతామ్' అను రూపము సిద్ధించును. తహవచనమున 'యి'కి 'అన్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'ఇ అన్' అని యుండగా 'ఇణో యణ్' అను సూత్రముచే (581) యజాదేశము. 'యే అన్' అని యుండగా 'అసిద్ధవద్రాభాత్' అను సూత్రముచే (585) ఈ యజాదేశము అసిద్ధము గాన నిది అజాదిభాతు వగుటచే ఆడాగమము వచ్చును. సంయోగాంతలోపముచే తకారము లోపింప 'అయన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఉత్తమపురుషైకవచనమునందు గూడ అజాది ప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'అయన్' అను దానియందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. 'అయమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు గూడ ప్రక్రియ పూర్వోక్తవిధముగనే యుండును. "ఐత్, ఐతామ్ అయన్; ఐః, ఐతమ్, ఐతః; అయమ్, ఐవ, ఐమ.

విధిలిజ్జనందు 'యాసుట్' జీత్తు గాన గుణము లేదు. "ఇయాత్, ఇయాతామ్, ఇయుః; ఇయాః, ఇయాతమ్, ఇయాతః; ఇయామ్, ఇయావ, ఇయామ్" అను రూపము లగును.

అశీర్లిజ్జనందు "అకృత్సాన్వదాతుకయోర్దీర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చి "ఈయాత్, ఈయాస్తామ్, ఈయాసుః; ఈయాః, ఈయాస్తమ్, ఈయాస్తః; ఈయాసమ్, ఈయాస్వ, ఈయాస్మ" అను రూపము లగును.

584. ఏప్రిల్ 7.4.24

ఉపసర్గాత్ పరస్య ఇతోఽఞ్ అప్య అర్ధధాతుకే కితి లిజి. నిరియాత్. “ఉభయత ఆశ్రయణే నాన్తాదివత్” — అభీయాత్. అణః కిమ్; సమేయాత్.

‘ఉపసర్గాత్’స్వఃపాతేః నుండి ‘ఉపసర్గాత్’ ‘ప్రప్యః’, ‘కేఽణః’ నుండి ‘అణః’. ‘అయజ్’ యిక్తి తినుండి కితి అనుపదైకి దేశము అనువర్తించును. “అర్ధధాతుకే” అను పదము ఈ సూత్రములోనికి అనువర్తించుటకు అవకాశము లేకుండుటచేతను, ‘కిత్ లిజ్’ అనుటచేతనే అర్ధధాతుకలిజ్ అను నర్థము వచ్చుచుండుటచేతను వృత్తియందు ‘అర్ధధాతుకే’ అను పాఠము ప్రామాదిక మని బాలమనోరమాకారుడు వ్రాసి యున్నాడు. ‘కిత్’ అగు ‘లిజ్’ పర మగునపుడు ఉపసర్గకంటె పరమును ‘ఇజ్’ ధాతుసంబంధియు అగు ‘అణ్’ కు ప్రాప్త్యము వచ్చును.

‘నిర్ + ఈయాత్’ — నిరియాత్ అని యుండగా, ‘కిదాశిషి’ అను సూత్రము (484) ననుసరించి ‘అశ్రిజ్’ కి త్తు గాన, అది పరముగ నున్నపుడు ‘నీర్’ అను ఉపసర్గకంటె పరముగ నున్న ఈకారమునకు ప్రాప్త్యము వచ్చి, ‘నిరియాత్’ అను రూపము సిద్ధించును.

‘అభి + ఈయాత్’ అని యుండగా సవర్ణ దీర్ఘ సందిచే ‘అభీయాత్’ అని యగును. అనగా, ఉపసర్గకు సంబంధించిన ఇకారమునకును, ఇజ్ ధాతువునకు సంబంధించిన ఈకారమునకును ఏకాదేశముగ ఈకారము వచ్చి యున్నది. కావున ‘అన్తాదివచ్చ’ అను సూత్రము (41) ననుసరించి ఈ ఏకాదేశరూప ఈకారమును ‘అభి’ అను ఉపసర్గకు అంతావయవముగను ‘ఇజ్’ ధాతువునకు అద్యవయవముగను గ్రహించుటకు అవకాశ మున్నది. ఇచట పూర్వాంతవద్భావమును మాత్రము గ్రహించినచో ‘అభి’ అనునది ఉపసర్గ యగును. అపుడు ఇజ్ ధాతు సంబంధి యగు ‘అణ్’ ఉండదు. పరాదివద్భావమును మాత్రము గ్రహించినచో ‘ఈయాత్’ అనునది అశ్రిజ్ రూప మైవది. మిగిలిన ‘అభి’ అనునది ఉపసర్గ కాజాలదు. అందుచే పూర్వాంతవద్భావమును పరాదివద్భావమును రెండింటిని గ్రహించి ‘అభి’ అను ఉపసర్గకంటె పర మగు ‘ఈయాత్’ లోని ఇజ్ ధాత్వవయవ ఈకారమునకు ప్రాప్త్యము వచ్చు వని చెప్పవలసి యుండును. కాని “పూర్వాంతవద్భావము పరాదివద్భావము రెండును గ్రహింప వలసి నున్నపుడు అంతాదివద్భావము ప్రవర్తించదు” అను పరిభాష ననుసరించి ఇట్టి స్థలములలో అంతా

దివద్భావసూత్రమును ప్రవర్తింపజేయకూడదు. అందుచే 'అభీయాత్' అను నపుడు హ్రస్వము రాదు.

హ్రస్వము 'అణ్'కు వచ్చు నని చెప్పబడినది. అందుచే "సమ్ + అ + ఈయాత్" అనునపుడు ఆకారఈకారములకు గుణముచే 'సమేయాత్' అని యుండగా, ఇవట 'సమ్' అను ఉపసర్గకంటె పరమైన ఏకారము 'అణ్' కాదు గాన దానికి హ్రస్వము (ఇకారము) రాలేదు. గ్రహణకసూత్రము తక్కు ఇతరస్థలములలో అణ్ ప్రత్యాహారము మొదటి ఇకారముతోడనే అని వెనుకచెప్పబడినది. అందుచే ఏకారము అణ్ కాదు.

585. ఇణ్ గా లుటి 2.4.45

'గాతిస్థా' - ఇతి సిచో లుక్ - అగాత్. ఐష్యత్. శీజ్ స్వప్నే. 18.

'లుజ్' పరమగునపుడు 'ఇణ్' ధాతువునకు 'గా' అను నాదేశము వచ్చును.

'అడజాదీనామ్' అను సూత్రముచే (446) ఆదాగమము చేయుటకు పూర్వమే 'గా' ఆదేశము వచ్చును. అప్పుడు అజాదిధాతువు లేదు గాన అదాగమము మాత్రమే వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అగాన్' అని యుండగా 'గాతిస్థా' ఇత్యాదిసూత్రముచే (441) 'సిచో'కు లోపము. 'అగాత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ సిజ్ లోపముచే "అగాత్, అగాతామ్, అగుః; అగాః, అగాతమ్, అగాతః; అగామ్, అగావ, అగామ" అను రూపము లగును.

ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అతః' అను సూత్రముచే (491) 'ఝి'కి 'జాన్' ఆదేశము; 'ఉన్యవదంతాత్' అను సూత్రముచే (495) ఆకారమునకు పరరూపము చేయగా 'అగుః' అను రూపము సిద్ధించినది.

ల్పజ్ః - ఐష్యత్, ఐష్యతామ్, ఐష్యన్; ఐష్యః, ఐష్యతమ్. ఐష్యతః; ఐష్యమ్, ఐష్యావ, ఐష్యామ

18. 'శీజ్' ధాతువునకు నిర్దించుట అని అర్థము. ఇది సేటము. జీత్తు గాన ఆత్మనేపదము. అందుచే 'త' మొదలగు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును అవి అపిత్ సార్వనామకములు గాన జీత్తము వచ్చుటచే గుణము వచ్చుటకు అవకాశము లేకుండుటచే క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

586. శీజః సార్వధాయకే గుణః 7.4.21

‘క్తి చ’ ఇత్యస్యాపవాదః. శేతే, శయాతే.

సార్వధాయకప్రత్యయములు పర మగునపుడు శీజోధాతువునకు గుణము వచ్చును.

ఇది ‘క్తి చ’ అను సూత్రమునకు అపవాదము గాన దానిని బాధించు గుణము వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున శప్లుక్ చేసిన పిమ్మట సూత్రముచే గుణము చేయగా ‘శేతే’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనమున ‘శీ ఆతామ్’ అని యుండగా ఆకారమునకు గుణము అయాదేశము ‘శయాతామ్’ అని యుండగా ‘అమ్’ రూప మగు టిక్తి “టిక ఆత్ నేపదానాం” ఛేరే” అను సూత్రముచే (511) ఏత్వము— ‘శయాతే’ అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున ‘యై’ కు ‘ఆత్మనేపదేష్వనతః’ అను సూత్రముచే (527) ఆత్ ఆదేశము. టిక్తి ఏకారము. ధాతువునకు గుణము (సూ-586) — “శేతే అత్తే అని యుండగా:-

587. శీజోరుటౌ 7.1.7

శీజః పరస్య రూదేశస్య అతో రుడాగమః స్యాత్.

శేరతే; శేషే, శయాదే. శేధ్యే; శయే. శేవహే, శేమహే. శిశ్యే, శిశ్యాతే, శిశ్యరే. శయితా. శయిష్యతే. శేతామ్, శయాతామ్, శేరతామ్. అశేత, అశయాతామ్, అశేరత. శయిత, శయియాతామ్, శయిరన్. శయిశీష్ట. అశయిష్ట. అశయిష్యత.

‘యో నైః’ ‘అదభ్యస్తాత్’ అను సూత్రములనుండి ‘యై’ ‘అత్’ అను వర్తించును. ‘శీజో’ ధాతువుకంటె పరమును ‘యై’ కు ఆదేశముగ వచ్చినదియు శీనగు ఆకారమునకు రుడాగమము వచ్చును.

రుడాగమము టిక్తి గాన ఆకారమునకు అద్యవయవముగ వచ్చి ‘శేరతే’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

శిశ్యే:- ‘లిట స్తరుయోరేశిరేచ్’ అను సూత్రముచే (516) లిటకు ఏక్, ధాతువుకు ద్విత్వము. ‘శీ శీ నీ’ అని యుండగా, అభ్యాసకు హ్రస్వము

(సూ-399); రెండవ ఈకారమునకుయజాదేశము- 'శిశ్యే'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇరరరూపములందు గూడ విశేషకార్యము లేవియు లేవు. “శిశ్యే, శిశ్యాతే, శిశ్యిరే. శిశ్యిషే, శిశ్యాథే, శిశ్యిధ్వే—ధ్వే; శిశ్యే, శిశ్యివహే, శిశ్యిమహే”.

ఈ ధాతువు సేక్ష్మ-ము గాన లట్. లృట్టులందు ఇడాగమ, గుణ, అయా దేశాలు వచ్చి 'శయితా' 'శయిష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్, లజ్జివిధిలిజ్జలందు లట్టునందు వలె గుణము (సూ-588), రూదేశికారమునకు రుడాగమము వచ్చును. “శేతామ్, శయాతామ్, శేరతామ్; శేష్వ, శయాథామ్, శేధ్వమ్, శయై, శయావహై, శయామహై.”. లజ్:- “అశేయత, అశయాతామ్, అశేరత: అశేథాః, అశయాథామ్, అశేధ్వమ్. అశయి, అశేవహి, అశేమహి”. విధిలిజ్:- శయీత, శయీయాతామ్, శయీరన్, శయీథాః, శయీయాథామ్, శయీధ్వమ్, శయీయ, శయీవహి, శయీమహి.

ఇట్లే ఆశ్లిజ్, లజ్, లృజ్జలందు గూడ విశేషకార్యము లేవియు లేవు. “శయిషీష్ట”, ‘అశయిష్ట’ “అశయిష్యత” ఇత్యాదిరూపము లగును

ఇజ్ అధ్యయనే. 19. ఇజికావధ్యువసర్గతో న వ్యభిచరతః. అధీతే, అధీయాతే, అధీయతే.

19. ఇజ్ ధాతువునకు చదువుట అని అర్థము. ‘ఇజ్’ ‘ఇక్’ ధాతువులు ‘అధి’ అను ఉపసర్గతోడనే ప్రయోగింపబడుచు గాని స్వకంఠముగ ప్రయోగింపబడవు. జీత్తు గాన ఆత్మనేపది.

అధీతే:- సవర్ణ దీర్ఘ సంధిచే ‘అధీతే’అను రూపము సిద్ధించినది. ‘ఆతే’ ‘అతే’ మొదలగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు “అచి క్షుధాతుభ్రువాం య్యోరియజువజౌ” అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశము వచ్చును. అపిత్ సార్వధాతుకమునకు జీద్యద్భావము వచ్చును గాన గుణప్రసక్తి లేదు మొదట ప్రక్రియ యంతయు పూర్తియై “ఇతే, ఇయాతే, ఇయతే” అను రూపములు నిష్పన్నమైన పిమ్మటనే ‘అధి’ ఉపసర్గ చేరును. “అధీతే, అధీయాతే, అధీయతే, అధీషే, అధీయాథే, అధీధ్వే, అధీయే, అధీవహే, అధీమహే.”

588 గాజ్ లిటి 2.4.49

ఇజో గాజ్ స్యాట్ లిటి. అధిజగే, అధిజగాతే, అధిజగిరే. అధ్యేతా, అధ్యేష్యతే, అధీతామ్, అధీయాతామ్, అధీయాతామ్, అధీష్య, అధీయాథామ్, అధీధ్యమ్, అధ్యయై అధ్యయావహై, అధ్యయావహై, అధ్యైత, అధ్యైయాతామ్, అధ్యైయత; అధ్యైథా; అధ్యైయాథామ్, అధ్యైధ్యమ్, అధ్యైయి. అధ్యైవహి, అధ్యైమహి. అధీయాత, అధీయాయాతామ్, అధీయారన్, అధ్యేషిష్ట.

‘ఇ జ శ్చ’ న్తుండి ‘ఇజి’ అను పదము అనువర్తించును. లిట్టు విపక్షిత మగునపుడు-అనగా లిట్టు చేర్చునున్నపుడు- ‘ఇజ్’ ధాతువునకు ‘గాజ్’ అను ఆదేశము వచ్చును.

అధిజగే :- ‘గాజ్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ద్విత్వము, అభ్యాసకు హ్రస్వము చుత్వము (సూ-458); ‘అతో లోప ఇటి చ’ అను సూత్రముచే (492) ఆకార లోపము. ‘త’కు ‘ఏత్’ ఆదేశము (సూ-516). ‘అధిజగే’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏత్, ఇరేచ్, ఆతే ఇత్యాది ప్రత్యయములు, క్రా2నియమము ననుసరించి ఇదాగమము వచ్చుచే సే, ధ్వమ్ మొదలగునవియు అజాదు లగును. ఈ విధముగ అన్ని ప్రత్యయములు అజాదు లగుటచే ఆకారలోపము వచ్చును. “అధిజగే, అధిజగాతే, అధిజగిరే, అధిజగిషే, అధిజగాథే. అధిజగిధ్యే, అధిజగే, అధిజగివహే, అధిజగిమహే.”

ఈ ధాతువు అనిటము గాన లిట్టులందు ‘అధ్యేతా’ ‘అధ్యేష్యతే’ ఇత్యాది రూపము లగును.

లిట్టునందు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘ఇయజ్’ ఆదేశ మగును. పిమ్మట ‘అధి’ ఉపసర్గేకముతో సవర్ణదీర్ఘసంధి యగును. ‘అధీతామ్’ ఇత్యాది రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైక పదనమున ‘అధి ఇ ఇ’ అని యుండగా ‘ఇట్’కు ఏత్వము (సూ-511)- ‘అధి ఇ ఏ’- ఆకాగమము (సూ-429). ‘అధి ఇ అ ఏ’- ఏకామనకు ఐకారము (సూ-522)- “అధి ఇ ఆ ఐ-ఆకారఐకారములకు వృద్ధి-‘అధి ఇ ఐ’. ఇకారమునకు గుణము-‘అధి ఏ ఐ’ అయాదేశము - ‘అధి అయై’. యజాదేశము - అధ్యయై అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వీపవన బహువచనములందు గూడ గుణ, అయాదేశ యజాదేశాదులచే 'అవ్యయావ హై' 'అధ్యయామ హై' అను రూపములు నిష్పన్నమగును.

అద్వైత :- లజ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున ఆడాగమము చేసిన పిమ్మట ఆడాగమసంబంధి యగు ఆకారమునకును ధాత్యవయవ మగు ఇకారమునకును 'అటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి. పిమ్మట ఉపసర్గయందలి ఇకారమునకు యజాదేశము. 'అద్వైత' అను రూపము సిద్ధించినది.

'ఆతామ్' అను అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు పరకార్యమగుటచే మొదట ఇయజాదేశము చేసిన పిమ్మట "అది ఆ ఇత్ ఆ తామ్" - ఇపుడు 'అటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి - "అది ఐత్ ఆతామ్" - యజాదేశము - 'అద్వైతాతామ్' అను రూప మగును. అజాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు రూపసిద్ధి ఇట్లే యుండును.

'అధీయాత' విధిలిజ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున 'అధి ఇ త', అని యుండగా 'లిజః సీయుట్' అను సూత్రముచే (524) సీయుడాగమము. 'సుట్ తిథోః' అను సూత్రముచే (526) తకారమునకు సుడాగమము. వీటి సకారములకు లోపము (సూ-429). 'లోపి వ్యోర్వలి' అను సూత్రముచే (431) యకారమునకు లోపము. 'అధి ఇ ఈత' అని యుండగా 'సీయుట్' అపిత్సార్వ ధాతుకము గాన జీఢ్యద్భావ ముండుటచే ఇయజాదేశము చేయగా 'అధీయాత' అను రూపము సిద్ధించినది.

అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు మాత్రము 'సీయుట్' యకారమునకు 'వల్' పరముగ లేకుండుటచే లోపము రాదు. "అధీయాయాతామ్" ఇత్యాది రూపము లగును. "అధీయాత, అధీయాయాతామ్, అధీయారన్, అధీయాథాః, అధీయాయాథామ్, అధీయాధ్వమ్, అధీయాయ, అధీయావహి, అధీయామహి.

'అధ్యేషీష్ట :- అశ్లిజ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున సీయుట్, సుడాగమ యలోప అర్ధధాతుకగుణ, షత్వ, పుత్వ యజాదేశాదులచే "అధ్యేషీష్ట" అను రూప మగును. ఇతరరూపములందు గూడ ఇట్లే ప్రక్రియ యుండును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు యాసుట్ యకారమునకు లోపము రాదు. "అధ్యేషీష్ట, అధ్యేషీయాస్తామ్, అధ్యేషీరన్, అధ్యేషీష్టాః, అధ్యేషీయాస్తామ్, అధ్యేషీధ్వమ్, అధ్యేషీయ, అధ్యేషీవహి, అధ్యేషీమహి.

589 విభాషా లుజ్ లృజ్ఞోః 2.4.50

ఇజ్ఞో గాజ్ వా స్యాత్.

‘ఇజశ్చ’ “గాజ్ లిటి” అను సూత్రములనుండి ‘ఇజః’ ‘గాజ్’ అను వర్తించును. ఐజ్, లృజ్ఞులు చేర్చవలసి యున్నపుడు ఇజ్ఞోధాతువునకు ‘గాజ్’ ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

‘ఐజ్’ చేర్చునున్నపుడు ఈ సూత్రముచే ‘గాజ్’ ఆదేశము చేసి పిమ్మట ఐజ్ ‘చ్చి’ ‘సిద్’లు చేర్చగా ‘అగాస్ త’ అని యుండగా.

590 గాజ్ కుటాదిభ్యోఽజ్ఞోనిత్ 1.2.1.

గాజోదేశాత్ కుటాదిభ్యశ్చ పరేఽజ్ఞోతః ప్రత్యయాః జీతః స్యుః.

గాజ్ కుటాదిభ్యః, ఆజ్ఞోత్, జీత్. ‘గాజ్’ ఆదేశము కలచెను. (కుటాది గణమునందలి) కుటాదిధాతువులకలచెను పర మగు జీత్ జీత్ భిన్న మగు ప్రత్యయము జీత్ అగును.

ఇవట ‘గా’ ఆదేశముకలచె పర మగు సిద్ (స్) జీత్ కాని ‘జీత్’ కాని కాదు అందుచే ఇది జీత్ అగును.

591 ఘు మా స్థా గా పా జహాతిసాం హలి 6.4.66

ఏషామాతః ఈత్ స్యాత్ హలాదా క్షితి ఆర్ధధాతుకే, అధ్య గీష్ట-అర్ధైష్ట, అధ్యగీష్టత-అర్ధైష్టత.

‘ఆర్ధధాతుకే’ అని అధికారము. ‘అతో లోప ఇటి చ’, ‘ఈద్యతి’, “అనుదాత్తోపదేశ వనతి తనోత్పాదీనా మనునాసికలోపో యులి క్షితి” అను సూత్రములనుండి ‘అతః’ ‘ఈత్’ ‘క్షితి’ అనువర్తించును. హలాదియు, క్షిత్తు గాని జీత్తుగాని అయిన ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు ఘుసంజ్ఞకము లగు ధాతువుల యొక్కయు, మా స్థా, గా, పా, హా (ఓహాక్) స. (షోఽన్తకరణే) ధాతువుల యొక్కయు ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘గా’ యందలి ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చుటచే “అధ్యగీష్ట, అధ్యగీషాథామ్. అధ్యగీష్టత, అధ్యగీష్టాః. అధ్యగీషాథామ్, అధ్యగీధ్వమ్, అధ్యగీషి, అధ్యగీష్వహి, అధ్యగీష్వహి” అనురూపము లగును.

అద్వైష్ట :- గాజాదేశము రాని పక్షమున 'అది ఆ ఇస్ త' అని యుండగా ఇకారమునకు గుణము, పిమ్మట 'అటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి, షత్వ స్తుత్వములు యజాదేశము చేయగా 'అద్వైష్ట' అను రూపము సిద్ధించినది. "అద్వైష్ట, అద్వైష్టాథామ్, అద్వైష్, అద్వైష్ఠాః, అద్వైష్ఠాథామ్, అద్వైష్ఠ్యమ్, అద్వైష్ఠి, అద్వైష్ఠ్యహి-అద్వైష్ఠ్యహి.

లృజ్ నందు గాజాదేశము చేసిన పక్షమున జీత్వ (సూ-590) ఈత్వ ముల (సూ-591) చే- అధ్యగీష్యత, అధ్యగీష్యేథామ్, అధ్యగీష్యంత, అధ్యగీష్యథాః, అధ్యగీష్యేథామ్, అధ్యగీష్యధ్వమ్, అధ్యగీష్యే, అధ్యగీష్యావహి, అధ్యగీష్యామహి" అను రూపము లగును.

'గాజ్' ఆదేశము రాని పక్షమున "అద్వైష్యత, అద్వైష్యేథామ్, అద్వైష్యంత, అద్వైష్యథాః, అద్వైష్యేథామ్, అద్వైష్యధ్వమ్, అద్వైష్యే, అద్వైష్యావహి, అద్వైష్యామహి" అను రూపము లగును.

దుహ ప్రపూరణే 20. దోద్ధి, దుద్ధః దుహన్తి, దోక్షి. దుద్ధే, దుహతే, దుహతే, దుక్షే, దుహథే, దుద్ధేః దుహే, దుహ్యహే, దుహ్మహే. దుదోహ, దుదుహే. దోద్ధా. దోక్ష్యతి, దోక్ష్యతే. దోద్ధ-దుద్ధత్, దుద్ధమ్, దుహన్తు, దుద్ధి-దుద్ధత్, దుద్ధమ్ దుద్ధః దోహాని, దోహావ, దోహామ .దుద్ధమ్, దుహాథామ్, దుహాథామ్, దుక్ష్య, దుహాథామ్, దుద్ధ్యమ్, దోహై, దోహావహై, దోహామహై. అధోక్, అదుద్ధమ్, అదుహన్, అదోహమ్, అదుద్ధ, అదుహాథామ్, అదుహత, అదుద్ధ్యమ్, దుహ్యతే, దుహీత.

20. దుహా ధాతువునకు పూర్ణత్వమును తగ్గించుట, అనగా నిందుగా నున్న పౌదుగును తగ్గించుట (పితుకుట) అని యర్థము. ఇది స్వరితేత్కము గాన ఉభయపది. ఈ ధాతువునకు సంబంధించిన వివిధరూపముల సిద్ధితై యథా వకాశముగ "దాదేర్దాతోర్ధ్వః" (252) 'యలాం జకో రుశి' (19), యషన్త థోర్థోఽధః' (552) 'ఏకాచో బకో భష్ యషన్తస్య స్థోః' (253) అను సూత్రములు ప్రవర్తించును. అనగా తకారధకారాది ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు హకారమునకు మకారము, దానికి గకారము. తకార థకారములకు ధకా

రము వచ్చును. సకారాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు హకారమునకు ఘత్వము, భష్ భావముచే దకారమునకు ధకారము, ఘకారమునకు చర్త్వముచే కకారము, సకారము మూర్ధన్యషకారము వచ్చును. 'ధ్వమ్' పరమగునపుడు హకారమునకు ఘకారము. దానికి గకారము, దకారమునకు భష్ భావముచే ధకారము వచ్చుచుండును.

లట్ : పరస్మైపదము :- దోగ్ధి, దుగ్ధః, దుహన్తి, ధోక్షి, దుగ్ధః, దుగ్ధ, దోహి, దుహ్వాః, దుహ్మః. ఆత్మనేపదము :- దుగ్ధే ఇత్యాది రూపములు మూలమునందు చూపిన విధముగ నుండును.

లిట్టనందు 'దుదోహ, దుదుహే' ఇత్యాది రూపము లగును.

ఱట్టనందు రెండు పదములందును 'తాన్' వచ్చును గాన అది పరమగునపుడు హకారమునకు ఘత్వగత్వములు, తకారమునకు ధకారము వచ్చి 'దోగ్ధ, దోగ్ధారౌ, దోగ్ధారః' ఇత్యాది రూపము లగును.

ల్పట్టనందు 'స్య' చేర్చిన పిమ్మట సకారాది ప్రత్యయము పరముగ మన్నది గాన హకారమునకు ఘత్వము; భష్ భావముచే దకారమునకు ధకారము ఘకారమునకు చర్త్వముచే కకారము, సకారమునకు షత్వము (కషయోర్యోగే షః) చేయబడే 'ధోక్ష్యతి, ధోక్ష్యతే' ఇత్యాది రూపము లగును.

రెండు పదముల యందును లోద్రూపములు మూలమున చూపబడినవి. ఱట్ : పరస్మైపదమున 'అధోక్, అదుగ్ధామ్, అదుహన్, అధోక్, అదుగ్ధమ్, అదుగ్ధ, అదోహమ్, అదుహ్వా, అదుహ్మ" ప్రథమ మధ్యమపురుషైకవచనములందు తకార సకారములకు హల్జ్యాది లోపము (179) వచ్చినది.

ఆత్మనేపదమున :- "అదుగ్ధ, అదుహతామ్, అదుహత, అదుగ్ధః, అదుహథామ్, అదుగ్ధ్వమ్, అదుహి, అదుహ్వాహి, అదుహ్మహి.

విధిలిక్ పరస్మైపదమున :- "దుహ్యోత్, దుహ్యోతామ్, దుహ్యః" ఇత్యాది రూపములును, ఆత్మనేపదమున "దుహీత, దుహీయతామ్, దుహీరన్" ఇత్యాది రూపము లగును

ఆశ్రిక్ పరస్మైపదమున :- 'దుహ్యోత్, దుహ్యోస్తామ్, దుహ్యోసుః" ఇత్యాది రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'సీయట్' సుడాగమములు చేసిన పిమ్మట ప్రథమపురుషైక వచనమున 'దుహ్ సీ న్ త' అని యుండగా:-

592 లిజ్ సిచావాత్మనేపదేషు 1.2.11

ఇక్సమీపాద్ హలః పరా యలాదీ లిజ్ సిచౌ కితౌ స్తః, తజీ, ధుక్షీష్ట.

‘ఇకో యల్’ ‘హలన్తావృ’ అను సూత్రములు అనువర్తించును. “అసంయోగాల్లిట్ కితౌ” అను సూత్రమునుండి ‘కితౌ’ అను పదము అనువర్తించును.

ఇక్సనకు సమీపమునందున్న హల్ కంటె పరమైనవియు, ‘యల్’ అదిమందు కలవియు నగు లిజ్ సిచ్ లు ‘తజీ’లు కిత్తులు అగును.

పరమగునపుడు విధిలిజ్ నందుకూడ సీయుడాగమము వచ్చినను సకారము లోపించుటచే యలాదిలిజ్ లేదు కావునను, పరస్మైపదమున యాసుడాగమము యలాది కాకుండుటచేతను ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. కేవలము అనిష్టాతువుల అత్మనేపద అశ్శిర్లిజ్జలందు మాత్రమే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును.

ఈ సూత్రముచే కిత్త్యము వచ్చినది గాన గుణము రాదు. హకారము నకు ఘకారము, దానికి చర్త్యముచే కికారము, దకారమునకు భవ్ భావముచే ధకారము, సకారములకు షత్వము, ష్టత్వము చేయగా ‘ధుక్షీష్ట’ అనురూపమైనది. “ధుక్షీష్ట, ధుక్షీయాస్తామ్, ధుక్షీరన్, ధుక్షీష్ఠాః, ధుక్షీయాస్థాం, ధుక్షీధ్వమ్, ధుక్షీయ, ధుక్షీవహి, ధుక్షీమహి.”

593 శల ఇగుపధాదనిటః క్సః 3.1.45

ఇగుపధో యః శల స్తః తస్మాదనిటః చ్లేః క్స ఆదేశః స్యాత్. అధుక్షత్.

“దాతోరేకావో హలాదేః క్రియాసమఖిహారే యజ్” నుండి ‘దాతోః’, ‘చ్లేః సిచ్’ నుండి ‘చ్లేః’ అనువర్తించును. ఇక ఉపధగా కలదియు శల్ అంతమునందు కలదియు నగు ధాతువుకంటె పరమైన అనిట్ అగు ‘చ్చి’కి ‘క్స’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘దుహ్’ అనుదానికి ఉకార రూపమగు ‘ఇక్’ ఉపధగా నున్నది. దీని చివర హకార రూపమగు ‘శల్’ ఉన్నది. ఇజ్ నందు దీనికంటె పరముగనున్న ‘చ్చి’ అనిట్ గాన దీనికి ‘క్స’ అను నాదేశము వచ్చును. ‘క్స’ యందలి కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనమున “అదుహ్ చ్చి

క" అని యుండగా 'కృ' ఆదేశము. 'అదుహౌ స త' అని యుండగా ఘక్య, చర్త్య, భష్ భావ, షత్వాదులచే "అధుక్షత్" అను రూప మగును. అధుక్షత్, అధుక్షతామ్, అధుక్షన్, అధుక్షః, అధుక్షతమ్, అధుక్షత, అధుక్షమ్, అధుక్షేవ, అధుక్షేమ.

ఆత్మనేపదమునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అదుహౌ చ్చి త' అని యుండగా 'చ్చి'కి పై సూత్రముచే 'కృ' ఆదేశము 'అదుహౌ స త'.

594 లుగ్వా దుహాదిహలిహగుహమాత్మనేపదే దన్త్యై 7.3.73

ఏషాం కృన్య లుగ్వా స్యాత్; దన్త్యై తజీ అదుగ్-అధుక్షత.

'కృస్యాచి' నుండి 'కృన్య' అనువర్తించును. దంత్య మగు ఆత్మనేపద ప్రత్యయము పర మగునపుడు దుహౌ, దిహౌ, లిహౌ, గుహౌ ధాతువుల కృప్రత్యయమునకు వికల్పముగ లుక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే కృలోపము వచ్చిన పక్షమున 'అదుగ్' అనియు, లోపాధావపక్షమున 'అధుక్షత' అనియు రూపద్వయ మగును.

ఆత్మనేపద ప్రత్యయములలో 'త' 'థాన్' 'ధ్వమ్' 'వహౌ' అనునవి దంత్యాదులు. ఇవి పరముడ నున్నపుడు 'కృ' వికల్పముగ లోపించిన పక్షమున లట్ నందువలె రూపము లగును.

595 కృస్యాచి 7.3.72

అజాదౌ తజీ కృన్య లోపః 'అలోన్తస్య' ఇత్యకారలోపః. అధుక్షతామ్, అధుక్షన్త, అదుగ్ధాః - అధుక్షథాః, అధుక్షేథామ్, అధుగ్ధ్వమ్ - అధుక్షధ్వమ్, అధుక్షి, అదుహ్వహి - అధుక్షేవహి, అధుక్షేమహి అధోక్ష్యత్, అధోక్ష్యత.

'ఘోర్లోపో లేటి వా'నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. "లుగ్వాదుహ-" ఇత్యాదిసూత్రమునుండి (594) 'ఆత్మనేపదే' అసక్తింపబడును. అజాది యగు ఆత్మనేపద ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'కృ'కు లోపము వచ్చును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈ లోపము అకారమునకు వచ్చును. ప్రథమ పురుష ద్వివచనమున 'అధుక్ష ఆతామ్' అని యుండగా 'అతో జీతః' అను సూత్రముచే (512) ఇయాదేశము రావలసి యుండగా ఈ సూత్రముచే అకారలోపము. 'అధుక్షతామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

అధుక్ష న్త:- మొదట 'య'కు అన్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఇప్పుడు అజాదిప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'కృ'యందలి అకారమునకు లోపము.

ఈ విధముగ 'త, థాన్, ధ్వమ్, వహి' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'కృ'లోపలోపాభావములచే రూపద్వయమును, ఇతర ప్రత్యయములందు ఒక్కొక్క రూపమును అగును. లృజ్ నందు పరస్మైపదమున 'అధోక్ష్యత్' ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపదమున 'అధోక్ష్యత' ఇత్యాదిరూపములును అగును.

ఏవం దిహ ఉపచయే. 21. లిహ ఆస్వాదనే. 22. లేధి, లీధః, లిహన్తి; లేక్షి, లీధే. లిహతే, లిహతే; లిక్షే, లిహాథే, లీధ్యే. లిలేహ-లిలిహే. లేధాసి-లేథానే. లేక్ష్యతి-లేక్ష్యతే. లేధు, లీథామ్, లిహన్తు; లీధి; లేహాన్తి. లీథామ్. అలేట్-అలేడ్. అలిక్షత్. అలిక్షత-అలీధ. అలేక్ష్యత్-అలేక్ష్యత. బ్రూజ్ వ్యక్తాయాంవాచి. 23.

21. దిహా ధాతువునకు వృద్ధి పొందుట అని అర్థము. ఉభయపది, దాని ప్రక్రియ యంతయు దుహాధాతుప్రక్రియ వలె ఉండును.

22. లిహా ధాతువునకు నాకుట అని యర్థము. ఉభయపది.

లేధి:- ప్రథమపురుషైకవచనమున శబ్లక్ చేసిన పిమ్మట 'లిహా తి' అని యుండగా 'హో ధః' అను సూత్రముచే (251) హకారమునకు ధకారము- 'లిథ తి'. 'యష స్తథోర్థోఽధః' అను సూత్రముచే (552) తకారమునకు ధకారము. దానికి ఘ్వుత్వముచే ధకారము "థో థే లోపః" అను సూత్రముచే (553) మొదటి ధకారమునకు లోపము. ఇకారమునకు గుణము. 'లేధి' అను రూపము సిద్ధించినది.

లీధః: 'లిహతస్' అని యుండగా ధలోపము వరకును పై వలెనే ప్రక్రియ యుండును. ఇది అపిత్సార్వధాతుకము గాన "ద్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః" అను సూత్రముచే (112) ఇకారమునకు దీర్ఘము చేయగా 'లీధః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ ధాతువునం దంతటను తకారాదిప్రత్యయములు పరముగ నున్నపుడు యథాసంభవముగ గుణదీర్ఘములు వచ్చుచు ప్రక్రియ ఈ విధముగనే యుండును. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియును ఉండదు. ప్రథమ పురుషవిహవచనమున 'లిహా + అన్తి' 'లిహన్తి' అను రూపము ఉండును.

లేక్షి:- మధ్యమపురుషైకవచనమున 'లిహ్ సి' అని యుండగా హకారమునకు ధకారము. దానికి 'షధోః కః సి' అను సూత్రముచే (551) కత్వము. సకారమునకు 'ఇహోః' "అదేశప్రత్యయోః" అను సూత్రములచే (150) షత్వము ఇకారమునకు గుణము. 'లేక్షి' అను రూపము సిద్ధించినది. సకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ధత్వకత్వషత్వములు వచ్చుచుండును. మకారవకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేషకార్యములుండవు. పర పైపది లక్ష:-:- లేధి, లీధః, లిహన్తుః లేక్షి, లీధః, లీధ, లేహి, లిహ్వః లిహ్మః. ఆత్మనేపదమున:- లీధే, లిహతే, లిహతే; లిక్షే, లిహతే, లీధ్యే; లిహే, లిహ్వహే, లిహ్మహే. 'లీధ్యే' అనునపుడు 'ధ్వమ్' ధకారమునకు ష్టత్వముచే ధత్వము వచ్చినది. ధలోపదీర్హులు వెనుకటి వలెనే వచ్చినవి.

లిట్ నందు పరస్మైపదమున "లిలేహ, లిలిహతుః, లిలిహుః; లిలేహిధ, లిలిహథుః, లిలిహ" ఇత్యాదిరూపములును ఆత్మనేపదమున "లిలిహే, లిలిహతే, లిలిహిరే" ఇత్యాదిరూపములును ఉండును.

అట్లునందు రెండుపదములందును 'తాన్' వచ్చును గాన హత్వ.ధత్వ. ధకారలోపాదులచే "లేథా, లేథారా, లేథారః" లేథాసి (ప) లేథానే (అ) ఇత్యాదిరూపము లగును ల్యట్ నందు 'లేక్ష్యతి' 'లేక్ష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్ పరస్మైపది:- లేధు-లీధాత్, లీధామ్, లిహన్తుః లీధి-లీధాత్. లీధమ్, లీధః లేహని, లేహవ, లేహమ్. లీధి:- మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి'కి 'హి' అదేశము చేసిన పిమ్మట 'లిహ్ హి' అని యుండగా 'హులు' ధ్యోహ్యే' అను సూత్రముచే (559) 'హి'కి 'ధి'. అదేశము. పిమ్మట ధత్వ, ష్టత్వ, ధలోపదీర్హులు. ఉత్తమపురుషమున ఆదాగమము పిత గాన గుణము వచ్చి 'లేహని' ఇత్యాదిరూపము లైనవి.

ఆత్మనేపదమున:- లీధామ్, లిహామ్, లిహతామ్, లిక్ష్య, లిహథామ్, లీధ్యమ్; లేహై, లేహవహై, లేహమ్ హై.

లజ్ (పరస్మైపది):- అలేట్-అలేడ్. అలీధామ్, అలిహన్; అలేట్-అలేడ్, అలీధమ్, అలీధః; అలేహమ్, అలిహ్వ, అలిహ్మ. ప్రథమమధ్యమ

పురుషైకవచనములందు 'అలేహ్ త్'-'అలేహ్ న్' అని యుండగా "హల్జాది" సూత్రముచే (179) తకారాసకారములకు లోపము. హకారమునకు ధత్వము చేసిన పిమ్మట చర్త్యవికల్పముచే 'అలేట్' 'అలేడ్' అను రూపద్వయముగను. ఆత్మనేపదము:- 'అలీఢ, అలిహామ్, అలిహత; అలీఢాః, అలిహామ్, అలీఢ్యమ్; అలిక్షి, అలిహ్యహి, అలిహ్యహి.

విధిలిజ్ పరస్మైపదమున:- "లిహ్యత్, లిహ్యతామ్, లిహ్యః" ఇత్యాదిరూపములును ఆత్మనేపదమున "లిహీత, లిహీయాతామ్, లిహీరన్" ఇత్యాదిరూపములును అగును.

అశ్లిర్లిజ్ పరస్మైపదమున:- "లిహ్యత్, లిహ్యస్తామ్, లిహ్యసుః; లిహ్యః, లిహ్యస్తమ్, లిహ్యస్త; లిహ్యనమ్, లిహ్యస్వ, లిహ్యస్య" అను రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'లిక్షీష్ట, లిక్షీయాస్తామ్, లిక్షీరన్' ఇత్యాది రూపములును అగును.

లుజ్ పరస్మైపదరూపములు:- అలిక్షత్, అలిక్షతామ్, అలిక్షన్, అలిక్షః, అలిక్షతమ్, అలిక్షత; అలిక్షమ్, అలిక్షవ, అలిక్షమ. ఆత్మనేపదమునదంత్య ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'కృ'లోపవికల్పము (సూ-594) అలిక్షత-అలీఢ, అలిక్షతామ్, అలిక్షస్త; అలిక్షఢాః-అలీఢాః, అలిక్షఢామ్, అలిక్షధ్యమ్-అలీఢ్యమ్; అలిక్షి, అలిక్షవహి-అలిహ్యహి, అలిక్షవహి.

లృజ్జనందు 'అలేక్ష్యత్' (వ) 'అలేక్ష్యత' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఈ విధముగ లిహాధాతుప్రక్రియ చాలవరకు దుహాధాతుప్రక్రియ వలె ఉండును.

23. బ్రూజ్ ధాతువునకు వ్యక్తమైన వాక్కు అనగా స్పష్టముగ మాటలాడుట అని యర్థము. ఇట్లు గాన ఉభయపది.

596. బ్రుహః పశ్చాన్నామాదిత అహో బ్రుహః 3.4.88

బ్రువో లట స్తిబాదీనాం పశ్చాన్నాం ఇలాదయః పశ్చ వా స్యుః, బ్రువశ్చాహోదేహః, ఆహా, ఆహాతుః, ఆహానః.

'పరస్మైపదానాం ఇతిత్వన్' ఇత్యాదిసూత్రము ఈ సూత్రమువకు వెనుకనున్నది. 'విధి' లిటోవా'నుండి 'లటః' 'వా' అనువర్తింతును. బ్రూజ్ ధాతువు కంటె పర మగు లట్ స్థానమున వచ్చిన తిడాదిప్రత్యయము లైదింటికిని క్రమ

ముగ ఇలాదులు ఐదును (ఇల్ అతున్, ఉన్, థల్, అతున్) అను నాదేశములును, బ్రాహ్మణపునకు 'అహ్' అను నాదేశమును వికల్పముగ వచ్చును.

ప్రథమపురుషయందు ఈ సూత్రముచే తివ్, తన్, రి లకు క్రమముగా 'ఇల్' 'అతున్' 'ఉన్'లును, 'బ్రా' అనుదానికి 'అహ్' అనునదియు ఆదేశముగ వచ్చుటచే "అహ, అహతుః, అహః" అను రూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సివ్'కు థలాదేశము చేసిన పిమ్మట 'అహ్' థ' అని యుండగా ధత్వము రావలసి యుండ:-

597. అహస్థః 8.2.35

యలి పరే. చ ర్త్వమ్ - అత్థ, అహః.

'యలోయలి' నుండి 'యలి' అనువర్తించును. 'యల్' పర మగునపుడు 'అహ్'కు థకార మాదేశముగ వచ్చును. అలోన్యపరిభాషచే (21) ఈ ఆదేశము అంత్య మగు హకారమునకు వచ్చును. 'అథ్ థ' అని యుండగా 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చ ర్త్వమ్ - అత్థ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనమున అతున్ ఆహాదేశములచే 'అహః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇలాద్యాదేశములు రాని పక్షమున ప్రథమపురుషైకవచనమున శబ్దక చేసిన పిమ్మట 'బ్రా తి' అని యుండగా:-

598. బ్రువ ఈత్ 7.3.93

బ్రువః పరస్య హలాదేః పితః ఈత్ స్యాత్. బ్రవీతి-బ్రూతః, బ్రువన్తి. బ్రూతే, బ్రువాతే, బ్రువతే.

"నాభ్యస్తస్యాది పితి సార్వధాతుకే" నుండి 'పితి', "ఉతోవృద్ధిర్లుకి హలి" నుండి 'హలి' అను పదము అనువర్తించును. బ్రూజ్ఞాధాతువుకంటె పరమగు హలాయు, 'పిత్'ను అగు ప్రత్యయమునకు ఈశాగమము వచ్చును.

'ఈత్' టీత్తు గాన 'తి' ప్రత్యయమునకు ఆద్యవయపముగ వచ్చి 'బ్రూ ఈతి' అని యుండగా "సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము, అవాదేశము చేయగా 'బ్రవీతి' అను రూపము సిద్ధించును. 'పిత్' లగు 'సివ్' 'మివ్' లు పర మగునపుడు గూడ ఈ విధముగనే 'బ్రవీషి' 'బ్రవీమి' అను రూపము లగును. బహువచనమున 'బ్రూ అన్తి' అని యుండగా "అచి క్షు ధాతుధ్రువాం యోరియజువజౌ" అను సూత్రముచే (193) ఉపజాదేశము—

‘బ్రువన్తి’ అను రూప మగును. ఇతరప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేవియును లేవు. “బ్రవీతి, బ్రూతః, బ్రువన్తి; బ్రవీషి, బ్రూథః, బ్రూథః; బ్రవీషి, బ్రూవః, బ్రూమః”. ఆత్మనేపదమునందు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉపజాదేశము వచ్చును. ఇతరప్రత్యయములందు విశేష కార్య మేదియును లేదు.

బ్రూతే, బ్రూవాతే, బ్రువతే; బ్రూషే, బ్రూవాథే, బ్రూధ్యే; బ్రువే, బ్రూవహే, బ్రూమహే.

599. బ్రువో వచిః 2.4.58

ఆర్ధధాతుకే. ఉవాచ, ఊచతుః, ఊచుః; ఉచచిథ-ఉవక్త, ఊచే. వక్తా, వక్యతి, వక్యతే. బ్రవీతు-బ్రూతాత్, బ్రూతామ్, బ్రువన్తు! బ్రూహి; బ్రూవాణి. బ్రూతామ్, బ్రువై. అబ్రవీత్; అబ్రూత, బ్రూయాత్, బ్రువీత. ఉచ్ఛాత్, వక్షీష్ట.

‘ఆర్ధధాతుకే’ అధికారము. బ్రూజ్ధాతువునకు ఆర్ధధాతుకప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘వచ్’ అను నాదేశము వచ్చును.

ఉవాచ:—లిట్ ఆర్ధధాతుకము గాన అది పర మగునపుడు ‘వచ్’ అదే శము చేసిన పిమ్మట ప్రథమపురుషైకవచనము ‘వచ్ అ’ అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు—‘వవచ్ అ’, అభ్యాసవకారమునకు ‘లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్’ అను సూత్రముచే (549) సంప్రసారణము, ‘సంప్రసారణాచ్చ’ అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము—‘ఉవచ్ అ’. ‘అత ఉపధాయః’ అను సూత్రముచే (457) వృద్ధి—‘ఉవాచ’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఊచతుః :- ‘అతున్’ మొదలగు కిత్ ప్రత్యయములు (అసంయోగా ల్లిట్ కిత్ 454) పర మగునపుడు “సంప్రసారణం తదాశ్రయంచ కార్యం బలవత్” అను పరిభాష ననుసరించి ద్విత్వము చేయుటకంటె ముందుగానే ‘వచిన్వపియజాదీనాం కితి’ అను సూత్రముచే (551) సంప్రసారణము, పూర్వ రూపము వచ్చును. పిమ్మట ‘ఉచ్ అతున్’ అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్య నవర్ణ దీర్ఘాదులచే ‘ఊచతుః’ ఉత్పాది రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములను కిత్తులే గాన ఈ విధముగ మొదట సంప్రసారణపూర్వ రూపములు, పిమ్మట ద్విత్వాదులు వచ్చును.

‘ఉవచిథ-ఉవక్త’ :- ‘వచ్’ థాతువు ‘తాన్’ నందు నిత్యానిట్ కావున అకారము కలది కావునను ‘థల్’ నందు ఇడాగమము వై కల్పికము. ఇడాగమ పక్షమున ‘ఉవచిథ’ అనియు, రాని పక్షమున ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307) కుత్వము చేయగా ‘ఉవక్త’ అనియు రూపద్వయ మగును. “ఉవాచ ఉవతుః, ఉవతుః, ఉవచిథ-ఉవక్త, ఉవథుః, ఉవ, ఉవాచ-ఉవచ, ఉచివ, ఉచిమ”. అత్మనేపదమున ఉచే, ఉచారే, ఉచిరే, ఉచిషే, ఉచారే, ఉచిద్వే, ఉచే, ఉచివహే, ఉచిమహే.

లుట్ నందు పరస్మైపదమున “వక్తా, వక్తారౌ, వక్తారః, వక్తాసి” ఇత్యాది రూపములును ఆత్మనేపదమున “వక్తా, వక్తారౌ, వక్తారః, వక్తాసే” ఇత్యాది రూపములును అగును.

ల్పట్ నందు చకారమునకు ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307) కుత్వము ‘స్య’ యందలి సకారమునకు ‘ఇణ్’ “అదేశప్రత్యయయోః” అను సూత్ర ములచే (150) షత్వము చేయగా ‘వక్యతి’, ‘వక్యతే’ ఇత్యాది రూపము లగును.

లోట్టునందు పరస్మైపదమున తిప్ నకు మాత్రమే ఈడాగమము (సూ- 598) వచ్చును. ‘సిప్’ కు ఆదేశముగ వచ్చిన ‘హి’ అపిత్ కావునను ‘విప్’ కు ఆదేశము చేయుటచే హలాది కాకుండుటచేతను ఈడాగమము రాదు. ‘ఋ’కి అస్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఉవజాదేశము వచ్చును. ఉత్తమపురుషమున ఆడా గమము ‘పిత్’ గాన గుణావాదేశములు వచ్చును. బ్రవీతు- బ్రూతాత్, బ్రూతామ్, బ్రువన్తు, బ్రూహి- బ్రూతాత్, బ్రూతమ్, బ్రూత. బ్రవాణి, బ్రవావ, బ్రవామ,

ఆత్మనేపదమున అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉవజాదేశము వచ్చును. ఉత్తమ పురుషమున ఆడాగమము ‘పిత్’ గాన జీత్వము లేకుం డుటచే గుణావాదేశములు వచ్చును. “బ్రూతామ్, బ్రువాతామ్, బ్రువతామ్, బ్రూష్వ, బ్రువాథామ్, బ్రూధ్వమ్, బ్రువై, బ్రువావహౌ, బ్రువామహౌ”

లక్ పరస్మైపదమునందు ‘తిప్’, ‘సిప్’ లు పిత్ పార్శ్వధాతుకములు కావ ఈడాగమము, ‘ఋ’కి అస్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఉవజాదేశము వచ్చును. ‘విప్’ కు ‘అప్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట అది అజాది గాన ఈడాగమము

రాదు. “అబ్రహీమ్, అబ్రాతామ్, అబ్రువన్, అబ్రవీ, అబ్రాతమ్, అబ్రాత, అబ్రవమ్, అబ్రావ, అబ్రామ.” ఆత్మనేపదమున అజాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ఉపకాదేశము. అబ్రాత, అబ్రువాతామ్, అబ్రువన్, అబ్రాథాః, అబ్రువాథామ్, అబ్రాధ్వమ్, అబ్రువి, అబ్రావహి అబ్రామహి.

విధిలిఁ : పరస్మైపది :- బ్రూయాత్, బ్రూయాతామ్, బ్రూయుః; బ్రూయాః, బ్రూయాతమ్, బ్రూయాత, బ్రూయామ్, బ్రూయావ, బ్రూయామ, ఆత్మనేపది :- ‘లిజిసీయుట్’ అను సూత్రముచే (523) సీయు డాగమము చేసిన పిమ్మట “లిజిసీలోపోనన్త్యన్త్య” అను సూత్రముచే (429) సకారము లోపింప ఇప్పుడు అజాది ప్రత్యయ ముండును గాన ఉపకాదేశము వచ్చి “బ్రువీత, బ్రువీయాతామ్, బ్రువీరన్, బ్రువీథాః, బ్రువీయాథామ్, బ్రువీధ్వమ్, బ్రువీయ, బ్రువీవహి, బ్రువీమహి” అను రూపము లగును

ఆశ్శిరిఁజ్ ఆర్ధధాతురము గాన ‘వచ్’ ఆదేశము. పరస్మైపదమున ‘యాసుట్’ ‘కిడాశి’ అను సూత్రముచే (434) ‘కిత్’ గాన “వచిన్వపియజా దీనాం కితి” అను సూత్రముచే (554) సంప్రసారణము వచ్చును. ఉచ్ఛ్యాత్, ఉచ్ఛ్యాస్తామ్, ఉచ్ఛ్యాసుః, ఉచ్ఛ్యాః, ఉచ్ఛ్యాస్తమ్, ఉచ్ఛ్యాస్త, ఉచ్ఛ్యానమ్, ఉచ్ఛ్యాన్వ, ఉచ్ఛ్యాన్మ. ఆత్మనేపదమున ‘సీయుట్’ ‘కిత్’ కాదు కాన సంప్రసారణము లేదు. చకారమునకు కుత్వముచే కకారము, సకారమునకు సత్వము చేయగా- “వక్షీష్ట, వక్షీయాస్తామ్, వక్షీరన్, వక్షీష్ఠాః, వక్షీయాస్తామ్, వక్షీధ్వమ్, వక్షీయ, వక్షీవహి, వక్షీమహి” అను రూపము లగును.

బ్రజ్జసంధు వచ్చాదేశము చేసిన పిమ్మట పరస్మైపదమున “అవచ్ చ్లి తి” అనియు, ఆత్మనేపదమున ‘అవచ్ చ్లి త’ అనియు ఉండగా :-

600 అన్యంతివక్త్రీ ఖ్యాతిభ్యోఽజ్ 3.1.55

ఏభ్యశ్చైర్జైరజ్ స్యాత్.

‘చ్చేః సిచ్’ నుండి ‘చ్చేః’ అనువర్తించును. ‘అన్’ (దై వాదికము) ‘వచ్’ ‘ఖ్య’ ధాతువులకంటె పరమగు ‘చ్చి’కి ‘అజ్’ ఆదేశము వచ్చును. జకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ‘అవచ్ అ త్’ ‘అవచ్ అ త’ అని యుండగా

601 వచ ఉమ్ 7.4.20

అజి పరే. అవోచత్. అవోచత. అవక్ష్యత్, అవక్ష్యత.

‘ఋద్యశోఽజి గుణః’ నుండి ‘అజి’ అనువర్తించును. వచ్ ధాతువు నకు ‘అజ్’ పర మగునపుడు ‘ఉమ్’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘ఉమ్’లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞకము. మిత్తు గాన “మిదవోఽన్త్యా త్పరః” అను సూత్రముచే (226) అంత్యాచ్చ అగు వకారోత్తరవర్తి అకారముకంటె పరముగ వచ్చును. “అవ ఉచ్ అత్” ‘అవ ఉచ్ అత’ అని యుండగా గుణముచే ‘అవోచత్’ ‘అవోచత’ అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ పరస్మైపదమున అవోచత్, అవోచతామ్, అవోచన్, అవోచః, అవోచతమ్, అవోచత; అవోచమ్, అవోచావ, అవోచామ” అనియు, ఆత్మనేపదమున “అవోచత, అవోచేతామ్, అవోచన్త; అవోచథాః, అవోచేథామ్, అవోచధ్యమ్, అవోచే. అవోచావహి. అవోచామహి” అను రూపములును అగును.

లృజ్ నందు ‘అవక్ష్యత్. అవక్ష్యత’ ఇత్యాది రూపము లగును.

చర్కరీతం చ (గణసూత్రము)

చర్కరీతస్థితి యజ్జేలుగన్తమ్. తదదాదౌబోధ్యమ్. ఊర్ణుజ్జ్ ఆచ్చాదనే. 24.

ఇది అదాది ధాతుపాఠమునందలి గణసూత్రము. యజ్జేలుగంతమునకు చర్కరీత మని ప్రాచీన వైయాకరణుల సంజ్ఞ. యజ్జేలుగంతములు అదాది గణములో చేరినవిగ గ్రహింపవలెను అని దీని యర్థము. అందుచే యజ్జేలు గంతమునందు కేవలము ‘శవ్’ మాత్రమే చేర్చబడును (శ్వనాదులు చేర్చబడవు). దానికి లక్ కూడ వచ్చును. ఈ సూత్రము పరస్మైపద ధాతు ప్రకరణమున నున్నది. అందుచే యజ్జేలుగంతములు పరస్మైపదమునందు మాత్రమే యుండు నని కూడ చెప్పినట్లయినది.

ఊర్ణుధాతువునకు ఆచ్చాదనము చేయుట అని యర్థము. జేత్తు గాన ఉభయపది. నేట్లము.

602 శ్లోతేర్విభాషా 7.3.90

వా వృద్ధిః స్యాత్ హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే. ఊర్ణాతి-ఊర్ణాతి. ఊర్ణవన్తి. ఊర్ణతే-ఊర్ణవాతే. ఊర్ణవతే.

‘ఉతోవృద్ధిర్లుకి హలి’ ‘నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే’ అను సూత్రములనుండి (630) ‘వృద్ధిః’ ‘హలి’ ‘పితి’ ‘సార్వధాతుకే’ అనువర్తించును. హలాది యగు పితౄర్వ ధాతుకము పర మగునపుడు ఉర్లు ధాతువునకు వృద్ధి వికల్పముగ వచ్చును.

అతోన్య పరిభాషచే (21) చివరి ఆక్షరమగు ఉకారమునకు వృద్ధి వచ్చును. ‘తిప్’ ‘సిప్’ ‘మిప్’లు హలాది పితౄర్వధాతుకము లగుటచే అవి పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే వికల్పముగ వృద్ధి వచ్చును. వృద్ధ్యభావ పక్షమున ‘సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః’ అను సూత్రముచే (690) గుణము. ఇతర ప్రత్యయములు జీత్తులు గాన గుణవృద్ధులు రావు. అజాది ప్రత్యయములు పరమగు నపుడు ఉపజాదేశము వచ్చును. ఆత్మనేపద ప్రత్యయము లన్నియు ‘అపిత్’లు గాన జీద్యద్భావ ముండును. గుణవృద్ధులు రావు. యథావకాశముగ ఉపజాదేశము వచ్చుచుండును.

అట్ (పరస్మైపది):- ఉర్లైతి-ఉర్లోతి, ఉర్లుతః, ఉర్లువన్తి; ఉర్లైషి-ఉర్లోషి, ఉర్లుథః, ఉర్లుథః; ఉర్లైమి-ఉర్లోమి, ఉర్లువః, ఉర్లుమః. ఆత్మనేపది. ఉర్లుతే, ఉర్లువాతే, ఉర్లువతే; ఉర్లుషే, ఉర్లువాథే, ఉర్లుధ్వే; ఉర్లువే, ఉర్లువహే, ఉర్లుమహే. ‘ఉర్లువతే’ అను నపుడు ‘ర్లు’అకారముకంటె పరముగ లేదు గాన ‘ఆత్మనేపదేష్వనతః’ అను సూత్రముచే (527) ‘అత్’ ఆదేశము వచ్చినది.

ఉర్లుధాతువునకు ఉకారరూప మగు ఇచ్ ఆదియం దున్నది. ఉకారము గురువు గాన ఇవి గురుమత్. కావున లిట్టునందు “ఇజాదేశ్య గురుమతోఽన్యచ్చః” అను సూత్రముచే (614) ‘అమ్’ రావలసి యుండగా:-

వా. ఉర్లోతేరామ్ నేతి వాచ్యమ్.

ఉర్లుధాతువునకు అమ్ రాదని చెప్పవలెను ఈ వార్తికముచే నిషేధింపబడినది గాన ఆమాదేశము రాలేదు. ఇక ‘ఉర్లు’ అనునది అజాది ధాతువు గాన ‘లిప్ ధాతోరనభ్యాసస్య’ అను సూత్రముచే (396) రెండవ ఏకాచ్చనమదాయ మగు ‘ర్లు’ అనురేఫసహిత మగు దానికి ద్విత్వము రావలసి యుండగా:-

603. నన్దాగ్రః సంయోగాదయః 6.1.3

అచః పరాః సంయోగాదయో నదరా ద్విర్న భవన్తి. నుశబ్దస్య ద్విత్వమ్. ఊర్జునావ. ఊర్జునువతుః, ఊర్జునువుః.

న, న్దాగ్రః, సంయోగాదయః. 'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' 'అజాదేర్ద్వితీయస్య' అను సూత్రములనుండి 'ద్వే' 'అజాదే' అనువర్తింపవలెను. అచ్చుకంటె పర మైనవియు, సంయోగాదియం దున్నవియు నగు నకార, దకార, రేఫలకు ద్విత్వము రాదు.

ఈ సూత్రముచే రేఫకు ద్విత్వము నిషేధింపబడినది గాన మిగిలిన 'ఋ' అను సముదాయమునకు మాత్రమే ద్విత్వము వచ్చును. ధాతుపాఠమున; స్వభావ సిద్ధ మగు నకారమునకు "రషాభ్యాం నో జః సమానపదే" అను సూత్రముచే (267) ఇత్వము చేసి 'ఊర్జుళ్' అని పఠింపబడినది. ఈ ఇత్వము అసిద్ధము గాన 'ను' అను సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును.

ధాతువులలో రేఫకంటె పర మగు ఇకార మెచ్చట ఉన్నను అది నకార స్థానముననే వచ్చిన దని గ్రహింపవలెను. ఇట్లే యుల్పరకము లగు అనుస్వార పంచమవర్ణములు నకారజన్యములు; షకారము నకారజన్యము. షకారముకంటె పర మగు టవర్ణము తవర్ణజన్యము:-

నకారజావనుస్వారవజ్ఞమౌ యలి ధాతుషు

సకారజః షకారశ్చ షాటవర్గస్తవర్గజః.

ఈ విధముగ నుకు ద్విత్వము చేయుటచే లిట్ ప్రథమపురుషైవచనమున 'ఊర్ నును' అని యుండగా అభ్యాసనకారమునకు రేఫసంబంధ ముండుటచే ఇత్వము. 'అచో జ్ఞేతి' అను సూత్రముచే (182) చివరి ఉకారమునకు వృద్ధిః అవాదేశము- 'ఊర్జునావ' అను రూపము సిద్ధించును.

ఊర్జునువతుః; ఊర్జునువుః:- 'అపిత్' లిట్ కిత్తు గాన ఉకారమునకు గుణము రాలేదు. ఉపవాదేశము వచ్చినది.

604. విభాషోద్ఘోః 1.2.3

ఇడాదిప్రత్యయో వా ఙీత్ స్యాత్. ఊర్జునువిధ - ఊర్జునువిధ. ఊర్జునితా-ఊర్జునితా, ఊర్జువిష్యతి-ఊర్జు విష్యతి. ఊర్జాతు-ఊర్జాతు. ఊర్జువాని, ఊర్జువై.

ఊర్జుదాతువు అనేకాచక్రము గాన నేటకము. దీనికి 'థర్'నందు ఇదా గమము చేసిన పిమ్మట 'ఊర్జును ఇథ' అని యుండగా, ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును.

'గాజ్కటాదిభ్యోజ్జన్జిత్' "విజ ఇట్" అను సూత్రములనుండి 'జిత్' 'ఇట్' అనువర్తించును, ఊర్జుదాతువుకంటె పర మగు ఇదాదిప్రత్యయము వికల్పముగ 'జిత్' అగును.

జీత్స్వపక్షమున గుణము రాదు గాన ఉపజాదేశము వచ్చి "ఊర్జునువిథ" అను రూపము, తదభావపక్షమున గుణావాదేశములచే 'ఊర్జనవిథ' అను రూపమును సిద్ధించును.

లిట్-పరస్మైపది:- ఊర్జునావ, ఊర్జునువతుః, ఊర్జునువుః; ఊర్జునువిథ-ఊర్జునవిథ, ఊర్జునువథుః, ఊర్జునువః; ఊర్జునావ-ఊర్జునవ, ఊర్జునువివ-ఊర్జునవివ, ఊర్జునువిమ-ఊర్జునవిమ. ఆత్మనేపది:- ఊర్జునువే, ఊర్జునువాతే, ఊర్జునువిరే; ఊర్జునువిషే-ఊర్జునవిషే, ఊర్జునువాధే, ఊర్జునువిధ్వే-ఊర్జునవిధ్వే; ఊర్జునువే, ఊర్జునువివహే-ఊర్జునవివహే. ఊర్జునువిమహే-ఊర్జునవిమహే.

బుట్టు ల్బుట్టులందు రెండు పదములందును 'తా' 'స్య'లు వచ్చి వీటికి ఇదా గమము వచ్చును గాన జీత్స్వవికల్పముచే ఉపజాదేశ, గుణావాదేశములచే ఊర్జునితా-ఊర్జ వితా, ఊర్జునితారౌ, ఊర్జ వితారౌ, ఊర్జునితారః-ఊర్జ వితారః; (లృట్) ఊర్జునిష్యతి-ఊర్జ విష్యతి; ఊర్జునిష్యతే-ఊర్జ విష్యతే, ఇత్యాది రూపములగును.

రోట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున (పరస్మైపదమున) వృద్ధివికల్పముచే (సూ-602) ఊర్జాతు-ఊర్జోతు అను రూపవ్యయ ముండును. ఊర్జాతు-ఊర్జోతు-ఊర్జుతాత్, ఊర్జుతామ్, ఊర్జువన్తు; ఊర్జుహి-ఊర్జుతాత్, ఊర్జురమ్-ఊర్జురః; ఊర్జు వాని, ఊర్జు వావ, ఊర్జు వామ. అన్యనేపది:- ఊర్జుతామ్, ఊర్జువాతామ్, ఊర్జువతామ్; ఊర్జుష్య-ఊర్జువాథామ్-ఊర్జుభ్యమ్. ఊర్జు వై, ఊర్జు వావహై, ఊర్జు వామహై.

లజ్-పరస్మైపదప్రథమమవ్యయపురుషైకవచనములందు ఆదాగమము, 'అటశ్చ' (197) అను వృద్ధియు చేసిన పిమ్మట 'బౌర్జుత్' "బౌర్జున్" అ

యుండగా 'త్' 'న్' అనునవి హలాదిపితౄర్వాదాతుకములు గాన వికల్పముగ వృద్ధి రావలసి యుండ (సూ-602) తదపవాదముగ గుణము విధింపబడుచున్నది.

605. గుణోఽప్యక్తే 7.3.91

ఊర్ణోతేర్గుణోఽప్యక్తే హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే. వృద్ధ్యప వాదః. ఔర్ణోత్, ఔర్ణోః, ఊర్ణయాత్, ఊర్ణయాః, ఊర్ణవీత. ఊర్ణయాత్, ఊర్ణవిషీష్ట-ఊర్ణ విషీష్ట.

'హలాదేః', 'పితి', 'సార్వధాతుకే' అను పదములు 'ఊర్ణోతేర్విభాషా' అను సూత్రమునందు వలెనే (602) అనువర్తించును. హలాదియు, అప్యక్త రూపమును అగు పితౄర్వాదాతుకము పర మగునపుడు ఊర్ణధాతువునకు గుణము వచ్చును.

ఇది వృద్ధికి అపవాదము. లజ్ (పరస్మైపది):- ఔర్ణోత్, ఔర్ణతామ్, ఔర్ణవన్; ఔర్ణోః, ఔర్ణతమ్, ఔర్ణతః; ఔర్ణవమ్, ఔర్ణవ, ఔర్ణమ. ఆత్మనేపది:- ఔర్ణత, ఔర్ణవాతామ్, ఔర్ణవత, ఔర్ణథాః, ఔర్ణవాథామ్, ఔర్ణధ్వమ్, ఔర్ణవి, ఔర్ణవహి, ఔర్ణమహి.

విధిలజ్ పరస్మైపదమున "ఊర్ణయాత్, ఊర్ణయాతామ్, ఊర్ణయుః" ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపదమున "ఊర్ణవీత, ఊర్ణవీయాతామ్, ఊర్ణవీరన్" ఇత్యాదిరూపములును ఉండును.

"ఊర్ణయాః" అను మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సిప్' 'పిత్' గాన వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యున్నది (సూ-602). కాని 'జిచ్చ పిన్న' (జిత్తు 'పిత్' కాజా లదు- ఇవట యాసుట్ జిత్) అను భాష్యకారవచనముచే పితౄర్వాదము లేదు గాన వృద్ధి రాదు.

అశీర్లిజ్ (పరస్మైపదమున) నందు "అకృతౄర్వాదాతుకయోర్దీర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చును గాన 'ఊర్ణయాత్, ఊర్ణయాస్తామ్, ఊర్ణయాసుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'సియట్' కు ఇదాగమము చేసిన పిమ్మట దానికి జీత్వము వికల్పముగ లభించుటచే (సూ-604) జీత్వవక్షమున ఉపకాదేశముచే "ఊర్ణవిషీష్ట, ఊర్ణవిషీయాస్తామ్, ఊర్ణవిషీరన్" ఇత్యాదిరూపములును, జీత్వాభావవక్షమున గుణావాదేశములచే

ఊర్ణ విషిష్ట, ఊర్ణవిషియాస్తామ్, ఊర్ణ విషిరన్” ఇత్యాదిరూపములును అగును.

606. శ్లోః తేర్వ్యభాషా 7.2.6

ఇదాదౌ పరస్మైపదే పరే సిచి వా వృద్ధిః. పక్షే గుణః. ఔర్ణా వీత్-ఔర్ణా వీత్-ఔర్ణా వీత్. ఔర్ణా విష్టామ్-ఔర్ణా విష్టామ్-ఔర్ణా విష్టామ్. ఔర్ణా విష్ట-ఔర్ణా విష్ట, ఔర్ణా విష్యత్-ఔర్ణా విష్యత్. ఔర్ణా విష్యత-ఔర్ణా విష్యత.

ఇ త్య దా ది ప్ర క రణ మ్.

‘సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేషు’ అను సూత్రము. ‘నేటి’నుండి ‘ఇటి’ అను పదము అనువర్తించును. పరస్మైపదమున ఇదాదిసిచ్ పర మగునపుడు ఊర్ణా ధాతువునకు వృద్ధి వికల్పముగా వచ్చును.

అజ్ఞాపరస్మైపదమున ఇదాదిప్రత్యయమునకు జీత్వము వైకల్పికము గాన జీత్వపక్షమున ఉపజాదేశము, తదభావపక్షమున ఈ సూత్రముచే (606) వికల్పికముగ వృద్ధి, వృద్ధి రాని పక్షమున గుణము వచ్చి- “ఔర్ణావీత్, ఔర్ణా విష్టామ్, ఔర్ణావిష్యః” “ఔర్ణావీత్, ఔర్ణావిష్టామ్, ఔర్ణావిష్యః” “ఔర్ణా వీత్, ఔర్ణా విష్టామ్, ఔర్ణా విష్యః” ఇత్యాదిత్రివిధరూపములు అందును.

ఆత్మనేపదమున ఉపజాదేశగుణవికల్పముచే “ఔర్ణావిష - ఔర్ణా విష్ట” ఇత్యాదిరూపద్వయము అందును.

లృజ్ నందు కూడ జీత్వవికల్పముచే రెండు పదములందును రెండేసి రూపములు అందును.

అ దా ది గణ ము న సూ త్ర ము.

అథ జుహోత్యాది గణః

హు దానాదనయోః. 1

607. జుహోత్యాదిభ్యః ఖ్లః 2.4.75

శపః ఖ్లః స్యాత్.

హు ధాతువునకు దానముచేయుట (హోమముచేయుట) తినుట అని యర్థములు. ఇది అజ్ఞాన మగు ఏకాచ్చధాతువు కావున అనిట్. ఈ ధాతువునకు కర్తృస్థానార్థధాతుకములందు శప్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఆ 'శప్'కు ఖ్ల (లోపము) విధింపబడుచున్నది.

'అదిప్రభృతిభ్యః శపః'నుండి 'శపః'అనువ ర్తించును. జుహోత్యాయల కంటె- అనగా హుధాతువు మొదలగు వాటికంటె పర మగు 'శప్'కు ఖ్ల వచ్చును.

'హు'ధాతువునకు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హు శప్ తి'అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'శప్'కు లోపము. 'హు తి'అని యుండును.

608. శ్లో 6.1.10

ధాతోర్దేస్యః. జుహోతి, జుహోతః.

'లిటి ధాతోరనభ్యాసన్య'నుండి 'ధాతోః', "ఏకాచోద్వైప్రథమన్య"నుండి 'దేస్య', అనువ ర్తించును. ఖ్లుషయమున- అనగా ఖ్ల వచ్చెడు సందర్భములలో ధాతువునకు ద్విత్యము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ధాతువునకు ద్విత్యము చేయగా 'హు హు తి' అని యుండును. హకారమునకుమత్వముచే (సూ-456) యుకారము. దానికి "అభ్యాసేవర్చ"అను (401) జత్వము చేయగా జకారము. రెండవ ఉకారమునకు గుణము (సూ-390)- 'జుహోతి' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయప్రత్యయమగు 'తె' "సార్వధాతుకమపిత్" అని (503) జిత్తు గాన గుణము రాదు. 'జుహోతః' అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'యి'కి అన్తాదేశము రావలసి యుండగా:-

609. అదభ్యస్తాత్ 7.1.4

యస్యాఽత్ స్యాత్. 'హ్ను'కు'వోః' ఇతి యచ్-జుహోతి.

‘యో నై’నుండి ‘యః’ అనువర్తించును. అభ్యస్తముకంటె పర మగు ‘య’కు ‘అత్’ ఆదేశము వచ్చును.

‘శ్లా’ అను ద్విత్వవిధాయకసూత్రము (608) షష్టాద్యాయము లోనిది గాన ‘ఉభే అభ్యస్తమ్’ అను సూత్రముచే (345) ‘హుహు’ అనుదానికి అభ్యస్త సంజ్ఞ యుండును. దానికంటె పర మగు యకారమునకు ఈ సూత్రముచే (609) ‘అత్’ ఆదేశము వచ్చి ఉత్పాదులు చేసిన పిమ్మట ‘జుహు అ త్ ఇ’ అని యుండగా ఉపజాదేశము (సూ-199) రావలసి యున్నది. దానిని బాధించి “హు శ్చువోః సార్వధాతుకే” అను (504) యజాదేశము వచ్చి ‘జుహ్వతి’ అను రూప మగును. ఇతరరూపములు:—జుహోషి, జుహుథః, జుహుథః, జుహోమి, జుహువః, జుహుమః.

610. భీహ్రీభృహువాం భ్లవచ్చ 31.39

ఏభ్యో లిటి ఆమ్ వా స్యాత్; ఆమి శ్లావివ కార్యఞ్చ,

జుహవాచ్చకార-జుహవ. హోతా. హోష్యత్. జుహోతు-
జుహుతాత్, జుహుతామ్, జుహ్వతు; జుహుధి, జుహవాని. అజుహోత్, అజుహుతామ్.

‘కాన్ ప్రత్యయాదామమన్త్రే’ లిటి ‘నుండి ‘ఆమ్’ ‘లిటి’ అనువర్తించును.

భీ, హ్రీ, భృ, హుధాతువులకింటె లిట్టు పర మగునపుడు ‘ఆమ్’ అగ మము వచ్చును. ఆమ్ పర మగునపుడు శ్ల వచ్చినపు డే కార్యములు వచ్చినవో ఆ కార్యములు కూడ వచ్చును.

హుధాతువునకు లిట్ పర మగునపుడు ‘ఆమ్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ‘హు ఆమ్ లిట్’ అని యుండగా శ్ల వద్దావముచే ద్విత్వాభ్యాసకార్యగుణావాదేశాదులు కూడ వచ్చి ‘జుహవామ్ లిట్’ అని యుండగా ‘అమః’ అను సూత్రముచే (173) లిట్టు లోపించిన పిదప ‘రృచ్ఛానుప్రయుజ్యతే లిటి’ అను సూత్రముచే (474) లిట్టురము లగు ‘ప్యౌ’, ‘ఘా’, ‘అన్’ ధాతువులనుప్రయుక్తములై “జుహవాచ్చరార”; ‘జుహవాచ్చుహవ’; ‘జుహవాహుస’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఆమ్ అని వక్షమున ద్విత్వాభ్యాసకార్యదులచే “జుహోవ, జుహు వతుః, జుహువుః; జుహవిథ-జుహోథ, జుహువథుః, జుహువ; జుహోవ,

జుహవ, జుహువివ, జుహువిమ” అను రూపములగును. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉవజ్ వచ్చినది. ‘థల్’ పర మగునపుడు భారద్వాజనియమముచే ఇడ్వికల్పము. బుట్, లృట్టులందు ‘హోతా’ ‘హోష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

లోట్టునందు లట్టునందు వలె ‘శప్’కు క్లుమౌద లగు కార్యములు వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమునందును, ఉత్తమపురుషయందలి అన్ని వచనములందును పిత్త్య మున్నది గాన గుణము వచ్చును. మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘హుర్నుల్యోహేర్నిః’ అను సూత్రముచే (559) సివ్ స్థానమున వచ్చిన ‘హి’కి ‘ధి’ ఆదేశము చేయగా ‘జుహుధి’ అను రూపము సిద్ధించినది. “జుహోతు- జుహుతాత్, జుహుతామ్, జుహ్వతు. జుహుధి-జుహుతాత్, జుహుతమ్, జుహుతః; జుహువాని, జుహువావ, జుహువామ” ‘జుహ్వతు’ అను నపుడు రుకారమునకు అదాదేశము, ‘యజ్’ వచ్చినవి.

లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనద్వివచనములందు “అజుహోత్” ‘అజుహుతామ్’ అను రూపము లగును. కార్యవిశేష మేదియును లేదు. చిహ్నవచనమున ‘ఝి’కి “నిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ” అను (449) ‘జుస్’ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట “అజుహు ఉస్” అని యుండగా ‘ఝి’ అపిత్ గాన జీర్వద్భావముచే గుణము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన ‘ఉవజ్’ రావలసి యున్నది. దానిని బాధించి “హుక్నువోసార్వధాతుకే” అను సూత్రముచే (504) యదాదేశము రావలసి యుండగ:-

611. జుసి చ 7.3.83

ఇగ న్తాజ్గన్య గుణః అజాదౌ జుసి. అజుహువుః. జుహుయాత్. హుయాత్. అహాపీత్. అహోష్యత్. శోభీ భయే. 2. విభేతి,

‘అజన్య’ అధికారము. ‘మిదేర్గణః’ ‘కృస్యాచి’నుండి ‘గుణః’ ‘అచి’ అనువ ర్తించును. ‘ఇకోగుణవృద్ధీ’ అను పరిభాషచే ‘ఇకః’ లభించును. అజాది యగు జుస్ పరమగునపుడు ఇగన్తాంగమునకు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఉకారమునకు గుణము; అవాదేశము; ‘అజుహువుః’ అను రూపములు సిద్ధించును. ఇతరరూపములు:- ‘అజుహోః, అజుహుతమ్, అజుహుతః; అజుహువమ్, అజుహువ, అజుహుమ’. విదిలిజ్ నందు “జుహు

యాత్, జుహుయాతామ్, జుహుయుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆగ్నిర్లిజ్ నందు "అకృత్సార్వధాతుకయోర్ధీర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చి "హుయాత్, హుయాస్తామ్, హుయాసుః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

లుజ్జీనందు "సిచి వృద్ధిః పరస్మైవదేషు" అను సూత్రముచే (488) వృద్ధి వచ్చి 'అహాషీత్, అహాష్టామ్, అహాషుః' ఇత్యాదిరూపములును, ల్యజ్జీ నందు "అహోష్యత్, అహోష్యతామ్, అహోష్యన్" ఇత్యాదిరూపములును అగును.

2. భీధాతువునకు భయపడుట అని అర్థము, అనిటకము. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శవ్' కు క్లు చేసిన పిమ్మట ద్విత్వ, అభ్యాసప్రాప్త్య (సూ-399) గుణములచే 'విభేతి' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున ద్విత్వాభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'విభీతస్' అని యుండగా:-

612. భియోఽన్యతరస్యామ్ 6.4.115

ఇకారో వా స్యాత్ హలాదౌ క్షితి సార్వధాతుకే.

విభితః-విభీతః, విభ్యతి. విభయాఞ్చకార, విభాయ. భేతా. భేష్యతి. విభేతు-విభితాత్-విభీతాత్. అవిభేత్, విభియాత్-విభీయాత్, భీయాత్. అభై పీత్. అభేష్యత్.

'ఇద్ధరిద్రస్య' "గమహనజనఖనఘసాంఘోషక్షిత్వనజీ" "ఈహల్యమైః" "అతఃసార్వధాతుకే" అను సూత్రములనుండి 'ఇత్' 'క్షితి' 'హలి' 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. హలాదియు, కిత్తు గాని జీత్తు గాని యైన సార్వధాతుకము పరమగునపుడు భీధాతువునకు ఇకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

అలోన్యవరిభాషచే (21) ఈకారమునకు ఈ సూత్రముచే ఇకారాదేశము వచ్చి 'విభితః' అనియు, ఇకారము రాని పక్షమున 'విభీతః' అనియు రూద్యయ మగును. థన్, థ, వన్, మన్లు కూడ జీత్తు లగు హలాదిసార్వధాతుకము లగుటచే రెండేసి రూపము లగును. విభేతి, విభితః-విభీతః, విభ్యతి, విభేషి, విభిధః-విభీధః, విభిధ; విభీధ- విభేమి, విభివః-విభీవః, విభిమః-విభీమః.

లిట్టునందు వికల్పముగ ఆమాదేశము వచ్చుటచే (సూ-610) 'విభయాఁ' ఇచ్చికారఁ; 'విభయామ్మభూవ', 'విభయామాన' ఇత్యాదిరూపములును, 'అమ్' రాని పక్షమున "విభాయ, విభ్యతుః" (యతాదేశము), విభ్యుః; విభయిథ - విభేథ, విభ్యథుః, విభ్య, విభాయ - విభయ, విభ్యవ, విభ్యమ" అను రూపములును అగును. థల్ నందు భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చినది. 'వన్', 'మన్' లకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము.

లబ్, ల్యుట్టులందు 'భేతా, భేష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్టు నందు హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఇత్వవికల్పముచే రూపవ్యయము సిద్ధించుచుండును, ప్రథమపురుషైకవచనమునందును, ఉత్తమపురుషయందును (ఆడాగమమునకు) పిత్త్వ ముండుటచే గుణము వచ్చును. విభేతు-విభితాత్-విభీతాత్, విభితామ్-విభీతామ్, విభ్యతు; విభిహి-విభీహి, విభితాత్-విభీతాత్, విభితమ్-విభీతమ్, విభిత-విభీత; విభయాని, విభయావ, విభయామ.

లబ్:-అవిభేత్, అవిభితామ్-అవిభీతామ్, అవిభయ్యుః; అవిభేః, అవిభితమ్-అవిభీతమ్, అవిభిత-అవిభీత; అవిభయమ్, అవిభిన-అవిభీవ, అవిభిమ-అవిభీమ.

విధిలిజ్ నందు జీత్తగు 'యాసుత్' పరముగ నుండుటచే అన్ని పురుష వచనములందును "విభియాత్-విభీయాత్, విభియాతామ్-విభీయాతామ్" ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఆశ్రిష్టజ్ నందు "భీయాత్, భీయాస్తామ్, భీయాసుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. ఐజ్జానందు వృద్ధి (సూ-486) "అభైషీత్, అభైష్టామ్, అభైషుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. లృజ్ నందు "అభేష్యత్, అభేష్యతామ్" ఇత్యాది రూపము లగును.

ప్రీ లజ్జాయామ్. ధి. జిప్రహేతి. జిప్రహేతః, జిప్రహియతి. జిప్రహాయాఁకార, జిప్రహాయ, ప్రహేతా, ప్రహేష్యతి. -జిప్రహేతు. అజిప్రహేత్. జిప్రహేయాత్. ప్రీయాత్. అప్రైషీత్. అప్రహేష్యత్.

3. ప్రీధాతువునకు సిగ్గుపడుట అని అర్థము ఇది కూడ అనిద్ధాతువు. దీని ప్రక్రియ చాలవరకు భీధాతుప్రక్రియ వలెనే ఉండును. అజాదిప్రత్యయములు వర మగుసపుడు ఇయజాదేశము (సూ-199) వచ్చును. 'జి హీ'యందలి ఈకారము సంయోగపూర్వము గాన "ఏరనేకావోఽసంయోగపూర్వస్య" అను (200) యజాదేశము రాదు. లిప్తునందు విరల్పముగ ఆయాదేశము వచ్చును (సూ-610). లట్ ప్రథమపురుషబహువచన, (లిట్ ప్రథమపురుషద్వివచనాదు లందు) భీధాతువునకు యజాదేశము రాగా ఈ ధాతువునకు ఇయజాదేశము వచ్చి. 'జిహీయతి' 'జిహీయతుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇది ఒక్కటియే విశేషము. హ్రస్వఇకారము భీధాతువునకు మాత్రమే విధింపబడినది గాన (సూ-612) దీనియందలి రూపములు ఈకారసహితముగనే యుండును.

వ్యాపాల పూరణయోః. 4.

613. అర్తిపివర్త్యోశ్చ 7.4.77

అభ్యాసస్య ఇకారోఽస్తాదేశః స్యాత్ శ్లో. పిపర్తి.

వ్యాధాతువునకు పాలించుట, నింపుట అని అర్థములు ఇది ఋదంతము గాన సేట్యము. "అత్రలోపోఽభ్యాసస్య" 'భృజ్జామిత్' "నిజాంత్రయాణాం గుణః శ్లో" అను సూత్రములనుండి 'అభ్యాసస్య' 'ఇత్' 'శ్లో' అనువర్తించును. క్లు విషయమున ఋ, వ్యాధాతువుల అభ్యాసకు ఇకారము అస్తాదేశముగ వచ్చును.

లట్ ప్రథమపురుషైవచనమున శప్ కు క్లు, ద్విత్వము చేసిన పిమ్మట 'వృ పృ తి' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అభ్యాసయందలి ఋకారమునకు రవరమగు (38) ఇకారము- 'పిర్ వృతి'. 'హలాదిశ్చేషః' (398) అని రేఫ లోపము. గుణముచే ఋకారమునకు 'అర్'—'పిపర్తి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఉకారవిధాయక మగు రాటోవు సూత్రముకంటె గుణపృథ్వికాత్తములు పరస్పరము గాన ఉకారమును బాధించి గుణపృథ్వులే వచ్చుచుండును.

'ద్వివచనమున 'పిపృతస్' అని యుండగా:-

614. ఉదౌష్ఠ్యపూర్వస్య 7.1.102

అజ్ఞావయవౌష్ఠ్యపూర్వో య ఋత్, తదస్త్రస్యాజ్ఞస్య ఉత్ స్యాత్.

"ఋత ఇద్ధాతోః" నుండి 'ఋతః' అనువర్తించును. 'అజ్ఞస్య' అధికారము ఆవర్తించబడును. అంగావయవ మగు ఓష్ఠ్యవర్ణము పూర్వమునందు గల ఏ

ఋకారము కలదో, అది అంతమునందు గల అంగమునకు హ్రస్వ ఉకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇచట 'పిప్యా' అను అంగమున ఋకారమునకు వెనుక ఓష్ఠ్య మగు పకార మున్నది. కావున ఋకారాంత మగు అంగమునకు ఉకారము వచ్చును. అలోన్యసూత్రముచే (21) ఈ ఉకారము ఋకారస్థానమున రసరమై వచ్చును — 'పిపుర్ తః' అని యుండగా:—

615. హలి చ 8.2.77

రేఫవాన్తస్య ధాతోరుపధాయా ఇకో దీర్ఘో హలి. పిపూర్తః, పిపురతి. పపార,

'రో'రుపధాయా దీర్ఘ ఇకః' అను సూత్రము, 'సిపి ధాతోరుర్వా'నుండి 'ధాతోః' అనువర్తించును.

హల్లు పర మగునపుడు రేఫవకారాంతధాతువు ఉపధకు చెందిన 'ఇకో'కు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట 'పిపుర్ తః' అనునపుడు 'పిపుర్' అనునది రేఫాన్త మగు ధాతువు. దానికి హల్లు (తకారము) పరముగ నున్నది. అందుచే ఉపధ యగు ఉకారము నకు దీర్ఘము వచ్చి 'పిపూర్తః' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'ఋ'యందలి ఋకారమునకు ఆదేశము (సూ-609). 'పిప్యాలతి' అని యుండగా ఋకారమునకు 'ఉర్' ఆదేశము (సూ-614) — 'పిపురతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే - పిపర్షి, పిపూర్ధః, పిపూర్ధః; పిపర్షి, పిపూర్షః, పిపూర్షః అను రూపములు సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'పృవృవృ' అని యుండగా అభ్యాస ఋకారమునకు అర్ (సూ-475) - 'పర్ పృవృ'. 'హలాదిః శేషః' (398) - 'పవృవృ'. ఉత్వమును (సూ-614) బాధించి పరము గాన వృద్ధి (సూ-182) 'పపార' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'పవృవృ అతుస్' అని యుండగా:—

616. శ్లోద్యౌప్రాం హ్రస్వో వా 7.4.12

ఏషాం కితి లిటి హ్రస్వో వా స్యాత్. పప్రతుః.

'చయల్లేర్దిగి లిటి' నుండి 'లిటి' అనువర్తించును. పూర్వసూత్రములలో ఎచ్చటను 'కితి' అనునది లేదు. ఐనను ఈ సూత్రము 'ఋచ్చత్వ్యాతామ్' అను

(617) గుణమునకు అపవాదము గావునను, ఆ సూత్రము, గుణము వచ్చుటకు అవకాశము లేని కీత్ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు విధింపబడినది కావునను, ఈ సూత్రము కూడ 'కీత్' అగు లిట్టునందే ప్రవర్తించును.

శ్వా, ద్వా, వ్యధాతువులకు కీత్తగు లిట్ పర మగునపుడు హ్రస్వము విరల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే బూకారమునకు హ్రస్వము చేసిన పిమ్మట "పప్య అతున్" అని యుండగా యజాదేశముచే 'పప్రతుః' అను రూపము సిద్ధించును.

హ్రస్వము రాని పక్షమున 'పప్యా అతున్' అని యున్నపుడు తిప్, సిప్, మిప్ లిన్నము లగు ప్రత్యయము లన్నియు కీత్తులు గాన గుణము (సూ-390) వచ్చుటకు అవకాశము లేకుండుటచే గుణము విధింపబడుచున్నది.

617. ఋచ్చత్కృతామ్ 7.4.11

తౌదాదికఋచ్చేః ఋధాతోః ఋతాం చ గుణో లిటి. పపరతుః, పపరుః.

'దయతేర్దిగి లిటి' 'ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః' అను సూత్రములనుండి 'లిటి' 'గుణః' అనువర్తించును. ఋచ్చతిశ్చ, ఋశ్చ, ఋత్ చ 'ఋచ్చత్కృతాః' అని విగ్రహము.

లిట్టు పర మగునపుడు తుదాదిగణమునందలి ఋచ్చధాతువునకును ఋధాతువునకును. బూకారాంతధాతువులకును గుణము వచ్చును. 'కీత్' కాని లిట్టు పర మగునపుడు "సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః" అను సూత్రమే (390) ప్రవర్తించును గాన కీత్ అగు లిట్టునందు కూడ గుణము వచ్చుటకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

ఈ సూత్రముచే గుణము చేయగా 'పపరతుః' అను రూపము సిద్ధించినది. 'కీత్' ప్రత్యయములందు ఈ విధముగ రెండేసి రూపము లుండును. పపార, పప్రతుః-పపరతుః, పప్రుః-పపరుః; పపరిథ, పప్రథుః-పపరథుః, పప్ర-పపర; పపార-పపర, పప్రివ-పపరివ, పప్రిమ-పపరిమ.

లుట్, ల్యట్టులందు 'తాప్' 'స్య' ప్రత్యయములకు ఇదాగమము, బూరమునకు గుణము వచ్చిన పిమ్మట 'పరితా' 'పరిష్కృతి' ఇత్యాదిరూపః యుండగా:-

618. వ్యూహం వా 7238

వృక్షోవృక్షోఽథ్యం యూదన్తాచ్చేతో దీర్ఘో వా స్యాత్, న తు లటి. పరితా-పరితా. పరీష్యతి-పరిష్యతి, పిపర్తు. అపిపః, అపిపూర్తామ్, అపిపహః, పిపూర్తాత్. పూర్తాత్. అపారీత్.

‘వృక్షః’ అనునది ‘వృ యూహః’ అను వాటికి సమాహారద్వంద్వము. ‘ఆర్థధాతుః స్వేద్యలాదేః’ నుండి అనువర్తించిన ‘ఇట్’ అనునది షష్ట్యంతముగ మార్చబడును. “గ్రహో లిటి దీర్ఘః” నుండి ‘అలిటి’ ‘దీర్ఘః’ అనువర్తించును. వృక్షో, వృక్షో ధాతువులకంటెను యూదంతధాతువులకంటెను పర మగు ‘ఇట్’ కు విశల్పముగ దీర్ఘము వచ్చును; లిట్టుపరముగ నున్నపుడు మాత్రము రాదు.

ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు విశల్పముగ దీర్ఘము వచ్చి “పరితా-పరితా” “పరీష్యతి-పరిష్యతి” ఇత్యాదిరూపములు రెండేసి యుండును. లోక్-పిపర్తు-పిపూర్తాత్, పిపూర్తామ్, పిపూర్తః; పిపూర్త్తి-పిపూర్తాత్, పిపూర్తమ్, పిపూర్తః; పిపరాణి, పిపరావ, పిపరామ

ఇవట తాత్, తామ్, హి, తమ్, త, ప్రత్యయములు జీత్తులు గాన గుణము రాలేదు. ‘ఉదోష్యపూర్వస్య’ అని (614) ‘ఉర్’ వచ్చి, ఊకాంతమునకు ‘హలి చ’ అను (616) దీర్ఘము వచ్చును. ‘ఋ’కి అదాదేశము చేసిన పిమ్మట ‘ఉర్’ వచ్చినను, హల్లు పరముగ లేకుండుటచే దీర్ఘము రాలేదు. ‘తిప్’ ప్రత్యయము, ఉత్తమపురుషయందు వచ్చిన ఆడాగమమును ‘పిత్’లు గాన గుణము వచ్చును.

అపిపః:- అజ్ఞప్రథమపురుషైశ్చవచనమున ‘అపిపర్తాత్’ అని యుండగా ఆపృక్తహల్లగు రకారమునకు హల్ట్యాదినూత్రముచే (179) లోపము. రేఫకు వినశముచేయగా ‘అపిపః’ అను రూపము సిద్ధించినది. మధ్యమపురుషైశ్చవచనమునందు గూడ ఆపృక్తహల్లగు రకారము లోపింప ఈ రూపమే సిద్ధించును. ఉత్తమపురుషైశ్చవచనమున ‘అమ్’ పిత్ గాన గుణము వచ్చి ‘అపిపర్తమ్’ అను రూప మగును. ఇతరప్రత్యయము లన్నియు జీత్తులు గాన గుణము రాదు. యూకారమునకు ‘ఉర్’ ఆదేశము, హలాదివత్ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉకారమునకు దీర్ఘము వచ్చును. ప్రథమపురుషులహానవచనమున ‘ఋజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ’ అని (415) జాన్ అదేశము. ‘జానిచ’ అను (611) గుణము (అర్) వచ్చి

అపిపరుః' అను రూప మగును. అపిపః, అపిపూర్తమ్, అపిపరుః;
అపిపః, అపిపూర్తమ్, అపిపూర్త; అపిపరమ్, అపిపూర్వ, అపిపూర్మ.

విధిరిజ్ నందలి 'యానుట్' జీత్తు గాన గుణము రాదు. 'ఉర్' ఆగమ
దీర్ఘములచే "పిపూర్యాత్, పిపూర్యాతామ్, పిపూర్యః; పిపూర్యాః, పిపూర్
ర్యాతమ్, పిపూర్యాత; పిపూర్యామ్, పిపూర్యావ, పిపూర్యామ" అను
రూపము లగును.

అశీరిజ్:- పూర్యాత్, పూర్యాస్తామ్, పూర్యాసుః; పూర్యాః, పూర్యా
స్తమ్, పూర్యాస్త; పూర్యాసమ్, పూర్యాస్వ, పూర్యాస్మ.

యజ్జనందు వృద్ధి (సూ-488) వచ్చును. అపారీత్, అపారిష్టామ్,
అపారిమః; అపారీః, అపారిష్టమ్, అపారిష్ట; అపారిషమ్, అపారిష్వ,
అపారిష్మ".

'అపారిష్టామ్' ఇత్యాదులందు 'వృతోవా' అను సూత్రముచే (618) ఇట్
కు వికల్పముగ దీర్ఘము రావలసి యుండగా:-

619. సిచి చ పరస్మైవదేషు 7.2.40

అత్ర ఇబో న దీర్ఘః. అపారిష్టామ్, అపరీష్వత్ - అపరిష్వత్.
ఓహోకత్యాగే. 5. జిహోతి.

'నలిజి'నుండి 'న' అనువర్తించును. పరస్మైవపరక మగు సిచ్ పర
మగునపుడు ఇట్ కు 'వృతోవా' అను సూత్రముచే విహిత మగు దీర్ఘమురాదు.

ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'అపారిష్టామ్' ఇత్యాదిదీర్ఘ
రహితరూపములు మాత్రమే యుండును. లృజ్ నందు దీర్ఘ వికల్పముచే 'అపరీ
ష్వత్' 'అపరిష్వత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

5. 'ఓహోక' ధాతువునకు విడచుట అవి యర్థము. ఓకారకకారములు
ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇది అనిట్ ధాతువు. ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వ,
అభ్యాసప్రాస్య, చుత్వి, జ శ్తములచే 'జహోతి' అను రూపము సిద్ధించును.

620. జహోతేశ్చ 6.4.116

ఇద్ వా స్యాత్ హలాదౌ క్షితి సార్వధాతుకే. జహితః.

'ఇద్దరిద్రస్య', 'భియోన్యతరస్యామ్' "గమహనజనఖనఘసాంఠోపః
క్షిత్వనజి", "అతఉత్సార్వధాతుకే", "ఈహల్యఘైః" అను సూత్రములనుండి

‘ఇత్’ ‘అన్యతరస్యామ్’ ‘క్షితి’ ‘సార్వధాతుకే’ ‘హలి’ అనువర్తించును. హలాదియు, కిత్తు గాని జీత్తు గాని అయిన సార్వధాతుకము పర మగునపుడు హిధాతువునకు ప్రాస్వరకారము వికల్పముగ వచ్చును.

‘తన్’ మొదలగు జీత్తులైన హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే (అతోన్యపరిణాషచే) ‘హ’ యందలి ఆకారమునకు వికల్పముగ ఇకారము వచ్చి ‘జహితః’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

621. ఈ హల్యఘోః 6.4.113

శ్వాభ్యస్తయోరాత ఈత్యాత్ సార్వధాతుకే క్షితి హలి, న తు ఘోః. జహితః.

‘శ్వాభ్యస్తయోరాతః’ అనువర్తించును. ‘క్షితి’ ‘సార్వధాతుకే’ అను పదముల అనువృత్తి పై సూత్రమునందు వలె గ్రహింపవలెను. హలాదికము, కిత్తు గాని జీత్తు గాని యైన సార్వధాతుకము పర మగునపుడు శ్వాప్రత్యయముయొక్కయు, అభ్యస్తముయొక్కయు ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చును. ఘనంజ్ఞక మగుదాని ఆకారమునకు మాత్రము రాదు.

‘తన్’ మొదలగు హలాదిజీత్ప్రత్యయములు పర మగునపుడు “జహితేశ్చ” అను సూత్రముచే (620) ఇకారము రాని పక్షమున ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చి జహితః, ఇత్యాదిరూపము లగును.

622 శ్వాభ్యస్తయోరాతః 6.4.112

అనయోరాతో లోపః క్షితి సార్వధాతుకే. జహతి, జహా, హా హాన్యతి, జహతు-జహితాత్-జహితాత్.

‘గమహన’ ఇత్యాది సూత్రము నుండి (చూ. సూ. 620) లోపః, ‘క్షితి’ అనుపదములును ‘అత క్షిత్సార్వధాతుకే’ నుండి ‘సార్వధాతుకే’ అనువర్తించును. కిత్ గాని జీత్ గాని యైన సార్వధాతుకము పర మగునపుడు శ్వాప్రత్యయముయొక్కయు, అభ్యస్తముయొక్కయు ఆకారమునకు లోపము వచ్చును.

హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘ఈ హల్యఘోః’ అని (621) ఈకారము విధింపబడినది గాన ఈ సూత్రము అజాదిక్షిత్సార్వధాతుకములందు మాత్రమే ప్రవర్తించును.

ప్రథమపురుష బహువచనమున ‘అదభ్యస్తాత్’ అనుసూత్రముచే (609) రుకారమునకు అదాదేశము చేసిన పిమ్మట, అభ్యస్తనంజ్ఞక మగు ‘జహా’ అను

దాని ఆకారమునకు ఈ సూత్రముచే లోపము-‘జహతి’ అను రూపము సిద్ధించినది. లట్-జహతి, జహితః-జహీతః, జహతి; జహాసి, జహీథః-జహీథః, జహీథ-జహీథ; జహామి, జహీవః-జహీవః, జహీమః-జహీమః.

ఇది ఆకారంతథాతువు గాన లిట్టునందు పాధాతువునకు వలె ప్రక్రియ యుండును. జహౌ, జహతుః, జహూః; జహీథ-జహీథ, జహీథః, జహా; జహౌ, జహీవ, జహీమ. లట్, ల్పిట్టులందు విశేషకార్య మేది యును లేదు. ‘హతా’ ‘హన్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్టునందు ‘తాతజ్’ మొదలగు హలాది జీచ్ఛ్రియములు పర మగు నపుడు ఆకారమునకు ఇకార ఈకారములు వచ్చి రెండేసి రూపము లగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘జహాహి’ అని యుండగా:-

623 ఆ చ హౌ 6.4.117

జహాతేర్హౌ పరే ఆ స్యాత్; చాత్ ఇత్ ఈతౌ. జహాహి-జహీహి, జహీహి అజహాత్, అజహూః.

‘జహాతేశ్చ’ నుండి ‘జహాతేః’ అనువ ర్తించును. హాధాతువునకు ‘హి’ పర మగునపుడు ఆకారము కూడ వచ్చును. ‘ఆకారముకూడ’ అనుటచే ఇకార ఈకారములు కూడ వచ్చు నని యర్థము.

ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఆకారమే విధింపబడినది గాన ‘జహాహి’ అనురూపము, వికల్పముగ ఇకారము వచ్చుటచే ‘జహీహి’ అను రూపము, అది రాని వక్షమున ఈకారము వచ్చి ‘జహీహి’ అను రూపమును, ఈ విధముగ రూపత్రయము సిద్ధించును. లోట్:- జహతు, జహితాత్-జహీతాత్, జహితామ్-జహీతామ్, జహతు; జహాహి-జహీహి-జహీహి, జహితమ్-జహీతమ్, జహిత-జహీత; జహాసి, జహావ, జహామ, లజ్:- అజహాత్, అజహితామ్ అజహీతామ్, అజహూః; అజహాః, అజహితమ్, అజహీతమ్, అజహిత. హీత; అజహామ్, అజహావ-అజహీవ, అజహామ-అజహీమ.

‘అజహూః’ అనునపుడు ‘ఝికి’ ‘జన్’ చేసినవిమ్మట “క్వాభ్యస్తయో రాతః” అను సూత్రముచే (622) ఆకారలోపము వచ్చినది.

624 లోపొ యి 6.4.118

జహాతేరాలోపొ యాదా సార్వధాతుకే. జహ్యత్, ఏర్లిజీ-
హేయాత్, అహాసీత్, అహాస్యత్.

‘జహాతేళ్ళ’, ‘అతడిత్సార్వధాతుకే’, ‘ఇబ్బాభ్యస్తయోరాతః’ అను
సూత్రములనుండి ‘జహాతేః’ ‘సార్వధాతుకే’ ‘అతః’ అనువర్తించును. యకా
రాది యగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు హాదాతువు ఆకారమునకు లోపము
వచ్చును.

విధిలిజీనందు ‘యాసుత్’ చేర్చిన పిమ్మట యకారాద్యార్వధాతుకము పర
ముగ నుండును గాన ఈ సూత్రముచే ఆకారము లోపించి ‘జహ్యత్,
జహ్యతామ్, జహ్యః’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశ్రిజ్జనందు ‘ఏర్లిజీ’ అను సూత్రముచే (493) ఆకారమునకు ఏకారా
దేశము చేయగా--“హేయాత్, హేయాస్తామ్, హేయాసుః” ఇత్యాది
రూపము లగును.

ఇది ఆకారాంతధాతువు గాన ఇజ్జనందు “యమరమనమాతాం నకృ”
అను సూత్రముచే (498) ‘నక్’ ఇత్యాగమములు చేయగా ‘గై’ ధాతువునందు వరె
“అహాసీత్, అహాసిష్టామ్, అహాసిషుః” ఇత్యాదిరూపము లగును. లృజీ
నందు విశేషకార్య మేదియును లేదు ‘అహాస్యత్’ ఇత్యాది రూపములగును.

మాజ్ మానే శబ్దే చ. 6.

625. భృణ్మామిత్ 7.4.76

భృణ్, మాజ్, ఓహాజ్-ఏషాం త్రయాణాం అభ్యాసస్య ఇత్
స్యాత్ శ్లా, మిమీతే, మిమాతే, మిమతే, మమే, మాతా, మాస్యతే,
మిమీతామ్, అమిమీత, మిమీత, మాసీష్ట, అమాస్త, అమాస్యత.

మాజ్ ధాతువునకు కొలచుట, శబ్దము చేయుట అని అర్థము. అనిబ్,
జిత్తు గాన ఆత్మనేపది.

‘భృణ్’ అని బహువచనమును ప్రయోగించుటచే ‘భృణ్’ మొదలగు
నవి అను నర్థము. ‘అత్రలోపొభ్యాసస్య’ “నిజాంత్రయాణాం గుణః శ్లా” అను
సూత్రములనుండి “అభ్యాసస్య” ‘త్రయాణాం’ ‘శ్లా’ అనువర్తించును. భృణ్,

మాజ్, ఓహాజ్ అను మూడుధాతువుల అభ్యాసమునకు క్లు విషయ మగునపుడు ప్రాస్యభికారము వచ్చును.

మూడుధాతువుల మైకవచనమున ద్వి త్వా దులు చేసిన పిమ్మట 'మామాతే' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అభ్యాస అకారమునకు భికారము— మిమాతే. రెండవ అకారమునకు ఈకారము (సూ. 621) "మిమితే" అను రూపము సిద్ధించినది.

మిమాతే:— 'అతామ్' పర మగునపుడు 'క్వాభ్యస్తయోరాతః' అను సూత్రముచే (622) అకారమునకు లోపము. మిమితే:— యకారమునకు "అద భ్యస్తాత్" అను సూత్రముచే (609) ఆదాదేశము చేసిన పిమ్మట అకారలోపము. ఈ విధముగ హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు అభ్యస్త అకారమునకు ఈకారము వచ్చును. అజాచి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు అకారలోపము వచ్చును. మిమీతే, మిమాతే, మిమితే; మిమీషే, మిమాథే, మిమీధ్వే; మిమే, మిమీవహే, మిమీమహే.

లిట్టునందు 'అజాచి' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు "అతో లోప ఇటిచ" అను సూత్రముచే (492) అకారలోపము వచ్చును. మమే, మమాతే, మమిరే, మమీషే, మమాథే, మమిధ్వే; మమే, మమివహే, మమిమహే. లుట్, లృట్టులందు 'మాతా' 'మాస్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోటో:— మిమీతామ్, మిమాతామ్, మిమతామ్; మిమీష్వ, మిమాథామ్, మిమీధ్వమ్; మిమై, మిమావహై, మిమామహై. లజ్:— అమిమీత, అమిమాతామ్, అమిమత; అమిమీథాః, అమిమాథామ్, అమిమీధ్వమ్; అమిమే, అమిమీవహి, అమిమీమహి. విధిలిజ్:— మిమీత, మిమీయాతామ్, మిమీరన్; మిమీథాః, మిమీయాథామ్, మిమీధ్వమ్; మిమీయ, మిమీవహి, మిమీమహి. ఆశ్శిరిజ్ నందు సీయుట్సుడాగమములచే—మాసీష్ట, మాసీయాస్తామ్, మాసీరన్; మాసీస్థాః; మాసీయాస్తామ్, మాసీధ్వమ్; మాసీయ, మాసీవహి-మాసీమహి.

లుజ్:— అమాస్త, అమాస్థాతామ్, అమానత; అమాస్థాః, అమాస్థాథామ్, అమాధ్వమ్; అమాసి, అమాస్వహి, అమాస్మహి. లృజ్జనందు 'అమాస్యత ఇత్యాది రూపకములగును.

ఓహాజ్ గతౌ. 7. జిహితే. జిహితే, జిహితే. జిహే. హాతా. హాస్యతే. జిహితామ్. అజిహిత. జిహిత హాసీష్ట. అహాస్త అహాస్యత.

7. ఓహోజ్ దాతువునకు వెళ్ళుట అని యర్థము. ఓకారజకారములు ఇత్సంజ్ఞంకములు. జీత్తుగాన అత్మనేపదము. అనిట్యము. దాని రూపములు మాధతువునందు వలె నుండును.

దు భృజ్ దారణపోషణయోః. 8. విభర్తి, విభృతః, విభ్రతి; విభృతే, విభ్రాతే, విభ్రతే, బభ్రే. విభరాజ్చకార. బభార; బభర్థ, బభృవ. విభరాజ్చక్రే. భర్త. భరిష్యతి-భరిష్యతే. విభర్తు; విభరాణి. విభృతామ్. అవిభః; అవిభృతామ్. అవిభరుః. అవిభృత. విభృయాత్. విభ్రీత. బ్రియాత్, భృషీష్ట. అభార్షీత్ అభృత. అభరిష్యత్, అభరిష్యత,

దు భృజ్ దాతువునకు ధరించుట పోషించుట అని అర్థములు. జీత్తుగాన ఉభయపది. అనిట్యము.

విభర్తి:- ప్రథమపురుషైకవచనమున శవ్వుక్లు, ద్విత్వము, మొదటి ఋకారమునకు 'ఉరత్' అను సూత్రముచే (479) ఆకారము- 'భర్ భృతి' అని యుండగా 'హలాదిశ్శేషః'- (398) 'భృతి', 'భృజామిత్' అను సూత్రముచే (625) అభ్యాసఅకారమునకు ఇకారము; తిప్ పితగాన ఋకారమునకు గుణము- "విభర్తి" అను రూపము సిద్ధించినది.

అపిత్లగు హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు జీవ్యద్వావ ముందుగాన గుణము రాదు. అపిత్లగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు యజాదేశముచే ఋకారమునకు రేఫ వచ్చును. విభర్తి, విభృతః, విభ్రతి; విభర్షి, విభృతః, విభృత; విభర్మి, విభృవః, విభృమః.

అత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును జీత్తులే గాన గుణ మెచ్చటను రాదు. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు యజాదేశము వచ్చును. విభృతే, విభ్రాతే, విభ్రతే; విభృషే, విభ్రాథే, విభృధ్యే; బిభ్రే, విభృవహే, విభృమహే.

రిట్టనందు 'భీహీభృహవాం క్లువచ్చ' అను (610) సూత్రముచే విశంసముగ అప్ ముక్లవద్వావములు వచ్చుటచే విభరాజ్చకార-విభరాజ్చక్రే-విభరామ్భూవ-విభరామాస ఇత్యాదిరూపములును, ఆమాదికము రాని పక్షమున 'బభార' ఇత్యాదిరూపములు పర స్మైవదమునందును, 'బభ్రే' ఇత్యాదిరూపములు అత్మనేపదమునందును ఉండును. ఖర్, ప, మ, అను పర స్మైవప్రత్యయ

ములు పర మగునపుడును సే, ద్వే, వహి, మహి, అను ఆత్మనేపదప్రత్యయములు పర మగునపుడును “కృసృభృవృస్తుద్రుస్రుశ్రువోలిటి” అను సూత్రముచే (481) ఇట్ నిషేధింపబడినది గాన ఇదాగమము రాదు. ‘బభర్ధి, బభృవ, బభృషే’ ఇత్యాదిరూపము లగును

లుట్నందు ‘భర్తా,’ ‘భర్తారా’ ఇత్యాదిరూపము లగును. అనిబోధాతువు గాన ఇదాగమము రాదు.

లృట్ లృజ్ లందు ‘ఋద్ధనోః స్యే’ అను సూత్రముచే (500) ఇదాగమము వచ్చుటచే ‘భరిష్యతి’ ‘భరిష్యతే’ ఇత్యాదిరూపములును ‘అభరిష్యత్’ ‘అభరిష్యత’ ఇత్యాదిరూపములును అగును.

లోట్:- (ప) విభర్తు-విభృతాత్, విభృతామ్. విభ్రతు; విభృహి-విభృతాత్, విభృతమ్, విభృత; విభరాణి, విభరావ, విభరామ్. (ఆత్మ):- విభృతామ్, విభ్రాతామ్, విభ్రతామ్; విభృష్య, విభ్రాతామ్, విభృధ్వమ్; విభరై, విభరావహై. విభరామ్ హై.

లజ్ పరస్మైపదమున ప్రథమమధ్యమపురుషైకవచనములందు ‘అభిభర్త’ ‘అభిభర్తన్’ అని యుండగా ఆపృష్టహల్లు లగు రకారవకారములకు హల్లాది సూత్రముచే (179) లోపము: రేఫకు విసర్గము వచ్చి ‘అభిభః’ అను రూప మగును. అభిభః, అభిభృతామ్, అభిభరుః; అభిభః, అభిభృతమ్, అభిభృత; అభిభరమ్, అభిభృవ, అభిభృమ్. ఆత్మనేపదమున:- అభిభృత, అభిభ్రాతామ్, అభిభ్రత, అభిభృతాః, అభిభ్రాతామ్, అభిభృధ్వమ్; అభిభ్ర, అభిభృవహి, అభిభృమహి.

విధిలిజ్ పరస్మైపదమున:- “విభృయాత్, విభృయాతామ్, విభృయుః” ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపదమున:- “విభ్రీత, విభ్రీయాతామ్, విభ్రీరన్” ఇత్యాదిరూపములును అగును.

అశ్లిరిజ్ పరస్మైపదమున, అర్ధధాతుక మగుటచే “రిజ్ శయగ్లిజ్” అను సూత్రముచే (516) రిజాదేశము వచ్చి ‘భ్రీయాత్, భ్రీయాస్తామ్, భ్రీసుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదమున:- ‘భృషీష్ట, భృషీయాన్, భృషీరన్’ ఇత్యాదిరూపము లగును, ‘ఊ’ అను సూత్రముచే (547) ‘సీయుః’ గాన గుణము రాలేదు.

ఐదో పరస్మైపదమున 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రముచే (488) వృద్ధి (ఆర్) వచ్చి "అభార్షీత్, అభార్షామ్, అభార్షః; అభార్షీః, అభార్షమ్, అభార్షః; అభార్షామ్, అభార్షస్య, అభార్ష్య" అను రూపము లగును. అనిధాతువు గాన సిచ్ఛకు ఇదాగమము రాజేదు.

ఆత్మనేపదమున యులాదు లగు త, థాన్, ధ్వమ్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు 'హస్వాదక్షాత్' అను సూత్రముచే (548) సిచ్ఛకు లోపము వచ్చును. అభృత, అభృషాథామ్, అభృషత; అభృథాః, అభృషాథామ్, అభృధ్వమ్; అభృషి, అభృష్యహి, అభృష్యహి.

దుదాశ్చోదానే. ౧. దదాతి, దత్తః, దదతి. దత్తే. దదాతే, దదతే. దదా; దదే, దదాసి, దదానే. దాస్యతి. దాస్యతే. దదాతు.

దా దాతువునకు ఇచ్చుట అని యర్థము. శ్చేత్తు గాన ఉభయపది. అనిచ్.

దదాతి:- అట్ (పర) ప్రథమపురుషైకవచనమున క్లు, ద్విత్వ, అభ్యాసప్రాస్వములు చేయగా 'దదాతి' అను రూపము సిద్ధించినది.

దత్తః:- 'తన్' కు జీద్యద్భావమున్నది గాన 'దదాతన్' అని యుండగా 'క్వాభ్యస్తయోరాతః' అను సూత్రముచే (822) ఆకారలోపము. 'దదాతన్' అని యుండగా రెండవ దకారమునకు చర్త్యముచే తకారము- 'దత్తః'

దదతి:- యకారమునకు అదాదేశము (సూ-809); ఆకారమునకు లోపము. 'దదతి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే "దదాసి, దత్తః, దత్త; దదామి, దద్వః దద్మః" అను రూపములు సిద్ధించును.

ఆత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును జీత్తులే గాన ఆకారలోపము అన్నిటియందును వచ్చును. దత్తే, దదాతే, దదతే, దత్సే, దదాతే, దద్వే, దదే, దద్వహే, దద్మహే.

ఇది ఆకారాంతదాతువు గాన లిట్లు పరస్మైపదరూపములు 'పా'దాటరూపముల వలె నుండును. ఫల్ నందు భారద్వాజనియమముచే ఇడ్వికల్పము. వ, మ, లు పరమగునపుడు 'సే' మొదలగు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు పరమగునపుడును. క్రాడినియమముచే ఇదాగమము వచ్చును. ఆత్మనేపదరూపములు:- దదే, దదాతే, దదిరే; దదిషే, దదాతే, దదిధ్వే; దదే, దదివహే, దదిమహే. అట్

ల్యుట్టులందు 'దాతా; దాన్యతి-దాన్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్టు ప్రథమ పురుషమునందు 'దదాతు-దత్తాత్, దత్తామ్, దదతు' అను రూపము లగును.

628. దాధా ఘ్యుదావ్ 1.1.20

దారూపా దారూపాశ్చ ధాతవో ఘుసంజ్ఞాః స్యుః, దావ్ దై పా వినా. 'ఘ్యుసోః' ఇత్యేత్వమ్-దేహి. దత్తమ్. అదదాత్; అదత్త. దద్యాత్, దదీత. దేయాత్, దాసీష్ట. అదాత్, అదాతామ్, అదుః.

దాధా, ఘు, అదావ్. దావ్, దైవ్ ధాతువులు తక్కు 'దా' రూపము లగు ధాతువులును, దారూపధాతువులును ఘుసంజ్ఞకము లగును. డుదాశ్ దానే (జాహో త్యాదిగణము), దాణ్ దానే (భ్యాది); దో అవఖిజ్ఞానే (దివాది), దేజోరక్షణే (భ్యాది); ఈ ధాతువులు దారూప ధాతువులు. వీటిలో మొదటి రెండును స్వభావతః దారూపము లైనవి; చివరి రెండును లాక్షణికములు — అనగా వాటికి కౌత్రముచే ఆత్వము వచ్చును. డుదాశ్ ధారణపోషణయోః (జాహోత్యాదిగణము) 'దేహి' పానే (భ్యాదిగణము); ఇవి దారూపధాతువులు. మొదటిది స్వాభావికము, రెండవది లాక్షణికము.

(1) "ఘుమాస్థా గా పాజహాతిసాం హలి" అను సూత్రముచే (591) ధాత్వవయవ మగు ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చుట (2) లోట్ మధ్యమపురుషైక వచనమునందు 'హి' పరమగునపుడు "ఘ్యుసోరేధ్ధావభ్యాస లోపశ్చ" అను సూత్రముచే (580) ధాత్వవయవ మగు ఆకారమునకు ఏకారా దేశము, అభ్యాసలోపము వచ్చుట (3) ఆశ్రిజ్ఞునందు "ఏర్లిజి" అను సూత్రముచే (493) ఆకారమునకు ఏకారాదేశము వచ్చుట (4) పరస్మైపద లుజ్జనందు "గాతిస్థాముపా భూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (441) సిచ్ కు లోపము వచ్చుట. ఈ నాలుగు కార్యములును ఘుసంజ్ఞా ప్రధాన ప్రయోజనములు.

ప్రకృతమున దాధాతువు ఘుసంజ్ఞకము గాన 'లోట్' మధ్యమపురుషైక వచనమున 'దదాహి' అనియందగా ఆకారమునకు ఏత్వము, అభ్యాసలోపము వ 'దేహి' అను రూపము సిద్ధించును. దేహి-దత్తాత్, దత్తమ్, దత్త; దదావ, దదామ. అత్యనేషమున ప్రత్యయముల కిన్నిటికిని జీర్వద్భావముండుటచే "శ్చౌభ్యస్తయోరాతః" అను సూత్రముచే (622) ఆకారము వచ్చును.

దత్తా, దదాతా, దదతా, దత్స్వి, దదాథా, దద్వమ్; దదై, దదావహై, దదామహై.

లఙ్గానందు (ప) తిప్, సిప్ భిన్నము లగు ప్రత్యయములు జీతులు గాన ఆకారలోపము వచ్చును. 'సిజభ్యస్త విదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (449) 'ఝి'కి 'జన్' ఆదేశము వచ్చును. అదిదాత్, అదదాతా, అదదుః, అదదాః, అదత్తమ్, అదత్త; అదదమ్, అదద్వ, అదద్భు.

అత్మనేపదమున అంతటను ఆకారలోపము వచ్చును. అదత్త, అదదాతా, అదదత్త; అదత్తాః, అదదాతా, అదద్వమ్, అదది, అదద్వహి, అదద్భహి.

విదిలిజ్ (పరస్మైపదము) :— 'దద్యాత్, దద్యాతా, దద్యుః' ఇత్యాది రూపము లగును. ఇవట 'యాసుత్' జీతు గాన ఆకారలోపము వచ్చి నది. అత్మనేపదము :- దదీత, దదీయాతా, దదీరన్, దదీథాః, దదీయాతా, దదీద్వమ్, దదీయ, దదీవహి, దదీమహి.

అశ్రిజ్ పరస్మైపదమున 'ఏర్లిజ్' అను సూత్రముచే (499) ఆకార మునకు ఏత్వము. 'దేయాత్, దేయాస్తా, దేయాసుః' ఇత్యాది రూపము లగును. అత్మనేపదము :- 'దాసీష్ట, దాసీయాస్తా, దాసీరన్' ఇత్యాది రూపములు.

ఋజ్ పరస్మైపదమున "గాతిస్థాము పాభూభ్యః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (441) సివకు లోపము వచ్చి "అదాత్, అదాతా, అదుః, అదాః, అదాతమ్, అదాత్త; అదామ్, అదావ, అదామ" అను రూపము లగును. 'అదుః' అనునపుడు సిజ్లోపము, ఝికి జన్ ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'అదాకన్' అని యుండగా 'ఉస్యపదాంతాత్' అను సూత్రముచే (499) ఆకారము నకు పరరూపము వచ్చినది.

627. స్థామ్యైరిచ్చ 1.2.17

అనయోః ఇద్ అన్తాదేశః, సిచ్చ కిత్ స్యాత్ అత్మనేపదే. అదిత. అదాస్యత్, అదాస్యత.

'అనయోగల్లిత్ కిత్' 'హస స్పిర్' అను సూత్రములనుండి 'కిత్' 'సిచ్' అనువర్తింతును. పరస్మైపదమున 'గాతిస్థా' అను సూత్రముచే

(441) సిచ్ లోపించును గాన ఈ సూత్రము అత్యనేపదప్రత్యయములు పర మగునపుడు మాత్రమే ప్రవర్తించును.

అత్యనేపద ప్రత్యయములు పర మగునపుడు స్థాదాతు, ఘనంజ్ఞక థాతువులకు హ్రస్వఇకారము అంతాదేశ మగును; సిచ్ కిత్ అగును.

ఆదిత :- ప్రథమపురుషైక వచనమున 'అదాస్ త' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అకారమునకు ఇకారము- 'అదిన్ త'. తకారరూప మగు యుర్ పరముగ నున్నది గాన "హ్రస్వాదక్షాత్" అను సూత్రముచే (502) సకార లోపము- 'అదిత' అను రూపము సిద్ధించును. 'త' ప్రత్యయము ఆపిత్సార్వ థాతుకము గాన జీద్యద్వాపముచే గుణము రాలేదు.

'సిచ్'కు కిత్త్యము విధించుటకు ప్రయోజనము 'అతామ్' మొదలగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉండును. అచట 'సిచ్' లోపించదు గాన దానికి కిత్త్య ముండుటచే ఇకారమునకు గుణము రాకుండుటయే కిత్త్య ప్రయో జనము. అదిత, అదిషాతామ్, అదిషత; అధిథాః, అదిషాథామ్, అది ధ్యమ్. అదిషి, అదిష్వహి, అదిష్వహి.

లృజ్జినందు 'అదాస్యత్, అదాస్యత' ఇత్యాది రూపము లగును.

దుధాజ్ ధారణపోషణయోః 10. దధాతి

దాజ్ థాతువునకు ధరించుట పోషించుట అని అర్థము. ఉభయవది. అనిట్, ప్రథమపురుషైక వచనమున ద్విత్వాదులు చేసిన పిమ్మట 'దధాతి' అని యుండగా 'అభ్యాసేపర్య' అను సూత్రముచే (401) మొదటి ధకారమునకు జత్త్యము (దకారము)- 'దధాతి' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనమున ద్విత్వజత్వాకార లోపాదులు (సూ. 622) చేసిన పిమ్మట 'దధ తస్' అని యుండగా—

628. దధ స్తథోశ్చ 8.2.38

ద్విరుక్తస్య యుషన్తస్య ధాజో బశో భష్ స్యాత్, తథోః పరయోః, స్తోశ్చ పరతః.

"ఏకాచో బశో భష్ యుషన్తస్య స్తోః" నుండి 'బశః', 'భష్' 'యుషన్తస్య' అను పదములు అనువర్తించును. 'చ' అనుటచే 'స్తోః' నది కూడ గ్రహింపఁబడును. ద్విరుక్తమును యుషంతమును అగు ధాధాతువున

సంబంధించిన బిళ్లకు తకారధకారములును, సకారమా: 'ధ్వ' అనునదియు పరమగునపుడు 'భవ్' వచ్చును.

ఇచట 'దధ్' అనునది కృతద్విత్వమును, రుషంతమును అగు ధాతురూపము. దానికి తకారము పరముగా నున్నది. కాన దీని బిళ్ల మొదటి దకారమునకు - ధకారము వచ్చును. 'ధధ్ తన్' అని యుండగా రెండవ ధకారమునకు చర్తముచే తకారము. 'దత్తః' అను రూపము సిద్ధించును.

'కృతద్విత్వ మగు ధాతువు' అని చెప్పుటచే ఈ సూత్రము ద్విత్వము వచ్చుటకు అవకాశము గల సార్వధాతుక లకారములందు (లట్. లోట్. లజ్, విధిలిజ్) లందు మాత్రమే ప్రవర్తించును. తకార, ధకార, సకార, ధ్వవీణ అదియందు గల ప్రత్యయములు పరమగునపుడు కూడ 'కౌభృత్ స్తయోరాతః' అను సూత్రముచే (622) ఆకారలోపము ఎచ్చట వచ్చునో అచట మాత్రమే రుషంత మగును గాన ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. విధిలిజ్ నందు ఆకార లోపము వచ్చినను ప్రత్యయమునకు ధాతువునకును మధ్య 'యాసుట్' ఉండును గాన (తకారాదు లాదియందు గల ప్రత్యయములు లభింపవు గాన) ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. ఈ విధముగ జీత్తు లగు తకార ధకార సకారాది ప్రత్యయములును, 'ధ్వ' అనునదియు పరముగ నున్నపుడు భవ్ భావము వచ్చుట ఒక్కటియే ఈ ధాతువునందు విశేషకార్యము. ఇతర ప్రక్రియ యంతయు దా ధాతువు నందు వలె నుండును.

జిజిర్ శౌచపోషణయోః 11.

ఇర ఇత్సవా. శ్లా వాచ్యాః.

జిజిర్ ధాతువునకు పరికుద్ధము చేయుట, పోషించుట అని అర్థములు. 'ఇర్' ఇత్సంజ్ఞకము. 'జిజ్' లోని ఇకారమునకు 'జోనః' అను సూత్రముచే (460) సకారము. ఇది స్వరితేత్ అందుచే ఉభయపది.

ప్రథమపురుషైః వచనమున శవ్సకుల్లు, ద్విత్వము, రెండవ ఇకారమునకు లఘూపధ గుణము చేసిన పిమ్మట 'నినేజ్ తి' అని యుండగా :-

629. జిజ్ఞాం త్రయాజ్ఞాం గుణః శ్లా 7.4.75

జిజ్, విజ్, విషామభ్యాసస్య గుణః స్యాత్ శ్లా. నేనేక్తి, నేనిక్తః, నేనిజతి. నినేజ, నినిజే. నేక్తా. నేక్యతి - నేక్యతే. నేనేక్తు. నేనిగ్ధి.

‘అత్రోపోఽభ్యాసస్య’నుండి ‘అభ్యాసస్య’ అనుచు ర్తించును. జీత్, విజ్, విష్, అను మూడు ధాతువుల అభ్యాసమునకు క్లు విషయ మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అభ్యాసఇకారమునకు గుణము చేసిన పిమ్మట ‘నేనేజ్’ అని యుండగా ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307) ఇకారమునకు గకారము. దానికి చ ర్త్యముచే కకారము ‘నేనేక్తి’ అను రూపము సిద్ధించినది.

నేనిక్తః:- ‘తన్’ జీత్తు గాన గుణము రాలేదు. ‘క్లు’నిమిత్తక మగు అభ్యాసగుణమునకు ‘క్తి తి చ’ అను (435) నిషేధము ప్రవర్తించదు.

నేనిజతి:- ‘అదభ్యస్తాత్’ అను సూత్రముచే (609) యకారమునకు అదాదేశము.

మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘నేనేజ్ సి’ అని యుండగా ఇకారమునకు కుత్స్యముచే గకారము. దానికి చ ర్త్యముచే కకారము. న కారమునకు షత్వము. ‘నేనేజ్’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములు:- నేనిక్తః, నేనిక్త; నేనేజ్తి, నేనిజ్విః, నేనిజ్విః. (ఆత్మ): నేనిక్తే, నేనిజాతే, నేనిజతే; నేనిజే, నేనిజాథే, నేనిగ్దే; నేనిజే, నేనిజ్విహే, నేనిజ్విహే. లిట్:- పరస్మైపది:- నేనిజ, నినిజతుః, నినిజుః; నేనిజిథ, నినిజిథుః, నినిజ; నినేజ, నినిజివ, నినిజిమ. (ఆత్మ):- “నేనిజే, నినిజాతే, నినిజరే; నినిజిషే” ఇత్యాదిరూపములు. నిజ్ ధాతువు అనిట్ గాన క్రాడినియమముచే లిట్ నందు ఇదాగమము వచ్చినది.

లిట్, ల్యుట్ లందు ‘నేక్తా’ ఇత్యాదిరూపములును, ‘నేక్యతి’ ‘నేక్యతే’ ఇత్యాదిరూపములును అగును.

లోట్:- (పరస్మైపది):- నేనేక్తు-నేనిక్తాత్, నేనిక్తామ్, నేనిజతు, నేనిగ్ది-నేనిక్తాత్, నేనిక్తమ్, నేనిక్త.” నిజ్ ధాతువు యులంతము గాన ‘హయూల్ ణో హేర్ఘి’ అను సూత్రముచే (559) ‘హి’కి ,‘ధి’ అదేశము వచ్చినది.

ఉ త్తమపురుషమున అదాగమము చేసిన పిమ్మట, అది పిత్ గాన జీచ్ ద్వావము లేకుండుటచే రెండవ ఇకారమునకు గూడ లఘు-పథ గుణము రావల యుండ:-

630. నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వభౌతకే 7.3.87

లఘూపధగుణో న స్యాత్. నేనిజాని. నేనిక్రామ్. అనేనేక్, అనేనిక్రామ్. అనేనిజుః; అనేనిజమ్. అనేనిక్త. నేనిజ్యాత్. నిజ్యాత్. నేనిజీత. నిక్షీప్త.

‘మిదేరుణః’ ‘పుగస్తలఘూపధస్య చ’ అను సూత్రములనుండి ‘గుణః’ ‘లఘూపధస్య’ అనువర్తించును. అజాది యగు పిత౞ర్వధాతుకము పర మగు నపుడు అభ్యస్తమునకు లఘూపధగుణము రాదు.

‘అని’ ఇత్యాదులు అజాదిపిత౞ర్వధాతుకములు గాన ఈ సూత్రముచే గుణము నిషేధింపబడుటచే “నేనిజాతి, నేనేజావః, నేనిజామః” అను రూపము లగును.

ఆత్మనేపదమున:- నేనిక్రామ్, నేనిజాతామ్, నేనిజతామ్; నేనిక్ష్య, నేనిజాథామ్, నేనిగ్ద్వమ్. నేనిజై, నేనిజావహై, నేనిజామహై.

లజ్ (పర):- అనేనేక్, అనేనిక్రామ్, అనేనిజుః; అనేనేక్, అనేనిక్తమ్, అనేనిక్త; అనేనిజమ్, అనేనిజ్య, అనేనిజ్మ. ‘అనేనిజమ్’ అను నపుడు పైసూత్రముచే గుణము నిషేధింపబడినది.

ఆత్మనేపది:- అనేనిక్త, అనేనిజాతామ్, అనేనిజతః; అనేనిక్థాః, అనేనిజాథామ్, అనేనిగ్ద్వమ్; అనేనిజి, అనేనిజ్యహి, అనేనిజ్మహి.

విధిలిజ్ పరస్మైపదమున:- ‘నేనిజ్యాత్, నేనిజ్యాతామ్, నేనిజ్యుః’ ఇత్యాదిరూపములు ఆత్మనేపదమున ‘నేనిజీత’ నేనిజీయాతామ్, నేనిజీరన్’ ఇత్యాదిరూపములు అగును.

అశ్రిజ్ పరస్మైపదమున ‘నిజ్యాత్, నిజ్యాస్తామ్, నిజ్యానుః’ ఇత్యాది రూపములు, ఆత్మనేపదమున “నిక్షీప్త, నిక్షీయాస్తామ్, నిక్షీరన్” ఇత్యాది రూపములు అగును. ఆత్మనేపదమున “లిజ్ సిచావార్యనేపదేషు” అను సూత్రముచే (592) రులాదిలిజ్ కిత్తు గాన గుణము రాదు.

631. ఇరితో వా 3.1.57

ఇరితో ధాతోశ్చైర్జ్ వా పరస్మైపదేషు. అనిజత్; అన్జీత్. అనిక్త. అనేక్ష్యత్. అనేక్ష్యత.

ఇ తి జు హో త్యా ద యః

‘దాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యజ్ఞః’, ‘చైః సిచ్’ ‘అన్యల వక్తిభ్యాతిభ్యోఽజ్ఞః’ ‘పుషాదిద్యుతాద్యదితః పరస్మైవదేః’ అను సూత్రముతీ నుండి ‘దాతోః’ ‘చైః’ ‘అజ్ఞః’ “పరస్మైవదేః” అనువర్తించును. పరస్మై పదప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘ఇర్’ ఇత్సంజ్ఞగా గల దాతువుకంటె పర మైన చ్లికి అజ్ఞ ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే లుజ్ఞ (పరస్మైవదమున) నందు చ్లికి వికల్పముగ అజ్ఞ ఆదేశము చేయుటచే ‘అనిజత్, అనిజతామ్, అనిజన్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘అజ్ఞః’ జీత్తు గాన గుణము గాని వృద్ధిగాని రాలేదు. ‘అజ్ఞః’ రాని వక్షమున ‘పదప్రజహల స్తస్మాచః’ అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి చేయగా — ‘అనైక్షీత్, అనైక్తామ్, అనైక్షుః; అనైక్షీః, అనైక్తమ్, అనైక్తః; అనైక్షమ్, అనైక్ష్య, అనైక్ష్యు’ అను రూపము లగును. ఇచట యులాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘యులో యులి’ అను సూత్రముచే (480) ‘సిచ్’కు లోపము వచ్చినది. ఆత్మనేపదమునందు గూడ ఇట్లే రూపము వచ్చును.

ఆత్మనేపదరూపములు:- అనిక్త, అనిక్షతామ్, అనిక్షతః; అనిక్షాః, అనిక్షామ్, అనిగ్ద్యమ్; అనిక్షీ. అనిక్ష్యహీ, అనిక్ష్యహి.

లృజ్ నందు ‘అనేక్ష్యత్, అనేక్ష్యత’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

జుహోత్వాదిగణము సమాప్తము.

అథ దివాదిగణః

దివుక్రీడా, విజి షా, వ్యవహార, ద్యుతి, స్తుతి, మోద, మద, స్వప్న, కాన్తి, గతిషు. 1.

632. దివాదిభ్యః శ్శన్ 3.1.69

శపోఽపవాదః. ‘హలి చ’ ఇతి దీర్ఘః- దీవ్యతి. దిదేవ. దేవితా. దేవిష్యతి. దీవ్యతు. అదీవ్యత్. దీవ్యేత్. దీవ్యాత్, అదేవీత్. అదేవి ష్యత్. ఏవం షిపు తస్తునన్తానే. 2.

‘దివు’దాతువునకు క్రిడించుట, జయేచ్చ కలిగి యుండుట (జూదమాడుట) వ్యవహరించుట, ప్రకాశించుట, స్తుతించుట, సంతసించుట, మదించుట, నిద్రించుట, ఇవ్వయించుట, నడచుట అని అర్థములు. ఉకారము ఇత్యంజకము. సేట్

దివాదులకంటె (తర్కార్థక సార్వధాతుకము పర మగునపుడు) ‘శ్యన్’ ప్రత్యయము వచ్చును. ఇది ‘శప్’కు అపవాదము. ఇందలి శకారనకారములు ఇత్యంజకములు. శత్తు గాన సార్వధాతుకము. కాని అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీద్యద్భావ ముండుటచే ఇది పర మగునపుడు సార్వధాతుకత్వప్రయుక్త మగు గుణము రాదు.

ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘దివ్ యతి’ అని యుండగా ఇది వకారాంతము గాన, “హలిచ” అను సూత్రముచే (616) ఉపదాభూత మగు ఇకేకు దీర్ఘము. ‘దీవ్యతి’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘దీవ్యతః, దీవ్యన్తి’ ఇత్యాది రూపములు గూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

లిట్:- దిదేవ, దిదివతః, దిదివుః; దిదేవిథ, దిదివథుః, దిదివ, దిదేవ, దిదివివ, దిదివిమ. ఇది సేట్దాతువు గాన వలాద్యార్థధాతుకముల కన్నిటికిని ఇతాగమము వచ్చినది. లిట్, లృట్లందు ‘దేవితా’ ‘దేవిష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

రోట్, లక్, విదిలిజ్జలందు గూడ శ్యన్ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ఇకారమునకు దీర్ఘము వచ్చును ఇతరప్రక్రియ యంతయు భూదాతువునందు వలె ఉండును. “దీవ్యతు-దీవ్యతాత్” ‘అదీవ్యత్’ ‘దీవ్యేత్’ ఇత్యాది రూపము లగును.

ఆశ్రిజ్జీనందు ‘హలి చ’ అను సూత్రముచే (616) దీర్ఘము వచ్చి “దీవ్యాత్, దీవ్యాస్తామ్, దీవ్యాసుః” ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృజ్జీనందు “అదేవీత్, అదేవిష్టామ్, అదేవిషుః” ఇత్యాదిరూపము లను, లృజ్జీనందు ‘అదేవిష్యత్’ ఇత్యాదిరూపములును అగును.

(2) ‘దివు’దాతువునకు దారములను నేయుట అని అర్థము. బిట్టలను కుట్టుట అనునర్థమున దీనికి ప్రయోగము కనబడుచున్నది. దీని రూపములు కూడ దివు దాతురూపముల వలె నుండును. “దాత్వాదేః షః సః” అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకారము వచ్చి ‘సీవ్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును

నృతీ గాత్ర విక్షేపే ి. నృత్యతి. ననర్త. నర్తితా.

‘నృతీ’ ధాతువునకు అవయవములను చలింపజేయుట అని అర్థము. నృత్యతి :- ‘శ్యన్’కు జీర్వద్భావ మున్నది గాన గుణము రాలేదు. ఇట్లే నృత్యతః ఇత్యాది రూపము లగును. సార్వధాతుకము లన్నిటి యందును (లోట్, లజ్, విధిలిజ్ లందు) ఈవిధముగనే గుణము రాదు. ఇతర ప్రక్రియ భూధాతువునందు వలె నుండును.

లిట్టునందు తిప్, సిప్, మిప్ లందు కి త్త్వము లేదు గాన గుణమువచ్చును. ద్వివచనాదులందు ‘అసంయోగాల్లిట్ కిత్’ అను సూత్రముచే (454) కి త్త్వము వచ్చును గాన గుణము రాదు. “ననర్త, ననృతతః, ననృతః, ననర్తిథ” ఇత్యాది రూపము లగును. ఈ ధాతువు సేట్ గాన వలాద్యార్థధాతుకములకు నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చును. ఐట్ :- “నర్తితా, నర్తితారౌ, నర్తితారః” ఇత్యాది రూపములు.

093. సేసిచి కృత, పృత, ఛృత, తృద, నృతః 7.2.57

ఏభ్యః పరస్య సిక్భిన్నస్య సాదేర్ధధాతుకస్యేడ్వా. నర్తిష్యతి-నర్త్యతి, నృత్యతు, అనృత్యత్, నృత్యేత్, నృత్యాత్, అనర్తీత్. అనర్తిష్యత్-అనర్త్యిత్.

‘ఉదితో వా’ ‘ఆర్ధధాతుకస్యే డ్వలాదేః’ అను సూత్రములనుండి ‘వా’ ‘ఆర్ధధాతుకస్య’ ‘ఇట్’ అనువర్తించును. కృత్, పృత్, ఛృత్, తృద్, నృత్ ధాతువులకంటె పర మైన ‘సిక్’ భిన్న మైన సకారాది యగు ఆర్ధధాతుకమునకు ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

లృట్ నందు ‘స్య’ చేర్చిన పిదప ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము వైకల్పికము గాన ఇడాగమపక్షమున ‘నర్తిష్యతి’ ఇత్యాది రూపములును, తదభావ పక్షమున ‘నర్త్యతి’ ఇత్యాది రూపములును అగును.

అశీర్లిజ్ :- “నృత్యాత్, నృత్యాస్తామ్, నృత్యాసుః” ఇత్యాది రూపములు.

ఐట్ :- ‘అనర్తీత్, అనర్తిష్టామ్, అనర్తిషుః’ ఇత్యాదిరూపములు. లృజ్ నందు స్య వచ్చును గాన ఇడాగమవికల్పముచే ‘అనర్తిష్యత్’, ‘అనర్త్యిత్’ ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లుండును.

త్రసీ ఉద్వేగే. 4. “వాభాశ” ఇతి శ్యన్ వా. త్రస్యతి-
తత్రాస. శో తనూకరిణే. 5.

‘త్రస్’ ధాతువునకు భయపడుట అని అర్థము. సేట్ “వా భాశ
భ్రము, క్రముక్లము త్రసిక్రటి లషః” అను సూత్రముచే (488) ‘
ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును. ‘శ్యన్’ రాని పక్షమున శవ్ వచ్చును
విధముగ లట్, లోట్, లజ్, విధిలిజ్ లందు “త్రస్యతి-త్రసతి” ‘త్రస్
త్రసతు’ “అత్రస్యత్-అత్రసత్” “త్రస్యేత్-త్రసేత్” ఇత్యాది ది
రూపము లుండును. ప్రక్రియ భూదాతువునందు వలె ఉండును.

తత్రాస :- లిట్ ప్రథమపురుషైక వచనమున ద్విత్వ, అభ్యాస
వృద్ధాదులచే ఈ రూపము సిద్ధించినది.

634. వా జ్ఞా భ్రము త్రసామ్ 6.4.124

ఏషాం కితి లిటి సేటి ధలి చ ఏత్వాభ్యాసలోపౌ వా. ‘త్రేస
తత్రసతుః’; త్రేసిధ - తత్రసిధ, త్రసితా.

‘అత ఏకహల్మద్యేనా దేశా దేర్లిటి’ ‘ఘృసో రేద్ధావభ్యాస లోః
“గమహన జన ఖన ఘసాం లోపః క్షిత్వనజ్జీ” అను సూత్రముగనుండి ‘
‘ఏత్’ “అభ్యాసలోపః” ‘కితి’ అను పదములు, ‘ధలి చ సేటి’ అను స
మును అనువర్తించును. జ్ఞా, భ్రమ్, త్రస్ ధాతువులకు కిత్ అగు లిట్, -
అగు ధల్ ను పర మసనపుడు ఏత్వాభ్యాసలోపములు వికల్పముగ వచ్చును.
సూత్రముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చు పక్షమున “త్రేసతుః” ఇ
రూపములును, రాని పక్షమున ‘తత్రసతుః’ ఇత్యాది రూపములును అగ
తత్రాస, త్రేసతుః-తత్రసతుః, త్రేసుః-తత్రసుః, త్రేసిధ-తత్రసి
త్రేసధుః, -తత్రసధుః, త్రేస - తత్రస; తత్రాస - తత్రస, త్రేసి
తత్రసిన, త్రేసిమ - తత్రసిమ. యట్ - త్రసితా. లృట్ - త్రసిష్
ఆశ్రిజ్ - త్రస్యాత్, త్రస్యాస్తామ్, త్రస్యాసుః. యజ్ :- ‘అతో హ
దేర్ల హోః’ అను సూత్రముచే (459) వృద్ధి వికల్పముచే ‘అత్రాసీ
అత్రాసిష్టామ్, అత్రాసిః’ ‘అత్రసీత్, అత్రసిష్టామ్, అత్రసిష
ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లగును. లృజ్ :- అత్రసిష్ట్యత్.

శో ధాతువునకు సూక్ష్మమగునట్లు చేయుట అని అర్థము. అనిట్.

అగమము. సిచ్‌కు ఇదాదేశము వచ్చుటచే - “అశాసీత్, అశాసిష్టామ్ అశాసిషుః” ఇత్యాది రూపములగును. ల్‌జ్‌నందు ‘అశాస్యత్’ ఇత్యాది రూపములగును.

ఛో చేదనే. 6. ఛ్యతి. షో అస్తకర్మణి. 7. స్యతి. ససౌ. దో అవఖణ్డనే. 7. ద్యతి. దదౌ. దేయాత్. అదాత్. వ్యధ తాడనే. 8.

6. ఛో ధాతువునకు చేదించుట అని అర్థము 7. షో ధాతువునకు నశింపజేయుట అని అర్థము. ‘ధాత్వాదేః షః సః’ అను సూత్రముచే (259) సకారము వచ్చును. 8. ‘దో’ ధాతువునకు ఖండించుట అని అర్థము. ఓకారాంతము లగు ఈ మూడు ధాతువుల ప్రక్రియ చాలవరకు ‘శో’ ధాతుప్రక్రియవలె ఉండును. ‘సో’ ‘దో’ ధాతువులకు ఆశీర్లజ్‌నందు ‘ఏర్లిజీ’ అను సూత్రముచే (493) ఏకారము వచ్చి ‘సేయాత్, నేయాస్తామ్, నేయాసుః’ “దేయాత్, దేయాస్తామ్, దేయాసుః” ఇత్యాదిరూపములగును. ‘దో’ ధాతువునకు లుజ్జనందు “గాతిష్ఠాముసాభూభ్యః పవన్తైపదేషు” అను సూత్రముచే (441) ‘సిచ్’ విత్యముగ లోపించి “అదాత్, అదాతామ్, అదుః” ఇత్యాది రూపములగును ‘ఛో’, ‘సో’, ధాతువులు గూడ పై సూత్రమున (638) గ్రహింపబడినవి గాన వాటి లుజ్ రూపములు శోధాతురూపములవలె రెండేసియుండును.

వ్యధ్ ధాతువునకు కొట్టుట అని అర్థము.

637. గ్రహి, జ్ఞా, వయి, వ్యధి, వష్టి, విచతి, వృత్చతి,

వృచ్చతి. భృజ్జతీనాం, జీతి చ 6.1.16

ఏషా సంప్రసారణం కితి జీతి చ. విధ్యతి. వివ్యాధ, వివిధతుః, వివిధుః, వివ్యధిధ - వివ్యధ. వ్యధా. వ్యత్స్యతి. విద్యేత్. విద్యాత్. అవ్యాతీయత్.

‘వ్యజః సంప్రసారణమ్’ నుండి “సంప్రసారణమ్” అనువర్తింతును. చకారముచే “వచిస్వపియజాచీనాం కితి”లోని ‘కితి’ సముచ్చిత మగును. గ్రహ్, జ్ఞా, వేఖ్, వ్యధ్, వఖ్, వ్యచ్, వ్రచ్, వ్రచ్చ, బ్రష్ట ధాతువులకు కిత్తుగాని జీత్తుగాని అయిన ప్రత్యయము పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును.

‘సార్వధాతుకమపిత్’ అను సూత్రముచే (503) శ్యన్ కిత్తు గాన అది పరముగ నున్నపుడు ‘వ్యధ్’ లోని యకారమునకు సంప్రసారణము (ఇకారము), ‘సంప్రసారణాచ్చ’ అని (258) పూర్వరూపము చేయగా లట్టునందు ‘విధ్యతి, విధ్యతః, విధ్యన్తి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లిట్టునందు ఏకవచనప్రత్యయము లన్నియు ‘పిత్’లు గాన “లిట్ట్యభ్యాస సోఽభయేషామ్” అను సూత్రముచే (549) అభ్యాసయకారమునకు సంప్రసారణము వచ్చి ‘వివ్యాధ’ “వివ్యధిథ-వివ్యద్ధ” “వివ్యాధ-వివ్యధ” అను రూపము లగును. ‘అతుస్’ మొదలగు ఇతరప్రత్యయము లన్నియు కిత్తులు గాన ద్విత్వము చేయుటకు పూర్వమే “సమ్ప్రసారణం తదాశ్రయం చ కార్యం బలవత్” అను పరిభాష ననుసరించి ‘గ్రహిజ్ఞా-’ అను సూత్రముచే (637) సంప్రసారణము వచ్చును. పిమ్మట ద్విత్వాదులు వచ్చి ‘వివిధతుః, వివిధః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘భర్’కు భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము విశ్లబ్ధముగ వచ్చును. ఇడాగమపక్షమున ‘వివ్యధిథ’ అనియు, ఇదభావపక్షమున ‘యష స్తథోర్ధోఽధః’ అను సూత్రముచే (552) ధకారమునకు ధకారము, ధాతుధకారమునకు జత్వముచే ధకారము చేయగా ‘వివ్యద్ధ’ అను రూపమును అగును.

లుట్టునందు ‘తాస్’ తకారమునకు ధకారము, ధాతుధకారమునకు జత్వముచే ధకారము చేయగా “వ్యద్ధా, వ్యద్ధారౌ, వ్యద్ధారః” ఇత్యాదిరూపము లగును.

ల్పట్టునందు ‘స్య’ పర మగునపుడు ధకారమునకు చ ర్త్యముచే తకారము. ‘వ్యత్సృతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్, లజ్, విధిలిజ్ లందు సంప్రసారణము వచ్చి ‘విధ్యత్’ “అవిధ్యత్” ‘విధ్యేత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశ్రిజ్జనందు ‘కిదాఃషి’ అను సూత్రముచే (434) ‘యాసుత్’ కిత్ గాన సంప్రసారణము వచ్చి ‘విధ్యాత్, విధ్యాస్తామ్, విధ్యాసుః’ ఇత్యాది రూపము లగును.

లుజ్జనందు “వదప్రజహల స్తస్యాచః” అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చును. తకారధకారాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు సిద్ లోపించును. అప్పుడు ప్రత్యయావయవతకారధకారములకు ధకారము, ధాత్వయవధకారమునకు

జ శ్వము వచ్చును. “అవ్యాత్సీత్, అవ్యాద్ధామ్, అవ్యాత్సుః; అవ్యాత్సీః, అవ్యాద్ధమ్, అవ్యాద్ధః; అవ్యాత్సమ్, అవ్యాత్స్వ, అవ్యాత్స్మ. లృజ్ నందు “అవ్యత్స్యత్” ఇత్యాదిరూపము లగును.

“పుషపుష్టే.” 10. పుష్యతి. పుషోష, పుషోషిథ. పోష్టా. పోక్ష్యతి, “పుషాది-” ఇత్యజ్- అపుషత్. కుష శోషణే. 11. కుష్యతి. కుశోష. అకుషత్. ఇశఅదర్శనే. 12. నశ్యతి. ననాశ, నేశతుః.

పుష్ ధాతువునకు వృద్ధి పొందుట అని అర్థము. అనిట్. పుష్యతి:- శ్యన్ కు జీవద్భావముచే అమూపదగుణము రాలేదు. పుషోష:- లిట్ ప్రథమ పురుషైకవచనము ‘పిత్’ గాన గుణము వచ్చినది.

పుషోషిథ:- థల్ నందు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చును. యిట్ నందు ఘ్తవ్యమువచ్చి “పోష్టా, పోష్టారా, పోష్టారః” ఇత్యాది రూపము లగును. లృజ్ నందు ధాత్వవయవషకారమునకు ‘షధోః కః సి’ అను సూత్రముచే (551) కకారము. ‘స్య’యందలి సకారమునకు మూర్ధన్య షకారము— ‘ప్రోక్ష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్, లజ్, విడిలిజ్ లందు ‘పుష్యతు’ ‘అపుష్యత్’ ‘పుష్యేత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. అశ్లిజ్ నందు ‘పుష్యాత్, పుష్యాస్తామ్, పుష్యాసుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. యిజ్ నందు “పుషాదిద్యుత్థాద్యదితః పరస్మైవదేవు” అను సూత్రముచే (510) ‘చ్చి’కి ‘అజ్’ అదేశము చేయగా “అపుషత్” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

11. కుష్ ధాతువునకు ఎందుట అని అర్థము. అనిట్. ఇదికూడ పుషాది గణములో చేరినది గాన దీని ప్రక్రియ యంతయు పుషధాతుప్రక్రియ వలె నుండును

ఇత్ ధాతువునకు కనబడకుండపోవుట (నశించుట) అని యర్థము. ‘ణో నః’ అను సూత్రముచే (460) ఇకారమునకు నకారము వచ్చును. అనిట్. లిజ్ నందు వికేషకార్య మేదియు లేదు.

లిట్టునందు ‘అతున్’ మొదలగు కిత్ప్రత్యయములందు “అత వికహల్యధ్యే ౭నాదేశాద్దేర్లిటి” అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చి ‘నేశతుః, నేశుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

638. రధాదిభృశ్చ 7.2.45

రథ్, నశ్, తృప్, దృప్, ద్రుహ్, ముహ్, స్నుహ్, స్నిహ్-
ఏభ్యో వలాద్యార్ధధాతుకస్య వేబ్ స్యాత్. నేశిథ.

‘అర్ధధాతుః స్వేద్యలాదేః’ అను సూత్రము, “స్వరతిసూతిసూయతిదూ-
షాదితో వా” నుండి ‘వా’ అనువర్తించును. రథ్ మొదలగు ధాతువుల వలాద్యా
ర్ధధాతుకమునకు ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

‘థల్’ కు ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము వచ్చు పక్షమున “థలి చ సేటి”
అను సూత్రముచే (463) ఏత్యాభ్యాసలోపములు వచ్చి ‘నేశిథ’ అను రూపము
సిద్ధించును. ఇడాగమము రాని పక్షమున “ననశ్థ” అని యుండగా-

639. మస్థినశోర్ధ్రలి 7.1.60

నుమ్స్యాత్. ననంష్ట, నేశివ-నేశ్వ; నేశిమ-నేశ్మ. నశితానంష్టా.
నశిష్ట్యతి-నజ్జీక్ష్యతి. నశ్యతు. అనశ్యత్. నశ్యేత్, నశ్యాత్, అనశత్.

‘ఇదితో నుమ్ ధాతోః’ నుండి ‘నుమ్’ అనువర్తించును. మస్, నశ్
ధాతువులకు యల్ పర మగునపుడు ‘నుమ్’ అగమము వచ్చును.

‘నుమ్’ లోని ఉకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. మిత్తు గాన ‘మిదచో
న్యైత్సృః’ అను సూత్రము (240) స్థుసరించి అంత్యాచ్చుకు పరముగ వచ్చును.
ఇచట రెండవ నకారముపై నున్న అకారమునకు పరముగ వచ్చును. ‘ననన్
శ్థ’ అని యుండగా, ఈ నకారమునకు ‘నశ్చాపదాంతస్య యల్’ అను సూత్ర
ముచే (78) అనుస్వారము వచ్చును. ‘ననన్శ్థ’. “వ్రశ్యవ్రశ్య—” ఇత్యాది
సూత్రముచే (308) శకారమునకు షకారము- ‘ననన్శ్థ’- ష్టత్వముచే థకార
మునకు తకారము- ‘ననంష్ట’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే వ, మలు పర
మగునపుడు ఇద్వికల్పముచే ‘నేశివ-నేశ్వ’ “నేశిమ-నేశ్మ” అను రూపవ్యయ
మగును

లబ్ధానందు ఇడాగమపక్షమున ‘నశితా’ ఇత్యాదిరూపములును. ఇడాగ
మము రాని పక్షమున నుమాగమానుస్వారష్టత్వాదులచే ‘నంష్టా’ ఇత్యాదిరూపము
లును అగును. లృబ్ధానందు ఇడాగమపక్షమున ‘నశిష్ట్యతి’ ఇత్యాదిరూపము
లగును. ఇదభావపక్షమున ‘నశ్శిష్ట్యతి’ అని యుండగా నుమాగమము (సూ-6 9)
నకారమునకు అనుస్వారము, శకారమునకు వ్రశ్చాదిసూత్రముచే (308) షకా

రము, 'షధోః కః సి' అను సూత్రముచే (551) షకారమునకు కకారము, సకారమునకు షకారము, అనుస్వారకు పరసవర్ణము (సూ-79) రాగా 'నజ్-క్ష్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్, లజ్, విధిలిజ్, అశ్రిజ్జలందు కార్యవిశేష మేదియును లేదు. ఇది కూడ పుషాదిగణములోనిది గాన బజ్-నందు 'అజ్' వచ్చుటచే 'అనశ్-క్ష్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. లృజ్-నందు ఇద్వికల్పముచే 'అనశ్-క్ష్యత్' అనజ్-క్ష్యత్' ఇత్యాదిద్వివిధరూపము లుండును.

పూజ్ ప్రాణిప్రసవే. 13. సూయతే. క్రాదినియమాత్ ఇట్. సుషు విషే; సుషువివహే, సుషువిమహే. సోతా-నవితా. దూజ్ పరితాపే. 14. దూయతే. దీజ్ క్షయే 15. దీయతే.

13. పూజ్ ధాతువునకు ప్రాణుల ప్రసవము—కనుట—అని యర్థము. జీత్తుగాన ఆత్మనేపది. లట్- 'సూయతే-సూయేతే' మొ. లిట్టునందు క్రాది నియమముచే నిత్యముగ ఇదాగమము వచ్చి— 'సుషువిషే; 'సుషువివహే' 'సుషువిమహే' అను రూపము లగును. బట్-మొదలగు వాటియందు 'స్వరతి సూతిసూయతిమాఘాదితోవా' అను సూత్రముచే (478) ఇదాగమ వికల్పము. బట్:- సోతా-నవితా. లృట్:- సోష్యతే-నవిష్యతే. లోట్:- సూయతామ్. లజ్:- అసూయత. విధిలిజ్:- సూయేత. అశ్రిజ్:- సోషీష్ట-నవిషీష్ట. బజ్:- అసోష్ట-అనవిష్ట. లృజ్:- అసోష్యత-అనవిష్యత.

14. దూజ్ ధాతువునకు పరితపించుట అని యర్థము. ఆత్మనేపది. దీర్ష్ట ఊకారాంతము గాన సేట్. దీని రూపములు పూజ్ ధాతురూపముల వలె నుండును. ఇద్వికల్పముమాత్రము ఉండదు. బట్టు మొదలగువాటిలో ఒక్కొక్క రూపము మాత్రమే యుండును.

15. దీజ్ ధాతువునకు క్షీణించుట అని యర్థము. ఆత్మనేపది. అనిట్ లట్-నందు 'దీయతే' మొ.

640. దేజోయదచి క్షితి 6.4.63

దీజః పరస్యాజాదేః క్షితి ఆర్ధధాతుకస్య యుట్.

'ఆర్ధధాతుకే' అధికారము. దీజ్ ధాతువుకంటె పరమైన అజాదియును, కిత్-గాని జీత్తుగాని ఐన ఆర్ధధాతుకమునకు యదాగమము వచ్చును.

వా. పుగ్గటాపువజ్జుణోస్సిద్ధౌవత్తవౌ.

16. దిదీయే.

ఉపజ్జయణాదేశములు చేయవలసి యున్నపుడు పుక్, యుట్ ఆగమములు సిద్ధము లని—ఆనగా అసిద్ధములు కావని—చెప్పవలెను.

దిదీయే:- లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'త'కు ఏళ్ ఆదేశము, ద్విత్వాదులు చేసిన పిమ్మట "దిదీఏ" అని యుండగా పై సూత్రముచే ఏకారమునకు 'యుట్' ఆగమము. ఉకారటకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. టిత్తు గాన ఆద్యవయవముగ వచ్చును. 'దిదీయే' అను రూపము సిద్ధించినది. కాని ఈ యుడాగమము "అసిద్ధపదత్రాణిత్" అను సూత్రముచే (564) అసిద్ధము గాన "ఏర నేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య" అను సూత్రముచే (200) యణాదేశము రావలసి యున్నది. అందుచే పై వార్తికము యుడాగమము అసిద్ధము కాదని చెప్పుచున్నది. కావున యణాదేశము రాదు క్రాదినియమముచే ల్లిట్టునందు వలాదిప్రత్యయములకు ఇడాగమము వచ్చును ఈ విధముగ అన్ని ప్రత్యయములును అజాదులే గాన అంతటను యుడాగమము వచ్చును. దిదీయే, దిదీయాతే, దిదీయిరే; దిదీయిషే, దిదీయాథే, దిదీయిధ్యే; దిదీయే, దిదీయివహే, దిదీయిమహే.

641. మీనాతి, మినోతి, దీజాం ల్యపి చ. 6.1.50

ఏషామాత్వం స్యాత్ ల్యపి; చాద్ అశిత్యేజ్జిమితై. దాతా. దాస్యతి.

'ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి' నుండి 'అత్' అనువర్తించును. 'చ' అనుటచే "ఏచః (నిమితై) అశితి" కూడ అనువర్తించును. ల్యప్ పర మగునపుడును, ఏచ్ఛకు నిమిత్త మగు శితేభిన్న మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడును ఈధాతువులకు ఆకారము వచ్చును.

తాస్,స్య మొదలగునవి శితేలు కావు. ఇవి గుణవృద్ధ్యాదులకు నిమిత్త మగుటచే ఏజ్జిమితములు. కావున ఇవి పర మగునపుడు 'దా'యందలి ఈకారమునకు (అలో స్త్యపరిణాషచే 21) ఆకారము వచ్చును. యిట్:- దాతా. ల్యట్:- దాస్యతే. లోట్:- దీయతామ్ లజ్:-అదీయత. విదిలిజ్:-దీయేత. ఆర్లిజ్:-దాసీష్ట. దీజ్ఞాధాతువు దారూప మైనది గాన ఘసంజ్ఞకము. అందుచే యిట్నందు "స్థాఘ్పూరిచ్చ" అను (627) ఇకారాదేశము రావలసి యుండగా:-

వా. స్థాఘ్నైరిత్వే దీజః ప్రతిషేధః. అదాస్త.

ఘనంజ్ఞకథాతువులకు స్థాఘ్నైరిచ్చ అను ఇత్వము చేయు సందర్భమున దీజ్ కథాతువనకు నిషేధము చెప్పవలెను.

ఈ వార్తికముచే ఇత్వము నిషేధింపబడినది గాన ఐజ్ నందు “అదాస్త, అదాసాతామ్, అదాసత” ఇత్యాదిరూపము లగును.

దీజ్ విహాయసాగతౌ 16 దీయతే. డిద్యే. డయితా. పీజ్ పానే. 17. పీయతే. పేతా. అపేష్ట. మాజ్ మానే 18. మాయతే. మమే. జనీ ప్రాదుర్భావే, 19.

16. దీజ్ కథాతువునకు ఎగురుట అని అర్థము. ‘ఊర్దూదన్తైః’ ఇత్యాది శ్లోకమునందు పరిగణింపబడుటచే ఇది సేబ్. దాని రూపములు సార్వధాతుకము లందు దీజ్ కథాతురూపములవలె ఉండును. లిట్:- యజాదేశముచే ‘డిద్యే’ ఇత్యాదిరూపములగును. ఐట్:- డయితా. లృట్:- డయిష్యతే. ఆకిర్లిజ్:- డయిషీష్ట. ఐజ్:- అడయిష్ట. లృజ్:- అడయిష్యత.

17. పీజ్ కథాతువునకు త్రాగుట అని అర్థము. అనిట్. పీయతే. పిప్యే పేతా. పేష్యతే. పీయతామ్. అపీయత. పీయేత. పేషీష్ట. అపేష్ట. అపేష్యత.

18. మా కథాతువునకు కొలుచుట అని అర్థము. అనిట్:- మాయతే. మమే. మాతా. మాన్యతే. మాయతామ్. అమాయత. మాయేత. మాసీష్ట అమాస్త. అమాన్యత.

19. జన్ కథాతువునకు పుట్టుట అని అర్థము. సేబ్.

రి42. జ్ఞాజనోర్థా 7.2.79

అనయోర్జాదేశః స్వాత్ శితి. జాయతే, జజ్ఞే, జనితా, జనిష్యతే.

‘స్థివుక్లముచమాం శితి’ నుండి ‘శితి’ అనువర్తించును. శిత అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘జ్ఞా’ ‘జన్’ కథాతువులకు ‘జా’ అను నాదేశము వచ్చును.

‘శ్యన్’ శిత్తు గాన సార్వధాతుకలకారములందు ఈ మూత్రముచే జాదేశము వచ్చును. లిట్:- జాయతే. లోట్:- జాయతామ్. లజ్: అజాయత. విధిలిజ్:- జాయేత.

జజ్ఞే:- లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వ అభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'జజన్' ఏ' అని యుండగా "గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్తి త్యనజ్జి" అను సూత్రముచే (508) ఉపధాలోపము. 'జజన్' ఏ' అని యుండగా- శ్చుత్వ ముచే నకారమునకు ఇకారము జకారఇకారములు కలిసిన 'జ్జ' అగును. 'జజ్జే' అను రూపము సిద్ధించును. జజ్జే, జజ్జాతే, జజ్జిరే, జజ్జిషే, జజ్జాధే, జజ్జిధ్వే; జజ్జే, జజ్జివహే, జజ్జిమహే. లుట్:- జనితా. లృట్:- జనిష్వతే, ఆశీర్లజ్:- జనిషీష్ట.

643. దేవజనబుధపూరితాయస్మాయిభ్యోఽన్యతరస్యాయ్ 3.1.61

ఏభ్యశ్చేచ్ఛిత్ వా స్యాత్, ఏకవచనే తశజ్జే పరే.

'చ్చేః సిద్' 'చిత్ తే పదః' అను సూత్రముల నుండి 'చ్చేః' 'చిత్' 'తే' అనువర్తించును. దీపాదులు అత్యనేపదులు గాన వాటికంటె పర మగు 'త' అనగా ఏకవచనప్రత్యయముగనే యుండును. ఏకవచన మగు తశజ్జిము పర మగునపుడు, దీప్, జన్, బుధ్, పూరీ, తామ్, ప్యామ్ ధాతువులకంటె పర మగు 'చ్ఛి'కి 'చిత్' ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

'చిత్'లోని చకారణకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఈ సూత్రముచే 'చ్ఛి'కి చిత్ చేసిన పిమ్మట "అజన్ ఇత" అని యుండగా:-

644. చిణ్ లుక్. 6 4.104

చిణః పరస్య తశజ్జస్య లుక్ స్యాత్.

చిణ్ కంటె పరముగ నుండునది తప్రత్యయమే గాన 'తశజ్జస్య' అనునది అర్థబలలభ్యము. చిణ్ కంటె పర మగు తశజ్జిమునకు లుక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'త'కు లుక్ చేయగా 'అజని' అని యుండును. ఇప్పుడు 'చిణ్' ణిత్తు గాన "అత ఉపధాయాః" అను సూత్రముచే (457) వృద్ధి రావలసి యుండ:-

645 జనివధ్యోశ్చ. 7.3.95

అనయోరుపధాయా వృద్ధిర్న స్యాత్, చిణి జ్ఞాతి కృతి చ. అజని, అజనిష్ట, దీపీ దీప్తా. 20. దీప్యతే, దిదీపే. అదీపి. అదీపిష్ట పదగతా. 21. పద్యతే. పేదే. పత్తా. పత్నీష్ట.

‘అత ఉపధాయాః’, ‘మృజేర్వ్యధ్విః’, “నోదాతోవదేశస్య మాస్తస్యా నాచమేః”, “అతో యక్ చిణ్కృతోః” “అచో జ్ఞాతి” అను సూత్రములనుండి ‘ఉపధాయాః’, ‘వృద్విః’, ‘న’, ‘చిణ్కృతోః’ ‘జ్ఞాతి’ అనువర్తించును. ‘చిణ్’ అనునదియు, జోత్తు గాని జీత్తు గాని అయిన కృత్ప్రత్యయమును పరముగ నున్నపుడు జన్, వద్ధాతువుల ఉపధకు వృద్ధి రాదు.

ఈ సూత్రముచే నిషేధించబడుటచే వృద్ధి రాలేదు. ఈ విధముగ ‘చిణ్’ చేసిన పక్షమున ‘అజని’ అనియు, తదభావపక్షమున ‘సిన్’ చేయుటచే ‘అజనిష్ట’ అనియు యజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున రూపద్వయ ముండును. ద్వివచనాదు లందు ‘అజనిషాతామ్, అజనిషత’ ఇత్యాదిరూపము లగును. లృజ్ఞః- అజనిష్వత.

20. దీప్ ధాతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము. సేట్. దాని రూప ములు కూడ జనీధాతురూపముల వలె నుండును. యజ్ ప్రథమపురుషైకవచనము నందు చిణ్ వికల్పముచే ‘అదీపి’ ‘అదీపిష్ట’ అను రూపద్వయ ముండును. దీప్యతే, దిదీపే, దీపితా, దీపిష్యతే, దీప్యతామ్, అదీప్యత, దీప్యేత, దీపిషీష్ట, అదీపి-అదీపిష్ట, అదీపిష్యత.

21. పదధాతువునకు నడచుట, వెళ్ళుట అని అర్థము. అనిట్. పద్యతే, పేదే, పత్రా, పరస్యతే, పద్యతామ్, అపద్యత, పద్యేత, పతీష్వ.

యజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘అపద్ చ్చి త’ అని యుండగ:-

646. చిణ్ తేవదః 3.1.60

పదశ్చేష్టిత్ స్యాత్ తశబ్దే పరే. అపాది, అపత్సాతామ్, అపత్సత.

‘చేష్టిత్’ నుండి ‘చేః’ అనువర్తించును. ‘త’ పరముగ నున్నపుడు పద ధాతువుకంటె పరమైన ‘చ్చి’కి ‘చిణ్’ ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘చిణ్’ చేసిన పిమ్మట ‘అపద్ ఇ త’ అని యుండగ తకారమునకు యక్ (సూ. 641). ఉపధావృద్ధి ‘అపాది’ అను రూపము సిద్ధింప నది. అపాది, అపత్సాతామ్, అపత్సత; అపత్తాః, అపత్సాతామ్, అపత్త్విమ్; అపత్సి, అపత్స్వహి, అపత్స్మహి. లృజ్ఞః- అపత్స్యత.

విద సత్తాయామ్ 22. విద్యతే, వేత్తా, అవిత్త. బుధ అవగమనే. 23. బుధ్యతే, బోధ్తా, భోత్యతే, భుత్సీష్ట, అబోధి, అబుద్ధ, అభుత్సా తామ్.

విద ధాతువునకు ఉండుట అని అర్థము. అనిట్ విద్యతే, వివిదే, వేత్తా, వేత్స్యతే, విద్యతామ్, అవిద్యత, విద్యేత, విత్సీష్ట, అవిత్త, అవిత్సాతామ్, అవిత్సత. అవేత్స్యత.

ఆశీర్లిజ్ నందు “లిజ్ సీచావాత్మనేపదేషు” అను సూత్రముచే (592) ‘సీయుట్’ కిత్తు గాన గుణము రాలేదు.

23. బుద్ధాధాతువునకు తెలిసికొనుట అని అర్థము. అనిట్. స్య, సీయుట్ సిచ్ మొదలగు వాటి సకారము వర మగునపుడు “ఏకాదో బశో భష్ యుష న్తస్య స్తోఽః” అను సూత్రముచే (253) ఐకారమునకు భష్ భావముచే భకారము వచ్చును. బుధ్యతే, బుబుధే. బోధ్తా, భోత్యతే, బుధ్యతామ్. అబుధ్యత, బుధ్యేత, భుత్సీష్ట.

బుజ్జనందు ప్రథమపురుషైక వచనమున చిణ్ వికల్పముచే (సూ-643) ‘అబోధి’ ‘అబుద్ధ’ అను రూపవ్యయ ముండును. ‘ధ్వమ్’ పరమగునపుడు గూడ భష్ భావము వచ్చును. (సూ-353). అబోధి-అబుద్ధ, అభుత్సాతామ్. అభుత్సత, అబుద్ధాః, అభుత్సాథామ్. అభుద్ధ్వమ్; అభుత్సీ అభుత్స్వహి, అభుత్స్నుహి. లృజ్ :- అభోత్యత.

యుధ సంప్రహారే. 24. యుధ్యతే, యుయుధే, యోద్ధా, అయుద్ధ. సృజ విసర్గే. 25. సృజ్యతే. ససృజే, ససృజిషే.

24. యుద్ధాధాతువునకు యుద్ధము చేయుట అని యర్థము. అనిట్-లృజ్-యుధ్యతే. లిట్- యుయుధే. పరాధ్యర్థ ధాతుకములకు క్రాదినియమముచే ఇదాగమము వచ్చి ‘యుయుధిషే, యుయుధిధ్యే’ ఇత్యాది రూపము లగును. లృజ్ :- యోద్ధా లఘూపధగుణము “యుష న్తతోర్థోఽధః” అను సూత్రముచే (552) తకారమునకు ధకారము. ధాతుధకారమునకు జత్వము. లృజ్-యోత్యతే. లోట్- యుధ్యతామ్. లజ్ :- అయుధ్యత. విధిలిజ్ :- యుధ్యేత. ఆశీర్లిజ్ :- యుత్సీష్ట, యుత్సీయాస్తామ్, యుత్సీరన్.

లఘునందు 'త' పర మగునపుడు సిచ్ కు 'యల' యులి' అను సూత్రముచే (480) లోపము- అయుద్ధ, అయుత్సాహమ్, అయుత్సత; అయుద్ధాః, అయుత్సాహామ్, అయుద్ధస్వమ్, అయుత్స్సి, అయుత్స్వహి, అయుత్స్వహి. లఘుః :- అయోత్సత.

25. సృజ్ ధాతువునకు విడచుట అని అర్థము. అనిచ్. లిట్ :- సృజ్యతే. లిట్ :- ససృజే. వలాద్యార్థధాతుః ములకు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము చేయగా 'ససృజిషే' 'ససృజిధ్యే' 'ససృజివహే' ససృజిమహే' అను రూపము లగును.

647. సృజద్యౌర్ధ్వుల్యమకీతి 6.1.58

అనయోః అమ్ ఆగమః స్యాద్ యలాదౌ అకితి. స్రష్టా. స్రక్ష్యతే. సృజీష్ట, అసృజితామ్.

సృజద్యౌః, యలి, అమ్, అకితి. యలాది యగు కిత్ కాని ప్రత్యయము పరమగా నున్నపుడు సృజ్; ద్యౌః ధాతువులకు 'అమ్' అను నాగమము వచ్చును.

'తా' 'స్య' మొదలగు యలాదు లగు ప్రత్యయములు కిత్తులు కావు. కావున ఈ సూత్రముచే అమాదేశము వచ్చును. 'అమ్' మిత్తు గాన అంత్యమగు ఋకారరూప మగు అచ్చుకు పరమగ వచ్చును. లిట్ ప్రథమపురుషైక వచనమున 'సృ అక్ తా' అని యుండగా యజాదేశము- 'స్రక్ తా'; "వశ్చ-" ఇత్యాది సూత్రముచే (308) జకారమునకు షత్వము. తకారమునకు ప్థత్వము - 'స్రష్టా' అను రూపము సిద్ధించును. 'స్రష్టారా' 'స్రష్టారః' ఇత్యాది రూపములు గూడ ఇట్లే సిద్ధించును.

లఘునందు 'స్య' పరమగునపుడు 'సృజ్ స్య' అని యుండగా అమాగమ యజాదేశములు - 'స్రక్ స్య'. జకారమునకు ప్రశ్నేశాది సూత్రముచే (308) షకారము. ఆ షకారమునకు 'షధోః కః సి' అను సూత్రముచే (551) కకారము. స్య యందలి సకారమునకు షత్వము. 'స్రక్ష్యతే' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. లోట్ :- సృజ్యతామ్ లఘుః :- అసృజ్యత. విధిలిట్ :- సృజ్యేత. అశిరిజ్జనందు సీయడాగమము కిత్తు గాన (సూ-592) అమాగమము రాదు సృజీష్ట, సృజీయాస్తామ్. సృజీరన్, సృజీష్టాః, సృజీయాస్తామ్, సృజీర్షమ్, సృజీయ, సృజీవహి, సృజీమహి.

అథ స్వాదిగణః

పుష్కాభిషవే. 1.

పుష్కాభిషవేనకు స్వానము చేయుట అని అర్థము. పిండుట మొదలగు అర్థములందు గూడ ఇది ప్రయోగింపబడుచున్నది. ఇత్తు గాన ఉభయపది. అనిట్. 'ధాత్వాదేః షస్యః' అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకారము.

648. స్వాదిభ్యః భ్యః 3.1.73

శబ్దోఽపవాదః, సునోతి, సునుతః 'హుక్నువోః' ఇతియజ్ఞ - సున్వన్తి, సున్వః-సునువః. సునుతే, సున్వాతే, సున్వతే; సున్వహే - సునువహే, సుహవః; సుహవే. సోతా. సును; సునవాని; సునవై. సునుయాత్. సూయాత్.

స్వాదులకంఠే (కర్తృర్థస్సార్వధాతుకమున) క్నుప్రత్యయము వచ్చును. ఇది 'శప్'కు అపవాదము. క్ను లోని శకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ను మిగులును. క్ను శిత్తు గాన సార్వధాతుకము. అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీద్యద్భావ ముండుటచే ఇది పరముగ నున్నపుడు గుణము రాదు.

సునోతి:- 'లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్' పిత్సార్వధాతుకము గాన అది పరముగ నుండుటచే 'ను' లోని ఉకారమునకు గుణము, 'సునోతి' అను రూపము సిద్ధించినది. సునుతః:- 'తస్'కు జీద్యద్భావ ముండుటచే ను లోని ఉకారమునకు కూడ గుణము రాలేదు. బహువచనమున 'సును అన్తి' అని యుండగా "అది క్నుధాతుభ్రువాం య్యోరియజుపజ్" అను (199) ఉపశ్లోకమును బాధించి "హుక్నువోః సార్వధాతుకే" అను సూత్రముచే (488) యజాదేశము- 'సున్వన్తి' ఇక్లే 'సునోషి. సునుథః, సునుథః; సునోమి' అను రూపము లగును. 'వస్' 'మస్'లు పర మగునపుడు "లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్యోః" అను సూత్రముచే (505) ఉకారమునకు వికల్పముగ లోపము వచ్చిన పక్షమున 'సున్వః' 'సున్మః' అను రూపములును. ఉకారలోపము రాని పక్షమున 'సునువః' 'సునుమః' అను రూపములును అగును.

లిట్టులో (పరస్మైపదమున) కీర్త ప్రత్యయములు పర మగునపుడు “అత ఏకహల్మధ్యేఽ నాదేశాదేర్లిటి” అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చును. “ననాహ, నేహతుః, నేహః”. ‘థల్’కు భారద్వాజ నియమముచే ఇడాగమ వికల్పము: ఇడాగమ పక్షమున “థలి చ నేటి” అను సూత్రముచే (463) ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చి ‘నేహిథ’ అను రూప మగును. ఇడా గమము రాని పక్షమున ద్విత్యాభ్యాస కార్యములు చేసిన పిమ్మట ‘ననహ్ థ’ అని యుండగా ‘నహో ధః’ అను సూత్రముచే (360) హకారమునకు ధకారము. ‘రుషస్తథోఽధః’ అను సూత్రముచే (552) ధకారమునకు ధకారము. పూర్వధకారమునకు జత్వముచే దకారము- ‘ననద్ధ’ అను రూపము సిద్ధించును. నేహిథ - ననద్ధ, నేహతుః, నేహః; ననాహ-ననహ, నేహివ, నేహిమ. అత్మనేపదమున అన్ని అత్యయములును క్రిత్తులే గాన ఏత్వాభ్యాస లోపములచే “నేహే, నేహాతే, నేహిరే” ఇత్యాది రూపము లగును. వలాది ప్రత్యయములకు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము వచ్చి ‘నేహిషే, నేహిధ్యే’ ఇత్యాది రూపము లగును. టాట్ :- నద్ధా (ప్రక్రియ ‘ననద్ధ’ అనునపుడువలె నుండును). లృట్ :- నత్స్యతి, నత్స్యతే ధకార చ ర్త్యములు. అశ్లిర్లిజ్ :- “నహ్యోత్, నహ్యోస్తామ్, నహ్యోసుః” “నతీష్ట, నతీయాస్తామ్, నతీరన్”. టాట్ :- (ప్ర) అనాతీత్, అనాద్ధామ్, సిజ్ లోపము, హకార తకారములకు ధకారములు, పూర్వధకారమునకు జత్వముచే దకారము అనాత్స్యః, అనాతీస్, అనాద్ధమ్, అనాద్ధ; అనాత్స్యమ్. అనాత్స్య, అనాత్స్య, (అ) అనద్ధ, (సిచ్ లోప ధకార, ధకార జత్వములు), అనత్సాతామ్, అనత్సత, అనద్ధః, అనత్సాథామ్, అనద్ధ్యమ్, అనత్సి, అనత్స్వహి, అనత్స్వహి. లృజ్ :- అనత్స్యత్, అనత్స్యత.

దివాది ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ స్వాదిగణః

పుష్ అభిషవే. 1.

పుష్ ధాతువునకు స్నానము చేయుట అని అర్థము. పిండుట మొదలగు అర్థములందు గూడ ఇది ప్రయోగింపబడుచున్నది. ఇత్తు గాన ఉభయపది. అనిట్. 'ధాత్వాదేః షస్య' అను సూత్రముచే (256) షకారమునకు సకారము.

648. స్వాదిభ్యః త్నః 3.1.73

శపోఽపవాదః, సునోతి, సునుతః 'హుక్నువోః' ఇతియత్ - సున్వన్తి, సున్వః-సునువః. సునుతే, సున్వాతే, సున్వతే; సున్వహే- సునువహే, సుషావ; సుపువే. సోతా. సును; సునవాని; సునవై. సునుయాత్. సూయాత్.

స్వాదులకంటె (కర్తృర్థసార్వధాతుకమున) క్నుప్రత్యయము వచ్చును. ఇది 'శవ్'కు ఆపవాదము. క్ను లోని శకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ను మిగులును. క్ను శిత్తు గాన సార్వధాతుకము. అపిత్సార్వధాతుకము గాన జీద్యద్భావ ముండుటచే ఇది పరమగు నున్నపుడు గుణము రాదు.

సునోతిః- 'లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్' పిత్సార్వధాతుకము గాన అది పరమగు నుండుటచే 'ను' లోని ఉకారమునకు గుణము, 'సునోతి' అను రూపము సిద్ధించినది. సునుతః- 'తస్'కు జీద్యద్భావ ముండుటచే ను లోని ఉకారమునకు కూడ గుణము రాలేదు. బహువచనమున 'సును అన్తి' అని యుండగా "అది క్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియజువజౌ" అను (199) ఉపశాదేశమును బాధించి "హ్నుక్నువోః సార్వధాతుకే" అను సూత్రముచే (468) యజాదేశము- 'సున్వన్తి' ఇక్లే 'సునోషి. సునుథః, సునుథ; సునోమి' అను రూపము లగును. 'వస్' 'మస్'లు పర మగునపుడు "లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్నోః" అను సూత్రముచే (505) ఉకారమునకు వికల్పముగ లోపము వచ్చిన పక్షమున 'సున్వః' 'సున్వః' అను రూపములును. ఉకారలోపము రాని పక్షమున 'సునువః' 'సునుమః' అను రూపములును అగును.

సునుతే:- ఆత్మనేపదప్రత్యయముల కన్నిటికిని జీద్యద్వాన ముందును గాన ప్రత్యయోకారమున కెచటను గుణము రాదు. ప్రథమపురుషైకవచనమున సునుతే' అను రూప మగును. సున్వాతే:- 'సును ఆతే' అని యుండగా 'హు శ్చువోః సాచ్ఛధాతుకే' అను సూత్రముచే(468)యణాదేశము 'సున్వతే':-ఆత్మ నేపదేష్వనతః' అను సూత్రముచే (577) యుకారమునకు ఆత్, ఆదేశము. యణాదేశము (సూ-468) ఇచ్చే 'సునుషే, సున్వాతే, సునుద్వే, సున్వే, సున్వహే-సునువహే, సున్మహే-సునుమహే.

లిట్టనందు ద్విత్వఅభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట రెండవ సకారము నకు- ఇది ఆదేశరూపమైనది గాన- షత్వము వచ్చును. (పర.) 'సుషావ, సుషువతుః, సుషుపుః, సుషవిథ, సుషోథ, సుషువథుః, సుషువ, సుషావ, సుషవ, సుషువివ, సుషువిమ'. 'థల్'కు భారద్వాజనియమముచే వికల్పముగను, వ, మ, లకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగను ఇడాగమము వచ్చినది. (అత్మ.) సుషువే, సుషువాతే, సుషువిరే; సుషువిషే, సుషువాథే, సుషువిధ్వే; సుషువే, సుషువివహే, సుషువిమహే. వలాదిప్రత్యయము లకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చినది. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉపణాదేశము వచ్చినది.

ఒట్:- సోతా, లృట్:- సోష్యతి, సోష్యతే. లోట్:- పరస్మైపదప్రథమ పురుష- సునోతు, సునుతాత్, సునుతామ్, సున్వన్తు. మధ్యమపురుషైకవచన మున 'సునుహి' అని యుండగా "ఉతశ్చప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్" అను సూత్రముచే (506) 'హి'కి లోపము. చిను-చినుతాత్ చినుతమ్-చినుత.

లోడు త్తమపురుషమున ప్రత్యయములకు పిత్ అగు ఆడాగమము చేర్చును గాన ఆది పర మగునపుడు ప్రత్యయోకారమునకు గుణము. అవాదేశము వచ్చి 'సునవాని, సునవావ, సునవామ' అను రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున- సునుతామ్, సున్వాతామ్, సున్వతామ్, సునుష్వ, సున్వాథామ్, సును ధ్వమ్ సునవై, సునవావహై, సునవామహై. ఇచటగూడ ఉత్తమపురుష మున ఆట్ పరమగునపుడు గుణము అవాదేశము వచ్చినది.

ఒట్. (పర.) అసునోత్, అసునుతామ్, అసున్వన్; అసునోః, అసునుతమ్, అసునుత, అసునవమ్, అసున్వ - అసునువ, అసున్మ-

అనునుమ. (ఆర్క) అనునుత. అనున్వాతామ్, అనున్వత; అనునుథాః. అనున్వాథామ్, అనునుధ్వమ్; అనున్వి, అనున్వహి - అనునువహి. అనున్మహి-అనునుమహి.

విధిలిజ్:- (పర.) సునుయాత్, సునుయాతామ్, సును యుః. మొ. (ఆత్మ) 'సున్వీత, సున్వీయాతామ్, సున్వీరన్'. మొ.

ఆశీర్లిజ్ (పర.)- 'అర్కతాన్వదాతుకయోర్దీప్తః' అని (485) దీర్ఘము. సూయాత్, సూయాస్తామ్, సూయాసుః, సూయాః, సూయాస్తమ్, సూయాస్త; సూయానమ్, సూయాన్వ, సూయాస్మ, ఆత్మనేపది:- 'సోషీష్ట, సోషీయాస్తామ్, సోషీరన్'. మొ.

649. స్తు సు ధూజ్భ్యః పరస్మైపదేషు 7.2.12

ఏభ్యః సిచ ఇట్ స్యాత్ పరస్మైపదేషు. అసావీత్, అసోష్ట, 'ఇదత్యర్తివ్యయతీనామ్' "అజ్ఞోసిచి" అను సూత్రముననుండి 'ఇట్' 'సిచి' అనువర్తించును. పరస్మైపదప్రత్యయములు పరమగునపుడు స్తు, సు, ధూజ్భాతువులకంటె పరమైన 'సిచ్'కు ఇదాగమము వచ్చును.

ఐజ్ ప్రథమపురుషైవచనమున 'అనున్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సిచ్కు ఇదాగమము. అప్యక్తతకారమునకు ఈదాగమము (సూ-417); సకారమునకు లోపము (సూ-448); ఇట్ ఈబ్లకు సవర్ణదీర్ఘము- 'అను ఈత్' అని యుండగా 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రముచే (486) వృద్ధి; ఆవాదేశము- 'అసావీత్' అను రూపము సిద్ధించును. అసావీత్, అసావిష్టామ్, అసావిషుః; అసావీః, అసావిష్టమ్, అసావిష్ట; అసావిషమ్, అసావిష్వ, అసావిష్మ. ఆత్మనేపది:- అసోష్ట, అసోషాతామ్, అసోషత; అసోష్టాః, అసోషాథామ్, అసోధ్వమ్; అసోషి, అసోష్వహి, అసోష్మహి. లృజ్:- అసోష్వత్, అసోష్వత.

చిజ్ చయనే. 2. చినోతి; చినుతే.

2. చిజ్ భాతువునకు ఏరుట, ప్రోవుచేయుట అని యర్థము. ఉభయపది. అనిట్. చిట్టనందు సుభాతువునందు వలె 'చినోతి' 'చినుతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

650. విభాషా చోః 7.3.58

అభ్యాసాత్ పరస్య చిజః కుత్స్వం వా స్యాత్ సని లిటి చ. చికాయ-
చిచాయ, చిక్యే-చిచ్చే, అచ్చై పీత్, అచ్చేష్ట.

‘చజ్ఞః కుఘిణ్యతోః’ ‘అభ్యాసాచ్చ’ ‘సన్నితోరేః’ అనుసూత్రములనుండి
‘కు’ ‘అభ్యాసాత్’ ‘సన్ లిటోః’ అనువర్తింతును. సన్ ప్రత్యయము కాని, లిట్
కాని పర మగునపుడు అభ్యాసముకంటె పరమైన చిజ్ ధాతుచకారమునకు వికల్ప
ముగ కుత్స్వము వచ్చును. ఈ విధముగ లిట్టునందు రెండేసి రూపము లుండును.

లిట్:- (పర):- చికాయ-చిచాయ, చిక్యతుః-చిచ్చతుః, చిక్యః-
చిచ్చుః; చిక్తేథ-చిక్యిథ, చిచ్చేథ-చిచ్చిథ, చిక్యధుః-చిచ్చధుః, చిక్య-
చివ్యః; చికాయ-చిక్య-చిచాయ-చిచ్చయ, చిక్యివ-చిచ్చివ, చిక్యిమ-
చిచ్చిమ: ‘థర్’కు భారద్వాజనియమముచే వికల్పముగను ‘వ’ ‘మ’కు క్రాది
నియమముచే నిత్యముగను ఇశాగమము వచ్చినది. (అత్మ):- చిక్యే-చిచ్చే,
చిక్యాతే-చిచ్చాతే, చిక్యిరే-చిచ్చిరే ఇత్యాదిరూపము లగును. క్రాదినియమ
ముచే వలాద్యర్థధాతుకములందు ఇశాగమము వచ్చును. ఐజ్ తక్ ఇతర
లకారములలో రూపములు ‘సు’ధాతువునందు వలె నుండును. పరస్మైపదమున
ఈధాతువునందు (ఐజ్) సిచ్ కు ఇశాగమము రాదు గాన ‘సిచి వృద్ధిః పరస్మై
పదేషు’ అను (486) వృద్ధిమాత్రము వచ్చి ‘అచ్చై పీత్’ ఇత్యాదిరూపములు
అగును. ఆత్మనేపదమున సుధాతువునందు వలె ‘అచ్చేష్ట’ ఇత్యాదిరూపము
లగును.

స్తౌజ్ ఆచ్చాదనే. 3. స్తౌజోతి, స్తౌణుతే.

స్తౌజ్ ధాతువునకు ఆచ్చాదించుట అని అర్థము. ఉపయోపది. అనిట్.
లిట్:- స్తౌజోతి స్తౌణుతే. “ఋవర్ణాన్నస్య ఇత్సం వాచ్యమ్” అను వార్తి
కముచే (సూ-211) సకారమునకు ఇకారము వచ్చినది.

లిట్టునందు వ్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వము, అత్వము (సూ-475)
చేసిన పిమ్మట ‘స్తర్ స్తౌ’ అని యుండగా ‘హలాదిః శేషః’ అను సూత్ర
ముచే (398) తకారరేఫచిహ్నపింఛి సకారము శేషింప వలసి యుండ:-

651. శర్ పూర్వాః ఖయః 7.4.61

అభ్యాసాత్ శర్ పూర్వాః ఖయః శిష్యస్తే; అన్యే హలోలుప్యస్తే.
తస్తార, తస్తరతుః, తస్తరే. “గుణోర్తి” ఇతి గుణః- స్తర్యాత్.

‘అత్రోపోభ్యానస్య’ ‘హలాదిః శేషః’ అనుసూత్రములనుండి ‘అభ్యానస్య’ ‘శేషః’ అనువర్తించును. అభ్యానముయొక్క శర్ పూర్వకము లగు ఖయేలు శేషించును. ఇచట ‘స్తృ’ అనుదానియందు తకారము ఖయే; దాని వెనుక శర్ (సకారము) ఉన్నది. కావున ఆ ‘ఖయే’ శేషించును. ఇచట తకారము శేషించి సకారము లోపింపగా ‘త స్తృ అ’ అని యుండ “ఋతశ్చనం యోగాదేర్గుణః” అను సూత్రముచే (499) గుణము, ఉపధావృద్ధిచేయ ‘తస్తార’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘అతున్’ మొదలగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు గూడ గుణము (సూ-499) వచ్చును. తస్తార, తస్తరతుః, తస్తరుః, తస్తర్థ, తస్తరథుః, తస్తర; తస్తార-తస్తర, తస్తరివ, తస్తరిమ. ఇది ఋదస్తదాతువు గాన ‘థల్’ కు ఇడాగమము రాలేదు. వ, మలకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ వచ్చినది. ఆత్మనేపదమునందు గూడ గుణము (సూ-499) వచ్చును- తస్తరే, తస్తరాతే, తస్తరిరే; తస్తరిషే, తస్తరాథే, తస్తరిధ్యే; తస్తరే, తస్తరివహే. తస్తరిమహే.

లాట్:- స్తర్తా. లృట్:- స్తరిష్యతి; స్తరిష్యతే. “ఋద్ధనోః స్యే” అని (500) ఇడాగమము వచ్చినది. లోట్:- స్పృణోతు, స్పృణుతామ్, లజ్:- అస్తృణోత్, అస్తృణుత, విధిలిజ్:- స్పృణుయాత్, స్పృణీష్వత. ఆశీర్లజ్:- ఇది సంయోగాదిధాతువు గాన “గుణోర్ని సంయోగాద్యోః” అని (501) గుణము వచ్చి “స్తర్యాత్, స్తర్యాస్తామ్, స్తర్యాసుః” ఇత్యాదిరూపములు పరస్మై పదమున సిద్ధించును.

652. ఋతశ్చ సంయోగాదేః 7.2.43

ఋదస్తాత్ సంయోగాదేః పరయోర్లిజ్ సిచోరిడ్ చా స్యాత్ తజీ. స్తరిషీష-స్తృష్టిష్ట. అస్తరిష్ట-అస్తృత,

‘లిజ్ సిచోరాత్మనేపదేషు’ అను సూత్రము ‘ఇట్ సని వా’ నుండి ‘ఇట్’ ‘వా’ అనువర్తించును. ఋదంతము సంయోగాదియు నగు ధాతువుకంటె పరమైన లిజ్ సిచ్చులకు ఆత్మనేపదము పర మగునపుడ ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. ఆశీర్లజ్ ఆత్మనేపదమున, ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము వచ్చిన పక్షమున ‘స్తృఇసీన్ త’ అని యుండగా ఆర్ధరాతుకగుణము-‘స్తరిసీన్ త’-షత్వస్తుత్వములు-‘స్తరిషీష్ట’. ఈ విధముగ ఇడాగమపక్షమున స్తరిషీష్ట, స్తరిషీయా

స్తామ్, స్తరిషీరన్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇదవభావపక్షమున “స్తృషీష్ట-స్తృషీయాస్తామ్, స్తృషీరన్” ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘ఉశ్చ’ అను సూత్రముచే (517) లిజ్ కిత్తు గాన గుణము రాలేదు.

అజ్ : (వర) :- ‘సిబ వృద్ధిః పరస్మైపదేషు’ అను (488) వృద్ధి వచ్చి ‘అస్తార్షీత్, అస్తార్షామ్, అస్తార్షః’ ఇత్యాది రూపము లగును. ఆత్మ నేపదమున ఇద్వికల్పముచే (సూ. 652) అ స్తరిష్ట-అ స్తృత ఇత్యాది ద్వివిధ రూపము లందును. ఇట్ వచ్చిన పక్షమున గుణము వచ్చును. ఇట్ రాని పక్షమున ‘ఉశ్చ’ అను సూత్రముచే (547) కిత్ అగును గాన గుణము రాదు. ‘అ స్తృత’ ఇత్యాదులందు ‘హ్రస్వాదక్షాత్’ అని (548) సకారలోపము.

లృజ్ :- అ స్తరిష్యత్, అ స్తరిష్యత “బుద్ధనోః స్యే” అని(500) ఇదాగమము.

ధూజ్ కమ్పనే 4 ధూనోతి; ధూనుతే, దుధావ. “స్వరతి-” ఇతి వేట్-దుధవిధ-దుదోధ.

ధూజ్ ధాతువునకు కంపింపచేయుట అని అర్థము. ఉభయపది. లట్లు నందు ధూనోతి, ధూనుతే ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. ‘స్వరతినూతి సూయతి ధూజాదితో వా’ అను సూత్రముచే (478) ఈ ధాతువు వేటక-ము గాన వలాద్యార్చధాతుములందు రెండేసి రూపము లందును. లిట్ :- దుధావ, దుధువతుః, దుధువుః, దుధవిధ - దుదోధ, దుధువతుః, దుధువ; దుధవ-దుధవ, దుధునివ, దుధువిమ. అజాది ప్రత్యయములు వర మగు నపుడు ‘ఉవజ్’ (199) వచ్చును.

653. శ్రృణోతి క్ కితి 7.2.11

శ్రీఞః, ఏకాచః, ఉగ న్తాచ్చ గిత్ కితోరిచ్ న.

పరమపి స్వరత్యాది వికల్పం బాదిత్వా పురస్తాత్ ప్రతిషేధకాజ్ఞా రమ్మ సామర్థ్యాత్ అనేన నిషేధే ప్రాప్తే క్రాదినియమాత్ నిత్యమిట్. దుధువే. అధావీత్; అధవిష్ట-అధోష్ట. అధవిష్యత్-అధోష్యత్, అధవిష్య తామ్-అధోష్యతామ్, అధవిష్యత-అధోష్యత.

ఇ తి స్వా ద యః

‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. ‘ఏకాచ ఉపదేశేన నుదాత్తాత్’ నుండి ‘ఏకాచః’ అనువర్తించును. గ్ చ క్ చ క్కై; తౌ ఇత్ యస్య సః క్కైత్. శ్రీశ్ ధాతువుకంటెను, ఏకాచక మగు ఉగంతాంగము కంటెను వర మగు గిత్ కిత్ లకు ఇచ్ రాదు.

ఈ సూత్రముకంటె “స్వరతి సూతి” ఇత్యాది సూత్రము (478) వరము గాన అది దానిని బాధించుటచే, వ, మ, మొదలగు వాటికి ద్విత్వవికల్పమే రావలయును. కాని అట్లయినచో ఈ నిషేధమునకు అవకాశము లేకుండ పోవును. అందుచే పూర్వవరిత మైనను ఈ నిషేధశాస్త్రము వర మగు స్వరతి త్యాది సూత్రమును గూడ బాధించునని అంగీకరింపవలెను ఐనను క్రాదినియ మముచే వ, మ మొదలగు వాటికి నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చును. అత్మనే పదమున “దుధువే, దుధువాతే, దుధువిరే, దుధువిషే” ఇత్యాది రూప ములగును. బట్ :- ధవితా, ధోతా ల్యట్ :- ధవిష్యతి, ధోష్యతి, ధవి ష్యతే-ధోష్యతే. లోట్ :- ధూనోతు; ధూనుతామ్. లజ్ :- అధూనోత్, అధూనుత విధిలిజ్ :- ధూనుయాత్; ధున్వీత. ఆశీర్లీజ్ :- ధూయాత్; ధవిషీష్ట-ధోషీష్ట. బుజ్జనందు వరస్మైపదమున ‘స్వరతి’ ఇత్యాది సూత్రముచే (478) ఇడాగమము వికల్పముగ రావలసి యుండ, దానిని బాధించి ‘స్తునుధూ శ్లోభ్యః సరస్మైపదేషు” అని (649) నిత్యముగ ఇడాగమము. ఏమృట ఈడా గమము. వృద్ధి ఆవాదేశము చేయగా “అధావీత్, అధావిష్టామ్, అధావిషుః” ఇత్యాది రూపము లగును ఆర్కనేపదమున ఇడ్వికల్పము అధవిష్ట :- అధోష్ట మే. ల్యజ్ :- అధవిష్యత్-అధోష్యత్, అధవిష్యత-అధోష్యత.

స్వాదిగణము

సమాప్తము

అథ తుదాదిగణః

తుద వ్యధనే.

654. తుదాదిభ్యః శః 3.1.77

శపోఽపవాదః. తుదతి. తుతోద; తుతోదిథ. తుతుదే. తోత్తా. అతౌత్సీత్. అతుత్త.

తుద్ ధాతువునకు పీడించుట అని అర్థము. ఉభయపది. అనిబ్.

తుదాదులకంటె (కర్తృ)స్థానార్వధాతుకము పర మగునపుడు 'శ'ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'శప్'కు అపవాదము, శిత్తు గాన స్థానార్వధాతుకము. 'అపిత్' గాన జీర్వద్వాన ముండుటచే ఇది పర మగునపుడు గుణము రాదు.

౨బ్:- తుదతి; తుదతే. లిబ్:- “తుతోద; తుతుదతుః, తుతుదుః, తుతోదిథ...తుతుదివ, తుతుదిమ”. క్రాదినియమముచే నిత్యసూగ ఇదా గమము, (అత్య):- ‘తుతుదే, తుతుదాతే, తుతుదిరే’. మొ. లిబ్:- తోత్తా. దకారమునకు చ ర్త్యము. లృబ్:- తోత్సృతి-తోత్సృతే. లోబ్:- తుదతు; తుదతామ్. విధిలిజ్:- తుదేత్; తుదేత. ఆశ్రిజ్:- తుద్యాత్; తుత్సీష్ట.

లిజ్ పరస్మైపదము:- ‘సివి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు’ అని (486) వృద్ధి. అతౌత్సీత్, అతౌత్తామ్. (‘యరోరులి’ అని (448) సకారలోపము), అతౌత్సః; అతౌత్సీః, అతౌత్తమ్, అతౌత్తః; అతౌత్సమ్, అతౌత్స్య, అతౌత్సృత్. అత్యనేపదము:- అతుత్త. అతుత్తామ్. అతుత్సః; అతుత్థాః; అతుత్సాధామ్, అతుద్ద్యమ్; అతుత్సి, అతుత్స్వహి, అతుత్స్మహి. లృజ్:- అతోత్సృత్; అతోత్సృత.

ఋద ప్రేరణే. 2. నుదతి; నుదతే, నునోద. నోత్తా,

ఋద ధాతువునకు ప్రేరేపించుట అని అర్థము. ఉభయపది. అనిబ్. ఎ రూపములు తుదధాతు రూపములవలె నుండును.

వస్త పాతే. 3. 'గ్రహిణ్యా-' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్. సస్య

శః. శస్య జత్వేన జః-భృజ్జతి; భృజ్జతే.

వై ధతువునకు వండుట అని అర్థము. శనగలు మొదలగు వాటిని
, అను నర్థమున ప్రయోగింపబడుచున్నది. అనిచ్. ఉభయవది. 'శ'

ఘ కిత్ గాన అది పరముగ నున్నపుడు "గ్రహిణ్యా-" ఇత్యాది
నే (637) రేఫకు సంప్రసారణము (ఋకారము). పూర్వరూపము-

అని యుండగా సకారమునకు శ్చుత్వముచే శకారము. దానికి "యలాం
' అను సూత్రముచే (19) జత్వము చేయగా జకారము. లట్ :-

భృజ్జతః, భృజ్జన్తి' మొ. 'భృజ్జతే, భృజ్జతే, భృజ్జన్తే' మొ.
6. భ్రష్టో రోపధయో రమన్యో తరస్యామ్. 6.4.47

వస్తే రేఫస్యో పధయాశ్చ స్థానే 'రమ్' ఆగమో వా స్యాత్,
కే. మిత్వాదన్త్యాదచః పరః. స్థానవృద్ధినిర్దేశాత్ రోపధయో

ః, బభర్జ, బభర్జతుః, బభర్జిథ-బభర్జ, బభ్రజ్జ, బభ్రజ్జతుః;
'స్కోః-' ఇతి సర్వోపః, 'వశచ్చ' ఇతి షః, బభ్రష్ట, బభ్రష్టే

ర్హ-భ్రష్టా. భర్జ్యతి, భ్రక్ష్యతి.
ర్హధాతుకే' అధికారము. అర్థధాతుకము పర మగునపుడు భ్రష్టే

పోపధల స్థానమున 'రమ్' ఆగమము వికల్పముగ వచ్చును.
మ్'లోని అకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'జర్' పర మగు

వస్తే అ' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే రమ్ ఆగమము. మిత్తు
అకారమునకు పరముగ వచ్చును. ఈ సూత్రమున 'రోపధయో,'

వృద్ధి ఉపయోగింపబడినది. ఈ స్థానవృద్ధి ప్రయోగ సామర్థ్యముచే
నునది ఆదేశము కాకున్నను రేఫోపధలు నివర్తించును. అనగా ఇచట

దేశము (ర్) 'భ్ర' అనుదానిలోని అకారమునకు పరముగ వచ్చినది;
ముగ నున్న రేఫయు, ఉపధాక్షర మగు సకారమును, లోపించినవి-

అని యున్నది. ద్విత్వాభ్యాస కార్యదులచే 'బభర్జ' అను రూపము
. బభర్జతుః- 'భ్రష్టే అతుస్' అని యుండగా వైవిధ్యముగనే ప్రక్రియ

లో 'కు భారద్వాజ నియమముచే ఇడాగమ వికల్పము. ఇడాగమము

భ్రష్ట పాతే. 3. 'గ్రహిజ్ఞా-' ఇతి సమృద్ధిసారణమ్. సస్య శ్చుత్వేన శః. శస్య జ్జత్వేన జః-భృజ్జతి; భృజ్జతే.

భ్రష్ట ధాతువునకు వండుట అని అర్థము. శనగలు మొదలగు వాటిని వేయించుట అను నర్థమున ప్రయోగింపబడుచున్నది. అనిబ్. ఉభయపది. 'శ' ప్రత్యయము కిత్ గాన అది పరముగ నున్నపుడు "గ్రహిజ్ఞా-" ఇత్వాది సూత్రముచే (637) రేఫకు సంప్రసారణము (ఋకారము). పూర్వరూపము- 'భృష్ట' అ' అని యుండగా సకారమునకు శ్చుత్వముచే శకారము. దానికి "రులాం జక్ యః" అను సూత్రముచే (19) జక్త్వము చేయగా జకారము. అట్ ; - 'భృజ్జతి, భృజ్జతః, భృజ్జన్తి' మొ. 'భృజ్జతే, భృజ్జతే, భృజ్జన్తే' మొ.

655. భ్రష్టో రోపథయో రచన్య తరన్యోమ్. 6.4.47

భ్రష్టే రేఫస్య పధయాశ్చ స్థానే 'రమ్' ఆగమో వా న్యోత్, అర్ధధాతుకే. మిత్వాదన్త్యాదచః పరః. స్థానషష్ఠీనిరైశాత్ రోపథయో ర్నివృత్తిః. బభర్ష, బభర్షతుః, బభర్షథ-బభర్ష, బభ్రజ్జ, బభ్రజ్జతుః; బభ్రజ్జథ, 'స్కోః-' ఇతి సలోపః, 'వశచ్చ' ఇతి షః, బభ్రష్ఠ, బభ్రష్ఠే బభ్రష్ఠే. భర్షా-భ్రష్టా. భర్ష్యతి, భ్రక్ష్యతి.

'అర్ధధాతుకే' అధికారము. అర్ధధాతుకము పర మగునపుడు భ్రష్ట ధాతువు రేఫోపథల స్థానమున 'రమ్' ఆగమము వికల్పముగ వచ్చును.

'రమ్'తోని అకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'జల్' పర మగు నపుడు 'భ్రష్ట' అ' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'రమ్' ఆగమము. మిత్తు గాన ఇది అకారమునకు పరముగ వచ్చును. ఈ సూత్రమున 'రోపథయో' అని స్థానషష్ఠి ఉపయోగింపబడినది. ఈ స్థానషష్ఠి ప్రయోగ సామర్థ్యముచే 'రమ్' అనునది ఆదేశము కాకున్నను రేఫోపథలు నివర్తించును. అనగా ఇవట 'రమ్' ఆదేశము (ర్) 'భ్ర' అనుదానిలోని అకారమునకు పరముగ వచ్చినది; స్వతస్సిద్ధముగ నున్న రేఫయు. ఉపధాక్షర మగు సకారమును, లోపించినది 'భర్ష' అ' అని యున్నది. ద్విత్వాభ్యాస కార్యదులచే 'బభర్ష' అను రూపము సిద్ధించును. బభర్షతుః- 'భ్రష్ట' అతున్' అని యుండగా వైవిధ్యముగనే ప్రక్రియ యుండును.

'భర్'కు భారద్వాజ నియమముచే ఇడాగమ వికల్పము. ఇడాగమము

వచ్చిన పక్షమున 'బభర్షిథ' అను రూప మగును. తదభావ పక్షమున 'బభర్షిథ' అని యుండగా జకారమునకు "వశ్చ"- సూత్రముచే (308) షకారము. ధకారమునకు ష్టత్వముచే తకారము. 'బభర్షిష్ట' ఇచట లిట్ సంయోగముకంటె పరమగుటచే అపిత్ లిట్టుకు కూడ 'అనంయోగాల్లిట్ కిత్' అని (451) కిత్తము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. అందుచే "గ్రహిజ్యా"- ఇత్యాది సూత్రముచే (837) సంప్రసారణ ప్రసక్తి లేదు.

ఈ విధముగ 'రమ్' ఆదేశపక్షమున బభర్ష, బభర్షతుః, బభర్షుః; బభర్షిథ-బభర్షిష్ట, బభర్షధుః, బభర్ష; బభర్ష, బభర్షివ, బభర్షిమ" అను రూపము లగును.

'రమ్' రాని పక్షమున 'భ్రస్' అనుదానికి ద్విత్వాభ్యాస కార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'బ్రహ్' అ' అని యుండగా సకారమునకు శ్చుత్వముచే జకారము; దానికి జత్వముచే జకారము వచ్చి 'బ్రభజ్' అను రూపము అగును. బ్రభజ్జతుః :- పైన చూపిన విధముగ ప్రక్రియ యుండును. బ్రభజ్జిథ :- భారద్యాజ నియమముచే వైకల్పిక ఇడాగమ పక్షమున ఈ రూపము సిద్ధించును. ఇదభావ పక్షమున 'బ్రహ్' అని యుండగా - "సోస్సంయోగాద్యోరస్తే చ" అను సూత్రముచే (310) సకారలోపము. జకారమునకు ప్రశ్యేత్యాది సూత్రముచే (308) షకారము. ధకారమునకు ష్టత్వముచే తకారము. 'బ్రభష్ట' అను రూపము సిద్ధించును. బ్రభజ్జతుః, బ్రభజ్జ; బ్రభజ్జ, బ్రభజ్జివ, బ్రభజ్జిమ.

ఆత్మనేపదమునందు కూడ రమ్వికల్పముచే "బభర్షే; బభర్షాతే, బభర్షిరే", "బ్రభజ్జే, బ్రభజ్జాతే, బ్రభజ్జిరే" ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లగును.

భర్షా :- యట్నండు 'తాస్' ప్రత్యయ ఆదేశాదులు చేసిన పిమ్మట 'భస్' అని యుండగా 'రమ్' ఆదేశ రేఫోపధాలోపములు - భర్షత్, జకారమునకు ప్రశ్యేత్యాది సూత్రముచే (308) షత్వము. తకారమునకు ష్టత్వముచే టకారము. 'భర్ష' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'భర్షారా, భర్షారః'

'గ్' రూపములు కూడ సిద్ధించును'

భ్రష్టా :- 'రమ్' రాని పక్షమున 'భ్రస్' అని యుండగా సకారమునకు లోపము (సూ. 310). జకార తకారములకు షత్వష్టత్వములు. "భ్రష్టారా, భ్రష్టారః" ఇత్యాది రూపములు కూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును. భర్ష్యతి :- లృట్టునందు 'స్య' ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట 'భ్రస్' అని

స్వతి' అని యుండగా 'రమ్' ఆగమము - 'భర్జ్ స్వతి' జకారమునకుషత్వము, మొదటి షకారమునకు "షధోః కః సి" అను సూత్రముచే (551) కకారము, సకారమునకు మూర్తన్యదేశము - "భర్జ్ క్షతి" అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే "భర్జ్ క్షతః, భర్జ్ క్షతి" ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

భ్రక్ష్యతి :- 'రమ్' రాని పక్షమున 'భ్రస్జ్ స్వతి' అని యుండగా సకారమునకు సంయోగాది లోపము (సూ. 310) జకారమునకు షత్వకత్వములు. సకారమునకు షత్వము. 'భ్రక్ష్యతి' అను రూపము సిద్ధించును. 'భ్రక్ష్యతః', 'భ్రక్ష్యతి' ఇత్యాది రూపముల సిద్ధి కూడ ఇట్లే ఉండును. ఆత్మనేపదము నందు గూడ ఈ విధముగానే 'భర్జ్ క్షతే' 'భ్రక్ష్యతే' ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లుండును.

లోట్ మొదలగు సార్వధాతుక లకారములు పర మగునపుడు సంప్ర సారణము వచ్చును. లోట్ :- భృజ్జతు, భృజ్జతామ్, లజ్ :- అభృజ్జత్; అభృజ్జత విధిలిజ్ :- భృజ్జేత్. భృజ్జేత.

వా. క్షితి రమాగమం బాధిత్యా నప్పు సారణం పూర్వ విప్రతిషేధేన.

భృజ్జ్యాత్, భృజ్జ్యాస్తామ్, భృజ్జ్యాసుః. భర్జ్జిష్ట-భ్రక్షిష్ట. అభా ర్జ్జిత్-అభ్రాక్షిత్, అభర్జ్జ-అభ్రష్ట.

కిత్తు గాని జీత్తు గాని అయిన ఆర్థధాతుక ప్రత్యయము పరమగునపుడు పూర్వవిప్రతిషేధముచే రమ్ ఆగమమును బాధించి సంప్రసారణము వచ్చును.

భృజ్జ్యాత్ :- ఆశీర్లజ్ నందు "భ్రస్జ్ యాన్" అని యుండగా "కిదాశి" అను సూత్రముచే (434) యాసుట్ కిత్తు గాన 'గ్రహిజ్జా-' అను సూత్రముచే (637) సంప్రసారణము రావలసి యున్నది. 'లిజ్ ఆశిష్' అను సూత్రముచే (433) ఆశీర్లజ్ స్థానమున వచ్చిన 'తిజ్'లు ఆర్థధాతుక ములు గాన 'రమ్' ఆగమము రావలసి యున్నది (సూ. 650). ఈ రెండు శాస్త్రములలో 'రమ్' విధాయక శాస్త్రము పరమైనది. అందుచే "విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్" (113) అను నియమము ననుసరించి రమ్ ఆగమమే రావలసి యుండగా "విప్రతిషేధే అపరం" అను పదచ్ఛేదమును అనుసరించి ఇచట అపర కార్య (పూర్వకార్య) మగు సంప్రసారణమే చేయవలె నని ఈ వార్తికము చెప్పు

చున్నది. ఈ విధముగ సంప్రసారణము చేసిన పిమ్మట “భృన్జయత్” అని యుండగా సకారమునకు భృత్వజ్జ్వములు - “భృజ్జ్యోత్” అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగనే “భృజ్జ్యోస్తామ్, భృజ్జ్యోసుః,” ఇత్యాది రూప సిద్ధి యుండును. ఇట్లు పరస్మైపదమున ఆశ్రింజునందు ‘రమ్’ ఆగమయుక్త రూపము లుండవు. భర్తీష్ట-భ్రక్షీష్ట. ఆత్మనేపదమున (ఆశ్రింజ్జీనందు) సీయు డాగమము చేసిన పిమ్మట ‘రమ్’ ఆగమము చేసిన పక్షమున ‘భర్తీక్షీష్ట’ ఇత్యాది రూపములును, ‘రమ్’ రాని పక్షమున ‘భ్రక్షీష్ట’ ఇత్యాది రూపములును అగును. ప్రక్రియ ‘భర్త్యతి’ ‘భ్రక్ష్యతి’ ఇత్యాదులందు వలె నుండును.

అభారీత్ :- ఐజ్జీనందు పరస్మైపదమున ‘రమ్’ వచ్చిన పక్షమున ‘అభర్జన్ తి’ అని యుండగా ‘పదప్రజ హల స్తస్యావః’ అను సూత్రముచే (487) వృద్ధి. జకారమునకు షకారము, షకారమునకు కకారము. నిజవయవ సకారమునకు షకారము; అపృక్త తకారమునకు ఈడాగమము - ‘అభారీత్’ సిద్ధించును. అభారీత్, అభార్జామ్, అభార్జ్యః; అభారీః, అభార్జమ్, అభార్జ్య, అభార్జమ్, అభార్జ్య, అభార్జ్య.

అబ్రాక్షీత్ :- ‘రమ్’ రాని పక్షమున ‘అభ్రన్జన్ తి’ అని యుండగా సకారమునకు సంయోగాది లోపము. పైవలె వృద్ధ్యాదులు వచ్చి ‘అబ్రాక్షీత్’ సిద్ధించును. అబ్రాక్షీత్, అబ్రాష్టామ్, అబ్రాక్షః; అబ్రాక్షీః, అబ్రాష్టమ్, అబ్రాష్ట; అబ్రాక్షమ్, అబ్రాక్ష్య, అబ్రాక్ష్య.

అభర్జ :- ఐజ్జీనందు ఆత్మనేపదమున ‘అభ్రన్జన్ తి’ అని యుండగా రమ్ ఆగమము. రేఫ ఉపధా లోపము-‘అభర్జన్ తి’ - ‘రులోయలి’ అని (480) సకారమునకు లోపము. జకారమునకు షత్వము; తకారమునకు స్థుత్వముచే టకారము. ‘అభర్జ’ సిద్ధించును. అభర్జ, అభర్జితామ్, అభర్జిత; అభర్జస్థాః, అభర్జితామ్, అభర్జధ్వమ్, అభర్జి, అభర్జక్షహి, అభర్జక్షహి.

అభ్రష్ట :- రమణావ పక్షమున ‘అభ్రన్జన్ తి’ అని యుండగా సకారమునకు సంయోగాది లోపము. రెండవ సకారమునకు లోపము (పూ. 480)

జకారమునకు షకారము, తకారమునకు ష్టత్వముచేటకారము - 'అభ్రష్ట' సిద్ధించినది. అభ్రష్ట, అభ్రజ్ఞతామ్, అభ్రక్షత; అభ్రష్టాః, అభ్రజ్ఞతామ్, అభ్రగ్ద్యమ్, అభ్రక్షీ, అభ్రక్ష్యహి, అభ్రక్ష్యహి. లృజ్ :- అభర్ష్యత్ - అభ్రక్ష్యత్, అభర్ష్యత, అభ్రక్ష్యత.

కృష విలేఖనే. 4. కృషతి; కృషతే. చకర్ష; చకృషే.

కృష్ ధాతువునకు నాగలితో వ్రాయట (దున్నట), లాగుట అని యర్థములు. ఉభయపరి. అనిచ్. లట్ :- కృషతి, కృషతే, చకర్ష :- పరస్మైపదమున లిట్టునందు తిష్, ఇత్, ద్విత్వము, అభ్యాస ఋకారమునకు అత్వము. అభ్యాసకార్యము; రెండవ ఋకారమునకు గుణముచే 'అ' - 'చకర్ష' అను రూపము సిద్ధించినది. చకర్ష, చకృషతుః, చకృషుః, చకర్షిథ, చకృషథుః, చకృష; చకర్ష, చకృషివ, చకృషిమ. క్రాదినియమముచే వలాది ప్రత్యయములకు ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చినది.

చకృషే :- 'ఋదుపదేభ్యో లిటః కిత్తస్యం గుణాత్ పూర్వవిప్రతి షేదేన' అను నియమముచే కిత్వము ముందుగ వచ్చును గాన గుణము లేదు. చకృషే, చకృషాతే, చకృషిరే, చకృషిథే, చకృషాథే, చకృషిధ్వే; చకృషే, చకృషివహే, చకృషిమహే.

656. అనుదాత్తస్య చర్దుపథస్యాన్యతరస్యామ్ 6.1.59

ఉపదేశేనదాత్తో య ఋదుపథః, తస్య 'అమ్'వా స్యాద్ యులాదౌ అకితి. క్రష్టా. కర్షా. కృక్షీష్ట.

అనుదాత్తస్య, చ, ఋదుపథస్య, అన్యతరస్యామ్ - "స్మజిదృశోర్వల్య మకితి" "ఆదేచ ఉపదేశేశితి" అను సూత్రములనుండి 'యులి' 'అమ్' 'అకితి' 'ఉపదేశే' అనువర్తించును. ఉపదేశమునందు అనుదాత్తమును హ్రస్వ ఋకారము ఉపధగా కలదియు నగు ధాతువునకు యులాదియు, కిద్విన్నమును అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'అమ్' ఆగమము వికల్పముగ వచ్చును.

క్రష్టా :- బుట్నందు 'కృష్ తా' అని యుండగా 'కృష్' అనునది ఉపదేశమునందు అనుదాత్తము ఋదుపథము నగు ధాతువు గాన దీనికి 'తా' అను యులాది ప్రత్యయము పరముగ నుండటచే ('తా' కిత్తు కాదు) ఈ సూత్ర

ముచే 'అప్టా' అగమము వచ్చును. మిత్తు గాన ఋకారమునకు పరమగ వచ్చును. 'కృష్ణతా' అని యుండగా యజాదేశము (౯) - 'కృష్ణతా'. పుత్వము - 'క్రష్టా' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'క్రష్టారా', 'క్రష్టారా' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'అప్' రాని పక్షమున 'కృష్ణ తా' అని యుండగా గుణము (సూ. 463) 'కర్షతా'. పుత్వము - 'కర్షిష్టా-కర్షారా, కర్షారా' ఇత్యాది రూపములగును.

లృటోనందు కూడ అమాగమము వచ్చు నపుడు "క్రక్ష్యతి; క్రక్ష్యతే" ఇత్యాది రూపములును, తదభావపక్షమున 'కర్ష్యతి, కర్ష్యతే' ఇత్యాది రూపములును అగును. "షడోః కస్యి" అను సూత్రముచే (551) కకారము. లోటో; కృషతు, కృషతామ్. లజ్ :- అకృషత్; అకృషత. విధిలిజ్ :- కృషేత్, కృషేత. అశీర్లిజ్ :- "కృష్యాత్, కృష్యాస్తామ్" మొ. అత్యనేపదమున : కృషీష్ట. ఇచట 'కృష్ సీ న్ త' అని యుండగా షకారమునకు కకారము. రెండు సకారములకును షత్వము. తకారమునకు పుత్వముచే టకారము 'కృషీష్ట' సిద్ధించినది. అశీర్లిజ్ కి త్తుగాన (సూ. 592) అప్ (సూ. 656), గుణాదులు రాలేదు. కృషీష్ట, కృషీయాస్తామ్, కృషీరన్; కృషీష్టాః, కృషీయాస్తామ్ కృషీర్షమ్; కృషీయ, కృషీవహి, కృషీమహి.

షా. స్పృశ మృశ కృష తృష దృషాంశ్చే స్పిడ్వా వాచ్యః.

అక్రాక్షీత్-అకార్షీత్-అకృక్షత్. అకృష్ట, అకృక్షతామ్, అకృక్షత. కృషక్షే-అకృక్షత, అకృక్షతామ్, అకృక్షస్త.

స్పృశ్, మృశ్, కృష్, తృష్, దృష్ ధాతువుల 'స్లి'కి సిచ్ వికల్పముగ చెప్పఁగినది.

కృష్ ధాతువు ఇగుపదమును శల స్తమును అగు అనిధాతువు గాన "శల ఇగుపదాదనిఁజ క్షః" అను సూత్రముచే (593) 'కృ' ప్రత్యయము రావలసి యుండ ఈ వార్తికముచే 'సిచ్' వికల్పముగ విధింపబడుచున్నది. 'సిచ్'వచ్చెడి పక్షమున అమాగమము వికల్పముగ వచ్చును గాన 'అప్' వచ్చినచో 'అక్రాక్షీత్, అక్రాష్టామ్, అక్రాక్షః' ఇత్యాది రూపము లగును. 'అప్' రానిచో "అకార్షీత్, అకార్షామ్, అకార్షః" ఇత్యాది రూపములు అగును. "పదప్రజ హంస్త స్యాదః" అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి. 'సిచ్' రాని పక్షమున 'కృ'

ప్రత్యయము వచ్చును. 'కృ' కిత్తు గాన 'అమ్' రాదు. "అకృత్తత్, అకృతామ్, అకృత్తన్" ఇత్యాది రూపము లగును.

అకృష్ట :- అత్యనేపదమున సిద్ పచ్చిన పక్షమున 'అకృష్ట' అని యుండగా 'యోయలి' అని (480) సకార లోపము. తకారమునకు ఘ్రత్యము. 'సిద్' కిత్తు గాన (సూ. 592) అమ్ గుణాదులు రావు. అకృష్ట, అకృజ్ఞతామ్, అకృత్త; అకృష్టాః, అకృజ్ఞతామ్, అకృద్ధ్వమ్, అకృక్షీ, అకృత్వహి, అకృక్షహి 'సిద్' రాని పక్షమున 'కృ' ప్రత్యయమువచ్చును. అకృత్త, అకృజ్ఞతామ్, అకృత్తన్; అకృత్తాః, అకృజ్ఞతామ్, అకృద్ధ్వమ్, అకృక్షీ, అకృజ్ఞవహి, అకృజ్ఞమహి. 'సిద్' 'కృ' ప్రత్యయములు చేసినపుడు కొన్ని రూపములు ఒకేవిధముగ నున్నను ప్రక్రియలో భేదమున్నది.

లృట్ :- అమ్ పక్షమున - 'అక్రత్తత్. అక్రత్తత' అమధావపక్షమున :- అక్రత్తత్, అక్రత్తత.

మిల సజ్గమే. 5. మిలతి, మిలతే, మిమేల, మేలితా, అమేలీత్. ముచ్చ మోచనే. 6.

మిల ధాతువునకు కలియుట అని అర్థము. సేబ్. ఉభయపది. ఇందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. మిలతి; మిలతే, మిమేల; మిమిరే. మేలితా మిలిష్యతి, మిలిష్యతే, మిలతు; మిలతామ్, అమిలత్, అమిలత. మిరేత్ మిరేత, మిల్యాత్; మిలిషీష్ట. అమేలీత్; అమేలిష్ట. అమేలిష్యత్; అమేలిష్యత.

6. ముచ్చ ధాతువునకు విడచుట అని అర్థము. అనిబ్. ఉభయపది.

657. శే ముచాదేనామ్ 7.1.59

ముచ్-లిప్-విద్-లుప్-సిజ్-కృత్-ఖిద్-పిశాం నుమ్ స్యాత్ శే పరే. ముచ్చతి, ముచ్చతే. మోక్తా. ముక్షీష్ట. అముచత్; అముక్త. అముజ్ఞతామ్.

'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' నుండి 'నుమ్' అనువర్తించును. 'ముచ్' మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులకును 'శ' పర మగునపుడు సుమాగమము వచ్చును.

'నుమ్'లోని ఉకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకము. మిత్తు గాన అంత్యాచ్చునకు పరముగ వచ్చును.

ముచ్చతి, ముచ్చతే :- లట్టునందు 'ముచ్' అతి 'ముచ్' అ త' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే నుమాగమము. "మున్చ్' అ" అని యుండగా సకారమునకు అనుస్వారము (సూ. 78): దానికి పర సవర్ణ మగు ఇకారము (సూ. 79) - 'ముచ్చతి, ముచ్చతే' అను రూపము లగును. లిట్ :- ముమోచ, ముముచే; ఐట్ :- మో కా లృట్ :- మోక్షతి, మోక్షతే. లోట్ :- ముచ్చతు; ముచ్చతామ్. లజ్ :- అముచ్చత్, అముచ్చత. విధిలిజ్ :- ముచ్చోత్, ముచ్చోత. ఆశీర్లజ్ :- ముచ్చ్యాత్, ముచ్చ్యాస్తామ్ ముచ్చ్యాసుః' మొ.

ముక్షీష్ట :- ఆత్మనేపదమున 'సీయుట్' కిత్తుగాన (సూ. 592) గుణము రాదు. చకారమునకు కుత్వముచే (సూ. 307) కకారము. సకారమునకు షత్వము. "ముక్షీష్ట, ముక్షీయాస్తామ్, ముక్షీరన్" మొ. ఈధాతువు ఇదిత్ గాన ఐజ్ నందు పరస్మైపదమున "పుషాదిద్యుతా ద్యధితః పరస్మై పదేషు" అను సూత్రముచే (510) 'అజ్' ఆదేశము వచ్చును. "అముచత్, అముచతామ్, అముచన్" మొదలగు రూపము లగును. అముక్త :- 'అము చ్' నేత' అని యుండగా 'సిచ్'కు 'రురో' రులి' అను సూత్రముచే (480) లోపము. చకారమునకు కుత్వము. అముక్త, అముక్షతామ్, అముక్షత; అముక్తాః, అముక్షేథామ్, అముగ్ధమ్; అముక్షీ, అముక్ష్యహి, . అముక్ష్యహి. లృజ్ :- అమోక్ష్యమ్; అమోక్ష్యత.

లుప్త చేదనే. 7. లుమ్పతి; లుమ్పతే. లోప్తా. అలుపత్; అలుప్త.

లుప్త ధాతువునకు చేదించుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది ఇది ముచాదులలో చేరుటచే 'ళ' పర మగునపుడు నుమాగమము వచ్చును. అది అను స్వారమై పరసవర్ణ ముచే మకారముగ మారును ఇదిత్ గాన ఐజ్ నందు అజా దేశము కూడ వచ్చును. ఈవిధముగ దీని ప్రక్రియ యంతయు ముచ్ ధాతు ప్రక్రియవలె నుండును.

విద్ధ లాభే. 8. విన్దతి; విన్దతే, వివేద; వివిదే. వ్రాగ్రుభూతి మతే నేచ్, వేదితా, భాష్యమతే అనిట్ - పరివేత్తా. పిచక్షరణే 9. సిచ్చతే.

విదధాతువునకు పొందుట అని అర్థము. ఇది కూడ ముచాదులలో చేరిన దగుటచేనుమాగము; 'ఇదిత్' అగుటచే అజాదేశము వచ్చును. ప్రక్రియ యంతయు ముచధాతు ప్రక్రియ వలె నుండును. కాని ఈ ధాతువు అనిబ్ అని భాష్యకారాదుల మతము. వ్యాఘ్రభూత్యాదులగు కొందరు ప్రాచీనవైయాకరణులు దీనిని సేబ్ అని అంగీకరించిరి. ఈ విధముగ మతభేదముచే వలాద్యార్థధాతు కములందు రెండేసి రూపము లుండును. లిబ్ :- (పర) వివేదిథ - వివేక్ష. వివిదివ - వివిద్వ; వివిదిమ - వివిష్మ. (ఆత్మ) వివిదిషే - వివిత్సే. వివిదిధ్వే - వివిధ్వేమై.

ఐబ్ :- వేదితా - వేత్తా. లృబ్ :- వేదిష్యతి - వేదిష్యతే. వేత్స్యతి-వేత్స్యతే, ఆశీర్లిజ్ :- (పర) విద్యాత్ (ఆత్మనే) వేదిషీష్ట-విత్సీష్ట. ఐజ్ :- (పర) 'అజ్' వచ్చుటచే 'అవిదిత్' మై. ఆత్మ అవేదిష్ట అవిత్త. లృజ్ :- అవేదిష్యత్-అవేత్స్యత్, అవేదిష్యత-అవేత్స్యత.

పరివేత్తా :- ఇది తృజంతరూపము. భాష్యకారమతమున వలాద్యార్థధాతు కమునకు ఇదాగమము రాదు అను దానికి ప్రమాణముగ ఈ భాష్యకారప్రయోగము చూపబడినది. జ్యేష్ఠసోదరునికంటె ముందుగ వివాహమాడినవాడు పరివేత్త.

9. షిచ ధాతువునకు తడుపుట అని యర్థము. అనిబ్. ఉభయపది. 'ధాత్వాదేః షః సః' అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకారమువచ్చును. అందుచే ఇణ్ కంటె పరమైనపుడెల్ల 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షకారము వచ్చుచుండును. ఇది ముచాది ధాతువులలో చేరినది గాన నుమ్ వచ్చును. అనుస్వార వశనవర్ణములచే సకారము ఇకారమగును. దాని ప్రక్రియ యంతయు ముచధాతువునందువలె నుండును. ఐజ్ నందు మాత్రము విశేష కార్యము చెప్పబడుచున్నది.

658. అవేసిచి హ్యశ్చ 3.1.53

ఏభ్యశ్చై రజ్ స్యాత్, అసిచత్.

'చై స్సిచ్' "అస్యతి వక్తి ఖ్యాతిభ్యోఽజ్" అను సూత్రములనుండి 'చైః' 'అజ్' అనువర్తించును. లిప్, సిప్, హ్యే (జ్) ధాతువులకంటె పరమైన 'చి'కి అజ్ ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అజ్ చేయగా బుట్టినందు, (పరస్మైపదమున) 'అసి చత్, అసిచతామ్, అసిచన్' ఇత్యాది రూపములుండును.

659. ఆత్మనేపదోష్పన్య తరస్మామ్ 3.1.54

లిపిసిచిహ్వాః పరస్య చ్లేరణ్ వా తి జి. అసిచత-అసిక్త.

పై సూత్రము అనువృత్తపదములతో అనుష్ఠుర్తింతును, ఆత్మనేపద ప్రత్యయములు పర మగునపుడు లిప్, సిప్, హేప్ దాతువులకంటె పర మైన 'చ్చి'కి అజాదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అజాదేశము వచ్చిన పక్షమున- అసిచత, అసిచేతామ్ అసిచన్త ఇత్యాది రూపము లగును. అజాదేశము రాని పక్షమున 'అసిక్త, అసిక్షేతామ్, అ సిక్షత; అసిక్తాః, అసిక్షేతామ్, అసిగ్ధ్వమ్; అసిక్షి, అసిక్ష్వహి, అసిక్ష్వహి.' 'త్' మొదలగు యుర్ పర మగునపుడు 'సిచ్'కు లోపము (సూ. 480) వచ్చి 'అసిక్త' 'అసిక్తాః' ఇత్యాది రూపములైనవి. ఇతర స్థలములలో చకారమునకు కుత్స్వముచే కకారము. దానికంటె పర మగుటచే సకారమునకు షకారము వచ్చినది.

లిప ఉపదేహే. ఉపదేహో వృద్ధిః. లిమ్పుతి; లిమ్పుతే. లేప్తా. అలిపత్; అలిపత-అలిప్త. ఇతి ఉభయపదినః.

లిప్ దాతువునకు ఉపదేహము అని యర్థము. ఉపదేహ మనగా వృద్ధి పొందుట. అనగా ఈ దాతువునకు మెత్తుట అని యర్థము. గోడ మొదలగు వాటిని మెత్తినచో వృద్ధి కలుగును కదా. అనిట్. ఉభయపది. దీని ప్రక్రియ యంతయు 'సిచ్' దాతు ప్రక్రియ వలె నుండును.

కృతీ చేదనే. 11. కృన్తతి. చకర్త. కర్తితా. కర్తిష్యతి-కర్తన్యతి. అకర్తీత్. ఖిద పరిఘాతే. 12. ఖిన్దతి. చిఖేద. ఖేతా. పిశఅవయవే. 13. పింశతి. పేశతా.

కృతీ దాతువునకు చేదించుట అని యర్థము. ఈకారము ఇత్సంజ్ఞకము. పరస్మైపది సేట్. ఇది ముచాదులలో చేరుటచే 'నుమ్' వచ్చును. లట్:- కృన్తతి. లిట్:- "చకర్త, చకృతతుః, చకృతుః; చకర్తిథ" మొ లట్: కర్తితా. లుట్:- ఇద్వికల్పము (సూ-483) కర్తిష్యతి-కర్తన్యతి, లోట్:-

కృన్తతు. లజ్:- అకృన్తత్, విధిలిజ్:- కృన్తేత్. ఆశీర్లిజ్- కృత్యాత్. లజ్:- అక రీత్. లృజ్:- అక ర్తిష్యత్-అక ర్త్యత.

12. భిద్ధాతువునకు భేదపెట్టుట అని యర్థము. అనిట్. పరస్మైపది. ముచాదులలోనిది గాన నుమ్ వచ్చును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

పిశ్ధాతువునకు పిసుకుట-నొక్కుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. ముచాదులలోనిది గాన 'శ'పర మగునపుడు నుమాగమము వచ్చును. పింశతి. పిపేశ. పేశితా. పేశిష్యతి. పింశతు. అపింశత్. పింశేత్. పిశ్యాత్. అపేశేత్. అపేశిష్యత్,

ఓవ్రక్షూచ్ఛేదనే, 14. వృశ్చతి. వవ్రశ్చ; వవ్రశ్చిథ-వవ్రష్ఠ. వ్రశ్చితా - వ్రష్ఠా. వ్రశ్చిష్యతి - వ్రక్ష్యతి. వృశ్యాత్. అవ్రశ్చిత్-అవ్రాక్షీత్.

ఓవ్రక్షూ (వ్రశ్చ) ధాతువునకు ఖండించుట అని అర్థము. పరస్మైపది. ఇది ఊదిత్ గాన 'స్వరతిసూతిసూయతిహూషాదితోవా' అను సూత్రముచే (478) వేర్కము.

వృశ్చతి:- లట్నందు 'వ్రశ్చ అ తి' అని యుండగా 'శ'కు జీద్వద్భావమున్నది గాన "గ్రహిజ్యా—" ఇత్యాదిసూత్రముచే (637) సంప్రసారణము. పిమ్మట పూర్వరూపము, లట్టునందు ఇతరరూపము లీ విధముగనే యుండును. లోట్, లజ్, విధిలిజ్లందు కూడ సంప్రసారణపూర్వరూపములచే 'వృశ్చతు; అవృశ్చత్; వృశ్చేత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

వవ్రశ్చ:- లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'వ్రశ్చ అ' అని యుండగా ద్విత్వము- 'వ్రశ్చ వ్రశ్చ అ' అభ్యాసమునందలి రేఫకు సంప్రసారణము (సూ-549) (ఋకారము). పూర్వరూపము (సూ-268) 'వృశ్చవ్రశ్చఅ'. 'ఉరిత్' (సూ-475) 'వర్శ్చవ్రశ్చఅ' 'హలాదిశేషః' (సూ-398)- 'వవ్రశ్చ'. ద్వివచనాదులందు 'వవ్రశ్చతుః' ఇత్యాదిరూపములుండును. 'అతున్' మొదలగునవి 'శ్చ' అనెడు సంయోగముకంటె పరముగనున్నవిగాన వాటికి కిత్త్యము (సూ-454) రాదు. అందుచే 'గ్రహిజ్యా-సూత్రముచే (637) సంప్రసారణము రాదు. వవ్రష్ఠ- థరితు ఇడాగమము రాని పక్షమున 'వవ్రశ్చిథ' అని యుండగా

‘స్కో-స్సంయోగాద్యోర నైచ’ అను సూత్రముచే (310) 1, స(శ)కారమునకు లోపము. చకారమునకు షకారము (సూ-308). థకారమునకు ష్టత్వముచే తకారము- ‘వప్రవృత్తి’ ఇదాగమపక్షమున ‘వప్రవృత్తి’ అను రూప మగును. వ, మ, లు పర మగునపుడు వైకల్పికేదాగమమును (సూ-478) బాధించి క్రాధినియమముచే నిత్యముగ ఇదాగమము వచ్చుటచే ‘వప్రవృత్తి’ ‘వప్రవృత్తి’ అను రూపము లగును.

అట్ :- ప్రశ్నితా-ప్రప్తా. ల్యుట్ :- ప్రశ్నిష్యతి-ప్రక్ష్యతి. ఇదాగమము రాని పక్షమున ‘ప్రశ్నోస్యతి’ అని యుండగా సకారలోపము; చకారమునకు షకారము. దానికి కకారము (సూ-551). స్యయందలి సకారమునకు షకారము.

అశీర్లజ్ నందు యాసుట్ కిత్తు గాన (సూ-434) సంప్రసారణము వచ్చి (సూ-837) ‘వృశ్చాస్యత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును. అజ్జనందు ఇదాగమము వచ్చిన పక్షమున “అప్రశ్నీత్, అప్రశ్నిష్టామ్, అప్రశ్నిషుః, అప్రశ్నిః, అప్రశ్నిష్టమ్, అప్రశ్నిష్ట; అప్రశ్నిష్టమ్, అప్రశ్నిష్ట, అప్రశ్నిష్ట, అప్రశ్నిష్ట” అను రూపము లగును. ఇవట “నేటి” (479) అని నిషేధింపబడుటచే వృద్ధి (సూ-467) రాలేదు. ఇదభావపక్షమున వృద్ధి వచ్చి “అప్రక్షీత్, అప్రక్షామ్, అప్రక్షుః, అప్రక్షీః, అప్రక్షమ్, అప్రక్ష, అప్రక్షమ్, అప్రక్ష, అప్రక్ష” అను రూపములు సిద్ధించును. ల్యుట్ :- అప్రశ్నిష్యత్, అప్రక్ష్యత్.

వ్యవహాసకరణే, 15. విచతి. నివ్యాచ, వివిచతుః. వ్యచితా. వ్యచిష్యతి. విచ్యాత్. అవ్యాచీత్-అవ్యచీత్. ‘వ్యచేకుటాదిత్వమనసి’ ఇతి తు నేహ ప్రవర్తతే. అనసీతి పర్యుదానేన కృన్మాత్రవిషయత్వాత్.

15. వ్యచితాతునకు మోసగించుట అని అర్థము. సేత్. పరస్మైపది.

విచతి:- లట్టునందు ‘వ్యచీతి’ అని యుండగా ‘శ’ప్రత్యయము జీర్వత్ గాన సంప్రసారణము (సూ-837); పూర్వరూపము- ‘విచతి’, లోట్, లజ్, విధిలిజ్ లందు కూడ ఈవిధముగానే సంప్రసారణము వచ్చి ‘విచతు’, ‘అవిచత్’ ‘విచేత్’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

1. ‘ప్రశ్నా’దాతువులో స్వతఃసిద్ధముగ నుండునది సకారము. శ్చుత్వముచే దానికి శకారము చేసి దాతుపాశమున ‘ప్రశ్నా’ అని పఠింపబడినది. ఆ శ్చుత్వము అసిద్ధము గాన సకారములోపించును.

వివ్యాచః = లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనము. ద్విత్యాభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'వ్యవ్యవ్ అ' అని యుండగా అభ్యాసయకారమునకు. సంప్రసారణము (సూ-549) చేయగా పై రూపము సిద్ధించును. 'అతున్' మొదలగు కిత్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ద్విత్యముకంటెపూర్వమే "సంప్రసారణం తదాశ్రితంచ కార్యం బలవత్" అను న్యాయముననుసరించి సంప్రసారణము, (సూ-637); పూర్వరూపము. 'విచ్' అని యుండగా ద్విత్యాభ్యాసకార్యాదులచే 'వివిచతుః' 'వివిచుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. వివ్యచిథ, వివిచథుః, వివిచ; వివ్యాచ, వివ్యచ, వివిచివ, వివిచిమ.

లుట్:- వ్యచితా. లుట్:- వ్యచివ్యతి. ఆశీర్లజ్:- 'యానుత్' కిత్తుగాన (సూ-484) సంప్రసారణము (సూ-637) వచ్చి 'వివ్యాత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. బుజ్జనందు 'అతో హలాదేర్ల ఘోః' అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి వచ్చి 'అవ్యాచీత్-అవ్యచీత్' ఇత్యాదిద్వివిధరూపము లుండును. 'వదప్రజ' అను (467) వృద్ధి 'నేటి' (479) అని నిషిద్ధము.

"అస్థిభిన్నము లగు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు వ్యచ్ఛాతువును కుటాదిగణములో చేరినదానినిగ్రహింపవలెను" అను వార్తికము ననుసరించి ఇచటసిచ్ ప్రత్యయము అస్థిప్రత్యయభిన్నప్రత్యయము గాన ఈ ఛాతువునకు కుటాదిగతత్వము నంగీకరింపవలసి యున్నదికదా, యని ఆశంకింప రాదు. ఏలయన- ఈవార్తికమున 'అనసి' అని పర్యుదాసార్థక మగు నజ్ఞ ఉపయోగింపబడినది. 'నజ్ఞవయుక్తమన్యసదృశే తథాహ్యర్థగతిః' అనగా- 'నజ్ఞ', 'ఇవ' అను అవ్యయములతో కూడినపదము తద్భిన్నము, తత్పర్యుదాసము అనునర్థమును బోధించును; వీటి అర్థ విధానము ఈవిధముగనే యుండును" అను న్యాయము ననుసరించి "అబ్రాహ్మణమనయ" ఇత్యాదిప్రయోగములలో బ్రాహ్మణభిన్నుడును బ్రాహ్మణసదృశుడును అగు వానిని తీసికొని రమ్ము అను భావార్థము గ్రహింపబడును. అంతే కాని ఏదియో యొక తాయినంటిదానిని తీసికొని రమ్ము అని అర్థముకాదు. అట్లే ప్రకృతమున 'అనసి' అనగా 'అస్థి భిన్నము, అస్థిసదృశము' నగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు అని అర్థము చెప్పవలెను గాన అస్థి సదృశము లగు కృత్ప్రయములు పరమగునపుడు మాత్రమే ఈ కార్యము ప్రవర్తించును. కృద్భిన్నము లగు 'సిచ్' మొదలగునవి పరమగునపుడు ప్రవర్తించదు. ఈ వార్తికము ప్రవర్తించి యున్నచో 'సిచ్' మొదలగు వాటికి కూడ "గాఙ్కూటాది

భౌజ్జీన్ జీత్" అను సూత్రముచే (590) జీత్వము వచ్చుటచే వృద్ధి చేయుటకు అవకాశ ముండెడిది కాదు. అట్లే 'తా' 'స్య' మొదలగునవి పర మగునపుడు కూడ సంప్రసారణము (సూ-837) వచ్చి యుండెడిది.

పర్యదాసము. ప్రసజ్యప్రతిషేధము అని నజార్థము రెండు విధములు. నజార్థము సమాసమునందలి ఉత్తరపదముతో సంబంధించినచో పర్యదాస మని పేరు; క్రియతో అన్వయించినచో ప్రసజ్యప్రతిషేధ మని పేరు. "పర్యదాసస్య విజ్ఞేయో యత్రోత్తరపదేన నజ్ఞ". ప్రసజ్య ప్రతిషేధోఽయం క్రియయా సహ యత్ర నజ్ఞ" (నిర్ణయసాగర ముద్రాలయ ప్రకాశితమగు మీమాంసా న్యాయ ప్రకాశమున ఈ శ్లోకము మరియొక విధముగ పఠితమై వ్యాఖ్యానింపబడినది). "అబ్రాహ్మణం ఆనయ" ఇత్యాద్యుదాహరణములందు నజ్ఞకు 'బ్రాహ్మణ' అను ఉత్తరపదముతో అన్వయమును అంగీకరించినచో 'బ్రాహ్మణ భిన్నుడగు వానిని' అను అర్థము వచ్చును. ఇది పర్యదాసము. దీనిని అనమర్థసమాసముగ అంగీకరించి ఈ నజార్థమును 'ఆనయ' అను క్రియతో అన్వయించినచో 'బ్రాహ్మణునిని తీసికొని రావలదు' అను అర్థము వచ్చును. దీనికి ప్రసజ్యప్రతిషేధ మనియు, నిషేధ మనియు పేర్లు. ప్రస్తుతమున 'అనసి' అనునపుడు పర్యదాస మంగీకరింపబడినది.

ఉచి ఉచ్ఛే. 16. ఉచ్ఛాతి. "ఉచ్ఛ్ః కణశఅదానం కణిశాద్యర్జనం శిలమ్" ఇతి యాదవః.

16. ఉచి ధాతువునకు ఉంఛవృత్తి చేయుట అని అర్థము. ధన్యాదులను గింజిగింజిచొప్పున ఏరికొనుట ఉంఛము; వెన్నులను సంగ్రహించుట శిలము. పేట్. పరస్మైపది. ఇది ఇదిత్ గాన సుమాగమము వచ్చును (సూ-485). అను స్వార, పరసవర్ణములచే 'ఉచ్ఛే' అని యగును. లట్ :- ఉచ్ఛాతి లిట్టునందు సుమాగమము చేసిన పిమ్మట 'ఉచ్ఛే' అని యుండునపుడు 'ఉ' గురు వగును గాన "ఇజాదేశచ్చ -" అను సూత్రముచే (514) ఆమాగమము. పిమ్మట కృ, భూ, అస్ ధాతువులు అనుప్రయుక్తములగును (సూ-474). 'ఉచ్ఛాష్టకార', 'ఉచ్ఛాష్టకార', 'ఉచ్ఛామాన' ఇత్యాది రూపము లగును. ఐట్ :- ఉచ్ఛేతా లృట్ :- ఉచ్ఛేప్యతి. రోట్ :- ఉచ్ఛాతు. లజ్ :- ఔచ్ఛాత్. విదిలిజ్ :- ఉచ్ఛేజ్. అస్లిజ్ :- ఉచ్ఛాజ్. ఇది 'ఇదిత్' గాన 'నుమ్'కు రోపము (సూ-335) రాలేదు. ఐజ్ :- ఔచ్ఛేజ్. లృజ్ :- ఔచ్ఛేజత్.

ఋచ్చ గతీన్ద్రియప్రలయ మూర్తి భావేషు. 17. ఋచ్చతి. ఋచ్చత్యౌతామితి గుణః; ద్విహర్ గ్రహణస్యా నేక హలుపలక్షణత్వా న్నుచ్. ఆనర్చ, ఆనర్చతుః, ఋచ్చితా.

17. ఋచ్చతాతువునకు వెళ్ళుట, ఇంద్రియములు నశించుట, కొయ్య బారుట అని అర్థములు. సేచ్. పరస్మైపది. లట్ : ఋచ్చతి. లిట్ - ప్రథమ పురుషైకవచనమున 'ఋచ్ఛ అ' అని యుండగా ద్విత్వము - 'ఋచ్ఛ ఋచ్ఛ అ'. 'ఉరత్' (475) "అర్చ్ఛఋచ్ఛఅ" "హలాది శ్లేషః" (398) 'అ ఋచ్ఛ అ. 'ఋచ్చత్యౌతామ్' అని (617) గుణము - "అఅర్చ్ఛఅ" అభ్యాస ఆకారమునకు దీర్ఘము (సూ-445). 'అ అర్చ్ఛ అ' అని యుండగా 'నుచ్' ఆగమము (సూ-466) 'ఆనర్చ్ఛ' అను రూపము సిద్ధించును. 'తస్మా న్నుడ్ద్విహలః' అను సూత్రమునందలి (466) 'ద్విహలః' అను దానికి 'ఒకటికంటె అధికమైన హల్లులుకల" అని యర్థమే వివక్షితముగాని 'రెండు హల్లులు మాత్రమే కలది" అని అర్థము కాదు. అందుచే ఇవట ('ర్చ్ఛ') మూడు హల్లులున్నను సుడాగమము వచ్చినది. 'ఆనర్చ్ఛ, ఆనర్చ్ఛతుః, ఆనర్చ్ఛః' మొ. 'అన్యచ్ఛః' అని నిషేధింపబడుటచే "ఇజాదేశ్చ-" అను సూత్రముచే (514) ఆమ్ రాలేదు.

లుచ్ :- ఋచ్చితా. లృచ్ :- ఋచ్చిష్యతి. లోచ్ :- ఋచ్చతు లచ్ :- ఆర్చత్ విధిలిచ్ :- ఋచ్చేత్ ఆశీర్లిచ్ :- ఋచ్చ్యాత్ లుచ్ :- "ఆర్చ్ఛిత్, ఆర్చ్ఛిష్టామ్, ఆర్చ్ఛిషుః" మొ. లృచ్ :- ఆర్చ్ఛిష్యత్.

ఉజ్ఞ ఉత్సర్గే. 18. ఉజ్ఞతి. లుభవిమోహనే. 19. లుభతి.

18. ఉజ్ఞ తాతువునకు విడచుట అని యర్థము. సేచ్. పరస్మైపది. ఉజ్ఞతి, ఉజ్ఞౌశ్చుకార-ఉజ్ఞౌశ్చుభూవ- ఉజ్ఞౌమాస. ఉజ్ఞతా. ఉజ్ఞిష్యతి. ఉజ్ఞతు. ఔజ్ఞత్, ఉజ్ఞేత్, ఉజ్ఞ్యాత్, ఔజ్ఞేత్, ఔజ్ఞిష్యత్. 19. లుభ తాతువునకు ఆశపడుట అని యర్థము. సేచ్. పరస్మైపది. లట్ : లుభతి. లిట్ :- లులోభ.

660. తీష సహలుభరుషరిషః 7.2.48

ఇచ్చత్యాదేః పరస్య తాదేరార్ధధాతుకాన్యేద్యా స్యాత్ లోభితా లోభా, లోభిష్యతి.

‘తి ఇష-’ అని పదచ్ఛేదము, ‘అర్థధాతుక స్వేద్యలాదేః’ నుండి ‘అర్థ ధాతుకస్య’ ‘వలాదేః’ ‘స్వరతి సూతి సూయతి ధా ణారితోవా” నుండి ‘వా’ అనువర్తింతును. ఇష్, నహ్, బుభ్, రుష్, రిష్ ధాతువులకంటె పరమైన త్త రాధ్యార్థ ధాతుకమునకు ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

బుట్ నందు ‘తా’ అను అర్థధాతుకమునకు ఈ సూత్రముచే ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును. ఇదాగమపక్షమున ‘లోభితా’ అనియు, అభావపక్షమున ‘బుభితా’ అని యుండగా తకారమునకు ధకారము (సూ-552), భకారమునకు జక్త్యముచే బకారము, గుణము చేయగా ‘లోభా’ అను రూపమును సిద్ధించును. ఇట్లు బుట్టునందు రెండేసి రూపము లుండును. లృట్ :- లోభిష్యతి లోభీ:- బుభత. లజ్ :- అబుభత్. విధిలి జ్ :- బుభేత్. ఆశీర్లజ్ :- బుభ్యాత్. బజ్ :- అలోభిత్. లృజ్ :- అలోభిష్యత్.

తృప తృప్ను తృప్తా. 20. 21. తృపతి, తతర్ప, తర్పితా, తతర్పీత్. తృప్నుతి.

20. 21. తృప్, తృప్న్ ధాతువులకు తృప్తి చెందుట అని అర్థము. సేత్ పరస్మైపదులు. ‘తృప్న్’ అను ధాతువునగుదు సహజముగ నకారముండెడిది. దానికి అనుస్వార పరసవర్ణములు (సూ-78, 79) చేసి ‘తృప్న్’ అని పఠింపబడినది. తృప్ ధాతువునందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. తృపతి, తతర్ప, తర్పితా, ఇత్యాది రూపము లగును.

‘తృప్న్’ ధాతువునకు లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘తృప్న్ అతి’ అని యుండగా ‘శ’జిత్తు గాన ‘అనిదితాం’ అను సూత్రముచే (335) నకారము(మ్) లోపించును. ‘తృప్ అతి’ అని యుండగా:-

వా. శేతృమ్భాదీనాం సుమ్భాచ్ఛ్లో.

ఆదిశబ్దప్రకారే; తేన యేఒత్ర నకారానుషక్తాస్తే తృమ్భాదయః. తతృమ్భ, తృప్యాత్.

‘శ’పర మగునపుడు తృంఘాదులకు ‘నుమ్’ చేర్పదగినది. ఇవట తృమ్భాదులు అనగా తృప్న్ ధాతువుకు సమానమైనవి- అనగా తృప్న్ ధాతువు వలె నకారసంబంధము కలిపి- అని అర్థము. ఈ వార్తికము ననుసరించి నుమ్ చేయగా దానికి అనుస్వారపరసవర్ణములు వచ్చి ‘తృమ్భుతి’ అను రూపము

సిద్ధించును. సార్వధాతుకలకారములందు ఈవిధముగనే నకారలోపముమాగమములు వచ్చి రూపములు సిద్ధించును.

లిట్టునందు- 'తత్పమ్పు, తత్పమ్పుతుః, తత్పమ్పుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'తృమ్పు' అనునపుడు 'మ్పు' అనునది సంయోగము గాన అతుసాదు లకు కి త్తవ్యము (సూ-454) లేదు. అందుచే నకారలోపము (సూ-338) రాదు.

లుట్:- తృమ్పుతా. లృట్:- తృమ్పుష్యతి. ఆశీర్లజ్:- యాసుట్కిత్తు గాన "అనిదితాం-" అని (338) నకారలోపము వచ్చి తృప్యాత్ ఇత్యాదిరూపము లగును. ట్:- అత్పమ్పుత్. లృజ్:- అత్పమ్పుష్యత్.

మృడ, పృడ సుఖనే. 22, 23. మృడతి. పృడతి. కురగతౌ. 24. కునతి. ఇషు ఇచ్చాయామ్. 25. ఇచ్చతి. ఏషితా-ఏష్టా. ఏషిష్యతి. ఇష్యాత్. ఐషీత్.

22, 23. మృడ, పృడధాతువులకు సుఖపెట్టుట అని యర్థము. సేట్. పరస్మైపది. లట్:-మృడతి. లిట్:-మమర్ష, మమృడతుః, మమృడుః. ట్:- మర్షితా, లృట్:- మర్షిష్యతి, లోట్:- మృడతు, లజ్:- అమృడత్, విదిలిజ్:- మృదేత్, ఆశీర్లజ్:- మృడ్యాత్, ట్:- అమర్షీత్. లృజ్:-అమ ర్షిష్యత్. పృడధాతురూపములు కూడ ఇట్లే యుండును.

24. కున్దాతువునకు నడచుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. కునతి, కుశోన, శోనితా, శోనిష్యతి, కునతు, అకునత్. కుసేత్, కున్యాత్, అశోనీత్, అశోనిష్యత్.

25. ఇష్దాతువునకు ఇచ్చయిండుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. లట్మొదలగు సార్వధాతుకలకారములందు 'శ' చేరును గాన "ఇషుగమియ మాంభః" అను సూత్రముచే (507) షకారమునకు ఛకారము. 'ఇష్' అని యుండగా 'చేచ' అను సూత్రముచే (101) తుగాగమము: దానికి శ్చుత్వముచే చకారము- 'ఇచ్చ' అని యగును. ఈవిధముగ లట్- ఇచ్చతి, లోట్- ఇచ్చతు. లజ్- ఐచ్చత్, (విదిలిజ్) ఇచ్చేత్ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున "ఇష్" అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాస కార్యములు. 'ఇఇష్' రెండవకారమునకు లఘూపధగుణము. 'ఇష్' 'అభ్యాసస్యానవర్ణే" అను సూత్రముచే (582) ఇయజాదేశము- 'ఇయేష'

అను రూపము సిద్ధించును అతున్ మొదలగు 'కిత్' ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు గుణము రాదు. అందుచే అరవర్ణ మగు అచ్చు పరముగ లేకుండుటచే ఇయజాదేశము రాదు. నవర్ణ దీర్ఘముచే 'ఈషతుః' 'ఈషుః' "ఇయేషిథ" ఇత్యాదిరూపము లగును.

బుట్టనందు "తీషనహ-" ఇత్యాది సూత్రముచే (680) ఇక్వికల్పము. "ఏషీతా, ఏష్టా" ఇత్యాదిరూపము లందును. ఆశ్రిజ్- ఇప్యాత్. ఐజ్- "ఐషీత్, ఐషిష్టామ్, ఐషిషుః" మొ. లృజ్:-ఐషిష్యత్.

కుటకొటిలేర్. 26. గాఙ్కటాదీతి జీత్త్యమ్. చుకుటిథ. చుకుట. కుటితా. పుట సంశ్లేషణే. 27. పుటతి. పుటితా. స్ఫుటవికసనే. 28. స్ఫుటతి. స్ఫుటితా. స్ఫుర, స్ఫుల సంచలనే. 29. 30. స్ఫురతి. స్ఫులతి.

కుటకాతువునకు కౌటిల్యమును చేయుట అని అర్థము. సేత్. పరస్మైపది. లట్:- "కుటతి" మొ. లిట్:- "చుకొట, చుకుటతుః, చుకుటుః; చుకుటిథ" మొ. శేత్, జీత్ భిన్నములగు ప్రత్యయములు "గాఙ్కటాదిభ్యోజ్ఞన్ జీత్" అను సూత్రముచే (590) జీత్తు లగును గాన 'థర్' జీ తైనది. అందుచే గుణము రాలేదు. ఐజ్, లృట్టులందు 'తా' 'స్య' ప్రత్యయములు గాఙ్కటాది సూత్రముచే (590) జీత్తులు గాన గుణము రాదు. 'కుటితా' 'కుటిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్:- కుటతు. లజ్:- అకుటత్. విదిలిజ్:- కుచేత్. ఆశ్రిజ్:- క్షుట్యాత్. ఐజ్:- అకుటిత్. లృజ్:- అకుటిష్యత్. ఐజ్ లృజ్జాలయందు 'సిప్' 'స్య'లకు జీత్త్యముండుటచే గుణము రాలేదు.

27. పుట కాతువునకు కలియుట అని యర్థము. సేత్. పరస్మైపది. 28. స్ఫుటకాతువునకు విరసించుట అని యర్థము. సేత్. పరస్మైపది. 29. 30. స్ఫుర, స్ఫులకాతువులకు చలించుట అని యర్థము సేత్. పరస్మైపద కాతువులు. ఇవి యన్నియు కుటాదులలో చేరినవి గాన "గాఙ్కటాదిభ్యోజ్ఞన్ జీత్" సూత్రము (590) వాటి విషయమున గూడ ప్రవర్తించును. అందుచే ఏటి ప్రక్రియ కుట కాతు ప్రక్రియ వలె నుండును.

681. స్ఫురతిస్ఫులతోర్నివిభ్రౌః 8.3.76

షత్సం వా స్యాత్. నిష్ఫురతి. నిష్ఫులతి.

‘అపదాస్తస్య మూర్ధన్యః’ అధికారము. ‘సివాదీనాంవా’ నుండి ‘వా’ అనువర్తించును. ని, నిర్, వి, ల కంటె పరము లగు స్ఫుర్స్ఫుల్ధాతువులకు షత్వము వికల్పముగ వచ్చును.

షత్వమున ‘నిష్పురతి’ ఇత్యాదిరూపములు, అథానపక్షమున ‘నిష్పురతి’ ఇత్యాదిరూపములు అగును.

జూస్తవనే. 31. “పరిణాతగుణోదయః”. నువతి. నువితా.

31. జూధాతువునకు స్తుతించుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. నువతి:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున “నూ అఅ” అని యుండగా ‘శ’కు జీర్ణద్భావ ముండుటచే గుణము రాదు. ఉపజాదేశము (మా-199) వచ్చి ‘నువతి’ అను రూపము సిద్ధించినది, అర్ధధాతుకలకారములందు ఈ విధముగ ‘ఉవజ్’ వచ్చి రూపములు సిద్ధించును. లోట్:- నువతు. లజ్- అనువత్. విధిలిజ్- నువేత్.

లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్యము చేసిన పిమ్మట ‘నునుఅ’ అని యుండగా వృద్ధి (సూ-182) ఆవాదేశము- ‘నునావ’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘అతున్’ మొదలగుకీత్ ప్రత్యయములందు ‘ఉవజ్’ వచ్చి ‘నునువతుః’ ‘నునువుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. థల్:- ‘నునువిధ’ ఉత్తమపురుషైకవచనము— ‘నునావ’ ‘నునవ’

ఈ ధాతువు కుటాదిగణములో చేరినది గాన లుట్, లృట్టులందు ‘తా’ ‘స్య’ ప్రత్యయములు గొఱ్ఱుటాది సూత్రముచే (590) జీత్తురు. అందుచే గుణము రాదు. ఉపజాదేశముచే ‘నువితా’ ‘నువిష్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆశీర్లజ్:- నూయాత్. లుజ్- “సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేష” అను సూత్రముచే (486) వృద్ధి; ఆవాదేశము- “అనావీత్, అనావిష్టామ్, అనావిషుః” మొ. లృజ్:- అనువిష్యత్.

పై న చూపబడిన ప్రక్రియ చూడగా ఈ ‘నూ’ ధాతువునందలి ఊకారము నకు కొన్ని స్థలములందు ఉపజాదేశము, కొన్ని స్థలములందు గుణవృద్ధులు వచ్చినవి. ఈ విధముగ ఊకారమెచ్చటను వినబడు అవకాశమే లేదు: అట్టి పరిస్థితులలో ఊకారాంత మగు ‘నూ’ ధాతువునకు బదులుగ ఉకారాంత మగు ‘ను’ ధాతువును పఠించినను ఉవజ్ గుణవృద్ధ్యాదులువచ్చుటలో ఎట్టి భేదమును ఉండదు గాన ఉకారాంతధాతువునే ఏల పఠింపలేదు అను ప్రశ్న ఉదయింప

వచ్చును. . తన్నివారణమునకై “పరిణాతగుణోదయః” అను స్థితీక
పాదము చూపబడినది. అనగా క్తప్రత్యయాంతరూపమునందు ఊకారశ్రవణము
నకై దీర్ఘాంతధాతువు పఠింపబడిన దని అర్థము. కావుననే ‘పరిణాత’ అను
రూపము సిద్ధించినది, ప్రాస్వాంతమైనచో ‘పరిణాత’ అను రూపము సిద్ధించెడిది.
‘పరిణాత’ అనునపుడు ‘శ్రుక్ కీతి’ అను సూత్రముచే (65) ఇడాగమము
విషేధింపబడినది. అట్లుకానిచో ఇవట కూడ ఇడాగమము వచ్చి పిదప ఉపజా
దేశము చేయగా ‘పరిణాత’ అను రూపము సిద్ధించెడిది.

టుమస్టోశుద్ధా. 32. మజ్జతి. మమజ్జ. మన్జి నశోరితి నుమ్.

32. టు మస్టో (మస్) ధాతువునకు శుద్ధ మగుట - స్నానము చేయుట అని
అర్థము. అనిట్. పరస్మైపది.

మజ్జతి:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘మస్ అతి’ అని యుండగా
శ్చుత్వముచే సకారమునకు శకారము. దానికి జత్వముచేయగా (సూ-19) జకా
రము. ‘మజ్జతి’ అను రూపము సిద్ధించును. లోట్, లజ్, విధివిజ్జలందు కూడ
రూపములు ఈవిధముగ సిద్ధించును మజ్జతు. అమజ్జత్. మజ్జేత్. లిట్:-
మమజ్జ, మమజ్జతుః, మమజ్జుః. ఇది అనిడ్ ధాతువు గాన థల్ నందు భార
ద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. ఇడాగమము రాని పక్ష
మున ‘మమస్థేథ’ అని యుండగా “మస్తివశోర్థలి” అని (639) నుమాగమము.
ఈ నుమాగమము మితగాన మకారముపైనున్న అకారమునకుపరముగ
(సూ-240) (మమన్ స్థే) రావలసి యుండగా:-

వా. మస్థేరన్త్యోత్ పూర్వో నుమ్ వాచ్యః.

సంయోగాదిలోపః. మమజ్జేత్, మమజ్జిథ. మజ్జా. మజ్జేక్ష్యతి.
అమాజ్ కీత్, అమాజ్ క్తామ్, అమాజ్ క్షుః.

మస్ ధాతువునకు వచ్చు ‘నుమ్’ అంత్యవర్ణమునకు పూర్వముగ వచ్చు
నని చెప్పవలెను.

ఈవాక్యము ననుసరించి నుమాగమము అంత్యవర్ణ మగు జకారమునకు
పూర్వముగ వచ్చును. ‘మమన్ నోత్థ’ అని యుండును. సకారమునకులోపము.
(సూ-310) జకారమునకు కుత్వముచే (సూ-307) గకారము. దానికి చర్త్వ
ముచే కకారము. సకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు (సూ-78, 79)

(జికారము)- 'మమజ్జీక్త' అను రూపము సిద్ధించును. ఇదభావవక్షము 'మమ జ్జిథ'. మజ్జీక్తా;- బుద్ధప్రథమపురుషైవచనమున 'మనోజ్జతా' అని యుండగా నుమాగమము- 'మనోనోజ్జతా', పైవలెనలోప, అనుస్వార, పరసవర్ణములు— 'మజ్జీక్తా' అను రూపము. "మజ్జీక్తారో, మజ్జీక్తారః" మొ. మజ్జీక్ష్యతి:- 'మనోజ్జన్యతి' అనియుండగా నుమాగమము. 'మనోనోజ్జన్యతి' సకారమునకులోపము. జికారమునకు కుత్వముచే కికారము. సకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు 'మజ్జీక్ష్యతి'. సకారమునకు షత్వము- 'మజ్జీక్ష్యతి, మజ్జీక్ష్యతః మజ్జీక్ష్యన్తి' మొ. ఆశీర్లిజ్- యాసుబ్-లోని యకారము ఝల్ కాదు గాన నుమాగమమురాదు. 'మజ్జ్యాతే', మజ్జ్యాస్తామ్, మజ్జ్యాసుః; ఇత్యాదిరూపము లగును.

అమాజ్జీక్షీత్:- బుద్ధప్రథమపురుషైవచనమున సిచ్, నుమ్, సకార లోపము, వృద్ధి (సూ-467) కుత్వ, చర్త్య, షత్వి, అనుస్వారపరసవర్ణములు- 'అమాజ్జీక్షీత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు గూడ ప్రక్రియ ఇచ్ఛే, తామ్, తమ్, ధ్యమ్,లు పర మగునపుడు మాత్రము సిచ్ కు లోపము వచ్చును. అమాజ్జీక్షీత్, అమాజ్జీక్తామ్, అమాజ్జీక్షః; అమాజ్జీక్షీః, అమాజ్జీక్తమ్, అమాజ్జీక్తః; అమాజ్జీక్ష్యమ్, అమాజ్జీక్ష్య, అమాజ్జీక్ష్యి. లృజ్:- అమజ్జీక్ష్యత్.

రుజోభజ్జే. 33. రుజతి. రోక్తా. రోక్ష్యతి. అరాక్షీత్. భుజో కాటిర్యే. 34. రుజివత్. విశప్రవేశనే. 35. విశతి.

33. రుజ్భాతువునకు భంగము చేయుట (ఽష్టము కలిగించుట) అని అర్థము. అనిట్. పరస్మైపది. లట్- రుజతి. లిట్- రురోజ. లుట్- రోక్తా. జికారమునకు కుత్వముచే గికారము, గికారమునకు చర్త్యముచే కికారము. లృట్- 'రోక్ష్యతి' కుత్వాదులు చేసిన పిమ్మట సకారమునకు షకారము. లోట్- రుజతు. లిట్- అరుజత్. విధిలిజ్- రుజేత్. ఆశీర్లిజ్- రుజ్యాత్. బుజ్- వృద్ధి (సూ-467) అరాక్షీత్, అరాక్తామ్, అరాక్షః, మొ.

34. భుజ్భాతువునకు వంకర యగుట అని అర్థము. దీని రూపములు రుజ్భాతురూపముల వలె నుండును.

35. విశ్భాతువునకు ప్రవేశించుట అని అర్థము. అనిట్. పరస్మైపది. లట్- విశతి, లిట్- వివేశ. లుట్- వేషా. లృట్- వేక్ష్యతి, లోట్- విశతు.

లబ్- అవిశత్. విధిలిజ్- విశేత్. ఆశ్రిజ్- విశ్యాత్. యజ్- అవిక్షత్.
 'చి'కి కృ ఆదేశము (సూ-593). 'కృ' కీర్తుగాన గుణము రాదు. శకారమునకు
 ప్రశ్నాదిసూత్రముచే (318) షకారము, దానికి కకారము (సూ-551) దానికంటె
 పర మగు సకారమునకు షకారము. 'అవిక్షత్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.
 లృజ్- 'అవేక్ష్యత్'

మృశ ఆమర్శే. 36. ఆమర్శనం స్పర్శః. "అనుదాత్తస్యచర్దప
 ధస్యాన్యతరస్యామ్"- అమ్రాక్షీత్-అమారీత్-అమృక్షత్. షడ్విశరణ
 గత్యవసాదనేషు. 37. సీదతి. ఇత్యాది. శదశాతనే. 38.

36. మృశ్దాతువునకు స్పృశించుట అని అర్థము. అనిజ్. పరస్మైవది.
 లబ్- మృశతి. లిజ్- మమర్శ, మమృశతుః, మే. 'తా' 'స్య' మొదలగు
 యలాదిఅకిత్ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు "అనుదాత్తస్యచర్దపధస్యాన్యతర
 స్యామ్" అను సూత్రముచే (656) అమ్ వికల్పముగా వచ్చును. లాజ్- అమ్
 వచ్చిన పక్షమున యణాదేశముచే 'మ్రష్టా' ఇత్యాదిరూపములును, అమ్ రాని
 పక్షమున గుణముచే 'మర్షా' ఇత్యాదిరూపములును అగును. లృజ్- మ్రక్ష్యతి-
 మర్క్ష్యతి. లోజ్- మృశతు. లబ్- అమృశత్. విధిలిజ్- మృశేత్.
 ఆశ్రిజ్- మృశ్యాత్. యజ్- వికల్పముగ అమాదేశము. "స్పృశ మృశ,
 కృష, తృష, రృషాంజ్ఞే స్పిశ్యావాచ్యః" అను వార్తికముచే (సూ-656) సిజ్య
 కల్పము. సిజిభావపక్షమున 'కృ' ఆదేశము (సూ-593) కావున అమ్రాక్షీత్-
 అమారీక్షీత్-అమృక్షత్ ఇత్యాదిత్రివిధరూపము లగును. ప్రక్రియ కృషధాతు
 యజ్ పరస్మైపదరూపములందు వలె నుండును. లృజ్- అమ్రక్ష్యత్-అమర్
 క్ష్యత్.

37. షడ్దాతువునకు బ్రద్దలగుట, వెళ్ళుట నశించుట అని అర్థములు.
 లిజ్. పరస్మైవది. 'పాప్రాచ్చా'- ఇత్యాదిసూత్రముచే (490) 'శ' పర మగు
 పుడు 'సీద్' అనునాదేశము వచ్చును. లబ్- సీదతి. లోజ్- సీదతు. లబ్-
 అసీదత్. విధిలిజ్- సీదేత్. లిజ్- ససాద, నేదతుః, నేదుః, నేధిథ-
 ససక్త" యజ్- సత్తా. లృజ్- సత్స్యతి. ఆశ్రిజ్- సద్యాత్. యజ్- అస
 ద్యాత్. "పుషాది" సూత్రముచే (410) 'చి'కి 'చజ్' ఆదేశము. లృజ్- 'అస
 త్యత్'. 'శడ్దాతువునకు నశించుట అని అర్థము. అనిజ్.

662. శదేశ్వితః 1.3.60

శిద్ధావినోఽస్మాత్తజానో స్తః. శీయతే. శీయతామ్. అశీయత.
శీయేత. శశాద. శత్రా. శత్యుతి అశదత్. అశత్యుత్. కృ
విక్షేపే. 99.

‘అనుదాత్తజితాత్మనేపదమ్’ నుండి ‘ఆత్మనేపదమ్’ అనువర్తించును.
‘తజానావాత్మనేపదమ్’ (నూ-379). శీత్ అగు ప్రత్యయము (శ, శవ్) ప్రత్యయము
చేర్చవలసియున్న శదృఢాతువునకు (ఆత్మనేపదములు) తజ్, ఆన ప్రత్యయ
ములు వచ్చును.

కావున ఈ ధాతువు ‘శ’ ప్రత్యయముచేర్చుటకు తగిన లట్, లోట్, లజ్,
విధిలిజ్ లందు ఆత్మనేపదియై యుండును. “పాఘా-” ఇత్యాదిసూత్రముచే
(490) ‘శీత్’ ఆదేశము వచ్చుటచే లట్- శీయతే; లోట్-శీయతామ్, లజ్-
అశీయత; విధిలిజ్- శీయేత, ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆర్ధధాతుకలకారము
లందు ప్రక్రియ ‘సద్’ ధాతుప్రక్రియ వలె నుండును.

కృధాతువునకు చిమ్ముట, విసిరివేయుట అని అర్థము. సేట్.
పరస్మైవది.

663. ఋత ఇద్ధాతోః 7.1.100

ఋస్తస్య ధాతోర్జస్య ఇత్ స్యాత్. కిరతి. చకార, చకరతుః,
చకరుః, కరీతా-కరితా. కీర్యాత్.

‘అజ్గస్య’ అధికారము. ఋకారా న్తధాతువు అంగమునకు హ్రస్వ మగు
ఇకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

కిరతి:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘కృ’ అతి అని యుండగా
పై సూత్రముచే, అతో స్త్యపరిభాష ననుసరించి, ఋకారమునకు రవరమగు
ఇకారాదేశము- ‘కిరతి’ అను రూపము సిద్ధించును.

చకార - లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘కృ’ అని యుండగా
ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము, అభ్యాసఋకారమునకు అకారము, “ఋచ్చత్వ్యా
తామ్” అను సూత్రముచే (617). రెండవఋకారమునకు గుణము, వృద్ధి (నూ-
457) వచ్చి ‘చకార’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘ఋచ్చత్వ్యాతామ్’ అను
గుణము కిత్ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు కూడ ప్రవర్తించుటచే ‘చకరతుః’

‘చకరుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును కరీతా-కరితాః- యట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఋకారమునకు గుణముచే అర్. ‘తా’కు ఇదాగమము. ఆ ఇకారమునకు “వృతోవా” అను సూత్రముచే (118) వైకల్పిః దీర్ఘము. ఈవిధముగ యట్లు నందు రెండేసి రూపము లందును. లృట్టునందు కూడ దీర్ఘవికల్పముచే ‘కరీష్యతి-కరిష్యతి’ ఇత్యాదిద్వివిధరూపము లందును లోబ్:- కిరతు. లజ్:- అకిరత్. విధిలిజ్:- కిరేత్. ఆశీర్లిజ్:- కీర్యాత్. యాసుబ్ కిత్తు గాన ఋకారమునకు ‘ఇర్’ ఆదేశము. (సూ-663). ‘హలి చ’ అను సూత్రముచే (616) ఇకారమునకు దీర్ఘము. యజ్:- ‘అకారీత్, అకారిష్టామ్, అకారిష్యః’ మొ. “సిచివృద్ధిః పరస్మైవదేశు” అను సూత్రముచే (488) వృద్ధి.

664. కిరతౌలవనే 6.1.140

ఉపాత్ కిరతేః సుబ్ చేదనే. ఉపస్కిరతి.

‘ఉపాత్ ప్రతియత్నే’ ‘సుబ్ కాత్పూర్వః’ నుండి ‘ఉపాత్’ ‘సుబ్’ అను వర్తించును. ‘ఉప’కంటె పరమగు క్తౌభాతువునకు చేదనార్థమున ‘సుబ్’ వచ్చును. ఈ సూత్రముచే సుదాగమము క్తౌభాతువునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చుటచే ‘ఉపస్కిరతి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘చేదించుచున్నాడు’ అని అర్థము.

వా. అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి సుబ్ కాత్పూర్వః ఇతి వత్తవ్యమ్.

ఉపస్కిరత్. ఉపచస్కార.

‘అబ్’ అభ్యాసములతో వ్యవధానమున్నను ఈ సుదాగమము కకారమునకు పూర్వమున వచ్చును.

ఉపస్కిరత్:- ‘ఉపఅకిరత్’ అని యుండగా ‘ఉప’ అను దానికిని ‘కిరత్’ అను దానికిని అదాగమరూపమగు అకారముతో వ్యవధానమున్నది. ఐనను ఈ సూత్రముచే కకారమునకు వెనుక సుదాగమము వచ్చి “ఉపస్కిరత్” అను రూపము సిద్ధించును. ఉపచస్కార:- ఇవట ‘చ’ అను అభ్యాసముతో వ్యవధానమున్నను ఈ వర్తికముచే సుదాగమము వచ్చినది.

665. హింసాయాం ప్రతేశ్చ 6.1.141

ఉపాత్ ప్రతేశ్చ కిరతేః సుబ్ స్యాత్ హింసాయామ్. ఉపస్కిరతి. ప్రతిస్కిరతి. గృహనిగరజే. 40.

వెనుకటి సూత్రమునందు వలె 'ఉప' 'సుబ్' అనుపదములును, వెనుకటి సూత్రమునుండి 'కిరతా' అనుపదమిందును. 'ఉప' 'సుబ్' అను, ప్రతి పదమును పరమగు కిరతాతువునకు హింసార్థమునందు సుహాగమును వచ్చును.

ఇట్లు సుహాగమును చేయగా 'ఉపస్కిరతి' 'ప్రతిస్కిరతి' అను రూపములు సిద్ధించినవి. హింసించుచున్నాడు అని యర్థము.

గృహాతువునకు మ్రింగుట యని యర్థము. 'సేబ్. పరస్మైపది.

666. అచి విభాషా 8.2.21

గిరతే రేపస్య లోఽజాదౌ ప్రత్యయే. గిలతి-గిరతి. జగాల-జగార జగలిథ-జగరిథ. గలితా-గలితా-గరితా-గరితా.

'గ్రోయజి' 'ప్రపోరో'లనుండి 'గ్రో' 'రో' 'ల' అనుపదమిందును. అజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు గృహాతువు రేపకు లకారము విచ్ఛేదముగ వచ్చును.

గిలతి-గిరతి:- ప్రథమపురుషైవచనమున 'గృహతి' అని యుండగా 'ఋతాజ్ఞాతా' అను సూత్రముచే (663) ఋకారమునకు 'ఇర్' ఆదేశము. ఈ రేపకు లకారము పరమగు నున్నది గాన వికల్పముగల లకారము వచ్చి 'గిలతి-గిరతి' అను ద్వివిధరూపము లగును. ఇట్లు సార్వభౌమకారము లందన్నిటియందును రెండేసి రూపము లందును ఆర్థభేదాలకారము. 'లో' లక్ష్మి అశ్రితి జ్ఞానందు తక్కు మిగిలిన అన్నిటియందును ఇవాగమాదులు వచ్చి అజాది ప్రత్యయము లభ్యమగునుగాన 'ల' వికల్పముచే రెండేసి రూపము లగును. అబ్, ల్యబ్ లందు 'పృతోవా' అను సూత్రముచే (668) వికల్పముగ ద్విత్వము వచ్చి 'గలితా-గలితా, గరితా-గరితా' 'గరిష్యతి-గరిష్యతి, గరిష్యతి-గరిష్యతి' మొదలగు నాలుగేసి రూపము లందును. అశ్రితి ణ్:- గీర్వాణ్. యకారము పరమగు నున్నది గాన లకారము రాదు.

ప్రచ్ఛ జ్ఞాస్పాయామ్. 41. "గ్రహిత్వా" ఇతి సమ్మిసారణమ్-పృచ్ఛతి. పప్రచ్ఛ, పప్రచ్ఛతుః, పప్రచ్ఛః. ప్రప్ర, ప్రప్రతి. అప్రాక్షిత్. మృచ్ ప్రాణత్యాగే. 42.

ప్రచ్ఛాతువునకు తెలిసికొనుటకు అభింషించుట — ప్రచ్ఛించుట అని అర్థము. అనిట్. పరస్మైపది.

పృచ్ఛతి:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ప్రచ్ఛతి' అని యుండగా 'గ్రహిణ్యా' సూత్రముచే (837) సంప్రసారణము (ఋ); పూర్వరూపము— 'పృచ్ఛతి' అను రూపము సిద్ధించును. లిట్ - పప్రచ్ఛ, పప్రచ్ఛతుః, పప్రచ్ఛుః మొ. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ప్రచ్ఛతా' అని యుండగా "ప్రశ్చ-" ఇత్యాదిసూత్రముచే (838) 'చ్ఛ'కు షత్వము; రకారమునకు ష్టుత్వము 'ప్రప్తా'. 'ప్రక్ష్యతి':- ల్పట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ప్రచ్ఛ్యతి' అని యుండగా షత్వము. దానికి కత్వము. (సూ-557) 'స్య'యందలి సకారమునకు షత్వము. 'ప్రక్ష్యతి' అను రూపము సిద్ధించును. లోట్:- పృచ్ఛతు. లజ్:- అపృచ్ఛత్. విడిలిజ్:- పృచ్ఛేత్. ఆశీర్లిజ్:- పృచ్ఛ్యాత్. లజ్:- అప్రాక్షీత్, అప్రాప్తామ్, అప్రాప్తాః మొ. వృద్ధి (సూ-467) షత్వములు (సూ-808). 'తామ్' 'త'లు పర మగునపుడు సిద్ సకారమునకు 'యలో యలి' అని (480). లోపము. ల్పట్ - అప్రక్ష్యత్.

42. మృజ్ఞాధాతువునకు మరణించుట అని యర్థము. అనిట్. ఇది జీత్తుగాన అన్నిలకారములందును ఆత్మనేపదప్రత్యయములు రావలసి యుండగా ఈ సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

667. మ్రియతేర్దుజ్ లిజ్ శ్చ 1.3.61

లుజ్ లిజ్ శ్చ శితశ్చ ప్రకృతిభూతాన్మృజ్ స్తజ్ నాన్యత్ర. రిజ్, ఇయజ్-మ్రియతే. మమార. మర్తా. మరిష్యతి. మృషీష్ట. అమృత.

"అనుదాతజిత ఆత్మనేపదమ్" నుండి 'ఆత్మనేపదమ్' అనువర్తించును. 'శ దేశితః' నుండి 'శితః' చకారబలముచే అనువర్తింపబడును. 'ప్రకృతిభూతాత్' అని అధ్యాహారము. లుజ్ లిజ్ లకును, శిత ప్రత్యయమునకును ప్రకృతియగు 'మృ'ధాతువునకు పరముగ తజ్ ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇతరప్రత్యయలకారములకు ప్రకృతియైవచో రావు.

ఈ సూత్రము ననుసరించి లిట్, ల్పట్, ల్పట్, ల్పట్ లో ఈ ధాతువునకు పరస్మైపదప్రత్యయములు వచ్చు నని అర్థము. ఇతరలకారములందు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చును.

మ్రియతే:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'మృ'అతో అని యుండగా "రిజ్ శయగ్ లిజ్" అను సూత్రముచే (546) ఋకారమునకు రిజాదేశము.

‘మిఅతే’ అని యుండగా ఇయజాదేశము (సూ-199)- ‘మియతే’ అను రూపము సద్దించినది.

లిట్:- మమార, మమ్రతుః, మమ్రుః, మమర్థ (“ఋతోభారద్యా జన్య”- 484) మమ్రథుః, మమ్ర మమార-మమర, మమ్రివ. మమ్రిమ. లిట్:- మర్తా: మర్తాసి. ల్మట్ - మరిష్యతి. “ఋద్ధనోఃస్యే” (500) అని ఇశాగమము. లోట్:- మ్రియతామ్. ల్జే:- అమ్రియత. విధిలిట్:- మ్రియేత. అశీర్లిట్:- “మృషీష్ట, మృషీయాస్తామ్, మృషీరన్” మొ. ‘ఉశ్చ’ అని (517) సీయుట్ కిత్ గాన గుణము రాదు.

అమృత:- ఐక్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘హ్రస్వాదగ్ధాల్’ అను సూత్రముచే (548) ‘సిచ్’కు లోపము. థామ్, ధ్యమ్లు పర మగునపుడు గూడ ‘సిచ్’రోపించును. అమృత, అమృషాతామ్, అమృషత; అమృథాః, అమృషాథామ్, అమృద్ధ్యమ్; అమృషి, అమృష్యహి, అమృష్యహి. ల్మట్:- అమరిష్యత్.

ప్యజ్ వ్యాయామే. 43. ప్రాయేణాయం వ్యాజ్ హర్వః. వ్యాపప్రే, వ్యాపప్రాతే, వ్యాపరిష్యతే. వ్యాప్యత, వ్యాప్యషాతామ్. జుషీ ప్రితిసేవ నయోః. 44. జుషతే, జుజుషే. ఓవిజీ భయచలనయోః 45. ప్రాయేణాయముత్పూర్వః. ఉద్విజతే.

43. ప్యజ్ ధాతువునకు చేష్ట చేయుట అని యర్థము. అనిట్. జీత్తుగాన ఆర్మనేపది. సాధారణముగ ఇది ‘వ్యాజ్’ (వి + ఆజ్) అను ఉపసర్గద్వయముతో కలిసియే ప్రయోగింపబడుచుండును లట్, లోట్, లజ్, విధిలిట్, ల్జేలందు దాని రూపములు మృధాతురూపముల వలె నుండును. లిట్:- “వ్యాపప్రే, వ్యాపప్రాతే, వ్యాపప్రిరే; వ్యాపప్రిషే” మొ. క్రాదినియముచే ఇశాగమము. ల్మట్:- వ్యాపరిష్యతే. (“ఋద్ధనోఃస్యే” 500). ల్మట్:- వ్యాపరిష్యత్. లజ్, ల్జే, ల్మజ్జలందు వచ్చెడు అశాగమము ‘వ్యా’ అను ఉపసర్గలకును ధాతువునకును నడుమ చేరును. సవర్ణ దీర్ఘము వచ్చును.

44 జుష్ ధాతువునకు ప్రితి కలిగి యుండుట, సేవించుట అని అర్థములు. సేట్. ఆర్మనేపది. లట్ - జుషతే. లిట్:- జుజుషే. ల్మట్:- జోషితా,

లృట్:- జోషిష్యతే. రోట్:- జుషతామ్. లజ్:- అజుషత. విధిలిజ్:- జుషేత. ఆశ్రిజ్. జోషిషీష్ట. లజ్:- అజోషిష్ట. లృజ్:- అజోషిష్యత.

45. విజ్ ధాతువునకు భయపడుట, చలించుట అని యర్థము. సేట్. ఆత్మనేపది. సాధారణముగ ఈ ధాతువు 'ఉద్' అను ఉపసర్గతోడనే ప్రయోగింపబడుచుండును. లట్:- ఉద్విజతే. లిట్:- ఉద్విజిజే.

668. విజజట్ 1.2.2

విజఃపరఇదాదిప్రత్యయో జిద్వత్. ఉద్విజితా. ఇతి తుదాదయః.

'గజ్జటాదిభ్యోఽజ్జిన్ జిత్' నుండి 'జిత్' అనుపదము అనువర్తించును. విజ్ ధాతువుకంటె పర మగు ఇదాదిప్రత్యయము జిత్ వంటి దగును

ఉద్విజితా:, లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఇకమునకు గుణము (సూ-453) రావలసి యుండ ఈ సూత్రముచే జిద్వద్భావము వచ్చినది గాన నిషిర్ధము. లృట్:- ఉద్విజిష్యతే. రోట్:- ఉద్విజతామ్. లజ్:- ఉదవిజత. విధిలిజ్:- ఉద్విజేత. ఆశ్రిజ్:- ఉద్విజిషీష్ట. లజ్ - ఉదవిజిష్ట. లృజ్:- ఉదవిజిష్యత.

తు దా ది గ ణ ము స మా ప్ర ము.

అథ రుధాదయః

రుధిర్ ఆవరణే.

669. రుధాదిభ్యఃశ్చమ్ 3.1.78

శపోఽపవాదః. రుణద్ధి. శ్చసోరల్లోపః—రున్ధః, రున్ధన్తి; ణత్సి, రున్ధః, రున్ధ; రుణద్ధి, రున్ధన్యః, రున్ధన్తి. రున్దే, రున్దాతే. రురోధ, రురుధే. రోద్ధా. రోత్స్యతి; రోత్స్యతే. రుణద్ధుః, రున్దాత్, రున్దామ్, రున్దన్తు; రున్ధి, రుణధాని, రుణధావ, రుణధామ. రున్దామ్, రున్దాతామ్, రున్దతామ్; రున్దన్య; రుణధై, రుణధావహై, రుణధామహై. అరుణత్-అరుణద్, అరున్దామ్, అరున్దన్; అరుణత్-అరుణః. అరున్ధ.

అరున్ధాతామ్, అరున్ధతః; అరున్ధాః. రున్ధ్యాత్. రున్ధిత. రున్ధ్యాత్; రున్ధీప్త. అరున్ధత్-అరున్ధీత్-అరున్ధ, అరున్ధాతామ్, అరున్ధత. అరున్ధ్యాత్; అరున్ధీప్త.

రున్ధిర్ ధాతువునకు అడ్డుపెట్టుట అని అర్థము. 'ఇర్' ఇత్సంజ్ఞకము. అనిచ్. ఇది మొదట 'ఉత్పదిర్' ధాతువువరకును గల తొమ్మిది ధాతువులును ఉపయోగపడులు. ఇరిత్తులు. 'చ్చి'కి వైకల్పికచడాదేశము ('ఇరితో'వా'631) ఇరిత్తప్రయోజనము.

రుదాదులంతె కర్తృస్వార్థధాతుకమున శ్మమ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'శప్'కు అవవాదము. శకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇది శిత అగుటచే స్వార్థధాతుకము. అపిత్సార్థధాతుక మగుటచే జీవ్యద్భావము వచ్చును. అందుచే ఇది పర మగునపుడు గుణము రాదు.

రుణద్ధిః- 'రున్ధీ' అని యుండగా శ్మమ్ మిత్ గాన అపిత్సార్థధాతుకమునకు (రేఖోత్తరవర్తియగు ఉకారమునకు) పరముగ వచ్చును. -'రున్ధీ' తి, 'యషస్త ణోర్థా'ధః' అను సూత్రముచే (552) తకారమునకు ధకారము. మొదటి ధకారమునకు జత్వముచే దకారము. నకారమునకు ఇత్వము- 'రుణద్ధి'. రున్ధః;- 'రున్ధీ' తి' అని యుండగా 'తః' అనునది జీత్సార్థధాతుకము గాన నకారముపై నున్న అకారమునకు "శ్మసౌరల్లోపః" అను సూత్రముచే (577) లోపము. తకారమునకు ధకారము, మొదటి ధకారమునకు "యలో యలినపట్టే" అను సూత్రముచే (578) వికల్పముగ లోపము. 'రున్ధీ' అని యుండగా ఇత్వము అసిద్ధ మగుటచే నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు (సూ-78, 79) పర సవర్ణ మసిద్ధ మగుటచే ఇత్వప్రసక్తి లేదు. "రున్ధః." ధకారలోపము రాని పక్ష మున దానికి జత్వముచే దకారమువచ్చి 'రున్ధీ'ధః' అను రూపము. రున్ధన్తిః- 'రున్ధీ'కి అన్తాదేశము చేసిన పిమ్మట నకారముపై నున్న అకారమునకు లోపము- 'రున్ధన్తి'. రుణత్విః- 'రుణద్ధీ' అని యుండగా (చత్వముచే) ధకారమునకు ఉకారము. "రున్ధః, రున్ధ; రుణద్ధి, రున్ధః; రున్ధీః". ప్రక్రియ పైన చూపిన విధమున నుండును.

అర్థనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును అపిత్సార్థధాతుకములు గాన జీవ్యద్భావ ముండును. అందుచే అకారలోపము వచ్చి- (సూ-577) "రున్ధీ,

రుణాతే, రుణతే; రుణై, రుణాథే, రుణ్యే; రుణే, రుణ్యహే, రుణ్యహే”
అను రూపము లగును.

లిట్: (పర)- “రురోధ, రురుధతుః, రురుధుః” మొ. (ఆత్మ)
 “రురుధే, రురుధాతే, రురుధిరే” మొ. లిట్ నందు క్రాదినియమముచే వలాధ్యా
 ర్థధాతుకము లన్నిటికిని ఇదాగమము వచ్చును.

జట్టునందు 'దుద్' తా' అని యుండగా తకారమునకు ధకారము (సూ-552)
మొదటిధకారమునకు జత్తము చే దకారిము. అఘూపధగుణము. --“రోద్ధా,
రోద్ధారా, రోద్ధారః; రోద్ధాసి, రోద్ధానే” ఇత్యాదిరూపము లగును.

అట్:- రోత్సయితి; రోత్సయే.

రుద్ధి:- రోట్ మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘హి’కి ‘ధి’ అదేశము. (సూ-599). ఇతర ప్రక్రియ యంతయు ‘రుద్ధః’ యందు వలె నుండును. ఉత్తమ పురుషప్రత్యయములకు వచ్చిన ఆడాగమము (సూ-420) పితౄగాన జీడ్వద్వావము లేకుండుటచే అల్లోపము లేదు. “రుణధాని, రుణధావ, రుణధామ” అను రూపము లగును. ప్రథమమధ్యమపురుషరూపముల ప్రక్రియ చాలవరకు లట్టు నందు వలె నుండును. అత్మనేపదమున:- రున్ధామ్, రున్ధాతామ్, రున్ధతామ్; రున్త్స్వి, రున్ధాథామ్, రున్త్స్వమ్; రుణధై, రుణధావహై, రుణధామహై. ఇవట గూడ ఉత్తమపురుషమున ఆడాగమము పితౄగాన, జీడ్వద్వావము లేకుండుటచే, అల్లోపము రాలేదు. అరుణత్-అరుణద్:- లజ్ (పర.) ప్రథమపురుషైకవచనమునందు ‘అరుణధ్’ అని యుండగా తకారమునకు “హర్ జ్యాది-” సూత్రముచే (179) లోపము. ధకారమునకు చర్త్యవికల్పము (సూ-148). ‘అరుణత్-అరుణద్’ అను రూపద్వయ మగును. ద్వి. వ. అరున్ధామ్ (బి.వ) అరున్ధన్ మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘అరుణధ్’ అని యుండగా ధకారమునకు జత్వముచే దకారము. సకారమునకు రోపము (సూ-179). దకారమునకు ిర్త్యవికల్పము (సూ-148). చర్త్యవక్షమున ‘అరుణత్’ అను రూప మగును. ిర్త్యము రాని వక్షమున దకారమునకు “దశ్చ” అను సూత్రముచే (576) దుత్వము; దానిని విసర్గ చేయ ‘అరుణః’ అను రెండవ రూపము సిద్ధించును. అరుణత్-అరుణః, అరున్ధమ్, అరున్ధః; అరుణధమ్, అరున్ధస్వి, అరున్ధ్య. ఆత్మనేపదమున:- “అరున్ధ, అరున్ధాతామ్, అరున్ధత” ము. విధిబిజ్:- (ప)

రుద్రాత్. (అ) రుద్రీత, ఆశీర్లజ్ఞః- (వ.) రుద్రాత్. (ఆ) రుద్రీష్ట. సీయబ్
క్రతుగాన (సూ-592) గుణమురాలేదు. బజ్ఞః- (వర) వికల్పముగ అజ్ఞవచ్చిన వక్ష
మున (సూ-631) “అరుధత్, అరుధతామ్, అరుధన్” ఇత్యాదిరూపములును,
అజ్ఞ రాని పక్షమున వృద్ధి (సూ-467) వచ్చి “అరాశ్రీత్, అరాత్తామ్,
అరాత్తుః” ఇత్యాదిరూపములును అగును. ఆత్మనేపదమున “అరుద్ధ, అరు
త్సాతామ్, అరుత్సత” ఇత్యాదిరూపము అగును. లృజ్ఞః- అరోత్స్యత్,
అరోత్స్యత.

భిదిర్ విదారణే. 2. ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే. 3. యజిర్ యోగే. 4.
ఓచిర్ విరేచనే. 5. ఓణక్తి; రిజ్ క్తే. రిరేచ. రేక్తా. రేక్ష్యతి. అరిణక్.
అరిచత్, అరైక్షత్, అరిక్త.

2. భిద్ధాతువునకు చీల్చుట యని అర్థము. అనిట్. 3. ఛిద్ ధాతువు
నకు రెండుగ చేయుట (చేదించుట) అని అర్థము. అనిట్. వీటి ప్రక్రియ రుధ
ధాతు ప్రక్రియ వలె నుండును.

లట్ః- భినత్తి, భిన్తే. లిట్ః- విభేద-విభిదే. బజ్ఞః- భేత్తా.
లృజ్ఞః- భేత్స్యతి, భేత్స్యతే లోట్ః- భినత్తు; భిన్తామ్. లట్ః- అభినత్తి.
అభిన్త. వి. లిః- భిన్దేత్; భిన్దేత. ఆశీర్లజ్ఞః- భిద్యాత్; భిత్సిష్ట. బజ్ఞః-
అభిదత్-అభైత్సీత్; అభిత్త. లృజ్ఞః- అభేత్స్యత్. అభేత్స్యత.

ఛిద్ ధాతురూపములు కూడ పై విధముగనే ఉండును. “చిచ్ఛేద” మొద
లగు స్థలములందు హ్రస్వము కంటె ఛకారముపరమగునపుడు తుగాగమము
(సూ-101). దానికి శుభ్రముచే ఛకారము వచ్చుట విశేషము.

4. యుజ్ఞ ధాతువునకు రలియుట అని అర్థము. అనిట్. లట్ః-యునక్తి;
యుజ్ క్తే. ‘యున్జ్ తే’ అని యుండగా రకారము (యల్) పరముగ
నున్నది గాన ఛకారమునకు కుర్వము (317)- గకారము. దానికి చర్వముచే
కకారము. నకారమునకు అనుస్వారపరిసవర్ణములు- ‘యుజ్ తే’. కుర్వము రాని
స్థలములందు అనుస్వారమునకు పరిసవర్ణముగు ఛకారము వచ్చుచుండును.

లిట్ః- యుయోజ; యుయుజే. బజ్ఞః- యోక్తా, లృజ్ఞః-
యోక్ష్యతి-యోక్ష్యతే. లోట్ః- యునక్తు; యుజ్ క్తామ్. లట్ః- అయు

నక్; అయుజ్జీత్త, విధిలిజ్:- యుజ్జీత్; యుజ్జీత. ఆశ్రిజ్:- యుజ్జాత్; యుజ్జీష్ట. ఐజ్:- అయుజత్-అయోజీత్; అయుక్త. లృజ్:- అయోక్యత్; అయోక్యత. కుత్వచర్త్యములచే వచ్చిన కకారముకంటె పరమగు సకారమునకుషకారము వచ్చి 'జ్'లభించుచుండును.

6. విచిర్ ధాతువునకు రిక్తము చేయుట అని యర్థము. అనిట్. దీని ప్రక్రియ యంతయు యుజ్ధాతుప్రక్రియవలెనే యుండును. ధాతువునందు రేఫ ఉండుటచే సకారమునకు ఐకారము వచ్చుచుండుట విశేషము.

విచిర్ పృథగ్భావే. 6. వినక్తి; విజ్తే. క్షుదిర్ సమ్మేషణే. 7. క్షణత్తి; క్షస్తే. క్షేత్తా. అక్షదత్-అక్షత్సీత్; అక్షత్త.

6. విచిర్ ధాతువునకు వేరుచేయుట అని యర్థము. అనిట్. క్షుదిర్ ధాతువునకు పిండి చేయుట అని అర్థము. అనిట్. వీటి ప్రక్రియ కూడ పై ధాతువుల ప్రక్రియవలె ఉండును.

ఉచ్చుదిర్ దీప్తిదేవనయోః 8. చ్చణత్తి, చ్చస్తే. చచ్చర్త. సేసిచీలి వేజ్- చచ్చుదిషే-చచ్చుత్సే. ఛర్తితా ఛర్తిష్యతి-ఛర్తన్యతి. అచ్చుదత్-అచ్చర్తిత్; అచ్చర్దిష్ట.

'చ్చు' ధాతువునకు ప్రకాశించుట, జూదమాడుట అని అర్థములు. సేట్. లట్:- చ్చణత్తి; చ్చస్తే. ఒకతకారమునకు వికల్పముగ లోపము, (సూ-73) లోపము లేనిచో 'చ్చున్' తే' అని రెండుతకారము లుండును లిట్:- చచ్చర్త; చచ్చుదే. సకారాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు "సేసిచీలికృత చ్చుతచ్చుతదన్వతః" అను సూత్రముచే (633) ఇడ్వికల్పము- చచ్చుదిషే చచ్చుత్సే. ఐట్:- ఛర్తితా, లృట్:- ఇడ్వికల్పము (సూ-633)- ఛర్తిష్యతి-ఛర్తన్యతి; ఛర్తిష్యతే-ఛర్తన్యతే. లోట్:- చ్చణత్తు, చ్చస్తామ్. లజ్:- అచ్చణత్; అచ్చస్త. విధిలిజ్:- చ్చస్తేత్; చ్చస్తిత. ఆశ్రిజ్:- చర్ద్యాత్; ర్దిషిష్ట-చ్చత్సీష్ట. ఐజ్:- అచ్చుదత్-అచ్చర్తిత్; అచ్చర్దిష్ట. లృజ్:- చ్చర్దిష్యత్-అచ్చర్తన్యత్; అచ్చర్దిష్యత-అచ్చర్తన్యత. "అసిచి" అని నిషేధించుటచే ఐజ్ నందు ఇవాగమవికల్పము లేదు.

ఉత్పదిర్ హింసానాదరయోః. 9. త్పణత్తి; త్పస్తే. కృతీ వేష్టనే. 10. కృణత్తి, 'త్పహ' 'హిసి' హింసాయామ్. 11. 12.

9. తృచ్ఛాధాతువునకు హింసించుట, అనాదరము చేయుట అని అర్థములు. సేట్. దాని ప్రక్రియ యంతయు ఛృడిధాతుప్రక్రియవలె నుండును.

10. 'తృత్' ధాతువునకు చుట్టుకొనుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. సకారాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు దీనికి కూడ "సేసిచి" ఇత్యాది సూత్రముచే (638) ఇద్వికల్పము వచ్చును. దీని ప్రక్రియ ఛృచ్ఛాధాతుపరస్మైపద ప్రక్రియవలె నుండును. ఇది ఇరిదిత్తు కాదు గాన 'చ్చి'కి అజ్వికల్పము లేదు. ఇదియే విశేషము.

11-12. 'తృహ్' 'హిసి' ధాతువులకు హింసించుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపదులు.

670. తృణహ ఇమ్ 7.3.92

తృహః శ్చమి కృతే 'ఇమ్' ఆగమో హలాదౌ పితి. తృణేఢి. తృణ్ణః, తత్త్వ. తర్హితా. అతృణేట్.

"నాభ్యస్తస్యాది పితి సార్వధాతుకే" "ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి" నుండి 'పితి' 'హలి' అనువర్తించును. తృహ్ ధాతువునకు శ్చమి ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మట 'తృణహ్' అని యుండగా దానికి, హలాది యగు పిత్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇమ్' అను ఆగమము వచ్చును.

తృణేఢిః - ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తృహ్ తి' అని యుండగా, శ్చమిప్రత్యయము - 'తృనహ్ తి'. 'ఋవర్ణాన్నస్యణత్వంవాచ్యం' - 'తృణహ్ తి' ఇప్పుడు ఈ సూత్రముచే 'ఇమ్' ఆగమము. మిత్తు గాన అచ్చులలో అంత్య మగు ణకారముపై నున్న అకారమునకు పరముగ వచ్చును. 'తృణఇహ్ తి' - గుణము. 'తృణేహ్ తి'. 'హోధః' (సూ-251) - 'తృణేఢ్ తి'. 'రుషస్తథోఢ్ డధః' (552) - 'తృణేఢ్ తి'. ప్లుత్యము - 'తృణేఢ్ తి'. 'ధోఢ్ లోపః' (553) - 'తృణేఢ్ తి' అను రూపము సిద్ధించినది. తృణ్ణః - 'తన్' జీత్సృత్యయముగాన అకారలోపము (సూ-577). ఇది పిత్ ప్రత్యయము కాదు గాన 'ఇమ్' రాదు. ఇతరప్రక్రియ పైవలెనే ఉండును. బహువచనమున 'తృనహ్ అన్తి' అని యుండగా అల్లోపము. 'తృన్ హ్ అన్తి', 'సశ్చాపదాన్తస్యరులి' (78) "తృం హ్ అన్తి". తృణేఢి - ఇమధత్వాదులు చేసిన పిమ్మట 'తృణేఢ్ సి' అని యుండగా ధకారమునకుకకాము (సూ-551). సకారమునకు షత్వము (సూ-150); "తృణేఢి, తృణ్ణః, తృణ్ణః; తృణేహ్, తృంహ్, తృంహ్." "

లిట్:- 'తత్త్వ, తత్ప్రహతుః, తత్ప్రహః' మొ. లిట్:- తర్హితా. లృట్:- తర్హిష్యతి. లోట్:- తృణేధు-తృణ్ణాత్, తృణ్ణామ్, తృంహన్తు; తృణ్ణి-తృణ్ణాత్, తృణ్ణమ్, తృణ్ణ; తృణహని, తృణహవ, తృణహమ్.

అతృణేట్:- లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అతృణేడ్ త్' అని యుండగా హల్ జ్యాదిలోపము (సూ-179), ధకారమునకు జత్వచర్త్యములు. అతృణేట్, అతృణ్ణామ్, అతృంహన్; అతృణేట్, అతృణ్ణమ్, అతృణ్ణ; అతృణహమ్, అతృంహస్, అతృంహ్మ. విధిలిజ్:- "తృంహ్యత్, తృంహ్యతామ్" మొ. ఆశీర్లిజ్:- "తృహ్యత్, తృహ్యస్తామ్" మొ. లిజ్:- "అత్వర్హీత్, అత్వర్హిష్టామ్, అత్వర్హిషః" మొ. లృజ్:- అత్వర్హిష్యత్.

671. శ్వాన్నలోపః 6.4.23

శ్నః పరస్య నస్యలోపః స్యాత్. హినస్తి. జిహింస. హింసితా.

శ్నమ్ ప్రత్యయముకంటె పరమైన నకారమునకు లోపము వచ్చును.

హినీధాతువు ఇదిత్ గాన నుమాగమము (సూ-465). ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హిన్ న్' అని యుండగా శ్నప్రత్యయము- 'హినన్' అతి. ఇపు డీ సూత్రముచే నకారలోపము- 'హినస్తి'. 'తస్' మొదలగు జీత్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు అలోపము వచ్చుచుండును. అపుడు నకారమునకు అనుస్వార పరవపర్జములు హినస్తి, హింస్తః, హింసన్తి; హినస్మి, హింస్తః, హింస్త; హినస్మి, హింస్తః, హింస్త; లిట్:- "జిహింస, జిహింసతుః, జిహింసుః" మొ. లిట్:- హింసితా. లృట్:- హింసిష్యతి. లోట్:- హినన్తు, హింస్తామ్, హింసన్తు; హిన్-ధి-హింస్తాత్, హింస్తమ్, హింస్త; హినసాని, హినసావ, హినసామ్. మధ్యమపురుషైకవచనమున "హినన్ హి" అని యుండగా నకారలోపము (671) 'హినన్ హి' హి అపిత్ గాన జీర్వద్భావముండుటచే (సూ-577) అలోపము. 'హిన్ హి'. "హురు ల్హ్యహేర్హిః" (559)—'హిన్ హి'. 'దిచ' అను సూత్రముచే (518) నకారమునకు లోపము 'హిన్' అను రూపము సిద్ధించును.

అజ్ఞప్రథమపురుషైకవచనమున “అహినన్” అని యుండగా తకారము నకు లోపము (సూ-179). ‘అహినన్’ అని యుండగా:-

672. తివ్యనస్తేః 8.2.73

పదాంతస్య సస్య దః స్యాత్తిపి న త్వస్తేః. “ససజ్జషోరుః” ఇత్యస్యావపదః. అహినత్-అహినద్, అహింస్తామ్, అహింసన్.

‘పదస్య’ అధికారము. “ఝలాంజశోఽస్తే” నుండి ‘అస్తే’, ‘ససజ్జషోరుః’ నుండి ‘స’, ‘వసుస్రసుధ్వస్వనడుహందః’ నుండి ‘దః’ అనువర్తించును. పదాంతమునం దున్న సకారమునకు తివ పర మగునపుడు దకారాదేశము వచ్చును; అసౌధాతువునకు మాత్రము రాదు.

ఈ సూత్రము ‘ససజ్జషోరుః’ అను సూత్రమునకు (105) అపనాదము గాన రుత్వమును బాధించి సకారమునకు దకారాదేశము. చర్త్యవికల్పము (సూ-146)- “అహినత్-అహినద్” అను రూపము లగును. అహింస్తామ్, అహింసన్. మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘అహినన్’ అని యుండగా రెండవ సకారమునకు లోపము (179). ‘అహినన్’ అని యుండగా:-

673. సిపి ధాతోరుర్ధ్వా 8.2.74

పదాంతస్య ధాతోః సస్య రుః స్యాద్ వా. పక్షే “ఝలాం జశోఽస్తే” ఇతి జత్వమ్ -- అహినః-అహినత్-అహినద్-

‘పదస్య’ అధికారము. “ఝలాంజశోఽస్తే” “ససజ్జషోరుః” నుండి ‘అస్తే’, ‘స’ అను పదములు అనువర్తించును. సివ పర మగునపుడు పదాంతమునం దున్న ధాత్వవయవసకారమునకు రు వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే రుత్వము వచ్చిన పక్షమున ‘అహినః’ అను రూప మగును. రుత్వాభావపక్షమున ‘సకారమునకు జత్వము (సూ-67)- దకారము. దానికి చర్త్యవికల్పము (సూ-146)- ‘అహినత్-అహినద్’ అను రూపవ్యయము సిద్ధించును. అహింస్తామ్, అహింస్త; అహినసమ్, అహినస్య, అహినస్య. విధిలిజ్ఞః:- “హింస్యాత్, హింస్యాతామ్,” మొ. అశ్లిజ్ఞః:- ‘హింస్యాత్, హింస్యాస్తామ్’ మొ. లజ్ఞః:- అహింసీత్. లృజ్ఞః:- అహింసిష్యత్.

ఉన్దితే దనే. 13. ఉన్తి, ఉన్తే, ఉన్తన్తి. ఉన్దాచ్చకార. ఔనత్. ఔస్తామ్, ఔన్తన్; ఔనః-ఔనత్; ఔనదమ్.

13 ఉన్దిధాతువునకు నెమ్ముకొనచేయుట (తడిగలదిగ చేయుట) అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపదము. ఈకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

ఉనత్తి:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున శ్వమ్ చేసిన పిమ్మట “ఉనన్దతి” అని యుండగా నకారమునకులోపము (సూ-611) ‘ఉనద్’తి. చర్త్యము (సూ-74)- ‘ఉనత్తి’ ఉన్తః:- ద్వివచనమున ‘ఉనన్ద్తన్’ అని యుండగా నలోప అల్లోపములు- ‘ఉన్ద్తన్’. దకారలోపపక్షమున (సూ-74) ‘ఉన్తః’ అనియు, లోపాభావపక్షమున ‘ఉన్తః’ అనియు రూపద్వయ ముండును, “ఉనత్తి. ఉన్తః, ఉన్తన్తి; ఉన్తన్తి, ఉన్తః, ఉన్తః; ఉన్దన్తి, ఉన్తః; ఉన్తః” లిట్టునందు (సూ-614) ఆమోదేశము వచ్చుచే “ఉన్దాశ్చకార, ఉన్దామ్భూహవ, ఉన్దామాన” మొదలగు త్రివిధరూపము లుండును. యట్:-ఉన్దితా. లృట్:- ఉన్దిష్యతి.

భౌనత్:- లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆడాగమము, వృద్ధి, శ్వమ్ కంటె పర మగు నకారమునకు లోపము, ‘త్’కు హల్జ్యాది సూత్రముచే (179) లోపము, దకారమునకు చర్త్యవికల్పము (సూ-148) ‘భౌనత్-భౌనద్’ అను రూపము లగును. భౌన్తామ్:- ‘ఉనన్ద్తామ్’ అని యుండ, ఆడాగమ, వృద్ధి, నకారలోప, అల్లోపములు. దకారమునకు లోపపక్షమున (సూ-73) ఏకతకార మగు ‘భౌన్తామ్’ అను రూపము. లోపాభావపక్షమున “భౌన్తామ్” అను ద్వితకారరూపమును అగును. భౌనః-భౌనత్:- మధ్యమపురుషైకవచనమున ‘సిమ్’ సకారమునకు హల్జ్యాదిలోపము (179) చేసిన పిమ్మట ‘భౌనద్’ అని యుండగా దకారమునకు ‘చశ్చ’ అను సూత్రముచే (676) రుత్వవికల్పము. ‘భౌనః-భౌనత్’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును. భౌనదమ్:- ఉత్తమపురుషైకవచన మున జీత్ ప్రత్యయము కాదు గాన అల్లోపము రాలేదు. విధిలిజ్:- ఉన్ద్యాత్. ఆశ్రిజ్:- ఉన్ద్యాత్. నకారలోపము సూ-(335). యట్:- భౌన్దత్. లృజ్:- భౌన్దిష్యత్.

అజ్ఞా వ్యక్తిప్రక్షణకౌన్దిగతిషు. 14. అనక్తి, అక్తిః, అజ్ఞన్తి అనజ్ఞ; ఆనజ్ఞేథ-ఆనజ్ఞేథ. అజ్ఞేతా-అజ్ఞేతా. అజ్ఞేథి. అనజ్ఞాని. ఆనక్.

అజ్ఞో ధాతువునకు స్పష్టమగుట, శుభ్ర మగుట, ఇచ్చయించుట, వెళ్లుట అని అర్థములు. ఉదిత్ గాన వేట్ (సూ-478). ఇందలి ఇకారము స్వతసిర్ధముగ నకారము దానికి శ్చుత్వముచే ఇకారము చేసి అజ్ఞా అని పరింపబడినది.

అనక్తి:- లబ్ ప్రథమపురుషైఃపచనమున 'శ్నమ్' చేర్చిన పిమ్మట 'అనన్జోతి' అని యుండగా- 'శ్నాన్లోపః' (సూ-871)- 'అనజ్తో' జకారమునకు కుత్వముచే గకారము, దానికి చర్త్యముచే చకారము- 'అనక్తి'. అజ్తోక్తః, నలోపాదులు చేసిన పిమ్మట 'అనజ్తోన' అని యుండగా అల్లోపము (సూ-577)- 'అన్జోతన్'. జకారమునకు కుత్వచర్త్యములు- 'అన్జోతన్' - అనుస్వారపరసవర్ణములు (సూ-78, 79) 'అజ్తోక్తః'. అజ్ఞాన్తి:- లబ్ ప్రథమపురుషఃపచనమున శ్నమ్, నకారలోప, అనుస్వారపరసవర్ణములచే నిద్దించినది. అనక్షి, అబ్తోక్తః, అజ్తోక్తః; అనజ్ఞి, అజ్ఞాన్తి, అజ్ఞోజ్ఞాన్తి.

అనజ్ఞా:- లబ్ ప్రథమపురుషైఃపచనమున ద్విర్యాధ్యానకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'అఅజ్ఞా' అని యుండగా 'అర అదేః' అను సూత్రముచే (445) అభ్యాస అకారమునకు దీర్ఘము- 'అఅజ్ఞాఅ'- 'రస్మాన్నుద్ ద్విహారి' అను సూత్రముచే (466) సూతాగమము- 'అనజ్ఞా'. ఆనజ్ఞాతుః, ఆనజ్ఞాః, ఆనజ్ఞోధ- ఆనజ్తోక్తః- ఇద్వికల్పముగాన (సూ-478) రెండు రూపములు. ఇట్లే 'ప' 'మ'లు పర మగునపుడు ఆనజ్ఞోవ-ఆరజ్ఞా, ఆనజ్ఞోజిమ, ఆనజ్ఞోజ్ఞా. యబ్:- అజ్ఞోతా-అజ్తోక్తా. లృబ్:- అజ్ఞోవ్యతి-అజ్తోక్త్యతి. రోబ్:- అనక్తు-అజ్తోక్తాత్, అజ్తోక్తమ్, 'అజ్ఞోజన్తు', అజ్ఞోగ్ధి-అజ్తోక్తాత్, అజ్తోక్తమ్, అజ్తోక్తః; అనజాని, అరజావ, అనజామ.

అజ్ఞోధి:- మధ్యమపురుషైఃపచనమున 'హి'కి ధిఆదేశము (సూ-559) శ్నమ్కంటె పరమైన నకారమునకు లోపము (సూ-671). హికి జీర్వద్భావ మున్నదిగాన శ్నమ్లోని అకారమునకు లోపము. జకారమునకు కుత్వముచే గకారము. నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు. ఉర్తమపురుషమున ఆదా గమము పిత గాన అల్లోపము (సూ-577) రావేదు.

ఆనక్:- లబ్ ప్రథమపురుషైఃపచనమున అతాగమము, వృద్ధి, శ్నమ్, రాత్వయవనకారమునకు లోపము; హల్భ్యాసిసూత్రముచే (179) తకారమునకు లోపము; జకారమునకు కుత్వము; చర్త్యము. ఆనక్, అజ్తోక్తమ్, అజ్ఞాన్తి; ఆనక్, అజ్తోక్తమ్, అజ్తోక్తః; ఆనజమ్, ఆనజ్ఞా, ఆనజ్ఞా. విధిబో:- అజ్ఞాత్, అజ్ఞాన్తామ్. మొ. అగ్నిబో:- 'అజ్ఞాత్, అజ్ఞాన్తామ్' మొ.

674. ಅಧ್ಯಾಸನಿವ 7.2.71

అజ్ఞానో నిచో నిత్యవిద్ స్వాత్. అజ్ఞాత్.

‘ఇదత్య ర్వివ్యయతీనామ్’నుండి ‘ఇట్’ అనువ ర్తించును. “స్వరతిసూతి-”
ఇత్యాదీనూత్రముచేతనే (478) ఇాగమము (విల్పముగ) వచ్చుచుండ ఈ
నూత్రము నియమార్థము. అజ్ఞేధాతువుకంటె పరమైన సిద్ధ కు ఇదాగమము
నిత్యముగ వచ్చును.

అజ్ఞోత్:- అజ్ఞప్రథమపురుషైశ్చపదసమున ఆత్, వృద్ధి, చ్చి, సిచ్, 'తిప్'లోనిఇకారమునకు లోపము. తకారమునకు ఈడాగమము, సిచ్కు ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము, సిచ్కు లోపము, ఇకార ఈకారములకు నవరదీర్ఘము "అజ్ఞోత్, అజ్ఞోష్టామ్, అజ్ఞోషుః; అజ్ఞోః, అజ్ఞోష్టమ్, అజ్ఞోష్ఠ; అజ్ఞోష్ఠమ్, అజ్ఞోష్ఠ్య, అజ్ఞోష్ఠ్య. లృణ్:- అజ్ఞోష్ఠ్యత్-అజ్ఞోష్ఠ్యత్.

తదాస్మి సంకోచనే. 15. తన క్తి. తజ్జ్ కా-తచ్ఛితా.

15. తత్సద్భాతువునకు సంకోచింపచేయుట అని అర్థము. ఊదిల్ గాన వేట్ (478). పరస్మైపది. దీని రూపము లన్నియు 'అజ్ఞా'భాతురూపములు పలె నుండును

ఓవిజీ భయనశ్చలనయోః. 16. విసక్తి. “విజిత్” ఇతిజీత్స్యమ్
-విజిత్. విజితా. అవిసక్. అవిజిత్.

విజ్ఞానాధిపతులకు భయపడుట, చలించుట అని అర్థములు. 'నేట్. వరస్మై' పది. సార్వధాతుములందు దాని రూపములు 'అజ్ఞో' మొదలగు ధాతువుల రూపముల వలె నుండును. అర్థధాతుకములందు 'విజ్ఞా' అను సూత్రముచే (688) దీనికంటె పర మగు ఇదాగమము జీత్తు గాన గుణము రాదు. అందుచే అర్థధాతుకరూపములు తుదాదులలోని విజ్ఞాధాతురూపముల వలె నుండును.

జుబ్బ విశేషములు. 17. జనబ్బి, జంఘక, జంభాని; జనక్షీ, జశేష, జశే
మగ్ధ. ష్యో, షూర్ణతి. హృస్వి - శక్తి; జరహాణి. అశినత్. శంఖ్యాత్.
శమ్లాత్. ఉజ్జపత్. చంచం బిష్టచంచార్థులను. 18.

శివభాతువునకు విశేషమును కలిగించుట అని అర్థము. శివస్తి:- శ్చమ్
చేర్చిన బిడ్డకు 'శి' య్' అని యుండగా బ్రహ్మముచే తరకారమునకు చిరకారము.

శింష్ట:- ద్వివచనప్రత్యయమగు 'తన్' అపిత్సార్వధాతుకమగుటచే జీద్యత్ గాన 'శ్చిమ్'లోని అకారమునకు లోపము (సూ-577). నకారమునకు అనుస్వారము (సూ-78). తకారమునకుష్టుత్వము. శిరక్షి:- లటమధ్యమపురుషై కవచనమున 'శిన్షి' అని యుండగా షకారమునకు తకారము (సూ-551); నకారమునకు షకారము (సూ-150). శిన్షి, శింష్ట, శింష్టన్; శిన్షి, శింష్ట, శింష్ట; శిన్షి, శిన్షి, శింష్ట, శింష్ట, లిట్:- శిశేష, శిశిష, శిశిష; శిశేష, శిశిష, శిశిష, శిశిష. లిట్:- శేష్ట, లిట్:- శేష్ట, లిట్:- శిన్షి-శింష్ట, శింష్టమ్, శింష్టన్; శిశి-శింష్ట, శింష్టమ్, శింష్ట; శిన్షి, శిన్షి, శిన్షి, శిన్షి, శిన్షి, శిన్షి.

శిశి:- మధ్యమపురుషైకవచనమున 'శిన్షి' అని యుండగా 'హి'కి 'ధి' అదేశము (సూ-559). 'హి' జీత్తు గాన అల్లోపము 'శిన్షి'. షకారము నకు జ శ్చముచే ధకారము. ధకారమునకు ష్టుత్వముచే ధకారము- 'శిన్షి'. ధకారమునకులోపము (సూ-71). నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములచే షకారము - 'శిశి'. ఉత్తమపురుషమున ఆడాగముమ పిత్గాన అల్లోపము రాదు. 'శిన్షి' ఇత్యాదిరూపము లగును అశినట్:- లటప్రథమపురుషైకవచన మున 'అశినట్' అని యుండగా తకారమునకు హర్ జ్యాదినూత్రముచే (179) లోపము. షకారమునకు జ శ్చముచే ధకారము. దానికి చ త్తముచే టకారము వికల్పముగ వచ్చి 'అశినట్-అశినట్' అను రూపద్వయ మగును. అశినట్- అశినట్, అశింష్టమ్, అశింష్టన్; అశినట్-అశినట్, అశింష్టమ్, అశింష్టన్; అశినట్, అశింష్టమ్, అశింష్ట.

విధిలిట్:- శింష్ట. యాసుట్ జీత్తుగాన అల్లోపము, నకారమునకు అనుస్వారము (సూ-78). అశిలిట్:- "శిశి, శిశి, శిశి" మే.

ఈధాతువు ఇదిగోగాన ఇజ్జనందు చ్చికి ఆజ్జవచ్చి (సూ-510) 'అశిషి' ఇత్యాదిరూపము లగును. లిట్:- 'అశిషి'

18 పిషధాతువునకు చూర్ణము చేయుట అని యర్థము. అనిట్. దాని రూపములు గూడ శిషధాతురూపముల వలె నుండును.

భజ్జో అమర్దనే. 19. శ్చాన్మలోపః- భన్క్తి. బభజ్జభ-బభజ్జభ. భజ్జా. భజ్జా. అభజ్జా.

19. భజ్జోధాతువునకు విరచుట అని యర్థము. అనిట్. అజ్జోధాత్వాదుల వలె 'భజ్జో' ధాతువునందు గూడ సహజసిద్ధమగు నకారము జకారమైనది. లట్టుమొదలగు సార్వధాతులకారములందు శ్చ చేర్చిన పిమ్మట "శ్చాన్మ లోపః" అను సూత్రముచే (67) ధాత్వవ్యవసకారము లోపించును.

లట:- 'భనక్తి, భజ్జక్త, భజ్జన్తి'. లిట్:- బభజ్జ, బభజ్జతుః, బభజ్జుః; బభజ్జథ బభజ్జక్త' మొ. ధర్మనందు భారద్వాజనియమముచే వికల్పముగ ఇదాగమము. ఇదాగమపక్షమున 'బభజ్జథ' అను రూపము. తదభావపక్షమున 'బభన్' ధాతు అని యుండగా జకారమునకు కుత్వముచే గకారము; దానికి చర్త్యముచే కకారము. నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు- 'బభజ్జక్త' అను రూపము సిద్ధించును. లిట్:- భజ్జక్త. లృట్:- భజ్జక్త్యతి, లోటునందు రూపములు 'అజ్జచ్' ధాతువునందువలె నుండును. లజ్:- అభనక్. విధిలిజ్:- భజ్జ్యాత్. ఆశీర్దిజ్:- భజ్జ్యాత్. అభాజ్జీత్:- లజ్ప్రథమపురుషైవచనమున 'అభన్' అని యుండగా తకారమునకు ఈదాగమము. వృద్ధి (సూ-167). 'అభన్' అని. జకారమునకు కుత్వచర్త్యములచే కకారము. నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములచే జకారము. నకారమునకు పక్షము- 'అభాజ్జీత్'. 'అభాజ్జీత్. అభాజ్జక్తమ్, అభాజ్జుః; అభాజ్జీక్షీ, అభాజ్జక్తమ్, అభాజ్జక్త; అభాజ్జక్తమ్, అభాజ్జక్త్య, అభాజ్జక్త్య. లృట్:- అభజ్జ్యత్.

భుజ పాలనాభ్యవహారయోః. 20. భునక్తి. భోక్త. భోక్త్యతి.

20. భుజ్ ధాతువునకు పాలించుట, భుజించుట అని అర్థము. అనిట్. దాతోవుసూత్రము (675) ననుసరించి ఇది పాలించుట అను నర్థమున పరస్మై పది. భుజించుట అను నర్థమున ఆత్మనేపది.

లట:- భునక్తి. లిట్:- 'బుభోజ, బుభుజతుః, బుభుజుః' మొ. లిట్:- భోక్త. లృట్:- భోక్త్యతి. లోట్:- భునక్త, భుజ్తాత్, భుజ్తామ్, భుజ్జన్తు, భుజ్జన్తి, భుజ్జక్త, భుజ్జక్తమ్, భునజాని, భునజావ, భునజామ. లజ్:- 'అభునక్-అభునగ్, అభుజ్తమ్, అభుజ్జన్' మొ. విధిలిజ్:- భుజ్జ్యాత్, ఆశీర్దిజ్:- భుజ్జ్యాత్, లజ్:- అభోజీత్. లృట్:- అభోజ్యత్.

675. భుజోఽనవనే 1.3.66

తజానో స్త్యః. ఓదనం భుజోక్తే. అనవనేకిమ్-మహీంభునక్తి.

‘అనుధాత్తజితఆత్మనేపదమ్’ నుండి ‘ఆత్మనేపదమ్’ అనువర్తించును. భుజోధాతువునకు పాలనభిన్న మగు అర్థమున ఆత్మనేపదము- అనగా తజోప్రత్యయఆనప్రత్యయములు- వచ్చును.

‘ఓదనంభుజోక్తే’ అను. ఉదాహరణమునందు భుజోధాతువు తినుట అను నర్థమునందు ప్రయోగింపబడినది గాన ఆత్మనేపదప్రత్యయము వచ్చినది. ‘పాలించుట’ అను నర్థముకంటె భిన్న మగు ‘అర్థమునందు’ అని చెప్పుటచే పాలనార్థమున ఆత్మనేపదము రాదు. ‘మహీం భునక్తి’ అను నపుడు పాలించుచున్నాడు అను నర్థమున పరిస్మైపదిగ ప్రయోగింపబడినది.

దీనిఆత్మనేపదరూపములు:- లట్:- భుజోక్తే. లిట్:- బుభుజే. లుట్:- భోక్తా, లృట్:- భోక్త్యతే. లోట్:- భుజోక్తామ్, భుజ్జాతామ్, భుజ్జతామ్, భుజోక్త్వ, భుజ్జాథామ్, భుజోధ్వమ్; భునజై, భునజావహై, భునజామహై. లజ్:- అభుక్త, అభుజ్జాతామ్, అభుజ్జత. మొ. విధిలిట్:- భుజ్జోత ఆశ్రిలిట్:- భుక్షీష్ట. లుజ్:- “అభుక్త, అభుజ్జతామ్, అభుక్షత” మొ లృజ్:- అభోక్త్యత.

ఇంద్రిదీప్తా. 21. ఇన్దే. ఇన్దాతే, ఇన్దతే; ఇన్దే; ఇన్దే. ఇన్దా ఇన్ద్రే. ఇన్దితా. ఇన్దామ్, ఇన్దాతామ్. ఇన్దే. ఇన్ద, ఇన్దాతామ్, ఇన్దాః. విద విచారణే. 22. విన్దే-వేత్తా.

ఇతి రుధాదయః

21. ఇన్దీధాతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము. సేట్. ఆత్మనేపది.

ఇన్దే:- లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున శ్మమ్ చేర్చిన పిమ్మట ‘ఇన్దోధత’ అని యుండగా ‘శ్మాన్నలోపః’ అను సూత్రముచే (671) ధాతునకారమునకు లోపము. జీవ్యద్భావము గల అపిత్సార్వధాతుకము పరముగ నున్నది గాన అల్లోపము (సూ-577). తకారమునకు ధకారము (సూ-552). పూర్వధకారమునకు లోపము (సూ-73)వచ్చు పక్షమున ‘ఇన్దే’ అను ఏకధకారరూపము, లోపము రాని పక్షమున దానికి (పూర్వధకారమునకు) జత్వముచే ధకారము వచ్చి ‘ఇన్దోధే’ అను రూపమును సిద్ధించును. ఇన్దతే:- బహువచనమున యుకుఅత్

అదేశమువచ్చినది (సూ.527). ఇన్స్టే:- 'ఇన్ ధే' అని యుండగా ధకారము నకు జత్వచర్తములు. ఉ.ఘ:- ఇన్దే, ఇన్ద్యహే, ఇన్ద్యహే.

లిట్టనందు 'అమ్' వచ్చుటచే (సూ.514) ఇన్దాఇచ్చక్రే, ఇన్దామ్మభూవ, ఇన్దామాన, ఇత్యాదిరూపము లగును. ఐట:- ఇన్దితా. లృట:- ఇన్దిష్యతే. లోట:- ఇన్దామ్, ఇన్దాతామ్, ఇన్దతామ్; ఇన్దస్వి, ఇన్దాథామ్, ఇన్దధ్వమ్, ఇన్దై, ఇన్దావహై, ఇన్దామహై. ఉత్తమపురుషున ఆడాగమము పిత గాన అల్లోపము రాలేదు.

ఐన్ద:- లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆడాగమము, వృద్ధి, శ్చమ్, ధాతునకారమునకులోపము, అల్లోపము, తకారమునకుధకారము, మొదటిధకారము నకు లోపవికల్పము- ఐన్ద, ఐన్దాతామ్, ఐన్దత; ఐన్దాః, ఐన్దాథామ్, ఐన్దస్వమ్; ఐన్ది, ఐన్ద్యహే, ఐన్ద్యహి. విడిలిజ్:- 'ఇన్దీత, ఇన్దీయాతామ్, ఇన్దీరన్' మొ. ఆశీర్లజ్:- 'ఇన్దిషీష్ట, ఇన్దిషీయాస్తామ్, ఇన్దిషీరన్' మొ. ఐజ్:- ఐన్దిష్ట. లృజ్:- ఐన్దిష్యత.

22. విరధాతువునకు విచారణము చేయుట అని అర్థము. అనిట. ఆత్మనేపది.

లట:- 'వీన్తే, వీన్దతే, వీన్దతే' మొ. లిట:- వివిదే. ఐట:- వేత్తా. లృట:- వేత్స్యతే. లోట:- వీన్తామ్, వీన్దాతామ్, వీన్దతామ్; వీన్తస్వి, వీన్దాథామ్, వీన్దస్వమ్, వీన్దై, వీన్దావహై, వీన్దామహై.

లజ్:- 'అవిన్త, అవిన్దాతామ్, అవిన్దత' మొ. విడిలిజ్:- 'విన్దీత, విన్దీయాతామ్, విన్దీరన్' మొ. ఆశీర్లజ్:- విత్సీష్ట. ఐట:- అవిత్త, అవి త్సాతామ్, అవిత్సత; అవిత్థాః, అవిత్సాథామ్, అవిద్ధ్వమ్; అవిత్సి, అవి త్స్యహి, అవిత్స్యహి. లృట:- అవేత్స్యత.

రు ధా ది గ ణ ము.

స మా స్త ము.

అథ తనాదయః

తను విస్తారే. 1.

676. తనాదికృష్ణభ్య ఉః 3.1.79

శబ్దోపవాదః. తనోతి, తనుతే. తతాన, తేనే. తనితాసి. తని
తాసే, తనిష్యతి, తనిష్యతే. తనోతు. తనుతామ్. అతనోత్. అతనుత.
తనుయాత్; తస్వీత. తన్యాత్; తనిషీష్ట. అతానీత్-అతనీత్.

తనుధాతువునకు విస్తరించుట అని అర్థము. సేవ్. ఉభయపది. ఉకా
రము ఇత్సంజ్ఞకము. నిష్ట పర మగునపుడు ఇతాగమము రాకుండుట దాని
ప్రయోజనము. ఉదా:- తతమి; తతవాన్.

తనాదులకంటెను, కృష్ణధాతువుకంటెను (కర్తృర్థకసార్వధాతుకము పర
మగునపుడు) 'ఉ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'శవ్' ప్రత్యయమునకు అపవాదము. లట్టునందు దీని రూపములు
(రెండు పదములందును) స్వాదులలోని 'షుజ్' ధాతురూపముల వలె నుండును.

లిట్టునందు కిత్, జిత్ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఏశ్వాభ్యానలోప
ములు (సూ-462, 463) వచ్చును. పరస్మైపరమున "తతాన, తేనతుః,
తేనుః; తేనిధ" ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపరమున "తేనే, తేనాతే,
తేనిరే" ఇత్యాదిరూపములును అగును. బుట్.- తనితా. లృట్:- తనిష్యతి;
తనిష్యతే. లోట్, లజ్, విధిలిజ్జలందు గూడ దాని రూపములు 'షుజ్' ధాతు
రూపముల వలె నుండును.

అశ్రిణ్ణిజ్:- (పర.) "తన్యాత్, తన్యాస్తామ్, తన్యాసుః" మొ.
(ఆత్మ.) "తనిషీష్ట, తనిషీయాస్తామ్, తనిషీరన్" మొ. బుజ్జనందు, పర
స్మైపదమున, "అతోహతాదేర్ల ఘోః" అను సూత్రముచే (459) వృద్ధి విక
ల్పము. "అతానీత్-అతనీత్, అతానిష్టామ్-అతనిష్టామ్" ఇత్యాది ద్వివిధ
రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున "అతనిష్ట అతనిషాతామ్, అతనిషత;
అతనిష్ఠాః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

677. తనాదిభ్యోస్తథాసోః 2.4.79

తనాదేః సిచ్ వా యక్ స్యాత్ తథాసోః. అతత-అతనిష్ట,
అతథాః-అతనిష్టాః. అతనిష్ట్యత్; అతనిష్ట్యత.

“గాతిస్థాఘపాఘాభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు” “జ్యక్షత్రియార్షజితో
యానిలుగనపత్యే” “విభాషాఘ్రాధేబ్జాచ్చాసః” అను సూత్రములనుండి ‘సిచః’
‘యక్’, ‘విభాషా’ అనువర్తించును. తనాదిధాతువులకంటె పర మగు సిచ్ కు
‘త’ ‘థాన్’ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు, లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

అతతః- ‘అతన్ స్ త’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సిచ్ కు
లోపము-‘అతన్ త’, అనుదాత్తోపదేశ- “ఇత్యాదిసూత్రముచే (562) నకార
లోపము. ‘అతత’ అను వైకల్పిక రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే ‘థాన్’ పర
మగునపుడు సిచ్ నకారములకు లోపము వచ్చుటచే ‘అతథాః’ అను రూపము
సిద్ధించును. సిజ్ లోపము రాని పక్షమున- ‘అతనిష్ట’ ‘అతనిష్టాః’ అను రూప
ములు సిద్ధించును. లృట్ః- అతనిష్ట్యత్, అతనిష్ట్యత.

షణ్ముదానే. 2. సనోతి; సనుతే.

షణ్ము దాతువునకు ఇచ్చుట అని అర్థము. సేబ్. ఉభయవది. షకారము
నకు సకారము (సూ-255). షకారము పోయినతోడగే తన్నిమిత్తక మగు ణ్
రము కూడ పోయి నకారమే ఉండును. దీని రూపము లన్నియు చాలవరకు
తనుధాతురూపముల వలె నుండును.

678. యే విభాషా 6.4.43

జనననఖనామాత్వం వా యాదౌ క్షితి, సాయాత్-సన్యాత్. అసా
నీత్-అసనీత్.

‘జనననఖనాంసఖ్యోరులోః’ ‘విద్యనోరనునాసికస్యాత్’ అను సూత్రముల
నుండి ‘జనననఖనాం’ ‘ఆత్’ అనువర్తించును. “అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యా
దీనామనునాసికోపొరులిక్షితి” నుండి ‘క్షితి’ అనువర్తించును. యకారాది
యగు కిత్ జీత్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు జన్. సన్, ఖన్ ధాతువులకు
ఆకారము వికల్పముగ వచ్చును.

ఆగ్నిశ్లిజ్జనందు (పరస్మైపదమున) యాసుబ్ కిత్తు గాన అది పర మగు
నపుడు ఈ సూత్రముచే వికల్పముగ అలోన్యపరిభాషచే (సూ-21) నకారస్థాన

ఘన ఆకారము వచ్చును. ఆకారపక్షమున 'సాయాత్, సాయాస్తామ్' ఇత్యాది రూపములును, తదభావపక్షమున 'సన్యాత్, సన్యాస్తామ్' ఇత్యాదిరూపములును అగును. విధిలిజ్జనందలి యాసుట్ కును ధాతువునకును మధ్య 'ఉ' ప్రత్యయ ముండుటచే ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు.

బట్, ఆత్మనేపదమునందు, 'త' 'థాస్'లు పరమగునపుడు 'అనన్'త' 'అనన్'థాస్' అని యుండగా 'తనాదిభ్యస్తథాసోః' అను సూత్రముచే (677) సిచ్ కు లోపము 'అనన్'త' 'అనన్'థాస్' అని యుండగా:-

679. జనననఖనాం సజ్ ధులోః 6.4.42

ఏషామాకారోన్తాదేశః స్యాత్ సని యులాదౌ క్షితి. అసాత. అస నిష్ట. అసాథాః. అసనిష్టాః.

పై సూత్రమునందు వలె 'క్షితి' అను పదము అనువర్తించును. సన్ ప్రత్యయము, యులాది యగు కిత్ గాని జిత్ గాని యైన ప్రత్యయము పరమగు నపుడు జన, సన, ఖనధాతువులకు ఆకారము అన్తాదేశముగ వచ్చును.

ఈసూత్రముచే నకారమునకు ఆకారాదేశముచేయగా 'అసాత' 'అసాథాః' అను రూపము లగును. సిక్ లోపము లేని పక్షమున సిచ్ కు ఇవాగమము వచ్చుటచే యులాదిప్రత్యయము పరముగ లేదు గాన ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. త, థాస్ ప్రత్యయములు బట్ స్థానమున వచ్చినవి గాన జిత్తులు.

క్షణుహంసాయామ్ 2. క్షణోతి; క్షణుతే. హ్యున్తే న వృద్ధిః- అక్షణీత్, అక్షత, అక్షణిష్ట. అక్షథాః-అక్షణిష్టాః.

క్షణ్ ధాతువునకు హింసించుట అని యర్థము. సేట్. ఉదిత్. ఉభయపది. దీనిరూపములు చాల వరకు తనుధాతురూపముల వలె నుండును.

పరస్మైపదిలిజ్జనందు 'అతోహలాదేర్ల మోః' అను సూత్రముచే (459) ప్రాప్తమగు వై కల్పితవృద్ధి "హ్యున్త-క్షణ-శ్వస-జాగృ-ణిశ్చేదితామ్" అను సూత్రముచే (468) నిషేధింపబడినది గాన 'అక్షణీత్' మొదలగు ఏకవిధ రూపములు మాత్రమే యుండును. ఆత్మనేపదమున త. థాస్ లు పరమగు నపుడు సిక్ లోపవికల్పముచే (సూ-677) తనుధాతువునందువలె, అక్షత-అక్షణిష్ట, 'అక్షథాః, అక్షణిష్టాః' అను రెండేసి రూపము లగును.

క్షణుచ. 4. ఉప్రత్యయే లఘూపధస్య గుణో వా. క్షణోతి, క్షణోతి. క్షణితా. అక్షణీత్. అక్షిత-అక్షణిష్ట.

4. క్షణు ధాతువునకు కూడ హింసించుట అని అర్థము. 'సేత్-ఉదిత్. ఉభయపది. లబ్ మొదలగు సార్వధాతుకలకారములందు ఉప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ఇకారమునకు గుణము (సూ-153) రావలసి యున్నది. ఈ గుణము 'ఉపధ' అను సంజ్ఞ పై ఆధారపడి యున్నది. అందుచే "సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః" అను పరిభాషననుసరించి ఈ కార్యము (గుణము) అనిత్యము కాన ఇవట రాదని ఆత్రేయదుల మతము. వచ్చునని ఇతరుల మతము. అందుచే వికల్ప మని సిద్ధించినది. కావున గుణము వచ్చిన పక్షమున 'క్షణోతి' ఇత్యాది రూపములును, తదభావపక్షమున 'క్షణితా' ఇత్యాదిరూపములును అగును.

ఉప్రత్యయనిమిత్తక మగు గుణవిషయముననే మతభేద ముండుటచే ఈ గుణవికల్పము ఉప్రత్యయము వచ్చెడు సార్వధాతుకలకారములందు మాత్రమే ప్రవర్తించును. 'తా', 'స్య' మొదలగు ప్రత్యయములు నిమిత్తముగాగల ఉపధా గుణము నిత్యముగ వచ్చి 'క్షణితా' ఇత్యాదిరూపములు మాత్రమే యుండును.

తృణు అదనే. 5. తర్ణోతి, తృణోతి, తర్ణతే; తృణుతే. డు కృష్ణో కరణే. 6. కర్ణోతి.

తృణు ధాతువునకు తినుట అని అర్థము. 'సేత్. ఉభయపది. ఉదిత్.

లఘాదిసార్వధాతుకలకారములందు "సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః" అను మతము ననుసరించి లఘూపధగుణము చేయని పక్షమున 'తృణోతి' ఇత్యాది రూపములును, గుణము చేసిన పక్షమున 'తర్ణోతి' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును. ఆత్మనేపదమున. "తృణుతే, తృణ్యతే, తృణ్యతే" మొ. 'తర్ణుతే, తర్ణ్యతే, తర్ణ్యతే' మొ. లిట్. (ప.) రతర్ణ, రతృణతుః, తతృణుః మొ. (అ.) తతృణే. యిట్:- తర్ణి తా. లృట్:- తర్ణి ష్యతి; తర్ణి ష్యతే. లోట్:- (ప.) "తర్ణోతు-తర్ణుతాత్, తర్ణుతామ్, తర్ణ్యన్తు" మొ. తృణోతు. (అ.) తర్ణుతామ్; తృణుతామ్. లజ్:- ప. అతర్ణోత్; అతృణోత్. (ఆత్మ.) తర్ణువీత; తృణువీత, విధిలిజ్:- తృణుయాత్; తృణ్యీత అశ్రిన్లజ్:- (ప.) తృణ్యాత్. (ఆత్మ.) తర్ణిషీష్ట. యజ్:- (ప) అతర్ణిత్.

(ఆత్మ.) అతర్ణిష్ట, అత్తర. (సూ-677) అతర్ణిష్టాః - అతర్థాః. లృజ్:-
(స) అతర్ణిష్ట్యత్. (ఆ) అతర్ణిష్ట్యత.

‘డుకృజ్’ ధాతువునకు చేయుట అని యర్థము. అనిచ్. జేత్తు గాన ఉభయపది. ‘డు’ ఇత్సంజ్ఞకము. ద్వీత్తు గాన ఈధాతువునకు ‘ద్వితః క్రియః’ అను సూత్రముచే (860) ‘క్రి’ ప్రత్యయము వచ్చి ‘కృత్రిమమ్’ మొదలగు రూపములు సిద్ధించుటకు వీలగును.

కరోతి. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘కృ ఉ తి’ అని యుండగా ఋకారమునకు ‘ఉ ప్రత్యయనిమిత్తక మగు (సూ-390) గుణము-‘కరుతి’. ఉకారమునకు ‘తి’ ప్రత్యయనిమిత్తక మగు గుణము. ‘కరోతి’ అను రూపము సిద్ధించును. ద్వీవచనమున ఉ ప్రత్యయగుణములు చేసిన పిమ్మట “కరుతన్” అని యుండగా-
680. అతఉత్ సార్వధాతుకే 6.4.110

ఉప్రత్యయా న్తకృజ్ అకారస్య ఉత్ స్యాత్ సార్వధాతుకే క్జితి.
కురుతః.

‘ఉత్శప్రత్యయాత్’, “నిత్యం కరోతేః” “గమహనజనఖనఘసాంరోపః క్జిత్యనజీ” అను సూత్రములనుండి ‘ఉతః’ ‘ప్రత్యయాత్’ ‘కరోతేః’ ‘క్జితి’ అనువ ర్తించును. జేత్తుగాని జిత్తుగాని యగు సార్వధాతుకము పర మగుకపుడు ఉప్రత్యయాంత మగు కృజ్ ధాతువు యొక్క అకారమునకు హ్రస్వ మగు ఉకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇతట కకారముపై నున్న అకారమునకు ఉకారము వచ్చి “కురుతః” అను రూపము సిద్ధించినది. ‘తాన్’ జిత్తుగాన ఉకారమునకు గుణము రాలేదు. బహువచనమున ‘కృ ఉ అన్తి’ అని యుండగా ఋకారమునకు గుణము- ‘కర్ ఉ అన్తి’- అకారమునకు ఉకారము (సూ-680)- ‘కుర్ ఉ అన్తి’. ఇప్పుడు ‘హలిచ’ అను సూత్రముచే (616) ఉకారమునకు దీర్ఘము రావలసి యుండగా:-

681. నభకుర్పురామ్ 8.2 79

భన్య కుర్పురోరుపధాయా న దీర్ఘః. కుర్వన్తి.

‘రోర్పరుపధాయాదీర్ఘ ఇకః’ నుండి ‘ఉపధాయః’ ‘దీర్ఘః’ అనువ ర్తించును. భసంజ్ఞ కములయొక్కయు, ‘కర్’ ‘పుర్’ల యొక్కయు ఉపధకు దీర్ఘము రాదు.

ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము నిషిద్ధ మైనది గాన 'కురుఅన్తి' అనునపుడు యడాదేశముచే 'కుర్వన్తి' అను రూపము సిద్ధించినది. కరోషి, కురుథః, కురుథ; కరోమి. ఉత్తమపురుషద్వివచనబహువచనప్రత్యయము లగు 'వస్' 'మస్'లు పర మగునపుడు 'కురువస్' 'కురుమస్' అని యుండగా 'లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాంమ్యోః' అను సూత్రముచే(505) ఉకారలోపము వికల్పముగ రావని యుండ:-

682. నిత్యం కరోతే 6.4.108

కరోతే: ప్రత్యయోకారస్య నిత్యం లోపో మ్యోః పరయోః. కుర్వః, కుర్మః. కురుతే. చకార; చక్రే. కర్తా. కరిష్యతి; కరిష్యతే. కరోతు; కురుతామ్, అకరోత్. అకురుత.

'ఉతశ్చప్రత్యయాత్' అను సూత్రము, "లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాంమ్యోః" నుండి 'లోపః' 'మ్యోః' అనువర్తించును. మకారవకారములు పర మగునపుడు కృష్ణ ధాతువుకంటె పరమైన ప్రత్యయమునకు సంబంధించిన ఉకారమునకు లోపము నిత్యముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఉకారము లోపింపగా 'కుర్వః' 'కుర్మః' అను రూపములు సిద్ధించును. లట్. (అత్థ.)- కురుతే, కుర్వాతే, కుర్వతే; కురుషే, కుర్వాతే, కురుధ్వే; కుర్వే, కుర్వహే, కుర్మహే. లిట్. (స.) చకార, చక్రతుః, చక్వః; చకర్థ, చక్రతుః, చక్ర; చకార-చకర; చక్వవ, చక్వమ. (అత్థ.) "చక్రే, చక్రాతే, చక్రిరే" మొ. లిట్:- కర్తా. లృట్:- 'ఋద్ధనోఃస్యే' (500) కరిష్యతి; కరిష్యతే. లోట్, లఙ్జలందుకూడ దీని రూపములు తనుదాతురూపముల వలెనే యుండును. 'వ' 'మ' 'వహి' 'మహి'లు పరమగునపుడు మాత్రము (లఙ్ నందు) ఉకారలోపము నిత్యముగ వచ్చును. (సూ-682).

683. యే చ 6.4.109

కృష్ణ ఉలోపో యదా ప్రత్యయే పరే. కుర్యాత్; కుర్వీత. క్రియాత్; కృషీష్ట. అకర్షీత్; అకృత. అకరిష్యత్; అకరిష్యత.

'లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాంమ్యోః' నుండి 'అస్య' 'లోపః' అనువర్తించును.

“నిత్యంకరోతేః” నుండి ‘కరోతేః’ అనువర్తించును. పూర్వసూత్రమునందు ఉకారము చెప్పబడియుండుటచే ‘అన్య’ అనుదానికి ‘ఉకారమునకు’ అని అర్థము. యకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు గూడ కృష్ణాధాతువుకంటె పరమైన ఉకారమునకు లోపము వచ్చును.

విచిత్రాక్షాదుల వరస్మైపదమున గుణోర్వాదులు చేసిన పిమ్మట ‘కురుయా’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఉకారమునకు లోపము వచ్చి ‘కుర్వాత్, కుర్వాతామ్, కుర్యుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. (ఆత్మ.) ‘కుర్వీత, కుర్వీయాతామ్, కుర్వీరన్’ మొ. ఆశీర్లిజ్ఞః:- (పరస్మైపది)- ‘రిజ్ శయగ్లిజ్ఞ’ అను సూత్రముచే (546) ఋకారమునకు ‘రిజ్’ ఆదేశము చేయుటచే ‘క్రియాత్, క్రియాస్తామ్, క్రియాసుః’ ఇత్యాదిరూపము లగును. (ఆత్మ.) ‘కృషీష్ట’ మొ. ‘ఉశ్య’ అను సూత్రముచే (547) సీముట్ కిత్తు గాన గుణము రాలేదు. బుజ్ (పరస్మైపది) - వృద్ధివచ్చి (సూ-486) అకార్షీత్, అకార్షామ్, అకార్షుః’ మొ. అకృతః:- బుజ్ (ఆత్మనేపది) ప్రథమపురుషైకవచనమున ‘హస్వాదక్షాత్’ అను సూత్రముచే (548) ‘సిచ్’కు లోపము. ‘థాస్’ పర మగునపుడు కూడ ఇచ్చే లోపము వచ్చును. ‘అకృత, అకృషాతామ్, అకృషత’ మొ. లృజ్ఞః:- అకరిష్యత్, అకరిష్యత ‘ఋద్ధన్యోఃస్యే’ అని (590) ఇదాగమము.

684 సమ్పరిభ్యాం కరోతా భూషణే 6.1.137

685. సమవాయేచ 6.1.13

సమ్పరిపూర్వస్య కరోతేః సుట్ స్యాత్ భూషణే సజ్ఞాతే చార్థే. సంస్కరోతి-అలఙ్కరోతిత్యర్థః. సంస్కర్వన్తి- సజ్జీభవన్తిత్యర్థః. సమ్పూర్వస్య క్వచిదభూషణేఽపి సుట్. “సంస్కృతం భజ్జే” ఇతి జ్ఞాపకాత్.

‘సుట్ కాత్పూర్వః’ నుండి ‘సుట్’, ‘నిత్యంకరోతేః’ నుండి ‘కరోతేః’ అనువర్తించును. అలంకరించుట, సంఘముగ నేర్పడుట అను నర్థములందు, ‘సమ్’, ‘పరి’ అను ఉపసర్గలు పూర్వమునందు గల కృష్ణాధాతువునకు ‘సుట్’ ఆగమము వచ్చును.

సంస్కరోతి:- ఇవట ‘సమ్’పూర్వక మగు కృధాతు వున్నది. దానికి

అలంకరించుచున్నాడు అని యర్థము. అందుచే సుబ్ (స్) ఆగమము బిత్తుగాన కృష్ణాధాతువునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చినది. 'మోనుస్వారః' అను సూత్రముచే (77) మకారమునకు అనుస్వారము. ఇట్లే 'సంఘముగ నేర్పడు చున్నారు' అను నర్థమున సుడాగమము వచ్చి 'సంస్కర్వన్తి' అని యేర్పడినది. కాని పాణిని "సంస్కృతం భజేః" అని ప్రయోగించి అలంకరించుట అను నర్థము లేనపుడు కూడ సమపూర్వక మగు కృష్ణాధాతువునకు సుడాగమము చేసి యున్నాడు. దానిచే అలంకరించుట అను నర్థముకంటె భిన్న మగు అర్థమునందు కూడ 'సమ్' పూర్వకకృష్ణాధాతువునకు సుడాగమము వచ్చు నని సూచింపబడినది. అందుచే "అన్నం సంస్కరోతి" ఇత్యాదిప్రయోగములలో కూడ సుడాగమము రావచ్చును. ఈవిధముగ 'పరిష్కరోతి' ఇత్యాద్యుదాహరణములూహ్యములు.

686. ఉపాత్పత్తియత్న-వైకృత-వాక్యాధ్యాహారేషు చ 6.1.139

ఉపాత్ కృషః సుబ్ స్వాదేష్వర్థేషు; చాత్ ప్రాగుక్తయోర్థయోః. ప్రతియత్నో గుణాధానమ్. వికృతమేవ వైకృతమ్- వికారః, వాక్యాధ్యాహారః- ఆకాజ్జితైకదేశపూరణమ్ ఉపస్కృతా కన్యా. ఉపస్కృతాః బ్రాహ్మణాః. ఏదోదకస్యోపస్కృరుతే. ఉపస్కృతం భుజ్ క్తే. ఉపస్కృతం బ్రూతే.

'కరోతేః' 'సుబ్' అనుపదములు పై సూత్రములందు వలె అనువర్తించును. ఉపకంటె పర మగు కృష్ణాధాతువునకు ప్రతియత్నము, వైకృతము. వాక్యాధ్యాహారము అనునర్థములందును, 'చ' అనుటచే పై సూత్రములలో చెప్పిన భూషణసంఘాతార్థములందును సుడాగమము వచ్చును.

ప్రతియత్న మనగా క్రొత్తగుణమును సంపాదించుట. వైకృత మనగా వికారము. వాక్యాధ్యాహార మనగా ఆవశ్యక మగు ఒక భాగమును పూరించుట.

ఉపస్కృతా బ్రాహ్మణాః- ఇచట సంఘీభావార్థమున సుడాగమము వచ్చినది. ఏదోదకస్యోపస్కృరుతేః- కట్టె ఉదకమును పరిష్కరించుచున్నది. ఇచట క్రొత్తగుణమును కలిగించుట అను నర్థమున ప్రయోగింప బడినది గాన పరిపూర్వక కృష్ణాధాతువునకు సుబ్ వచ్చినది. ఉపస్కృతం భుజ్ క్తేః- 'వికృతమగు వస్తువును తినుచున్నాడు' అని అర్థము ఇచట ప్రతియత్నార్థమున ప్రయుక్త కృష్ణాధాతువునకు సుడాగమము వచ్చినది. ఉపస్కృతం బ్రూతేః- వాక్యమును

ఆధ్యాహారమును తెచ్చుకొనుచు మాటలాడుచున్నాడు. వాక్యాధ్యాహారార్థమున సుదాగమము వచ్చినది.

వను యాచనే. 7. వనుతే. వవనే. మను అవబోధనే. 8. మనుతే. మేనే. మనితా. మనిష్యతే. మనుతామ్. అమనుత. మన్వీత. మనిషీష్ట. అమనిష్ట. అమత. అమనిష్యత.

ఇతి తనాదయః.

7. వను ధాతువునకు యాచించుట అని యర్థము. సేబ్. ఆత్మనేపది. దీని రూపములన్నియు తను ధాతువుయొక్క ఆత్మనేపదరూపములవలె నుండును. 'లిట్టునందు రావలసియున్న (నూ-462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు 'న శ సదదవాదిగుణానామ్' అను సూత్రముచే (544) విషేడింపబడినవి గాన 'వవనే, వవనాతే, వవనిరే' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇదియే భేదము.

8. మను ధాతువునకు తెలిసికొనుట అని యర్థము. సేబ్. ఆత్మనేపది. దీని రూపములు పూర్తిగ తను ధాతువు ఆత్మనేపదరూపముల వలె నుండును. తనాదిగణము సంపూర్ణము,

అథ క్ర్యాదయః

డుక్రిజ్ ద్రవ్యవినిమయే. 1.

687. క్ర్యాదిభ్యః శ్చ 3.1.81

శబ్దోపపదాః. క్రిణాతి. ఈ హల్యమైః - క్రిణీతః. శ్చాభ్యస్తయోరాతః - క్రిణన్తి; క్రిణాసి, క్రిణీథః, క్రిణీథ; క్రిణామి, క్రిణీవః, క్రిణీమః. క్రిణీతే, క్రిణాతే, క్రిణతే; క్రిణీషే, క్రిణాథే, క్రిణీధ్వే; క్రిణే, క్రిణీవహే, క్రిణీమహే.

చిక్రాయ, చిక్రియతుః, చిక్రియుః; చిక్రేథ-చిక్రయిథ. చిక్రియే. క్రేతా. క్రేష్యతి, క్రేష్యతే. క్రిణాతు, క్రిణీతాత్, క్రిణీతామ్. అక్రిణాత్; అక్రిణీత, క్రిణీయాత్; క్రిణీత. క్రేయాత్, క్రేషీష్ట. అక్రైషీత్. అక్రేష్ట. అక్రేష్యత్; అక్రేష్యత.

ప్రిజ్ఞో తర్పణే కాన్తౌ చ. 2. ప్రీణాతి; ప్రీణీతే. శ్రీజ్ఞో పాకే
3. శ్రీణాతి; శ్రీణీతే. మీజ్ఞో హింసాయామ్. 4.

ప్రిజ్ఞో ధాతువునకు సంఠసంపదేయుట అని అర్థము. అనిట్ ఉభయపది.
3. శ్రీజ్ఞో ధాతువునకు వండుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది. వీటి రూప
ములు క్రీడాతురూపములవలె నుండును.

4. మీజ్ఞో ధాతువునకు హింసించుట యని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది.
లట్నందు దాని రూపములు క్రీడాతురూపములవలె నుండును.

688. హిను మీనా 8.4.15

ఉపసర్గస్థాత్ నిమిత్తాత్ పరస్మైతయోర్నన్య ఇః స్యాత్.
ప్రమీణాతి; ప్రమీణీతే, 'మీనాతి-' ఇత్యాత్వమ్. మమౌ. మిమ్యుతుః,
మమిథ-మమాథ. మిమ్యే. మాతా. మాస్యతి, మీయాత్. మాసీష్ట,
అమాసీత్-అమాసిష్టామ్. అమాస్త.

'రషాభ్యాంనోః సమానపదే' అనుసూత్రము 'ఉపసర్గదసమాపేఽపి'
నుండి 'ఉపసర్గాత్' అనువర్తించును. ఉపసర్గయం దున్న నిమిత్తముకంటె
(రేఫషకారములకంటె) పరమైన 'హ' (స్వాదిగణము) 'మీ' (క్ర్యాదిగణము)
ధాతువుల నకారమునకు ఇకారము వచ్చును.

ప్రమీణాతి, ప్రమీణీతే:- ఇవట మీధాతువు ఉపసర్గస్థ మగు రేఫరూప
నిమిత్తకంటె పరముగ నున్నది గాన ఇత్వము వచ్చినది.

మమౌ:- లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'మీ ఆ' అని యుండగా
వృద్ధినిమిత్త మగు శిద్ధిన్న ప్రత్యయము (ఇల్) పరముగా నున్నది గాన 'మీ'కి
"మీనాతిమీనాతిదీజాం ల్యపి చ" అను సూత్రముచే (641) ఆకారము అంతాదేశ
మైనది. ఇల్కు "ఆత జౌ ఇలః" అనుసూత్రముచే (491) జౌకారము. పిమ్మట
ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము (హస్యము), వృద్ధి "మమౌ" మిమ్యుతుః-
ద్వివచనమున 'మీ ఆతున్' అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్య, యడా
దేశములు.

'మీనాతి-' ఇత్యాదిసూత్రము (641) గుణవృద్ధ్యాదులకు నిమిత్తము లగు
ప్రత్యయములు (తిప్, సిప్, హిప్ మొ.) పర మగు నపుడుమాత్రమే ప్రవర్తిం
చును గాన 'ఆతున్' మొదలగు కిత్ప్రత్యయములు పర మగునపుడు రాదు.

థర్ పర మగునపుడు ఆకారము (సూ. 641) అంతాదేశము. ద్విత్యాభ్యాసకార్యములు భారద్వాజనియమముచే ఇడ్వికల్పము. ఇట్ పక్షమున 'మమా ఇథ' అని యుండగా 'అతోలోప ఇతిచ' అనుసూత్రముచే (49?) ఆకారము లోపించి 'మమిథ' అను రూపమును. ఇడభావపక్షమున 'మమాథ' అను రూపమును సిద్ధించును. మమఘః, మమ, (ఉ. పు.) మమౌ, మమివ, మమిమ. 'అర్కనేపదమున, ద్విత్యాభ్యాసకార్యములు, "ఏరనేకాచోఽసంయోగ పూర్వస్య" అనుసూత్రముచే యజాదేశము చేయగా 'మిమ్యే' మిమ్యాతే, మిమ్యిరే" ఇత్యాదిరూపములగును. ఐట్:- మాతా, లృట్. మాస్యతి; మాస్యతే లోట్, లట్, విధిలిజ్జలందు క్రీడాతువునందువలె రూపము లుండును. అశీర్లిజ్ (ప):- మీయాత్ (ఆ) మాసీష్ట (ఆత్వము సూ. 641) అమాసీత్:- ఐట్ (పరస్మైపది); ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆత్వము; 'యమరమనమాతాం సక్ప్' అనుసూత్రముచే (498) 'సక్' అగమము, సిచ్కు ఇడాగమము; సిచ్కు లోపము (సూ. 448) అమాసీత్; 'అమాసీత్, అమాసిష్టామ్, అమాసిషుః' మొ. (ఆత్మ.)- అమాస్త, అమాసాతామ్, అమాసత, మొ. లృజ్:- అమాస్యత్; అమాస్యత.

షిజ్ బిన్ననే. 5. సినాతి, సిసీతే, సిషాయ; సిష్యే, నేతా. స్కృజ్ ఆప్లవ్లనే. 6.

5. 'షిజ్' ధాతువునకు బిందించుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయ పది. షకారమునకు సకారాదేశము (సూ. 255)

సినాతి; సిసీతే:- లట్టనందు క్రీడాతురూపముల వలె నుండును. సిషాయ:- లిట్ట (పర.) ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్యాభ్యాసకార్యములు, ఇకారమునకు వృద్ధి (సూ 182) ఆయాదేశము, సకారము ఆదేశరూపమైనది గాన దానికి షత్వము.

సిష్యే:- లిట్ (ఆత్మ.) ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్యాభ్యాసకార్యములు చేసిన పిమ్మట 'సిషివి' అని యుండగా 'ఉవజ్'ను (సూ. 199) బాధించి "ఏరనే కాచోఽసంయోగపూర్వస్య" అను సూత్రముచే (700) యజాదేశము ఇతర లకారరూపము లన్నియు క్రీడాతురూపముల వలె నుండును.

స్కృజ్ ధాతువునకు నాలుగువైపుల గంతులు వేయుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది.

689. స్తన్ను-స్తున్ను-స్కన్ను-స్కున్ను.

స్కన్తోభ్యః జ్వుళ్చ 3.1.82

చాత్-శ్చా. స్కునోతి. స్కునాతి. స్కునుతే, స్కునీతే. చుస్కావ; చుస్కువే. అస్కాపీత్; అస్కోష్ట. స్తన్నావదయశ్చత్వారః సాత్రాః. సర్వే రోధనార్థాః పరస్మైపదినః.

స్తన్ను, స్తున్ను, స్కన్, స్కున్ను, స్కుజ్ఞాతువులకంటె పరముగ శ్చ ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.. 'చ'అనుటచే శ్చాప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి 'శ్చు' ప్రత్యయ'శ్చా' ప్రత్యయములు రెండును వచ్చును గాన 'స్కు' ధాతురూపములు స్వాదిధాతురూపముల వలెను. క్ర్యాదిధాతు రూపములవలెను కూడ ఉండును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

స్తన్ను, స్తున్ను, స్కన్, స్కున్ను ధాతువులు సౌత్రధాతువులు. అనగా ఇవి ఈసూత్రమునందు మాత్రమే చెప్పబడినవి గాని ధాతుపాఠమున పరింపబడ లేదు. వీటికి అడ్డగించుట అని అర్థము. పరస్మైపదలు.

'స్తన్ను' ధాతువునకు 'శ్చు' 'శ్చా' ప్రత్యయములు చేర్చినపుడు, ఈ రెండును "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) జీత్తులు గాన, అవి పరముగ నుండగా 'ఆనిదితాం హల ఉపధాయాః క్షితి' అని (335) నకార లోపము వచ్చును. సార్వధాతుకలకారములందు స్వాదిక్ర్యాదిధాతువులకు వలె "స్తభ్నోతి-స్తభ్నాతి" ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లగును.

లిట్:- త స్తన్ను. లుట్:- స్తమ్భితాః లృట్:- స్తమ్భిష్యతి. ఆశ్శ్రిట్:- స్తభ్యాత్, లుట్:- అస్తమ్భిత్ లృట్:- అస్తమ్భిష్యత్.

లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనమున విశేషకార్యము చెప్పబడుచున్నది.

690. హలః శ్చ శ్చానన్ 3.1.83

హలః పరస్య శ్చః 'శానచ్' ఆదేశః స్యాద్ హా పరే.

స్తభాన.

'హి' పర మగునపుడు, హల్లకంటె పర మగు 'శ్చా'కు 'శానచ్' అను నాదేశము వచ్చును.

'శానచ్'లోని శకారచతారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనమున 'స్తన్భోశ్చా(న)హి' అని యుండగా అపిత్సార్వధాతుక మగు

‘శ్వా’కు జీర్వద్భావ మున్నది గాన శకారమునకు లోపము (సూ-335). ‘స్తభ్ శ్వాహి’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ‘అతోహేః’ అను సూత్రముచే (418) ‘హి’కి లోపము. ‘స్తభాన’ అను రూపము సిద్ధించును.

691. జ్ఞా-స్తన్భ, మ్రుచు-మ్లచు-గ్రుచు-గ్లుచు-
గ్లుచ్చుశ్చిభ్రశ్చ 3.1.58

చైరజ్ వా స్యాత్.

‘చైః సిన్’, ‘అన్యతివక్తిభ్యాతిభ్యోఽజ్’ ‘ఇరితో వా’ నుండి ‘చైః’ ‘అజ్’ ‘వా’ అనువర్తించును. ఈధాతువులకు పర మైన ‘చ్చి’కి అజ్ ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

692. స్తన్భేః 8.3.67

స్తన్భేః సౌత్రస్య సన్యషః స్యాత్. వ్యప్తభత్; అస్తన్భత్.

“ఉపసర్గత్పనోతిసువతిన్యతిస్తాతిస్తోభతిస్థాసేనయసేధసిచసజ్జన్యజ్ఞామ్” నుండి ‘ఉపసర్గత్’ అనువర్తించును. ఉపసర్గతో నున్న విమిత్తముకంటె (ఇజ్ కవర్గములకంటె) పరమైన స్తన్భ ధాతుసకారమునకు షకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

అజ్ ప్రథమపురుషైరవచనమున ‘అస్తన్భ చ్చిత్’ అని యుండగా చ్చికి ‘అజ్’ ఆదేశము చేసిన పక్షమున ఇది జీత్తు గాన నకారలోపము (సూ-335) ‘అస్తభత్’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘వి’అను ఉపసర్గ చేర్చినపుడు పై సూత్రముచే షత్వము, ఘ్నత్వము వచ్చి “వ్యప్తభత్” అను రూప మగును. అజ్ రాని పక్షమున ‘అస్తమ్భిత్’ అను రూప మగును.

స్తున్భు, స్కున్భు, స్కున్భు, ధాతువులరూపములు గూడ ఈవిధము గనే యుండును. అజ్జనందు ‘చ్చి’కి అజ్ ఆదేశము ఒక్క ‘స్తన్భ’ ధాతువునకు మాత్రమే విధింపబడినది గాన ఈధాతువులకు అజ్ ఆదేశరూపము లుండవు. ఇదియే భేదము.

యుజ్ బన్ధనే. 7. యునాతి; యునీతే. యోతా. క్షూజ్ శబ్దే.
8. క్షూనాతి; క్షూనీతే. క్షువితా. దృజ్ హింసాయామ్. 9. దృణాతి.
దృణీతే. ద్రూజ్ హింసాయామ్. 10. ద్రుణాతి; ద్రుణీతే. పూజ్
పవనే. 11.

7 యుజ్ ధాతువునకు బంధించుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది.
లిట్:- యునాతి. యునీతే లిట్:- యుయావ, యుయువతుః మొ.
యుయువే. ఈవిధముగ క్రిదాతువునందు వలె ప్రక్రియ యుండును.

8. క్షూజ్ ధాతువునకు ధ్వనిచేయుట అని అర్థము. సేట్. ఉభయపది.
లిట్:- చుక్నావ; చుక్నువే. ఆశీర్లిజ్:- క్షూయాత్; క్షువిషీష్ట. ఐజ్:-
అక్నావీత్; అక్నువిష్ట.

9. దృజ్ ధాతువునకు హింసించుట అని అర్థము. అనిట్. ఉభయపది.
లిట్:- దదార; దదరే. ఐట్:- దర్త. లృట్:- దరిష్యతి; దరిష్యతే.
లోట్:- దృణాతు; దృణీతామ్. లజ్:- అదృణాత్; అదృణీత. విధిలిజ్:-
దృణీయాత్; దృణీత. ఆశీర్లిజ్:- ద్రియాత్; దృషీష్ట. ఐజ్:- అదా
రీత్, అదృత. లృజ్:- అదరిష్యత్, అదరిష్యత. 'స్య'పరమగునపుడు ఇదా
గమము (సూ-560).

10. ద్రూజ్ ధాతువునకు హింసించుట అని అర్థము సేట్. ఉభయపది.
లిట్:- దుద్రావ; దుద్రువే. ఐట్:- ద్రవితా. లృట్:- ద్రవిష్యతి; ద్రవి
ష్యతే. ఐజ్:- అద్రావీత్; అద్రవిష్ట.

పూజ్ ధాతువునకు పవిత్రము చేయుట అని అర్థము. సేట్. ఉభయపది.

693. ప్వాదేనాం హ్రస్వః 7.3.80

పూజ్, లూజ్, స్తూజ్, క్రూజ్, వూజ్, ధూజ్, శూ, పూ, యూ, భూ, మూ, దూ, జూ, రూ, ధూ, నూ, క్రూ, ఋ, గ, ఙ్, రీ, లీ, వ్లి, ప్లానాం చతుర్వింశతేః శితి హ్రస్వః.
పునాతి, పునీతే. పవితా.

'స్థివుక్లముచమాం శితి' నుండి 'శితి' అనువ ర్తించును. 'పూజ్'మొద
లగు ఇరుపదినాదుగు ధాతువులకును శిత్ పరమగునపుడు హ్రస్వము వచ్చును

లిట్:- పునాతి; పునీతే. లిట్:- పుపావ; పుపువే. ఐట్:- పవితా,
లృజ్:- పవిష్యతి; పవిష్యతే. లోట్:- పునాతు; పునీతామ్. లజ్:- అపు
నాత్; అపునీత. విధిలిజ్:- పునీయాత్. పునీత. ఆశీర్లిజ్:- పూయాత్,
పవిషీష్ట. ఐజ్:- అపావీత్, అపవిష్ట. లృజ్:- అపవిష్యత్, అపవిష్యత.

లూజ్ చేదనే. 12. బనాతి; బనీతే. స్త్రాజ్ ఆచ్చాదనే. 13. స్త్రాజాతి. 'శర్పూర్వాఃఖయః' -తస్సార, తస్తరతుః, తస్తరే. స్తరితా-స్తరితా. స్త్రోణీయాత్; స్త్రోణీత. స్తీర్యాత్.

12. లూజ్ ధాతువునకు చేదించుట అని అర్థము. సేట్. ఉభయపది. దీని రూపములు పూజ్ ధాతురూపముల వలె సిద్ధించును. 13. స్త్రాజ్ ధాతువునకు ఆచ్చాదించుట అని అర్థము. సేట్, ఉభయపది. సార్వధాతుకములందు దీని ప్రక్రియ పూజ్ ధాతుప్రక్రియ వలె నుండును.

తస్సార:- లిట్ (పర) ప్రథమపురుషైకవచనమున 'స్త్రా' అని యుండగా ద్వితీయము 'స్త్రాస్త్రా' 'ఉరత్' (సూ-475) - 'స్తర్ స్త్రా' 'శర్పూర్వాఃఖయః' అను సూత్రముచే (651) తకారము కేషించును - 'తస్త్రా' 'అ'. 'ఋచ్చక్యూతామ్' అను సూత్రముచే (617) గుణము - 'తస్తర్' 'అతఉపధాయః' (457) - 'తస్సార'.

తస్తరతుః:- ద్వితీయవచనమున 'స్త్రా అతున్' అని యుండగా ద్వితీయ భ్యాసకార్యదులు చేసిన పిదప గుణము (సూ-617) వచ్చినది. ఆత్మనేపదము నందు గూడ ఈవిధముగనే గుణము చేయగా 'తస్తరే, తస్తరాతే, తస్తరిరే' ఇత్యాదిరూపము ల్లుండును.

'తా' 'స్య' మొదలగునవి పర మగునపుడు 'వృతో వా' అను సూత్రముచే (618) ఇట్లకు దీర్ఘవికల్పము - 'స్తరితా-స్తరితా'; 'స్తరిష్యతి-స్తరిష్యతి' 'స్తరిష్యతే-స్తరిష్యతే' 'అస్తరిష్యత్-అస్తరిష్యత్' 'అస్తరిష్యత-అస్తరిష్యత' ఇత్యాది ద్వితీయధరూపము లుండును.

స్తీర్యాత్:- ఆశ్శీర్లజ్ (పర.) నందు యాసుట్ పర మగునపుడు "ఋత ఇద్ధాతోః" అను సూత్రముచే (613) 'ఇర్' ఆదేశము; 'హలిచ' అను సూత్రముచే (616) ఇకారమునకు దీర్ఘము - 'స్తీర్యాత్'

694. లిజ్ సిచోరాత్మనేపదేషు 7.2.42

వృజ్ వృజ్ భ్యాం ఋదన్తచ్చ పరయోర్లిజ్ సిచోరిద్వా స్యాత్ తజీ.

'ఇట్ సనివా' 'వృతో వా' నుండి 'ఇట్', 'వా' 'వృతః' అనువర్తిం చును. 'వృతః' అనుదానికి 'వృజ్, వృజ్, ఋకారాస్తధాతువులు' అని

అర్థము. ఆత్మనేవదప్రకృత్యములు పర మగునపుడు వృజ్, వృజ్, ధాతువుల కంటెను, ఋకారాంతధాతువులకంటెను పర మగు లిజ్, సిచ్, లకు ఇదాగ మము వికల్పముగ వచ్చును.

695. నలది 7.2.39

వృతః ఇబ్ లిజ్ న దీర్ఘః. స్తరిషీష్ట. 'ఉశ్చ' ఇత్యనేన కిత్త్యమ్. స్తీర్షీష్ట. 'సిచి చ పరస్మైవదేషు' అస్టారీత్, అస్టారిష్టామ్, అస్టారిషుః. అ స్తరిష్ట-అ స్తరిష్ట-అ స్తీర్ష.

'వృతో వా', 'ఆర్ధధాతుకస్యేద్యలాదేః' గ్రహోలిబిదీర్ఘః' అనుసూత్ర ములనుండి 'వృతః' 'ఇబ్' 'దీర్ఘః' అనువర్తింతును. వృజ్, వృజ్, ఋకారాంతధాతువులకంటె పరమైన 'ఇబ్'కు లిజ్ పర మగునపుడు దీర్ఘము రాదు.

స్తరిషీష్టః:- ఆర్లిజ్ (ఆత్మ.) ప్రథమపురుషైకవచనము సీయుత్సుడా గమాదులు చేసిన పిమ్మట 'స్త్రాసీన్త' అని యుండగా ఇద్వికల్పము (సూ- 694)- 'స్త్రాఇసీన్త'. ఋకారమునకు గుణము- 'స్తర్ ఇసీన్త'. రెండు సకారములకును షత్వము; ష్టత్వము 'స్తరిషీష్ట'. ఇచట 'వృతోవా' అను సూత్రముచే (618) 'ఇబ్' (ఇ)కు రావలసి యున్న వైల్పిక దీర్ఘము ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. ఈ విధముగ ఇదాగమవక్షమున 'స్తరిషీష్ట, స్తరిషీయాస్తామ్, స్తరిషీరన్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇదాగమము రాని పక్షమున సీయుత్ 'ఉశ్చ' అను సూత్రముచే (547) కిత్తుగాన ఋకారమునకు గుణము రాదు. 'ఇర్' ఆదేశము (సూ- 663), ఇకారమునకు దీర్ఘమును (సూ-616) వచ్చి 'స్తీర్షీష్ట, స్తీర్షీయాస్తామ్, స్తీర్షీరన్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

అస్టారీత్:- యజ్ (పర.) ప్రథమపురుషైకవచనమున సిచ్, ఇదాగమ, ఈదాగమ, వృద్ధి (సూ-486) సిచ్ లోపములు (సూ-448). 'అస్టార్ ఇ ఈత్' అని యుండగా 'వృతోవా' అను సూత్రముచే (618) ఇకారమునకు వికల్పముగ రావలసి యున్న దీర్ఘము "సిచిచపరస్మైవదేషు" అను సూత్రముచే (619) నిషేధింపబడినది. ఇకారఈకారములకు సవర్ణ దీర్ఘము 'అస్టారీత్'. ఈదాగమము వచ్చి ధృలములందు సవర్ణ దీర్ఘము వచ్చుచుచే ఈకారము వచ్చు నను, ఈదాగమప్రసక్తి లేని ద్వివచనప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈసూత్ర

ముచే (619) దీర్ఘము నిషేధింపబడినది గాన 'అస్తారిష్టామ్' ఇత్యాది దీర్ఘ రహితరూపములు మాత్రమే ఉండును. అనగా దీర్ఘనిషేధప్రయోజనము ద్వివచనాదులందు స్పష్టముగ తెలియును.

ఆత్మనేపదమున ఇదాగమమువికల్పముగ వచ్చును గాన(సూ-694) ఇదాగమపక్షమున దీర్ఘము వికల్పముగ(సూ-618)వచ్చుటచే 'అస్తరిష్ట-అస్తరిష్ట' మొదలగు ద్వివిధరూపము లగును. ఇదభావపక్షమున 'సిన్' కిత్తుగాన (సూ-547) గుణము రాదు. 'ఇర్' దీర్ఘములు (సూ-66), 616) వచ్చి 'అస్తీర్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఈవిధముగ మూడువిధము లగు రూపము లుండును.

కృత్ హింసాయామ్. 14. కృణాతి; కృణోతే. చకార; చకరే. వృత్ వరణే, 15. వృణాతి; వృణోతే. వవార; వవరే. వరితా-వరితా. 'ఉదోష్ట్య'- ఇత్యుత్వమ్- పూర్వాత్. వరిషీష్ట-పూర్షీష్ట. అవారిత్, అవారిష్టామ్, అవరిష్ట-అవరిష్ట; అవూర్ష,

14. 'కృత్' ధాతువునకు హింసించుట అని యర్థము. 'సేట్' ఉభయపది. దానిరూపములు 'స్తృత్' ధాతురూపముల వలె ఉండును. 15. 'వృత్' ధాతువునకు వరించుట అని అర్థము. 'సేట్'. ఉభయపది. దీనిరూపములు కూడ చాలవరకు స్తృత్ ధాతురూపములను పోలి యుండును.

పూర్వాత్:- ఆశ్రిజ్ (వర.) ప్రథమపురుషైరవచనమున, యాసుట్ కిత్తుగాన గుణము రాదు. 'ఉదోష్ట్యపూర్వస్య' అను సూత్రముచే (614) ఋకారస్థానమున రేఫపరకమగు ఉకారము, దానికి 'హలిచ' అను సూత్రముచే(616) దీర్ఘము వచ్చుటచే 'పూర్వాత్' అను రూపము సిద్ధించినది. 'పూర్వాత్, పూర్వాస్తామ్, పూర్వాసుః' మొ. వరిషీష్ట:- ఆత్మనేపది ఆశ్రిజ్ వికవచనమున సీయుట్ సుదాగమములు చేసిన పిమ్మట "లిజ్ సిచ్ రాత్మనేపదేషు" (694) అను సూత్రముచే ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును. అపుడు ఋకారమునకు గుణము. 'వరిషీష్ట' అను రూపము సిద్ధించును. 'నలిజ్' అను సూత్రముచే (695) నిషేధింపబడుటచే వైకల్పికదీర్ఘము (సూ-618) రాదు. ఇదాగమము రాని పక్షమున 'ఉశ్చ' అను సూత్రముచే (347) సీయుట్ కిత్ అగును గాన ఋకారమునకు గుణము రాదు. 'ఉర్' ఆదేశము (సూ-614). ఉకారమునకు

దీర్ఘము (సూ-816) చేయ 'పూర్వీష్ట' మొదలగు రూపము లగును. యజ్ నందు స్త్రాధాతువునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

ధూశ్ కమ్పనే. 16. ధునాతి, ధునీతే. ధోతా-ధవితా. అధావీత్; అధవిష్ట, అధోష్ట.

16. ధూశ్ ధాతువునకు కదల్చుట అని అర్థము. ఉభయపది. "స్వరతి సూతిసూయతిధూశాదితోవా" అను సూత్రముచే (478) ఇడాగమము వైకల్పి కము. అందుచే యజ్, లృట్ మొదలగు లకారములందు 'ధోతా-ధవితా' ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లగును. పరస్మైపది యజ్జనందు మాత్రము "స్తుసుధూశ్ భ్యః పరస్మైపదేష" అను సూత్రముచే (649) ఇడాగమముగ వచ్చి "అధావీత్" మొదలగు ఇడాగమసహితరూపములు మాత్రమే ఉండును.

గ్రహాపాదానే. 17. గృహ్లాతి; గృహ్లాతే. జగ్రహ, జగృహే.

'గ్రహో' ధాతువునకు తీసికొనుట అని యర్థము. స్వరతీర్తుగాన ఉభయపది. సేట్. సార్వధాతుకలకారములందన్నిటియందును శ్చా ప్రత్యయము వచ్చును గాన దానికి జీద్యద్భావముండుటచే (సూ-503) "గ్రహిజ్యా—" ఇత్యాది సూత్రముచే (637) సంప్రసారణము వచ్చును.

లట్:- గృహ్లాతి, గృహ్లాతే. లిట్:- (ప). జగ్రహ, జగృహతుః, జగృహుః మొ. (ఆ) "జగృహే, జగృహతే, జగృహిరే" మొ.

696. గ్రహోఽలిటిదీర్ఘ 7.2.37

ఏకాచో గ్రహేర్విహితస్యేతో దీర్ఘో న తు లిటి. గ్రహీతా. గృహ్లాతు. "హలఃశ్చైశానజ్ఞే" - గృహణ. గృహ్యత్. గ్రహీషీష్ట. హ్యన్తేతి న వృద్ధిః - అగ్రహీత్-అగ్రహీష్టామ్, అగ్రహీష్ట, అగ్రహీషాతామ్.

'అర్ధధాతుకస్యేద్యలాదేః' నుండి 'ఇట్', "ఏకాచక్షపదేశేఽనుదాత్తాత్" నుండి "ఏకాచః" అనువర్తింపును. ఏకాచ్ఛ మగు గ్రహోధాతువుకంటె విహిత మగు ఇట్ కు దీర్ఘము వచ్చును, లిట్టు పరముగా నున్నపుడు మాత్రము రాదు. యజ్, లృతాదులందు ఈ సూత్రముచే ఇట్ కు దీర్ఘము వచ్చును. యజ్:- గ్రహీతా. లృట్:- గ్రహీష్యతి, గ్రహీష్యతే. లోట్:- గృహ్లాతు-గృహ్లాతాత్, గృహ్లాతామ్, గృహ్లాన్తు; గృహణ-గృహ్లాతాత్, గృహ్లాతమ్,

; గృహ్లాభి, గృహ్లాప, గృహ్లామ. మధ్యమపురుషైకవచనమున
 'గృహ్లానజ్ఞా' అను సూత్రముచే (690) శానజాదేశము, 'హి'కి 'అతో'
 అను సూత్రముచే (418) లోపము- 'గృహ్లాణ' అను రూపము
 ఉ.

బజ్ఞ:- అగృహ్లాత్; అగృహ్లాత. విధిలిజ్ఞ:- గృహ్లాయాత్, గృహ్లాత.
 :- గృహ్యత్. (పర.) యాసుట్ జిత్తుగాని "గ్రహిజ్ఞా-" ఇత్యాది
 యచే (637) సంప్రసారణము వచ్చును గ్రహీష్టిష్ట - ఆత్మనేపదమున
 , సుట్, ఇదాగమమాదులు చేసిన పిమ్మట "గ్రహ్లాతిష్టిష్టః" అను
 యచే (626) దీర్ఘము.

అగ్రహీత్:- బుజ్ఞప్రథమపురుషైకవచనమున (పర.), సిద్, ఇదాగమ
 సు, ఇకాదీర్ఘ (సూ-696) సిజ్ లోప, నవర్తదీర్ఘములచే 'అగ్రహీత్'
 పము సిద్ధించినది. 'నేటి' అను సూత్రముచే (479) నిషేధింపబడుటచే
 (సూ-467) రాదు. "అతోహలాదేర్ల ఘోః" అను సూత్రముచే (459)
 కవృద్ధి రావలసి యున్నది. అదికూడ "హ్యంతక్షాశ్వసజాగృణీశ్యేష్ఠి
 అను సూత్రముచే (468) నిషేధింపబడినది. "అగ్రహీత్, అగ్ర
 సు, అగ్రహీషుః" మొ. (ఆత్మ.) "అగ్రహీష్ట, అగ్రహీషాతామ్,
 పత" మొ. ల్బజ్ఞ:- అగ్రహీష్యత్; అగ్రహీష్యత.

కుషనిష్కర్షే. 18. కృష్ణాతి. కోపితా. అశభోజనే. 19. అశ్నాతి.
 అశితా. అశిష్యతి. అశ్నాతు. అశాన. ముష న్తేయే. 20. మోషితా.
 ష. జ్ఞాఅవబోధనే. 21. జ్ఞా. వృజ్ఞానంభక్తౌ. 22. పృణితే.
 ౧. వవృద్ధ్యే వరితా, వరితా. అవరిష్ట, అవరిష్ట, అవృత.

ఇతి క్రాదయః

18. కుష్ఠాతువునకు పైకి లాగుట అని అర్థము. 'సేట్'. పరస్మైపది.
 శ్ ధాతువునకు భుజించుట అని అర్థము. 'సేట్'. పరస్మైపది. 21.
 శాతువునకు దొంగించుట అని అర్థము. ఈ ధాతువుల ప్రక్రియలో విశేష
 యును లేదు లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనమున శానజాదేశము (సూ-690)
 లోపము (సూ-418) వచ్చి 'కుషాణ' 'అశాన' 'ముషాణ' అను
 లగును.

గృహీతః; గృహ్లాని, గృహ్లావ, గృహ్లామ. మధ్యమపురుషైవచనమున “హరిఃశ్చానంత్యో” అను సూత్రముచే (690) శానజాదేశము, ‘హి’కి “అతో హేః” అను సూత్రముచే (418) లోపము- ‘గృహ్లాణ’ అను రూపము సిద్ధించును.

లజ్ః:-అగృహ్లాత్; అగృహ్లాత. విధిలిజ్ః:- గృహ్లాయాత్, గృహ్లాత. ఆస్లిజ్ః:- గృహ్లాత్. (వర.) యాసుబ్ జీత్తుగాని “గ్రహీజ్ఞా-” ఇత్యాది సూత్రముచే (687) సంప్రసారణము వచ్చును గ్రహీషీష్ట - ఆత్మనేవదమున సీయుట్, సుట్, ఇదాగమమాదులు చేసిన పిమ్మట “గ్రహోలిటిదీర్ఘః” అను సూత్రముచే (686) దీర్ఘము.

అగ్రహీత్:- లజ్ఞప్రథమపురుషైవచనమున (వర.), సిచ్, ఇదాగమ ఈదాగమ, ఇకారదీర్ఘ (సూ-696) నిజ్ లోప, నవర్ణదీర్ఘములచే ‘అగ్రహీత్’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘నేటి’ అను సూత్రముచే (479) నిషేధింపబడుటచే వృద్ధి (సూ-467) రాదు. “అతోహలాదేర్ల హేః” అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యున్నది. అదికూడ “హ్యన్తక్షధాశ్వనజాగృహీశ్వే దితామ్” అను సూత్రముచే (468) నిషేధింపబడినది. “అగ్రహీత్, అగ్ర హీష్టామ్, అగ్రహీషుః” మొ. (ఆత్మ.) “అగ్రహీష్ట, అగ్రహీషాతామ్, అగ్రహీషత్” మొ. ల్పజ్ః:- అగ్రహీష్యత్; అగ్రహీష్యత.

కుపసిష్కర్తే. 18. కృష్ణాతి. కోషితా. అశభోజనే. 19. అశ్నాతి. ఆశ. అశితా. అశిష్యతి. అశ్నాతు. అశాన. ముష నైయే. 20. మోషితా. ముషాణ. జ్ఞాఅవదోధనే. 21. జజ్ఞా. వృజ్ఞసంభక్తా. 22. వృజితే. వవృషే, వవృధ్యే వరితా, వరితా. అవరిష్ట, అవరిష్ట, అవృత.

ఇతి క్రొత్తవయః

18. కుష్ధాతువునకు పైకి లాగుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. 19. అశ్ ధాతువునకు భుజించుట అని అర్థము. సేట్. పరస్మైపది. 20. ముష్ ధాతువునకు దొంగిలించుట అని అర్థము. ఈధాతువుల ప్రక్రియలో విశేష మేమియును లేదు లోట్ మధమపురుషైవచనమున శానజాదేశము (సూ-690) ‘హి’ లోపము (సూ-418) వచ్చి ‘కుషాణ’ ‘అశాన’ ‘ముషాణ’ అను రూపము లగును.

కుష్ఠాతి; కుకోష. కోషితా. కోషిష్యతి. కుష్ఠాతు. అకుష్ఠాత్. కుష్ఠీయాత్. కుష్ఠ్యాత్. అకోషిత్. అకోషిష్యత్. ముషధాతురూపములు కూడ ఈవిధముగనే ఉండును.

అన్నాతి. ఆశ-ఆశతుః-ఆశుః, అశితా. అశిష్యతి. అన్నాతు. అన్నాత్. అన్నీయాత్. అన్న్యాత్. అశీత్. ఆశిష్యత్,

21. జ్ఞాధాతువునకు తెలిసికొనుట అని అర్థము. అనిచ్. ఉభయపది. సార్వధాతుకలకారములందు “జ్ఞాజనోర్జ్ఞా” అను సూత్రముచే (642) ‘జ్ఞ’అదే శము వచ్చును. లజ్, లోజ్, లజ్, విధిలిజ్జులందు ప్రక్రియ క్రిధాతుప్రక్రియ వలె నుండును.

జ్ఞాః:- లిట్ ప్రథమపురుషైకసచనమున ద్విత్వాభ్యావ్రక్యములు చేసిన పిమ్మట “ఆతజ్ఞాణః” అను సూత్రముచే (491) ‘జ్ఞ’కు ఔత్వము వచ్చి ‘జజ్ఞా’ అను రూపము సిద్ధించును. జజ్ఞా, -జజ్ఞతుః, జజ్ఞుః; జజ్ఞధ-జజ్ఞాధ. మొ. భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమ వికల్పము. (ఆత్మ.) జజ్ఞే మొ. యజ్:- జ్ఞాతా. లృట్:- జ్ఞాస్యతి, జ్ఞాస్యతే, ఆశీర్లిజ్-(పర.) జ్ఞేయాత్-జ్ఞాయాత్, “వాన్యన్యసంయోగాదేః” అను సూత్రముచే (497) ఏర్పర్చుకల్పము. (ఆత్మ.) జ్ఞాసీష్ట, యజ్:- అజ్ఞాసీత్: అజ్ఞాస్త, లృజ్:- అజ్ఞాస్యత్; అజ్ఞాస్యత. జ్ఞాసీష్ట, యజ్:- అజ్ఞాసీత్: అజ్ఞాస్త, లృజ్:- అజ్ఞాస్యత్; అజ్ఞాస్యత.

22. వృజ్ ధాతువునకు ఏరికొనుట అని అర్థము. సేజ్. ఆత్మనేపది. లజ్:- వృజీతే, వృజాతే, వృణతే. మొ. లిజ్:- వప్రే, వప్రాతే, వప్రిరే. ‘సే’, ‘దేవీ’లు పరమగునపుడు “కృసృభృవృన్రుద్రుస్రుక్రోలిజీ”అను సూత్రముచే (481) ఇడాగమము నిషేధింపబడినది గాన ‘వవృషే’ ‘వవృధ్వే’ అను రూపము లగును. యజ్:- వరితా-వరితా. ‘హృతోవా’అను సూత్రముచే (618) దీర్ఘ వికల్పము. లృజ్:- వరిష్యతే-వరిష్యతే. లోజ్:- వృణితామ్. లజ్:- అవృణీత. విధిలిజ్:- వృణీత. ఆశీర్లిజ్:- ఇడాగమవికల్పముచే (సూ-694) ‘వరిషీష్ట-’ ‘వృషీష్ట’ ఇత్యాదిద్వివిధ రూపములు. ‘వరిషీష్ట’ అనునపుడు ‘హృతోవా’అను సూత్రముచే (618) ప్రాప్త మగు వైకల్పిదీర్ఘము ‘న లిజీ’ అను సూత్రముచే (695) నిషేధింపబడినది. యజ్జునందు కూడ ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. (సూ-694) ఇడాగమపక్షమున దీర్ఘ వికల్పము (సూ-

618) 'అవరీష్ట' 'అవరిష్ట' మొదలగు ద్వివిధరూపములుండును. ఇదాగమము రాని వక్షమున 'అవృత, అవృషాతామి, అవృషత' ఇత్యాదిరూపములగును. 'అవృత' అనునపుడు 'హ్రస్వాదజ్ఞాత్' అను సూత్రముచే (548) సిట్ తోవము. 'అవరీష్టత-అవరిష్టత'.

క్రొత్తది గణము సమాప్తము

అథ చురాదయః

చురస్తేయే 1.

697. సత్యావ-పాశ-రూప-వీణా-చూల-శ్లోక-సేనా-లోమ-

త్వచ-వర్మ-వర్ణ-చూర్ణ-చురాదిభ్యో ణిచ్. 3.1.25

ఏభ్యో ణిచ్ స్యాత్. చూర్ణా నైభ్యః 'ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థే' ఇత్యేవ సిద్ధే తేషామిహ గ్రహణం ప్రపంచార్థమ్. చురాదిభ్యస్తు స్వాధే. 'పుగన్త'-ఇతి గుణః; సనాద్యన్తా ఇతి ధాతుస్వమ్; తిప్తకదాది; గుణాఽయాదేశా-చోరయతి.

'సత్యావ' మొదలగు పదములకంటెను, చురాదులకంటెను 'ణిచ్' వచ్చును.

'సత్యావ' మొదలు 'చూర్ణ' వరకు నున్నవి ప్రాతిపదికములు. వాటికి "ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థే బహులమిష్టవచ్చ" అనెడు గణసూత్రముచేతనే 'ణిచ్' వచ్చును గాన మరల ఇవట చెప్ప బని లేదు. ఐనను స్పష్టార్థమై ఆ ప్రాతిపదికములు ఈ సూత్రమునందు కూడ గ్రహింపబడినవి. మరాదులకంటె ఈ 'ణిచ్' స్వార్థమునందు వచ్చును. అనగా ఈ 'ణిచ్' ప్రత్యయమును చేర్చుటచే చురాదిగణములోనున్న ధాతువుల అర్థమునం దేమార్పును ఉండదు.

చోరయతి:- 'చుర్' అనుదానికి ఈ సూత్రముచే 'ణిచ్' ప్రత్యయము. దానియందలి ణాకారవకారములు ఇత్సంజ్ఞరములు. 'చుర్' ఇ' అని యుండగా ఊరమునకుగుణము (సూ. 453)-'చోరి'. దీనికి "సనాద్యన్తాధారణః" అను సూత్రముచే (471) ధాతుసంజ్ఞ. అందుచే 'తిట్' ప్రత్యయములు, శబ్దాలును చేరబడును. అట్లవధమపురుషైవచనమున 'చోరితి' అని యుండగా శబ్ద /

389)- 'చోరీతి'. ఇకారమునకుగుణము (390), అయాదేశము- 'చోరయతి' అనురూపమునిచ్చును. లిప్తునందు ఇతరరూపములందు ప్రక్రియ కూడ ఖ్యాది ధాతుల ప్రక్రియలె నుండును.

698. జీచశ్చ. 1.3.74

జీజన్తదాత్మనేపదం స్యాత్ కర్తృగామిని క్రియాఫలే. చోరయతే. చోరయామాస. చోరయితా. చోర్యాత్. చోరయిష్య. జీశ్రీతి చజ్, జోచజీతిహ్రస్వః. చజీతిద్విత్వమ్. హలాదిః శేషః; 'దీర్ఘో లఘోః' ఇత్యాభ్యాసస్యదీర్ఘః- అచూచురత్; అచూచురత.

'అనుదాత్తజీత ఆత్మనేపదమ్' "స్వరిత శ్లోక కర్తృభిప్రాయే క్రియా ఫలే" నుండి 'ఆత్మనేపదమ్' 'కర్తృభిప్రాయే', 'క్రియాఫలే' అనువర్తించును. క్రియాఫలము కర్తృగామి యైనపుడు జీజన్తమగు దానికంటె కూడా ఆత్మనే పదము వచ్చును.

ఈసూత్రము ననుసరించి జీజన్తధాతువు లన్నియు సాధారణముగ ఉభయపదులై యుండును.

ఈ విధముగ ఆత్మనేపద ప్రత్యయములు చేర్చబడే "చోరయతే" మొదలగురూపములు సిద్ధించును.

లిప్తునందు 'కాస్యనేకాచఆమ్వక్తవ్యః' అనువార్తికము (సూ. 471)చే 'ఆమ్'ప్రత్యయము పెచ్చును. అమన్త మగుటచే శ్చ, భూ, అన్ధాతువులు అను ప్రయుక్తములై (సూ. 474)- 'చోరయామాస', "చోరయామ్నభూవ" 'చోరయాఞ్చకార', 'చోరయాఞ్చక్రే' ఇత్యాదిరూపములగును.

జీజన్తము లన్నియు అనేకాచ్ఛములు గాన, ఇవాగమ నిషేధము (సూ. 475) ప్రవర్తింపకుండుటచే సేట్కములు.

లుట్:- చోరయితా. లృట్:- చోరయిష్యతి; చోరయిష్యతే. ణ్:- చోరయతు; చోరయతామ్, లజ్:- అచోరయత్; అచోరయత. విధిలిజ్:- చోరయేత్; చోరయేత. ఆశ్శిల్లిజ్:- (ప్ర) చోర్యాత్- 'యాసుట్' హలాది కాదుగాన ఇవాగమములేదు. 'జేపనిటి' అను సూత్రముచే (532) 'జీచ్' రూపించినది. (ఆత్మ.) చోరయిష్య.

యజ్జనందు ప్రథమపురుషైవచనమున "అచోర ఇద్భిత్" అని యుండగా "జీశ్రీద్రుప్రథ్యః కర్తృచజ్" అనుసూత్రముచే (531) 'ద్భి' క చజ్ ఆదేశము.

‘అచోరీ ఇతి’ - “జౌచజ్యపదాయాహ్రస్వః” అనుసూత్రముచే (533) ఉపధకు (ఓకారమునకు) హ్రస్వము. (ఉకారము) - ‘అచుర్ ఇతి’, ‘చజీ’ అను సూత్రముచే (535) ద్విత్వము. ‘అచుర్ చుర్ ఇతి’, ‘హలాదిః శేషః’ (598) - ‘అచుర్ ఇతి’, ‘సన్వల్లమునిచజ్ పరేన గ్లోపే’ అనుసూత్రముచే (535) సన్వద్భావము లభించుటచే ‘దీర్ఘోల ఘో’ అనుసూత్రముచే (537) అభ్యాస ఉకారమునకు దీర్ఘము - ‘అచూచుర్ ఇతి’ “జేరనిటి” అనుసూత్రముచే (532) ‘జీ’కి లోపము ‘అచూచురత్’ అను రూపము సిద్ధించును. అత్యనేపదమున ‘అచూచురత’ ఇత్యాదిరూపములగును.

ఈవిధముగ జేజంతిభాతువుల కన్నిటికి లుజ్జనందు చజ్ వచ్చి సన్వద్భావము లభించుటచే అభ్యాసదీర్ఘము గాని, అభ్యాసమునందు హ్రస్వఅకారమున్నచో దానికి ఇత్యదీర్ఘములు గాని (సూ. 536; 537) వచ్చుచుండును.

లృజ్:- అచోరయిష్యత్; అచోరయిష్యత.

కథ వాక్యప్రబంధే. 2. అల్లోపః.

‘కథ’భాతువునకు (కథ) చెప్పట అని యర్థము. దానికి జీచ్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప చివర నున్న అకారమునకు ‘అతోలోపః’ అనుసూత్రముచే (472) లోపము. “సన్వల్లముని చజ్ పరేన గ్లోపే” అను సూత్రమున (535) ‘అస గ్లోపే’ అనినిషేధించుటచే సన్వద్భావము, అకారమునకు ఇత్యము, దీర్ఘము రాకుండుట దాని (అగ్లోపమునకు) ప్రయోజనము.

లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున “కథ్ ఇతి” అని యుండగా జీచ్ జీత్తుగాన ఉపధావృద్ధి (సూ. 457) రావలసి యుండ.

699 అచః పరస్మిన్ పూర్వవిధౌ. 1.1.57

పరనిమిత్తోఽజాదేశః స్థానివత్ స్యాత్; స్థానిభూతాదచః పూర్వ త్యేన దృష్టస్య విధౌ కర్తవ్యే. ఇతి స్థానివత్త్వాత్ న ఉపధావృద్ధిః - కథయతి. అగ్లోపిత్వాత్ దీర్ఘసన్వద్భావౌ న - అచకథత్.

‘స్థానివదేశోఽనన్విధౌ’ నుండి ‘స్థానివత్’ ‘అదేశః’ అనువర్తించును. పరనిమిత్తక మగు (పరమగు దానిని నిమిత్తముగ చేసికొని వచ్చిన) అజాదేశము (అచ స్థానమునందు వచ్చిన ఆదేశము) స్థానియగు అచ్యుకంఠె పూర్వమగుదానికి కార్యము చేయవలసి యున్నపుడు, స్థానివంటి దగును.

ఇవట 'కథణీచ్' అనునపుడు 'కథ రోని చివరి అకారమునకు 'ణీచ్'ను నిమిత్తముగ చేసికొని రోపము వచ్చినది గాన ఇది (అకారరోపము) పరనిమిత్తక మైనది. ఇప్పుడు ఈ అకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకారమునకు (కకారముపై అకారము) వృద్ధిరూపకార్యము చేయనున్నాము. అందుచే ఈ సూత్రముచే అకారరోపమునకు స్థానివద్భావము వచ్చును. అనగా అకారము రోపించినను అకార మచట ఉన్నట్లే భావింపబడును. అందుచే కకారముపై నున్న అకారము ఉపధ కాదు గాన దానికి వృద్ధి రాదు. 'కథ్ ఇ అ తి' అని యుండగా గుణాయాదేశములచే 'కథయతి' అను రూప మగును.

ఐజ్జనందుపై నచూపిన విధముగ నన్వద్భావేత్వదీర్ఘాదులు రాకుండుటచే చజ్, ద్విత్వ, అభ్యాసకార్య, చుత్వాదులు మాత్రము వచ్చి 'అచకథత్; అచకథత' ఇత్యాదిరూపములగును.

గణ సంఖ్యానే. ౩. గణయతి. ఇతిచురాదయః.

గణాతువునకు లెక్కించుట అని యర్థము. సేటీ. ఉభయపది. దానికి గూడ 'ణీచ్'చేసిన పిమ్మట అల్లోపాదులు వచ్చి కథధాతువునకు వలె రూపములు సిద్ధించును. ఐజ్జనందు కథధాతువునకు వలెనే నన్వద్భావాదులు లేకుండుటచే "అజగణత్; అజగణత" ఇత్యాదిరూపములు మాత్రమే రావలసి యుండ.

700. ఈ చ గణః 7.3.97

గణయతేరభ్యాసస్య ఈత్ స్యాత్ చజ్పరే ణా; చాదత్. అజీగణత్- అజగణత్.

'సన్వల్లముని చజ్పరేనగ్లోపే' "అత్రరోపాభ్యాసస్య" నుండి 'చజ్ పరే' 'ణా' 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. 'చ' అనుటచే "అత్సృద్భాత్వర ప్రథమదస్త్యాన్నశామ్" అను పూర్వసూత్రమునుండి 'అత్' అనునది కూడ అనుకర్షింపబడును. చజ్పరక మగు ణి పర మగునపుడు గణాతువు అభ్యాసమునకు ఈకారము వచ్చును. 'చ' అనుటచే హ్రస్వాకారము కూడ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఈకారము చేసిన పక్షమున "అజీగణత్, అజీగణత" ఇత్యాదిరూపములును, అకారమునకు అకారమేచేసిన పక్షమున 'అజగణత్; అజగణత' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

చురాదిగణము సమాప్తము.

అథ శ్వాంతప్రక్రియా

701. స్వతంత్రః కర్త 1.4.54

క్రియాయాం స్వాతంత్ర్యేణ వివక్షితోఽర్థః కర్త స్యాత్.

ఈసూత్రము 'కారకే' అను అధికారమునందు చెప్పబడినది. అందుచే 'స్వతంత్రః' అనుదానికి 'క్రియావిష్పత్తియందు స్వతంత్రమైన' అని యర్థము సిద్ధించినది. క్రియావిష్పత్తియందు స్వతంత్రముగ నున్నట్లు వివక్షిత మగు అర్థమునకు కర్త యని పేరు.

'రామః గచ్ఛతి' ఇత్యాదిస్థలములందు రామునకు గమనక్రియయందు స్వతంత్రత్వ మున్నను "స్థాలీ పచతి" ఇత్యాద్యుదాహరణములందు అచేతనము లగు స్థాల్యాదులకు స్వాతంత్ర్య ముండదు గాన 'స్వతంత్రః' అనుదానికి 'స్వాతంత్ర్యేణ వివక్షితః' అను అర్థము చెప్పబడినది. "వివక్షితః కారకాణి భవన్తి" (కారకములు వివక్షితములు చే వచ్చుచుండును) అను భాష్యకారవచనము ననుసరించి అచేతనము లగు స్థాల్యాదులను కూడ పచనాదిక్రియా స్వతంత్రములుగ వివక్షించుటచే వాటికి కర్తృత్వము లభించును. స్వాతంత్ర్య మనగా ధాత్వర్థ మగు వ్యాపారమునకు ఆశ్రయముగ నుండుట యని ఇచట అర్థము. స్వాతంత్ర్య మనగా ప్రాధాన్యమని యర్థ మని భాష్యకారులు చెప్పియున్నారు. కావున ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయ మగుటచే ప్రధాన మగుదానికి కర్త యనిపేరు.

702. తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ. 1.4.55

కర్తుః ప్రయోజకః హేతుసంజ్ఞకః కర్తృసంజ్ఞకశ్చ స్యాత్.

అతనిని (కర్తను) ప్రేరేపించువానికి హేతు వనియు, కర్త యనియు కూడ పేర్లు.

'యజ్ఞదత్తః గచ్ఛతి' అనునపుడు గమనక్రియాస్వతంత్రుడు గాన-అనగా గమనక్రియాశ్రయభూతుడు గాన-యజ్ఞదుత్తునకు కర్త యనిపేరు. "దేవదత్తః యజ్ఞదత్తం గమయతి" (దేవదత్తుడు యజ్ఞదత్తుని పంపుచున్నాడు) అను నపుడు గమనకర్త యగు యజ్ఞదత్తుని దేవదత్తుడు వెళ్ళునట్లు చేయుచున్నాడు గాన అతనికి హేతు వనియు, కర్త యనియు కూడ పేర్లు. పైవాక్యమున యజ్ఞదత్తుడు ప్రయోజకకర్త. దేవదత్తుడు ప్రయోజకకర్త.

703 హేతుమతి చ. 3.1.26

ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదౌ వాచ్యే ధాతోర్ణిచ్ స్యాత్.
భవంతం ప్రేరయతి భావయతి.

“ధాతోరేకాదౌ హలాదేః క్రియాసమభిహారే యజ్” నుండి ‘ధాతోః’ “సత్యాపపాశవీణా” ఇత్యాదిసూత్రమునుండి ‘ణిచ్’, అనువర్తించును. ‘హేతుమత్’ అనగా ప్రయోజకుడు ఆధారముగా కలది అని అర్థము. అనుగా ప్రయోజక నిష్ఠ మగు ప్రేషణాదివ్యాపారము. ప్రయోజకుని వ్యాపార మగు ప్రేషణాదికము వాచ్య మగునపుడు ధాతువుకంటె ణిచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉదా:- ‘యజ్జదత్తః భవతి’-యజ్జదత్తుడు ఉంటున్నాడు లేక అగుచున్నాడు. ‘దేవదత్తః యజ్జదత్తం భావయతి’ దేవదత్తుడు యజ్జదత్తుని ఉండునట్లు. ప్రేరేపించుచున్నాడు, ఇచట ‘ఉండునట్లు ప్రేరేపించుట’ అను క్రియ దేవదత్తునియం దున్నది. ఈ క్రియను బోధించుటకై భూధాతువునకు ఈ సూత్రముచే ణిచ్ ప్రత్యయము చేర్చబడినది.

ఈ ప్రేరణార్థకణిచ్ ప్రత్యయము చేర్చిన ధాతువుల ప్రక్రియ స్వార్థజీ జంతము లగు చురారుల ప్రక్రియ వలె నుండును. ప్రేరణార్థ మొక్కటియే విశేషము. ఈ ప్రేరణార్థకణిజంతముల అర్థము “భవంతం ప్రేరయతి భావయతి; కుర్వంతం ప్రేరయతి కారయతి; పవంతం ప్రేరయతి పాచయతి; గచ్ఛంతం ప్రేరయతి గమయతి” ఇత్యాదివిధమున చెప్పబడును. ఫలము కర్తృగామి యగుచో ఆత్మనేపదము, పరగామి యగుచో పరస్మైవదము వచ్చును.

భావయతి:- ‘భవంతం ప్రేరయతి’ అనునర్థమున “హేతుమతి చ” అను సూత్రముచే (703) భూధాతువునకు ణిచ్ ప్రత్యయము. ‘భూఇ’ అని యుండగా వృద్ధి (సూ. 182) ఆవాదేశము-‘భూవి’ అని యుండగా దానికి ధాతుసంజ్ఞ యున్నది గాన (సూ. 470) తివ్శబాలు, గుణాయాదేశములుచేయగా ‘భావయతి’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరలకారముల ప్రక్రియ కూడ ఈ విధము గనే యుండును.

704. ఓ ష ఘోజ్యపరే 7.4.80

సని వరే యదజ్గం; తదవయవాభ్యాసోక్త్యాన్య ఇత్ స్యాత్ పవర్గ యజ్జకారేష్వవర్గ పరేషు పరతః. అబీభవత్.

ఓం, పుయజ్ఞ, అవరే. 'అజ్ఞస్య' అధికారము 'సన్వత్' "అత్ర లోపోభ్యా సన్వ" 'భృజామితీ' అనుసూత్రములనుండి 'సని' 'అభ్యాసన్వ' 'ఇత్' అనువర్తించును. సన్ పరముగా గల అభ్యాసకు అవయవ మగు ఉకారమునకు, అవర్ణ పరకము లగు పవర్గ, యణ్, జకారములు పర మగునపుడు ఇకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

అబీభవత్:- లుజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'లి'కి చజ్ ఆదేశము (సూ. 331) చేసిన పిమ్మట 'భూ ఇ అత్' అని యుండగా "జీచ్యవఆదేశో న భవతి ద్విత్వే కర్తవ్యే" (ద్విత్వము చేయవలసి యున్నపుడు, జీచ్ పరముగా నుండగా అజాదేశము రాదు) అను పరిభాష ననుసరించి ముందుగ ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము, భకారమునకు జత్వముచే (సూ. 401) బకారము చేయగా "అబుభూ ఇ అత్" అని యుండును. ఇప్పుడు ఉకారమునకు వృద్ధి అవాదేశములు వచ్చి 'అబుభావ్ ఇ అత్' అని యుండగా 'జా' చజ్యపథాయా హ్రస్వః అను సూత్రముచే (533) ఆకారమునకు హ్రస్వము. - "అబుభావ్ ఇ అత్", ఇప్పుడు "సన్వల్లమునిచజ్ పరేన గ్లోపే" అను సూత్రముచే (535) సన్వద్భావము వచ్చును. గాన ప్రకారసూత్రముచే ఉకారమునకు ఇకారము. దానికి "దిర్ఘో లఘోః" అనుసూత్రముచే (537) దీర్ఘము. - "అబీభవత్" అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రాగతినివృత్తై.

705. అల్లి-ప్రీ-ప్లీ-రీక్నూయీ-క్నూయ్యతాంపుజ్ జా. 7.3, 36.

స్థాపయతి.

స్థాధాతువునకు గమనమునుండి నివర్తించుట-అనగా ఆగిపోవుట-అని యర్థము. ఇది పోవదేశధాతువు. భావదులలోనిది. పరస్మైపది. షకారమునకునకారము (సూ. 255). షకారము పోవుటతో తన్నిమిత్రక మగు ఠకారము కూడ పోయి ఠకారము నిలచును. సార్వధాతురలకారములందు "పాఘ్రాధ్మా"-ఇత్యాది సూత్రముచే (440) 'తిష్ఠ' ఆదేశము వచ్చి 'తిష్ఠతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇది జీజంత మగుననపుడు ఈ సూత్రముచే వికేశకార్యము విధింపబడుచున్నది.

ఋ, ధ్రీ, వ్రీ, రీ, కూయీ, క్నూయీ ధాతువులకును, ఆకారాంతధాతువులకును జీచ్ పర మగునపుడు 'పుక్' అను అగమము వచ్చును.

‘పుక్’ అగమమునందలి ఉకారతకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. కిత్ గాన అంతావయవముగ వచ్చును.

స్థాపయతి:- స్థానాతువు ఆకారాంతము గాన ఈ సూత్రముచే షగాగమము చేయగా ‘స్థాప్ ఇ (జీవ్)-‘స్థాపి’-అని యుండగా ‘తివ్’ ‘శవ్’ గుణాయాదేశములు. ‘స్థాపయతి’ అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర లకారములందు కూడ ఈ విధము గనే పుగాగమము వచ్చి రూపములు సిద్ధించును.

706. తివ్రతేరిత్. 7.4.5

ఉపధాయాః ఇదాదేశః స్యాచ్ఛబ్దోపరే తౌ. అతిష్ఠిపత్.

‘తౌ’ చజ్యవధాయా హ్రస్వః’ నుండి ‘తౌ’ ‘చజి’, ‘ఉపధాయాః’ అనువర్తించును. ‘చజి’ పర మగు జీచ్ పర మగు నశ్చడు ఉపధకు హ్రస్వ మగు ఇకారము ఆదేశముగ వచ్చును. అతిష్ఠిపత్:- బుజ్ ప్రథమపురుషైః వచనమున “జీశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరివజ్” అను సూత్రముచే (531) ‘చ్చి’కి ‘చజి’ చేసిన పిమ్మట ‘అస్థాప్ ఇ అత్’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఇకారాదేశము-‘అస్థిప్ ఇ అత్’, ‘స్థిప్’ అనుదానికి ద్విత్వము. ‘శర్పార్యః ఖయః’ అను సూత్రముచే (657) అభ్యాస సకారమునకు లోపము-‘అథిస్థిప్ ఇ అత్’, ‘అభ్యాసే చర్ప’ అను సూత్రముచే (491) ఉకారమునకు చర్త్యము (తకారము)-“అతిష్ఠిప్ ఇ అత్”-‘జేరనిటి’ అను సూత్రముచే (532) జీచ్ కు లోపము. సకారమునకు షత్వము, (సూ. 156) ష్టత్వము- ‘అతిష్ఠిపత్’.

ఘటచేష్టాయామ్.

707. మితాం హ్రస్వః 6.4.92

ఘటాదీనాం జ్ఞపాదీనాం చ హ్రస్వః. ఘటయతి. జ్ఞప జ్ఞానే జ్ఞాపనేచ. జ్ఞపయతి. అజ్ఞిజ్ఞపత్.

ఇతి ణ్యంతప్రక్రియా.

ఘట ధాతువునకు చేష్ట చేయుట అని అర్థము. అర్థనేపది. ‘ఘటాదయో మితః’ అను గణసూత్రముచే దానికి మిత్సంజ్ఞ.

‘ఉపధాయా గోహః’ నుండి ‘ఉపధాయాః; ‘వోషి’ తౌ’ నుండి ‘తౌ’ అనువర్తించును. ‘జీ’ పర మగు నశ్చడు మిత్తు లగు ధాతువుల ఉపధకు హ్రస్వము వచ్చును.

ఘటాదులకును జ్ఞపాదులకును మిశ్రంజ్ఞ యుండుటచే వృత్తియందు 'ఘటాదీనాంజ్ఞపాదీనాంచ' అనిస్పష్టికరింపబడినది.

ఘటయతి:- ఘటధాతువునకు జీచ్ ఉపధావృద్ధులు చేసిన పిమ్మట 'ఘటి' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు హ్రస్వము-ఘటి, ఇపుడు తివ్శబాదులు- 'ఘటయతి' అనురూపము సిద్ధించును. లుజ్:- అజీఘటత్.

జ్ఞపధాతువునకు తెలిసికొనుట, తెలుపుట అని అర్థములు. పై సూత్రముచే ఉపధాహ్రస్వము వచ్చి 'జ్ఞపయతి' ఇత్యాదిరూపములగును. అజ్ఞిజ్ఞపత్:- లుజ్ ప్రథమపురుషైవచనమున 'అజ్ఞిజ్ఞ ఇ అత్' అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు- 'అజ్ఞిజ్ఞ పి అత్' సన్పద్యవము. 'సన్యతః' అనుసూత్రముచే (536) అభ్యాసఅకారమునకు ఇకారము. జీచ్ కు 'బో'పము- 'అజ్ఞిజ్ఞపత్' అనురూపము సిద్ధించును. ఇచట ఇకారము సంయోగవరకమగుటచేగురువుగాన 'ద్విత్యోలమోః' అను సూత్రముచే (537) దీర్ఘము రాలేదు.

శాస్త్రప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ సన్నస్తప్రక్రియా

708. ధాతోకర్మణఃసమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాంవా 3.1.7

ఇషికర్మణ ఇషితైకకర్తృకాద్ధాతోః సన్ ప్రత్యయోవా స్యాదిచ్ఛాయామ్. పఠ వ్యక్తాయాం వాచి.

'గుప్తివీకిద్భ్యః సన్' నుండి 'సన్' అనువర్తించును. సూత్రమునందు 'ఇచ్ఛాయామ్' అను పదమున్నది గాన 'కర్మణః' అనగా 'ఇచ్ఛాకర్మణః' అనియు, "సమానకర్తృకాత్" అనగా 'ఇచ్ఛాసమానకర్తృకాత్' అనియు అర్థము. ఇచ్ఛాకర్మత్వము, ఇచ్ఛాసమానకర్తృకత్వము, అనునవి ధాత్వర్థమగు వ్యాపారమునకు సంభవించును కాని ధాతువునకు సంభవింపవు. అందుచే "ఇచ్ఛాకర్మ భూతమును, ఇచ్ఛాసమానకర్తృకమును అగు ధాతువునకు" అనగా 'ఇచ్ఛాకర్మ భూతమును, ఇచ్ఛాసమానకర్తృకమును అగు వ్యాపారమును బోధించు ధాతువునకు' అని అర్థము.

ఇష్టధాతువునకు కర్మము, ఇష్టధాతువుతో సమానకర్తృకమును అగు ధాతువుకంటె ఇచ్ఛార్థమున 'సన్' ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

'ఇష్ట ధాతువుతో సమానకర్తృకము' అనగా ఇష్టధాతువునకు ఏది కర్తయో అదియే సన్ ప్రత్యయము చేర్చవలసి యున్న ధాతువునకు కూడ కర్తయై యుండ వలె నని అర్థము. పఠధాతునకు స్పష్టముగ చెప్పుట - పఠకుట అని యర్థము. ఇది భాషిగణములోనిది. సేత్. పరస్మైపది. దానికి 'పఠితుం ఇచ్ఛతి' అను నర్థమున, పఠనము ఇచ్ఛలో కర్మ కావునను, చదువు వాడును చదువవలె నని ఇచ్ఛయించువాడును ఒక్కడే యగుటచే సమానకర్తృకత్వ ముండుటచేతను ఈ సూత్రముచే వికల్పముగ సన్ ప్రత్యయము(న్)చేర్చబడినది—'పఠన్' - 'సన్'వలద్యార్థధాతుకము గాన ఇదాగమము—'పఠ్ ఇన్' అని యుండగా:-

709. సన్యజోః 6.1.9

సన్నస్తస్య యజస్తస్య చ ప్రథమస్యైకాచో ద్వైస్తః, అజాదేస్తు ద్వితీయస్య. సన్యతః- పఠితుం ఇచ్ఛతి- పిపఠిషతి. కర్మణః కిమ్- గమనేనేచ్ఛతి. సమానకర్తృకాత్ కిమ్. శిష్యాః పఠన్ద్వితీచ్ఛతి గురుః. వాగ్రహణాద్వాక్యమపి. లుజ్ సనోర్లున్.

"ఏకాచో ద్వై ప్రథమస్య" "అజాదేద్వితీయస్య" అను అధికారసూత్రములు ఆనువర్తించును. సన్నంతమును యజంతమును అగు ధాతువుయొక్క మొదటి ఏకాచ్చ-భాగమునకును, అజాదిధాతు వై నదో ద్వితీయ మగు ఏకాచ్చ-భాగమునకును ద్విత్వము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ద్విత్వము- 'పఠ్ పఠిన్'; "హలాదిః శేషః" (398) 'పిపఠిన్'. 'సన్యతః' అను సూత్రముచే (5:6) అభ్యాసఅకారమునకు ఇకారము—పిపఠిన్. సకారమునకు షత్వము—'పిపఠిష్-' అని యుండగా ఈ సన్నంత రూపమునకు "సనాచ్యవ్రాతాతపః" అను సూత్రముచే (470) ధాతుసంజ్ఞి యున్నది గాన తివ్ శబ్దము—'పిపఠిషతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'పూర్వవత్ సనః' అను సూత్రమును (745) అనుసరించి మూలధాతువు పరస్మైపది యైనదో దాని సన్నంతము పరస్మైపదియై యుండును. ఆత్మనేపది యైనదో ఆత్మనేపది యగును. మూలధాతువు సేట్కు మగుచో 'సన్'కు ఇదా

గమము వచ్చును. 'సన్' ఆర్థధాతుకము గాన యథావకాశముగ వెనుక నున్న ఇక్కులకు గుణముచేయుచుండవలెను. సన్నంతరూపము లన్నియు అనేకాచ్యములే యగును గాన వాటికంటె పరమగు 'తాస్' 'స్య' మొదలగు వాటికి ఇదా గమము తప్పక వచ్చును. సన్నంతములు ప్రత్యయంతములుగాన 'కాస్యనేకాచ ఆమ్యక్తవ్యః' అను వార్తికముచే (సూ-171) ఆమూదేశము వచ్చి, పిమ్మట కృ, భూ, అన్ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును (సూ-474).

లట్:- పిపరిషత్తి. లిట్:- పిపరిషాఞ్చకార-పిపరిషామ్భభూవ-పిపరిషామాస. లుట్:- పిపరిషీతా. లృట్:- పిపరిష్యతి లోట్:- పిపరిషతు. లజ్:- అపిపరిషత్. విదిలిజ్:- పిపరిషేత్. ఆశ్రిజ్:- పిపరిష్యాత్. లుజ్:- అపిపరిషీత్, లృజ్:- అపిపరిష్యత్.

'కర్మణః' అనుదానికి ఏమి ప్రయోజనము? ప్రత్యుదాహరణము - 'గమనేచ్యతి' వెళ్ళుటచేత ఇచ్చయించుచున్నాడు అని అర్థము. ఇచట గమనము ఇచ్చలో కరణము గాని కర్మ కాదు. అందుచే గమ ధాతువునకు సన్ రాదు. సమాసకర్తృకమననేల? ప్రత్యుదాహరణము- 'శిష్యాః పఠన్తు ఇతీచ్చతిగురుః' - శిష్యులు చదువవలె నని గురువు ఇచ్చయించుచున్నాడు. ఇచట ఇచ్చాకర్తృగురువు; పఠనకర్తలు శిష్యులు. ఇట్లు పఠ్ధాతువునకును ఇచ్ఛాతువునకును కర్తృలు వేర్వేరు గాన పఠ్ధాతువునకు సన్ ప్రత్యయము రాదు. ఈ సన్ ప్రత్యయము వైకల్పికముగాన సన్ ప్రత్యయమును చేర్చుటకు బదులు 'పఠితుం ఇచ్చతి' ఇత్యాదిస్వతంత్రవాక్యములను కూడ ప్రయోగింపవచ్చును.

'అత్తుంఇచ్చతి' అను నర్థమున అదధాతువుకంటె సన్ ప్రత్యయము చేర్చిన "పిదప అోస్" అని యుండగా 'లుజ్సన్' అను సూత్రముచే (561) 'అదో'కు- ఘస్ (ఘస్) ఆదేశము- 'ఘస్ స' అని యుండగా:-

710. సస్యార్థధాతుకే 7.4.49.

సస్య తః స్యాత్సాదావార్థధాతుకే. అత్తుమిచ్చతి-జిఘత్సతి. ఏకాచ ఇతి సేట్.

సః, ి, ఆర్థధాతుకే. 'ఉపసర్గాత్తః' నుండి 'తః' అనునర్థించును. 'సి' అనునది 'అర్థధాతుకే' అనుదానికి విశేషణము గాన "యేనవిధిస్తదాదావల్గ్ర

హణే” అనుపరిభాషననుసరించి ‘సకారాదౌ’ అని అర్థము. సకారాది యగు అర్థ ధాతుకము పర మగునపుడు సకారమునకు తకారాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు తకారము- ‘ఘత్స్’ అని యుండగా ద్విత్యాభ్యాసకార్యజ్ఞప్తమత్వాదులు- ‘జిఘత్స్’. తిదేశబాదులు- ‘జిఘత్సతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

‘ఘన్స్’ అని యున్నపుడు ‘ఏకావశివదేశేఽనుదాత్తాత్’ అను సూత్రముచే (440) నిషేధింపబడుటచే ఇదాగమము రాదు.

లటః:- జిఘత్సతి. లిటః:- జిఘత్సాఞ్చకార-జిఘత్సామ్భూవా-జిఘత్సామాన. టాటః:- జిఘత్సితా. లృటః:- జిఘత్సిష్యతి. లోటః:- జిఘత్సతు. లజ్ఞః:- అజిఘత్సత్. విధిలిజ్ఞః:- జిఘత్సేత్. ఆశీరిజ్ఞః:- జిఘత్స్యాత్. టాజ్ఞః:- అజిఘత్సీత్. లృజ్ఞః:- అజిఘత్సిష్యత్.

711. అజ్ఞానగమాం నని 6.4.16

అజ్ఞానాం, హస్తైః, అజ్ఞాదేశగమేశ్చ దీర్ఘో యులాదౌ నని.

‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. ‘నోపధాయాః’ నుండి ‘ఉపధాయాః’ అనువర్తించును. “ద్రలోపేపూర్వస్య” నుండి ‘దీర్ఘః’ అనువర్తించును. యులాది యగు సన్ పర మగునపుడు, అజ్ఞానధాతువులకును, హానధాతువులకును, అచక్ష (ఇణ్ మొదలగుధాతువులకు) ఆదేశముగ వచ్చిన ‘గమ్’ ధాతువునకును దీర్ఘము వచ్చును.

‘ఇచట అజ్ఞాదేశగమధాతువునే గ్రహింపవలెను’ అను భాష్యకార్యవచనముననుసరించి పై విధముగ చెప్పబడినది.

కృధాతువునకు ‘కర్తుం ఇచ్ఛతి’ అను సర్థమున సన్ ప్రత్యయము— ‘కృన్’. ఇదాగమము నిషిద్ధమగుటచే (సూ-410) ఇచట యులాది సన్ పరముగ నున్నది. అందుచే ఋకారమునకు దీర్ఘము- ‘కృన్’ అని యుండగా గుణము (సూ-390) రావలసి యుండ:-

712 ఇకోఝల్ 1.2.9

ఇగస్తాత్ యులాదిః సన్ కిత్ స్యాత్. ఋత ఇద్ధతోః- కర్తుంచ్ఛతి చిక్రీర్షతి.

‘రుదవిదముషగ్రహిన్వపిప్రచ్ఛఃసంశ్చ’ ‘అసంయోగాల్లిట్ కిత్’ నుండి ‘సన్’ ‘కిత్’ అనువర్తించును. ఇగ న్తముకంటె పర మగు యలాది యగు సన్. కిత్ అగును. ఈ సూత్రముచే సన్ కు కిత్ త్వము వచ్చినది గాన గుణనిషేధము (సూ-495). ‘ఋత ఇద్ధాతోః’ అను సూత్రముచే (సూ-663) ఋకారమునకు (రేఫపరక) ఇకారము- ‘కిర్’ ‘హలిచ’ అను సూత్రముచే (616) ఇకారము నకు దీర్ఘము - ‘కిర్’ ద్విత్వాభ్యాసకార్యవత్త్వములు- చిక్రిష్. తివ్శబాదులచే ‘చిక్రిష్ఠి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లట్:- చిక్రిష్ఠి. లిట్:- చిక్రిష్ఠాఞ్చికార-చిక్రిష్ఠామ్భూవ-చిక్రిష్ఠామాస. టిట్:- చిక్రిష్ఠి. లృట్:- చిక్రిష్ఠిష్యతి. రోట్:- చిక్రిష్ఠతు. లజ్:- అచిక్రిష్ఠత్. విధిలిజ్:- చిక్రిష్ఠేత్. ఆశ్రిజ్:- చిక్రిష్ఠ్యాత్. లజ్:- అచిక్రిష్ఠేత్. లృజ్:- అచిక్రిష్ఠిష్యత్.

భూధాతువునకు ‘భవితు ఇచ్ఛతి’ అను అర్థమున సన్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ‘భూన్’ అని యుండగా భూధాతువు సేట్యము గాన సన్ కు ఇడాగమము రావలసి యుండగా-

713 సనిగ్రహగుహోశ్చ 7.2.12

గ్రహేః, గుహేః, ఉగన్తాచ్చ సన ఇట్ న స్యాత్. బుభూషతి. ఇతి సన్నస్తాః.

‘నేడ్వశిక్పతి’ నుండి ‘న’ ‘ఇట్’ అనువర్తించును. ‘చ’ అనుటచే ‘శ్రుక్వశిక్పి’ నుండి ‘ఉక’ అనుకర్షింపబడును. గ్రహగుహాధాతువులకంటెను, ఉగన్తాధాతువులకంటెను పర మగు సన్ కు ఇడాగమము రాదు.

ఈ సూత్రముచే నిషిద్ధము గాన ఉగన్త మగు భూధాతువుకంటె పర మగుటచే ‘సన్’ కు ఇడాగమము రాదు. ‘ఇకో యల్’ అను సూత్రముచే (712) సన్ కిత్తు గాన గుణము కూడ రాదు. ద్విత్వాభ్యాసకార్యవత్త్వాదులచే ‘బుభూషతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును.

లట్:- బుభూషతి. లిట్:- బుభూషాఞ్చికార-బుభూషామ్భూవ-బుభూషామాస. టిట్:- బుభూషి. లృట్:- బుభూషిష్యతి. రోట్:- బుభూషతు. లజ్:- అబుభూషత్. విధిలిజ్:- బుభూషేత్. ఆశ్రిజ్:- బుభూష్యాత్. లజ్:- అబుభూషిత్. లృజ్:- అబుభూషిష్యత్.

సన్నప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ యజుస్తప్రక్రియా

714. ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యజ్ఞో 3.1.22

పౌనఃపున్యే భృశార్థే చ ద్యోత్యే ధాతోరేకాచో హలాదేర్యజ్ఞో స్యాత్.

క్రియాసమభిహార మనగా 'మాటిమాటికి' అని గాని "చాలిఎక్కువగా" అని గాని అర్థము. ఈయర్థములను సూచింపవలసి యున్నపుడు హలాదియ, ఏకాచ్చమును అగు ధాతువునకు 'యజ్' ప్రత్యయము చేర్చబడును.

'ఏకాచఃహలాదేః' అనుటచే అనేకాచ్చమును అజ్ఞాదియు నగు ధాతువునకు యజ్ రాదు. 'యజ్' లోని జకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన యజుస్తధాతువులు ఆత్మనేపదులుగనే యుండును. యజ్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ఈయజుస్తములకు ధాతుసంజ్ఞ యుండునుగాన (సూ. 470) తజ్ శబ్దములువచ్చును. ఇవి ప్రత్యయాంతములు గాన లిట్లునందు "కాస్య నేకాచఆమ్వక్తవ్యః" (సూ. 471) అనువార్తికముచే ఆమ్ ప్రత్యయము వచ్చిపిమ్మట కృభ్యన్ ధాతువులు అను ప్రయోగింపబడును. యజుస్తధాతువులు అనేకాచ్చములుగాన అవి సేట్రములగుటచే 'తాస్' 'స్య' మొదలగువాటికి ఇడాగమము వచ్చును.

715. గుణో యజ్జ్ లుకోః. 7.4.82

అభ్యాసస్య గుణో యజ్జ్ లుకి చ పరతః. జీదంత్యై దాత్మనేపదమ్. పునఃపునరతిశయేన వా భవతిబోభాయాతే. బోభాయాచ్చక్రే. అబోభాయష్ట.

'అత్రతోపోభ్యాసస్య' నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. యజ్జ్ కాని, యజ్జ్ లుకో' గాని పర మగునపుడు అభ్యాసకు (ఇగంతాభ్యాసకు) గుణము వచ్చును.

'పునఃపునః అతిశయేన వా భవతి' అను అర్థమున, ఏకాచ్చ మగు హలాదిధాతు వగుటచే భూధాతువునకు యజ్ ప్రత్యయము- 'భూయ'- 'సన్యజోః' అను సూత్రముచే (718) ద్విత్వము- 'భూభూయ', 'గుణో యజ్జ్ లుకోః' అను సూత్రముచే (715) అభ్యాసఊకారమునకు గుణము- 'భోభూయ', "అభ్యాసేచర్చ" అను సూత్ర

ముచే (401) అభ్యాసభకారమునకు జ శ్చము-‘బోభూయ’అని యుండగా ‘త’ శబ్దాదులు. యకారముపై నున్న అకారమునకును, శప్ లోని అకారమునకును ‘అతో గుణే’అను సూత్రము (274) చే పరరూపము- ‘బోభూయతే’ అను రూపము సిద్ధించును.

లట్ బోభూయతే.లిట్ - బోభూయాశ్చక్రి-బోభూయామ్బుభూవ- బోభూయామాస. లట్ - బోభూయితా. ల్మట్ - బోభూయిష్యతే. లోట్ - బోభూయతామ్. లజ్ - అబోభూయత. విదిలిజ్ - బోభూయేత. ఆశ్రిగ్జిజ్ - బోభూయిషీష్ట. లజ్ - అబోభూయిష్ట. ల్మజ్ - అబోభూయిష్యత.

716. నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ. 31.23

గత్యర్థాత్ కౌటిల్యేవపయజ్ స్యాత్;న తు క్రియాసమభిహారే. ‘నిత్యం’అనుపదమునకు ‘ఏవ’ అని యర్థము. “ధాతోరేకాచోహలాదేః క్రియాసమభిహారేయజ్”నుండి ‘యజ్’అనువర్తించును. గత్యర్థకధాతువునకు కౌటిల్యార్థమునందు మాత్రమే యజ్ వచ్చును; క్రియాసమభిహారార్థమునందు రాదు.

వ్రజధాతువు గత్యర్థకము. దానికి పై సూత్రము ననుసరించి ‘కుటిలం వ్రజతి’-వంకరగానడచుచున్నాడు-అను నర్థమునందు మాత్రమే-యజ్ వచ్చును. ‘వ్రజ్’అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు-“వవ్రజ్”అని యుండగా-

717. దీర్ఘోఽకీతః 7.4 83

అకితోఽభ్యాసస్య దీర్ఘో యజీ యజీలుకి చ.కుటిలం వ్రజతి వావ్రజ్యతే.

‘అత్రలోభోభ్యాసస్య’నుండి ‘అభ్యాసస్య’, “గుణోయజ్ లుకోః” నుండి-‘యజ్ లుకోః’,అనువర్తించును. యజ్ కాని,యజ్ లుక్ కాని పర మగు పుడు కిత్తు కాని అభ్యాసమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అభ్యాసవకారముపై నున్న అకారమునకు దీర్ఘము- ‘వావ్రజ్’అని యుండగా తజ్ శబ్దాలచే ‘వావ్రజ్యతే’ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ‘వావ్రజ్యతే’అనగా వంకరగా నడచుచున్నాడు అని యర్థము. ‘మాటి మాటికి’లేక ‘ఎక్కువగా’నడచుచున్నాడు’అను నర్థము కాదు.

లిట్టు నందు ఆమప్రత్యయము చేర్చిన పిదప “వావ్రజ్ మ్ అమ్”అని యుండగా-

718. యస్య హలః 6.4.49

యన్యేతి సంఘాతగ్రహణమ్. హలః పరస్య యశజ్జస్య లోప ఆర్థధాతుకే, 'అదేః పరస్య', 'అతో లోపః' - వాప్రజాఞ్చక్రే. వాప్రజితా.

'ఆర్థధాతుకే' అని అధికారము. 'అతో లోపః' నుండి 'లోపః' అనువర్తిం చును. 'యస్య' అనగా అకారసహిత మగు యకారమునకు - యకారఅకారసంఘా తమునకు - అని అర్థము. ఆర్థధాతుకము పర మగునపుడు హల్లుకంటె పరమైన 'య' అనుదానికి లోపము వచ్చును.

ఇవట ఆర్థధాతుక మగు 'అమ్' పరముగ నుండుటచే, 'అదేః పరస్య' (72) అనుపరిభాష ననుసరించి ఈ లోపము 'య' అనుదానిలో అదిమవర్జ మగు 'య' కారమునకు వచ్చును - 'వాప్రజ్ ఆఅమ్'. 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) అకారమునకు లోపము. పిమ్మట కృధాత్వాదులు అనుప్రయుక్తములై 'వాప్ర జాఞ్చక్రే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఇవట అకారవిశిష్ట మగు యకారమును గ్రహించినను "అదేః పరస్య" అనుపరిభాషననుసరించి, ఒక్క - యకారమునకుమాత్రమే ఈసూత్రముచే లోపము వచ్చుచున్నది. అట్టిదో 'య' సంఘాతమును గ్రహించుటలో ప్రయోజనమేమి అను ప్రశ్న ఉదయించవచ్చును. 'ఈర్ష్యితా'. ఇత్యాదులలో ఈసూత్రముచే యకారము నకు లోపము రాకుండుటకై 'య' సంఘాతము గ్రహింపబడినది. ఇవట 'యి' ఉన్నది గాని 'య' లేదు గాన అందలి యకారమునకు లోపము రాలేదు.

వాప్రజితా:- టచ్ నందు ఆర్థధాతుక మగు 'తాన్' పర మైనపుడు వెను కటి వలెనే యకారఅకారములకు లోపము వచ్చినది. లృట్:- వాప్రజిష్యశ్చే. లోట్- వాప్రజ్యతామ్. లజ్- అవాప్రజ్యత, విధిలిజ్- వాప్రజ్యేత్. అశ్రిజ్- వాప్రజిషీష్ట. టజ్- అవాప్రజిష్ట. లృజ్- అవాప్రజిష్యత.

719. లీగృదుపధస్య చ. 7.4.90

ఋదుపధస్య ధాతోరభ్యాసస్య 'రీక్' అగమో యజి. యజ్ టికి చ. వరీవృత్యతే, వరీవృతాఞ్చక్రే, వరీవృతితా.

'అభ్యాసస్య' అధికారము. 'గుణోయజ్ టికి' నుండి 'యజ్ టికి' అను వర్తింపును. యజ్ కాని యజ్ టికి కాని పర మగునపుడు ఋకారోపధ మగు ాతువు అభ్యాసకు 'రీక్' అను అగమము వచ్చును.

‘వృత్’ ధాతువునకు “పునః పునః భూయో వా వర్తతే” అను నర్థమున యజ్-‘వృత్ య’ ద్విత్యము-“వృత్ వృత్ య”, ‘ఉర్’ అనుసూత్రముచే (475) ఋకారస్థానమున (రేఫవరక) ఆకారము-‘వర్ వృత్ య’, ఈ సూత్రముచే అభ్యాసకు రీగాదేశము. ఇది కిత్తు గాన త్త్యంతావయవముగ (రేఫస్థానమున) వచ్చును. పిమ్మట తజ్ శబ్దములచే “వరీవృత్తతే” ఇత్యాదిరూపము లగును.

వరీవృత్తాచ్చక్రే:- యజుర్వేదముగ ‘వరీవృత్త’ ధాతువునకు లిట్లునందు ఆమ్ అదేశము. ఆమ్ అర్థధాతుకము గాన అది పరముగ నున్నపుడు ‘యన్య హాలః’ అనుసూత్రముచే (718) యకారమునకు, ‘అతో’ లోపః, అనుసూత్రముచే (472) ఆకారమునకు లోపము. పిమ్మట లిడ స్తకృతాతువు అనుప్రయుక్తమై ‘వరీవృత్తాచ్చక్రే’ అను రూపము సిద్ధించినది. వరీవృత్తితా- అర్థధాతుకముగ ‘తాన్’ పరముగనున్నపుడు వెనుకటివలెయకార ఆకారములకు లోపము. లృట్- వరీవృత్తిష్యతే లోట్ - వరీవృత్త్యతామ్. లజ్ - అవరీవృత్త్యత. విధిలిజ్- వరీవృత్త్యేత. ఆశ్రిజ్- వరీవృత్తిషీష్ట, లుజ్- అవరీవృత్తిష్ట, లృజ్- అవరీ వృత్తిష్టత.

720. శ్చబ్దాదిషు చ. 8.4.39

ఐత్వం న.నరీన్మత్యతే జరీగృహ్యతే. ఇతియజుర్వేదము.

“రషాభ్యాం నోణః సమానపదే” “నభాభూపూకమిగమిప్యాయావేపామ్” నుండి ‘ణః’ ‘న’ అనువర్తించును. శ్చబ్దాదిగణమున పరిరము లగు శబ్దములందు ఐత్వమురాదు.

నరీన్మత్యతే:- ‘పునఃపునః భృశం వా నృత్తతే’ అను నర్థమున యజ్ వచ్చి ‘నరీన్మత్యతే’ అను రూపము సిద్ధించును. దీని ప్రక్రియ యంతయు యజుర్వేదాతుప్రక్రియ వలె నుండును. ఇందలి రెండవసకారమునకు రావల సేయున్నఐత్వము (సూ. 138) పై సూత్రముచే విషేధింపబడినది.

‘పునః పునః అతిశయేన వా గృహ్యతే’ అను అర్థమున గ్రహధాతువునకు యజ్, ద్విత్యాభ్యాసకార్యాదులచేవృత్వృత్ ధాతువులందువలె “జరీగృహ్యతే” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. గ్రహధాతువునకు “గ్రహణ్యా”- ఇత్యాదిసూత్ర ముచే (637) సంప్రసారణము వచ్చుటచే (గృహ్) ఋకారోపధమైనది.

యజుర్వేదము సమాప్తము.

అథ యజ్ఞోలుగస్తప్రక్రియా

721. యజ్ఞోలుచి చ 2.4.74

యజ్ఞోలుచి ప్రత్యయే యక్ స్యాత్; చకారాత్తం వినాఽపిక్వచిత్. అనై మి త్రికోఽయం అస్తరజ్జత్వాదాద్ భవతి. తతః ప్రత్యయలక్షణేన యజస్తత్వాద్విత్వమ్; అభ్యాసకార్యమ్. ధాతుత్వాల్ల ధాదయః. శేషాత్తర్తరీతి పరస్మైపదమ్. చర్కరీతఞ్చ - ఇతి అదాద్ పాఠాత్ శబ్దో యక్.

‘ఙ్యక్షత్రియార్షఞ్తో’ యూనియగణేఞ్తో’నుండి ‘యక్’ అనువర్తించును. ‘అచి’ అనుదానికి ‘యజ్ఞ’ సాహచర్య ముండుటచే అజాదిప్రత్యయ మని యర్థము. అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘యజ్ఞ’కు యక్ వచ్చును. ‘చ’ అనుటచే కొన్ని స్థలములందు, అజాదిప్రత్యయము పరము కాకున్నను యక్ వచ్చును.

‘బహులం ఛన్దసి’ నుండి ‘బహులం’ అను పదమును చకారబలముచే అనుకర్షించి ఈ యజ్ఞోయక్ బహులముగా వచ్చు నని సిద్ధాంతకొముదిలో చెప్పబడినది. ఈ విధముగ, అజాదిప్రత్యయము పర మైనను కాకున్నను యజ్ఞోయక్ వచ్చునని తేలినది.

యజ్ఞోకు యక్ వచ్చుటకై నిమిత్త మేదియు లేదు గాన ఇది (యజ్ఞోయక్) అంతరంగము. అందుచే ఇది అన్ని కార్యములకంటెను ముందుగ ప్రవర్తించును. యజ్ఞో లోపించిన పిమ్మట ‘ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్’ అను పరిభాషచే (190) యజస్త మగును గాన ద్విత్యము అభ్యాసకార్యము వచ్చును. ఈ విధముగ భూధాతువునకు పునఃపునః అతిశయేన వా భవతి అను అర్థమున యజ్ఞో చేర్చిన పిదప ‘భూ య’ అని యుండగా పై సూత్రముచే ‘యజ్ఞో’కు లోపము. ప్రత్యయలక్షణముచే యజస్తముగాన, ద్విత్యాభ్యాసకార్యములు - ‘బూ భూ’ అని యుండగా ‘గుణో యజ్ఞోయక్తో’ అను సూత్రముచే (715) అభ్యాస గుణము - ‘బోభూ’ అని యుండగా ఇది ధాతునంజ్ఞకముగాన (సూ-470) లడాది లకారములు చేరును. ‘శేషాత్తర్తరీతి పరస్మైపదమ్’ అను సూత్రముచే (382) పరస్మైపదప్రత్యయములు మాత్రమే చేరును. అనగా యజ్ఞోయగస్తరూపము

ము పరస్పై పదమునందు మాత్రమే యుండును. అట్ ప్రథమపురుషైకమున 'తిప్' ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప శప్ ప్రత్యయము వచ్చును. అదాదిన 'చర్కరీతఞ్' అని పఠింపబడి యున్నది. యజ్జీయగ న్తమునకు రీత మని ప్రాచీనవైయాకరణనామధేయము. ఈ విధముగ యజ్జీయగ న్త అనాదిగణాంతిర్గతములని చెప్పుటచే శప్కు "అదిప్రభృతిభ్యఃశపః" సూత్రముచే (555) యక్. 'బోభూతి' అని యుండగా.

722. యజ్జీ వా 7.3.94

యజ్జీయగ న్తత్పరస్య హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్యేద్వా
1. (సిద్ధాంతకౌముదియందు యజ్జీయగ అని యున్నది).
పివోః- ఇతి గుణనిషేధో యజ్జీయకి భాషాయాం న.
రాతు తేతిక్తే' ఇతి ఛందసి నిపాతనాత్. బోభవీతి- బోభోతి,
-తః, అదభ్యస్తాత్. బోభవతి, బోభవాచ్చకార- బోభవామాన.
చిత్తా. బోభవిష్యతి. బోభవీతు-బోభోతు-బోభూతాత్, బోభూతామ్,
వతు, బోభూహి; బోభవాని, అబోభవీత్-అబోభోత్, అబోభూ
అబోభువుః; బోభూయాత్, బోభూయాతామ్, బోభూయుః.
యాత్, బోభూయాస్తామ్, బోభూయాసుః.

'ఉతో వృద్ధిర్లుక్ హలి' "నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే" "బ్రువ
"నుండి 'హలి' 'పితి' 'సార్వధాతుకే', 'ఈట్' అనువర్తించును. యజ్జీయ
ముకంటె పర మగు, హలాదియ, పిత్తును అగు సార్వధాతుకమునకు ఈడాగ
వికల్పముగ వచ్చును.

'ఈట్' టిత్తు గాన 'తిప్'కు ఆద్యవయవముగ వచ్చును 'బోభూ ఈతి'
ముండగా ఊకారమునకు గుణము (సూ. 390) పిమ్మట అవాదేశము చేయ
భవీతి' అను రూప మగును.

ఇవట 'భూసువోస్తిజి' అను గుణనిషేధ సూత్రము (442) ప్రవర్తించ
యున్నది. కాని లౌకికభాషలో యజ్జీయగ న్తరూపమునందు ఈ నిషేధము
ర్తించదు. ఏలయన "బోభూతు తేతిక్తే" అను సూత్రముచందస్సునందు
హిత మగు యజ్జీయగంతభూధాతురూప ముండు నని వివరించుచున్నది.
విజనిషేధము ప్రవర్తించిన యదలగుణ మెట్లైనను రాదు గాన మరల ఈ

లన్నియు పరస్మైపదమునందు మాత్రమే యుండును. లబ్ ప్రథమపురుషైక
వచనమున 'తివ్' ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప శవ్ ప్రత్యయము వచ్చును. అదాది
గణమున 'చర్కరీతశ్చ' అని పరిపఠితి యున్నది. యజ్ఞోదగస్తమునకు
చర్కరీత మని ప్రాచీనవైయాకరణముధేయము. ఈ విధముగ యజ్ఞోదగస్త
ములు అదాదిగణాంతిర్గతములని చెప్పుటచే శవకు "అదిప్రభృతిభ్యఃశపః"
అనుసూత్రముచే (555) లుక్. 'బోభూతి' అని యుండగా.

722. యజ్ఞో వా 7.3.94

యజ్ఞోదగస్తాత్పరస్య హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్యేద్య
స్యాత్. (సిద్ధాంతకాముదియందు యజస్తాత్ అని యున్నది).
'భూసువోః' ఇతి గుణనిషేధో యజ్ఞోలుకి భాషాయాం న.
'బోభూతు తేతిక్తే' ఇతి ఛన్దసి నిపాతనాత్. బోభవీతి- బోభోతి,
బోభూతః, అదభ్యస్తాత్. బోభువతి, బోభవాశ్చకార- బోభవామాన.
బోభవితా. బోభవిష్యతి. బోభవీతు-బోభోతు-బోభూతాత్, బోభూతామ్,
బోభువతు, బోభూహి; బోభవాని, అబోభవీత్-అబోభోత్, అబోభూ
తామ్, అబోభువుః; బోభూయాత్, బోభూయాతామ్, బోభూయుః.
బోభూయాత్, బోభూయాస్తామ్, బోభూయాసుః.

'ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి' "నభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే" "బ్రువ
ఈట్"నుండి 'హలి' 'పితి' 'సార్వధాతుకే', 'ఈట్'అనువర్తించును. యజ్ఞో
గస్తముకంటె పరమగు, హలాదియు, పిత్తును అగు సార్వధాతుకమునకు ఈడాగ
మము వికల్పముగ వచ్చును.

'ఈట్' టిత్తు గాన 'తివ్'కు ఆద్యవయవముగ వచ్చును 'బోభూ ఈతి'
అని యుండగా ఊకారమునకు గుణము (సూ. 390) పిమ్మట అవాదేశము చేయ
'బోభవీతి'అను రూప మగును.

ఇచట 'భూసువోస్తిజీ'అను గుణనిషేధ సూత్రము (442) ప్రవర్తింప
వలసి యున్నది. కాని లౌకికభాషలో యజ్ఞోదగస్తరూపమునందు ఈ నిషేధము
ప్రవర్తింపదు. ఏలయన "బోభూతు తేతిక్తే"అను సూత్రముచందస్సునందు
గుణరహిత మగు యజ్ఞోదగంతభూధాతురూప ముందు నని నివర్తించుచున్నది.
ఈ గుణనిషేధము ప్రవర్తించిన యడలగుణ మెట్లైనను రాదు గాన మరల ఈ

విధముగ నివతించ వలసిన పని లేదు. ఇట్లు నివతించుటచే గుణాభావము చందస్సునందే గాని లౌకికభాషలో నుండదని సూచించబడుచున్నది. అందుచే గుణము రావచ్చును.

ఈడాగమము రాని పక్షమున 'బో'బో'తి' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ హారాదిపితృర్వధాతుకము లగు 'పిప్' 'మిప్'లు పర మగునపుడు గూడ ఈడాగమవికల్పముచే "బో'భవీషి బో'భో'షి" 'బో'భవీమి-బో'భో'మి' అను రెండేసి రూపము లుండును.

బో'భూ'తః- 'తన్' అపితృర్వధాతుకము గాన దీనికి జీర్వద్భావ ముండుటచే (సూ. 503) గుణము రాదు. భస్, భ, వన్, మన్లందు గూడ ఈ విధముగనే గుణరహితరూపము లుండును. బో'భు'వతి:- ప్రథమపురుషబహువచనమున. 'బో'భూ యి' అని యుండగా యుకారమునకు 'అదభ్యస్తాత్' అనుసూత్రముచే (609) 'అత్' అదేశము, 'బో'భూ అ తి' అని యుండగా జీర్వద్భావముచే గుణము రాదు గాన ఉపజాదేశము (సూ. 199) వచ్చి 'బో'భు'వతి' అను రూపము సిద్ధించినది.

యజ్జీలుగ న్త మగు 'బో'భూ'ధాతువు స్రవ్యయాంతము గాన (అనేకాచ్చముగాన) 'కాఙ్యనేకాచ ఆమి వ క్తవ్యః' అను వార్తకముచే (సూ. 471) లిట్లు నందు ఆమాదేశము. పిమ్మట కృత్వన్'ధాతువులు అనుప్రయుక్తములై (సూ. 474) 'బో'భవాచ్చకార, బో'భవామాస, బో'భవామ్మభూవ' ఇత్యాదిరూపము లగును. కాని మూలధాతువు భూధాతువు గాన దానితో మరల భూధాతువును అనుప్రయోగించుట అనావశ్యక మనుఅభిప్రాయముతో కాబో'లు, మూలమున కృ, అన్'ధాతువుల రూపములు మాత్రమే చూపబడినవి. లుట్:- బో'భవితా, లృట్:- బో'భవిష్యతి. రో'త్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఈడాగమ వికల్పముచే (సూ. 722) బో'భవీతు-బో'భో'తు అను రూపములును, 'తాతజ్' వచ్చునపుడు అది జీత్తు గాన గుణము లేని 'బో'భూతాత్' అను రూపమును ఆగును. బో'భు'వతు:- ప్రథమ పురుషబహువచనమున యుకారమునకు 'అత్' అదేశము, (సూ. 609) 'ఉపజ్' వచ్చి 'బో'భు'వతు' అను రూపము సిద్ధించును. బో'భూ'హి:- 'సి'కి 'హి' చేసిన పిమ్మట సూ. (417) 'హి' అపిత్ గాన ఈడాగమగుణాదులు రావు 'బో'భూ'హి'. బో'భవాని:- ఉత్తమపురుషైకవచనమున వచ్చిన ఆడాగమము పిత్ గాన దానికి జీత్తము లేదు. అందుచే గుణావాదేశములు వచ్చి 'బో'భవాని' ఇత్యాది రూప

ము లగును. అబోభవీత్-అబోభోత్:- లక్షప్రథమపురుషైకవచనమున లట్టు నందు వలె ఈతాగవికల్పముచే రూపద్వయము సిద్ధించును. అబోభూతామ్:- తామ్(తన్) అపిత్సార్వదాతుకమగుటచే జీర్వద్వావముగుణమురాదు. అబోభూవుః:- 'ఋ'కి 'సిజభ్య స్తవిదిభ్యశ్చ' అనుసూత్రముచే (449) 'జన్' అదేశము ఈకార మునకు ఉపదాదేశము. (మ. పు.) అబోభవీః-అబోభోః, అబోభూతమ్, అబోభూతః; (ఉ. పు.) అబోభవమ్, అబోభూవ, అబోభూమ.

బోభూయాత్:- విదిలిజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'బోభుఅయాన్' అని యుండగా 'శ్'కులుక్కు-ఇపుడు 'యాసుబ్' అకారముకంటెవరముగలేదుగాన 'ఇయ్' అగమ (సూ. 431) ప్రసక్తిలేదు. 'లిజఃసలోపొన న్యస్య' అను సూత్ర ముచే (429) సకారలోపము. 'బోభూయాత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివ చనమునందు పై విధముగనే ప్రక్రియ యుండును. 'బోభూయాతామ్' అను రూపము సిద్ధించును. బోభూయుః- 'ఋ'కి 'జన్' అదేశము, (సూ. 449) "ఉన్యపదస్తాత్" అను సూత్రముచే (495) 'యాన్'లోని 'అన్'కు లోపము. బోభూయాత్:- ఆశ్రిజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున "స్కొ-సంయోగాద్యో రస్తే చ" అనుసూత్రముచే (310) సకారము లోపించినది. బోభూయాస్తామ్; బోభూయాసుః:- ఆర్ధదాతుక మగుటచే ద్వివచనాదుగాను సకారలోపము (సూ. 429) రాదు.

గాతి నేతి సిచోలుక్. 'యజోవా' ఇతి ఈజీ పక్షే గుణంబాధిత్యానిత్య త్యాత్వుక్. అబోభూవీత్ - అబోభోత్, అబోభూతామ్, అబోభూవుః, అబోభవిష్యత్. ఇతి యజ్జ్వలముగస్తాః.

యజ్ఞనందు 'చ్చి'కి సిచ్ చేసిన పిదప దానికి 'గాతిస్థాముసాభూభ్యస్సిచ' పరస్మైపదేషు' అను సూత్రముచే (441) లోపము. 'అబోభూత్' అనియుండగా వికల్పముగ ఈతాగమము (సూ. 722) 'అబోభూ ఈ త్' అని యుండగా గుణము (సూ. 390) రావలసి యున్నది. కాని నిత్యమ గుణచే. అనగా గుణము చేసినను చేయకున్నను ప్రవర్తించునదగుటచే - (కృతాకృత ప్రసంగిత్వం నిత్యత్వమ్) "భువోవుగలిజ్లిబోః" అను సూత్రముచే (395) పుగాగమము గుణమును బాధించి వచ్చును. ఈ విధముగ ఈతాగమపక్షమున 'అబోభూవీత్' అనియు, తదభావపక్షమున 'అబోభోత్' అనియు రూపద్వయ మగును. అబోభూతామ్:-

ప్రథమపురుషద్వివచనరూపము లజ్ఞానందు వలె సిద్ధించును. అబోభూః - బహు వచనమున లజ్ఞానందు ఉపజాదేశము రాగా ఇచట వుగాగమము వచ్చినది. రూపము సమానమే. మ. పు. అబోభూః - అబోభోః, అబోభూతమ్, అబోభూతః; ఉ. పు. అబోభూవమ్, అబోభూవ, అబోభూమ. ల్యుట్ - అబోభవిష్యత్. మొ.

యజ్ఞోలుగన్త ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ నామధాతవః

729. సుప ఆత్మనః క్యచ్ 3.1.8

ఇషికర్మణః ఏషితుః సంబన్ధిః సుబన్తాత్ ఇచ్ఛాయామధే క్యచ్ ప్రత్యయో వా స్యాత్.

“దాతోః కర్మణః నమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా” నుండి ‘కర్మణః’ ‘ఇచ్ఛాయాం’ ‘వ్యా’ అనువర్తించును. ఇచ్ఛాయాం అనునది సమీపమున నున్నది గాన ‘కర్మణః’ అనగా ‘ఇచ్ఛాకర్మణః’ అని యర్థము. ఇష్టదాతువునకు కర్మ యైనట్టియు, తనకు-అనగా ఇచ్ఛయించువానికి సంబంధించిన- సుబన్తముకంటె, ఇచ్ఛార్థమున ‘క్యచ్’ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును. ఇచ్ఛయించువాడు తనవిమిత్రమై ఏ కర్మకారకమును ఇచ్ఛయించునో తద్వాచక మగు సుబంతము కంటె ‘క్యచ్’ వచ్చునని భావము.

“పుత్రం ఆత్మనః ఇచ్ఛతి” అను అర్థమున పుత్రం (“పుత్ర అమ్”) అను నది ఇచ్ఛలో కర్మయు, ఇచ్ఛయించువానికి సంబంధించునదియు అగు ‘పుత్రని’ అను నర్థమును బోధించు చున్నది గాన దానికి క్యచ్ ప్రత్యయము చేర్చ బడును. ‘వరస్య పుత్రం ఇచ్ఛతి’ ఇత్యాద్యర్థములందు ఇచ్ఛాకర్మభూతుడగు పుత్రుడు తనకు (ఇచ్ఛాకర్తృకు) సంబంధించినవాడు కాదు గాన క్యచ్ చేయకూడదు. ‘క్యచ్’లోని కకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ‘పుత్ర అమ్ య’ అని యుండగా దానికి “స్తనాద్యన్తా దాతవః” అను సూత్రముచే (470) దాతుసంజ్ఞ లభించును.

724. సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః 2.4.71

ఏతయోరవయవస్య సుపో ట్.

“ఙ్యక్షత్రియార్షఞోతో ట్” నుండి ‘ట’ అనువర్తించును. ధాతువు నకును ప్రాతిపదికకును అవయవ మగు సుప్ కు ట్ వచ్చును.

ఇచట ‘పుత్ర అమ్ య’ అను సముదాయమే ధాతుసంజ్ఞకము గాన ‘అమ్’ అను సుప్ ప్రత్యయము ధాత్వవయవ మగుటచే దానికి ఈ సూత్రముచే లోపము. “పుత్ర య” అని యుండగా:-

725. కృచి చ 7.4.33

అవర్ణస్య ఈః ఆత్మనః పుత్రమిచ్చతి పుత్రీయతి.

“అస్య చ్చో” “ఈఃప్రాద్మోః” నుండి ‘అస్య’ ‘ఈ’ అనువర్తించును. కృచ్ పర మగునపుడు కూడ ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చును

ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఈకారము చేయగా ‘పుత్రీయ’ అని యగును. దానికి ధాతు సంజ్ఞ యున్నది గాన తివళబాదులు. యకారముపై నున్న ఆకారమునకు షప్ లోని ఆకారముతో ‘అతోగుణే’ అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. ‘పుత్రీయతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదనిమిత్తమేదియు లేదు గాన “శేషాత్కర్తరిపరస్మైపదమ్” అను సూత్రముచే (382) పరస్మై పదిత్యము.

‘పుత్రీయ’ అనునది (నామధాతువులన్నియు) ప్రత్యయాలములు (అనే కాచ్యములుగాన) లిట్లునందు ఆమ్ ప్రత్యయాదులు వచ్చును. ‘తాన్’ మొదలగు వాటికి ఇడాగమము వచ్చును. ఈ ధాతువులు ‘పుత్ర’ మొదలగు నామవాచకముల నుండి విషన్న మైనవి గాన వాటికి నామధాతువు లని పేరు.

లట:- పుత్రీయతి. లిట:- పుత్రీయాశ్చకార-పుత్రీయామ్భభూవ-పుత్రీయామాన. ట:- పుత్రీయతా. లృట:- పుత్రీయిష్యతి. లోట:- పుత్రీయతు. లజ్:- అపుత్రీయత్. విధిలిజ్:- పుత్రీయేత్. ఆశ్రిలిజ్:- పుత్రీయ్యాత్. టజ్:- అపుత్రీయాత్. లృజ్:- అపుత్రీయిష్యత్.

726. నః క్షే 1.4.15

కృచి కృజీ చ నాన్తమేవ పదం నాన్యత్. నలోపః-రాజీయతి.

నా న్తమేవేతి క్రిమ్—వాచ్యతి. 'హలి చ'—గౌర్యతి; పూర్యతి. ధాతో రిత్యేవ; నేహ - దివమిచ్చతి దివ్యతి.

'సు ప్తిజ న్తం పదమ్' నుండి "సుబన్తం" 'పదమ్' అనువర్తించును. క్యచ్ క్యట్ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు నకారాంత మగు సుబంతము పదసంజ్ఞకం దగును అని యర్థము. ఈపద సంజ్ఞ 'సు ప్తిజ న్తం పదమ్' అనుసూత్రముచేతనే (14) సిద్ధించుచున్నది గాన మరల ఈసూత్రము నియమార్థము చెప్పబడినది. 'క్యచ్' 'క్యట్' ప్రత్యయములు పరమగునపుడు నకారాంత మగు సుబంతమునకు మాత్రమే పదసంజ్ఞ యుండును, ఇతరమునకు ఉండదు అని ఫలితార్థము.

'రాజానం ఆత్మనః ఇచ్చతి' అను అర్థమున "రాజన్ ఆమ్" అను సుబంతమునకు క్యచ్ ప్రత్యయము (సూ-723). 'సుప్' ('ఆమ్') లోపించిన (సూ-724) పిమ్మట 'రాజన్ య' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'రాజన్' అను దానికి పదసంజ్ఞ యున్నది గాన "న లోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య" అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము. అకారమునకు ఈకారము (సూ-725). తివళబాదులు చేర్చగా 'రాజీయతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

నకారాంతమునకు మాత్రమే పదసంజ్ఞ యుండును అని చెప్పుటకు ప్రయోజనము 'వాచ్యతి' ఇత్యాదిరూపముల సిద్ధి. 'వాచం ఆత్మనః ఇచ్చతి' అను నర్థమున నకారాంత మగు వార్చర్జమునకు క్యచ్ చేర్చబడినది. 'వాచ్' అని యుండగా ఈ నియమసూత్రముచే 'వాచ్' అనునది నకారాంతము కాదు గాన పదసంజ్ఞ నిషేధింపబడినది. అందుచే కుత్స్వ (సూ-307) జస్త్యము (సూ-67)లు రావు. 'వాచ్యతి' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'గిరం ఆత్మనః ఇచ్చతి' "పురం ఆత్మనః ఇచ్చతి" అను నర్థములందు 'గిర్' 'పుర్' శబ్దములకు క్యచ్ ప్రత్యయము చేయగా 'గిర్ ఆమ్ య' 'పుర్ ఆమ్ య' అని యుండగా సుప్ట టుక్కు (సూ-724)- 'గిర్య' 'పుర్య'. 'హలిచ' అను సూత్రముచే (616) ఇకారశకారములకు దీర్ఘము; తివళబాదులు చేర్చగా 'గీర్యతి' 'పూర్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'హలిచ' అను (616) దీర్ఘము రేఫవకారాంతదాతువులకు మాత్రమే వచ్చును. 'గిర్' 'పుర్' అను శబ్దములు 'గృహ శబ్దే' 'పూ పాలనపూరితయోః'

అను గాతువులకు క్విప్ ప్రత్యయము చేర్చిన పదవ “ఋతశ్చదాతాః” “ఉదోష్ట్య పూర్వస్య” అను సూత్రములచే (సూ-663, 614) ఋకారమునకు ఇత్ ‘ఉత్’ లు ఆదేశముగ వచ్చుటచే నేర్పడినవి. ఈవిధముగ ఇందలి రేఫ ధాత్వవయవ మగుటచే దాని ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చినది. కాని ‘దివం ఆత్మనః ఇచ్చతి’ అను సర్థమున ‘దివ్’ శబ్దమునకు క్విప్ ప్రత్యయమును చేర్చినపుడు ‘దివ్’ అను దాని వకారము ధాత్వవయవము కాదు గాన ‘హలి చ’ (616) ప్రవర్తింపదు. ‘దివ్యతి’ ఇత్యాదిదీర్ఘరహిత రూపములు మాత్రమే సిద్ధించును.

727. క్విప్ విభాషా 6.4.50

హాలః పరయోః క్విప్ క్విప్ ర్లోహో వార్తధాతుకే. ‘ఆదేః పరస్య’ - ‘అతోలోపః’. తస్య స్థానివత్త్వాత్ లఘూపధగుణో న — సమిధితా, సమిధ్యతా.

‘యస్య హాలః’ నుండి ‘హాలః’ అనువర్తించును. “ఆర్తధాతుకే” అని యధికారము ‘క్యస్య’ అనుదానిచే క్విప్ ‘క్విప్’లు రెండును గ్రహింపబడును. హల్లకంఠే పర మగు క్విప్ క్విప్ జ్ఞులకు ఆర్తధాతుకము పర మగునపుడు వికల్పముగ లోపము వచ్చును.

‘సమిధం ఆత్మనః ఇచ్చతి’ అను సర్థమున ‘క్విప్’ ప్రత్యయము చేర్చగా లబ్ధునందు ‘సమిధ్యతి’ ఇత్యాదిరూపము లగును. ‘నః క్షే’ అను నియమసూత్రముచే (726) ‘సమిధ్’ అనుదానికి వదనంజ్ఞ లేదు గాన జశ్త్వము రాదు. ఇట్, ల్పదాదులందు ‘తాన్య’ మొదలగునవి పర మగునపుడు “యస్య హాలః” అను సూత్రముచే (718) నిత్యముగ యథారలోపము ప్రాప్తింపగా ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

ఈ సూత్రముచే విధింపబడిన లోపము ‘ఆదేః పరస్య’ అనుపరిభాష (72) ననుసరించి ఆద్యవర్ణ మగు యకారమునకు వచ్చును. ‘సమిధ్ అ ఇతా’ అని యుండగా “అతోలోపః” అను సూత్రముచే (72) అకారమునకు లోపము — “సమిధ్ ఇతా” అని యుండగా పుగ స్తలఘూపధగుణము (సూ-453) రావలసి యున్నది. కాని “అదః పరస్మిన్ పూర్వవిధౌ” అను సూత్రముచే (694) అకార లోపమునకు స్థానివద్భావము వచ్చును గాన (అపుడు ఇకారముఉపధ కాశాలదు గాన) గుణము రాదు. ఈవిధముగ ‘క్విప్’ లోపవక్షమున ‘సమిధితా’ ‘సమిధి

ష్యతి' ఇత్యాదిరూపములును 'క్యచ్' లోపము రాని పక్షమున అకారలోపము మాత్రము (సూ-472) వచ్చి "సమిధ్యితా" "సమిధ్యిష్యతి" ఇత్యాదిరూపములును అగును.

728. కామ్యచ్చ 3.1.9

ఉ క్తవిషయే కామ్యచ్ స్యాత్. పుత్రమాత్మన ఇచ్చతి పుత్ర కామ్యతి. పుత్రకామ్యితా.

క్యచ్ ప్రత్యయము వచ్చుటకు అవకాశము గల స్థలములలో 'కామ్యచ్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. 'కామ్యచ్'లోని చకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

'పుత్రం ఆత్మనః ఇచ్చతి' అను నర్థమున కామ్యచ్ ప్రత్యయము చేయగా - 'పుత్ర ఆమ్ కామ్య'. ధాతుసంజ్ఞ. సుబ్లుక్ (సూ-724). పిమ్మట తివ్బబాదులు - లట్టునందు 'పుత్రకామ్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. పుత్రకామ్యితా:- బుద్ ప్రథమపురుషైః పచనమున 'పుత్రకామ్య ఇతా' అని యుండగా అకారములోపము (సూ-472).

729. ఉపమానాదాచారే 3.1.10

ఉపమానాత్ కర్మణః సుబంతాత్ ఆచారేర్ధే క్యచ్. పుత్రమివ ఆచరతి పుత్రీయతి ఛాత్రమ్. విష్ణూయతి ద్విజమ్.

"ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్చాయావా" "సుప ఆత్మనః క్యచ్" నుండి 'కర్మణః' 'సుపః' 'క్యచ్' అనువర్తించును. ఉపమానరూపమును కర్మ వాచకమును అగు సుబంతముకంటె ఆచరించుట అను అర్థమున క్యచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'పుత్రమివ ఆచరతి' అనగా (శిష్యుని) పుత్రుని వలె ఆచరించుచున్నాడు. చూచుచున్నాడు-అను నర్థమున 'పుత్రం' అనునది ఉపమానవాచకము. 'ఆచరతి' అనుదానిలో అది కర్మగ నున్నది. కావున ఈ సూత్రముచే క్యచ్ ప్రత్యయము చేయగా 'పుత్రీయతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'క్యచ్' ప్రత్యయము "సుప ఆత్మనః క్యచ్" అను సూత్రముచే (728) వచ్చును. 'ఉపమానాదాచారే' అను సూత్రముచే (729) వచ్చినను రూపములు ఒకేవిధము నుండును. అర్థవిగ్రహవాక్యములలో మాత్రమే భేదముండును.

విష్ణూయతిద్విజమ్:- 'విష్ణుమివ ఆచరతి' అను నర్థమున విష్ణుశబ్దము నకు ఈ సూత్రముచే క్యచ్ ప్రత్యయము. 'విష్ణు య' అని యుండగా 'య' అర్ధ ధాతుకము గాన (సార్వధాతుకము కాదు గాన) 'అకృత్సార్వధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (485) ఉకారమునకు దీర్ఘము. 'విష్ణూయతే'.

వా. సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్బౌ వ త్తవ్యః

అతో గుణే. కృష్ణ ఇవ ఆచరతి కృష్ణతి. స్వ ఇవ ఆచరతి-స్వతి. సస్వా.

అన్ని ప్రాతిపదికములకంటెను ఆచార్యమున క్విప్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

'క్విప్' ప్రత్యయము సర్వలోపి. "లశకవృద్ధితే" (128) 'హులన్త్యమ్' (1) "ఉపదేశేజనునాసికఇత్" (28) అను సూత్రములచే కకారపకారఉకారము లకు ఇత్యంజు. వకారమునకు 'వేరపృక్తస్య' అను సూత్రముచే (304) లోపము. ఇది ప్రాతిపదికముకంటె విధింపబడినది గాని సుబి న్తముకంటె విధింపబడలేదు గాన 'రాజానతి' ఇత్యాద్యుదాహరణములందు పదాంతత్వప్రయుక్తము లగు నలోపాదులు రావు. క్విప్ కు ప్రకృతులగు 'కృష్ణ' 'రాజన్' మొదలగునవి సుబి న్తములు కాకుండుటచే పదములు కావు.

కృష్ణ ఇవ ఆచరతి (కృష్ణుడువలె వ్యవహరించుచున్నాడు) అనునర్థమున 'కృష్ణ' అను ప్రాతిపదికముకంటె ఈ వార్తికముచే 'క్విప్' ప్రత్యయము. అది పూర్తిగ లోపించిన పిమ్మట మిగిలిన 'కృష్ణ' అను దానికి ధాతుసంజ్ఞ. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శవ్' 'తిప్'లు చేర్చిన పిదప 'కృష్ణ అతి' అని యుండగా 'అతోగుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము — 'కృష్ణతి' లభ:- కృష్ణతి. లిట్:- కృష్ణాశ్చకార, కృష్ణామృభూవ, కృష్ణామాన. యిట్:- కృష్ణితా. లృట్:- కృష్ణిష్యతి లోట్:- కృష్ణతు. లజ్:- అకృష్ణత్. విధిలిజ్:- కృష్ణేత్. ఆశ్రిజ్:- కృష్ణాయాత్. అతోలోపముకంటె పదము గాన 'అకృత్సార్వధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము. లజ్:- అకృష్ణాత్. లృజ్:- అకృష్ణిష్యత్.

ఈవిధముగానే 'స్వ ఇవ ఆచరతి' (అత్మీయుడు వలె ఆచరించుచున్నాడు) అను నర్థమున 'స్వ' అను ప్రాతిపదికముకంటె క్యచ్ ప్రత్యయము చేయగా 'స్వతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

ససౌవ్యః - లిట్ ప్రథమపురుషైః వచనమున ద్విత్యాభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'సస్వ ఇత్' అని యుండగా వృద్ధి (సూ-182) - 'సస్వాత' అని యుండగా 'అత టౌ ఇతిః' అను సూత్రముచే (491) ఇత్ కు టౌకారము, వృద్ధి యు చేయ 'ససౌవ్య' అను రూపము సిద్ధించినది.

790. అనునాసికస్య క్విర్భులోః క్షితి. 6.4.15

అనునాసికాంతస్యోపధాయాః దీర్ఘః స్యాత్ క్వా యులాదౌ ఛ క్షితి. ఇదమివ ఆచరతి-ఇదామతి,

'అఙ్గస్య' అధికారము, 'నోపధాయాః' "ధ్రలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోఽఙ్" నుండి 'ఉపధాయాః' 'దీర్ఘః' అనువర్తించును. 'క్వి'ప్రత్యయముగాని యులాది యగు కిత్ జీత్ ప్రత్యయముగాని పర మగునపుడు అనునాసికాంత మగు ఉపధక్కు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇదమివ ఆచరతి-ఇదివలె (దీనివలె) ప్రవర్తించుచున్నది - అనునర్థమున 'ఇదమ్' అను ప్రాతిపదికకంటెపై వార్తికముచే క్విప్ ప్రత్యయము. అది పరముగా నుండగా ఈ సూత్రముచే అనునాసికాంత మగు 'ఇదమ్' అనుదాని ఉపధక్కు దీర్ఘము క్విప్ లోపించిన పిదప తిప్ కబాయుచే 'ఇదీమతి' ఇత్యాదిరూములు సిద్ధించును.

ఇట్లే రాజేవ ఆచరతి, పన్థా ఇవ ఆచరతి అను నర్థములందు 'రాజన్' 'పథన్' అను ప్రాతిపదికములంటె క్విప్ ప్రత్యయము. ఈ సూత్రముచే ఉపధా దీర్ఘము చేయగా 'రాజానతి' 'పథీనతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

791. కష్టాయ క్రమణే. 3.1.14

చతుర్థ్యన్తాత్ కష్టకష్టాత్ ఉత్సాహేఽర్థే క్యజ్ స్యాత్. కష్టాయ క్రమణే కష్టాయతే. పాపం కర్తముత్సహతే ఇత్యర్థః.

"కర్తృః క్యజ్ సలోపశ్చ" నుండి 'క్యజ్' అనువర్తించును. 'కష్టాయ' అను చతుర్థ్యంతకష్టకర్తముకంటె "ఉత్సహించుట" అను నర్థమున 'క్యజ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

కష్టాయ క్రమణే (పాపముచేయనుత్సహించుచున్నాడు) అను అర్థమున "కష్టజే" అనుదానికి ఈ సూత్రముచే క్యజ్ ప్రత్యయము 'కష్టజేయ' అని యుండగా ఇది ఛాతువు గాన సుప్ కు ఁక్కు. (724) 'కష్టయ' అని యుండగా 'అకృత్సార్వభౌ కయోః' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము. 'క్యజ్' జిత్తు గాన క్యజన్తములు

అత్మనేపదులు. కావున తజ్ శబ్దములు చేర్చుటచే 'కష్టాయతే' ఇత్యాదిరూపములగును. లట్ - కష్టాయతే, లిట్ - కష్టాయాఞ్చక్రే, కష్టాయామ్భూవా, కష్టాయామాన. యిట్ - కష్టాయితా. లృట్ - కష్టాయిష్యతే. రోట్ - కష్టాయతామ్. లజ్ - అకష్టాయత. విధిలిజ్ - కష్టాయేత. అశీర్లిజ్ - కష్టాయిషీష్ట. యజ్ - అకష్టాయిష్ట. లృజ్ - అకష్టాయిష్యత.

732. శబ్దవైరకలహాభ్రతణ్ణమేషేభ్యః తరణే. 3.1.17

ఏభ్యః కర్మభ్యః కరోత్యర్థే క్యజ్ స్యాత్ శబ్దం కరోతి శబ్దాయతే.

'కర్మణో రోమన్తతపోభ్యాం వ ర్తివరో' నుండి 'కర్మణః' అనువర్తింతును. కర్మవాచకము లగు శబ్ద, వైర, కలహ. అభ్ర, తణ్ణ (పావము), మేఘఅనుపదములకంటె చేయుట అను నర్థమున క్యజ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'శబ్దం కరోతి' (శబ్దమును చేయుచున్నాడు) అనునర్థమున 'శబ్ద అన్' అను దానికంటె ఈ సూత్రముచే క్యజ్ వచ్చి 'కష్టాయతే'నలె 'శబ్దాయతే' అను రూపము సిద్ధించును. వైరాయతే, కలహాయతే ఇత్యాది రూపములు గూడా ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

గ.నూ. 'తత్కరోతి తదాచప్టే'

ఇతి టిచ్.

గ. నూ. ప్రాతిపదికాధాత్వార్థే బహులమిష్టవచ్చు

ప్రాతిపదికాత్ థాత్వార్థే టిచ్ స్యాత్; ఇష్టే యథా ప్రాతిపదికస్య పుంసద్భావ, రభావ, టిలోప, విన్మతుల్లోప-యణాదిలోప, ప్రస్థస్సాధ్యదేశభసంజ్ఞాః, తద్వత్కావపి స్యః, ఇతి అల్లోపః. ఘటం కరోత్యాచప్టే వా-ఘటయతి.

ఇతి నామధారము:

ఈ రెండును 'కత్ర కైఫిల్యే' అను ధాతువునకు విమృట చురానిగణము నందు పరితము లగు గణసూత్రములు. వాస్తవమున సిద్ధాంతకొముది ననుసరించి 'ప్రాతిపదికాత్' - ఇత్యాదిసూత్రము మొదటను, దానిపిమ్మట 'తర్కకరోతి' ఇత్యాదిసూత్రమును ఉన్నవి. "ప్రాతిపదికము కంటె ధాత్వార్థమున టిచ్ బహులముగ వచ్చును; ఇది పరముగ నున్నపుడు ఇష్టన్ ప్రత్యయము పరముగ నున్న

పుడు ఏకార్యములు వచ్చునో ఆకార్యములు వచ్చును" అని 'ప్రాతిపదికాత్' అను సూత్రమునకు అర్థము. ఆధాత్వర్థ మేవిధముగ నుండును అను అంశమును ప్రపంచించుటకై 'తత్కరోతి' అను సూత్రము చెప్పబడినది. అనగా "దానిని చేయుచున్నాడు; దానిని చెప్పుచున్నాడు" అను నర్థమున ప్రాతిపదికముకంటె జీవ్ వచ్చును" అని దాని యర్థము. ఇవియే కాక ఆఖ్యానము, దర్శనము, శ్రవణము మొదలగు వాటిని కూడ ధాత్విర్థములుగ గ్రహింప వచ్చునని బాలమనోరమా కారుడు సూచించి యున్నాడు.

'ఇష్టన్' ప్రత్యయము పర మగునపుడు వివిధలక్ష్యములలో వివిధకార్యములు వచ్చినవి. ఉదా:- 'అతిశయేన పట్నీ పటిష్ఠా' అను నపుడు 'భస్యాధేతద్దితే' అను సూత్రముచే పుంసద్భావము వచ్చినది. 'ద్రధిష్ఠః' అనునపుడు "ర ఋతో హలాదేర్ల ఘోః" అను సూత్రముచే (1156) రభావము వచ్చినది. 'అతిశయేన సాధుః సాధిష్ఠః' అనునపుడు టిలోపము వచ్చినది. 'అతిశయేన స్రగ్వీ స్రజిష్ఠః' అనునపుడు 'విన్యతోల్లప్' అను సూత్రముచే (1228) విన్ ప్రత్యయమునకు లుక్ వచ్చినది. 'అతిశయేన గోమాన్ గవిష్ఠః' అనునపుడు 'మతుప్' కు లుక్ వచ్చినది. 'అతిశయేన స్థూలః స్థవిష్ఠః' అనునపుడు "స్థూలదూరయువహ్రాస్యక్షీప్రజుద్రాణాయజాదిపరం పూర్వస్య చ గుణః" అను సూత్రముచే యజాదిలోపము, పూర్వవర్ణమునకు గుణము వచ్చినవి. 'అతిశయేన ప్రియః ప్రేష్ఠః' ఇత్యాదులలో 'ప్రియస్థిర'-ఇత్యాదిసూత్రముచే (8.4.157) ప్రస్త, స్పాద్యాదేశములు వచ్చినవి. 'అతిశయేన స్రగ్వీ స్రజిష్ఠః' అనునపుడు భనంజ్ఞ యుండుటచే కుత్సము రాలేదు. ఈవిధముగ ఇష్టన్ ప్రత్యయప్రయుక్తకార్యము లన్నియు ఈ జీవ్ పర మగునపుడు గూడ యథావకాశముగ వచ్చును.

ఘటంకరోతి అచష్టేవా (ఘటమునుచేయుచున్నాడేక చెప్పుచున్నాడు అను నర్థమున ఘటశబ్దముకంటె పై సూత్రములచే జీవ్ ప్రత్యయము--"ఘట అమృతా" అని యుండగా మల్లక్. 'ఘట ఇ' అని యుండగా ఈ జీవ్ పరముగ నున్నపుడు పైన చెప్పిన విధముగ భనంజ్ఞ యుండుటచే 'యస్యేతివ' అను సూత్రముచే (238) టకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు లోపము. ఇప్పుడు 'ఘటి' అనునదిధాతువుగాన (సూ-470) తిప్తశబ్దగుణాయాదేశాదులు చేయగా 'ఘటయతి' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

నామధాతు ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ కణ్ణాదయః

733. కణ్ణాదిభ్యో యక్. 3.1.27

ఏభ్యో ధాతుభ్యో నిత్యం యక్ స్యాత్ స్వార్థే. 'కణ్ణాఞ్'గాత్ర విఘ్నజే'కణ్ణాయతి; కణ్ణాయతే; ఇత్యాది. ఇతికణ్ణాదయః.

“ధాతోరేకాచోహలాదేఃక్రియాసమభిహారేయజ్” నుండి ‘ధాతోః’అను వర్తింపును. ధాతువులగు కణ్ణాదులకంటె స్వార్థమునందు, నిత్యముగ ‘యక్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

కంష్వాదులు ప్రాతిపదికములుకూడ నుండుటచే వాటికి రాకుండుటకై ‘ధాతోః’ అనునది అనువర్తింపబడినది. ‘కణ్ణాఞ్’ధాతువునకు శరీరమును గోకి కొనుట అని యర్థము. ఇత్తు గాన ఉభయపది. ఈసూత్రముచే యక్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ‘కణ్ణాయ’అనుదానికి ‘సనాద్యన్తాధాతవః’అను సూత్రముచే (470)ధాతుసంజ్ఞ. ‘యక్’ కిత్తు గాన గుణనిషేధము. తిప్శబాదులు చేర్చగా ‘కణ్ణాయతి, కణ్ణాయతే’ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. లిట్ :- కణ్ణాయా ఇచ్చికార-ఇచ్చక్రే. లుట్ - కణ్ణాయితా. లృట్ - కణ్ణాయిష్యతి-తే, లోట్ - కణ్ణాయతు - తామ్. లజ్ - అకణ్ణాయత్ -త. విధిలిజ్ - కణ్ణాయేత్ - త. ఆశీర్లిజ్ :-కణ్ణాయ్యాత్, కణ్ణాయిషీష్ట. లుజ్ -అకణ్ణాయాత్ -యిష్ట. లృజ్ - అకణ్ణాయిష్యత్ -త.

కణ్ణాది ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ఆత్మనేపదప్రక్రియా

734. కర్తరి కర్మవ్యతిహారే 1.3.14

క్రియావినిమయే ద్యోత్యే కర్తరి ఆత్మనేపదమ్. వ్య తిలునీతే. అన్యన్య యోగ్యం అవనం కరోతీత్యర్థః.

‘అనుదా త్తజితఅత్మనేపదమ్’నుండి‘అత్మనేపదమ్, అనువ ర్తించును, క్రియా వినిమయము సూచించబడునపుడు-అనగా ఒకరు చేయవలసిన పని మరియొకరు చేయుట అను నర్థమునందు, కర్తృత్వమునందు అత్మనేపదము వచ్చును.

వ్యతిథినితే:- ఒకడు చేయవలసిన చేదనక్రియను మరి యొకడు చేయుచున్నాడు అని అర్థము. సేవకుడు చేయవలసిన సన్యాదిలవనమును స్వామియే చేయుచున్నాడని అర్థము. ‘లూక్’దాతువు (క్యాది) ఉభయపది యైనను ఈ యర్థమున అత్మనేపదిగ మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

ఈ విధముగ స్వభావతః ఉభయపదులు గాని, పరస్పైష్ఠపదులు గాని అయిన దాతువులు అర్థవిశేషమునందును, ఉపసర్గవిశేషముతో సంబంధించినపుడును అత్మనేపదు లగును. అట్టి నియమముచే ఈ ప్రకరణమున చెప్పబడుచున్నవి. ఈ నియమములు వర్తించు దాతువులు అత్మనేపదులుగ మాత్రమే ప్రయోగింప బడును.

735. న గతిహింసార్థేభ్యః 1.3.15

వ్యతిగచ్ఛన్తి. వ్యతిష్ఠున్తి.

గత్యర్థకదాతువులకును హింసార్థకదాతువులకును క్రియావినిమయము ద్యోత్య మగునపుడు కూడ అత్మనేపదము రాదు.

పై యుదాహరణములలో గమ (భ్యాది. పర.) హిస (అదా. పర) దాతువులు గతిహింసార్థకము లగుటచే అత్మనేపదము రాలేదు.

736. నోర్విశః 1.3.17

నివిశతే.

‘వి’అను ఉపసర్గకంటె పర మగు విశ్ దాతువునకు (తుదా-ప) అత్మనే పదము వచ్చును ఉదా-నివిశతే.

737. పరివృత్తేభ్యః క్రియః. 1.3.18

పరిక్రీణీతే. విక్రీణీతే అవక్రీణీతే.

పరి, వి, అవ, అను ఉపసర్గలకంటె పర మగు క్రిదాతువుకంటె అత్మనే పదము వచ్చును.

‘దుక్రీక్ష్ ప్రవ్యవినిమయే’ అను దాతువు (క్యాది) ఉభయపది యైనను ఈ ఉపసర్గలకంటె పర మగునపుడు అత్మనేపదిగమాత్రమే ప్రయోగింప బడును. ఉదా:- పరిక్రీణీతే; మొ.

738. విపరాభ్యాంజైః 1.3.19

విజయతే. పరాజయతే.

భావాదిక మగు జిహతువు పరస్మైపది. ఈ జిహతువు 'వి' 'పరా' అను ఉపసర్గలకంటె పర మగునపుడు ఆత్మనేపదము వచ్చును. ఉదా:- విజయతే. పరాజయతే.

739. సమవప్రవిభ్యో స్థః 1.3.22

సంతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే. ప్రతిష్ఠతే. వితిష్ఠతే.

సమ్, అవ, ప్ర, వి అను ఉపసర్గలకంటె పర మగు స్థాభాతువునకు (భ్యాది.ప.) ఆత్మనేపదము వచ్చును.

ఉదా:- సంతిష్ఠతే- (బాగుగనిలచి యున్నాడు) ప్రతిష్ఠతే. (ప్రయాణ మగుచున్నాడు). మొ.

లట్:- సంతిష్ఠతే. లిట్:- సంతన్తే. లుట్:- సంస్తాతా. లృట్:- సంస్తాస్యతే. రోట్:- సంతిష్ఠతామ్. లజ్:- సమత్తిష్ఠత. విదిలిజ్:- సంతిష్ఠేత ఆశ్రిజ్:- సంస్తాసీత. లజ్:- సమన్తిత, సమన్తిషాతామ్, సమన్తిషత; సమన్తిథాః, సమన్తిషాథామ్, సమన్తిధ్వమ్; సమన్తిషి, సమన్తిష్వహి, సమన్తిష్పహి. లృజ్:- సమన్తిష్వత.

లుజ్నందు 'స్థాఘ్నోరిచ్చ' అను సూత్రముచే (627) ఆకారమునకు ఇకారము; 'త', 'థాన్' పర మగునపుడు "హ్రస్వాదజ్ఞాత్" అను సూత్రముచే (648) సిద్ధకు లోపము వచ్చినది.

740 అపహ్నవేజ్ఞః 1.3.44

శతం అపజానీతే-అపలపతి ఇత్యర్థః.

కప్పిపుచ్చుట అను నర్థమునందు (ఉభయపదియగు) జ్ఞాభాతువుకంటె (క్ర్యాది) ఆత్మనేపదప్రకర్యములు వచ్చును. ఉదా:- శతం అపజానీతే - నూరు రూపాయలు మొదలగువాటిని కప్పిపుచ్చుచున్నాడు.

741. అకర్మకాచ్చ 1.3.45

సర్పిషో జానీతే. సర్పిషా ఉపాయేన ప్రవర్తతే ఇత్యర్థః.

అకర్మక మగు జ్ఞాభాతువుకంటె కూడ ఆత్మనేపదము వచ్చును. ఉదా:-

సర్పిషా జానీతే - అనగా (నెయ్యి అనెడు ఉపాయముచే ప్రవర్తించుచున్నాడు). ఇచట జ్ఞాధాతువు ప్రవర్తించుట అను నర్థమున ప్రయోగింపబడినది గాన ఆకర్మకము. అందుచే ఆత్మనేపదగ మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

742. ఉదశ్చరః సకర్మకాత్ 1.3.53

ధర్మముచ్చరతే-ఉల్లఘ్నై గచ్ఛతీత్యర్థః.

‘ఉద్’కంటె పర మగు సకర్మకచర్మధాతువుకంటె (పర) ఆత్మనేపదము వచ్చును.

పై ఉదాహరణమున ‘ఉచ్చరతే’ అను ఉత్పూర్వకచరధాతువు అతిక్రమించి నడచుచున్నాడు అను నర్థమున ప్రయోగింపబడినది. ‘ధర్మం’ అనునది దానికి కర్మ. అందుచే ఆత్మనేపదము వచ్చినది.

743 సమస్తృతీయాయుక్తాత్ 1.3.54

రథేన సంచరతే.

సమకంటె పరమైనదియు, తృతీయాంత మగు శబ్దముతో కూడినదియు నగు చర్ ధాతువుకంటె ఆత్మనేపదము వచ్చును.

పై యుదాహరణమున సమపూర్వకచరధాతువు ‘రథేన’ అనెడు తృతీయాంతపదముతో కూడి యుండుటచే ఆత్మనేపదము వచ్చినది.

744. దాణశ్చ సా చేత్ చతుర్థ్యర్థే 1.3.55

సమపూర్వాత్ దాణః తృతీయాన్తేన యుక్తాదుక్తం స్యాత్ తృతీయా చేత్ చతుర్థ్యర్థే. దాస్యా సంయచ్చతే కామి.

పెనుకటి సూత్ర మంతయు అనువర్తించును. తృతీయాంతశబ్దముతో కూడిన సమపూర్వకదాణధాతువునకు, తృతీయ చతుర్థ్యర్థమున ప్రయుక్త మైన పక్షమున, ఆత్మనేపదము వచ్చును.

దాస్యాసంయచ్చతేకామి:- (కాముకుడు దానికి ఇచ్చుచున్నాడు.) ఇచట ‘అశిష్టవ్యవహారే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా’ అను వార్తికముచే చతుర్థ్యర్థమున, దాసీశబ్దముకంటె తృతీయ వచ్చినది అందుచే సమపూర్వకదాణధాతువున కిచట ఆత్మనేపదము వచ్చినది. లట్టునంట్లు “పాపూర్వా” ఇత్యాది సూత్రముచే (490) యచ్చాదేశము

745. పూర్వవత్ సహ 1.3.62

సహపూర్వోయోధాతు స్తేనతుల్యం సన్నన్తాదపి ఆత్మనేపదం స్యాత్. ఏదిధిషతే.

సన్నంతముకంటె, సన్ ప్రత్యయము చేర్చుటకు పూర్వమునందున్న— అనగా సన్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతి యగు— ధాతువుతో సమానముగ ఆత్మనే పదము వచ్చును. సన్ ప్రత్యయము ఏధాతువునకు చేర్చబడినదో ఆధాతువు ఆత్మ నేపది యైనచో సన్నంతము కూడ ఆత్మనేపది యగునని అర్థము.

ఏదిధిషతే:—ఏధధాతువు ఆత్మనేపది గాన దానికి 'ఏదితుం ఇచ్చతి' అను నర్థమున సన్ ప్రత్యయము చేర్చినపుడు ఆ సన్నంతధాతువు కూడ ఈ సూత్ర ముచే ఆత్మనేపది యైనది. ఇది అజాదిధాతువు గాన 'సన్యజోః' అను సూత్ర ముచే (709) 'ధి' అనేడు ద్విత్వీయభాగమునకు ద్విత్వము వచ్చి అభ్యాసకార్యా దులు చేయగా 'ఏదిధిషతే' అను రూపము సిద్ధించినది.

746. హలన్తాత్ చ 1.2.10

ఇక్సమీపాద్ హలః పరో యులాదిః సన్ కిత్. నివివిక్షతే.

'ఇక్' యుల్' అనుసూత్రము, "రుదవిదముషగ్రహిస్సప్రవచ్చఃసంశచ్చ" నుండి 'సన్', 'అనంయోగాల్లిట్ కిత్' నుండి 'కిత్' అనువర్తించును. ఇక్సమీ పమునం దున్న హల్లుకంటె పర మగు యులాది యగు సన్ 'కిత్' అగును.

నివివిక్షతే:— ఇది నిపూర్వకవిక్ ధాతువు సన్నంతరూపము. 'నేర్వీళః' అను సూత్రముచే (736) నిపూర్వక విక్ ధాతువునకు ఆత్మనేపదిత్వము విధింప బడినది గాన దాని సన్నంతము కూడ ఆత్మనేపది యైనది. విక్ ధాతువు అవిట్. 'నివేష్టం ఇచ్చతి' అను నర్థమున సన్ ప్రత్యయమును చేర్చిన పిదప 'నివివిక్ స తే' అని యుండగా ఇవట 'సన్' (ఇదాగమము రాలేదు గాన) యులాదిగ నున్నది. ఇక్సమీపమునం దున్న శకారరూపహల్లుకంటె పరముగ నున్నది గాన దానికి ఈ సూత్రముచే కిత్త్వము. కిత్త్వముచే గుణ నిషేధము. ద్విత్వాభ్యాస కార్యములు చేసిన పిదప 'నివివిక్ స' అని యుండగా "వ్రశ్య—" ఇత్యాది సూత్రముచే (808) శకారమునకుషకారము. 'షధోఃకసి' అను సూత్రముచే (551) సకారమునకు కకారము. 'నివివిక్షతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

747 గన్ధనావక్షేపణ-సేవన-సాహసిక్య-ప్రతియత్న-
ప్రకథనోపయోగేషుకృతాః 1.3.32

గన్ధనం సూచనమ్. ఉత్కురుతే-సూచయతీత్యర్థః. అవక్షేపణం భర్తృనమ్. శ్యేనో వర్తి కాముదాకురుతే.- భర్తృయతీత్యర్థః. హరి ముపకురుతే - సేవతే ఇత్యర్థః. పరదారాన్ ప్రకురుతే - తేషు సహసా ప్రవర్తతే. ఏదోదకసోపస్కరుతే- గుణమాధత్తే. కథాః ప్రకురుతే- కథయతీత్యర్థః. శతం ప్రకురుతే - ధర్మార్థంవినియుజ్జే. ఏషు కిమ్ - కటం కరోతి.

గన్ధనాద్యర్థములందు కృచ్ఛో (ఉభయపది) ధాతువుకంటె ఆత్మనేపదము వచ్చును.

గంధన మనగా సూచించుట. 'ఉత్కురుతే' అనునపుడు ఈ యర్థమున ఆత్మనేపదము వచ్చినది. అనవక్షేపణ మనగా భయపెట్టుట. దేగ వర్తికము (ఒక చిన్న పక్షి) భయపెట్టుచున్నది అను నర్థమున 'ఉదాకురుతే' అనుదానికి ఆత్మనే పదము వచ్చినది. 'హరిముపకురుతే' అను నపుడు సేవార్థమున ఉపపూర్వక కృచ్ఛోధాతువునకు ఆత్మనేపదము వచ్చినది. సాహసిక్య మనగా సాహసము చేయుట అని అర్థము. పరభార్యలవిషయమున సాహసము చేయుచున్నాడు అను నర్థమున "పరదారాన్ ప్రకురుతే" అనునపుడు కృచ్ఛోధాతువునకు ఆత్మనే పదము వచ్చినది. ఉపస్కరణ మనగా గుణమును కలిగించుట. ఉదా:- "ఏదో దకసోపస్కరుతే". 'ఏధ' అను అకారాంతశబ్దమునకు 'ఉదక' శబ్దముతో కాని (ఏధశ్చఉదకంచ), సకారాంతమగు 'ఏధన్' శబ్దమునకు ఉదకార్థకమగు 'దక' శబ్దముతో గాని (ఏదశ్చ దకంచతయోఃసహాహరః) సహాహరద్వంద్వము. 'కటైలకును ఉదకమునకును (ఎండపెట్టుట మొదలగువాటిచే కటైలకును. గంధ ద్రవ్యాదులను చేర్చుటచే ఉదకమునకును) గుణాధానము చేయుచున్నాడు అని అర్థము. కొందరు "కటై ఉదకమునందు (రంగును కల్పించుటద్వారా) గుణాధానము చేయుచున్నది" అని అర్థము చెప్పుదురు. కావున గుణాధానార్థమున ఇచ్చట ఉపపూర్వకకృచ్ఛోధాతువునకు ఆత్మనేపదము వచ్చినది. ప్రకథన మనగా చెప్పుట అని తీర్థము. 'కథాః ప్రకురుతే' అనునపుడు 'చెప్పుచున్నాడు' అను నర్థమున కృచ్ఛోధాతువునకు ఆత్మనేపదము వచ్చినది. "శతంప్రకురుతే" -

నూరు రూపాయలను ధర్మార్థమై వినియోగించుచున్నాడు. ఇచట ఉపయోగార్థమున ఆత్మనేపదము వచ్చినది.

ఈ ఆత్మనేపదనియమము పై యర్థములందుమాత్రమే వర్తించును గాన 'కటం కరోతి' ఇత్యాదివాక్యములందు 'కరోతి' అనునది 'చేయుట' అనునర్థము నందు ప్రయోగింపబడుటచే అచట పరస్మైపదము కూడ వచ్చినది.

'భుజోనవనే' - ఓదనంభుజ్జే. అనవనేకిమ్ - మహీంభునక్తి.

ఇత్యాత్మనేపదప్రక్రియా.

ఈ సూత్రము (675) రుధాదిగణమునందు చూపబడినది. రక్షణభిన్నార్థమునందే భుజాదువునకు ఆత్మనేపదము వచ్చును గాన 'మహీం భునక్తి' (భూమిని పరిపాలించుచున్నాడు) ఇత్యాది స్థలములందు పరస్మైపదమే వచ్చును.

ఆత్మనేపదప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ పరస్మైపదప్రక్రియా

748. అనుపరాభ్యాం కృజ్ఞః 1.3.79

కర్తుగే చ ఫలే గన్ధనాదౌ చ పరస్మైపదం స్యాత్. అనుకరోతి. పరాకరోతి.

ఫలము కర్తృగామియైనను, గంధనాద్యర్థములందు ప్రయోగింపబడినను కూడ (సూ-747) 'అను' 'పరా' అను ఉపసర్గములకంటె పర మగు కృజ్ఞౌ రాతువునకు (తన్వాది-ఉభ) పరస్మైపదము వచ్చును. (ఆత్మనేపదము రాదు).
ఉదా:- అనుకరోతి; పరాకరోతి.

749. అభిప్రత్యతిభ్యః షిపః 1.3.80

షిప ప్రేరణే. స్వరితేత్. అభిషిపతి.

అభి, ప్రతి, అతి అను ఉపసర్గములకంటె పర మగు షిపదాతువునకు పరస్మైపదము వచ్చును.

షిపదాతువునకు విసిరి వేయుట అని అర్థము. తౌదాదికము. స్వరితేత్తు గాన ఉభయపది. ఐనను పై ఉపసర్గలతో కూడి యున్నపుడు పరస్మైపదిగ మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

750. ప్రాద్వహః 1.3 81

ప్రవహతి.

భౌవాదిక మగు వహధాతువునకు మోయట అని అర్థము. ఉభయపది. ఇది 'వ' అను ఉపసర్గతో కూడినపుడు పరస్మైపదిగ మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

751. పరేర్మృషః 1.3 82

పరిమృషతి.

పరికంటె పర మగు మృష్ (సహించుట. తుదా. ఉభ) ధాతువునకు పరస్మైపదము వచ్చును. ఉదా:- పరిమృషతి.

752. వ్యాజ్ఞోపరిభ్యో రమః 1.3.83

రము క్రీడాయామ్. విరమతి.

'వి' 'ఆజ్' 'పరి' అను ఉపసర్గములకంటె పర మగు రమధాతువునకు పరస్మైపదము వచ్చును.

రమ్ ధాతువునకు క్రీడించుట అని యర్థము. భ్యాదిగణములోనిది, అత్మనేపది. 'వి'మొదలగు ఉపసర్గలు చేర్చుకొనే ఈ సూత్రముచే పరస్మైపదియై 'విరమతి' ఇత్యాదిరూపములు మాత్రమే యుండును.

753. ఉపాచ్చ 1.3,84

యజ్ఞదత్తముపరమతి, ఉపరమయతీత్యర్థః. అన్తర్భావితణ్య ర్తోఽయమ్.

ఇతి పరస్మైపదప్రక్రియా. ఇతి పదవ్యవస్థా.

'ఉప' అను ఉపసర్గములకంటె పరమగు రమధాతువుకంటె కూడ పరస్మైపదము వచ్చును.

ఉదా:- యజ్ఞదత్తం 'ఉపరమతి' అనగా యజ్ఞదత్తుని నశింప చేయుచున్నాడు అని యర్థము. 'ఉపరమతి' అననపుడు ణిచ్ ప్రత్యయార్థము (ప్రేరణార్థము) అంతర్భావిత మై యున్నదని గ్రహించి ఈ విధముగ అర్థము చెప్పబడినది. ఇట్లు 'ఉపరమతి' అనుదానికి 'నశించుచున్నాడు' అను నర్థమును చెప్పినచో అపు డిది అకర్మక మగును. కాని "విభాషాఽకర్మకాత్" 1.3.85 అను ఉత్తరసూత్రమునందు (ఈసూత్రములఘుకౌముదిలో లేదు) అకర్మక మగు ఉప

పూర్వకరమ్‌ధాతువుకంటె వికల్పముగ పరస్మైపదము వచ్చు నని విధింపబడు నున్నది. ఆ సూత్రమును బట్టి, ఈ సూత్రముచే నిత్యముగ విధింపబడు పరస్మైపదము సకర్మక మగు ఉపపూర్వకరమ్‌ ధాతువుకే యని సూచింపబడినది. ఇది సకర్మకము కావలె నన్నచో అంతర్భావికణిజ్య మని అంగీకరింపవలెను, మొత్తముపై ఈ రెండు సూత్రములను ఏక వాక్యముగ చేసి చూచినచో ఉపపూర్వకరమ్‌ధాతువు సకర్మక మైచుచో పరస్మైపదిగ మాత్రమే యుండు ననియు, అకర్మకమగుచో ఉభయపది యగుననియు తేలినది.

పరస్మైపదప్రక్రియ సమాప్తము. పదవ్యవస్థ సమాప్తము.

అథ భావకర్మప్రక్రియా

754. భావకర్మణోః 1.3.13

లస్యాత్మనేపదమ్.

‘అనుదాత్తజిత ఆత్మనేపదమ్’ నుండి ‘ఆత్మనేపదమ్’ అనువ ర్తించును. భావార్థమునందును కర్మార్థమునందును అకారమునకు ఆత్మనేపదము వచ్చును.

755. సార్వధాతుకే యక్ 3.1.67

ధాతోర్యక్ భావకర్మవాచిని సార్వధాతుకే. భావః క్రియా-సా చ భావార్థకలకారేణ అనూద్యతే. యుష్మదన్మద్‌భ్యాం సామానాధికరణ్యా భావాత్ ప్రథమః పురుషః. తిజ్వాచ్యక్రియాయా అద్రవ్యరూపత్వేన ద్విత్వాద్యప్రతీతేర్న ద్వివచనాదిః క్రిన్త్యైకవచనమేవోత్సర్గః. త్వయా మయా అన్త్యైశ్చ భూయతే. బభూవే.

‘ధాతోరేకాచోహలాదేః క్రియాసమభిహారేయజ్’ ‘చిణ్‌భావకర్మణోః’ నుండి ‘ధాతోః’ “భావకర్మణోః” అనువ ర్తించును. భావకర్మ వాచక మగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు ధాతువుకంటె ‘యక్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

భావమనగా ధాత్వర్థ మగు క్రియ-అనగా ఫలోత్పత్త్యనుకూల మగు వ్యాపారము. ఈ వ్యాపారమును ధాతువు బోధించును. భావవాచ్యమునందు ఇట్టి ధాతువులకంటె పరముగ ప్రయుక్తమగు లకారము కూడ భావమునే బోధించుచు

ధాత్వర్థమునే అనుపదించుచున్నది. 'అపదం న ప్రయుజ్జీత' అను న్యాయము ననుసరించి కేవలధాతువును ప్రయోగింపరాదు గాన భావవాచ్యమునందు (భావే ప్రయోగమునందు) లకారమును కూడ ప్రయోగించుట అవశ్యకము. ఆ లకారమునకు ఆత్మనేపదము (సూ-౪51) వచ్చును. ఈ లకారము ధాత్వర్థ మగు భావమునే (వ్యాపారమును) బోధించును గాని యుష్మద్ధర్థముతో గాని ఆన్మద్ధర్థముతో గాని దానికి సామానాధికరణ్య ముండదు. అందుచే దానికి "యుష్మద్భ్యవ పదేనమానాధికరణేస్థానిన్యపిమధ్యమః" (౩85) 'ఆన్మద్భ్యత్తమః' (౩86) అను సూత్రములచే మధ్యమోత్తమపురుషములలో ప్రయోగ ముండుటకు అవకాశము లేదు. అందుచే "శేషేప్రథమః" (౩87) అనుసూత్రము ననుసరించి కేవలము ప్రథమపురుషమునందు మాత్రమే భావవాచ్యక్రియాపదము ప్రయోగింపబడును.

'త్వం పశ్యసి' 'అహం పశ్యామి' ఇత్యాదిక ర్తరిప్రయోగములందు 'పశ్యసి' (చూచుచున్నావు) 'పశ్యామి' (చూచుచున్నాను) అనుపదములలోని లకారము దర్శనకర్త లగు 'త్వం' 'అహం' పదార్థములతో సంబంధించినదై వాటితో సమానాధికరణముగ నున్నదిగాన మధ్యమపురుషోత్తమపురుషములలో దానిని ప్రయోగించుటకు వీలు కలిగినది. అట్లే కర్మణీప్రయోగములగు "త్వం దృశ్యసే" "అహం దృశ్యే" ఇత్యాదులలో "దృశ్యసే" (చూడబడుచున్నావు) "దృశ్యే" (చూడబడుచున్నాను) అనుపదములలోని లకారము దర్శనకర్మ భూతము లగు 'త్వం' 'అహమ్' పదార్థములతో సంబంధించి తత్సమానాధికరణ మగుటచే ఇచట గూడ మధ్యమోత్తమపురుషములకు అవకాశమున్నది. కాని 'మయా సుష్యతే' 'త్వయా సుష్యతే' మొదలగు భావే ప్రయోగములలో 'సుష్యతే' (నిద్రించుట) అను పదమునందలి లకారము ధాత్వర్థమును మాత్రమే చెప్పచున్నది. ఆన్మత్ప్రదార్థముతో గాని యుష్మత్ప్రదార్థముతో కాని దానికి సంబంధము లేదు. అందుచే భావార్థకలకారము లెన్నడును మధ్యమోత్తమపురుషములలో ప్రయోగింపబడవు.

భావే ప్రయోగమున ఆకారస్థానమున వచ్చెడు తిజ్ (తజ్) ప్రత్యయము కూడ ధాత్వర్థమునే చెప్పును. ఆ ధాత్వర్థము ద్రవ్యరూపము కాదు గాన దానియందు ద్వివచనబహుత్వాదు లుండవు. అందుచే ద్వివచనబహువచనముల పచ్చటకు అవకాశములేదు. సామాన్యసిద్ధ మగు ఏకవచనము మాత్రమే వచ్చును. ఫలితార్థ మేమనగా భావవాచ్యప్రయోగమునందు ఆన్నిలకారములందును ప్రథమ

పురుషైవచనమున మాత్రమే ఉండును. ఉదా:- త్వయాభూయతే; మయాభూయతే; అన్యైః భూయతే. ఇచట చర్త ఏపురుషలోనున్నను 'భూయతే' అనుక్రియ మాత్రము ప్రథమపురుషైవచనమునందు మాత్రమే యున్నది. తెలుగు మొదలగు భాషలలో భావేప్రయోగము లేదుగాన 'త్వయాభూయతే' మొదలగు వాటిని సరిగ్గా అనువదించుట కష్టము. 'నీచేత అగుట' లేదా "నీవు అగుట" ఇత్యాది విధముగ అనువదించవలసి యుండును. మొత్తముమీద 'నీవు అయితివి' అని యర్థము.

భూయతే:- భూ దాతువునకు "లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః" అను సూత్రముచే (375) (ఇది ఆకర్మకదాతువు గాన) భావార్థమున లకారములు వచ్చును. వర్తమానార్థమున లట్ - స్థానమున 'భావకర్మణోః' అనుసూత్రముచే (354) ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమపురుషైవచనమున 'భూ తి' అని యుండగా పై సూత్రముచే 'యక్' అగమము. "టిత ఆత్మనేపదానాంచేరే" అనుసూత్రముచే (511) ఏత్వము - 'భూయతే' అను రూపము సిద్ధించినది.

లిట్ ప్రథమపురుషైవచనమున లకారస్థానమున ఆత్మనేపదప్రత్యయము. ద్విత్యాభ్యానకార్యములు "లిట స్తరుయోరేశిరేచ్" అనుసూత్రముచే (516) 'ఏక్' ఆదేశము చేయగా 'బభూవే' అను రూపము సిద్ధించును.

756. న్యసిచ్ సీయుట్ తాసిషు భావకర్మణోరుపదేశేఽజ్ఞానగ్రహ

దృశాం వా చిజ్ఞాదిట్ చ. 6 4.62

ఉపదేశే యోఽచీతదస్తానాం హనాదీనాం చ చిణీవాక్లకార్యం వా స్యాదిషు, భావకర్మణోర్గమ్యమానయోః, స్వాదీనామిడాగమశ్చ.

చిణ్భావపక్షేఽయమిట్; చిణ్భద్భావాద్యృద్ధిః- భావితా, భవితా, భావిష్యతే, భవిష్యతే. భూయతామ్; అభూయత. భూయేత, భావిషీష్ట, భవిషీష్ట.

ఉపదేశమునందు అజన్తములగు దాతువులకును హన్, గ్రహ్, దృశ్ దాతువులకును భావకర్మార్థములందు 'స్య' 'సీయుట్'; 'తాస్', లు పర మగునపుడు 'చిణ్' పర మైనపుడు వలె అంగకార్యము (చిణ్భద్భావము) వికల్పముగ వచ్చును; స్వాదులకు ఇడాగమము కూడ వచ్చును.

ఈ సూత్రము రెండు కార్యములను విధించుచున్నది - మొదటిది చిణ్భ

ద్వావము, రెండవది ఇడాగమము. ఈ ఇడాగమము చిజ్వాద్వావము వచ్చినపుడు మాత్రమే వచ్చును. చిజ్వాద్వావము లేని పక్షమున ఇడాగమము గాదు. భాతువు సేట్క మైనచో ఇడాగమము (సూ-403) వచ్చుటకు అడ్డులేదు.

అబ్ లొట్టులందు 'రా', 'స్య' లు పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే (భూధాతువు ఉపదేశమునందు అజంతము గాన) చిజ్వాద్వావము వచ్చిన పక్షమున వృద్ధి (సూ-182) వచ్చును. చిజ్వాద్వావపక్షమున ఈ సూత్రముచేరను, తదభావపక్షమున 'ఆర్ధధాతుక స్వేద్యలాదేః' అను సూత్రము (403) చేతను ఇడాగమము వచ్చును. 'భావితా-భవితా'; 'భావిష్యతే-భవిష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్. లజ్. విధిలిజ్జులందు కూడ ఆత్మనేపదయగారేశములచే 'భూయా తామ్' "అభూయత", 'భూయేత' ఇత్యాదిరూపము లగును. భావిష్యత-భవిష్యతః- ఆశీర్లజ్ నందు చిజ్వాద్వావేడాగమములచే మొదటి రూపము, వలాద్యార్ధ ధాతుకత్వప్రయుక్త మగు ఇడాగమముచే రెండవరూపమును సిద్ధించినవి.

757. చిణ్ భావకర్మణోః. 3.1.66

చ్లేశ్చిణ్ స్యాత్ భావకర్మవాచిని తళజ్జే పరే. అభావి. అభావిష్యత-అభవిష్యత.

'చ్లేః సిచ్' 'చిణ్ తే పదః' నుండి 'చ్లేః- 'తే' అనువర్తించును. భావకర్మార్థక మగు 'త' పర మగునపుడు 'చ్చి'కి 'చిణ్' ఆదేశముగ వచ్చును.

అభావి:- భావవాచ్యలుజ్జునందు "అభూ చ్చి త" అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'చ్చి'కి చిణాదేశము. 'చిణ్ లుక్' అను సూత్రముచే (644) 'త' కు లోపము. ఊకారమునకు వృద్ధి, 'అవాదేశము- 'అభావి' అను రూపము సిద్ధించినది. ల్పజ్జునందు న్య పర మగునపుడు చిజ్వాద్వావవికల్పముచే 'అభావిష్యత' - 'అభవిష్యత' ఇత్యాదిరూపము లగును.

అకర్మకోవ్యుపసర్గపకాత్సకర్మకః- అనుభూయతే ఆనన్దశ్చైత్రేణ, త్వయా మయా చ అనుభూయేతే, అనుభూయస్తే: త్వమనుభూయసే; అహమనుభూయే, అస్వభావి. అన్వభావిషాతామ్-అన్వభవిషాతామ్.

భూదాతువు స్వభావతః అకర్మక మైనను 'అను'మొదలగు ఉపసర్గలు చేర్చినపుడు సకర్మక మగును. అందుచే దీనికి కర్మణీప్రయోగము కూడ ఉండును. కర్మణీప్రయోగమునందు లకారము కర్మను బోధించును. ఆ కర్మకు యుష్మదస్మచ్చబ్జములతో సామానాధికరణ్య ముండవచ్చును గాన మూడుపురుషులు ఉండును. కర్మద్రవ్యము గాన దానికి ఏకత్వద్విత్వాదులుండుటచే వచన ప్రత్యయము కూడ ఉండును. ఈ విధముగ భావేప్రయోగమునందు వలె గాక కర్మణీప్రయోగమునందు పురుషత్రయము, వచనత్రయము కూడ ఉండు ననెడు విషయమును సూచించుటకై 'అనుభూయతే, అనుభూయేతే; అనుభూయ సే' ఇత్యాద్యుదాహరణములు చూపబడినవి.

లుజ్జనందుద్వివచనాదులతో చిజ్వాద్యావచికల్పముచే (సూ-756) పృద్ధి పక్షమున, 'అన్వభావిషాతామ్' ఇత్యాదిరూపములును, గుణపక్షమున 'అన్వ భవిషాతామ్' ఇత్యాదిరూపములును ఉండును.

ణిలోపః- భావ్యతే. భావయాఞ్చత్రే; భావయామ్భూభావే; భా. యామా సే. చిజ్వాదిట్- భావితా. ఆభీయత్సేనాసిద్ధత్వాత్ ణిలోపః. భావ యితా. భావయిషీష్ట. అభావి. అభావిషాతామ్-అభావయిషాతామ్.

జీజంతభూదాతువునకు కర్మార్థమునందు (కర్మణీప్రయోగమునందు) లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'యక్'ఆగమము చేసిన పిమ్మట "భావి యతే" అని యుండగా 'జేరనిటి' అను సూత్రముచే (512) 'జి'కి లోపము- 'భావ్యతే' అను రూపము సిద్ధించును. 'ఉండునట్లు చేయబడుచున్నాడు' అని యర్థము

భావయాఞ్చత్రే:- జీజంతభూదాతువునకు కర్మార్థమున లిట్టునందు 'కాస్యనేకావత్పక్షవ్యః' అను వార్తికముచే (సూ-471) అమాదేశము వచ్చిన పిమ్మట లిట్లవరక క్రిశ్వాదులు అనుప్రయుక్తిము లగుటచే "భావయాఞ్చత్రే." 'భావయామ్భూభావే' 'భావయామాసే' ఇత్యాదిరూపము లగును. భావితా:- లుట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'భావి తా' అని యుండగా చిజ్వాద్యావఇడాగమ ములు (సూ-756). కాని ఈ ఇడాగమము 'అసిద్ధవదత్రాభాత్' అను సూత్ర ముచే (565) అసిద్ధము గాన 'జి'లోపము (సూ-532)- భావ ఇతా- 'భావితా' అను రూపము సిద్ధించినది. చిజ్వాద్యావము రాని పక్షమున వలార్థార్థభాతుకత్వ ప్రయుక్త మగు ఇడాగమము- 'భావిఇతా' అని యుండగా 'అనిటి' అని నిషే

దింపబడుటచే 'జేరనిటి' అను సూత్రముచే (రీగి2) జీలోపము రాదు. అప్పుడు మొదటి ఇకారమునకు గుణాయాదేశములు వచ్చి 'భావయితా' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'స్య' 'సీయుట్', 'సీచ్' వర ఘగునపుడు గూడ చిజ్వాదిదా గమము వచ్చిన పక్షమున జీలోపము వచ్చును. వలాదిలక్షణ మగు ఇదాగమము వచ్చునపుడు సూత్రము జీలోపము రాదు.

లృట్ :- భావిష్యతే-భావయిష్యతే. లోట్ :- భావ్యతామ్. లజ్ :- అభావ్యత. విధిలిజ్ :- భావ్యేత. ఆశీర్లజ్ :- భావిషీష్ట-భావయిషీష్ట. లజ్ :- అభావి, అభావిషాతామ్-అభావయిషాతామ్, అభావిషత-అభావయిష్యత, అభావిష్టాః-అభావయిష్టాః, అభావిషాథామ్-అభావయిషాథామ్, అభావిధ్యమ్-అభావయిధ్యమ్; అభావిషి-అభావయిషి, అభావిష్యహ-అభావయిష్యహి, అభావిష్మహి-అభావయిష్మహి. లృజ్ :- అభావిష్యత-అభావయిష్యత.

బుభూష్యతే; బుభూషాఞ్చక్రే. బుభూషితా. బుభూషిష్యతే. బోభూయ్యతే. బోభూయతే.

సన్నంత మగు భూధాతువునకు భావార్థమునందు లట్ ప్రథమపురుషైక వచనమున 'బుభూషతే' అని యుండగా యగాగమము 'బుభూషయతే' అని యుండగా 'యక్' అర్థధాతురము గాన 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) సన్ ప్రత్యయమునందలి అకారమునకు లోపము 'బుభూష్యతే' (ఉండుటకుఇచ్చు యించుట).

బుభూషాఞ్చక్రే :- సన్నంతభూధాతువునకు భావారమున లిట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున అస్మిప్రత్యయము, లిట్ పరకకృణాదుల అనుప్రయోగము- 'బుభూషాఞ్చక్రే' మొ. బుభూషితా :- లిట్టునందు 'బుభూషఇతా' అని యుండగా అకారలోపము (సూ-472). బుభూషిష్యతే :- లృట్ ప్రథమపురుషైక వచనమున 'బుభూష ఇష్యతే' అని యుండగా అకారలోపము (సూ-472). లోట్ :- బుభూష్యతామ్. లజ్ :- అబుభూష్యత. విధిలిజ్ :- బుభూష్యేత. ఆశీర్లజ్ :- బుభూషిషీష్ట. లజ్ :- అబుభూషిష్ట. లృజ్ :- అబుభూషిష్యత.

బోభూయ్యతే:- యజ్ఞస్తభూధాతువునకు భావేప్రయోగమున లట్ ప్రథమ పురుషైకవచనమునందు యగాగమము చేసిన పిమ్మట (సూ-755) 'బోభూయతే' అని యుండగా యజ్ లోని ఆకారమునకు లోపము (సూ-472)- 'బోభూయ్యతే' (మాటిమాటికి లేక ఎక్కువగా అగుట). లిట్:- బోభూయాఞ్చక్రే- బోభూయామ్మభూవే-బోభూయామానే. లృట్:- బోభూయిష్యతే. లోట్:- బోభూయ్యతామ్. ఐజ్:- అబోభూయ్యత. విధిలిజ్:- బోభూయ్యేత. ఆశీరిజ్:- బోభూయిషీష్ట. ఐజ్:- అబోభూయిష్ట. లృజ్:- అబోభూయిష్యత.

బోభూయతే:- యజ్ లుగ న్తపుగు భూధాతువుంటె భావార్థమున, లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమునందు యగాగమము (సూ-755) చేసిన పిమ్మట 'బోభూయతే' అను రూపము. ఈ యజ్ లుగంత భావవ్యక్తమునందు ఆర్థధాతుకము లలోని రూపములు యజ్ లుగ న్తరూపములవలెనే సిద్ధించును. ఆత్మనేపదిత్వము మాత్రమే విశేషము. సార్వధాతుకములందు కూడ యజ్ లోపించినను 'యక్' నంబద్ధ మగు యకార ముండును గాన యజ్ న్తరూపముల వలెనే భావార్థకయజ్ యగ న్తరూపములు గూడ ఉండును.

లిట్:- బోభవాఞ్చక్రే, ఐజ్:- బోభవితా, లృట్:- బోభవిష్యతే. లోట్:- బోభూయతామ్, ఐజ్:- అబోభూయత. విధిలిజ్:- బోభూయేత. ఆశీరిజ్:- బోభవిషీష్ట. ఐజ్:- అబోభవిష్ట. లృజ్:- అబోభవిష్యత.

ఇట్లు 'భూ'ధాతువు భావార్థమున స్వతంత్రముగ ప్రయుక్త మగునపుడును దీని జ్యంత, సన్నంత, యజంత, యజ్ లుగంతరూపములందును, భావకర్మార్థములందు ప్రక్రియచూపబడినది.

అకృత్సార్వధాతుకయోద్ధీర్ఘ:- స్తూయతే విష్ణుః. స్తావితా-స్తోతా. స్తావిష్యతే, స్తోష్యతే. అస్తావి, అస్తావిషాతామ్-అస్తోషాతామ్.

అధాదిగణమునందలి స్తుధాతువునకు (అనిట్) స్తోత్రము చేయుట అని అర్థము. 'స్తూయతే విష్ణుః' (విష్ణువు స్తుతింపబడుచున్నాడు) ఇత్యాదిస్థలములందు ఇది కర్మార్థమున ప్రయోగింపబడును. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున యగాగమము చేసిన పిమ్మట 'స్తూయతే' అని యుండగా "అకృత్సార్వధాతుకయో

దీర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) ఉకారమునకు దీర్ఘము- 'స్తూయతే'. లిట్:- 'తుష్టవే'.

స్తావితా-స్తోతా:- ఇట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'స్తు తా' అని యుండగా వికల్పముగ చిజ్వాద్యావేదాగమములు (సూ.756) — 'స్తు ఇ తా' అని యుండగా ఉకారమునకు వృద్ధి (182), ఆవాదేశము 'స్తావితా' ఇత్యాదిరూపము లగును, చిజ్వాద్యావేదాగమములు రాని వక్షమున ఆర్థధాతుకత్వప్రయుక్తగుణము — 'స్తోతా' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇది. అనిధౌధాతువు గాన ఇదాగమము రాలేదు.

స్తావిష్యతే-స్తోష్యతే:- లృట్ నందు గూడ పై వలె చిజ్వాద్యావేదాగమ వికల్పముచే రెండేసి రూపము లగును.

లోట్-స్తూయతామ్. లజ్-అస్తూయత. విధిలిజ్-స్తూయేత. ఆశీర్షిజ్- చిజ్వాద్యావేదాగమవికల్పముచే 'స్తావిషీష్ట-స్తోషీష్ట' ఇత్యాది ద్వివిధరూపము లగును ఇట్ ద్వివచనాదులందుగూడ (సిచ్ లోపించదు గాన) సిచ్ పరమగు నపుడుచిజ్వాద్యావేడ్వికల్పముచే రెండేసి రూపము లుండును. అస్తావి, అస్తావిషా తామ్-అస్తోషాతామ్ మే. లృజ్-అస్తావిష్యత-అస్తోష్యత.

ఋగతౌ. గుణోర్ఘ్రిగుణః-అర్యతే. స్మృస్మరణే. - స్మర్యతే సస్మరే. ఉపదేశగ్రహణాచ్చిజ్వాదిట్-ఆరితా-అర్తా స్మారితా-స్మర్తా. అని దితామితి నలోపః-ప్రస్యతే. ఇదితస్తు- నస్యతే. సప్రప్సారణమ్- ఇజ్యతే.

'ఋ'ధాతువునకు వెళ్ళుట అని యర్థము. జాహో'త్యాదిగుణములోనిది. అనిట్ దీనికర్మవాచ్యలజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున యగాగమము చేసిన పిమ్మట 'ఋ య తే' అని యుండగా 'గుణోర్ఘ్రిసంయోగాద్యోః' అనుసూత్రముచే (501) ఋకారమునకు గుణము (అర్) - 'అర్యతే'.

ఇట్లే స్మరణార్థక మగు స్మృధాతువునకు (అనిట్) కర్మవాచ్య ప్రథమ పురుషైకవచనమున 'స్మృ య తే' అని యుండగా ఋకారమునకు గుణము (సూ-501) - 'స్మర్యతే' లిట్:- ఆరే. సస్మరే. ఋధాతువునకు లాట్టునందు 'ఋ తా' అని యుండగా నిత్య మగుటచే మొదట గుణము (సూ-390) - 'అర్ తా' అని యున్నది. ఇప్పుడు 'అర్' అనునది హలంత మైనను ఉపదేశమునందు

'ము' అనునది అజంతమే గాన (వ్యవదేశవద్భావముచే), 'అర్' అనుదానికి గూడ చిజ్వాద్యవము'తా'కు ఇడాగమము (సూ-756) వచ్చును. 'అచోజ్జ్ఞాతి' (182)-'అరితా', చిజ్వాద్యవేదాగమములు రాని పక్షమున 'అర్తా'. ఇట్లే స్మృతాతువునకు కూడ బట్టునందు 'స్మారితా' 'స్మర్తా' అను ద్వివిధరూపములుండును.

లృట్- ఆరిష్యతే-అరిష్యతే, స్మారిష్యతే-స్మరిష్యతే. లోట్-అర్యతామ్, స్మర్యతామ్. లజ్-ఆర్యత, అస్మర్యత. విధిలిజ్-అర్యేత. స్మర్యేత. ఆశీర్లిజ్-ఆరిషీష్ట-ముషీష్ట, స్మారిషీష్ట స్మృషీష్ట. లజ్-ఆరి, ఆరిషాతామ్-ముషాతామ్ మే. అస్మారి, అస్మారిషాతామ్-అస్మృషాతామ్ మే. లృజ్-ఆరిష్యత. అస్మారిష్యత - అస్మరిష్యత. చిజ్వాద్యవేదాగమములు రాని పక్షమునందు గూడ లృజ్, లృజ్జలందు 'ముద్దనోఃస్యే' అను సూత్రముచే (500) ఇడాగమము వచ్చినది

'సన్' ధాతువునకు జారుట అని అర్థము. దానికి భావవాచ్యలట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'సన్' య తే' అని యుండగా 'అనిదితా హల ఉపదాయాః క్షితి' అను సూత్రముచే (335) నకారలోపము- 'సన్యతే'. లోట్-సన్యతామ్. లజ్- అసన్యత, విధిలిజ్- సన్యేత. ఈ ధాతువు అత్యనేప దిధాతువు గాన ఆర్ధధాతుకలకారములందు భావవాచ్యరూపములకును మూలరూపములకును భేద మేమియు ఉండదు. ఇది ఉపదేశమునందు అజంతము కాదు గాన చిజ్వాద్యవేదాగమములు గూడ రావు.

'టునది సమృద్ధౌ' అను ధాతువు ఇదిత్ గాన దీని కర్మవాచ్యమునందు, "ఇదితోనుమధాతోః" అను సూత్రముచే (465) వచ్చిన 'నుమ్' నకారమునకు "అనిదితాం" (సూ-335) అని నిషేధించుటచే లోపము రాదు. 'సన్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'యజ్' ధాతువునకు (పూజించుట. అనిట్) కర్మవాచ్యలట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'యక్' చేర్చిన పిదప 'యక్' కిత్తు గాన "వచిస్వపియజాదీనాం కితి" అను సూత్రముచే (554) సంప్రసారణము- 'ఇజ్యతే'.

లిట్-ఈజే. లజ్-యజ్జా. లృజ్-యజ్యతే. లోట్-ఇజ్యతామ్. లజ్-ఇజ్యత. విధిలిజ్-ఇజ్యేత. ఆశీర్లిజ్- యజీష్ట. లజ్-అయాజి-అయజ్జేతాం,

అయక్షత. లృజ్ - అయక్షత. బుజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చిణ్ బాఙ్ కర్మణోః' అను సూత్రముచే (757) చిణ్ వచ్చినది. (సంస్, సంద్) ధాతువులక కూడ ఈవిధముగ చిణ్ వచ్చును.

758. తనోతేర్మ్యకి. 6.4.44

అకారోఽన్తాదేశో వా స్యాత్. తాయతే. తన్యతే.

'విద్వనోరాత్' 'యే విభాషా' నుండి 'అత్' 'విభాషా' అనువర్తింతును తనుధాతువునకు యక్ పర మగునపుడు వికల్పముగ ఆకారము అన్తాదేశమై వచ్చును.

తను ధాతువునకు కర్మావచ్ఛలబ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తన్ య తే' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే నకారస్థానమున ఆకారాదేశము. నవర్థ దీర్ఘము - 'తాయతే'. ఆకారము రాని పక్షమున 'తన్యతే'. ఈ విధముగ యగగ మము వచ్చుటకు అవకాశము గల సార్వధాతుకలకారములందు రెండేసి రూపము లిందును.

759. తపోఽనుతాపే చ. 3.1.65

తపశ్చేచ్ఛిచిత్ న స్యాత్కర్మకర్తర్యనుతాపే చ. అన్యతప్త పాపేన. ఘుమా న్ధేతీత్వమ్-దాయతే, దీయతే, దదే.

'చ్లేః సివ్' 'చిణ్ తే వదః' 'న రుధః' నుండి 'చ్లేః' 'చిణ్' 'న' అనువర్తింతును. 'చ' అనుటచే 'అచఃకర్మకర్తరి' అను సూత్రమునందలి 'కర్మకర్తరి' నముచ్చితమైనది. కర్మకర్తృత్వకమును, పశ్చాత్తాపార్థకము లేదా పీడార్థకమును అగు తప్ ధాతువుకంటె పర మగు 'చ్చి' కి 'చిణ్' రాదు.

ఉదా:- అన్యతప్త పాపేన. ఇవట 'పాపేన' అనుదానికి "పాపముచేత" 'పాపాత్మునిచేత' అని రెండర్థములు చెప్పవచ్చును. మొదటి అర్థమును గ్రహించిన పక్షమున ఇదికర్మవాచ్యమగును. 'పాపముచేత పీడింపబడినాడు' అని అర్థము. రెండవ అర్థము గ్రహించిన పక్షమున భావవాచ్య మగును. 'పాపాత్మునిచే పశ్చాత్తప్త దగుట-పాపాత్ముడు పశ్చాత్తప్తదగుట' అని యర్థము. ఇవట అను పూర్వ కతప్ ధాతువునకు భావవాచ్యమునందు గాని కర్మవాచ్యమునందు గాని బుజ్ నందు 'చిణ్ బావకర్మణోః' అనుసూత్రముచే (757) ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చిణ్' రావలసి యుండగా ఈ సూత్రముచే అదిని పీడింపబడినది. 'అన్య

తప్ప చిత్రానియుండగా ఈ సూత్రముచే 'చిత్'నిషేధింపబడినది గాన 'చి'కి 'సిన్' వచ్చినది. దానికి 'రులోరులి' అనుసూత్రముచే (480) లోపము - 'అన్య తస్త్' అనురూపము సిద్ధించినది.

'దా' 'ధా'ధాతువులకు కర్మవాచ్యమున లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున యుగాగమము చేసిన పిమ్మట "ఘమాస్థాగాపాజహతిసాంహలి" అను సూత్రముచే (591) ఈకారము - 'దీయతే' 'ధీయతే' లిట్ - దదే. దధే.

760. ఆతోయుక్ చిణ్ కృతోః. 7.3.33

ఆదంతానాం యుగాగమః స్యాచ్చిణ్ జ్ఞాతి కృతి చ. దాయితా-
దాతా. దీయపీష్ట-దాసీష్ట. అదాయ, అదాయిషాతామ్. భజ్యతే.

'అజ్గన్య' అధికారము. 'అచో జ్ఞాతి'నుండి 'జ్ఞాతి' అనువర్తించును. చిణ్ గాని, జ్ఞాత్రును జీత్రును అగు కృత్ ప్రత్యయము గాని పర మగునపుడు ఆకారాంత మగు అంగమునకు 'యుక్' ఆగమము వచ్చును.

దాయితా-దాతా:- దా ధాతు కర్మవాచ్యమున లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తాన్'కు 'స్యసిన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (756) చిణ్విద్యావేదాగమములు వచ్చుటచే ఈ సూత్రముచే యుగాగమము. 'దాయితా' అనురూపము సిద్ధించును. చిణ్విద్యావము రాని పక్షమున ఈ ధాతువు అనిట్ గాన 'దాతా'. ఇట్లే చిణ్విద్యావాది వికల్పముచే లృట్టునందు గూడ "దాయిష్యతే-దాస్యతే" ఇత్యాది ద్వివిధ రూపము లగును. లోట్ - దీయతామ్. లజ్ - అదీయత. విధిలిజ్ - దీయేత. అశ్రిలిజ్ - సీయుట్ పర మగునపుడు గూడ చిణ్విద్యావేదాగమములు. యుగాగమము వచ్చు పక్షమున "దాయిసీష్ట" ఇత్యాదిరూపములును, తదభావపక్షమున 'దాసీష్ట' ఇత్యాదిరూపములును అగును.

అదాయ:- లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చిణ్' చేసిన పిమ్మట (సూ. 757) సూత్రముచే యుగాగమము, 'చిణ్' లిక్ అను సూత్రముచే (644) 'త'కు లోపము అదాయిషాతామ్:- లజ్ ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'స్యసిన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (756) చిణ్విద్యావేదాగమములు, యుగాగమము వచ్చిన పక్షమున "అదాయిషాతామ్" చిణ్విద్యావాదులు రాని పక్షమున 'స్థాఘ్విరిచ్చ' అను సూత్రముచే (627) ఇకారము వచ్చును. 'అదిషాతామ్'. ఈ విధముగ ప్రథమ

పురుషైకవచనము తక్కు ఇతర స్థలములలో రెండేసి రూపము లందును. లృట్:-అదాయ్యత-అదాన్యత-దాతురూపములు గూడ ఈవిధముగనే ఉండును.

భజ్యతే:- భజ్జోధాతువునకు కర్మవాచ్యమున లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున యగాగమము. "అనిదితాంహలకపదాయాః క్తి తి" అనుసూత్రముచే (335) నకారలోపము. 'భజ్యతే' లిట్- బభజ్జే. లుట్- భజ్జేతా. లృట్- భజ్జోష్యతే. లోట్-భజ్యతామ్ లజ్-అభజ్యత. విదిలిజ్- భజ్యేత. ఆశ్రిక్- భజ్జీషీష్ట.

761. భజ్జోశ్చ చిజి. 6.4.33

నలోపో వా స్యాత్. అభాజి. అభజ్జే. లభ్యతే.

'జ్నాన్నలోపః' నుండి 'న', 'తోపః', 'జ్నాన్తశాంవిభాషా' నుండి 'విభాషా' అనువర్తించును. చిజ్ పర మగునపుడు భజ్జోధాతువు నకారమునకు గూడ లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

అభాజి-అభజ్జే- లుజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చ్చి'కి చిజాదేశము (సూ. 757). పిమ్మట ఈసూత్రముచే నకారలోపము. 'అభజ్ ఇ త' అని యుండగా ఉపదావృద్ధి (సూ. 457). 'త'కులుక్ (సూ. 644) 'అభాజి'. నకారలోపము రాని పక్షమున తలోపముచే 'అభజ్జే' అనురూపము. లృజ్- అభజ్జోష్యత.

లభ్యతే:- లభోధాతువునకు కర్మవాచ్యమున లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున యగాగమము వచ్చి 'లభ్యతే' అను రూపము సిద్ధించును. ఆర్థధాతులకారము లందు దాని రూపములు కర్తృవాచ్యరూపముల వలెనే ఉండును. లోట్- లభ్యతామ్. లజ్- అలభ్యత. విదిలిజ్- లభ్యేత.

762. విభాషావిజ్ఞములోః 7.1.69

లభేర్ముమాగమో వా స్యాత్. అలమ్మి. అలాభి.

ఇతి భావకర్మప్రక్రియా.

'లభేశ్చ' 'ఇదితోనుమధాతోః' నుండి 'లభేః' నుమ్ అనువర్తించును. 'చిజ్'గాని 'ఇముల్' గాని పర మగునపుడు లభోధాతువునకు వికల్పముగ నుమాగమము వచ్చును.

అలమ్మి-అలాభి:- లుజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చ్చి'కి 'చిజ్' వచ్చిన పిమ్మట ఈసూత్రముచే వికల్పముగ నుమాగమము వచ్చిన పక్షమున

‘అలన్ థ్ ఇ త’ అని యుండగా సకారమునకు అనుస్వారము (సూ. 78) దానికి వరసవర్ణ మగుమకారము (సూ. 79) వచ్చి ‘అలమ్మిత’ అని యుండగా ‘త’ కు “చిణ్ లిక్” అనుసూత్రముచే (644) బిక్కు వచ్చి ‘అలమ్మి’ అను రూపము సిద్ధించినది. నుమాగమము రాని పక్షమున వృద్ధివచ్చి (సూ. 457) “అలాభి” అనురూపముసిద్ధించును. బిజ్ నందలి ఇతరరూపములు కర్తృవాచ్యరూపముల వలె నుండును. అలమ్మి - అలాభి, అలప్పాతామ్, అలప్పత; అలబ్ధాః, అలప్పాథామ్, అలబ్ధిమ్, అలప్పి, అలప్పస్విహి, అలప్పస్మహి.

భావకర్మప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ కర్తృకర్మ ప్రక్రియా

యదా కర్తైవ కర్తృత్వేన వివక్షితం తదా సకర్మకాణామవ్య కర్మకత్వాత్ కర్తరి భావే చ లకారాః

763. కర్మవత్ కర్మణా తుల్య క్రియః 3.1.87

కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా కర్మవత్ స్వాత్. కార్యాతిదేశోఽయమ్. తేన యగాత్మనేపదచిన్వదిటః స్యుః. పచ్యతే ఫలమ్. భిద్యతే కాష్టమ్. అపాచి. అభేది. భావే తు భిద్యతే కాష్టేన.

ఇతి కర్మకర్తృప్రక్రియా.

కర్మయే కర్తృగ వివక్షిత మైనపుడు సకర్మకథాతువులు కూడ ఆకర్మకథాతువు లగును గాన అట్టి ధాతువులకు చేర్చబడు లకారము కర్తృగ్రంథకముగాని భావార్థకముగాని అగును.

‘స్థాల్యాం అగ్నినా అన్నం పచతి’ (గిన్నెయందు అగ్నితో అన్నమును వండుచున్నాడు) ఇత్యాదివాక్యములందు స్థాలి అధికరణము; అగ్ని కరణము (సాధనము); అన్నము కర్మ. కాని పచనక్రియ ఆయా కారకములచే చాల అనాయాసముగ జరుగుచున్నదను విషయమును సూచించుటకై ‘స్థాలీ పచతి’ - గిన్నె వండుచున్నది; ‘అగ్నిః పచతి’ అగ్ని వండుచున్నది. ‘అన్నం పచ్యతే’ - అన్నము ఉడుకుచున్నది - ఇత్యాదివాక్యములలో అధికరణ మగు స్థాల్లికిని.

సాధన మగు అగ్నికని, కర్మ యగు అన్నమునకును కర్మత్వము కల్పింపబడుచున్నది. ఇట్టి ప్రయోగములలో అధికరణాదులే కర్త లగుచున్నవి. ఈ విధముగ అధికరణకరణాదులకు కర్మత్వము చెప్పినను లకారములతో విశేషకార్యమేదియు ఉండదు. కాని కర్మను కర్తగ భావించి ప్రయోగించు నపుడు లకారములకు కొన్ని విశేషకార్యములు వచ్చును. ఆ విశేషకార్యములు కొన్ని ఈ ప్రకరణమునందు చూపబడుచున్నవి. ఈ విధముగ కర్మను కర్తగా వివక్షించి ప్రయోగించినపుడు అట్టి ప్రయోగమునకు కర్మకర్తరిప్రయోగమని పేరు. ఇట్టి స్థలములలో, ఛాతువు స్వభావతః సకర్మకమే యైనను, ఆ కర్మయే కర్త యగుటచే అకర్మకముగ పరిగణింపబడును. అందుచే ఇట్టి ఛాతువునకు చేర్చు లకారములు కర్తర్మకములుగాని భావార్థకములుగాని యుండును. ఉదా:- 'ఓదనః పచ్యతే' అనునపుడు 'పచ్యతే' అనునది కర్తర్మకము. 'పచ్యతే ఓదనేన' అనునపుడు భావార్థకము.

కర్మవత్కర్మణా:- 'కర్తరి శివ' నుండి 'కర్తరి' అనువర్తించును. 'కర్మణా' అనుదానికి "కర్మకారకస్థయా క్రియయా" అని యర్థము.

కర్మకారకమునం దున్న క్రియతో సమాన మగు క్రియ గల కర్త కర్మ వంటి దగును. అనగా కర్మను కర్తగా వివక్షించిన స్థలములలోని ఆ కర్త కర్మవంటిదే యనని అర్థము.

ఏదైన ఒకదానికి మరియొకదానితో తుల్యత్వమును కల్పించుటకు అతిదేశ మని పేరు. మరియొకదాని విషయమున ప్రవర్తించు శాస్త్రము ఇచటగూడ ప్రవర్తించును అని చెప్పినచో దీనికి శాస్త్రాతిదేశ మని యు, అచటవచ్చెడు కార్యము ఇచట గూడ వచ్చు నని చెప్పినచో కార్యాతిదేశ మనియు పేర్లు. శాస్త్రాతిదేశమునకు ప్రయోజనము గూడ కార్యము వచ్చుటయే గాన ఇచట కార్యాతిదేశము అంగీకరింపబడినది

పచ్యతే ఫలమ్:- పండు ముగ్గుచున్నది. ఇచట వాస్తవమున కాలము పండును ముగ్గునట్లు చేయుచున్నది గాని పండు స్వయముగముగ్గు జాలదు. అనగా "కాలః ఫలం పచతి" అని యుండవలెను. కాని ఈ ఫలము అనాయాసముగ ముగ్గుచున్నది అను విషయమును సూచించుటకై కర్మ యగు ఫలమునకు కర్మత్వము వివక్షిత మైనది. అనగా పచనక్రియ కాలమునం దున్న దని చెప్పుటకు బదులు ఫలమునందే ఉన్న దని చెప్పినట్లు అయినది. ఇప్పుడు వాస్తవమున

కర్మ యగు ఫలమునం దున్న పాపక్రియతో సమాన మగు క్రియ (పాపక్రియ) గల కర్త (ఫలము) కర్మవంటి దగు నని చెప్పబడినది గాన ఇది కర్తరి ప్రయోగమే యైనను కర్మణి ప్రయోగముగ పరిగణింపబడును. అందుచే 'సార్వధాతుకే యక్' అను సూత్రముచే (755) యక్, "భావకర్మణోః" అను సూత్రముచే (754) ఆత్మనేపదము; "చిణ్ భావకర్మణోః" అను సూత్రముచే (757) చిణ్, 'స్యసిన్ సీయుట్' ఇత్యాదిసూత్రముచే (756) చిజ్విద్యావేదాగమములును వచ్చును. ఈ విధముగ కర్మణిప్రయోగమునందు వలె 'పద్యతే' అను రూపము సిద్ధించును. 'పండుచున్నది' అని యర్థము ఇట్లే "దేవదత్తః కాష్ఠం భిన్నత్తి" అనునపుడు కర్మగ నున్న కాష్ఠము కర్తగా వివక్షిత మగుటచే "చివ్యతే కాష్ఠమ్" "కష్ట బ్రద్ధ లగుచున్నది" అను ప్రయోగము సిద్ధించినది. ఇవి కర్మకర్తరి ప్రయోగములు. భావప్రయోగమున "పద్యతే ఫలేన" 'భివ్యతే కాష్టేన' ఇత్యాది విధములు నుండును.

అపాచి, అభేది.- బుజ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చిణ్ భావకర్మణోః' అను సూత్రముచే (757) 'చి'కి చిణ్, తకారలోపము, ఉపధావృద్ధి, ఉపధాగుణము వచ్చును.

కర్మకర్తృప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ లకారార్థప్రకరణమ్

764. అభిజ్ఞావచనే లృట్ 3.2.112

స్మృతిబోధిన్యవపదే భూతానద్యతనే ధాతోర్లృట్. లజ్ఞోఽప వాదః. వస నివానే. స్మరసి కృష్ణ! గోకులే వత్సామః. ఏవం బున్యనే ఇత్యాదిప్రయోగైఽపి.

'భూతే' అధికారము. "అనద్యతనే లజ్" నుండి 'అనద్యతనే' అనువర్తింతును. స్మృతిబోధక మగు పదము ఉపపదముగ నున్నపుడు అనద్యతన భూతార్థమున ధాతువుకంటె లృట్ వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'అనద్యతనేలజ్' అను సూత్రముచే (424) విహిత

మగు లజ్జకు అపవాదము. వసదాతువునకు నివసించుట అని యర్థము. భౌవా దికము; పరస్మైపది. అనిట్.

‘స్మరసి కృష్ణః గోకులే వత్స్యామః’ అను ఉదాహరణమున ‘స్మరసి’ అను పదము ఉపపదముగాన (కూడా ప్రయోగింపబడిన పదముగా ఉన్నది గాన) వసదాతువునకు లజ్జకు బదులు ఈ సూత్రముచే లృట్టువచ్చినది “కృష్ణాః మనము గోకులములో నుండెడి వారము; జ్ఞాపకమున్నదా?” అని యర్థము. ఈ విధముగ స్మరణార్థకము లగు “బుధ్యసే” ‘చేతయసే’ ఇత్యాదిపదము లు పపదములుగ నున్నపుడు గూడ లృట్టు వచ్చును.

765. న యధి 3.2.113

యద్యోగే ఉక్తం న. అభిజానాసి కృష్ణః యద్వనే అభుజ్జహి. యచ్ఛబ్దముతో సంబంధ మున్నపుడు పై సూత్రము వర్తింపదు.

“అభిజానాసి—”:- కృష్ణాః గుర్తు ఉన్నదా; వసములో భుజించితిమి?” ఇవల ‘యత్’ అనునది కూడ ప్రయోగింపబడినది గాన పై సూత్రముచే లృట్టు రాలేదు. లజ్జ వచ్చినది (సూ-424).

766. లబ్ స్మై 3.2.118

లిటోఽపవాదః. యజతి స్మ యుధిష్ఠిరః.

‘స్మ’ అనుదానితో యోగ మున్నపుడు లబ్ వచ్చును.

‘స్మ’ అనునది భూతకాలద్యోతక మగు అవ్యయము. ఈ పదమును ప్రయోగించినపుడు లిట్టును బాధించి లట్టు వచ్చును. యుధిష్ఠిరుడు యజ్ఞము చేసెను. అనునర్థముగల పై యుదాహరణమున ‘స్మ’ అనునది ఉపపదముగ నున్నది గాన లట్టు వచ్చినది.

762. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్భా 3.3.131

వర్తమానే యే ప్రత్యయా ఉక్తాస్తే వర్తమానసామీప్యభూతే భవిష్యతి చ వా స్యుః. కదాఽగతోసి? అయమాగచ్ఛామి; అయమాగ మం వా. కదాగమిష్యసి? ఏష గచ్ఛామి గమిష్యామి వా.

వర్తమానార్థము నందు విహితములగు ప్రత్యయములు వర్తమానమునకు సమీపమున నున్న భూతార్థమునందును భవిష్యదర్థమునందును గూడ వికల్పముగ వచ్చును.

కదా ఆగతోఁసి? (ఎప్పుడు వచ్చినావు?) అని ప్రశ్నింపగా అప్పుడే వచ్చి యుండుటచే “అయమాగచ్ఛామి” (ఇదిగో వచ్చుచున్నాను) అని వర్తమానార్థకలట్ ప్రయోగము చేసి ప్రత్యుత్తరము చెప్పబడినది. ఇది వర్తమాన సమీపభూతార్థమున కుదాహరణము. లట్ రాని పక్షమున సామాన్యభూతార్థక మగు లట్ (ఆగమమ్) ప్రయోగింపబడినది. అట్లే “కదా గమిష్యసి” (ఎప్పుడు వెళ్ళెదవు?) అని ప్రశ్నింపగా “ఏష గచ్ఛామి” (ఇదిగో వెళ్ళుచున్నాను) అని సమీపభవిష్యత్వమున- అనగా కొద్దిక్షణములలో వెళ్ళగలను అను నర్థమున లట్ ప్రయోగముతో ప్రత్యుత్తర మియ్యబడినది. లట్లు రాని పక్షమున భవిష్యత్వా మాన్యార్థమున ల్పట్టు (గమిష్యామి) ప్రయోగింపబడును. ఇట్టి ప్రయోగములు సర్వభాషాసాధారణములు.

768. హేతుహేతుమలోద్దిభో 3.3.156

వాస్యాత్. కృష్ణం నమేత్ చేత్ సుఖం యాయాత్. కృష్ణం నంన్యతి చేత్ సుఖం యాస్యతి. భవిష్యత్యేవేష్యతే. నేహ-హస్తీతి ప్రత్యాయతే.

విధినిమన్త్రజేతి లిట్.విధిః ప్రేరణం-భృత్యాదేర్నికృష్ణస్యప్రవర్తనమ్-యజేత. నిమన్త్రణంనియోగకరణమావశ్యకేత్రాద్ధభోజనాదాహిత్రాదేః ప్రవర్తనమ్. ఇహ భుజ్జీత. ఆమన్త్రణం కామచారానుజ్ఞా-ఇహాసీత. అధీష్టః సత్కారపూర్వకో వ్యాపారః. పుత్రమధ్యాపయేద్దాన్. సంప్రక్షి-సంప్రధారణమ్. కిం భోవేదమధీయాయ ఉత తర్కమ్. ప్రార్థనం యాజ్ఞా-భో భోజనం లభేయ. ఏవంలోట్.

ఇతి లకారార్థప్రక్రియా.

ఇతితిజన్తప్రకరణం సమాప్తమ్.

హేతువు, హేతుమత్తును అగు క్రియలను బోధించెడు ధాతువులకంటె భవిష్యత్వమున) వికల్పముగలిజ్. వచ్చును.

ఒక క్రియచే మరియొక క్రియ జరుగును. అని చెప్పనపుడు మొదటి క్రియ హేతువు; రెండవది హేతుమత్తు, ‘కృష్ణుని నమస్కరించినచో సుఖమును పొందును’ అనునపుడు నమస్కరించుట హేతువు, సుఖప్రాప్తిహేతుమత్తు.

కదా ఆగతోఁసి? (ఎప్పుడు వచ్చినావు?) అని ప్రశ్నింపగా అప్పుడే వచ్చి యుండుటచే “అయమాగచ్ఛామి” (ఇదిగో వచ్చుచున్నాను) అని వర్తమానార్థకలట్ ప్రయోగము చేసి ప్రత్యుత్తరము చెప్పబడినది. ఇది వర్తమాన సమీపభూతార్థమున కుదాహరణము. అట్ రాని పక్షమున సామాన్యభూతార్థక మగు లట్ (అగమమ్) ప్రయోగింపబడినది. అట్లే “కిదా గమిష్యసి” (ఎప్పుడు వెళ్ళెదవు?) అని ప్రశ్నింపగా “ఏష గచ్ఛామి” (ఇదిగో వెళ్ళుచున్నాను) అని సమీపభవిష్యత్తరమున- అనగా కొద్దిక్షణములలో వెళ్ళగలను అను నర్థమున లట్ ప్రయోగముతో ప్రత్యుత్తర మీయబడినది, అట్లు రాని పక్షమున భవిష్యత్సామాన్యార్థమున లృట్టు (గమిష్యామి) ప్రయోగింపబడును. ఇట్టి ప్రయోగములు సర్వభాషాసాధారణములు.

768. హేతుహేతుమతోడ్లి 3.3.156

వాస్యాత్. కృష్ణం నమేత్ చేత్. సుఖం యాయాత్. కృష్ణం సంస్యతి చేత్ సుఖం యాస్యతి. భవిష్యత్యేవేష్యతే. నేహ-హస్తీతి పలాయతే.

విధినిమన్త్రజేతి లిట్. విధిః ప్రేరణం-భృత్యాదేర్నికృష్టస్యప్రవర్తనమ్-యజేత. నిమన్త్రణంనియోగకరణమావశ్యకేత్రాద్ధభోజనాదౌదౌహిత్రాదేః ప్రవర్తనమ్. ఇహ భుజ్జీత. ఆమన్త్రణం కామచారానుజ్ఞా-ఇహాసీత. అధీష్టః సత్కారపూర్వకో వ్యాపారః. పుత్రమధ్యావయేద్భవాన్. సంప్రక్షుః-సంప్రధారణమ్. కిం భోవేదమధీయాయ ఉత తర్కమ్. ప్రార్థనం యాచ్ఛా-భో భోజనం లభేయ. ఏవంలోట్.

ఇతి లకారార్థప్రక్రియా.

ఇతితిజన్తప్రకరణం సమాప్తమ్.

హేతువు, హేతుమత్తును అగు క్రియలను బోధించెడు ధాతువులకంటె (భవిష్యదర్థమున) వికల్పముగలిజ్. వచ్చును.

ఒక క్రియచే మరియొక క్రియ జరుగును. అని చెప్పునపుడు మొదటి క్రియ హేతువు; రెండవది హేతుమత్తు, ‘కృష్ణుని నమస్కరించినచో సుఖమును పొందును’ అనునపుడు నమస్కరించుట హేతువు, సుఖప్రాప్తిహేతుమత్తు.

అందుచే 'సమేత' 'యామాత' అనునపుడు ఈ రెండు ధాతువులకును విధిలిజ్ వచ్చినది. ఇది రాని. పక్షమున భవిష్యత్సామాన్యార్థక మగు లృట్టు వచ్చును.

ఈ సూత్రము భవిష్యదర్థము గమ్యమగు నపుడు మాత్రమే ప్రవర్తించును. అందుచే "హస్తీతిఫలాయతే" (చంపుచున్నాడనిపరువెత్తుచున్నాడు.) అను నపుడు భవిష్యదర్థము లేదు గాన లిజ్ వైకల్పికముగ గూడ రాలేదు. లట్టు మాత్రమే వచ్చినది.

విద్యాద్యర్థములందు లిజ్ వచ్చును. ఈయర్థములందు లోట్టు కూడ (సూ.411) వచ్చును.

తనకంటె తక్కువవారగు భృత్యాదులను కార్యము చేయుటకు నియమించుట విధి. ఉదా:- యజేత. యజ్ఞముచేయవలెను. తప్పక చేయవలసిన శ్రద్ధతోజనాదులకై దోహిత్రాదులను ప్రసర్తించవలయుట నిమంత్రణము. ఉదా. 'ఇహ భుజ్జీత' - ఇక్కడ భోజనము చేయవలెను. అమంత్రణరూప మగు ప్రేరణము నందు కర్తకు స్వేచ్ఛ యుండును. ఉదా:- 'ఇహాసీత' - ఇచట కూర్చుండుము, ఇష్టమైన కూర్చుండవచ్చును లేవిచో మానవచ్చును. సగౌరవముగ ప్రేరేపించుట అధీష్టము. ఉదా:- 'పుత్రమధ్యాపయేద్భవాన్' - మీరు నాకుమారునకు చదువెప్పడు. సందేహపూర్వక మగు ప్రశ్న సంప్రశ్న. ఉదా:- "కింభోః" మొ. వేదమును చదువుదునా లేక తర్కము చదువుదునా? ప్రార్థనమనగాయాచించుట. ఉదా:- భో భోజనం లభేయ - అయ్యాభోజనమునుపొందగలనా? (భోజనము లభించునా?)

అకౌర్యప్రక్రియ సమాప్తము.

తిజన్త ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ కృదంతప్రకరణమ్

అథ కృత్యప్రక్రియా.

769. ధాతోః. 3.1.91

అతృతీయాధ్యాయసమాప్త్యంతం యే ప్రత్యయాః తే ధాతోః పరే. స్యుః. 'కృదంతిజ్' ఇతి కృత్యంజ్ఞా.

ఇది అధికారసూత్రము. అందుచే, తృతీయాధ్యాయవరినమా పివరకును విధింపబడిన ప్రత్యయముల ధాతువుకంటె పరముగ వచ్చును, అను అర్థము సిద్ధించును.

‘కృదతిజ్’ అను సూత్రముచే (303) తిజ్ భిన్నము లగు ప్రత్యయము లన్నిటికిని కృత్పంజ్ఞి యుండును.

770. వాఁసరూపోఽస్త్రియామ్. 3.1.94

అస్మిన్ ధాత్వధికారే అసరూపోఽపవాదప్రత్యయః ఉత్సర్గస్య బాధకో వా స్యాత్ త్ర్యధికారోక్తం వినా.

ఇది పరిభాషాసూత్రము. ఈ ధాత్వధికారమునందు సరూపము కాని అపవాదప్రత్యయము సామాన్యశాస్త్రవిహిత మగు ప్రత్యయముగకు వికల్పముగ బాధక మగును. ‘త్రియామ్’ అను అధికారము క్రింద చెప్పబడిన ప్రత్యయముల విషయమున ఈ నియమము వర్తించదు.

సామాన్యశాస్త్రము నొకదానిని చెప్పి పిదప విశేషశాస్త్ర మును చెప్పి నపుడు ఆ విశేషశాస్త్రము ప్రవర్తింపు స్థలములందు ఇంక సామాన్యశాస్త్రము నకు ఏ మాత్రము అవకాశముండదు. ఇది ఈ శాస్త్రములో సాధారణముగ అవలంబించిన పద్ధతి. కాని ధాత్వధికారమున విహితము లగుకొన్ని కృత్ప్రత్యయముల విషయమునందు మాత్రము ఈ పద్ధతిలో కొంత మార్పు ఈ సూత్రముచే చెప్పబడుచున్నది.

‘ఋల్లౌచౌ’ అనునది (787) అన్ని ధాతువులకంటెను ‘ఋల్ తృచౌ’ ప్రత్యయములను విధించుచున్నది గాన ఇది సామాన్యశాస్త్రము. “ఇగుపదజ్ఞాప్రీతిరః కః” అనునది (790) కొన్ని ధాతువులకంటె మాత్రమే ‘క’ ప్రత్యయమును విధించుచున్నది గాన ఇది విశేషశాస్త్రము. సామాన్యపద్ధతి ననుసరించి ఇగుపదజ్ఞాదిధాతువుల విషయమున ఈ విశేషశాస్త్రవిహిత మగు ‘క’ ప్రత్యయమే కాని సామాన్యశాస్త్రవిహితము లగు ఋలాదులు వచ్చుటకు వీలులేదు. ఈ సూత్రముచే విశేషశాస్త్రవిహితప్రత్యయములే కాక సామాన్యశాస్త్రవిహితప్రత్యయములు కూడ వచ్చుటకు వీలు కల్పింపబడుచున్నది. ఈ సూత్రము ననుసరించి ‘ఇగుపదజ్ఞాప్రీతిరః కః’ అను విశేషశాస్త్రము “ఋల్ తృచౌ” అను సామాన్యశాస్త్రమును వికల్పముగ మాత్రమే బాధింప గల్గును. అందుచే ‘ఋ’ అను ఇగు పదధాతువుకంటె అపవాదప్రత్యయ మగు ‘క’ ప్రత్యయము, ఉత్సర్గప్రత్య

యము లగు 'ఋగ్' 'తృచ్' లను గూడ వచ్చి 'విక్షిపః' 'విక్షేపకః' 'విక్షేప్తా' అను రూపములు సిద్ధించుటకు అవకాశము లభించినది.

ఈ పరిభాష సరూపప్రత్యయముల విషయమున ప్రవర్తించదు. 'ఆణ్' ప్రత్యయమునందును 'క' ప్రత్యయమునందును ఇద్వర్జములు లోపింపగా మిగులునది 'అ'కారమేగాన ఈరెండును సరూపప్రత్యయములు. 'కృర్మణ్యణ్' (793) అనునది సామాన్యశాస్త్రము. "అతోఽనువసర్గేకః" అనునది (794) విశేష శాస్త్రము. ఈ ఉత్సర్గావధానప్రత్యయములు రెండును సరూపప్రత్యయములు గాన ఈ పరిభాష వీటి విషయమున ప్రవర్తించదు. అనగా విశేషప్రత్యయ మగు 'క' ప్రత్యయము రావలసిన 'గోదః' ఇత్యాదిస్థలములందు సామాన్యశాస్త్ర విహిత మగు ఆణ్ ప్రత్యయమునకు ఎవ్వడును అవకాశము లేదు.

ఇట్లే త్వుధికారవిహితము లగు ప్రత్యయముల విషయమున గూడ ఈ పరిభాష ప్రవర్తించదు. 'క్తిన్' ప్రత్యయము 'ప్రియా క్తిన్' అను సూత్రముచే (886) 'ప్రియామ్' అను అధికారమున విధింపబడినది. ఇది ఉత్సర్గప్రత్యయము. 'అప్రత్యయాత్' అను సూత్రముచే (870) సన్ ప్రత్యయాద్యంతముల కంటె విహిత మగు 'అ' ప్రత్యయము అవధానప్రత్యయము. ఇది సామాన్య ప్రత్యయ మగు 'క్తిన్' ను నిత్యముగన్ బాధించును. అందుచే 'చిక్తిన్ ఇత్యాదు లందు 'క్తిన్' ప్రత్యయమునకు అవకాశము లేదు.

771. కృత్కాః 7.1 95

'ఋగ్' తృచ్' ఇత్యతః ప్రాక్ కృత్యసంజ్ఞాః స్యుః.

'ఋగ్' తృచ్' అను సూత్రమునకు పూర్వము విహితము లగు ప్రత్యయములకు కృత్యప్రత్యయము లని కూడ పేరు. ఇది అధికారసూత్రము. 'కృత్' అనునది సామాన్యసంజ్ఞః 'కృత్య' అనునది విశేషసంజ్ఞః.

772. కర్తరి కృత్ 3.4.67

కృత్ ప్రత్యయః కర్తరి స్యాత్. ఇతి ప్రాప్తే.

కృత్ ప్రత్యయము కర్తర్థమున వచ్చును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి 'తవ్యత్' మొదలగు ప్రత్యయములకు కృత్సంజ్ఞ కూడ ఉండుటచే అవి కర్తర్థమున రావలసి యుండగా దీనికి అపవాదము చెప్పబడుచున్నది.

773. తయోరేవ కృత్యక్తఖలధాః 3.4.70

ఏతే భావకర్మణోరేవ స్యుః.

“లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః” అను పెనుకటి సూత్రమునందు చెప్పబడిన భావకర్మార్థములు “తయోః” అను తచ్చుబ్ధిముచే గ్రహింపబడును.

కృత్యప్రత్యయములును, క్తప్రత్యయమును, ఖలర్థకప్రత్యయములును భావకర్మార్థమునందు మాత్రమే వచ్చును.

పై ప్రత్యయములు, ధాతువు సకర్మక మగుచో కర్మార్థమునందును, అకర్మక మగుచో భావార్థమునందును వచ్చును. అందుచే ఈ ప్రత్యయములును చేర్చినపుడు కర్మభావవాచ్యములందు వలె కర్త తృతీయవిభక్త్యంతపదమునందుండును. ఉదా:- కృత్యప్ర.- మయా పుస్తకం పఠితవ్యమ్. నాచే పుస్తకము చదువబడవలెను. క్త:- మయా పుస్తకం పఠితమ్- నాచే పుస్తకము చదువబడినది. ఖలర్థము:- త్వయా సుకర మివమ్- ఇది నీచే సులభముగ చేయబడదగినది.

774 తవ్యోత్ తవ్యానీయరః 3.1.96.

ధాతోరేతే ప్రత్యయాః స్యుః. ఏధితవ్యం. ఏధనీయంత్యయా. భావే ఔత్సర్గికం ఏకవచనంక్లీబత్వం. చేతవ్యః. చయనీయో వా ధర్మస్త్యయా.

ధాతువుకంటె (భావకర్మార్థములందు) తవ్యోత్, తవ్య, అనీయర్ అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

‘తవ్యోత్’లోని తకారము ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే “తిత్స్విరితమ్” అను సూత్రముచే స్వరితము వచ్చును. ‘తవ్యోత్’ చేర్చినను ‘తవ్య’ చేర్చినను రూపములలో భేదము లేదు. ‘అనీయర్’లోని రేఫ ఇత్సంజ్ఞకము.

ఏధితవ్యమ్-ఏధనీయమ్:- ఏధధాతువు అకర్మకము గాన భావార్థమున ‘తవ్య’ ‘అనీయర్’ ప్రత్యయమును చేర్చబడినవి. ధాతువుకంటె వర మగుటచే వీటికి ఆర్థధాతుకసంజ్ఞ (సూ-406). ‘తవ్య’ వలాద్యార్థధాతుక మగుటచే ఇదాగమము (సూ-403) వచ్చి ‘ఏధితవ్యమ్’ అను రూపము, ‘ఏధనీయమ్’ అను రూపమును సిద్ధించినవి. కర్తకు, అనభిహితము గాన “కర్తృకరణయోస్త్యతీయా” అను సూత్రముచే (898) తృతీయ వచ్చినది అని సూచించుటకై ‘త్వయా’ అనునది కూడ చేర్చబడినది. నీవు వృద్ధి పొందవలెను అని యర్థము.

ఈ విధముగ తవ్వదాడులను భార్యములందు చేర్చినపుడు క్రియకే ప్రాధాన్యము గాన, భావవాక్యక్రియకు ఔత్సర్గిక మగు. (సామాన్యసిద్ధమగు) ప్రథమ పురుషైకవచనములు వచ్చినట్లు, వీటికి నపుంసకైకవచనములు వచ్చును.

దాడుపు సకర్మక మైనపుడు ఈ దాతువులు కర్మార్థమునందు వచ్చును. అందుచే వీటి లింగవచనాలు కర్మలింగవచనాదుల ననుసరించి యుండును. "చేతవ్యఃవయసీయో వా ధర్మస్త్యయా" అను ఉదాహరణమునందు సకర్మకమగు చిదాతువుకంటె 'తవ్య' 'అసీయ' ప్రత్యయములు కర్మార్థమున వచ్చినవి. కావున 'చేతవ్యః' ఇత్యాదుల లింగవచనాదులు కర్మ యగు 'ధర్మః' అనుదాని లింగవచనాదుల ననుసరించి వచ్చినవి. 'నీచేత ధర్మము సంపాదించబడతగినది' అని యర్థము.

(వా) కేలిమర ఉపసంఖ్యానమ్.

పచేలిమా మాషాః- పక్తవ్యా ఇత్యర్థః. భిదేలిమాః సరలాః- భేత్తవ్యా ఇత్యర్థః. కర్మణి ప్రత్యయః.

కేలిమర ప్రత్యయమును కూడ చెప్పవలెను. తవ్వదాని ప్రత్యయముల వలె 'కేలిమర్' ప్రత్యయము గూడ భావకర్మార్థమున దాతువుకంటె పరముగ వచ్చునని అర్థము. 'కేలిమర్' లోని కకారమునకు "లశస్త్వకద్ధితే" అను సూత్రముచే తను (138). రేఫకు 'హస్త్యమ్' అను సూత్రముచేతను (1) ఇత్యంజు.

'పచేలిమా మాషాః':- పచేలిమానునకు కర్మార్థమున కేలిమర్ ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'పచేలిమాః' అను రూపము సిద్ధించినది. వందబదుటకు తగిన మినుములు అని అర్థము. అట్లే భిదేలిమానునకు 'కేలిమర్' ప్రత్యయము చేర్చగా 'భిదేలిమాః' అను రూపము సిద్ధించినది. భేదించబడుటకు తగిన సరలవృక్షములు అని అర్థము. వృత్తికారాదులు 'కేలిమర్' ప్రత్యయము కర్మకర్తృత్వము నందు గూడ వచ్చునని చెప్పిరి. అప్పుడు 'భిదేలిమాః' అనుదానికి (అనాయాసముగ) బద్ధంగునని అను అర్థము కూడ చెప్పవచ్చును.

775. కృత్యల్యుటో బహులమ్ 3.3.113

'కృచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ.

విధేర్విధానం బహుధా సమీక్ష్య చతుర్విధం బాహుళికం వదన్తి.

'స్నాన్తి అనన్తే' ఇతిస్నానీయం చూర్ణమ్. 'దీయతే' నైతి దానీయో విప్రః.

కృత్యప్రత్యయములును బ్యట్ ప్రత్యయమును బహుళముగ వచ్చుచుండును. కొన్ని ప్రయోగ విశేషములందు ప్రవర్తించుట, కొన్నిటియందు ప్రవర్తింపకుండుట, కొన్నిటియందు వికల్పముగా ప్రవర్తించుట, కొన్నిటియందు మరియొకకార్య మేదియో వచ్చుచుండుట, ఈ విధముగ శాస్త్రప్రవృత్తి వివిధరూపముల నుండుట చూచి భాహుళకము (బహుళం అని చెప్పిన శాస్త్రప్రవృత్తి) నాల్గవిధము లని చెప్పుదురు. అందుచే కృత్యబ్యట్ ప్రత్యయములు బహుళముగ వచ్చు నని చెప్పుటచే అవి భావకర్మార్థములందే కాక ఇతరార్థములందు కూడ వచ్చును.

స్నానీయం చూర్ణమ్:- ఈ సూత్రముచే 'స్నా'ధాతువుకంటె కరణార్థమున అనగా 'స్నాన్తి అనేన'-దేనితో స్నానము చేయుదురో అది-అను అర్థమున అనీయ ప్రత్యయము వచ్చి 'స్నానీయమ్'అను పదము సిద్ధించినది. అట్లే దాధాతువు కంటెనంప్రదానార్థమున అనగా 'దీయతే అస్మై'-ఎవ్వనికి దానము చేయబడునో ఆతడు-అను నర్థమున అనీయార్ ప్రత్యయము వచ్చి 'దానీయః' అను రూపము సిద్ధించినది. ఈ విధముగ భావకర్మార్థములందు మాత్రమే రావలసిన అనీయార్ ప్రత్యయము 'బహుళ'గ్రహణముచే పై ఉదాహరణములందు కరణనంప్రదానార్థములందు వచ్చినది.

776. అచో యత్. 3.1.97

అజస్తాద్ధాతోర్యత్ స్యాత్. చేయమ్.

అజంతమగుధాతువుకంటె (భావకర్మార్థములందు) 'యత్' ప్రత్యయము వచ్చును.

చేయమ్:- 'చి'ధాతువు అజంతము గాన ఈ సూత్రముచే 'చేతుం యోగ్యం'అను అర్థమున 'యత్' ప్రత్యయము వచ్చినది. 'చియ' అని యుండగా 'సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః'అనుసూత్రముచే (390) గుణము- 'చేయ' అను రూపము సిద్ధించినది. 'చేయమ్' అనునది ఔత్సర్గిక మగు నపునకప్రథమైక వచనరూపము. కృత్తద్ధితనమాసాది ప్రకరణములందు ఈవిధముగ ప్రత్యయాల తములగు ప్రాతిపదికములను ప్రయోగింప రాదు గాన ఏదియోయొక సుప ప్రత్యయమును చేర్చి (సాధారణముగ ప్రథమైకవచనమున) ఉదాహరణములు చూపబడుచుండును.

777. ఈద్యతి. 6.4.65

యతి పరే ఆత ఈత్యాన్తే. చేయమ్. క్లేయమ్.

‘అతో’లోప ఇచి చ’ నుండి ‘అతః’ అనువ ర్తించును. ‘యత్’ పర మగు నపుడు అకారమునకు ఈకారము వచ్చును. దేయమ్:- ‘దాతుం యోగ్యమ్’ అను అర్థమున-అనగా దానము చేయబడుటకు తగినది అను కర్మార్థమునందు గాని, దానము చేయవలెను అను భావార్థమునందు గాని-అకారాంత మగు దాదాతువు కంటె ‘యత్’ ప్రత్యయము (సూ.776)-‘దా య’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అకారమునకు ఈకారము పిమ్మట ఈకారమునకు “సార్యదాతుకార్థధాతు కయోః” అను సూత్రముచే (390) గుణము. ‘దేయమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది.

గ్లేయమ్:- ‘గ్లాతుం యోగ్యమ్’ అను నర్థమున గ్లేదాతువుకంటె యత్ ప్రత్యయము, ఐకారమునకు ‘ఆదేచ ఉపదేశేఽశితీ’ అను సూత్రముచే (496) అకారము. దానికి ప్రకృతసూత్రముచే ఈకారము; గుణము ‘గ్లేయమ్’.

778. పోరదుపధాత్. 3.1.98

పవర్గాస్తాత్ అదుపధాత్ యత్స్యోత్. ణ్యతోఽపవాదః. శప్యమ్. లభ్యమ్.

పోః, అదుపధాత్. హ్రస్వ అకారము ఉపధగా గల పవర్గాంతధాతువు కంటె యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘ఋహలోర్హ్యత్’ అను సూత్రముచే (788) హారంతధాతువులకు విధింపబడ నున్న ‘ణ్యత్’ ప్రత్యయమునకు ఇది ఆపవాదము. ‘ణ్యత్’ ప్రత్యయములో శేషించునది గూడ ‘య’ అనునదియే యైనను ‘అచోఽశ్శితీ’ అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి రాకుండుటకై పవర్గాంతధాతువులకు యత్ ప్రత్యయము విధింపబడినది. “శప్” ‘లభ’ అను ధాతువులకు ఈ సూత్రముచే ‘యత్’ ప్రత్యయము చేయగా ‘శప్యమ్’ ‘లభ్యమ్’ అను రూపములు సిద్ధించినవి. ‘శప్తుం యోగ్యమ్’ శపించుటకు తగినది (కర్మార్థము) లేక శపింపవలెను (భావార్థము); ‘లబ్ధుం యోగ్యమ్’-పొందుటకు తగినది (కర్మ) పొందవలెను (భావ) అని అర్థములు.

779. పీతిస్తురాన్ వృద్ధృణః కృప్. 3.1.109

ఏభ్యః కృప్ స్యాత్.

ఇ(త్), స్తు, కాన్. వృ, ధృ, జాషదాతువులకంటె ‘కృప్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘కృష్’లోని కకారవకారములు ఇత్సంజ్ఞములు. ‘ఇ’ ‘స్తు’ధాతువులకు ‘ఏతుం యోగ్యః’ ‘స్తోతుం యోగ్యః’ అను అర్థములందు ఈ సూత్రముచే ‘కృష్’ ప్రత్యయము చేసినపిదప ‘ఇ య’ ‘స్తు య’ అని యుండగా:-

780. హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్. 6.1.71

ఇత్యః. స్తుత్యః. శాస్ అనుశిష్టౌ.

హ్రస్వమునకు పిత అగు కృత్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘తుక్’ అగమము వచ్చును.

ఇవట ‘కృష్’ ప్రత్యయము పిత అగు కృత్తు గాన అది పర మగునపుడు వెనుక నున్న ఇకారఉకారములకు ‘తుక్’ అగమము వచ్చును. ‘తుక్’ లోని ఉకార కకారములు ఇత్సంజ్ఞములు. కిత్తు గాన ‘అద్యన్తైటకితౌ’ అను పరిభాషచే (84) అంతావయవముగ వచ్చును-‘ఇత్ యః’ ‘స్తుత్ యః’.

శాస్ ధాతువునకు శిశింతుట అని యర్థము. అదాదిధాతువు. సేచ్. దీనికి పై సూత్రముచే ‘శాసితుం యోగ్యః’ అను నర్థమున ‘కృష్’ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ‘శాస్ య’ అని యుండగా:-

781. శాస ఇదజ్ హలోః. 6.4.34

శాస ఉపధాయా ఇత్ స్వాదజి హాలాదౌ క్టితి. శిష్యః. వృత్యః. ఆద్యుత్యః. జుష్యః.

శాసః, ఇత్, అజ్ హలోః. “అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్టితి” నుండి ఉపధాయాః ‘క్టితి’ అనువర్తించును. ‘అజ్’ కాని, కిత్తు లేక జిత్తు ఐన హాలాదిప్రత్యయము గాని పర మైనపుడు ‘శాస్’ ధాతువు ఉపధకు ఇకారము వచ్చును.

ఇవట ‘కృష్’ కిత్తు గాన ఇది పర మైనపుడు ‘శాస్’ లోని ఉపధ యగు ఆకారమునకు ఇకారము వచ్చి ‘శిస్ య’ అని యుండగా ‘శాసివసమసీనాశ్చ’ అను సూత్రముచే (557) సకారమునకు మూర్త్యాదేశము-షకారము- ‘శిష్యః’

వృత్యః:- వృధాతువునకు ‘ఏరిస్తు-’ ఇత్యాది సూత్రముచే (779) ‘కృష్’ ప్రత్యయము. ‘హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్’ అను సూత్రముచే (780) తుగాగమము. ఆద్యుత్యః- అజ్ పూర్వకద్యుధాతువునకు పై సూత్రములచే కృష్ తుగాగమములు. జుష్యః- జుషధాతువునకు ‘కృష్’ ప్రత్యయము. ‘కృష్’ కిత్తు గాన గుణనిషేధము (నూ.435) - ‘జుష్యః’

782. మృజేర్విభాషా. 3.1.113.

మృజేః క్యత్వా. మృజ్యః.

మృత్ ధాతువుకంటె వికల్పముగ క్యవ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

మృత్ (కుట్రముచేయుట) ధాతువునకు 'ఋహలోర్ధ్వత్' అను సూత్రముచే (783) రావలసి యున్న ణ్యత్ ప్రత్యయమును బాధించి వికల్పముగ ఈ సూత్రముచే క్యవ్ ప్రత్యయము. 'క్యవ్' కి త్తు గాన గుణము రాదు 'మృజ్యః'. క్యవ్ రాని పక్షమున ణ్యత్ ప్రత్యయము విధింపబడుచున్నది.---

783. ఋహలోర్ధ్వత్. 3.1.124

ఋవర్ణాన్తద్ హలన్తచ్చ ధాతోర్ధ్వత్. కార్యమ్. హార్యమ్. ధార్యమ్.

ఋవర్ణాంతధాతువుకంటెను హలంతధాతువుకంటెను 'ణ్యత్' ప్రత్యయము వచ్చును.

'ణ్యత్'లోని ఇకారతకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. కృ, హృ, ధృధాతువులు ఋకారాంతములు. వాటికి ఈ సూత్రముచే 'ణ్యత్' ప్రత్యయము చేసిన సీమ్యట "అచో జ్ఞతి" అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి (అర్) వచ్చి 'కార్యమ్' 'హార్యమ్' 'ధార్యమ్' అను పదములు సిద్ధించినవి.

మృత్ ధాతువునకు 'మృజేర్విభాషా' అను సూత్రముచే (782) 'క్యవ్' ప్రత్యయము రాని పక్షమున ఈ సూత్రముచే 'ణ్యత్' ప్రత్యయము, 'మృత్' య' అని యుండగా:-

784. చజోః కు ఘిజ్జ్యతోః 7.3.52

చజోః కుత్వం స్యాత్ ఘితి, ఇ్యతి చ పరే.

చజోః, కు, ఘిజ్జ్యతోః. ('ఘిత్' ఇ్యతోః' అని యుండగా "యరోను నాసికేనునాసికోవా" అను సూత్రముచే (88) 'ఘిజ్జ్యతోః' అని యైనది). ఘిత్ గాని 'ణ్యత్' గాని పర మగునపుడు చకారజకారములకు కుత్వము (కకార గకారములు) వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే జకారమునకు గకారము వచ్చి 'మృగ్' య' అని యుండగా:-

785. మృజేర్వృద్ధిః 7.2.114

మృజేరికో వృద్ధిః సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః. మూర్ఘ్యః.

‘ఇకో గుణవృద్ధి’ అను పరిభాషచే ‘ఇకః’ అను పదము ఉపస్థితమగును. “ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రతిత్యయే కార్యవిజ్ఞానమ్”- అనగా ఏదైన ఒక ధాతువును నిర్దేశించి కార్యమును విధించినపుడు ఆ కార్యము ఆ ధాతువుకంటె విహిత మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు వచ్చు నని గ్రహింపవలెను- అను పరిభాషచే “ధాతువుకంటె విహిత మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు” అను అర్థము సిద్ధించును. ‘ధాతువుకంటె విహిత మగు ప్రత్యయము సార్వధాతుకార్థ ధాతుకములలో’ ఏదైన ఒకటి కావలెను అందుచే ‘సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః’ అని వ్యాఖ్యానింపబడినది.

సార్వధాతుకార్థధాతుకములు పర మగునపుడు మృజేర్ధాతువు ‘ఇకో’కు వృద్ధి వచ్చును. ఈ సూత్రముచే ఋకారమునకు వృద్ధి (ఆర్) రాగా ‘మూర్ఘ్యః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

786. భోజ్యం భక్ష్యే 7.3.69

భోగ్యమన్యత్.

ఇతి కృత్యప్రక్రియా.

భుజ్ధాతువునకు ‘తినుట’ ‘అనుభవించుట’ అను రెండు అర్థములు కలవు. “భోక్తం యోగ్యమ్” అనునపుడు తినుటకు తగినది, లేక అనుభవించుటకు తగినది అను ఏ అర్థమందైనను ఇ్యత్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట (సూ-783) కుత్వము రావలసి యుండగా (సూ-784) ‘తినుటకు తగినది’ అను నర్థమున కుత్వము రాదని ఈ సూత్రము చెప్పుచున్నది.

భక్ష్యము అను అర్థమున ‘భోజ్యమ్’ అనియే యగును. కుత్వమురాదు అని దీని భావము.

“అనుభవించుటకు తగినది” ఇత్యాద్యర్థములందుకుత్వము వచ్చి ‘భోగ్యమ్’ అను రూపము అగును.

కృత్యప్రక్రియ సమాప్తము.

అథ పూర్వ కృదన్తమ్

787. ఋత్ శృచ్ 3.1.133

ధాతోరేకా స్తః. 'కర్తరి కృత్' ఇతి కర్తృర్థే.

ధాతువులకంటె 'ఋత్' 'శృచ్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును. 'కర్తరి కృత్' అను సూత్రము ననుసరించి ఇవి కర్తృర్థమున వచ్చును. 'ఋత్'లోని ఇకారలకాంతములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇకారమునకు 'చటా' అను సూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞ. 'శృచ్'లోని చకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

కృజ్ ధాతువునకు కర్తృర్థమున (చేయువాడు అను నర్థమున) 'ఋత్' చేర్చిన పిమ్మట 'కృ' వు' అని యుండగా:-

788. యువోరనాకౌ 7.1.1

'యు' 'వు' ఏతయోః అనాకౌ స్తః. కారకః. కర్తా.

'యు' 'వు' అను వాటికి క్రమముగ 'అన' 'అక' అను ఆదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అకారదేశము చేసిన పిమ్మట 'కృ అక' అని యుండగా 'అవో' జ్ఞాతి' అను సూత్రముచే (182) ముకారమునకు వృద్ధి (అర్) - 'కారకః' అను రూపము సిద్ధించినది.

కర్తా:- కృజ్ ధాతువునకు 'శృచ్' చేర్చిన పిదప 'కృతృ' అని యుండగా అర్థధాతుకగుణము (అర్) - 'కర్తృ' అను రూపము సిద్ధించినది. ప్రథమై కవచనమున 'కర్తా' అను రూపము.

789. నన్దిగ్రహీపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః 3.1.134

నన్ద్యాదేర్ద్యుః, గ్రహ్యోదేర్ద్వినిః, పచాదేరచ్ స్యాత్. నన్దయతీతి నన్దనః. జనమర్దయతీతి జనార్దనః. లవణః. గ్రాహీ. స్థాయి. మన్తీ. పచాదిరాకృతిగణః.

నంద్యాదులకంటె 'ల్యు' ప్రత్యయము, గ్రహ్యోదులకంటె 'ణి' ప్రత్యయము, పచాదులకంటె "అచ్" ప్రత్యయము వచ్చును.

‘య్య’లో ‘యు’ అనునదియు, ‘జీని’లో ‘జన్’ అనునదియు ‘అచ్’లోని ‘అ’ అనునదియు కేపించును. మిగిలిన వర్ణము లన్నియు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఈ ప్రత్యయములు గూడ కర్తృత్వమునందే వచ్చును.

‘టునది సమృద్ధౌ’ అను ధాతువుయొక్క జ్యంతరూప మగు ‘నన్ది’ అను దానికంటె ‘నన్దయతి’ సంతోషపెట్టువాడు అను అర్థమున ఈ సూత్రముచే య్య ప్రత్యయము. ‘నన్ది యు’ అని యుండగా ‘యువోరనాకా’ అను సూత్రముచే (788) ‘యు’కు అనాదేశము. ‘జేరినిటి’ అను సూత్రముచే (532) జీకి లోపము-‘నన్దనః’. జనమర్దనః:- జనమర్దయతి అను నర్థమున చౌరాదిక మగు అర్దధాతువుకంటె య్యప్రత్యయము. ప్రక్రియ పై వలెనే యుండును.

లవణః:- లూధాతువుకంటె య్యట్ ప్రత్యయము. ‘యు’కు అనాదేశము. ఊకారమునకు గుణావాదేశములు- ‘లవణః’. నంద్యాదిగణమున నిపతింప బడుటచే నకారమునకు ఇకారము వచ్చినది. చేదించువాడు లేక చేదించునది (ఉప్పు) అని అర్థము. నంద్యాదిగణమున కొన్ని ధాతువులు జ్యంతములును కొన్ని సహజరూపముతో నున్నవియు పరింపబడినవి. కావుననే ‘నన్ది’ అనునది జ్యంతము గ్రహింపబడినది.

గ్రాహీ:- గ్రహధాతువునకు ఈ సూత్రముచే జీని ప్రత్యయము ‘గ్రహో ఇన్’ అని యుండగా ‘అత ఉపధాయాః’ అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి వచ్చి ‘గ్రాహిన్’ శబ్దము (గ్రాహీ. ప్ర. వి. ఏ. వ.) సిద్ధించినది.

స్థాయీ:- గ్రహ్యాదిగణమునకు చెందిన స్థాధాతువునకు ఈ సూత్రముచే జీని ప్రత్యయము. ఇది జీత్తు గాన “అతో యుక్ష్మిణ్కృతోః” అను సూత్రముచే (760) ఆకారమునకు యుగాగమము వచ్చి ‘స్థాయీన్’ శబ్దము సిద్ధించినది. మన్త్రి:- చౌరాదిక మగు మన్త్రిధాతువునకు జీని ప్రత్యయము- ‘మన్త్రి ఇన్’ అని యుండగా ‘జేరినిటి’ అను సూత్రముచే (532) జీకి లోపము-‘మన్త్రిన్’.

పదాదిగణము ఆకృతిగణము. అనగా ఈ పోలికలుగల పదము లనన్నిటిని ఈ గణమునందు చేర్చవలె నని యర్థము. ఈ గణమునందలి ధాతువులకు అచ్ ప్రత్యయము చేర్చగా వచతీతి ‘పచః’ నదతీతి ‘నదః’ చోరయతీతి ‘చోర ఇత్యాదిరూపము లగును. జీజంతధాతువుల జీచ్చకు ‘జేరినిటి’ అను సూత్రము (532) లోపము వచ్చును.

790. ఇగుపథజ్ఞాప్రీతిరః తః 1.1.135

ఏభ్యః తః స్యాత్. బుధః. కృశః. జ్ఞః. ప్రియః. కిరః.

ఇక్ ఉపధగా గల ధాతువులకంటెను, జ్ఞా, ప్రీ, కృధాతువుల కంటెను కర్తృర్థమున కప్రత్యయము వచ్చును. కప్రత్యయములోని కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. కిత్తుగాన ఇది పరముగ నున్నపుడు గుణవృద్ధుల రావు.

బుధః:- బుద్ధాతువునందు ఉకారరూప మగు ఇక్ ఉపధగా ఉన్నది గాన ఈ సూత్రముచే కప్రత్యయము- 'బుద్ అ' బుధః. ఇట్లే కృత్ ధాతువుకు కప్రత్యయము చేర్చగా 'కృశః' అను రూపము. జ్ఞః:- జ్ఞాధాతువునకు ఈ సూత్రముచే కప్రత్యయము చేయగా 'జ్ఞా అ' అని యుండగా 'అతో లోప ఇటిచ' అను సూత్రముచే (492) ఆకారలోపము- 'జ్ఞః'. ప్రియః:- కప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'ప్రీ అ' అని యుండగా ఈకారమునకు 'అదిశ్చుధాతుభ్రువాంయ్యోరియజావజౌ' అను సూత్రముచే (199) ఇయజాదేశము. కిరః:- కృధాతువుకు కప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'కృ అ' అని యుండగా 'ఋత ఇద్ధాతోః' అను సూత్రముచే (663) ఋకారమునకు 'ఇర్' ఆదేశము.

791. అతశ్చోపనరే 3.1.136

ప్రజ్ఞః. సుగ్గః.

ఉపనర్గనహిత మగు ఆకారాంతధాతువునకు కర్తృర్థమున కప్రత్యయము వచ్చును.

ప్రజ్ఞః:- (బాగుగా తెలిసికొనువాడు) ప్రపూర్వకజ్ఞాధాతువునకు ఈ సూత్రముచే కప్రత్యయము. 'అతోలోపఇటిచ' అను సూత్రముచే (492) ఆకారలోపము. సుగ్గః:- (బాగుగా శ్రమపడువాడు) సుపూర్వకగై ధాతువు ఐకారమునకు 'ఆదేచః' ఇత్యాది సూత్రముచే (498) ఆకారము వచ్చిన పిమ్మట ఈ సూత్రముచే కప్రత్యయము. ఆకారలోపము (సూ-492).

792. గేహే తః 3.1.144

గేహే కర్తరి గ్రహేః తః స్యాత్. గృహమ్.

'విభాషా గ్రహః' నుండి గ్రహః అనువర్తింతును. గేహము కర్తయైనపుడు గ్రహ ధాతువుకంటె కప్రత్యయము వచ్చును.

గృహమ్:- గ్రహధాతువునకు 'గృహ్' ధాన్యాదికమ్- 'ధాన్యాదికమును

గ్రహించునది అను నర్థమున కప్రత్యయము- 'గ్రహ-అ' అని యుండగా 'గ్రహణ్యా' ఇత్యాదిసూత్రముచే (586) రేఫకు సంప్రసారణముచే ఋకారము. 'గృహమ్'. ధన్యాదికమును గ్రహించుటలో ఇట్లు కర్తృక వివక్షితమైనది.

793. కర్మణ్యైశ్. 3.2.1

కర్మణ్యైశ్చపదే ధాతోః 'అణ్' ప్రత్యయః స్యాత్. కుమ్భం కరో తీతి కుమ్భకారః.

కర్మవాచకము ఉపపదముగ నున్నపుడు ధాతువుకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉపపద మనగా దగ్గర నున్న పదము. 'అణ్' లోని ఋకారము ఇత్సం జ్ఞకము. ఇది జీత్తు గాన ఇది పర మగునపుడు 'అచో జ్ఞాతి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి వచ్చుచుండును. కుమ్భకారః- 'కుమ్భం కరోతి'- 'కుంభమును చేయుచున్నవాడు'- అను నర్థమున 'కుమ్భ అమ్ కృ' అని యుండగా ఇచట 'కృ' ధాతువునకు 'కుమ్భ అమ్' అను కర్మవాచకము ఉపపదముగా నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము- 'కుమ్భఅమ్' 'అ' వృద్ధి- 'కుమ్భఅమ్కార'. ఇపుడు ఉపపద మగు 'కుమ్భ అమ్' అనువానికి 'ఉపపదమణ్' అను సూత్రముచే (957) 'కార' అనువానితో సమాసము, "కుమ్భఅమ్కార" అనునది సమాసము. దీనికి 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అనుసూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికసంజ్ఞ. అందుచే 'సుప్రో ధాతుప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే (724) ప్రాతిపదికావయవ మగు 'అమ్' కు లోపము, 'కుమ్భకార' శబ్దము సిద్ధించినది. ఇపు డిది కృతంతము గాన ప్రాతి పదికసంజ్ఞ వచ్చుటచే సుప్రత్యయములు చేర్చబడును.

794. అతోఽనుపసర్గే కః. 3.2.3

అదస్తాత్ ధాతోరనుపసర్గాత్ కర్మణ్యైశ్చపదే కః స్యాత్. అణోఽపవాదః. అతో లోపః. గోదః. ధనదః. కమ్బులదః. అనుపసర్గే కిమ్. గోసందాయః.

ఉపసర్గరహిత మగు ఆకారాంతధాతువునకు కర్మవాచకము ఉపపదముగ నున్నపుడు కప్రత్యయము వచ్చును. ఈ సూత్రము 'కర్మణ్యైశ్' అనుసూత్రము నకు (793) బాధఃము.

గోదః- ఆకారాంత మగు దా ధాతువునకు 'గో అమ్' అను కర్మవాచ కము ఉపపదముగ నుండగా ఈ సూత్రముచే కప్రత్యయము. 'గో అమ్ దా అ'

అని యుండగా “అతో లోప ఇటి చ” అనుసూత్రముచే (492) ఆకారలోపము: సమాససుబ్బోపాదులు పైన చూపిన విధముగ వచ్చి ‘గోదః’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ధనదః’ ‘కమ్పలదః’ ఇత్యాదులు గూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

‘అనువసరే’ అనుటచే ధాతువునకు ఉపసర్గ చేర్చిన పక్షమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. ‘గో సం దాయః’ అను నపుడు ‘గో’ అమ్ సందా’ అని యుండగా ‘కర్మణ్యణ్’ అనుసూత్రముచే (793) ‘అణ్’ వచ్చినది. “గో అమ్ సం దా” అని యుండగా ‘అతోయుక్తిబోత్పతోః’ అను సూత్రముచే (760) ‘యుక్’ అగమము. సమాససుబ్బోపాదులు వెనుకటి వలె చూచుకొనవలెను. ‘గోసందాయః’.

వా. మూలవిభుజాదిభ్యః కః.

మూలాని విభుజతి మూలవిభుజో రథః. ఆకృతిగణోఽయమ్.

మహీధ్రః, కుద్రః.

మూలవిభుజాదిపదములకంటె క ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ వార్తికము గూడ ‘కర్మణ్యణ్’ కు అవవాదము.

మూలాని విభుజతి-మొదళ్ళను వంగు నట్లు చేయునది-అను నర్థమున ‘మూల శన్ విభుజ్’ అని యుండగా ఈ వార్తికముచే క ప్రత్యయము. ఇది ఉపపదసమాసముగాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా (సూ-117) సుబ్బోపాదికములు (సూ-724) పిమ్మట ‘మూలవిభుజ’ అనుదానికి కృదంతత్వప్రయుక్తమగు ప్రాతిపదికసంజ్ఞా; సుబుత్పత్తి-“మూలవిభుజః” ఇత్యాదిరూపము లగును.

మూలవిభుజాదిగణము ఆకృతిగణము. అందుచే ఇట్టిపోలికలు గల పదములనన్నిటిని ఈ గణమునందుచేర్చి క ప్రత్యయము చేర్చవచ్చును. ‘మహీధ్రః’ ‘కుద్రః’ ఇత్యాదిపదములు ఈ విధముగనే నిష్పన్నమైనవి. “మహీంధరతి” ‘కుంధరతి’ అను నర్థములందు “మహీ అమ్ ధృ” ‘కు అమ్ ధృ’ అని యుండగా ఈ వార్తికముచే క ప్రత్యయము. ఇది కిత్తు గాన గుణము రాదు. యతాగమముచే ‘మహీధ్ర’ ‘కుద్ర’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవి. ‘కర్మణ్యణ్’ అను సూత్రముచే (793) అణ్ వచ్చినచో వృద్ధి వచ్చి ‘మహీధరః’ “కుదరః” ఇత్యాదిరూపములై యుండెడిది.

795. చరేష్టః. 3.2.16

అధికరణే ఉపపదే. కురుచరః.

“అధికరణే శేతే” నుండి ‘అధికరణే’ అనువర్తించును. అధికరణవాచ

కము ఉపపదముగ నున్నపుడు చరదాతువుకంటె 'ట'ప్రత్యయము వచ్చును. 'ట' లోని టకారము 'చుటూ' అనుసూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞకము. త్రీలింగమున 'టిడ్డాణజో' ఇత్యాదిసూత్రముచే (1250) 'జీప్'వచ్చి 'కురుచరీ' ఇత్యాదిరూపము లగుటటి త్వమునకు ప్రయోజనము.

కురుచరః:- (కురు దేశమునందు సంచరించువాడు) 'కురుషు చరతి'- అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. 'కురు సు చర్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే టప్రత్యయము. ఇది ఉపపదసమాసము గాన ప్రాతిపదికత్వ, సుబ్బోపాదులు.

796. భిక్షాసేనాదాయేషుచ. 3.2.17

భిక్షచరః, సేనాచరః. ఆదాయేతిల్యబి న్తమ్. ఆదాయచరః.

భిక్ష, సేనా, ఆదాయ, అను పదములు ఉపపదములుగ నున్నపుడు కూడ చర దాతువునకు టప్రత్యయము వచ్చును. భిక్షచరః:- భిక్షంచరతి-భిక్షను సంచార పూర్వకముగ ఆరించుచున్నవాడు-అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే టప్రత్య యము వచ్చినది. సేనాచరః:- సేనాం చరతి-('చరతి' అనునది అంతర్భావికణ్య ర్థము) సేనను పొందింపచేయువాడు-అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే ట ప్రత్య యము. సూత్రములోని 'ఆదాయ' అనునది ల్యబింత రూపము "ఆదాయ చరతి"- గ్రహించి సంచరించువాడు-అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే టప్రత్యయము.

797. కృణో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు. 3.2.20

ఏషు ద్యోత్యేషు కరోతేః టః స్వాత్.

హేతువు, తాచ్ఛీల్యము-అనగా "అది స్వభావముగా కలిగి యుండుట"- అనురోమ్యము-అనగా అనుకూలముగనుండుట-అను నర్థముచూచింపబడు నపుడు కృణోదాతువునకు ట ప్రత్యయము వచ్చును.

798. అతఃకృ, కమి, కంస, కుమ్భ, పాత్ర, కశా, కర్ణిష్టన
వ్యయస్య 8.3.46

ఆదు త్తరస్యానవ్యయస్య విసర్గస్య సమాసే నిత్యం సాదేశః కరో త్యాదిషు పరేషు, (న తూత్తరపదస్థస్య). యశస్కరీ విద్యా. క్రాద్ధకరః. వచనకరః.

'విసర్జనీయస్య సః' అనుసూత్రము, 'నిత్యం సమాసేను త్తరపదస్థస్య' అను సూత్రము అనువర్తించును. అకారముకంటె పర మైనదియు అవ్యయమునకు

సంబంధించినది కానిదియును అగు వినర్గకు సమాసమునందు, కృ, కమ్ధాతువు లును, కంస, కుమ్మ, పాత్ర, కుళా, కర్ణ శబ్దములును పర మైనపుడు నిత్యముగ సకారము వచ్చును. (ఉత్తరపదమునం దున్న వినర్గమునకు మాత్రము రాదు).

యశస్కరీవిద్యా:- విద్య యశస్సును కలిగించునది. అవగా యశ స్సుకు హేతువు. 'యశస్ అమ్ కృ' అని యుండగా 'హేతువు' అను నర్థము సూచిత మగుచున్నది గాన పై సూత్రముచేట ప్రత్యయము వచ్చినది. సమా సముగాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞ, "సుపిధాతుప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచే (724) సుప్ కు లుక్కు. 'యశస్ కృ' అని యుండగా ఋకారమునకు గుణ ముచే 'అర్' ఆదేశము 'యశస్ కర' అని యగును. సకారమునకు "ససజిషోరుః" అను సూత్రముచే (105) రుత్వము. "ఘరవసానయోర్విసర్జనీయః" అను సూత్ర ముచే (93) దానికి వినర్గము. 'యశఃకర' అని యుండగా 'కుప్స్వికృకృపౌ చ' అను సూత్రముచే (98) వికల్పముగ జిహ్వమాలీయము (౧) రావలసి యుండ ఈ సూత్రముచే నిత్యముగ సత్వము- 'యశస్కర' అని యగును. ట ప్రత్య యము టిత్తు గాన శ్రీలింగమున "టిడ్డాణిజ్" ఇత్యాది సూత్రముచే (1250) జీవ వచ్చి "యశస్కరీ" అను రూపము సిద్ధించును.

శ్రాద్ధకరః:- శ్రాద్ధం కర్తుం శీలం యన్య- శ్రాద్ధమును చేయు స్వభా వము కలవాడు- అను నర్థమున "శ్రాద్ధ అమ్ కృ" అని యుండగా తాచ్చిల్పా ర్థమున టప్రత్యయము వచ్చి పై వలె 'శ్రాద్ధకరః' అను రూపము సిద్ధించినది. వచనకరః:- 'వచనం కరోతి' 'చెప్పిన పని చేయువాడు' అను అనుకూలత్వార్థ మున "వచన అమ్ కృ" అని యుండగా టప్రత్యయము. గుణముచే ఋకార మునకు 'అర్' - 'వచనకరః' అను రూపము సిద్ధించినది.

799. ఏజేః ఖి 3.2.28

ఞ్కన్తాదేజేః ఖి స్యాత్.

"ఏజేః" అనునది ఞ్కంత మగు ఏజ్ ధాతువునకు (ఏజి) నిర్దేశము. ఞ్కంత మగు ఏజ్ ధాతువునకు ఖి ప్రత్యయము వచ్చును. 'ఖి' లోని ఖకార మునకు 'లశత్వతద్ధితే' అను సూత్రముచే (138) ఇత్సంజ్ఞ. హలంత్యసూత్ర ముచే (1) శకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ. ఇక 'అ' మిగులును.

800. అరుద్విషదజ న్తన్య ముమ్ 6.2.67

అరుషో ద్విషతోఽజ న్తన్య చ ముమ్ అగమః స్యాత్. ఖిదన్తే

పరే న తు అవ్యయస్యః శిత్వాత్ శబ్దాదిః జనమేజయతి ఇతి జనమేజయః.

‘భిత్త్యనవ్యయస్య’ అను సూత్రము అనువర్తింతును. ‘అరుగు త్తరపదే’ అని అధికారము గాన ‘ఉత్తరపదే’ అనునది లభ్యమగును. ‘అరున్’, ద్విషత్ ‘అజస్త’ అను పదములపశ్యంతసమాహారద్వయము. భిదంతము పరమైన పుడు అరున్, ద్విషత్, శబ్దములకును, అజంతశబ్దములకును ‘ముమ్’ అగమము వచ్చును. అవ్యయమునకు మాత్రము రాదు. ‘ముమ్’లోని అంత్యమకారోకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

జనమేజయః:- జనం ఏజయతి. జనమును వణికించువాడు. ఇది పరీక్షిత్తు కుమారుని పేరు. “జన అమ్ ఏజి” (జ్యంత మగు ఏజ్ ధాతువు) అని యుండగా పై సూత్రముచే ‘ఖి’ ప్రత్యయము. సమాసము గాన ప్రాతిపదిక త్వము పిమ్మట సుపుకు లుక్కు. ‘జన ఏజి అ’ అని యుండగా ‘ఖి’ శిత్తు గాన దానికి ‘తిజ్’ శిత్సార్వధాతుకమ్’ అను సూత్రముచే (388) సార్వధాతుక సంజ్ఞ యుండుటచే ‘కర్తరి శిప్’ అను సూత్రముచే (389) ‘శిప్’ వచ్చును. ‘శిప్’ అకారమునకు ‘ఖి’ అకారముతో “అతో గుణే” అని (274) పరరూపము. ‘ఏజి’లోని ఇకారమునకు సార్వధాతుకగుణము. అయాదేశము. ‘ఏజయ’ అని సిద్ధించును. ఇప్పుడు “జన ఏజయ” అని యుండగా అజస్త మగు ‘జన’ అను దానికి భిదంతమగు (ఖకారేత్కమగు ప్రత్యయము అంతమునందు గల) ‘ఏజయ’ అనునది పరముగ నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే ‘ముమ్’ అగమము ‘మిదవో’ వ్యత్యరః’ అను పరిభాషచే (240) అంత్యాచ్చకంటె పరముగ వచ్చి ‘జనమేజయః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

801. ప్రియవశే వదః ఖచ్ 3.2.38

ప్రియంవదః. వశంవదః.

‘ప్రియ’ ‘వశ’ అనునవి ఉపపదములుగ నున్నపుడు వదధాతువుకంటె ‘ఖచ్’ ప్రత్యయము వచ్చును. ఖకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

‘ప్రియం వదతి’ ‘వశే వదతి’ అను నర్థమున “ప్రియ అమ్ వదో” ‘వశ ఇ వదో’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ‘ఖచ్’ ప్రత్యయము. ప్రాతిపదిక త్వముల్లోపములు. ‘ప్రియవద’ ‘వశవద’ అని యుండగా పై సూత్రముచే

(800) ముమాగమము- 'ప్రియంవదః' 'వశంవదః' అను రూపములు సిద్ధించును.

802. అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యస్తే 3.2.75

మనిన్, క్వనివ్, వనివ్, విచ్ ఏతే ప్రత్యయాః ధాతోః స్మృతాః.

ఈ సూత్రము 'విజాపేఛస్తసి' "అతోమనిన్ క్వనివ్ వనివ్" అను సూత్రముల తరువాత చెప్పబడినది. పై సూత్రములలో రెండవది ఈ ప్రత్యయములను ఆకారాంతధాతువులకంటె విధించుచున్నది. కావున 'అన్యేభ్యః' అనగా 'ఆకారాంతభిన్నధాతువులకంటె' అని అర్థము.

మనిన్, క్వనివ్, వనివ్, విచ్ అను ప్రత్యయములు ఆకారాంతధాతువులకంటె భిన్నము లగు ధాతువులకంటె కూడ వచ్చును. 'మనిన్'లోని 'ఇన్', 'క్వనివ్'లోని కకారము, 'ఇచ్' అనునదియు, 'వనివ్'లోని 'ఇచ్' అనునదియు, ఇత్సంజ్ఞకములు. 'విచ్'లోని 'ఇచ్' ఇత్సంజ్ఞకము మిగిలిన వకారమునకు 'వేరవృత్తస్య' అను సూత్రముచే (310) లోపము. 'క్వనివ్' 'వనివ్'లు 'పిత్'లు గాన వాటికి వెనుక నున్న హ్రస్వమునకు "హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్" అను సూత్రముచే (781) తుగాగమము వచ్చుచుండును.

803. నేడ్వశి కృతి 7.2.8

వశాదేః కృత ఇత్ న స్యాత్. శృహింసాయామ్- సుశర్మా. ప్రాతరిత్వా.

న, ఇత్, వశి, కృతి. 'వశ్' ప్రత్యాహారము. 'వశ్' అదియందు గల కృత్ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఇడాగమము రాదు.

సుశర్మా:- శోభనం శృణోతి- "బాగుగ హింసించువాడు" అని యర్థము. హింసార్థక మగు సుపూర్వకశృవాధాతువునకు "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యస్తే" అను సూత్రముచే (802) 'మనిన్' ప్రత్యయము. 'సుశర్మాన్' అని యుండగా 'మనిన్' ప్రత్యయము ఆర్ధధాతుకముగాన "ఆర్ధధాతు-స్యేడ్వశాదేః" అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము రావలసి యుండ ఈ సూత్రము నిషేధించుచున్నది. ఋకారమునకు "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము (అర్) - 'సుశర్మా' అనునది ప్రథమైకవచనరూపము.

ప్రాతరిత్వా:- ప్రాతఃపితి- ప్రాతఃకాలమునందు వెళ్ళువాడు అనియర్థము.

ప్రాతర్' అవ్యయము పూర్వమునందు గు 'ఇ'ధాతువుకంటె పై సూత్రముచే క్వీప్ ప్రత్యయము. 'ప్రాతరివన్' అని యుండగా తుగాగము (సూ-780) 'ప్రాతరిత్వన్' అను నకారాంతశబ్దము నిష్పన్నమైనది.

804. వీడ్వనోరసునాసికస్యాత్ 6.4.41

అనునాసికస్యాత్ స్యాత్. విజాయతే ఇతి విజావా. ఓణ్య అసనయనే అవావా విచ్- రుషరిషహింసాయామ్. రోట్, రేట్. సుగణ్.

విచ్, వన్ ప్రత్యయములు పరముగ నున్నపుడు అనునాసికమునకు ఆకారము వచ్చును. 'క్వీనిష్' 'వనిష్' ప్రత్యయములలో మిగులునది 'వన్' అనునది మాత్రమే గాన 'వన్' అనుదానిచే ఆ రెండు ప్రత్యయములును గ్రహింపబడును లిట్ ప్రత్యయము వైదికశబ్దములకు మాత్రమే వచ్చును.

విజావా:- విజాయతే- వివిధరూపములలో జనించునది- అని యర్థము. విపూర్వక జన్ (జనీ ప్రాదుర్భావే) ధాతువుకంటె వనిష్ ప్రత్యయము (సూ-812). 'విజన్ వన్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే నకారమునకు 'అ'కారము: దానికి పూర్వఅకారముతో నవర్ణదీర్ఘము- 'విజావన్' శబ్దము సిద్ధించును. ప్రథమైకవచనమున 'రాజన్' శబ్దమునకువలె 'విజావా' అను రూపము.

అవావా:- ఓణత్తి అవావా పాపమునుండి దూరముగ తొలగునది అని యర్థము. ఓణ్య అసనయనే అను భావాదికధాతువుకంటె వనిష్ ప్రత్యయము. 'ఓణ్ వన్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు ఆకారము. 'ఓ అవన్'. అవాదేశము- 'అవావన్' అను నకారాంతశబ్దమునిష్పన్నమైనది. దాని రూపములు గూడ రాజన్ శబ్ద రూపములవలె నుండును.

రోట్; రేట్:- రుష, రిష ధాతువులకు హింసించుట అని యర్థము. ఈధాతువులకంటె, హింసించువాడు అను నర్థమున 'విచ్' ప్రత్యయము. విచ్ సర్వలోపి. 'రుష్' 'రిష్' అని యుండగా లఘూపధగుణము (సూ-453). 'రోష్' 'రేష్' అను పదములు సిద్ధించినవి. వాటి రూపములు ద్విబోధబద్ధరూపములవలె నుండును.

సుగణ్:- సుపూర్వక గణధాతువుకంటె 'సుప్తగణయతి- బాగుగ లెక్కించువాడు- అను నర్థమున విచ్ ప్రత్యయము. అది పూర్తిగ లోపించిన పిమ్మట 'సుగణ్' అనుశబ్దము నిష్పన్నమైనది. 'సుగణ్, సుగణ్, సుగణ్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

805. క్విప్ చ. 3.2.76

అయమపి దృశ్యతే. ఉఖాస్రత్. పర్ణధ్వత్. వాహభ్రట్.

ధాతువుకంటె (సుబంతము ఉపపదముగ నున్నపుడు) 'క్విప్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. 'క్విప్' ప్రత్యయముగూడ సర్వలోపి. కకారమునకు "లశక్య తద్ధితే" అనుసూత్రముచేతను (136) ఇకారమునకు "ఉపదేశేజనునాసిక ఇత్" అను సూత్రముచేతను (28) పకారమునకు 'హల న్యమ్' అనుసూత్రముచేతను (1) ఇత్యంజు. మిగిలిన పకారము 'వేరప్య క్తస్య' అనుస్మాత్రముచే (304) లోపింపును. ఇది కిత్తు గాన ఇది పర మగునపుడు గుణవృద్ధులు రావు (సూ-435) 'పిత్' గాన వెనుకనున్న హ్రస్వమునకు తుగాగమము (సూ-780) వచ్చును.

ఉఖాస్రత్:- ఉఖాయాః స్రంసతే-పాత్రనుండి జారుచున్నది-అని యర్థము. పంచమ్యంత ఉఖాశబ్దపూర్వక మగు స్రంస్ ధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'క్విప్' ప్రత్యయము. అది పూర్తిగ లోపించిన ఏమ్యట 'ఉఖాజసిస్రంస్' అని యుండగా ఉపపదసమాసముగాన ప్రాతిపదికత్వము. సుబ్బోపము-'ఉఖా స్రంస్' అని యుండగా "అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్లితి" అను సూత్రముచే (335) నకారలోపము "ఉఖాస్రన్" అను శబ్దము సిద్ధించినది. ప్రథమైకవచన మున 'వసుస్రంసు స్వంస్వనడుహం దః' అనుసూత్రముచే (262) దకారము. 'వాపసానే' అనుసూత్రముచే (146) చ ర్త్యవికల్పము-'ఉఖాస్రత్ అను రూపము సిద్ధించును.

పర్ణధ్వత్:- పర్ణేభ్యో ధ్వంసతే-ఆకులనుండి జారునది-అనునర్థమున క్విప్ ప్రత్యయము చేర్చగా 'ఉఖాస్రత్' వలె 'పర్ణధ్వత్' అను రూపము సిద్ధించును.

వాహభ్రట్:- వాహత్ భ్రశ్యతి - వాహనమునుండి జారుచున్నవాడు- అను నర్థమున 'వాహజసి' అనుపంచమ్యంతము ఉపపదముగ గల భ్రం భాతువు కంటె క్విప్ ప్రత్యయము. పై ఉదాహరణములందు వలె నకారలోపము, 'వ్రశ్చ భ్రష్ట'-ఇత్యాదిసూత్రముచే (285) శకారమునకు షకారము. దానికి జ శ్చముచే (సూ-67) డకారము. దానికి చ ర్త్యవికల్పముచే (సూ-146) టకారము. 'వాహ భ్రట్'- 'వాహభ్రడ్' అనురూపద్వయము సిద్ధించును.

806. సుప్యజాతౌ జినిస్తాచ్చీల్యే. 3.2.78

అజాత్యర్థే సుపి ధాతోర్నిః, తాచ్చీల్యే ద్యోత్యే. ఉష్ణభోజీ.

జాతివాచకము కాని సుబంతము ఉపపదముగా నుండగా, తాచ్చీల్యార్థము-
అట్లుచేయుట వాని స్వభావము అను నర్థము-దోత్య మగునపుడు, ధాతువుకంటె
జీని ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉష్ణభోజీ:- ఉష్ణం భుజే ఇతి-తచ్చీల:-వేడిగా మన్నదానిని తినెడు
స్వభావము కలవాడు. ఇచట 'ఉష్ణ' అనునది జాతివాచకము కాదు; గుణవాచకము.
కావున 'ఉష్ణ అమ్' అనెడు సుబంతము ఉపపదముగ నుండగా భుజ్ ధాతువునకు
జీని (ఇన్) ప్రత్యయము చేర్చగా 'ఉష్ణ అమ్ భుజ్ ఇన్' అని యుండగా ఉప
పదసమాము గాన ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు. ఉకారమునకు గుణముచే ఓకా
రము. 'ఉష్ణభోజీన్' అను నకారాంతశబ్దమునకు ప్రథమకవచనమున 'ఉష్ణభోజీ'
అను రూపము సిద్ధించినది.

807. మనః. 3.2.82

సుపి మన్యతేర్జినిః స్యాత్. దర్శనీయమానీ.

పై సూత్రమునుండి 'సుపి' అనువర్తింతును. సుబంతము ఉపపదముగా
మన్నపుడు మన్ ధాతువుకంటె జీని ప్రత్యయము వచ్చును.

దర్శనీయమానీ:- దర్శనీయం మన్యతే-చూడతగిన వానినిగా, అంద
మైన వానినిగా, తలచువాడు అని యర్థము. "దర్శనీయ అమ్ మన్" అని యుం
డగా ఈ సూత్రముచే జీని ప్రత్యయము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదికము. 'దర్శ
నీయమన్ ఇన్' అని యుండగా జీనిప్రత్యయము జీత్తు గాన 'అతఉపఛాయాః'
అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి- 'దర్శనీయమానిన్' అను నకారాంత
పదము సిద్ధించును.

808. అత్మమానోభిజ్ చ. 3.2.83

స్వకర్మకే మననే వర్తమానాన్మన్యతేః సుపి ఖ్యో స్యాత్; చాత్
జీనిః, పణ్ణితం ఆత్మానం మన్యతే పణ్ణితం మన్యః; పణ్ణితమానీ.

తాను కర్మగా గల మననమును-అనగా తన్ను తానే అవిధముగ భావించు
కొనుట అను నర్థమును-బోధించు మనధాతువునకు, సుబంతము ఉపపదముగ
మన్నపుడు ఖ్యో ప్రత్యయము వచ్చును. 'చ' అని చెప్పుటచే ఇదే అర్థమున 'జీని'
ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

పండితం మన్యః- పండితం ఆత్మానం మన్యతే-తన్ను తాను పండితుడ
నని అనుకొనువాడు. ఇచట మన్ ధాత్వర్థమునందు తానే కర్మగా చెప్పబడి

యున్నాడు. కావున దీనికి 'పండిత ఆమ్' అను సుబంతము ఉపపదముగ నున్న పుడు ఈ సూత్రముచే 'ఖి' ప్రత్యయము- "పండిత ఆమ్ మన్ అ". ప్రాతిపదిక త్వ సుష్టోపములు- "పండిత మన్ అ". 'ఖి' శిత్తు గానే పార్వధాతుకమగుటచే ధాతు వురంతె పరముగ దైవాదికవికరణప్రత్యయ మగు 'శ్యన్' వచ్చును- 'పండిత మన్ య అ'-'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము- 'పండిత మన్ య'. "అరుర్విషదజ స్తస్యముమ్" అను సూత్రముచే (800) ముమాగమము- "పండితం మన్యః" అను రూపము సిద్ధించును. 'ఖి' ప్రత్యయము రాని పక్ష మున 'జీని' ప్రత్యయము వచ్చి "దర్శనీయమాసీ" వలె 'పండితమాసీ' అను రూపమగును.

809. చిత్త్యనవ్యయస్య. 6.3.66

ఖిదస్తే పరే పూర్వపదస్య హ్రస్వః న త్వవ్యయస్య, తతో ముమ్.
కాలిం మన్యా.

'ఇకో హ్రస్వో జ్యోగాలవస్య' నుండి 'హ్రస్వః' అనువర్తించును ఖిదం రము - అనగా ఖకారేత్క- మగు ప్రత్యయము అంతమునందు గల పదము పర మగునపుడు అవ్యయభిన్న మగు పూర్వపదమునకు హ్రస్వము వచ్చును.

కాలిం మన్యా:- కాలిం ఆత్మానం మన్యతే-తనను కాలినిగా లేక నల్ల దానినిగా తలచుచున్నది-అను నర్థమున ద్వితీయాంతకాలీశబ్దము ఉపపదముగా నుండగా మనధాతువునకు 'ఆత్మమాసీ ఖి' చ' అను సూత్రముచే (808) 'ఖి' ప్రత్యయము వచ్చినది. సుష్టోపాదికము యథాపూర్వము. 'కాలీమన్య' అని యుం డగా ఈ సూత్రముచే ఈకారమునకు హ్రస్వము. పిమ్మట 'అరుర్విషదజ స్తస్య ముమ్' అను సూత్రముచే (800) ముమాగమము- 'కాలిం మన్య' అను ప్రాతిపదికము ఏర్పడినది. పిమ్మట త్రివ్యవయక్తవగు 'టాప్' ను, సుప్రత్యయమును చేర్చగా 'కాలిం మన్యా' అను రూపము సిద్ధించినది.

810. కరణో యజః. 3.2.85

కరణే ఉపపదే భూతార్థవృత్తేరినిః కర్తరి. సోమేనేష్టవాన్ సోమ యాజీ, అగ్నిష్టోమయాజీ.

'భూతే' అధికారము. రిరణవాచకము ఉపపదముగ నుండగా భూతార్థ వాచక మగు యజ్ఞధాతువునకు కర్తృప్రియమున 'జీని' ప్రత్యయము వచ్చును.

సోమయాజీ:- సోమేన ఇష్టవాన్-సోమలతారసముతో యాగము చేసినవాడు అని యర్థము. 'సోమ టా యజ్' అనునపుడు కరణవాచక మగు 'సోమ టా' అనునది ఉపపదముగా నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే యజఘాతువునకు ణిని ప్రత్యయము. సుబ్బోపాదికముయథాపూర్వము. "అతఃఉపదాయాః" అను సూత్రముచే (457) ఉపదావృద్ధి, "సోమయాజిన్" అను నకారాంతశబ్దము సిద్ధించును. 'సోమయాజీ' అనునది దాని ప్రథమైకవచనరూపము. సోమలతాద్రవ్యకమగు యాగముచే అపూర్వమును పుట్టించినవాడు అని మీమాంసకాభిమత మగు అర్థము. ఇట్లే "అగ్నిష్టోమమనెడు యాగముచే అపూర్వమును సంపాదించినవాడు" అను నర్థమున 'అగ్నిష్టోమయాజీ' అను రూపము సిద్ధించును. ప్రక్రియ 'సోమయాజీ' అనుదాని ప్రక్రియ వలెనుండును.

811. దృశేః క్వనివ్ 3.2.94

కర్మణి భూతే. పారం దృష్టవాన్ పారదృశ్వా.

'భూతే' అధికారము. 'కర్మణి హనః' నుండి 'కర్మణి' అనువర్తించును. కర్మవాచకము ఉపపదముగా నుండగా భూతార్థవాచక మగుదృశ్ ధాతువునకు 'క్వనివ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

పారదృశ్వా:- 'పార అమ్ దృశ్' అని యుండగా కర్మవాచక మగు 'పార అమ్' అనునది ఉపపదముగ నుండుటచే ఈ సూత్రముచే దృశ్ ధాతువునకు క్వనివ్ ప్రత్యయము, పారదృశ్ వన్- పారదృశ్వన్ అను నకారాంత శబ్దము సిద్ధించినది. 'పారదృశ్వా' దీని ప్రథమైకవచనము. 'పారమును చూచినవాడు' అని అర్థము.

812. రాజని యుధి కృశః 3.2.95

క్వనివ్ స్యాత్. యుధిర న్తర్పావితణ్యర్థః. రాజానం యోధితవాన్ రాజయుధ్వా. రాజకృత్వా.

'కర్మణి హనః' నుండి 'కర్మణి' అనువర్తించును.

కర్మవాచక మగు రాజన్ శబ్దముఉపపదముగ నున్నపుడు 'యుధ్' 'కృ' ధాతువులకు క్వనివ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఇచట యుధ్ ధాతువునందు ణ్యర్థము అంతర్భావితమై యున్నది. అనగా యుద్ధము చేయించువాడు అని యర్థము.

రాజయుధ్వా:- 'రాజన్ అమ్ యుధ్' అని యుండగా ఈ సూత్ర

ముచే క్వనివ్ ప్రత్యయము- “రాజన్ అమ్ యుద్ వన్”. ఉపపదసమాసము గాన ప్రాతిపదికత్వసుఖోపములు. ‘సలోపఃప్రాతిపదికా న్తస్య’ అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము. ‘రాజయుద్వన్’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ‘రాజయుద్వా’ దాని ప్రథమైవవనము. రాజాను యుద్ధముచేయించినవాడు (రాజానం యోధితవాన్) అని అర్థము. “రాజాను చేసినవాడు” అను సర్థమున పై విధముగానే ‘రాజకృత్వా’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘రాజకృ వన్’ అని యుండగా హ్రస్వస్వపితికృతితుక్ అని (780) తుగాగము వచ్చుట ఒక్కటియే విశేషము.

813. సహే చ 3.2.96

కర్మణి ఇతి నివృత్తమ్. సహ యోధితవాన్ సహాయుద్వా. సహ కృత్వా.

‘కర్మణి హనః’ నుండి పై సూత్రమువరకును అనువర్తించిన ‘కర్మణి’ ఇక అనువర్తించవు. ‘సహ’ అనునది ఉపపదముగా నున్నపుడు గూడ భూతార్థవాచకము లగు ‘యుద్’ ‘కృ’ ధాతువులకు క్వనివ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

సహ యోధితవాన్- కూడా యుద్ధము చేయించినవాడు- అనుసర్థమున సహ అనునది ఉపపదముగా గల యుద్ ధాతువునకు క్వనివ్ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘సహాయుద్వా’ అను పదము సిద్ధించు. ఇట్లే ‘సహకృత్వా’ అను పదము ‘లిసి చేసినవాడు’ అను సర్థమున సిద్ధించును.

814. సప్తమ్యం జనైర్దః 3.2.97

సప్తమ్యం అను ఉపపదముగా నున్నపుడు జన్ ధాతువుకంటె డప్రత్యయము వచ్చును. ‘డ’ ప్రత్యయమునందలి డకారము ‘చుటూ’ అను సూత్రముచే (129) ఇత్సజ్ఞకము. కావున ఇది పరముగ నున్నపుడు వెనుక నున్నదాని ‘టి’కి ‘ఛేః’ అను సూత్రముచే (242) లోపము వచ్చుచుండును.

‘సరస్ జి జన్’ అనునపుడు ‘సరస్ జి’ అను సప్తమ్యంతపదము ఉపపదముగా నుండగా ఈ సూత్రముచే ‘డ’ ప్రత్యయము. “సరస్ జి జన్ అ” అని యుండగా ‘ఛేః’ అనుసూత్రముచే (242) ‘జన్’ లోని ‘టి’ యగు ‘అన్’ లోపించును. “సరస్ జి జ” అని యుండగా ఇది ఉపపదసమాసమగుటచే ప్రాతిపదికత్వ మున్నదిగాన సుఖోపము రావలసి యుండగా:-

815. తత్పురుషే శ్రుతి బహులమ్ 6.3.14

జేరలుక్. సరసిజమ్; సరోజమ్

‘హలదంతాత్, సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్’నుండి ‘సప్తమ్యాః’ సంజ్ఞాయామ్’ అనువర్తింతును. కృదంతము ఉత్తరపదముగా నున్నపుడు, తత్పురుష సమాసమున, (ఈసమాసము సంజ్ఞావాచకమైనపుడు) సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయమునకు వికల్పముగ అలుక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ‘జీ’ లోపింపని పక్షమున “సరస్జీ(ఇ)జ”- ‘సరసిజ’ అను పదము సిద్ధించును. ఈ సూత్రముచే అలుక్ రాని పక్షమున “సుసో ధాతు ప్రాతిపదికయోః” అను సూత్రముచే (724) జీ లోపించిన పిమ్మట ‘సరస్జీ’ అని యుండగా సకారమునకు “ససజ్జీరుః” అను సూత్రముచే (105) రుత్వము; దానికి ‘హః చ’ (107) అని ఉత్పత్తి; పిమ్మట గుణము చేయగా ‘సరోజ’ అను పదము సిద్ధించును. సరస్సునందు పుట్టినపద్మము అను నర్థమునందు ఉపయుక్తమైన యడలనే ఈ వైకల్పిక అలుక్ వచ్చును. పద్మభిన్నార్థమునందు అలుక్ రాదు.

816. ఉపనర్గే చ సంజ్ఞాయామ్ 3.2.99

ప్రజా స్యాత్ సంతతౌ జనే,

ఉపనర్గ ఉపపదముగా నున్నపుడు జన్ ధాతువుకంటె, అది సంజ్ఞావాచకమగునపుడు డ ప్రత్యయము వచ్చును.

ప్రజా అనునది సంతానమునకును జనమునకును సంజ్ఞ. ఇచట ప్రహర్యక జన్ ధాతువునకు ఈసూత్రముచే డప్రత్యయము చేర్చగా టిలోపము చేసిన పిమ్మట ‘ప్రజ’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. శ్రీత్వముగ టాప్ వచ్చి ప్రజా శబ్దము సిద్ధమై నది, “ప్రజా స్యాత్ సంతతౌ జనే” అనునది నామలింగాను శాసనములోని వాక్యము.

817. క్తక్తవతూ నిష్ఠా 1.1.26

ఏతౌ నిష్ఠాసంజ్ఞౌ స్తః.

‘క్త’ ప్రత్యయమునకును, ‘క్తవతు’ ప్రత్యయమునకును నిష్ఠ యని పేరు.

818. నిఘా 3.2.102

భూతార్థవృత్తైర్ధాతోర్నిష్ఠా స్యాత్. తత్ర 'తయోరేవ' ఇతి భావకర్మణోః క్తః, 'కర్తరి కృత్' ఇతి కర్తరి క్తవత్తుః. ఉకావితో. స్నాతం మయా, స్తుతస్త్వయా విష్ణుః. విశ్వం కృతవాన్ విష్ణుః,

'భూతే' అధికారము. భూతార్థవాచక మగు ధాతువుకంటె నిష్ఠ (క్త క్తవత్ప్రత్యయములు) వచ్చును.

'క్త'లోని కకారము, 'క్తవత్'లోని కకార ఉకారములును ఇత్సంజ్ఞకములు. 'త' 'తవత్' కేషించును. అందు క్త ప్రత్యయము 'తయోరేవ కృత్య క్తఖలధాః' (773) అను సూత్రము ననుసరించి అకర్మకధాతువుకంటె భావార్థమునందును సకర్మకధాతువుకంటె కర్మార్థమునందును వచ్చును. క్తవత్ ప్రత్యయము 'కర్తరి కృత్' అను సామాన్యశాస్త్రము (772) ననుసరించి కర్తృర్థమునందును వచ్చును. క్త, క్తవత్తులు రెండును కిత్తులు గాన ఇవి పరముగ నుండగా గుణము రాదు. ఈ రెండును వలార్ధ్యార్థధాతుకములు గాన సేత్ ధాతువులకంటె పరమైనపుడు వీటికి ఇదాగమము వచ్చుచుండును.

స్నాతం మయా:- నాచే స్నానము చేయుట. స్నాదాతువు అకర్మము గాన దానికింటె భావార్థమున క్త ప్రత్యయము వచ్చి 'స్నాత' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. కృదంతముగాన "కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ" అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికనంజ్ఞ. సామాన్యేనపుంసకము, ప్రథమైవచనమును వచ్చినవి. ఇది ధావే ప్రయోగమగుటచే క్తప్రత్యయము ధాత్వార్థమును మాత్రమే (భావమును) చెప్పుచున్నది; కర్తను చెప్పుట లేదు. ఈ విధముగ కర్త అను క్తముగాన, కర్తృవాచక మగు అస్మచ్ఛబ్దము "కర్తృకరణయోస్తృతీయా" అను సూత్రము (898) ననుసరించి తృతీయవిభక్తియందు ఉపయోగింపబడినది.

స్తుతస్త్వయా విష్ణుః:- నీచేత విష్ణువు స్తుతింపబడినాడు. ఇచట స్తుదాతువు సకర్మకము గాన క్తప్రత్యయము కర్మార్థమున వచ్చినది. కర్మణిప్రయోగమునందువలె కర్మవాచకము ప్రథమవిభక్తియందును, కర్తృవాచకము తృతీయవిభక్తియందును ప్రయోగింపబడినవి. స్నా, స్తుదాతువులు అనిష్టులు గాన ఇదాగమము రాలేదు.

విశ్వం కృతవాన్ విష్ణుః:- విష్ణువు ప్రపంచమును సృజించెను. ఇచట కృదాతువుకంటె కర్తృర్థమున క్తవత్ప్రత్యయము వచ్చి 'కృతవత్'

అను ప్రాతిపదికము ఏర్పడినది. 'క్తవతు' ప్రత్యయము ఉగిత్తు గాన ప్రథమైక వచనమున "ఉగిదదాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః" అను సూత్రముచే (290) సుమాగమము-(కృతవన్ తేస్), తకారమునకు "సంయోగా న్తస్య లోపః" అను సూత్రముచే (20) లోపము. 'సర్వనామస్థానేవాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) ఉపదాదీర్ఘము. సకారమునకు హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) లోపము. 'శృతవాన్' అను రూపము సిద్ధించును. క్తవతుప్రత్యయము కర్తృర్థకము గాన కర్తృవాచక మగు విష్ణుశబ్దము ప్రథమవిభక్తియందును, కర్మవాచక మగు 'విశ్వ'శబ్దము ద్వితీయవిభక్తియందును ప్రయోగింపబడినవి.

819. రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః. 8.2.42

రదాభ్యాం పరస్య నిష్ఠాతస్య నః స్వాత్; నిష్ఠాపేక్షయా పూర్వస్య ధాతోర్దస్య చ. శృ హింసాయామ్. ఋత ఇత్; రపరః; ఇత్వమ్. శీర్ఙ్. భిన్నః. చిన్నః.

రేఫదకారములకంటె పర మైన క్త, క్తవతుప్రత్యయముల తకారమున కును, ఆ ప్రత్యయములకంటె పూర్వమునం దున్న ధాతువు దకారమునకును నకారాదేశము వచ్చును.

శీర్ఙ్ :- శృధాతువునకు హింసించుట అని యర్థము. దీనికంటె పర ముగ కర్తృర్థమున క్తప్రత్యయము-'శృ త' అని యుండగా 'ఋత ఇద్ధాతోః' అను సూత్రముచే (663) ఋకారమునకు ఇకారము. ఇది 'ఉరణోరపరః' అను సూత్రముచే (23) రపర మై వచ్చును. 'శర్ త' అని యుండగా 'హలిద' అను సూత్రముచే (696) ఇకారమునకు దీర్ఘము-'శీర్ త.' ఇచ్చట క్తప్రత్యయావయవ మగు తకారము రేఫకంటె పరముగ నున్నది గాన దానికి ఈ సూత్రముచే నకారము. పిమ్మట "రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే" అను సూత్రముచే (262) నకారమునకు ఇకారము-'శీర్ఙ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

భిన్నః—చిన్నః :- భిద్, చిద్ ధాతువులకంటె క్త ప్రత్యయము-'భిద్ త' 'చిద్ త'. ఈ సూత్రముచే దకారముకంటె పర మగు క్తప్రత్యయతకారమున కును దానికంటె పూర్వమునం దున్న ధాతుదకారమును నకారములు వచ్చి 'భిన్నః' 'చిన్నః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

820. సంయోగాదే రాతో ధాతోర్మణ్యతః 8.2.43

నిష్ఠాతస్య నః స్వాత్. ద్రాణః. గ్లాసః.

పై సూత్రమునండి 'నిష్ఠాతః' 'నః' అను పదములు అనునర్థించును. సంయోగము ఆదియందు కలఁచియు, యజ్ఞోతో కూడినదియు, ఆకారాంతమును అగు ధాతువుకంటె పర మగు నిష్ఠాతకారమునకు నకారము వచ్చును.

ద్రాణః:- ద్రాథాతువునకు కుత్సితగతి యని అర్థము. అదాదికము. అనిట్లు, ఇది ఆకారాంతధాతువు. దీనిలో రేఫరూప మగు యజ్ఞో గలదు. ఇది సంయోగాదీకము. అందుచే దీనికంటె పరమైన క్తప్రత్యయతకారమునకు నకారము, దానికి 'అత్' కుప్యాజ్జీవ మ్మవ్యవాయేఽపి' అను సూత్రముచే (188) ఇత్వమును వచ్చి 'ద్రాణః' అను రూపము సిద్ధించినది.

గ్లానః:- గ్లైధాతువునకు వాఙ్మిథివుట యని యర్థము. భౌవాదికము దీనికంటె క్తప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట "అదేచ ఉపదేశేఽశీతి" అను సూత్రముచే (496) ఐకారమునకు ఆకారాదేశము వచ్చును. ఇపు డిది ఆకారాంతము, సంయోగాదికము, యజ్ఞహితము నగు ధాతువు గాన ఈ సూత్రముచే క్తప్రత్యయ తకారమునకు నకారాదేశము వచ్చి 'గ్లానః' అను రూపము సిద్ధించినది.

821, ల్యూదిభ్యః. 8.2.44

ఏకవింశతేర్లూజాదిభ్యః ప్రాగ్వత్. లూనః. జ్యాధాతుః; 'గ్రహి జ్యా'-ఇతి సమ్ప్రసారణమ్.

లూజ్జోమొదలగు. ఇరువదియొక్క ధాతువులకంటె గూడ పైన చెప్పిన కార్యము వచ్చును. అనగా ఈ ధాతువులకంటె పర మగు క్తప్రత్యయతకారము నకు నకారము వచ్చును.

లూనః:- క్ర్యాదిగణమునకు చెందిన లూజ్జో ధాతువునకు క్త ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ఆ తకారమునకు ఈ సూత్రముచే నకారము ఆదేశముగ వచ్చుటచే 'లూనః' అను రూపము సిద్ధించినది.

క్ర్యాదిగణమునకు చెందిన 'జ్యా' ధాతువునకు వయోహాని అని యర్థము. దానికంటె క్తప్రత్యయము-'జ్యా త' అని యుండగా "గ్రహిజ్యా"- ఇత్యాది సూత్రముచే (637) యకారమునకు సంప్రసారణము (ఇకారము)-'జ్ ఇ ఆ త'. 'సమ్ప్రసారణాచ్చ' అను సూత్రముచే (258) అకారమునకు పూర్వరూపము-'జిత' అని యుండగా:-

822. హలః. 6.4.2

అజ్ఞావయవాత్ హలః పరం యత్ సమ్ప్రసారణం తదన్తస్య దీర్ఘః- జీనః.

‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. ‘సప్తసారణస్య’ అనుసూత్రము, “ధ్రువోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః” నుండి ‘దీర్ఘః’ అనువ రించును. అంగవయవ మగు హల్లకంఠే పర మగు సంప్రసారణము అంతమునందు గల అంగమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇవడ ‘జి’ అనునది అంగము, ఇకారము అంగవయవ మగు హల్లు, దానికంటే పర మగు సంప్రసారణము ఇకారము. తదంత మగు అంగము ‘జి’ అనునది. దానికి దీర్ఘము వచ్చుటచే ‘జీత’ అని యగును. జ్ఞాధాతువు ల్వాదు లలో చేరుటచే తకారమునకు నకారాదేశము వచ్చి ‘జీన’ శబ్దము నిష్పన్న మైనది.

823. ఓదితశ్చ. 8.2.45

భుజో-భుగ్నః. టుట్యి-ఉచ్చానః.

ఓకారము ఇత్సంజ్ఞముగా గల ధాతువుకంటే పర మైన నిష్టాకారము నకు నకారాదేశము వచ్చును.

భుగ్నః- భుజోధాతువునకు కౌటిల్య మని యర్థము. తౌదాదికము. అనిబ్. పర సైమి. ఇందలి ఓకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఓదిత్ గాన దీనికంటే పరమగు క్తప్రత్యయతకారమునకు (భుజ్ త) ఈ సూత్రముచే నకారము-‘భుజ్’ అని యుండగా “చోఃకుః” అను సూత్రముచే (367) ఇకారమునకు కుత్వము-‘భుగ్నః’

ఉచ్చానః- భౌవాదిక మగు ‘టు ట్యి’ అనుధాతువునకు వృద్ధి పొందుట అని యర్థము. ఇది కూడ ఓదిత్తు గాన దీనికంటే పర మగు తకారము నకు నకారము-‘స్యిన్’ అని యుండగా శ్విధాతువు యజాదులలో చేరినది గాన ‘పచి న్యపియజాదీనాం కితి’ అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారణము. ‘శ్’ ఉ ఇన’ అనియుండగా ఇకారమునకు పూర్వరూపము (సూ. 258)-‘కు న్’ అని యుండగా ‘హలిః’ అను సూత్రముచే (822) ఉకారమునకు దీర్ఘము. ‘శ్చానః’. ఇది సేద్ ధాతు వైనను ‘శ్విదితో నిష్టాయామ్’ అను సూత్రముచే ఇదాగమము నిషిద్ధము. ఈ ధాతువునకు ‘ఉద్’ అను ఉపసర్గను చేర్చుటచే ‘ఉచ్చానః’ అనుపదమునిద్ధించి నది. ‘ఉబికినది’ అని యర్థము.

824. శుషః కః. 8.1.51

నిష్ఠాతస్య కః. కుష్కః.

శుష్ధాతువుకంటే పర మగు నిష్ఠాతకారమునకు కకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

శుష్కః- (ఎండినది)- శుష్కధాతువుకంటె క్తప్రత్యయము - 'శుష్కత'.
తకారమునకు ఈ సూత్రముచే కకారము-'శుష్కః'.

825. పచోవః. 8.2.52

పక్వః. క్తే హర్షక్షయే.

పచోధాతువుకంటె పర మగు నిష్ఠాతకారమునకు మకారాదేశము వచ్చును.

పక్వః:- పచోధాతువుకంటె క్తప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట పచో త' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే తకారమునకు మకారాదేశము చకారమునకు కుత్వము (సూ-307) 'పక్వః'.

భావాదికమగు క్తే ధాతువునకు హర్షము క్షీణించుట అని యర్థము. సిద్ధాంతకౌముదిలో-'క్షేక్షయే'-అనియే ఉన్నది. పరస్మైపది. అనిట్. దీనికి క్తప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'క్షేత' అని యుండగా "ఆదేవఉపదేశేఒతి" అను సూత్రముచే (496) ఐకారమునకు ఆకారము-'క్షత' అని యుండగా.

826. శాయో మః 8.2.53

శైమః.

క్షేధాతువుకంటె పర మగు నిష్ఠాతకారమునకు మకారాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే తకారమునకు మకారాదేశము చేయిగా 'శైమ' శబ్దము సిద్ధించినది

827. నిష్ఠాయాంసేట్. 6.4.52

జేర్లోపః, భావితః; భావితవాన్. దృహ హింసాయామ్.

"జేరనిట్" "ఆతో లోప ఇటి చ"నుండి 'జేః' 'లోపః' అనువర్తించును. సేట్ అగు నిష్ఠ పర మగునపుడు 'జే'కి లోపము వచ్చును.

జ్యంత మగు భూధాతువుకంటె క్తప్రత్యయములు చేర్చిన పిమ్మట 'భావి త' 'భావి తవత్' అని యుండగా భూధాతువు సేట్ గాన, 'త' 'వత్' ప్రత్యయములకు ఇదాగమము- 'భావి ఇత' 'భావి ఇతవత్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'జే'కి లోపము. 'భావ్ ఇత' 'భావిత' 'భావ్ ఇతవత్' 'భావితవత్' అను శబ్దములు సిద్ధించినవి.

దృహ ధాతువునకు హింసించుట అని యర్థము. భ్యాదులలోనిది. సేట్. సిద్ధాంతకౌముదిలో 'దృహ వృద్ధౌ' అని యున్నది. దానికి క్తప్రత్యయము చేర్చి

నపుడు 'దృష్' త' అని యుండగా తకారమునకు ఇదాగమము వచ్చి 'దృహిత' అను రూపము మాత్రమే కావలసి యుండగా:-

828. దృఢః స్థూలబలయోః 7.2.20

స్థూలే బలవతి చ నిపాత్యతే.

స్థూలమైనవాడు బలమైనవాడు అను నర్థమున 'దృఢః' అను రూపము నిపతింపబడుచున్నది. సాధారణప్రక్రియకు లొంగని పదములను అవి అవిధముగ నుండునని చెప్పుటకు నిపతింపబడి యని పేరు. ఇవని క్తప్రత్యయమునకు 'ఇచ్' రాకుండుట, తకారమునకు ధత్వము, హకారమునకు లోపము నిపతింప బడుచున్నవి. పైయర్థములకంటె భిన్న మగు నర్థమునందు మాత్రము 'దృహిత' అను రూప మే సిద్ధించును.

829. దధాతేర్ఙ్ 7.4.42

తాదౌ కితి. హితమ్.

'దృతిస్యతి'నాస్థామి త్తి కితి నుండి 'తి' 'కితి' అనువర్తించును. 'కిత్' అగు తకారాది ప్రత్యయము పర మగునపుడు ధాతువునకు 'హి' అను నాదేశము వచ్చును.

హితమ్:- ధాతువునకు క్తప్రత్యయము- 'దా త' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'దా'కు 'హి' ఆదేశము- 'హిత'.

830. దో దద్ ఘోః 7.4.46

ఘుసంజ్ఞకస్య 'దా' ఇత్యన్య దద్ స్యాత్ తాదౌ కితి. చర్త్యమ్ -దత్తః.

కిత్ అగు తకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఘుసంజ్ఞక మగు దా ధాతువునకు 'దద్' అను నాదేశము వచ్చును.

'దుదాశ్' 'దానే' అను ధాతువునకు 'దాధాఘ్'దావ్' అను సూత్రముచే (626) ఘుసంజ్ఞ యున్నది. దానికి క్తప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'దాత' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'దా'కు 'దద్' ఆదేశము దకారమునకు 'ఁ' చి అను సూత్రముచే (74) చర్త్యము- 'దత్త' శబ్దము సిద్ధించును.

831. లిటః కానశ్చాన్ 3.2.107

832. క్షస్యశ్చ 3.2.107

లిటః కానచ్, క్షస్యశ్చవా స్తః. తజానావాత్మనేపదమ్. చక్రాణః.

లిబ్కు 'కానచ్' 'క్వసు' అను ప్రత్యయములు వికల్పముగ ఆదేశములుగ వచ్చును.

'కానచ్'లోని కకారచకారములును, 'క్వసు'లోని కకారశకారములును ఇత్సంజ్ఞకములు. 'తజానావాత్మనేపదమ్' అను సూత్రముచే (379) 'కానచ్' ప్రత్యయము ఆత్మనేపదసంజ్ఞకము గాన ఇది ఆత్మనేపది ధాతువులకంటె మాత్రమే వచ్చును.

చక్రాణః:- (చేసినవాడు), కృధాతువుకంటె పర మగు లిబ్ స్థానమున ఈ సూత్రముచే కానచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇది లిబ్ స్థానమున వచ్చుటచే, ఇది పరమగునపుడు ధాతువునకు ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు వచ్చి 'చక్ర ఆన' అని యగును. ఇప్పుడు యడాదేశశబ్దములచే 'చక్రాణః' అను పదము సిద్ధించును.

గమధాతువుకంటె పర మగు లిట్టునకు 'క్వసు' ఆదేశము. ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు చేసిన పిమ్మట 'జగమ్ వస్' అని యుండగా:-

833. మౌల్వీ 8.2.65

మాన్తస్య ధాతోర్నత్వం మ్యోః పరతః. జగన్వాన్.

"మోనో ధాతోః" అను సూత్రము అనువర్తించును. మకారాంత మగు ధాతువు(యొక్క మకారమునకు) మకారవకారములు పర మగునపుడు నకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే మకారమునకు నకారాదేశము చేయగా 'జగన్వాన్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. దాని ప్రథమైకపదనమున 'విద్వాన్'వలె 'జగన్వాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

834. లటః శత్రుశానచావప్రథమాసమానాధికరణే 3.2.124

అప్రథమాన్తేన సమానాధికరణే లటః ఏతో వాన్తః. శబాది. పవన్తం చైత్రం వశ్య.

ప్రథమాంతభిన్నముతో సమానాధికరణ మగునపుడు లిట్టునకు శత్రు, కాన్చ్ ప్రత్యయములు వికల్పముగ ఆదేశములుగ వచ్చును.

'అప్రథమాసమానాధికరణే' అనగా శత్రు, కాన్చ్ ప్రత్యయములు చేర్చుటచే నేర్పడిన పదము ప్రథమాంతపదముతో సమానాధికరణము కాకూడదని యర్థము ఉదాహరణమునకు.- "పవన్తం చైత్రం వశ్య" ఇత్యాది స్థలము

లందు శతృప్రత్యయమును చేర్చుటచే ఏర్పడిన పదచ్చుబ్జము (పదస్తమ్) 'చైత్రం' అను ద్వితీయాంతపదముతోడనే సమానాధికరణముగ నున్నది గాని ప్రథమాంతముతో కాదు. అందుచే శతృప్రత్యయము వచ్చినది. దీనిని బట్టి 'పదన్ చైత్రః' ఇత్యాదిప్రయోగములలో ప్రథమా స్తసామానాధికరణ్య మున్నది గాన ఇట్టి స్థలములలో శతృప్రత్యయము రాకూడ దని తేలినది. కాని ప్రథమాంతముతో గూడ శతృశానజంకములకు ప్రయోగములలో సామానాధికరణ్యము కానవచ్చుచున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లుండుటకు కారణము మూలమునందు స్పష్టము కాగలదు.

'శతృ'లోని శకారముకారములును, 'శానచ్'లోని శకారచకారములును ఇత్సంజ్ఞకములు. 'తజానాచాత్మనేపదమ్' అను సూత్రముచే (319) 'శానచ్' ఆత్మనేపదసంజ్ఞము గాన ఇది ఆత్మనేపదిధాతువులకంటె వచ్చును. శతృప్రత్యయము పర్వస్మైపదిధాతువులకంటె వచ్చును. శతృ, శానచ్, లు రెండును శిత్తులు గాన "తిజ్ శిత్ సార్వధాతుకమ్" అను సూత్రముచే (388) సార్వధాతుక సంజ్ఞములు. ఇవి పర మగునపుడు ధాతువుకంటె శబ్దాలు వచ్చును.

పదధాతువుకంటె పర మైన లటకు ఈ సూత్రములే 'శతృ'ప్రత్యయము- 'పచ్ అత్'. శప్ ప్రత్యయము- 'పచ్ అత్' 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము- 'పచ్ అత్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. అప్రథమాసామానాధికరణ్యమును చూపుటకై 'పదస్తం చైత్రం వశ్య' అను ద్వితీయాంతపదము ఉదాహరింపబడినది. పదధాతువు ఉభయపది గాన లట్టుకు 'శానచ్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును- 'పచ్ ఆన' అని యుండగా; శప్ ప్రత్యయము- 'పచ్ ఆన' అని యుండగా:-

835. ఆసే ముక్ 7.2.82

అదస్తాజ్ఞస్య ముగాగమః స్యాత్ ఆనే పరే. పదమానం చైత్రం వశ్య. 'లట్' ఇత్యనువర్తమానే పునర్లడ్ గ్రహణాత్ ప్రథమాసామానాధికరణ్యే క్వచిత్. సన్ ద్విజః.

'అజ్ఞస్య' అధికారము, 'అతో యే యః' నుండి 'అతః' అనువర్తిం చును. 'ఆన' అనునది పర మగునపుడు అదంతమగు అంగమునకు 'ముక్' అగమము వచ్చును. 'ముక్'లోని ఉకారకకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. మకారము

మిగులును. కిత్తు గాన అంతావయముగ వచ్చును. 'పచమాన' అను ప్రాతిపది కము సిద్ధించినది.

భ్యాదిధాతువులకు శవ్, దివాదిధాతువులకు శ్యన్, తుదాదిధాతువులకు 'శ' చురాదిధాతువులకు 'అయ' చేరును గాన ఈ ధాతువులకంటె శానచ్ చేర్చినపుడు ముగాగమము వచ్చును. ఇతరధాతువులకు రాదు.

'పర్తమానేలత్' అను పూర్వసూత్రమునుండి 'లట్' అను పదమును అనువర్తింపజేసికొని దానిని షష్ఠ్యంతముగ మార్చుకొనుటకు వీలున్నను మరల ఈ సూత్రమునందు 'లఱః' అని ప్రయోగించుటచే, ఇవట చెప్పబడిన దానికంటె అధికకార్యము వచ్చు నని సూచింపబడుచున్నది. అందుచే ప్రథమాసామానాధి కరణ్య మున్నపుడుగూడ శతృశానచ్ ప్రత్యయములు చేర్చవచ్చును. అందుచే "సన్ ద్విజః" (మంచి ద్విజుడు) ఇత్యాదిప్రయోగములు సాధింపబడును. 'సన్' అనునది శత్రంత మగు అసధాతువు రూపము. 'అన్ అత్' అని యుండగా 'శ్చసోరల్లోపః' అను సూత్రముచే (577) అకారలోపము. 'సత్' అను ప్రాతి పదిక సిద్ధించును. దాని ప్రథమైకవచనరూపము 'సన్'.

836. విదేః శతుర్వసుః 7.1.36

వేత్తేః పరస్య శతుర్వసురాదేశో వా. విద్వాన్; విదన్.

విదధాతువుకంటె పర మగు శతృప్రత్యయమునకు 'వస్' అను నాదేశము వచ్చును.

విద్వాన్; విదన్:- విద్ధాతువుకంటె పర మగు లట్కు 'శతృ'ప్రత్య యము- 'విద్ అత్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'వస్' అదేశము-విద్ వస్- 'విద్వస్' అను ప్రాతిపదిక సిద్ధించును. 'విద్వాన్' దానిప్రథమైకవచన రూపము. 'వసు' అదేశము రాని పక్షమున 'పచన్' వలె 'విదన్' అను రూపము సిద్ధించును.

837. తౌ సత్. 3.2.127

తౌ శతృశానచౌ సత్సంజ్ఞా స్తః.

శతృశానచ్ ప్రత్యయములకు 'సత్' అని పేరు.

838. లృటః సద్వా. 3.3.14

వ్యవస్థితవిభాషేయమ్. తేనాప్రథమాసామానాధికరణ్యే, ప్రత్య యో త్తరపదయోః, సమ్పాదనే లక్షణహేతోశ్చ నిత్యమ్. కరిష్యంతం కరిష్యమాణం పశ్య.

లృబ్ యొక్క స్థానమున సత్ప్రత్యయములు (శతృశానచ్ఛత్యయములు) వికల్పముగ వచ్చును.

ఇది వ్యవస్థితవిభాష. అనగా దీనిచే విధింపబడిన కార్యము కొన్ని లక్ష్యములందు నిత్యముగ ప్రవర్తించును; కొన్ని లక్ష్యములందు ప్రవర్తించదు. ఇట్లు వ్యవస్థితవిభాష యగుటచే, ప్రథమాస్తముతో సామానాధికరణ్యము లేనపుడును, ప్రత్యయోత్తరపదములు పర మగునపుడును, సంబోధనమునందును, లక్షణహేతవ్యర్థములందును ధాతువుకంటె పర మగుల్యుట్టనకు ఈ ప్రత్యయములు నిత్యముగ ఆదేశము లై వచ్చును.

కరిష్యే నమ్-కరిష్యమాణమ్:-కృధాతువు ఉభయపది గాన దావికంటె పర మగు లృబ్ స్థానమున 'శతృ' 'శానచ్ఛ'ప్రత్యయములు ఆదేశములుగ వచ్చినవి. 'స్యతానిలృబ్'అను సూత్రముచే (405) 'స్య'ప్రత్యయము, దానికి ఇదాగమము, సకారమునకు షకారము చేయగా 'కరిష్యత్' 'కరిష్యమాణ' అను ప్రాతిపదికములు సిద్ధించినవి. ఆ ప్రథమాసామానాధికరణ్యమును సూచించుటకై ద్వితీయాంతో దాహరణము లీయబడినవి.

సంబోధనాద్యర్థములందు ల్యుట్టును విధించు సూత్రములు సిద్ధాంతకొముది లకారార్థప్రకరణమునం దీయబడినవి.

899 ఆత్మే స్తచ్చీలతద్ధర్మతత్సాధుకారిషు. 3.2.134

క్విపమభివ్యాప్య వక్ష్యమాణాః ప్రత్యయాః తచ్చీలాదిషు కర్తృషు బోధ్యాః.

ఇది మొదలు క్విప్ ప్రత్యయము వరకును గల ప్రత్యయములు తచ్చీలుడు, తద్దర్మడు, తత్సాధుకారి యగు కర్త అను నర్థమునందు వచ్చును.

ఇచట అజ్ఞో అభివిద్యర్థకము. అందుచే 'ఆత్మే' అనగా క్విప్ ప్రత్యయముతో సహా అని యర్థము. తచ్చీలుడు అనగా అది స్వభావముగా కలవాడు, అనగా ఫలాపేక్ష లేక స్వభావతః ప్రవర్తించువాడు అని యర్థము. తద్దర్మదశగా అది నా ధర్మ మని ప్రవర్తించువాడు. తత్సాధుకారి యనగా ధాత్యర్థ మగు ఆ వ్యాపారమును బాగుగ చేయువాడు అని యర్థము. సోపనర్గము లగు ధాతువుల కంటె తాచ్చీలిక ప్రత్యయములు సాధారణముగ రావని భాష్యకారులు చెప్పి యున్నారు.

840. తృన్. 3.2.135

కర్తా కటాన్.

పైన జెప్పిన తాచ్చిల్యాద్యర్థములందు ధాతువుకంటె తృన్ ప్రత్యయము వచ్చును.

కర్తాకటాన్:- కృజ్ ధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'తృన్' ప్రత్యయము- 'కృత్'. యజాదేశము- 'కర్తృ' అను రూపము సిద్ధించును. ప్రథమైకవచనమున 'ధాతా'వలె 'కర్తా' యను రూప మగును. చాప లల్లెడు స్వభావము కలవాడు, లేదా చాపలల్లుట ధర్మముగ కలవాడు, లేక చాపలల్లుట బాగుగ చేయువాడు అని యర్థము.

841. జల్ప, భిక్ష, కుట్ట, లుట్ట, వృజః, షాకన్ 3.2.155

పై యర్థములందు జల్ప, భిక్ష, కుట్ట, లుట్ట, వృజ్ అను ధాతువుల కంటె 'షాకన్' అను ప్రత్యయము వచ్చును.

842. షః ప్రత్యయస్య 1.3.6

ప్రత్యయస్యాదిః షః ఇత్సంజ్ఞః స్యాత్. జల్పాకః, భిక్షాకః, కుట్టాకః, లుట్టాకః, వరాకః - వరాకీ.

'అదిర్జ్ఞిటుదవః' 'ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్' నుండి 'అదిః' 'ఇత్' అను వర్తించును. ప్రత్యయమునకు అదియం దున్న షకారము ఇత్సంజ్ఞక మగును. ఈ సూత్రముచే షకారమునకును, హలంత్యసూత్రముచే (1) నకారమునకును ఇత్సంజ్ఞ. ఇక 'అక' మిగులును. జల్ప మొదలగు ధాతువులకు ఈ షాకన్ ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'జల్పాకః' ఇత్యాది రూపము లగును. జల్పాకః-వదరు బోతు. కుట్టాకః-చేదించెడు, లేక భయపెట్టెడు స్వభావముకలవాడు. లుట్టాకః-దోచెడు స్వభావముకలవాడు. వరాకః-కోరెడు స్వభావము గలవాడు. దీనుడు. 'షాకన్' పితృగాన శ్రీలింగమున 'షిర్గారాదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (1254) 'జీష్' వచ్చి 'వరాకీ' ఇత్యాది రూపము లగును.

843. సనాశంసభిక్ష ఉః 3.2.168

చిక్రీడ్ఱః. ఆశంసుః. భిక్షః.

సన్నంతధాతువులకంటెను, అజ్ పూర్వకశాసధాతువుకంటెను, భిక్షధాతువుకంటెను, పై యర్థములందు 'ఉ'ప్రత్యయము వచ్చును.

చిక్కిర్లు:- (చేయనిచ్చయించువాడు) 'చిక్కిర్' అను సన్నంతధాతువు కంటె ఉప్రత్యయము- 'చిక్కిర్ ఉ' అని యుండగా 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) అకారమునకు లోపము- 'చిక్కిర్లు' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'అశంసుః' (కోరెడు స్వభావముకలవాడు) 'భిక్షః' (భిచ్చ మెత్తెడు స్వభావము కలవాడు) అను రూపములు సిద్ధించును.

844. భ్రాజ, భాన, ధుర్వి, ద్యుతోర్జి, పృ, జ, గ్రావస్తువః
క్విప్ 3.2.177

విభ్రాట్. భాః.

భ్రాజ్, భాన్. ధుర్వి, ద్యుత్, ఊర్జి, పృ, జ, గ్రావస్తు అను ఎనిమిది ధాతువులకంటెను, తచ్చీలాది కర్తృర్థమున క్విప్ ప్రత్యయము వచ్చును.

విభ్రాట్:- విపూర్వక మగు 'భ్రాజదీప్తా' అను ధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే క్విప్ ప్రత్యయము, ఇది సర్వలోపి- 'విభ్రాజ్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ప్రథమైవచనమున "వ్రశ్చభ్రష్ట"- ఇత్యాదిసూత్రముచే (308) జకారమునకు షకారము, దానికి జ శ్చముచే డకారము, దానికి చ ర్త్యవికల్పము, సుప్రత్యయమునకు హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) లోపము- 'విభ్రాట్'. భాః:- భానధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయము. ప్రథమైవచనప్రత్యయమునకు (న్) హల్జ్యాదిలోపము. (179) సకారమునకు రుత్వచిసర్గములు- 'భాః' ధుర్వి (ధుర్వ) ధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయము. 'ధుర్వ' అని యుండగా:-

845. రాల్లోపః 6.4.21

రేఫాత్ ఛోర్లోపః క్వా, యలాదౌ క్షితి చ. ధూః విద్యుత్. ఊర్. పూః. దృశిగ్రహణస్యాపకర్వాద్. జవతేర్ద్విః. జూః. గ్రావస్తుత్.

'ఛోఃకూడనునాసితే చ' నుండి 'ఛోః', "అనునాసితస్య క్వియులోః క్షితి" నుండి 'క్వియులోః' 'క్షితి' అను పదములును అనువర్తించును. క్విప్ ప్రత్యయము గాని, యలాది కిత్ జిత్ ప్రత్యయములుగాని పరమగునపుడు, రేఫకంటె పరమగు షకారవకారములకు లోపమువచ్చును.

'క్షితి' అను పదము ఈ సూత్రము వెనుక నున్న సూత్రములోనికి అనువర్తించ లేదు గాన దీనిలోనికి కూడ అనువర్తించ దను నుద్దేశముతో, సిద్ధాంత

కౌముదిలో 'హ్యోక్త్యాదనునాసికే చ' అను సూత్రమునుండి 'అనునాసికే' అను పదమును అనువర్తింపజేసికొని 'క్లితి ప్రత్యయే' అనుటకు బదులు "అనునాసికాదోప్రత్యయే" అని వ్యాఖ్యానింపబడినది. లఘుకౌముదీకారుడు మండ్రాకపుటిచే 'క్లితి' అనుదానిని అనువర్తింపజేసికొనె ననితెలియుచున్నది.

'ధుర్వో' అనుదానిలోని వకారమునకు ఈ సూత్రముచే లోపము- 'ధుర్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. దాని ప్రథమైకవచనమున 'సు'కు హల్జ్యాది లోపము, (179) "ర్వోరువధాయాదీర్ష ఇకః" అను సూత్రముచే (952) ఉపధాదీర్షమునువచ్చి వినర్గము చేసిన పిమ్మట 'ధూః' అను పదము సిద్ధించినది.

విద్యుత్:- (మెరుపు). విపూర్వకద్యుత్ ధాతువుకంటె క్విప్పిత్యయము. దానికిలోపము. ప్రథమైకవచనమున సుకు హల్జ్యాదిలోపము (179) 'విద్యుత్'. ఊర్క్:- (బలవంతుడు). ఊర్ణధాతువుకంటె క్విప్పిత్యయము. ప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాదిలోపము చేసిన పిమ్మట జకారమునకు కుత్స్వము (సూ-307). దానికి చర్త్వవికల్పము- 'ఊర్క్' 'ఊర్ణ'. 'రాత్సస్య' అను వియముసూత్రము (209) ఉండుటచే 'ఊర్ణ' అనునపుడు "సంయోగాస్తస్య లోపః" అను సూత్రముచే (20) జకారము లోపింప లేదు.

పూ:- పూధాతువుకంటె క్విప్పిత్యయము. అది పూర్తిగ లోపించిన పిమ్మట 'ఉదోష్ట్యపూర్వస్య' అను సూత్రముచే (834) ఋకారమునకు 'ఉర్' వచ్చి 'పుర్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. ప్రథమైకవచనమున 'ధూః' వలె 'పూః' అను రూపము సిద్ధించును.

జా:- (రోగి). జాధాతువుకంటె 'క్విప్'. అది లోపించిన పిమ్మట 'జా' అని యుండగా దీనికి దీర్ఘము వచ్చు విధానము చెప్పబడుచున్నది.

ఈ సూత్రము తరువాత "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే" 3.2.178 అను సూత్రమున్నది. దానినుండి 'దృశ్యతే' అను పదము ఈ సూత్రములోనికి అవకర్షింపబడును. అందుచే క్విప్ ప్రత్యయమే కాక కార్యాంతరము కూడ వచ్చునని యర్థము లభించును. ఈ విధముగ 'జా'లోని ఉకారమునకు దీర్ఘము వచ్చి 'జా' అను ఊకారాంత శబ్దము లభించును. ప్రథమైకవచనమున 'జూః' అను రూపము సిద్ధించును. గ్రావస్తుత్:- గ్రావశబ్దమునకు స్తు ధాతువుతో సమానముకూడ సూత్రమునందు నివర్తించబడినది. 'గ్రావస్తు' అను దానికంటె క్విప్ ప్రత్యయము. క్విప్పకు లోపము. తుగాగమము (సూ 780)- 'గ్రావస్తుత్'.

వా. క్విబ్బిచి, ప్రచ్ఛాన్యతస్తు, కటప్ర, జ, శ్రీజాం దీర్ఘోఽ
సమ్ప్రసారణఞ్చ.

వక్తి ఇతి వాక్.

వచ్ఛవచ్ఛదాతువులకంటెను, ఆయతపూర్వక మగు స్తుధాతువుకంటెను, 'కట'పూర్వక మగు ప్రధాతువుకంటెను జ, శ్రీదాతువులకంటెను క్విప్ప్రత్యయ మును, దీర్ఘ మును వచ్చును; సంప్రసారణము రాదు. ఈ వార్తికముచే దీర్ఘము అన్ని దాతువులకును వచ్చును. సంప్రసారణము వచ్చుట కవకాశ మున్నవి 'వచ్' ప్రచ్ఛదాతులు రెండే గాన సంప్రసారణనిషేధము వాటికి మాత్రమే వర్తింతును.

వాక్:- 'వక్తి' (చెప్పునది) అను నర్థమున వచ్ఛదాతువుకంటె ఈ వార్తికముచే 'క్విప్'ప్రత్యయము. దాతువునందలి అకారమునకు దీర్ఘము- 'వాచ్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును, ప్రథమైకవచనమున కుత్వ, (సూ-307) సులోప ములు- 'వాక్'. 'వచిస్వపియజాదీనాం కితి' అను సూత్రముచే (559) సంప్ర సారణము రావలసి యుండ అది నిషేధింపబడింది.

ప్రచ్ఛదాతువుకంటె 'క్విప్'ప్రత్యయము, దీర్ఘము; "గ్రహిజ్ఞా" ఇత్యాది సూత్రముచే (617) రావలసి యున్న సంప్రసారణము నిషేధింపబడినది. — 'ప్రాచ్' అని యుండగా-

846. చోచ్చిః ఖాడనునాసితే చ 6.4.19

సతుక్కస్య చస్య వస్య చ క్రమాత్ 'శ' 'ఊ' ఇత్యాదేశౌ స్తః
అనునాసితే క్షౌ, యలాదౌ చ క్షితి. పృచ్ఛతీతి ప్రాచ్. ఆయతంస్తౌతి-
ఆయతస్తూః. కటం ప్రవతే కటప్రూః. జూః ఉక్తః. శ్రయతి. హరిం
శ్రీః.

'అనునాసితస్య క్విరులోః క్షితి'నుండి 'క్విరులోః' 'క్షితి' అనువర్తిం చును. 'చోచ్చిః' అనునపుడు ఛకారమునకు వెనుక నున్న తుగాగమరూపకకార మునకు శ్చుత్వము చేసి నిర్దేశము చేయబడినది. అనునాసితము గాని, క్విప్ప్ర త్యయములు గాని పర మగునపుడు, తుగాగమసహిత మగు ఛకారమునకును, వకారమునకును క్రమముగ 'శ' 'ఊ' అనునాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ప్రాచ్' లోని 'చ్' అను దానికి క్విప్ప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన శకారాదేశము వచ్చి 'ప్రాశ్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధిం

చును. శకారమునకు 'వశ్యభస్మ' ఇత్యాదిసూత్రముచే (308) షకారము. దానికి జత్వముచే డకారము. దానికి చర్త్యవికల్పముచే. ప్రథమైకవచనమున 'ప్రాటో' 'ప్రాడ్' అను రూపద్వయము సిద్ధించును. ప్రశ్నించువాడు అని యర్థము.

ఆయతస్తూః:- అయతం స్రౌతి - విస్తృతముగా వర్ణించువాడు: ఈ వార్తికముచే క్విప్దీర్ఘములు, ప్రథమైకవచనమున 'ఆయతస్తూః' అను రూపము సిద్ధించినది. కటప్రూః:- కటం ప్రవతే- చావతి అల్లువాడు పైవలెక్విప్దీర్ఘములు. 'జూః' ఏట్లు సిద్ధించునో భ్రాజభాసేత్యాది సూత్రముక్రింద చూపబడినది. అనగామరల జాధాతువును ఈ వార్తికమునందు చేర్చుట అనావశ్యక మని భావము.

శ్రీః:- శ్రయతి హరిమ్- విష్టువును ఆశ్రయించునది. అను నర్థమున ఈ వార్తికముచే క్విప్పృత్యయదీర్ఘములు. 'శ్రీ'యను ఈకారాంత ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇందలి ఈకారము సహజముగ నున్నదే గాని జీబాదిప్రీప్రక్యయములను చేర్చుటచే వచ్చినది కాదు. అందుచే ప్రథమైకవచన మగు 'సు'కు హల్వాదిసూత్రముచే (179) లోపము రాదు. రుత్వనిసర్గలు చేయగా 'శ్రీః' అను రూపము సిద్ధించినది.

847. దామ్నీ, శన, యు, యుజ, స్తు, తుద, సి, సిచ, మిహ, పత, దశ, నహః కరణే. 3.2.182

దాబాదేః స్ప్రిన్ స్యాత్ కరణేఽర్థే. దాత్యనేన దాత్రమ్, నేత్రమ్.

దావ్, సి, శన్, యు, యుజ్, స్తు, తుద్, సి, సిచ్, మిహ్, పత్, దశ్, నహ్ అను ధాతువులకంటె కరణార్థమున 'స్ప్రిన్' ప్రత్యయము వచ్చును. 'స్ప్రిన్' లోని షకారనకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. షకారము లోపించుటతో తన్నిమి త్రక మగు (స్థుత్వముచే వచ్చిన) టకారము పోయి దాని స్థానియగు తకారము వచ్చును. "నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః". 'త్ర'మిగులును.

దాత్రమ్:- దాతి అనేన- దీనితో కోయును- అనగా కోయుటకు సాధనమైనది- అని యర్థము, కొడవలి. దావ్ ధాతువుకంటె ఈసూత్రముచే 'స్ప్రిన్' ప్రత్యయము చేయగా 'దాత్ర' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది.

నేత్రమ్:- నయతి అనేన అను నర్థమున నీజ్ ధాతువుకంటె స్ప్రిన్ ప్రత్యయము. గుణము- (సూ-390). 'నేత్ర' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. రూపాదివిషయములు దేనిని సాధనముగ చేసికొని మానవుని తమవద్దకు తీసికొని వచ్చునో అది యని యర్థము- కన్ము.

848. తి, తు, త్ర, త, థ, సి, సు, సర, క, సేషు చ 7.2.9

ఏషాం దశానాం కృష్ణప్రత్యయానాం ఇత్ న. శత్రుమ్. యోత్రమ్. యోక్త్రమ్. స్తోత్రమ్. తోత్త్రమ్. సేత్రమ్. సేక్త్రమ్. మేధ్రమ్. పత్త్రమ్.దంష్ట్రా-. నద్ధ్రి.

‘నేద్యశి కృతి’ అను సూత్రము అనువర్తించును. తి, తు, త్ర, త, థ, సి, సు, సర, క, స అను ఈ పది కృత్ ప్రత్యయములకును ఇడాగమము రాదు.

‘క్తిన్’, ‘క్తిచ్’ ప్రత్యయములలో ‘తి’ అనునదియు, ‘తున్’ ప్రత్యయములలో ‘తు’ అనునదియు, ‘ష్ట్రిన్’ లో ‘త్ర’ అనునదియు, ‘తన్’ లో ‘త’ అనునదియు, ‘క్తన్’ లో ‘థ’ అనునదియు, ‘క్సి’ లో ‘సి’ అనునదియు, ‘కన్’ లో ‘క’ అనునదియు, ‘సరన్’ లో ‘సర’ అనునదియు, మిగులును. ఈ ఎనిమిదియు ‘స’ ‘సు’ ప్రత్యయములును వలాద్యార్ధధాతుములుగాన ఇవి సేదధాతువులకంటె పరమైనపుడు ఇడాగమము రావలసి యుండగా ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. వీటిలో కొన్ని ఉజాదిప్రత్యయములు.

శత్రుమ్:- ‘శనన్తి అనేన’ అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే ‘ష్ట్రిన్’ ప్రత్యయము. ‘శత్రు’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది, హింసాసాధనమగు ఆయుధము. యోత్రమ్:- యువన్తి అనేన- దీనిచే కట్టుదురు గాన యోత్రము -త్రాడు. యథాతువుకంటె ‘ష్ట్రిన్’ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట గుణము. యోక్త్రమ్:- యుజ్జన్తి అనేన- త్రాడు ‘యుజ్’ ధాతువుకంటె ‘ష్ట్రిన్’ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప గుణ (సూ-403) కుత్సర్చ ర్త్వములు. స్తోత్రమ్:- స్తువన్తి అనేన. స్తుధాతువునకు ష్ట్రిన్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప గుణము. తోత్రమ్:- తుదన్తి అనేన. అశ్యాదులను పీడించుటకు (తోలుటకు) సాధనమైన కొరడా. తుదధాతువుకంటె ‘ష్ట్రిన్’ ప్రత్యయము. లఘూపధగుణము. దకారమునకు చ ర్త్వముచే తకారము. దానికి “రురోరులినవర్ణే” అను సూత్రముచే (73) వైకల్పికలోపము. సేత్రమ్:- సిన్యన్తి అనేన- దీనిచే కట్టుదురు, అను నర్థమున ‘షిజ్’ ధాతువుకంటె ష్ట్రిన్ ప్రత్యయము, గుణము- కట్టెడుత్రాడు. సేక్త్రమ్:- సిజ్జన్తి అనేన- దీనితో తడుపుదురు- అనునర్థమున షిజ్ ధాతువు కంటె ష్ట్రిన్ ప్రత్యయము. ఉపధగుణము. చకారమునకు కుత్సము- ‘సేక్త్రమ్’ తడిపెడు పాత్రము. మేధ్రమ్:- ‘మేహరి అనేన’- దీనితో తడుపును- అను నర్థమున ‘మిహ సేచనే’ అను ధాతువుకంటె ‘ష్ట్రిన్’ ప్రత్యయము ‘మిహోత్ర’

అని యుండగా గుణము; 'హోధః' అనుసూత్రముచే (251) 'హ' కారమునకు ధకారము. తకారమున 'రుషస్తథోర్థోఽధః' అనుసూత్రముచే (552) ధత్వము. దానికి ష్టత్వముచే ధత్వము. 'మేధ్ధ్రమ్' అని యుండగా 'ధోధేరోష్ఠః' అను సూత్రముచే (553) మొదటిధకారమునకు లోపము. 'మేధ్ర' అను ప్రాతిపది కము సిద్ధించినది. పత్త్రమ్:- పతన్తి అనేన- దీనిచే పరువెత్తుదురు- అను నర్థమున పతధాతువుకంటె ష్ట్రీన్ ప్రత్యయము చేర్చబడిచే నేర్పడినది. వాహనము. దంష్ట్రా:- దంశన్తి అనయా- దీనితో కొరికెదరు- అను నర్థమున (కోర) దంశధాతువుకంటె ష్ట్రీన్ ప్రత్యయము. 'దంశ్త్ర' అని యుండగా 'వశ్శభష్ట' -ఇత్యాదిసూత్రముచే (508) శకారమునకు షత్వము. ష్టత్వముచే తకారమునకు టకారము. త్రీలింగమున 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్' వచ్చి 'దంష్ట్రా' అను రూపము సిద్ధించును. షికార్యము అనిత్యమగుటచే 'షిద్ధోరాదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (1254) జీవరాలేదు. నద్దీ:- నహ్యన్తి అనయా- దీనితో కట్టుదురు- అను నర్థమున నహ్ దాతువుకంటె ష్ట్రీన్ ప్రత్యయము. 'నహో ధః' అను సూత్రముచే (560) హకారమునకును, రుషస్తథోర్థోఽధః' అను సూత్రముచే (552) తకారమునకును ధకారములు. 'నద్ధ్ర' అని యుండగా 'రులాంజ్కరుశ్' అనుసూత్రముచే (19) మొదటిధకారమునకు జత్వము. ష్ట్రీప్రత్యయము పిత్తు గాన 'షిద్ధోరాదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (1254) జీవ- 'నద్దీ' అను త్రీలింగప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. చర్మరక్షావు అని యర్థము.

849. అత్తి, లూ, ధూ, సూ, ఖన, సహ. చరణత్ర 3.2.184

అరిత్రమ్. లవిత్రమ్. ధవిత్రమ్. సవిత్రమ్. ఖనిత్రమ్. సహిత్రమ్. చరిత్రమ్.

'ఋ, లూ, ధూ, సూ, ఖన్, సహ్, చర్ దాతువులకంటె కరణార్థమున 'ఇత్ర' అను ప్రత్యయము వచ్చును. అరిత్రమ్:- 'ఋచ్చతి-గచ్చతి అనేన' అను నర్థమున ఋదాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'ఇత్ర' ప్రత్యయము. 'ఋఇత్ర' అని యుండగా 'ఇత్ర' అనునది ఆర్థధాతుకము గాన "సార్వధాతుకార్థధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (590) ఋకారమునకు గుణము- (అర్). 'అరిత్ర' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇత్రప్రత్యయాంతములు సాధారణముగ నఘనకలింగమున ప్రయోగింపబడును. లవిత్రమ్:- లూదాతువుకంటె 'లునాతి

అనేన' -దీనితోకోయును-అను నర్థమున ఇత్రప్రత్యయము. గుణావాదేశములు. కొడవలి. ధవిత్రమ్:- 'ధువన్తి అనేన' - 'దీనిచే విసురుకొందురు- అను నర్థమున 'ధూజ్' ధాతువుకంటె, ఇత్రప్రత్యయము గుణావాదేశములు. వినసకట్ట. సవిత్రమ్:- 'సువన్తి అనేన' దీనిచే ప్రేరేపింతురు- అను నర్థమున తౌదాదిక మగు షూధాతువుకంటె 'ఇత'ప్రత్యయము చేర్చగా పై వలెనే రూపము సిద్ధించును. ప్రేరణసాధనము. ఖనిత్రమ్:- 'ఖనన్తి అనేన' - 'దీనితో త్రవ్వుదురు' అను నర్థమున ఖన్ధాతువునకు ఇత్రప్రత్యయము. గునపము. సహిత్రమ్:- 'సహన్తి అనేన' - దీనితో సహింతురు- అను నర్థమున సహాధాతువుకంటె ఇత్రప్రత్యయము. ఇంటికప్పుమొదలగునది. చరిత్రమ్:- 'చరన్తి అనేన' అను నర్థమున చరధాతువుకంటె ఇత్రప్రత్యయము. నడవడిక.

850. పువః సంజ్ఞాయామ్ 3.2.185

పవిత్రమ్.

ఇతి పూర్వకృదంతమ్.

పూర్ణధాతువుకంటె కరణార్థమున, సంజ్ఞావాచక మగునపుడు ఇత్రప్రత్యయము వచ్చును.

పవిత్రమ్:- 'పూ'ధాతువుకంటె 'పునన్తి ఆజ్ఞాదికం అనేన' దీనితో నేయిమొదలగువాటిని పవిత్రము చేయుదురు- అను నర్థమున ఇత్రప్రత్యయము. గుణావాదేశములు. దర్శనిర్మిత మగు ఒక వస్తువునకు పేరు. ఇది యజ్ఞాది పవిత్రకర్మలు చేయువారు అనామికయందు ధరింతురు.

పూర్వకృదంతప్రకరణము సమాప్తము.

అథోకాదయః

(ఉ.సూ.) కృ, వా, పా, జి, మి, స్పది, సాధ్యభూభృఉజ్.

కరోతీతి కాయః. వాతీతి వాయుః. పాయుః గుదమ్. జాయుః ఔపధమ్. మాయుః పిత్తమ్. స్వాదుః. సాధ్యోతి పరకార్యమితి సాధుః. ఆకు శీఘ్రమ్.

ఉజ్జాదిసూత్రములు మొత్తము ఏడువందల నలుబది ఎనిమిది. ఇవి ఐదు పాదములలో విభజింపబడినవి. ఇవి పాణినిరచితములు కావనియు శాకటాయనముని రచితము లనియు భాష్యకారాదుల అభిప్రాయము. ఈ విషయమును, 'ఉజ్జాదయో బహులమ్' అను సూత్రము క్రింద నున్న "నామ చ ధాతుజమాహ నిరుక్తే వ్యాకరణే శకటస్య తోకమ్" అను వార్తికమును వ్యాఖ్యానించుచు భాష్యకారులు స్పష్టికరించి యున్నారు. మహాభాష్య వ్యాఖ్యాత యగు కైయటాదుగూడ "శాస్త్రాంతరపఠితము లగు ఉజ్జాదులకు సాధుత్వమును అంగీకరించుటకై 'బహులమ్' అను పదము ('ఉజ్జాదయో బహులమ్' అను సూత్రమున) ప్రయోగింపబడినది" అని వ్రాయుచు ఈ విషయమునే సూచించి యున్నాడు.

ఉజ్జాది ప్రత్యయములు అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికములే యని పాణిని యభిప్రాయము. (ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగము చూపుటకు వీలుగ నున్నవి వ్యుత్పన్న శబ్దములు; తద్విన్నములు అవ్యుత్పన్నములు). కావుననే 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రవ్యాఖ్యానావసరమున భాష్యకారులు, ఉజ్జాదులు అవ్యుత్పన్న ప్రాతిపదికములు కదా; (ఉజ్జాదయోహ్యవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని); అప్పుడు 'సర్విషా' 'యజుషా' ఇత్యాదులలోని సకారము ప్రత్యయావయవము కాదు గాన షత్వము ఎట్లు వచ్చును? అని శంకించి బహులగ్రహణముచే వాటికి ప్రత్యయత్వము అంగీకరించి షత్వమును సాధించెను ('సర్విన్' 'యజుష్' శబ్దములు 'ఇన్' (ఉ.సూ.265) 'ఉన్' (ఉ.సూ.274) అను ఔజాదికప్రత్యయములను చేర్చుటచే సిద్ధించినవి). దీనిని బట్టి కూడ ఉజ్జాదిసూత్రములు పాణిని రచితములు కావనియు, ఆయనదృష్టిలో ఇవి అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికము లనియు సూచితమగుచున్నది. మరియు 'వాయు' శబ్దమును సాధించుటకు భాష్యకారులు 'కృవాపాజి' ఇత్యాది ఉజ్జాదిసూత్రమును చూపుటకు బదులు అజ్ఞాతాతువుకంఠై 'యు' ప్రత్యయమును, 'అజ్ఞేర్వ్యఘశిపోః' అను సూత్రముచే ధాతువునకు 'పీ' అను నాదేశమును చేసెను. ఈవిధముగ పాణిని మతము ననుసరించి ఉజ్జాదిప్రత్యయాంతములు అవ్యుత్పన్న ప్రాతిపదికము లైనను, వాటిని వ్యుత్పన్నప్రాతిపదికములుగ భాష్యకారులు అచటవట చూపుట శాస్త్రాంతరానుసార మని శబ్దేందుశేఖరమున స్పష్టికరింపబడినది.

పైన చూపిన విధముగ ఉజ్జాదులు ఐదు పాదములలో పఠింపబడినవి. ఈ పంచపాదీని ప్రాచీనవైయాకరణులు చాలమంది అంగీకరించిరి. ఇది కాక

పది పాదములు గల మరియొక ఉత్తాది సూక్తసముదాయము గూడ గలదు. దానిపై కూడ ప్రక్రియాసంస్వస్వవ్యాఖ్యాకారు డగు విఠలుడును తదితరులును వ్యాఖ్యానము వ్రాసి యున్నారు. యుద్ధిష్ఠిరమీమాంసకుడు తమ “సంస్కృతవ్యాకరణ శాస్త్ర కా ఇతిహాస్” అను గ్రంథము ద్వితీయభాగమున ఉత్తాదిపంచపాది ఆపిశలి రచిత మనియు, దశపాది పాణినిప్రోక్త మనియు మొదట సూచించి, చివరకు వాస్తవమున వీటి కర్తలు ఎవరో నిర్ణయించి చెప్పట కష్టము అని వ్రాసి యున్నారు.

లఘుకౌముదీకారుడు ఈ ప్రకరణమున దిగ్దర్శనమునకై ఒక్కసూత్రమును మాత్రము చూపుచున్నాడు

కృ, వా, పా, జి, స్వద్, సాద్, అశూదాతువుకంటె కర్తృత్వమున ‘ఉణ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘ఉణ్’లోని ఐకారము ఇక్సంజ్ఞకము గాన ఇది పర మగునపుడు యథావ కాళముగ ‘అవోణ్ణతి’ (182). “అతఉపధాయః” (457) అను సూత్రములచే వృద్ధి వచ్చుచుండును.

‘కరోతి’ అను నర్థమున కృ దాతువుకంటె ఉణ్ ప్రత్యయము. ఋకార మునకు వృద్ధి (అర్)-ప్రథమైకవచనమున ‘కారుః’ అను రూపము సిద్ధించినది. వాయుః:- (వీచునది). వాదాతువుకంటె ఉణ్. “అతోయుక్ చిణ్ కృతోః” అను సూత్రముచే (760) యుగాగమము. ‘వాయుః’. పాయుః:- సాదాతువుకంటె ఉణ్ ప్రత్యయము. వైవరె యుగాగమము- ‘పాయుః’. గుదస్థానము. జాయుః:- జిదాతువుకంటె ‘ఉణ్’ చేర్చిన పిదప. వృద్ధి, అయాదేశములు. ‘జాయుః’. “జయతిరోగాన్”- రోగములను జయించు ఔషధము. మాయుః:- మిదాతువు కంటె ఉణ్; వృద్ధి, అయాదేశములు. ‘మినోతి, ప్రక్షిపతి, ఉష్పాణం దేహే’- దేహమునందు వేడిమిని ప్రసరింప చేయునది- పిత్తము. స్వాదుః:- స్వద్దాతువుకంటె ‘ఉణ్’ ప్రత్యయము; వృద్ధి, ‘స్వదతేఇతి’- రుచించునది. సాధుః:- ‘సాధయతి పరకార్యమ్’- ఇతరుల కార్యములను సాధించువాడు- అనునర్థమున సాద్ దాతువుకంటె ఉణ్ ప్రత్యయము. ఆశుః:- ‘అశ్నుతే, వ్యాప్నోతి’- వ్యాపించునది- అను నర్థమున ‘అశ్’ దాతువుకంటె ‘ఉణ్’ ప్రత్యయము. ‘ఆశు’ అనునది ‘శీఘ్రముగా’ అను నర్థమున అవ్యయము. ‘శీఘ్రత్వముకలది’ అను నర్థమున మూడులింగములందును ఉండును.

851. ఉజాదయో బహులమ్ 9.9.1

ఏతే వర్తమానే సంజ్ఞాయాఞ్చ బహులం స్యుః. కేచిత్ అవి హితా అప్యూహ్యః.

సంజ్ఞాసు ధాతుపాపాణి ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే,

కార్యాద్విద్యాదనూబన్ధం ఏతచ్ఛాస్త్రముజ్ఞాదిషు

ఇ త్యు జ్ఞా ద యః.

‘వర్తమానే లట్’ ‘పువః సంజ్ఞాయామ్’నుండి ‘వర్తమానే’ ‘సంజ్ఞాయామ్’ అనువర్తించును. ఉజాదిప్రత్యయములు వర్తమానార్థమునందు బహులముగ వచ్చును. ఈ ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నేర్పడిన పదములు సంజ్ఞావాచకములుగ- రూఢ పదములుగ నుండును. అనగా ‘కారుః’ ఇత్యాదిపదములకు ‘కరోతి’ ఇత్యాదివృత్పత్యర్థములు చూపబడినను, రూఢపదములవలె ‘శిల్పి’ మొదలగు అర్థవిశేషములందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

‘వా’అనుటకు బదులు ‘బహుబలమ్’ అనుటచే ఈ సూత్రములచే విధింపబడిన ప్రత్యయము లేవైన యున్నచో వాటిని ఊహించుకొనవలె నని యర్థము. ఈ యర్థమునే భాష్యమునందలి కారిక స్పష్టికరించుచున్నది:-

“‘డిత్థః’ ‘డబ్బిత్థః’ ఇత్యాది సంజ్ఞావాచకములలో ప్రకృతిభూతము లగు ధాతువులను, వాటికంటె పర మగు ప్రత్యయములను యథాసంభవముగ ఊహించుకొనవలెను. ఆ పదములలో కానవచ్చెడి గుణనిషేధాదికార్యములను బట్టి ఆ ప్రత్యయములలో కకారజకారాదులు ఇత్స్వంజ్ఞకము లనెడు విషయమును ఊహింపవలెను. ఇదియే ఉజాదిప్రత్యయముల విషయమున అనుసరింపదగిన నియమము”.

ఏదైన ఒక పదమునందు పూర్వభాగము ధాతువనియు, మిగిలిన భాగము ప్రత్యయ మనియు, ఆధాతువునందు గుణాదులు రాకున్నచో ఆప్రత్యయము కీర్తుగాని, జీర్తుగాని అయి యుండుననియు ఊహించుకొనవలెను.

ఉ జా ది ప్ర క రణ ము స మా వ్ర ము.

అథ ఉత్తరకృదంతమ్

852. తుమున్ ఙ్వులొ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ 3.3.10

క్రియార్థాయాం క్రియాయాం ఉపపదే భవిష్యత్కర్తే ధాతోరేతాస్తః. మా స్తత్వాదవ్యయత్వమ్. కృష్టం ద్రష్టుం యాతి. కృష్టం దర్శకో యాతి.

‘భవిష్యతి గమ్యదయః’ నుండి “భవిష్యతి” అనువర్తించును. ఒక క్రియ ప్రయోజనముగా గల మరియొక క్రియను బోధించుధాతువు ఉపపదముగనున్నపుడు, ప్రయోజనభూతక్రియావచ్చి యగు ధాతువుకంటె, భవిష్యద్గమన ‘తుమున్’ ‘ఙ్వుల్’ ప్రత్యయములు వచ్చును.

ఉపపద మనగా నమీవమున నుండునది అని యర్థము. అది వెనుక ఉండవచ్చును, ఎదుట నుండవచ్చును- ‘తుమున్’లోని ఉకారనకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు, ‘తుమ్’ అను మకారాంతరూపము మిగులును గాన ఈ ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడిన పదము ‘కృన్మేజస్తః’ అను సూత్రముచే (370) అవ్యయమగును ‘ఙ్వుల్’లోని ఇకారలకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

కృష్టం ద్రష్టుం యాతి:- కృష్టని చూచుటకై వెళ్ళుచున్నాడు. ఇవట గమనక్రియకు (కృష్ట) దర్శనక్రియ ప్రయోజనము. అందుచే ‘యాతి’ అనునది ఉపపదముగా నున్నది గాన ప్రయోజన భూతమగు గమనానంతరము జరుగబోవు దర్శన క్రియను బోధించు ‘దృక్’ ధాతువునకు ఈసూత్రముచే ‘తుమ్’ ప్రత్యయము- ‘దృక్తుమ్’ అని యుండగా ‘సృజిదృశోర్ద్వల్యమకితి’అను సూత్రముచే (647) ‘అమ్’ అగమము ‘మిదచోన్త్యాత్సరః’ అను సూత్రము (240) ననుసరించి అంత్యాద్ అగు ఋకారముకంటె పరముగ వచ్చును. “దృ అక్తుమ్”- ఋకారమునకు యజాదేశము- “ద్రక్తుమ్”. “వశ్చభ్రష్ట” ఇత్యాది సూత్రముచే (308) శకారమునకు షత్వము- “ద్రష్తుమ్”. తకారమునకు ప్లత్వముచే టకారము- “ద్రష్టుమ్” అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే “కృష్టం దర్శకోయాతి” అనునపుడు ‘దృక్’ ధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే ‘ఙ్వుల్’ ప్రత్యయము “యూరోనాకా” అను సూత్రముచే (788) అకాదేశము. ‘దృక్ అక’ అని యుండగా ఋకారమునకు గుణము (సూ-453) (అర్)- “దర్శకో

అక" 'దర్శక'. దీనికి గూడ "కృష్ణుని చూచుటకై (చూడనున్నవాడై) వెళ్లు చున్నాడు అని యర్థము.

853. కాలసమయవేలాను తుమున్ 3.3.167

కాలార్థేషాపవదేషు తుమున్. కాలః సమయో వేలా వా భోక్తుమ్.
కాల, సమయ, వేలా పదములు పర్యాయపదములు. అందుచే 'కాలవా
చకము లగు పదములు ఉపపదములుగ నున్నపుడు తుమున్ ప్రత్యయము
వచ్చును, అను నర్థము సిద్ధించినది.

కాలః, సమయః, వేలా వా భోక్తుమ్:- ఈ యుదాహరణమున
కాలాదిశబ్దములు ఉపపదములుగ నుండుటచే 'భుజ్'ధాతువుకంటె 'తుమున్'
ప్రత్యయము- "భుజ్ తుమ్" అని యుండగా ఉకారమునకు లమూపధగుణము;
జకారమునకు కుత్వముచే (సూ-208) గకారము; దానికి చ ర్త్యముచే కకారము-
'భోక్తుమ్'.

854. భావో 3.3.18

సిద్ధావస్థాపన్నే ధాత్వర్థే వాచ్యే ధాతోర్ధ్వజ్. పాకః.

సిద్ధావస్థను పొందిన ధాత్వర్థము- అనగా వ్యాపారము- వాచ్య మగు
నపుడు ధాతువుకంటె ధ్వజప్రత్యయము వచ్చును.

ధాతువు లన్నియు సామాన్యరూపమున క్రియను బోధించును. విశేషరూప
మున పాకాదిక్రియలను బోధించును. ఉదాహరణమునకు- 'పచ'ధాతువు సామాన్య
రూపమున క్రియను- వ్యాపారమును-, విశేషరూపమున విక్లిత్తనుకూలవ్యాపా
రమును బోధించును. అందు క్రియాసామాన్యమునకు భావ మని పేరు. ఈ
భావము రెండువిధములు- సాధ్యావస్థాపన్నము, సిద్ధావస్థాపన్నము. తిజ్జీవాచ్య
మగు, అనగా 'పచతి' ఇత్యాదులచే వాచ్య మగు భావము, సాధ్యావస్థాపన్నము.
దానికి లింగసంఖ్యాదులతో అన్వయిండుటకు యోగ్యత ఉండదు. కృత్ ప్రత్య
యములచే వాచ్య మగు భావము సిద్ధావస్థాపన్నము- పరిపూర్ణత్వమును పొందినది.
అందుచే ఇది లింగసంఖ్యాన్వయయోగ్య మైనది. "కృదభిహితోభావో ద్రవ్యవ
ర్చికాశతే" అని భాష్యకారవచనము. కృద్వాచ్య మగు భావము ద్రవ్యము వలె
భాసించును గాన దీనికి లింగసంఖ్యాదులతో అన్వయము లభించును అని దీవి
భావము. అట్టి సిద్ధావస్థాపన్నభావము (వంట మొ.) వాచ్య మగునపుడు 'ధ్వజ్'
ప్రత్యయము వచ్చు నని సూత్రార్థము.

పాతః:- పంచదాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే భావార్థమున ఘో ప్రత్యయము. ఘకారాఘకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'పచ్' అ' అని యుండగా "అత ఉపధాయాః" అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి; కుత్వము- 'పాకః'. ఘశ్చ స్తములు పులింగములు.

855. అత్ ర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ 3.3.19

కర్తృభిన్నే కారకే ఘో స్యాత్.

కర్తృభిన్నకారకార్థమునందు, సంజ్ఞావాచక మగునపుడు, దాతువుకంటె ఘోప్రత్యయము వచ్చును.

856. ఘశ్చ చ భావకర్తృణోః 6.4.27

రజ్ఞోర్నలోపః స్యాత్. రాగః. అనయోః కిమ్- రజ్యత్వస్మిన్నితి రజ్ఞః.

'శ్నాన్నలోపః' నుండి 'న' 'లోపః' అనుపదములు, 'రజ్ఞోశ్చ' నుండి 'రజ్ఞోః' అనువర్తించును. భావకరణార్థ మగు ఘోప్రత్యయము పర మగు నపుడు 'రజ్ఞో'దాతువునకు నలోపము వచ్చును.

రాగః:- 'రజ్ఞనం' అను నర్థమున 'భావే' అను సూత్రముచే గాని (854) 'రజ్యతే అనేన'- దీనిచే రంజింపచేయబడును- అను కరణార్థమున "అత్ ర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్" అను సూత్రముచే (855) గాని 'రజ్ఞో'దాతువుకంటె 'ఘశ్చ' ప్రత్యయము. 'రజ్ఞో అ' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే (ప్రథమమున నకారముగ నుండి శ్చుత్వముచే జకారముగ మారిన) నకారమునకు లోపము- 'రజ్' అ' అని యుండగా, ఉపధావృద్ధియు, (సూ-157), 'చోఃకుః' అను సూత్రముచే (208) కుశ్యమును (గకారము) వచ్చి 'రాగః' అను రూపము సిద్ధించినది.

'భావకరణయోః' అనుటచే ఇతరార్థములందు వచ్చిన ఘోప్రత్యయము పరముగ మన్నను రజ్ఞోదాతువునకు నలోపమురాదు. ఉదాహరణమునకు- 'రజ్యత్వస్మిన్'- దీనియందు రంజించును- అను అధికరణార్థమున రజ్ఞోదాతువుకంటె ఘోప్రత్యయము (సూ-855)- 'రజ్జో అ' అని యుండగా ఇచట అధికరణార్థ కము గాన నకారలోపము లేదు. "చజ్ఞోః కు ఘిజ్యతోః" అను సూత్రముచే (784) జకారమునకు గకారము, నకారమునకు అనుస్వార (సూ-78) పరసవర్ణములచే (సూ-79) జకారము 'రజ్ఞః' అను రూపము.

857. నివాస-చితి-శరీరోపసమాధానేఘోషాదేశ్చ కః 3.3.41

ఏష చినోతేర్ఘఞ్; ఆదేశ్చ కకారః. ఉపసమాధానమ్- రాశీ కరణమ్ నికాయః. కాయః, గోమయనికాయః.

‘హస్తాదానే చేరస్తేయే’నుండి ‘చేః’, ‘అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్’ నుండి ‘అకర్తరి’ ‘కారకే’, ‘భావే’ అను సూత్రమును అనువర్తిండును. నివాసము, చితి, శరీరము, ఉపసమాధానము అను నర్థములందు (కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును, భావార్థమునందును) ‘చిఞ్’ ధాతువునకు ‘ఘఞ్’ ప్రత్యయము, ఆదివర్ణ మగు చకారమునకు కకారమును వచ్చును. చితి యనగా యజ్ఞమునందు అగ్ని నుంచెడు స్థల విశేషము. ఉపసమాధాన మనగా ప్రోవు చేయుట.

నికాయః:- ఇల్లు. నిచీయతే ధనాదికం ఆత్ర-ధనాదికము ఇవట సంరక్షింపబడును- అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే నిపూర్వక ‘చి’ ధాతువుకంటె ఘఞ్ ప్రత్యయము; చకారమునకు కకారము- ‘ని చి ఆ’ అని యుండగా ఇకారమునకు వృద్ధిచే ఐకారము, ఆయాదేశము- ‘నికాయః’. కాయః:- (శరీరము) చీయతే అస్థ్యాదికం అస్మిన్- దీనియందు ఎముకలు మొరలగునవి ప్రోగుగ చేయబడును అను నర్థమున చి ధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే ఘఞ్ ప్రత్యయ కకారములు- ‘కాయః’.

గోమయనికాయః:- నిచీయతే. రాశీక్రియతే- రాశిగాచేయుట అను భావార్థమున నిపూర్వకచిఞ్ ధాతువుకంటె ఘఞ్ ప్రత్యయము చేయగా రూపము సిద్ధించినది. గోమయరాశి యని యర్థము. చిత్కర్థమున ‘అకాయం అగ్నిం చిస్వీత’ అను సుదాహరణము సిద్ధాంతకౌముదిలో చూపబడినది. ‘అచీయతే’ అను కర్కారమున ఘఞ్ ప్రత్యయము.

858. ఏరచ్ 3.3.56

ఇవర్ణాస్తాత్ అచ్, చయః. జయః.

ఏః అచ్. ‘ఇ’ అనుదానికి షష్ఠ్యంతము ‘ఏః’. ‘భావే’ ‘అకర్తరి’ ‘కారకే’ అను పదములు అనువర్తిండును. ఇవర్ణాంత మగు ధాతువుకంటె భావార్థము నందును, కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును ‘అచ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

చయః:- చి ధాతువుకంటె భావార్థమునందు ఈ సూత్రముచే అచ్ (అ) ప్రత్యయము. గుణాయాదేశములు- ‘చయః’ ఇచ్చే ‘జి’ ధాతువునుండి ‘జయః’.

859.- ఋదోరవ్ 3.3.57

బూదన్తాత్, ఉవద్దాన్తాత్ అవ్. కరః. గరః. లవః. స్తవః. పవః.
ఋకారాంతధాతువుకంటెను, ఉవద్ధాంతధాతువుకంటెను, భావార్థమునం
దును, కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును 'అవ్' (అ) ప్రత్యయము వచ్చును.

'కృ' 'గృ'ధాతువులకంటె ఈ సూత్రముచే అప్రత్యయము చేసిన
పిమ్మట ఋకారమునకు గుణము (సూ-390) (అర్) వచ్చి 'కర' 'గర'
అను ప్రాతిపదికములు సిద్ధించినవి. ఉకారఃకారాంతము లగు యు, లూ, స్తు,
పూధావులకు ఈ సూత్రముచే 'అవ్'ప్రత్యయము, గుణావాదేశములును చేయ
'యువ' 'లవ' 'స్తవ' అను ప్రాతిపదికములు సిద్ధించినవి.

వా. ఘ౞రే కవిధానమ్.

ప్రస్తవః. విఘ్నః.

ఘజ్ ప్రత్యయముయొక్క అర్థమునందు కప్రత్యయమును విధింపవలెను.
భాష్యమున "స్థా, స్థా, పా, వ్యది హని, యధ్యర్థమ్" అనునది ఈ వార్తికము
యొక్క శేషభాగముగ పఠింపబడినది. ఘజ్ ప్రత్యయము భావార్థమునందును,
కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును వచ్చును గన, ఈ యర్థములందు పై ధాతువుల
కంటె కప్రత్యయము వచ్చును అనునది ఫలితార్థము.

ప్రస్తవః - (కుంచము). ప్రతిష్ఠనే అస్మిన్ ధన్యాని - దీనియందు ధన్య
ములు ఉండును- అను నర్థముగ ప్రహర్యకస్థాధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'క'
ప్రత్యయము. 'ప్రస్తా అని యుండగా "అతోలోప ఇటి చ" అను సూత్ర
ముచే (492) ఆకారలోపము- 'ప్రస్తవః'. విఘ్నః- 'విహన్తి అస్మిన్ మనాంసి'
-మనస్సులను దీనియందు హింసించును- అనునర్థమున ఈ వార్తికముచే విపూ
ర్యకహనధాతువుకంటె కప్రత్యయము. 'విహన్ అ' అని యుండగా "గమహన-"
ఇత్యాదిసూత్రముచే (508) ఉపధాలోపము. 'హో హన్తే రిజిన్నేషు' అను
సూత్రముచే (288) కుక్యము- 'విఘ్నః'. ఈ విధముగ "ప్రస్తాన్తి అస్యా
మితి ప్రస్తవః", ప్రపిబిన్త్యస్యామితి ప్రపా", "అవిధ్యన్త్యస్యామితి అవిధమ్"
అను ఉదాహరణములు బాలమనోరమావ్యాఖ్యానమున చూపబడినవి.

860. డ్వితః క్రి. 3.3.88

861. క్తేర్మన్ నిత్యమ్ 4.4.20

క్రిప్రత్యయాన్తాత్ మమ్ నిర్వృతైర్థే. పాకేన నిర్వృత్తం
పక్తిమమ్. దువప్-ఉప్తిమమ్.

‘దు’ అనునది ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువుకంటె భావార్థమున, ‘క్రి’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘నిర్వృత్తే’ అక్షర్యాతాదిభ్యః నుండి ‘నిర్వృత్తే’ అనుపల్లించును. నిర్వృత్తమైనది (సిద్ధించినది) అను నర్థమున క్రిప్రత్యయాంతము కంటె ‘మమ్’ అను ప్రత్యయము వచ్చును.

పక్రిమమ్:- ‘దుపచపాకే’ అను ధాతువునందు ‘దు’ అనునది ఇత్సంజ్ఞకము గాన ఈ సూత్రముచే భావార్థమునందు క్రిప్రత్యయము. క్రి లోని కకారమునకు ‘లశ్విత్’ అను సూత్రముచే (186) ఇత్సంజ్ఞ-‘పచ్’ త్రి’ అని యుండగా చకారమునకు కుత్సము (సూ-307)-వక్రి’ అని యుండగా ‘మమ్’ ప్రత్యయమువచ్చి ‘పక్రిమమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘పక్రి’ అను దానికి పాఠ మని యర్థము. ‘మమ్’ ఆదేశము సిద్ధత్వార్థమున వచ్చినది గాన ‘పక్రిమమ్’ అనుదానికి ‘పాఠము’ చే సిద్ధించినది అని యర్థము.

ఉప్రిమమ్:- ‘దుపచ్’ అనుధాతువుకంటె క్రిప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట ‘పచిన్వపియజాదీనాం కితి’ అనుసూత్రముచే (590) వకారమునకు సంప్రసారము, అకారమునకు హ్రస్వరూపము, పిమ్మట ‘మమ్’ ప్రత్యయము వచ్చి ‘ఉప్రిమమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది. చల్లటచే సిద్ధించినది అని యర్థము.

862. ట్ప్రోతే అథుచ్. 3.3.89

టువేపృకమ్మనే. వేపథుః.

‘టు’ అనునది ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువుకంటె భావార్థమునందు ‘అథుచ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘టువేపృకమ్మనే’ అను ధాతువు ‘ట్ప్రో’ గాన ఈ సూత్రముచే ‘అథుచ్’ ప్రత్యయము. చకారము ఇత్సంజ్ఞకము-‘వేపథుః’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఈ విధముగ ‘టుట్యో’ అను ధాతువునుండి ‘శ్వయథుః’ (వాపు), “టునది నమ్మద్దో” అను ధాతువునుండి ‘నన్దథుః’ (ఆనందము), ‘టుటస్పూర్దా’ అను ధాతువునుండి ‘స్పూర్దథుః’ (ఉరుము) సిద్ధించును. అథుచ్ ప్రత్యయాంతములు పులింగములు.

863. యజ, యాచ, యత, విచ్చ, వచ్చ, రక్ష, నజ్. 3.3.90

యజ్ఞః, యజ్ఞా, యత్నః, విశ్నః, ప్రశ్నః, రక్షః.

యాజ్ఞో. యాచ్, యత్, విచ్ఛ్, ప్రచ్ఛ్, రక్షధాతువులకంటె భావార్థముననజ్ఞో ప్రత్యయమువచ్చును.

యాజ్ఞః:- యజ్ఞోధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'నజ్' ప్రత్యయము. జకారము ఇత్సంజ్ఞకము. నకారమునకు శ్చుత్వముచే ఇకారము. జకారఇకారములు కలియుటచే 'జ్' ఏర్పడినది.

యాజ్ఞా:- యాచ్ ధాతువుకంటె 'నజ్' ప్రత్యయము. నకారమునకు శ్చుత్వముచే ఇకారము. త్రీత్వవివక్షచే 'టాప్' అను త్రీ ప్రత్యయము (సూ-1248) చేర్చగా 'యాజ్ఞా' అను రూపము సిద్ధించినది. ఈశబ్దము తక్కు నజ్ న్తశబ్దము లన్నియు పులింగములు. యత్నః అనునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేదు.

విచ్ఛ్, ప్రచ్ఛ్, ధాతువులకంటె నజ్ ప్రత్యయముచేసిన పిదప "చోష్వఃశూదను నాసికేచ" అనుసూత్రముచే (846) 'చ్' అనుదానికి శకాదేశము వచ్చి 'విశ్చః' 'ప్రశ్చః' అను రూపములు సిద్ధించినవి. రక్షః:- రక్షధాతువుకంటె నజ్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప నకారమునకు "రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే" అను సూత్రముచే (267) ఇకారము. నజ్ యొక్క జీత్వమునకు గుణాదినిషేధ స్వరవిశేషములు ప్రయోజనము.

884. స్ప్రహో నన్. ౩.౩.91

స్ప్రహః.

స్ప్రహేధాతువుకంటె భావార్థమునందు నన్ ప్రత్యయము వచ్చును. నన్ లోని నకారము ఇత్సంజ్ఞకము. దానికి ప్రయోజనము అద్యుదాత్తస్వరము. 'స్ప్రహ్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది.

885. ఉపసర్గే ఘో కి. ౩.౩.93

ప్రధిః. ఉపధిః.

ఉపసర్గపూర్వకము లగు ఘసంజ్ఞకధాతువులకు భావార్థమునందును, కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును 'కి' ప్రత్యయము వచ్చును.

ప్రధిః, ఉపధిః:- దాధాతువు "దాధాఘ్వాదాప్" అనుసూత్రముచే (578) ఘసంజ్ఞకము. దీనికి 'ప్ర', 'ఉప' అనుఉపసర్గలను చేర్చిన పిదప ఈ సూత్రముచే 'కి' ప్రత్యయము, కికారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'ప్రదాఇ' "ఉపదాఇ" అని యుండగా 'ఇ'కిత్తు గాన "ఆతో లోప ఇటి చ" అను సూత్రముచే (492) ఆకార

మునకు లోపము. 'ప్రధిః' (చక్రాంతము)-'ఉపధిః' (దాంబికము) క్రిప్రత్య యాంతశబ్దములు పులింగములు. 'ఉపాధిః' 'వ్యాధిః' 'విధిః' 'సమాధిః', 'విధిః' 'అభినన్దిః' ఇత్యాదిపదములు ఇట్లే సిద్ధించును.

866. త్రియాం క్రిన్ . 3.3.94

త్రిలిక్షే భావే క్రిన్ స్యాత్. ఘోషోపవాదః, కృతిః, స్తుతిః.

త్రిలింగమునందు (త్రిత్వవిశిష్ట) భావార్థమునందును, కర్తృభిన్నకార కార్థమునందును ధాతువుకంటె 'క్రిన్' ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ క్రిన్ ప్రత్య యాంత త్రిలింగశబ్దముల రూపములు 'మతి' శబ్దరూపముల వలె ఉండును. ఇది 'హలశ్చ' అను సూత్రముచే (878) విధింపనున్న ఘోషకు బాధకము. కావున త్రిత్వవిశిష్టభావద్యర్థమున 'క్రిన్' ప్రత్యయము, పుంస్త్యవిశిష్టభావద్యర్థమున ఘోషప్రత్యయమును వచ్చునని తేలినది. ఇది త్రియామ్ అను అధికారములో నున్నది గాన 'వాసరూపోఽత్రియామ్' (770) అను వైకల్పికబాధకత్వముప్రవ ర్తింపదు. 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' అను సూత్రము వరకును 'త్రియామ్' అను నది అనువర్తింపును. 'క్రిన్' లోనికకారనకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

కృతిః:- కృతోధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే 'క్రిన్' ప్రత్యయము. 'కృతి' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇది కిత్తు గాన ఋకారమునకు గుణము కాలేదు. ఇట్లే 'స్తు' ధాతువునుండి 'స్తుతిః' సిద్ధించినది.

వా. ఋల్వాదిభ్యః క్రిన్ నిష్ఠావద్భ్యాశ్చ.

తేన నత్వమ్. కీర్తిః, లూనిః, ధూనిః, పూనిః.

ఋకారాంతధాతువులకంటెను, లూమొదలగు ధాతువులకంటెను పర మగు క్రిన్ ప్రత్యయము నిష్ఠాప్రత్యయమువంటి దగు ననిచెప్పవలెను. నిష్ఠావ ద్భావాదిదేశముచే "రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః" (819) 'ల్వాదిభ్యః' (821) అను సూత్రములచే విహిత మగు నత్వము 'క్రిన్' లోని కకారమునకు గూడ వచ్చును.

కీర్తిః:- శ్వాధాతువుకంటె క్రిన్ ప్రత్యయము- 'శ్వా తి' అని యుండగా 'ఋత ఇద్దాతోః' అను సూత్రముచే (868) ఋకారమునకు 'ఇ' అదేశము 'హలి చ' అను సూత్రముచే (616) ఇకారమునకు దీర్ఘము. ఈ వార్తికముచే తకారమునకు నకారము. దానికి ఇత్వము- 'కీర్తిః' ఇట్లే 'లూ' 'ధూ' 'పూ' ధాతు

పులికంబె క్రిన్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట నిష్ఠావద్భావముచే తకారమునకు నకారము-లూనిః, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవి.

వా. సమ్మధాదిభ్యః క్విప్

సమ్మత్, విపత్, ఆపత్, క్తిన్న పీష్యతే. సమ్మత్తి, విపత్తి, ఆపత్తి.

‘సమ్మత్’ మొదలగువాటికంటె స్త్రీలింగమున భావాధమునందును, కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును ‘క్విప్’ ప్రత్యయము వచ్చును. ‘క్విప్’ సర్వలోపి గాన ‘సమ్మత్’ ‘విపత్’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవి.

ఇది ‘త్రియాప్’ అను అధికారములో నుండుటచే వాసరూపవిధి ప్రవర్తింపదు గాన క్రిన్ ప్రత్యయము ఈ క్విప్ ప్రత్యయముచే పూర్తిగా బాధింపబడవలసి యున్నది. అట్టి పక్షమున ‘ఆపత్తి’ ఇత్యాది క్తిన్నంతరూపములు సిద్ధింపవు. అందుచే సంపదాదులకంటె క్రిన్ ప్రత్యయము కూడ అంగీకార్యమే యని చెప్పుచున్నాడు. ‘సమ్మత్తి’ విపత్తి’ ఇత్యాదిరూపములు గూడ సిద్ధించినవి.

867. శీతి-యూతి-జూతి-సూతి-హేతి-క్తిర్త యశ్చ. 9.3.97

ఏతే నిపాత్యస్తే.

ఈ సూత్రముచే శీతి, యూతి, జూతి, సూతి, హేతి, క్తిర్త అను స్త్రీలింగ క్తిన్నంతరూపములు నివతించబడుచున్నవి. ఇందు కొన్ని క్రిన్ ప్రత్యయమునః ఉదాత్తస్వరము లభించుటకును, కొన్ని ఇతరకార్యములు కూడ వచ్చుటకును నివతించబడినవి.

శీతిః:- అవధాతువుకంటె క్రిన్ ప్రత్యయము. ఉపధావకారములకు ‘జ్వరత్వర-’ ఇత్యాదిసూత్రముచే (868) శీత్ ఆదేశము ‘శీతిః’. ఇచట నివతించుటకు స్వర మొక్కటియే ప్రయోజనము.

‘యు’ ‘జు’ ధాతువుల క్రిన్ ప్రత్యయాంతరూపము లగు ‘యూతి’ ‘జూతి’ శబ్దములలో ఉకారమునకు దీర్ఘము కూడ ఈ సూత్రముచే నివతించబడుచున్నది.

సూతిః:- “షోంతకర్మణి” అను దైవాదికధాతువుకంటె ‘క్రిన్’ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ‘ద్యుతిస్యతి’ ఇత్యాదిసూత్రముచే ఇత్వము రావలసియుండ తదభావమునివతించబడుచున్నది,

హేతిః:- హన్ ధాతువుకంటె క్రిన్ ప్రత్యయము, ‘అనుదాత్తోపదేశః’

ఇత్యాదిసూత్రముచే (862) నకారలోపము. అకారమునకు ఏకారము నివర్తింపబడినది. క్షీర్తిః - 'కృత్' ధాతువు చురదిగణములోనిది. ఇది ఇంతముగాన 'కృత్' శబ్దముచే అను సూత్రముచే (872) 'యచ్' రావలసి యుండగా ఈసూత్రముచే క్షీప్రత్యయ నిపాతనము. 'ఉపధాయాశ్చ' అను సూత్రముచే) ఋకాః మనకు రేఫపరక ఇకారము. ఇకారమునకు దీర్ఘము (సూ. 816).

868. ఉర్ధ్వతర్ధరస్యనిమిషవామపధాయాశ్చ 6.4.20

ఏషాముపధావకారయోరూత్ అనునానికే, క్షీ, యులాదౌ క్షీ తి చ. అతః క్షిప్. జూః. తూః. సూః. ఊః. మూః.

'క్షీ' ఋకాః మనానికే చ' నుండి వకారగ్రహణము, ఊత్ గ్రహణము, 'అనునానికే' అనువర్తింపును. "అనునానికస్య క్షియులోః క్షీ తి" నుండి 'క్షియులోః క్షీ తి' అనువర్తింపును. 'ఉపధాయాశ్చ' అను చకారముచే వకారము కూడ గ్రహింపబడును. (నిర్దంతకముది ననుసరించి ఈసూత్రములోని క్షీ 'క్షీ తి' అను పదము అనువర్తింపదు.)

జ్వర్, త్వర్, స్రివ్, అవ్, మవ్ ధాతువుల ఉపధావకారములకు. అనునానికము గాని, క్షిప్రత్యయము గాని, యులాదులగు కిత్ జిత్ ప్రత్యయములు గాని పర మగునపుడు 'ఊత్' ఆదేశము వచ్చును.

పై ధాతువులకు ఏ సూత్రము చేతను క్షిప్రత్యయము విధింపబడలేదు. కాని క్షిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఊత్ వచ్చు నని ఈ సూత్రము చెప్పుచున్నది. కావున ఈ సూత్రబలముచేతనే పై ధాతువులకంటె 'క్షిప్' వచ్చు నని తెలియు చున్నది.

జూః - (రోగము) జ్వర్ ధాతువుకంటె క్షిప్రత్యయము. దానికి సర్వ లోపము. ఈ సూత్రముచే ఉపధాభూత మైన అకారమునకును వకారమునకును (ఊత్, ఊ) ఆదేశము. 'జూర్' అను రేఫాంత ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. సీనికీ 'జూః-జూ-జూః' ఇత్యాదిరూపము లగును. తూః - (శీఘ్రముగ చేయుదు) త్వర్ ధాతువుకంటె క్షిప్రత్యయము, పిమ్మట ఉపధావకారములకు ఊత్ ముగా 'జూర్' వలె 'తూర్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. సూః - (చలించువాడు) స్రివ్ ధాతువుకంటె క్షిప్. వకారఇకారములకు 'ఊత్' ఆదేశము సూ-స్రువౌ-స్రుప్రః ఇత్యాదిరూపము లగును. ఊః - (చక్షుకుడు) అవ్ ధాతువుకంటె క్షిప్. పూర్తి ధాతువుకు 'ఊత్' ఆదేశము. 'ఊ-ఉవౌ-ఉవః' ఇత్యాదిరూప

ములగును. మూః:- (బంధించువారు) మవిధాతువుకంటె క్లిష్ట; వకారఅకార ములకు ఊత్ ఆదేశము; 'మూః-మువౌ-మువః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

869. ఇచ్చా 3.3.101

ఇషేర్నిపాతోఽయమ్,

ఇషేదాతువుకంటె భావార్థమున ఈ సూత్రముచే శప్రత్యయము నివతించ బడుచున్నది.

శలోని శకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన ఇది సార్వధాతుకము. అందుచే 'సార్వధాతుకేయక్' అను సూత్రముచే (755) యగాగమము రావలసి యుండగా తదభావము కూడ నివతించబడినది. 'ఇష్ ఆ' అని యుండగా 'శవ్'- 'ఇష్ ఆ ఆ' అని యుండగా "అతోగుణే" అను సూత్రముచే (274) పరరూపము 'ఇషుగమియమాం ఛః' అను సూత్రముచే (507) షకారమునకు ఛకారము. 'ఛ వ' అను సూత్రముచే (101) తుగాగమము. తకారమునకు శ్చుత్వముచే ఛకారము. 'అజాద్యతప్తావ్' అను సూత్రముచే (1247) త్రీత్వమున టాప్- 'ఇచ్చా' అను ఆకారాంతరూపము సిద్ధించినది.

870. అప్రత్యయాత్ 3.3.102

ప్రత్యయా నైభ్యః ధాతుభ్యః త్రియామకారః ప్రత్యయః స్యాత్. చిక్లిర్వా. పుత్రకామ్య.

ప్రత్యయాంతము లగు ధాతువులకంటె త్రీలింగమున భావార్థమునందును, కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును 'అ' అను ప్రత్యయము వచ్చును.

చిక్లిర్వా:- 'చిక్లిర్' అను సన్నంతకృదాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే అప్రత్యయము. 'చిక్లిర్ ఆ' అని యుండగా 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) అకారలోపము. త్రీలింగమున టాప్ వచ్చి 'చిక్లిర్వా' అను ఆకారాంతరూపము సిద్ధించినది. పుత్రకామ్య:- కామ్యప్రత్యయాంత మగు పుత్రకామ్య శబ్దము కంటె ఈ సూత్రముచే 'అ' ప్రత్యయము, పిమ్మట 'టాప్' 'పుత్రకామ్య'.

871. గురోశ్చహలః 3.3.103

గురుమతో హలస్తాత్ త్రియాం 'అ' ప్రత్యయః స్యాత్. ఈహః,

గుర్వక్షము గల హలంతధాతువుకంటె త్రీలింగమున (భావార్థమునందును కర్తృభిన్నకారకార్థమునందును) 'అ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈహః:- ఈహాధాతువులో ఈకారము గురువు. ఇది హలంతము. కావున ఈ సూత్రముచే 'అ'ప్రత్యయము, స్త్రీలింగమున టావ్ 'ఈహః'.

87. జ్ఞానశ్రద్ధోయుచ్ఛ 3.3.107

అకారస్యాపవాదః. కారణా. హారణా.

జ్యంతధాతువులకంటెను, అస్, శ్రద్ధధాతువులకంటెను, భావార్థక ర్తృ భిన్నకారకార్థములందు, స్త్రీలింగమున యుచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

జ్యంతధాతువులకంటె 'అప్రత్యయాత్' అను సూత్రముచేతను (870), 'అస్' 'శ్రద్ధ' ధాతువులకంటె "గురోశ్చహరిః" అను సూత్రముచేతను (781) రావలసి యున్న అచ్ ప్రత్యయమునకు ఇది అపవాదము.

కారణా: హారణా:- 'కారి', 'హరి' అను జ్యంతకృ, హృధాతువుల కంటె ఈ సూత్రముచే యుచ్ ప్రత్యయము. చకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'యు' కు 'యువోరనాకౌ' అను సూత్రముచే (788) 'అన' ఆదేశము. 'జేరనిటి' అను సూత్రముచే (532) 'జి'కి లోపము. ఇత్వము- 'కారణా' (తీవ్రవేదన) హారణా' (హరించుట).

873. నపుంసకే భావే క్తః 3.3.114

874. ల్యుట్ 3.3.115

హసితమ్. హసనమ్.

ధాతువుకంటె నపుంసకలింగమునందు, భావార్థమున 'క్త'ప్రత్యయము వచ్చును. 'ల్యుట్'ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

హసితమ్; హసనమ్:- హన్ధాతువుకంటె క్తప్రత్యయము. 'హ' వలాద్యార్థధాతుక మగుటచే ఇడాగమము- 'హసితమ్'. ల్యుడాగమముచేసినవీమ్యుట. 'యు'కు 'అన' ఆదేశము- 'హసనమ్'. ఈ రెండును నపుంసకలింగ శబ్దములు.

875. పుంసి సంజ్ఞాయాః ఘః ప్రాయేణ 3.3.118

పుంలింగమున, సంజ్ఞావాచక మగునపుడు కరణాధికరణార్థము లందు సాధారణముగ 'ఘ'ప్రత్యయము వచ్చును.

876. ఛాదేర్ఘ్రిఽద్యుర్భవసర్గస్య 6.4.96

ద్విప్రభృత్యుపసర్గహీనస్యఛాదేః హ్రస్వోఽపేపరే. దన్తాఃచాద్యస్తే అనేనేతి దన్తచ్ఛబ్దః. అకుర్వన్త్యస్మిన్నితి ఆకరః.

“ఖచిహ్రస్వః” “ఊదుపధాయాః” అను సూత్రములనుండి ‘హ్రస్వః’ ‘ఉపధాయాః’ అను పదములు అనువర్తించును. రెండు లేక అంతకంటె అధిక మగు ఉపసర్గలు లేనిది అగు జ్యంతభద్రధాతువుయొక్క ఉపధకు ‘ఘ’ప్రత్యయము పర మగునపుడు హ్రస్వము వచ్చును.

దస్త్యచ్చదః:- (దంతములను కప్పనది-పెదవి). ‘దస్త్యాః చాద్యస్తే అనేన’ అను కరణార్థమునచెరాదిక ‘చద్’ధాతువుకంటె ఘప్రత్యయము. ఘకారము ఇత్సంజ్ఞకము (సూ-186). ‘చాది అ’ అని యుండగా ఊకిలోపము. (సూ-532) ఈ సూత్రముచే ఉపధాహ్రస్వము- ‘చే చ’అను సూత్రముచే(110) తుగాగమము ‘దస్త్యచ్చదః’.

ఆకరః:- (గని). ఆకుర్వన్తి అస్మిన్- దీనియందు జనులందరును కలసి పని చేయుదురు- అను అధికరణార్థమున ఆజ్ఞాపూర్వకకృజ్ధాతువుకంటె ఘప్రత్యయము. ‘ఆ కృ ఆ’ అని యుండగా ఋకారమునకు గుణము- ‘ఆకర’ శబ్దము సిద్ధించినది. ఈ రెండును పుంలింగ శబ్దములు.

877 అవేత్సాస్తోర్భృజ్ 3.3 120

అవతారః కూపాదేః. అవస్తారో జవనికా

‘అవ’అను ఉపసర్గ ఉపపదముగా నుండగా, తవ్రా, స్త్రాధాతువులకంటె (కరణాధికరణార్థములందు) పుంలింగమున, సంజ్ఞావాచక మగునపుడు సాధారణముగ, ఘజ్ఞప్రత్యయము వచ్చును.

‘ఘజ్ఞ’లోని ఘకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ‘అవతారః’ అవతరన్తి అత్ర- దీనియందు దిగుదురు- అను అధికరణార్థమున అవపూర్వకతవ్రాధాతువుకంటె ఈ సూత్రముచే ఘజ్ఞప్రత్యయము. ఋకారమునకువృద్ధి (సూ-182) (ఆర్)- ‘అవతారః’. కూపాదులలో దిగుటకు నిర్మించిన మెట్లు మొదలగునవి. అవస్తారః:- అవస్తృణన్తి అనయా- దీనిచే ఆచ్ఛాదించుదురు- అను కరణార్థమున అవపూర్వక స్త్రాధాతువుకంటె ఘజ్ఞప్రత్యయము వచ్చి పై వలెనే రూపము సిద్ధించినది. ‘తెర’ అని యర్థము.

878. హలశ్చ 3.3.121

హలన్తాద్ ఘజ్ఞ. ఘాపవాదః. రమన్తే యోగినోఽస్మిన్నితి- రామః. అపమృజ్యతేనేన వ్యాధ్యాదిరితి అపామార్గః.

హరితధాతువులకంటె, కరణాధికరణార్థములందు, పుంలింగమున, సంజ్ఞావాచక మగునపుడు సాధారణముగ ఘోప్రత్యయము వచ్చును. ఇది “పుంస సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ” అను సూత్రమునకు (875) అవవాదము. దీనిని బట్టి ఘప్రత్యయము సాధారణముగ ఆజంతధాతులవుకంటె మాత్రమే వచ్చునని తేలినది.

రామః:- రమస్తే యోగినః అస్మిన్- ఈతనియందు యోగీశ్వరులు రమింతురు- అను అధికరణార్థమున ఈ సూత్రముచే ఘోప్రత్యయము. ఉపధా వృద్ధి (సూ-437), ‘రామః’ అపామార్గః:- ‘అవమృజ్యతే అనేన వ్యాధ్యాదిః’ వ్యాధ్యాదికము దేనిచే తొలగింపబడునో అది, (ఉత్తరేణిమొక్క) అను నర్థమున అపహర్వకమృజ్ధాతువుకంటె ఈసూత్రముచే ఘోప్రత్యయము. ‘అవమృజ్ అ’ అని యుండగా “చక్షోఃకుఘిజ్యతోః” అను సూత్రముచే (784) జకారము నకు కుత్వముచే గకారము. ‘మృజేర్వృద్ధిః’ అను సూత్రముచే (785) ఋకార మునకు వృద్ధి- ‘అపహర్గ్ అ’ అని యుండగా “ఉపసర్గస్య ఘజ్యమను ష్యేబహు లమ్” అను సూత్రముచే ఉపసర్గ యగు అప యందలి అంత్యఅకారమునకు దీర్ఘము. ‘అపామార్గః’.

879. ఈషద్దుస్సపు కృచ్చాకృచ్చార్థేషు ఖల్ 3.3,128

కరణాధికరణయోరితి నివృత్తమ్. ఏష దుఃఖనుభూర్థేషాపపదెషు ఖల్. “తయోరేవ” ఇతి భావే కర్మణి చ. కృచ్చరః- దుష్కరః కఠో భవతా. అకృచ్చే- ఈషత్కరః. సుకరః.

ఇంతవరకును అధికారముగ వచ్చిన “కరణాధికరణయోశ్చ” అనునది దాని వెనుక సూత్రముతో నివర్తించును. అందుచే ఇది మొదలు విధింపబడు ప్రత్యయములు “తయోరేవకృత్య క్తఖలధాః” (773) అను సామాన్యశాస్త్రము ననుసరించి భావకర్మార్థములందు మాత్రమే వచ్చును.

సుఖము దుఃఖము అను నర్థముగల ‘ఈషత్’, ‘దుస్’, ‘సు’ అనునవి ఉపపదములుగా నున్నప్పుడు దాతువుకంటె ‘ఖల్’ అను ప్రత్యయము వచ్చును. ‘ఖల్’ లోని ఖకారలకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. అకారము శేషించును.

దుష్కరః కఠో భవతా:- నీచేతచాప తయారుచేయుటకు శక్యము కానిది- కష్టమైనది. ఇవట ఉష్టార్థక మగు ‘దుస్’ అనునది ఉపపదముగా గల క్మోధాతువుకంటె ఖల్ ప్రత్యయము. ‘దుస్కృఅ’ అని యుండగా ఋకారము

నకు గుణము (సూ-390). సకారమునకు “ఇదుదువధస్య చాప్రత్యయస్య” అను సూత్రముచే షత్వము-‘దుష్కరః’. ఇట్లే తేలికగ చేయుటకు శక్యమైనది అను నర్థమున ‘ఈషత్’ ‘సు’ అనునవి ఉపపదములుగా ఉండగా, కృష్ణోదాతువుకంటె ఖల్ ప్రత్యయము చేర్చుటచే ‘ఈషత్కరః’ ‘సుకరః’ అను రూపములు సిద్ధించినవి.

880. అతోయచ్ 4.3.128

ఖలోఽపవాదః. ఈషత్పానః సోమో భవతా. దుష్పానః. సుపానః.

‘ఖల్’ అనునది తక్కు పై సూత్ర మంత యు అనువర్తింతును. కష్ట సుఖార్థము లగు ఈషత్, దు, సు, అనునవి ఉపపదములుగా గల ఆకారాంత దాతువులకంటె, భావకర్మార్థములందు ‘యుచ్’ అను ప్రత్యయము వచ్చును. యుచ్లోని చకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ‘యు’కు ‘యువోరనాకౌ’ అను సూత్రముచే (788) అనాదేశము. ఈ యుచ్ ప్రత్యయము పై సూత్రముచే విహిత మగు ఖల్ ప్రత్యయమునకు అపవాదము.

ఈషత్పానః సోమో భవతా:- “నీచేత సోమము అనాయాసముగ త్రాగబడుటకు శక్యమైనది అను నర్థమున ఖల్ ను జాధించి ఈ సూత్రముచే ‘యుచ్’ ప్రత్యయము వచ్చి ‘ఈషత్పానః’ అను రూపము సిద్ధించినది. ‘దుష్పానః’ ‘సుపానః’ అను రూపములు గూడ ఇట్లే సిద్ధించినవి.

881. అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాంక్త్యా 3.4.18

ప్రతిషేధార్థయోః అలంఖల్వోః ఉపపయోః క్త్వా స్యాత్. ప్రాచాం గ్రహణం పూజార్థమ్. “అమైవావ్యయేన” ఇతి నియమాత్ నోపపదసమానః. “దో దద్ధోః-” అలం దత్త్యా. ‘ఘుమాస్థా’ -ఇతి త్వమ్. పీత్వా ఖలు, అలం ఖల్వోః కిమ్. - మాకాక్షీత్. ప్రతిషేధయోః కిమ్—అలంజ్కరః.

ప్రతిషేధార్థకము లగు ‘అలమ్’ ‘ఖలు’ అను అవ్యయములు ఉపపదములుగా నుండగా, ప్రాచీనాచార్యుల¹. మతమున, దాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయము వచ్చును. ఈ క్త్వాప్రత్యయము భావార్థక మని భాష్యకారులు సూచించి యున్నారు.

1. ‘ప్రాచాం’ అనుదానికి వాస్తవమున ప్రాగ్దేశీయుల మతమున అని అర్థము చెప్పవలెను. గాంధారప్రాంతమున నివసించి ఆష్టాధ్యాయని రచించిన పాణిని, దేశభేదానుసారముగ ఆనాడు ప్రధానములో నున్న రూపభేదాదులను చూపుచు ‘ప్రాచాం’ ‘ఉదీచాం’ ఇత్యాది పదములను ప్రయోగించి యున్నాడు.

ఇచట 'ప్రాచామ్' అని చెప్పబడే ఈ క్వాప్రత్యయము వైకల్పిక మని ఉద్దేశ్యము కాదు, ప్రాచాం అనునది కేవలము ప్రాచీనాచార్యులవిషయమున గౌరవమును చూపుటకు మాత్రమే ప్రయోగింపబడినది, అనగా వైకల్పికము కాదని యర్థము. 'అలం రోదనేన' ఇత్యాదిప్రయోగములు బహులగ్రహణముచే సాధింపదగిన వని బాలమనోరమాకారుడు వ్రాసి యున్నాడు.

అలందత్త్వా:- "ఈయవలదు" అని యర్థము. నిషేధార్థక మగు అలం అనునది ఉపపదముగా నుండుటచే ఈ సూత్రముచే దాదాతువుకంటె క్వాప్రత్యయము. 'దాత్వా' అని యుండగా 'దోదద్దోః' అను సూత్రముచే (780) 'దా' అనుదానికి 'దద్' అను నాదేశము. దకారమునకు వర్త్యము (సూ-74)- 'దత్త్వా'. 'క్వాతోసున్కసునః' అను సూత్రముచే (871) దానికి అవ్యయ సంజ్ఞ లభించును. ఇపుడు 'అలమ్' అనుదానికి 'దత్త్వా' అనుదానితో 'ఉపపద మజీః' అను సూత్రముచే (947) సమాసము రావలసి యున్నది. కాని "అమై వావ్యయేన" అను సూత్రముచే అవ్యయముతో ఉపపదసమాసము చేయవలె నన్నచో అమంతావ్యయముతో మాత్రమే చేయవలె ననెడు నియమ ముండుటచే ఇచట సమాసము లేదు.

పీత్వాఖలు:- నిషేధార్థక మగు 'ఖలు' అనునది ఉపపదముగ నుండగా ఈ సూత్రముచే పాదాతువుకంటె క్వాప్రత్యయము. 'పాత్వా' అని యుండగా 'ముమాస్థాగాపాజహోతిసాం హలి' అనుసూత్రముచే (591) ఆకారమునకు ఈకారము- 'పీత్వా'.

'మా' అనునది కూడ 'అలం' 'ఖలు'ల వలె నిషేధార్థకమే యైనను పై సూత్రమున 'అలం' 'ఖలు' అను రెండు అవ్యయములను మాత్రమే గ్రహించుటచే 'మాకార్షీతో' అను నపుడు క్వాప్రత్యయము లా లేదు. 'అలం' 'ఖలు' అను వాటిని గూడ ప్రతిషేధార్థమునందు ప్రయోగించి నపుడు మాత్రమే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. అందుచే 'అలఙ్కారః' అనునపుడు 'అలం' అనునది ప్రయుక్తమైనను ఇది భూషణార్థకము గాన క్వాప్రత్యయము లా లేదు.

882. సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే. 3.4.21

సమానకర్తృకయోర్ధాత్వర్థయోః పూర్వకాలే విద్యమానాథాతోః క్వాప్రత్యయే. భుక్త్వా ప్రజతి. ద్విత్వం అతన్త్రమ్-భుక్త్వా పీత్వా ప్రజతి.

సమానకర్తృకము లగు రెండు క్రియలలో పూర్వకాలసంబద్ధ మగు క్రియను బోధించు ధాతువుకంటె క్త్వా ప్రత్యయము వచ్చును.

భుక్త్యా ప్రజతి:- 'భుజించి వెళ్ళుచున్నాడు' ఇచట భోజనక్రియను బోధించు భుజ్ ధాతువు, గమనక్రియను బోధించు ప్రజధాతువు ప్రయోగింపబడినవి. ఈ రెండు క్రియలకును కర్త ఒక్కడే. ఇందు భోజనక్రియ గమనక్రియ కంటె ముందుగ జరిగినది. అందుచేభుజ్ ధాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయము చేర్చగా, జకారమునకు చర్త్వము వచ్చి 'భుక్త్యా' అను రూపము సిద్ధించినది.

సూత్రమునందు 'సమానకర్తృకయోః' అని ద్వివచనమును ప్రయోగించుటచే ఈ క్త్వాప్రత్యయము రెండు ధాతువులను ప్రయోగించి నపుడు మాత్రమే వచ్చునని భ్రాంతి కలుగ వచ్చును. తన్నివారణమునకై 'ద్వివచనమన్త్రమ్' అనగా-ద్వివచనము వివక్షితముకాదు; రెండుకంటె ఎక్కువధాతువులు కూడ ఉండవచ్చును-అని చెప్పబడినది. కావున 'భుక్త్యా, పీత్యా, ప్రజతి' ఇత్యాద్యధాపారణములందు మూడు ధాతువు లున్నను పూర్వకాలికక్రియాబోధకము లగు "భుజ్" 'పీ' ధాతువులకు క్త్వా ప్రత్యయము వచ్చినది.

883. న క్త్వా సేబ్. 1.2.18

సేబ్ క్త్వా కిత్ న స్యాత్. శయిత్యా. సేబ్ కిమ్-౪౩౯.

'అసంయోగాల్లిట్ కిత్' నుండి 'కిత్' అనువర్తించును. సేబ్ అగు క్త్వాప్రత్యయము కిత్ కాదు.

శయిత్యా:- శీధాతువుకంటె పూర్వసూత్రముచే క్త్వా ప్రత్యయము. ఈ ధాతువు సేబ్ గాన "అర్థధాతుకస్యేద్వలాదేః" అనుసూత్రముచే (403) 'క్త్వా' కు ఇదాగమము చేయగా 'శీ ఇ త్యా' అని యున్నది. ఇపుడు ఈకారమునకు గుణము (సూ-390) రావలసి యున్నది. కాని 'క్షితి చ' అను సూత్రముచే (435) గుణము నిషేధింపబడుచున్నది గాన ఈ సూత్రము కిత్త్యాభావమును విధించుచున్నది. ఈ విధముగ ఈ సూత్రముచే సేబ్ అగు ఈ క్త్వాప్రత్యయమునకు కిత్త్యము లేదు గాన గుణము పిమ్మట అయాదేశము వచ్చి 'శయిత్యా' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఈ కిత్త్యాభావము సేబ్ అగు క్త్వాప్రత్యయమునకు మాత్రమే వర్తించును గాన 'శృత్యా' అనునపుడు అనిబ్ అగు క్త్వాప్రత్యయము కిత్ గాన గుణము రాలేదు.

884. రలో ప్త్యపధాత్ హలాదోః సంశ్చ. 1.2.26

ఇవర్ణోవర్ణోపధాత్ హలాదే రలన్తాత్ పరా క్త్వాసనౌ సేటౌ వా కితౌ స్తః. ద్యుతిత్వా. ద్యోతిత్వా. లిఖిత్వా, లేఖిత్వా, వ్యుపధాత్కిమ్-వర్తిత్వా. రలఃకిమ్-నేవిత్వా. హలాదేకిమ్-ఏషిత్వా. సేటౌకిమ్-భుక్త్వా.

చకారముచే “పూజః క్త్వాచ”నుండి ‘క్త్వా’ అనుకర్షించబడును. ‘సక్త్వా’ సేటౌ’నుండి ‘సేట్’ అనువర్తించును. ఉచ్చఇచ్చవీ- తేఉపదేయస్యసఃవ్యుపధః. ఇవర్ణ ఉపర్ణములు ఉపధగా కలదియు, హలాదియు, రల్ అంతమునందు కలదియు నగు ధాతువుకంటె పరమైన సేట్ అగు ‘క్త్వా’ ‘సన్’ ప్రత్యయములు వికల్పముగ కిత్లు అగును. రల్ అనునది ప్రత్యాహారము.

ద్యుత్ ధాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయము; దానికి ఇదాగమము-‘ద్యుత్ ఇత్వా’ అని యుండగా ఇవట ద్యుత్ ధాతువుహలాది, దీనికి ఉకారము ఉపధగ నున్నది, తకారరూప మగు రల్ అంతమునం దున్నది. అందుచే దానికంటె పరమైన క్త్వాప్రత్యయమునకు ఈ సూత్రముచే కిత్త్వవికల్పము. కిత్త్వము లేని పక్షమున గుణము వచ్చి “ద్యోతిత్వా” అనియు, కిత్త్వ పక్షమున గుణము రాదు గాన “ద్యుతిత్వా” అనియు రెండు రూపము లగును. ఇట్లే హలాదియు, ఇకారోపధమును రలంతమును అగు ‘లిఖి’ ధాతువుకంటె పరమైన సేట్ క్త్వాప్రత్యయము నకు కిత్త్వవికల్పముచే ‘లిఖిత్వా’ ‘లేఖిత్వా’ అను రూపవ్యయము సిద్ధించినది.

ధాతువునకు ఇకారము గాని ఉకారము గాని ఉపధగా నుండవలె నని చెప్పటచే ఋకారోపధ మగు ‘వృత్’ ధాతువుకంటె పరమైన ‘క్త్వా’కు కిత్త్వ వికల్పము లేదు. పై సూత్రముచే కిత్త్వము నిత్యముగ నిషేధించబడుటచే లఘూపధగుణము వచ్చి ‘వర్తిత్వా’ అను ఒక్క రూపమే సిద్ధించినది.

సివ్ ధాతువు హలాదియు, ఇకారోపధమునను రలంతము కాదు గాన, దానికంటె పరమగు క్త్వాప్రత్యయమునకు కిత్త్వవికల్పము లేదు. పూర్వసూత్రముచే కిత్త్వము నిత్యముగ నిషిద్ధమై గుణము వచ్చి ‘నేవిత్వా’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇష్ ధాతువు ఇకారోపధము. రలంతము ఐనను, హలాది కాకుండుటచే ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. పూర్వసూత్రముచే కిత్త్వము నిషిద్ధమై గుణము వచ్చుటచే ‘ఏషిత్వా’ అను రూపము సిద్ధించినది.

‘సేట్ అగు క్వాసన్ ప్రత్యయములకు’ అనుటచే అనిట్ అగు భుజ్ ధాతువుకంటె పర మగు క్వాప్రత్యయమునకు ఇదాగమము రాదు గాన దాని విషయమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. పూర్వసూత్రము కూడ ప్రవర్తింపదు. ‘భుజ్’త్వా’అని యుండగా జకారమునకు కుత్సముచే కకారము వచ్చి ‘భుక్త్వా’యను గుణరహిత మగు రూప మొక్కటియే సిద్ధించును.

885. ఉదిత్ వా. 7.2.56

ఉదితః పరస్య క్త్వ ఇధ్వా. శమిత్వా; శాన్త్వా, దేవిత్వా; ద్యుత్వా. దధాతేర్హిః-హత్వా.

‘జ్యోత్రశ్చోః క్త్వి’నుండి ‘క్త్వి’, ‘వసతిజుధోరిట్’నుండి ‘ఇట్’ అను వర్తించును. ఉదిత్ అగు ధాతువుకంటె పర మగు క్వాప్రత్యయమునకు ఇదాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

శమిత్వా, శాన్త్వా: ‘శముఉపశమే’అను సేట్ ధాతువు ఉదిత్ గాన దాని కంటె పర మగు క్వాప్రత్యయమునకు ఈ సూత్రముచే ఇదాగమవికల్పము. ఇదాగమపక్షమున ‘శమిత్వా’అనురూపము సిద్ధించును. ఇదాగమము రాని పక్షమున “అనునాసికస్య క్త్విరులోః” అను సూత్రముచే (780) ఉపధాఅకారమునకు దీర్ఘము-‘శామ్త్వా’అని యుండగా మకారమునకు అనుస్వార పరసవర్ణములు (సూ-78,79) ‘శాన్త్వా’.

దేవిత్వా; ద్యుత్వా:- ఉదిత్ అగు దివు ధాతువుకంటె (సేట్) పర మగు క్వాప్రత్యయమునకు ఈ సూత్రముచే ఇడ్వికల్పము. ఇదాగమపక్షమున ‘దివ్ ఇత్వా’అని యుండగా ‘న క్త్వా సేట్’అను సూత్రముచే (888) కిత్తము నిషేధించబడినది గాన లఘూపధగణమువచ్చి ‘దేవిత్వా’అను రూపము సిద్ధించును. ఇదాగమభావపక్షమున ‘చోః’కూడనునాసికేచ’అను సూత్రముచే (846) వకారమునకు ఊత్ అదేశము - ‘దిఊత్వా’యనాదేశము - “ద్యుత్వా”. హిత్వా:- ‘ధా’ధాతువుకంటె క్వాప్రత్యయము. ‘త్వా’అనునది తకారాది కిత్ ప్రత్యయము గాన ‘దధాతేర్హిః’అను సూత్రముచే (829) ‘ధా’అనుదానికి ‘హి’అదేశము-‘హిత్వా’.

886. జహతేశ్చ క్త్వి. 7.4.43

హిత్వా. హోజస్తు-హోత్వా.

ఈ సూత్రముచే ద్విత్వము. శ్రావం శ్రావమ్:- (విని విని) శ్రుధాతువుకంటె అభీజ్ఞార్థమున 'ఇముల్' ప్రత్యయము. ఉకారమునకువృద్ధి (సూ-182) పిదప అవాదేశము. ప్రకృతసూత్రముచేద్విత్వము.

890. అన్యథైవం కథం ఇత్థంసు సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్. 3.4.27

ఏషు కృణో ఇముల్ స్యాత్ సిద్ధోఽప్రయోగోఽన్య, ఏవం భూతశ్చేత్ కృణో, వ్యర్థత్వాత్ప్రియోగానర్హ ఇత్యర్థః. అన్యథా కారం. ఏవంకారం, ఇత్థం కారంభుజ్జే. సిద్ధేతికిమ్: శిరోన్యథా కృత్వా. ఇత్యుత్తర కృదన్తము.

ఇతికృక్ ప్రకరణమ్.

“కర్మణ్యాక్రోశే కృణః ఖముణ్” నుండి ‘కృణః’ అనువర్తించును. ‘అన్యథా’, ‘ఏవం’, ‘కథం’, ‘ఇత్థం’ అను అన్యయములు ఉపపదములుగా నున్న పురు సిద్ధాప్రయోగ మగు కృణోదాతువునకు ‘ఇముల్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

దేనియొక్క అప్రయోగము సిద్ధమో అది సిద్ధాప్రయోగము. అనగా ఈ కృణోదాతువును ప్రయోగింపకున్నను అర్థములో విశేషము ఏమియు లేకుండుటచే దీని ప్రయోగము వ్యర్థ మని యర్థము.

అన్యథాకారం, ఏవంకారం, ఇత్థంకారం భుజ్జే:- మరియొక విధముగా. ఈవిధముగా భుజించుచున్నాడు. ఇవట ‘అన్యథా’ ఇత్యాదుల కే యర్థమో “అన్యథాకారం” ఇత్యాదులకు గూడ అదియే యర్థ మగుటచే కృణోదాతుప్రయోగముచే ఏకేషార్థ మేదియు లేదు గాన ఈ సూత్రముచే కృణోదాతువుకంటె ఇముల్ ప్రత్యయము వచ్చి, పిదప “అచోజ్ఞాతి” అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి చేయగా ‘అన్యథా కారం’ ఇత్యాదిరూపము లైనవి.

‘సిద్ధాప్రయోగః’ అనుటచే కృణోదాతుప్రయోగముచే అర్థవిశేష మేమైన ఉన్న పక్షమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. అందుచే ‘శిరోఽన్యథా కృత్వా’ ఇత్యాదిస్థలములందు ‘శిరస్సును మరియొక విధముగ నుంచి’ అని కృణోదాత్వ ర్థము కూడ బోధింపబడుచున్నది గాన ‘అన్యథా’ అనునది ఉపపదముగ నున్నను ‘ఇముల్’ రాలేదు. క్త్వైప్రత్యయము మాత్రము వచ్చినది.

ఉత్తరకృదన్తప్రకరణము సమాప్తము.

కృదన్తప్రకరణము సమాప్తము.

అథ విభక్త్యర్థప్రకరణమ్

891. ప్రాతిపదికార్థ-లిङ्గ-పరిమాణ-వచన-మాత్రే ప్రథమా. 2.3.46

నియతోపస్థికః ప్రాతిపదికార్థః. మాత్రశబ్దస్య ప్రత్యేకం యోగః. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లిङ్గమాత్రాద్యాధిత్యే, పరిమాణమాత్రే, సంఖ్యామాత్రే చ ప్రథమా స్యాత్. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే-ఉచ్చైః, నీచైః, కృష్ణైః, శ్రీః, జ్ఞానమ్. లిङ్గమాత్రే-తటః, తటి, తటమ్. పరిమాణమాత్రే-ద్రోణో వీహిః. వచనమ్-సంఖ్యా. ఏకః, ద్వా, బహవః.

ప్రాతిపదికమును ఉచ్చరించగనే స్ఫురించు అర్థము ప్రాతిపదికార్థము. ప్రాతిపదికార్థశ్చ, లింగశ్చ, పరిమాణశ్చ వచనం చ ప్రాతికార్థ లిङ్గపరిమాణవచనాని, ప్రాతిపదికార్థలిङ్గపరిమాణవచనాన్యేష ప్రాతిపదికార్థలిङ్గపరిమాణవచనమాత్రమ్-అని విగ్రహము. మాత్రశబ్దముద్వంద్వసమాసాంతమున నున్నదిగాన “ద్వంద్వస్త్రోత్రాయమాణం పదం ద్వంద్వఘటకపదై ర్నిత్యమభిసంబధ్యతే” అను న్యాయముచే, ఈ సమాసములో నున్న పదములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. కావున ప్రాతిపదికార్థమాత్రే, లిङ్గమాత్రే, పరిమాణమాత్రే, వచనమాత్రే అను నర్థమువచ్చును. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమునందును, లింగపరిమాణాదిమాత్రములు అధికముగ (ప్రాతిపదికార్థముతోపాటు) బోధింపబడుచున్నపుడును, సంఖ్యామాత్రార్థమునందును ప్రథమ వచ్చును.

ప్రాతిపదికార్థము విషయమున మతభేదములు గలవు. ¹ప్రవృత్తినిమిత్తము, వ్యక్తిఅను రెండును ప్రాతిపదికార్థము లనికొందరి మతము. అనగా ప్రాతిపదికముచే గోత్యాదిరూపజాతియు, గవాదిరూపవ్యక్తియుబోధింపబడునని యర్థము. ఈ రెండే కాక లింగము కూడ బోధింపబడును గాన ప్రవృత్తినిమిత్త, వ్యక్తి, లింగము లను త్రికమును ప్రాతిపదికార్థ మని కొందరి మతము. ప్రవృత్తినిమిత్తము, వ్యక్తియు, లింగము, సంఖ్యయు అను చతుష్కము ప్రాతిపదికార్థమని

1. ప్రవృత్తినిమిత్త మనగా ఒక శబ్దమును ప్రయోగించుటకు కారణభూతమైనదని యర్థము. ఉదాహరణకు ‘గో’ అను శబ్దమును ప్రయోగించుటకు ‘గోత్వము’ అను జాతినిమిత్తము గాన అది ప్రవృత్తినిమిత్తము-అనగా అర్థము.

‘దధాతేర్హిః’ నుండి ‘హిః’ అనువ ర్తించును. ‘ఓహాక్ త్యాగే’ అనుధాతువు నకు గూడ క్త్వా ప్రత్యయము వర మగునపుడు ‘హి’ అను నాదేశము వచ్చును. హిత్యాః:- ‘ఓహాక్ త్యాగే’ అను ధాతువుకంటె క్త్వా ప్రతయము-“హాత్వా” అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ‘హి’ అదేశము-“హిత్యా”.

ఈసూత్రముచే ఓహాక్ త్యాగే అనుధాతువునకే ‘హి’ అదేశమువిధింపబడుటచే ‘ఓహాక్’ గతౌ’ అనుధాతువునకు రాదు. దానికంటె క్త్వాప్రత్యయము చేర్చగా ‘హాత్వా’ అను రూపము సిద్ధించును.

887. సమానేననాన్ పూర్వోక్తోల్పా. 7.1.37

అవ్యయపూర్వపదేననాన్ సమానే క్తో ల్యప్ అదేశః స్యాత్. తుక్-ప్రకృత్య, అనాన్ కిమ్-అకృత్యా.

నాన్ భిన్న మగు అవ్యయము పూర్వపదముగా గల సమానమునందు క్త్వా ప్రత్యయమునకు ‘ల్యప్’ అను నాదేశము వచ్చును. ‘ల్యప్’ లోని లకారపకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు, ‘య’ శేషించును. ప్రకృత్య:- క్త్వాప్రత్యయంత మగు ‘కృత్వా’ అను కృదంత అవ్యయముతో ‘ప్ర’ అను ఉపసర్గకు ‘కుగతిప్రాదయః’ అనుసూత్రముచే (952) సమానము. సమానము చేసిన పిమ్మట ఈ సూత్రముచే ‘క్త్వా’కు ల్యబాదేశము-‘ప్ర’ అని యుండగా ‘ల్యప్’ పిత్తి గాన ‘హస్వస్య పిత్తి కృతి తుక్’ అను సూత్రముచే (780) తుగాగము-‘ప్రకృత్య’.

నాన్ కంటె భిన్న మగు అవ్యయము పూర్వపదముగ నుండవలె నని చెప్పుటచే, ‘కృత్వా’ అను కృదంతముతో ‘నాన్’ అను సూత్రముచే (949) నాన్ కు సమానము చేసిన పిమ్మట ‘నలోపొ’ నాన్ అను సూత్రముచే (950) సకారలోపము చేయగా సిద్ధించిన ‘అకృత్వా’ అను సమానమునందు, ‘క్త్వా’కు ‘ల్యప్’ రాలేదు.

888. అభీక్ష్యే ఇముల్ చ. 3.4.22

అభీక్ష్యే ద్యోత్యే పూర్వవిషయే ఇముల్ స్యాత్ క్త్వా చ.

నేరంతర్యము (ఎడతెరిపిలేకుండుట లేక మాటిమాటికి) అను సర్థము ద్యోత్య మగునపుడు క్త్వాప్రత్యయము రావలసి యున్న స్థలములందు ఇముల్ ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. ‘చ’ అనుటచే క్త్వాప్రత్యయమును రావచ్చును. ‘ఇముల్’ లోని ఇకార, ఉకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ‘అమ్’ మాత్రము

శేషించును. దీనిని చేర్చుటచే నిష్పన్న మైన శబ్దములు ‘కృష్ణేజస్తః’ అను సూత్రముచే (370) అవ్యయము లగును.

889. నిత్యవీప్సయోః. 8.2.4

అభీక్ష్యే వీప్సాయాం చ ద్యోత్యే పదస్య ద్విత్వం స్యాత్. అభీక్ష్యం తిజస్తేష్యవ్యయసంజ్ఞకేషు కృదస్తేషు. స్మారం స్మారం నమతి శివమ్. స్మృత్వా స్మృత్వా. పాయం పాయమ్. భోజం భోజమ్. శ్రావం శ్రావమ్.

‘సర్వస్య ద్యే’అనుఅధికారసూత్రము అనువర్తించును. ‘పదస్య’అను రాటోవు అధికారసూత్రము అపకృష్ట మగును. ‘నిత్య’అనుదానికి నిత్యత్వము-అనగా పానఃపున్యము, అభీక్ష్యము-అని యర్థము. ‘వీప్స’అనగా “సర్వవ్యాప్తీచ్ఛ”అని యర్థము. ప్రకృతమున సర్వవ్యాప్తి-అంతకును సంబంధించి యుండుట-అని యర్థము.

అభీక్ష్యార్థము, వీప్సార్థము ద్యోత్య మగునపుడు పదమునకు ద్విత్వము వచ్చును.

ఈనైరంతర్య మనునది తిజంతవాచ్యక్రియల విషయమునను అవ్యయ సంజ్ఞకము లగు కృదంతములచే బోధ్యములగు క్రియల విషయమునను చెప్పబడును.

‘స్మారం స్మారం నమతి శివమ్’:- శివుని స్మరించి స్మరించి నమస్కరించుచున్నాడు. ఇవట స్మరణక్రియ అవిచ్ఛిన్నముగ జరుగుచున్నదను విషయమును సూచించుటకై ‘స్మృ’ధాతువుకంటె పూర్వసూత్రముచే ‘ఐముల్’ ప్రత్యయము. ‘ఐముల్’జీత్ గాన వృద్ధి (సూ-182) (ఆర్)-‘స్మారమ్’అను రూపము సిద్ధించును. దానికి పై సూత్రముచే ద్విత్వము-“స్మారంస్మారమ్”. ‘ఐముల్’ రాని పక్షమున క్త్వాప్రత్యయము, పై సూత్రముచే అక్త్వా ప్రత్యయంతమునకు ద్విత్వము వచ్చి “స్మృత్వాస్మృత్వా”అను రూపము సిద్ధించును. పాయం పాయమ్:- ‘పా పానే’రేక “పా రక్షణే”అను ధాతువుకంటె అభీక్ష్యార్థమున ఐముల్ ప్రత్యయము. “అతో యుక్ చిణ్ కృతోః”అను సూత్రముచే (760) యుగాగమము. ‘నిత్యవీప్సయోః’అను సూత్రముచే (889) ద్విత్వము-“పాయం పాయమ్” “త్రాగిత్రాగి”లేక “రక్షించిరక్షించి”. భోజంభోజమ్:- మాటిమాటికి భుజించి, భుజ్ ధాతువుకంటె ఐముల్ ప్రత్యయము; పిమ్మట లఘూపదగుణము.

ఈ సూత్రముచే ద్విత్వము. శ్రావం శ్రావమ్:- (విని విని) శ్రుధాతువుకంటె అభిజ్ఞైర్థమున 'ఐముల్' ప్రత్యయము. ఉకారమునకువృద్ధి (సూ-182) పిదప అవాదేశము. ప్రకృతసూత్రముచేద్విత్వము.

890. అన్యథైవం కథం ఇత్థంను సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్. 3.4.27

ఏషు కృణో ఐముల్ స్యాత్ సిద్ధోఽప్రయోగోఽన్య, ఏవం భూతశ్చేత్ కృణో, వ్యర్థత్వాత్ప్రియోగానర్హ ఇత్యర్థః. అన్యథా కారం. ఏవంకారం, ఇత్థం కారంభుజ్జే. సిద్ధేతికిమ్: శిరోన్యథా కృత్వా. ఇత్యుత్తర కృదస్తమ్.

ఇతికృత్ ప్రకరణమ్.

“కర్మణ్యాక్రోశే కృణః ఖముణ్” నుండి ‘కృణః’ అనువర్తించును. ‘అన్యథా’, ‘ఏవం’, ‘కథం’, ‘ఇత్థం’ అను అన్యయములు ఉపపదములుగా నున్న పుడు సిద్ధాప్రయోగ మగు కృణోధాతువునకు ‘ఐముల్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

దేనియొక్క అప్రయోగము సిద్ధమో అది సిద్ధాప్రయోగము. అనగా ఈ కృణోధాతువును ప్రయోగింపకున్నను అర్థములో విశేషము ఏమియు లేకుండుటచే దీని ప్రయోగము వ్యర్థ మని యర్థము.

అన్యథాకారం, ఏవంకారం, ఇత్థంకారం భుజ్జే:- మరియొక విధముగా, ఈవిధముగా భుజించుచున్నాడు. ఇవట ‘అన్యథా’ ఇత్యాదుల కే యర్థమో “అన్యథాకారం” ఇత్యాదులకు గూడ అదియే యర్థ మగుటచే కృణోధాతుప్రయోగముచే ఏకేషార్థ మేదియు లేదు గాన ఈ సూత్రముచే కృణోధాతువుకంటె ఐముల్ ప్రత్యయము వచ్చి, పిదప “అచోజ్ఞేతి” అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి చేయగా ‘అన్యథా కారం’ ఇత్యాదిరూపము లైనవి.

‘సిద్ధాప్రయోగః’ అనుటచే కృణోధాతువుప్రయోగముచే అర్థవిశేష మేమైన ఉన్న పక్షమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. అందుచే ‘శిరోఽన్యథా కృత్వా’ ఇత్యాదిస్థలములందు ‘శిరస్సును మరియొక విధముగా నుంచి’ అని కృణోధాత్వము కూడ బోధింపబడుచున్నది గాన ‘అన్యథా’ అనునది ఉపపదముగ నున్నను ‘ఐముల్’ రాలేదు. క్త్వాప్రత్యయము మాత్రము వచ్చినది.

ఉత్తరకృదస్తప్రకరణము సమాప్తము.

కృదస్తప్రకరణము సమాప్తము.

అథ విభక్త్యర్థప్రకరణమ్

891. ప్రాతిపదికార్థ-లింగ-పరిమాణ-వచన-మాత్రే ప్రథమా. 2.3.46

నియతోపస్థికః ప్రాతిపదికార్థః. మాత్రశబ్దస్య ప్రత్యేకం యోగః. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లింగమాత్రాద్యాధికేయే, పరిమాణమాత్రే, సంఖ్యామాత్రే చ ప్రథమా స్యాత్. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే-ఉచ్చైః, నీచైః, కృష్ణైః, శ్రీః, జ్ఞానమ్. లింగమాత్రే-తటః, తటీ, తటమ్. పరిమాణమాత్రే-ద్రోణో వ్రీహిః. వచనమ్-సంఖ్యా. ఏకః, ద్వౌ, బహవః.

ప్రాతిపదికమును ఉచ్చరించగనే స్ఫురించు అర్థము ప్రాతిపదికార్థము. ప్రాతిపదికార్థశ్చ, లింగశ్చ, పరిమాణశ్చ వచనం చ ప్రాతికార్థ లింగపరిమాణవచనాని, ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనాన్యేవ ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రమ్-అని విగ్రహము. మాత్రశబ్దముద్వంద్వసమాసాంతమున నున్నదిగాన “ద్వంద్వాన్తేక్రూయమాణం పదం ద్వంద్వపుటకపదై ర్నిత్యమభినందిత్యే” అను న్యాయముచే, ఈ సమాసములో నున్న పదములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును, కావున ప్రాతిపదికార్థమాత్రే, లింగమాత్రే, పరిమాణమాత్రే, వచనమాత్రే అను నర్థమువచ్చును. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమునందును, లింగపరిమాణాదిమాత్రములు అధికముగ (ప్రాతిపదికార్థముతోపాటు) బోధింపబడుచున్నపుడును, సంఖ్యామాత్రార్థమునందును ప్రథమ వచ్చును.

ప్రాతిపదికార్థము విషయమున మతభేదములు గలవు. ¹ప్రవృత్తినిమిత్తము, వ్యక్తిఅను రెండును ప్రాతిపదికార్థము లనికొందరి మతము. అనగా ప్రాతిపదికముచే గోత్వాదిరూపజాతియు, గవాదిరూపవ్యక్తియుబోధింపబడునని యర్థము. ఈ రెండే కాక లింగము కూడ బోధింపబడును గాన ప్రవృత్తినిమిత్త, వ్యక్తి, లింగము లను త్రికమును ప్రాతిపదికార్థ మని కొందరి మతము. ప్రవృత్తినిమిత్తము, వ్యక్తియు, లింగము, సంఖ్యయు అను చతుష్కము ప్రాతిపదికార్థమని

1. ప్రవృత్తినిమిత్త మనగా ఒక శబ్దమును ప్రయోగించుటకు కారణభూతమైనదని యర్థము. ఉదాహరణకు ‘గో’ అను శబ్దమును ప్రయోగించుటకు ‘గోత్రము’ అను జాతినిమిత్తము గాన అది ప్రవృత్తినిమిత్తము-అనగా అర్థము.

కొందరి మతము. ప్రవృత్తినిమిత్తము, వ్యక్తి, లింగము, సంఖ్య, కారకము అను పంచకము ప్రాతిపదికార్థము అని మరి యొకమతము. ఈమతములలో త్రికాది పక్షమును అంగీకరించిన పక్షమున లింగాదులు గూడ ప్రాతిపదికార్థములే యగును గాన వాటిని గ్రహించుట వ్యర్థము. అందుచే ఇచట నియతోపస్థిక మగునదే. అనగా ప్రాతిపదికమును ఉచ్చరింపగనే ఏ యర్థము స్ఫురించునో అట్టి జాతి వ్యక్తిరూపార్థముమాత్రమే ప్రాతిపదికార్థ మని చెప్పబడినది. తటః, తటీ, తటమ్, ఇత్యాదులందు ప్రాతిపదికశ్రవణమాత్రముచే లింగము నియతముగ స్ఫురించుట లేదు గాన ఇట్టి అనియతలింగముగల ప్రాతిపదికములలోని లింగము ప్రాతికార్థము కాజాలదు. కావున వాటిని సంగ్రహించుటకై 'లింగ'పదము గ్రహింపబడినది 'కృష్ణః' ఇత్యాదులలోని లింగము ప్రాతిపదికార్థమైనమాత్రముచేతనే స్ఫురించుచున్నది గాన అట్టి స్థలములలోని లింగము ప్రాతిపదికార్థము. కావున 'లింగ' అనుదానికి అనియతలింగములగు 'తట' శబ్దాదులు ఉదాహరణము.

ప్రాతిపదికమును ఉచ్చరించిన వెంటనే మొదట జాతివ్యక్తిరూపము లగు దాని యర్థయలు స్ఫురించును. లింగపరిమాణములు ప్రాతిపదికార్థము స్ఫురించిన పిమ్మటనే స్ఫురించును గాని స్వతంత్రముగ స్ఫురింపజాలవు. అందుచే 'లింగ' మాత్రే ఇత్యాదులకు "లింగార్థార్థములు మాత్రము ప్రాతిపదికార్థముకంటె అధికముగ బోధింపబడినను" (లింగమాత్రాధిక్యే) అని యర్థము. అనగా ప్రాతిపదికార్థముతో పాటు లింగ, ప్రమాణములు మాత్రమే బోధితము లగునపుడు గూడ ప్రథమ వచ్చు నని యర్థము.

ఉచ్చైః, నీచ్చైః, కృష్ణః, శ్రీః, జ్ఞానమ్:- ఈ ఐదును 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' అనుదానికి ఉదాహరణము. లింగరహితము లగు అవ్యయములును, నియతలింగము లగు 'కృష్ణః' ఇత్యాదిపదములును 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' అనుదానికి ఉదాహరణము. అవ్యయముకంటె వచ్చిన ప్రథమవిభక్తి ప్రత్యయమునకు 'అవ్యయాదాపుపః' అనుసూత్రముచే (373) లోపము వచ్చును. ఐనను పదత్వసంజ్ఞకై సుబుత్పత్తి అవశ్యకము. కృష్ణః, శ్రీః, జ్ఞానం అను పదములలో పుంస్త్య, స్త్రీత్వనపుంసకత్వములు నియతముగ భాసించును గాన ఇచట వీటి లింగము గూడ ప్రాతిపదికార్థముగ గ్రహింపబడును. 'కృష్ణ' శబ్దమునకు 'నల్లనిది' అను నర్థము చెప్పిన పక్షమున అది అనియతలింగ మగును గాన అది 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' అనుదానికి ఉదాహరణముకాదు; 'లింగమాత్రాధిక్యే' అనుదానికి ఉదాహరణ మగును.

తటః, తటీ, తటమ్:- ఇది లింగమాత్రాధిక్యమునకు ఉదాహరణము. ఇచట ప్రాతిపదికార్థముతో పాటు పుంస్త్వాదిలింగములు గూడ అధికముగ బోధింపబడుచున్నవి. అందుచే ప్రథమవిభక్తిప్రత్యయ మగు 'సు'వచ్చి 'తటః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవి. అనగా ఈ ప్రథమవిభక్తిప్రత్యయమునకు లింగమే అర్థము.

ద్రోణోప్రీహిః:- ఇది 'పరిమాణమాత్రాధిక్యే' అనుదానికి ఉదాహరణము. 'ద్రోణ'శబ్దమునకు ద్రోణ మనెడు పరిమాణవిశేషము అర్థము. దాని కంటె వరముగ ఈ సూత్రముచే వచ్చిన ప్రథమవిభక్తికి పరిమాణసామాన్యము అర్థము. ఈ రెండింటికీని అభేదాన్వయముచే "ద్రోణాభిన్నపరిమాణము" అని యర్థము. ఈ విధముగ ప్రకృత్యర్థప్రత్యయార్థములకు అభేదసంబంధముచే అన్వయము. 'ద్రోణోప్రీహిః' అను నపుడు ప్రత్యయార్థ మగు ప్రమాణమునకు 'ప్రీహి'శబ్దముతో పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకసంబంధముచే అన్వయము. పరిచ్ఛేద్య మనగా కొలవ దగినది. పరిచ్ఛేదకమనగా కొలుచునది. ఇచట ద్రోణము పరిచ్ఛేదకము; ప్రీహి పరిచ్ఛేద్యము. అందుచే ద్రోణరూప మగు పరిమాణముచే పరిచ్ఛిన్న మగు ప్రీహి అని యర్థము.

సూత్రములోని 'వచన' అనుదానికి సంఖ్య యని యర్థము. దానికి 'ఏకః, ద్వౌ, బహువః' ఇత్యాదులు ఉదాహరణము. ఇచట ఏక, ద్వయ, బహు అను ప్రాతిపదికములే ఏకత్వద్విత్యబహుత్వ సంఖ్యలను బోధించుచున్నవి గాన మరల ఏకత్వద్విత్యాది బోధఃము లగు విభక్తిప్రత్యయములను చేర్చుట అనావశ్యము గాన "ఉక్తార్థానామప్రయోగః" అనున్యాయముచే అవి వచ్చుట లేదు. అందుచే ఆ విభక్తిప్రత్యయములను చేర్చుటకై సూత్రమున 'వచన' అనునది గ్రహింపబడినది. అందుచే 'ఏక' ఇత్యాదిపదములకంటె పదత్వసంజ్ఞాప్రాప్తికై చేర్చబడిన విభక్తిప్రత్యయములు ప్రకృత్యర్థ మగు ఏకత్వాద్యర్థమును కేవలము అనువ దించును.

892. సమ్బోధనే చ 2.3.47

ప్రథమా స్యాత్. హేరామ.

సంబోధన మనగా ఎదుట నున్నవానిని పిలుచుట. ఆ అర్థమునందు గూడ ప్రాతిపదికముకంటె ప్రథమవిభక్తి వచ్చును.

ఉదా:- హేరామ:- ఇచట ఇది సంబోధన మని సూచించుటకు 'హే' అనునది గూడ చేర్చబడినది. సంబోధనార్థమున రామశబ్దముకంటె ప్రథమా విభక్తి వచ్చినది.

893. కర్తృరీప్సితతమం కర్మ 1.4.49

కర్తృః క్రియయా ఆప్తుమిష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.
'కారకే'యని అధికారము. కర్త క్రియచే దేనిని పొందుటకై ఎక్కువ అభిలషించునో అట్టి కారకమునకు కర్మ యని పేరు.

దాతాపాత్ర మగు వ్యాపారమునకు ఆశ్రయ మగువాడు కర్త. ఆప్తుం ఇష్టమాణం ఈప్సితం. అత్యంతం ఈప్సితం ఈప్సితతమమ్. పొందుటకై ఎక్కువగ అభిలషింపబడినది అని యర్థము. 'దేని ద్వారా పొందుట' అను ఆకాంక్ష కలిగినపుడు కర్తయందున్న 'వ్యాపారము ద్వారా' అనునది అర్థాత్ లభ్యమగును. కర్త తనయం దున్న వ్యాపారముచే ప్రయోజ్య మగు ఫలముతో దేనికి సంబంధమును ఏర్పరుచుటకై ప్రయత్నించునో అది కర్మ యని పరినిష్ఠితార్థము. ఉదాహరణమునకు- 'తణ్ణలాన్ పచతి' అను నపుడు పచదాతువునకు విక్లిత్త్యనుకూల వ్యాపారము అర్థము. తణ్ణలాదులు ఉడికి మెత్తగానగుటకు విక్లిత్తి యని పేరు. గిన్నె పొయ్యిపై నుంచుట, నీళ్ళు పోయుట, మంట పెట్టుట మొదలగునది విక్లిత్త్యనుకూల వ్యాపారము. ఈ వ్యాపారముచే లభ్య మగు విక్లిత్తిరూపఫలము తండులములలో నుండుటచే వాటికి కర్మత్వము.

కరోతీతి కారకమ్. క్రియను జనింప చేయునది కారకము. లేదా క్రియా స్వయిత్యం కారకత్వమ్. అనగా ప్రత్యక్షముగ గాని పరోక్షముగ గాని క్రియతో సంబంధించునది కారకము. కారకములు ఏడు. కర్త, కర్మ, కరణము, హేతువు, సంప్రదానము, అపాదానము, అధికరణము. అందు కర్తృ, కర్మ, కరణకారకములు క్రియతో ప్రత్యక్షముగ సంబంధించును. ఇతర కారకములు కర్తృకర్మాదులద్వారా సంబంధించును.

894. కర్మణి ద్వితీయా 2.3.2

అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. అభిహితే తు కర్మాదౌ ప్రథమా-హరిః సేవ్యతే. లక్ష్మ్యే సేవిత్య.

'అనభిహితే' అధికారము. అనభిహితమనగా అనుక్తము. కర్మ (తిజాదులచే) చెప్పబడకున్నపుడు ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయవిభక్తి వచ్చును.

హరిం భజతి: హరిని సేవించుచున్నాడు. భజ్తాధాతువునకు సంత
ష్ట్యనుకూల పూజనాదివ్యాపారము అర్థము. “పూజాదివ్యాపారముచే హరిని
సంతోషపెట్టుచున్నాడు” అని అర్థము. తుష్టిరూపఫలమునకు ఆశ్రయము గాన
హరి కర్మ. ‘భజతి’ అను నపుడు ‘తిజ్’ ప్రత్యయము కర్తృర్థకము గాన
కర్తను చెప్పుచున్నది గాని కర్మను చెప్పుట లేదు. అందుచే కర్మ అనభిహీ
తము. కావున కర్మవాచకమగు హరిశబ్దమునకు ద్వివీర్య వచ్చినది.

సాధారణముగ కర్మ తిజ్, కృత్, తద్గిత, సమాసములచే చెప్పబడు
చుండును. ఉదా:- ‘హరి: సేవ్యతే’ (“హరిసేవింపబడుచున్నాడు”) అను
నపుడు కర్మార్థక మగు తిజ్ ప్రత్యయము కర్మను బోధించుచున్నది. ‘లక్ష్మ్యే
సేవితః’ (లక్ష్మీచే సేవింపబడినవాడు) ఇత్యాదులందు కర్మార్థక క్తప్రత్యయముచే
కర్మ బోధింపబడుచున్నది. ‘శతేన క్రీతః-శత్యః’ (శతముచే కొనబడినది)
అనునపుడు తద్గిత మగు యప్రత్యయము కర్మను బోధించుచున్నది. ‘ప్రాప్తః
ఆనందః యంసః-ప్రాప్తానందః’ (ఎవనిని ఆనందము పొందినదో ఆతడు)
అనునపుడు సమాసము కర్మను బోధించుచున్నది. ఇట్టి స్థలములందు ద్వివీర్య
రాదు. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమున ప్రథమ వచ్చును.

895. అకథితం చ 1.4.51

అపాదానాదివిశేషైరవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.

దుహ్-యాచ్-పచ్-దణ్-రుధి-ప్రచ్చి-చి-బ్రూ-శాను-జి-మభ్-ముషామ్.
కర్మయుక్తస్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహమ్.

గాం దోగ్ధి పయః. బలిం యాచతే వసుధామ్. తణ్ణులానోదనం
పచతి. గర్గాన్ శతం దణ్ణయతి. ప్రజం అవరుణధి గామ్. మాణవకం
పన్థానం పృచ్ఛతి. వృక్షం అవచినోతి ఫలాని. మాణవకం ధర్మం బ్రూతే
శాస్త్రీ వా. శతంజయతి దేవదత్తమ్. సుధాం క్షీరనిధిం మత్నాతి. దేవ
దత్తం శతం ముష్ణాతి. గ్రామం ఆజాం నయతి, హరతి, కర్షతి, వహతి
వా. అర్ధనిబంధనేయం సంజ్ఞా-బలిం భిక్షతే వసుధామ్. మాణవకం ధర్మం
భాషతే; అభిధత్తే వక్త్రీత్యాది.

‘అకథితం’ అనుదానికి అవివక్షితము-చెప్పుటకు ఇచ్చయింప బడనిది— అని యర్థము. అపాదాన, సంప్రదాన, అధికరణాదులను ఆయావిశేషరూపమున చెప్పుటకు అభిలషింపనపుడు (సామాన్యసంబంధమాత్రముగ గ్రహించినపుడు) ఆకారకములకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. అపుడు ద్వితీయవిభక్తి వచ్చును. అపాదానాదులను అపాదానాదులుగానే వివక్షించునపుడు మాత్రము వాటికి కర్మత్వము రాదు. పంచమ్యాది విభక్తులు వచ్చును.

ఏదాతువుల అపాదానాదులు అవివక్షితములగును అను విషయమును వార్తికకారాదులు చెప్పియున్నారు. తదనుసారముగ ఆ దాతువులు పై కారికలో సంగ్రహింపబడినవి. 1. దుహ్ (పితుకుట), 2. యాచ్ (యాచించుట), 3. పచ్ (పండుట), 4. దణ్ (శిక్షించుట), 5. రుద్ (అడ్డుపెట్టుట), 6. ప్రచ్ (అడుగుట), 7. చి (ఏరుట), 8. బ్రూ (పలుకుట), 9. కాన్ (శిక్షించుట), 10. జి (జయించుట), 11. మథ్ (మఠించుట), 12. ముష్ (ద్రోగింపించుట), 13. సి (తీసికొనివెళ్లుట), 14. హృ (తీసికొనివెళ్ళుట), 15. కృష్ (లాగుట), 16. వహ్ (మోసికొనిపోవుట) అను ఈ పదునారు దాతువుల కర్మతో ఏది (ఏ అపాదానాదికము) సంబంధించునో అది అకథితకర్మ యగును.

గాం దోగ్ధి పయః:- ఈ ఉదాహరణమునందు గోవు అపాదానము. కాని దానిని అపాదానముగ వివక్షింపకుండుటచే అది అకథితకర్మ యైనది. ద్వితీయవిభక్తి వచ్చినది. ఈ గోవును అపాదానముగనే వివక్షించిన పక్షమున “గోః దోగ్ధి పయః” (గోవునుండి పాలను పితుకుచున్నాడు) అని పంచమియే వచ్చును. ఇతరోదాహరణములందు గూడ ఈ విధముగనే తెలిసికొనవలెను.

బలిం యాచతే వసుధామ్:- (బలినుండి భూమిని యాచించుచున్నాడు). ఇచట బలియందలి అపాదానత్వము అవివక్షిత మగుటచే కర్మసంజ్ఞ లభించి ద్వితీయ వచ్చినది. తండులానోదనం పచతి:- (బియ్యముతో అన్నము పండుచున్నాడు). ఇచట తండులములందలి కరణత్వము అవివక్షితమైనది. గర్గాన్ శతం దణ్డయతి:- (గర్గులనుండి నూరు రూపాయలు శిక్షించుచున్నాడు). ఇచట గర్గుల అపాదానత్వము అవివక్షితము. వ్రజం అవరుణద్ధి గామ్:- (గోవును గొల్లవలైయందు అడ్డగించుచున్నాడు). వ్రజమునందలి అధికరణత్వము అవివక్షితము. మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి:- (పిల్లవానినుండి మార్గమును ప్రశ్నించుచున్నాడు). మాణవుకుని యందలి అపాదానత్వము అవివక్షితము.

వృక్షం అవచినోతి ఫలాని:- (వృక్షమునుండి ఫలములను కోయుచున్నాడు).
 వృక్షముయొక్క అపాదానత్వము అవివక్షితము. మాణవకంధర్మబ్రూతేశాస్తివా.
 (బాలునకు ధర్మమును చెప్పచున్నాడు బోధించుచున్నాడు). మాణవకుని సంప్ర
 దానత్వము అవివక్షితము. శతం జయతి దేవదత్తమ్:- (దేవదత్తునినుండి
 నూరు రూపాయలు జయించుచున్నాడు). దేవదత్తుని అపాదానత్వము అవి
 వక్షితము. సురాం క్షీరనిధిం మథ్నాతి:- (క్షీరసముద్రమునుండి) సుధను
 మథించుచున్నాడు. క్షీరసముద్రమునందలి అపాదానత్వము అవివక్షితము. దేవ
 దత్తం శతం ముష్ణాతి:- (దేవదత్తునినుండి నూరు రూపాయలను అపహరించు
 చున్నాడు). దేవదత్తుని అపాదానత్వము అవివక్షితము. గ్రామం అజాం నయతి,
 హరతి, కర్షతి, వహతి వా. (మేకను గ్రామమునందు చేర్చుచున్నాడు.)
 గ్రామమునందలి అధికరణత్వము అవివక్షితము.

ఈ సూత్రముచే విహిత మగు కర్మసంజ్ఞ అర్థము నాశ్రయించుకొని
 యుండును. అనగా పై కాకలిలో పేర్కొనబడిన 'దుష్' 'యాచ్' మొదలగు
 ధాతువుల అపాదానాదులకు మాత్రమే కాక ఆ ధాతువులతో సమానార్థకము లగు
 ఇతరధాతువులను ప్రయోగించినపుడు గూడ (అపాదానత్వాదులు అవివక్షితము
 లై నపుడు) ఈ సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ రావచ్చును. కావున 'బలిం భిక్షతే వసు
 ధామ్' ఇత్యాదులందు యాచ్ ధాత్వర్థక మగు భిక్షధాతువు, 'బ్రూ' ధాత్వర్థకము
 లగు బ్రూధాత్వాదులును ప్రయుక్తములైనపుడు గూడ ఈ సూత్రముచే కర్మ
 సంజ్ఞ లభించినది.

898. స్వతంత్ర్య కర్తా. 1.4.54

క్రియాయాం స్వాతంత్ర్యేణ వివక్షితోఽర్థః కర్తా స్యాత్.

కారకాధికార మున్నది గాన 'స్వతంత్ర్య' అనగా క్రియావిష్వాదనము
 నందు స్వాతంత్ర్యము కలవాడు లేక కలది అని యర్థము. స్వాతంత్ర్య మనగా
 ప్రాధాన్య మని భాష్యకారులు చెప్పి యున్నారు. క్రియయందు స్వతంత్రముగ
 వివక్షించబడిన అర్థమునకు కర్త యని పేరు.

“సూదః అన్నం పచతి” ఇత్యాదిస్థలములందు వంటచేయుట అను క్రియ
 యందు వంటవానికి స్వాతంత్ర్య మున్నది గాన ఆతడు కర్త. కాని “స్థాలీ
 పచతి” ఇత్యాదిస్థలములందు గిన్నెకు పచనక్రియయందు స్వాతంత్ర్యము లేదు
 గాన అది కర్తకా దని చెప్పవలసి యుండును. అందుచే “స్వాతంత్ర్యేణ వివ

క్షితః" అని వ్యాఖ్యానింపబడినది. అనగా స్థాలికి వాస్తవమున పాకక్రియ విషయమున స్వాతంత్ర్యము లేకున్నను స్వాతంత్ర్య మున్నట్లు వివక్షించుటచే కర్తృత్వము సిద్ధించును. కావుననే "వివక్షితః కారకాణి భవంతి" అని భాష్యకారవచనము అనగా వక్తయొక్క ఇచ్చను బట్టి ఆయా కారకములను ఉపయోగింపవచ్చును. స్వాతంత్ర్య మనగా ధాత్వర్థ మగు వ్యాపారమునకు ఆశ్రయమగుట. వచధాత్వర్థ మగు స్థాల్యధిశ్రయణాది (గిన్నెపొయ్యిపైనుంచుటమొదలగు) వ్యాపారమునకు సూదుడు ఆశ్రయము గాన ఆతడు కర్త యగును.

897. సాధకతమం కరణమ్. 1.4.42

క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్.

క్రియాసిద్ధివిషయమున ఎక్కువగ ఉపకరించుసాధనమునకు కరణ మని పేరు.

"రామేణ బాణేన హతో వాలీ" అనునపుడు హననక్రియకు బాణము ఎక్కువగ ఉపకరించినది గాన అది కరణము.

898. కర్తృకరణయో స్తృతీయా. 2.3.18

అనభిహితే కర్తరి కరణే చ తృతీయా స్యాత్. రామేణబాణేన హతో వాలీ.

'అనభిహితే' అధికారము. అనభిహిత మగు కర్తను కరణమును బోధించు శబ్దముకంటె తృతీయవిభక్తి వచ్చును.

"రామేణ బాణేన హతో వాలీ" అను ఉదాహరణమునందు హననక్రియ యందు స్వతంత్రు డగుటచే రాముడు స్వతంత్రుడు. హననక్రియాసాధన మగుటచే బాణము కరణము. 'హతః' అను పదమునందలి క్తప్రత్యయము కర్మార్థకము గాన కర్మ యగు వాలిని చెప్పుచున్నది గాని కర్తృకరణములను చెప్పుట లేదు. ఈ విధముగ ఉపాద్యనభిహితము లగు కర్తృకరణములను బోధించు 'రామ' 'బాణ' శబ్దములకు తృతీయ వచ్చినది.

899. కర్మణా యమభిప్రేతి న సమ్ప్రదానమ్. 1.4.32

దానస్య కర్మణా యం అభిప్రేతి న సమ్ప్రదానం సంజ్ఞః స్యాత్.

కర్తృదానక్రియలో కర్మ యగు గోవు మొదలగువాటిచే నివని శేషిగా- అనగా భోక్తృనుగా-నిశ్చయించునో ఆతనికి సంప్రదాన మని పేరు.

900. చతుర్థీ నమ్నదానే. 2.3.13

విప్రాయ గాం దదాతి.

సంప్రదానార్థమున (సంప్రదానసంజ్ఞ కల పదమునకు) చతుర్థి వచ్చును.

‘విప్రాయ గాం దదాతి’అను ఉదాహరణమున గోవు అను కర్మ (దాన కర్మ) బ్రాహ్మణునికై ఉద్దేశింపబడినది గాన బ్రాహ్మణునకు సంప్రదానసంజ్ఞ యందుటచే బ్రాహ్మణశబ్దమునకు చతుర్థి వచ్చినది.

901 నమః-స్వస్తి-స్వాహ-స్వధా-లంపషద్యోగాచ్చ 2.3.16

ఏభిర్లోకే చతుర్థీ. హరయే నమః. ప్రజాభ్యః స్వస్తి. అగ్నయే స్వాహా. పితృభ్యః స్వధా. అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్. తేన దైత్యేభ్యో హరిరలం. ప్రభుః, సమర్థః శక్త ఇత్యాది.

నమః, స్వస్తి, స్వాహా, స్వధా, అలం, పషట్ అను పదములతో సంబంధ మున్నపుడు (వాటితో సంబంధించిన శబ్దమునకు) చతుర్థి వచ్చును.

హరయే నమః- విష్ణువునకు సమస్కారము. ఇచట ‘నమః’ అను దానితో సంబంధించిన హరి శబ్దమునకు చతుర్థి వచ్చినది. ఇట్లే ఇతరఉదాహరణముల విషయమున గూడ చూచుకొనవలెను. ‘ప్రజాభ్యఃస్వస్తి’- ప్రజలకు క్షేమ మగు గాక. “అగ్నయే స్వాహా”- అగ్నికి సమర్పించుచున్నాను. ‘పితృభ్యః స్వధా’- పితృదేవతలకు సమర్పించుచున్నాను. దేవతలకు సమర్పించునపుడు ‘స్వాహా’ అనుపదము, పితృదేవతలకు సమర్పించునపుడు “స్వధా” అను పదమును ప్రయోగింపబడును. ఈ సూత్రములోని ‘అలం’ అనుదానికి ‘అలమ్’ అనుపదముతో సమాన్వితము లగు పదములు అని యర్థము అందుచే ‘ప్రభుః’ ‘సమర్థః’, ‘శక్తః’ ఇత్యాదిపదములతో సంబంధ మున్నపుడు గూడ చతుర్థివచ్చును. ఉదా:- “దైత్యేభ్యో హరిరలం, ప్రభుః, సమర్థః శక్తః” ఇత్యాదులు. హరి దైత్యులకు చాలును-అనగా దైత్యుల నెదుర్కొనుటకు సమర్థుడు అని యర్థము.

902 ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్. 1.4.24

అపాయోవిశ్లేషః. తస్మిన్ సాధ్యే యద్ ధ్రివం అవధిభూతం కారకం తద్ అపాదానం స్యాత్.

అపాయ మనగా విడివడుట అని యర్థము. ఏదైన ఒక వస్తువు మరి యొక వస్తువునుండి విడివడుచున్న దని చెప్పినపుడు అట్లు విడిపోవుటకు అవధియై ఉండెడు వస్తువునకు అపాదాన మని పేరు.

‘వృక్షేత్ పర్జం పతతి’ అనునపుడు ఆకు వృక్షమునుండి పడుచున్నది గాన విడివడు చున్న ఆకునకు వృక్షము అవధి. అందుచే ఆ వృక్షమునకు అపాదాన మని పేరు.

903. అపాదానో వచ్చామీ 2.3.28

గ్రామాత్ ఆయాతి. ధావతోఽశ్వాత్ పతతి-ఇత్యాది.

అపాదానార్థమునందు పంచమి వచ్చును.

గ్రామాత్ ఆయాతి:- గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాడు. గ్రామముతో కలిసి ఉన్నవాడు గ్రామమునుండి విడివడి బయటకు వచ్చుచున్నాడు అని అర్థము. ఈ విశ్లేషమునకు గ్రామము అవధిగాన దానికి అపాదానసంజ్ఞ. అందుచే పంచమి వచ్చినది.

‘ద్రువమపాయేఽపాదానమ్’ అను సూత్రములోని ‘ద్రువం’ అను పదము నకు అవధిగా ఉన్న దని మాత్రమే యర్థము. స్థిరముగా ఉన్నదని యర్థము కాదు. అందుచే “ధావతోఽశ్వాత్ పతతి” ఇత్యాదిస్థలములందు పతనావధి యగు అశ్వము స్థిరము కాకున్నచు అపాదానసంజ్ఞ లభించినది.

904 షష్ఠీ శేషే. 2.3.50

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరీక్తః స్వస్వామిభావాదిః సంబంధః శేషః- తత్ర షష్ఠీ. రాజ్ఞః పురుషః, కర్మాదీనాం అపి సమ్మన్ధమాత్రవివక్షయాం షష్ఠ్యేవ. సతాం గతమ్. సర్పిషో జానీతే. మాతుః స్మరతి. ఏధో దకస్యోపస్కురుతే. భజే శంభో శ్చరణయోః.

శేష మనగా కారకములకంటెను, ప్రాతిపదికార్థముకంటెను భిన్న మగు స్వస్వామిభావాదీసంబంధము (సౌత్తు సౌత్తుకలవాడు ఇట్టి సంబంధము) అని యర్థము. అట్టి సంబంధార్థమునందు షష్ఠి వచ్చును. ద్వితీయాదివిభక్తులను విధించుటకై కర్మ, కర్తృ, కరణ. సంప్రదానాపాదానాధికరణకారకములుచెప్పబడినవి. ప్రథమకై ప్రాతిపదికార్థము చెప్పబడినది. వీటికంటె భిన్న మగు స్వస్వామిభావాది సంబంధమును బోధించు నపుడు షష్ఠి వచ్చును అని భావము.

‘రాజ్ఞః పురుషః’ ఇత్యాదులలో రాజుయొక్క పురుషుడు అనునపుడు రాజునకు పురుషునకును మధ్య స్వస్వామిసంబంధమున్నది. రాజు స్వామిః పురుషుడు స్వము ఇట్టి సంబంధమును బోధించుటకై షష్ఠి వచ్చినది. సంబంధమునది రెండు వస్తువులందును సమముగనే యుండును. అందుచే రాజశబ్దమునకు వలెనే పురుషశబ్దమునకు గూడ షష్ఠి రావలెను కదా యను ఆశంక కలుగ వచ్చును. అందుచే షష్ఠి విశేషణమునకే వచ్చును గాని విశేష్యమునకు రాదని వైయాకరణులు నిర్ణయించియున్నారు. “రాజ్ఞః పురుషః” అనునపుడు రాజు, పురుషుడు, వారి సంబంధము అను మూడు విషయములు భాసించుచున్నవి. అందు ‘పురుషః’ అనునది ముఖ్యవిశేష్యము. సంబంధము పురుషునియందు విశేషణము. రాజుసంబంధమునకు విశేషణము. ఈవిధముగ షష్ఠి విశేషణభూత మగు రాజశబ్దమునకే వచ్చును గాని ప్రధానవిశేష్య మగు పురుషశబ్దమునకు రాదు.

సామాన్యసంబంధ మనియు, విశేషసంబంధ మనియు సంబంధము రెండు విధములు. స్వస్వామిభావసంబంధము, పితృపుత్రసంబంధము మొదలగు విశిష్ట రూపమున భాసించు సంబంధము విశేషసంబంధము. అట్లుకాక స్థూలముగ సంబంధము అను రూపమున మాత్రమే భాసించు సంబంధము సామాన్య సంబంధము. స్వస్వామిభావాది సంబంధము వలె కర్మత్వకరణత్వాదిసంబంధము గూడ ఒకవిధ మగు విశేషసంబంధము. ఆ సంబంధములను ఆ విశేషరూపమున గాక సామాన్యరూపమున గ్రహించిన పక్షమున అందలి కర్మత్వాదులు భాసింపవు గాన షష్ఠి యే వచ్చును. అందుచే ఈ క్రింది ఉదాహరణములందు షష్ఠి వచ్చినది.

సతాం గతమ్.— సత్పురుషులయొక్క గమనము. ఇచట గమనక్రియ యందు సత్పురుషులు కర్త గాన “కర్తృకరణయోస్తృతీయా” అను సూత్రముచే (818) తృతీయ రావలసి యున్నది. కాని దానిని కర్తృత్వసంబంధముగ వివక్షింపక సంబంధసామాన్యముగ వివక్షించుటచే షష్ఠి వచ్చినది. కర్తృత్వమును వివక్షించినచో “సద్విః గతమ్” అని యగును.

సర్పిషో జానీతే:- సర్పిస్సు (నెయ్యి) అను సాధనముచే ప్రవర్తించుచున్నాడు అని యర్థము ప్రవృత్తిక్రియలో సర్పిస్సు సాధనము (కరణము) గాన తృతీయ రావలసి యున్నది. సంబంధసామాన్యవివక్షచే (సర్పిస్సునందలి కరణత్వము వివక్షింపక పోవుటచే) షష్ఠి వచ్చినది. కరణత్వమును వివక్షించినచో “సర్పిషా జానీతే” అని యగును.

మాతుఃస్మరతి:- స్మరణక్రియయందు కర్మ యగు తల్లి యొక్క కర్మ త్వమును వివక్షింపక సంబంధసామాన్యమును మాత్రమే వివక్షించుటచే షష్ఠి వచ్చినది. కర్మత్వవివక్షయందు “మాతరం స్మరతి” యని ద్వితీయ వచ్చును.

ఏదోదకస్నోపస్కురుతే:- ఏదశబ్దము ఆకారాంతపుంలింగము. కట్టె అని యర్థము, ఏదాశ్చ ఉదకం చ తేషాం సమాహారః ఏదోదకమ్. ఏదోదక ములను సంస్కరించుచున్నాడు. దేవదత్తుడు కర్త. కర్మత్వమును వివక్షింపక సంబంధసామాన్యవిక్షయందు షష్ఠి వచ్చినది. సకారాంత మగు ఏదశబ్దమును గ్రహించినచో ఏదః దకస్య-ఉదకస్య- ఉపస్కురుతే- కట్టెలు ఉదకమును సంస్కరించుచున్నవి అని యర్థము. “భువనమమృతం జీవనం స్యాత్ దకంచ” అని హలాయుధకోశము. అప్పుడు ఏదస్సు కర్త. కర్మత్వవివక్షయందు “ఏదో దకం ఉపస్కురుతే” అని యగును.

భజే శమ్యోశ్చరణయోః:- ఈశ్వరుని పాదములను సేవించు చున్నాను. ఇవట చరణముల కర్మత్వమును వివక్షింపక సంబంధసామాన్యమును వివక్షించుటచే షష్ఠి వచ్చినది.

905 ఆధారోధికరణమ్ 1.4.45

కర్తృకర్మద్వారా తన్నిష్ఠక్రియా యా ఆధారః కారకం అధికరణం స్యాత్.

అధిక్రత మగు ‘కారకే’ అనుపదము ప్రథమాంతముగ మార్చబడును. ఆధార మగు కారకము అధికరణము అని అర్థము. క్రియతో అన్వయించునది కారకము. దేనికి ఆధారము అని ఆశంక కలిగినపుడు సమీపముననుండుటచే క్రియకు ఆధారము అని యర్థము సిద్ధించినది. క్రియాధారత్వ మనునది ప్రత్యక్షముగ కాక కర్తృకర్మలద్వారా మాత్రమే సిద్ధించును. అనగా ఆధారమునందు క్రియ ప్రత్యక్ష ముగ నుండదు; కర్తయందు గాని కర్మయందు గాని ఉండును. అది ఆధారము నందు ఉండుటచే తద్వారా వాటితో సంబంధించిన క్రియ గూడ ఆధారముపై నుండును. ఈ విధముగ- కర్తృకర్మలద్వారా కర్తృకర్మలయం దున్న క్రియకు ఆధార మైన కారకము అధికరణసంజ్ఞక మగును.

906. సప్తమ్యధికరణే 2.3.36

అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. చకరాత్ దూరాన్వికార్థేభ్యః. ఔప-

శ్లేషికః, వైషయికః అభివ్యాపకశ్చేతి ఆధారత్విదా. కఠే అస్తే. స్థాల్యాం
పచతి. మోక్షే ఇచ్చా అస్తి. సర్వస్మిన్నాత్మాస్తి. వనస్య దూరే
అన్తికే వా.

ఇతి విభి క్త్యర్థ ప్రకరణమ్.

‘చ’ అనుపదమును ప్రయోగించుటచే “దూరాన్తికార్థేభ్యోద్వితీయా చ”
అను పూర్వసూత్రమునుండి ‘దూరాన్తికార్థేభ్యః’ అనునర్థించును. అధికరణార్థ
మునందును, దూరము అన్తికము (దగ్గర) అను నర్థము గల పదములకంటెను
సప్తమి వచ్చును.

ఔపశ్లేషికము, వైషయికము, అభివ్యాపకము అని ఆధారము మూడు
విధములు. సంయోగసమవాయాది సంబంధమునకు ఉపశ్లేష మని పేరు. అట్టి
సంబంధముచే సిద్ధించిన ఆధారము ఔపశ్లేషికాధారము. ‘అసనే ఉపవిశతి’ ఇత్యా
దులందు అసనమునకును దానిపై కూర్చున్న దేవదత్తునకును సంయోగసంబం
ధము. “తంతుషు వత్త్రం అస్తి” ఇత్యాదిస్థలములందు తంతువులకును వాటిపై
నున్న వత్త్రమునకును సమవాయసంబంధము. కావున అసనము, తంతువులు
మొదలగునవి. ఔపశ్లేషికాధారములు. సంయోగసమవాయాతిరి క్తసంబంధముచే
ఆధార మగునది వైషయికాధికరణము. అధేయము ఆధారమునందలి అన్ని అవ
యవములందును వ్యాపించి యున్నచో అది అభివ్యాపకాధారము.

కఠే అస్తే:- ఇది కర్త ద్వారా క్రియకు ఆధార మగుటకు ఉదాహర
ణము. “(దేవదత్తుడు) చాపపై కూర్చున్నాడు” అనునపుడు గూర్చుండుట అను
క్రియ కర్త యగు దేవదత్తుని ద్వారా కటముపై ఉన్నది కటమునకును దేవ
దత్తునకును సంయోగసంబంధము.

స్థాల్యాం పచతి:- ఇది కర్మద్వారా క్రియకు ఆధార మగుటకు ఉదాహ
రణము ‘తండులాన్’ అని అధ్యాహరణము. “స్థాలియందు తండులములను వండు
చున్నాడు” ఇవట కర్మ యగు తండులములతో సంబంధించి యున్న పాకక్రియ
తద్వారా స్థాలియందు జరుగుచున్నట్లు ప్రతిపాదించబడినది. స్థాలీతండులములకు
సంయోగసంబంధము. ఈ విధముగ పై రెండును ఔపశ్లేషికాధారమునకు ఉదాహ
రణములు.

మోక్షే ఇచ్చాస్తి:- మోక్షవిషయమున ఇచ్చ కలదు ఇవట మోక్షము
వైషయికసంబంధముచే ఇచ్చకు ఆధారము.

సర్వస్మిన్ అత్మా అస్తి:- అత్మ అంకటను ఉన్నది గాన అత్మకు సర్వము అభివ్యాపకాధారము.

వనస్య దూరే అన్తికే వా:- వనమునకు దూరమునందు లేక దగ్గర యందు, ఇది దూరాన్తికార్థపదములకు సప్తమి వచ్చుటకు ఉదాహరణము

(కారక) విభక్త్యర్థప్రకరణము సమాప్తము.

అథ సమాస ప్రకరణమ్

కేవల సమాసః

సమాసః పశ్యధా. తత్ర సమననం సమాసః.

స చ విశేషసంజ్ఞావినిర్ముక్తః కేవలసమాసః ప్రథమః, ప్రాయేణ పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయాభావో ద్వితీయః, ప్రాయేణోత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషస్తృతీయః. తత్పురుషభేదః కర్మధారయః. కర్మధారయభేదో ద్విగుః, ప్రాయేణాన్యపదార్థప్రధానో బహుప్రీహీశ్చతుర్థః, ప్రాయేణోభయపదార్థప్రధానో ద్వంద్వః పశ్యమః.

సమాసము ఐదు విధములు. సమననమునకు అనగా అనేకపదములు కలసి ఒక్క పదముగ సంక్షిప్తము లగుటకు సమాస మని పేరు. సమాసములు ఐదు విధములు అందు విశిష్టమగు సంజ్ఞ ఏదియు లేని కేవలసమాస మనునది మొదటిది. ఉదాహరణమునకు 'భూరపూర్వః' ఇత్యాదులు కేవలసమాసములు. ఇట్టి సమాసములు 'తత్పురుషః' 'బహుప్రీహిః' ఇత్యాది ఆధికారసూత్రముల క్రింద విధించబడక 'సహ సుపా' అను సామాన్యసూత్రముచే (909) నిర్దించినవి.

సమాసమునందు రెండు పదము లుండును. వాటిలో మొదటి పదమునకు పూర్వపద మనియు, రెండవపదమునకు ఉత్తరపద మనియు పేర్లు. కొన్ని సమాసములందు పూర్వపదార్థము, కొన్ని సమాసములలో ఉత్తరపదార్థము, కొన్ని సమాసములలో అన్యపదార్థమును ప్రధానముగా నుండును. పూర్వపదము బోధించు అర్థము పూర్వపదార్థము. ఉత్తరపదము బోధించు అర్థము ఉత్తరపదార్థము. అవ్యయాభావమునందు సాధారణముగ పూర్వపదార్థము ప్రధానముగ

నుండును. తరువాత వచ్చు పదము టోధించు అర్థముతో ఏది సంబంధించునో అది ప్రధానము. ఉదా:- ‘అధిహరి’ మొదలగు అవ్యయిభావసమాసములందు పూర్వపద మగు ‘అధి’ అనుపదము టోధించు అర్థము (అధికరణార్థము) ప్రధానము. ‘ఉన్మత్తగల్గమ్’ (ఉన్మత్తగంగము గలదేశము) ఇత్యాద్యవ్యయిభావ సమాసములందు పూర్వపదార్థము కాక, దేశరూప మగు అన్యపదార్థము ప్రధానముగ నున్నది. అందుచే ‘ప్రాయేణ’ అను పదము ప్రయోగింపబడినది.

మూడవదగు తత్పురుషసమాసమునందు సాధారణముగ ఉత్తరపదార్థము ప్రధానముగ నుండును. ఉదా:- ‘రాజపురుషః’ (రాజయొక్కపురుషుడు) ఇత్యాదులందు ఉత్తరపదము లగు ‘పురుష’ ఇత్యాదుల అర్థము ప్రధానము. “అతిమాలః” (మాలను అతిక్రమించినవాడు) మొదలగు తత్పురుష సమాసములందు గూడ పూర్వపదార్థము (అతిపదార్థము) ప్రధానముగ నుండుటచే ‘ప్రాయేణ’ అని చెప్పబడినది. కర్మధారయ సమాసము తత్పురుష సమాసములో ఒక అవాంతర భేదము. ద్విగుసమాసము కర్మధారయముతోని అవాంతరభేదము. నాల్గవ దగు బహువ్రీహి సమాసమునందు సాధారణముగ అన్యపదార్థము ప్రధానముగ నుండును. ఉదా:- ‘పీతామృతః’ (పచ్చని వత్తము కలవాడు) ఇత్యాదులందు పూర్వపద మగు ‘పీత’ అనుదాని అర్థముగాని, ఉత్తరపద మగు ‘అంబర’ అనుదాని అర్థము గాని ప్రధానము కాక అట్టి వత్తమును ధరించిన అన్యుడు, పూర్వపదోత్తరపదవాచ్యభిన్నుడు ప్రధానముగ ప్రతిపాదించబడుచున్నాడు. ‘ద్వితాః’ (రెండు లేక మూడు) మొదలగు కొన్ని బహువ్రీహిసమాసములందు ఉభయపదార్థములు ప్రధానముగ నుండుటచే ‘ప్రాయేణ’ అని చెప్పబడినది.

ఐదవ దగు ద్వంద్వసమాసమునందు సాధారణముగ ఉభయపదార్థము లును ప్రధానముగ నుండును. ఉదా:- “రామలక్ష్మణౌ” (రామలక్ష్మణులు) మొదలగు ద్వంద్వసమాసములందు ఉభయపదార్థములును ప్రధానములు. ‘దంతోష్ఠమ్’ (దంతములయొక్కయు ఓష్ఠములయొక్కయు సమాహారము) మొదలగు సమాహారద్వంద్వములందు అన్యపదార్థ మగు సమాహారము ప్రధానము గాన ప్రాయేణ అని చెప్పబడినది.

ఈ ఐదు సమాసములలో బహువ్రీహిద్వంద్వసమాసములు రెండింటికంటె అధిక మగు పదములతో కూడ ఉండవచ్చును. మిగిలిన సమాసములు రెండేసి పదములతోడనే నిష్పన్నము లగును.

907. సమర్థః పదవిధిః 2.1.1

పదసమ్మన్ధీ యో విధిః స సమర్థాశ్రితో బోధ్యః.

పదములకు సంబంధించిన విధి సమర్థము లగు పదములను ఆశ్రయించి నదిగా తెలిసికొనదగినది.

ఒక సుబంతము మరి యొక సుబంతముతో కలియుటచే అది సమాస మగును. సుబంతము పదము గాన సమాసాదివిధులు (కార్యములు) పదములకు సంబంధించినవి. ఈ విధముగ పదములకు సంబంధించిన సమాసాదివిధులు సామర్థ్యము గల పదముల విషయమునందు మాత్రమే ప్రవర్తించును.

వ్యపేక్షరూప మనియు ఏకార్థీభావరూప మనియు సామర్థ్యము రెండు విధములు. వ్యపేక్షరూపసామర్థ్యము 'రాజ్ఞః పురుషః' మొదలగు వాక్యములందు మాత్రమే ఉండును. అట్టి వాక్యములలోని శబ్దములు సన్నిహితములును అన్వయయోగ్యములును అగు శబ్దములతో అన్వయించుచుండును. "రాజ్ఞః పురుషః అశ్వశ్చ; రాజ్ఞో దేవదత్తస్య చ పురుషః, ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుషః" ఇత్యాది వాక్యములు ఉదాహరణము. ప్రక్రియావశయంబు విభిన్నార్థములుగ వేరువేరుగ గ్రహింపబడిన పదములు సమదాయశక్తిచే ఒక విశిష్టార్థమును బోధింపగలిగి యుండును. ఇట్టి సామర్థ్యమునకు ఏకార్థీభావరూపసామర్థ్య మని పేరు. ఇది వృత్తియందు మాత్రమే యుండును. 'రాజపురుషః' ఇత్యాదులు ఉదాహరణము. ఈవిధముగ ఏకార్థీభావరూపసామర్థ్యము గల పదములు సమసించును. ఇట్లు సమసించిన పదముల అర్థములు ఒకదానితో నొకటి కలసి పోవును. కావున 'ఋద్ధస్య రాజపురుషః' ఇత్యాదివిధముగ పురుషశబ్దముతో సమసించిన రాజన్ శబ్దమునకు ("ఋద్ధస్య" అను) విశేషణమును ప్రయోగింపగూడదు. 'రాజపురుషః' అను మొత్తముపదము ఏకపద మగుటచే 'రాజ' అనునది దానిలోని ఏకదేశమే గాని స్వతంత్రపదము కాదు. స్వతంత్రపదమునకే విశేషణమును చేర్చవచ్చును గాని పదైకదేశమునకు చేర్చరాదు. అందుచేతచే "సవిశేషణానాం వృత్తిర్న; వృత్తస్య వా విశేషణయోగో న" అని వైయాకరణసిద్ధాంతము. అనగా సవిశేషణము లగు పదములకు వృత్తి ఉండదు; వృత్తి చేసిన పదప విశేషణమును చేర్చరాదు.

కాని 'దేవదత్తస్య గురుకులమ్' - దేవదత్తుని గురువు గృహము - ఇత్యాదులందు 'గురుకులం' అను సమాసమునందు ఉపసర్జన మగు (అప్రధాన మగు)

గురుశబ్దముతో దేవదత్తశబ్దము అన్వయించుచున్నది. ఇట్టి ప్రయోగములలో గురుశబ్దాలు నిత్యసాపేక్షములు గాన (అనగా గురువు అనగానే ఎవరి గురువు? అను ఆకాంక్షలుగను గాన) ఆకాంక్షనివృత్తికై 'దేవదత్తస్య' ఇత్యాదిపదములను ప్రయోగింపవలసి యున్నది. అందుచే 'దేవదత్తస్య' అనుదానికి 'గురు' పదముతో అన్వయము అగతికగతిగా అంగీకరింపబడినది. ఈ విధముగ పదములకు సంబంధించిన విధి సామర్థ్యము గల పదముల విషయముననే ప్రవర్తించునని ఈ పరిభాషాసూత్రమునకు అర్థము. "వశ్య కృష్ణం; శ్రితో రామ మిత్రమ్" (కృష్ణుని చూడుము; రాముని మిత్రుని ఆశ్రయించినాడు) ఇత్యాదులందు 'కృష్ణం' అను ద్వితీయాంతపదము శ్రితపదమునకు సమీపమునందున్నను ఈ రెండుపదములకును సామర్థ్యము లేకుండుటచే ('కృష్ణం' అనునది వశ్య అనుదానితో అన్వయించుచున్నది) 'ద్వితీయాశ్రాంత' ఇత్యాది సూత్రముచే (927) సమాసము రాలేదు.

908. ప్రాక్కడా రాత్నమాసః 2.1.3

'కడారాః కర్మభారయే' అత్యంతః ప్రాక్ సమాసః ఇత్యధిక్రియతే.

ద్వితీయార్థాయద్వితీయపాదమునందలి అంతిమసూత్రమగు "కడారాః కర్మభారయే" అను సూత్రము వరకును 'సమాసః' అనునది అధికారపదముగ అనువర్తించుచుండును.

909. సహ సుపా 2.1.4

సుప్ సుపా సహ వా సమన్యతే. సమాసత్వాత్ ప్రాతిపదికత్వేన సుపో లుక్,

"సుబామన్త్రితే పరాజ్ఞవత్స్వరే" నుండి 'సుప్' అనువర్తించును. 'సమాసః' అధికారము. 'సమాసః' అనునది కర్తరిఘ్నాంతముగాన 'సమన్యతే' అని అర్థము. 'సుప్' అనునది ప్రత్యయము గాన 'ప్రత్యయగ్రహణే తదంతా గ్రాహ్యః' అను పరిభాషచే సుబంతమని యర్థము. సమర్థపరిభాషచే 'సమర్థ మగు సుబంతముతో, అని యర్థము సిద్ధించును. సుబంతము సమర్థ మగు సుబంతముతో వికల్పముగ సమసించును.

ఈ విధముగ రెండు సుబంతములు సమసించిన పిమ్మట "కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ" అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గాన

‘సుఖో దాతుప్రాతిపదికయోః’ అను సూత్రముచే (724) పూర్వోత్తరపదముల సుప్రత్యయములు లోపించును.

పరాధ్యాభిధానం వృత్తిః. కృత్తద్ధితసమనై కశేషసనాద్యస్తదాతు రూపాః పశ్యన్ వృత్తయః. వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహాః. స చ లౌకికోలౌకికేతి ద్విధా, తత్ర ‘పూర్వం భూతః’ ఇతి లౌకికః. “పూర్వ అమ్ భూత సు” ఇత్యలౌకికః- భూతపూర్వః. “భూతపూర్వేచరత్” ఇతి నిర్దేశాత్ పూర్వనిపాతః.

వా. ఇవేన సమాసో విభక్త్యైవోపశ్చ. ‘వాగర్థో ఇవ’ “వాగర్థావివ”

ఇతి కేవలసమాసః ప్రథమః.

ప్రత్యయముయొక్క అర్థమును గాని మరియొకపదముయొక్క అర్థమును గాని కలుపుకొని ఒక విశిష్టార్థమును (పరార్థమును) బోధించుటకు వృత్తి యని పేరు. ఉదాహరణమునకు ‘రాజపురుషః’ అనునది రాజపదపురుషపదముల కలియిక చే లభించిన విశిష్టార్థమును (రాజసంబంధి యగు పురుషుడు అను నర్థమును) బోధించుచున్నది. అట్లే ‘దాశరథిః’ ‘కర్తవ్యమ్’ ఇత్యాదులందు ‘దాశరథ ఇ’ అను ప్రకృతిప్రత్యయములు ‘కృతవ్య’ అను ప్రకృతిప్రత్యయములును కలియుటచే నేర్పడిన విశిష్టార్థము బోధింపబడుచున్నది. కావున వీటి కన్నిటికిని వృత్తు లని పేరు.

కృద్వృత్తి, తద్ధితవృత్తి. సమాసవృత్తి, ఏకశేషవృత్తి, సనాద్యంత దాతువృత్తి యని వృత్తులు ఐదు విధములు. కృత్ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నేర్పడిన ‘కర్తవ్యమ్’ మొదలగు పదములు కృద్వృత్తులు. తద్ధితప్రత్యయము లను చేర్చుటచే నేర్పడిన ‘దాశరథిః’ ఇత్యాదులు తద్ధితవృత్తులు. ‘రాజపురుషః’ ఇత్యాదులు సమాసవృత్తులు. (మాతాచపితాచ) ‘పితరా’ ఇత్యాదులు ఏకశేష వృత్తులు.

“సన్ క్యచేకామ్యచ్ క్యజ్ క్యషో హాచారక్విబ్ జీచ్ యజ స్తథా
యగాయ ఈయజ్ జీజ్ చేతిద్వాదశామీసనాదయః”.

అను కారికలోచెప్పిన పండ్రెండు ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నేర్పడిన దాతాపులు సనాద్యంతదాతు వృత్తులు.

వృత్తికి గల అర్థమును బోధించుటకై ఉపయుక్తి మగు వాక్యమునకు విగ్రహ మని పేరు. అది లౌకికవిగ్రహవాక్యము (మామూలుగాభాషలో ప్రయో

గించుటకు తగినది) అలౌకిక విగ్రహవాక్యము అని రెండు విధములు. 'భూత పూర్వః' మొదలగు వృత్తుల అర్థమును బోధించుటకై ఉపయుక్త మగు 'పూర్వం భూతః' ఇత్యాదివాక్యము లౌకికవిగ్రహవాక్యము. "పూర్వ అమ్ భూత సు" అను వాక్యము అలౌకికవిగ్రహవాక్యము.

భూతపూర్వః- పూర్వమునందున్నది లేక అయినది అలౌకికవిగ్రహ వాక్యమునందు 'పూర్వ అమ్ భూత సు' అనియుండగా 'సహసుసా' అను సూత్ర ముచే (909) 'పూర్వ అమ్' అను సుబంతమునకు 'భూత సు' అను సుబంతము తో సమాసము. అనగా "పూర్వఅమ్ భూతసు" అనునది సమాస మైనది. దీని కిప్పుడు 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అనుసూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికసంజ్ఞ. "సుపో దాతు ప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచే (724) ప్రాతిపదికకు అవయవము లగు 'అమ్' 'సు' అను సుప్రకృత్యములకు లోపము. 'పూర్వభూత' అను ప్రాతి పదికము శేషించినది. ఈవిధముగ 'పూర్వం భూతః' అను విగ్రహమున 'పూర్వ భూతః' అను రూపమే సిద్ధింపవలసి యున్నను 'భూతపూర్వే చరట్' అను సూత్ర మునందు సాణిని భూతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము (పూర్వపదముగ ప్రయో గము) చేయుటచే 'పూర్వభూత' కు బదులుగ 'భూతపూర్వ' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. దీనికి ప్రథమైకవచనమున 'భూతపూర్వః' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఈ విధముగ సమాసప్రకరణమునందు అన్ని సమాసములకును అలౌకిక విగ్రహవాక్యము చూపి, విమృత ఏ సూత్రముచే సమాసము విధింపబడినదో ఆ సూత్రముచే సమాసము చేసి దానికి ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లభించును గాన సుప్ ప్రత్యయ తోపముచేయుచుండవలెను. అటుక సమాసమునందు సూత్రము సుప్ లోపము రాదు. ఇట్లునిష్పన్న మగు సమాసరూపప్రాతిపదికమునకు ఆవశ్యకతానుసారముగ విభక్తి ప్రత్యయము చేర్చి వాక్యమున ప్రయోగింపవచ్చును. వ్యాకరణమునందుసామాన్యముగ ప్రథమైకవచనప్రత్యయ మగు 'సు' ను చేర్చి రూపములు చూపబడు చుండును.

సుబంతము ఇవ అను అవ్యయముతో సమసించును. కాని విభక్తి ప్రత్య యమునకు "సుపోదాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుసూత్రముచే (724) లోపము మాత్రము రాదు.

'సహసుసా' అను సూత్రముచేతనే (909) సమాసము వచ్చుటకు అవ కాళ మున్నను విభక్తిలోపము రాకుండుటకై ఈ వార్తము చెప్పబడినది.

‘అపదం న ప్రయుజ్ఞీత’ అను నియమము ననుసరించి వాక్యమునందు పదము కానిదానిని (సుబంతతిజంతములు కాని దానిని) ప్రయోగింప రాదు. అందుచే అవ్యయములకు కూడ సుప్ ప్రత్యయములను చేర్చి ‘అవ్యయాదాప్యపః’ అను సూత్రముచే (373) దానికి లోపము చేసి దానిని కూడ సుబంతముగ చేసిన గాని వాక్యమునందు ప్రయోగింప రాదు.

ఏకపద మగుట, విభక్తిలోపము, సమాసస్వరము అనునవి సమాస ప్రయోజనములు. ‘వాగర్థో ఇవ’ అనుపదములకు ఈ వార్తికముచే సమాసము చేయగా విభక్తి ప్రత్యయములు లోపింపవు గాన ‘వాగర్థావివ’ అనుసమాసపదము కూడ వ్యస్తపదముల వలె నే యుండును. సమాసమునందు ఇవ అనుదానికి పూర్వ నిపాతము రాకుండుటకూడ ఈ వార్తికమునకు ప్రయోజనము. ఇది లేకున్నచో ఇవ అనునది ‘సహసుపా’ అనుసూత్రముచే (309) ఇతరసుబంతముతో సమసింపగా “ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపనర్జనమ్” అను రాబోవు సూత్రముచే (912) దానికి ఉపనర్జనత్వ ముండును గాన “ఉపనర్జనం పూర్వమ్” అనుసూత్రముచే (913) పూర్వనిపాతము వచ్చి ‘ఇవవాగర్థో’ ఇత్యాదిరూపములు గూడ సిద్ధించెడివి. అట్లు కాకుండుటకై ఈ వార్తికము చెప్పబడినది.

కేవలసమాసము సమాప్తము.

అథ అవ్యయీభావః

910. అవ్యయీభావః 2.1.5

అధికారోఽయం ప్రాక్ తత్పురుషాత్.

తత్పురుషః (2.1.22) అను సూత్రము (925) వరకును ‘అవ్యయీభావః’ అనునది అధికారసూత్రము. అనగా ఈ సూత్రముమొదట ‘తత్పురుషః’ అను సూత్రమువరకును గల సూత్రములచే విహిత మగు సమాసమునకు అవ్యయీభావసమాస మని పేరు.

911. అవ్యయం విభక్తి-సమీప-సమృద్ధి-వ్యర్థ్యర్థాభావాత్
యాసంప్రతి-శబ్దప్రాదుర్భావ-పశ్చాద్యథానుపూర్వ్యో-యోగపద్యో-
సాదృశ్య-సంపత్తి-సాకల్యాంతవచనౌఘ. 2.1.6

విభక్త్యర్థాదిషు వర్తమానమవ్యయం సుబన్దేన సహ నిత్యం సమస్యతే. ప్రాయేణావిగ్రహో నిత్యసమాసః, ప్రాయేణాస్వపదవిగ్రహో వా. విభక్తౌ-“హరి జీ అధి”ఇతి స్థితే.

విభక్తి, సమీపము, సమృద్ధి, సమృద్ధివినాశము, అభావము, నాశము, అనుచితము, శబ్దాభివ్యక్తి, పిమ్మట, యథా (యథాశబ్దార్థములు), క్రమము, ఒక్కమారుగా, సమాసము, సంపత్తి, సంపూర్ణము, ఆంతమువరకు, అను పదునారు అర్థములను బోధించు అవ్యయము సుబంతముతో నిత్యముగ సమసించును.

కొన్ని అవ్యయములు విభక్త్యర్థమునందును, కొన్ని అవ్యయములు సమీపార్థమునందును ఈవిధముగ ఆయా అవ్యయములు విభక్త్యర్థాద్యర్థములందు సుబంతములతో సమసించును. ఇది వైకల్పిక మని చెప్పక పోవుటచే నిత్యసమాసమని అర్థాత్పిద్యము.

నిత్యసమాసమునకు సాధారణముగ విగ్రహవాక్యము (లౌకికవిగ్రహవాక్యము) ఉండదు. లౌకికవిగ్రహవాక్యము చెప్పవలసి యున్నచో అస్వపదవిగ్రహవాక్యము చెప్పవలెను. సమసించిన పదములకంటె భిన్నము లగు పదములను కూడ ప్రయోగించి చెప్పిన విగ్రహవాక్యము అస్వపదవిగ్రహ వాక్యము. కొన్నిస్థలములలో సమసించిన రెండు పదములలో ఒక్కపదమునుమాత్రమే ఉపయోగించి విగ్రహము చెప్పుదురు. అదికూడ అస్వపదవిగ్రహమే. అవ్యయీభావసమాసము కూడ నిత్యసమాసము గాన దీనికి లౌకికవిగ్రహవాక్యముండదు. అస్వపదవిగ్రహవాక్యము చెప్పవచ్చును.

అధిహారి:- (హరియందు). ‘అధి’అను అవ్యయమునకు హరిశబ్దముతో సప్తమీవిభక్త్యర్థమున ఈ సూత్రముచే నిత్యసమాసము. ‘హరా’ అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. “హరి జీ అధి” అనునది అలౌకికవిగ్రహవాక్యము. అధి అనునది సప్తమ్యర్థ మగు అధికరణార్థమును బోధించును. ‘హరి జీ’ అనునది సుబంతము.

ఈవిధముగ సమాసముచేసిన పిమ్మట సమసించిన రెండుపదములలో ఏ పదమును ముందు ప్రయోగింపవలెను, దేనిని ఉత్తరపదముగ ప్రయోగింపవలెను అను సందేహము వచ్చును. తన్నివారణముకై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

912. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాన ఉపసర్జనమ్. 1.2.43

సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టం ఉపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్.

సమాసవిధాయకసూత్రమునందు ప్రథమావిభక్తిచే నిర్దిష్ట మగుదానికి ఉపసర్జన మని పేరు.

‘అవ్యయం విభక్తి....’ “ద్వితీయా శ్రేణితీత...” మొదలగు సూత్రములు సమాసవిధాయకసూత్రములు. వీటిలో “అవ్యయం” ‘ద్వితీయా’ ఇత్యాది పదములు ప్రథమావిభక్తియందు ప్రయోగింపబడినవి. అందుచే ప్రథమావిభక్త్యంతపదనిర్దిష్టములగు అవ్యయములు, ద్వితీయాంతములు మొదలగు వాటికి ఉపసర్జన మని పేరు. ప్రకృతమున ‘అవ్యయం’ అను ప్రథమాంతపదముచే బోధింపబడినది ‘అధి’ అను అవ్యయము. అందుచే దీనికి ‘ఉపసర్జనము’ అని పేరు.

913. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. 2.2.30

సమానే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్. ఇతి అధేః ప్రాక్ ప్రయోగః. సుపో లుక్. ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం స్వాద్యుత్పత్తిః. ‘అవ్యయీభావశ్చ’ ఇత్యన్యయత్వాత్ సుపో లుక్-అధిహరి.

సమాసమునందు ఉపసర్జనసంజ్ఞ కలదానిని పూర్వము (పూర్వపదముగ) ప్రయోగింపవలెను.

ఇచట ‘అధి’ అనునది ఉపసర్జనసంజ్ఞకము గాన అది పూర్వపదముగ నుండుటచే ‘అధిహరి జీ’ అని యుండగా ‘సుపో’ ధాతుప్రాతిపదికయోః అను సూత్రముచే (724) ‘జీ’కి లోపము. ఇప్పుడు మిగిలిన ‘అధిహరి’ అనుదానికంటె సుప్ ప్రత్యయములు చేర్చవచ్చును. ‘అధిహరి జీ’ అనునదియే సమాసము గాన ‘కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ’ అను సూత్రముచే (116) ‘అధిహరి జీ’ అను మొత్తము సముదాయముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గాని, ‘జీ’ లోపింపగా మిగిలిన ‘అధిహరి’ అనుదానికి ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లభింపదు కదా; అప్పుడు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేనిదానికంటె స్వారుదు ఎట్లు వచ్చును? అను సందేహము కలుగవచ్చును. దానికి సమాధాన మేమనగా- ‘ఏకదేశవికృతమన్యవత్’ (ఒకవస్తువునందలి ఒక భాగ మునందు చిన్ని మార్పు వచ్చినను అది వత్సంతరము కాజాలదు; తోక తెగినంత మాత్రముచే కుక్క, కుక్క కాకుండునా?) అను న్యాయముచే ‘అధిహరిజీ’ అను

ప్రాతిపదికమునందు జీలోప మను చిన్న వికారము కలిగినను అది ప్రాతిపదికము కాకపోదు. అందుచే దీనికంటె సుప్ ప్రత్యయములు చేర్చవచ్చును. 'అవ్యయీభావశ్చ' అను సూత్రముచే (372) అవ్యయీభావమునకు అవ్యయసంజ్ఞ విధింపబడినది. అందుచే దీనికి చేర్చిన సుప్ ప్రత్యయములు "అవ్యయాదాపుపః" అను సూత్రముచే (373) లోపించును. ఈ విధముగ 'అధిహరి' అనురూపము సిద్ధించును.

అవ్యయీభావసమాసము చేసిన పిమ్మట ఏర్పడిన ప్రాతిపదికమునకు వివక్షనుసారముగ ఏసుప్ ప్రత్యయము నైనను చేర్చవచ్చును. కొన్ని అవ్యయీభావసమాసములలో ఆ సుప్ ప్రత్యయము పైన చూపిన విధముగ లోపించును. కొన్నిటిలో దానికి రాబోవుసూత్రములచే అమాదేశము వచ్చును. కొన్నిటిలో అది యథాతథముగ ఉండిపోవచ్చును. ఈవిషయము రాబోవు సూత్రములలో స్పష్టమగును.

914. అవ్యయీభావశ్చ. 2.4.18

అయం నపుంసకం స్యాత్. గాః పాతీతి గోపాః; తస్మిన్ ఇతి అధిగోపమ్.

'న నపుంసకమ్' నుండి 'నపుంసకమ్' అనువర్తించును. అవ్యయీభావము కూడ నపుంసక మగును.

'గోపాః' అనునది ఆకారాంతగోపాశబ్దమునకు ప్రథమైకవచనరూపము. గోవులను రక్షించువాడు అని యర్థము. అధికరణరూప మగు సప్తమ్యర్థమునందు 'అధి' అను అవ్యయము 'అవ్యయం' ఇత్యాదిసూత్రముచే 'గోపా జీ' అను సుబంతముతో సమసించును. పైన జూపిన విధముగ అధి అనునది ఉపసర్జన సంజ్ఞము గాన దానికి పూర్వప్రయోగము. 'అధి గోపా జీ' అని యుండగా ప్రాతిపదికత్వ విభక్తిలోపములు. 'అధిగోపా' అని యుండును. ప్రకృతసూత్రముచే 'అధిగోపా' అను అవ్యయీభావము నపుంసకలింగము గాన "హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" అను సూత్రముచే (243) ఆకారమునకు హ్రస్వము. దీనికంటె పరముగ చేర్చబడిన 'సు' ప్రత్యయమునకు రాబోవుసూత్రముచే (915) 'అమ్' ఆదేశము. 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము - 'అధి గోపమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

915 నావ్యయాభావాదతోఽమౌ త్వపభృన్మాః. 2.4.83

అదస్తాదవ్యయాభావాత్సపో న ఐక్;తస్య పభృమ్ ఏనా 'అమ్' అదేశః స్యాత్.

న అవ్యయాభావాత్ అతః, అమ్, తు, అపభృన్మాః. "ఐక్షత్రియారణ్యో యాని ఐగణీశోః" "అవ్యయాదాప్సపః" అనుసూత్రములనుండి 'ఐక్' 'సుపః' అనువర్తించును. అదంత మగు అవ్యయాభావముకంటె పర మగు సుప్సకు ఐక్ రాదు; పంచమవిభక్తిప్రత్యయము తక్కి ఆ సుప్ ప్రత్యయమునకు 'అమ్' అదేశము వచ్చును. అనగా పంచమవిభక్తిప్రత్యయము చేర్చిన పక్షమున 'అక్, భ్యామ్, భ్యస్', అనునవి శ్రూయమాణములై 'అధిగోపాత్' ఇత్యాదిరూపము లందును.

916. తృతీయాన ప్రమోర్భహులమ్. 2.4.84

అదస్తాదవ్యయాభావాత్ తృతీయాన ప్రమోర్భహులం అమ్భావః స్యాత్. ఉపకృష్టమ్. ఉపకృష్టేన. మద్రాణాం నమృద్ధిః సుమద్రమ్. యవనానాం వృద్ధిః దుర్యవనమ్. మక్షికాణాం అభావః-నిర్మక్షికమ్. హిమస్యాత్యయః అతిహిమమ్. నిద్రాసంప్రతి న యుజ్యతే ఇతి అతినిద్రమ్, హరికల్పస్య ప్రకాశః ఇతిహరి. విష్ణోః పశ్చాదనువిష్ణు. యోగ్యతా-పిష్పా-పదార్థానతివృత్తి-సాదృశ్యానియథార్థాః. రూపస్య యోగ్యమను రూపమ్. అర్థమర్థం ప్రతి ప్రత్యర్థమ్. శక్తిమనతిక్రమ్యయథాశక్తి.

పూర్వసూత్రమునుండి 'అతః' 'అవ్యయాభావాత్' అనువర్తించును. అదంత మగు అవ్యయాభావముకంటె పర మగు తృతీయాన ప్రమలకు వికల్ప ముగ 'అమ్' భావము వచ్చును.

ఉపకృష్టమ్-ఉపకృష్టేన:- 'కృష్టస్య సమీపమ్' అను సర్థమున 'అవ్యయం' ఇత్యాదిసూత్రముచే 'ఉప' అనుదానికి 'కృష్టజన్' అనుదానితో సమానము. 'ఉపకృష్టజన్' అని యుండగా 'ప్రమానిర్దిష్టం' ఇత్యాదిసూత్రముచే (912) 'ఉప' అనునది ఉపసర్జనసంజ్ఞము గాన దానికి పూర్వనిపాతము. 'జన్' లోపము. 'ఉపకృష్ట' అను ప్రాతిపదికమునకు తృతీయైకవచనప్రత్యయ మగు 'టా' చేర్చిన పిమ్మట "ఉపకృష్టటా" అని యుండగా ప్రకృతసూత్రముచే వైకల్పిక మగు అమ్ అదేశమువచ్చినపక్షమున 'ఉపకృష్టమ్' అను రూపము అది రాని పక్షమున

'టాడిసిజసామినాన్యైః' అను సూత్రముచే (140) ఇనాదేశము, గుణము వచ్చి 'ఉపత్తృషేన' అను రూపము సిద్ధించును. ఇది సమీపాద్ధావ్యయము సమసిండుటకు ఉదాహరణము, 'అధిహరి' 'అధిగోపమ్' అనునవి విభక్త్యర్థమునకు ఉదాహరణములు-మిగిలిన పదునాలుగు అర్థములకు గూడ క్రమముగ ఉదాహరణములు చూపబడుచున్నవి.

సుమద్రమ్:- 'మద్రాణాం సమృద్ధిః' అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. సమృద్ధ్యర్థమున ను అనుదానికి షష్ఠీబహువచనాంత మగు మద్రశబ్దముతో సమాసము. "సుమద్రశమ్" అనియందగా వెనుకటివలెనేపూర్వనిపాత, ప్రాతిపదిక సంజ్ఞాసుట్లోప, అమీభావములచే 'సుమద్రమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. దుర్యవనమ్:- 'యవనానాం వ్యుగ్రద్ధిః' "యవనుల అభివృద్ధి లేక పోవుట" అనునర్థమున దుర్ అను అవ్యయమునకు 'యవనశమ్' అను షష్ఠ్యంతపదముతో సమాసము. నిర్మక్షికమ్:- (మక్షికలు లేకుండుట):- అభావార్థమున విర్ అనుదానికి 'మక్షికాశమ్' అను షష్ఠ్యంతముతో సమాసము. 'నిర్మక్షికా' అయిన పిమ్మట 'అవ్యయభావశ్చ' అను సూత్రముచే (914) నపుంసకము గాన 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య' అను సూత్రముచే (248) హ్రస్వము. ఇతరకార్యములన్నియు యథాపూర్వమ్. అతిహిమమ్:- (హిమముయొక్క నాశము). అత్యయము (ర్వంసము) అను నర్థమున అతి అను అవ్యయమునకు షష్ఠ్యంత మగు హిమశబ్దముతో సమాసము. అతినిద్రమ్:- నిద్రా అనంప్రతి-యుక్తము కాదు- అని యర్థము. అనంప్రత్యర్థమున అతి అను అవ్యయమునకు నిద్రాశబ్దముతో సమాసము. 'నిర్మక్షికమ్' అనునపుడువలె హ్రస్వము అధికకార్యము. ఇతిహరి:- హరిశబ్దస్య ప్రకాశః-హరిశబ్దముయొక్క ప్రాదుర్భావము-అని యర్థము. శబ్దప్రాదుర్భావము అను నర్థమున ఇతి అను అవ్యయమునకు హరిశబ్దముతో సమాసము. హరిశబ్దము ఇకారాంతము గాన 'సుప్' లోపించుచుచే అమృతప్రసక్తి లేదు. అనువిష్ట:- 'విష్టేః పశ్చాత్'-విష్టవునకు వెనుక. పశ్చాదర్థ మగు 'అను' అనుదానికి షష్ఠ్యంత మగు విష్టశబ్దముతో సమాసము.

'యథా' అను అవ్యయమునకు యోగ్యత పీఠ్య (మాటిమాటికి ఆగుట), పదార్థమును అతిక్రమింపకుండుట, సాదృశ్యము అను నాచుగర్థములు కలవు. ఈ నాలుగు అర్థములను బోధించు అవ్యయము సుబంతముతో సమసిండు నని చెప్పబడినది.

అనురూపమ్:- (రూపమునకు యోగ్యము). యోగ్యత్వార్థక మగు 'అను' అను అవ్యయమునకు షష్ఠ్యంత రూపశబ్దముతో సమానము. ప్రత్యర్థమ్:- ఆత్మమర్థం ప్రతి-(ప్రతీవిషయము)-విప్రార్థక మగు 'ప్రతి' అనుదానికి అర్థశబ్దముతో సమానము. యథాశక్తి:- శక్తిం అనతిక్రమ్య-శక్తిని మించకుండగా-అని విగ్రహము. వదార్థానతివృత్తి అను నర్థమున యథా అను అవ్యయమునకు ద్వితీయాంత మగు శక్తిశబ్దముతో సమానము.

సాదృశ్యార్థమున సహ అను అవ్యయమునకు షష్ఠ్యంత మగు హరిశబ్దముతో సమానము చేసిన పిమ్మట 'సహహరి' అని యుండగా.

917, అవ్యయీభావే చాకాలే 6.3.81

సహస్య సః స్యాత్ అవ్యయీభావే, న తు కాలే. హరే సాదృశ్యం సహరి. జ్యేష్ఠస్య అనుపూర్వ్యేణ ఇతి అనుజ్యేష్ఠమ్. చక్రేణ యుగవత్ సచక్రమ్. సదృశః సఖ్యా ససఖి. క్షత్రాణాం సమ్మత్తిః సక్షత్త్విమ్. తృణమవ్యపరిత్యజ్య- సత్పణం అత్తి. అగ్నిగ్రంథపర్యంతం అధీతే-సాగ్ని.

'సహస్యసః సంజ్ఞాయామ్' నుండి 'సహస్య' 'సః' అనువర్తించును. అవ్యయీభావసమానమునందు 'సహ' అనుదానికి 'స' అను నాదేశము వచ్చును. కాలార్థకపదము వర మగునపుడు సూత్రము రాదు.

ఈ సూత్రముచే 'స' అదేశము చేయగా 'సహరి' అను రూపము" సిద్ధించును. విష్ణుపుయొక్క సాదృశ్యము అని యర్థము.

అనుజ్యేష్ఠమ్:- అనుపూర్వ్యార్థక మగు 'అను' అను అవ్యయమునకు షష్ఠ్యంత జ్యేష్ఠశబ్దముతో సమానము. "పెద్దవాని క్రమమును అనుసరించి" అని యర్థము. సచక్రమ్:- 'చక్రేణ యుగవత్' (చక్రముతో ఒక్కమాటుగా) అని విగ్రహము. ఇచట యుగవదర్థక మగు 'సహ' అను అవ్యయమునకు తృతీయాంత మగు చక్రశబ్దముతో సమానము. సహశబ్దమునకు పై సూత్రముచే 'స' అదేశము.

ససఖి:- సదృశార్థక మగు 'సహ' అను అవ్యయమునకు తృతీయాంత సఖిశబ్దముతో సమానము. 'సహ'కు 'స' అదేశము. 'స్నేహితునితో సమానమైనది' అని యర్థము. 'సహరి' అను దానిలోని 'సహ'కు సాదృశ్యము అని

యర్థము. ఈ ఉదాహరణములోని 'సహ' అనుదానికి సదృశము- సాదృశ్యము కలది- అని యర్థము.

సక్షత్త్రమ్:- సుపత్త్యర్థక మగు 'సహ' అను అవ్యయమునకు షష్ఠీబహువచనాంత మగు క్షత్త్రీశబ్దముతో సమాసము. క్షత్రియుల సంపత్తి. సతృణమ్:- సాకల్యము- పూర్తిగా- అను నర్థము గల 'సహ' అను అవ్యయమునకు తృతీయాంత మగు తృణశబ్దముతో సమాసము. తృణమపి అపరిత్యజ్య- గడ్డివరక కూడా విడిచిపెట్టకుండా- పూర్తిగా. సాగ్ని:- అంతార్థక మగు (చివరివరకు అను నర్థము గల సహ శబ్దమునకు ద్వితీయాంత మగు అగ్నిశబ్దముతో సమాసము), 'అగ్ని' శబ్దమునకు అగ్నిచయనప్రతిపాదకమగు గ్రంథవిశేష మని యర్థము. 'సాగ్నిఅదీతే' అనగా అగ్నిగ్రంథపరిసమాప్తి వరకును అధ్యయనము చేయుచున్నాడు అని యర్థము. దీనితో 'అవ్యయం...' (911) ఇత్యాదిసూత్రోదాహరణములు పూర్తి యైనవి.

918 నదీభిచ్చ 2.1.20

నదిభిః సహ సంఖ్యా సమస్యతే.

'సంఖ్యా వంశ్యేన' నుండి 'సంఖ్యా' అనువ ర్తించును. సంఖ్యావాచకము నదీవాచకము లగు సుబంతములతో సమసించును.

వా. సమాహారే చాయమివ్యృతే.

పశ్చగ్గమ్, ద్వీయమునమ్.

ఈ సమాసము సమాహారార్థమునందు వచ్చును.

పశ్చగ్గమ్-ద్వీయమునమ్:- 'పశ్చానాం గణానాం సమాహారః', 'ద్వయోః యమునయోః సమాహారః' అను నర్థమున 'పశ్చన్ ఆమ్ గణ్ ఆమ్' "ద్వి ఓన్ యము ౨ ఓన్" అను వాటికి పై సూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు. 'పశ్చన్' లోని నకారమునకు "న లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య" అను సూత్రముచే (180) లోపము. అవ్యయభావశ్చ' అను సూత్రముచే (914) నపుంసకలింగము లగుటచే హ్రస్వమువచ్చి (సూ-243) 'పశ్చగ్గ' 'ద్వీయమున' అను ప్రాతిపదికములు సిద్ధించును. వాటికి చేర్చిన సువ ప్రకర్యయమునకు 'ఆమ్' భావము చేయగా 'పశ్చగ్గమ్' 'ద్వీయమునమ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

ఈ సూత్రము “తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ” అను రాజోవు సూత్రమునకు (989) అపవాదము.

919. తద్ధితాః 4.1.76

ఆపజ్ఞమసమాప్తేఽధికారోఽయమ్.

పంచమాధ్యాయము చివరివరకును ‘తద్ధితాః’ అనునది అధికారము.

920. అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః 5.4.107

శరదాదిభ్యష్టచ్ స్యాత్ సమాసాంతోఽవ్యయీభావే. శరదః సమీపమ్ ఉపశరదమ్. ప్రతివిపాశమ్.

‘రాజాహస్యభివ్యష్టచ్’ నుండి ‘టచ్’ అనువర్తించును; ‘సమాసాంతాః’ అధికారము. ‘శరత్’ మొదలగు పదములకు అవ్యయీభావసమాసమునందు టచ్ ప్రత్యయము సమాసాంతప్రత్యయముగ వచ్చును.

ఉపశరదమ్:- శరదః సమీపే అని విగ్రహము. ఉప అను అవ్యయమునకు సమీపార్థమున షష్ఠ్యంత మగు శరత్ శబ్దముతో ‘అవ్యయం’ ఇత్యాది సూత్రముచే (911) సమాసము చేయగా ‘ఉపశరదమ్’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ప్రవృత్తసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము- టకాచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు, ‘ఉపశరద’ అను ఆకారాంతప్రాతిపదికము సిద్ధించును. పిమ్మట దాని కంటే పరముగ చేర్చబడిన సుప్ ప్రత్యయమునకు ‘అమ్’ భావము (సూ-915)

ప్రతివిపాశమ్:- ‘ప్రతి’ అను అవ్యయమునకు షష్ఠ్యంత మగు విపాశ శబ్దముతో “లక్షణేనాధిపతీతి అను సూత్రముచే (2-1-14) అధిముఖ్యార్థమున సమాసము. ప్రవృత్తసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము. “విపాశః అధిముఖమ్” (విపాశానదికి ఎదురుగా) అని విగ్రహము.

గ. సూ. జరాయా జరన్.

ఉపజరసమీర్థాది,

ఇది శరదాదిగణములోని గణసూత్రము.

సమాసమునందు జరాశబ్దమునకు జరన్ అను నాదేశము వచ్చును.

ఉపజరసమ్:- జరాయాః సమీపమ్ (మునలితనమునకు సమీపము) అని విగ్రహము. ‘ఉప’ అను అవ్యయమునకు సమీపార్థమున షష్ఠ్యంత మగు జరాశబ్ద

ముతో సమానము. జరాశబ్దమునకు ఈ గణసూత్రముచే జరసాదేశము. ప్రకృత సూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము. ఉపజరసమ్.

921. అనశ్చ 5.4.108

అన్నస్తాదవ్యయాభావాత్ టచ్ స్యాత్.

పూర్వ సూత్రమునుండి అనువర్తించిన 'అవ్యయీభావే' అను పదము పంచమ్యంతముగ మారును. 'రాజాహసఖిభ్యష్టచ్' నుండి 'టచ్' అనువర్తించును అన్ అంతమునందు గల అవ్యయీభావసమానముకంటె టచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

922. నస్తద్ధితే. 6 4 144

నాస్తస్య భస్య ధేర్లోపః తద్ధితే. ఉపరాజమ్. అధ్యాత్మమ్.

'భస్య' అధికారము 'ధేః' అను సూత్రము, 'అల్లోపోనః' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. తద్ధితప్రత్యయము పర మగునపుడు సకారాంత మైన భసంజ్ఞక మగుదాని టికి లోపము వచ్చును.

ఉపరాజమ్:- సమీపార్థమున 'ఉప' అను అవ్యయమునకు రాజన్ శబ్దముతో సమానము, పూర్వసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము. 'ఉపరాజన్ అ' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే టికి (అన్ కు) లోపము. 'ఉపరాజ' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. 'సుప్'కు ఆమ్ భావము. 'ఉపరాజమ్'.

అధ్యాత్మమ్:- అది అనునది సప్తమీవిషక్యర్థమున ఆత్మన్ శబ్దముతో సమసింపగా 'అధ్యాత్మన్' అని యుండును. ఇప్పుడు 'టచ్' టిలోపాదులు వచ్చును.

923. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్ 5.4.109

అన్నస్తం యత్ క్లీబం తదస్తాదవ్యయాభావాత్ టచ్ వా స్యాత్.

ఉపచర్మమ్:- ఉపచర్మ.

"అవ్యయీభావే శరత్ప్రతిభ్యః" "రాజాహసఖిభ్యష్టచ్" 'అనశ్చ' నుండి "అవ్యయీభావే" 'టచ్' 'అనః' అనువర్తించును.

శపుంసకలింగ మగు అన్నతంపదము అంతమునందు గల అవ్యయీభావ సమానముకంటె టచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

ఉపచర్యమ్-ఉపచర్య:- (చర్యసమీపము). 'చర్యణః సమీపమ్' అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. 'ఉప'కు సమీపార్థమున చర్యన్ శబ్దముతో సమాసము. ఈ సూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున టిలోపామ్ భావదులచే 'ఉపచర్యమ్' అను రూపము, 'టచ్' రాని పక్షమున నకారాంత మగు 'ఉపచర్య' శబ్దమును నిష్పన్న మగును.

924. ధుయః 5.4.111

ఝయన్తాదవ్యయాభావాత్ టజ్ఞాస్యాత్. ఉపసమిధమ్ ఉపసమిత్.

ఇత్యవ్యయాభావః

'అవ్యయాభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' నుండిఅనువర్తించిన 'అవ్యయాభావే' అనునది పంచమ్యంతముగ మారును. 'రాజాహస్సభిభృష్టచ్' నుండి 'టచ్' పూర్వసూత్రమునుండి 'అన్యతరస్యామ్' అనువర్తించును. యుమ్ అంతముగందుగల అవ్యయాభావముగంటె టచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

ఉపసమిధమ్-ఉపసమిత్:- సమీపార్థమున ఉప అను అవ్యయము షష్ఠ్యంత మగు సమిధ్ శబ్దముతో 'అవ్యయం' ఇత్యాదిసూత్రముచే (911) సమసింపును. 'ఉపసమిద్ జన్' అని యుండగా ప్రాతిపదికత్వ (సూ-117) సుబ్దోపముచు (సూ-124)-'ఉపసమిద్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే వైకల్పికముగ టచ్ వచ్చిన పక్షమున 'ఉపసమిద్-ఉపసమిధ' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. ఇపు డిది అదంతము గాన దీనికంటె వచ్చిన 'సు'కు అమ్ భావము. 'ఉపసమిధమ్' అనురూపము సిద్ధించును. టచ్ రాని పక్షమున 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్యవికల్పముచే 'ఉపసమిత్' 'ఉపసమిద్' అనురూపములంత రూప మగును.

అవ్యయాభావప్రకరణము సమాప్తము.

అథ తత్పురుషః

925. తత్పురుషః 2.1.22

అధికారోఽయం ప్రాగ్ బహువ్రీహీః.

“శేషో బహువ్రీహీః” 2.2.23 అను సూత్రము (967) వరకును ‘తత్పురుషః’ అధికారసూత్రము. అనగా ఈ సూత్రము మొదలు “శేషో బహువ్రీహీః” అను సూత్రము వరకును గల సూత్రములచే విహితములగు సమాసములకు తత్పురుష మని పేరుండును.

926 ద్వీగుశ్చ. 2.1.23

ద్వీగురపి తత్పురుషసంజ్ఞకః స్యాత్.

ద్వీగుసమాసము కూడ తత్పురుషసంజ్ఞక మగును.

తత్పురుషసమాసమున రెండు పదము లుండును. మొదటిది పూర్వ పదము రెండవది ఉత్తరపదము. వీటిలో ఉత్తరపదముచే బోధింపబడిన అర్థము (ఉత్తరపదార్థము) ప్రధానము. అనగా వాక్యమునందలి ఇతరపదములతో ఉత్తర పదార్థమే అన్వయించు నని యర్థము. పూర్వపదము ప్రథమ తప్ప ద్వితీయ మొదలగు అరువిభక్తులలో ఏదియో యొక విభక్తియం దుండును. ఉత్తర పదము, దానికి ఇతరపదములతో గల సంబంధమును బట్టి ఆవశ్యకతానుసారముగా ఏ విభక్తియందైనను ఉండవచ్చును.

ఇక ద్వితీయాంతాదిపదములకు సమాసమును విధించు సూత్రములు వరుసగ చెప్పబడుచున్నవి.

927. ద్వితీయా శ్రితాశీత-పతిత-గతాత్మస్తప్రప్రాప్తాపన్నైః. 2.1.24

ద్వితీయాస్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబనైః సహ సమస్యతే వా, స చ తత్పురుషః. కృష్ణం శ్రితఃకృష్ణశ్రితః. ఇత్యాది.

‘ద్వితీయా’ అనునది ప్రత్యయము గాన “ప్రత్యయగ్రహణే తదన్త గ్రాహ్యః” అను పరిభాషచే ‘ద్వితీయా’ అనుదానికి ద్వితీయాంతము అని యర్థము. ‘సహ సుపా’ అనునది అనువర్తించుటచే ‘సుబంతములగు శ్రితాదికృష్ణములతో’

అనగా 'శ్రితాదిశబ్దములు ప్రకృతిగా గల సుబంతముతో' అని యర్థము సిద్ధించును. ద్వితీయాంతము శ్రితాదిశబ్దములు ప్రకృతిగా గల సుబంతములతో వికల్పముగ నమసించును; అది తత్పురుషసంజ్ఞ మగును.

కృష్ణశ్రితః:- 'కృష్ణం శ్రితః' అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. "కృష్ణ అమ్ శ్రిత సు' అను నది అలౌకికవిగ్రహవాక్యము, "కృష్ణ అమ్" అను ద్వితీయాంతపదమునకు 'శ్రిత సు' అను సుబంతముతో ప్రకృతసూత్రముచే సమాసము, 'ద్వితీయా'-ఇత్యాదిసూత్రమున 'ద్వితీయా' అనునది ప్రథమవిభక్తియందు ఉపయుక్త మైనది. గాన తన్నిర్దిష్ట మగు 'కృష్ణ అమ్' అను దానికి ఉపసర్జనంజ్ఞా పూర్వనిపాతములు. 'కృష్ణ అమ్ శ్రితసు' అనునది సమాసము గాన ప్రాతిపదిక సేంజ్ఞా, సుబ్దోపములు. 'కృష్ణశ్రిత' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. దానికి ప్రథమైకవచనమున 'కృష్ణశ్రితః' అను రూపము సిద్ధించినది. ఈ విషయముగ దుఃఖం అతీతః-దుఃఖాతీతః, గర్తవ్యతీతః-గర్తవ్యతీతః; గ్రామం గతః- గ్రామగతః; గ్రామం అత్యంతః-గ్రామాంత్యంతః; గ్రామం ప్రాంత్యః-గ్రామప్రాంత్యః; సంశయః అపన్నః-సంశయాపన్నః ఇత్యాద్యుదాహరణములు ఊహింపదగినవి.

928 తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన. 2.1.30

తృతీయాంతం తృతీయాంతార్థకృతగుణవచనేన అర్థేన చ సహ ప్రాగ్వత్. శబ్దలయో ఖణ్డః-శబ్దలయాఖణ్డః. ధాన్యేనార్థః ధాన్యార్థః, తత్కృతేతి కిమ్, అజ్ఞ కాణః.

తృతీయాంతకృత, అర్థేన, గుణవచనేన. 'తత్కృత' అనునది యస్తకృతీయాంతపదము. తత్పదముచే తృతీయాంతపదము పరిగ్రహించుదును.

తృతీయాంతము, తృతీయాంత మగు పదముయొక్క అర్థముచే కృతమగు గుణమును బోధించుపదముతోడను, అర్థశబ్దముతోడను సమసించును; దానికి తత్పురుష మని పేరు.

శబ్దలయాఖణ్డః:- 'శబ్దలయో ఖణ్డః' అని విగ్రహము. కత్తెరచే చేయబడిన ఖండము అని యర్థము. కత్తెరచే చేయబడిన ఖండము గల దేవదత్తుడు అను నర్థము బాష్పసమ్మత మని బాలమనోరమాకారుడు వ్రాసియున్నాడు. ఇచట ఖండ మనునది గుణము. ఇది 'శంకులయా' అను తృతీయాంతపదమునకర్థమగుశంకులచే చేయబడినది గాన ఈ సూత్రముచే సమాసము.

సమానవిధాయక మగు ఈశాత్త్రమున 'తృతీయా' అనునది ప్రథమావిభక్తిలో ఉపయక్తమైనది. కావున ప్రథమాంతనిర్దిష్ట మగు 'శబ్కలాటా' అనుదానికి ఉపసర్జన సంజ్ఞాపూర్వనిపాతములు. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులచే "శబ్కలాఖణ్డః" అను రూపము సిద్ధించినది.

ధన్యార్థః- ధన్యేన అర్థః, ధన్యముచేత ధనము లేదా ధన్యరూప మగు ధనము అని యర్థము. 'ధన్య టా అర్థ సు' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము. ఉపసర్జనత్వ, పూర్వనిపాత, ప్రాతిపదికత్వ, సుబ్బోపాదులు వైవలెనే యుండును.

'శబ్కలాఖణ్డః' ఇత్యాదులందు శంకుల కరణము గాన 'శబ్కలాటాఖం డసు' అనుదానికి 'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' అను రాజోపుసూత్రముచేతనే (929) సమాసము వచ్చుటకు అవకాశ ముండగా, ఈ సూత్రముచే తత్కృత మగు గుణవచనముతో సమాసము వచ్చును అని చెప్ప నేల అని ప్రశ్న వచ్చును. దానికి సమాధాన మేమనగా గుణవాచకముతో తృతీయాంతము సమసించ వలసి యున్నచో తృతీయాంతార్థకృతగుణవాచకముతోడ మాత్రమే సమసించును అను నియమమునకై 'తత్కృతా' అనుపదము ప్రయోగింపబడినది. ఈ పదము ప్రయోగింప కున్నచో "తృతీయాంతము గుణవాచకముతో సమసించును" అనునర్థము వచ్చును. అట్టై నచో 'అష్ట కాణః' ఇత్యాదులందు 'కాణః' అను గుణవాచక శబ్దముతో గూడ 'అష్ట' అను తృతీయాంతమునకు సమాసము వచ్చుటకు అవకాశ ముండును. అది అనిష్టము. అందుచే 'తత్కృత' అను పదము ప్రయోగింపబడి నది. ఇవట కాణత్వమునకు రోగాదికముకారణము గాని నేత్రము కాదు. అందుచే అది తృతీయాంతాక్షిశబ్దవాచ్యనేత్రకృతము గాదు గాన సమాసము రాదు.

929. కర్తృకరణే కృతా బహులమ్. 2.1.92

కర్తరీ కరణే చ తృతీయా కృదన్తేన బహులం ప్రాగ్స్వత్. హరిణా త్రాతః. నఖైర్భిన్నః నఖభిన్నః.

పూర్వసూత్రమునుండి 'తృతీయా' అనువ ర్తించును. కర్తరీర్థకరణార్థ తృతీయాంతము కృదంతముతో బహులముగ సమసించును.

హరిత్రాతః- హరిణా త్రాతః-హరిచే రక్షింపబడినవాడు. 'హరిణా' అనునపుడు కర్తరీతృతీయ. 'త్రాత' అనునది క్తప్రత్యయాలంతము. "హరి టా త్రాత సు" అనునపుడు ప్రకృతసూత్రముచే సమాసము. కర్తృవాచకరణవాచక

ములు ప్రథమానిర్దిష్టములుగాన వాటికి ఉపసర్జనార్థపూర్వనిపాఠములు. ప్రాతిపదికత్వ, సుబ్జోపాదులచే 'హరిత్రాతః' అనురూపముసిద్ధించినది.

'సఖభిన్నః' - సఖైః భిన్నః - సఖములచే భేదించబడినవాడు. 'సఖైః' అనునపుడు కరణే తృతీయ. భిన్న అనునది క్తప్రత్యయంతము. ఈ సూత్రముచే 'సఖ భిన్ భిన్న సు' అను పదములకు సమాసము ఇతరకార్యము లన్నియు వెనుకటివలెనే యుండును.

'భిన్నః' అనునది కృత్ప్రయంతమే యైనను 'నిర్భిన్నః' అనునది కృత్ ప్రత్యయంతము కాదుగాన (ఇదికృత్ ప్రత్యయంతము) 'సఖైః నిర్భిన్నః' ఇత్యాదిస్థలములందు ఈ సూత్రముచే సమాసము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన ఈ పరిభాష చెప్పబడుచున్నది.

ప. కృద్ గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్.

సఖనిర్భిన్నః.

"కృదంతము అని చెప్పినపుడు గతికారకములు పూర్వమునందు గల కృదంతమును గూడ గ్రహింపవలెను."

ఇచట 'నిర్' అనునది గతినంజ్ఞకము గాన తత్పూర్వకమగు కృదంతము నకు (భిన్నశబ్దమునకు - అనగా నిర్భిన్న అనుదానికి కూడ) ఈ సూత్రముచే సమాసము చేయవచ్చును. 'సఖనిర్భిన్నః' అను రూపము సిద్ధించినది.

930. చతుర్థీ తదధార్థ - బలి - హిత - సుఖ - రక్షితైః 2.1.93

చతుర్థ్యంతర్థాయ యత్ తద్వాచినా, అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యంతం వా ప్రాగ్యత్. యూపాయ దారు - యూపదారు. తద్ధేన ప్రకృతివికృతి భావ ఏవేష్టః. తేనేహ స - రస్థనాయ స్థానీ.

'ప్రత్యయగ్రహణే తదంతాగ్రహ్యః' అనుపరిభాషచే 'చతుర్థీ' అనుదానికి చతుర్థ్యంతము అని యర్థము. 'తదర్థ' అనుపదమునందలి తచ్చబ్ధిముచే చతుర్థ్యంతపదము పరిగ్రహింపబడును. చతుర్థ్యంతపదముచే బోధింపబడునది ప్రయోజనముగా - నిమిత్తముగా గల దానిని బోధించు పదము అని యర్థము వచ్చును. చతుర్థ్యంతము చతుర్థ్యంతార్థము తోడను, అర్థ, బలి, హిత, సుఖ, రక్షిత అను పదములతోడను సమసింపున; దానికి తత్పురుష మని పేరు

యూపదారు:- యూపాయ దారు - యువ స్తంభముకొరకు కట్ట - అని లోకిఃవిగ్రహము. దారువు యూప స్తంభమునకు నిమిత్తము. యూప స్తం

భముకొర కుద్దిష్టమైనది. అనగా యూపము దారువునకు ప్రయోజనము. కావున 'యూప జే' అను చతుర్థ్యంతము 'దారు సు' అను పదముతో సమసించినది. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులచే "యూపదారు" అను ప్రథమాంతపదము సిద్ధించినది.

ఇవట 'తదర్థ' అను నపుడు కేవలము 'దానికి నిమి త్తము' (దానికొరకై నది) అని మాత్రమే అర్థము కాదు. "దానికి ప్రకృతి యైనది" అని యర్థము. పై ఉదాహరణమున దారువు ప్రకృతి యూపము వికృతి. ఈ విధముగ ప్రకృతి వికృతిభావము లేకున్నచో ఒకవ స్తువు మరి యొక వస్తువు కొరకై ఉద్దిష్టమైనది అనునంత మాత్రమున సమాసము రాదు. ఉదాహరణమునకు "రస్థనాయ స్థానీ" అనునపుడు స్థాని (గిన్నె) వంటకొరకై ఉద్దిష్టమగుటచే తదర్థము అని చెప్ప వచ్చును. కాని స్థానికిని రంధనమునకును ప్రకృతివికృతిభావము లేకుండుటచే ఈ సూత్రముచే సమాసము రాదు,

వా. అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చేతి వత్తవ్యమ్.

ద్విజార్థః - సూపః. ద్విజార్థా యవాగూః. ద్విజార్థం పయః. భూతబలిః. గోహితమ్. గోసుఖమ్. గోరక్షితమ్.

పై సూత్రముచే అర్థకల్పముతో విహిత మగు సమాసము నిత్యసమాస మనియు, ఈ విధముగ నిష్పన్న మైన సమస్తపదము విశేష్య మేలింగమునం దుండునో ఆ లింగమునం దుండు ననియు చెప్పవలెను.

ద్విజార్థఃసూపః:- పై వా ర్తికము ననుసరించి ఇది నిత్యసమాసము గాన దీనికి 'ద్విజాయ' అని మాత్రమే లౌకికవిగ్రహవాక్యము. 'ద్విజ జే అర్థ సు' అని అలౌకికవిగ్రహవాక్యము. పై సూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదిక త్వసుబ్బోపాదులు. దీని లింగము విశేష్యము ననుసరించి యుండును గాన 'సూపః' అనునది పులింగ మగుటచే ఇది గూడ 'ద్విజార్థః' అని పులింగ మైనది. 'యవాగూః' (గంజి) 'పయః' అను పదములు విశేష్యము లై నపుడు ఇది కూడ క్రమముగ స్త్రీలింగనపుంసకలింగములయం దుపయుక్త మైనది.

భూతేభ్యో బలిః భూతబలిః. "భూత భ్యన్ బలి సు" అని అలౌకికవిగ్ర హవాక్యము. గోభ్యో హితమ్ గోహితమ్- 'గో భ్యన్ హిత సు' అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. గవే సుఖమ్ గోసుఖమ్. "గో జే సుఖ సు" అని అలౌకిక విగ్రహము. గోభ్యఃరక్షితం గోరక్షితమ్. 'గో భ్యన్ రక్షిత సు' అని అలౌకిక

విగ్రహము. వీటి అన్నిటియందును పై సూత్రముచే సమాసము ఇతరకార్యములన్నియు వెనుకటివలెనే యుండును.

931. పశ్చిమీ భయేన 2.1.37

చోరాద్ భయమ్ - చోరభయమ్.

పంచమ్యంతము సుబంత మగు భయశబ్దముతో సమసించును.

చోరభయమ్:- 'చోర జసి భయ సు' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుప్లొపాదులు.

932. స్తోకాన్తికదూర్ధకృచ్చ్రాణి క్రేన 2.1.39

అర్థశబ్దము స్తోక, (కొంచెము) అన్తిక, (సమీపము) దూర అను పదములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును పై సూత్రముచుండి 'పంచమీ' అను పదము అనువర్తించును. పంచమ్యంతము లగు స్తోకార్థక, అన్తికార్థక, దూర్ధకపదములును, కృచ్చ్రశబ్దమును క్తప్రత్యయాంతసుబంతముతో సమసించును.

స్తోకాన్ముక్తః:- కొంచెములో విడువబడినవాడు. "స్తోక జసి ముక్త సు" అని యుండగా 'ముక్త' అనునది క్తప్రత్యయాంతము గాన ఈ సూత్రముచే సమాసము. 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికముగాన "సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచే (724) సుప్థక లోపము రావలసి యుండగా:-

933. పశ్చిమ్మ్యోః స్తోకాదిభ్యోః 6.3.2

అలుక్ ఉత్తరపదే. స్తోకాన్ముక్తః. అన్తికాదాగతః. అభ్యాశాదాగతః. దూరాదాగతః. కృచ్చ్రాదాగతః.

'అలుగుత్తరపదే' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. స్తోకాది శబ్దములకంటె వర మగు పంచమవిభక్తిప్రత్యయమునకు ఉత్తరపదము వర మగునపుడు అలుక్ వచ్చును. అనగా ఆప్రత్యయము లోపింపదు.

ఈ సూత్రముచే పంచమవిభక్తి ప్రత్యయము లోపింపకపోవుటచే 'సు' మాత్రము లోపించినది. 'జసి'కి "టాజసిజసామినాన్యోః" అను సూత్రముచే (140) 'అత్' అదేశము వచ్చి "స్తోకాత్ముక్త" అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. దానికి ప్రథమైకవచనమున "స్తోకాన్ముక్తః" అను రూపము. 'అన్తికాదాగతః' మొదలగు మిగిలిన నాలుగు ఉదాహరణములు కూడ ఇట్లే సిద్ధించును.

పై ఉదాహరణములందు పంచమి లోపింపకపోవుటచే వ్యస్తపదములవలె కనబడినను సమాసత్వమునకు సమాస స్వర మగు అంత్యోదాత్తత్వమును, తద్వికప్రత్యయము చేర్చినపుడు ఆదివృద్ధి వచ్చి “స్లోకాన్ముక్తిస్య అపత్యంస్తోకాన్ముక్తిః” ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించుటయు ప్రయోజనము.

934. షష్ఠీ 2.2.8

సుఖ నేన ప్రాగ్వాత్. రాజపురుషః.

షష్ఠ్యంతము సుఖంతముతో సమసించును. దానికి తత్పురుష మని పేరు.

రాజపురుషః:- ‘రాజన్ జన్ పురుషసు’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుట్లోపాదులు-‘రాజపురుషః’.

935. పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశీనైకాధికరణే 2.2.1

అవయవిగా సహ పూర్వాదయః సమస్య నైః ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః. పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః. అపరకాయః. ఏవాధికరణే కిమ్- పూర్వశ్చాత్రాణామ్.

ఏకదేశ మనగా అవయవము. ఏకదేశము కలిది ఏకదేశి- అనగా అవయవి. అధికరణ మనగా ద్రవ్య మని యర్థము పూర్వ, అపర, అధర, ఉత్తర అను పదములు ఏకద్రవ్యరూప మగు అవయవిని బోధించు సుఖంతముతో సమసించును.

పూర్వకాయః:- పూర్వం కాయస్య. శరీరముయొక్క పూర్వ (క్రింది) భాగము. ‘పూర్వ సు కాయ జన్’ అని యుండగా కాయ అనునది ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టావయవిదావకము గాన ఈ సూత్రముచే ‘పూర్వ సు’ అను దానికి ‘కాయ జన్’ అనుషష్ఠ్యంతపదముతో సమాసము. సమాసవిధాయక మగు ఈ సూత్రమునందు ‘పూర్వాపరాధరోత్తరమ్’ అనునవి ప్రథమానిర్విష్టముల టచే, వాటికి ఉపసర్పనసంఖ్యాపూర్వవిపాతములు. ప్రాతిపదికత్వసుట్లోపములచే ‘పూర్వకాయః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఈ సూత్రము షష్ఠీతత్పురుషవిధాయక మగు ‘షష్ఠీ’ అను సూత్రమునకు (934) అపవాదము. కావుననే పై న చూపిన విధముగా “పూర్వ” మొదలగు వానికి ఉపసర్పనత్వాదులు అధించినవి. ‘షష్ఠీ’ అను సూత్రముచే సమాసము

చేసినచో షష్ఠ్యంతపదము ప్రథమానిర్దిష్టము గాన దానికి ఉపసర్జనత్వాదులు వచ్చి 'కాయపూర్వమ్' ఇత్యాద్యనిష్టరూపములు సిద్ధించెడివి. 'పూర్వకాయః' వలెనే 'అవరకాయః' 'అధరకాయః' 'ఉత్తరకాయః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

అవయవివాచకము ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టమై యుండవలె నని చెప్పబడిచే "పూర్వః ఛాత్రాణామ్" అనునపుడు 'ఛాత్రాణామ్' అనెడు అవయవివాచకము బహుత్వసంఖ్యావిశిష్టము గాన పూర్వశబ్దమునకు దానితో సమాసము రాదు. వ్యస్తముగనే ప్రయోగింపవలెను, లేదా "ఛాత్రాణాం పూర్వః ఛాత్రపూర్వః" అను షష్ఠీతత్పురుషసమాసము చేసికొనవచ్చును.

'పూర్వకాయః' అనునది తత్పురుష సమాస మైనను ఇచట పూర్వపదార్థమే ప్రధాన మైనది. ఉత్తరపదార్థము ప్రధానము కాదు. ఇది "ఉత్తరపదార్థ ప్రధానః తత్పురుషః" అను సామాన్యనియమమునకు అపవాదము.

936. అర్థం నపుంసకమ్ 2.2.2

సమాంశవాచీ అర్థశబ్దో నిత్యం క్లిబే; స ప్రాగ్వత్. అర్థం పిప్పల్యాః అర్థ పిప్పలీ,

పూర్వసూత్రమునుండి "ఏకదేశినైకాధికరణే" అనువర్తించును 'అర్థ' శబ్దమునకు అంశము అనియు, సగము భాగము అనియు అర్థములు. మొదటి అర్థమునందు ఈ శబ్దము పుంలింగము. రెండవ అర్థమునందు నపుంసకలింగము. "వాపుంస్యర్థోఽర్థం సమేశకే" అని అమరము. నపుంసకలింగమునందున్న అనగా సమాంశవాచి యగు 'అర్థ' శబ్దము ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్ట మగు అవయవిని బోధించు సుబంతముతో సమనించును.

అర్థపిప్పలీ:- "అర్థ సు పిప్పలీ జన్" అని యుండగా ఈసూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసమిష్టోపాదులు. ఈ సూత్రము కూడ 'షష్ఠీ' అనుదానికి (936) అపవాదము. అర్థశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రయోజనము.

937. సప్తమీ శౌణ్డే 2.1.40

సప్తమ్యస్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వత్. అక్షేషు శౌణ్డః-అక్షశౌణ్డః ఇత్యాది. 'ద్వితీయా' 'తృతీయా' ఇత్యాదియోగవిభాగాత్ అన్యత్రాపి తృతీయాదివిభక్తీనాం ప్రయోగవశాత్ సమాసో జ్ఞేయః.

‘శౌణ్డైః’ అని బహువచనమును ప్రయోగించుటచే “శౌండాదిగణము” అనునర్థము లభించినది. సప్తమ్యంతము శౌండాదిపదప్రతికము లగు సుబంతములతో సమసించును.

అక్షశౌణ్డైః:- అక్షేషు శౌణ్డైః- పాచికలాడుట విషయమున నిపుణుడు అని యర్థము. ‘అక్ష సుప్ శౌణ్డ సు’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులు-‘అక్షశౌణ్డైః’.

“త్వితీయాశతాతీత . . .” “త్వతీయాతత్కృత . . .” ఇత్యాదినమాస విధాయకసూత్రములను బట్టి చూడగా ద్వితీయాంతత్వతీయాంతాదులకు శ్రితాది పదములతోడ మాత్రమే సమాసము వచ్చు నని తేలుచున్నది. కాని త్వతీయాంతాదులకు శ్రితాదులకంటె భిన్నము లగు పదములతో గూడ సమాసములు ప్రయోగమునందు కనబడుచున్నవి. వాటి సాధుత్వమునకై ఆ సూత్రములలోని ‘ద్వితీయా’ ‘త్వతీయా’ ‘చతుర్థీ’ ‘పంచమీ’ ‘సప్తమీ’ అనుపదములను వేరుగ విడదీసి (యోగవిభాగము చేసి) ‘ద్వితీయా’ ఇత్యాదులను స్వతంత్రసూత్రములుగ పరిగణించి, అనువర్తించిచ ‘సుపా’ అనుదానితో అన్వయించి వ్యాఖ్యానించినచో “ద్వితీయాంతం సుబన్తేన సమస్యతే” త్వతీయాన్తం- చతుర్థ్యన్తం- పంచమ్యన్తం- సప్తమ్యన్తం సుబన్తేన సహ సమస్యతే” అను నర్థములు సామాన్యరూపమున సిద్ధించును. ఈ విధముగ ద్వితీయాంతాదులకు శ్రితాదులతోడనే గాక ప్రయోగానుసారముగ ఏ సుబంతముతోడ నైనను సమాసము చేయవచ్చును.

938. దిక్సంభ్యో సంజ్ఞాయామ్ 2.1.50

పూర్వేషుకామశమీ. సప్తర్షయః. ‘సంజ్ఞాయా ఏష’ ఇతి నియమార్థం సూత్రమ్. తేవేహ న- ఉత్తరా వృక్షైః. పశ్చా బ్రాహ్మణాః.

“పూర్వకాలై కనర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన” నూది ‘సమానాధికరణేన’ అనువర్తించును సంజ్ఞావాచక మగునపుడు దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకశబ్దములు సమానాధికరణ మగు పదముతో సమసించును.

‘విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్’ అను రాబోవు సూత్రముచేతనే(947) సమాసము సిద్ధించుచుండ “దిక్సంఖ్యార్థకము లగు విశేషణములు సంజ్ఞార్థము నందు మాత్రమే సమసించును” అను నియమమునకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

పూర్వేశుకామశమీ:- పూర్వశ్చసౌ ఇషుకామశమీ చ అని లౌకిక విగ్రహము. 'పూర్వ సు ఇషుకామశమీ సు' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే దిగ్వాచక మగు పూర్వశబ్దమునకు సమానము. ప్రాతిపదికత్వ, సుబ్బోపాదులు- 'పూర్వేశుకామశమీ'. ఇది యొక దేశమునకు పేరు.

సప్తర్షయః:- సప్త చ తే ఋషయశ్చ:- సంఖ్యావాచక మగు సప్త శబ్దమునకు ఋషిశబ్దముతో సమానము. సుబోపాదులు చేసిన పిమ్మట 'సప్త ఋషి' అని యుండగా నకారమునకు "నలొపః ప్రాతిపదికా న్తస్య" అను సూత్రముచే (180) లోపము- పిమ్మట గుణము- 'సప్తర్షయః'.

'సంజ్ఞాయామేవ' అను నియమముచే 'ఉత్తరాః పృథ్వీః' 'పశ్చి బ్రాహ్మణాః' ఇత్యాదులందు సమానము సంజ్ఞావాచకము కాదు గాన దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకము లగు ఉత్తరపశ్చిన్ శబ్దములు సమపింపలేదు.

939. తద్దిత్తార్థోత్తరపద సమాహారే చ 2.1.51

తద్దిత్తార్థే విషయే, ఉత్తరపదే చ పరతః, సమాహారే చ వాచ్యే దిక్స్పంఖ్యే ప్రాగ్భ్యత్. పూర్వస్యాం కాలాయాం భవః- పూర్వాకాలా ఇతి సమానే జాతే-

తద్దిత్తార్థశ్చ, ఉత్తరపదశ్చ, సమాహారశ్చ తేషాం సమాహారః తద్దిత్తార్థోత్తరపదసమాహారమ్- తస్మిన్. సమాసాంతమునం దున్న సప్తమి మూడు పదములతో విషయే, పరతః, వాచ్యే అను మూడు వేర్వేరు అర్థములలో అన్వయించును. పూర్వసూత్రములనుండి 'దిక్స్పంఖ్యే' 'సమానాధికరణేన' అనువర్తించును. తద్దిత్తార్థము విషయ మగునపుడును, ఉత్తరపదము పర మగునపుడును, సమాహారము దాద్యమగునపుడును దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకపదములు సమానాధికరణముతో సమపించును.

దిగ్వాచకమునకు సమాహారార్థమున సమానము వచ్చుటకు ఉదాహరణములు లేవు. తద్దిత్తార్థమునందును, ఉత్తరపదము పరమగునపుడు మాత్రమే ఉదాహరణములు కలవు. సంఖ్యావాచకమునకు మాత్రము మూడు విధము లగు ఉదాహరణములును లభించును.

పూర్వస్యామితి:- దిగ్వాచక మగు పూర్వాశబ్దమునకు "తత్రభవః" (అవని నుంచువాడు) అను తద్దితప్రత్యయార్థమున- అనగా రాజోపుసూత్రముచే 'తత్ర భవః' అను స్త్రీయన ఇప్రత్యయము చేర్చబడనున్నది గాన ఆ తద్దితి

ప్రత్యయార్థమున- కాలా శబ్దముతో సమాసము. చివరకు నిష్పన్న మగు శబ్దమునకు 'పూర్వస్యాం కాలాయాం భవః'—తూర్పుకాలతో ఉన్నవాడు—అని యర్థము. 'పూర్వా జీ కాలా జీ' అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. ఈ సూత్రముచే సమాసము చేసిన ఏమొక ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు వచ్చి 'పూర్వాకాలా' అని యుండగా:-

వా. సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంసద్భావః.

ఐదువృత్తులలో ఏ వృత్తి యైనను చేయవలసి యున్నపుడు సర్వనామ శబ్దమునకు పుంసద్భావము వచ్చును.

పూర్వాశబ్దము సర్వనామము గాన ఈ సమాసవృత్తియందు దానికి ఈ వార్తికముచే పుంసద్భావము. అనగా స్త్రీలింగశబ్ద మగు 'పూర్వా' అనునది పుంలింగ మగు 'పూర్వ'శబ్దముగ మారుట. 'పూర్వకాలా' అని యుండగా:-

940. దిబ్బుర్వోపదాదసంజ్ఞాయామ్ ఖః 4 2.107

అస్మాద్భవార్థే ఖః స్యాత్; అసంజ్ఞాయామ్.

దిగ్వాచకము పూర్వపదముగా గల సమాసముకంటె, అది సంజ్ఞావాచకము కానప్పుడు 'అవట ఉన్నది' అను నర్థమున ఇప్రత్యయము వచ్చును.

'పూర్వ కాలా' అను ఈ సమాసమున 'పూర్వ' అనునది దిగ్వాచకము గాన 'పూర్వకాలయందు ఉన్నది' అను నర్థమున ఇప్రత్యయము వచ్చినది. దీనిలోని ఇకారము ఇచ్ఛంజ్ఞకము. 'పూర్వకాలా అ' అని యుండగా:-

941. తద్ధితేష్వచామాదేః 7.2.117

జీతి జీతి చ తద్ధితేష్వచాం ఆదేరవో వృద్ధిః స్యాత్.

యస్యేతి చ- పౌర్వకాలః. పశ్చ గావః ధనం యస్యేతి త్రిపదే బహుప్రీహా.

'అవో జ్ఞేతి' అను సూత్రము, 'మృతేర్వృద్ధిః' నుండి 'వృద్ధిః' అను వర్తించును. జీత గాని జీత గాని అయిన తద్ధితప్రత్యయము పర మగునపుడు (ప్రకృతియందలి) అచ్చులలోని మొదటి అచ్చునకు వృద్ధి వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'పూర్వకాలా' అను ప్రకృతియందలి మొదటి అచ్చుగు ఊకారమునకు వృద్ధి- 'పౌర్వకాలా అ' అని యుండగా "యస్యేతిచ అను

సూత్రము(2.8)చే ఆకారమునకు లోపము- పౌర్వకాలః (ప్రథమైకవచనమున) అను రూపము సిద్ధించినది.

ఉత్తరపదము పర మగు నపుడు సంఖ్యావాచకము నమసించుటకు 'పఞ్చగవధనః' అనునది ఉదాహరణము. "పఞ్చ గవః ధనం యన్య సః" పఞ్చగవధనః. ఇది త్రిపదబహువ్రీహి. ఇవట మూడవ దగు ధనశబ్దము ఉత్తరపదము. అది పరముగా నుండగా 'తద్దితార్థోత్తరపదనమాహారే చ' అను సూత్రముచే పఞ్చన్ అను సంఖ్యావాచక శబ్దము గోళబ్దముతో నమసించును. 'పఞ్చన్ జన్, గో జన్ ధన సు' అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. ఇవట 'పఞ్చన్' శబ్ద 'గో' శబ్దములకు వైకల్పికసమాసమే రావలసి యుండగా:-

వా. ద్వంద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదే నిత్యసమానవచనమ్.

ఉత్తరపదము పర మగునపుడు ద్వంద్వతత్పురుషసమాసములకు నిత్య సమానత్వము చెప్పవలెను. అనగా ఉత్తరపదము పర మగునపుడు వచ్చేరు ద్వంద్వసమాసము గాని తత్పురుషసమాసము గాని నిత్యసమాన మగు నని యర్థము. ఈ వార్తికము ననుసరించి పంచన శబ్దగోళబ్దములకు ("తద్దితార్థోత్తరపదనమాహారేచ" అను సూత్రముచే వచ్చిన (తత్పురుష) సమాసము నిత్యసమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములచే "పఞ్చగో" అని యుండగా:-

942. గోరతద్ధితలుకే 5.4.92

గోస్తాత్ తత్పురుషాత్ టచ్ స్యాత్ సమాసాంతో, న తు తద్ధితలుకీ. పఞ్చగవధనః.

"తత్పురుషస్యాళ్లరేః సంఖ్యావ్యయాదేః" "రాజాహస్పతిభ్యష్టచ" నుండి 'తత్పురుషస్య', 'టచ్', 'సమాసాంతాః' అను అధికృతసూత్రమును అనువర్తించును. గోళబ్దంత మగు తత్పురుషము కంటె సమాసాంత మగు టచ్ ప్రత్యయము వచ్చును; తద్ధితప్రత్యయము లోపించినపుడు మాత్రము రాదు.

ఈ త్రిపదబహువ్రీహిలోని గోళబ్దంత మగు అవాంతరతత్పురుషమునకు ఈ సూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. టచ్ లోని ఉకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. పంచనోలోని నకారమునకు "న లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య" అను సూత్రముచే (170) లోపము. "పంచగోఅ" అని యుండగా అవాదేశముచే 'పఞ్చగవధనః' అను రూపము సిద్ధించినది.

943. తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః 2.1.42

సమానాధికరణ మగు తత్పురుషసమాసమునకు కర్మధారయ మని పేరు.

సమాసం అధికరణం-వాచ్యం-యమో స్తే సమానాధికరణే, సమానమైన వాచ్యము గల పదములు అని యర్థము. సమానాధికరణే అన్య స్త ఇతి సమానాధికరణః. సమానాధికరణములగు పదములు గలది. అట్టి తత్పురుషము కర్మధారయసంజ్ఞ మగును. ఉదాహరణమునకు 'నీలోత్పలమ్' అనునపుడు 'నీల' పదము 'ఉత్పల' పదము రెండును కలువ యనెడు ఒకే వాచ్యమును బోధించుచున్నవి. గాన ఇవి సమానాధికరణములు. కావున ఇవి ఒకే విభక్తియందు ప్రయుక్తము లగుచు. అట్లే ప్రకృతమున 'పంచ' అనుపదము 'గో' అను పదము ఈ రెండును గోవులనే బోధించుచున్నవి. అందుచే ఇవి సమానాధికరణములు. ఇట్టి సమానాధికరణపదములతో కూడి యుండుటచే 'పంచగవ' అనునది కర్మధారయసమాసము.

944. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః 2.1.52

తద్ధితార్థేత్యత్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుసంజ్ఞః స్యాత్.

'తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' అను సూత్రముచే వివేకమైన సంఖ్యావాచకపూర్వ మగు త్రివిధసమాసమునకు ద్విగుసమాస మని పేరు.

945. ద్విగురేకవచనమ్ 2.4.1

ద్విగుర్ద్యుః సమాహారః ఏకవత్స్యాత్.

'సమాహారగ్రహణం కర్తవ్యమ్' అను వార్తికము ననుసరించి 'సమాహారః' అను పదము లభ్య మగును.

ద్విగుసమాసార్థ మగు సమాహారము ఏకము వంటి దగును అనగా ఆ సమాహారము ఒక వస్తువుగ పరిగణింప బడును గాన ద్విగు సమాసము ఏకవచనమున నుండు నని ఫలితము.

946. స నపుంసకమ్ 2.4.17

సమాహారే ద్విగుర్ద్వన్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్.

పశ్చాన్నాం గవాం సమాహారః పశ్చగవమ్.

'సః' అను తచ్చబ్ధిముచే "ద్విగురేకవచనమ్" "ద్వన్వశ్చ ప్రాణితూర్య సేనాజ్ఞానమ్" అను పూర్వసూత్రములలో చెప్పబడిన ద్విగుద్వంద్వములు పరా

మృష్టము లగును. అవి సమాహారకములే గ్రాహ్యము అని వ్యాఖ్యానము. సమాహారవాచకము లగు ద్విగుద్వంద్వసమాసములు నపుంసకలింగమునందుండును.

పచ్చగవమ్:- 'పచ్చానాం గవాం సమాహారః' అని లౌకికవిగ్రహము. 'పచ్చాన్ ఆమ్ గో ఆమ్' అని అలౌకిక విగ్రహము. ఇచట సంఖ్యా వాచక మగు 'పంచన్ ఆమ్' అను దానికి "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ" అను సూత్రముచే సమాహారకమున 'గో ఆమ్' అను సుబంతముతో సమాసము. సుఖ్యోపాదులు చేసిన పిమ్మట "పచ్చగో" అని యుండగా 'గో' తద్ధితయికి అను సూత్రముచే (942) చివ; అవాదేశము, ప్రకృతసూత్రములచే నపుంసకత్వైకవచనములు. ప్రథమైకవచనమున 'పచ్చగవమ్' అను పదము సిద్ధించినది. దీనితో 'తద్ధితార్థోత్తరపద...' వ్యాఖ్యానము పూర్తియైనది. దిగ్విచకమునకు ఉత్తరపదము పరమగు నపుడును సంఖ్యావాచకమునకు తద్ధితార్థము విషయమగునపుడును, "పూర్వకాలాప్రియః" 'షాణ్మాతురః' ఇత్యాద్యుదాహరణములు సిద్ధాంతకొమద్వాదులందు చూపబడినవి.

947. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ 2.1.57

భేదకం భేద్యేన సమానాధికరణేన బహులం ప్రాగ్జ్యోత్. నీలమ్ ఉత్పలమ్-నీలోత్పలమ్. బహులగ్రహణాత్ క్వచిన్నిత్యమ్. కృష్ణసర్పః. క్వచిత్ న. రామో జామదగ్న్యః.

విశేష్యతే అనేనేతి విశేషణమ్. దేనిచేత విశేష్యము ఇతరవస్తువులనుండి వేరుగ చేయబడునో అది విశేషణము. నీలం ఉత్పలం అనునపుడు 'నీలం' అను పదము విశేష్య మగు ఉత్పలములను ఇతరములైన శుక్ల రక్తోత్పలాదుల కంటె విభిన్నముగ చేయుచున్నది గాన ఇది విశేషణము. కావున దీనికి భేదక మనియు విశేష్యమునకు (విశేషణము దేనియందలి విశేషమును చెప్పుచున్నదో అది విశేష్యము) భేద్య మనియు పేర్లు. "పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణవ కేవలాః సమానాధికరణేన" నుండి 'సమానాధికరణేన' అనువ ర్తించును. భేదకము (విశేషణము) సమానాధికరణ మగు భేద్యము (విశేష్యము)తో బహులముగ సమసింపును.

నీలోత్పలమ్:- నీలచ్చ తత్ ఉత్పలచ్చ నీలోత్పలమ్. అలౌకిక విగ్రహవాక్యమునందు "నీల సు ఉత్పల సు" అని యుండగా ఈ సూత్రముచే

సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులచే ప్రథమైకవచనమున 'సీలోత్పలం' అను పదము సిద్ధించినది. దీనికి తత్పరుషసమాసమనియు, సమానాధికరణ పదముల సమాసమగుటచే కర్మధారయసమాసమనియు కూడ పేర్లు.

బహుళశబ్దమును ప్రయోగించుటచే కొన్ని లక్ష్యములందు ఈ సూత్రము నిత్యముగ ప్రవర్తించును; కొన్ని లక్ష్యములందు అసలే ప్రవర్తింపదు. అందుచే 'కృష్ణః సర్పః' అను వ్యస్తప్రయోగము ఆసాధ్యు. 'రామః జామదగ్న్యః' అనునపుడు 'జామదగ్న్యః' అనునది వివేషణ మైనను సమాసము రాదు.

948. ఉపమానాని సామాన్యవచనైః 2.1.55

ఘన ఇవ శ్యామః - ఘన శ్యామః.

ఉపమానవాచకపదములు సమానాధికరణము లగు సమానధర్మవిశిష్టవాచక పదములతో సమసించును.

ఘనశ్యామః - ఘన ఇవ శ్యామః. మేఘమువలె నల్లనైన వాడు. ఇచట 'ఘనః' అనునది ఉపమానవాచకపదము. "శ్యామః" అనుదానికి శ్యామత్వము కలవాడని యర్థము. శ్యామత్వము ఉపమాన మగు ఘనమునందును, ఉపమేయ మగు శ్రీకృష్ణునియందును ఉన్నది గాన ఇది సమానధర్మము. ఉపమాన వాచక మగు ఘనశబ్దమునకు సమానధర్మవిశిష్టవాచక మగు 'శ్యామ' శబ్దముతో ఈ సూత్రముచే సమాసము 'ఘనశ్యామ' సు' అని యుండగా సమాసప్రాతిపదికత్వ సుబ్బోపాదులచే ప్రథమైకవచనమున 'ఘనశ్యామః' అను పదము సిద్ధించినది. సమస్తమగు ఘనశబ్దమునకు లక్షణచే 'ఘన ఇవ' అని యర్థము.

వా శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్థోపసంఖ్యానమ్.

శాకప్రియః పార్థివః శాకపార్థివః. దేవపూజితః బ్రాహ్మణః దేవ బ్రాహ్మణః.

'శాకపార్థివః' మొదలగు పదములు సిద్ధించుటకై ఉత్తరపదమునకు లోపమును చెప్పవలెను.

శాకపార్థివః - శాకః ప్రియః యన్య సః శాకప్రియః, శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చ శాకప్రియపార్థివః. ఇచట 'శాకప్రియః' అనునది బహుప్రీహిసమాసము. 'శాకప్రియపార్థివః' అనునది బహుప్రీహిగర్భ మగు విశేషణసమాసము. ఇపు డీ వార్తికముచే 'శాకప్రియ' అను బహుప్రీహిసమాసములో ఉత్తరపద మగు 'ప్రియ' శబ్దము లోపింపగా 'శాకపార్థివః' అను రూపము సిద్ధించినది.

దేవబ్రాహ్మణః:- దేవానాం పూజకః దేవపూజకః దేవపూజకః బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః. ఇవటి 'దేవపూజకః' అనునది షష్ఠీతత్పురుషసమాసము. "దేవపూజకబ్రాహ్మణః" అనునది షష్ఠీతత్పురుషగర్భమగు విశేషణసమాసము. ఈ వాక్యముచే షష్ఠీతత్పురుషసమాసమునందలి ఉత్తరపదమగు 'పూజక' అనునది యిట్లై "దేవబ్రాహ్మణః" అను పదము సిద్ధించినది.

949. నల్. 2.2.6

నల్ సుపా సహ సమస్యతే.

'సహ సుపా'నుండి 'సుపా' అనువర్తించును. 'నల్' సుబంతముతో సమించును. నల్ అనునది ఏషేధార్థకమగు ఒక అవ్యయము. ఇకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

950. నల్ లోపో నల్. 6.3.78

నల్ నస్య లోపః ఉత్తరపదే.న బ్రాహ్మణః-అబ్రాహ్మణః.

న,లోపః, నల్. 'అలుగు త్తరపదే' నుండి 'అలు' అనువర్తించును. ఉత్తరపదము పరమగునపుడు 'నల్'లోని నకారమునకు లోపము వచ్చును.

అబ్రాహ్మణః:- న బ్రాహ్మణః అబ్రాహ్మణః అని లోకికవిగ్రహము. అలోకికవిగ్రహవాక్యమున 'న బ్రాహ్మణః' అని యుండగా 'నల్' అను సూత్రముచే 'నల్'కు 'బ్రాహ్మణ' అను సుబంతముతో సమాసము; సుబ్బోపము. 'నబ్రాహ్మణ' అని యుండగా ప్రకృతసూత్రముచే నకారము లోపింప ప్రథమైకవచనమున 'అబ్రాహ్మణః' అను రూపము సిద్ధించినది.

951. తస్మాన్పుడచి 6.3.74

యస్తనకారాద్ నల్ ఉత్తరపదస్యాజాదేః 'నుట్' ఆగమఃస్యాత్. 'అనశ్చ్యః', 'నైకధా', ఇత్యాదౌ తు నశజ్జేన సహ "సహ సుపా" ఇతి సమాసః.

'అలుగు త్తరపదే' నుండి 'ఉత్తరపదే' అనువర్తించును. ఈ సూత్రము 'నల్'లో నల్. 'అను సూత్రమునకు ఏమట్టి వచ్చుటచే 'తస్మాత్' అక్షదానికి "యస్తనకారాత్" అని యర్థము లోపించిన నకారము గల నల్ కంటే పరమగు అజాది యైన ఉత్తరపదమునకు 'నుట్' అను నాగమము వచ్చును. నుట్ లోని ఉకారవికారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

అసశ్వః:- న అశ్వః అసశ్వః, 'న అశ్వ సు' అని యుండగా వెనుకటి వలె సమాస, సకారలోపాదులు చేసిన పిమ్మట "అఅశ్వ" అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అజాది యగు 'అశ్వ' అను ఉత్తరపదమునకు మదాగమము. టిత్తుగాన ఇది ఆద్యవయవముగ వచ్చును. 'అ న్ అశ్వ' - 'అనశ్వ' రూపము సిద్ధించును.

'నైకధా' (అనేకవిధములుగా) ఇత్యాదిప్రయోగములందు ఇది విషేధార్థకమగు 'న' శబ్దమునకు 'సహ సుపా' అను సూత్రముచే (909) 'ఏకధా' శబ్దముతో సమాసమే కాని నజ్ఞోసమాసము కాదు. నజ్ఞోసమాస మైనచో సకారలోపముదాగ మములు వచ్చి 'అనేకధా' అని యగును.

952. కుగతిప్రాదయః 2.2.18

ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమన్యస్తే. కుత్పితః పురుషః కుపురుషః.

'నిత్యం క్రిడాజీవికయో' నుండి 'నిత్యం' అనువర్తింతును. 'కు' అను అవ్యయము, గతిసంజ్ఞకములును, ప్రాదులును సమర్థ మగు శబ్దస్వరూపముతో నిత్యముగ సమసించును. అది తత్పురుషసంజ్ఞక మగును.

కుపురుషః:- 'కు పురుష సు' అని అలౌకికవిగ్రహవ్యాప్తము. కు అను అవ్యయమునకు 'పురుషసు' అనుసమర్థశబ్దముతో ఈ సూత్రముచే సమాసము. నిత్యసమాస మగుటచే 'కుత్పితః పురుషః' అను అన్యపదవిగ్రహము చూపబడినది.

953. ఊర్వాదిచ్చిడాచశ్చ. 1.4.61

ఊర్వాదయః, చ్వస్తాః, డాజస్తాశ్చక్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాః స్యుః. ఊరీకృత్య, కుక్లీ కృత్య. పటపటాకృత్య. సుపురుషః.

'గతిశ్చ' అను సూత్రమునుండి 'గతిః' అను పదము అనువర్తింతును. 'ఊరీ' మొదలగు పదములును, చ్వి ప్రత్యయంతపదమును, డాచ ప్రత్యయంతపదములును క్రియతో సంబంధించినపుడు గతిసంజ్ఞకము లగును.

ఊరీకృత్య:- 'ఊరీ' అను అవ్యయము అంగీకారార్థకము. క్త్వాప్రత్యయంత మగు కృధాతువుతో సంబంధించుటచే దీనికి ఈ సూత్రముచే గతిసంజ్ఞ లందించినది. 'కుగతిప్రాదయః' అనుసూత్రముచే దీనికి 'కృత్వా' అనుసమర్థపదముతో సమాసము. 'సమాసే నజ్ఞోపార్షే క్త్వో ల్యప్' అనుసూత్రముచే (887) క్త్వా'కు ల్యబాదేశము - 'ఊరీకృత్య'.

శుక్లే కృత్యః:- 'అశుక్లం శుక్లం కృత్యా శుక్లే కృత్య' అని లౌకికవిగ్రహ వాక్యము. 'శుక్లకృత్యా' అని యుండగా "కృత్య స్తియోగే నమృద్యకర్తరభిః" అను సూత్రముచే (1241) శుక్లశబ్దమునకు చ్విప్రత్యయము. 'అభూతతద్భావ ఇతి వక్తవ్యమ్' అను వార్తికముచే ఈ ప్రత్యయము అభూతతద్భావార్థమున (అట్లుకానిది అట్టై నది అను సర్థమున) చేరును. 'చ్వి' లోని చకారము 'చుటూ' అను సూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞకము. 'వేరప్యక్తస్య' అను సూత్రముచే (841) వకారలోపము. 'అస్య చ్చౌ' అను సూత్రముచే (1242) అకారమునకు ఈకారము. 'శుక్లే' అను పదము సిద్ధించినది. దీనికిపుడు ఈ సూత్రముచే గతిసంజ్ఞ. పూర్వ సూత్రముచే (952) 'కృత్యా' శబ్దముతో సమాసము. "సమాసేనజ్ఞో పూర్వే క్త్వైవ్యిష్ అనుసూత్రముచే (887) 'క్త్యా'కు ల్యబాదేశము- "శుక్లే కృత్య"

పటపటాకృత్యః:- 'పటత్ పటత్ ఇతి కృత్యా' అని లౌకికవిగ్రహ వాక్యము. 'పటత్ కృత్యా' అనునపుడు అవ్యక్తధ్వన్యనుకరణశబ్ద మగు 'పటత్' అనుదానికి కృదాతువుతో సంబంధ ముండుటచే "అవ్యక్తానుకరణాద్ ద్వ్యణవగా ర్ధానంతో డాచ్" అను సూత్రముచే (1246) డాచ్ ప్రత్యయము. డాచ్ లోని ఆకారముమాత్రము శేషించును. "డాచిచ ద్వే బహులమ్" అను వార్తికముచే (సూ. 1248) 'పటత్' అనుదానికి ద్వితీయము. 'పటత్ పటత్ ఆ కృత్యా' అని యుండగా 'ఛే' అను సూత్రముచే (242) టిలోపము-పటత్ పటాకృత్యా, 'నిత్యమాప్రేడితే డాచి' అను సూత్రముచే తకారపకారములకు పకారము ఏకాదేశముగ వచ్చి 'పటపటా' అనునది సిద్ధించినది. డాజంత మగు ఈ శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే గతిసంజ్ఞ లభించుటచే, పూర్వ సూత్రముచే దీనికి 'కృత్యా' శబ్దముతో సమాసము. ల్యబాదేశము. (సూ-887)- 'పటపటాకృత్య'.

సుపురుషః:- 'శోభనః పురుషః' అని లౌకికవిగ్రహము. 'సు' అనునది ప్రాదులలోనిది గాన దీనికి 'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రముచే 'పురుష సు' అనుదానితో సమాసము,

ప్రాదలు కూడ గతిసంజ్ఞకములే గాన మరల 'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రమునందు ప్రాదులను చెప్పుట అనావశ్యకము కదా యని సందేహింపరాదు. ఏల నన సుపురుషః ఇత్యాద్యుద్యుదాహరణములందు 'సు' మొదలగు వాటికి దాకు వాచ్యక్రియామోగము లేకుండుటచే గతిసంజ్ఞయుండదు గాన, అప్పుడు కూడ సమాసము వచ్చుటకు అవకాశముండుటకే ప్రాదులు గ్రహింపబడినవి. సూత్రమునందు

సామాన్యరూపమున సుబంతముతో సమసింపు నని చెప్పబడిన ఈ ప్రాదులు ఏయే అర్థములందు సమసింపునో బోధించువా ర్థములు చూపబడుచున్నవి:-

వా. ప్రాదయో గతార్థే ప్రథమయా.

ప్రగత ఆచార్యః ప్రాచార్యః.

ప్ర మొదలగునవి గత మొదలగు అర్థములందు ప్రథమాంతపదముతో సమసింపును.

ప్రాచార్యః:- 'గతః ఆచార్యః' అని తొక్కిక మగు అన్వయపదవిగ్రహ వాక్యము. మూలమునందు 'ప్రగతః' అనుదానిలోని 'గతః' అనునది 'ప్ర' అను దానికి వ్యాఖ్యానరూపమైనది. 'ప్ర' అనుదానికి 'గత' అనుదానితో 'కుగతిప్రాద యః' అను సూత్రముచే సమాసము చేయగా 'ప్రాచార్యః' అను రూపము సిద్ధిం చినది.

వా. అత్యదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా.

'అతిక్రాంతో మాలామ్' ఇతి విగ్రహే.

'అతి' మొదలగునవి క్రాంతము మొదలగు అర్థములందు ద్వితీయవిభ క్త్యంతముతో సమసింపును.

అతిమాలః - (మాలనుదాటినవాడు) 'క్రాంతః మాలామ్' అని అన్వ యపదలొక్కి విగ్రహవాక్యము. 'అతి మాలా అమ్' అని యుండగా 'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రముచే (912) సమాసము. సుక్లోపము- 'అతిమాలా' అనియుండ.

954. ఏకవిభ క్తిచాపూర్వనిపాతే. 1.2.44.

విగ్రహే యత్ నియతవిభ క్తికం తదుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్, న తు తస్య పూర్వనిపాతః.

"ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్" నుండి 'సమాసే' 'ఉపసర్జనమ్' అనుప ర్తించును. "సమాసే" అనుదానికి 'విగ్రహవాక్యమునందు' అని లాక్షణి కార్థము.

విగ్రహవాక్యమునందు నియతవిభ క్తిక మగు పదమునకు ఉపసర్జన మని పేరు. కాని ఇట్టి ఉపసర్జన పదమునకు ("ఉపసర్జనం పూర్వమ్" అను సూత్ర ముచే (913) పూర్వనిపాతనము ఉండదు.

‘క్రాస్త్రః మాలామ్’ ఇత్యాదులందు ‘మాలామ్’ అనుదాని విభక్తి ఎల్లప్పుడును ద్వితీయగానే యుండును గాని మార్పు చెందదు గాన దానికి సూత్రముచే ఉపసర్జనసంజ్ఞ లభించును.

955. గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. 1.2.48

ఉపసర్జనంయో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయా న్తం చ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్. అతిమాలః.

‘హ్రస్వో నపునకే ప్రాతిపదికస్య’ నుండి ‘హ్రస్వః’ ‘ప్రాతిపదికస్య’ అమవర్తించును. ఉపసర్జన మగు గోశబ్దము, స్త్రీప్రత్యయారోపమును అంతమునందు గల ప్రాతిపదికమునకు హ్రస్వము వచ్చును.

‘అతిమాలా’ అను ప్రాతిపదికమునందు ఉపసర్జనసంజ్ఞక మగు స్త్రీప్రత్యయారోపమాలాశబ్దము అంతమునం దున్నదిగాన ఈ సూత్రముచే హ్రస్వము వచ్చి పుంలింగ ప్రథమైక వచనమున ‘అతిమాలః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

వా. అవాదయః ప్రప్టాద్యర్థే తృతీయయా.

అవక్రృష్టః కోకిలయా అవకోకిలః.

అవాదులు క్రుష్టాద్యర్థములందు తృతీయాంతముతో నమసించును.

అవకోకిలః - ‘క్రృష్టః కోకిలయా అవకోకిలః’ అని విగ్రహవాక్యము. కోకిలచే పిలుచినవాడు అని యర్థము. ‘అవ’ అనునది ‘కోకిలా’ శబ్దముతో నమసించిన పిమ్మట పై లక్ష్యమునందు వలె ‘కోకిలా’ శబ్దము ఉపసర్జనసంజ్ఞ మగుటచే హ్రస్వమువచ్చి (సూ-955) ‘అవకోకిల’ అను అకారాంతప్రాతిపదికము సిద్ధించును.

వా. పర్వాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా.

పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః.

‘పరి’ మొదలగునవి గ్లానాద్యర్థములందు చతుర్థ్యంతపదముతో నమసించును.

పర్యధ్యయనః - ‘గ్లానః అధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః’ అని లౌకికమగు. అన్వపదవిగ్రహవాక్యము. అధ్యయనముకొరకై ఖేదమును పొందినవాడు అని యర్థము. ‘పరి అధ్యయన జే’ అని యుండగా ‘కుగతిప్రాదయః’ అను సూత్రముచే నమాసము.

వా. నిరూదయః క్రాంతాద్యర్థే వశ్యమూర్త్యై.

నిర్ మొదలగునవి క్రాంతాద్యర్థములందు పంచమ్యంతపదములతో సమసించును.

నిష్కౌశామ్నిః- 'క్రాంతః కౌశామ్నః నిష్కౌశామ్నిః' అని లౌకికాస్వపదవిగ్రహము. "కౌశాంబి అను పట్టణమునుండి బయల్పడలిసినాడు" అని యర్థము. "నిర్ కౌశామ్ని జసి" అని యుండగా 'కుగతిప్రాదయః' అనుసూత్రముచే సమాసము. కౌశామ్ని శబ్దమునకు ఉపసర్జనత్వ (సూ-954), హ్రస్వములు (సూ-955) వచ్చి 'నిష్కౌశామ్ని' అను ఇకారాంతపులింగ ప్రాతిపదికము సిద్ధించును.

956. తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్, 3.1.91

సప్తమ్యంతే పదే 'కర్మణి' ఇత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితం యత్ కుమ్భాది తద్వాచకం పదం ఉపపదసంజ్ఞం స్యాత్.

ఇది 'ధాతోః' అను అధికారసూత్రమునకు పిమ్మట వచ్చిన అధికారసూత్రము. 'సప్తమీస్థమ్' అనగా 'సప్తమ్యంతపదమునందు వాచ్యవాచకసంబంధముచే నున్నది' - అనగా సప్తమ్యంతపదవాచ్య మగు అర్థము అని యర్థము. 'ధాతోః' అధికారమునందలి సప్తమ్యంతములగు 'కర్మణి' మొదలగు పదములచే వాచ్య మగు కుంభము మొదలగు వాటిని బోధించు కుంభపదాదికమునకు ఉపపదమని పేరు.

'కర్మణ్యణి' ఇత్యాదిసూత్రములందు (793) 'కర్మణి' మొదలగు సప్తమ్యంతపదములు ప్రయుక్త మైనవి. ఈ 'కర్మణి' ఇత్యాదిపదములకు కుంభము మొదలగు కర్మ యని యర్థము గాన సప్తమీస్థ మనగా అట్టి కుంభాద్యర్థమని యర్థము. కాని వ్యాకరణమున ఉపపదసంజ్ఞ పదమునకు వర్తించును గాని అర్థమునకు వర్తింపదు. అందుచే కుంభరూపార్థమును బోధించు కుంభాదిశబ్దములకు ఉపపదసంజ్ఞ యని యర్థము సిద్ధించును. "కుంభం కరోతీతి కుంభకారః" ఇత్యాద్యుదాహరణములందు 'కర్మణ్యణి' అనుసూత్రముచే (793) 'కుంభ' రూప మగు కర్మవాచకపదము సమీపమునం దుండగా కృజ్ ధాతువునకు 'అణి' ప్రత్యయము విధింపబడినది. కావున 'కుంభ' పదమునకు 'ఉపపదము' అని పేరు. 'తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్' అను సూత్రమునందు 'ఉపపదం సప్తమీస్థమ్' అను భాగమునకు

పూర్వోక్తార్థము చెప్పినపిమ్మట 'చ'త్ర' అనుదానికి "అట్టి ఉపసదము సమాసమున నున్నపుడు మాత్రమే ఆయా ప్రత్యయములు వచ్చును" అని యర్థము సిద్ధించును. ఈవిషయము సిద్ధాంతకౌముదీబాలమనోరమాదులందు స్పష్టికరింపబడినది.

957. ఉపపదమతిజ్. 2.2.19

ఉపపదంసుబంతం సమర్థేన నిత్యం సమస్యతే; అతిజన్తశ్చాయం సమాసః. కుమ్భం కరోతీతి కుమ్భకారః. అతిజ్ కిమ్-మా భవాన్ భూత్. 'మాజీ లుజ్' ఇతి సప్తమీనిర్దేశాత్ మాజ్ ఉపపదమ్.

'సుబామన్త్రితే పరాజ్గవత్స్వరే' 'సమర్థఃపదవిధిః' 'నిత్యంక్రిడాజీవి కయోః' అనుసూత్రములనుండి 'సుప్' 'సమర్థః' 'నిత్యమ్' అనుపర్తించును. ఉపపద మగు సుబంతము సమర్థ మగు పదముతో నిత్యముగ సమసించును; ఈ సమాసము తిజంతము కాజాలదు.

కుమ్భకారః:- (కుంభమును చేయువాడు.) మొదట "కుమ్భ అమ్ క్వు" అని యుండగా 'కర్మణ్యణ్' అనుసూత్రముచే (798) కృదాభివృత్తకు అణ్ ప్రత్యయము. ఋకారమునకు 'అచోష్ణేతి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి (ఆర్) వచ్చి "కుమ్భ అమ్ కార" అని యున్నది. ఇది అలౌకికవిగ్రహవాక్యము, 'కర్మణ్యణ్' అను సూత్రమునందలి 'కర్మణి' అను సప్తమ్యంతపదమునకు వాచ్య మగు నది ప్రకృతోదాహరణములోని 'కుమ్భ అమ్' అనునది. అందుచే దానికి "తత్రోప పదంసప్తమీసమ్" అను సూత్రముచే (956) ఉపపదసంజ్ఞ యున్నది గాన ఇది (కుమ్భ అమ్ అనునది) 'కార' అను అణ్ ప్రత్యయంత శబ్దముతో ఈ సూత్ర ముచే సమసంపగా సుష్టోపాదులచే "కుమ్భకార" అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. దీని ప్రథమైకవచనమున 'కుమ్భకారః' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట 'కార' అనుదానికి 'సుప్' ప్రత్యయము చేర్చుటకు ముందుగనే సమాసము చేయవలెను. "గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః" అను పరిభాష ననుసరించి గతినంజ్ఞకములకును, కారకములకును, ఉపపదములకును కృదంతములతో, సుప్ ప్రత్యయములను చేర్చుటకు పూర్వమే సమాసము చేయవలెను. దీని ప్రయోజనము ముందు స్పష్ట మగును అందుచేతనే సూత్రవాఙ్మోక్షము నందు 'సుబంతేన సమస్యతే' అని కాక 'సమర్థేన సమస్యతే' అని చెప్పబడినది.

ఈ సమాసము తిజంతముతో రాదు (అతిజ్) అని చెప్పుటచే 'మా భవాన్ భూత్' అనునపుడు 'మా' అను దానికి 'భూత్' అను తిజంతముతో సమా

సము రాలేదు. 'మాజి టిజ్' అను సూత్రమునందు (437) 'మాజి' అనునది సప్తమ్యంతము. దానిచే నిర్దేశింపబడుటచే 'మాజ్'కు తత్రోపపదం సప్తమీ స్థమ్" అను సూత్రముచే (956) ఉపపదసంజ్ఞ లభించును. "ఉపపదము సమర్థముతో సమసించును" అని మాత్రమే చెప్పినచో 'మా' అనునది కూడ ఉపపదమే గాన 'భూత్' అనుదానితో సమసించి యుండెడిది. తన్నివారణమునకై 'అతిజ్' అను పదము చేర్చబడినది. 'భూత్' అనునది తిజంతము గాన సమాసము రాదు. ఇచట సమాసము లేదని స్పష్టమగుటకై 'మా' "భూత్" అను పదముల మధ్య 'భవాన్' అను పదము కూడ చేర్చబడినది.

వా. గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః.

వ్యాఘ్రీ, అశ్వక్రీతీ. కచ్చపీ ఇత్యాది.

గతి, కారక, ఉపపదములకు కృదంతముల తోడి సమాసము ఆ కృదంతములకు సుప్ ప్రత్యయములను చేర్చుటకంటె పూర్వమే వచ్చును.

వ్యాఘ్రీ:- ఇది గతिसమాసమునకు ఉదాహరణము. వ్యాజిఘ్రితిఇతి(నలు మూలలందును బాగుగా వాసన చూచునది గాన) వ్యాఘ్రః. వ్యాజ్ పూర్వక మగు 'ఘ్రా' దాతువుకంటె 'అతశ్చోపసర్గే' అను సూత్రముచే (791) క ప్రత్యయము. 'అతో లోప ఇటి చ' అను సూత్రముచే (492) అకారమునకు లోపము. ఈ విధముగ నిష్పన్న మైన ఘ్ర శబ్దముతో 'అ' అనుదానికి గతिसమాసము. మరల 'వి' అనుదానికి "అఘ్ర" అనుదానితో గతिसమాసము. ఇప్పుడు 'వ్యాఘ్ర' శబ్దము జాతివాచక మగును గాన 'జాతేరప్రీవిషయాదయోపధాత్' అను సూత్రముచే (1268) జీప్ ప్రత్యయము వచ్చి 'వ్యాఘ్రీ' అను రూపము సిద్ధించినది. కృదంత మగు 'ఘ్ర' శబ్దమునకు సుప్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మటనే సమాసము చేయవలె నన్నచో ఈ రూపము సిద్ధింపదు. స్వార్థద్రవ్యలింగసంఖ్యాకారక ప్రయుక్తము లగు కార్యములు క్రమికము లని (ఆక్రమముననే వచ్చు ననెడు) భాష్యకార వాక్యము ననుసరించి 'ఘ్ర' అనుదానికి సుప్ ప్రత్యయమును చేర్చుటకు పూర్వము లింగప్రయుక్త మగు ప్రీప్రత్యయమును ముందు చేర్చవలసి యుండును, 'ఘ్ర' అనునది జాతివాచకము కాదుగావున దానికి పై సూత్రముచే 'జీప్' వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. 'అజాద్యతస్థాప్' అను సామాన్యసూత్రముచే (1247) టాప్ వచ్చి 'ఘ్రా' అని యగును దానికి సుప్ చేర్చి 'వ్యా' అను ఉపసర్గలతో సమా

సము చేసిన పిమ్మట సిద్ధించిన 'వ్యాఘ్ర' అనునది జాతివాచకమే యైనను అదంతము కాకుండుచే జీవ వచ్చి 'వ్యాఘ్ర' అను అభిష్టరూపము సిద్ధించుటకు అవకాశములేదు. అందుచే సుబుత్పత్తికంటె పూర్వమే సమాసము నంగీకరించినచో అదంతమును జాతివాచకమును అగు 'వ్యాఘ్ర' శబ్దము లభించును గాన దానికి త్రిత్వమున 'జీవ' వచ్చి 'వ్యాఘ్ర' అను రూపము సిద్ధించును.

అశ్వక్రీతి:- అశ్వేన క్రితా అశ్వక్రీతి:- గుఱ్ఱముచే కొనబడినది. ఇచట కరణవాచక మగు 'అశ్వ టా' అను తృతీయాంతశబ్దమునకు 'క్రీత' అను క్తిప్రత్యయంతముతో సుప్ ప్రత్యయము చేర్చుటకు పూర్వమే సమాసము వచ్చినది. 'అశ్వక్రీత' అను ప్రాతిపదిక మేర్పడిన పిమ్మట 'క్రీతాత్కరణపూర్వాత్' అను సూత్రముచే (1263) ('క్రీత' శబ్దమునకు కరణవాచక మగు అశ్వశబ్దము పూర్వమునందున్నది గాన) జీవ వచ్చి 'అశ్వక్రీతి' అను రూపము సిద్ధించినది. సుబుత్పత్తిచేసిన పిమ్మటనే సమాసము వచ్చునన్నచో, పూర్వోదాహరణమునందు చూపిన విధముగ మొదట త్రిప్రత్యయ మగు 'టాప్' చేర్చిన పిమ్మట సుప్ చేర్చి సమాసము చేయగా 'అశ్వక్రీతా' అను రూపమే అగును గాని "అశ్వక్రీతి" అను రూపము సిద్ధించదు. 'క్రీత' శబ్దమున స్వతంత్రముగ (అనగా కరణవాచకపూర్వపదసహితముకాక) నున్నపుడు 'క్రీతాత్కరణపూర్వాత్' అను సూత్రము ప్రవర్తించుటకు అవకాశము లేదు. కావున కారకసమాసము కృదంతముతో సుబుత్పత్తికంటె పూర్వమే వచ్చునని చెప్పబడినది.

కచ్చపీ:- కచ్చేన కచ్చే వా విభిత్తి కచ్చపీ. ఆడ తాబేలు. కచ్చ మనగా తీరము. 'సుపి స్టః' అను సూత్రమును యోగవిభాగము చేయగా సిద్ధించిన 'సుపి' అనుదానిచే సుబంత మగు కచ్చశబ్దము ఉ ప వ ద ము గా నుండగా స్థాధాతువునకు కప్రత్యయము. ఆకారలోపము (సూ-492)- 'ప' అను అకారాంతశబ్దము సిద్ధించినది. ఇప్పుడు సుబుత్పత్తికంటె పూర్వమే 'కచ్చ టా' అనుదానికి 'ప' శబ్దముతో సమాసము (సూ-957). ఇప్పుడు 'కచ్చప' శబ్దము జాతివాచకము గాన "జాతేరప్రీవిషయాదయోపధాత్" అను సూత్రముచే (1268) 'జీవ' వచ్చి 'కచ్చపీ' అను రూపము సిద్ధించినది. సమాసము చేయుటకు పూర్వమే సుప్ ప్రత్యయము చేర్చుటకై త్రిప్రత్యయము చేర్చవలెనన్నచో ('వ్యాఘ్ర' అను ఉదాహరణమునందు చూపిన విధముగ) 'ప' శబ్దము జాతివాచకముకాదు గాన జీవ వచ్చుటకు అవకాశ ముండదు. టాప్ మాత్రమే వచ్చి పిమ్మట సమాసము చేయగా 'కచ్చపా' అను రూపము సిద్ధించెడిది.

958. తత్పురుషస్యాజ్ఞాతేః సంఖ్యావ్యయాదేః 5.4.86

సంఖ్యావ్యయాదేరజ్ఞాన్యస్తస్య సమాసాన్తోఽచ స్యాత్. ద్వే
అజ్ఞాతీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యజ్ఞాలమ్. నిర్గతమజ్ఞాతీభ్యః నిరజ్ఞాలమ్.

‘సమాసాన్తాః’ అని అధికారసూత్రము, “అచ ప్రత్యన్యవపూర్వాత్ సామ
లోమ్నః” నుండి ‘అచ’ అనువర్తించును. సంఖ్యావాచకావ్యయములు అది
యందు కలదియు, అంగులిశబ్దము అంతమునందు కలదియు నగు తత్పురుష
సమాసమునకు సమాసాంతప్రత్యయ మగు ‘అచ’ వచ్చును.

ద్వ్యజ్ఞాలమ్:- ‘ద్వే అంగులీ ప్రమాణం అన్యః’—రెండుఅంగులముల
ప్రమాణము కలది. ‘ద్వి టె అజ్ఞాతి టె’ అని యుండగా ‘మాత్రచ’ అను తద్ది
తప్రత్యయమునకు వాచ్యమగు ప్రమాణార్థమున “తద్దితార్థోత్తరపదసమాహారే చ”
అను సూత్రముచే (939) సమాసము. “ప్రమాణేద్వయనచదమ్నజ్మాత్రచః”
అను సూత్రముచే (1167) ప్రమాణార్థమునందు వచ్చిన ‘మాత్రచ’ ప్రత్యయ
మునకు “ప్రమాణేలః” ‘ద్విగోర్నిర్మమ్’ అను వార్తికములచే లోపము. ప్రాతి
పదికత్వసుబ్బోపాదులచే ‘ద్వ్యజ్ఞాలి’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇది సంఖ్యా
వాచకాదియు, అంగుల్యంతమును అగు తత్పురుషము గాన ఈ సూత్రముచే
‘అచ’ ప్రత్యయము. ‘యస్యేతిచ’ అను సూత్రముచే (236) ఇకారమునకు
లోపము. నపుంసకలింగప్రథమైకవచనమునందు ‘ద్వ్యజ్ఞాలమ్’ అను పదము
సిద్ధించినది.

నిరజ్ఞాలమ్:- ‘నిర్ = గతం అంగులిభ్యః’ అని లౌకిక మగు అన్వ
పదవిగ్రహము. ‘నిరాదయః క్రాంతాద్యధే పఞ్చమ్యా’ అను వార్తికముతో సహ
కృత మగు “కుగతిప్రాదయః” అను సూత్రముచే (952) సమాసము. సుబ్బో
పాదులచే సిద్ధించిన ‘నిరజ్ఞాలి’ అను ప్రాతిపదికమునకు ఈ సూత్రముచే ‘అచ’
అను సమాసాంతప్రత్యయము చేర్చగా ఇకారలోపము (సూ-236) ‘నిరజ్ఞాలమ్’.

959. అహఃసర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః 5.4.87

ఏభ్యో రాత్రేరచ స్యాత్. చాత్ సంఖ్యావ్యయాదేః. అహర్గృ
హణం ద్వన్వార్థమ్.

‘చ’ శబ్దముచే పూర్వసూత్రమునుండి సంఖ్యావ్యయాదేః’ అనువర్తిం
చును. అహన్, సర్వ. ఏకదేశవాచక (అవయవవాచక), సంఖ్యాత, పుణ్య

శబ్దములకంటె వరమగు రాత్రిశబ్దమునకును, సంఖ్యావాచకములును, అవ్యయములును పూర్వమందు గల రాత్రి శబ్దమునకు ఆచ్ ప్రత్యయము సమాసాంతముగ వచ్చును.

‘అహ్నః రాత్రిః’ లేక ‘అహ్నాసౌ రాత్రిః’ ఇత్యాదిసమాసములు లేకుండుటచే అహన్ పదపూర్వకరాత్యంతతత్పురుషము అసంభావ్యము గాన ఈ సూత్రమునందలి ‘అహః’ అనునది తత్పురుషసమాసమునకై కాక ‘అహశ్చ రాత్రిశ్చ’ అను ద్వంద్వసమాసమునందు ఆచ్ ప్రత్యయము వచ్చుటకై గ్రహింపబడినది. ఇతరపదములకు తత్పురుషసమాసమునం దు దా హ రణ ము లు లభ్యములు.

960. రాత్రాహ్నహః పుంసీ 2.4.29

ఏతదన్తౌ ద్వంద్వతత్పురుషౌ పుంస్యేవ. అహశ్చ రాత్రిశ్చ అహో రాత్రః. సర్వరాత్రః. సంఖ్యాతరాత్రః.

“పరవల్లిక్ష్ణం ద్వంద్వతత్పురుషయోః”నుండి ‘ద్వంద్వతత్పురుషయోః’ అనువర్తించును. రాత్ర, అహ్న, అహ, ఈశబ్దములు అంతమునందు గల ద్వంద్వతత్పురుషములు పుంలింగమునందే యుండును.

అహోరాత్రః:- అహశ్చ రాత్రిశ్చ తయోస్సమాహరః అహోరాత్రః. ద్వంద్వసమాసము చేసిన పిమ్మట ‘అహోరాత్రి’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఆచ్ ప్రత్యయము. ‘జాతిరప్రాణినామ్’ అను సూత్రముచే ఈ ద్వంద్వమునకు ఏకవచ్ఛాపము. ‘స నపుంసకిమ్’ అను సూత్రమును (948) జాధించి ఈ సూత్రముచే పుంలింగము వచ్చుటచే ‘అహోరాత్రః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

సర్వరాత్రః:- సర్వా చ సా రాత్రిశ్చ సర్వరాత్రః. ‘పూర్వకాలైకి సర్వజరత్ పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన’ అను సూత్రముచే సమాసము. సర్వా పదమునకు “పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు” అను సూత్రముచే పుంవచ్ఛాపము వచ్చి ‘సర్వ’ యైనది. రాత్రిశబ్దమునకు ఆచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతి చ” అను సూత్రముచే (236) ఇకారము రోపింపగా ‘సర్వరాత్రి’ అను ఆకారంతశబ్దము సిద్ధించినది. దానికి ప్రకృతసూత్రముచే పుంలింగము. ప్రథమైకవచనమున ‘సర్వరాత్రః’ అనురూపము.

ఏకదేశవాచకపదపూర్వకరాత్రికబ్దమునకు అచప్రత్యయము చేసినచో 'పూర్వరాత్రః' 'అపరరాత్రః' ఇత్యాద్యుదాహరణములు సిద్ధించును. 'పూర్వం రాత్రేః' 'అపరం రాత్రేః' అని విగ్రహములు. 'పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశైకాధిరణే' అను సూత్రముచే (935) సమాసము.

సంఖ్యాతరాత్రః:- సంఖ్యాతా చ సా రాత్రిశ్చ అని విగ్రహము, 'విశేషణం విశేష్యేణబహుళమ్' అను సూత్రముచే (947) సమాసము. ఇతరకార్యములు 'సర్వరాత్రః' అను నుదాహరణమునందు వలె ఉండును.

వా. సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లీబమ్.

ద్విరాత్రమ్. త్రిరాత్రమ్.

సంఖ్యావాచకము పూర్వమునందు గల రాత్రికబ్దము నపుంసకలింగమునందుండును.

ద్విరాత్రమ్:- ద్వయోః రాత్ర్యోః సమాహారః. "ద్వి ఓన్ రాత్రి ఓన్" అని యుండగా "తద్దితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" అను సూత్రముచే (939) సంఖ్యావాచక మగు "ద్వి ఓన్" అనుదానికి "రాత్రి ఓన్" అను సుబంతముతో సమాహార్యమునందు సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములచే 'ద్విరాత్రి' అని యుండగా ఇది సంఖ్యావాచకాది యగు తత్పురుషమగుటచే "తత్పురుషస్యాంగురేః సంఖ్యావ్యయాదేః" అను సూత్రముచే (958) అచప్రత్యయము. ఇకార లోపము (సూ-286). "రాత్రాహ్వాహః పుంసి" అను సూత్రముచే (960) పుంలింగము రావలసి యుండగా దానిని బాధించి ఈ వార్తికముచే సపుంసకత్వము వచ్చినది.

త్రిరాత్రమ్:- తిన్యాణాం రాత్రీణాం సమాహారః. ఇది గూడ 'ద్విరాత్ర' శబ్దము వలె నిష్పన్న మగును.

961. రాజాహస్యఖిభ్యష్టచ్ 5.4.91

ఏతదంతా త్తత్పురుషాత్ టచ్ స్యాత్. పరమరాజః.

"తత్పురుష్యాంశురేః సంఖ్యావ్యయాదేః" నుండి 'తత్పురుషస్య' అను వర్తించును. రాజన్, అహన్, సఖి అనుపదములు అంతమునందు గల తత్పురుషసమాసమునకు టచ్ అను సమాసాంతప్రత్యయము వచ్చును.

పరమరాజః:- పరమశ్శాసౌ రాజా చ పరమరాజః. "విశేషణంవిశే

“ష్యేణబహుంమ్” అను సూత్రముచే (947) సమాసము. ఈ సూత్రముచే టవ్ ప్రత్యయము. ‘టవ్’లోని ఆకారము మాత్రము శేషించును. ‘పరమరాజన్ ఆ’ అని యుండగా ‘సన్తద్ధితే’ అను సూత్రముచే (922) టి యగు ‘అన్’ లోపించి ‘పరమరాజన్’ అను ఆకారంతశబ్దము సిద్ధించును. ఈ విధముగ ‘పుణ్యాహః’ ‘కృష్ణసఖః’ ఇత్యాదులందు కూడ ఈ సూత్రముచే టవ్ ప్రత్యయము వచ్చి రూపములు సిద్ధించును.

962. అన్యహతః సమానాధికరణజాతీయయోః 6.3.46

మహతః ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సమానాధికరణే ఉత్తరపదే, జాతీయే చ పరే. మహారాజః. ప్రకారవచనే జాతీయర్; మహాప్రకారో-మహాజాతీయః.

మహత్ శబ్దమునకు సమానాధికరణపదము ఉత్తరపదముగ నున్నపు డును, జాతీయర్ ప్రత్యయము పర మగు నపుడును, ఆకారము అంతాదేశముగ వచ్చును.

మహారాజః-మహాన్ చ అసౌ రాజా చ. “వివేషణంవిశేష్యేణబహుంమ్” అను సూత్రముచే (947) సమాసము, “మహత్ రాజన్” అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ‘మహత్’ అనుదానికి ఆకారము అంతాదేశముగ వచ్చి సవర్ణ దీర్ఘము చేయగా ‘మహారాజన్’ అని యగును. పూర్వసూత్రముచే రాజన్ శబ్దముకంటె టవ్ ప్రత్యయము, టిలోపము చేయగా, ప్రథమైకవచనమున ‘మహారాజః’ అనుపదము సిద్ధించినది.

మహాజాతీయః. ‘ప్రకారవచనేజాతీయర్’ అనుసూత్రముచే ‘మహత్’ శబ్దముకంటె ‘ఆ పద్ధతి కలవాడు’ అను నర్థమున ‘జాతీయర్’ ప్రత్యయము. ఈ సూత్రముచే మహచ్ఛబ్దమునకు ఆకారము అంతాదేశము, సవర్ణ దీర్ఘము-‘మహాజాతీయః’. గొప్పవానితో సమానుడు.

963. ద్వ్యోష్టనః సంఖ్యాయామబహుప్రీహ్యశీతోఽః. 6.3.47

అత్ స్యాత్. ద్వౌ చ దశ చ ద్వాదశ. అష్టావింశతిః.

‘ద్వీ’ ‘అష్టన్’ శబ్దములకు సంఖ్యావాచకము ఉత్తర పద మగునపుడు ఆకారము అంతాదేశముగ వచ్చును; బహుప్రీహిసమాసమునందును, అశీతి శబ్దము ఉత్తరపదముగ నున్నపుడును మాత్రము రాదు,

ద్వాదశః- ద్వా చ దశ చ అని విగ్రహము చెప్పినచో ద్వంద్వసమాసము. 'ద్వ్యాధికాః దశ ద్వాదశ' అని చెప్పినచో 'శాఃపార్థివః' వలె ఉత్తరపద లోపి (తత్పురుష) సమాసము. ఇచట ద్వితీయమునకు సంఖ్యావాచకము ఉత్తర పదముగ నుండుటచే ఈ సూత్రముచే ఆకారము అంతాదేశమై (ఇకారస్థాన మున వచ్చి) "ద్వాదశ" అను రూపము సిద్ధించినది.

అష్టావింశతిః- "అష్టా చ వింశతిశ్చ" అని సమాహార ద్వంద్వసమాసము. కాక "అష్టాధికా వింశతిః" అని ఉత్తరపదలోపితత్పురుషసమాసము. అష్టన్ శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే ఆకారము అంతాదేశము. సవర్ణదీర్ఘము- 'అష్టావింశతిః'.

964. పరవల్లిజం ద్వంద్వతత్పురుషయోః. 2.4.26

ఏతయోః పరపదస్యేవ లిజం స్యాత్. కుక్కుటమయూర్యావిమే. మయూరీకుక్కుటావిమౌ. అర్ధపిప్పలీ.

ద్వంద్వతత్పురుషసమాసములందు ఉత్తరపదమునకు ఏ లింగమో, మొత్తము సమాసమునకు ఆ లింగ ముండును.

'కుక్కుటశ్చ మయూరీ చ' అను ద్వంద్వసమాసమునందు ఉత్తరపద మగు మయూరీశబ్దముత్రీలింగము గాన మొత్తము సమాసము త్రీలింగమున ప్రయోగింపబడును. ఇది త్రీలింగ మని సూచించుటకు 'ఇమే' అను త్రీలింగ శబ్దము కూడ ప్రయోగింపబడినది. ఇట్లే పులింగ మగు కుక్కుటశబ్దము ఉత్తరపద మైనపుడు సమాసము పులింగమునం దుండుటచే "మయూరీ చ కుక్కుటశ్చ మయూరీకుక్కుటౌ" అని యగును. ఇట్లే 'అర్ధం పిప్పల్యాః' అను తత్పురుషసమాసమునందు ఉత్తరపద మగు పిప్పలీశబ్దముత్రీలింగము గాన అర్ధపిప్పలీ యను సమాసము త్రీలింగమునందుండును.

వా. ద్విగుప్రాప్తావన్నాలంఘార్వగతినమానేషు ప్రతిషేధో వాచ్యః.

పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృతః పఞ్చకపాలః పురోడాశః.

ద్విగుసమాసమునందును, ప్రాప్త, ఆపన్న, అలం అనుపదములు పూర్వపద ములుగా గల సమాసములందును గతినమాసములందును ఈ పరవల్లింగత్వము నకు విషేధము చెప్పవలెను. అనగా ఈ సమాసముల లింగము పరపదముల యొక్క లింగము ననుసరించి యుండదని యర్థము.

పశ్చాత్తపాలిః - పంచసు కపాలేశు సంస్కృతః-ఐదు కపాలములతో సంస్కరింపబడిన (పురోహితము) అని యర్థము. 'సంస్కృతః' అను తద్విత్తార్థమున 'తద్విత్తార్థోత్తరపదసమాహారేచ' అనుసూత్రముచే (939) ఈ ద్విగుసమాసము సిద్ధించినది. దీనిలోని ఉత్తరపద మగు కపాలశబ్దము సప్తంశకలింగ మైనను సమాసము పుంలింగముతో నున్నది.

965. ప్రాప్తావన్నే చ ద్విత్వీయయా 2.2.4

సమన్యేతేః అకారశ్చ నయోరన్తాదేశః. ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్త జీవికః. ఆపన్నజీవికః. అలం కుమార్త్యై అలంకుమారిః. అత ఏవ జ్ఞాప కాత్ సమాసః. నిష్కౌశామ్బిః.

ప్రాప్త, ఆపన్నశబ్దములు ద్విత్వీయంతముతో సమసింతును; ఈశబ్దములకు అకారము కూడ అంతాదేశముగ వచ్చును. ప్రాప్తజీవికః - ప్రాప్తః జీవికాం జీవికను పొందినవాడు. "ప్రాప్త సు జీవికా ఆమ్" అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము. 'ప్రాప్త' "ఆపన్న" శబ్దములకు ఉపసర్జనసంజ్ఞ యుండుటచే (సూ-912) వాటికి పూర్వవిపాతము. జీవికా శబ్దమునకు "ఏకవిభక్తిచాపూర్వని పాతే" అను సూత్రముచే (954) ఉపసర్జనత్వ ముండుటచే "గోప్తీయోరుపసర్జనస్య" అనుసూత్రముచే (955) ప్రాప్తము వచ్చి 'ప్రాప్తజీవిక' అను అకారంత ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇచట ఉత్తరపద మగు 'జీవికా' శబ్దము స్త్రీలింగ మైనను పై వార్తికముచే పరవల్లింగత్వము నిషేధింపబడినది గాన సమాసము పుంలింగము నందున్నది. 'ఆపన్నజీవికః' అనునది కూడ ఈవిధముగనే సిద్ధించును. ఈ సూత్రముచే సమాసము రాని పక్షమున "ద్విత్వీయా..." ఇత్యాది సూత్రముచే (927) సమాసము చేయగా ద్విత్వీయంతమునకు పూర్వవిపాతమువచ్చుటచే 'జీవికాప్రాప్తః' "జీవికాపన్నః" అను రూపములు సిద్ధించును.

'ప్రాప్తా జీవికామ్' 'ఆపన్నా జీవికామ్' ఇత్యాదులందు కూడ 'ప్రాప్తజీవికా' 'ఆపన్నజీవికా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించుటకై ప్రాప్తావన్నశబ్దములకు అకారము అన్తాదేశముగ విధింపబడినది.

అలంకుమారిః - 'అలంకుమార్త్యై' - కుమారికి తగినవాడు అని యర్థము. ఇచట ఉత్తరపద మగు కుమారీశబ్దము స్త్రీలింగ మైనను ఈ వార్తికముచే పరవల్లింగత్వము నిషేధింపబడినది గాన సమాసమునకు పుంలింగమే వచ్చినది. వస్తవమున 'అలం' శబ్దమునకు కుమార్యాదిశబ్దములతో సమాసమును విధించు

సూత్ర మేదియును లేదు. కాని “అలంఘ్యార్వకసమాసములందు పరవల్లింగత్వము రాదు” అని ఈవా ర్తికమునందు చెప్పుటచేదీనిని బట్టి ‘అలం’ అనుదానికి సుబంతము లతో సమాసము వచ్చు ననిసూచిత మగుచున్నది. ఈ సూచనను పట్టియే ఇచట సమాసమువచ్చినది.

నిష్కృతామ్యైః- నిర్గతః కౌశామ్యైః. “నిరాదయఃక్రాంతాద్యర్థేపంచమ్యా” అను వార్తికముతో సహకృత మగు “కుగతిప్రాదయః” అను సూత్రముచే (952) సమాసము. ఉత్తరపద మగు ‘కౌశాంఘీ’ అనునది స్త్రీలింగ మైనను ఈ వార్తికముచే పరవల్లింగము సిద్ధిద్ద మగుటచే సమాసము పులింగములో ప్రయుక్త మైనది. ఇది గతిసమాస మనివార్తికమునందు చెప్పబడినను, నాస్తవమున నిది ప్రాదినమాసము.

966. అర్ధర్చాః పుంసీ చ. 2.4.31

అర్ధర్చాదయః శబ్దాః పుంసీ క్లీబే చ స్యుః. అర్ధర్చః-అర్ధర్చమ్ ఏవం ధ్వజ, తీర్థ, శరీర, మణ్డప, యూప, దేహాంశ, పాత్రసూత్రాదయః.

‘అర్ధర్చాః’ అని బహువచనప్రయోగముచే అర్ధర్చాదిశబ్దము లని యర్థము. ‘చ’ శబ్దముచే అపథం నపుంసకమ్ అనుపూర్వసూత్రమునుండి ‘నపుంసకమ్’ అను వర్తించును. అర్ధర్చాదిశబ్దములు పులింగమునందును, నపుంసకలింగమునందును గూడ ఉండును.

అర్ధర్చః- ‘ఋచః అర్థం’ అను నర్థమున “అర్థం నపుంసకమ్” అను సూక్రిముచే (936) సమాసము, పరవల్లింగముచే స్త్రీలింగము రావలసి యుండదానిని బాధించి ఈ సూత్రముచే పులింగనపుంసకలింగములు విధింపబడినవి. ‘అర్ధర్చః’ లేక ‘అర్ధర్చమ్’ అనురూపము లుండును. ఈ అర్ధర్చాదిగణమునందు ధ్వజ, తీర్థమొదలగు కొన్ని అసమస్తపదములు గూడ ఉన్నవి. అవి ఈ సూత్రముచే పులింగనపుంసకలింగములలో నుండును.

వా. సామాన్యే నపుంసకమ్.

మృదు పచతి. ప్రాతః కమనీయమ్.

ఇతి తత్పరుషః.

విశేష్యవిశేషణములు సన్నిహితములై యుండగా, స్త్రీత్వపుం స్త్వములు అభివ్యక్తము కాని స్థలములందు సామాన్యరూపముచే నపుంసకలింగమును ప్రయోగింపవలెను.

మృదు పచతి:- మెత్తగా వండుచున్నాడు. ఇచట 'మృదు' అనునది క్రియావిశేషణము. పద్ధతాతువునకు విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపార మర్థము. దీనియందలి విక్లిత్త్యంతముతో 'మృదు' అనునది అన్వయించుచున్నది. మృదు వైన పాకమును చేయుచున్నాడు అని పర్యవసితార్థ మగుటచే మృదుశబ్దము ద్వితీయ విభక్తిలో నున్నది. దీనిలింగము మాత్రము శ్రీత్యపుం స్వనిర్ణాయక ప్రమాణ మేదియు లేదు గాన నంపుంసకలింగమున నుండును.

ప్రాతఃకమనీయమ్:- ప్రాతఃకాలము రమ్యముగ నున్నది. ఇచట 'కమనీయం' అను పదము ప్రాతః అను అన్వయమునకు విశేషముగ ప్రయోగింపబడినది. కాని 'ప్రాతః' అనుదానికి లింగవిశేషమేదియు లేదు గాన 'కమనీయమ్' అనునది. నపుంసకలింగమునప్రయుక్త మైనది.

తత్పురుష ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ బహువ్రీహిః

967. శేషో బహువ్రీహిః 2.2.23

అధికారోఽయం ప్రాగ్ద్వంద్వత్.

"చార్థేష్వన్ద్యైః" అను సూత్రము వరకును ఈ సూత్రము అధికారము.

968. అనేకమన్యవదార్థే 2.2.24

అనేకం ప్రథమాంతం అన్యన్యపదస్యార్థే వర్తమానం వా సమన్యతే. స బహువ్రీహిః.

'శేషో బహువ్రీహిః' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. ద్వితీయాయాశ్రితాతీత- ఇత్యాదిసూత్రములచే ద్వితీయా, తృతీయా, చతుర్థీ, పంచమీ, షష్ఠీ, సప్తమ్యాదివిభక్త్యంతములకు సమాసము విధింపబడినది. 967 ప్రథమా విభక్త్యంతమునకు మాత్రము దానిని ప్రత్యేకముగా పేర్కొని సమాసము విధింపబడి యుండలేదు. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులం" అను (947) సమాసము ప్రథమావిభక్త్యంతములకే వచ్చును. ఐనను ఆ సూత్రమునందు ప్రథమావిభక్తిని పేర్కొని సమాసము విధింపబడలేదు. కావున 'శేషః' అనుపదమునకు ప్రథమా

విభక్త్యంతము అని యర్థము. అన్యపదార్థమును బోధించెడు అనేక ప్రథమాంతము వికల్పముగ నమసించును. అది బహుప్రీతి సంజ్ఞకము.

బహుప్రీతిసమాసమునందు నమసించు పదములు రెండును (కొన్నిస్థలములలో అంతకంటె ఎక్కువ సంఖ్యలో కూడ ఉండవచ్చును) ప్రథమాంతపదము లగుటచే సమానాధికరణములై యుండును. ఈ సమాసమున నమసించు పదముల యర్థముకంటె భిన్నమగు మరియొక అర్థము (అన్యపదార్థము) బోధింపబడును. ఈ అన్యపదార్థము ద్వితీయాదివిభక్తులలో ఏవిభక్తిలోనైనను ఉండవచ్చును.

969. సప్తమీవిశేషణో బహుప్రీహా 2.2.95

సప్తమ్యంతం విశేషణచ్చ బహుప్రీహౌ పూర్వం స్యాత్. అత ఏవ జ్ఞాపకార్థ వ్యధికరణో బహుప్రీహిః.

‘ఉపసరణం పూర్వమ్’ నుండి ‘పూర్వం’ అనువర్తిండును. బహుప్రీహి, సమాసమునందు సప్తమ్యంతపదమును, విశేషణమును పూర్వము ప్రయుక్తము లగును.

పూర్వసూత్రమునందు బహుప్రీతిసమాసమున ప్రథమవిభక్త్యంతపదములు మాత్రమే నమసించు నని చెప్పబడినది. కాని ఈ సూత్రమునందు సప్తమ్యంతమునకు పూర్వనిపాతము విధింపబడుచున్నది. దానిని వట్టి బహుప్రీతి సమాసమునందు సప్తమ్యంతము కూడ పూర్వపదముగ ఉండవచ్చు నని అనగా వ్యధికరణపదములు కూడ నమసింపవచ్చు నని- సూచిత మగుచున్నది అందుచే “కంటే కాలః యస్య సః కంటేకాలః” ‘పద్మం నాభౌ యస్య సః పద్మనాభః’ ‘శరేభ్యో జన్మ యస్య సః శరజన్మా’ ఇత్యాది బహుప్రీతి సమాసములు సిద్ధించినవి.

970. హలదంతాత్ ప్రమ్యాః సంజ్ఞాయామ్ 6.3.9

హలంతాత్ అదంతాత్ సప్తమ్యా అలుక్. కణ్ఠే కాలః, ప్రాప్తముదకం యం ప్రాప్తోదకః గ్రామః. ఊడరథోఽనద్వాన్. ఉపహృతపక్షా రుద్రః. ఉద్భ్రతౌదనా స్థానీ. పీతామ్బరో హరిః. వీరపురుషశ్చ గ్రామః.

‘అరుగు తరపదే’ అధికారము. హలంతముకంటెను, అదంతముకంటెను పర మగు సప్తమికి, అసమానము సంజ్ఞానాచక మగునపుడు, అలాక వచ్చును

కణ్ఠికాలః:- కణ్ఠికాలః యస్య సః అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ‘కణ్ఠ జీ కాల సు’ అని యుండగా “సప్తమీవిశేషణేబహువ్రీహా” అను సూత్రము నందు ‘సప్తమీ’ అనుపదమును గ్రహించుటచే సప్తమ్యంతమునకు ప్రథమాంత ముతో వ్యధికరణసమాసము. సప్తమ్యంతమునకు ఈ సూత్రముచేతనే పూర్వ నిపాతము. ‘సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః’ అను సూత్రముచే (724) ‘కణ్ఠ జీ కాల సు’ అను ప్రాతిపదికకు అవయవము లగు ‘జీ’ ‘సు’లకు రెంటికిని లోపము రావలసి యుండ, ఈ పదము శివునకు సంజ్ఞ గాన, ప్రకృతసూత్రముచే సప్త మికి అలాక. ప్రథమైకవచనమున ‘కణ్ఠికాలః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువ్రీహి అన్యపదార్థమును బోధించును. ఆ అన్యపదార్థము ద్వితీ యాది విభక్త్యంతము కావచ్చును. ప్రథమానిభక్త్యంతము మాత్రము కాజాలదు. అందుచే ద్వితీయాద్యంతార్థములందు వరుసగ ఉదాహరణములు చూపబడు చున్నవి.

ప్రాప్తోదకః గ్రామః:- ఏ గ్రామమును ఉదకము చేరినదో ఆ గ్రామము. ఇది ద్వితీయాంతాన్యపదార్థమునకు ఉదాహరణము. “ప్రాప్తం ఉదకం యం సః” అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ‘ప్రాప్త సు ఉదక సు’ అని యుండగా ‘అనేక మన్యపదార్థే’ అను సూత్రముచే (918) ప్రథమాంతము లగు ఈ రెండు పదము లును సమసించును. వీటిలో “ప్రాప్తః” అనునది విశేషణము గాన ‘సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహా’ అను సూత్రముచే (919) దానికి పూర్వనిపాతము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులచే ప్రథమైకవచనమున ‘ప్రాప్తోదకః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఉఃధరథః:- ఉఃధః రథః యేన సః. దేనిచే రథము పహింపబడినదో అట్టి ఎద్దు. ఇచట తృతీయవిభక్త్యాన్యపదార్థమున ‘ఉఃధ సు రథ సు’ అను ప్రథమాంతములకు సమాసము వచ్చినది. ఉపహృతపఠః:- ఉపహృతః పఠః యస్మై సః. ఎవనికొరకు పఠపు సమర్పింపబడినదో అట్టి రుద్రుడు. చతుర్థ్యం తార్థమున సమాసము వచ్చినది. ఉద్భృతౌధనా:- ఉద్భృతః ఓదనః యస్యాః సా. దేనినుండి అన్నము తీయబడినదో అట్టి గిన్నె. పంచమ్యంతాన్యపదార్థము నందు సమాసము. పీతామృతః:- పీతం అంబరం యస్య సః. ఎవని వజ్రము

వచ్చునదో అట్టి హరి. షష్ఠ్యంతాన్యపదార్థమున సమాసము. వీరపురుషకః:-
వీరాః పురుషాః యస్మిన్ సః- దేనియందలి పురుషులు వీరులో ఆ గ్రామము.
సప్తమ్యంతాన్యపదార్థమునందు 'వీర', 'పురుష' శబ్దములకు సమాసము. శేషాద్వి
భాషా" అను సూత్రముచే (984) సమాసాంత మగు కవ ప్రత్యయము చేర్చు
టచే "వీరపురుషకః" అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రాదిభ్యోధాతుజన్యవాచ్యోవాచో త్తరపద లోపః.

ప్రపతితపర్ణః:-ప్రపర్ణః.

ప్రాదులకంటె పర మగు ధాతుజప్రథమాంతపదమునకు (ధాతువునుండి
నిష్పన్న మగు పదమునకు)మరియొక ప్రథమాంతముతో బహుప్రీహి సమాసము
చెప్పదగినది, ప్రాదులకంటె పర మగు ఉత్తరపదమునకు వికల్పముగ లోపము
చెప్పదగినది.

ప్రపర్ణః:- ప్రపతితాని పర్ణాని యస్మాత్ సః. 'ప్రపతిత' అనునది
ప్రకృష్టం పతితం అను నర్థమున 'ప్రాదయోగతార్థధేప్రథమయా' అను వార్తి
కముచే నిష్పన్న మైన సమాసము. ఈ ప్రపతితశబ్దమునకు ఈ వార్తికముచే
పర్ణశబ్దముతో సమాసము. పతితశబ్దము పతేధాతువునుండి నిష్పన్న మైన
క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'ప్రపతిత' అనుదానిలోని 'పతిత' అను ఉత్తరపద
మునకు లోపము వచ్చిన పక్షమున 'ప్రపర్ణః' అను రూపము, లోపాభావపక్ష
మున 'ప్రపతితపర్ణః' అనియు రూపద్వయ మగును.

వా. నశ్చోఽస్త్వర్ధానాం వాచ్యో వా చో త్తరపద లోపః.

అవిద్యమానపుత్రః అపుత్రః.

నశ్చోకంటె పర మగు 'అస్తి' (ఉన్నది) అనునర్థము గల సుబింతము
లకు మరియొక ప్రథమాంతశబ్దముతో సమాసము చెప్పదగినది. అస్త్వర్థక మగు
ఉత్తరపదమునకు లోపము కూడ వికల్పముగ చెప్పదగినది.

అవిద్యమానపుత్రః:- న విద్యమానః అవిద్యమానః- నశ్చ తత్పురుష
సమాసము. ఇచట నశ్చోకంటె పర మగు విద్యమానార్థక మగు 'విద్యమాన'
అనునది పుత్రశబ్దముతో సమసింపగా ఉత్తరపదలోపము (విద్యమాన అను
ఉత్తరపదమునకు లోపము)వచ్చిన పక్షమున 'అపుత్రః' అనియు, లోపము రాని
పక్షమున "అవిద్యమానపుత్రః" అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. అవిద్య
మానః పుత్రః యస్య సః అని కౌకికవిగ్రహవాక్యము.

971. శ్రీయాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూజ్ సమానాధికరణే
శ్రీయామపూరణేప్రియాదిభు 6.3.34

ఉత్తపుంస్కాత్ అనూజ్ - ఊజోఽభావః అస్యా ఇతి విహ
ప్రీహిః, నిసాతనాత్ పశ్చిమ్యాః అలుక్, షష్ఠ్యాశ్చలుక్.

తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుత్తపుంస్కం తస్మాత్ పరః ఊజోఽ
భావః యత్ర తథాభూతస్య శ్రీవాచకశబ్దస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం
స్యాత్; సమానాధికరణే శ్రీలింగే ఉత్తరపదే న తు పూరణ్యాం ప్రియా
దౌ చ పరతః. హ్రస్వః. చిత్రగుః. రూపవద్భార్యః. అనూజ్ కిమ్.
వామోరూభార్యః.

‘భాషితపుంస్కాదనూజ్’ అనునది షష్ఠ్యంతమగు ఒకే పదము. సూత్ర
మునందు నివతించుటచే ‘భాషితపుంస్కాత్’ అనునపుడు వంచమి లుప్తము
కాలేదు; ‘అనూజః’ అనుటకు బదులు ‘అనూజ్’ అని షష్ఠికి లోపము చేయ
బడినది. ప్రవృత్తినిమిత్తము (అర్థము) తుల్యముగా నుండగా పుంవాచక మగు
పదమునకు భాషితపుంస్క మని పేరు. దీనియర్థముసోదాహరణముగ 249 వ
సూత్రవ్యాఖ్యానమునందు వివరింపబడినది.

భాషితపుంస్కముకంటె పరమైన ఊజ్ ప్రత్యయాభావము గల- అనగా
భాషితపుంస్కమై యుండి ఊజ్ అను శ్రీప్రత్యయము చేర్చని శ్రీవాచకశబ్దము
నకు సమానాధికరణ మగు శ్రీలింగశబ్దము ఉత్తరపదముగ నున్నపుడు, పుం
వాచకమునకు వలె రూపము వచ్చును; శ్రీలింగ మగు పూరణ ప్రత్యయాంతశబ్దము
గాని, ప్రియాదులు గాని పరమైనపుడు మాత్రము రాదు.

చిత్రగుః- చిత్రాః గావః యస్య సఃచిత్రవర్ణ మైన గోవులు కలవాడు.
‘చిత్రా జన్ గో జన్’ అను పదములకు “అనేకమన్యవదార్థే” అనుసూత్రముచే
(968) సమాసముచేసి సుబ్లోపాదులుచేసినవిమ్బుట ‘చిత్రాగో’ అను ప్రాతిపదికము
సిద్ధించును. ఇవట ‘చిత్రా’ అనునది భాషితపుంస్కము. దీనికంటె ఊజ్ ప్రత్య
యము చేర్చబడలేదు. సమానాధికరణశ్రీలింగశబ్దమగు గోశబ్దము పరముగ నున్నది.
పూరణ్యాంతపదము గాని ప్రియాదిపదములు గాని పరముగ లేవు. అందుచే ఈ
సూత్రముచే పుంవద్భావము వచ్చి ‘చిత్ర’ అను అకారాంతరూపము వచ్చినది.
‘చిత్రగో’ అని యుండగా ‘గో’ శబ్దము “ఏకవిభక్తివాహర్వనిపాతే” అను సూత్ర

ముచే (954) ఉపనర్జనసంజ్ఞము గాన “గోప్రియోరుససర్జనస్య” అను సూత్రముచే (955) ఓకారస్థానమున ఉకారరూప మగు హ్రస్వము వచ్చి ప్రథమై వచనమునందు ‘చిత్రగుః’ అను రూపము సిద్ధించినది రూపవద్భార్యః- రూపవతీ భార్య యస్య సః. ఇచటగూడ ‘రూపవతీ’ అను స్త్రీలింగశబ్దమునకు పుంసభ్యవము, (రూపవద్), భార్యశబ్దమునకు హ్రస్వము (సూ-955) చేయ ‘రూపవద్భార్యః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ఊజ్ ప్రత్యయము పరముగ నుండరాదు అని చెప్పుటచే ‘వామోరూ భార్యః’ అను సమాసమునందలి ‘వామోరూ’ శబ్దమునకు పుంసభ్యవము రాలేదు. ‘వామోరూః’ అనునపుడు “సంహితశఫలక్షణవామదేశ్య” అను సూత్రముచే (1278) ఊజ్ అను స్త్రీప్రత్యయము వచ్చినది. వామే ఊరూ యస్యాసా వామోరూః-అందమైన ఊరువున కలది. వామోరూఃభార్య యస్య పః వామో రూభార్యః-అని విగ్రహములు.

972. ఆవ్ పూరణే ప్రమాణ్యోః. 5.4.116

పూరణార్థప్రత్యయాంతం యత్ స్త్రీలింగం తదంతై ప్రమాణ్యంతాచ్చ బహువ్రీహీః అవ్ స్యాత్. కల్యాణీ పచ్చమీ యాసాం రాత్రీణాం తాః కల్యాణీపచ్చమా రాత్రయః. స్త్రీ ప్రమాణీ యస్య సః స్త్రీ ప్రమాణః. అప్రియాదిషు కిమ్-కల్యాణీపియః ఇత్యాది.

‘బహువ్రీహా’ సక్యజ్ఞః స్వాజ్ఞాత్ షద్’ నుండి ‘బహువ్రీహా’ అనువర్తించును. ‘పూరణీ’ అనుదానికి పూరణప్రత్యయాంత మగు స్త్రీలింగశబ్దము అని యర్థము. పూరణప్రత్యయాంత మగు స్త్రీలింగశబ్దమును, ప్రమాణీశబ్దమును అంతమునందు గల బహువ్రీహీసమాసమునకు సమాసాంత మగు ‘అవ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

కల్యాణీ పచ్చమీ యాసాం తాః కల్యాణీపంచమాః రాత్రయః. కల్యాణీ యగు ఐదవది (ఐదవ రాత్రి) గల రాత్రులు. ‘పచ్చమీ’ అనగా పచ్చానాం పూరణీ అని యర్థము. పచ్చాన్ శబ్దమునకు ‘తస్య పూరణీ డట్’ అను సూత్రముచే (1174) పూరణార్థమున ‘డట్’ ప్రత్యయము. దానికి ‘నాన్తదసంఖ్యదేర్బుట్’ అనుసూత్రముచే (1175) ‘మట్’ అగమము. టీర్త్యముచే “టిర్థాణ్-” ఇత్యాదిసూత్రముచే (1250) జీవ్. ఈవిధముగ ‘పచ్చమీ అనునది పూరణప్రత్యయాంత మగు స్త్రీలింగశబ్దము. ‘కల్యాణీ’ శబ్దమునకు ఈ ‘పచ్చమీ’

శబ్దముతో బహుప్రహీనమాసము చేసిన పిమ్మట 'కల్యాణీపంచమీ' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'అవ్' ప్రత్యయము. 'యస్యేతి చ' అను సూత్రముచే (286) ఈకారలోపము, 'కల్యాణీపంచమీ' అని యుండగా 'అజాద్యతష్టావ్' అను సూత్రముచే (1248) టావ్ వచ్చి 'కల్యాణీపంచమీ' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇవట 'పంచమీ' అను పూరణప్రత్యయాంతపదము పర మగుటచే 'కల్యాణీ' శబ్దము భాషితపుంస్క- మైనను పుంపద్యావము రాలేదు.

త్రీప్రమాణః- త్రీ ప్రమాణీ యస్య సః. త్రీ ప్రమాణముగా కలవాడు. ప్రమాణీ శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే అవ్ ప్రత్యయము; ఈకారలోపము వచ్చుటచే 'త్రీప్రమాణః' అనురూపము సిద్ధించినది. పూర్వపద మగు త్రీశబ్దము భాషిత పుంస్క-ము కాదు గాన పుంపద్యావప్రసక్తి లేదు.

ప్రియాదిశబ్దములు పర మగునపుడు మాత్రము పుంపద్యావము రాదు అని చెప్పుటచే "కల్యాణీ ప్రియా యస్య సః కల్యాణీప్రియః" (కల్యాణీయగు! ప్రియ రాలుకలవాడు) అనునపుడు కల్యాణీశబ్దము భాషితపుంస్క-మైనను ప్రియాశబ్దము పర మగుటచే దానికి పుంపద్యావము రాలేదు. ఉత్తరపదమునకు "గోత్రీయోరు వసర్జనస్య" అను సూత్రముచే (955) హ్రస్వము వచ్చినది.

973. బహుప్రహీనమాసకృత్ స్వాజ్ఞాత్ షచ్. 5.4.113

స్వాజ్ఞవాచినకృత్స్యన్తద్ బహుప్రహీః షచ్ స్వాత్. దీర్ఘసక్తః జలజాక్షీ. స్వాజ్ఞాత్ కిమ్. దీర్ఘసక్తి శకటమ్. సూలాజ్ఞ వేణుయష్టిః. 'అక్షోఽదర్శనాత్' ఇతి వక్ష్యమాణోఽచ్.

స్వాంగవాచకము లగు 'సక్తి' 'అక్షి' శబ్దములు అంతమునందు గల బహుప్రహీనమాసమునకు 'షచ్' సమాసాంతప్రత్యయముగ వచ్చును.

దీర్ఘసక్తః- దీర్ఘ సక్తిని యస్య సః-పొడవైన తొడలు కలవాడు. దీర్ఘ శబ్దమునకును, స్వాంగవాచి యగు (శరీరావయవవాచి యగు) సక్తిశబ్దమునకును సమాసము (సూ-968) 'దీర్ఘసక్తి' అని యుండగా ఈసూత్రముచే 'షచ్' ప్రత్యయము. 'షః ప్రత్యయస్య' అనుసూత్రముచే (842) షకారము. హలంత్యసూత్రముచే (1) వకారమును, ఇచ్ఛంజ్ఞకములు, "యస్యేతిచ" అను సూత్రముచే (286) ఇకారలోపము- 'దీర్ఘసక్తః'. జలజాక్షీ-జలజే ఇవ అక్షిణీ యస్యాః సా-వద్యముల వంటి కన్నులు గలది. బహుప్రహీనమాసము చేసిన పిమ్మట "జలజాక్షీ" అని

యుండగా ఈ సూత్రముచే ప్రత్యయము. 'జలజాక్ష'అను ప్రాతిపదికము సిద్ధింపడి. 'ష'ప్రత్యయము పిత్తు గాన త్రీలింగమున 'షిర్గోరాదిభ్యశ్చ'అనుసూత్రముచే (1254) 'జీష్'వచ్చి ప్రథమైకవచనమున 'జలజాక్షి'అను రూపము సిద్ధించినది.

స్వాంగవాచకము లగు 'సక్తి' 'అక్షి'శబ్దములకు మాత్రమే షచ్ వచ్చునని చెప్పుటచే "దీర్ఘే సక్తిసీ (నిలుపుకట్టలు) యన్య తత్ దీర్ఘ సక్తి శకటమ్" అనునపుడు 'సక్తి' శబ్దము శరీరావయవవాచకము కాదు గాన షచ్ ప్రత్యయము రాలేదు. అట్లే "స్థూలాని అక్షణి (కణుపులు) యస్యాః సా స్థూలాణి వేణు యష్టిః"అనునపుడు గూడ అక్షి శబ్దము స్వాంగవాచకము కాదు గాన ఈ సూత్రముచే 'షచ్'ప్రత్యయమురాలేదు. 'అక్షి'ఒదర్శనాత్'అను సూత్రముచే (994) అచ్ ప్రత్యయము వచ్చి ఇకారలోపబాధలు చేయగా 'స్థూలా'అను రూపము సిద్ధించినది. షచ్ ప్రత్యయమువచ్చినచో అది పిత్తు గాన 'షిర్గోరాదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (1254) జీష్ వచ్చి 'స్థూలాక్షి'అను రూప ముండెడిది.

974. ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్నః. 5.4.115

ఆభ్యాం మూర్ధ్నః షః స్యాత్ బహుప్రీహా. ద్విమూర్ధ్నః. త్రిమూర్ధ్నః.

ద్విత్రిశబ్దములకంటె వరమైన మూర్ధన్ శబ్దమునకు బహుప్రీహాసమానమున 'ష'ప్రత్యయము వచ్చును.

ద్విమూర్ధ్నః- ద్వౌ మూర్ధానౌ యన్య సః. 'ద్విమూర్ధన్'అను ప్రాతిపదికమునకు ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'స స్తద్ధితే'అను సూత్రముచే (922) 'అన్'రూప మగు టికి లోపము. త్రిమూర్ధ్నః- త్రయః మూర్ధానః యన్య సః. ప్రత్యయటిలోపములు.

975. అ న్తర్భూహిభ్యాశ్చ లోమ్నః. 5.4.117

ఆభ్యాం లోమ్నోఽప్ స్యాద్ బహుప్రీహా. అ న్తర్లోమః. బహిర్లోమః.

'అప్పురణీప్రమాణ్యోః' "బహుప్రీహాపక్వక్ష్ణిఃస్యాత్సాత్ షచ్" నుండి 'అప్' 'బహుప్రీహా' అనువర్తించును. 'అ న్తర్' 'బహిస్'శబ్దములకంటె వరమగు లోమన్ శబ్దమునకు బహుప్రీహాసమానమునందు 'అప్'ప్రత్యయము వచ్చును.

అన్తర్లోమః - అన్తః లోమాని యస్య సః. అన్తర్ లోమన్ శబ్దము లకు బహువ్రీహినమానము చేసిన పిమ్మట ఈ సూత్రముచే అప్ప్రత్యయము. టిలోపము. ప్రథమైకవచనమున 'అంతర్లోమః' అనురూపము సిద్ధించినది. 'బహు ల్లోమః' అనుదాని ప్రక్రియ కూడ ఈ విధముగనే యుండును.

976. పాదస్య లోపోఽహస్త్వాదిభ్యః. 5.4.138

హస్త్వాదివర్జితాదుపమానాత్పరస్య పాదశబ్దస్య లోపః స్వాద్ బహువ్రీహౌ. వ్యాఘ్రసేవ పాదావస్య వ్యాఘ్రపాత్. అహస్త్వాదిభ్యః కిమ్—హ స్తిపాదః, కుసూలపాదః.

'ఉపమానాచ్చ' నుండి. 'ఉపమానాత్' అనువర్తించును హస్త్వాదిభిన్న మగు ఉపమానముకంటె పర మగు పాదశబ్దమునకు, బహువ్రీహియందు, లోపము వచ్చును. ఈ లోపము సమాసాంతముగ విధింపబడినది గాన పాద శబ్దాంతమునకు వచ్చును.

వ్యాఘ్రపాత్:- వ్యాఘ్రపాదావివ పాదౌ యస్య సః. "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపదస్యోత్తరపదలోపశ్చ" (సప్తమ్యన్తోపమానరూపపూర్వపదమునకుపదాంత రములతో సమాసము వచ్చును; ఉత్తరపదలోపము కూడ వచ్చును) అను వార్తా కముచే సమాసము. ప్రకృతసూత్రముచే అకారమునకు లోపము. ఉపమానము హస్త్వాదిభిన్నమై యుండవలె ననుటచే 'హ స్తిపాదః' 'కుసూలపాదః' ఇత్యాదు లందురాలేదు. 'హ స్తినఃపాదావివపాదౌయస్యసః' "కుసూలస్య పాదావివ పాదౌ యస్య సః" అని విగ్రహములు.

977. సంఖ్యాసుపూర్వస్య 5.4.140

పాదస్య లోపః స్వాత్ సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ. ద్విపాత్. సుపాత్.

సంఖ్యావాచకపదము కాని, సు కాని పూర్వమునందు గల పాదశబ్దము నకు, బహువ్రీహియందు సమాసాంతముగ లోపము వచ్చును.

'ద్యౌ పాదౌ యస్య సః ద్విపాత్; 'శోభనౌ పాదౌ యస్య సః సుపాత్' ఈ సూత్రముచే పాదశబ్దాంత్యాకారము లోపించుటచే ఈరూపములు సిద్ధించినవి.

978. ఉద్విభ్యాం కావదస్య 5.4.148

లోపః స్వాత్ ఉత్కాకుత్. ఏకాకుత్.

‘ఉత్’, ‘వి’ అను శబ్దములకంటె పర మైన కాకుదశబ్దమునకు, బహుప్రీతియందు, సమాసాంత మగు లోపము వచ్చును.

ఉత్కాకుత్:- ఉద్గతం కాకుదం యస్య సః ఉత్కాకుత్, ఉన్నతమైన చెలివి కలవాడు. ‘ఉత్కాకుత్’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అకారలోపము వచ్చి ‘ఉత్కాకుత్’ అను రూపము సిద్ధించినది. విగతం కాకుదం యస్య సః వికాకుత్- వికృతమైన చెలివి కలవాడు. ఇది గూడ అకారలోపము వచ్చుటచే సిద్ధించినది. ఈ రెండు స్థలములందును “ప్రాదిభ్యో ధాతుజన్య వాచ్యో వాచో త్తరపదలోపః” అను వార్తి కముచే సమాసము వచ్చినది

979. పూర్ణాద్విభాషా 5.4.149

పూర్ణ కాకుత్. పూర్ణ కాకుదః.

పూర్ణశబ్దముకంటె పరమైన కాకుదశబ్దమునకు, బహుప్రీతియందు, వికల్పముగ, సమాసాంత మగు లోపము వచ్చును.

పూర్ణంకాకుదం యస్య సః అనునపుడు అకారలోపము వచ్చిన పక్షమున ‘పూర్ణ కాకుత్’ అను రూపము, రాని పక్షమున “పూర్ణ కాకుదః” అను రూపమును సిద్ధించును.

980. సుహృద్ధౌ హృదౌ మిత్రామిత్రయోః 5.4.150

సుదుర్భ్యం హృదయస్య ‘హృద్’భావో నిపాత్యతే. సుహృద్ మిత్రమ్. దుర్ హృద్ అమిత్రః.

బహుప్రీతినమాసమునందు, సు, దుర్, అనువాటికంటె పర మగు ‘హృదయ- శబ్దమునకు ‘హృద్’ అను నాదేశము నివారించబడుచున్నది. శోభనం హృదయం యస్య సః సుహృత్. మంచి హృదయము కలవాడు. మిత్రుడు. దుష్టం హృదయం యస్య సః దుర్ హృత్, చెడ్డహృదయముకలవాడు; శత్రువు.

981. ఉరఃప్రభృతిభ్యో కవ్ 5.4.151

బహుప్రీతియందు, ఉరస్ మొదలగువాటికంటె సమాసాంత మగు ‘కవ్’ ప్రత్యయము వచ్చును. పకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

982. కస్కాదిషు చ 8.3.48 .

ఏష్యణ ఉత్తరస్య విసర్గస్య షః; అన్యస్య తు సః. ఇతి సః- వ్యూధోరస్కః. ప్రియసర్పిష్కః.

‘ఇతః షః’ అను సూత్రము, ‘విసర్జనీయస్య సః’ “సోపదాదౌ” నుండి ‘విసర్జనీయస్య’, ‘సః’ అనువర్తించును. కస్కాదిగణమునందు ఇత్కంటె పరమగు సకారమునకు షకారము ఆదేశముగ వచ్చును. ఇత్కంటె పరము గాని సకారమునకు సకారము వచ్చును.

వ్యూఢోరస్కః:- వ్యూఢం ఉరః యస్య సః- ‘వ్యూఢోరస్’ అను బహువ్రీహీసమాస సిద్ధ మగు ప్రాతిపదికమునకు పూర్వసూత్రముచే కప్ ప్రత్యయము. ‘వ్యూఢోరస్’ అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. విసర్గమునకు ‘కఙ్కొకగ్గౌ చ’ అను సూత్రముచే (98) గ్గ అనునది రావలసి యుండఈసూత్రముచే సకారము- ‘వ్యూఢోరస్కః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రియసర్పిష్కః:- ప్రియం సర్పిః యస్య సః. ‘ప్రియసర్పిస్’ అని యుండగా కప్ ప్రత్యయము (సూ-981) సకారమునకు రుత్వవిసర్గలు చేసిన పిమ్మట, ఈ విసర్గము ఇత్కంటె పరముగ నుండుటచే ఈసూత్రముచే షత్వము వచ్చి ‘ప్రియసర్పిష్క’ అను పదము సిద్ధించినది.

983. నిష్ఠా 2.2.36

నిష్ఠాంతం బహువ్రీహౌ పూర్వం స్యాత్. యుక్తయోగః.

‘ఉపసర్జనం పూర్వమ్’ ‘సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ’ నుండి ‘పూర్వమ్’ ‘బహువ్రీహౌ’ అనువర్తించును. బహువ్రీహీసమాసమునందు నిష్ఠాంత మగు (క్తక్తవపతప్రత్యయాంత మగు) పదము పూర్వపదముగ ప్రయోగింపదగినది.

యుక్తయోగః:- యుక్తః యోగః యస్య సః. ఇచట క్తప్రత్యయాంత మగు ‘యుక్త’ అనుపదమునకు పూర్వవిపాతము.

984. శేషాద్విభాషా 5.4.154

అనుక్తసమాసాంతాద్ బహువ్రీహేః కప్ వా. మహాయశస్కః. మహాయశాః.

ఇతి బహువ్రీహిః.

ఏబహువ్రీహీ సమాసములకు సమాసాంతప్రత్యయములు విధించబడినవో వాటికంటె భిన్నమైనది శేషము. అట్టి బహువ్రీహీకంటె కప్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

మహాయశస్కః:- మహత్ యశః యస్య సః. ‘మహత్’ ‘యశస్’ అను ప్రథమాంతశబ్దములకు బహువ్రీహీసమాసము చేసిన పిదప “అన్యహతః

సమానాధికరణజాతీయయోః” అను సూత్రముచే (86?) మహచ్చబ్దిమునకు ఆకారము అంతాదేశముగ వచ్చును. పిమ్మట ఈ సూత్రముచే ‘కప్’ ప్రత్యయము చేసిన పక్షమున ‘మహాయస్కః’ అనియు, కప్ ప్రత్యయము రాని పక్షమున ‘మహాయశాః’ అనియు రెండు రూపము లగును.

బహుప్రీహిపమానప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ద్వంద్వః

985. చార్థే ద్వంద్వః 2.2.29

అనేకం సుబంతం చార్థే వర్తమానం వా సమన్యతే; స ద్వంద్వః. సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాః చార్థాః. తత్ర “ఈశ్వరం గురుఞ్చ భజన్వ” ఇతి పరస్పరనిరపేక్షస్యానేకన్వైకస్మిన్ అన్వయః- సముచ్చయః. ‘భిక్షం అట గాం చానయ’ ఇతి అన్యతరస్యానుషడ్గీక త్వేన అన్వయః అన్వాచయః. అనయోరసామర్థ్యాత్ సమాఘోన. ‘ధవ భదిరౌ ఛిన్ధి’ ఇతి మిలితానాం అన్వయః ఇతరేతరయోగః. సంజ్ఞాపరిభాషమ్ (ఇతి) సమూహః సమాహారః.

‘సుఖామన్త్రితే వరాజ్గవత్స్వరే’ ‘అనేకమన్యపదార్థే’నుండి ‘సుప్’ ‘అనే కమ్’ అనువర్తింతును. ‘సమాసః’ ‘విభాషా’ ఆధిపత్యములు. చార్థమునందున్న అనేకసుబంతములు వికల్పముగ సమసించును. అది ద్వంద్వసమాసము.

‘చ’అను అన్వయమునకు సముచ్చయము, అన్వాచయము, ఇతరేతర యోగము, సమాహారము అను నాచు గర్థములు లభింపు. పరస్పరనిరపేక్షము లగు అనేకపదార్థములకు ఒక క్రియాపదమునందు అన్వయము సముచ్చయము. అవ్యుత్త మగు ఒక క్రియాపదమునందు అసమస్త మగు ఒకపదము మొదట అన్వయించును; పిమ్మట మరియొక పదము అన్వయించును. అట్టి స్థలములందు చకారమునకు సముచ్చయము అర్థము. “ఈశ్వరం గురుం చ భజన్వ” అను నపుడు చకారము ‘గురుం’అను పదమునకు పిమ్మట ఉండుటచే గురుపదము ఈశ్వరపదసాపేక్ష మైనది. అనగా ‘గురువును కూడా’ అని అనగానే ఇంకను

ఎవరిని అని ఆకాంక్ష కలుగును గాన మొదట చెప్పిన 'ఈశ్వరుని' అనునది అన్వయించును. కావున గురుపదము ఈశ్వరపదసాపేక్షము. కాని 'ఈశ్వరం' అనునది గురుపదసాపేక్షము కాదు. అది స్వతంత్రముగనే 'భజన్య' అనుక్రియా పదముతో అన్వయించును. కావుననే 'ఈశ్వరం' అను పదముతో 'చ'కారము చేర్చబడలేదు. ఈ విధముగ మొత్తముపై 'భజన్య' అనుపదము అన్వృత్తమై "ఈశ్వరం భజన్య, గురుం భజన్య" అని వాక్యద్వయము చెప్పినట్లు గును.

రెండింటిలో ఒకటి అనుషంగిక మైనచో అన్వాచయము. అనగా రెండు పదములలో ఒకపదము క్రియాపదముతో ఉద్దేశ్యముగ (ప్రధానప్రవర్తినిషయముగ) అన్వయించును; రెండవది మరి యొక క్రియాపదమున అనుషంగికముగ (వీటిగమన్మచోచేయవలసినదిగ) అన్వయించును. ఇట్టి అనుషంగికత్వమును చకారముతోధించును. దీనికి అన్వాచయమని పేరు. 'భిక్షమట గాఙ్గానయ' అను నపుడు "భైక్షమును సంపాదింపుము, మార్గమధ్యమున గోవు లభించినచో దానిని కూడ తీసికొని రమ్ము; భిక్షునమే ప్రధానము కాని గవానయనము అంత ప్రధానవిషయము కాదు" అని భావము. ఈ అనుషంగికత్వమును చకారము తోధించుచున్నది. ఈ సమర్పయాన్వాచయార్థములందు పదములకు పరస్పరాపేక్షరూప మగు సామర్థ్యము లేదు గాన సమాసము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు.

'ధవఖదిరౌ చ్చి' (ధవవృక్షఖదిరవృక్షములను రెండింటిని చేదించుము) ఇత్యాదులందు ధవము, ఖదిరము అను ఈరెండును కలిసి చేదనక్రియలో అన్వయించుచున్నవి గాన దీనికి ఇకరేతరయోగ మని పేరు. ఈ ఇకరేతరయోగ రూపార్థము 'ధవం చ ఖదిరం చ' అనునపుడు చకారముచే తోధింపబడుచున్నది. 'సంజ్ఞా చ పరిభాషా చ తయోః సమాహారః సంజ్ఞాపరిభాషమ్' ఇత్యాదిస్థలము లందు చకారము సమాహారమును తోధించుచున్నది. ఈ రెండర్థములందును గామర్థ్యమున్నది గాన సమాసము వచ్చినది. ఈ విధముగ చకారార్థము లగు లిగింటిలో చివరి రెండర్థములలో ద్వంద్వసమాసము వచ్చునని పర్యవసిత సూత్రార్థము.

ఈ విధముగ ఇకరేతరయోగసమాహారార్థములందు సమాసము వచ్చును గాన ఆ యర్థమున సమాసవృత్తిచే తోధింపబడును "ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరౌ-సంజ్ఞా చ పరిభాషా చ తయోః సమాహారః సంజ్ఞాపరిభాషమ్" మొదలగు

లౌకికవిగ్రహవాక్యములందు చకారము ప్రయుక్త మైనను సమాసముగండు ప్రయోగింపబడదు.

‘చార్థేష్వన్యః’ అనుసూత్రమునందు ‘అనేకమన్యపదార్థే’నుండి ‘అనేకమ్’ అనుప్రథమాంతపదమును అనువృత్తముచేసి ‘అనేకం సుబంతం సమన్యతే’ అను నర్థము చెప్పబడినది. ‘అనేకం’ అనునది ప్రథమవిభక్తిలో నున్నది గాన ద్వంద్వమున సమసించు అన్ని పదములకును ఉపసర్జనసంజ్ఞ యుండును గాన ఏవదమున కైనను పూర్వప్రయోగము చేయవచ్చును. కాని కొన్ని నియమములు రాజోవు సూత్రములలో చెప్పబడనున్నవి. తద్విన్నప్థలములలో నియమము లేదని గ్రహింపవచ్చును.

986. రాజదంతాదిభు-పరమ్. 2.2.31

ఏమి పూర్వప్రయోగార్హం పరం స్యాత్. దంతానాం రాజా రాజదంతః,

‘ఉపసర్జనంపూర్వం’ అనుసూత్రము ఆమెనర్పించును. ‘రాజదంత’ మొదలగు శబ్దములందు పూర్వప్రయోగార్హమగు ఉపసర్జనసంజ్ఞమైన పదము ఉత్తరపదముగ ప్రయోగింపబడును.

రాజదంతః- దంతానాం రాజా రాజదంతః, ఇవల షష్ఠ్యంతమగు దంత శబ్దమునకు ‘షష్ఠీ’ అనుసూత్రముచే (934) రాజన్ శబ్దముతో సమాసము వచ్చినది. షష్ఠ్యంతము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే ఉపసర్జనసంజ్ఞకము. దానికి పూర్వనిపాతము చేయగా ‘దంతరాజః’ అని కావలసి యుండగా, ఈ సూత్రముచే పూర్వప్రయోగార్హమగు దంత శబ్దమునకు పరప్రయోగము వచ్చి ‘రాజదంతః’ అను పదము సిద్ధించినది.

వా ధర్మాదిష్ఠ్వినియమః. అర్థధర్మౌ; ధర్మార్థౌ శత్యాది.

ధర్మార్థాదిశబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము చేసినపుడు వాటి పూర్వప్రయోగ విషయమున నియమము లేదు.

అర్థధర్మౌ; ధర్మార్థౌ- అర్థశ్చ ధర్మశ్చ అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ‘అర్థ సు ధర్మ సు’ అని యుండఇతరేతరయోగార్హమున ‘చార్థేద్వంద్వః’ అను సూత్రముచే (985) సమాసము. ప్రాతిపదికత్వసుట్లోపాదులు. ఈ సూత్రముచే ఏవదమునకైనను పూర్వప్రయోగము చేయవచ్చును గాన ‘అర్థధర్మ’ లేక ధర్మార్థ’ అను ప్రథమాద్భివచనాంతరూపములు సిద్ధించును.

987. ద్వంద్వే ఘ్రి. 2.2.32

ద్వంద్వే ఘ్రిసంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్. హరిశ్చ హరశ్చ హరి హరా.

‘ఉపసర్జనం పూర్వమ్’నుండి ‘పూర్వమ్’అనువర్తించును. ద్వంద్వసమాసమునందు ఘ్రిసంజ్ఞక మగు దానిని పూర్వము ప్రయోగింపవలెను.

హరిహరా- హరిహరశబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము. హరిశబ్దము ‘శేషోఽన్యసఖి’అనుసూత్రముచే (170) ఘ్రిసంజ్ఞకము గాన ఈసూత్రముచే దానికి పూర్వనిపాతము.

988. అజాద్యదన్తమ్. 2.2.33

ఇదంద్వంద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్టే.

ద్వంద్వసమాసమునందు, అజాదియు, అదంతమును అగు పదము పూర్వము ప్రయోగింపబడును.

ఈశకృష్టే- ఈశకృష్టశబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము. ఈ రెండు శబ్దములును అదంతములే యైనను ఈశ శబ్దమునకు అజాదిత్వము గూడ ఉన్నది గాన దానికి పూర్వనిపాతము.

989 అల్పాచోతరమ్ 2.2.34

శివకేశవా.

ద్వంద్వసమాసమునందు, ఉక్కువ అచ్చులు గల పదము పూర్వము ప్రయోగింపబడును.

శివకేశవా:- ఇవట శివకేశవశబ్దములు రెండును అదంతములే. కాని ‘కేశవ’పదములో మూడు అచ్చులున్నవి శివశబ్దమునందు రెండున్నవి. అందుచే అల్పాచ్య మగు శివశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము.

990. పితా మాత్రా 1.2.70

మాత్రా సహోక్తా పితా వా శిష్యతే. మాతా చ పితా చ పితరా; మాతాపితరా వా.

‘సరూపాకామేకశేష ఏవిభక్తౌ’ నుండి ‘శేషః’, “సప్తంసకమునప్తంస కేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్” నుండి ‘అన్యతరస్యామ్’ అనువర్తించును

మాతృశబ్దముతో కలిసి చెప్పివుడు వికల్పముగ పితృశబ్దము మాత్రమే శేషించును.

పితరౌ:- మాతా చ పితా చ పితరౌ. ఇదిఏకశేషవృత్తి. ఇచటపితృశబ్దము మాతృశబ్దముతో చెప్పబడినది. ఈ రెండు పదములకును ద్వంద్వసమాసము. ఈ సూత్రముచే మాతృశబ్దము తోపించి పితృశబ్దము శేషించినది. “యః శిష్యతే న బుష్కమానార్థాభిధాయా” (శేషించినది బుష్కమేనదాని అర్థమును కూడ బోధించును-) అను నియమమునను రించి శేషించిన పితృశబ్దము మాతృశబ్దమును కూడ బోధించును. అందుచే ఇది ద్వివచనమునందు ప్రయుక్తమైనది. ఏకశేషము రాని వక్షమున ‘మాతా చ పితా చ’ అనునపుడు ద్వంద్వము: ‘పితృశబ్దగుణం మాతా గౌరవేణాతిరెచ్యతే’ అను స్మృతిచే తండ్రికంటె గూడ తల్లి అతికపూజ్యురాలు గాన ‘అభ్యర్థితం చ’ (పూజనీయవ్యక్తి వాచకపదమును పూర్వము ప్రయోగింపవలెను) అను వార్తకముచే మాతృశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము. ‘అనన్దః క్షుతోద్వేగస్తే’ అను సూత్రముచే పూర్వపద మగు మాతృశబ్దమునందలి ఋకారమునకు ‘అనన్ద’ అదేశము చేయగా ‘మాతాపితరౌ’ అనురూపము సిద్ధించినది.

991. ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాజ్ఞానామ్ 2.4.2

ఏషాం ద్వంద్వః ఏకవత్. పాణిపాదమ్. మార్దజ్గికవై ణవికమ్. రథికాశ్వారోహమ్.

‘ద్విగురేకవచనమ్’నుండి ‘ఏకవచనం’ అనువర్తించును. ‘సమాహారగ్రహణం కర్తవ్యమ్’ అను వార్తకము ఈసూత్రముతో కూడ సంబంధించును. ప్రాణితూర్యసేనా’ అనునది ద్వంద్వసమాసము గాన దాని యంతము నందున్న ‘అంగ’శబ్దము ప్రాణ్యాదిపదములతో పేరుపేరుగ సంబంధించును. ప్రాణ్యాంగ తూర్యాంగసేనాంగవాచకపదముల సమాహారద్వంద్వము ఏకవచనమునందును.

పాణిపాదమ్.- పాణి చ పాదౌ చ తేషాం సమాహారః. పాణిపాదశబ్దములకు సమాహారార్థమునందు ద్వంద్వసమాసము. ఈ సూత్రముచే ఏకవద్భావము. ‘స నపుంసకమ్’ అను సూత్రముచే (948) నపుంసకలింగము, మార్దజ్గికవై ణవికమ్:- మార్దజ్గికాశ్చ వై ణవికాశ్చ తేషాం సమాహారః. ఇది తూర్యాంగవాచకముల కుదాహరణము. మృదంగవాదకులయొక్కయు వీణావాదకులయొక్కయు సముదాయము. ఈ సూత్రముచే ఏకద్భావము. రథికాశ్వారో

హమ్:- రథితాశ్చక్వారోహశ్చ తేషాం సమాహారః. సేనాంగవాచకపదముల సమాసమున కుదాహరణము. పై ఉదాహరణమునందు వలె ఏకవద్భావాదులు వచ్చినవి.

992. ద్వంద్వచ్చుదషహస్తాత్ సమాహారే 5.4.106

చవర్గాస్తాత్ దషహస్తాచ్చ ద్వంద్వత్ టచ్ స్యాత్ సమాహారే. వాక్ చ త్వక్ చ వాక్త్వచమ్. త్వక్ ప్రజమ్. శమీద్యుషదమ్. వాక్ త్విషమ్. ఛత్రోపాసహమ్. సమాహారే కిమ్- ప్రావృట్ శరదౌ.

ఇతి ద్వంద్వః.

‘రాజాహస్పతిభ్యష్టచ్’ నుండి ‘ఁచ్’ అనువర్తింతును. ఇది సమాసాంత తద్వితాధికారములలోనిది. చవర్గాంతమును, దకార, షకార, హకారాంతమును అగు ద్వంద్వసమాసముకంటె, సమాహారార్థమునందు, ‘ఁచ్’ అను సమాసాంత మగు తద్విత ప్రత్యయము వచ్చును.

వాక్త్వచమ్:- వాక్ చ త్వక్ చ తయోః సమాహారః. ఇది చకారాంత మగు సమాహారద్వంద్వ మగుటచే ఈ సూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము. ‘వాచ్’ అనుదాని చకారమునకు ‘చోః కుః’ అను సూత్రముచే (307)కుత్వము. ‘వాక్త్వచ’ అను ఆకారాంతశబ్దము నిద్ధించినది. నపుంసకలింగము-సూ-(946).

త్వక్ ప్రజమ్:- త్వక్ చ స్రక్ చ తయోః సమాహారః. ఇది జకారాంత సమాహారద్వంద్వ మగుటచే టచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. శమీద్యుషదమ్:- శమీ చ ద్యుషద్ చ తయోః సమాహారః. దకారాంత సమాహారద్వంద్వ మగుటచే టచ్ ప్రత్యయము. వాక్త్విషమ్:- వాచ్ త్విష్ చ తయోః సమాహారః వాక్త్విషమ్. షకారాంత సమాహారద్వంద్వ మగుటచే టచ్ ప్రత్యయము. ఛత్రోపాసహమ్:- ఛత్రం చ ఉపాసత్ చ తయోః సమాహారః ఛత్రోపాసహమ్. హకారాంత సమాహారద్వంద్వ మగుటచే టచ్ ప్రత్యయము. పై నాదుగు ఉదాహరణములందును “జాతిరప్రాణీహమ్” (ప్రాణిభిన్నజాతివాచకములగుపదముల ద్వంద్వమునకు ఏకవద్భావము వచ్చును) అను సూత్రముచే ఏకవద్భావము వచ్చినది. ‘సమాహారే’ అనుటచే ‘ప్రావృట్ శరదౌ’ అనునది (‘ప్రావృట్ శరచ్చప్రావృట్ శరదౌ’) అని ఇతరేతరయోగద్వంద్వము గాన ఇది దకారాంత మైనను ఈ సూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము రాలేదు.

ద్వంద్వసమాస ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ సమాసాస్త్రాః

993. ఋక్ పూరబ్ధూః పథామానక్షే 5.4.74

అ అనక్ష ఇతి చేదః. ఋగాద్యస్తస్యసమాసస్య అప్రత్యయోఽన్తావయవః, అక్షే యా ధూః తదస్తస్య తు న. అర్ధర్చః. విష్ణుపురమ్. విమలాపం సరః, రాజధురా. అక్షే తు-అక్షధూః, దృఢధూః అక్షః. సఖిపథః. రమ్యపథో దేశః.

‘అ, అనక్షే’ అని పదచేదము. ‘సమాసాస్త్రాః’ అధికారము. ఋక్, పుర్, అవ, ధుర్. పథిన్ అను శబ్దములు అంతమునందు గల సమాసమునకు ‘అ’ అను ప్రత్యయము అంతావయవముగ వచ్చును. ‘అక్షసంబంధి యగుసీల’ అను నర్థముగల ధుర్ శబ్దము అంతమునందుగల సమాసమునకు మాత్రము రాదు. అక్ష మనగా ఇరుసు. ‘అనక్షే’ అని నిషేధము ధుర్ శబ్దమునకు మాత్రమే వర్తింతును.

అర్ధర్చః:- ఋచః అర్ధమ్- ‘అర్ధం నపుంసకమ్’ అను సూత్రముచే (988) సమాసము. ‘అర్ధర్చ’ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అప్రత్యయము. ‘అర్ధర్చాదయః పుంసి చ’ అను సూత్రముచే (966) పుంలింగమునందు కూడ ప్రయోగింపవచ్చును. ఋక్కుయొక్క సగముభాగ మని యర్థము. విష్ణుపురమ్:- విష్ణోః పూః. పుర్ శబ్దాంతషష్ఠీతత్పురుషమునకు ఈ సూత్రముచే అకారము. విమలాపంసరః:- విమలాః అపః యన్య తత్. బహుప్రీహీసమాసము. అవ శబ్దాంతము గాన ఈ సూత్రముచే అప్రత్యయము. రాజధురా:- రాజ్ఞః ధూః- రాజాయో- భారము. షష్ఠీతత్పురుషసమాసాంతమునందున్న ‘ధుర్’ శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే ‘అ’ ప్రత్యయము, త్రీత్వవివక్షయందు ‘అజాద్యతప్తావ్’ అను సూత్రముచే (1248) ‘టావ్’ వచ్చినది. ధూర్భబ్దమున కిచట భారార్థమున లాక్షణికప్రయోగము. ఇరుసుకు సంబంధించిన మేకు అను నర్థము గల ధుర్ శబ్దమునకు ‘అనక్షే’ యని నిషేధించుటచే అచీ ప్రత్యయము రాదు. “అక్షస్య ధూః అక్షధూః” అను షష్ఠీతత్పురుషసమాసమునందును, “దృఢా ధూః యన్య సః దృఢధూః” అను బహుప్రీహీసమాసమునందును, అంతమునందున్న ధూర్భబ్దమునకు అప్రత్యయము రాలేదు.

సఖిపథః:- సఖ్యాః పన్నాః. పక్షీనమాసాంతమునం దున్న పథిన్ శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే అప్రత్యయము. “భన్యరేర్లోపః” అను సూత్రముచే (297) ‘సఖిపథిన్’ అనుపదమునందలి టి యగు ‘ఇన్’కు లోపము. రమ్యపథః:- రమ్యాః పథానః యస్య సః- బహువ్రీహీసమాసాంతమునం దున్న పథిన్ శబ్దమునకు అప్రత్యయము వచ్చి వెనుకటి వలెనే ‘రమ్యపథః’ అను రూపము సిద్ధించినది.

994. అక్షోఽదర్శనాత్ 5.4.76

అచక్షేఃపర్యాయాత్ అక్షోఽచ స్వాత్ సమాసాంతః. గవాంతీవ గవాక్షః.

‘అచప్రత్యన్యవపూర్వాత్సమలోమ్నః’ నుండి ‘అచ’ అనువర్తించును. నేత్రార్థకము కాని అక్షిశబ్దమునకు సమాసాంత మగు అచప్రత్యయము వచ్చును.

గవాక్షః:- గవాం అక్షీవ గవాక్షః- పక్షితత్పురుషము. గోవులయొక్క నేత్రముల వలె నుండు (నేత్రముల ఆకారమునందుండు)నది. జాలకట్ట. ఇచట అక్షిశబ్దము లక్షణచే నేత్రసదృశమును చెప్పుచున్నది. ముఖ్యార్థ మగు నేత్రమును బోధించుటలేదు. కావున ఈ సూత్రముచే అచప్రత్యయము. ‘యస్యేతివ’ అను సూత్రముచే (286) ఇకారము లోపింపగా ప్రథమైకవచనమున గవాక్షః అను రూపము సిద్ధించినది.

995. ఉపసర్గాదధ్వనః 5.4.85

ప్రగతోఽధ్వానం ప్రాధ్వఃరథః.

ఉపసర్గముకంటె పరమైన అధ్వన్ శబ్దమునకు సమాసాంత మగు అచప్రత్యయము వచ్చును.

ప్రాధ్వః:- ప్రగతః అధ్వానం. “అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్విత్వీయయా” అను వార్తికముచే బోధింపబడిన అర్థమునందు ‘కుగతిప్రాదయః’ అను సూత్రముచే (952) నమానము. ఈ సూత్రముచే అచప్రత్యయము. ‘సప్తద్వితే’ అను సూత్రముచే (922) టిలోపము. ‘ప్రాధ్వ’ అను ఆకారాంతశబ్దము సిద్ధించినది.

996. న పూజనాత్ 5.4.69

పూజనార్థాత్ పరేభ్యః సమాసాంతా న స్యుః.

పూజార్థకళబద్ధములకంటె పర మగు శబ్దములకంటె సమాసాంతప్రత్యయములు రావు.

వా. స్వతిభ్యామేవ.

సురాజ్ఞా. అతిరాజ్ఞా.

ఇతి సమాసాంతాః. ఇతి సమాసప్రకరణమ్:

పై నిషేధము 'సు' 'అతి' అను పూజార్థక శబ్దములకంటె పర మగు శబ్దములవిషయమునందు మాత్రమే వర్తింతును.

సురాజ్ఞా:- శోభనశ్చసౌ రాజ్ఞా చ సురాజ్ఞా. "కుగతిప్రాదయః" అను సూత్రముచే (952) సమాసము. "రాజ్ఞాహస్పతిభ్యష్టచ్" అను సూత్రముచే (961) టచ్ ప్రత్యయము రావలసి యుండగా 'సు' అనునది ప్రళంసావాచకము గాన పై సూత్రముచే నిషేధము. 'సురాజ్ఞా' అనునకారాంతకళబద్ధమే సిద్ధించును. అతిరాజ్ఞా:- అతిక్రాంతః రాజ్ఞానమ్. "అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా" అను వార్తికముతో సహకృత మగు 'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రముచే (952) సమాసము. 'అతి' అనునది పూజార్థకము గాన దానికంటె పర మగు 'రాజ్ఞా' శబ్దమునకు 'రాజ్ఞాహస్పతిభ్యష్టచ్' అను సూత్రముచే (961) రావలసి యున్న టచ్ ప్రత్యయము పై సూత్రముచే నిషేధింపబడినది.

సమాసప్రకరణము సమాప్తము.

అథ తద్ధితప్రకరణమ్

సాధారణప్రత్యయాః.

997. సమర్థానాం ప్రథమాద్వ్యా 4.1.82

ఇదం పదత్రయం అధిక్రియతే; ప్రాగ్గీళః.

'ప్రాగ్గీళో విభక్తిః' అను సూత్రమువరకును "సమర్థానాం, ప్రథమాత్, వా" అను మూడుపదములును అనువర్తింతును. 'సమర్థానాం' అనునపుడు విద్ధారణార్థమున షష్ఠి. 'సమర్థము లగు పదములలో' అని యర్థము. ఇచట సామర్థ్య మనగా అర్థప్రతిపాదనశక్తి యని యర్థము. సంధికార్యులు చేసి పరినిష్ఠితము లైన పదములు మాత్రమే అర్థప్రతిపాదనసమర్థములుగ నుండును

గాన 'పరినిష్ఠితము లగు పదములు' అని యర్థము. ఇది అధికారసూత్రము గాన 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదు లగు ఉత్తరసూత్రములలోనికి అనువర్తించును. ఈ సూత్రములలో నున్న పరినిష్ఠితరూపము లగు శబ్దములలో 'మొదటిదానికంటె' (అనగా ప్రథమోచ్చరితపదబోధ్యమగుదానికంటె) ఆయాప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును అని యర్థమును ప్రతిపాదించుచుండును. ఉదాహరణమునకు:- 'తస్యాపత్యమ్' అను సూత్రమునందలి పరినిష్ఠితపదములలో 'మొదటిది 'తస్య' అనునది. తద్వాచ్యము లగు 'దశరథస్య' ఇత్యాదిపదములకు 'ఇహ' మొదలగు ప్రత్యయములు వికల్పముగా చేర్చగా 'దాశరథిః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

998. అశ్వపత్వ్యాదిభ్యశ్చ 4.1.84

ఏభ్యోఽణ్ స్యాత్ ప్రాగీవ్యతీయేష్వర్థేషు. అశ్వపతే రఃత్వాది ఆశ్వపతమ్. గాణపతమ్.

'ప్రాగీవ్యతోఽణ్' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. తేన దీవ్యతి ఖనతి జయతి జితమ్' అను సూత్రము వరకును 'అణ్' అను పదమునవర్తించు నని దాని యర్థము. 'దీవ్యతి' ఇత్యాద్యర్థములకంటె పూర్వము చెప్పబడిన అర్థములకు ప్రాగీవ్యతీయార్థము లని పేరు. ప్రాగీవ్యతీయార్థము లందు అశ్వపత్వాదులకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును. 'అవత్కము', 'సమూహము' మొదలగు అర్థములు ప్రాగీవ్యతీయార్థములు.

ఆశ్వపత్వమ్:- 'అశ్వపతేః అవత్కమ్' అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. 'అశ్వపతి జన్' అను షష్ఠ్యంతపదముకంటె ఈ సూత్రముచే 'అణ్' ప్రత్యయము చేర్చగా "అశ్వపతి జన్ అణ్" అని యుండగా ఇపుడిది తద్దితప్రత్యయాంతము గాన 'కృత్తద్దితసమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ. 'సుబోధాతుప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే (724) 'జన్' కు లోపము - 'అశ్వపతి అ' అని యుండగా 'తద్దితేష్వచామాదేః' అను సూత్రముచే (941) ఆధ్యాచ్ఛకు వృద్ధి 'యస్యేతిచ' అను సూత్రముచే (236) ఇకారమునకులోపము. 'అశ్వపత' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. నపుంసకలింగప్రథమైకవచనమున 'అశ్వపతమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. గాణపతమ్:- గణపతేః అవత్కం ఇత్యాద్యర్థములందు ప్రకృతసూత్రముచే అణ్ వచ్చినది. ప్రక్రియ పైవలెనే యుండును,

999. దిత్యదిత్యాదిత్యపత్నీ త్తరపదాజ్ఞాః 4.1.85

దిత్యాదిభ్యః పత్నీత్తరపదాత్ చ ప్రాగ్దీప్యతీయేష్యర్థేషు ణ్యః
స్యాత్. అణోఽపవాదః. దితేరపత్యం దైత్యః. అదితేరాదిత్యస్య వా
(అపత్యమ్)-

దితి, అదితి, ఆదిత్యశబ్దములకంటెను, పతిశబ్దము ఉత్తరపదముగా గల
శబ్దముకంటెను, ప్రాగ్దీప్యతీయార్థమునందు ణ్యప్రత్యయము వచ్చును. ఇది
పూర్వసూత్రవిహిత మగు అణప్రత్యయమునకు అపవాదము.

దైత్యః:- షష్ఠ్యంతమును సమర్థమును (కృతసంధ్యాదికార్యమై
పరినిష్ఠితమును) అగు దితిశబ్దముకంటె ఆపత్కార్థమున ఈ సూత్రముచే ణ్యప్ర
త్యయము. 'దితి జన్ ణ్య' అని యుండగా ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు; ఆది
వృద్ధి (సూ-941)- ఇకారలోపము (సూ-236)- 'దైత్యః' అను రూపము
(ప్రథమైకవచనమున) సిద్ధించును.

ఆదిత్యః:- 'అదితేః అపత్యమ్' 'అదిత్యస్య అపత్యమ్' అను నర్థము
లందు 'అదితి' 'ఆదిత్య' శబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే ణ్యప్రత్యయము.
'అదితి'శబ్దమునకు పై వలె ఆదివృద్ధి, ఇకారలోపములు వచ్చి 'ఆదిత్యః' అను
రూపము సిద్ధించును. ఆదిత్యశబ్దమునకు ణ్యప్రత్యయము చేర్చినపుడు మాత్రము
'ఆదిత్య య' అని యుండగా:-

1000 హలో యమాం యమి లోపః 8.4.64

ఇతి యలోపః. ఆదిత్యః, ప్రాజాపత్యః.

హల్లుకంటె పరము లగు 'యమ్'లకు 'యమ్'పర మగునపుడు లోపము
వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే తకారముకంటె పర మగు యకారరూప మగు 'యమ్'కు
ద్వితీయయకారరూప మగు 'యమ్' పర మగుటచే లోపము. "ఆదిత్యః". ప్రాజా
పత్యః:- 'ప్రాజాపతేః అపత్యం పుమాన్' అను నర్థమున, పతిశబ్దాంత మగు
ప్రాజాపతి శబ్దముకంటె పూర్వసూత్రముచే ణ్యప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, ఇకార
లోపములు.

వా. దేవాద్ యజ్ఞా.

దైవ్యమ్, దైవమ్.

దేవశబ్దముకంటె ప్రాగీవ్యతీయార్థములందు 'యజ్' 'అజ్' ప్రత్యయములు వచ్చును.

దైవ్యమ్, దైవమ్:- 'దేవస్య అవత్యమ్' ఇత్యాద్యర్థములందు ఈ వార్తికముచే 'యజ్' 'అజ్' ప్రత్యయములు. అదివృద్ధి, ఇకారలోపములు.

వా. ఖహిషష్టిలో యజ్ చ.

బాహ్యః.

'బహిస్' అను అవ్యయముకంటె ప్రాగీవ్యతీయార్థమునందు 'యజ్' ప్రత్యయము వచ్చును; టిలోపము కూడ వచ్చును.

బాహ్యః:- 'బహిః భవః' అనునర్థమునందు 'బహిస్' అనుదానికంటె ఈ వార్తికముచే 'యజ్' ప్రత్యయము. టి యగు 'ఇన్' అనుదానికి లోపము. అదివృద్ధి- 'బాహ్యః'. 'తత్ర భవః' అను సూత్రముచే (1092) చెప్పబడిన భవార్థము గూడ ప్రాగీవ్యతీయార్థము.

వా. ఈకక్ చ.

'బహిస్' శబ్దముకంటె 'ఈకక్' అను ప్రత్యయము గూడ వచ్చును. 'చ' అనుటచే పూర్వవార్తికోక్త మగు టిలోపము సముచ్చిత మగుచున్నది. 'ఈకక్' లోని అంత్యతకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'బహిస్ ఈకక్' అని యుండగా- టిలోపము. 'బహ్ ఈక' అని యుండగా:-

1001. కితి చ 7.2.118

కితి తద్ధితే చాచామాదేరచో వృద్ధిః స్యాత్. బాహీకః.

'తద్ధితేష్వచామాదేః' అను సూత్రము, 'మృతేర్వృద్ధిః' నుండి 'వృద్ధిః' నువర్తించును. కిత్ అగు తద్ధితము పర మగునపుడు గూడ అచ్చులలో మొదటి తగు అచ్చుకు వృద్ధి వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వృద్ధి చేయగా 'బాహీకః' అను రూపము సిద్ధించును.

సర్వత్ర గోరణాదిప్రసజ్గే యత్.

గోరపత్యాదిగవ్యమ్.

'రోమోపత్యేషు బహుష్వకారః' అను పూర్వవార్తికమునందు అపత్యార్థమును చెప్పబడి ఇట 'సర్వత్ర' అను పదమునకు 'అపత్యార్థమే కాక తద్ధిన్ము లగు ప్రాగీవ్యతీయార్థములందు కూడ' అని యర్థము. 'అచ్' అది: యేషాం

తే అజాదయః:- అచ అదియందు గల అజ్ మొదలగు ప్రత్యయములు అని యర్థము. గోశబ్దమునకు అజానిప్రత్యయములు వచ్చుటకు అవకాశము గల అన్ని యర్థములందును (ఆప్రత్యయములను బాధించి) 'యత్' ప్రత్యయము వచ్చును; గవ్యమ్:- 'గోః అపత్యమ్' ఇత్యాద్యర్థములందు "ప్రాగ్గీవ్యతోఽజ్" అను సూత్రముచే సామాన్యరూపమున అజ్ ప్రత్యయము రావలసి యుండగా దానిని బాధించి ఈ వార్తికముచే యత్ ప్రత్యయము. "గోయ" అని యుండగా 'వాన్తో యి ప్రత్యయే' అను సూత్రముచే (24) 'అవ్' ఆదేశము. 'గవ్యమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

1002. ఉత్పాదిభ్యోఽజ్ 4.1.86

బొత్తుః.

ఇత్యపత్యాది వికారాంతైః సాధారణప్రత్యయైః.

ఉత్పాదిశబ్దముకంటె ప్రాగ్గీవ్యతీయార్థములందు అజ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

బొత్తుః:- 'ఉత్సస్య అపత్యమ్' అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే అజ్ ప్రత్యయము. 'తద్ధితేష్వదామాదేః' (941) 'యస్యేతిచ' (236) అను సూత్రములచే అదివృద్ధి అకారలోపములు- 'బొత్తుః'.

అపత్యాది వికారాంతసాధారణప్రత్యయ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ అపత్యాధికారః

1003. త్రీపుంసాభ్యాం నజ్నజ్నౌ భవనాత్ 4.1.87

'ధాన్యానాం భవనే' ఇత్యతః ప్రాగర్థేషు త్రీపుంసాభ్యాం క్రమాత్ నజ్నజ్నౌ స్తైః. పౌంస్సుః.

'ప్రాగ్గీవ్యతోఽజ్' నుండి 'ప్రాక్' అనువర్తించును. 'ధాన్యానాం భవనే' త్రీత్రే ఖజ్ అను సూత్రముకంటె పూర్వముచెప్పబడిన అర్థములందు 'త్రీ' 'పుంస్' అను శబ్దములకంటె 'నజ్' 'స్నజ్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

స్త్రైణః:- "త్రియాః అపత్యమ్", "త్రీషు భవః", "త్రీణాం సమూహః" ఇత్యాద్యర్థములందు షష్ఠ్యంతము లేక సప్తమ్యంతము అగు త్రీశబ్దము

కంటె ఈ సూత్రముచే 'నజ్' ప్రత్యయము, అదివృద్ధి సకారమునకు "అబ్"కు స్వాభావికమయ్యేది" అను సూత్రముచే (188) ఇకారము - 'స్త్రీణా' అను ప్రథమైకవచన రూపము సిద్ధించును.

పాంసన్ :- "పుంసః అపత్యమ్, పుంసు భవః, పుంసాం సమూహః" ఇత్యాద్యర్థములందు షష్ఠ్యంతము లేక సప్తమ్యంత మగు పుంస్ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'స్పృశ్' ప్రత్యయము. 'పుంస్ పుంస్' అని యుండగా 'స్ప' అను నది హలాదిప్రత్యయ మగుటచే దానికంటె పూర్వ మగు 'పుంస్' అనుదానికి "స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే" అను సూత్రముచే (184) పదనంజ్ఞ యుండుటచే 'సంయోగా న్తస్య లోపః' అనుసూత్రముచే (20) సకారమునకు లోపము. అది వృద్ధి - 'పాంసన్'.

1004. తస్మాప్రత్యమ్. 4.1.92

షష్ఠ్యంతాత్ కృతసన్ధేః సమర్థాత్ అపత్యేర్ధే ఉక్తా వక్ష్యమాణాశ్చ ప్రత్యయాః స్యుః.

'తద్దితాః', 'ప్రత్యయాః' 'పరశ్చ', అను అధికారసూత్రములు అనువర్తించును. తచ్చబ్దము బుద్ధిస్థపరామర్శకము గాన 'తస్య' అనుదానిచే షష్ఠ్యంత మగు ఉపగ్వాదిశబ్దములు పరిగ్రహింపబడును. ఉపగ్వాదుల అపత్యము అను నర్థము గుండు తద్దితప్రత్యయములు వచ్చు నని చెప్పగా వేటికంటె పరముగ వచ్చును, అను ఆకాంక్షయందు 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' అను నధికారసూత్రముచే (997) ప్రథమోచ్చరిత మగు సమర్థము (కృతసంద్యాదికాత్యశబ్దము) కంటె అను నర్థము సిద్ధించును.

కృతసంధి యగు (సమర్థ మగు) షష్ఠ్యంతశబ్దముకంటె, అపత్యార్థము నందు (వాని అపత్యము అను నర్థమునందు) పూర్వోక్తము లగు ప్రత్యయము లను, చెప్పబోవు ప్రత్యయములును వచ్చును.

1005. ఉద్భవః. 5.4.146

ఉవర్ణాన్తస్య భస్య గుణస్తద్ధితే. ఉపగోరపత్యం ఔపగవః, ఆశ్వపతః, దైత్యః, ఔత్సః, ప్రైణః, పాంసన్.

'భస్య' అధికారము. 'న స్తద్ధితే' నుండి 'తద్ధితే' అనువర్తించును. భసం

జ్ఞాత మగు ఉపన్యాసకశబ్దమునకు తద్వితీయప్రత్యయము పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

భౌపగవః - ఉపగోః అవత్యం అను నర్థమున షష్ఠ్యంత మగు ఉపగు శబ్దముకంటె “తస్యావత్యమ్” అను సూత్రముచే (1004) అణ్ ప్రత్యయము. ‘తస్యావత్యమ్’ అను ప్రత్యయవిధాయకసూత్రమునందు ప్రథమమునందు నిర్దిష్ట మగునది షష్ఠ్యంతపదము గాన దానికంటె పరముగ ప్రత్యయము వచ్చినది. “ఉపగుఆ” అని యుండగా ‘తద్వితీయవామాదేః’ అను సూత్రముచే (941) అది వృద్ధి. ప్రకృతసూత్రముచే ఉకారమునకు గుణము, అవాదేశము - ‘భౌపగవః’. ‘అశ్వవతః’ ఇత్యాదిశబ్దములప్రక్రియవెనుకచూపబడినది.

1006. అవత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్. 4.1.162

అవత్యత్వేన వివక్షితం పౌత్రాది గోత్రసంజ్ఞం స్యాత్.

అవత్యముగా వివక్షితలగు పౌత్రాదులకు (అనగా మూడవ లేక అంత కంటె తరువాత వచ్చు తరమునకు చెందిన వారికి) గోత్రము (గోత్రావత్యము) అని పేరు.

1007. ఏకో గోత్రే. 4.1.93

గోత్రే ఏక ఏవావత్యప్రత్యయః స్యాత్. ఉపగోర్గోత్రావత్యం భౌపగవః.

గోత్రమునందు ఒక్క అవత్యప్రత్యయము మాత్రమే వచ్చును. ఉపగోః అవత్యమ్ అను నర్థమునందు పైన చూపిన విధముగ అణ్ ప్రత్యయము వచ్చి ‘భౌపగవః’ అను పదము సిద్ధించును. ఉపగవుని కుమారుడు అని యర్థము. ఉప గవుని మనుమడు, లేక మునిమనుమడు మొదలగు అర్థములందు కూడ “తస్యా వత్యమ్” అనుసూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయమువచ్చి “భౌపగవ” శబ్దము సిద్ధించును. మనుమడు అను నర్థమునందు ఒక ప్రత్యయము, మునిమనుమడు అను నర్థ మున మరల మరియొక ప్రత్యయము చేర్చవలెననెడు సందేహము కలుగ వచ్చును. ఆ సందేహమును తొలగించుటకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. గోత్రావత్యమును చెప్పవలసి యున్నపుడు ఒక్క ప్రత్యయము మాత్రమే వచ్చును అని యర్థము. అణ్ ప్రత్యయము చేర్చబడినది సిద్ధించిన ‘భౌపగవః’ అను పదమునకే ప్రకరణానుసారముగ ఉపగవుని మనుమడు లేక మునిమను

మడు మొదలగు అర్థములు చెప్పవచ్చు నని భావము. పొత్తుని చెప్పుటకు ఓక గోత్రప్రత్యయము, ప్రపొత్తుని చెప్పుటకు మరియొకగోత్రప్రత్యయము చేర్చబనిలేదు.

1008. గర్గాదిభ్యో యజ్ఞః. 4.1.105

గోత్రాపత్యే. గర్గస్య గోత్రాపత్యమ్-గార్గ్యః.వాత్స్యః.

‘గోత్రే కుజ్ఞాదిభ్యః చ్చౌ’ నుండి ‘గోత్రే’ అగువర్తించును. గర్గాదిశబ్దములకంటె గోత్రాపత్యార్థము నందు ‘యజ్ఞః’ అనుప్రత్యయము వచ్చును.

గార్గ్యః, వాత్స్యః- ‘గర్గస్య గోత్రాపత్యమ్’, ‘వత్సస్య గోత్రాపత్యమ్’ అను సర్థములందు ఈ సూత్రముచే ‘గర్గ’ ‘వత్స’ శబ్దములకంటె ‘యజ్ఞః’ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి (సూ-941) ఆకారలోపము (సూ-236)- ‘గార్గ్యః’ ‘వాత్స్యః’.

1009. యజ్ఞాభౌశ్చ. 2.4.64

గోత్రే యద్ యజ్ఞస్తం అజ్ఞస్తం చ తదవయవయోరేతయోర్లుక్స్యాత్; తత్కృతే బహుత్వేన తు త్రియామ్. గర్గాః, వత్సాః.

‘తద్రాజస్య బహుషు తేనై వాప్రియామ్’ నుండి ‘బహుషు’, ‘తేనైవ’, ‘అప్రియామ్’, “జ్యక్షత్రియాన్వఙ్ఞతో యూని లుగణేజ్ఞోః” నుండి ‘యక్’ ‘యస్కాదిభ్యోగోత్రే’ నుండి ‘గోత్రే’ అగువర్తించును. గోత్రాపత్యార్థమునందు చేర్చిన ‘యజ్ఞః’, ‘అజ్ఞః’ ప్రత్యయములు అంతమునందు గల శబ్దముల అంతావయవము లగు ‘యజ్ఞః’ ‘అజ్ఞః’ ప్రత్యయములకు, ఆప్రత్యయములచే ప్రతిపాద్యమగు గోత్రమునకు బహుత్వము చెప్పవలసి యున్నపుడు, లోపము వచ్చును; త్రిలింగమునందు మాత్రము రాదు.

గర్గాః- ‘గర్గస్య గోత్రాపత్యాని’ అను సర్థమునందు గర్గశబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచే యజ్ఞ ప్రత్యయము. ఇచట యజ్ఞప్రత్యయవాచ్యమగు గోత్రాపత్యములకు బహుత్వమున్నది. అనగా గర్గుని అనేకగోత్రాపత్యములు అని యర్థములు వివక్షితమైనది. అందుచే ఈ సూత్రముచే ‘యజ్ఞః’ లోపింపగా ప్రథమాబహువచనమునందు ‘గర్గాః’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే ‘వత్సాః’. ఈ విధముగ “గర్గ్యః-గర్గ్యాః-గర్గాః” ‘వాత్స్యః-వాత్స్య్యాః-వత్సాః’. గార్గ్యమ్-గార్గ్యా-గర్గాన్” “వాత్స్యమ్-వాత్స్య్యా-వత్సాన్” ఇత్యాదిరూపము లగును.

1010. జీవతి తు వంశ్యే యువా. 4.1.183

వంశ్యే పిత్రాదా జీవతి పిత్రాదేర్యదపత్యం చతుర్థాది తత్
యువసంజ్ఞమేవ స్యాత్.

‘అపత్యం పిత్రప్రభృతి గోత్రమ్’నుండి అనువర్తించిన ‘పిత్రప్రభృతి’
అనునది పత్యంతముగ మార్చబడును. “తస్యాపత్యమ్”నుండి ‘అపత్యమ్’
అనువర్తించును. ‘వంశమునకు చెందిన తండ్రి మొదలగు వారు జీవించి యున్న
పుడు, పిత్రాదుల యపత్యములగు చతుర్థాదులకు (నాలుగు లేక అంతకంటె
పై నున్న తరము వారికి) యువాపత్య మనియే పేరు, (వారికి గోత్రాపత్య సంజ్ఞ
యుండదు).

1011. గోత్రాద్యున్యస్త్రియామ్ 4.1.94

యూని అపత్యే గోత్రప్రత్యయా న్తాదేవ ప్రత్యయః స్యాత్;
త్రియాం తు న యువసంజ్ఞా.

యువాపత్యమును చెప్పవలసి వచ్చినపుడు, అపత్యప్రత్యయము గోత్ర
ప్రత్యయాంతమునకే చేర్చబడును; త్రికి యువాపత్యసంజ్ఞ లేదు.

‘గర్గస్య గోత్రాపత్యం’ అను నర్థమునందు గర్గశబ్దమునకు ‘యజ్’ ప్రత్య
యముచేర్చగా (సూ-1008) ‘గార్గః’ అను రూపము సిద్ధించినది. గర్గనిపాత్రుడు
-గర్గనకు మూడవ తరమువాడు. అని యర్థము. మరల “గార్గస్య తృతీయా
పత్యమ్” (ఆ గార్గ్యుని పాత్రుడు) అను నర్థమునందు ఆగార్గ్య పాత్రుడు గర్గనకు
ఐదవ తరమువా డగు యువాపత్య మగునపుడు (‘గర్గస్య’ ‘యువాపత్యమ్’ అని
యర్థమున) రాబోవు సూత్రముచే విధింప నున్న ‘ఫక్’ ప్రత్యయము, ఈ
సూత్రము ననుసరించి గోత్రప్రత్యయాంత మగు ‘గార్గ్య’ శబ్దముకంటె పరముగ
వచ్చును.

1012. యజ్ఞోజ్ఞౌశ్చ 4.1.101

గోత్రే యో యజ్ఞోజ్ఞౌ తదన్తాత్ ఫక్ స్యాత్.

‘గోత్రే కుష్ఠాదిభ్యః చృజ్’ ‘నదాదిభ్యః ఫక్’ నుండి ‘గోత్రే’ ‘ఫక్’
అనువర్తించును. గోత్రాపత్యార్థము లగు యజ్ఞోజ్ఞప్రత్యయములు అంతము
సందు గల ప్రాతిపదికముకంటె ఫక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘ఏక్ గోత్రే’ (1007) అను విషయముచే గోత్రప్రత్యయముకంటె గోత్ర
ప్రత్యయము రాదు గాన, ఈ ఫక్ ప్రత్యయము యువాపత్యార్థక మని అర్థాత్పిర్ధ

మగుచున్నది. 'గార్గ్య' అను యజ్ఞోరూపగోత్రప్రత్యయాంత మగు ప్రాతిపది కము కంటె ఈ సూత్రముచే ఫక్ప్రత్యయము- 'గార్గ్యఫ' అని యుండగా:-

1013. అయనేయినీయః ఫథఖఫఘాం ప్రత్యయాదీనామ్ 7.1.2

ప్రత్యయాదేః ఫస్య ఆయన్, థస్య ఏయ్, ఖస్య ఈన్, ఛస్య ఈయ్, ఘస్య ఇయ్ స్యుః. గర్గస్య యువాపత్యం గార్గ్యాయణః. దాక్ష యణః.

ప్రత్యయాదియందున్న ఫకారమునకు 'ఆయన్' ఆదేశము, థకారమునకు 'ఏయ్' ఆదేశము 'ఖ'కారమునకు 'ఈయన్' ఆదేశము, ఛకారమునకు 'ఈయ్' ఆదేశము, ఘకారమునకు 'ఇయ్' ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఫ'లోని ఫకారమునకు 'ఆయన్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'గార్గ్యఆయన్' అని యుండగా సవర్ణ దీర్ఘ ణత్వములచే 'గార్గ్యాయణ' అను రూపము సిద్ధించినది. గర్గవి యువాపత్య మని యర్థము, అనగా గర్గని పౌత్రుడు అనునర్థమున మొదట గర్గశబ్దముకంటె గోత్రప్రత్యయ మగు యజ్ఞ ప్రత్యయముచేసి ఆవిధముగ విప్పన్నమగు గార్గ్యశబ్దముకంటె "గర్గస్యాయవా పత్యమ్" గర్గని యువాపత్యము, అనగా గార్గ్యని పౌత్రుడు అను నర్థమున 'గోత్రాద్యన్యత్రియామ్' అను నియమమును (సూ-1011) అనుసరించి గోత్ర ప్రత్యయాంతమగు గార్గ్య శబ్దముకంటె ప్రకృతసూత్రముచే ఫక్ప్రత్యయము చేయగా ఈశబ్దము విప్పన్నమైనది. ఈ గార్గ్యాయణుడు గర్గనకు ఐదవతరము వాడు. మనుమని మనుమడు. ఈతని తండ్రియో, తాతయో, ముత్తాతయో 'వించి యుండుటచే ఈతడు యువాపత్య మైనాడు. కావుననే యువాపత్యార్థమున క్ వచ్చినది. వీరిలో ఏ ఒక్కరును జీవించి యుండక పోయినచో అపుడీతడు గద గోత్రాపత్యమే యగును గాన యజ్ఞ ప్రత్యయము మాత్రమే వచ్చి 'గార్గ్యః' అను రూపమే యగును.

దాక్షయణః:- 'దక్షస్య గోత్రాపత్యమ్' అను నర్థమున మొదట 'అథ ఇజ్' అను సూత్రముచే (1014) ఇజ్ ప్రత్యయము చేయగా ఆదివృద్ధిచే 'దాక్షి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'దక్షస్య యువాపత్యమ్' అను నర్థమున గోత్రాద్యన్యత్రియామ్' (1011) అను నియమమును అనుసరించి, 'యజ్ఞోయోశ్చ' అను సూత్రముచే (1012) గోత్రప్రత్యయాంత దాక్షిశబ్దముకంటె, ఫక్ ప్రత్యయము.

ఫకారమునకు పై సూత్రముచే 'అయన్' అదేశము చేయగా 'దాక్షయణి' అను రూపము సిద్ధించినది.

1014. అత ఇజ్ 4.1.95

అపత్యేఽర్థే. దాక్షిః.

'ప్రాతిపదికాత్' 'సమర్థానాంప్రథమాద్వా' 'తప్యాపత్యమ్' అనునవి అనువర్తించును. షష్ఠ్యంత మగు ఆదంతప్రాతిపదికముకంటె అపత్యసామాన్యార్థమున 'ఇజ్' అను ప్రత్యయము వచ్చును.

దాక్షిః:- 'దక్షజన్' అను షష్ఠ్యంతమునకు ఈ సూత్రముచే 'ఇజ్' ప్రత్యయము. ప్రాతిపదికత్వ. సుబ్లేష, అకారలోప, ఆదివృద్ధ్యదులచే 'దాక్షిః' అను రూపము సిద్ధించినది.

1015. బాహ్వదిభ్యశ్చ 4.1.45

బాహవిః. ఔదులోమిః.

బాహ్వదులకంటె గూడ అపత్యార్థమునందు ఇజ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

బాహవిః:- 'బాహోః' అపత్యం పుమాన్ అను నర్థమున 'బాహు' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఇజ్ ప్రత్యయము. 'ఓర్గుణి' అను సూత్రముచే (1005) గుణము, అవాదేశము—'బాహవిః'.

ఔదులోమిః:- ఉదూసీవ లోమాని యస్య సః ఉదులోమా. నక్షత్రములవంటి రోమములు కలవాడు. ఉదులోమ్నః అవత్యం పుమాన్ అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే ఇజ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి; 'నస్తద్ధితే' అను సూత్రముచే (922) అన్ కు లోపము—'ఔదులోమిః'.

వా. లోమ్నోఽపత్యేషు బహుష్షకారో వత్తవ్యః.

ఉదులోమాః. అకృతిగణోయమ్.

బహ్వవత్యయములు అను అర్థమును చెప్పవలసి యున్నపుడు లోమన్ శబ్దముకంటె 'అ' అను అపత్యప్రత్యయము చెప్పదగినది.

ఉదులోమాః:- ఉదులోమ్నః అపత్యాని అను నర్థమున, అపత్యబహుత్వము వివక్షితము గాన ఈ వార్తికముచే ఇజ్ ప్రత్యయమును బాధించి 'అ' ప్రత్యయము వచ్చినది. 'ఉదులోమన్ అ' అని యుండగా 'అన్'కు లోపము (సూ-922). 'అ' ప్రత్యయమున జేత్వజీత్వకీత్వములు లేవు గాన ఆదివృద్ధి

రాదు. 'ఉడులోమాః' (ప్ర బ వ.) ఈ విధముగ బెడులోమిశబ్దమునకు ఏకవచన ద్వివచనములందు ఇకారాంత రూపములును, బహువచనములందు అకారాంతరూపములును ఉండును. "బెడులోమిః- బెడులోమీ- ఉడులోమాః, బెడులోమిం- బెడులోమీ- ఉడులోమాన్" మొ. బాహ్యదిగణము ఆకృతిగణము.

1016. అన్యష్టానంతర్యే బిదాదిభ్యోజ్ 4.1.104

యేత్యత్రాన్యషయః తేభ్యోఽపత్యే, అన్యత్ర తు గోత్రే.

అన్యపి, అనంతర్యే అని వదచ్చేదము. బిదాదులకంటె గోత్రావత్కార్యము నందు అజ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ బిదాదులోని ఋషిభిన్నవాచకములకు మాత్రము అనంతర మగు అపత్యము- అనగా పుత్రుడు, పుత్రి అను నర్థము నందు వచ్చును.

బిద అనునది ఋషివాచకము. అందుచే దానికంటె గోత్రావత్కార్యము అను నర్థమునందు అజ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, అకారలోపములచే ప్రథమైకవచన మున 'బైదః' అను పదము సిద్ధించినది. బహుత్వవివక్షయందు గోత్రావత్కార్య మగు యజ్ ప్రత్యయమునకు "యజ్జోశ్చ" అను సూత్రముచే (1009) లోపము రాగా బిదాః, బిదాన్, బిదైః ఇత్యాది రూపము లగును.

ఈ బిదాదిగణములో చేరిన 'పుత్ర' 'దుహితృ' మొదలగు శబ్దములు ఋషివాచకములు కావు గాన అవత్కార్యమునందే వాటికంటె ఈ సూత్రముచే అజ్ ప్రత్యయము వచ్చును. 'పుత్ర' శబ్దముకంటె అజ్ ప్రత్యయము; ఆది వృద్ధి, అకారలోపములు- 'పౌత్రః'. దుహితృ శబ్దమునకు 'దుహితః అపత్యమ్' అను నర్థమున అజ్ ప్రత్యయము. 'దుహితృ అ' అని యుండగా ఆదివృద్ధి; ఋకారమునకు యజ్జాదేశము- 'దౌహిత్రః' పుత్ర దుహిత్రాది శబ్దములకంటె వచ్చిన ఈ 'అజ్' ప్రత్యయము అవత్కార్యమే కాని గోత్రావత్కార్యము కాదు. అందుచే బహువచనమున దానికి "యజ్జోశ్చ" అను సూత్రముచే (1009) లోపప్రసంగము లేదు గాన 'పౌత్రాః' 'దౌహిత్రాః' ఇత్యాదిరూపములే యగును.

1017. శివాదిభ్యోజ్ 4.1.112

అపత్యే. కైవః. గాఙ్గః.

శివాదులకంటె అవత్కార్యమునందు అజ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'శివాస్యావత్యమ్' 'గంగాయాః అపత్యమ్'- అను నర్థములందు ఈ సూత్ర ముచే అజ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, అంత్యాకారలోపములు- 'కైవః' 'గాఙ్గః'.

1018. ఋష్యస్తకవృద్ధిమరుభ్యశ్చ 4.1.114

ఋషిభ్యః- వాసిష్ఠః, వైశ్వామిత్రః. అన్తకేభ్యః- శ్వాపల్కః.
వృష్టిభ్యః- వాసుదేవః. గురుభ్యః. నాకులః, సాహదేవః.

ఋషివిశేషవాచకశబ్దములకంటెను, అంధక, వృష్టికురువంశీయులను
దోధించు శబ్దములకంటెను అవత్యార్థమునందు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఋషులు మంత్రద్రష్టలు. 'వ్రతీనాః వేదాః తపోబలవశాత్ యాన్ అర్షన్తి
ప్రాప్నువన్తి తే ఋషయః.' వ్రతీనము లగు వేదములు తపోబలముచే ఎవ్వరిని
పొందినవో (అనగా ఎవరికి ప్రత్యక్షమైనవో) వారు ఋషులు. "అజాన్తః పై
పృశ్నిం స్త పశ్యమానాన్ బ్రహ్మ స్వయంభ్యానర్షత్. త ఋషయోఽభవన్;
తదృషిణామృషిత్యమ్." అని తైత్తిరీయశ్రుతి. "సర్గాదిసమయేవేదాన్ సేతిహాసాన్
మహర్షయః, లేభిరేతవసా పూర్వం అనుజ్ఞాతాః స్వయంభువా" అని పురాణ
వచనము.

వాసిష్ఠః, వైశ్వామిత్రః:- ఋషివిశేషవాచకము లగువసిష్ఠ,విశ్వా
మిత్రశబ్దములకంటె అవత్యార్థమున ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. అది
వృద్ధి అకారలోపములు. శ్వాపల్కః:- శ్వపల్కస్య అవత్యమ్. శ్వపల్కుడు.
అంధకవంశమునకు చెందినవాడు. ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము.
వాసుదేవః- 'వసుదేవశ్చ అవత్యమ్' వసుదేవుడు వృష్టివంశమునకు చెందిన
వాడు. ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. నాకులః, సాహదేవః- "నకులస్య
అవత్యం పుమాన్; సహదేవస్య అవత్యం పుమాన్" నకులసహదేవులు కురువం
శమునకు చెందినవారు. ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము.

1019. మాతురుత్ సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాః. 4.1.115

సంఖ్యాదిపూర్వస్య మాతృశబ్దస్య ఓదీ ఆదేశః స్వాత్; అణ్
ప్రత్యయశ్చ. ద్వైమాతరః. షాణ్మాతురః. సాంమాతురః. భాద్రమా
తురః.

సంఖ్యావాచకపదము, 'సమ్' 'భద్ర' అనునవియు పూర్వమునందు గల
మాతృశబ్దమునకు 'ఓదీ' ఆదేశముగ వచ్చును; అవత్యార్థమున అణ్ ప్రత్యయము
గూడ వచ్చును.

దైమాతురః- ద్వయోః మాత్రోః అవత్యం పుమాన్ అని విగ్రహము, ద్విశబ్దమాతృశబ్దములకు “తద్దిత్యాద్ధౌత్తరపదసమాహారే చ” అను సూత్రముచే (989) సమాసము. ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయముఃమాతృశబ్దమునకు ఉదాదేశము అలోంత్యపరిభాషచే (21) అంతాదేశముగ వచ్చును. ‘ఉరణ్ రపరః’ అను సూత్రముచే (29) రపరత్వము. ‘ద్విమాతుర్ అ’ అని యుండగా ఆదివృద్ధి-‘ద్వైమాతురః’ షాణ్మాతురః- ‘షణ్ణాం మాతృశాం అవత్యం పుమాన్’ ప్రక్రియ పై న చూపిన విధముగ నుండును. సాంమాతురః- “సమీచీనా మాతా సంమాతాః సంమాతూః అవత్యం పుమాన్” ప్రక్రియ పై వలెనే యుండును. భాద్రమాతురః- “భద్రా చ సా మాతా చ భద్రమాతా. భద్రమాతూః అవత్యం పుమాన్” అని విగ్రహము. ప్రక్రియ పూర్వోక్తవిధమున నుండును.

1020. కన్యాయాః కనీన చ. 4.1.116

చాత్ అణ్. కానీనః-వ్యాసః, కర్ణశచ్చ.

కన్యశబ్దమునకు కనీన అను నాదేశము కూడ వచ్చును. ‘చ’ అనుటచే అణ్ ప్రత్యయము కూడ వచ్చునని యర్థము.

కానీనః- ‘కన్యాయాః అవత్యం పుమాన్’ అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. కన్యశబ్దమునకు ‘కనీన’ అను నాదేశము. ఆదివృద్ధి అకార లోపములు- ‘కానీనః’. ఇచట ‘కన్య’ అనగా అవివాహితయని యర్థము. వ్యాస కర్ణులు అవివాహిత లగు సత్యవతీకుంతులకు జన్మించిరి గాన ‘కానీనః’ అనగా వ్యాసుడు లేక కర్ణుడు అని యర్థము.

4021. స్త్రీభ్యో ధక్. 4.1.120

స్త్రీప్రత్యయా నైభ్యో ధక్. వై నతేయః.

స్త్రీప్రత్యయాంతములకంటె అవత్యార్థమునందు ‘ధక్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

వై నతేయః- ‘వినతాయాః అవత్యం పుమాన్’ ‘వినతా’ శబ్దము స్త్రీప్రత్యయంతము గాన దానికంటె ధక్ ప్రత్యయము. కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. “అయ నేయినీయయః ఫథభవఘం ప్రత్యయాదీనామ్” అను సూత్రముచే (1018) ధకారఘనకు ‘ఏఘ్’ ఆదేశఘు, ‘వినతా ఏఘ్ అ’ అని యుండగా “క్రితిచ” అను

సూత్రముచే (1001) అది వృద్ధి చేయగా ఇకారమునకు ఐకారము. 'యస్యేతిచ' అనుసూత్రముచే (286) ఆకారలోపము- 'వై నతేయః'.

1022. రాజశ్వుశురద్యౌత్. 4.1.137

'రాజన్' 'శ్వశుర'అను శబ్దములకంటె అపత్యార్థమునందు యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈసూత్రము ననుసరించి రాజన్ శబ్దముకంటె అపత్యసామాన్యార్థము నందు యత్ ప్రత్యయము రావలసి యుండగా క్రింది వార్తికము చెప్పబడుచున్నది.

వా. రాజ్ణో జాతావేవేతి వాచ్యమ్.

రాజన్ శబ్దముకంటె పై సూత్రముచే విహిత మగు యత్ ప్రత్యయము రాజయొక్క అపత్యము అను సామాన్యార్థమునందు గాక రాజ యొక్క అపత్యమై, అజాతికి చెందినవాడు అనునర్థమునందు వచ్చునని చెప్పవలెను.

ఈ విధముగ ఈ వార్తికముచే జాత్యర్థమున 'యత్' ప్రత్యయముచేర్చిన పిదప 'రాజన్ య' అని యుండగా 'న స్తద్ధితే' అను సూత్రముచే (922) 'అన్' కు లోపము రావలసియుండః-

1023. యే చాభావకర్మణోః 6.4.168

యాదౌ తద్ధితే పరేన్ ప్రకృత్యా స్యాత్, న తు భావకర్మణోః, రాజన్యః, శ్వశురన్యః, జాతావేవ కిమ్:-

'అన్' అను పూర్వసూత్రము, 'ప్రకృత్యైకాచ' అనుసూత్రమునుండి 'ప్రకృత్యా' అనుపదము అనువర్తించును. అజ్ఞాధికారసామర్థ్యముచే 'ప్రత్యయః' అనుపదము లభ్య మగును. యకారాది యగు తద్ధిత ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'అన్' ప్రకృతిరూపముతో నుండును (లోపింపదు); భావకర్మార్థములందు మాత్రము కాదు.

ఈ సూత్రముచే 'అన్' కు లోపము విషేధింపబడుటచే 'రాజన్య' అను ప్రాతిపదికమునిద్దించును. రాజ (క్షత్రియ) జాతికి చెందినవాడు అనగా క్షత్రియునకు క్షత్రియస్త్రియందు జనించినవాడు అని అర్థము.

శ్వశురన్యః- శ్వశురన్య అపత్యం పుమాన్. శ్వశురశబ్దముకంటె పూర్వ సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము. యత్ ప్రత్యయమునకు ణిత్వము గాని,

జోత్స్వము గాని కిత్స్వము గాని లేకుండుటచే అదివృద్ధి రాలేదు. రాజన్ శబ్దము నకు జాతివాచక మగునపుడు మాత్రమే 'యత్' ప్రత్యయము వచ్చునని చెప్పుటచే కూద్రప్రీమొదలగువారియందు రాజు (క్షత్రియుని) వలన జనించినవాడు అను నర్థమునందు అపత్యార్థమున అణ్ ప్రత్యయము వచ్చి రాజోపు సూత్రముచే 'అన్'కు లోపమునిషిద్ధమగుటచే 'రాజనః' అనురూపము సిద్ధించును.

1024. అన్. 6.4.167

అన్ ప్రకృత్యా స్వాదణి పరే రాజనః.

'ఇనణ్యనపత్వే' 'ప్రకృత్యైకాచ్'నుండి 'అణి' ప్రకృత్యా అనువర్తిం చును. అణ్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'అన్' ప్రకృతిభావముతో నుండును (లోపింపదు).

1025. క్షత్వాద్ ఘః. 4.1.138

క్షత్రియః. జాతౌ ఇత్యేవ. క్షత్రిః అన్యత్ర.

క్షత్రిశబ్దముకంటె అపత్యార్థమునందు ఘప్రత్యయము వచ్చును.

క్షత్రియః- 'క్షత్రిస్య అపత్యం పుమాన్' ఈసూత్రముచే ఘప్రత్య యము. 'అయనేయాసీయయః పథఖచఘాంప్రత్యయాదీనామ్' అనుసూత్రముచే (1013) పుకారమునకు 'ఇమ్' ఆదేశము అకారలోపము. (సూ-236) 'క్షత్రియ' శబ్దము నిష్పన్న మైనది. క్షత్రియప్రీయందు క్షత్రియుని వలన జనించిన క్షత్రి యజాతీయుడు అని యర్థము.

నిష్పన్నమగు పదము జాతివాచక మగునపుడు మాత్రమే ఘప్రత్యయము వచ్చును. జాతిభిన్నార్థమునందు, అనగా క్షత్రియునివలన కూద్రాదిప్రీయందు జనిం చినవాడు అను నర్థమున 'అత ఇజ్' అనుసూత్రముచే (1014) 'ఇజ్' ప్రత్యయము వచ్చి 'క్షత్రిః' అను రూపము సిద్ధించినది.

1026. రేవత్యాదిభ్యష్టక్. 4.1.146

'రేవతీ' మొదలగు పదములకంటె అపత్యార్థమున 'తక్' ప్రత్యయము వచ్చును.

1027. తస్యేతః 7.3 50

అక్సాత్ పరస్య తస్య 'ఇక' ఆదేశః స్యాత్. రై వతికః.

‘అజ్ఞస్య’ అధికారము. అంగముకంటె పరమైన తకారమునకు ‘ఇక’ అను నాదేశము వచ్చును.

రై వత్తికః- రేవత్యాః అపత్యం పుమాన్ అని విగ్రహము. పూర్వ సూత్రముచే తక్ ప్రత్యయము. ‘తక్’లోని తకారము ఇత్సంజ్ఞకము. అకారము ఉచ్చారణార్థము. ‘రేవతి త్’అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ‘ఇక’ ఆదేశము. ‘క్రితి చ’అను సూత్రముచే (1001) అదివృద్ధి. ‘యన్యేతిచ’అను సూత్రముచే (236) ఈకారలోపము ‘రై వత్తికః’

1028. జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదౌ 4.1.168

జనపదక్షత్రియవాచకాద్ ‘అజ్’స్యాదపత్యే. పాశ్చాలః.

జనపదక్షత్రియాలను బోధించు శబ్దముకంటె అపత్యార్థమునందు ‘అజ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

పాశ్చాలః- ‘పశ్చాల’శబ్దము పంచాల మను దేశమును, ఒక క్షత్రియ జాతిని గూడ బోధించుచున్నది. కావున “పాంచాలస్య అపత్యమ్”అను నర్థము నందు ఈ సూత్రముచే అజ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి, అకారలోపములు- ‘పాశ్చాలః’ పంచాలుడనురాజుకుమారుడు.

వా. క్షత్రియసమానశబ్దాత్ జనపదాత్ తస్య రాజన్యపత్యవత్

పశ్చాలానాం రాజా-పాశ్చాలః.

క్షత్రియవాచకశబ్దముతో సమాన మగు జనపదవాచకశబ్దముకంటె, ‘దాని యొక్క- రాజు’అను నర్థమున అపత్యార్థమునందువలె ప్రత్యయములు వచ్చును.

పైన చూపిన విధముగ పంచాలశబ్దము క్షత్రియజాతివిశేషమునకును దేశ మునకును గూడ పేరు. కావున ‘పశ్చాలానాం రాజా’ అను నర్థమున ఈవార్తి కము ననుసరించి అపత్యప్రత్యయ మగు ‘అజ్’-‘పాశ్చాలః’

వా. పూర్వోరణ్వి త్తవ్యః

పౌరవః.

పూరుశబ్దముకంటె అపత్యార్థమునందు అజ్ చెప్పదగినది.

పౌరవః- ‘పూరు’శబ్దము క్షత్రియవాచక మైనను జనపదవాచకము కాకుండుటచే పూర్వసూత్రముచే (1028) ‘అజ్’ వచ్చుటకు అవకాశము లేదు

గాన 'ప్రాగీవ్యతోఽఱ్' అనుసామాన్యకావ్యవిహిత మగు అఱ్ వచ్చుటకు అవకాశమున్నది. ఐనను తద్రాజసంజ్ఞానిమి త్తమై ఈ ప్రకరణమున ఈ వార్తిము చెప్పబడినది. బహువచనమునందు లోపించుట తద్రాజసంజ్ఞ కుప్రయోజనమని ముందు స్పష్టము కాగలదు. 'పురోః అవత్యంపుమాన్' అనివిగ్రహము. ఈ వార్తిముచే అఱ్ ప్రకృయము. ఆదివృద్ధి. 'ఓర్గుణః' అను సూత్రముచే (1005) గుణము, అవాదేశము- 'పౌరవ' అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది.

వా. పాణ్డోర్ధ్యణ్

పాణ్డ్యః.

'జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదణ్' అనుసూత్రప్రసంగమునందు చెప్పబడుటచే ఈవార్తిమునకు "జనపదక్షత్రియవాచక మగు 'పాణ్డ' శబ్దముకంటె 'ద్యణ్' ప్రత్యయము వచ్చును" అని యర్థము.

పాణ్డ్యః- 'పాణ్డోః అవత్యమ్' అని యర్థము. "క్షత్రియసమానశబ్దాత్ జనపదాత్ తస్య రాజస్యవత్యవత్" (సూ-1028) అను వార్తిము ననుసరించి 'పాణ్డనాం రాజా' అను నర్థమునందు గూడ ఈ 'ద్యణ్' ప్రత్యయము వచ్చును. ఇందలి ధకారణకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'పాణ్డయ' అని యుండగా 'ఘే' అనుసూత్రముచే (242) టిలోపము. 'పాణ్డ్య' అను అకారాంతశబ్దము సిద్ధిచెందని ఇచట పాణ్డశబ్దము శ్వేతగుణవాచకము గాని, యుద్ధిష్ఠిరాదిపితృవాచకము గాని కాదు.

1029. కురునాదిభ్యోజ్యః. 4.1.172

కౌరవ్యః. నైషధ్యః.

జనపదక్షత్రియవాచకము లగు కురుశబ్దనకారాదిశబ్దములకంటె అవత్యార్థమునందును, రాజార్థమునందును జ్యప్రత్యయము వచ్చును.

కౌరవ్యః- 'కురోః అవత్యం పుమాన్' లేక "కురూజాం రాజా" అను నర్థమున జ్యప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి. 'ఓర్గుణః' అనుసూత్రముచే (1005) గుణము, అవాదేశము- 'కౌరవ్యః'. నైషధ్యః- నిషధశబ్దము నకారాది యగు దేశరాజవాచకశబ్దము. 'నిషధస్య అవత్యం పుమాన్' లేక "నిషధానాం రాజా" అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే జ్యప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, అంత్యాకారలోపములు 'నైషధ్యః'.

1080. తే తద్రాజాః. 4.1.174

అశ్నోఅదయః తద్రాజసంజ్ఞాః స్యుః.

‘తే’ అను తచ్చబ్ధము ‘జనపదశబ్దాత్’ ఇత్యాది సూత్రములచే విహితము లగు అజ్ఞాదిప్రత్యయములను పరామర్శించును. ‘అశ్నో’ మొదలగు ప్రత్యయము లకు ‘తద్రాజములు’ అని పేరు.

1081. తద్రాజస్య బహుషు తేనై వాప్రియామ్. 2.4.62

బహుష్వర్థేషు తద్రాజస్య లుక్; తదర్థకృతే బహుత్వేన తు ప్రియామ్. ఇశ్వైకవః, పఞ్చాలాః, ఇత్యాది.

“ఇక్ష్వాత్రియార్హశ్తో యూని లుగణీణోః” నుండి ‘లుక్’ అనువర్తిం చును. బహువ్రథములు బోధ్యము లగునపుడు, ఆ బహుత్వము తద్రాజప్రత్యయంత వాచ్యములకు మాత్రమే సంబంధించి యున్నపుడు, తద్రాజప్రత్యయములకు లుక్ వచ్చును, స్త్రీలింగమునందు మాత్రము రాదు.

ఇశ్వైకవః- ‘ఇశ్వైకోః అపత్యాని పుమాంసః’ లేక “ఇశ్వైకూణాం రాజానః” అనునర్థమున ఇశ్వైకు శబ్దముకంటె అశ్నో ప్రత్యయము (సూ-1028). ఇచట తద్రాజప్రత్యయ మగు ‘అశ్నో’ అంతమునందు గల ‘ఇశ్వైకుత’ అను దానిచే బోధింపబడు “ఇశ్వైకుని అపత్యములు” ‘ఇశ్వైకుదేశముయొక్క రాజులు’ అనునర్థము బహుత్వమునందున్నది గాన ఈ ‘అశ్నో’ ప్రత్యయమునకు ప్రకృత సూత్రముచేలోపము వచ్చి ప్రథమాబహువచనమున ‘ఇశ్వైకవః’ అను రూపము సిద్ధించినది. ఏకవచనద్వివచనములందు మాత్రము అశ్నోలోపము లేదు గాన ఆది వృద్ధిగుణావాదేశాదులచే “ఇశ్వైకవః-ఇశ్వైకవో” అను రూపము లుండును.

పఞ్చాలాః- ‘పఞ్చాలస్య అపత్యాని పుమాంసః’ లేక “పఞ్చాలానాం రాజానః” అను నర్థమునందు వచ్చిన ‘అశ్నో’ ప్రత్యయమునకు పైవలెనే లోపము “పాఞ్చాలాః-పాఞ్చాలౌ-పఞ్చాలాః” ఇత్యాది విధముగ బహువచనములందు అశ్నో ప్రత్యయము లోపించి రూపములు సిద్ధించుచుండును.

1082. కమ్బోజాల్లక్. 4.1.175

అస్మాత్ తద్రాజస్య లుక్. కమ్బోజః. కమ్బోజౌ.

“తే తద్రాజాః” నుండి ‘తద్రాజాః’ అనువర్తించిషష్ఠ్యంతముగ మార్చ బడును. కమ్బోజశబ్దముకంటె పరమైన తద్రాజప్రత్యయమునకు లుక్ వచ్చును.

కమ్రోజు, కమ్రోజో:- కంబోజశబ్దము జనపదరాజవాచకము. దాని కంటె 'కంబోజస్య అవత్యం పుమాన్' 'కమ్రోజానాం రాజా' అనునర్థమునందు "జనపదశబ్దాత్..." ఇత్యాదిసూత్రముచేతను (1028), 'క్షత్రియసమానశబ్దాత్' ఇత్యాదివార్తికముచేతను విహిత మగు అశ్లోప్రత్యయమునకు ఈ సూత్రముచే లోపము. అర్థమునందుమాత్రముభేదముండదు.

వా. కమ్రోజాదిభ్య ఇతి వత్తవ్యమ్.

చోలః. శకః. కేరలః. యవనః.

ఇత్యవత్యాధికారః.

ఒక్క కంబోజశబ్దముకంటె యనియే కాక, కంబోజమొదలగు శబ్దముల కంటె వర మగు తద్రాజప్రత్యయములకు ట్ వచ్చు నని చెప్పవలెను.

చోల, శక, కేరల, యవనశబ్దములు దేశరాజ్యభయవాచకములు. అందు 'చోల' 'శక' శబ్దములుద్వ్యవక్రములుగాన "ద్వ్యర్థోమగధకల్గిసూరమసాదణ్" అను సూత్రముచే (4.1.168) (లఘుసీద్ధాంతకౌముదిలోలేదు) అవత్యము లేక రాజు అను నర్థమునందు అట్ వచ్చును; 'కేరల' 'యవన' శబ్దములకు 'అశ్' ప్రత్యయము (సూ-1028) వచ్చును. వాటికి ఈ వార్తికముచే లోపమువచ్చి 'చోలః, శకః, కేరలః, యవనః' అను రూపము లగును. అర్థమునందు మాత్రము మార్పు లేదు.

అవత్యాధికారప్రకరణము సమాప్తము.

అథ రక్తాద్యర్థకాః

1033. తేన రక్తం రాగాత్. 4.2.1

అట్ స్యాత్. రజ్యతే అనేనేతి రాగః. కషాయేణ రక్తం వస్త్రమ్-కాషాయమ్.

'ప్రాగ్గీవ్యతోఽన్' నుండి 'అన్' అనువర్తించును, 'దానిచేత రంగు కల దిగా చేయబడినది' అను నర్థమున తృతీయాంత మగు రాగ(వర్ణ)వాచకశబ్దము కంటె అన్ ప్రత్యయము వచ్చును.

సూత్రమునందలి 'రాగ'శబ్దమునకు 'రజ్యతే అనేన' అను పుష్కలత్తిచే దేనిచేత (వస్త్రాదికము) రంగుగలదిగ చేయబడునో అట్టివర్ణము అని యర్థము.

కాషాయమ్:- కషాయేణ రక్తం వత్తుం కాషాయమ్. ఇచట సమర్థమును, రాగవాచకమును, తృతీయాంతమును అగు కషాయశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే "ఆ రంగుచే రంగుకలదిగ చేయబడినది" అను నర్థమున అణ్ ప్రత్యయము. 'కషాయ టా అ' అని యుండగా తద్వితీయాంతమగుటచే 'కృత్తద్విత సమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (116) ప్రాతిపదికత్వము. "సుపొ" ధాతుప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచే (724) సుప్ అనంతము. 'కషాయ' అని యుండగా "తద్వితీష్ణవామాదేః" అను సూత్రముచే (941) ఆదివృద్ధి. 'యస్యేతి చ' అను సూత్రముచే (238) అకారాంతము. వత్తశబ్దము నపుంసకలింగము గాన దానికి విశేషణముగ నపుంసకలింగప్రథమైకవచనమున 'కాషాయం' అని ప్రయోగింపబడినది

1034. నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః. 4.2.3

అణ్ స్యాత్.

'నక్షత్రముతో' కూడిన కాలము, అను నర్థమున అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును. అణ్ విధాయక మగు ఈ సూత్రమునందు 'నక్షత్రేణ' అనునది మొదటి పదము గాన 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' అను అధికారసూత్రము (997) నమన రించి ఈ ప్రత్యయము నక్షత్రవాచకశబ్దముకంటె వచ్చును. 'నక్షత్రేణ' అనుపదమునకు నక్షత్రయుక్తవంద్రుడు అని యర్థము.

"పుష్కేణ యుక్తం అహః" అనుర్థమునందు నక్షత్రవాచక మగు పుష్కశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి- 'పౌష్క అ' అని యుండగా-

వా. తిష్యపుష్కయోర్నక్షత్రాణి యలోప ఇతి వాచ్యమ్

పుష్కేణ యుక్తం పౌషం అహః.

నక్షత్రాణ్ అనగా 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః, అను సూత్రముచే చేయబడిన అణ్-పర మగునపుడు 'తిష్య' 'పుష్క' శబ్దములందలి యకారమునకు లోపము వచ్చునని చెప్పవలెను. ఈవార్తముచే యకారాంతము; 'యస్యేతి చ'

అను సూత్రముచే (286) అకారలోపము-ప్రథమైకవదనమున 'పౌషమ్' అను వదము సిద్ధించినది. పుష్యనక్షత్రముతో గూడిన చంద్రుడుగలది అని యర్థము

1035. లుబవిశేషే. 4.2.4

పూర్వేణ విహితస్య లుప్ స్యాత్:షష్ఠిదణ్ణాత్మకస్య కాలస్యా వా న్తరవిశేషశ్చేత్ న గమ్యతే. అద్య పుష్యః.

లుప్, అవిశేషే. అవిశేష మనగా అరువదిగడియల కాలమునందు పగలు రాత్రి అను అవాంతరవిశేషవివక్ష లేకుండుట యని యర్థము. అవాంతరవిశేషము అవివక్షిత మగునపుడు, పూర్వసూత్రవిహిత మగు అణ్ కు లోపము వచ్చును.

అద్య పుష్యః- కాలమును అరువది గడియల చొప్పున విభజింపగా ఆషష్ఠిఘటికాత్మక మగు ఒక్కొక్క కాలమున చంద్రుడు ఒక్కొక్క నక్షత్రముతో నంబుండించి యుండు నని జ్యోతిషసిద్ధాంతము. ఆషష్ఠిఘటికాపరిమిత కాలము పగలా రాత్రియూ యను విశేషవివక్ష లేక ఇవట 'అద్య' అని సామాన్య రూపమున చెప్పబడినది. అహోరాత్రవాచక మగు అద్య అను అవ్యయము అది కరణశక్తిప్రధానము. ఇవట ఆ అధికరణశక్తిని పరిత్యజించి అహోరాత్రకాల మాత్రార్థమున ప్రయోగింపబడినది. 'పుష్య' శబ్దముకంటె వచ్చిన అణ్ ప్రత్యయమునకు ఈ సూత్రముచే లోపము వచ్చినది. ఈ అహోరాత్రము పుష్యనక్షత్రయ క్తచంద్రయ క్త మైనది అని యర్థము.

1036. దృష్టం సామ. 4.2.7

తేన ఇత్యేవ. వసిష్ఠేన దృష్టమ్-వాసిష్ఠమ్ సామ.

'తేన రక్తం రాగాత్' నుండి 'తేన' అనువర్తించును. 'ఆతనిచే చూడబడిన సామ' అను నర్థమున తృతీయాంతపదముకంటె 'అణ్' మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును.

వాసిష్ఠమ్:- 'వసిష్ఠేన దృష్టమ్ సామ' అనునర్థమున తృతీయాంత మగు వసిష్ఠశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి, అంత్యాకారలోపములచే 'వాసిష్ఠ' శబ్దము నిష్పన్నమైనది. 'వసిష్ఠునిచే చూడబడిన సామము.'

1037. వామదేవాఙ్మ్యథ్యా. 4.2.9

వామదేవేన దృష్టం సామ వామదేవ్యమ్.

‘తేన దృష్టం సామ’అను నర్థమునందు వామదేవశబ్దముకంటె ‘ద్యుత్’ ‘ద్య’అను ప్రత్యయములు వచ్చును. ‘ద్యుత్’ ‘ద్య’ప్రత్యయములలో చివరకు ‘య’మాత్రమే కేషించును. మొదటి దానియందు తిత్స్వరార్థమై తకారము చేర్చబడినది.

వామదేవ్యమ్:- ‘వామదేవేన దృష్టం సామ’అని యర్థము. తృతీయాంత మగు వామదేవశబ్దముకంటె ‘ద్యుత్’లేక‘ద్య’ప్రత్యయము చేయగా ‘వామదేవ య’అని యుండగా టిలోపము-(సూ-242) “వామదేవ్యమ్.”

1038. పరివృతో రథః. 4.2.10

అస్మిన్నర్థే అణ్ ప్రత్యయో భవతి. వస్త్రేణ పరివృతః-వాస్త్రోరథః.

‘తేన రక్తం రాగాత్’అను సూత్రమునుండి ‘తేన’ అను పదము అనువర్తించును. ‘దానిచే చుట్టబడిన రథము’అను నర్థమునందు తృతీయాంతశబ్దములకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

వాస్త్రః రథః- ‘వస్త్రేణ పరివృతః’అను నర్థమున తృతీయాంత మగు వస్త్రశబ్దముకంటె ఈసూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి ఆకారలోపములు-‘వాస్త్రః’.

1039. తత్త్రిధృతమవత్రేభ్యః 4.2.14

శరావే ఉద్భృతః-శారావ ఓదనః.

‘తీసి దానియందు ఉంచబడినది’ అనునర్థమునందు సప్తమ్యంతములగు పాత్రవాచకశబ్దములకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

శారావఃఓదనః- శరావే ఉద్భృతః.తీసి మూకుడుయందుంచబడిన (అన్నము) అనునర్థమునందు పాత్రవిశేషవాచక మగు ‘శరావ’శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధిఆకారలోపములు- ‘శారావః’. ‘మూకుడులోనికి తీసి ఉంచబడిన అన్నము.’

1040. సంస్కృతం భక్షాః 4.2.16

సప్తమ్యంతాత్ అణ్ స్వాత్ సంస్కృతేఽర్థే, యత్ సంస్కృతం భక్షశ్చేత్స్యః. బ్రాహ్మేషు సంస్కృతాః బ్రాహ్మిణః యవాః.

పూర్వసూత్రమునుండి 'తత్ర' అనువర్తించును. దానియందు సంస్కరింపబడినది (తత్ర సంస్కృతమ్) అను నర్థమునందు, అట్టి సంస్కృతపదార్థము భక్త్య మైనచో, ఆసప్తమ్యంత శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

బ్రాహ్మిణి యవాః- బ్రాహ్మిణి సంస్కృతాః (మంగలములో వేచుట ద్వారా సంస్కరింపబడినవి) అను నర్థమున సప్తమ్యంత మగు బ్రాహ్మిణిశబ్దము కంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఆదివృద్ధి అంత్యాకారలోపములు- 'బ్రాహ్మిణి' (ప్ర. బి. వ.). 'బ్రాహ్మి' ఇత్యాదిస్థలములందు స్వతస్సిద్ధముగ ఆకార మున్నను 'పద్మస్యవల్లక్షణప్రవృత్తిః' (మేఘము ఆవశ్యకత గల పొలములందును, అవశ్యకత లేని సముద్రాదులందును గూడ నమముగనే వర్షించును; ఆ విధముగనే అవకాశమున్నచో లక్షణము ఆవశ్యకత యున్నను లేకున్నను ప్రవర్తించును) అను న్యాయమును పురస్కరించు కొని ఆదివృద్ధ్యాదులు చేయుట సంప్రదాయము.

1041 సాస్య దేవతా. 4.2.24

ఇన్దో దేవతా అస్య ఐన్ద్రం-హవిః, పాశుపతమ్. బార్హస్పతమ్.

'అది దాని దేవత' అను నర్థమునందు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ సూత్రమునందు మొదటి పదము 'సా' అనునదిగాన 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' అను సూత్రము (997) ననుసరించి 'సా' పదార్థ మగు ప్రథమాంతపదముకంటె ప్రత్యయము వచ్చును.

ఐన్ద్రం హవిః- 'ఇంద్రః దేవతా అస్య'-దీనికి ఇంద్రుడు దేవత-అను నర్థమునందు ప్రథమాంత మగు ఇంద్రశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి ఆకారలోపములు- 'ఐన్ద్రమ్' ఇక్లే 'పశుపతిః దేవతా అస్య' "బృహస్పతిః దేవతా అస్య" అను నర్థములందు పశుపతి బృహస్పతి శబ్దములకంటె అణ్ ప్రత్యయము; ఆదివృద్ధి, ఇకారలోపములు- 'పాశుపతమ్', 'బార్హస్పతమ్'.

1042. ఖక్రాయమ్. 4.2 26

కుక్రియమ్.

'సాస్య దేవతా' అను నర్థమున కుక్రశబ్దముకంటె ఘణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

కుక్రియమ్:- 'కుక్రః దేవతా అస్య' అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు కుక్రశబ్దముకంటె ఘన్ ప్రత్యయము. "అయనీయా..." ఇత్యాదిసూత్రముచే

(1013) ఘకారమునకు 'ఇయ్' అదేశము. ఇప్పుడు 'ఇయ్' అను అజాదిప్రత్యయము పరముగా నున్నది గాన 'శుక్ర' లోని అకారమునకు లోపము- 'శుక్రియమ్'.

1043. సోమాట్ట్య్రణ్. 4.2.30

సౌమ్యమ్.

'సాస్య దేవతా' అనునర్థమున ప్రథమాంత సోమశబ్దముకంటె 'ట్య్రణ్' అను ప్రత్యయమువచ్చును. 'ట్య్రణ్' లో 'య' మాత్రము శేషించును. "సోమః దేవతా అస్య హవిషః" అను నర్థమునందు సోమశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ట్య్రణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, అకారలోపములు- 'సౌమ్యమ్'.

1044. వాయ్వృతపితృష సో యత్. 4.2.31

వాయవ్యమ్. ఋతవ్యమ్.

వాయు, ఋతు, పితృ, ఉషన్ అను శబ్దములకంటె 'సాస్య దేవతా' అను నర్థమున యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

వాయవ్యమ్:- 'వాయుః దేవతా అస్య' అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు 'వాయు' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'యత్' ప్రత్యయము. 'వాయు య' అని యుండగా 'ఓర్గుణః' అనుసూత్రముచే (1005) గుణము. "వాన్తో యి ప్రత్యయే" అను సూత్రముచే (24) అవాదేశము- 'వాయవ్యమ్'. ఇట్లే ఋతుశబ్దముకంటె పై యర్థమున యత్ ప్రత్యయము చేయగా 'ఋతవ్యమ్' సిద్ధించినది.

'పితరః దేవతా అస్య' అను నర్థమునందు పితృశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము- 'పితృ య' అని యుండగా:-

1045. రీజ్ ఋతః. 7.4.27

అకృద్యకారే అసార్వధాతుకే యకారే చౌ చ పరే ఋదంతాం గస్య 'రీజ్' అదేశః, యన్యేతి చ. పిత్త్య్రమ్. ఉషస్యమ్.

'అజ్ఞస్య' అధికారము. "అయజ్ య క్షితి" నుండి 'య', "అకృత్సార్వ ధాతుకయోర్దీర్ఘః" నుండి 'అకృత్సార్వధాతుకయోః'; 'చౌ చ' అను సూత్రము అను వర్తించును. కృద్విప్లవ మగు యకారము గాని, సార్వధాతుకభిన్న మగు యకారము గాని, చ్విప్రత్యయము గాని పర మగునపుడు ఋదంత మగు అంగమునకు 'రీజ్' అను నాదేశము వచ్చును.

పూర్వసూత్రమునుండి 'తత్ర' అనువర్తించును. దానియందు సంస్కరింపబడినది (తత్ర సంస్కృతమ్) అను నర్థమునందు, అట్టి సంస్కృతపదార్థము భిక్ష్య మైనచో, ఆన ప్రత్యయంత శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

బ్రాహ్మణి: యవా: - బ్రాహ్మణీషు సంస్కృతాః (మంగలములో పేరుబడ్డారా సంస్కరింపబడినవి) అను నర్థమున ప్రత్యయంత మగు బ్రాహ్మణీశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. అదివృద్ధి అంత్యాకారలోపములు - 'బ్రాహ్మణి:' (ప్ర. బ. వ.). 'బ్రాహ్మణి' ఇత్యాదిస్థలములందు స్వతస్సిద్ధముగ ఆకార మున్నను 'పద్దన్యవల్లక్షణప్రవృత్తి:' (మేఘము ఆవశ్యకత గల పొలములందును, ఆవశ్యకత లేని సముద్రాదులందును గూడ సమముగనే వర్షించును; ఆ విధముగనే అవకాశమున్నచో లక్షణము ఆవశ్యకత యున్నను లేకున్నను (ప్రవర్తించును) అను న్యాయమును పురస్కరించు కొని అదివృద్ధ్యాదులు చేయుట సంప్రదాయము.

1041 సాస్య దేవతా. 4.2.24

ఇన్ద్రో దేవతా అస్య ఐన్ద్రం-హవిః, పాశుపతమ్. బార్హస్పతమ్.

'అది దాని దేవత' అను నర్థమునందు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ సూత్రమునందు మొదటి పదము 'సా' అనునదిగాన 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' అను సూత్రము (997) ననుసరించి 'సా' పదార్థ మగు ప్రథమాంతపదముకంటె ప్రత్యయము వచ్చును.

ఐన్ద్రం హవిః - 'ఇంద్రః దేవతా అస్య' - దీనికి ఇంద్రుడు దేవత - అను నర్థమునందు ప్రథమాంత మగు ఇంద్రశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. అది వృద్ధి ఆకారలోపములు - 'ఐన్ద్రమ్' ఇక్లే 'పశుపతిః దేవతా అస్య' "బృహస్పతిః దేవతా అస్య" అను నర్థములందు పశుపతి బృహస్పతి శబ్దములకంటె అణ్ ప్రత్యయము; అదివృద్ధి, ఇకారలోపములు - 'పాశుపతమ్', 'బార్హస్పతమ్'.

1042. ఖక్రాయమ్. 4.2 26

కుక్రియమ్.

'సాస్యదేవతా' అను నర్థమున కుక్రశబ్దముకంటె ఘజ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

కుక్రియమ్:- 'కుక్రః దేవతా అస్య' అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు కుక్రశబ్దముకంటె ఘన్ ప్రత్యయము. "అయనీయా..." ఇత్యాదిసూత్రముచే

(1013) మకారమునకు 'ఇమ్' అదేశము. ఇప్పుడు 'ఇమ్' అను అజాదిప్రత్యయము పరముగా నున్నది గాన 'శుక్ర' లోని అకారమునకు లోపము- 'శుక్రియమ్'.

1043. సోమాష్ట్యణ్. 4.2.30

సోమ్యమ్.

'సాస్య దేవతా' అనునర్థమున ప్రథమాంత సోమశబ్దముకంటె 'ట్యణ్' అను ప్రత్యయమువచ్చును. 'ట్యణ్' లో 'య' మాత్రము శేషించును. "సోమః దేవతా అస్య హవిషః" అను నర్థమునందు సోమశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ట్యణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, అకారలోపములు- 'సోమ్యమ్'.

1044. వాయ్పృథుపితృషసో యత్. 4.2.31

వాయవ్యమ్. ఋతవ్యమ్.

వాయు, ఋతు, పితృ, ఉషన్ అను శబ్దములకంటె 'సాస్య దేవతా' అను నర్థమున యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

వాయవ్యమ్:- 'వాయుః దేవతా అస్య' అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు 'వాయు' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'యత్' ప్రత్యయము. 'వాయు య' అని యుండగా 'ఓర్గుణః' అను సూత్రముచే (1005) గుణము. "వాన్తో యి ప్రత్యయే" అను సూత్రముచే (24) అవాదేశము- 'వాయవ్యమ్'. ఇట్లే ఋతుశబ్దముకంటె పై యర్థమున యత్ ప్రత్యయము చేయగా 'ఋతవ్యమ్' సిద్ధించినది.

'పితరః దేవతా అస్య' అను నర్థమునందు పితృశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము- 'పితృ య' అని యుండగా:-

1045. రీజ్ ఋతః. 7.4.27

అకృద్యకారే అసార్వధాతుకే యకారే చౌ చ పరే ఋదంతాం గస్య 'రీజ్' అదేశః, యన్యేతి చ. పితృష్వమ్. ఉషస్యమ్.

'అజ్గస్య' అధికారము. "అయజ్ య క్షితి" నుండి 'య', "అకృత్సార్వ ధాతుకయోర్దీర్ఘః" నుండి 'అకృత్సార్వధాతుకయోః'; 'చౌ చ' అను సూత్రము అను వర్తించును. కృద్విన్న మగు యకారము గాని, సార్వధాతుకభిన్న మగు యకారము గాని, చ్విప్రత్యయము గాని పర మగునపుడు ఋదంత మగు అంగమునకు 'రీజ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పితృశబ్దమునకు రీజాదేశము. జీర్ణుగన అంతావయవముగ వచ్చును.-‘పిత్రీ య’అని యుండగా ‘యస్యేతి చ’అను సూత్రముచే (236) ఈకారమునకు లోపము-‘పితృమ్.’ ‘ఉషః దేవతా అన్య’అను నర్థమున ‘ఉషన్’శబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచే ‘యత్’ప్రత్యయము-‘ఉషస్యమ్’.

1046. పితృవ్య-మాతుల-మాతామహ-పితామహః 4.2.36

ఏతే నిపాత్యంతే, పితృర్భ్రాతృ పితృవ్యః, మాతుర్భ్రాతృ మాతులః. మాతుః పితా మాతామహః, పితృః పితా పితామహః.

పితృవ్య,మాతుల,మాతామహ,పితామహ శబ్దములు నివతించబడుచున్నవి. అనగా బాటి ప్రకృతిప్రత్యయాదిపరిశీలనము అనావశ్యక మని పాణిని యభిప్రాయము. శాన్తి వార్తికారుడు పిత్రాదిశబ్దములకు ఏయే యర్థములందు ఏయే ప్రత్యయములను చేర్చుటచే ‘పితృవ్య’ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవో తెలుపుచు ‘పితృర్భ్రాతృ వ్యత్’-(పితృశబ్దముకంటె,తండ్రియొక్క- సోదరుడు అనునర్థమున ‘వ్యత్’ప్రత్యయము వచ్చును). ‘మాతుర్ద్వలచ్’ (మాతృశబ్దముకంటె సోదరుడు అను నర్థమున దులచ్ ప్రత్యయము వచ్చును), “మాతృపితృభ్యాం పితరీదామహచ్”మాతృపితృశబ్దములకంటె వారి తండ్రి యను నర్థమున దామహచ్ ప్రత్యయము వచ్చును అను వార్తికములను చెప్పియున్నాడు.

పితృవ్యః- తండ్రిసోదరుడు. పైన చూపిన వార్తికముచే పితృశబ్దము కంటె వ్యత్ ప్రత్యయము. మాతులః- తల్లి సోదరుడు:- మాతృశబ్దముకంటె ‘దులచ్’ప్రత్యయము. ‘ఛే’అనుసూత్రముచేటిలోపము.

మాతామహః,పితామహః:- క్రమముగ ‘తల్లితండ్రి’ ‘తండ్రితండ్రి’ అని యర్థము,మాతృపితృశబ్దములకంటె ‘దామహచ్’ప్రత్యయము. ‘ఛే’అను సూత్రముచే (242) టిలోపము.

1047. తస్య సమూహః. 4.2.37

కాకానాం సమూహః కాకమ్.

‘తస్య సమూహః’అను నర్థమునందు ప్రథమోచ్చరిత మగు షష్ఠ్యంత శబ్దముకంటె యథాసంభవముగ ప్రాగీవ్యతీయము లగు అజాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

కాకమ్:- ‘కాకానాం సమూహః’అను నర్థమున షష్ఠ్యంతమగు కాక

శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి ఆకారలోపములు-
'కాకమ్' సమూహార్థకప్రత్యయాంతపదములు నపుంసకలింగములు.

1048. భిజ్జెదిభ్లోణ్. 4.2.38

భిజ్జెణాం సమూహాః భైక్షమ్. గర్భిణీనాం సమూహాః గార్భిణమ్.
ఇహ.

వా. భస్మాథే తద్ధితే.

ఇతి పుంవద్భావే కృతే-

'తస్య సమూహాః'అను నర్థమునందు భిజ్జెదిపదములకంటెఅణ్ ప్రత్య
యము వచ్చును.

భైక్షమ్:- 'భిజ్జెణాం సమూహాః'అను నర్థమునందు షష్ట్యంత మగు
భిజ్జేశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధిఆకారలోపములు. 'గర్భిణీనాం
సమూహాః'అను నర్థమునందుగర్భిణీశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్య
యము. 'గర్భిణీ' అని యుండగా-

థప్రత్యయభిన్న మగు తద్ధితప్రత్యయము పర మగునపుడు భరంజిక
మగు స్త్రీలింగశబ్దమునకు పుంవద్భావము వచ్చును. ఈ వార్తికముచే 'గర్భిణీ'
శబ్దమునకు పుంవద్భావము చేయుటచే 'గర్భిణీ' అని యుండగా 'నస్తద్ధితే'
అను సూత్రముచే (92!) 'ఇన్'కు లోపము రావలసి యుండ క్రింది సూత్రము
చెప్పబడుచున్నది.

1049. ఇనపత్యానపత్యో. 6.4.164

అనపత్యార్థేణి 'ఇన్'ప్రకృత్యా స్యాత్. తేన 'నస్తద్ధితే' ఇతి
టిలోపో న. యువతీనాం సమూహాః యౌవనమ్.

ఇన్, అజీ, అనపత్యే. 'ప్రకృత్యైకాచ'నుండి 'ప్రకృత్యా' అనువర్తిం
చును. అపత్యార్థకము కాని అణ్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇన్'ప్రకృతి
భావముతో నుండును (లోపింపదు). ఈ సూత్రముచే 'ఇన్'కు లోపము నిషే
ధింపబడినది గాన ఆదివృద్ధిణత్వాదులచే ప్రథమైరవచనమునందు 'గార్భిణమ్'
అను రూపము సిద్ధించినది.

'యువతీనాం సమూహాః'అను నర్థమున పూర్వసూత్రముచే షష్ట్యంతయు
వతిశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. యువతిశబ్దము యువనశబ్దమునకు

‘యున స్తి’ అనుసూత్రము (1275) చే ‘తి’ అనుప్రీత్యయము చేర్చబడి సిద్ధించినది. ‘యువతి అ’ అని యుండగా ‘భస్యౌఽధేత ద్ధితే’ అను వార్తికముచే పుంవద్భావము. ‘యువన్ అ’ అని యుండగా “న స్తద్ధితే” అను సూత్రముచే (922) ‘అన్’ కు లోపము రావలసి యున్నది. కాని ‘అన్’ అనుసూత్రముచే (1024) అన్ ప్రకృతిభావముతో నుండును. అదివృద్ధిచే ప్రథమైకవచనమునందు ‘యౌవనమ్’ అను రూపము సిద్ధించును.

1050. గ్రామజనబిన్ధుభ్యస్తల్ 4.2.43

(లిం)తలిస్తం త్రియామ్. గ్రామతా, జనతా, బిన్ధుతా.

‘తస్య సమూహః’ అను నర్థమున గ్రామ, జన, బింధు అనుపదములకంటె ‘తల్’ ప్రత్యయము వచ్చును. తల్ ప్రత్యయాంతములు శ్రీలింగములో నుండును.

గ్రామతా:— ‘గ్రామాజాం సమూహః’ అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే ‘తల్’ ప్రత్యయము చేయగా ‘గ్రామతా’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘జనతా’ ‘బిన్ధుతా’ ఇట్లే సిద్ధించును.

వా. గజసహాయాభ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్.

గజతా. సహాయతా.

‘తస్య సమూహః’ అనునర్థమునందు ‘గజ’ ‘సమూహ’ శబ్దములకంటె గూడ తల్ ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పవలెను. గజానాం సమూహః గజతా, సహాయానాం సమూహః సహాయతా.

వా. అహ్నిః ఖః క్రతౌ.

అహీనః.

క్రత్వర్థక మగు ‘అహన్ శబ్దముకంటె సమూహార్థమునందు ఖ ప్రత్యయము వచ్చును.

అహీనః— ‘అహ్నిం సమూహః’ అని యర్థము. ఇవట అహన్ శబ్దము నకు సౌత్వాహస్సు లని పేరు. అహన్ శబ్దముకంటె ఖ ప్రత్యయము. ‘అహన్ ఖ’ అని యుండగా ఖకారమునకు ‘ఈన్’ అదేశము (సూ-1013) “అహ్నిష్టభోరేవ” అనుసూత్రముచేటిలోపము—‘అహీనః’.

1051. అచిత్తహ స్తిధేనోష్ఠక్. 4.2.47

అప్రాణివాచకశబ్దములకంటెను, హ స్తి, ధేనుశబ్దములకంటెను 'తస్య సమాహః' అనునర్థమునందు 'తక్' ప్రత్యయము వచ్చును.

1052. ఇనుసుక్తాన్తాత్ కః 7.3.51

ఇన్, ఉన్, ఉక్తాన్తాత్ పరస్య తస్య కః, సాత్తుకమ్, హ స్తికమ్. దైనుకమ్.

'తస్యేకః' నుండి 'తస్య' అనువ ర్తించును. ఇన్, ఉన్, ఉక్, త, అనునవి అంతమునందు గల అంగముకంటె పర మగు తకారమునకు 'క' అను నాదేశము వచ్చును.

సాత్తుకమ్:- "సక్తానాం సమాహః" అనునర్థమున స క్తశబ్దము అచే తనవాచకము గాన దానికంటె పూర్వసూత్రముచే 'తక్' ప్రత్యయము. 'తక్' లోని కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. అకారము ఉచ్చారణార్థము. 'సక్తు' అనునది ఉగంతము గాన దానికంటె పర మగు తకారమునకు, 'తస్యేకః' అను సూత్రమును బాధించి ఈ సూత్రముచే 'క' అదేశము. 'కితి చ' అను సూత్రముచే (1001) ఆదివృద్ధి- 'సాత్తుకమ్.'

హ స్తికమ్:- 'హ స్తినాం సమాహః' అనునర్థమున 'హ స్తిన్' శబ్దము కంటె తక్ ప్రత్యయము తకారమునకు 'తస్యేకః' అను సూత్రముచే (1027) ఇకాదేశము. 'స స్తద్ధితే' అనుసూత్రము (922) చే 'ఇన్' కు లోపము. ఆదివృద్ధి- 'హ స్తికమ్' దైనుకమ్:- 'ధేనునాం సమాహః' ధేనుశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము. తకారమునకు ప్రకృతసూత్రముచే కాదేశము ఆదివృద్ధి- 'దైనుకమ్.'

1053. తదధితేతద్దేద. 4.2.59

దానిని చదువుచున్నాడు, దానిని తెలిసికొనుచున్నాడు అనునర్థములందు సమర్థము లగు ద్వివితీయాంతపదములకంటె అజ్ ప్రత్యయాదులు వచ్చును. గురు ముఖతః అక్షరానుభవోగ్రహణమునకు అధ్యయన మని పేరు. అర్థావగతికి వేదన మని పేరు.

'వ్యాకరణం అధీతే వేద వా' అనునర్థమునందు ద్వివితీయాంత "వ్యాకరణ" శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అజ్ ప్రత్యయము. "వ్యాకరణ అ" అని యుం దగా ఆదివృద్ధి రావలసి యుండ:-

1054. న య్వాఖ్యాం పదాంతాఖ్యాం పూర్వో తు

తాఖ్యామైచ్. 7.3.3

పదాంతాఖ్యాం యకారవకారాఖ్యాం పరస్య న వృద్ధిః, కిస్తుతాఖ్యాం పూర్వో క్రమాదేచావాగమో స్త్యః. వ్యాకరణం అధీతే వేద వా వైయాకరణః.

‘మృజేర్వృద్ధిః’నుండి ‘వృద్ధిః’అనువర్తించును. పదాంతమునందున్న యకారవకారములకు పర మగు వర్ణమునకు వృద్ధి రాదు; కాని ఆ యకారవకారములకు పూర్వమునందు క్రమముగ ఐకార (యకారమునకు పూర్వము) ఔకారములు (వకారమునకు పూర్వము) ఆగమములుగ వచ్చును.

‘వ్యాకరణ’శబ్దమునందు ‘వి’అను ఉపసర్గయందలి ‘ఇ’కారమునకు ‘ఇక్’యణచి’అనుసూత్రముచే (15) యజాదేశముచే యకారము వచ్చినది. ఇకారము పదాంత్యము గాన దాని స్థానమునందు వచ్చిన యకారము గూడ పదాంత్యమే. కావున ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు వృద్ధినిషేధము; యకారమునకు వెనుక ఐకారాదేశము వచ్చి ‘వైయాకరణ అ’అని యుండగా అంత్యాకారలోపముచే ‘వైయాకరణః’ అనురూపము సిద్ధించినది.

1055 క్రమాదిభ్యో ఘ్నన్. 4 2.61

క్రమకః, పదకః, శిక్షకః, మీమాంసకః. ఇతి రక్తాద్యర్థాః.

‘తదధీతే తద్వేద’అను నర్థమునందు క్రమాదులకంటె ఘ్నన్ ప్రత్యయము వచ్చును.

క్రమకః- ‘క్రమం అధీతే వేద వా.’ ఈ సూత్రముచే ద్వితీయాంతక్రమ శబ్దముకంటె ఘ్నన్ ప్రత్యయము. ‘యువోరనాకౌ’అనుసూత్రముచే (788) ‘వు’కు ‘అక’ అదేశము. “యస్యేతి చ” అను సూత్రముచే (236) ఆకారలోపము- ‘క్రమకః’. పరం అధీతే వేత్తి వా ‘పదకః’, శిక్షం అధీతే వేత్తి వా ‘శిక్షకః’ మీమాంసాం అధీతే వేత్తి వా ‘మీమాంసకః’ అను పదములు గూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

రక్తాద్యర్థకప్రకరణము సమాప్తము

అథ చాతుర్థికాః

1056. తదస్మిన్నస్తీతి దేశే తన్నామ్ని 4.2.67

ఉదుమ్పరాః సన్త్యస్మిన్దేశే ఔదుమ్పరో దేశః.

‘అది దానియందు ఉన్నది’ అనునర్థమునందు, ప్రత్యయములను చేర్చగా నిష్పన్న మగు పదము దేశమునకు నామధేయమైనచో, సమర్థ మగు ప్రథమాంత పదముకంటె అజాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

ఈ ప్రకరణమునకు చాతుర్థికప్రకరణ మని పేరు. ఇందు నాదిగర్థము లందు వచ్చు ప్రత్యయములు ప్రతిపాదించబడుచున్నవి. (1) ‘అదిదానియందు న్నది’ (2) ‘వానిచే తయారుచేయబడినది’ (3) ‘వానికినివాసమైనది’, (4) ‘దాని నుంచిదూరముకాదు’ అను నాల్గు అర్థములందు ప్రత్యయములు విధింపబడును. ఈ విధముగ విహితము లగు ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నిష్పన్నము లగు పదములు దేశవాచకములుగ నుండును. ఈ నాల్గు అర్థములను ప్రతిపాదించుటచే ఈ ప్రకరణమునకు చాతుర్థికప్రకరణ మని పేరు.

ఔదుమ్పరః- ‘ఉదుమ్పరాః సన్త్యస్మిన్ దేశే’ (ఈ దేశమునందు ఉదుంబరవృక్షము లున్నవి) అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు ‘ఉదుమ్పర’ శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము-‘ఉదుమ్పరణి’ అని యుండగా ప్రాతిపదికత్వ, సుజ్ఞేప, ఆదివృద్ధి, అంత్యాకారలోపాదులచే “ఔదుమ్పరః.”

1057. తేన నిర్వృత్తమ్ 4.2.68

కుశామేన నిర్వృత్తా నగరీ కౌశామ్నీ.

పూర్వసూత్రమునుండి “ఇతి దేశే తన్నామ్ని” అనునది అనువర్తించును. “వానిచే ఏర్పరుపబడినది” అను నర్థమున, నిష్పన్న మగు శబ్దము దేశవాచక మగునపుడు, సమర్థ మగు తృతీయాంతశబ్దముకంటె అజాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

కౌశామ్నీః- ‘కుశామేన నిర్వృత్తా నగరీ’ కుశాంబునిచే ఏర్పరుపబడిన నగరము అను నర్థమున తృతీయాంత మగు కుశాంబిశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధ్యాదులచే ‘కౌశాంబి’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ప్రీలింగ

మున జీత్వప్రయుక్త మగు 'జీవ' వచ్చుటచే 'కాశామ్ని' అను యాపము సిద్ధించును.

1058. తస్య నివాసః 4.2.69

శబీనాం నివాసః దేశః శైబః.

'ఇతి దేశే తన్నామ్ని' అనువర్తించును. "అతని నివాసము" అను నర్థమునందు సమర్థములగు షష్ఠ్యంతపదములకంటె అజాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

శైబః - "శబీనాం నివాసః" (శబిక్షత్రియుల నివాసమగు దేశము) అను నర్థమున షష్ఠ్యంతశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధ్యాదులు - 'శైబః'.

1059. అదూరభవశ్చ 4.2.70

విదిశాయాః అదూరభవం నగరం - వైదిశమ్.

'ఇతి దేశే తన్నామ్ని' అనువర్తించును. పూర్వసూత్రమునుండి 'తస్య' అనువర్తించును. 'దానికి సమీపమున నున్నది, అనునర్థమునందు సమర్థమగు షష్ఠ్యంతపదముకంటె అజాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

వైదిశమ్:- 'విదిశాయాః అదూరభవం నగరం' (విదిశకు) సమీపమున నున్న నగరము అను నర్థమున అణ్ వచ్చి ఆదివృద్ధ్యాదులచే 'వైదిశమ్' సిద్ధించినది.

1060. జనపదే లుప్. 4 2 81

జనపదే వాచ్యే చాతురర్థికస్య లుప్.

జనపదము (దేశము) వాచ్య మగునపుడు చాతురర్థికప్రత్యయమునకు లోపము వచ్చును.

1061. లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే. 1.2.51

లుపి సతి ప్రకృతివల్లిజ్జవచనే స్తః. పఞ్చాలాం నాం నివాసో జనపదః - పఞ్చాలాః. కురవః. అక్ఖాః, వక్ఖాః, కలిక్ఖాః.

ప్రకృతికి యుక్తమనియు, లింగమునకు వ్యక్తియనియు, సంఖ్యకు వచనమనియు పూర్వాచార్యకృతసంజ్ఞలు. ప్రత్యయము లోపించినపుడు లింగవచనములు ప్రకృతిభూతపదలింగవచనములవలెనే యుండును.

పచ్చాలా:- 'పచ్చాలానాం నివాసో జనపదః' (పంచాలు లనుక్షత్రియు లకు నివాస మగు జనపదము) అను సర్థమున "తస్య నివాసః" అను సూత్ర ముచే (1058) వచ్చిన అణ్ కు 'జనపదే యి' అనుసూత్రముచే (1060) లోపము. ఈ విధముగ నిష్పన్న మగు 'పచ్చాల' శబ్దమునకు పంచాలజనపద మనియ్యదము, ఈ జనపదరూపార్థము ఏకపదనమునం దున్నను ప్రకృతిభూత మగు పచ్చాలశబ్దము (పచ్చాలానాం అనునది) బహువచనమునం దుండుటచే ఈజన పదవాచకశబ్దము కూడ ఈసూత్రము ననుసరించి పుంలింగబహువచనములందు ప్రయోగింపబడును. ఇట్లే "కురుజానాం నివాసః జనపదః" 'అజ్ఞానాం నివాసో జనపదః' "పజ్ఞానాం నివాసో జనపదః" "కలిజ్ఞానాం నివాసో జనపదః" ఇత్యాద్య ర్థములందు 'కురువః' 'అజ్ఞాః' 'పజ్ఞాః' 'కలిజ్ఞాః' అను పదములు సిద్ధించినవి.

1062. వరజాదిభ్యశ్చ. 4.2.82

అజనపదార్థః ఆరమ్భః. వరజానామదూరభవం నగరమ్—
వరజాః.

వరజాదిశబ్దములకంటె విహిత మగు చాతురధికప్రత్యయములకు లోపము వచ్చును.

వరజాః— వరజానామదూరభవం నగరం వరజాః. 'వరజా' అనునది కాశీకి ఉత్తరమునందున్న నదికి పేరు. పూజార్థమునబహువచనము, 'అదూర భవశ్చ' అను సూత్రముచే వచ్చిన అణ్ కు లోపము. 'యి యు క్తపద్యక్తివ చనే' అనుసూత్రముచే (1061) ప్రకృతిలింగ మగు స్త్రీలింగము, బహువచనము వచ్చినవి. ఇది నగరార్థము గాన జనపదవాచకము కాకుండుటచే 'జనపదే యి' అను సూత్రము (1060) ప్రవర్తింపదు గాన ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

1063. కుముదనడవేతసేభ్యో ధృతువ్. 4.2.87

కుముద, నడ, వేతసశబ్దములకంటె 'ధృతువ్' ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ ధృతువ్ ప్రత్యయము మత్వర్థమునందు వచ్చు నవి భాష్యకారవచనము. 'ధృతువ్' లో 'మత్' కేషించును.

1064. ధుయః. 8.2.10

రుయన్తాత్ మతోర్మస్య వః. కుముద్వాన్. నద్వాన్.

“మాదుపదాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః”నుండి ‘మతోః’ ‘పః’ అను వర్తించును. యయంతముకంటె పరమైన ‘మత్’లోని మకారమునకు వకారాదేశము వచ్చును. ‘ఆదేశఃపరస్య’అను పరిభాషచే (72) ‘మత్’లోని మకారమునకు అను అర్థము సిద్ధించినది.

కుముద్వాన్:- ‘కుముదాః సన్తి అస్మిన్ దేశే’అను నర్థమునందు కుముదశబ్దముకంటె ‘ద్యుతువ్’ప్రత్యయము, ‘దేశే’అను సూత్రముచే (212) టయగు అకారమునకు లోపము. ‘కుముదమత్’అని యుండగా ప్రకృతసూత్రముచే మకారమునకు వకారము-ప్రథమైకవచనమున ‘కుముద్వాన్’అను రూపము సిద్ధించును. నద్వాన్-‘నదాః సన్తి అస్మిన్ దేశే’నదశబ్దము కంటె ద్యుతువ్ ప్రత్యయము. పైవలెనే రూపముసిద్ధించును. ‘వేతసాః సన్తి అస్మిన్ దేశే’అను నర్థమునందు పూర్వసూత్రముచే ద్యుతువ్ ప్రత్యయము. టిలోపముచేసినవిమ్బుట ‘వేతన్ మత్’అని యుండగా-

1065. మాదుపదాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః. 8.2.9

మవర్ణానైత్ మవర్ణావర్ణోపధాచ్చ యవాదివర్జితాత్ పరస్యమతోర్మస్యవః. వేతస్వాన్.

మీ చ అశ్చ తయోస్సమాహారః ‘మమ్’-తస్మాత్ మాత్. మకారాకారములకంటె అని యర్థము. ఈ మాత్ అనుదానిని ఆవృత్తి చేసి ‘మశ్చ అత్ చ మాత్, మాత్ ఉపధా యస్యాః సా’అని యర్థము చెప్పటచే ‘మకారాకారోపధము’ అనునర్థము లభించినది. ‘అత్’లోని తపరత్వము అవివక్షితము. మవర్ణావర్ణాంతమును, మకారాకారోపధమును, యవాదిభిన్నమును అగు పదముకంటె పరమైన ‘మత్’లోని మకారమునకు వకారము వచ్చును. ఇచట ‘వేతన్’అనునది అకారోపధము గాన దానికంటె పరమగు ‘మత్’లోని మకారమునకు వకారాదేశము. ‘వేతస్వాన్’.

1066. నడశాదాద్ధ్వలచ్. 4.2.88

నద్వలః, శాద్వలః.

‘తదస్మిన్నస్తి’అను నర్థమునందు ‘నద’ ‘శాద’శబ్దములకంటె ధ్వలచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

నడ్వలః:- 'నడాః సన్తి అస్మిన్ దేశే'. ఈ సూత్రముచే 'నడ' శబ్దము కంటె ద్వలచ్ ప్రత్యయము; బిలోపము- 'నడ్వలః'. ఇట్లే "కాదాః సన్తి అస్మిన్ దేశే" అనునర్థమున ద్వలచ్ ప్రత్యయము- 'కాద్వలః'.

1067. శిఖాయా వలచ్. 4.2.89

శిఖావలః.

ఇతిచాతురధికాః

'తదస్మిన్నస్తి' తేన నిర్వృత్తమ్' ఇత్యాద్యర్థములందు శిఖాశబ్దము కంటె వలచ్ ప్రత్యయమువచ్చును.

శిఖావలః- 'శిఖాః సన్తి అస్మిన్ దేశే' లేక 'శిఖాయా నిర్వృత్తమ్' అనునర్థమునందు శిఖాశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే వలచ్ ప్రత్యయము- 'శిఖావలః'.

చాతురధిక ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ శైషికాః

1068. శేషే 4.2.92

అపత్యాది చాతురధ్యన్తాద్ అన్యోఽర్థః శేషః; తత్రాజాదయః స్యుః. చక్షుషా గృహ్యతే చాక్షుషం-రూపమ్. త్రావణః-శబ్దః. ఔపనిషదః-పురుషః. దృషది పిష్టాః దార్షదాః-సక్తవః. చతుర్ధిరుహ్యతే చాతురం శకటమ్. చతుర్దశ్యాం దృశ్యతే చాతుర్దశం రక్షః. 'తస్య వికారః' ఇత్యతః ప్రాక్ శేషాధికారః.

అపత్యాద్యర్థములు మొదలు చతురధివరకును గల అర్థములకంటె భిన్నమగు అర్థమునకు శేష మని పేరు. ఆ యర్థమునందు 'అణ్' మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే గ్రహణాద్యర్థములందు ప్రత్యయములు విధింపబడుచున్నవి. ఈ సూత్రము ఉత్తరసూత్రములలోనికి కూడ అనువర్తించుచుండును.

చాక్షుషమ్:- 'చక్షుషా' గృహ్యతే' అను నర్థమునందు తృతీయాంతమును సమర్థమును అగు 'చక్షుష్' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి- 'చాక్షుషమ్'. నేత్రముచే గ్రహింపబడెడు రూపము. త్రావణః- (శబ్దము) శ్రవణేన గృహ్యతే. అణ్ ప్రత్యయము. ఔపనిషదః- 'ఉపనిషద్విః ప్రతిపాద్యతే' (ఉపనిషత్తులచే ప్రతిపాదించబడువరమాత్మ్యుడు) అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. దార్షదాః- దృషది పిష్టాః- (రాతిమీద నూరబడినవి). దృషచ్ఛబ్దము కంటె అణ్ ప్రత్యయము; ఆదివృద్ధి 'దార్షదాః' (ప్ర. బి. వ). చాతురం- 'చతుర్భిః ఉహ్యతే' (నాలుగుఅశ్వాదులచే మోయబడెడుశకటము). 'చతుర్' శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. చాతుర్దశమ్:- 'చతుర్దశ్యాం దృశ్యతే' (చతుర్దశ్యయందుచూడ బడెడు రక్కసి). 'చతుర్దశి' శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి ఈకారలో పాదులచే రూపము సిద్ధించినది. కృష్ణచతుర్దశినాటి రాత్రి రాక్షసులుకనబడుదురని ఆగమములు చెప్పుచున్నవి.

ఈ 'శేషే' అను అధికారము 'తస్య వికారః' అను సూత్రము (1110) వరకును ఉండును.

1069. రాష్ట్రాగ్రైవారపారాద్ ఘటా. 4.2.93

అభ్యాం క్రమాద్ధఖౌ స్తః శేషే. రాష్ట్రే జాతాది రాష్ట్రీయః. అవారపారీణః.

రాష్ట్రశబ్దముకంటెను, అవారపారశబ్దముకంటెను శేషార్థమునందు క్రమముగ 'ఘ' 'ఖ' ప్రత్యయములు వచ్చును.

రాష్ట్రీయః:- 'రాష్ట్రే జాతః' లేక 'రాష్ట్రే భవః' అను నర్థమునందు రాష్ట్రశబ్దముకంటె ఘప్రత్యయము. ఘ కారమునకు 'ఇయ' ఆదేశము (సూ-1013). అవారపారీణః:- 'అవారపారం గతః' లేక 'అవారపారే భవః' అవారపారశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఖప్రత్యయము. ఖకారమునకు 'ఈన్' ఆదేశము (సూ-1013)

పా. అవారపారాద్విగృహీతాదవి వివరీతాచ్చేతి రక్తవ్యమ్.

అవారీణః, పారీణః. పారావారీణః.

సూత్రమునందలి 'అవారపార' శబ్దము 'అవార' శబ్ద 'పార' శబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము చేయుటచే నిష్పన్నమైనది. సమాసమును విభజింపగా వచ్చిన

‘అవార’ ‘పార’ శబ్దములకంటెను, ఈ శబ్దములను తారుమారు చేయగా నేర్పడిన ‘పారావార’ శబ్దముకంటెను గూడ ఈ ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పవలెను. ఈ వార్తికముచే ఖప్రత్యయము చేయగా ‘అవారీణః’ (ఈవలిబడ్డుకుచెందినవాడు), ‘పారీణః’ (అవలిబడ్డుకుచెందినవాడు), ‘పారావారీణః’ (సముద్రమునకుచెందిన వాడు) అను పదములు సిద్ధించినవి.

‘రాష్ట్రావారపారాద్వభౌ’ అనుసూత్రముమొదలు “విభాషాపూర్వాష్టాష్టాపరాష్టాభ్యామ్” అను సూత్రము వరకును గల సూత్రములచే రాష్ట్రాది ప్రకృతుల కంటె శేషార్థమునందు ప్రత్యయములు విధింపబడుచున్నవి. ఇవి ఏ అర్థము నందు వచ్చును, ప్రకృతికి ఏ విభక్తి అంతమునం దుండవలెను అను సందేహము కలుగును. ఈ సందేహమును నివర్తింపచేయుటకై మూలకారుడు వ్రాయుచున్నాడు:-

ఇహ ప్రకృతివిశేషాద్ధాదయః ట్యుట్యులన్తాః ప్రత్యయాః ఉచ్యంతే. తేషాం జాతాదయోఽర్థవిశేషాః సమర్థవిభక్తయశ్చ వక్ష్యంతే.

పైన చూపిన విధముగ పై సూత్రములు అర్థవిశేషవిభక్తివిశేషసాకాంక్షములై యున్నవి. అట్లే ‘తత్ర జాతః’ మొదలగు రాబోవు సూత్రములందు జాత త్యాద్యర్థవిశేషములును, సప్తహ్యుదివిభక్తివిశేషములును చెప్పబడనున్నవి. ఆ సూత్రములలో విహితమగు ప్రత్యయ మేది, ప్రకృతి యేది అను సంశయము వచ్చును. ఈ విధముగ అర్థవిభక్తి సాపేక్షము లగు ‘రాష్ట్రావారపారాద్వభౌ’ ఇత్యాదిసూత్రములకు ప్రత్యయాదిసాపేక్షము లగు ‘తత్ర జాతః’ ఇత్యాద్యుత్తర సూత్రములతో ఏకవ్యావృత్తము సిద్ధించి “సప్తహ్యుద్యంతరాష్ట్రాదిశబ్దముల కంటె ‘జాతః’ ఇత్యాద్యర్థములందు ఘాప్రత్యయములు వచ్చును” అను సర్థము లభించును. రాష్ట్రాదిభిన్నము లగు ప్రకృతిశబ్దములకంటె జాతాద్యర్థములందు అజాదిసారణప్రత్యయములు వచ్చును.

1070. గ్రామాద్యభిజ్ఞా: 4.2.94

గ్రామ్యః. గామీణః.

సప్తమ్యంతసమర్థ గ్రామశబ్దముకంటె ‘తత్ర భవః’ ‘తత్రజాతః’ ఇత్యాద్యర్థములందు ‘య’ ‘భిజ్ఞో’ ప్రత్యయములు వచ్చును.

గ్రామ్యః.- గ్రామే భవః జాతో వా. గ్రామశబ్దమునకు యప్రత్యయము

చేర్చుగారూపముసిద్ధించినది. గ్రామీణః- పై యర్థములందు 'భిజ్' ప్రత్యయము. ఐకారమునకు 'హన్' ఆదేశము (సూ-1013).

1071. నద్యాదిభ్యో థక్ 4.2.97

నాదేయమ్. మాహేయమ్. వారాణసేయమ్.

సప్తమ్యంతసమర్థనద్యాదిశబ్దములకంటె 'తత్ర భవః' ఇత్యాద్యర్థము లందు థక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

నాదేయమ్:- 'నద్యాం భవం జాతం వా'. నదీశబ్దముకంటె థక్ ప్రత్యయము. 'కితిచ' అను సూత్రముచే (1001) అదివృద్ధి. థకారమునకు 'ఏయ్' ఆదేశము (సూ-1013). ఈకారమునకు 'యస్యేతిచ' అను సూత్రముచే (238) లోపము. 'నాదేయమ్' అను ప్రథమైకవచనాంతరూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'మహ్యం భవం' 'వారాణస్యాం భవం' ఇత్యాద్యర్థములందు 'మహీ' 'వారాణసీ' శబ్దములకంటె థక్ చేయగా 'మాహేయమ్', 'వారాణసేయమ్' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

1072. దక్షిణాపశ్చాత్ పురస్తస్యక్ 4.2.98

దాక్షిణాత్యః, పాశ్చాత్యః, పౌరస్త్యః.

దక్షిణా, పశ్చాత్, పురస్, అను నవ్యయములకంటె 'తత్ర భవః' 'తత్ర జాతః' ఇత్యాద్యర్థములందు త్యక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'దక్షిణా భవః', 'పశ్చాత్ భవః', 'పురః భవః' ఇత్యాద్యర్థములందు ఈ పదములకంటె త్యక్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట అదివృద్ధ్యాదులచే 'దాక్షిణాత్యః' 'పాశ్చాత్యః' 'పౌరస్త్యః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

1073 ద్యుప్రాగపాగుదక్ ప్రతీచో యత్. 4.2.101

దివ్యమ్. ప్రాచ్యమ్. అపాచ్యమ్. ఉదీచ్యమ్. ప్రతీచ్యమ్.

దివ్, ప్రాజ్య్, అపాజ్య్, ఉదజ్య్, ప్రత్యజ్య్ శబ్దములకంటె 'తత్ర భవః' ఇత్యాద్యర్థములందు యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

దివ్యమ్:- 'దివి భవమ్' ఇత్యాద్యర్థములందు సప్తమ్యంత 'దివ్' శబ్దము కంటె యత్ ప్రత్యయము. ప్రాచ్యమ్:- 'ప్రాచి ప్రదేశే భవం' ఇత్యాద్యర్థము లందు 'ప్రాజ్య్' శబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట సుబ్బోపాంత రము 'ప్రాజ్య్ య' అని యుండగా (ప్రపూర్వక అజ్య్) దాతువునకుక్విన్ ప్రత్యయము

చేర్చియుండుటచేకీత్ ప్రత్యయము పరముగానున్నదిగాన) 'అనిదితాం హరి ఉప
రాయాః క్షితి' అను సూత్రముచే (335) సకారలోపము. 'ప్రఅచ్ య' అని యుం
డగా 'అహః' అనుసూత్రముచే (336) అకారలోపము- 'ప్రచ్ య'. "చా" అను
సూత్రముచే (337) దీర్ఘము- 'ప్రాచ్యమ్'. అపాచ్యమ్:- 'అపాచి భవం' ఇత్యా
ద్ద్యర్థములందు "అపాచ్" శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'యత్' ప్రత్యయము.
ప్రక్రియపైవలెనే యుండును. ఉదీచ్యమ్:- 'ఉదీచి భవమ్' అను నర్థమునందు
ఉద్యచ్ శబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము. ప్రక్రియ పైవలెనే ఉండును. 'ఉద
ఈత్' అను సూత్రముచే (338) ఈకారాదేశము వచ్చుట విశేషము. ప్రతీచ్యమ్:-
'ప్రతీచి భవం' ఇత్యాద్ద్యర్థములందు యత్ ప్రత్యయము. ప్రక్రియ 'ప్రాచ్యమ్' అను
పదమునందు వలె నుండును

1074. అవ్యయాత్మ్యవ్. 4.2.104

అమేహ-త్వ-తసి-త్రేభ్యవ

అమాత్యః, ఇహత్యః, క్వత్త్యః, తతస్త్యః, తత్రత్యః.

'తత్ర భవః' ఇత్యాద్ద్యర్థములందు అవ్యయముకంటె 'త్యవ్' ప్రత్యయము
వచ్చును. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు త్యవ్ ప్రత్యయము అమా, ఇహ, క్వ, అను
అవ్యయములకంటెను, తసి ప్రత్యయాంతావ్యయములకంటెను, త్రల్ ప్రత్యయాం
తావ్యయములకంటెను మాత్రమే వచ్చును.

అమాత్యః:- సమీపార్థ మగు 'అమా' అను అవ్యయముకంటె 'తత్ర
భవః' అను నర్థమునందు త్యవ్ ప్రత్యయము. సమీపముననుండువాడు-నచివుడు -
అని యర్థము. ఇత్తే 'ఇహ' మొదలగు అవ్యయములకంటె త్యవ్ ప్రత్యయమును
చేర్చుటచే 'ఇహత్యః' (ఇహనున్నవాడు), 'క్వత్త్యః' (ఏచటనున్నవాడు)
'తతస్త్యః' (అచటివాడు) 'తత్రత్యః' (అచటనున్నవాడు) అను రూపములు
సిద్ధించినవి. 'తతః' 'తత్ర' అనునవి తచ్చబ్దమునకు 'తసి' 'త్రల్' పత్యయము
లను చేర్చుటచే నివృత్తమైన అవ్యయములు.

వా. త్యవ్ నేర్థ్రవే ఇతి వక్తవ్యమ్.

నిత్యః.

స్థిరముగ నుండునది అను నర్థమునందు 'ని' అను అవ్యయముకంటె
త్యవ్ ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పవలెను. ఈ వా ర్తికముచే 'ని' కిత్యవ్ ప్రత్య

యము చేర్చగా 'నిత్యమ్' అను శబ్దము సిద్ధించినది. "నియతం భవం నిత్యమ్" అని భాష్యము.

1075. వృద్ధిర్యస్యాచామాది స్తద్వృద్ధమ్ 1.1.73.

యస్య సముదాయస్యాచాం మధ్యే ఆదిర్వృద్ధిః, తద్ వృద్ధ సంజ్ఞం స్వాత్.

ఏవర్ణ సముదాయమునకు (పదమునకు) చెందిన అచ్చులలో మొదటిది వృద్ధిసంజ్ఞకమో ఆవర్ణ సముదాయమునకు 'వృద్ధము' అని పేరు.

1076. త్యదాదీని చ.1.1.74.

వృద్ధసంజ్ఞాని స్యుః.

త్యదాది సర్వనామశబ్దములు గూడ 'వృద్ధ'సంజ్ఞము లగును.

1077. వృద్ధాచ్చుః. 4.2.114.

శాలీయః. మాలీయః. తదీయః.

వృద్ధసంజ్ఞక మగు పదముకంటె 'తత్ర జాతః' ఇత్యాద్యర్థ ములందు ఛప్రత్యయము వచ్చును.

శాలీయః.- 'శాలా' శబ్దములలోని అచ్చులలో మొదటి దగు 'అ'కారము వృద్ధిరూప మైనది గాన 'శాలా'శబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచే వృద్ధసంజ్ఞ లభించినది. ప్రకృతసూత్రముచే 'శాలాయాం భవః' లేక "శాలాయాం జాతః" ఇత్యార్థ ములందు ఛప్రత్యయము. ఛకారమునకు 'ఈడు' అదేశము (1018)- 'శాలీయః'. ఇట్లే 'మాలీయః'. ఇట్లే త్యదాద్యంతర్గతమై పూర్వసూత్రముచే వృద్ధసంజ్ఞక మగు 'తద్' శబ్దముకంటె 'తస్య అయమ్' ఇత్యాద్యర్థ ములందు ఛప్రత్యయము చేయగా 'తదీయః' అను రూపము సిద్ధించినది. "భవదీయః" 'యదీయః' ఇత్యాదిరూపములు గూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

వా. వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా వ క్తవ్యా.

దేవద త్తీయః. దైవద త్తః.

నామవాచకశబ్దములకు వృద్ధసంజ్ఞ వికల్పముగ చెప్పదగినది. దేవదత్త శబ్దము నామవాచకము గాన ఈ వార్తికముచే దానికి వృద్ధసంజ్ఞ లభించినది. 'దేవదత్తస్యాయమ్' అను నర్థమునందు 'వృద్ధాచ్చు' అను సూత్రముచే (1077)

చక్రత్యయము—‘దేవద త్రియః’. వృద్ధసంజ్ఞ లేని పక్షమున సామాన్యాత్ ప్రత్యయముచే ‘దై వద త్రిః’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘ఘటః’ ‘వహః’ మొదలగు వాటిని గూడ వామదేయశబ్దములుగ గ్రహించుటచే ‘ఘటియః’ ‘వటియః’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును

1078. గహాదిభ్యశ్చ. 4.2.138.

గహీయః.

గహాదిశబ్దములకంటె గూడ జాతాద్యర్థములందు చక్రత్యయము వచ్చును.

గహీయః—‘గహీ (దేశవిశేషే)భవః’ అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే చక్రత్యయము—‘గహీయః’.

1079. యుష్మదన్మదోరన్యతరస్యాం ఖిజ్ చ.4.3.1

చాత్ ఛః. పక్షేఒణ్. యువయోర్యుష్మాకం వా అయం యుష్మదీయః. అన్మదీయః.

యుష్మదన్మచ్చబ్దములకంటె, జాతాద్యర్థములందు ఖిజ్ ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. ‘చ’ శబ్దమును గ్రహించుటచే చక్రత్యయము నమూచ్చిత మగుచున్నది. ‘అన్యతరస్యామ్’ గ్రహణముచే ‘చ’ ‘ఖిజ్’ ప్రత్యయములు రాని పక్షమున అణ్ వచ్చును.

యుష్మదీయః, అన్మదీయః—“యువయోః యుష్మాకం వా అయమ్” “అవయోః అస్మాకం వా అయమ్” అను నర్థమునందు ‘యుష్మద్’ అన్మద్’ శబ్దములకంటె చక్రత్యయము. ‘ఖిజ్’ అణ్ ప్రత్యయములు చేర్చినపుడు కార్యవిశేషము చెప్పబడుచున్నది.

1080. తస్మిన్నణి చ యుష్మాకాస్మాకౌ. 4.3.2.

యుష్మద్ అన్మదోరేతావాదేశౌ స్తఃఖిజ్ అణి చ. యోష్మాకీణః. అస్మాకీణః. యోష్మాకః. అస్మాకః.

ఆ ఖిజ్ ప్రత్యయము, అణ్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు యుష్మదన్మచ్చబ్దములకు ‘యోష్మాక’ ‘అస్మాక’ అను నాదేశములు వచ్చును.

‘యుష్మద్’ ‘అన్మద్’ శబ్దములకంటె ఖిజ్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ఈ సూత్రముచే క్రమముగ ‘యుష్మాక’ ‘అస్మాక’ ఆదేశములు-ఖకారమునకు

‘ఘన్’ అదేశము, అదివృద్ధి చేసిన పిమ్మట ‘యోష్మాకీణ’ ‘అస్మాకీన్’ అను పదములు సిద్ధించినది. ‘ఛ’ ‘ఞ్’ ప్రత్యయములు రావి పక్షమున అణ్ ప్రత్యయము. ప్రకృతసూత్రముచే ‘యుష్మాక’ ‘అస్మాక’ అదేశములు. అది వృద్ధి-“యోష్మాకః” ‘అస్మాకః’.

1081. తవకమమకావేకవచనే. 4.3.3.

ఏకార్థవాచినోఽర్థ్యష్మదస్మదో స్తవకమమకౌ స్తః ఖణ్, అణి చ. తావకీనః. తావకః. మామకీనః. మామకః.

ఏకార్థవాచకము లగు యుష్మదస్మచ్చబ్దిములకు, ‘ఖణ్’ ‘అణ్’ ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ‘తవక’ ‘మమక’ అను నాదేశములు వచ్చును.

‘తవ ఆయమ్’, ‘మమ ఆయమ్’ అను నర్థమున ‘ఖణ్’ ‘అణ్’ ‘ఛ’ ప్రత్యయములు. ‘ఖణ్’ ‘అణ్’ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు, ఏకవచనమునందున్న యుష్మదస్మచ్చబ్దిములకు ‘తవక’ ‘మమక’ అదేశములు-తావకీనః-తావకః; మామకీనః-మామకః.

ఛప్రత్యయము చేసినపుడు ‘యుష్మద్ ఛ’ ‘అస్మద్ ఛ’ అని యండగా-

1082. ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ. 7.2.98.

మపర్యంతయోరేకార్థవాచినోః త్వమౌ స్తః ప్రత్యయే ఉత్తరపదే చ పరతః. త్వదీయః. మదీయః. త్వత్పుత్రః. మత్పుత్రః.

‘త్వమావేకవచనే’ అని యధికారము. “యుష్మదస్మదోరనాదేశే” నుండి ‘యుష్మదస్మదోః’, “మపర్యంతస్య” అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. ప్రత్యయము లేక ఉత్తరపదము పరమగునపుడు ఏకార్థకము లగు (ఏకవచనము నందున్న) యుష్మదస్మచ్చబ్దిముల మపర్యంతభాగమునకు ‘త్వ’ ‘మ’ అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే త్వమాదేశములు వచ్చిన పిమ్మట ఛకారమునకు ఈ యాదేశము-‘త్వదీయః’ ‘మదీయః’ ‘త్వత్పుత్రః’ ‘మత్పుత్రః’ అనునవి ఉత్తరపదము పరముగ నున్నపుడు ‘త్వ’ ‘మ’ అదేశములు వచ్చుటకు ఉదాహరణములు.

1083. మధ్యాస్యః. 4.3.3.

మధ్యమః.

ప్రగే' అనయోరేదన్తత్వం నిపాత్యతే-ప్రాప్తేతనమ్; ప్రగేతనమ్.
దోషాతనమ్.

'కాలాట్టాల్'నుండి 'కాలాత్' అనునర్పించును. కాలవాచకములగు సాయం, చిరం, ప్రాప్తే, ప్రగేశబ్ధములకంటెను, అవ్యయములకంటెను ట్యు, ట్యూర్ ప్రత్యయములు వచ్చును. ఆ ప్రత్యయములకు 'తుట్' అగమము కూడ వచ్చును.

'ట్యు', 'ట్యూర్' ప్రత్యయములలో 'యు' శేషించును. 'షో'ఽన్తకర్మణి' అను ధాతువునకు మళ్లీ ప్రత్యయముచేయుటచే నేర్పడిన 'సాయ'శబ్దమిచట గ్రహింపబడును దానికి దివసావసాన మని రూఢ్యర్థము. అవ్యయమగు సాయం శబ్దమునకు అవ్యయగ్రహణముచేరినే ఈ ప్రత్యయములు సిద్ధించును. అట్లే 'చిర' శబ్దము అవ్యయ మైనచో అవ్యయగ్రహణముచేరినే ఈ ప్రత్యయములు సిద్ధించుచున్నవి. కాన మరల సూత్రమునందు గ్రహించుటచే ఈశబ్దము అవ్యయము కాదనియు, దాని అవ్యయప్రకరణపాఠము ప్రామాదిక మనియు కొందరి అభిప్రాయము. 'సాయ' 'చిర' శబ్దములకు ఏదంతత్వము నివతించబడుచున్నది.

సాయన్తనమ్:- 'సాయే భవం' అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే 'ట్యు' 'ట్యూర్' ప్రత్యయములు. 'యు'కు "యువోరనాకా" అను సూత్రముచే (788) అవారేశము. పిమ్మట 'తుట్' అగమము. టిత్తు గాన అద్యవయవముగ వచ్చును. మాంతత్వనిపాతముచే 'సాయమ్' అని యుండగా అనుస్వారపరప వర్ణములు (సూ. 78, 79) చేయగా 'సాయన్త' అనురూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'చిరే భవం' అను నర్థమున పై విధముగ 'చిరన్తనం' అనురూపము సిద్ధించినది.

ప్రాప్తేతనమ్:- 'ప్రాప్తేః సోఢోఽన్య' (ఎవనిచే పూర్వాహ్ణము నహింపబడినదో) అను 'తదన్య సోఢమ్' అను సూత్రముచే నిర్దిష్ట మగు అర్థమునందు 'ట్యు' 'ట్యూర్' ప్రత్యయములు వచ్చుటచే రూపము సిద్ధించినది. జాతార్థమందైనచో 'ఘకాలతనేష కాలనామ్నః' అను సూత్రముచే నప్తమికి అయిత్ వచ్చును గాన ఏదంతత్వమును నివతించ బనిలేదు. ప్రగేతనమ్:- 'ప్రకృష్టం గచ్ఛతీతి ప్రగః-తస్మిన్ భవం' అను నర్థమునందు ట్యుప్రత్యయము, దాని తుడాగమము చేయగా రూపము సిద్ధించినది. దోషాతనమ్:- దోష-రాత్రౌ, భవం అనునర్థమున కాలవిశేషవాచక మగు 'దోషా' శబ్దముకంటె 'ట్యు' ప్రత్యయము చేయుటచే 'దోషాతనమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

1087. తత్ర జాతః 4.3.25.

సప్తమీ సమర్థాత్ 'జాతే' ఇత్యర్థే 'అణ్' ఆదయః 'ఘ' ఆదయశ్చ స్యుః. స్రుష్మే జాతః-స్రౌష్మ్యుః. ఉత్సే జాతః-ఔత్సః. రాష్ట్రే జాతః-రాష్ట్రీయః. అవారపారే జాతః అవారపారిణః ఇత్యాది.

ఇంతవరకును విధించిన అణాదిప్రత్యయములును ఘాదివిశేషప్రత్యయములును ఏయే అర్థములందు ఏవిభక్త్యంతములకు వచ్చును అను విషయమును సూత్రకారుడు చెప్పి యుండలేదు. ఇప్పుడా విషయమును చెప్పుచున్నాడు. 'ఈ విషయమును 'రాష్ట్రావారపారాద్ధౌ' అను సూత్రమునందు కౌముదీకారుడు చెప్పియున్నాడు.

సమర్థమగు (త్వితసంధికార్య మగు) సప్తమ్యంతముకంటె 'జాతః' అను నర్థమునందు 'అణ్' మొదలగు ప్రత్యయములును, 'ఘ' మొదలగు ప్రత్యయములును వచ్చును.

స్రౌష్మ్యుః:- 'స్రుష్మే జాతః' అను నర్థమునందు సప్తమ్యంత స్రుష్మ్యుః శబ్దముకంటె శైలిక మగు అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధ్యాదులు- 'స్రౌష్మ్యుః'. ఔత్సః:- 'ఉత్సే జాతః' అను నర్థమునందు సప్తమ్యంత మగు ఉత్సశబ్దముకంటె 'ఉత్సాదిభ్యోఞ్' అను సూత్రము (1002) చే 'అఞ్' ప్రత్యయము.

సప్తమ్యంతములగు 'రాష్ట్ర' 'అవారపార' శబ్దములకంటె తత్ర జాతః' అను నర్థమునందు "రాష్ట్రావారపారాద్ధౌ" అను సూత్రముచే (1069) క్రమముగ 'ఘ' 'ఖ' ప్రత్యయములు వచ్చి 'రాష్ట్రీయః' 'అవారపారిణః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

1088. ప్రావృషష్టవ్ 4.3.26.

ఏణ్యాపవాదః. ప్రావృషికః.

'ప్రావృష్' శబ్దముకంటె 'తత్ర జాతః' అను నర్థమునందు 'తప్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'ప్రావృషఏణ్యః' (1085) అనుదానికి అపవాదము. అనగా ఏణ్య ప్రత్యయము 'భవః' ఇత్యాద్యర్థములందు వచ్చును; జాతార్థము నందు మాత్రము 'తప్' ప్రత్యయము మాత్రమే వచ్చు నని యర్థము.

ప్రావృషికః:- 'ప్రావృష జాతః' అను నర్థమునందు సప్తమ్యంత మగు

ప్రావృట్ ఫల్గములంటే ఈ సూత్రముచే 'తప్' ప్రత్యయము. 'తస్యేకః' (1027)-
'ప్రావృషికః'.

1089. ప్రాయభవః. 4.3.39.

తత్ర ఇత్యేవ. స్రుష్మి ప్రాయేణ-బాహుల్యేన భవతి స్రౌష్మః.

'తత్ర ప్రాయభవః' (అచట సాధారణముగా నుండెడివాడు) అను నర్థము నందు సప్తమ్యంతసమర్థశబ్దములంటే యథాసంభవముగ అణాది ప్రత్యయములును, ఘాది ప్రత్యయములును వచ్చును.

స్రౌష్మః-స్రుష్మి ప్రాయభవః (సాధారణముగ స్రుష్మ దేశమునందు ఉండువాడు) అను నర్థమునందు సామాన్యసిద్ధమగు అణ్ ప్రత్యయము.

1090. సమ్భూతే. 4.3.41.

స్రుష్మి సమ్భవతి-స్రౌష్మః.

సప్తమ్యంతములగు సమర్థపదములంటే సంభూతి-అనగా సంభవ్యము-అను నర్థమునందు అణాది ప్రత్యయములు యథావకాశముగ వచ్చును.

స్రౌష్మః- 'స్రుష్మి సమ్భవతి' (స్రుష్మ దేశమునందు ఉండవచ్చునని సంతాప్య మైనది) అనునర్థమున కై షికాణ్ ప్రత్యయము.

1091. కోశాడ్ఢజ్. 4.3.42.

కాశేయమ్-వత్తమ్.

కోశశబ్దములంటే వికారాఢ్ఢమునందు 'థజ్' ప్రత్యయము వచ్చును. కాశేయమ్:- 'కోశస్య వికారః' అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే థజ్ ప్రత్యయము. అచ్యుత్తి. ధకారమునకు 'ఏత్' అదేశము (సూ. 1043) కృమికోశవికారమగు పట్టవత్తము. "వికారే కోశాడ్ఢజ్" అను వార్తిమును అనుసరించి వికారాఢ్ఢమని చెప్ప బడినది.

1092. తత్ర భవః. 4.3.53.

స్రుష్మి భవః-స్రౌష్మః, ఔత్సః, రాష్ట్రీయః

సప్తమ్యంత మగు సమర్థపదములంటే 'అచట నున్నది' అను నర్థము నందు యథావకాశముగ అణాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

స్రౌష్మః- 'స్రుష్మి భవః' అను నర్థమునందు సప్తమ్యంత స్రుష్మ శబ్దములంటే సామాన్యవిహిత మగు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట్లే 'ఉత్సే

భవః', 'రాష్ట్రే' భవః'అనునర్థమునందు "ఉత్పాదిభ్యోఞ్" (1002) 'రాష్ట్రా' వారపారాద్భభౌ' (1069) అను సూత్రముచే 'అణ్' 'ఘ' ప్రత్యయములు- 'ఔత్సః' 'రాష్ట్రీయః'.

1093. దిగాదిభ్యో యత్. 4.3.54

దిశ్యమ్.వర్జ్యమ్.

'తత్ర భవః'అనునర్థమునందు సప్తమ్యంతము లగు'దిశ్'మొదలగుశబ్దములకంటె 'యత్' ప్రత్యయము వచ్చును.

దిశ్యమ్:- 'దిశి భవమ్'అను నర్థమునందు సప్తమ్యంతదిశ్శబ్దము కంటె 'యత్'ప్రత్యయము. వర్జ్యమ్:- 'వరే భవం'అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే, సప్తమ్యంత'వర్గ'శబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము. అకారమునకు "యస్యేతి చ"అనుసూత్రముచే (226) లోపము.

1094. శరీరావయవాచ్చు. 4.3.55

దన్త్యమ్. కణ్ఠ్యమ్.

శరీరావయవవాచకములకంటె గూడ 'తత్ర భవః'అను నర్థమునందు యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'దన్తేషు భవమ్' 'కణ్ఠే భవమ్'అను నర్థములందు సప్తమ్యంతదంతకంత శబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే 'యత్'ప్రత్యయము చేయగా 'దన్త్యమ్' 'కణ్ఠ్యమ్' అను పదములు సిద్ధించినవి.

వా. అధ్యాత్మాదేష్వభివ్యతే

అధ్యాత్మం భవం ఆధ్యాత్మికమ్.

'తత్ర భవః'అనునర్థమునందు అధ్యాత్మాదిశబ్దములకంటె తత్ ప్రత్యయము అంగీకరింపబడును.

ఆధ్యాత్మికమ్:- 'అధ్యాత్మం భవం'అను నర్థమున అవ్యయిభావ సమాన మగుటచే అవ్యయనంజ్ఞక మగు 'అధ్యాత్మ'శబ్దముకంటె తత్ ప్రత్యయము. తకారమునకు 'తస్యేకః'అను సూత్రముచే (1027) ఇకాదేశము. ఆదివృద్ధి-'ఆధ్యాత్మికమ్'.

1095. అనుశతికాదీనాచ్చు. 7.3.20

ఏషాం ఉభయపదవృద్ధిర్జితి జితి కితి చ. ఆధిదై వికమ్, ఆధిభౌతి కమ్, ఐహాలౌకికమ్. పారలౌకికమ్, ఆకృతిగణోఽయమ్.

‘అచో జ్ఞతి’నుండి ‘జ్ఞతి; ‘కితిచ’నుండి ‘కితి’, ‘మృజేర్వృద్ధిః’నుండి ‘వృద్ధిః’, ‘ఉత్తరపదస్య’ అనుసూత్రము, ‘హృద్భగసింధ్వస్తే పూర్వపదస్యచ’ నుండి ‘పూర్వపదస్య’ అనువర్తించును. అనుశతికాదిపదములకు జోత్, జిత్, కిత్ లగు పదములు పర మగునపుడు పూర్వోత్తరపదములకు వృద్ధి వచ్చును.

ఆధిదై వికమ్:- ‘అధిదేవం భవం’ పూర్వవార్తికముచే తజ్ప్రత్య యము. ‘తద్ధితేష్వవామాదేః’ అనుసూత్రముచే (941) ఆదివృద్ధి మాత్రమే రావలసి యుండ ఈ సూత్రముచే ఉభయపదములకును (అనగా అధి, దేవ, అను పదద్వయమునకు) వృద్ధి వచ్చినది-‘ఆధిదై వికమ్’, ఇట్లే “అధిభూతం భవం” ‘ఇహలోకే భవం’ “పరలోకే భవం” అనునర్థముందు అధిభూతాదిశబ్దములకంటె పూర్వవార్తికముచే ‘తజ్’ ప్రత్యయము, ప్రత్యకసూత్రముచే ఉభయపదవృద్ధి “ఆధిభౌతికమ్” ఇత్యాదిరూపములగును. అనుశతికాదిగణము ఆకృతిగణము. అందుచే ఈగణములోపలికములు కాని ఉభయపదవృద్ధి వచ్చిన పదములేవైన ఉన్నచో ఈగణమునందు చేర్చుకొనవలెను.

1096. జిహ్వములాల్లలేశ్చః. 4.3.62

జిహ్వములీయమ్. అల్లలీయమ్.

సప్తమ్యంతసమృద్ధపదము లగు ‘జిహ్వముల’ ‘అల్లలి’ శబ్దములకు భవార్థ మునందు ఛప్రత్యయము వచ్చును. ఇది ‘శరీరావయవాద్యత్’ కు అనవాదము.

‘జిహ్వములే భవమ్’ ‘అల్లల్యాం భవమ్’ అను నర్థములందు ‘జిహ్వ ముల’ ‘అల్లలి’ శబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే ఛప్రత్యయము. ఛకారమునకు ‘ఈయ’ ఆదేశము (సూ-1013). అంత్యఅకారఇకారములకు లోపము-‘జిహ్వ ములీయమ్’ “అల్లలీయమ్”.

1097. వర్ణానాచ్చు. 4.3.63

కవరీయమ్.

‘వర్ణ’ శబ్దము అంతమునందు గల సప్తమ్యంతసమృద్ధపదముకంటె గూఢ భవార్థమునందు ఛప్రత్యయము వచ్చును.

కవర్గీయమ్:- 'కవర్గే భవం'. ఈ సూత్రముచే ప్రత్యయము. చకారము నకు ఈయాదేశము (సూ-1013).

1098. తత ఆగతః. 4.3.74

స్రఘ్నుత్ ఆగతః-స్రఘ్నుః.

అచటినుండి వచ్చినవాడు అనునర్థమునందు పంచమ్యంతసమర్థపదము కంటె అజాదిప్రత్యయములు యథావకాశముగ వచ్చును. స్రఘ్నుః-స్రఘ్నుత్ ఆగతః'. ఈ సూత్రముచే పంచమ్యంతస్రఘ్నుశబ్దముకంటె సామాన్యతో విహిత మగు అతో ప్రత్యయము వచ్చినది.

1099. తగాయస్థానేభ్యః. 4.3.75

కుల్కశాలాయాః ఆగతః-శౌల్కశాలికః.

ఆయస్థానమనగా రాబడి వచ్చెడు స్థానము. 'తతః ఆగతః' అనునర్థమున పంచమ్యంతములగు ఆయస్థానవాచకశబ్దములకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

శౌల్కశాలికః-కుల్కశాల యనగా పన్ను వసూలు చేసెడు స్థానము గాన ఇది ఆయస్థానము. 'కుల్కశాలాయాః ఆగతః' అను నర్థమునందు పంచ మ్యంత మగు కుల్కశాలాశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము, అదివృద్ధి, ఆకారలోపము 'శౌల్కశాలికః.'

1100. విద్యాయోనిసమ్భన్దేభ్యో వుఞ్. 4.3.77

టౌపాధ్యాయకః, పైతామహకః.

'తత ఆగతః' అను నర్థమునందు, పంచమ్యంతములగు, విద్యాసంబంధ వాచకపదములకంటెను జన్మసంబంధవాచకపదములకంటెను 'వుఞ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

టౌపాధ్యాయకః- 'ఉపాధ్యాయత్ ఆగతః'. విద్యాసంబంధవాచి యగు పంచమ్యంతోపాధ్యాయశబ్దముకంటె వుఞ్ ప్రత్యయము. 'యువోరనాకౌ' అను సూత్రముచే (788) 'వు' కు అవాదేశము. అదివృద్ధి- 'టౌపాధ్యాయకః'. ఇట్లే యోని సంబంధవాచక మగు పితామహశబ్దముకంటె 'పితామహాదాగతః' అనునర్థమున వుఞ్ చేర్చగా "పైతామహకః" సిద్ధించినది.

1101. హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః. 4.3.81

సమాత్ ఆగతం సమరూప్యమ్. పక్షే గహాదిత్వాత్ ఛః-సమీయమ్, విషమీయమ్. దేవదత్తరూప్యమ్-దైవదత్తమ్.

‘తత ఆగతః’అను సర్థమునందు పంచమ్యంతము లగు హేతువాచకశబ్దములకంటెను, మనుష్యవాచకశబ్దములకంటెను వికల్పముగ రూప్యప్రత్యయము వచ్చును.

సమరూప్యమ్:- ‘సమాత్ ఆగతమ్’. హేతువాచక మగు పంచమ్యంత సమశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే రూప్యప్రత్యయము. రూప్యప్రత్యయము రాని పక్షమున, ఈశబ్దము గహాదిగణమునందు చేరిన దగుటచే ‘గహాదిభ్యశ్చ’అను సూత్రముచే (1018) ఛప్రత్యయము వచ్చి‘సమీయమ్’అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే హేతువాచక మగు ‘విషమ’శబ్దమునకు గూడ వైకల్పికముగ ‘రూప్య’ఛప్రత్యయములను చేర్చుటచే ‘విషమరూప్యమ్’ ‘విషమీయమ్’ సిద్ధించును.

దేవదత్తరూప్యమ్:- ‘దేవదత్తాత్ ఆగతమ్’అను సర్థమున మనుష్యవాచక మగు పంచమ్యంత దేవదత్తశబ్దముకంటె రూప్యప్రత్యయము-‘దేవదత్తరూప్యమ్’. రూప్యప్రత్యయము రాని పక్షమున, దేవదత్తశబ్దము నామవాచక మగుటచే “వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా వాచ్యా”అనువార్తికముచే వైకల్పిక వృద్ధసంజ్ఞా లభించి ‘పృద్ధావృః’అను సూత్రముచే (1078) ఛప్రత్యయము కలుగ ‘దేవదత్తీయమ్’అనురూపము, వృద్ధసంజ్ఞాభావపక్షమున సామాన్యతోహిత మగు అణప్రత్యయముచే ‘దైవదత్తమ్’ అను రూపమును సిద్ధించును.

1102. మయట్ చ. 4.3.82

సమమయమ్. దేవదత్తమయమ్.

హేతుమనుష్యవాచకశబ్దములకంటె ‘తత ఆగతః’ అను సర్థమున ‘మయట్’ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

సమమయమ్:- ‘సమాత్ ఆగతమ్’పంచమ్యంతమైన సమర్థసమశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచేమయ (ట్) ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట్లే‘దేవదత్తమయమ్.’

1103. ప్రభవతి. 4.3.83

హిమవతః ప్రభవతి హైమవతీ గజ్ఞా.

'తత ఆగతః'నుండి 'తతః' అనువ ర్తించును. 'దానినుండి పుట్టుచున్నది' అను సర్థమునందు పంచమ్యంతమగు సమర్థపదముకంటె యథావకాశముగ అజాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

హైమవతీః- 'హిమవతః ప్రభవతి' (హిమవత్పర్వతమునుండి పుట్టుచున్నది) పంచమ్యంత మగు హిమవచ్ఛబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆది వృద్ధి, అకారలోపములు. ప్రిత్యవిపక్షయందు "టిడ్డాణి" - "ఇత్యాది సూత్రముచే (1250) జీవే చేసిన పిమ్మట "యస్యేతిచ" అను సూత్రముచే (236) అకార లోపము ప్రథమైకవచనమున 'హైమవతీ' అను రూపము సిద్ధించినది.

1104. తద్గచ్ఛతి పథిదూతయోః. 4.3.85

స్రుఘ్నం గచ్ఛతి-స్రౌఘ్నః పన్థాః దూతో వా.

ఆ స్థానమును గూర్చి వెళ్లుచున్నాడు అను సర్థమునందు, ఆ వెళ్ళునది మార్గము గాని దూత గాని అయిన పక్షమున, ద్విత్వీయాంతపదముకంటె యథా వకాశముగ అజాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

స్రౌఘ్నః- 'స్రుఘ్నం గచ్ఛతి' అనుసర్థమున ద్విత్వీయాంతశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము- 'స్రౌఘ్నః'. 'స్రుఘ్న దేశమునకు వెళ్ళుమార్గము లేక దూత అనియర్థము.

1105. అభినిష్క్రమతి ద్వారమ్. 4.3.86

స్రుఘ్నం అభినిష్క్రమతి స్రౌఘ్నం కాన్యకుబ్జద్వారమ్.

పై సూత్రమునుండి 'తత్' అనుపదము అనువ ర్తించును. దానికి అభిముఖముగ నిష్క్రమించుచున్నాడు అను సర్థమునందు, అనిష్క్రమింపబడునది ద్వారమైనచో, ద్విత్వీయాంత సమర్థపదముకంటె యథావకాశముగ అజాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

స్రౌఘ్నః- 'స్రుఘ్నం అభినిష్క్రమతి' (స్రుఘ్న దేశమును గూర్చి ఈ ద్వారమును దాటుచున్నాడు) అను సర్థమునందు ద్విత్వీయాంతమగు 'స్రుఘ్న' శబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది.

హ్యుమ్నై నగరముల చుట్టును పెద్ద కోట లుండెడివి. వాటికి నాలుగు మూలల ద్వారము లుండెడివి. ఏదైన మరియొక నగరమునకు పోవలె నన్నచో ఏ ద్వారముగుండా బయటకు వెళ్ళవలెనో ఆ ద్వారమునకు ఆనగరము పేరుండె

డిది. ఇచట కన్యాకుబ్జనగరపు కోటయందలి ఏద్వారమును దాటి వెళ్ళుటచే
 స్రుష్టుదేశము వైపువెళ్ళవలెనో ఆద్వారమునకు స్రౌష్టు మనిపేరు.

1106. అధికృత్య కృతో గ్రన్థః. 4.3.87

శారీరకం అధికృత్య కృతో గ్రన్థః-శారీరకీయః.

‘తద్గచ్ఛతి పథిదూతయోః’నుండి ‘తత్’అనువ ర్తించును. దానిని గూర్చి
 రచించబడిన గ్రంథము అను నర్థమునందు సమర్థ మగు ద్వితీయాంతపదము
 కంటె యథావకాశముగ తద్గితప్రత్యయములు వచ్చును.

శారీరకీయః- శరీరస్య ఆయం శారీరః-శరీరమునకుసంబంధించిన
 జీవుడు అని యర్థము. ‘తస్యేదం’అను సూత్రముచే (1109) అణ్ ప్రత్య
 యము చేర్చబడినది. శారీర ఏవ శారీరకః,స్వాధ్యై కప్రత్యయము. ‘శారీ
 రకం అధికృత్య కృతో గ్రంథః’-జీవుని గూర్చిరచించబడిన గ్రంథము అను
 నర్థమున ఈ సూత్రముచే ద్వితీయాంత మగు ‘శారీరక’శబ్దముకంటె తద్గిత
 ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పబడినది. ‘శారీరక’శబ్దము వృద్ధసంజ్ఞకముగాన
 (సూ-1075) ‘వృద్ధాచః’అను సూత్రముచే (1077) ఛప్రత్యయము. ఛకారము
 నకు ఈయాదేశము (సూ-1013)-‘శారీరకీయః’.

1107. సోఽన్య నివాసః. 4.3.89

స్రుష్టు నివాసోఽన్య-స్రౌష్టుః.

‘అది వీని నివాసము’అను నర్థమున ప్రథమాంతసమర్థశబ్దముకంటె
 యథావకాశముగ అణాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

స్రౌష్టుః- ‘స్రుష్టుః నివాసః అన్య’అను నర్థమున స్రుష్టుశబ్దము
 కంటె అణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది.

1108. తేన ప్రోక్తమ్. 4.3.101

పాణినీనా ప్రోక్తమ్-పాణినీయమ్.

వానిచే చెప్పబడినది అను నర్థమున తృతీయాంతము లగు సమర్థశబ్ద
 ములకంటె యథావకాశముగ అణాదిరద్గితప్రత్యయములు వచ్చును.

పాణినీయమ్:- ‘పాణినీనా ప్రోక్తమ్’అను నర్థమున వృద్ధసంజ్ఞక
 మగు తృతీయాంతపాణినీశబ్దముకంటె ‘వృద్ధాచ్ఛః’అను సూత్రముచే (1077)
 ఛప్రత్యయము-‘పాణినీయమ్’.

1109. తస్యేదమ్. 4.3.120

ఉపగోరిదమ్-బౌపగవమ్.

ఇతి శైషికాః.

‘ఇది వానికి చెందినది’ అనునర్థమునందు షష్ఠ్యంత మగు సమర్థకబ్ధము కంటె యథావకాశముగ అణాదిప్రత్యయములు వచ్చును.

బౌపగవమ్:- ఉపగోః ఇదమ్-ఇది ఉపగువునకు సంబంధించినది అను నర్థమునందు శైషికాణ్ ప్రత్యయము. ‘ఓర్గుణః’ అను సూత్రముచే (1005) గుణము, అవాదేశము, ఆదివృద్ధి-‘బౌపగవమ్’.

పైన చూపిన విధముగ కొన్ని సూత్రములలో ప్రత్యయములు విధింప బడినవి, కొన్ని సూత్రములలో అర్థవిశేషములు చెప్పబడినవి. ఈ రెండింటికిని ఏకవాక్యత్వము చేసికొని అర్థమును చెప్పుకొనవలెను. ఉదాహరణమునకు ‘తేన ప్రోక్తమ్’ అనుసూత్రము (1108) వానిచేత చెప్పబడినది అను నర్థమున ప్రత్యయము వచ్చును అని చెప్పుచున్నది. ఈ యర్థమున ఏకబ్ధమునకు ఏ ప్రత్యయము వచ్చునో యను విషయమును ఆశబ్ధమును పట్టి నిర్ణయించుకొనవలెను. ఉదా- ‘పాణినీనాప్రోక్తం’ (వ్యాకరణమ్) అనునర్థమున పాణినీకబ్ధము వృద్ధసంజ్ఞకము గాన ‘వృద్ధాచ్చః’ అనుసూత్రముచే (1077) ఛప్రత్యయము వచ్చి ‘పాణినీయమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది, ‘చన్ద్రేణ కృతం’ అనునర్థమునందు ‘శేషే’ అనుసూత్రముచే (1068) సామాన్యవిహిత మగు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చి ‘చన్ద్రం’ అను రూపము సిద్ధించినది.

కొన్ని స్థలములలో ఒకే ప్రత్యయము అనేకార్థములందు వచ్చును. ప్రకరణమును బట్టి అర్థమును చెప్పుకొనవలెను. ఉదాహరణమునకు- ‘సౌఘ్నేః’ అను రూపము ‘తత్రజాతః’ (1081) “ప్రాయశః” (1089) ‘సమ్భూతే’ (1090), ‘తత్రపః’ (1092), ‘తత్రాగతః’ (1098), “తద్గచ్ఛతిపథిదూతయోః” (1104) అధినిష్కృతిమతిద్వాంమ్ (1105) ‘సోస్యనివాసః’ (1107) అను ఎనిమిది అర్థములందు ‘శేషే’ అను సూత్రముచే సామాన్యతో విహిత మగు అణ్ చేర్చబడినది. ఈ విధముగ రూప మొక్కటే యైనను (1) స్రుష్టుమునందు పుట్టినవాడు (2) సాధారణముగ స్రుష్టుమునం దున్నవాడు (3) స్రుష్టుమునం దుండుటకు అవకాశము కలవాడు (4) స్రుష్టుమునందున్నవాడు

(5) స్రుష్టుమునుండి వచ్చినవాడు (6) స్రుష్టుమును గూర్చి వెళ్లుమార్గము లేక దూత (7) స్రుష్టుము వైపు ద్వారమును చాటువాడు (8) స్రుష్టుము ఈతని నివాసము అను విభిన్నార్థములువచ్చును. ఈ విధముగ ఇతరప్రత్యయార్థములను గూడ గ్రహించవలెను.

శైషికప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ప్రాగ్భీష్యతీయాః

1110. తస్య వికారః. 4.3.134.

వా. అశ్మనో వికారే టిలోపౌ వక్తవ్యః.

అశ్మనో వికారః ఆశ్మః. భాస్మనః. మార్తికః.

దానియొక్క వికారము (వికృతి) అను నర్థమునందు షష్ట్యంతసమర్థ పదముకంటె అజ్ఞాదిసాధారణప్రత్యయములును చెప్పబడబోవు విశేషప్రత్యయములును వచ్చును.

ఈ వికారాద్యర్థములు 'ప్రాగ్భీష్యతి ఖనతి జయతి జితమ్' అను సూత్రము కంటె పూర్వమునం దున్న సూత్రములలో చెప్పబడును గాన వాటికి ప్రాగ్భీష్యతీయప్రత్యయము లని పేరు. మట్టి మొదలగునవి ఆకారాదులలో మార్పు చెంది ఘటాదిరూపమును పొందును. అట్టి మృదాదులు ప్రకృతి, ఘటాదులు వికృతి.

అశ్మన్ శబ్దముకంటె వికారార్థప్రత్యయము చేర్చినపుడు టిలోపము చెప్పవలెను.

'అశ్మనః వికారః' అను నర్థమునందు షష్ట్యంత మగు అశ్మన్ శబ్దము కంటె 'ప్రాగ్భీష్యతోఽణ్' అను సూత్రముచే సామాన్యతోవిపాత మగు అణ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి-అశ్మన్ అని యుండగా 'నస్తద్ధితే' అను సూత్రముచే (922) రావలసి యున్న టిలోపము 'అన్' అను సూత్రముచే (1024) నిషేధింపబడినది. అందుచే ఈ వార్తికముచే టిలోపము-ఆశ్మః. భాస్మనః-భిస్మనః వికారః. అణ్ ప్రత్యయము. 'నస్తద్ధితే' అను సూత్రముచే (922) టిలోపము రావలసియున్నను 'అన్' అను సూత్రముచే (1024) టిలోపము నిషేధింపబడుటచే 'భాస్మనః' అను రూపము సిద్ధించినది. మార్తికః-

‘మృత్తికాయాః వికారః’ అను నర్థమునందు షష్ట్యంత మగు మృత్తికాశబ్దము కంటె అణ్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, ఆకారలోపములు (సూ. 236) - ‘మృత్తికః’.

1111. అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః 4.3.135.

చాద్వికారే. మయూరస్యావయవో వికారో వా మాయూరః. మౌర్వం కాణ్డం భస్మ వా. పైప్పలమ్.

ప్రాణి, ఓషధి, వృక్షవాచకములకంటె అవయవార్థమునందును వికారార్థమునందును అజాది ప్రత్యయములు యథాసంభవముగ వచ్చును. ‘చ’ అని ప్రయోగించుటచే వికారార్థమునందు గూడ వచ్చుననియర్థము లభించినది.

మాయూరః-మయూరస్య అవయవః వికారో వా అను అర్థమునందు షష్ట్యంతమగు ప్రాణివాచక మయూరశబ్దముకంటె సామాన్యతస్సిద్ధ మగు అణ్ ప్రత్యయము-‘మాయూరః’. మౌర్వం:-మూర్వాయాః అవయవః (కాణ్డం) వికారోవా (భస్మ), మూర్వాశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము. మూర్వాశబ్దము ఓషధి వాచకము.

పైప్పలమ్:-‘పిప్పలస్య అవయవః వికారో వా’. వృక్షవాచక మగు షష్ట్యంతపిప్పలశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయము.

1112. మయత్వైతయోర్భాషాయామభిజ్యేచ్ఛాదనయోః 4.3.143.

ప్రకృతిమాత్రాత్ మయత్వా స్యాత్ వికారావయవయోః. అశ్మ మయమ్. ఆశ్మనమ్. అభిజ్యేత్వాది కిమ్. మౌద్గః సూపః. కార్పాసం. ఆచ్ఛాదనమ్.

అవయవవికారార్థములయందు, అన్ని ప్రకృతివాచకశబ్దములకంటెను, లౌకికభాషయందు, భిజ్యేచ్ఛాదనభిన్నార్థములందు, మయట్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

అశ్మమయమ్:-‘అశ్మనః అవయవః వికారో వా’. ఈ సూత్రముచే మయట్ ప్రత్యయము. ఆత్మగత మగువిభక్తి నాశ్రయించి పదత్వ ముండుటచే “స లోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య” అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము-‘అశ్మ మయమ్’ అను రూపముసిద్ధించినది. మయట్ రాని పక్షమున అణ్ ప్రత్యయము. అవయవార్థ మైనదో ‘అన్’ అను సూత్రముచే (1024) టిలోపము నిషేధింపబడి

నది గాన 'అశ్వనమ్' అను రూపము, వికారార్థమునందు "అశ్వనోవికారో
టిలోపో వక్తవ్యః" అను వార్తికముచే (1110) టిలోపము వచ్చి 'అశ్వమ్'
అను రూపము సిద్ధించును.

'అభజ్యేచ్ఛాదనయోః' అనుటచే భజ్యేచ్ఛాదనవాచకములగు 'మౌద్గః'
'కార్వానమ్' అను పదములందు ఈ సూత్రముచే మయట్ రాలేదు. "ముద్గానం
అవయవః వికారో వా" "కర్వాస్యాః అవయవః వికారో వా" అనునర్థములందు
'ముద్గ' 'కర్వాసీ' శబ్దములకంటె 'బిల్వాదిభ్యోజ్' అను సూత్రముచే అజ్
ప్రత్యయము; ఆదివృద్ధి, అంత్య అకార ఈకార లోపములు (సూ. 228)
'మౌద్గః'; 'కార్వానమ్'.

1113. నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః 4.3.144.

ఆప్రమయమ్. శరమయమ్.

వృద్ధసంజ్ఞకము లగు శబ్దములకంటెను, శరాదిశబ్దములకంటెను అవయవ
వికారార్థములయందు నిత్యముగ మయట్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఆప్రమయమ్ - ఆప్రశబ్దమునందలి మొదటి అచ్ వృద్ధిగాన ఈ
శబ్దము వృద్ధసంజ్ఞకము (సూ. 1075). అందుచే "ఆప్రస్య అవయవః వికారో
వా" అనునర్థమునందు ఈ సూత్రముచే నిత్యముగ 'మయట్' ప్రత్యయము.
'ప్రమయమ్'. 'శరమయమ్': ఈ సూత్రముచే మయట్ ప్రత్యయము.

1114. గోశ్చ పురీషే. 4.3.145.

గోఃపురీషం గోమయమ్.

షష్ఠ్యంత మగు గోశబ్దముకంటె పురీషము అను నర్థమున మయట్
ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే షష్ఠ్యంతగోశబ్దముకంటె మయట్ ప్రత్యయము-
'గోమయం'.

1115. గోపయసోర్యత్. 4.3.160.

గవ్యమ్. పయస్యమ్.

ఇతి ప్రాగ్దీప్యతీయాః.

షష్ఠ్యంతములగు గోశబ్దపయశ్శబ్దములకంటె అవయవవికారార్థములందు
యట్ ప్రత్యయము వచ్చును.

గవ్యమ్:- 'గోర్వికారః అపయవో వా'. షష్ఠ్యంతగోళబ్ధముకంటె ఈ సూత్రముచే 'యత్' ప్రత్యయము. "వాన్తోయిప్రత్యయే" అను సూత్రముచే (24) 'అవ్' అదేశము- 'గవ్యమ్'. ఇట్లే 'పయః వికారః' అను నర్థమునందు 'పయస్' శబ్దముకంటె 'యత్' ప్రత్యయము చేర్చగా 'పయస్యమ్'.

ప్రాగీవ్యతీయప్రకరణము సమాప్తము.

అథ తగధికారః

1116. ప్రాగ్గృహతేషక్: 4:4.1.

'తద్వహతి'- ఇత్యతః ప్రాక్ 'తక్' అధికరియతే.

'తద్వహతి రథముగ ప్రాసజ్జమ్' అను సూత్రమువరకును 'తక్' అనునది అనువర్తించుచుండును.

1117. తేన దీవ్యతి. ఖనతి, జయతి, జితమ్. 4.4.2.

అక్షే రీవ్యతి, ఖనతి, జయతి, జితం వా ఆక్షికః.

"దానితో ఆడుచున్నాడు, త్రవ్వచున్నాడు, జయించుచున్నాడు, జయింపబడినది" అను అర్థములందు తృతీయాంతసమర్థపదముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఆక్షికః(కం):- "అక్షేః రీవ్యతి, ఖనతి, జయతి, జితమ్" అను నర్థము నందు తృతీయాంత హగు ఆక్షశబ్దముకంటె 'తక్' ప్రత్యయము. 'తస్యేకః' (1017). 'కితి చ' అను సూత్రముచే (1001) అధివృద్ధి-ఆక్షికః(కం). అక్షేః ఖనతి అనుదానికి 'పాచికలచే ధనమును త్రవ్వి తీయుచున్నాడు' అని గౌణార్థము చెప్పవలెను.

ఖననార్థమునందు 'కుద్దాలేన ఖనతి కౌద్దాలికః' ఇత్యాద్యుదాహరణాంత రముల నీయవచ్చును.

1118. సంస్కృతమ్. 4.4.3.

దధ్నా సంస్కృతం దాధికమ్, మారీచికమ్,

‘దానితో’ సంస్కరించబడినది’ అను నర్థమునందు తృతీయాంతసమర్థ పదముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

దాధికమి: - ‘దధ్నా సంస్కృతమ్’ తృతీయాంతమగు దధిశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము. మారీచిచిమి: - ‘మరీచికాభిః (మిరియములతో) సంస్కృతః’, మరీచికాశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము.

1119. తరతి. 4.4.5.

తేన ఇత్యేవ, ఉడుపేన తరతి. ఔడుపికః.

‘దానితో’ దాటుచున్నాడు’ అనునర్థమునందు తృతీయాంతసమర్థశబ్దము కంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఔడుపికః - ‘ఉడుపేన తరతి’ - (తెప్పతో దాటుచున్నాడు). ఉడువశబ్దము కంటె తక్ ప్రత్యయము, అదివృద్ధిఇకాదేశములు.

1120. చరతి. 4.4.8

తృతీయాంతాత్ గచ్చతి. భక్షయతి ఇత్యర్థయోః తక్స్యాత్. హస్తినా చరతి-హస్తికః, దధ్నా చరతి-దాధికః.

చరదాతువునకు సంచరించుట భుజించుట అను రెండర్థములు గలవు. ఆ రెండర్థములను ఇచ్చట గ్రహింపబడును. ‘దానితో’ సంచరించుచున్నాడు’ (వెళ్లుచున్నాడు): “దానితో” భుజించుచున్నాడు” అను నర్థములందు తృతీయాంతములగు కరణవాచకశబ్దములకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

హస్తికః - ‘హస్తినా చరతి’ (ఏనుగుపై రిరుగువాడు) అను నర్థమున ‘హస్తినో’ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము. ఇకాదేశఆదివృద్ధులు. ‘నస్తద్ధితే’ అను సూత్రముచే (922) ‘ఇన్’ కు లోపము. దాధికః - ‘దధ్నా చరతి’ (పెరుగుతో) భుజించుచున్నాడు) అనునర్థమునందు తక్ ప్రత్యయము వచ్చినది.

1121. సంస్పృష్టే. 4.4.22

దధ్నా సంస్పృష్టం-దాధికమి.

‘దానితో’ కలుపబడినది’ అనునర్థమునందు తృతీయాంతసమర్థశబ్దము కంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

దాధికమి: - ‘దధ్నా సంస్పృష్టం’ (పెరుగుతో కలుపబడినది) అనునర్థమునతక్ ప్రత్యయము వచ్చినది.

1122. ఉచ్చతి. 4.4.32

బదరాణ్యుచ్చతి-బాదరికః.

‘తత్ప్రత్యనఘాప్సపలోమకూలమ్’ నుండి ‘తత్’ అనువ ర్తించును. ‘తత్ ఉచ్చతి’ (దానిని ఏరుచున్నాడు) అను నర్థమునందు ద్వితీయాంతసమర్థ పదముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

బాదరికః-‘బదరాణి ఉచ్చతి’ (రేగుపండ్లను ఏరుచుండువాడు). ద్వితీ యాంత బదరశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము.

1123. రక్షతి. 4.4.33

సమాజం రక్షతి-సామాజికః.

‘దానిని రక్షించుచున్నాడు’ అను నర్థమునందు ద్వితీయాంత మగు సమర్థ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును. సామాజికః- ‘సమాజం రక్షతి’. ద్వితీ యాంతసమాజశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయమువచ్చినది.

1124. శబ్దదర్శరం కరోతి. 4.4.34

శబ్దం కరోతి శాబ్దికః, దర్శరం కరోతి దార్శరీకః.

శబ్దమును, దర్శరమును (పెద్దదగు మృత్పాత్ర) చేయుచున్నాడు అను నర్థమునందు, ద్వితీయాంతము లగు ‘శబ్ద’ ‘దర్శర’ పదములకంటె తక్ ప్రత్య యము వచ్చును.

‘శబ్దం కరోతి’ ‘దర్శరం కరోతి’ అను నర్థములందు ఈ సూత్రముచే ‘తక్’ ప్రత్యయము- ‘శాబ్దికః’ ‘దార్శరీకః’. ‘శబ్దం కరోతి’ అనుదానికి ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగపూర్వకజ్ఞానమును చూపుచున్నాడు అని యర్థము. ఈ యర్థమునందే తక్ ప్రత్యయము వచ్చును. అందుచే ‘శబ్దం కరోతి ఖరః’ ఇత్యాదులందు ఈ ప్రత్య యము రాదు.

1125. ధర్మం చరతి. 4.4.41

ధర్మం చరతి-ధార్మికః.

‘ధర్మమును ఆచరించుచున్నాడు’ అను నర్థమునందు ద్వితీయాంతధర్మ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ధార్మికః- ‘ధర్మం చరతి’. ‘తక్’ వచ్చినది.

వా. అధర్మచైత్రీ వత్తవ్యమ్. అధర్మికః

‘చరతి’ అను నర్థమునందు ద్విత్వీయాంత ‘అధర్మ’ శబ్దముకంటె గూడ తక్ ప్రత్యయము చెప్పదగినది.

అధర్మికః- ‘అధర్మం చరతి’, ఈ వార్తకముచే తక్ ప్రత్యయము.

1126. శీల్పమ్. 4.4.55

మృదఙ్గవాదనం శీల్పమస్య మార్దజ్జికః.

‘తదస్య పణ్యమ్’ నుండి ‘తత్’, ‘అస్య’ అనువర్తించును. ‘తత్ అస్య శీల్పమ్’ ‘అది వాని శీల్పము’ అను నర్థమునందు ప్రథమాంత సమర్థ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

మార్దజ్జికః- ‘మృదఙ్గం శీల్పం అస్య’. మృదఙ్గశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధికారదేశములు. మృదంగశబ్దమునకు లక్షణచే మృదంగ వాదన మని యర్థము. శీల్ప మనగా క్రియాకౌశలము.

1127. ప్రహరణమ్. 4.4.57

తదస్యేత్యేవ. అసిః ప్రహరణం అస్య ఆసికః, ధానుష్కః.

‘తత్ అస్య ప్రహరణమ్’ (అది వీని ఆయుధము) అను నర్థమునందు ఆయుధవాచక మగు ప్రథమాంత శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘అసిః ప్రహరణం అస్య’ “ధనుః ప్రహరణం అస్య” అను నర్థము లందు ‘అసి’ ‘ధనుష్’ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము-‘ఆసికః’, ‘ధానుష్కః’. ‘ధానుష్కః’ అనునపుడు ‘తస్యేకః’ అనుసూత్రమును (1027) బాధించి ‘ఇను సుక్తాంత్యః’ అనుసూత్రముచే (1052) తకారమునకు ‘క’ ఆదేశమువచ్చినది. నకారమునకురుత్వవిసర్గములు. ‘ఇణః షః’ అను సూత్రముచేవిసర్గకు షకారము వచ్చినది.

1128. శీలమ్. 4.4.61

అపూవభక్షణం శీలం అస్య ఆపూపికః.

‘తదస్య శీలమ్’ (అది వీని స్వభావము) అను నర్థమున ప్రథమాంత మగు సమర్థ శబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఆపూపికః- ‘అపూపాః శీలం అస్య’. తక్ ప్రత్యయము. ఇవట ఆపూవ

శబ్దమునకు లక్షణచే అపూర్వభక్షణమని యర్థము. అప్పుములను భక్షించుస్వభావముకలవాడని యర్థము.

1129. నికరే వసతి. 4.4.73

నైకటికో భిక్షః. ఇతి తగధికారః.

‘సమీపమునందు నివసించుచున్నాడు’ అను నర్థమునందు సప్తమ్యంత మగు నికటశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము వచ్చును.

నైకటికః- ‘నికరేవసతి’ (గ్రామ సమీపమున నివసించువాడు) అను నర్థమునందు ఈ నికటశబ్దముకంటె తక్ ప్రత్యయము.

తగధికారము సమాప్తము.

అథ యదధికారః

1130. ప్రాగ్భితాద్యత్. 4.4.75

‘తస్మై హితం’ ఇత్యతః ప్రాక్ ‘యత్’ అధిక్రియతే.

‘తస్మై హితమ్’ అను సూత్రము వరకును ‘యత్’ అనునది అనవర్తించును.

1131. తద్వహతి రథయుగప్రాసజ్యమ్. 4.4.76

రథం వహతి రథ్యః, యుగ్యః, ప్రాసజ్యః.

రథమును, యుగమును, ప్రాసంగమును మోయుచున్నది అనునర్థమునందు ద్వితీయాంతము లగు రథ, యుగ, ప్రాసంగశబ్దములకంటె ‘యత్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

రథ్యః- ‘రథం వహతి’ ద్వితీయాంత రథశబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము. ఇట్లే ‘యుగం వహతి యుగ్యః’, ‘ప్రాసంగం వహతి ప్రాసజ్యః’ అను రూపములు సిద్ధించినవి. యుగమనగా కాడి యని యర్థము. నేర్పుగల గుట్టములను రథమునందలి కాడికి కట్టి క్రొత్త గుట్టములకు అలవాటుచేయుటకై కట్టుటకు ఆకాడికి కట్టిన మరి యొక కాడికి ప్రాసంగ మని పేరు.

1132. ధురో యథ్ధృతా. 4.4.77

‘హలి చ’ఇతి దీర్ఘే ప్రాప్తే.

‘తద్ వహతి’అను నర్థమునందు ద్వితీయాంత మగు ధుర్ శబ్దముకంటె ‘యత్’ ‘భక్’ప్రత్యయములు వచ్చును.

‘ధురం వహతి’అను నర్థమునందు ధుర్ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ‘ధుర్ య’అని యున్నప్పుడు “హలి చ”అను సూత్రముచే (815) ఉపధా ఉకారమునకు దీర్ఘము రావలసియుండగా :-

1133. న భవర్చురామ్. 8 2.79.

భస్య కుర్చురోశ్చ ఉపధాయా దీర్ఘో న స్యాత్. ధుర్యః, ధౌరేయః.

‘ర్యోరుపధాయాదీర్ఘ ఇః’ నుండి ‘దీర్ఘః’ అనువ ర్తించును. భవంజ్ఞకము యొక్కయు ‘కుర్’ ‘చుర్’ అనువాటియొక్కయు ఉపధకు దీర్ఘము రాదు

ఇచట ‘ధుర్’ అనునది భవంజ్ఞకము గాన ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము విషేధింపబడినది. ‘ధుర్యః’ అను రూపము సిద్ధించినది. భక్ ప్రత్యయము చేసిన పక్షమున ఆదివృద్ధి, ఉకారమునకు ‘ఏత్’ అదేశము (సూ. 1013) - ‘ధౌరేయః’.

1134. నావయోధర్మ విషమూలమూల సీతాతులాభ్యః తార్యతుల్య

ప్రాప్యవధ్యానామ్య సమసమిత సంమితేషు. 4.4.91.

నావా తార్యమ్-నావ్యమ్. వయసా తుల్యః-వయస్యః. ధర్మేణ ప్రాప్యమ్-ధర్మ్యమ్. విషేణ వధ్యః విష్యః. మూలేన అనామ్యం మూల్యమ్. మూలేన సమఃమూల్యః. సీతయా సమితమ్-సీత్యం క్షేత్రమ్. తులయా సంమితం తుల్యమ్.

నౌ, వయస్, ధర్మ, విష, మూల, మూల, సీతా, తులాఅను ఎనిమిది తృతీయాంతశబ్దములకంటె తార్య (దాటగినది), తుల్య (సమానమైనది), ప్రాప్య (పొందదగినది), వధ్య (చంపదగినది) అనామ్య (సంపాదించదగినది), సమ (సమానమైనది) సమిత (కూర్చబడినది), సంమిత (సరితూగునది), అను ఎనిమిది అర్థములందు ‘యత్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

నావ్యమ్:-‘నావాతార్యమ్’. నౌశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము. ‘వాన్తోయిప్రత్యయే’అను సూత్రముచే (24) అవాదేశము.

‘నావ్యమ్’. వయస్యః- వయసా తుల్యః. వయస్సుచే సమానమైనవాడు. ధర్మ్యమ్:-ధర్మేణ ప్రావ్యమ్. ధర్మముచేత పొందఁగినది. విష్యః-విషేష వధ్యః-విషముచేత చంపఁగినవాడు. మూల్యమ్:-మూలేన అనామ్యమ్. వస్త్రాది నిర్మాణమునకై వెచ్చించిన ధనమునకు మూల మనిపేరు. వస్త్రనిర్మాత ఈ విధముగ నిర్మించిన వస్త్రాదికమును కొనువానికిచ్చి వానివద్దనుండి తాను వెచ్చించిన మూలధనముకంటె అధికమగు ధనమును తీసికొనును. ఆ అధిక ధనమునకు (లాభమునకు) మూల్య మని పేరు. కాని ఇప్పుడు కొనువానివద్దనుండి అమ్మెడు వానికి లభించెడు ధనమున కంతకును మూల్య మను వ్యవహారము రూఢ మైనది.

మూల్యః-మూలేన సమః. మూలముతో సమానమైనది. సీత్యమ్:- సీతయా సమితమ్-నాగటి చాలుతో కూర్చబడినది. తుల్యమ్:-తులయా సంమితం. త్రాసుచే సరితూగునట్లు చేయబడినది.

1135. తత్ర సాధుః 4.4.98.

అగ్రే సాధుః అగ్ర్య. సామసు సాధుః సామన్యః. “యే చాభావ కర్మణోః” ఇతి ప్రకృతిభావః. కర్మణ్యః. శరణ్యః.

‘దానియందు సాధువు అనగా ప్రవీణుడు’-అనునర్థమునందు సప్తమ్యంత పదముకంటె యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

అగ్ర్యః: అగ్రే సాధుః (ముందుఉండుటయందు సమర్థుడు). అగ్ర శబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము ‘యస్యేతిచ’అను సూత్రముచే (298) అకార లోపము-‘అగ్ర్యః.సామన్యః-‘సామసు సాధుః’ (సామయందు ప్రవీణుడు). సప్తమ్యంత సామన్ శబ్దముకంటె యప్రత్యయము. సుఖ్లోపాసంతరము ‘సామన్ య’అని యుండగా ‘సప్తధితే’అను సూత్రముచే (922) టిలోపము రావలసి యుండ ‘యేచ్ఛాభావకర్మణోః’అను సూత్రముచే (1023) ప్రకృతిభావము-‘సామన్యః’. కర్మణ్యః-కర్మణి సాధుః-కర్మయందు ప్రవీణుడు. ‘సామన్యః’ వలెనే రూపము సిద్ధించును. శరణ్యః-శరణే సాధుః-శరణమునందు ప్రవీణుడు-సప్తమ్యంతశరణశబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము.

1136. సఖాయా యః. 4.4.105.

సభ్యః.

ఇతి యతోఽవధిః.

‘అచట సాధువు’ అనునర్థమునందు సభాశబ్దముకంటె య ప్రత్యయము వచ్చును.

సభ్యః. ‘సభాయాం సాధుః’ (సభయందుప్రవీణుడు). స ప్తమ్యంత సభాశబ్దముకంటె యప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” అను సూత్రముచే (236) ఆకారములోవము. ‘య’ ‘యత్’ ప్రత్యయములలో స్వరమునకు భేదము.

యత్ ప్రత్యయాధికారప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ఛయతోరధికారః

1137. ప్రాక్ క్రీతాచ్చః 5.1.1.

‘తేన క్రీతమ్’ ఇత్యతః ప్రాక్ చోఽధికీయతే.

‘తేన క్రీతమ్’ అను సూత్రముకంటె పూర్వము ‘ఛః’ అనునది అనువర్తిండును.

1138. ఉగవాదిభ్యో యత్ 5.1.2.

ప్రాక్ క్రీఽదిత్యేవ. ఉవర్ణాంతాత్ గవాదిభ్యశ్చ యత్ స్యాత్. ఛస్యాపవాదః. శబ్దవే హితమ్. -శబ్దవ్యమ్దారు. గవ్యమ్.

‘తేన క్రీతమ్’ అను సూత్రముకంటె (1144) పూర్వము ప్రతిపాదితము లగు అర్థములందు, ఉవర్ణాంతశబ్దములకంటెను, గోమొదలగు శబ్దములకంటెను యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది ఛప్రత్యయమునకు అవవాదము. అనగా ‘తేన క్రీతమ్’ అను సూత్రము కంటె పూర్వము చెప్పబడిన అర్థములందు ఉకారాంతశబ్దగోళబ్దములకంటె యత్ ప్రత్యయమే వచ్చును గాని ఛప్రత్యయము రాదు. ఇతరశబ్దములకంటె ‘ప్రాక్రీతాచ్చః’ అను సూత్రముచే (1137) ఛప్రత్యయము వచ్చును.

శబ్దవ్యందారుః - ‘శబ్దవే హితం’ (శంకువుతయారుచేయుటకు తగినది) అనునర్థమునందు ‘తస్మై హితం’ అను సూత్రముచే (1139) శంకుశబ్దము కంటె ఈ సూత్రముచే అధికృత మగు (ఈశబ్దము ఉకారాంతము గాన) యత్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ‘శబ్దాయ’ అని యుండగా ‘ఓర్గుణః’ అను సూత్రముచే (1065) ఉకారమునకు గుణము. ‘వాన్తోయి ప్రత్యయే’ అను సూత్రముచే (24)

అవాదేశము-‘శక్తివ్యమ్’. గవ్యమ్:- ‘గవే హితమ్’. పై పరే యత్ ప్రత్యయము,

వా. నాభి నభశ్చి.

నభ్యః అక్షః. నభ్యంతిజ్ఞానమ్.

‘తస్మై హితం’ అనునర్థమునందు నాభిశబ్దముకంటె ‘యత్’ ప్రత్యయము, ‘నాభి’కి ‘నభ’ అను నాదేశము కూడ వచ్చును.

నభ్యః అక్షః-‘నాభయే హితః’. నాభిశబ్దముకంటె ఈవార్తి ముచే యత్ ప్రత్యయము, నాభిశబ్దమునకు ‘నభ’ ఆదేశము. ‘నభ్యః’. ఇచట రథచక్ర మధ్యరంద్రవాచక మగు నాభిశబ్దమేగ్రహింపబడును శరీరావయవవాచినాభిశబ్దము నకు ‘శరీరావయవాద్యత్’ అను రాబోవుసూత్రముచే (1140) యత్ ప్రత్యయము వచ్చును; నభాదేశము రాదు. రథనాభియందు అమర్చుటకు తగిన ఇరుసు అని యర్థము.

నభ్యమజ్ఞానమ్ : అంజన మనగా చక్రముసులభముగ దొర్లుటకై ఇరుసువద్ద వేసెడు అమదము మొదలగుమస్పృణపదార్థము, రథనాభికి ఉపయుక్త మగు అంజనమని యర్థము.

1139. తస్మై హితమ్. 5.1.5.

వత్సేభ్యో హితః వత్సీయః, గోధుక్.

‘దానికొరకు హిత మైనది’ అను నర్థమునందు చతుర్థ్యంతనమర్థశబ్దము కంటె చప్రత్యయము వచ్చును.

వత్సీయః-‘వత్సేభ్యః హితః’-లేగదూడలకు హితకరుడైనవాడు (పాలు పిదుకువాడు)-అనునర్థమున చతుర్థ్యంతవత్సశబ్దముకంటె చప్రత్యయము. ఘ కారమునకు ఈయ్ ఆదేశము (1013); అంత్యాకారమునకు ‘యస్యేతిచ’ అను సూత్రముచే (238) లోపము.

1140. శరీరావయవాద్యత్ 5.1.6

దన్త్యమ్. కణ్ఠ్యమ్. నస్యమ్.

‘తస్మై హితం’ అను నర్థమునందు శరీరావయవవాచక మగు చతుర్థ్యంత నమర్థపదముకంటె యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

దన్వ్యమ్:- 'పన్తేభ్యో హితం'. ఈసూత్రముచేయత్ ప్రత్యయము. ఇట్లే 'ఓత్యాయ హితమ్-కణ్ఠ్యమ్'అను రూపము సిద్ధించినది. నన్వ్యమ్:- 'నాసి కాయై హితం'. యత్ ప్రత్యయము. 'పద్దన్తోమాన్....'ఇత్యాదిసూత్రముచే (6.1.63) నాసికాశబ్దమునకు 'నన్'ఆదేశము-'నన్వ్యమ్'. ఈ దన్తాదిశబ్దముల కంటె 'శరీరావయవాచ్చ'అను సూత్రముచే (1094) 'తత్ర భవః'అనునర్థము నందు కూడ యత్ ప్రత్యయము విధింపబడి యున్నది. అప్పుడు కూడ 'దన్వ్యం' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. అర్థమునందు మాత్రము భేదముండును.

1141. ఆత్మన్ విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ ఖః 5.1.9

'తస్మై హితమ్'అనునర్థమునందు చతుర్థ్యంతములగుఆత్మ. విశ్వజన శబ్దములకంటెను, భోగశబ్దముకి త్తరపదముగా గల 'మాత్మభోగ'మొదలగు శబ్దములకంటెను ఖప్రత్యయము వచ్చును.

'ఆత్మనే హితం'అనునర్థమునందు ఆత్మన్ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఖప్రత్యయము. ఖకారమునకు'ఈన్'ఆదేశము (సూ-1013)- 'ఆత్మన్ ఈన' అవియుండగా 'నన్తద్ధితే'అనుసూత్రముచే (922) టి లో ప ము రా వ ల సి యుండగా:-

1142. అత్మాద్వానౌ భే. 6.4.169

ఏతౌ భే ప్రకృత్యా స్తః. ఆత్మనే హితం ఆత్మనీనమ్. విశ్వజనీ నమ్. 'మాత్మభోగీణః'.

ఇతి ఛయతోః పూర్ణోఽవధిః.

'ప్రకృత్యైకాచ'నుండి 'ప్రకృత్యా'అనునర్తించును. ఖప్రత్యయము పర మగునపుడు ఆత్మన్ అధ్వన్ శబ్దములు ప్రకృతిభావముతో నుండును.

ఈ సూత్రముచే టిలోపము ఏషిద్ధము గాన 'ఆత్మనీనమ్'అను రూపము సిద్ధించినది. విశ్వజనీనమ్:- 'విశ్వజనాయ హితం', ఈ సూత్రముచే ఖప్రత్య యము. మాత్మభోగీణః- 'మాత్మభోగాయ హితః', భోగోత్తరపద మగు 'మాత్మభోగ'శబ్దముకంటె ఖప్రత్యయము, 'కుమతిచ' 8.4.13 అను సూత్రముచే ఇత్వము.

ఛయదధికారము సమాప్తము.

అ థ ర ఙ్గా ధికారః

1143. ప్రాగ్జ్యోతేష్ఠః. 5.1.18

‘తేన తుల్యం ఇతి వతిం వక్ష్యతి, తతః ప్రాక్ ‘రజ్జ్’ అధిక్రియతే.

‘తేన తుల్యం క్రియాచేద్వ్యతిః’ అను సూత్రమువరకును ‘రజ్జ్’ అనునది అనువర్తించును.

1144. తేన క్రీతమ్. 5.1.37

సప్తత్యా క్రీతం సాప్తతికమ్. ప్రాస్థికమ్.

‘దానిచేత కొనబడినది’ అను నర్థమునందు తృతీయాంత మగు సమర్థ పదముకంటె రజ్జ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

సాప్తతికమ్:- ‘సప్తత్యా క్రీతం’ (దెబ్బదిచే కొనబడినది) అను నర్థమునందు తృతీయాంత మగు సప్తశబ్దముకంటె రజ్జ్ ప్రత్యయము. ‘రస్యేకః’ (1027), అదివృద్ధి, ఇకారలోపము (సూ-236)-‘సాప్తతికమ్’. ఇక్లేప్రసేన (కుంచెడుధాన్యముమొ.) క్రీతమ్ ‘ప్రాస్థికమ్’ అను రూపము సిద్ధించినది.

1145. తస్యేశ్వరః. 5.1.42

సర్వభూమిపృథివీభ్యాం అణజౌ స్తః.

‘సర్వభూమిపృథివీభ్యామణజౌ’ అను సూత్రమునవర్తించును. ‘తస్య ఈశ్వరః’ (దానికి ప్రభువు) అను నర్థమునందు ‘సర్వభూమి’ ‘పృథివీ’ శబ్దముల కంటె క్రమముగ ‘అణ్’ ‘అజ్’ ప్రత్యయములు వచ్చును.

‘సర్వభూమేః ఈశ్వరః’ అను నర్థమునందు షష్ట్యంత మగు ‘సర్వభూమి’ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ‘అణ్’ ప్రత్యయము - ‘సర్వభూమి అ’ అని యుండగా:-

1146. అనుశతికాదీనాఙ్. 7.3.20

ఏషాం ఉభయపదవృద్ధిః జీతి, ణీతి, కితి చ తద్ధితే. సర్వభూమే రీశ్వరః-సార్వభౌమః, పార్థివః.

ఈ సూత్రము శైషిక ప్రకరణమునందు వ్యాఖ్యానింపబడినది. (సూ-1095). ఈ సూత్రముచే ఉభయపదవృద్ధి చేయగా ‘సార్వభౌమః’ అను రూపము సిద్ధిం

చినది. పార్థివః- 'పృథివ్యాః ఈశ్వరః' అనునర్థమున ఈ సూత్రముచే అక్షా ప్రత్యయము, 'అత్' 'అత్'లకు స్వరభేదము ప్రయోజనము.

1147. ప జ్జ్రి, వింశతి, త్రింశచ్చత్వారింశత్, పఞ్చాశత్,
షష్ఠీ, సప్తత్యశీతి, నవతి, శతమ్. 5.1.59

ఏతే రూఢిశబ్దా విపాత్యంతే.

'తదస్య పరిమాణం' (అది దీని ప్రమాణము) అనునర్థమునందు 'పజ్జ్రి' మొదలగు రూఢార్థకములగు శబ్దములు నివతినపబడుచున్నవి.

ప జ్జ్రిః- "పఞ్చ పాదాః ప్రమాణం అస్య (ఛందసః)" అను నర్థము నందు పఞ్చనశబ్దము కంటె 'తి' ప్రత్యయము. టిలోపము; చకారమునకు కుత్స్వము, అనుస్వారపరసవర్ణములు- 'ప జ్జ్రిః'. బిదుపాదములుగల ఛందోవిశేషమునందు రూఢము.

వింశతిః- దశానాం వర్గః దశత్- పదింటియొక్క నముదాయము. 'పఞ్చదశతే' వర్గే వా' అను సూత్రముచే వర్గార్థమునందు 'దశత్' అదేశము. 'ద్వైదశతే' పరిమాణమస్య సంఘస్యేతి వింశతిః. 'ద్విదశత్' శబ్దముకంటె పరిమాణార్థమునందు 'శతిచ్' ప్రత్యయము, 'ద్విదశత్' అను ప్రకృతికి 'విన్' అదేశము; నకారమునకు అనుస్వారము- 'వింశతిః' అను రూపము సిద్ధించును. 'రెండు పదుల ప్రమాణము గల సంఘము' అని యర్థము. ఈ పదములు సంఘాత్పాదములగుటచే 'గపాం వింశతిః' 'మనుష్యాణాం త్రింశతిః' ఇత్యాదివిధముగ ప్రయోగింపవలెను. సంఘసంఘులకు ఆభేదము వివక్ష చేసిన పక్షమున 'వింశతిః గావః' 'త్రింశతిః మనుష్యాః' ఇత్యాదివిధముగ గూడ ప్రయోగింపవచ్చును. వింశత్యాదిశబ్దములు త్రిలింగైకవచనమున ప్రయోగింపబడును.

త్రింశతీః- త్రయో దశతః ప్రమాణమస్య సంఘస్య త్రింశత్. 'శత్' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి త్రిన్ భావము.

చత్వారింశతీః- చత్వారః దశతః ప్రమాణం అస్య సంఘస్య చత్వారింశత్. శత్ ప్రత్యయము, ప్రకృతికి 'చత్వారిన్' భావము.

పఞ్చాశతీః- పఞ్చ దశతః ప్రమాణమస్య సంఘస్య పఞ్చాశత్. శత్ ప్రత్యయము, ప్రకృతికి పఞ్చాదేశము.

షష్ఠీః- షట్ దశతః ప్రమాణం అస్య సంఘస్య షష్ఠీః. 'తి' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి 'షష్' భావము, జి.శ్వాభావము నివృత్తింపబడినది.

సప్తతిః- సప్త దశతః ప్రమాణమస్య సంఘస్య సప్తతిః. 'తి' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి సప్తాదేశము.

అశీతిః- అష్టా దశతః ప్రమాణమస్య సంఘస్య అశీతిః. 'తి' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి 'అశీ' భావము.

నవతిః- నవ దశతః ప్రమాణమస్య సంఘస్య నవతిః, తి ప్రత్యయము, ప్రకృతికి నవాదేశము.

శతమ్- దశ దశతః పరిమాణమస్య శతమ్. 'త' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి శాదేశము. భాష్యకారు లీ విధముగవ్యుత్పత్తి చూపి చివరకు ఈపదము లన్నియు అవ్యుత్పన్నము లని చెప్పి యున్నారు.

1148. తదర్హతి. 5.1.68

'లఙ్ఘం యోగ్యో భవతి' ఇత్యర్థే ద్వితీయాంతాత్ తజ్జాఅదయః స్యుః. శ్వేతచ్ఛత్రం అర్హతి శ్వేతచ్ఛత్రానికి.

'దానిని పొందుటకు యోగ్యుడై యున్నాడు' అను నర్థమునందు ద్వితీయాంతసమర్థపదములకంటె తజ్జా మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును.

శ్వేతచ్ఛత్రానికి- 'శ్వేతచ్ఛత్రం అర్హతి' (శ్వేతచ్ఛత్రమునుపొందుటకు అర్హుడై యున్నాడు) అను నర్థమునందు తజ్జా ప్రత్యయము అపివృద్ధి. ఇకాదేశ, ఆకారలోపములు.

1149. దణ్ణాదిభ్యో యత్. 5.1.66

ద్వితీయాంతేభ్య ఏభ్యోయత్ స్యాత్. దణ్ణం అర్హతి దణ్ణ్యః, అర్హ్యః. వధ్యః.

దండాదిశబ్దములకంటె, 'తదర్హతి' అను నర్థమునందు యత్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'దండం అర్హతి' "అర్హం (పూజాం మూల్యం వా) అర్హతి" "వధం అర్హతి" అనునర్థములందు ద్వితీయాంతదండాదిశబ్దములకంటె యత్ ప్రత్యయము వచ్చి రూపములు సిద్ధించినవి. శిక్షకు తగినవాడు, పూజకు తగినవాడు, వధకు తగినవాడు అని యర్థములు.

1150. తేన నిర్వృత్తమ్. 5.1.79

అహ్ని నిర్వృత్తమ్-అహ్నికమ్.

ఇతి తతోఽవధిః.

‘కాలాత్’ అని అధికారము. “దానిచే నిర్వృత్త మైనది (సిద్ధించినది)” అను నర్థమునందు కరణత్వతీయాంతకాలవాచకశబ్దముకంటె ‘తతో’ ప్రత్యయము వచ్చును.

అహ్నికమ్:- ‘అహ్ని నిర్వృత్తం’-ఒక రోజుచేజరిగిన (పని)-అను నర్థమునందు తృతీయాంతఅహన్ శబ్దముకంటె తతో ప్రత్యయము. ‘తస్యేకః’ (1027). సుల్లక్ చేసిన పిమ్మట “అహన్ ఇక” అని యుండగా ‘అర్హోహః’ అను సూత్రముచే (212) ‘అన్’ లోని అకారమునకు లోపము. ఆదివృద్ధి. ‘అహ్నికమ్’- ‘న స్తద్ధితే’ అను సూత్రముచే (922) టిలోపము రావలసి యుండెను గాని ‘అహ్నిష్ఠతోరేవ’ అను నియమసూత్రముచే రాలేదు.

తథాధికారము సమాప్తము.

అథ భావకర్మార్థాః.

1151. తేన తుల్యం క్రియాచేద్యలిః. 5.1.115.

బ్రాహ్మణేన తుల్యం-బ్రాహ్మణవత్ అధీతే. క్రియాచేదితికమ్- గుణతుల్యే మా భూత్. పుత్రేణ తుల్యః స్థూలిః.

దానితో సమానమైనది అను నర్థమునందు, ఆ తుల్యమైనది క్రియ యైన పక్షమున, తృతీయాంతసమర్థశబ్దముకంటె ‘వతి’ ప్రత్యయము వచ్చును. ‘వతి’ లోని ఇకారము ఇత్యంజ్ఞకము.

బ్రాహ్మణవత్:- ‘బ్రాహ్మణేన తుల్యం’ (బ్రాహ్మణునితో సమానముగా) (చదువుచున్నాడు) అను నర్థమునందు తృతీయాంత మగు బ్రాహ్మణ శబ్దముకంటె వతి ప్రత్యయము. ఇచట అధ్యయనక్రియ యందు తుల్యత్వము చెప్పబడినది గాన వతి ప్రత్యయము వచ్చినది.

తుల్య మైనది క్రియ యై ఉండవలె నని చెప్పుటచే “పుత్రేణ తుల్యః స్థూలః” ఇత్యాదిప్రయోగములందు తుల్యత్వము స్థూలత్వరూప మగు గుణము విషయమునందు చెప్పబడినది గాన ‘పుత్రేణ’ అను తృతీయాంతముకంటె వతి ప్రత్యయము రాలేదు.

1152. తత్ర తస్యేవ. 5.1.116.

మథురాయామివ-మథురావత్ స్రుఘ్నే ప్రాకారః. చైత్రస్యేవ చైత్రవత్ మైత్రస్య గావః.

‘తత్ర ఇవ’ (అచట వలె) ‘తస్య’ ఇవ’ (దానికి సంబంధించినదాని వలె) అనునర్థములందు సప్తమ్యంత, షష్ఠ్యంతసమర్థపదములకంటె వతిప్రత్యయము వచ్చును.

మథురావత్:- ‘మథురాయాం ఇవ’ (మథురయందు వలె). సప్తమ్యంత మథురాశబ్దముకంటె వతిప్రత్యయము. ‘స్రుఘ్నమునందలి ప్రాకారము మథురయందు వలె నున్నది’ అని వాక్యమున కర్థము.

చైత్రవత్:- ‘చైత్రస్య ఇవ’ (చైత్రునియొక్క-వలె). షష్ఠ్యంతచైత్ర శబ్దముకంటె వతిప్రత్యయము. ‘మైత్రుని గోవులు చైత్రుని గోవుల వలె నున్నవి’ అని వాక్యమున కర్థము.

1153. తస్య భావ స్త్వతలా. 5.1.119.

ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారో భావః. గోర్భావః గోత్వమ్; గోతా. (లిం. సూ.) త్వస్తం క్లిబమ్. (లిం. సూ.) తలస్తం త్రియామ్.

‘తస్య భావః’ అని యొక్క భావము (ధర్మము) అను నర్థమునందు షష్ఠ్యంతశబ్దముకంటె ‘త్వ’ ‘తల్’ ప్రకృయములు వచ్చును.

ప్రకృయములు ఏకబిందునో ఆ శబ్దములకు ‘ప్రకృతి’ యని పేరు. ఇచట ‘త్వ’, ‘తల్’, ప్రకృయములు గోశబ్దాలకు చేర్చబడుచున్నవి గాన ఆ శబ్దములు ప్రకృతిశబ్దములు. ‘గో’ శబ్దము గోత్వజాతివిశిష్టమగు గోవ్యక్తిని బోధించును. అట్లే ‘ఘట’ శబ్దము ఘటత్వజాతివిశిష్టమగు ఘటమును బోధించును. ఈ విధముగ గోరూపవ్యక్తియందు గోత్వము, ఘటరూపవ్యక్తియందు ఘటత్వము, విశేషణముగ భాసించుచుండు నని శాస్త్రప్రక్రియ. ఈ విశేషణమునకే ప్రకార మని నామాంతరము. ఈ విధముగ గోప

దాదిజన్యగవాదివ్యక్తిబోధమునందు ప్రకార మగు గోత్వాదు. ఈ భావ మని పేరు. ఈ భావార్థమునందు 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు వచ్చు నని యర్థము.

గోత్వమ్:- 'గో' భావః' అను నర్థమునందు ప్రత్యంతగోశబ్దముకంటె 'త్వ' ప్రత్యయము- 'గోత్వమ్'. 'త్వ' ప్రత్యయాంతము నపుంసకలింగమునందును. ఈనియమము ననుసరించి 'గోత్వ' శబ్దము నపుంసకలింగము.

గోతా:- పై యర్థమున 'తల్' ప్రత్యయము చేయగా 'గోత' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. "తల్ప్రత్యయాంతము త్రీలింగమునందును" అను నియమము ననుసరించి ఈ శబ్దము త్రీలింగము గాన 'టాప్' అను త్రీప్రత్యయము చేర్చగా 'గోతా' అను రూపము సిద్ధించినది.

1154. ఆ చ త్వాత్. 5.1.120.

'బ్రహ్మణస్త్వః' ఇత్యతః ప్రాక్ త్వతలౌ అధిక్రియేతే. ఆచ వాదై స్సహ సమావేశార్థమిదిమ్. చకారః నజ్జ్నజ్జ్భ్యామపి సమావేశార్థః. స్త్రియాః భావః- నైఞమ్; త్రీత్వమ్; త్రీతా. పౌంస్సమ్. పుంస్త్వమ్. పుంస్తా.

'బ్రహ్మణస్త్వః' అను సూత్రమువరకును 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు అనువర్తించును.

పూర్వసూత్రమునుండియే 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు ఉత్తరసూత్రములలోనికి అనువర్తించుచున్నవి. ఐనను, "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్జ్వా" ఇత్యాది ఆద వాదసూత్రములచే విహితము లగు ప్రత్యయములతో పాటు ఈ ప్రత్యయములు గూడ వచ్చుటకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. అనగా ఆ అపవాదప్రత్యయములను, ఈ త్వతల్ ప్రత్యయములును గూడ భావార్థమునందు వచ్చు నని యర్థము. ఈ సూత్రమునందలి చకారముచే 'త్రీ', 'పుంస్' శబ్దములకంటె "త్రీపుంసాభ్యాం నజ్జ్నజ్జ్భ్యా భవనాత్" అను సూత్రముచే (1003) విహితము లగు 'నజ్జ్' 'స్నజ్జ్' ప్రత్యయములు భావార్థమునందు కూడ వచ్చు నని సూచిత మగుచున్నది. ఈ విధముగ త్రీశబ్దముకంటె భావార్థమునందు 'నజ్జ్' 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు వచ్చుటచే 'నైఞమ్' 'త్రీత్వమ్' 'త్రీతా' అను రూపములు సిద్ధించును. 'పుంస్' శబ్దముకంటె భావార్థమునందు 'స్నజ్జ్' 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు చేయుటచే 'పౌంస్సమ్' పుంస్త్వమ్' 'పుంస్తా' అను రూపములు సిద్ధించును.

1155. పృథ్వాదిభ్యో ఇమనిచ్ఛా. 5.1.122.

వా వచనం అణాది సమావేశార్థమ్.

పృథ్వాదికబ్ధములకంటె భావార్థమునందు 'ఇమనిచ్' ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

'వా' అని చెప్పుటచే 'ఇమనిచ్' రాని పక్షమున 'అణ్' మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చుటకు అవకాశము చూపబడినది.

1156. ర ఋతో హలాదేర్లఘాః. 6.4.161.

హలాదేర్లఘాః ఋకారస్య రః స్యాత్ ఇష్టేమేయస్సు పరతః.

'తురిష్టేమేయస్సు' నుండి 'ఇష్టేమేయస్సు' అనువర్తించును. హలాద్యంగమునకు సంబంధించిన ఋకారమునకు, ఇష్టన్, ఇమన్, 'ఈయన్' ప్రత్యయములు పరమగునపుడు 'ర' అనునది ఆదేశముగ వచ్చును. 'ఇమనిచ్' లో 'ఇమన్' కేషించును. 'పృథు ఇమన్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ఋకారమునకు 'ర' ఆదేశము 'ప్రథు ఇమన్' అని యుండగా :-

1157. షే. 6.4.155.

భస్యచేర్లోపః ఇష్టేమేయస్సు.

'తురిష్టేమేయస్సు' నుండి 'ఇష్టేమేయస్సు', 'అల్లోపి' 2 నః' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును.

'ఇష్టన్' 'ఇమన్' 'ఈయన్' అను ప్రత్యయములు పరమగునపుడు భసంజ్ఞక మగుదాని టికి లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ప్రథు' అను దానిలోని ఉకారమునకు లోపము. 'ప్రథిమన్' అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. 'ప్రథిమా' అను నది ప్రథమైక వచనరూపము.

వా. పృథు. మృదు, భృశ, కృశ, దృఢ, పరివృథానామేవ రత్వమ్.

ప్రథోర్భావః ప్రథిమా-పార్థవమ్. మ్రదిమా, మార్దవమ్.

పూర్వసూత్రముచే (1156) విహిత మగు రత్వము పృథు, మృదు, భృశ, కృశ, దృఢ, పరివృథాకబ్ధములకు మాత్రమే వచ్చును.

పార్థవమ్:- పృథుకబ్ధమునంటె భావార్థమునందు ఇమనిచ్ ప్రత్యయము రాని పక్షమున 'ఇగస్తాచ్చలముపూర్వాత్' అను సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము.

అదివృద్ధి. 'ఓర్గణః' అను సూత్రముచే (1005) ఉకారమునకు గుణముఅవా దేశము- 'పార్థవమ్'. ఈ విధముగనే 'మృదోః భావః' అనునర్థమున 'మృదిమా' 'మార్దవమ్' అను రూపములు సిద్ధించినవి. 'అ చ త్వాత్' అను సూత్రము (1154) ననుసరించి సామాన్యతో విహితము లగు 'త్వ' 'తల్' ప్రత్యయములు వచ్చి 'పృథుత్వం' 'పృథుతా' 'మృదుత్వమ్' 'మృదుతా' అను రూపములు కూడ సిద్ధించును.

1158. వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యజ్ చ. 5.1.128

చాత్ ఇమనిచ్ శౌక్ల్యమ్-శుక్లిమా. దార్ద్యమ్-ద్రధిమా.

షష్ఠ్యంతము లగు వర్ణవాచకశబ్దములకంటెను, దృఢాదిశబ్దములకం టెను 'ష్యజ్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. 'చ' అనుటచే 'ఇమనిచ్' కూడ వచ్చును.

శౌక్ల్యమ్-శుక్లిమా:- 'శుక్లస్య భావః' వర్ణవాచక మగు షష్ఠ్యంత శుక్లశబ్దముకంటె ష్యజ్ (య) ప్రత్యయము. అదివృద్ధి. అంత్యకారలోపములు. 'ష్యజ్' రాని పక్షమున 'ఇమనిచ్' ప్రత్యయమువచ్చి 'శుక్లిమా' అను రూపము సిద్ధించినది. దార్ద్యమ్-ద్రధిమా:- 'దృఢస్య భావః' ష్యజ్ ప్రత్యయము వచ్చి పక్షమున 'దార్ద్యమ్' అను రూపము. 'ష్యజ్' రాని పక్షమున 'ఇమనిచ్' ప్రత్యయము చేయగా ఋకారముగకు రత్వము వచ్చి (సూ-1158) 'ద్రధిమా' అను రూపమును సిద్ధించును.

1159. గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ. 5.1.127

చాద్ భావే. జడస్య భావః కర్మ వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్మ వా మౌఢ్యమ్. బ్రాహ్మణ్యమ్. ఆకృతిగణోఽయమ్.

షష్ఠ్యంత ములగు గుణవాచకశబ్దములకంటెను, బ్రాహ్మణాదిశబ్దముల కంటెను. కర్మయనునర్థమందును భావార్థమందును గూడ 'ష్యజ్' ప్రత్యయము వచ్చును. 'భావార్థమునందు' అనునది 'చ' అను పదమును ప్రయోగించుటచే లభించినది.

జాడ్యమ్:- గుణవాచక మగు షష్ఠ్యంతజడశబ్దముకంటె "జడస్య కర్మ భావో వా" అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే 'ష్యజ్' ప్రత్యయము వచ్చి రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'మూఢస్య కర్మ భావో వా మౌఢ్యమ్' "బ్రాహ్మ

జన్య కర్మ భావో వా బ్రాహ్మణ్యమ్' అను రూపములు సిద్ధించినవి. బ్రాహ్మణా దిగణము ఆకృతిగణము.

1160. సఖ్యుర్భృ: 5.1.126

సఖ్యుర్భావః కర్మ వా సఖ్యమ్.

షష్ఠ్యంత మగు సమర్థ 'సఖి' శబ్దముకంటె 'కర్మ' లేక 'భావము' అను నర్థమునందు యప్రత్యయము వచ్చును.

సఖ్యమ్:- 'సఖి' శబ్దముకంటె 'య' ప్రత్యయము చేసిన 'పిమ్మట 'యస్యేతి చ' అను సూత్రముచే (238) ఇకారమునకు లోపము వచ్చి రూపము సిద్ధించినది.

కవిజ్ఞాతోర్థక్. 5.1.127

కాపేయమ్, జ్ఞాతేయమ్.

షష్ఠ్యంతము లగు 'కపి' 'జ్ఞాతి' శబ్దములకు, 'కర్మ' లేక 'భావము' అను నర్థమునందు 'థక్' ప్రత్యయము వచ్చును.

కాపేయమ్:- 'కపిః కర్మ భావో వా' 'కపి' శబ్దముకంటె 'థక్' ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి; డకారమునకు "ఏత్" ఆదేశము (సూ-1013) ఇకారలోపము (సూ-236) 'కాపేయమ్' ఇట్లే 'జ్ఞాతేః కర్మ భావో వా జ్ఞాతేయమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

1162. పత్యస్తపురోహితాదిభ్యో యక్. 5.1.128

నై నాపత్యమ్. పౌరోహిత్యమ్.

ఇతి భావకర్మార్థాః

పతిశబ్దము అంతమునందు గల షష్ఠ్యంత శబ్దములకంటెను, షష్ఠ్యంత పురోహితాదిశబ్దములకంటెను భావార్థమునందు గాని కర్మార్థమునందు గాని 'యక్' ప్రత్యయము వచ్చును.

నై నాపత్యమ్:- 'నేనాపతేః భావః కర్మ వా'. పతిశబ్దాంత మగు 'నేనా' పతి' శబ్దముకంటె 'యక్' ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి, ఆకారలోపము- 'నై నాపత్యమ్'. ఇట్లే 'పురోహితస్య కర్మ భావో వా' అను నర్థమునందు 'పురోహిత' శబ్దము కంటె యక్ ప్రత్యయము చేయగా 'పౌరోహిత్యమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

భావకర్మార్థ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ భవనాద్యర్థకాః

1163 ధాన్యానాం భవనో క్షేత్రే ఖర్షో 5.2.1

‘భవతి అస్మిన్’ ఇతి భవనమ్. ముద్గానాం భవనం క్షేత్రం-
మౌద్గీనమ్.

‘భవతి అస్మిన్’ (దీనియందు వుట్టును) అను నర్థమునందు భూదాతువు నకు ‘య్యత్’ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘భవనమ్’ అనురూపము సిద్ధించినది. ‘ఉత్పత్తి స్థానము’ అని యర్థము. ధాన్యవాచకము లగు షష్ఠ్యంతశబ్దములకంటె ఉత్పత్తి స్థాన మగు క్షేత్రము అను నర్థమునందు ‘ఖర్షో’ ప్రత్యయము వచ్చును.

మౌద్గీనమ్ :- ‘ముద్గానాం భవనం క్షేత్రమ్’ (పెసలకు ఉత్పత్తిస్థాన మగు క్షేత్రము). షష్ఠ్యంత మగు ముద్గశబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే ‘ఖర్షో’ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి, ఖకారమునకు ‘ఇన్’ అదేశము (సూ-1013) ‘యస్యేతిచ’ అనుసూత్రముచే (236) అకారలోపము-‘మౌద్గీనమ్’.

1164. వ్రీహీశాల్కీర్థక్. 5.2.2

వ్రైహీయమ్. శాలేయమ్.

భవనక్షేత్రార్థమునందు ‘వ్రీహీ’ ‘శాలి’ శబ్దములకంటె ‘ధక్’ ప్రత్యయము వచ్చును. ఇది ధాన్యవాచకశబ్దములకంటె సామాన్యతో విహిత మగు ‘ఖర్షో’ ప్రత్యయమునకు అసవాదము.

‘వ్రీహీణాం భవనం క్షేత్రం’ ‘శాలీనాం భవనం క్షేత్రమ్’ అనునర్థము నందు షష్ఠ్యంతము లగు ‘వ్రీహీ’ ‘శాలి’ శబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే ధక్ ప్రత్యయము. ధకారమునకు ‘ఏమ్’ అదేశము (సూ-1013). ఇకారలోపము (సూ-236)-‘వ్రైహీయమ్’ ‘శాలేయమ్’.

1165. హైయజ్జవీనం సంజ్ఞాయామ్. 5.2.23

హ్యోగోదోహశబ్దస్య హియజ్జరాదేశః వికారేర్ధై ఖర్షో చ నిపాత్యతే. దుహ్యతే ఇతి దోహః - క్షీరమ్, హ్యోగోదోహస్య వికారః :- హైయజ్జవీనమ్, నవనీతమ్.

షష్ఠ్యంత మగు హ్యోగోదోహశబ్దముకంటె వికారార్థమునందు 'ఖఞ్' ప్రత్యయము, ప్రకృతికి 'హియల్గు' అను నాదేశమును, సంజ్ఞయందు నివతినపబడుచున్నది.

దుహ్యతే ఇతి దోహః. పితుకబడును గాన క్షీరమునకు దోహ మని పేరు. గోః దోహః గోదోహః-ఆవుపాలు. హ్యః గోదోహః హ్యో గోదోహః-నిన్నటి ఆవుపాలు. హ్యోగోదోహస్య వికారః అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే 'ఖఞ్' ప్రత్యయము, 'హియల్గు' ఆదేశము నివతినపబడినవి. ఖకారమునకు 'ఈన్' ఆదేశము. ఆదివృద్ధిః కికారలోపము- 'హైయజ్జవీనమ్' అను ప్రథమైక వచనాంతరూపము సిద్ధించినది. నిన్నటి పాలను మధించి తీసిన వెన్న యని యర్థము.

1166. తదస్య సజ్ఞాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్. 6.2.36

తారకాః సంజ్ఞాతా అస్య తారకితం నభః, పణ్ణితః, ఆకృతి గణోయమ్.

'తత్' అస్య సంజ్ఞాతమ్'-అది దీనికి సంభవించినది. అను నర్థమునందు ప్రథమాంతము లగు తారకాదిశబ్దములకంటె 'ఇతచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

తారకితం నభః- తారకాః అస్య సంజ్ఞాతాః- దీనికి నక్షత్రములు వచ్చినవి-అను నర్థమునందు ప్రథమాంతతారకా శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'ఇతచ్' ప్రత్యయము. ఆకారమునకు లోపము (సూ-236) - 'తారకితమ్'.

పణ్ణితః- 'పణ్ణా అస్య సంజ్ఞాతా' అను నర్థమునందు ప్రథమాంతపండా శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఇతచ్ ప్రత్యయము. సదనద్వివేకమునకు 'పండ' యని పేరు. తారకాదిగణము ఆకృతిగణము.

1167. ప్రమాణే ద్వయసజ్జఘ్నౌమాత్రచః. 5.2.37.

తదస్య ఇత్యనువర్తతే. ఊరూ ప్రమాణం అస్య. ఊరుద్వయ సమ్, ఊరుదఘ్నమ్, ఊరుమాత్రమ్.

పూర్వసూత్రమునుండి 'తత్' 'అస్య' అనువర్తించును. అది దానికి ప్రమాణము అను నర్థమునందు ప్రమాణవాచక మగు ప్రథమాంతశబ్దముకంటె 'ద్వయసచ్' 'దఘ్నచ్' 'మాత్రచ్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును. ఈ ప్రత్యయములలోని అంత్యచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

‘ఊరూ ప్రమాణం అన్య’అను నర్థమునందు ప్రథమాంతమగు ఊరు శబ్దముకంటె పై ప్రత్యయములు చేర్చగా ‘ఊరుద్వయసమ్’ ‘ఊరుదఘ్నమ్’ ‘ఊరుమాత్రమ్’ అను రూపములు సిద్ధించినవి తొడలోత్తైన నీరుమొదలగునది.

1168. యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతువ్. 5.2.39.

యత్ పరిమాణం అన్య యావాన్. తావాన్. ఏతావాన్.

ప్రథమాంతము లగు యత్, తత్, ఏతద్ శబ్దములకంటె పరిమాణార్థము నందు ‘వతువ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

యావాన్: ‘యత్ పరిమాణం అన్య’అను నర్థమునందు ‘యత్’ శబ్దము కంటె ఈ సూత్రముచే ‘వతువ్’ ప్రత్యయము. ‘యత్ తత్’ అని యుండగా ‘ఆ సర్వ నామ్నః’ అను సూత్రముచే (347) ‘యత్’ శబ్దమునకు ఆకారము అంతా దేశముగ వచ్చుటచే ‘యావత్’ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. పుంలింగప్రథమైవచనమున ‘ఉగిదచాం సర్వనామస్తానేఽధాతోః’ అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము, ‘అత్సన స్తస్యచారాతోః’ అను సూత్రముచే (344) ఉపధాద్విష్టము వచ్చి ‘యావాన్’ అను రూపము సిద్ధించును. ‘తత్’ ‘ఏతత్’ శబ్దములకంటె గూడ ఈ విధముగనే వతువ్ ప్రత్యయము చేయగా పుంలింగప్రథమైవచనమున ‘తావాన్’ ‘ఏతావాన్’ అను రూపములు సిద్ధించును.

1169. కిమిదంభ్యాం వో ఘః. 5.2.40.

అభ్యాం వతువ్, వకారస్య ఘశ్చ.

ప్రథమాంతము లగు ‘కిమ్’ ‘ఇదమ్’ శబ్దములకంటె ప్రమాణార్థమునందు ‘వతువ్’ ప్రత్యయము వచ్చును; ‘వతువ్’ లోని వకారమునకు ఘకారాదేశమువచ్చును.

‘కిమ్ ప్రమాణం అన్య’ “ఇదమ్ ప్రమాణం అన్య” అనునర్థములందు ‘కిమ్’ ‘ఇదమ్’ శబ్దములకంటె ఈ సూత్రముచే ‘వతువ్’ ప్రత్యయము. ‘కిమ్ సత్’ ‘ఇదమ్ వత్’ అని యుండగా వకారమునకు ఘకారాదేశము ఆ ఘకారము పకు ‘ఇమ్’ అదేశము (సూ. 1013). ‘కిమ్ ఇయత్’ ‘ఇదమ్ ఇయత్’ అని యుండగా.

1170. ఇదమ్ కిమోరీశ్ కి. 6.3.90.

దృగ్, దృశ్, వతుష ఇరమః ‘ఈశ్’, కిమః ‘క్రి’స్యాత్. కియాన్, ఇయాన్.

‘దృగ్భవతుమ్’ అను పూర్వసూత్రము అనువర్తించుచు కృదంతము లగు ‘దృక్’ ‘దృశ’ అను శబ్దములును, ‘వతుప్’ ప్రత్యయమును పరమగునపుడు ‘ఇదమ్’ ‘కిమ్’ అను శబ్దములకు క్రమముగా ‘ఈక్’ ‘కి’ అను ఆదేశములు వచ్చును. ‘ఈక్’ శబ్ద ఆగుటచే ‘కిమ్’కు సర్వాదేశముగ వచ్చును. ‘కి’ అనే కార్’ అగుటచే ‘కిమ్’కు సర్వాదేశముగ వచ్చును.

ఈ ఆదేశములు చేసిన పిమ్మట “కి ఇయత్” ‘ఈ ఇయత్’ అని యుండగా ‘యస్యేతిచ’ అను సూత్రముచే (286) ‘కి’ యుండలి ఈ కారమునకును ఇదమ్ శబ్దస్థానము మగు ఈకారమునకును లోపము. పులింగ ప్రథమైకవచనమున ‘కియాన్’ ‘ఇయాన్’ అను రూపములు సిద్ధించును. ‘ఇయాన్’ అనునది, ప్రకృతిభాగమంతయు పూర్తిగ లోపించి, పరిశిష్ట మగు ప్రత్యయభాగముతో సిద్ధించిన రూపము.

1171. సంఖ్యాయా అవయవే తయవ్. 5.2.42.

పఞ్చ అవయవా అన్య పఞ్చతయమ్.

“తదన్య సజ్జాతం కారకాదిభ్య ఇకచ్” నుండి ‘తద్’ అన్య, అనువర్తించును ‘దీనియొక్క అవయవము’ అను నర్థమునందు ప్రథమాంత మగు సంఖ్యా వాచక శబ్దముకంటె ‘తయవ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

పఞ్చ యమ్: - ‘పఞ్చ అవయవాః అన్య’ అను నర్థమునందు ‘పఞ్చన్’ శబ్దముకంటె ‘తయవ్’ ప్రత్యయము. “నలోపః ప్రాతిపదికాంతస్య” అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము - ‘పఞ్చతయం’. “ఐదు అవయవములుగల సముదాయము”.

1172. ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్ఞా. 5.2.43.

ద్వయమ్, ద్వితయమ్. త్రయమ్, త్రితయమ్.

‘ద్వి’ ‘త్రి’ శబ్దములకంటె పరమైన ‘తయవ్’ ప్రత్యయమునకు ‘ఆయచ్’ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

‘ద్వౌ అవయవౌ అన్య’ “త్రయః అవయవాః అన్య” అను నర్థములందు ప్రథమాంతము లగు ‘ద్వి’ ‘త్రి’ శబ్దములకంటె పూర్వసూత్రముచే ‘తయవ్’ కు వైకల్పిక మగు అయజాదేశము వచ్చిన పక్షమున ‘యస్యేతిచ’ అను సూత్రముచే (286) ఇకారము లోపించి “ద్వయమ్” ‘త్రయమ్’ అను రూపములును,

అయజాదేశము రాని పక్షమున 'ద్వితయమ్' 'త్రితయమ్' అను రూపములును సిద్ధించును.

1173. ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్. 5.2.44.

ఉభశబ్దాత్ తయపోఽయచ్ స్యాత్; స చాద్యుదాత్తః. ఉభయమ్.

ఉభయశబ్దముకంటె వరమైన తయప్ ప్రత్యయమునకు నిత్యముగ 'అయచ్' ప్రత్యయము వచ్చును; అది అద్యుదాత్తముగ నుండును.

ఉభయమ్: - 'ఉభా' అవయవా అస్య 'అను నర్థమునందు ప్రథమాంత మగు ఉభశబ్దముకంటె "సంఖ్యాయా అవయవే యప్" అను సూత్రముచే (1171) తయప్ ప్రత్యయము. దానికి ప్రకృతసూత్రముచే అయజాదేశము. అంత్యాకారము లోపించిన పిదప 'ఉభయమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

1174. తస్య పూర్ణజే డట్. 5.2.48.

ఏకాదశానాం పూరణః ఏకాదశః.

"సంఖ్యాయా గుణస్య నిమానే మయట్" నుండి 'సంఖ్యాయాః' అను వర్తించును. సంఖ్యయార్థకి సంఖ్యవాచక మగు ప్రత్యంతశబ్దముకంటె ప్రవృత్తి నిమిత్త మగు సంఖ్యకు పూరకమగు అవయవము వాచ్య మగునపుడు 'డట్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఏకాదశః - ఏకాదశానాం పూరణః (ఏకాదశత్వసంఖ్యను పూరించు నది) అను నర్థమునందు ఏకాదశన్ శబ్దముకంటె డట్ ప్రత్యయము. 'దేః' అను సూత్ర ముచే (242) టిలోపము. 'ఏకాదశః' అను రూపము సిద్ధించినది. ఏకాదశసంఖ్య కములగు వస్తువులందలి ఏకాదశత్వమును పూర్తిచేయు, వాటి యొక అవయవము - అనగా దేనిని చేర్చునో ఆవస్తువుల మొత్తము పదునొకడు కాదో అది యని మర్కము.

1175. నాన్తాదసఖ్యోదేర్మట్. 5.2.49.

డటో మట్ ఆగమః. పంచానాం పూరణః పంచామః. నాన్తాత్ కిమ్ -

సంఖ్యవాచకము అదియందు లేని నకారాంతసంఖ్యవాచకముకంటె పర మగు డట్ ప్రత్యయమునకు 'మట్' అను నాగమము వచ్చును. మట్ లోని టకారము ఇత్సంజ్ఞకము. అకారము ఉచ్చారణార్థము టిత్తుగాన, డట్ కు అద్యవయవముగ వచ్చును.

పశ్చాదుః:-‘పశ్చాన్నాం పూరణః’అను నర్థమునందు పూర్వసూత్రముచే షష్ఠ్యంత మగు ‘పశ్చాన్’శబ్దముకంటె ‘దత్’ప్రత్యయము. ప్రవృత్తసూత్రముచే మదాగమము.-‘పశ్చాదుః’.

నాంత మగు సంఖ్యావాచకమునకే మదాగమము విధింపబడినది గాన ‘వింశతి’మొదలగు నకారాంతభిన్నములగు సంఖ్యావాచకములవిషయమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. ఈ విషయము ఉత్తరసూత్రమునందు స్పష్టికరింప బడుచున్నది.

1176. తి వింశతేర్ద్వితీ. 6.4.142.

వింశతేర్భుస్య తిశబ్దస్య లోప్తో డితి పరే. వింశః. అనంఖ్యాదేః కిమ్. ఏకాదశః.

‘భస్య’ అధికారము. ‘అల్లోపో’ఽనః’నుండి ‘లోపః’ అనువర్తించును. డిత్ అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు భసంజ్ఞక మగు వింశతిశబ్దమునందలి ‘తి’కి లోపము వచ్చును.

వింశః:-‘వింశతేః పూరణః’అను నర్థమునందు షష్ఠ్యంత మగు ‘వింశతి’ శబ్దముకంటె “తస్య పూరణే దత్”అను సూత్రముచే (1174) దత్ ప్రత్యయము. ప్రవృత్తసూత్రముచే తిలోపము. ‘వింశతి’అని యుండగా ‘అతో గుణే’అను సూత్రముచే (274) పరరూపము-‘వింశః’.

పూర్వసూత్రమునందు సంఖ్యావాచకము అదియందులేని నకారాంతసంఖ్యా వాచకముకంటె పర మగు దత్ కు మదాగమము వచ్చు నని చెప్పుటచే ‘ఏకాదశః’అనుగానియందు “ఏకాదశన్”అనునది నకారాంతసంఖ్యావాచకమే యైనను, దాని అదియందు ‘ఏక’అను సంఖ్యావాచకపద ముండుటచే మదాగమము రాదు.

1177. షట్-కతి-కతిపయ-చతురాం ఘక్. 5.2.51.

ఏషాం ఘక్ ఆగమః స్యాత్ డటి. షష్టాం పూరణః-షష్ఠః, కతిభః, కతిపయశబ్దస్యానంఖ్యాత్వేనప్యత ఏవ జ్ఞాపకాన్ డట్. కతి పయభః. చతుర్థః.

‘తస్య పూరణే దత్’నుండి ‘దత్’అనువర్తించును. షష్ఠ, కతి, కతి పయ, చతుర్ శబ్దములకు దత్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు ‘ఘక్’ఆగమము

వచ్చును. 'భుక్'లోని కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఉకారము ఉచ్చారణార్థము. తకారము శేషించును. కిత్తు గాన అంత్యావయవముగ వచ్చును.

షష్ఠః:-'షష్ఠాం పూరణః' అనునర్థమున షష్ఠ్యంత మగు షష్షశబ్దము కంటె 'డట్' ప్రత్యయము (సూ. 1174). 'షష్ఠ'అని యుండగా ఈ సూత్రముచే భుగాగమము-'షష్ఠ'అని యుండగా ధకారమునకు ష్టత్వముచే తకారము-'షష్ఠః'. కతిథః-(ఎన్నవది) 'కతీనాం పూరణః'అను నర్థమునందు షష్ఠ్యంత మగు కతిశబ్దముకంటె 'డట్' ప్రత్యయము (సూ. 1174), కతి శబ్దమునకు ప్రకృతసూత్రముచే భుగాగమము-'కతిథః'.

కతివయథః-'కతివయా'లాం పూరణః' అనునర్థమునందు, 'డట్' ప్రత్యయము. వాస్తవమునందు కతివయశబ్దము సంఖ్యావాచకము కాదు గాన 'డట్' ప్రత్యయమువచ్చుటకు అవకాశము లేదు. ఐనను "డట్ వర మగునపుడు కతి వయ శబ్దమునకు భుగాగమము వచ్చును" అని ఈసూత్రము చెప్పుచున్నది గాన ఏతద్విధానబలముచే, 'కతివయశబ్దముకంటె 'డట్' వచ్చు ననితెలియుచున్నది. ఈవిధముగ 'డట్' ప్రత్యయము చేసిన పిదప ఈ సూత్రముచే 'భుగాగమము వచ్చి 'కతివయథః'అను రూపము సిద్ధించినది. 'ఎన్నవది'అని యర్థము. చతుర్థః:-'చతుర్థాం పూరణః' అను నర్థమునందు షష్ఠ్యంతచతుర్శబ్దముకంటె 'డట్' ప్రత్యయము (సూ. 1174); ప్రకృతసూత్రముచే భుగాగమము-'చతుర్థః'.

1178. ద్వోస్తీయః. 5 2 51.

డట్-పదాదః. ద్వయోః పూరణో ద్వితీయః.

'తస్య పూరణే డట్'నుండి 'పూరణే' అనువర్తించును. షష్ఠ్యంత శబ్దముకంటె పూరణార్థమునందు తీయప్రత్యయము వచ్చును.

ద్వితీయః:-'ద్వయోః పూరణః'అను నర్థమునందు షష్ఠ్యంత మగు ద్వీశబ్దముకంటె 'తస్య పూరణే డట్'అను సూత్రముచే (1174) రావలసిన 'డట్'ను బాధించి ఈ సూత్రముచే 'తీయ'ప్రత్యయము-'ద్వితీయః'.

1179. త్రై సంప్రసారణం చ. 5.2.55.

తృతీయః:

షష్ఠ్యంతత్రిశబ్దముకంటె, పూరణార్థమునందు 'తీయ'ప్రత్యయము, 'త్రిశబ్దము'కు సంప్రసారణమును వచ్చును.

తృతీయః-‘త్రయాణాం పూరణః’అను నర్థమున ‘త్రి’శబ్దముకంటె తీయప్రత్యయము. ‘త్రి’యందలి రేఫస్థానమున ఋకారరూప మగు సంప్రసారణము ‘తృతీయః’.

1180. శ్రోత్రియంశ్చన్దోభీతే. 5.2.84.

శ్రోత్రియః. వా ఇత్యనువృత్తేః ‘ఛన్దసః’.

‘ఛన్దః అధీతే’అను నర్థమునందు ‘శ్రోత్రియన్’అను ప్రాతిపదికము సిద్ధించును. అనగా ద్వితీయాంతఛందశ్శబ్దముకంటె ‘ఘన్’ప్రత్యయము, ప్రత్యుత్తికి ‘శ్రోత్ర’అదేశము నివర్తించబడుచున్నది. ‘ఘన్’లోని నకారము ఇత్సంజ్ఞకము. అకారము ఉచ్చారణార్థము. ఘకారమునకు ఇయాదేశము (సూ. 1013)-‘శ్రోత్రియః’.

‘తావత్థిపంగ్రహణమితిగా’నుండి మండూకశ్లుతిచే ‘వా’అనుపదము అనువర్తించుటచే ఈ ఘన్ప్రత్యయశ్రోత్రాదేశములు వైకల్పికములు. ఇవి రాని వక్షమున ‘తదధీతే తద్వేద’అను సూత్రముచే (1053) అణ్ ప్రత్యయము-‘ఛాందసః’.

1181. పూర్వాదినిః. 5.2.86.

పూర్వం కృతమనేన-పూర్వీ.

“త్రాదమనేన భుక్తమితి నా”నుండి కర్తృర్థతృతీయాంత మగు ‘అనేన’ అనువర్తించును. ఏ క్రియకు కర్తృయను ఆకాంక్ష కలుగునపుడు కృశ్చోరాత్వర్థ మగు క్రియాసామాన్యము ఉపస్థిత మగును. ‘ఏనిచే పూర్వము చేయబడినది’ అను నర్థమునందు క్రియావిశేషణ మగు ద్వితీయాంతపూర్వశబ్దముకంటె ‘ఇన్’ ప్రత్యయము వచ్చును. ‘ఇన్’లోని నకారోత్తరవర్తియగు ఇకారము ఉచ్చారణార్థము. పూర్వీః-‘పూర్వం కృతం అనేన’అను నర్థమునందు పూర్వశబ్దము కంటె ‘ఇన్’ప్రత్యయము-‘పూర్వ ఇన్’అని యుండగా “యస్యేతిచ”అను సూత్రముచే (236) అకారలోపము. ‘పూర్వీన్’ అను నకారాంత ప్రాతిపదికము సిద్ధించును.

1182. సపూర్వాచ్చ. 5.2.87.

కృతపూర్వీ.

సపూర్వ మనగా పూర్వమునందు ఏదైన ఒకపదము కలిగి యని

యర్థము. అట్టి పూర్వశబ్దముకంటె కూడ “వీనిచే పూర్వము చేయబడినది” అను నర్థమునందు ఇని ప్రత్యయము వచ్చును.

కృతపూర్వీ:-‘(రటః) కృతః పూర్వం అనేన’అను నర్థమునందు ‘కృత’శబ్దపూర్వక మగు పూర్వశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఇని ప్రత్యయము వచ్చి ‘కృతపూర్వీ’అను రూపము సిద్ధించినది. ‘కృతపూర్వీ కటమ్’అనగా ‘పూర్వము చావను అల్లి నవాడు’అని యర్థము. ఈ ప్రయోగమునకు సంబంధించిన కొన్ని విశేషములు ‘కర్తృకర్మణోః కృతి’అను సూత్రవ్యాఖ్యానమునందు బాల మనోరమలో స్పష్టికరింపబడినవి.

1183. ఇష్టాదిభ్యశ్చ. 5.2.88.

ఇష్టమనేన ఇష్టీ. అధీతీ.

ఇతిభవనాద్యర్థకాః.

ప్రథమాంతము లగు ఇష్టాదిశబ్దములకంటె ‘అనేన’-అనగా ఇష్టాదులకు ఈతడు కర్త-అను నర్థమున ఇని ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇష్టీ:-‘ఇష్టం అనేన’ ‘ఈతనిచే యాగము చేయబడినది’అను నర్థము నందు ఇని ప్రత్యయము. ‘యస్యేతి చ’అను సూత్రముచే (236) అకా-లోపము. ‘ఇష్టీ’అను ప్రథమైకవచనాంతరూపము సిద్ధించినది. యాగము చేసిన వాడు (చేయబడిన యాగము కలవాడు) అని యర్థము. అధీతీ:-‘అధీతం అనేన’ అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే ఇని ప్రత్యయము వచ్చి పైవలెనే రూపము సిద్ధించినది.

భవనాద్యర్థికప్రత్యయప్రవరణము సమాప్తము.

అథ మత్వర్ధియాః

1184. రదస్యాస్త్రస్త్రిస్త్రిన్చి మతువ్. 5.2.94

గావః అస్యస్త్రస్త్రి గోమాన్.

‘రత్ అస్య అస్తి’లేక “తత్ అస్మిన్ అస్తి”అను విగ్రహమునందు, అస్తి సమానాధికరణ మగు ప్రథమాశబ్దముకంటె ‘అస్య’ ‘అస్మిన్’అను నర్థములందు మతువ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘మతువ్’లోని ఉకారవికారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. సూత్రమునందలి ‘ఇతి’ శబ్దము, అ స్త్యర్థవివక్షయందు వచ్చు మతుబాదులు విశేషవిషయములందు వచ్చు నని సూచించును. అవిషయవిశేషములు ఈ క్రింది శ్లోకరూపవార్తికము నందు సంగ్రహింపబడినవి:—

భూమనిందాప్రళంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే

సంసర్గేఽస్తివివక్షయోం భవన్తి మతుబాదయః.

భూమ యనగా బహుత్వము. ఉదా:- గోమాన్; యవవాన్ మొ. అధిక మగు గోవులు, యవలు కలవాడు. నిందకు ఉదా:- ‘కకుదావ ర్తిన్ కన్యా’ కకుదము నందు సుడి గల కన్య. కకుదమనగా కంఠమూలమునకు వెనుకటి భాగము. ఆస్థాన మునందు సుడి యుండుట నింద్య మగు లక్షణము. ప్రళంసకు ఉదా:- ‘రూప వాన్’ ప్రళ స్త మగు రూపము కలవాడు. నిత్యయోగమునకు ఉదా:- ‘క్షీరిణో వృక్షైః’. ఎల్లపుడును క్షీరము గల వృక్షములు. ఇ ని ప్ర త్య య ము నిత్యసంసర్గమును బోధించుచున్నది. అతిశాయనమునకు ఉదాహరణము:- ఉదరిణీ కన్యా:- పెద్ద పొట్ట గల కన్య. సంసర్గమునకు ఉదాహరణము:- ‘దక్షి’ మొ. దండ సంబంధము కలవాడు. గోమాన్:- ‘గావః అస్య సన్తి’ అనునర్థమునందు ‘సన్తి’ సమా నాధికరణ మగు ప్రథమాంతగోళబ్దముకంటె ‘అస్య’ అను నర్థమునందు ప్రృత సూత్రముచే మతుప్రత్యయము చేయగా ‘గోమాన్’ అనునది (ప్ర.వ.వ.) నిష్పన్న మైనది.

1185. త సౌ మత్స్యరే. 1.4.19

తాస్తసాన్తా భసంజ్ఞా స్తః, మత్స్యరే ప్రత్యయే పరే. గరుత్మాన్, ‘వస్సోః సంప్రసారణమ్’-విదుష్మాన్.

‘యవి భమ్’ నుండి ‘భమ్’ అనువ ర్తించును. మత్స్యప్రత్యయము పర మగునపుడు తకారసకారాంతశబ్దములు భసంజ్ఞకము లగును.

గరుత్మాన్:- ‘గరుతః అస్య సన్తి’ ‘గరుత్’ శబ్దముకంటె మతువ్ ప్రత్యయము ‘గరుత్’ శబ్దముతకారాంతగుటచేత సూత్రముచే భసంజ్ఞ. అంతచేపద సంజ్ఞలేదుగాన తకారమునకు ‘రులాం జశోన్తే’ అను సూత్రముచే (67) జ శ్చము, “ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్” అనువార్తికముచే (సూ. 68) అనునాసకము రాలేదు.

విదుష్యాన్:-“విద్వాంసః అస్మిన్ సన్తి”. ప్రథమాంతవిద్వన్ శబ్దము కంటె మతుప్ ప్రత్యయము. ‘విద్వస్’ శబ్దము సకారాంత మగుటచే ప్రకృతసూత్రముచే భసంజ్ఞ. అందుచే “వసోఃసంప్రసారణమ్” (354) అను సూత్రముచే సంప్రసారణము. ‘విద్’ ఉ అస్’ అని యుండగా ‘సంప్రసారణాచ్చ’ అను సూత్రముచే (258) ఆకారమునకు పూర్వరూపము వచ్చి ‘విదుస్ మత్’ అని యుండగా “ఆదేశప్రయమోః” అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము-“విదుష్యాన్”

వా. గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగిష్టః.

శుక్లో గుణోఽస్యాస్తీతి శుక్లః పటః. కృష్ణః.

గుణవచః శబ్దములకంటె పర మగు మతుప్ ప్రత్యయమునకు లోపము అంగీకరింపబడినది. ఇవట ‘గుణవచనేభ్యః’ అను పదముచే గుణగుణవద్వాచకములుగ ప్రసిద్ధము లగు శుక్లాదిశబ్దములు మాత్రమే గ్రహింపబడును. ‘రూప’ మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడవు. అందుచే ‘రూపము గల వత్తము’ అను నర్థమున “రూపం వత్తం” ఇత్యాది ప్రయోగములు చేయరాదు.

శుక్లః:- ‘శుక్లః అన్య అస్తి’ అను నర్థమునందు శుక్ల శబ్దముకంటె మతుప్ ప్రత్యయము. దానికి ఈ వార్తికముచే లోపము ‘శుక్లః’. “యః శిష్యః స ఆప్యమాన్యాభిదాయా” అను న్యాయముచే శిష్య మగు ‘శుక్ల’ అనుదానికి ‘శుక్ల గుణవాన్’ అని యర్థము ఇచ్చే ‘కృష్ణః’ అను రూపము గూడ సిద్ధించినది. ఈ విధముగ ‘శుక్లః’ ఇత్యాది శబ్దములకు ప్రకరణానుసారముగ ‘తెలుపు’ ‘తెలుపు గలది’ అను అర్థవ్యయమును చెప్పవచ్చును.

1186 ప్రాణిస్థాదాతో లఙన్యరరస్యామ్. 5.2.96

చూడాలః- చూడావాన్, ప్రాణిస్థాత్ కిమ్-శిఖావాన్ దీపః.

వా. ప్రాణ్యంగాదేవ.

నేహ. మేధావాన్.

ప్రాణియం దున్న వస్తువును బోధించు ఆకారాంతశబ్దముకంటె మత్స్యర్థమునందు, లచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

చూడాలః- ‘చూడా అన్య అస్తి’ అను నర్థమునందు ఆకారాంతమగు చూడాశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ‘లచ్’ ప్రత్యయము-“చూడాలః”. ‘లచ్’ రాని పక్షమున ‘మతుప్’ ప్రత్యయము వచ్చి ‘చూడామత్’ అని యుండగా “మాదుపద

యాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః"అను సూత్రముచే (1062) మకారమునకు వకారము-‘చూడావాన్’. కేశాగ్రము, కుక్కుటాదిశీర్షశిఖమొదలగు వాటికి చూడయనిపేరు.

ప్రాణిస్థవాచక మగు ఆకారాంతశబ్దమునకు లచ్ ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పుటచే ‘శిఖావాన్ దీపః’అనునపుడు ‘శిఖా’శబ్దము ఆకారాంత మైనను ప్రాణిస్థవస్తువాచకము కాదు గాన ఈ ప్రత్యయము రాలేదు. సామాన్యతఃసిద్ధ మగు ‘మతుప్’ప్రత్యయము వచ్చి ‘శిఖావాన్’అను రూపము (‘చూడావాన్’వలె) సిద్ధించినది.

ఆప్రాణిస్థ మగు వస్తువు గూడ ప్రాణ్యంగమై యుండవలెను;ప్రాణిస్థమైనంత మాత్రమున చాలదు. అందుచే ‘షేధావాన్’ అనునపుడు షేధ ప్రాణిస్థమే యైనను ప్రాణ్యవయవము కాదుగాన,శబ్దావక మగు ఆకారాంతషేధాశబ్దముకంటె లచ్ ప్రత్యయము రాలేదు. మతుప్ప్రత్యయము మాత్రమే వచ్చినది.

1187. లోమాదిపామాదివిచ్ఛాదిభ్యః శనోలచః. 5.2.100

లోమాదిభ్యః శః-లోమశః; లోమవాన్,రోమశః,- రోమవాన్.
పామాదిభ్యోనః-పామనః.

లోమాది,పామాది,పిచ్ఛాదిగణములందలి శబ్దములకంటె క్రమముగ ‘శ’ ‘న’ ‘ఇలచ్’ప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును.

లోమశః-‘లోమాని అన్య సన్తి’. నకారాంత మగు ప్రథమాంతలోమన్ శబ్దముకంటె ‘శ’ప్రత్యయము. “న లోపః ప్రాతిపదికాంత్య”అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము-‘లోమశః’ శప్రత్యయము రాని పక్షమున మతుప్ ప్రత్యయము వచ్చి ‘లోమవాన్’అను రూపము సిద్ధించును. ‘రోమశః’- ‘రోమవాన్’అనురూపములుగూడ పైవలెనే సిద్ధించును.

పామనః-‘పామా అన్య సన్తి’. నకారాంతపామన్ శబ్దముకంటె నప్రత్యయము. నకారలోపము. చిడుము కలవాడు అని యర్థము. ‘న’ప్రత్యయము రాని పక్షమున మతుప్ ప్రత్యయము వచ్చి ‘పామవాన్’ అను రూపము సిద్ధించును.

(గ.సూ) అజ్ఞాత్ కల్యాణే.- అజ్ఞనా. (గ.సూ.) లక్ష్మ్యైతత్ చ-
లక్ష్మణాః.పిచ్ఛాదిభ్య ఇలచ్. పిచ్చిలః- సిచ్చివాన్.

కల్యాణశబ్దము విశేషణముగా గల అంగశబ్దముకంటె మత్స్వర్థమునందు నప్రత్యయము వచ్చును అని గణసూత్రమునకర్థము.

అజ్గనా:- 'కల్యాణాని అజ్గని అస్యా' అని విగ్రహము. ఈ అర్థము నందు అజ్గశబ్దముకంటె నప్రత్యయము. శ్రీత్వవివక్షయందు 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్' చేయగా 'అజ్గనా' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇవట న ప్రత్యయము కల్యాణత్వమును గూడ సూచించుచున్న దని భావము.

లక్ష్మీశబ్దమునకు మత్స్వర్థమునందు న ప్రత్యయము వచ్చును. ప్రకృతికి ఆకారము కూడ అంతాదేశముగ వచ్చును అని గణసూత్రమున కర్థము.

లక్ష్మణః:- 'లక్ష్మీః అస్య అస్తి' అను విగ్రహమునందు లక్ష్మీశబ్దము కంటె నప్రత్యయము. ఈకారస్థానమున ఆకారముఅదేశముగ వచ్చినది. 'లక్ష్మణః'. పిచ్చిలః:- 'పిచ్చం అస్య అస్తి' 'పిచ్చ' శబ్దముకంటె ఇలచ్ ప్రత్యయము. 'యస్యేతి' అనుసూత్రముచే (236) ఆకారలోపము. 'పిచ్చిలః'. ఇలచ్ రాని పక్షమున మతుప్ ప్రత్యయము- "పిచ్చవాన్."

1188. ద స్త ఉన్నత ఉరచ్. 5.2.106

ఉన్నతాః దస్తా స స్తి అస్య-దస్తురః.

ఉన్నతశబ్దము విశేషణముగా గల దంతశబ్దముకంటె మత్స్వర్థమునందు 'ఉరచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

దస్తురః:- (ఎత్తై న దంతములు కలవాడు) 'ఉన్నతాః దస్తాః అస్య' అని విగ్రహము. ఈ సూత్రముచే ప్రథమాంతదంతశబ్దముకంటె ఉరచ్ ప్రత్యయము. ఆకారలోపము (236) 'దస్తురః'. ఇవట ఉరచ్ ప్రత్యయము ఉన్నతత్వమును గూడ సూచించును.

1189. కేశాద్వోఽన్యతరస్యామ్. 5.2.109

కేశవః, కేశీ; కేశికః; కేశవాన్.

ప్రథమాంత మగు కేశశబ్దముకంటె మత్స్వర్థమునందు వికల్పముగ వప్రత్యయము వచ్చును.

కేశవః:- 'కేశాః అస్య స స్తి' అని విగ్రహము. ఈ సూత్రముచే 'వ' ప్రత్యయము.

‘ప్రాణిస్థానాతో లజన్యతరస్యామ్’నుండి “అన్యతరస్యామ్” ఈ సూత్రములోనికి అనువర్తించుటచే ‘వ’ప్రత్యయము రాని పక్షమున ‘మతుప్’ప్రత్యయమువచ్చుటకు అవకాశములభించుచున్నను మరల ఈ సూత్రమునందు ‘అన్యతరస్యామ్’ అని ప్రయోగించుటచే ‘అత ఇనితనో’ అను రాబోవు సూత్రముచే విధియమానము లగు ‘ఇని’ ‘తన్’ ప్రత్యయములు గూడ రావచ్చు నని సూచింపబడుచున్నది. అందుచే వప్రత్యయము రాని పక్షమున ‘కేశీ’ (ఇనిప్రత్యయము) ‘కేశికః’ (తన్ ప్రత్యయము) కేశవాన్ (మతుప్ ప్రత్యయము) అను రూపములు గూడ సిద్ధించును.

వా. అన్యోభ్యోఽపి దృశ్యతే. మణివః.

వా. అర్జసో లోపశ్చ అర్జవః.

కేశశబ్దముకంటె భిన్నము లగు శబ్దములకంటె గూడ మత్స్యర్థమునందు వప్రత్యయము చూడబడుచున్నది.

మణివః- ‘మణిః అస్యాన్తి’ అని విగ్రహము. ఈ వార్తముచే మణిశబ్దముకంటె వప్రత్యయము వచ్చినది. సర్పవిశేషమునకు పేరు.

ప్రథమార్థ మగు ‘అర్జసో’ శబ్దమునకు మత్స్యర్థమునందు వప్రత్యయము ప్రకృతియందలి సకారమునకు లోపము గూడ వచ్చును.

అర్జవః- (సముద్రము). ‘అర్జః అస్య అన్తి’ అని విగ్రహము. ఈ వార్తముచే వప్రత్యయసకారలోపములు.

1190. అత భిన్నితనౌ. 5.2.115

దణ్డీ, దణ్డికః.

ప్రథమాంత మగు అనంతశబ్దముకంటె మత్స్యర్థమునందు ‘ఇని’ ‘తన్’ ప్రత్యయములు వచ్చును.

దణ్డీః- ‘దణ్డః అస్య అన్తి’ ‘దణ్డ’ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఇనిప్రత్యయము. ‘యస్యేతివ’ అనుసూత్రముచే (236) అకారలోపము- ‘దణ్డి’ (ప్ర. ఏ. వ). దణ్డికః- పై యర్థమున ‘తన్’ ప్రత్యయము. ‘తస్యేకః’ (1027). అకారలోపము, (సూ-236)- ‘దణ్డికః’.

1191. ప్రవీహ్యదిభ్యశ్చ. 5.2.116

ప్రవీహి. ప్రవీహికః.

ప్రీహ్యడిశబ్దములకంటె గూడ మత్వర్థమునందు 'ఇని' 'తన్' ప్రత్యయములు వచ్చును.

ప్రీహి;ప్రీహికః- 'ప్రీహయః అన్య సన్తి. ఈ సూత్రముచే 'ఇని' 'తన్' ప్రత్యయములు. ఇకారలోపము (సూ-238)-'ప్రీహి' 'ప్రీహికః'.

1192. అన్ మాయామేధానజోవినిః. 5.2.121

యశస్వీ-యశస్వాన్. మాయావీ. మేధావీ, స్రగ్వీ.

ప్రథమాంతము లగు అసంతశబ్దములకంటెను, మాయా, మేధా స్రక్ శబ్దములకంటెను మత్వర్థమునందు 'విని' ప్రత్యయము వచ్చును.

యశస్వీ:- 'అస్' అంతమునందు గల 'యశస్' శబ్దముకంటె 'యశః' అన్య అస్తి' అను నర్థమునందు ఈ సూత్రముచే 'విని' (విన్) ప్రత్యయము- 'యశస్వీన్' (ప్ర.వి.వ.) యశస్వాన్:- 'కేశాద్వోఽన్యతరస్యామ్' నుండి "అన్య తస్యామ్" పదము మండా- ప్లుతిచే అనువర్తించుటచే 'విని' ప్రత్యయము రాని పక్షమున మతుప్ ప్రత్యయము వచ్చి "మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః" అను సూత్రముచే (1065) మకారమునకు వకారాదేశము- 'యశస్వాన్'. పై రెండు రూపములందు 'తసౌ మత్వర్థే' అను సూత్రముచే (1185) భనంజ్ఞ వచ్చుటచే పదనంజ్ఞ లేదు గాన సకారమునకు రుత్వము (సూ-105) రాలేదు. ఇట్లే 'మాయా' 'మేధా' 'స్రక్ శబ్దములకంటె గూడ విని ప్రత్యయము వచ్చి 'మాయావీ' 'మేధావీ' 'స్రగ్వీ' అను రూపములు సిద్ధించును. 'స్రక్' శబ్దమునందలి జకారమునకు 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) కుత్వము వచ్చినది. విని ప్రత్యయము రాని పక్షమున మతుప్ ప్రత్యయము వచ్చును- 'మాయావాన్' 'మేధావాన్', 'స్రగ్వీన్'.

1193. వాచోగ్నినిః. 5.2.124

వాగ్వీ.

వాచశబ్దముకంటె మత్వర్థమునందు 'గ్నిని' ప్రత్యయము వచ్చును. వాగ్వీ:- 'వాక్ అన్య అస్తి' వాచశబ్దముకంటె 'గ్నిని' (గ్నిన్) ప్రత్యయము- 'వాచగ్నిన్'. చకారమునకు జత్వముచే జకారము. దానికి కుత్వముచే గకారము 'వాగ్వీ'. 'లశక్వత్ ద్వితే' (136) అను సూత్రమునందు "అరద్ధితే" అని నిషేధించుటచే 'గ్నిన్' లోని గకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ లేదు.

1194. అర్హాదిభ్యోఽన్. 5.2.127

అర్హోఽస్య విద్యతే అర్హసః, ఆకృతిగణోఽయమ్.

‘అర్హస్ మొదలగు శబ్దములకంటె మత్స్వర్థమునందు ‘అన్’ప్రత్యయము వచ్చును.

అర్హసః-‘అర్హః అస్య అ స్తి’ అన్ ప్రత్యయము-‘అర్హసః’. మూల శంఖరోగముగలవాడు. అర్హాదిగణము ఆకృతిగణ మగుటచే ‘పాపం అస్మా స్తీతి పాపః’ ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

1195. అహం భుభమోర్హన్. 5.2.140

అహంయుః-అహంకారవాన్. శుభంయుః-శుభాన్వితః.

ఇతి మత్స్వర్ధీయాః.

‘అహమ్’ ‘శుభమ్’ అను ‘మకారాంతావ్యయములకంటె మత్స్వర్థమునందు ‘యన్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘యన్’ లోని సకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఇది ‘సిత్’ గాన ‘నితి’ ‘చ’ అను వార్తికముచే ప్రకృతికి పదసంజ్ఞ లభించి ‘మోసుస్వారః’ అను సూత్రముచే (77) మకారమునకు అనుస్వారము, దానికి వరసవర్ణము (సూ-79)-వచ్చును.

అహంయుః-“అహమ్ అస్య అ స్తి” అను నర్థమున యన్ ప్రత్యయము-‘అహంయుః’. ఇట్లే ‘శుభంయుః’. ‘అహమ్’ ‘శుభమ్’ అనునవి అహంకార శుభార్థకము లగు మకారాంతావ్యయములు.

మత్స్వర్ధీయప్రచరణము సమాప్తము.

అథ ప్రాగ్ధీశీయాః

1196. ప్రాగ్ధీశో విభక్తిః. 5.3.1.

వికృద్భేద్యః ఇత్యతః ప్రాగ్ధీశ్యమాణాః ప్రత్యయాః విభక్తి సంజ్ఞాః స్యుః.

‘వికృద్భేద్యః’ అనుసూత్రముకంటె పూర్వము విధీయమానము లగు ప్రత్యయములు విభక్తిసంజ్ఞకము లగును.

‘స విభక్తౌ తుస్మాః’ అను సూత్రముచే నిషేధము, ‘త్యదాదీనామః’ అను సూత్రముచే (193) అస్వము, మొదలగునవి విభక్తిసంజ్ఞకు ప్రయోజనములు.

1197. కేంసర్వనామబహుభ్యోఽద్వాదిభ్యః. 5.3.2.

“కిమః, సర్వనామ్నో, బహుళబ్దాచ్చ” ఇతి ప్రాగ్ధిశోఽధి క్రియతే.

‘ద్విభ్యేభ్యః’ అను సూత్రమునకు పూర్వము, “కిమేశబ్దము” అను, ద్విశబ్దాదిభిన్నము లగు సర్వనామశబ్దముకంటెను, బహుళబ్దముకంటెను “అను నవి అధికృతము లగును. ‘కిమ్’ శబ్దము గూడ సర్వనామశబ్దమే యైనను, అది ద్వాదిశబ్దములలో చేరుటచే ‘అద్వాదిభ్యః’ అని నిషేధమున్నది గాన మరల గ్రహింపబడినది. ‘సమర్థానాం ప్రథమాత్’ అనునది ఇక పైన అనువర్తింపదు. ‘వా’ అనునది మాత్రము అనువర్తించును. ఇట్లు చెప్పటకు వ్యాఖ్యానమే అధారము.

1198. పశ్చిమ్యస్తేభ్యః కిమితి 5.3.7.

పశ్చిమ్యస్తేభ్యః కిమితిభ్యస్తేభ్యః వా స్యాత్.

పంచమ్యంతము లగు కిమాదిశబ్దములకంటె ‘తసిల్’ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

అర్థవిశేషనిర్దేశము లేకుండుటచే ఈ తసిలాదులు స్వార్థమునందే (ప్రకృత్యర్థమునందు వచ్చును). ‘తసిల్’ లోని ‘ఇల్’ ఇత్సంజ్ఞకము ‘తస్’ కేడించును.

1199. ఓ తిహాః. 7.2.104.

కిమః కుః స్యాత్ తాదౌ హాదౌ చ విభక్తౌ పరతః. కుతః. కస్మాత్.

‘కిమః కః’ ‘అష్టన ఆ విభక్తౌ’ నుండి ‘కిమః’ ‘విభక్తౌ’ అనువర్తించును. తకారహకారాదివిభక్తి పర మగు నపుడు ‘కిమ్’ శబ్దమునకు ‘కు’ అను నాదేశము వచ్చును.

కుతః-పంచమ్యంతకిమేశబ్దముకంటె తసిల్ ప్రత్యయము “కిమ్ జని తస్” అని యుండగా ప్రాతిపదికత్వ(సూ-117) నుబ్ధోపములు (సూ. 724). ‘కిమ్ తస్’ అని యుండగా ‘ప్రాగ్ధిశో విభక్తిః’ అను సూత్రముచే (1196) ‘తస్’ కు విభక్తి

సంజ్ఞ యున్నదిగాన తకారాది యగు అవిభక్తిప్రత్యయము పరముగ నుండగా ఈ సూత్రముచే 'కిమ్'కు 'కు'అదేశము- 'కుతః'. తసిల్ రాని పక్షమున 'కస్మాత్' అను పంచమ్యంతరూపము ప్రయుక్త మగును. 'తద్దితశ్చాసర్వవిభక్తిః' అను సూత్రముచే (169) తసిలాద్యంతశబ్దములకు అవ్యయత్వము.

1200. ఇదమ్ ఇత్. 5.3.3.

ప్రాగ్దిశీయే పరే. ఇతః.

ప్రాగ్దిశీయప్రత్యయము పర మగు నపుడు 'ఇదమ్' శబ్దమునకు 'ఇత్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఇతః- 'ఇదమ్ జసి' అను పంచమ్యంత ఇదమ్ శబ్దమునకు తసిల్ ప్రత్యయము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు. ప్రత్యతిభూత మగు "ఇదమ్" అనుదానికి ఈ సూత్రముచే 'ఇత్' అదేశము శిత్ అగుటచే సర్వాదేశముగ వచ్చును- 'ఇతః'.

1201. అన్. 5.3.5.

ఏతదః ప్రాగ్దిశీయే. అనేకాల్పాత్పర్వాదేశః. అతః. అముతః. యతః. బహుతః. ద్వ్యదేస్తు-ద్వాభ్యామ్.

'ఏతద్' అన్ అను ఒక సూత్రమును 'ఏతదః' 'అన్' అను రెండు సూత్రములుగ యోగవిభాగము చేసి ఇచట 'అన్' అనునది వ్యాఖ్యానింపబడుచున్నది. 'ఏతదః' అనునది పిమ్మట వ్యాఖ్యానింపబడును. ఏతచ్ఛబ్దమునకు ప్రాగ్దిశీయప్రత్యయము పర మగునపుడు 'అన్' అను నాదేశము వచ్చును.

'అన్' అనేకాల్ గాన సర్వాదేశముగ (సూ. 45) వచ్చును. 'న లోపః ప్రాతిపదికా న్తన్య' అను సూత్రముచే (180) నకారము లోపింపగా 'అ' మాత్రము శేషించును.

అతః- సుబ్బోపానంతరము 'ఏతద్ తస్' అని యుండగా ఈ సూక్తిముచే 'అన్' అదేశము వచ్చినది. అముతః- పంచమ్యంత మగు 'అదన్' శబ్దమునకు తసిల్ ప్రత్యయము. ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాదులచే 'అదన్ తస్' అని యుండగా తస్ విభక్తిసంజ్ఞ కముగాన అది పరముగా నుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (190) సకారమునకు అకారాదేశము. 'అతో' గుణే అను సూత్రముచే (271) పరరూపము- 'అదతస్' అని యుండగా "అథస్థోఽసేర్ధాదుతోమః" అను

సూత్రముచే (251) ఉత్వమత్వములు-‘అముతః’. యతః-పంచమ్యంత యచ్చ
బ్ధిమునకు తసిత్ ప్రత్యయము. సుఖ్లోపత్కదాద్యత్వాదుః - ‘యతః’.

బహుతః-పంచమ్యంతబహుశబ్దముకంటె తసిత్ ప్రత్యయము.

‘ద్వి’మొదలగు శబ్దములు సర్వనామము లైనను ‘అద్వాద్విభ్యః’అను
నిషేధ ముండుటచే (సూ. 1197) తసిలాదులు రావు. ‘ద్వాభ్యామ్’ ఇత్యాదిపంచ
మ్యంత రూపములు మాత్రమే ఉండును.

1202. పర్యభిభ్యాం చ. 5.3.9.

అభ్యాం తసిత్ స్యాత్. పరితః-సర్వత ఇత్యర్థః. అభితః-ఉభ
యత ఇత్యర్థః.

‘పరి’ ‘అభి’అను అవ్యయములకంటె ‘తసిత్’ ప్రత్యయము వచ్చును.
‘సర్వోభిమార్గాభ్యామేవ’అను వార్తికము ననుసరించి ‘అంతటను’ ‘రెండువైపు
లందును’అను సర్థములందే వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పై యర్థములందు తసిత్ ప్రత్యయము-‘పరితః’
‘అభితః’.

1203. సప్తమ్యాస్త్రుల్. 5.3.10.

కత్ర. యత్ర. తత్ర. బహుత్ర.

సప్తమ్యంతము లగు కిమాదులకంటె ‘త్రీ’ ప్రత్యయము వచ్చును.

కుత్ర:-సప్తమ్యంతకిమ్ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే త్రీ(త్ర)ప్రత్య
యము, ప్రాతిపదికత్వ సుఖ్లోపాదులు. ‘కుతిహోః’అను సూత్రముచే (1199)
కిమ్ ‘కు’ ‘కు’అడేశము-‘కుత్ర’. ఇట్లే యత్తచ్చబ్ధిములకును బహుశబ్దమునకును
త్రీ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘యత్ర’, ‘తత్ర’, ‘బహుత్ర’ సిద్ధించినవి. యత్త
చ్చబ్ధిములకు త్యదాద్యత్వపరరూపములు గూడ వచ్చినవి.

1204. ఇదమౌ హః. 5.3.11.

త్రలోపవాదః. ఇహ.

సప్తమ్యంత మగు ‘ఇదమ్’ శబ్దముకంటె ‘హ’ అను ప్రత్యయము వచ్చును.
ఇది త్రీ ప్రత్యయమునకు అపవాదము.

ఇహ:-సప్తమ్యంత మగు ‘ఇదమ్’ జీ‘అనుదానికంటె ‘హ’ ప్రత్యయము.

ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపములు. 'ఇదమ్ హ' అని యుండగా 'ఇదమ్ ఇ' అను సూత్రముచే (1200) 'ఇదమ్' కు 'ఇ' అదేశము- 'ఇహ'.

1205. క్రిమోఽత్. 5.3.12.

వాగ్రహణమపకృష్యతే. సప్తమ్యంతాత్ కిమః 'అత్' వా స్యాత్; పక్షే త్రత్.

'వా హ చ ఛస్తసి' అను ఉత్తరసూత్రమునుండి 'వా' అపకర్షింపబడును. సప్తమ్యంత మగు 'కిమ్' శబ్దముకంటె 'అత్' ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును. 'అత్' లోని తకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఈ సూత్రముచే అత్ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ప్రాతిపదికత్వసుబ్బోపాద్యనంతరము 'కిమ్ అ' అని యుండగా-

1206. క్వాఽతి. 7.2.105.

కిమః క్వాదేశః స్యాదతి. క్వ. కుత్ర.

అత్ ప్రత్యయము వర మగునపుడు 'కిమ్' శబ్దమునకు 'క్వ' అను ఆదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే 'క్వ' ఆదేశముచేసినిపిమ్మట 'క్వ అ' అని యుండగా "అతోగుణే" అను సూత్రముచే (274) పరరూపము 'క్వ'.

అత్ ప్రత్యయము రాని పక్షమున 'త్రత్' ప్రత్యయము, 'కిమ్' కు 'కు' ఆదేశము (సూ. 1199)- 'కుత్ర'.

1207. ఇతరాభ్యోఽవి దృశ్యస్తే. 5.3.14.

పఞ్చమీన స్తమీతరవిభక్త్యన్తాదపి తసిలాదయో దృశ్యస్తే.

వా. దృశిగ్రహణాద్ భవదాదియోగ ఏవ.

స భవాన్-తతో భవాన్, తత్ర భవాన్. తం భవంతమ్-తతో భవంతమ్, తత్ర భవంతమ్. ఏవం దీర్ఘాయః, దేవానాం ప్రియః, ఆయుష్మాన్.

పంచమీన స్తమీభిన్నవిభక్త్యంతము లగు కిమాదుల కంటె గూడ తసిర్ మొదలగు ప్రత్యయములు చూడబడుచున్నవి.

'దృశ్యస్తే' అనుటచే భవచ్ఛబ్దాదులతో సంబంధ మున్నపుడు మాత్రమే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించు నని వార్తికకారుడు చెప్పుచున్నాడు. అనగా భవదాది శబ్దములు అను ప్రయుక్తము లైనపుడు మాత్రమే కిమాదిశబ్దములతో తసిలాదుల ప్రయోగము కానవచ్చుచున్న దని భావము.

‘సః భవాన్’ అను నపుడు భవచ్ఛబ్దముతో కలిసి యున్న తచ్ఛబ్దము ప్రథమాంత మైయున్నది. అట్టి తచ్ఛబ్దమునకు తసిల్, త్రల్ ప్రత్యయములు చేర్చి ‘తతో భవాన్’ ‘తత్ర భవాన్’ అని కూడ ప్రయోగించ వచ్చును. వీటికి కూడ ‘స భవాన్’ అనియే యర్థము అట్లే ‘తం భవంతం’ ఇత్యాదులందు ద్వితీయాంత మగు తచ్ఛబ్దమునకు ‘తసిల్’ ‘త్రల్’ ప్రత్యయములు చేర్చి ‘తం భవంతం’ ‘తత్ర భవంతం’ ఇత్యాది ప్రయోగములను చేయవచ్చును. అర్థము మాత్రము “తం భవంతం” అనుదానియందు పరే నుండును.

ఇట్లే ‘స దీర్ఘాయః’ అనుటకు బదులు ‘తతో దీర్ఘాయః’ ‘తత్ర దీర్ఘాయః’ అనియు, ‘స దేవానాం ప్రియః’ అనుటకు ‘తతో దేవానాం ప్రియః’ ‘తత్ర దేవానాం ప్రియః’ అని యు, ‘స ఆయుష్మాన్’ అనుటకు బదులు ‘తత్ర ఆయుష్మాన్’ ‘తత్ర ఆయుష్మాన్’ అనియు ప్రయోగి. పవచ్చును.

1208. సర్వైశ్చాస్యశ్రియద్దేవదాతా కాలే దా. 5.3.15

సప్తమ్యస్తేభ్యః కాలార్థేభ్యః స్వార్థే దా స్వాత్.

సప్తమ్యంతము లగు సర్వ, ఏక, అన్య, కిమ్, యద్, తద్ అను శబ్దములకు కలది కాలము వాచ్య మగునపుడు స్వార్థమునందు దా, అను ప్రత్యయము వచ్చును.

సప్తమ్యంత మగు సర్వశబ్దముకంటె ‘సర్వస్మిన్’ కాలే అను సర్థము నందు ఈ సూత్రముచే ‘దా’ ప్రత్యయము-‘సర్వదా’ అని యుండగా-

1209 సర్వస్య సోఽవ్యతరస్యాం ది. 5.3.16

దాదా ప్రాగ్గీతీయే సర్వస్య సః వా స్వాత్. సర్వస్మిన్ కాలే-సదా, సర్వదా. ఏకదా. అన్యదా. తదా. యదా, తదా. కాలే కిమ్-సర్వత్ర దేశే.

పకరాది యగు ప్రాగ్గీతీయ ప్రత్యయము పర మగునపుడు సర్వశబ్దమునకు ‘స’ అను నాదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పకరాదేశము వచ్చిన పక్షమున ‘సదా’ అను రూపము, దాని పక్షమున ‘సర్వదా’ అను రూపమును సిద్ధించును. ఇట్లే ‘ఏకస్మిన్ కాలే’ ‘అన్యస్మిన్ కాలే’ అను సర్థములందు సప్తమ్యంతములగు ‘ఏక’ ‘అన్య’ శబ్దములకు కలది దా ప్రత్యయము ‘ఏకదా’ ‘అన్యదా’. తదా:- ‘సర్వస్మిన్ కాలే’ అను సర్థము

నందు సప్తమ్యంత'కిమ్'శబ్దముకంటె స్వార్థమునందు దాప్రత్యయము. దీనికి విభక్తి సంజ్ఞ కూడ ఉన్నది గాన ఇది పరముగ నున్నపుడు 'కిమ్' కః'అను సూత్రముచే (271) కాదేశము-'కదా'. ఇట్లే సప్తమ్యంతము లగు 'యద్'తద్' శబ్దములకంటె "అస్మిన్ కాలే" "తస్మిన్ కాలే"అను సర్థములందు దాప్రత్యయము. 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే (193) అత్త్వము-'యదా' 'తదా'.

'కాలే' అని చెప్పుటచే సప్తమ్యంతము లగు ఈ నిర్వాదిశబ్దములు దేశ వాచకములుగ నుపయుక్తము లైనపుడు ఈ దాప్రత్యయము రాదు. 'ప్రత' ప్రత్యయము వచ్చి 'సర్వప్ర'అను రూపము సిద్ధించును. 'అంతదేశమునందును' అని యర్థము.

1210. ఇదమో ర్హిల్. 5.3.16

సప్తమ్యంతాత్.కాలే ఇత్యేవ.

కాలార్థమునందు ఉపయుక్తమును, సప్తమ్యంతమును అగు 'ఇదమ్'శబ్దముకంటె 'ర్హిల్'ప్రత్యయము వచ్చును.

'అస్మిన్ కాలే'అను సర్థమునందు సప్తమ్యంత మగు 'ఇదమ్'శబ్దము కంటె ఈ సూత్రముచే 'ర్హిల్'ప్రత్యయము-'ఇదమ్ ర్హి'అని యుండగా-

1211. ఏతేతౌ రథోః. 5.3.4

ఇదమ్ శబ్దస్య 'ఏత' 'ఇత్'ఇత్యాదేశౌ స్తః రేఫాదౌ, -థకారాదౌ చ ప్రాగ్భియే పరే. అస్మిన్ కాలే-ఏతర్హి. కాలేకిమ్-ఇహ దేశే.

రేఫాదియు,థకారాదియు నగు ప్రాగ్భియప్రత్యయము పర మగునపుడు ఇదమ్ శబ్దమునకు,ప్రమముగ 'ఏత' 'ఇత్'అను ఆదేశములు వచ్చును.

ఏతర్హి :- 'అస్మిన్ కాలే'అను సర్థమునందు సప్తమ్యంత మగు 'ఇదమ్' శబ్దముకంటె 'ర్హి(ల్)'ప్రత్యయము (సూ-1210). 'ర్హి'అనునది రేఫాదిప్రత్యయము గాన 'ఇదమ్'శబ్దమునకు ప్రత్యతసూత్రముచే 'ఏత'ఆదేశము-'ఏతిర్హి'. కాలార్థమునందు ఉపయుక్త మగు ఇదమ్ శబ్దముకంటె 'ర్హిల్'ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పుటచే "అస్మిన్ దేశే"అను సర్థమునందు ప్రయుక్త మగు సప్తమ్యంతేదంశబ్దముకంటె 'ఇదమో హః'అను సూత్రముచే (1204) హప్రత్యయము వచ్చిన ఏముట 'ఇదమ ఇత్'అనుసూక్రిముచే (1200) 'ఇ'ఆదేశము చేయగా 'ఇహ'సిద్ధించినది.

1212. అనద్యతనో ర్హి లన్యతరస్యామ్. 5.3.21

కర్హి, కదా. యర్హి, యదా. తర్హి, తదా.

అనద్యతనకాలార్థమునందు ప్రయుక్తము లగు సప్తమ్యంతము లైన కిమాదిశబ్దములకంటె వికల్పముగ ర్హిల్ ప్రత్యయము వచ్చును.

కర్హి:- సప్తమ్యంత మగు కిమ్ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'ర్హిల్' ప్రత్యయము. 'కిమః కః' అను సూత్రముచే (271) 'కిమ్' కు 'క' అదేశము. 'కర్హి'. ర్హిల్ ప్రత్యయము రాని పక్షమున 'దా' ప్రత్యయము వచ్చును. (సూ-1208) - 'కదా'. ఇట్లే సప్తమ్యంతము లగు యద్, తద్, శబ్దములకంటె 'ర్హిల్' ప్రత్యయము చేసిన పక్షమున 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) అత్వము వచ్చి 'యర్హి' 'తర్హి' అను రూపములును, ర్హిల్ రాని పక్షమున 'దా' ప్రత్యయము వచ్చి 'యదా' 'తదా' అను రూపములును సిద్ధించును.

1213. ఏతదః. 5.3.5

'ఏత' 'ఇత' ఏతౌ స్తః రేఫాదౌ థాదౌ చ ప్రాజ్ఞీశీయే, ఏతస్మిన్ కాలే-ఏతర్హి.

ఇది 'ఏత్' దో' అను సూత్రమును రెండు సూత్రములుగ యోగవిభాగము చేయుటచే సిద్ధించిన మొదటి సూత్రము. 'ఏతేతౌరథోః' అను సూత్రము అనువర్తించును. రేఫాదియు, థకారాదియు నగు ప్రాజ్ఞీశీయప్రత్యయము వరమగునపుడు ఏతచ్ఛబ్దమునకు 'ఏత' 'ఇత్' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఏతర్హి:- 'ఏతస్మిన్ కాలే' అను నర్థమునందు పూర్వసూత్రముచే (1212) ర్హిల్ ప్రత్యయము. ఈ సూత్రముచే 'ఏతద్' కు 'ఏత' అదేశము - 'ఏతర్హి' య రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'ఏతర్హి' అనునది 'ఇదమ్' శబ్దమునుండు ఏతచ్ఛబ్దమునుండయు గూడ నిష్పన్న మగును. అర్థము గూడ మానము.

1214. ప్రకారవచనే థాల్. 5.3.23

ప్రకారవృత్తిభ్యః కిమాదిభ్యః 'థాల్' స్యాత్ స్యార్థే. తేన ప్రకారేణ-తథా. యథా.

ప్రకారమును (రీతిని) బోధించు కిమాదిశబ్దములకంటె స్యార్థమునందు 'థాల్' ప్రత్యయము వచ్చును.

తథా:- 'కేన ప్రకారేణ' అను నర్థమునందు 'తద్' శబ్దముకంటె థాల్ ప్రత్యయము. 'త్యదాదీనామః' అనుసూత్రముచే (193) అత్వము - 'ఁథా'. ఇట్లే 'యద్' శబ్దముకంటె థాల్ ప్రత్యయము - 'యథా'.

1215. ఇదమః స్థముః. 5.3.24

థాలోఽపవాదః.

వా. ఏతదోఽపివాచ్యః.

అనేన ఏతేన వా ప్రకారేణ 'ఇత్థమ్'.

ప్రకారవాచక మగు ఇదమ్ శబ్దముకంటె 'థము' ప్రత్యయము వచ్చును. 'థము'లోని ఉకారము ఉచ్చారణార్థము. ఇది పూర్వసూత్రముచే విహిత మగు 'థాల్'కు అపవాదము ఏతద్ శబ్దముకంటె గూడ 'థము' ప్రత్యయము వచ్చును అని వార్తికమునకు అర్థము.

'అనేన ఏతేన వా ప్రకారేణ' అను నర్థమునందు 'ఇదమ్' శబ్దముకంటె ప్రకృతసూత్రముచేతను, 'ఏతద్' శబ్దముకంటె వార్తికముచేతను 'థము' ప్రత్యయము. 'ఏతేతా' రథోః అను సూత్రముచే (1211) 'ఇదమ్' శబ్దమునకుఁ, 'ఏతదః' అను సూత్రముచే (1213) 'ఏతద్' శబ్దమునకు 'ఇత్' అనునాదేశము వచ్చి 'ఇత్థమ్' అనురూపము సిద్ధించును. ఈవిధముగ 'ఇత్థమ్' అనునది 'ఇదమ్' శబ్దమునుండియు, ఏతచ్ఛబ్దమునుండియు నిష్పన్నమైనది.

1216. కిమశ్చ. 5.3.25.

కేన ప్రకారేణ - కథమ్. ఇతి ప్రాగ్విశయాః.

ప్రకారార్థవాచక మగు 'కిమ్' శబ్దముకంటె గూడ 'థము' ప్రత్యయము వచ్చును.

కథమ్:- 'కిమ్' శబ్దముకంటె "కేన ప్రకారేణ" అను నర్థమునందు థము ప్రత్యయము. 'కిమః కః' అను సూత్రముచే (271) 'క' ఆదేశము - 'కథమ్'.

ప్రాగ్విశయప్రకరణము సమాప్తము.

అథ ప్రాగివీయాః.

1217. అతిశాయనే తమభిష్టనా. 5.3.55.

అతిశయవిశిష్టార్థవృత్తిః స్వార్థే ఏతౌ స్తః. అయం ఏషాం అతిశయేనాధ్యః ఆధ్యతమః. లఘుతమః. లఘిష్ఠః.

అతిశయముతో (ఆధిక్యముతో) కూడినది అను నర్థమునుబోధించు పదముకంటె 'తమవ్' 'ఇష్టన్' అను ప్రత్యయములు, స్వార్థమునందు వచ్చును. ఈ ప్రత్యయములలోని వకారనకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. రెండింటిలో ఒకదానికి ఆధిక్యము చెప్పవలసి యున్నప్పుడు "ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరచీయ సునౌ" అను సూత్రముచే (1221) 'తరవ్' "ఈయసున్" అను ప్రత్యయములు విధింపబడనున్నవిగాన, ఈ ప్రత్యయములు బహుసంఖ్యాకము లగు వస్తువులలో నొకదానికి ఆధిక్యము చెప్పవలసి యున్నప్పుడు వచ్చును.

ఆధ్యతమః:- 'అయం ఏషాం అతిశయేన ఆధ్యః' - ఈతడు వీరిలో ఎక్కువ ధనికుడు. అను నర్థమునందు ఆధ్యత్వగుణముద్వారా ఇతరులకంటె ఆధిక్యమును సూచించు ప్రథమాంత 'ఆధ్య' శబ్దముకంటె స్వార్థమునందు ఈ సూత్రముచే 'తమవ్' ప్రత్యయము. లఘుతమః:- 'అయమేషాం అతిశయేన లఘుః'. ప్రథమాంతలఘుశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'తమవ్' ప్రత్యయము.

లఘిష్ఠః:- పైయర్థమునందు 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము - 'లఘు ఇష్ట' అని యుండగా ఇవట 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము పరముగా నున్నది గాన 'ఛే' అను సూత్రముచే (1151) బిలోపము 'లఘిష్ఠః'.

1218. తిజశ్చ. 5.3.56.

'తిజస్తాత్ అతిశయే ద్యోత్యే తమవ్ స్వాత్'.

అతిశయార్థము ద్యోత్య మగునప్పుడు తిజస్తముకంటె గూడ తమవ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

'అజాదీ గుణవచనాదేవ' - 'ఇష్టన్' 'ఈయసున్' ప్రత్యయములు గుణ వాచకముకంటె మాత్రమే వచ్చును - అను నియమామును అనుసరించి తిజంతము

‘అశంసతి’ అని అభ్యాహారము. అశంసనక్రియయందలి ఉచ్చైస్త్వముయొక్క అతిశయమును సూచించుటకై ‘ఉచ్చైస్త్వ’ అను అవ్యయముకంటె ‘తమప్’ ప్రత్యయము. ఆ ‘తమప్’ ప్రత్యయముకంటె ఈ సూత్రముచే ‘అమ్’ ప్రత్యయము-‘ఉచ్చైస్త్వమామ్’.

‘అద్రవ్యప్రకర్షే’ అని చెప్పుటచే ‘ఉచ్చైస్త్వరః తరుః’ ‘ఉచ్చైస్త్వమః తరుః’ ఇత్యాదులందు ఘప్రత్యయములు తరురూపపదార్థములందలి ఉచ్చైస్త్వాతిశయమును సూచించుచున్నవి గాన వాటికంటె ‘అము’ ప్రత్యయము రాదు. ‘ఉచ్చైస్త్వరః’ “ఉచ్చైస్త్వమః” అను రూపములు మాత్రమే ఉండును.

1221. ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునా. 5.3.57.

ద్వయోరేకస్యాతిశయే, విభక్తవ్యే చోపపదే సుప్తిజన్తాదేతౌ స్తః. పూర్వయోరపవాదః. అయం అనయోః అతిశయేనలఘుః-లఘుతరః, లఘీయాన్-ఉదీచ్ఛ్యాః ప్రాచ్యేభ్యః పటుతరాః, పటీయాంసః.

ద్వివచన మనగా రెండు వస్తువులను బోధించునది అని యర్థము. వస్తు ద్వయమును బోధించు పదము ఉపపదముగా నున్నపుడును-అనగా రెండింటిలో నొకదాని అతిశయమును చెప్పవలసి యున్నపుడు అట్టి వస్తుద్వయవాచకము పపదముగ నున్నపుడును, విభక్తవ్యమును బోధించు పదము ఉపపదముగానుండ గను-సుబంతతిజంతములకంటె (అట్టి అతిశయముతో కూడిన స్వార్థమును బోధించు పదముకంటెను, అట్టి విభాగమునకు హేతు వగుధర్మమును బోధించు శబ్దముకంటెను)-‘తరప్’ ‘ఈయసున్’ అను ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇవి తమ బిష్టన్ ప్రత్యయములకు అవవాదములు.

‘ద్వివచనవిభజ్యోపపదే’ అను పదమునకు-ఉచ్యతే అనేనేతివచనమ్ (చెప్పునది); ద్వయోరర్థయోర్వచనం ద్వివచనమ్. విభక్తవ్యం విభజ్యమ్ (వేరు చేయదగినది). ద్వివచనశ్చ విభజ్యశ్చ తయోః సమాహారః ద్వివచనవిభజ్యమ్. ద్వివచనవిభజ్యశ్చ తదవపవశ్చ ద్వివచనవిభజ్యోపపదమ్-అని-విగ్రహమును చెప్పుటచే పై యర్థము లభించినది.

లఘుతరః-లఘీయాన్:-ఇది ద్వివచనోపపదమున కుదాహరణము. ‘అయమనయోః అతిశయేన లఘుః- ఈ రెండింటిలో ఇది మిక్కిలి తేలిక యైనది. అని విగ్రహము. ఇచట వస్తుద్వయవాచక మగు ‘అనయోః’ అనునది ఉప

ఎందుకనున్నది గాన అతిశయవిశిష్టస్వార్థవృత్తి యగు లఘుపదముకంటె 'తర' ప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున 'లఘుతరః' అనియు, 'ఈయసున్' (ఈయస్) ప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున 'ఈః' అను సూత్రముచే (1157) టిలోపము వచ్చి 'లఘీయాన్' అను రూపమును సిద్ధించును. "ఈయసున్" లోని నకారము ఇచ్ఛంజుకము. ఉకారము ఉచ్చారణార్థము. ప్రథమైకవచనమున ఉగిత్వప్రయుక్త మగు నుమ్ (సూ. 290). "సాక్షాన్మహతః సంయోగస్య" అను సూత్రముచే (343) దీర్ఘము. హల్బ్యాపిసంయోగాత్తలోపములును వచ్చి 'లఘీయాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఉదీప్యః ప్రాచ్యేభ్యః పటుతరాః-పటీయాంసః' అనునది విభక్తిోపపదము నకు ఉదాహరణము. ఇదట విభజ్యవాచకమగు 'ప్రాచ్యేభ్యః' అను నది ఉపపదముగా నున్నది గాన విభాగప్రయోజకీభూతధర్మవాచక మగు 'పటు' శబ్దముకంటె తరబీయసున్ ప్రత్యయములు వచ్చి 'పటుతరాః' 'పటీయాంసః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

1222. ప్రశస్యస్య శ్రశ. 5.3.60

అస్య 'శ్ర' ఆదేశః స్యాత్ అజాద్యోః పరతః.

'అజాదీగుణవచనాదేవ' నుండి 'అజాదీ' అనువర్తించిష్టవ్యంతముగ పరివర్తితమగును. అజాచిప్రత్యయములు ('ఇష్ట' 'ఈయసున్') పరమగునపుడు 'ప్రశస్య' శబ్దమునకు 'శ్ర' అను నాదేశము వచ్చును.

'అయమేషాం అతిశయేన ప్రశస్యః' "అయమనయోః అతిశయేన ప్రశస్యః" అను విగ్రహములందు క్రమముగ ప్రశస్యశబ్దముకంటె 'ఇష్టన్' 'ఈయస్' ప్రత్యయములు చేర్చిన పిదప ప్రకృతసూత్రముచే ప్రకృతికి 'శ్ర' ఆదేశము, 'శ్ర' ఇష్ట 'శ్ర' ఈయస్ అని యుండగా 'ఈః' అను సూత్రముచే (1157) రావలసి యున్న టిలోపమునకునిషేధము చెప్పుబడుచున్నది.

1223. ప్రకృత్యైకాచ్. 6.4.163

ఇష్టాదిష్టేకాచ్ ప్రకృత్యా స్యాత్. శ్రేష్ఠః, శ్రేయాన్.

'తురిష్ఠేమేయస్సు' నుండి 'ఇష్టేమేయస్సు' అనువర్తించును. 'ఇష్ట', 'ఇమన్' 'ఈయస్' ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ఏకాచ్ఛ మగు శబ్దము ప్రకృతిభావముతో నుండును.

ఈసూత్రముచే టిలోపము నిషేధింపబడినది గాన గుణము వచ్చి 'శ్రేష్ఠః' 'శ్రేయాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

1224. జ్యో చ. 5.3.61

ప్రశస్యస్య 'జ్య' ఆదేశః స్యాత్ ఇష్టేయసోః.జ్యేష్ఠః.

'ఇష్టేయన్' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ప్రశస్య' శబ్దమునకు 'జ్య' అను నాదేశము కూడ వచ్చును.

జ్యేష్ఠః- 'అయమేషాం అతిశయేన ప్రశస్యః' అనువిగ్రహమునందు ప్రశస్యశబ్దముఁ బె 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే ప్రకృతికి 'జ్య' ఆదేశము. పూర్వసూత్రముచే ప్రకృతిభావము; గుణము వచ్చి 'జ్యేష్ఠః'. 'అయమనయోః అతిశయేన ప్రశస్యః' అను విగ్రహమున ప్రశస్యనబ్దముకంటె 'ఈయనున్' ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ప్రకృతికి ఈసూత్రముచే 'జ్య' ఆదేశము- 'జ్య ఈయన్' అని యుండగా-

1225. జ్యోదాదాదీయసః. 6.4.160

'ఆదేశః పరస్య'-జ్యాయాన్.

'జ్య' కంటె పర మగు 'ఈయన్' ప్రత్యయమునకు ఆకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

'ఆదేశః పరస్య' అను పరిభాషచే (72) ఈ ఆదేశము పర మగు 'ఈయన్' కు అద్యవయవముగ వచ్చును. 'జ్య ఆయన్' అని యుండగా నవర్ణదీర్ఘసంధి- 'జ్యాయాన్' (ప్ర.వి.వ.).

1226. బహోర్లోపో భూ చ బహోః. 6.4.158

బహోః పరయోరిమేయసోః లోపః స్యాత్ బహోశ్చ భూరాదేశః. భూమా. భూయాన్.

'కురిష్ఠేమేయస్సు' నుండి 'ఇమేయస్సు' అనువ ర్తించి 'ఇమేయసోః' అని విపరిణత మగును. 'ఇష్టన్' ప్రత్యయమునకు ఉత్తరసూత్రమునందు కార్యాంతరము విధింపబడ నున్నది గాన అది అనువ ర్తింపదు. 'బహు' శబ్దముకంటె పరము లగు 'ఇమన్' 'ఈయన్' ప్రత్యయములకు లోపము వచ్చును; 'బహు' కు 'భూ' అను నాదేశము కూడ వచ్చును.

భూమాః- 'బహోః భావః' అను విగ్రహమున పృథ్వీంత 'బహు' శబ్దముకంటె 'పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్' అను సూత్రముచే (1155) 'ఇమనిచ్' ప్రత్యయము. ప్రకృతసూత్రముచే 'ఇమనిచ్' కు లోపము. ఈ లోపము 'అదేపరస్య' అను పరిభాషచే (72) అద్య మగు ఇవర్ణ విషయమున ప్రవర్తించును. 'బహుమన్' అని యుండగా 'బహు' కు 'భూ' అదేశము - 'భూమా' (ప్ర. ఏ. వ.) భూయాన్:- బహుశబ్దముకంటె, "అయమనయోః అతిశయేన బహుః" అను నర్థమున ఈయసున్ ప్రత్యయము. పైన చూపిన విధముగ ఈకార లోపము. 'బహు' కు 'భూ' అదేశము - 'భూయాన్' (ప్ర. ఏ. వ.),

1227. ఇష్టస్య యిచ్ చ. 6 4.159

బహోః పరస్య ఇష్టస్య లోపః స్యాద్ యిడాగమశ్చ. భూయిష్ఠః, 'బహు' కంటె పర మైన ఇష్టన్ ప్రత్యయమునకు లోపము. 'యిచ్' ఆగమము కూడ వచ్చును.

భూయిష్ఠః- 'అయమేషాం అతిశయేన బహుః' అను విగ్రహమున 'బహు' శబ్దముకంటె 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే విహితమగు లోపము 'అదేపరస్య' అను పరిభాషచే (71) అద్యాత్త మగు 'ఇ' కారము విషయమున ప్రవర్తించును. 'బహు' కు 'భూ' అదేశము - 'భూష్ట' అని యుండగా 'యిచ్' ఆగమము. ఇది టిత్తు గాన 'ష్ట' కు అద్యవయసముగ వచ్చును - 'భూయిష్ఠః'.

1228. విన్మతోర్లుక్. 5.3.65

విన్ మతోశ్చ లుక్ స్యాదిష్టేయసోః, అతిశయేన స్రగ్వీ స్రజిష్ఠః; స్రజీయాన్, అతిశయేన త్వగ్వాన్ త్వచిష్ఠః; త్వచీయాన్. 'అజాదీగుణవచనాదేవ' సుండి అనువృత్తమగు 'అజాదీ' అనునది పృథ్వీంతముగ విపరిణత మగును. 'ఇష్టన్' 'ఈయసున్' ప్రత్యయములు పర మగునప్పుడు 'విన్' 'మతుప్' ప్రత్యయములకు లుక్ వచ్చును.

స్రజిష్ఠః- 'అయం ఏషాం అతిశయేన స్రగ్వీ; 'స్రజ్' శబ్దముకంటె మత్స్యమునందు "అన్మాయామేధా స్రజో వినిః" అను సూత్రముచే (1192) విని ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట 'చోః' ఈ 'అను సూత్రముచే (3107) కిత్వము చేయగా 'స్రగ్వీ' అను రూపము సిద్ధించినది. దీనికంటె 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము. అది పరముగా నుండగా ఈసూత్రముచే 'విని' ప్రత్యయమునకు లోపము. 'విని' ప్రత్య

యము లోపింపగనే, దానిని నిమిత్తముగ గొని 'స్వాదివ్యసర్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (164) అభించిన పదత్వముపోవుటచే, 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యావ్యపాయః' అను నియమము ననుసరించి కుత్వము కూడ పోయి 'సజ్జీ' అను నది శేషించుటచే 'సజ్జివ్యః' అను రూపము సిద్ధించును. ఈవిధముగనే ఈయమన్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు వినిప్రత్యయము లోపించగా 'సజ్జీయాన్' అను రూపము సిద్ధించినది. "అయమనయోః అతిశయేన స్రగ్వీ" అని విగ్రహము.

త్వచివ్యః - 'అయమేషాం అతిశయేన త్వగ్వీ' 'మతుప్' ప్రత్యయాంత మగు త్వగ్వచ్చబ్బిముకంటె 'ఇష్టన్' ప్రత్యయము. అది పరముగా నుండగా 'మతుప్' కు లోపము, అది లోపించిన పిమ్మట తన్నిమిత్తక మగు కుత్వము కూడ పోయి 'త్వచివ్యః' అను రూపము సిద్ధించినది. త్వచీయాన్ :- 'అయమనయోః అతిశయేన త్వగ్వీ' త్వగ్వచ్చబ్బిముకంటె 'ఈయమన్' ప్రత్యయము. అది పరముగా నుండగా 'మతుప్' ప్రత్యయము లోపించినది. 'త్వచీయాన్'.

1229. ఈషదసమాప్తా కల్పవ్. దేశ్య, దేశీయః. 5.3.67

ఈషదూనో విద్వాన్ విద్యత్కల్పః. విద్యద్దేశీయః. పచతి కల్పమ్.

ఈషదసమాప్తి వివిష్టార్థమును బోధించు సుబంతతిజంతములకంటె స్వార్థమునందు 'కల్పవ్' 'దేశ్య' 'దేశీయర్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

'ఈషదసమాప్తి'యనగా కొంచెము తక్కువ అని యర్థము. విద్యత్కల్పః - 'ఈషదూనో' విద్వాన్ అను విగ్రహమున విద్యచ్చబ్బిముకంటె 'కల్పవ్' ప్రత్యయము. కొంచెము తక్కువగ పండితుడు అని యర్థము. కల్లే 'దేశ్య' 'దేశీయర్' (దేశీయ) ప్రత్యయములు చేయగా 'విద్యద్దేశ్యః' 'విద్యద్దేశీయః' అను రూపములగును. పచతి కల్పమ్ :- 'తిజశ్చ' అను సూత్రమును అనువర్తింప చేసికొని తిజంతముకంటె గూడ ఈ ప్రత్యయములు వచ్చు నని చెప్పుటచే "ఈషదసమాప్తం పచతి" అను విగ్రహమునందు 'కల్పవ్' ప్రత్యయమును చేర్చగా 'పచతి కల్పమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఈమట్లమనందలి ఉదాహరణము లన్నిటియందును "స్వార్థికాః ప్రృథిక్" విజ్ఞవచనాన్యవర్తంతే" అను నియమమును అనుసరించి కల్పబాధ్యంతపదముల లింగము వాటి ప్రృథిలింగమును బట్టి యుండును 'పచతి కల్పమ్' ఇత్యాదులు

మాత్రము నపుంసకప్రథమైకవచనమున ప్రయుక్తము లగును. “క్రియాప్రధాన
మాఖ్యాతం; ద్రవ్యప్రధానం నామ” అను భాష్యకారసిద్ధాంతము ననుసరించి ‘పచతి
కల్పమ్’ అనుపదమునకు “ఈషదసమాప్తగు పాకక్రియ” అని యర్థము.
‘పచతః కల్పమ్’. ‘పచన్తి రూపమ్’ ఇత్యాదులందుగూడ ద్విత్వబహుత్వములు
తిజ్జేతేతనే అభిహితములై యుండుటచే ఇవికూడ “ఏకవచనముత్పర్గతః
కరిష్యే” (సామాన్యనియముననుసరించి ఏ వచనముచేయుదును), “నపుంస
కత్వంతులోకాత్” అను భాష్యకారవచనముచే నపుంసకలింగైకవచనమున ప్రయో
గింపబడును.

1230. విభాషా సుపీ బహుచ్ పురస్తాత్తు. 5.3.68.

ఈషదసమాప్తివిశిష్టైర్ధై సుబస్తాత్ బహుచ్ వా స్యాత్; స చ
ప్రాగేవ; స తు పరతః. ఈషదూనః పటుః బహుపటుః, పటుకల్పః.
సుపః కిమ్-యజితకల్పమ్.

ఈషదసమాప్తివిశిష్టార్థమును బోధించు సుబంతము కంటె పూర్వమున
‘బహుచ్’ ప్రత్యయము వచ్చును; ఇది పూర్వమునందే వచ్చును గాని
పరము నరాదు.

బహుపటుః-‘ఈషదూనః పటుః’ అను విగ్రహమున ప్రథమైకవచ
నాంతపటుశబ్దముకంటె పూర్వము ఈ సూత్రముచే ‘బహు(చ్)’ ప్రత్యయము-
‘బహుపటు సు’ అని యుండగా ఇది తద్దితాంతము కాకుండుటచే “కృత్తద్దిత
సమాసాశ్చ” అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికత్వము లభింపకున్నను ‘అర్థ
వదదాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్” అను సూత్రముచే (116) లభించును. ‘పటు
సు’ అనునది ప్రత్యయంత మైనను ‘బహుపటు సు’ అను సమదాయము ప్రత్య
యంతము కాకుండుటచే ‘అప్రత్యయః’ అను నిషేధము ప్రవర్తింపదు. “ప్రత్యయ
గ్రహణే యస్మాత్సవిహిత స్తదాదేరేవ గ్రహణమ్ - దేవికంటె పరముగ ప్రత్య
యము వచ్చినదో దానితో ప్రారంభమగుదానిని మాత్రమే ప్రత్యయంత మని
చెప్పినప్పుడు గ్రహింపవలెను. అను న్యాయమును అనుసరించి ‘పటు’ శబ్దము
కంటెనే ‘సు’ ప్రత్యయము వచ్చినది గాన ప్రత్యయంత మనగా ‘పటు సు’ అను
నదియే యగును గాని తద్దితప్రత్యయము చేర్చి పిదప లభించిన ‘బహుపటు
సు’ అనునది యే ఈ విధముగ ‘బహుపటు సు’ అనునది ప్రాతిపదిక మగుటచే
సుబ్లోపము (సూ. 724). ఇప్పుడు ‘బహుపటు’ అను ప్రాతిపదికముకంటె

ప్రథమైకవచనమునందు 'సు'ప్రత్యయము చేర్చుగా 'బహుపటుః' అను రూపము సిద్ధించినది. బహుచ్ ప్రత్యయము వైకల్పికము గాన ఇది రాని పక్షమున కల్పబాదిప్రత్యయములు వచ్చి 'పటుః' ల్పః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

సుబంతముకంటెనే బహుచ్ ప్రత్యయము వచ్చు నని చెప్పబడే 'యజతి' అను తిజంతముకంటె పూర్వసూక్రిముచే 'కల్పి' ప్రత్యయము వచ్చి 'యజతి కల్పి' అను రూపము సిద్ధించినది. బహుచ్ ప్రత్యయము రాలేదు.

1231. ప్రాగివాత్కః. 5.3.70.

'ఇవే ప్రతికృతో' ఇత్యతః ప్రాక్ కాధికారః.

'ఇవే ప్రతికృతో' అను సూత్రముకంటె పూర్వము 'కః' అనునది అధికృత మగును.

1232. అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్ టేః. 5.3.71.

కాపవాదః. తిజశ్చేత్యనువర్తతే.

అవ్యయములయొక్కయు, సర్వనామశబ్దములయొక్కయు, టికి పూర్వము 'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చును. కకారము పై అకారము ఉచ్చారణార్థము; చకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'అక్' శేషించును.

ఈ 'అకచ్' ప్రత్యయము 'క' ప్రత్యయమునకు అపవాదము. 'తిజశ్చ' అనునది అనువర్తించుటచే తిజంతముల 'టి'కి పూర్వము గూడ 'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చు నను సర్థము సిద్ధించును.

ఈ సూత్రమునందు అవ్యయసర్వనామాదుల 'టి'కి పూర్వమునందు అకచ్ ప్రత్యయము వచ్చు నని సామాన్యరూపమున చెప్పబడి యుండగా వార్తిక కారుడు ఇవట నియమమును విధించుచున్నాడు.

వా. ఓకారసకారభకారాదౌ సుపి సర్వనామ్నామ్నేః ప్రాగకచ్,

అన్యత్ర తు సుబన్తన్య టేః ప్రాగకచ్.

ఓకారాదియు, సకారాదియు, భకారాదియు నగు 'సుప్' ప్రత్యయము పరమగునపుడు సర్వనామశబ్దముయొక్క టికి పూర్వమునందు 'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చును; తద్విన్నసుప్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడుమాత్రము, సుబంత మగు సర్వనామముయొక్క టికి పూర్వమునందు 'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ వార్తికము యుష్మదన్మచ్చబ్జముల విషయమున మాత్రమే వర్తించు ననియు, ఇకర సర్వనామములయందు, ప్రాతిపదికయొక్క 'టి'కి పూర్వమే 'అ'చో వచ్చు ననియు భాష్యకారులు చెప్పి యున్నారు.

1233. అజ్ఞాతే. 5.3.73.

కస్యాయమశ్యః-అశ్యకః. ఉచ్చక్తైః. నీచక్తైః. సర్వకే. యువకయోః. ఆవకయోః, యుష్మకాసు. అస్మకాసు. యుష్మకాభిః. అస్మకాభిః. త్వయకా. మయకా.

అజ్ఞాతము అను నర్థమును బోధించు సుబంతముకంటె స్వార్థమునందు కప్రత్యయము వచ్చును, అవ్యయసర్వనామతిజంతముల టికి పూర్వము 'అకచ్' వచ్చును.

అశ్యకః-అజ్ఞాతః అశ్యః అని విగ్రహము. అనగా "కస్యాయ మశ్యః - ఇది ఎవరి అశ్యమో తెలియదని యర్థము. ఈ విగ్రహమున 'అశ్య' శబ్దముకంటె కప్రత్యయము. ఉచ్చక్తైః, నీచక్తైః-ఉచ్చైః 'నీచైః' అను అవ్యయములకు పూర్వసూత్రముచే టికి పూర్వము అకచ్ ప్రత్యయము.

సర్వకేః-ప్రథమాజహావచనమున 'సర్వ జన్' అని యుండగా పూర్వ సూత్రముచే 'సర్వ' శబ్దముయొక్క 'టి'కి 'అకచ్' ప్రత్యయము-సర్వ అక అజన్' సర్వకజన్ అని యుండగా 'జన్'కు- 'శి' ఆదేశము వచ్చి (సూ, 122) 'సర్వకే' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇక వార్తికమునకు ఉదాహరణములు చూప బడుచున్నవి.

యువకయోః-ఆవకయోః-యుష్మద్ 'అస్మద్' శబ్దములకు 'ఓన్' పరమగునపుడు, ఓకారాది సుప్ ప్రత్యయము పరమగా నున్నది. గాన పై వార్తి కముచే 'టి'యగు 'అద్'కు పూర్వము 'అకచ్' ప్రత్యయము-యుష్మత్ అక అద్ ఓన్ 'అస్మత్ అక అద్ ఓన్' అని యుండగా మవర్గంతభాగమునకు 'యువావో' ద్వివచనే అను సూత్రముచే (315) 'యవ' 'ఆవ' ఆదేశములు-యువఅక అద్ ఓన్ 'ఆవఅక అద్ ఓన్' అని యుండగా 'అతో' గుణే అను సూత్రముచే (275) పర రూపము 'యో' అని అను సూత్రముచే (321) దకారమునకు యకారాదేశము- 'యువకయోః', 'ఆవకయోః'. యుష్మకాసు. అస్మకాసుః-సకారాది ప్రత్యయ మగు 'సు' పరమగుటచే యుష్మదన్మచ్చబ్జముల 'టి'కంటె పూర్వము పై వార్తిక

ముచే 'అకచ్'ప్రత్యయము- 'యుష్మకద్ సు' 'అన్మకద్ సు' అని యుండగా 'యుష్మదన్మదోరనాదేశే' అను సూత్రముచే (322) దకారమునకు ఆకారము- 'యుష్మకాసు' 'అన్మకాసు'. యుష్మకాభిః, అన్మకాభిః- భకారాది ప్రత్యయ మగు 'భిన్' పరమగుటచే యుష్మదన్మచ్చబిముల 'టి'కి పూర్వము అకచ్ ప్రత్యయము. దకారమునకు ఆకారాదేశము (సూ. 322)- 'యుష్మకాభిః' 'అన్మకాభిః'. 'త్వయా', మయాకాః- యుష్మదన్మచ్చబిముల తృతీయైకవచనము నందు, 'త్వయా' 'మయా' అను రూపములు సిద్ధించిన పిమ్మట ఆవిధముగ సిద్ధించిన సుబంతముల 'టి'కి పూర్వము 'అకచ్'ప్రత్యయము చేర్చగా 'త్వయాకా' 'మయాకా' అను రూపములు సిద్ధించినవి. 'టా' (అ) అనెడు తృతీయైక వచనసుప్ ప్రత్యయము ఓకారాది గాని, సకారాది గాని, భకారాది గాని కాకుండుటచే, అకచ్ ప్రత్యయము, ప్రకృతియొక్క 'టి'కి పూర్వము రాక, సుబంత మగు 'త్వయా' 'మయా' అనువాటి 'టి'కి పూర్వమే వచ్చినది. ప్రకృతియొక్క 'టి'కి పూర్వము వచ్చి యున్నచో 'త్వకయా' "మకయా" అను అనిష్టరూపములు సిద్ధించెడివి.

1234. కృత్తితో. 5.3.74.

కుత్తితో- శ్వః- అశ్వః.

కుత్తితత్వార్థవిశిష్ట మగు సుబంతముకంటె స్వార్థమునందు కప్రత్యయము వచ్చును.

అశ్వః- 'కుత్తితః అశ్వః' అను విగ్రహమునందు అశ్వశబ్దముకంటె కప్రత్యయము.

1235. కింయ త్తదో నిర్ధారణో ద్యయోరేతన్య డతరచ్. 5.3.92

అనయోః కతరో వైష్టవః, యతరః, తతరః.

రెండింటిలో నొకదానిని నిర్ధారణ చేయునపుడు నిర్ధార్యమాణవాచకము లగు ప్రయుక్తము లగు 'కిమ్' 'యచ్' 'తద్' శబ్దములకంటె 'డతరచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

అనయోః కతరో వైష్టవః- ఈ ఇరువురిలో ఎవ్వడు వైష్టవుడు? ఇవట ఇరువురిలో ఒకనిని గూర్చి నిర్ధారణ చేయబడుచున్నది. అందుచే 'కిమ్' శబ్దముకంటె 'డతరచ్' ప్రత్యయము. దకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'కిమ్'

అతర'అని యుండగ'ఈ'అను సూత్రముచే (21?) 'కిమ్'యొక్క 'టి'కి ('ఇమ్'కు)లోపము. ఈ విధముగనే 'అనయో: య:' 'అనయో: స:'అనునర్థములందు యత్తచ్చబ్ధములకంటె 'దతరచ్'ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట టిలోపము చేయగా 'యతర:' 'తతర:' అను రూపములు సిద్ధించినవి. మహావిభాషచే 'దతరచ్'ప్రత్యయము రాని పక్షమున 'ః:' 'య:' 'స:'అను రూపములు సిద్ధించును

1236. వా బహునాం జాతిపరిప్రశ్నే దతమచ్. 5.3.93

బహునాం మధ్యే ఏకస్య నిర్ధారణే దతమచ్ స్యాత్ "జాతిపరిప్రశ్నే" ఇతి ప్రత్యాఖ్యాతమాకరే, కతమో భవతాం కతః. యతమః. తతమః వాగ్రహణం అకజర్థమ్-యకః, సకః.

ఇతి ప్రాగివీయా.

పూర్వసూత్రమునుండి 'కియత్తదః' 'నిర్ధారణే' 'ఏకస్య'అనుపర్తిం చును. రెండుకంటె అధిక మగు సంఖ్య గల వ్యక్తులలో ఒక వ్యక్తియొక్క నిర్ధారణము చేయవలసి యున్నపుడు, జాతిని గూర్చిన ప్రశ్న సూచింపబడుచుండగా, నిర్ధారణముజావాబుము లగు 'కిమ్' 'యద్' 'తద్' శబ్దములకంటె 'దతమచ్' ప్రత్యయము వచ్చును. భాష్యకారులు ఈ సూత్రమునందలి 'జాతిపరిప్రశ్నే'అను పది అనావశ్యక మని నిరూపించి, జాతిప్రశ్నము ద్యోత్యము కాకున్నను 'దతమచ్'ప్రత్యయము రావచ్చు నని సూచించి యున్నారు.

కతమో భవతాం కతః- మీలో ఎవరు కతశాఖకు చెందినవాడు? కత శాఖీయు లందరును ఒక జాతికి చెందినవాడుగాన ఇది జాతివిషయకప్రశ్నము. అందుచే 'కిమ్' శబ్దముకంటె 'దతమచ్'ప్రత్యయము. దకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు, టిలోపము (సూ-242)-'కతమః'. ఇట్లే యత్తచ్చబ్ధములకంటె దతమచ్ ప్రత్యయము చేయగా 'యతమః' 'తతమః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

సూత్రమునందు 'వా' అను పదమును ప్రయోగించుటచే దతమచ్ ప్రత్యయము రాని పక్షమున "అరచ్"ప్రత్యయము వచ్చి 'యకః' 'సకః' అను రూపములు సిద్ధించును.

ప్రాగివీయప్రకరణము సమాప్తము.

అథ స్వార్థికాః

1287. ఇవే ప్రతికృతౌ. 5.3.96

కన్ స్యాత్. అశ్వ ఇవ ప్రతికృతిః-అశ్వకః.

‘అవక్షేపణే కన్’నుండి ‘కన్’అనువ ర్తించును. ‘ఇవ’శబ్దమునకు ఉపమానత్వము అర్థము. ఉపమానత్వవిశిష్టార్థవాచక మగు ప్రాతిపదికముకంటె ఉపమేయము ప్రతికృతియైనచో, ‘కన్’ప్రత్యయము వచ్చును. మట్టి మొదలగువాటితో నిర్మితమగు ప్రతిమకు ప్రతికృతి యని పేరు. ‘అశ్వకః’-‘అశ్వమువలె నున్న ప్రతికృతి’యను సర్థమునందు ఉపమానవాచక మగు అశ్వశబ్దముకంటె ‘కన్’ ప్రత్యయము ‘అశ్వకః’. ప్రతికృతిశబ్దము త్రీలింగమైనను “స్వార్థికాః ప్రకృతితో లింగవచనాన్యనువర్తంతే”అను నియమము ననుసరించి ‘అశ్వః’అనకన్ ప్రత్యయంతము ప్రకృతియగు అశ్వశబ్దముయొక్క లింగమునందు ప్రయోగింపబడినది.

వా. సర్వప్రాతిపదికేభ్యః స్వార్థే కన్.

అశ్వకః,

అన్ ప్రాతిపదికములకంటెను స్వార్థమునందు ‘కన్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

అశ్వకః-‘అశ్వ ఏవ అశ్వకః’అని విగ్రహము. ఇచ్చట ‘అశ్వ’శబ్దముకంటె స్వార్థమునందు ‘కన్’ప్రత్యయము వచ్చినది.

1288. తత్ ప్రకృతవచనో మయభౌ. 5.4.21

ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతం ప్రకృతమ్, తస్య వచనమ్-ప్రతిపాదనమ్. గావే అధికరణే వా ల్యుట్. ఆద్యే-ప్రకృతమన్నమ్-అన్నమయమ్. అపూపయమ్. ద్వితీయే తు-అన్నమయో యజ్ఞః, అపూపమయం పర్వ.

‘తత్’అనునది ప్రథమాంతమును నిర్దేశించుచున్నది. ‘ప్రకృత’శబ్దమునకు అధికరూపమున ప్రస్తుత మైనది అని యర్థము. ‘వచన’శబ్దమును ‘ఉచ్యతే ఇతి వచనమ్’అనుభావార్థకఙ్కడంతముగను, ‘ఉచ్యతే అత్ర’అను అధికరణార్థకఙ్కడంతముగను గ్రహించుటచే ‘ప్రతిపాదించుట’, ‘దేని యందు ప్రతిపాదించబడుచున్నదో’ అది‘అను అర్థద్వయము లభించును. ఇచట ఈ అర్థద్వయము

కూడ విపక్షితము. భావార్థమును గ్రహించిన పక్షమున ప్రాచుర్యవిశేషణక మగు (ప్రాచుర్యవిశిష్ట మగు) వస్తువును బోధించు ప్రథమాంతముకంటె స్సార్వము నందు 'మయట్' వచ్చుననుఅర్థము లభించును. ఇవట ప్రకృతి ప్రాచుర్యవిశిష్టార్థమును బోధించును; ప్రత్యయము ఆయర్థమును సూచించును.

అధికరణార్థకల్యుడంతముగ గ్రహించిన పక్షమున ప్రాచుర్యవిశిష్ట మగు ఏ వస్తువు ఏ అధికరణమునందు ఉన్న దని చెప్పబడుచున్నదో, ఆ అధికరణము వాచ్య మగునపుడు, అట్టి వస్తువాచకమగు శబ్దముకంటె మయట్ ప్రత్యయము వచ్చునను అర్థము లభించును. ఈ పక్షమునందు, ప్రకృతి ప్రాచుర్యవిశిష్టవస్తువును బోధించును. దాని అధికరణమును ప్రత్యయము బోధించును.

అన్నమయమ్:- ఇది మొదటి యర్థమున కుదాహరణము. 'ప్రకృతం-ప్రచురమైన, అన్నం' అను నర్థమున ప్రచురాన్నవాచక మగు ప్రథమాంత అన్నశబ్దముకంటె 'మయట్' ప్రత్యయము వచ్చి 'అన్నమయమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. స్సార్వక ప్రత్యయ మగుటచే 'అన్న' శబ్దలింగమగు నపునంకలింగము వచ్చినది. ప్రచురమైన అన్నము అని యర్థము. ఇట్లే 'ప్రకృతం అపూపం' అను నర్థమున 'అపూపమయమ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

అన్నమయో యజ్ఞః:- ఇది భావార్థకల్యుట్ పక్షమునందు ఉదాహరణము. 'ప్రకృతం అన్నం యస్మిన్ యజ్ఞే' అను నర్థమునందు ప్రాచుర్యవిశిష్టాన్న వాచక మగు అన్నశబ్దముకంటె, అధికరణార్థమునందు 'మయట్' ప్రత్యయము చేర్చగా 'అన్నమయః' అను రూపము సిద్ధించినది. 'ప్రచురమైన అన్నము గలది'. ఇవట మయట్ అధికరణార్థము గాన, (స్సార్వకము కాదు గాన), ప్రకృతిలింగము కాక విశేష్యలింగము వచ్చినది. ఇట్లే 'ప్రకృతాని అపూపాని యస్మిన్ తత్' అను నర్థమున అపూపశబ్దముకంటె మయట్ ప్రత్యయము వచ్చి విశేష్య నిష్ఠు మగు 'అపూపమయమ్' (శర్వ) అను రూపము సిద్ధించినది.

1239. ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ. 5.4 38

అణ్ స్యాత్. ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః. ప్రాజ్ఞే స్త్రీ, దై వతః. బాన్ధవః. 'తద్యక్తాతగ్రమణో' నుండి 'అణ్' అనువర్తించును. ప్రజ్ఞాదిశబ్దముకంటె స్సార్వమునందు 'అణ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ప్రాజ్ఞః:- (ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః). 'ప్రజ్ఞ' శబ్దముకంటె స్సార్వమునందు 'అణ్' ప్రత్యయము అదివృద్ధి, 'ప్రాజ్ఞః'. 'ప్రాజ్ఞ' శబ్దము అణంతమగుటచే స్త్రీలింగము

గము 'టిద్ధాణ్' - ఇత్యాది సూత్రముచే (1250) జీవవచ్చి అకారములోపింపగా (సూ-236) 'ప్రాజ్ఞీ' అను రూపము సిద్ధించును. దైవతః - 'దేవతా' శబ్దము కంటె స్వార్థమునందు అణ్ ప్రత్యయము; ఆదివృద్ధి; అకారలోపము - 'దైవతః' ఇది వుంనవుంనక శబ్దము. బాన్దవః - (బన్దురేవ బాన్దవః) - బన్దు శబ్దముకంటె స్వార్థము నందు అణ్ ప్రత్యయము. 'అచో' జ్ఞాతి' అను సూత్రముచే (182) ఆదివృద్ధి, 'టర్గణః' అను సూత్రముచే (1665) అంత్యోకారమునకు గుణము; అవాదేశము - 'బాన్దవః'.

1240. బహ్వాల్పార్థాత్ శన్ కారకాదన్యతరస్యామ్. 5 4.4?

బహువాని దదాతి - బహుళః. అల్పళః.

బహ్వర్థము కాని అల్పార్థము కాని యై కారకవాచక మగు శబ్దముకంటె స్వార్థమునందు శన్ ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

బహుళః - 'బహువాని దదాతి' అనునపుడు దానక్రియయందు కర్మకారక ముగా మన్న బహ్వర్థక 'బహు' శబ్దముకంటె 'శన్' ప్రత్యయము. సకారమునకు రుక్విసర్గములు - 'బహుళః'. ఈ విధముగ శన్ ప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున 'బహుళః' దదాతి' అనియు, రాని పక్షమున "బహువాన్ దదాతి" అనియు ప్రయోగింప వచ్చును. 'అల్పళః' ఇది కూడ పైవిధముగ నిష్పన్న మగును. బహ్వాల్పార్థ శబ్దములకు శన్ ప్రత్యయము వచ్చునని చెప్పుటచే భూరిళః 'దదాతి' స్తోత్రః 'దదాతి' ఇత్యాది స్థలములందు గూడ శన్ ప్రత్యయము వచ్చును.

వా. అద్యాదిభ్యస్తనేరుపసంఖ్యానమ్.

ఆదౌ - ఆదితః. మధ్యతః. అంతతః. పార్శ్వతః. ఆకృతిగణో-
యమ్. స్వరేణ - స్వరతః. వర్ణతః.

అద్యాది శబ్దములకంటె, సర్వవిభక్తుల అర్థమునందును తసి ప్రత్యయము చెప్పదగిది. ఈ 'తసి' ప్రత్యయము అన్ని విభక్తులయొక్కయు అర్థమునందు విధింపబడినది గాన దీనికి 'పార్శ్వవిభక్తికతసి' అని పేరు.

'ఆదితః', 'మధ్యతః', 'అంతతః', 'పార్శ్వతః', ఈ ఉదాహరణములందు 'ఆది' మొదలగు శబ్దములకంటె ఆదౌ, మధ్యే, అంతే, పార్శ్వే అను సప్తమ్యంతార్థములందు తసి (తన్) ప్రత్యయము వచ్చినది.

అద్యాదిగణము ఆకృతిగణమగుటచే 'స్వరేణ' 'వర్ణే' నను తృతీయా

తార్థమనందు స్వర, వర్ణశబ్దములకంటె 'తసి' ప్రత్యయము వచ్చి 'స్వరతః' 'వర్ణతః' అను రూపములు సిద్ధించును. 'శస్' 'తసి' ప్రత్యయాంములు 'తద్ది తశ్చ' సర్వవిధ క్తిః' అను సూత్రముచే (369) అవ్యయము లగును.

1241. కృష్ణస్తియోగే సంపద్యకర్తరి చ్ఛ్విః. 5.4.50.

వా.. అభూతతద్భావ ఇతి వత్తవ్యమ్.

వికారాత్మతాం ప్రాప్నువత్యాం ప్రకృతౌ వర్తమానాద్వికార శబ్దాత్ స్వార్థే చ్ఛ్విః స్వార్థ కరోత్వాదిభిర్యోగే.

సంపద్యకర్తా-సంపద్యకర్తా. సంపద్యశబ్దమునకు సంపదనము-అనగా సంపన్న మగుట అని యర్థము. 'సంపద్యకర్త' యనగా సుపన్నమగునది అని యర్థము. ఏది, ఏదిగా సంపన్నముకావలెను అను నాకాంక్ష కలుగగా వార్తకారుడు "అభూతతద్భావ ఇతి వత్తవ్యమ్" అని వ్రాయుచు ఏ వస్తువు, మొదట ఏ రూపమున లేదో ఆ వస్తువు ఆ రూపమును పొందుట" అను నర్థమును సృష్టికరించి యున్నాడు.

వికారాత్మత్వమును పొందిన ప్రకృతిని (గౌణవృత్తిచే) బోధించు వికారవాచకశబ్దముకంటె, కృ. భూ, అస్ ధాతువులతో సంబంధ మున్నపుడు 'చ్ఛ్వి' ప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

'సువర్ణం కుండలీకరోతి' (బంగారమును కుండలముగా చేయుచున్నాడు) ఇత్యాదులందు ప్రకృతి సువర్ణము; అది కుండలాత్మత్వమును పొందుచున్నది. వికల్పవాచక మగు కుండలశబ్దము గౌణవృత్తిచే సువర్ణమును బోధించుచున్నది. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు చ్ఛ్వి ప్రత్యయము వికల్పవాచకశబ్దముకంటెనే వచ్చును, ప్రకృతివాచకముకంటె రాదు. ఇందు వ్యాఖ్యానమే ప్రమాణము. ఇవట అన్ని ఉదాహరణములందును మృద్ధుటాదులకును, సువర్ణకుండలాదులకును గల ప్రకృతివికల్పవాచకము ఉండవలసిన పని లేదు. "మొదట ఆ రూపమున లేనిది ఆ రూపమును చెందుట" అనునది ఉన్న చాచును.

1242. అన్య చ్ఛ్విః. 7.4.32.

అవర్ణస్య ఈత్ స్వార్థ చ్ఛ్విః. వేర్లోపః. చ్ఛ్విస్తత్వాదవ్యయత్వమ్. అవర్ణః కృష్ణః సంపద్యతే, తం కృష్ణం కరోతి కృష్టి కరోతి. బ్రహ్మీభవతి. గణీస్యాత్.

వా. అవ్యయస్య చ్చావీత్వం నేతి వాచ్యమ్. దోషాభూతమ్

అహః. దివాభూతా రాత్రిః.

‘ఈషూద్ధోః’నుండి ‘ఈ’అనువ ర్తించును. ‘చిన్’ప్రత్యయము పర మగు నపుడు ఈకారము ఆదేశముగ వచ్చును. ‘చిన్’లోని చకారము ఇత్సంజ్ఞకము; ఇకారము ఉచ్చారణార్థము. ‘వేరప్యక్తస్య’అను సూత్రముచే (304) వకారము నకు లోపము. ఈవిధముగ ‘చిన్’ప్రత్యయము ‘క్విప్’వలె సర్వలోపి. ‘చిన్’ప్రత్యయాంతములు ‘ఊర్వాదిచిన్వికాచశ్చ’అను సూత్రముచే (953) నిపాత సంజ్ఞములు గాన ‘స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్’అను సూత్రముచే (368) వాటికి అవ్యయత్వము.

కృష్టికరోతి:-ఇది కృజ్ఞోధాతుయోగమునందు చిన్ప్రత్యయము వచ్చుటకు ఉదాహరణము. కృష్టుడు కాని నటుడు కృష్టుడుగా అగుచున్నాడు. ఇట్లు కృష్టుడుగా సంవన్ను డగుటలో ప్రకృతిభూతు డగు ఆ నటుడు కర్త గాన ఆతనికి సంవద్యకర్తృత్వ మున్నది. అట్టి కృష్టుడు కాని నటుని కృష్టుడుగా అగునట్లు చేయుచున్నాడు అను నర్థమున (అకృష్టం కృష్టరూపేణ సంవద్య మానం కరోతి) అభేదసంబంధముచే నటుని తెలుపుచున్న వికారభూతకృష్టవాచక శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ‘చిన్’ప్రత్యయము. ‘కృష్ట’శబ్దమునందలి ఆకార మునకు ప్రకృతసూత్రముచే ఈకారము-‘కృష్టికరోతి’.

బ్రహ్మీభవతి:-‘అ బ్రహ్మ బ్రహ్మ సంవద్యమానం భవతి’అను నర్థము నందు భూధాతుసంబంధము గల వికారవాచక బ్రహ్మశబ్దముకంటె చిన్ప్రత్యయము. దానికి లోపము. “నుబోధాతుప్రాతిపదికయోః”అను సూత్రముచే (724) య ప్ర మగు ‘నుప్’ను ఆధారముగ గొని పదత్వ మున్నది గాని ‘బ్రహ్మాన్’లోని సకారమునకు “నలోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య”అను సూత్రముచే (180) లోపము. ఆకారమునకు ఈత్వము-‘బ్రహ్మీభవతి’. గర్జీస్యాత్:-‘అగంగా గంగా సంవద్య మానా స్యాత్’అను నిర్ణయమునందు ‘అస’ధాతుయోగమున గంగాశబ్దముకంటె చిన్ ప్రత్యయము. ఆకారమునకు ఈకారము-‘గంగీస్యాత్’.

చిన్ప్రత్యయము పర మగునపుడు అవ్యయమునకు ఈత్వము రాదని చెప్పవలెను, అని వా ర్తికమున కర్థము.

దోషాభూతం అహః:-‘అదోషా దోషా సంవద్యమానం భూమ్’ అను నర్థమునందు ‘దోషా’అను అవ్యయముకంటె చిన్ప్రత్యయము. ఇప్పుడు

'అస్య చౌ' అను సూత్రముచే (122) ఈశ్వరము రావలసి యుండగా అది ఈ వార్తిముచే నిషిద్ధమైనది. - "దోషాభూతమ్". 'దోషా' అను అవ్యయమునకు 'రాత్రియందు' అని యర్థము. ఇచట రాత్రి యని మాత్రమే యర్థము మేఘాదులచే పగలు రాత్రిగా నై నట్లు వర్ణించుటకై చేసిన ప్రయోగము.

దివాభూతా రాత్రిః - 'దివా' అను అవ్యయమునకు 'పగటియందు' అని యర్థము. ఇచట 'పగలు' అనియే అర్థము. దీపకాంత్యాద్యతిశయముచే రాత్రి కూడ పగటివలె కనబడుచున్నదని వర్ణించునపుడు "అదివా దివా సంపర్కమానా భూతా" అను నర్థమున చ్విప్రత్యయము, ఈశ్వరవిషేషము.

1243, విభాషా సాతి కార్తస్యై 5.4, 52.

చ్వివిపయే సాతిర్వా స్యాత్ సాకల్యే.

"కృత్యస్తియోగే సంపద్యకర్తరి చ్విః" అనునది, "అభూతతద్భావ ఇతి పక్షవ్యమ్" అను వార్తిముతో సహితముగ అనువర్తించును. సాకల్యార్థమును బోధించ వలసి యున్నపుడు, చ్విప్రత్యయము వచ్చుటకు అవకాశము గల స్థలములలో - అనగా అభూతతద్భావార్థమునందు, కృ, భూ, అన్ ధాతువులతో సంబంధ మున్నపుడు, సంపద్యకర్తృత్వమున - సాతిప్రత్యయము వికల్పముగ వచ్చును.

1244. సాత్ పదాద్యోః. 8.3 111

సస్య షత్వం న స్యాత్. దధి సిఞ్చతి. చృత్సం శత్రుం అగ్నిః సంపద్యతే - అగ్నిసాద్ భవతి.

'నరపర స్పృహ స్పృహి స్పృహి సపనాదీనామ్' "అపదాంతస్య మూర్ధస్యః" అను సూత్రములనుండి 'న' 'మూర్ధస్యః' అనువర్తించును. సాతిప్రత్యయవాయుసకారమునకును, పదాదిసకారమునకును షత్వము రాదు.

దధి సిఞ్చతిః - ఇది పదాదిసకారమునకు ఉదాహరణము. 'షిచి' ధాతుషకారమునకు 'ధాత్వాదేః షస్యః' అను సూత్రముచే (250) సప్తము. ఆన కారమునగు ఇచట 'అదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము రావలసి యుండ ఈ సూత్రము నిషేధించుచున్నది.

అగ్నిసాద్ భవతిః - 'చృత్సం శత్రుం అగ్నిః సంపద్యమానః భవతి' ఆముధమంతయు అగ్నిగా అగుచున్నది అను అభూతతద్భావార్థమున భూధాతు

సంబంధ మున్నది గాన అగ్నిశబ్దముకంటె 'సాతి' (సాత్) ప్రత్యయము చేయగా 'అగ్నిసాత్' అను రూపము సిద్ధించినది. సాతి ప్రత్యయము రాని పక్షమున అగ్ని శబ్దముకంటె 'చి' ప్రత్యయము. దానికి సర్వలోపము- 'అగ్ని భవతి' అని యుండగా:-

1245. చ్చౌ చ. 7.4.26

చ్ఛౌ చ పరే పూర్వస్య దీర్ఘః స్యాత్. అగ్నిభవతి.

'అ' థ్యాన్వధాతుః యోర్దీర్ఘః' నుండి 'దీర్ఘః' అనువర్తింపును. 'చి' ప్రత్యయము పర మగునపుడు పూర్వాచ్ఛకు దీర్ఘము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు దీర్ఘము చేయగా "అగ్నిభవతి" అను రూపము సిద్ధించును.

1246. అవ్యక్తానుకరణాద్ ద్యౌజవరాధాదనితా డాచ్. 5.4.57

ద్యౌజేవావరం న్యూనం, న తు తతో న్యూనం, అనేకాచ్ ఇతి యావత్; తాదృశం అర్థం యస్య, తస్మాద్ డాచ్ స్యాత్ కృత్వస్తి ఖిర్యోగే.

'కృత్వస్తియోగే సంపద్యక ర్తరిచ్చిః' నుండి 'కృత్వస్తియోగే' అనువర్తిం చును. 'ద్యౌజవరం' అనగా రెండు అచ్చులు న్యూనము కలది- అనగా రెండుకంటె తక్కువ కాని అచ్చులు కలది- కనీసము రెండచ్చులు కలది అని యర్థము. అట్టి అర్థభాగము గల అస్పష్టానుకరణరూప మగు శబ్దముకంటె కృ, ఖ, అన్ ధాతు వులతో సంబంధ మున్నపుడు 'ఇతి' శబ్దము పరముగ లేనప్పుడు డాచ్ ప్రత్య యము వచ్చును. 'డాచ్' లోని డకారచకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

వా. డాచి చ ద్యౌ విహలమ్.

ఇతి డాచి వివక్షితే ద్విత్వమ్.

డాచ్ ప్రత్యయము చేయుటకు ఉద్దిష్టమై యుండగా వికల్పముగ ద్విత్వము వచ్చును.

'పటత్ పటత్ కరోతి' అనునది పూర్వసూత్రమున కుదాహరణము. ఇచట 'పటత్' అనుదానికి ద్విత్వము చేయుటకు పూర్వము ఇది అనేకాచ్కార్తము కాదు గాన- అనగా 'పటత్' లోని సగభాగమునందు అనేకాచ్చులు లేవు గాన- ఈ సూత్రముచే 'డాచ్' వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. పైవార్థమునకు 'డాచ్ ప్రత్య యము పర మగునపుడు ద్విత్వము వచ్చును' అని అర్థము చెప్పినచోపైన

చూపిన విధముగ 'పటత్ కరోతి' అను నపుడు 'పటత్' శబ్దముకంటె 'డాచ్' చేయుటకు అవకాశము లేదు గాన డాచ్ పరకత్వము లేకుండుటచే ద్విత్వము వచ్చుటకు అవకాశ ముండదు. అందుచే వార్తికమునందలి 'డాచి' అనుపదమునకు 'డాచ్' చేయవలసి యుండగా' అను నర్థము చెప్పబడినది. ఇప్పుడు "పటత్ రోతి" అను నపుడు డాచ్ ప్రత్యయముచేయ నున్నాము గాన ఈ వార్తికముచే 'పటత్' అను దానికి ద్విత్వము. ఇప్పుడు 'పటత్ పటత్' అను దానిలో అర్ధమగు 'పటత్' అను శబ్దమునందు రెండచ్చులున్నవి; ఇది అవ్యక్తధ్వన్యనుకరణశబ్దము; దానికి 'ఇతి' అనునదిపరముగా లేదు. అందుచే పూర్వసూత్రముచే 'డాచ్' ప్రత్యయము చేయగా 'పటత్ పటత్ ఆ' అని యుండగా 'పేః' అను సూత్రముచే (242) టిలో పము- 'పటత్ పటూర్ రోతి' అని యుండగా:-

వా. నిత్యసూత్రమేడితే డాచీతి వక్తవ్యమ్.

డాచ్ పరం యదాప్రేడితం తస్మిన్ పరే పూర్వపరయోర్వర్ణయోః పరరూపం స్వాత్. ఇతి తకారవకారయోః పకారః-పటపటాకరోతి. అవ్యక్తానుకరణాత్ కిమ్- 'ఈషత్ కరోతి' ధ్వజపరార్థాత్ కిమ్- శ్రత్ కరోతి, అవరేతి కిమ్, 'ఖరటఖరటాకరోతి. అనితా కిమ్; పటితి కరోతి.

ఇతి స్వార్థికాః. ఇతి తద్విత ప్రకరణమ్.

ఈ వార్తికము 'ఏకః పూర్వపరయోః' అను నధికారమున, పరరూప్రకరణమునందు, 'నాప్రేడితస్యాన్త్యన్య తు వా' అను సూత్రమునందలి భాష్యము నందు పఠింపబడినది.

డాచ్ పరమునందు గల ఆప్రేడితము పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణము లకు పరరూపము ఏకాదేశముగ వచ్చును. ఈ వార్తికముచే తకారవకారములకు పకారము ఏకాదేశముగ వచ్చుటచే 'పటపటాకరోతి' అనురూపము సిద్ధించినది.

అవ్యక్తధ్వన్యనుకరణరూప మగు శబ్దముకంటె డాచ్ ప్రత్యయము వచ్చునని చెప్పుటచే 'ఈషత్ కరోతి' అనునపుడు 'ఈషత్' అనునది అవ్యక్తానుకరణ శబ్దము కాదు గాన దీనికి కృత్ ధాతుసంబంధమున్నను, అనేకాచ్చ మైనను డాచ్ రాలేదు. డాచ్ వచ్చుటకు అవకాశము లేకుండుటచే ద్విత్వము రాలేదు.

'ధ్వజపరార్థాత్' అనుటచే 'శ్రత్ కరోతి' అనునపుడు 'శ్రత్' అనునది అవ్యక్తానుకరణరూపశబ్దమే యైనను ఇది ఏకాచ్చము గాన 'డాచ్' గాని డాజ్య

వజ్రప్రయుక్త మగు ద్విత్వము గాని రాలేదు. 'ద్వ్యజ్ఞర్థాత్' అని కాక 'ద్వ్యజ్ఞవర్థాత్' అని అవరసదమును ప్రయోగించుటచే రెండు అచ్చులకంటె తక్కువ ఉండరాదు గాని ఎక్కువ ఉండవచ్చు నని సూచించబడినది. అందుచే 'ఖరటత్' కరోతి' అనునపుడు 'ఖరటత్' అనునది త్ర్యచ్ క మైనను దానికి డాచ్ వచ్చుటకు అనుకూలము లభించినది. 'డాచ్' వివక్షిత మగునపుడు ద్విత్వము వచ్చి 'పటపటా కరోతి' వలె "ఖరటఖరటాకరోతి" అను రూపము సిద్ధించినది. 'ఇతి' శబ్దము పర మగునపుడు డాచ్ రాదని చెప్పుటచే 'పట్ ఇతి కరోతి' అనునపుడు అవ్యక్తాను కరణశబ్ద మగు 'పట్' కు ఇతి పరమగుటచే డాచ్, ద్విత్వాదు రాలేదు.

స్వార్థిక ప్రత్యయ ప్రకరణము సమాప్తము.

తద్ధిత ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ శ్రీ ప్రత్యయాః

1247. శ్రీయామ్. 4.1.3

అధికారోఽయం "సమర్థానామ్" ఇతియావత్.

ఈ ప్రకరణమునందు శ్రీత్వద్యోతకము లగు ప్రత్యయములు చెప్పబడు చున్నవి. 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' అను సూత్రము వరకును "శ్రీయామ్" అను నది అధికృత మగును.

"స్వార్థ్య, ద్రవ్య, లింగ, సంఖ్యాకారకాణి వచనం ప్రాతిపదికార్థః" అను సిద్ధాంతము ననుసరించి లింగము కూడ ప్రాతిపదికార్థమే యగుటచే ప్రాతిపదిక మునందు శ్రీత్వమును 'టాప్' మొదలగు ప్రత్యయములు సూచించును.

1248. అజాద్యంతస్థావ్. 4.1.4

అజాదీనాం, అకారాంతస్య చ వాచ్యం యత్ శ్రీత్వం, తత్ర ద్యోత్యేటాప్ స్యాత్, అజా, ఏ డకా, అశ్వా, చటకా, మూషికా, బాలా, వత్సా, హోడా, మద్దా, చిలాతా-ఇత్యాదిః అజాదిగణః. సర్వా.

'శ్రీయామ్' 'ప్రత్యయః' 'పరశ్చ' అను అధికారసూత్రములు అనువర్తిం చును 'క్యాప్' ప్రాతిపదికాత్' నుండి 'ప్రాతిపదికాత్' అనువర్తించును. అజాదిశబ్ద

ములయొక్కయు, అకారాంత ప్రాతిపదికములయొక్కయు వాచ్య మగు శ్రీత్వము ద్యోత్య మగునపుడు-అనగా అజాదిశబ్దముల యందలి శ్రీత్వమును సూచింపవలసి యున్నపుడు-వాటికంటె పరమై టాప్ ప్రత్యయము వచ్చును

అజా:- 'అజ'అనునది అజాదిగణములోని మొదటి శబ్దము. దీనియం దలి శ్రీత్వమును సూచించుటకై-అనగా 'అడమేక'అనునర్థమును సృష్టింపఁబడె-ఈ సూత్రముచే 'టాప్'ప్రత్యయము, 'టాప్'లోని టకారపకారములు ఇతస్సంజ్ఞకములు. 'అజ' అని యుండగానవర్ణదీర్ఘముచే అజా'అనుఅకారాంత శబ్దమునిద్దించినది ఇప్పుడిది అంతము గాన "జ్యాప్యాత్రిపదికాత్"అను సూత్రముచే (119) సుప్ ప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాదితోపముచే (సూ-173) 'అజా' అను రూపము సిద్ధించును.

అజాదిగణమునందు ఏదర,అశ్వ మొదలగు అకారాంతశబ్దములే పఠింపబడినవి. వీటికి అంతతత్వముచేతనే టాప్ లభించును. కాని ఈ టాప్ ను బాధించి "జాతేరప్రీవిషయాఽయోపధాత్" (1288) 'వయసి ప్రథమే' (1255) అను ఉత్తరసూత్రములచే 'జీషి' 'జీప్'లు రావలసి యున్నవి. వాటిని బాధించుటకై అజాదిగణము గూడ సూత్రమునందు గ్రహింపబడినది. ఈవిధముగ అజాదిగణమునందలి ఇతరపదములకు టాప్ చేర్చబడే ఏదకా (గొత్త), అశ్వా (గుట్టము), చటకా (పక్షినిశేషము) మూషికా (ఎరుక) బాలా,వత్సా,హోదా,మందా,విలాతా (ఈబదునబాలార్థకములు) అను శబ్దములు సిద్ధించినవి. సర్వా:- ఇది అదంత ప్రాతిపదికముకంటె 'టాప్'వచ్చుటకు ఉదాహరణము.

1249. ఉగితశ్చ. 4.1.6

ఉగిదంతాత్ ప్రాతిపదికాత్ త్రియాం జీప్ స్యాత్. భవన్తీ. పవన్తీ.నీవ్యన్తీ.

'ఋన్నేభ్యో జీప్' 'జ్యాప్యాత్రిపదికాత్'అను సూత్రములనుండి 'జీప్' 'ప్రాతిపదికాత్', 'త్రియామ్'అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. 'ఉక్' అనునది ప్రత్యాహారము. ఉక్ ఇతస్సంజ్ఞకముగా గల ప్రత్యయము ఉగిత్. అట్టి ఉగిత్ప్రత్యయము అంతమునందు గల ప్రాతిపదికముకంటె, శ్రీత్వము ద్యోత్య మగునపుడు 'జీప్'ప్రత్యయము వచ్చును. 'జీప్'లోని జకారపకారములు ఇతస్సంజ్ఞకములు. ఈకారము శేషించును.

'శత్య'ప్రత్యయమునందలి ఋకారము, 'ఈయనున్'ప్రత్యయమునందలి

ఉకారమును ఇత్సంజ్ఞకము లగు 'ఉక్'లు కావున అట్టి ప్రత్యయములు చేర్చగ నేర్పడిన శబ్దములు ఉగిదంతములు. కావున శతృప్రత్యయాద్యంతశబ్దముల కంటె శ్రీత్వమున ఈ సూత్రముచే జీవ వచ్చి ఈకారాంత శ్రీలింగశబ్దములు సిద్ధించును.

భవ స్తీ :- 'భూ'ధాతువునకు 'శతృ'ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'భవత్' శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇది ఉగిదంతము. కావున శ్రీత్వమునందు ఈ సూత్రముచే 'జీవ' చేయగా 'భవత్ ఈ' అని యుండగా "శవశ్యనోర్నిర్వమ్" అను సూత్రముచే (సీ87, నుమాగమము. 'భవ స్తీ' ఉండునది అని యర్థము. 'భాతేర్దవతుః' అను ఉజాదిసూత్రముచే 'భా'ధాతువుకంటె 'దవతు' ప్రత్యయమును చేర్చగా సిద్ధించిన 'భవత్' శబ్దము గూడ 'ఉగిత్' కావున ఈ సూత్రముచే 'జీవ' వచ్చి 'భవతీ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇది శతృప్రత్యయాంతము కాదు గాన నుమాగమము రాదు.

శతృప్రత్యయాంతము లగు 'పవత్' 'దీవ్యత్' శబ్దములకు గూడ జీవ చేర్చగా 'భవ స్తీ'వలె 'పవ స్తీ' 'దీవ్య స్తీ' అను రూపములు సిద్ధించును.

1250. టిడ్థాణఞ్ - ద్వయసజ్ - దఘ్నుజ్ - మాత్రచ్ - తయవ్ -

తక్ - తజ్ - కజ్ - క్వరపః. 4.1.15.

అనుపసర్జనం యత్ టిదాది, తదంతం యత్ అదంతం ప్రాతి పదికం, తతః శ్రీయాం జీవ స్యాత్. కురుచరీ. నదట్ - నదీ. దేవట్ - దేవీ. సౌపర్ణేయీ. ఐన్ద్రీ. ఔత్థీ. ఊరుద్వయసీ. ఊరుదఘ్ని. ఊరు మాత్రీ. పఞ్చత్రయీ. అక్షీ. ప్రాస్థీ. లావణీ. యాద్యశీ. ఇత్సరీ.

'అనుపసర్జనాత్' 'శ్రీయామ్' అను అధికారసూత్రములు అనువర్తించును. 'అజాద్యతష్టావ్ నుండి 'అతః' అనువర్తించును. అనుపసర్జనము లగు (అప్రధానములు కాని) యే టిత్ ప్రత్యయము, ధ, అణ్, అజ్, ద్వయసచ్, దఘ్నుజ్ మాత్రచ్, తయవ్, తక్, తజ్, కజ్, క్వరప్ ప్రత్యయములును, కలవో అవి అంతమునందు కలవియు, అకారాంతములును అగు ప్రాతిపదికములకంటె, శ్రీత్వము ద్యోత్య మగునపుడు 'జీవ' వచ్చును.

'జీత్' అనగా టకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా కలది. ఈ టిత్తు ప్రత్యయము.

ప్రాతిపదికము. ధాతువు అను రూపములలో మూడు విధములుగ నున్నది. ఈ మూడును ఈ సూత్రమునందలి 'టిత్' అను పదముచే గ్రహింపబడును.

కురుచరీ:- ఇది మొదటి 'టిత్' కు ఉదాహరణము "కురుషు చరతి" అనునపుడు అధికరణము ఉపపదముగ నుండగా "చరేష్టః" అను సూత్రముచే (795) టప్రత్యయము. టకారము ఇత్సంజ్ఞకము. పిమ్మట ఉపపదసమాసము (సూ. 957). ఇప్పుడిది టిత్ ప్రత్యయాంతము గాన జీవ్ వచ్చినది. 'కురుచర ఈ' అని యుండగా 'యస్యేతిచ' అను సూత్రముచే (238) అకారలోపము - 'కురు చరీ' అను ప్రథమైకవచనాంత రూపము సిద్ధించినది

నదీ:- ఇది రెండవ 'టిత్' కు ఉదాహరణము. పవాదిగణమునందు 'నదట్' 'దేవట్' మొదలగు కొన్ని టిత్తు లగు ప్రాతిపదికములు పరిపబడినవి. ఇవి టిత్తులు గాన ఈ సూత్రముచే 'జీవ్' వచ్చి 'నదీ' 'దేవీ' అను రూపములు సిద్ధించినవి. దీనిని బట్టి సూత్రమునందలి 'టిత్' అనుదానికి టిత్ ప్రత్యయాంతము అనియు, టిత్తులనియ అర్థము చేసికొనవలెను.

సౌపర్ణేయః:- సుపర్ణ్యాః అవత్యం కన్యా' అను నర్థమున 'సుపర్ణీ' శబ్దముకంటె 'ప్రీత్యో ధక్' అను సూత్రముచే (1021) ధక్ ప్రత్యయము. ధకార మనకు ఏయాదేశము (సూ. 1013); అదివృద్ధి. ఈకారమునకు లోపము (సూ. 216) 'సౌపర్ణేయ' అని యుండగా ఈ ధక్ ప్రత్యయాంత ప్రాతిపదికము నకు ఈ సూత్రముచే 'జీవ్' వచ్చి 'సౌపర్ణేయ' సిద్ధించినది. ఐన్ద్రీ:- 'ఇన్ద్రో' దేవతా అస్యా అమిషేయా' అను నర్థమున ఇన్ద్రీశబ్దముకంటె 'సౌప్యదేవతా' అను సూత్రముచే (1041) 'అణ్' ప్రత్యయము. అదివృద్ధి (సూ. 941) అకార లోపము (సూ. 238) - 'ఐన్ద్రీ'. ఈ అణ్ ప్రత్యయాంతముకంటె 'జీవ్' - 'ఐన్ద్రీ'.

బౌత్సీ:- 'ఉత్సన్య ఇయం' అను నర్థమున 'ఉత్స' శబ్దముకంటె 'ఉత్సా దిభ్యో' అను సూత్రముచే (1002) అణ్ ప్రత్యయము. అదివృద్ధ్యాదులచే 'బౌత్స' అను రూపముసిద్ధించిన పిమ్మట ఈ అజంతశబ్దముకంటె 'జీవ్' - 'బౌత్సీ'.

ఊరుద్వయసీ, ఊరుదఘ్నీ, ఊరుమాత్రీ:- "ఊరూ ప్రమాణం అస్యా" అను నర్థమున ఊరుశబ్దముకంటె "ప్రమాణే ద్వయనన్దఘ్నుఞ్ మాత్రచ" అను సూత్రముచే (1167) 'దఘ్నుఞ్' 'ద్వయనఞ్' 'మాత్రఞ్' ప్రత్యయములు చేర్చగా 'ఊరుద్వయస' 'ఊరుదఘ్ను' 'ఊరుమాత్ర' అను

శబ్దములు సిద్ధించినవి. ఈ ద్వయజాద్యంత ప్రాతిపదికములకంటె 'జీవ్' - 'హిరు ద్వయస్', 'హిరుదమ్నీ'; 'హిరుమాత్రీ'.

పశ్చాతయ్యా:- 'పశ్చాతయవాః అస్యాః' అను విగ్రహమున 'పశ్చాన్' శబ్దముకంటె "సంఖ్యాయా అవయవేతయవ్" అను సూత్రముచే (1171) 'తయవ్' ప్రత్యయము, సలోపము చేసిన పిమ్మట ఈ "పశ్చాతయ" శబ్దముకంటె జీవ్ ప్రత్యయము. ఆక్షిప్తి:- 'అక్షేర్దీప్యతి' అను నర్థమున "తేనదీప్యతి ఖనతి జయతి జిలమ్" అను సూత్రముచే (1117) తక్ ప్రత్యయము. 'తస్యేః' (1027). ఆదివృద్ధి (సూ. 941). ఈ ఆక్షిప్తశబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'జీవ్'; అకారలోపము (సూ. 286). ప్రాస్థిక్తి:- 'ప్రస్థేన క్రితా' అను నర్థమునందు 'తేన క్రితం' అను సూత్రముచే (1144) ప్రస్థశబ్దముకంటె 'తజ్' ప్రత్యయము. ఇకాదేశము, ఆదివృద్ధి. ఈ తజంత 'ప్రాస్థిక్' శబ్దముకంటె 'జీవ్' ప్రత్యయము. లావణీకీ:- 'లవణం పశ్యానుస్యాః' అను విగ్రహమున లవణశబ్దముకంటె 'లవణా ట్రిజ్' అను సూత్రముచే తజ్ ప్రత్యయము 'తస్యేః' (1027); ఆదివృద్ధి (సూ. 941); 'యస్యేతివ' (286) - 'లావణీక' శబ్దముకంటె జీవ్. 'యస్యేతివ'. (286) యాదృశీ:- 'యచ్చక్షోపపదక మగు 'దృశ్' ధాతువుకంటె 'త్యధాదిషుదృశోఽనాలోకనేకజ్' చ' అను సూత్రముచే (348) 'కజ్' ప్రత్యయము. 'అసర్వ నామ్నః' అను సూత్రముచే (349). 'యత్' శబ్దమునకు అకారాంతాదేశము. సవర్ణదీర్ఘము. ఇపు డీకజ్ న్త 'యాదృశ' శబ్దముకంటె జీవ్; - 'యాదృశీ'. ఇత్వరీ:- 'ఇణ్ గత' అను ధాతువుకంటె "ఇణ్ నశిజిస ర్తిభ్యః క్షరవ్" అను సూత్రముచే క్షరవ్ ప్రత్యయము, "హ్రస్వస్య పిత్కృతి తుక్" అను సూత్రముచే (780) తుగగమము, క్షరవ్ ప్రత్యయంత మగు ఈ 'ఇత్వర' శబ్దముకంటె జీవ్. "యస్యేతివ" (286) - 'ఇత్వరీ' (కులట).

వా. నజ్ న్నజ్ క్ ఖ్యం న్తరుణతలనానాముపసంఖ్యానమ్.

స్రైణీ. పౌంస్నీ. శాక్తికీ. ఆధ్యజ్గరణీ. తరుణీ. తలునీ.

ఈ జీవ్విరియందు, నజ్, న్నజ్, ఈకక్, ఖ్యన్ పత్రయంతములకును 'తరుణ' 'తలున' శబ్దములకును పదనముచేయదగినది.

స్రైణీ, పౌంస్నీ:- 'త్రిపుంసాభ్యాం నజ్ న్నజౌ భవనాత్' (1003) అను సూత్రముచే 'త్రి' 'పుంస్' శబ్దములకంటె క్రమముగ 'నజ్' 'న్నజ్', ప్రత్యయములు; ఆదివృద్ధ్యాదులచే 'స్రైణ' 'పౌంస్న' అని సిద్ధించిన పిమ్మట

‘జీవ’. ‘యస్యేతిచ’ (238)-‘స్త్రీణీ’ ‘హింస్యీ’. ‘శక్తిక్తి’-‘శక్తిః ప్రహరణం అస్యాః’ అనునర్థమున ‘శక్తి’శబ్దముకంటె ‘శక్తియష్టిరీకక్’ అను సూత్రముచే ‘ఈకక్’ప్రత్యయము; అదివృద్ధి: ‘యస్యేతిచ’ (238); ప్రకృత వార్తముచే ఈ ‘శక్తిక్’శబ్దముకంటె జీవ, ‘శక్తిక్’. అధ్యజ్ఞరణే:- ‘అనాధ్యః అధ్యః క్రియతే అనయా’అని విగ్రహము. “అధ్యనుభగస్థూలవతిత నగ్నాస్తప్రియేషుచ్యవ్యర్థేష్యచ్యవ్య కృణాకరణే ఖ్యాన్” అను సూత్రముచే అధ్య శబ్దోపపద మగు ‘కృణో’దాతువుకంటె ‘ఖ్యాన్’ ప్రత్యయము. ఖకారనకారము లిత్సంజ్ఞ కములు. ‘యు’కు ‘యువోరనాకా’అను సూత్రముచే (788) ‘అన’అదే శము. ‘అరుద్విషదజ న్తన్యముమ్’అను సూత్రముచే (800) ముమాగమము. నకారమునకు జకారము. ఈవిధముగ నిష్పన్న మగు ‘అధ్యజ్ఞరణ’ శబ్దము నకు ఈ వార్తముచే ‘జీవ’-‘అధ్యజ్ఞరణే.’ ధనవంతుడు కానివానిని ధనవంతు నిగ చేయునది. తరుణీ. తలునీ:- (యువతి). ‘తరుణ’ ‘తలున’ శబ్దముల కంటె ప్రకృతవార్తముచే జీవ వచ్చినది.

1251. యజ్ శ్చ. 4.1.16

యజ్ శ్చాత్ త్రియాం ‘జీవ’స్యాత్. అకారలోపే కృతే:-

యజ్ ప్రత్యయాంత మగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రీత్యమునందు ‘జీవ’ ప్రత్యయము వచ్చును.

గార్గీ:- ‘గర్గస్యావత్యం ప్రీ’అనునర్థమున ‘గర్గ’శబ్దముకంటె ‘గర్గాభ్యో యజ్’అను సూత్రముచే (1008) ‘యజ్’ ప్రత్యయము. అదివృద్ధి. అకార లోపము (సూ-238); ‘గర్గ’అని యుండగా ప్రీత్యమున ఈ సూత్రముచే ‘జీవ’- ‘గర్గ’ ఈ అని యుండగా అకారలోపము చేసిన పిమ్మట ‘గర్గ’ఈ అని యుండగా:-

1252. హల స్తద్ధితస్య. 6.4.150

హలః పరస్య తద్ధితయకారస్యోపధాభూతస్య లోప ఈకారే పరే. గార్గీ.

‘యస్యేతిచ’నుండి ‘ఈతి’. ‘సూర్యతిష్ఠాగస్త్యమశ్వానాం య ఉప దాయాః’నుండి ‘య’ ‘ఉపదాయాః’, ‘ధేలోపోఽకద్రావ్యః’నుండి ‘లోపః’అను వర్తించును. హల్లకంటె పరమును, ఉపదారూపమును అగు తద్ధితయకారము నకు ఈకారము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే యకారము లోపింపగా ‘గార్గీ’అను రూపము సిద్ధించినది.

1253. [పాచాం ష్ప తద్ధితః. 4.1.17

యజ్ఞాన్తాత్ ష్పో వా స్యాత్ త్రియాం. స చ తద్ధితః.

‘యజ్ఞాన్తాత్’నుండి ‘యజఃః’ ‘త్రియాం’ అను అధికారసూత్రము అనువర్తిం
చును. యజ్ఞప్రత్యయాంతముకంటె త్రీత్యమునందు, ప్రాచ్యుల మతమున వికల్ప
ముగా ‘ష్ప’ ప్రత్యయము వచ్చును; ఈ ష్పప్రత్యయము తద్ధితసంజ్ఞక మగును.
‘ష్ప’లోని షకారమునకు ‘షఃప్రత్యయస్య’ అను సూత్రముచే (842) ఇత్సంజ్ఞ,
ఫకారమునకు “ఆయనేయీనియః.” ఇత్యాదిసూత్రముచే (1018) ‘ఆయన్’
ఆదేశమువచ్చును.

యజ్ఞప్రత్యయాంత మగు ‘గార్గ్య’ శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ష్పప్ర
త్యయము చేసిన పిమ్మట ‘గార్గ్యాయణ’ శబ్దముసిద్ధించినది. ష్పప్రత్యయమునకు
తద్ధితసంజ్ఞ కూడ విహిత మగుటచే ‘ప్రత్యధితసమాసాశ్చ’ అను సూత్రముచే
(117) ‘గార్గ్యాయణ’ శబ్దమునకు ప్రాతిపదికత్వము లభించినది.

1254. షిదౌరాదిభ్యశ్చ. 4.1.41.

షిద్యౌ గౌరాదిభ్యశ్చ జీవ్ స్యాత్. గార్గ్యాయణీ. నర్తకీ. గౌరీ.

‘అన్యతో జీవ్’ అనువర్తించును. ‘షిత్’ అనగా షకారము ఇత్సంజ్ఞ
కముగా గల దని యర్థము. షిత్ లకంటెను, గౌరాదిశబ్దములకంటెను త్రీత్యము
నందు ‘జీవ్’ ప్రత్యయము వచ్చును.

‘జీవ్’ నందు కూడ జకారషకారములు ఇత్సంజ్ఞకము లగుటచే ‘జీవ్’
నందువలె ఈకారము మాత్రమే శేషించును. ‘జీవ్’ ‘షిత్’ గాన దాని ఈకారము
అనుదాత్త మగును. ‘జీవ్’ లోని ఈకారము ఉదాత్తము. ‘షిత్’ అగు ‘గార్గ్యాయణ’
శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే జీవ్ ప్రత్యయము; ‘గార్గ్యాయణీ’.

నర్తకీః-‘నృత్’ ధాతువు కంటె ‘శిల్పిని ష్వున్’ అను సూత్రముచే
‘ష్వున్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే సిద్ధించిన ‘నర్తః’ శబ్దము పిత్తు గాన
త్రీత్యమునందు ప్రత్యసూత్రముచే ‘జీవ్’-‘నర్తకీ. గౌరీః- (తెల్ల నిది)
ఇది గౌరాదిగణమునందలి మొదటి పదము. ప్రత్యసూత్రముచే జీవ్ వచ్చినది.

వా. అమనఃపూః స్త్రియాం వా.

అనద్వాహీ, అనడుహీ. ఆకృతిగణోఽయమ్.

‘అనడుహీ’ శబ్దమునకు త్రీలింగమునందు ‘అమ్’ వి ల్పముగ వచ్చును.

అనడుహీ, అనడుహీ:- (ఆవు). 'అనడుహీ' శబ్దము గౌరాదిగణము లోనిది గాన ప్రీత్యమునందు 'జీప్' ప్రత్యయము. "అనడుహీ ఈ" అని యుండగా ప్రకృతవా ర్థముచే వై కల్పికముగ 'అమ్' ఆగమము. 'అమ్' మిత్తు గాన 'మిద' వోఽన్త్యాత్పరః అను పరిభాషచే (240) 'అనడుహీ' లోని అంశ్యాన్ అగు ఉకారముకంటె పరముగ వచ్చును. 'అనడు ఆ హ్ ఈ'-యజాదేశము-అన డ్వాహీ'. అమ్ రాని పక్షమున-అనడుహీఈ-అనడుహీ'. గౌరాదిగణము ఆత్మలిగణము.

1255. వయసి వ్రథమే. 4.1.20.

ప్రథమవయోవాచినోఽదన్తాత్ త్రియాం జీప్ స్యాత్. కుమారీ.
'అజాద్యతప్తావ' నుండి 'అతః', 'ఋన్నేభ్యోజీప్' నుండి 'జీప్', 'త్రియామ్' అను అధికారసూత్రము, 'జ్యాప్రాతిపదికాత్' నుండి 'ప్రాతిపది కాత్' అనువర్తించును. ప్రథమవయోవాచక మగు అకారాంత ప్రాతిపదికము కంటె ప్రీత్యమునందు 'జీప్' వచ్చును.

కుమారీ:- 'కుమార' శబ్దము అదంత మగు జాల్యవాచకశబ్దము గాన దానికంటె ప్రీత్యమునందు జీప్ వచ్చినది.

1256. ద్విగోః. 4.1.21.

అదన్తాత్ ద్విగోః 'జీప్' స్యాత్. త్రిలోకీ. అజాదిత్వాత్- త్రిపలా. త్ర్యనీకానేనా.

పూర్వసూత్రమునందు వలె, 'త్రియామ్' 'అతః' 'జీప్' అను పదములు అనువర్తించును. అదంత మగు ద్విగుసమాసముకంటె ప్రీత్యమునందు 'జీప్' వచ్చును.

త్రిలోకీ:- 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః' అని విగ్రహము. 'తద్ది తార్థోత్తరపదసమాహారేవ' అను సూత్రముచే (939) సమాసము. 'సంఖ్యా పూర్వో ద్విగుః' అను సూత్రముచే (944) ద్విగుసంఖ్య. ఇందలి ఉత్తరపదము అకారాంతము గాన "అకారాంతోత్తరపదో ద్విగుః త్రియామిష్టః" అను వా ర్థి కముచే ప్రీత్యము. ప్రకృతసూత్రముచే 'జీప్' ప్రత్యయము - 'త్రిలోకీ'. 'త్రయాణాం ఫలానాం సమాహారః' "త్రయాణాం అనీకానాం సమాహారః" అను సర్థములందు 'త్రిలోకీ' యందు వలె సమాసము, ద్విగుత్వము, ప్రీత్యము లభిం

చిన పదవ ప్రకృతసూత్రముచే 'జీవ' రావలసి యున్నది. కాని ఈ శబ్దములను అజాదిగణమునందు పఠించుటచే 'జీవ'ను జాదించి 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్' వచ్చి 'త్రిఫలా' 'త్ర్యనీకా' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

1257. వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో నః. 4.1.39.

వర్ణ వాచీ యోఽనుదాత్తాత్తోపధః, తదన్తాత్ అనుపసర్జనాత్ ప్రాతిపదికాత్ వా జీవ్, తకారస్య నకారాదేశశ్చ. ఏనీ ఏతా, రోహితీ, రోహితా.

'మనో రౌ వా'నుండి 'వా', 'ఋన్నీభ్యో జీవ్'నుండి 'జీవ్', "అనుప సర్జనాత్" "ప్రియామ్" అను అధికారసూత్రములు, 'జ్యోప్రాతిపదికాత్'నుండి 'ప్రాతిపదికాత్' అనువ ర్తించును. అనుదాత్తాంతము, తకారోపధమును అగు వర్ణవాచకశబ్దము అంతమునందు గల అనుపసర్జన మగు ప్రాతిపదికముకంటె శ్రీత్వమునందు, వికల్పముగ 'జీవ్' వచ్చును, తకారమునకు నకారాదేశము కూడ వచ్చును.

ఏనీ, ఏతా: ఏతశశబ్దము శ్వేతవర్ణ వాచకము. "వర్ణానాం తణినితాన్తా నామ్" అను ఫిట్ సూత్రముచే తకారాంతవర్ణ వాచకశబ్దముల అద్యచ్ఛ ఉదాత్తము; పరిశేషన్యాయముచే అంత్యాకారము అనుదాత్తము. ఈ శబ్దమునందు తకారము ఉపధగ నున్నది. కావున ప్రకృతసూత్రముచే 'జీవ్' తకారమునకు నకారాదేశము వచ్చి 'ఏనీ' అను రూపము. 'జీవ్' రాని పక్షమున "స్మయోగ శిష్టానాం సహ వా ప్రవృత్తిః సహ వా నివృత్తిః" అను న్యాయముచే నత్వము కూడ రాదు, 'టాప్' వచ్చును-(సూ. 1248) 'ఏతా'. ఇట్లే 'రోహిత' శబ్దమునకు 'జీవ్' నత్వములు వచ్చిన పక్షమున 'రోహితీ' అను రూపము, అవి రాని పక్షమున 'టాప్' వచ్చి 'రోహితా' అను రూపమును సిద్ధించును.

1258. వోతో గుణవచనాత్. 4.1.44.

ఉదన్తద్గుణవాచినో వా జీవ్ స్యాత్. మృద్వీ, మృదుః.

ఉదంత మగు గుణవాచకశబ్దముకంటె వికల్పముగ 'జీవ్' వచ్చును. 'గుణవచనాత్ జీవాన్యదాత్త' అను వార్తిము ననుసరించి 'అన్యతో జీవ్' అను సూత్రమునుండి 'జీవ్' అనువ ర్తింపచేయక 'జీవ్' అని చెప్పబడినది.

మృద్వి, మృదుః:-గుణవాచక మగు ఉకారాంతమృదుశబ్దముకంటె ప్రీత్యమునందు, ఈ సూత్రముచే 'జీవ్' చేసిన పక్షమున యణాదేశము వచ్చి 'ఘృద్వి'అనియు, 'జీవ్' రాని పక్షమున 'మృదుః'అను రూపమును సిద్ధించును.

1259. బహ్వదిభ్యశ్చ. 4.1.45.

(గ. సూ.) కృదికారాద క్తినః

రాత్రిః, రాత్రీ.

(గ. సూ.) సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే.

శకటీ, శకటిః.

'అన్యతో జీవ్' 'వోతో గుణవచనాత్'నుండి 'జీవ్' 'వా' అనువర్తిం చును. బహ్వదిశబ్దములకంటె, ప్రీత్యమునందు 'జీవ్' వికల్పముగ వచ్చును.

బహ్వః:-బహుశబ్దముకంటె ఈసూత్రముచే జీవ్ వచ్చిన పక్షమున యణాదేశము వచ్చి 'బహ్వః'అనియు, 'జీవ్' రాని పక్షమున 'బహూః'అనియు రూపములు.

(గ. సూ.) కృదికారాత్:-కృత్ ప్రత్యయమునకు సంబంధించిన ఇకారము అంతమునందు గల ప్రాతిపదికముకంటె వికల్పముగ జీవ్ వచ్చును: క్తిన్ ప్రత్యయముకంటె మాత్రము రాదు.

రాత్రీ, రాత్రిః:-'రా ధాతువు'కంటె 'రాశదిభ్యాం త్రివ్'అను ఔడాదిక సూత్రముచే 'త్రివ్' ప్రత్యయమును చేయుటచే 'రాత్రి'శబ్దము సిద్ధించినది. ఇది కృదికారాంతము గాన వికల్పముగ 'జీవ్'వచ్చిన పక్షమున 'రాత్రీ'అనియు, రాని పక్షమున 'రాత్రిః'అనియు రూపములు సిద్ధించును.

(గ. సూ.) సర్వతః:-కృదికారాంతము లైనను, కృద్భిన్నేకారాంతము లైనను అన్ని (ఇకారాంత)శబ్దములకంటెను ప్రీత్యమున 'జీవ్' వికల్పముగ వచ్చును: క్తిన్ ప్రత్యయార్థక ప్రత్యయము అంతమునందు గల ప్రాతిపదికము కంటె మాత్రము రాదు.

శకటీ, శకటిః:-శకటిశబ్దము అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికము గాన పూర్వ గణసూత్రముచే జీవ్ రాకుండుటచే ఈ గణసూత్రము చెప్పబడినది. ఇది ఇకారాంతము గాన ఈ సూత్రముచే 'జీవ్'వచ్చిన పక్షమున 'శకటీ'అనియు, రాని పక్షమున 'శకటిః'అనియు రూపము లగును.

1260. పుంయోగాదాఖ్యానమ్. 4.1.48.

యా పుమాఖ్యా పుంయోగాత్ త్రియాం వర్తతే, తతో జీవః.
గోపస్య త్రీ గోపీ.

పురుషవాచకమై, పురుషసంబంధము ద్వారా త్రీ వాచక మగు శబ్దముకంటె
'జీవ' ప్రత్యయము వచ్చును.

గోపీ:- గోపశబ్దమునకు గోవులను పాలించు గొల్లవాడు అని యర్థము.
గోవుని త్రీ యగుటచే అతని భార్య కూడ 'గోప'శబ్దముచే చెప్పబడును. అప్పుడు
ఈ సూత్రముచే 'జీవ'వచ్చి 'గోపీ'యను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట ఆ త్రీ
గోవులను పాలింపకున్నను గోవులను పాలించు వాని భార్య యగుటచే 'గోపీ'
యని చెప్పబడును.

వా. పాలకాస్తాన్న.

గోపాలికా, అశ్వపాలికా.

'పాలక'శబ్దము అంతమునందు గల శబ్దముకంటె అది పురుషసంబం
ధముచే త్రీ వాచకముగ నుపయుక్త మైనను, 'జీవ'రాదు.

'గోపాలకస్య త్రీ', "అశ్వపాలకస్య త్రీ" అను నర్థమున పూర్వసూత్ర
ముచే రావలసి యున్న 'జీవ' ఈ వార్తికముచే నిషేధింపబడినది గాన 'టాప్'
చేసిన (సూ. 1248) పిమ్మట, ఉత్తరసూత్రముచే కకారముకంటె వెనుక నున్న
అకారమునకు ఇకారాదేశము వచ్చి 'గోపాలికా' 'అశ్వపాలికా' అను
రూపములు సిద్ధించినవి.

1261. ప్రత్యయస్థాత్ కాత్ పూర్వస్యాంత ఇదాప్యనుపః 7.3.44.

ప్రత్యయస్థాత్ కాత్ పూర్వస్యాకారస్యేకారః స్యాదాపి, స ఆప్
నుపః పరో న చేత్. సర్వికా. కారికా. అతః కిమ్-నౌకా. ప్రత్యయ
స్థాత్ కిమ్-శక్నోతీతి శకా. అనుపః కిమ్-బహుపరివ్రాజకా నగరి.

ప్రత్యయమునందున్న కకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకారమునకు,
సుప్తకంటె పరము కాని 'ఆప్' పర మగునపుడు, ఇకారము ఆదేశముగ వచ్చును.
ఇచట 'ఆప్' అనుటచే 'టాప్' 'చాప్' 'హప్'లు గ్రహింపబడును.

సర్వికా:- 'సర్వ'శబ్దముకంటె "అవ్యయసర్వనామ్నామరచో ప్రాక్
ఛే" అను సూత్రముచే (1232) స్వార్థమునందు 'అచ' ప్రత్యయము చేయగా

‘సర్వక’శబ్దము సిద్ధించినది. ప్రీత్యవివక్షయందు ‘జ్యోత్యతప్తాప్’ అను సూత్రముచే (1248) ‘టాప్’ చేసిన పిమ్మట ‘సర్వక’ అని యుండగా, ఇచట ఆప్ పరముగా గల ప్రత్యయకారముకంటె పూర్వమున నున్న అకారమునకు ఈ సూత్రముచే ఇకారము వచ్చి-‘సర్విక’.

కారికా:—కృజ్ ధాతువుకంటె ‘ఋర్ తృచౌ’ అను సూత్రముచే (787) కర్తృధమునందు ఋర్ ప్రత్యయము. “యువోరనాకౌ” అను సూత్రముచే (788) ‘వు’కు అకారదేశము. ‘కారక’శబ్దము సిద్ధించినది. దానికంటె ప్రీత్య వివక్షయందు ‘టాప్’ ప్రత్యయము చేర్చగా ‘కారక’ అని యున్నది. ఇప్పుడు ఈ సూత్రముచే కకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకారమునకు ఇకారాదేశము-‘కారికా’.

అకారమునకే ఇకారము వచ్చు నని చెప్పుటచే ‘నౌకా’ అనుశబ్దమునందు కకారముకంటె పూర్వమునందున్న ఔకారమునకు ఇకారము రాలేదు. ‘నౌకా’ అనునది ‘నౌ’శబ్దముకంటె స్వార్థకీప్ ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట టాప్ చేయగా నేర్పడిన రూపము. ప్రత్యయమునందలి కకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకార మని చెప్పుటచే ‘శకా’ అనుదానియందలి కకారము ప్రత్యయస్థము కాదు గాన దాని వెనుక నున్న అకారమునకు ఇకారము రాలేదు. ‘శకా’ అనునది శక ధాతువునకు “నందిగ్రహివవాదిభ్యో ల్యుణిస్యచః” అను సూత్రముచే (789) ‘అచ్’ ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ప్రీత్యమున టాప్ చేయగా నేర్పడిన రూప మగుటచే ఇందలి కకారము ప్రత్యయావయవము కాదు.

‘అప్’ ‘సుప్’ కంటె పరము కాకూడదు అని చెప్పుటచే “బహుపరి వ్రాజికా” అను నపుడు కకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకారమునకు ఇకారము రాలేదు. పరిపూర్వకప్రజధాతువునకు ‘ఋర్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే ‘పరి వ్రాజిక’శబ్దము సిద్ధించినది. “బహువః పరివ్రాజికాః యస్యాం సా” అను విగ్ర హమున “బహు జన్ పరివ్రాజక జన్” అను శబ్దములకు బహుప్రీహి సమా సము (సూ. 988). సుప్ ప్రత్యయలోపము (సూ. 724)-‘బహుపరివ్రాజిక’. ప్రీత్యవివక్షయందు ‘టాప్’-‘బహుపరివ్రాజికా’. ఇచట ‘అప్’ లు వ్రైమన ‘సుప్’ కంటె పర మగుటచే కకారముకంటె పూర్వమునందున్న అకారమునకు ఇత్యము రాలేదు.

వా. సూర్యార్ధేవతాయాం చాప్ వాచ్యః.

సూర్యస్య స్త్రీ దేవతా సూర్యా. దేవతాయాం కిమ్:-

పుంయోగముచే దేవత యగు స్త్రీని బోధించు 'సూర్య'శబ్దముకంటె 'చాప్' ప్రత్యయము చెప్పదగినది. 'చాప్'లోని చకారపకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

సూర్యా:-సూర్యస్య స్త్రీ దేవతా-సూర్యుని స్త్రీయగు దేవత'అను నర్థమునందు చాప్ ప్రత్యయము. 'యస్యేతివ'-(286)-'సూర్యా'. దేవతయగు స్త్రీ అను నర్థమునందు మాత్రమే 'చాప్' వచ్చునని చెప్పుటచే సూర్యుని స్త్రీ యగు కుంతిమొదలగు మనుష్యస్త్రీ యను నర్థమునందు 'సూర్య'శబ్దముకంటె 'పుంయోగాదాఖ్యాయాం'అను సూత్రముచే (1260) సామాన్యతోవిహిత మగు 'జీష్' ప్రత్యయము, ఆకారలోపము (సూ. 286) 'సూర్య'ఈ'అని యుండగా-

సూర్యాగస్త్యయోశ్చై చ జ్యాశ్చ. యలోపః. సురికున్తీ. మానుషీయమ్.

'జీ' కాని, ఛప్రత్యయము గాని పరమగునపుడు 'సూర్య' 'అగస్త్య' శబ్దముల యకారమునకు లోపము వచ్చును. ఈ వాక్తిముచే యకారలోపము- 'సూరీ'.

1262. ఇన్ద్ర. వరుణ, భవ, శర్వ. రుద్ర, మృడ, హిమారణ్య, యవ, యవన, మాతులాచార్యాణామానుక్. 4.1.49.

ఏషాం ఆనుగాగమః స్యాత్ 'జీష్' చ. ఇన్ద్రస్య స్త్రీ ఇన్ద్రాణీ. వరుణానీ, భవానీ, శర్వాణీ. రుద్రాణీ. మృదానీ,

'అన్యతో జీష్'నుండి 'జీష్' అనువ ర్తించును. ఇన్ద్ర. వరుణ, భవ, శర్వ, రుద్ర, మృడ, హిమ, అరణ్య, యవ, యవన, మాతుల, ఆచార్య శబ్దములకంటె 'జీష్' ప్రత్యయము, 'అనుక్' అగమము వచ్చును. ఇంద్రాది శబ్ద పట్కమునకును, మాతులాచార్యశబ్దములకును 'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్'అను సూత్రముచేతనే (1260) 'జీష్' వచ్చుచున్నది గాన ఇచట వాటివిషయమున అనుక్ మాత్రమే క్రొత్తగ విధింపబడుచున్నది, మిగిలిన నాల్గు శబ్దములకు 'జీష్' 'అనుక్'లు రెండును విధింపబడుచున్నవి.

ఇన్ద్రాణీ:-'ఇంద్రస్య స్త్రీ'అను నర్థమున 'ఇంద్ర'శబ్దముకంటె 'జీష్'- 'ఇంద్ర ఈ'అని యుండగా ఆనుగాగమము కీర్తు గాన ఇంద్రశబ్దమునకు అంతావ

యవముగ వచ్చును—‘ఇంద్రాన్ ఈ’—సవర దీర్ఘ ఐత్వములు—‘ఇంద్రాణీ’. ఇట్లే
‘వరుణస్యత్రీ వరుణానీ’, ‘భవస్యత్రీ భవానీ’ “శర్వస్యత్రీ శర్వాణీ” ‘రుద్రస్య
త్రీ రుద్రాణీ’, ‘మృదస్యత్రీ మృదానీ’.

వా. హిమారణ్యయోర్మహత్త్వో.

మహద్ధిమం—హిమానీ. మహదరణ్యమ్—అరణ్యానీ.

‘హిమ’ ‘అరణ్య’ శబ్దములకంటె విహితము లగు ‘జీష్’ అనుగాదేశములు
మహత్త్వాన్యమునందు వచ్చును.

‘మహత్ హిమమ్’ ‘మహత్ అరణ్యమ్’ అనునర్థములందు ‘హిమ’
‘అరణ్య’ శబ్దములకంటె పై సూత్రవర్తికములచే ‘జీష్’ అనుగాగమములు వచ్చి
‘హిమానీ’ ‘అరణ్యానీ’ అను రూపములు సిద్ధించినవి.

వా. యవాద్దోషే.

దుష్టో యవో యవానీ.

యవశబ్దముకంటె, దోషయుక్త మైనది అను నర్థమున ‘జీష్’ అనుగా
గమములు వచ్చును.

యవానీ:—‘దుష్టః యవః’ అను నర్థమున ‘యవ’ శబ్దముకంటె పై
సూత్రవర్తికములచే ‘జీష్’ అనుగాగమములు—‘యవానీ’.

వా. యవనాల్లిప్యమ్.

యవనానాం లిపిః యవనానీ.

యవనశబ్దముకంటె యవనుల లిపి అను నర్థమునందు ‘జీష్’ అనుగాగ
మములు వచ్చును.

యవనానీ:—‘యవనానాం లిపిః’ అనునర్థమున ‘యవన’ శబ్దముకంటె
పై సూత్రవర్తికములచే, ‘జీష్’ అనుగాగమములు—‘యవనానీ’.

వా. మాతులో పాఠ్యాయయోరానుగ్వా.

మాతులానీ, మాతులీ. ఉపాధ్యాయానీ, ఉపాధ్యాయీ.

‘మాతుల’ ‘ఉపాధ్యాయ’ శబ్దములకంటె ‘అనుక్’ వికల్పముగ వచ్చును.
మాతులశబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచేతనే అనుగాగమము వచ్చుచున్నది. దీనిచే
దానికి వైకల్పిత్వము చెప్పబడుచున్నది. ‘ఉపాధ్యాయ’ శబ్దవిషయమున క్రొత్తగ
విధింపబడుచున్నది. కావున ఇది ప్రాప్తప్రాప్తవిభాష.

మాతులానీ, మాతులీ:- 'మాతులస్య శ్రీ' అను నర్థమున మాతుల శబ్దముకంటె 'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' అను సూత్రముచే (1260) 'జీవ్'. "ఇంద్ర వరుణ"- ఇత్యాదిసూత్రముచే అనుగాగమము నిత్యముగ రావలసి యుండ ఈ వార్తికముచే నది వికల్పముగ వచ్చు నని చెప్పుటచే 'అనుక్' వచ్చెడు పక్షమున 'మాతులానీ' అనియు 'అనుక్' రాని పక్షమున "మాతులీ" అనియు రూపములు సిద్ధించును.

ఇట్లే 'ఉపాధ్యాయస్య శ్రీ' అనునర్థమున 'ఉపాధ్యాయ' శబ్దముకంటె 'అనుక్' వచ్చిన పక్షమున "ఉపాధ్యాయానీ" అనియు, అనుక్ రాని పక్షమున, 'జీవ్' మాత్రము వచ్చి ఉపాధ్యాయా అను రూపము సిద్ధించినది.

వా. ఆచార్యాదణత్వం చ.

ఆచార్యస్య శ్రీ-ఆచార్యానీ.

'ఆచార్య' శబ్దముకంటె, పుంయోగమునందు 'జీవ్', అనుగాగమము, నకారమునకు ఇత్యాభావము కూడ వచ్చును.

ఆచార్యానీ:- 'ఆచార్యస్య శ్రీ' అను నర్థమునందు "ఆచార్య" శబ్దముకంటె ఈ వార్తికముచే 'జీవ్', 'అనుక్' అగమములు- 'ఆచార్యానీ'. "అట్ కుప్పా జ్ఞాప్తవ్యవాయేఽపి" అను సూత్రముచే (138) రావలసి యున్న ఇత్యము గూడ నిషేధింపబడినది. తానే ఆచార్యురాలుగా నున్నపుడు 'ఆచార్య' శబ్దముకంటె అదంతలక్షణ మగు 'టాప్' వచ్చి "ఆచార్య" అను రూపము సిద్ధించును.

వా. అర్యక్షత్రియాభ్యాం వా స్వార్థే.

అర్యాణీ, అర్యా. క్షత్రియాణీ, క్షత్రియా.

'అర్య' 'క్షత్రియ' శబ్దములకంటె స్వార్థమునందు 'జీవ్' అనుగాగమములు వికల్పముగ వచ్చును.

అర్యాణీ, అర్యా:- అర్య (వైశ్య) జాతిశ్రీ అను నర్థమునందు ఈ వార్తికముచే వైకల్పికములగు "జీవ్" అనుగాగమములు వచ్చిన పక్షమున 'అర్యాణీ' అనియు, రాని పక్షమున 'అర్యా' అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. 'అర్యస్య శ్రీ' అనునర్థమునందు మాత్రము 'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' అను సూత్రముచే (1260) 'జీవ్' వచ్చి 'అర్యీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే క్షత్రియజాతిస్త్రీ అను సర్థమునందు “క్షత్రియాణీ” ‘క్షత్రియా’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును. “క్షత్రియస్య స్త్రీ” అను సర్థమునందు మాత్రము ‘జీష్’ వచ్చి “క్షత్రియా” అను రూపము సిద్ధించును.

1263. క్రీతాత్కరణపూర్వాత్. 4.1.50.

క్రీతాన్తాదదన్తాత్ కరణాదేః స్త్రీయాం జీష్ స్యాత్. వత్ప్రక్రీతీ. క్వచిత్ న-ధనక్రీతా.

“అజాద్యతప్తావ్” నుండి ‘అకః’ అనువర్తించును. ‘క్రీత’ శబ్దము అంతము నందు కలదియు, కరణవాచకము పూర్వమునందు కలదియు, అదంతమును అగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రీత్యమునందు ‘జీష్’ వచ్చును.

వత్ప్రక్రీతీః-“వస్త్రేణ క్రీతా” అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. “వత్ప్రటా క్రీత” అను అలౌకికవిగ్రహవాక్యమునందు “గతకారకోపపదానాం కృద్విః సహ సమాసపదనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః” (సూ. 947) అను పరిభాష ననుసరించి, సుబుత్పత్తికంటె పూర్వమునందే కృదంత మగు ‘క్రీత’ శబ్దముతో ‘కర్తృకరణే కృతాబహులమ్’ అను సూత్రముచే (929) సమాసము. సమాసత్వముచే ప్రాతిపదికత్వము. ప్రాతిపదికత్వముచే సుబ్లుక్. ‘వత్ప్రక్రీత’ అను ఆకారాంతప్రాతిపదికము సిద్ధించును. ఇవియు ఈ సూత్రముచే ‘జీష్’ ప్రత్యయము ‘వత్ప్రక్రీతీ’.

కాని ‘కర్తృకరణే కృతా బహులమ్’ అను సూత్రమునందు (929) ‘బహుల’ గ్రహణముచే పై పరిభాష అనిత్యమని సూచించబడుటచే కరణవాచకమునకు కృదంతప్రకృతికమగు సుబుత్పత్తుతో సమాసము వచ్చెడు పక్షమున ‘సుప్’ వచ్చుటకు పూర్వమే, అంతరంగ మగుటచే అదంతత్వప్రయుక్త మగు ‘టాప్’ చేసిన పిమ్మట ‘క్రీతా సు’ ఇత్యాదులతో ‘ధన టా’ మొదలగు కరణవాచకములకు సమాసము చేసిన పక్షమున ‘ధనక్రీతా’ ఇత్యాదిప్రాతిపదికములు సిద్ధించును; ఇపుడివి ఆకారాంతము లగుటచే ఈ సూత్రముచే ‘జీష్’ వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన ‘ధనక్రీతా’ అను టాబంతరూపములేయుండును. ఈ విధముగ పూర్వోక్త మగు పరిభాష కొన్ని స్థలములందు ప్రవర్తించుటచే ‘వత్ప్రక్రీతీ ఇత్యాదిరూపములును, కొన్ని స్థలములందు ప్రవర్తించకుండుటచే “ధనక్రీతా ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

1264. స్వాక్ష్ణాచ్చోపసర్జవాదసంయోగోపధాత్. 4.1 54.

అసంయోగోపధం ఉపసర్జనం యత్ స్వాక్ష్ణం తదన్తాద్ అద
న్తాత్ జీష్ వా స్యాత్. కేశాన్ అతిక్రాంతా అతికేశీ, అతికేశా. చన్ద్ర
ముఖీ, చన్ద్రముఖా, అసంయోగోపధాత్కిమ్-సుగుల్పా. ఉపసర్జనాత్
కిమ్-సుశిఖా.

సంయోగోపధము కానిదియు, ఉపసర్జనమును అగు స్వాంగవాచకము
అంతమునందు గల అకారాంతశబ్దముకంటె 'జీష్' వికల్పముగ వచ్చును

ఇచట 'స్వాంగ'పదమునకు 'తనయొక్క అవయవము' అనుసర్థమును
గాక-

“అద్రవం మూర్తిమత్స్వాక్ష్ణం ప్రాణిస్థమవికారజమ్-

అతత్త్వం తత్ర దృష్టం చ తేన చేతతత్తథా యత్పమ్”

అని భాష్యమునందు నిరుక్తములగు మూడువిధములైన పారిభాషి
కార్థములను గ్రహింపవలెను.

అద్రవం-ద్రవములేనిదియు, మూర్తిమత్-అవయవసంయోగము కల
దియు, ప్రాణిస్థం-ప్రాణియం దున్నదియు, అవికారజం-పితృదివికారజన్యము
కానిదియు అగునది మొదటి స్వాంగము. అతత్త్వం-అప్రాణియందున్నదై,
తత్ర-అచట (ప్రాణియందు), దృష్టం చ-చూడబడినదియు అగునది రెండవ
స్వాంగము. తత్-అచేతన మగు ప్రతిమాదికము, తథా-ప్రాణివలె, తేన-అస్త
నాదికాకృతిగల అవయవవిశేషముతో యుతం చేత్-కూడినదై తే (ఇచట
భాష్యమునందు “స్వాంగమప్రాణినోఽపి” అను పూరకవాక్యము చేర్చబడినది)
తత్ = అది, అప్రాణినోఽపి = అప్రాణికికూడ, స్వాంగం = స్వాంగము. ఇట్టి
త్రివిధస్వాంగవాచకముకంటె 'జీష్' వచ్చు నని యర్థము.

అతికేశీ-అతికేశాః-కేశాన్ అతిక్రాంతా అని విగ్రహమున “అత్యాదయః
క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయా” అను వార్తిముచే నిర్ణీత మగు అర్థమునందు ‘కుగతి
ప్రాదయః’ అను సూత్రముచే (912) సమాసము చేయగా ‘అతికేశ’ అను అకా
రాంత ప్రాతిపదికము సిద్ధించినది. ఇచట ఉపసర్జన మగు ‘కేశ’ శబ్దము అసం
యోగోపధ మై యున్నది గాన ప్రకృతసూత్రముచే వైకల్పిక మగు ‘జీష్’ చేసిన
పక్షమున ‘సుకేశీ అనియు, ‘జీష్’ రాని పక్షమున ‘సుకేశా’ అనియు రూపములు

సిద్ధించును. చంద్రముఖీ-చంద్రముఖాః-“చంద్ర ఇవ ముఖం యస్యాః సా” అను విగ్రహమున బహువ్రీహీ సమాసము. ఇచట ‘ముఖ’శబ్దము అసంయోగోపధము; ఉపసర్జనము నగు స్వాంగవాచకము గాన ‘జీవ్’వికల్పము- ‘చంద్రముఖీ’, ‘చంద్రముఖా’.

స్వాంగవాచకశబ్దము సంయోగోపధము కాకూడదని చెప్పుటచే “శోభనా గుల్ఫో యస్యాః సా” అనుసర్థమునందు బహువ్రీహీసమాసమున స్వాంగవాచకమగు గుల్ఫశబ్దము స్వాంగవాచకమే యైనను, ఇది సంయోగోపధము గాన జీవ్ రాదు.

అస్వాంగవాచకము ఉపసర్జనమై యుండవలె నని చెప్పుటచే ‘శోభనా చ సా శిఖా చ సుశిఖా’ అనునపుడు ‘శిఖా’శబ్దము స్వాంగవాచకమే యైనను ఉపసర్జనము కాదు గాన ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు.

వాస్తవమున బాహునోరమయందు చూపిన విధముగ ఇచట ‘శిఖా’అనుదానినే ప్రత్యుదాహరణముగా ఈయవలెను. ‘సుశిఖా’అనునపుడు ‘సు’అనుదానికి ‘శిఖా’అను టాబంతశబ్దముతో సమాసముచేసినవిమ్మట. ఈ శబ్దము (సుశిఖా) అదంతము కాదు గాన ఈ సూత్రమునకు ప్రసక్తియే లేదు. అందుచే ‘శిఖా’ అనుదానినే ప్రత్యుదాహరణముగ ఈయవలెను. ‘ఉపసర్జనాత్’ అనునది లేకున్నచో అదంతత్వప్రయుక్తమగు ‘టావ్’ను బాధించి ఈ సూత్రముచే జీవ్ వచ్చియుండెడి దని అభిప్రాయము.

స్వాంగశబ్దమును నిర్వచించిన పై కారికయందు-‘అద్రవం’అనుటచే ‘సుస్వేదా’అనునపుడు స్వేదము ద్రవము గాన ‘జీవ్’ రాదు. ‘మూర్తిమత్’ అనుటచే ‘సుజ్ఞానా’అనునపుడు జ్ఞానము మూర్తము కాదు గాన జీవ్ రాదు. ‘ప్రాణిస్థం’అనుటచే ‘సుముఖా కాలా’అనునపుడు ముఖము అప్రాణియగు కాలకు సంబంధించినది గాన-ప్రాణిస్థముకాదు గాన, ‘జీవ్’ రాదు. ‘అవికారజం’ అనుటచే ‘సుశోపా’ అను నపుడు శోప (శోభి) ఏతాదివికారజన్యము గాన ‘జీవ్’ రాదు.

‘అతత్త్వం తత్ర దృష్టం చ’అనుటచే (సుకేశి-సుకేశా వారథ్యా) అనునపుడు కేశములు ఇప్పుడు అప్రాణియగు రథ్యయందు ఉన్నను, ఒకప్పుడు అవి ప్రాణియందే ఉండెడి వగుటచే ఈ కేశములకు స్వాంగత్వమున్నది గాన ఈ సూత్రము ప్రవర్తించి రూపద్వయము సిద్ధించును.

‘తేన చేత్తత్తథా యుతం’ అనుటచే “సుస్తనీ సుస్తనా వా ప్రతిమా” అను నపుడు స్తనములు ప్రాజీయందు వలె ప్రాజీనదృశ మగు ప్రతిమయందు చూడబడుటచే స్తనశబ్దము స్వాంగవాచకమైనది. అందుచే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించి రూపద్వయము సిద్ధించినది.

1265. న క్రోడాదిబహ్వచః. 4.1.56.

క్రోడాదేః, బహ్వచశ్చ స్వాజ్ఞాత్ న జీష్. కల్యాణక్రోడా. ఆకృతిగణోఽయమ్. సుజఘనా.

క్రోడాదిశబ్దములకంటెను, బహ్వచ్ఛము లగు స్వాంగవాచకముల కంటెను ‘జీష్’ రాదు.

కల్యాణక్రోడాః-‘కల్యాణీక్రోడా యస్యాః సా’ అని విగ్రహము. “ప్రియాః పువత్” ఇత్యాదిసూత్రముచే (971) కల్యాణీశబ్దమునకు పువద్భావము. ఇచట స్వాంగవాచక మగు క్రోడాశబ్దముకంటె, రావలసి యున్న ‘జీష్’ ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. క్రోడాదిగణము ఆకృతిగణము. సుజఘనాః-‘జఘన’శబ్దము అదంతాసంయోగోపధస్వాంగవాచక మైనను బహ్వచ్ఛ మగుటచే ఈ సూత్రముచే ‘జీష్’ నిషేధింపబడినది.

1266. నఖముఖాత్ సంజ్ఞాయామ్. 4.1.58.

న జీష్.

సంజ్ఞావాచకము లగునపుడు ‘నఖ’ ‘ముఖ’శబ్దములకంటె ‘స్వాజ్ఞాచోప్స నర్జనాదసంయోగోపధాత్’ అను సూత్రముచే విహిత మగు ‘జీష్’ రాదు.

శూర్పణఖాః-‘శూర్పాణీవ నఖాని యస్యాః సా’ అని విగ్రహమున నఖశబ్దముకంటె రావలసి యున్న ‘జీష్’ ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. అదంతత్వప్రయుక్త మగు ‘టాప్’ వచ్చి ‘శూర్పనఖా’ అని యుండగా :

1267. పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః. 8.4.3.

పూర్వపదస్థాత్ నిమిత్తాత్ పరస్య నస్య ణః స్వాత్ సంజ్ఞాయామ్; న తు గకారవ్యవధానే. శూర్పణఖా. గౌరముఖా. సంజ్ఞాయాం కిమ్-తామ్రముఖీ-కన్యా.

‘రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే’నుండి ‘రషాభ్యాం’, ‘నః’, ‘ణః’ ‘అబ్’ కు స్వాజ్ఞేనుమవ్యవాయేపి’ అను సూత్రము అనువర్తించును. పూర్వ

పదమునందున్న రేఖాకారములను మఱచిన నకారమునకు, (అట్, కుప్పాజ్, నుమ్లతో వ్యవధాన మున్నను) ఆ పదము సంజ్ఞారూప మగునపుడు, ఇత్యము వచ్చును; గకారముతో వ్యవధాన మున్నపుడు మాత్రము రాదు. ఈ సూత్రముచే నకారమునకు ఇత్యము 'కూర్పణభా'. గౌరముభాః- 'గౌరం ముఖం యస్యాః సా' అని విగ్రహము. ఓం త్రీకి నామదేయము. ఇచట గూడ "స్వాంగాచోప సర్జనాదసంయోగోపధాత్" అను సూత్రముచే (1284) రావలసి యున్న 'జీష్' నిషిద్ధ మగుటచే 'గౌరముభా' అను రూపము మాత్రము సిద్ధించినది.

ఆ పదము సంజ్ఞారూపమై యుండవలె నని చెప్పుటచే 'తామ్రం ముఖం యస్యాః సా తామ్రముఖీ కన్యా' అనునపుడు ఈ 'తామ్రముఖీ' శబ్దము నామవాచకముకాదు గాన నిషేధము ప్రవర్తింపదు. జీష్వికల్పముచే 'తామ్రముఖీ' 'తామ్రముఖా' అను రూపవ్యయము సిద్ధించును.

1288. జాలేరస్త్రివిషయాదయోపధాత్. 4.1.63.

జాతివాచి యత్ న చ స్త్రియాం నియతం అయోపధం, తతః స్త్రియాం 'జీష్' స్యాత్. తటీ. వృషణీ. కఠీ. బహ్వచ్చీ. జాతేః కిమ్-ముణ్ణా. అస్త్రివిషయాత్ కిమ్-బలాకా. అయోపధాత్ కిమ్-క్షత్రియా

నిత్యస్త్రీలింగము కానిదియు, యకారోపధము కానిదియు అగు జాతివాచక శబ్దముకలె స్త్రీర్వమునందు 'జీష్' వచ్చును. ఇచట 'జాతి' శబ్దముచే-

"అప్యతిగ్రహణా జాతిః" లింగానాం చ న సర్వభాక,

"స్మృదాఖ్యానిర్ధారోహ్య" 'గోత్రం చ చరణైః సహ" "

అను కారణమున భాష్యకామనిచే సంగృహీత మగు త్రివిధజాతి గ్రహింపబడును.

అకృతి-అనగా అవయవఃస్థివేశము, గ్రహణసాధనముగా కలది. అనగా అవయవఃస్థివేశముచే గ్రహింపవగినది. మొదటివిధమైన జాతి. అనేక ఘటాదివృత్తలయందు వాటి ఆకారవిశేషముచే గ్రహింపవగిన ఘటత్వాదిజాతి ఇందుల కుదాహరణము. 'తటీ' అనునది ఈ జాతికి ఉదాహరణము. తట మనగా జలసమీపమున నున్న అకృతివిశేషము. అందుచే రటర్వము. అకృతి విశేషవ్యంగ్యము గాన జాతి యై-ది. 'తిట' శబ్దము అట్టిజాతిని బోధించు

అనియతశ్రీలింగ మగు, యకారోపధము కాని శబ్దముగాన ఈ సూత్రముచే, శ్రీత్వమునందు 'జీవ్'వచ్చి 'జిటీ'అను రూపము సిద్ధించినది.

లింగానాం-లింగములలో, న సర్వభాక్-అన్నింటిని పొందునదికానిదియు, అనగా లింగశ్రయము కలది కానిదియు సకృదాఖ్యాతనిర్దాహ్యో-ఒక్కమారు చెప్పుటచే, ఇతరులందు గూడ గ్రహింప శక్యమైనది రెండవవిధ మగు జాతి. 'వృషలీ'అనునది ఇందులకు ఉదాహరణము. శూద్రశ్రీయని యర్థము. వృషల శబ్దము నపుంసఃమునందు ప్రయుక్తము కాదు గాన మూడులింగములు కలది కాదు. ఒకనిని చూపి ఈతడు శూద్రుడు అని చెప్పినచో ఆతని పుత్రపౌత్రాదు లందు గూడ శూద్రత్వము గ్రహింపబడును. అందుచే వృషలత్వము జాతి. అట్టి జాతివాచక మగు వృషలశబ్దముకంటె శ్రీత్వమునందు ఈ సూత్రముచేత 'జీవ్' వచ్చి 'వృషలీ'అను రూపము సిద్ధించినది. వృషలశబ్దము పుంలింగము నందు గూడ ప్రయుక్త మగును గాన అశ్రీవిషయము; ఇది యోపదము కూడ కాదు.

చరణైః సహ-వేదశాఖాధ్యేతలతో కూడ, గోత్రం చ అపత్యము కూడ, అనగా వేదశాఖాధ్యేత్యవాచకము, అపత్యవాచకము గూడ-జాతివాచకము. గోత్రమునకు 'బౌవగపీ'ఇత్యాదులు ఉదాహరణము. 'ఉపగోః అపత్యం శ్రీ'అను నర్థమునందు 'తస్యాపత్యమ్'అను సూత్రముచే అణప్రత్యయము. అదివృద్ధ్యాదు లచే సిద్ధించిన 'బౌవగప'శబ్దముకంటె 'టిద్ధాణి'అను సూత్రముచే (1004) రావలసి యున్న 'జీవ్'ను, బాధించి, వర మగుటచే, 'జీవ్' వచ్చును. కఠీః- 'కఠేన ప్రోక్తం అధీయానా' కఠశాఖాధ్యయనము చేయునది-అను నర్థమునందు 'కలాపివైశంపాయనా నైవాసిభ్యశ్చ'అను సూత్రముచే 'ణిని' ప్రత్యయము. దానికి 'కఠచరకాల్లాక్'అను సూత్రముచే లుక్-కఠ'శబ్దము సిద్ధించినది. ఇపు డిది చరణవాచకము గాన ప్రకృతసూత్రముచే శ్రీత్వవిషయందు 'జీవ్'వచ్చి 'కఠీ' అను రూపము సిద్ధించినది.

బహ్వృచీః-ఇది చరణవాచకమునకు మరి యొక యుదాహరణము. 'బహవః ఋచః ఆధ్యేయాః యస్యాః'అని విగ్రహము. "ఋక్పూర్ణాః పఠా మానక్షే"అను సూత్రముచే (993) సమాసాంతముగ ఆకారము. ప్రకృత సూత్రముచే 'జీవ్'ప్రత్యయము.

“పురా కల్పే తు సారీణాం మౌండిబంధనమిష్యతే

అధ్యావనం చ వేదానాం సావిత్రివచనం తథా”

అను యమాదిస్మృతిచే పూర్వము శ్రీలకు కూడ ఉపనయన, గాయత్ర్యుపదేశ వేదాధ్యయనము లుండెడి వని తెలియుచున్నది.

జాతివాచకశబ్దమునకు ‘జీష్’ వచ్చు నని చెప్పుటచే ‘ముండా’ అనునది జాతివాచకము కాదు గాన ‘జీష్’ రాలేదు. అదంతత్వప్రయుక్తమగు ‘టాప్’ వచ్చినది-ముండా. ముండితళిరస్కురాలు.

బలాకా:-పక్షివిశేషవాచక మగు బలాకాశబ్దము నిత్యశ్రీలింగము గాన ‘అశ్రీవిషయాత్’ అని చెప్పుటచే ఇచ్చట ‘జీష్’ రాలేదు. క్షత్రియా:-ఇది జాతివాచకమైనను యకారోపధ మగుటచే ‘అయోపధాత్’ అను నిషేధముచే ‘జీష్’ రాలేదు.

‘అయోపధాత్’ అను నిషేధము యకారము ఉపధగా గల అన్ని శబ్దముల విషయమునను ప్రవర్తించుచుండ కొన్ని శబ్దముల విషయమున ఏతన్నిషేధవ్యాప్యైతి వార్తికము చెప్పబడుచున్నది :-

వా యోపధప్రతిషేధే హయగవయముకయమనుష్య

మత్స్యనామప్రతిషేధః.

హయ. గవయ. ముకయ. ‘హలస్తద్ధితస్య’-మనుషీ.

యోపధప్రతిషేధసందర్భమునందు హయ, గవయ, ముకయ, మనుష్య శబ్దములకు నిషేధాభావము చెప్పదగినది. అనగా హయాదిశబ్దములు యకారోపధము లైనను ‘జీష్’ వచ్చు నని యర్థము. ఈ వార్తికముచే పక్షజాతివిశేషవాచకము లగు హయాదిశబ్దములకు ‘జీష్’ వచ్చి ‘హయా’ ‘గవయా’ ‘ముకయా’ అను రూపములు సిద్ధించినవి.

మనుషీ:-మనుష్యశబ్దముకంటె ఈ వార్తికముచే జీష్ ప్రత్యయము. ‘మనుష్య ఈ’ అని యుండగా ‘యస్యేతివ’ అను సూత్రముచే (236) అంత్యాకారమునకు లోపము. ‘హలస్తద్ధితస్య’ అను సూత్రముచే (1252) యకారమునకు లోపము-‘మనుషీ’ అగు రూపము సిద్ధించినది. ‘మనుష్య’ శబ్దమునందలి యకారము “మనోర్జాతావజ్ఞో యతేఘ్ క చ” అను సూత్రముచే విహితమగు ‘యత్’ రూపతద్ధితావయవము.

వా. సుతస్మృత్యై జ్యోమ్.

యతోపః. మత్స్యి.

‘మత్స్య’శబ్దప్రయోగ మగు యకారమునకు, ‘జీ’ పరమగునపుడు లోపము వచ్చును.

మత్స్యి:-‘మత్స్య’శబ్దముకంటె పూర్వవార్తికముచే ‘జీష్’ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట ‘మత్స్య’ ఈ ‘అని యుండగా అంత్యాకారమునకు లోపము- ‘మత్స్య’ ఈ ‘అని యుండగా ప్రస్తుతవార్తికముచే యకారము లోపించి ‘మత్స్య’ అను రూపము సిద్ధించినది.

1269. భర్తౌ సునుష్యజాలేః. 4.1.65.

జీష్. దాక్షి.

మనుష్యజాలివాచక మగు ఇదంతశబ్దముకంటె, శ్రీత్యమునందు ‘జీష్’ వచ్చును.

శ్రీప్రత్యయవిధాయకసూత్రము లన్నిటియందును ‘అజాత్యతష్టాప్’నుండి ‘అతః’ అనువర్తింతును గాన ‘జాతేతశ్రీవిషయాదయోపధాత్’అను సూత్రము ఇదంతశబ్దములవిషయమున ప్రవర్తింపదు. అందుచే ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

దాక్షి:-‘దక్ష’ అవర్త్యం శ్రీ ‘అను సర్థమున ‘దక్ష’శబ్దముకంటె ‘అతఇ శ్’అను సూత్రముచే (1014) ఇశ్ ప్రత్యయము. ‘యస్యేతిచ’అను సూత్రముచే (1016) అకారలోపము; అదివృద్ధి. ‘దాక్షి’అని యుండగా శ్రీత్యమున ఈ సూత్రముచే ‘జీష్’. ఇకారలోపము (సూ. 216)-‘దాక్షి’.

1270. నోనాలః. 4.1.66.

ఉదస్తాదయోపధాత్ మనుష్యజాతివాచినః త్రియాం ఊజ్ స్యాత్. కురూః. అయోపధాత్ కిమ్-అధ్వర్యుః-బ్రాహ్మణీ.

పూర్వసూత్రమునుండి ‘మనుష్యజాతేః’అనుపదము, ‘జాతేతశ్రీవిషయాదయోపధాత్’నుండి “అయోపధాత్”, ‘త్రియామ్’అను అధికారసూత్రము అనువర్తింతును. మనుష్యజాతివాచకమును, యకారోపధము కానిదియు నగు, ఉదంతశబ్దముకంటె శ్రీత్యమునందు ఊజ్ వచ్చును.

కురూః:-“కురుక్షేత్రస్య రాజా కురూః; తస్యావత్సం శ్రీ”అను సర్థము

నందు 'కురునాదిభ్యో ణ్యః' అను సూత్రముచే కురుశబ్దముకంటె 'ణ్య' ప్రత్యయము. దానికి "త్రియామవ న్నికున్తికురుభ్యశ్చ" అను సూత్రముచే యిక్. ఈ 'కురు' శబ్దము 'గోత్రం చ చరణైః సహ' అను కారికాంశముచే జాతివాచకము గాన ఈ సూత్రముచే 'ఊజ్' ప్రత్యయము. సవర్ణదీర్ఘము- 'కురూః' అను ప్రథమైకవచన రూపము సిద్ధించును.

'అయోపథాత్' అనుటచే యకారోప మగు 'అధ్వర్య' శబ్దముకంటె 'ఊజ్' రాదు. 'అధ్వర్య' శబ్దమునకు అధ్వర్యశాఖాధ్యయనము చేయు త్రి యని యర్థము. "గోత్రం చ చరణైః సహ" అను వాక్యముచే, ఇది చరణవాచకము గాన జాతివాచక మైనది.

1271. పజ్గోశ్చ. 4-1.68.

పజ్గాః.

ఉకారాంత మగు 'పజ్గ' శబ్దముకంటె కూడ త్రిత్యమునందు 'ఊజ్' వచ్చును. ఇది జాతివాచకము కాకుండుటచే పూర్వసూత్రము ప్రవర్తింపదు గాన ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

పజ్గాః (కుంటిది) - 'పంగు' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే 'ఊజ్' ప్రత్యయము; సవర్ణదీర్ఘము.

వా. శ్వభరస్యోకారాకారలోపశ్చ.

శ్వశురశబ్దముకంటె 'ఊజ్' ప్రత్యయము. రేఖోత్తరపర్తి యగు అకార మునకును, ఉకారమునకును లోపము గూడ వచ్చును.

శ్వశ్రూః - 'శ్వశురస్య త్రి' అను సర్థమునందు 'శ్వశుర' శబ్దముకంటె 'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' అను సూత్రముచే (1260) 'జీష్' రావలసి యుండగా దానిని బాధించి ఈ వార్తముచే 'ఊజ్' ప్రత్యయము; అకార, ఉకారములకు లోపము 'శ్వశ్రూః'.

1272. ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే. 4.1.69.

ఉపమానవాచి పూర్వపదం ఊరూత్తరపదం యత్ ప్రాతిపదికం తస్మాత్ 'ఊజ్' స్యాత్. కరభోరూః.

'ఉపమీయతే అనేన' అను ఘృతృత్తిచే 'ఉపమా' శబ్దమునకు ఉపమానము అని యర్థము. ఉపమైన భావమ్యమ్. గుణవచనేత్యాది సూత్రముక్రిం

(5.1.124) పరితమగు 'చతుర్వర్ణాదీనాం స్వార్థేషవసంఖ్యానమ్' అనువార్తికముచే స్వార్థమునందు 'ష్యజ్' ప్రత్యయము. ఉత్తరపద మనుటచే పూర్వపద మనునది ఆక్షిప్త మైనది. అ'పూర్వపదముతో "ఔపమ్య" అనునది అన్వయించును: ఉపమానవాచకము పూర్వపదముగను, ఊరుశబ్దము ఉత్తరపదము గను గల ప్రాతిపదికముకంటె, త్రీత్యార్థమునందు 'ఊజ్' వచ్చును.

కరభోరూః- 'కరభావివ ఊరూ యస్యాః సా' అని విగ్రహము. ఇచట ఉపమానవాచక మగు కరభశబ్దము పూర్వపదముగను, ఊరుశబ్దము ఉత్తర పదముగను గల 'కరభోరు' అను ప్రాతిపదికముకంటె ఈ సూత్రముచే ఊజ్- 'కరభోరూః'. ముంజేయి మొదలు చిటికిన వ్రేలి మూలమువరకును గల అరచేతికి వెలుపల నున్న భాగమునకు కరభ మనిపేరు. దానివలె పైనుండి క్రిందకు క్రమముగ కుదించుకొనుచు వచ్చిన ఊరువులు గలది అని యర్థము.

1273. సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ. 4.1.170.

అనౌపమ్యార్థం సూత్రమ్. సంహితోరూః, శఫోరూః. లక్షణోరూః, వామోరూః.

సంహిత, శఫ, లక్షణ, వామశబ్దములు ఆదియందు గల ఊరుశబ్దము కంటె గూడ త్రీత్యమునందు ఊజ్ వచ్చును. సంహితాదిశబ్దములు ఉపమాన వాచకములు కాకుండుటచే పూర్వసూత్రము ప్రవర్తింపదు గాన ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

సంహితోరూః- 'సంహితే ఊరూ యస్యాః సా' 'సంహితోరు' శబ్దము కంటె ప్రకృతసూత్రముచే 'ఊజ్'. కలసిన ఊరువులు కలదని యర్థము. శఫోరూః- 'శఫా ఊరూ యస్యాః' అనునర్థమున 'శఫోరు' శబ్దముకంటె ఈ సూత్రముచే ఊజ్. దెక్కలవలె దగ్గరగ కలసి యుండుటచే శఫశబ్దము ఊరు వుల విషయమున గౌణార్థమునందు ప్రయోగింపబడినది. లక్షణోరూః- 'లక్షణే ఊరూ యస్యాః'. 'లక్షణ' శబ్దముకంటె 'అర్క' అదిభ్యోచ్' అను సూత్ర ముచే (194) 'అచ్' ప్రత్యయము చేయుటచే మంచి లక్షణములు కలవి అని యర్థము 'లక్షణోరు' శబ్దముకంటె ప్రకృతసూత్రముచే 'ఊజ్'. వామోరూః- 'వామో-నుస్థరో, ఊరూ యస్యాః'. వామోరుశబ్దముకంటె ఊజ్ ప్రత్యయము.

1274. శార్దూలవాద్యజో జీన్. 4.1.73.

శార్దూలవాదేః, అజో యోఽకారః, తదంతా జాతివాచినః జీన్
స్యాత్. శార్దూలపీ. బై దీ. బ్రాహ్మణీ.

‘అజాద్యతప్తాప్’ ‘జాతేరప్రీవిషయాదయోపధాత్’నుండి ‘అతః’ ‘జాతేః’
అనువర్తింతును. శార్దూలవాదిశబ్దములకంటెను, అజప్రత్యయసంబంధి యగు
అకారము అంతమునందు గల జాతివాచకములకంటెను ‘జీన్’ప్రత్యయము
వచ్చును.

శార్దూలపీ:-‘శృంగరోః అపత్యం ప్రీ’అను నర్థమునందు అజప్రత్య
యము; ఆదివృద్ధిః ‘ఓర్గణః’ (1005), అవాదేశము. “గోత్రం చ చరజ్ఞేః
సహ”అను వాక్యము ననుసరించి జాతిత్వ మున్నది గాన జాతిలక్షణ ‘జీప్’
రావలసి యుండగా ఈ సూత్రముచే జీన్ ప్రత్యయము. స్వరమునందు విశేషము.
బై దీ:-‘బిదస్య అపత్యం ప్రీ’అను నర్థమునందు “అన్యప్యానన్తర్యే బిదాది
భ్యోఽజ్”అను సూత్రముచే (1016) ‘అజ్’ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి. పైవలె
జాతిలక్షణ ‘జీప్’రావలసి యుండ ఈ సూత్రముచే జీన్. బ్రాహ్మణీ:-‘బాహ్మ
ణస్య ఆపత్యం ప్రీ’అను నర్థమున అజప్రత్యయము. జాతిలక్షణజీప్ను బాధించి
ఈ సూత్రముచే జీన్. ‘బ్రాహ్మణ’శబ్దము శార్దూలవాదిగణములోనిది.

గ. సూ. నృనరయోర్వృద్ధిశ్చ.

నారీ.

‘నృ’ ‘నర’శబ్దములకంటె ప్రత్యయమునందు ‘జీన్’ ప్రత్యయము వృద్ధియు
వచ్చును ‘నృ’శబ్దము ఋకారాంత మగుటచే ‘ఋన్నేభ్యో జీప్’అను సూత్ర
ముచే (312) ‘జీప్’ రావలసి యున్నది. నరశబ్దముకంటె జాతిలక్షణ మగు
‘జీప్’ రావలసి యున్నది. వాటిని బాధించి ఈ గణసూత్రముచే ‘జీన్’ వచ్చును.
నారీ:-‘నృ’శబ్దముకంటె జీన్ ప్రత్యయము. ఋకారమునకు వృద్ధి ‘నారీ’.
నారీ:-‘నర’శబ్దముకంటె ‘జీన్’ ప్రత్యయము. ‘నర ఈ’అని యుండగా ‘యస్యే
తిప్’అన సూత్రముచే (236) అకారలోపము. నకారోత్తరవర్తి యగు
అకారమనకు వృద్ధి-‘నారీ’.

1275. యూన స్తిః. 4.1.77.

యువన్ శబ్దాత్ త్రియాం 'తి'ప్రత్యయః స్యాత్. యువతిః.

ఇతి త్రిప్రత్యయాః.

యువన్ శబ్దముకంటె త్రిత్వమునందు 'తి'ప్రత్యయము వచ్చును.

యువతిః - 'యువన్' శబ్దముకంటె త్రిత్వమునందు ప్రకృతసూత్రముచే 'తి' - ప్రత్యయము. 'యువన్' తి' అని యుండగా "స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే" అను సూత్రముచే (161) పదసంజ్ఞ యున్నది గాన "న లోపః ప్రాతిపదికా న్తస్య" సూత్రముచే (180) సకారము లోపించి 'యువతి' శబ్దము సిద్ధించినది. ఈ కారాంత మగు 'యువతి' శబ్దము "యుమిశ్రణామిశ్రణయోః" అను ధాతువుకంటె శతృప్రత్యయము చేయుటచే సిద్ధించిన 'యువత్' శబ్దముకంటె 'ఉగితశ్చ' అను సూత్రముచే (1249) టీష్ చేయగా సిద్ధించినది.

శాస్త్రాస్తరే ప్రవిష్టానాం బాలానాం చోపకారికా

కృతా వరదరాజేన లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ.

ఇతి శ్రీవిద్వద్వరదరాజకృతా

లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ

సమాప్తా.

న్యాయాదిశాస్త్రాంతరవ్యాసంగముచేయువారికిని, వ్యాకరణాధ్యయనమున ప్రారంభదశలో నుండువారికిని ఉపకరించెడు లఘుసిద్ధాంతకౌముది వరదరాజ వండితునిచే రచింపబడినది.

వరదరాజవిద్వద్వరునిచే రచిత మగు లఘుసిద్ధాంతకౌముది

సమాప్తము.

పరిశైము త్రితీర్షాణాం ఆంధ్రభాషావిదాం ముదే

కృతా శ్రీరామచంద్రేణ వ్యాఖ్యేయం పితరూశిషా.

యత్కృపాలేశ సంసర్గాద్వ్యాఖ్యేయం రచితా మయా

తస్మైవ జానకీజానేః పదయోరియమర్చ్యతే. 18.1.19'1.

కుభం భూయాత్

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

సూత్ర సూచి

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
అ		అత ఇనితనా	845
అధికతంచ	681	అత ఉపధాయాః	306
అక్ కరివ	657	అత ఉత్	408, 535
అకర్మకాచ్చ	585	అత ఏకహత్	309
అక్సౌర్వధాతు	336	అతిశాయనే తమ	856
అకః సవర్ణే దీర్ఘః	35	అతోగుణే	177
అక్షోదర్శనాత్	756	అతోదీర్ఘయజ్ఞే	271
అచస్త్యత్	332	అతోభిసంపన్	89
అచి హస్తి	785	అతోఽమ్	153
అచిరయతః	145	అతోరోరపుతాత్	71
అచిషిషా	513	అతోయేయః	291
అచిశ్శధాతు	123	అతోలోపః	317
అచోన్మాదిటి	32	అతోహలాదేర్గ ఘోః	507
అచోఃతి	113	అతోహేః	284
అచోదత్	613	అతఃకృకమి	623
అచోహాభ్యాం	46	అత్రానునాసికః	65
అచః	215	అత్వస నస్య	221
అచఃపరస్మిన్	555	అదభ్యస్తాత్	440
అచ్చః	110	అదర్శనం లోపః	4
అజాదదప్తమ్	752	అదస ఛా	233
అజాదతప్తమ్	876	అదసోమాత్	41
అజ్జగమాంసవి	564	అదసోఽపేర్దాదు	233
అజ్ఞో	865	అదిద్రభృతిభ్యః	391
అజ్ఞోః	526	అహరభవశ్చ	788
అజ్ఞోఃచి	88	అదేజ్గుణః	20
అజ్ఞోహ్యజ్	11	అదః సర్వేషాం	393
అణుకన్వర్తస్య	299	అద్దతరాదిభ్యః	156
అత దేః	767	అధ్విత్వ	808
అత జ్		అజ్జోనా	111

సూక్తిము	పుట	సూక్తిము	పుట
అనచి చ	16	అప్రశ్నయాత్	665
అనద్యతనే లజ్	288	అభిజ్ఞానచనే	605
అనద్యతనే బట్	277	అభినిష్కామలి	807
అనద్యతనేర్విల్	854	అభిప్రత్యతిభ్యః	589
అనశ్చ	705	అభ్యాసస్యా	413
అనావ్యక్తః	178	అభ్యాసాచ్చ	396
అనిదితాం	214	అభ్యాసేచర్చ	275
అనుదాతోపదేశ	395	అమృతార్వః	86
అనుదాత్తజీర	266	అమృతార్థ	121
అనుదాత్తస్యచర్చ	493	అమృతముద్దౌ	171
అనునాసితస్య	580	అయాచ స్తా	367
అనునాసికాత్	65	అరుర్విషదజ	624
అనువరాధ్యాంబుజః	589	అర్తిపిపర్వ్యశ్చ	445
అనుశతికా	804, 823	అర్తిలూఢాసూ	650
అనుస్వారస్య	59	అర్తిప్రహీచ్ఛీ	559
అన్యష్టాన	768	అర్థవదధాతు	78
అనేకమస్య	738	అర్థర్నాః	737
అనేకాల్	28	అర్థం నపుంసలిమ్	714
అన్	772	అర్హణత్రసా	191
అన్	849	అర్హతభ్యోఽచ్	847
అన్తరం బహిర్వ్య	100	అలోఽన్యస్య	17
అన్తర్బహిర్వ్యాం	745	అలోఽన్త్యాత్	111
అన్తాదివచ్చ	34	అలంకార్యః	669
అన్యథైవం	676	అల్పా చ్చలిమ్	752
అన్యేభ్యోఽపి	626	అల్లోపోఽసః	161
అవత్యం	763	అవజ్ఞోస్పృటా	38
అవహ్నాపేజ్ఞః	585	అవయవే చ	811
అపాదానే	686	అవే త్రాస్త్రిరష్ట	667
అపృత్తపికాల్	112	అవ్యక్తానుజర	874
అపోభి	241	అవ్యయసర్వ	864
అవేత్సన్తృచ్	127	అవ్యయాత్త్యవ్	795
అష్టాక్షరజీ	743	అవ్యయాదాపువః	262

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
అవ్యయీభావశ్చ	261	ఆడు తమస్య	285
అవ్యయీభావశ్చ	699	ఆణ్ నద్భ్యః	121
అవ్యయీభావే	702	ఆత ఔణలః	340
అవ్యయీభావేశర	704	ఆతశ్చోస	620
అవ్యయీభావః	696	ఆతోఽనువసరే	621
అవ్యయం విభక్తి	696	ఆతోజితః	356
అశ్వవత్సాది	758	ఆతోధాతోః	106
అష్టన ఆ	194	ఆతోయుక్	601
అష్టాభ్య ఔశ్	194	ఆతోయుచ్	669
అసిద్ధవద్రా	398	ఆతోలోప	340
అసంయోగాల్లిట్	304	ఆతః	342
అ సిసిదో	301	ఆత్మనేపదేష్వ	366
అస్తేర్భుః	411	ఆత్మనేపదేష్వస్య	498
అస్థిదధి	161	ఆత్మమానే	629
అన్యద్యుక్తమః	269	ఆత్మన్విశ్వ	822
అస్మాయా	846	ఆత్మాన్వినౌ	822
అన్యచ్చో	871	ఆదిరన్తేన	4
అన్యతివక్తి	433	ఆదిర్నిటుడవః	311
అహన్	247	ఆదేచకవదేశే	343
అహంకుభమౌ	847	ఆదేశప్రత్య	94
అహఃసర్వైక	731	ఆదేశపరస్య	55
		ఆదుణః	21
ఆకదారాదేకా	105	ఆద్యస్తవదేశస్థిన్	179
ఆక్షేప్తచీల	643	ఆద్యస్తౌటకితౌ	61
ఆజిదావః	140	ఆదారోఽది	688
ఆజోనాప్రియామ్	169	ఆనిలోట్	286
ఆచత్వాత్	828	ఆనేముక్	641
ఆచహౌ	451	ఆన్మహతః	734
ఆచ్చినద్యో	251	ఆభీష్ట్య	674
ఆటశ్చ	121	ఆమినర్వనామ్నః	97
ఆడజాదీనామ్	301	ఆమేతః	232

ఆ

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
ఆమః	317	ఇదమోమః	176
ఆమ్ ప్రత్యయవత్	358	ఇదమోరి ల్	853
ఆయనేయా	766	ఇదమోహః	850
ఆయాదయ	316	ఇదితోనుమ్	311
ఆర్ధధాతుకే	399	ఇదుద్భ్యామ్	145
ఆర్ధధాతుకం	278	ఇదోఽఘ్నం పుంసి	176
ఆర్ధధాతుకస్యే	276	ఇదం కిమోరీకోకి	834
ఆశిషిలిజ్	282	ఇనణ్యసపత్యే	783
ఆసర్వనామ్నః	224	ఇన్ద్రవరుణభవ	888
ఆహస్థః	430	ఇన్ద్రేవ	39
		ఇస్ న్ పూషా	185
		ఇరితోవా	462
		ఇవే ప్రతికృతౌ	868
ఇకోఽచివిభక్తౌ	158	ఇషుగమియమాం	(5)
ఇకోఽసవర్ణే	45	ఇష్టాచిభ్యశ్చ	840
ఇకోయుల్	564	ఇష్టస్యయితృవ	861
ఇకోయణచి	14	ఇసుసుక్తాన్తాత్కః	785
ఇగువధజ్ఞా	620		
ఇగ్యణః	169		
ఇచ్చా	665		
ఇజాదేశ్చ	357	ఈచగణః	556
ఇట ఈటి	302	ఈదూదేద్వివచనం	40
ఇటోఽత్	364	ఈద్యతి	613
ఇడత్యర్తి	392	ఈషదసమాప్తా	862
ఇణోగాదజి	417	ఈషద్దస్సుమ	668
ఇణోయట్	418	ఈహల్యః	450
ఇణఃషీధ్వం	360		
ఇతరాభ్యోఽపి	851		
ఇతశ్చ	289	ఉగవాదిభ్యోయత్	820
ఇతోఽతస్త్వి	192	ఉగితశ్చ	877
ఇతోమనుష్య	899	ఉగితచాంసర్వ	188
ఇదమఇత్	849	ఉచ్చైరుదాత్తః	6
ఇదమస్థముః	855	ఉచ్చతి	815

సూత్రము	పుట
ఉజాదయోబహులమ్	654
ఉతశ్చప్రత్యయా	351
ఉతోవృద్ధిర్లుకి	400
ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్	761
ఉదతఃత్	216
ఉదశ్చరస్సకర్మకాత్	586
ఉదితోవా	673
ఉదోష్టపూర్వస్య	445
ఉదఃస్థానమ్యైః	54
ఉద్విభ్యాంకాకు	746
ఉపదేశేఽజను	22
ఉపదేశేఽత్వతః	332
ఉపపదమతిజ్	728
ఉపమానాని	721
ఉపమానాదాచారే	576
ఉపసర్గప్రా	410
ఉపసర్గాదృతి	31
ఉపసర్గాక్రియాయోగే	30
ఉపసర్గాదధ్వనః	756
ఉపసర్గాదసమాసే	308
ఉపసర్గస్యాయతౌ	372
ఉపసర్గేచ	633
ఉపసర్గేఘోకః	661
ఉపసర్గనంపూర్వమ్	698
ఉపాచ్ఛ	590
ఉపాత్పత్తి	538
ఉభాదుదాత్తో	836
ఉభే అభ్యస్తమ్	222
ఉరజోరవరః	22
ఉరత్	318
ఉరః ప్రభృతిభ్యఃకప్	747

సూత్రము	పుట
ఉషవిదజాగృభ్యో	406
ఉశ్చ	382
ఉస్యపదాన్తాత్	343
ఉక్తి	
ఉకాలోఽష్టస్య	5
ఉజతః	898
ఉతియూతి	663
ఉర్ధ్వ తరపదా	899
ఉర్జితేర్విభాషా	434
ఉర్జితేర్విభాషా	439
ఉర్జాదిచ్చి	725
ఋ	
ఋకూర్లబ్ధిః	755
ఋచ్చత్యవ్రాశామ్	447
ఋత ఉత్	129
ఋతశ్చసంయోగాదేర్ధుణః	345
ఋతశ్చసంయోగాదేః	485
ఋతోజీవర్య	127
ఋతోభారద్వాజస్య	333
ఋత్యకః	46
ఋత్విగ్దధృక్	195
ఋదుశనన్పురు	127
ఋద్దనోఃస్యే	346
ఋన్నేభ్యోజీవ	151
ఋష్యస్తక	769
ఋహలోర్జ్యోత్	616
ఋ	
ఋత ఇద్దాతోః	511
ఋదోరప్	659

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
ఏ		ఓమాజోశ్చ	34
ఏకవచనస్యచ	208	ఓరుణః	762
ఏకవచనం సంబుద్ధిః	85	ఓసిచ	92
ఏకవిభక్తి	725	ఓః పుయజ్ఞ్యపరే	558
ఏకాచక్షపదేశే	320	ఓః సుపి	132
ఏకాచోబళో	167	ఔ	
ఏకాఞ్చ త్రవదేశః	186	ఔజలపః	139
ఏకోగోత్రే	763	ఔతోమ్మసోః	137
ఏజః పదాంతాదతి	36	ఔత్	115
ఏజిపరరూపమ్	31	ఋ	
ఏజ్ సూస్వాత్	86	కణ్ఠ్యాదిభ్యో	583
ఏచక్షగ్రస్వాదేశే	164	కన్యాయాః	770
ఏచోయవాయావః	18	కపిజ్ఞాత్యో	831
ఏజేభక్	624	కమేరిజ్	306
ఏతః కుచ్చహవచదే	234	కమ్మౌజాల్లక్	775
ఏతః	363	కరణేయజః	630
ఏతత్తదోః	75	కర్తరిః ర్మ	583
ఏతదః	854	కర్తరిః త్	610
ఏతిస్తు	614	కర్తరిశ్చ	270
ఏతేతారభోః	853	కర్తురీప్సిత	680
ఏతేరిజి	416	కర్తృకరణయో	684
ఏత్యేధత్యుత్స	27	కర్తృకరణేయో	769
ఏరచ్	658	కర్మణామభి	684
ఏరనేకాచో	123	కర్మణిద్వితీయా	680
ఏరుః	292	కర్మణ్యణ్	621
ఏర్రిజి	341	కర్మవత్కర్మణా	603
ఓ		కష్టాయక్రిమణే	580
ఓతః శ్యవి	467	కస్కాదిషుచ	747
ఓత్	43	కానామేడితే	69
ఓదికశ్చ	637	కామ్యచ్చ	578

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
కాలసమయ	656	క్రత్తవతూ	633
కాలాట్రాజ్	799	క్రత్తైర్మమనిత్యమ్	659
కితివ	760	క్రత్తైతోసున్	261
కిదాశిషి	293	క్రత్తచివ	675
కిమశ్చ	855	క్రత్తస్యవిభాషా	577
కిమిదభ్యాంవోఘః	834	క్రమాదిభ్యోవున్	786
కిమేత్తిజవ్యయ	857	క్రమఃపరస్మై	338
కిమోఽత్	851	క్రీత్కాత్కరణ	891
కిమఃః	176	క్యాగ్రిదిభ్యఃశ్చాన్	539
కిరతౌలవనే	512	క్వీసుశ్చ	639
కింయత్తదో	866	క్వాతి	851
కింసర్వనామ	848	క్వీన్ప్రత్యయస్య	197
కుగతిప్రాదయః	723	క్వీప్	628
కుతిహోః	848	క్షత్రాద్భుః	772
కుత్పితే	866	క్షయోమః	638
కుప్రోఃకపౌచ	68	క్షుభ్నాదిషుచ	569
కుముదనద	789	క్షుప్స్యాచి	426
కురునాది	774		
కుహోఃపుః	306	ఖ	
కుఞ్ఞోహేతు	623	ఖరవసానయో	65
కుఞ్ఞానుప్రయు	318	ఖరిచ	56
కుత్తద్ధిర	79	ఖిత్యనవ్యయస్య	630
కుర్వల్యుటో	612	ఖ్యత్యాత్పరస్య	114
కుత్త్యాః	601	గ	
కుదతిజ్	196	గతిశ్చ	125
కున్మేజన్తః	260	గననావతేవ	588
కుభ్యస్తయోగే	871	గమహనజన	353
కుశ్చుభ్యపృస్తు	331	గమేఽఽపర	354
కేశాదోస్	844	గర్గాదిభ్యోయజ్	764
కోశాద్దజ్	802	గహాదిభ్యశ్చ	797
క్కజీతివ	293	గాజ్కటాది	422

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
గాజ్ లిటి	420	జేప్రథమయోరమ్	202
గాతిస్థాము	295	జేరామ్నద్యామ్నిభ్యః	122
గుణవచన	830	జేర్యః	90
గుణోఽపృక్తే	488	జ్ఞోఃకుక్	61
గుణోఽరి	347	జ్యోష్పాత్రిపది	80
గుణోయజ్జోయికోః	567	చ	
గుహాధూప	314	చజి	369
గురోశ్చహలః	665	చజ్ఞోఃకు	616
గేహేః	620	చతురనదుహో	170
గోతోణిత్	137	చతుర్థితదర్థా	710
గోత్రాద్యన్యస్యత్రియామ్	765	చతుర్థిసంప్రదానే	685
గోపయసోర్యత్	812	చరతి	814
గోరతద్దితయి	718	చరేష్టః	622
గోశ్చపురీషే	812	చాదయోఽనత్తే	42
గోత్రియో	726	చార్ద్యన్యః	749
గ్రహిజ్యో	468	చిణ్మోయి	475
గ్రహోఽలిటి	550	చిణ్మోతేపదః	476
గ్రామజనబద్ధు	784	చిణ్మోభావకర్మణోః	594
గ్రామాద్యఖజౌ	793	చుటూ	84
ఘ		చోఃకుః	198
ఘజేచభావ	657	చౌ	215
ఘుమాస్థా	422	చోఽన్యఃకూడ	647
ఘేరితి	109	చియజి	295
ఘ్యసోరేధా	412	చ్యోసిచ్	295
జ		చ్యోచ	874
జమోహస్వాదచి	64	ఛ	
జసిజసోశ్చ	110	ఛాదేర్ఘేఽద్యన్యవనర్గన్య	666
జసిజ్యోః	97	ఛేచ	69
జీచ్	38	జ	
జీతిహ్రస్వశ్చ	144	జక్షిత్యాదయః	223
		జనపదశబ్దాత్	773

సూక్రము	పుట
జనపదేయి	788
జనసనఖనాం	533
జనివద్యోశ్చ	475
జరాయజరస	102
జల్ప భిక్ష	644
జశ్వశోశిః	154
జనః శి	96
జసి చ	107
జహతేశ్చ	449
జహతేశ్చక్రి	673
జాతేరప్రీషయా	895
జిహ్వములాంగు	804
జీవతి తు	765
జుసిచ	442
జాహ్లాత్వాది	440
జ్యోత్సనభు	545
జ్ఞాజనోర్జా	474
జ్యచ	860
జ్యోదాదీయసః	860
జ్వరత్వర	664

ర్షు

యుయోహో	57
యుయః	706
యుయః	789
యురోయురిసవర్జే	56
యులాంజ్వురుశి	16
యులాం జశోన్వే	52
యులోరులి	329
యుష్టస్థోర్థో	389
యున్యరన్	364

సూక్రము	పుట
యేర్దున్	291
యోస్తః	271
టు	
టాజసిజసా	88
టిడ్డాశ్చో	878
టితలత్యనేవదానాం	355
టేః	156
టేః	829
టివ్తోఽభుచ్	660
త	
తగాయస్థానేభ్యః	805
తస్యేకః	772
త	
తతిచ	116
తఃసిధుట్	62
ద్వితః క్రిః	659
త	
తోధేలోపః	389
త్రలోపేపూర్వస్య	73

ణ

ణయ తమోవా	307
ణిచశ్చ	554
ణికాంతయాజామ్	460
ణిశ్శిద్రుశ్చ	369
ణేరనిటి	369
ణోనః	308
ణాచజ్యవదాయా	369
ణ్యాసశ్రన్తో	646
ణ్వల్తృచౌ	613

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
త		తవ సత్కారస్య	20
తజానావాత్మ	266	తపోఽనుతాపేచ	600
తతలగః	804	తయోరేవసృత్య	611
తత్పురుషేచ్ఛతి	633	తతి	814
తత్పురుషస్య	731	తర్కప్రమహిమః	857
తత్పురుషః	767	తవ మమరా	798
తత్పురుషః సమానా	719	తవమమాజసి	208
తత్ప్రకృతవచనే	866	తవ్యత్తవ్య	611
తత్ప్రయోగో	557	తస్మాత్తద్ధే	841
తత్ర జాః	801	తస్థస్థమిహం	288
తత్ర తస్యేవ	827	తస్మాన్నుదచి	722
తత్ర భవః	802	తస్మాచ్ఛసో	87
తత్ర సాధుః	819	తస్మాదిత్యుత్తరస్య	54
తత్తోద్భవ	779	తస్మాన్నుద్భిద్వి	312
తత్తోపపదం	727	తస్మిన్నుచేచ	797
తదధీతే	785	తస్మిన్నితి	14
తదర్హతి	825	తస్మైహిమ్	821
తదస్మిన్నస్తీతి	787	తస్యనివాసః	788
తదస్య సంజాతం	833	తస్య పుమా	68
తదస్మాన్తస్యస్మిన్	844	తస్యపూరితే	836
తదోః గోసా	202	తస్యభావస్తస్య	827
తద్గచ్ఛతి	807	తస్యలోపః	4
తద్గితశ్చ	258	తస్యవికారః	810
తద్గితాః	704	తస్యసమూహః	782
తద్గితార్థోద్ధర	716	తస్మాత్సర్వమ్	762
తద్గితేష్వచ	717	తస్యేదమ్	809
తద్రాజస్య	775	తస్యేశ్వరః	823
తద్వహతి	817	తాన్యేకవచన	268
తనాస్త్విహోభ్యుతః	407, 531	తానస్త్వో	279
తనాదిభ్యః	532	తజశ్చ	856
తనోతేర్యకి	600	తజస్త్రిణి	267

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
తిజ్జోశిత్సాన్వ	269	తోఃషి	52
తితుత్ర	649	తౌసత్	642
తిప్తస్థి	245	త్యదాదిషు	224
తిప్తనస్థేః	523	త్యదాదీనామః	118
తిరస్తస్థ్యైర్లోపే	217	త్యదాదీనిచ	796
తివింశతేర్దితి	837	త్రిచతురోః	145
తిప్తతేరిత్	560	త్రేత్రయః	118
తిషఃహ	563	త్రేఃసంప్రసారణంచ	838
తుదాదిభ్యఃకః	488	త్వమావేకవచనే	205
త్యుభ్యమహ్య	207	త్వామౌద్వితీయా	211
తుమున్ఞ్వులౌ	655	త్వాహౌసౌ	203
తుల్యాన్య	8		
తుహ్యోస్తాత	282	ధ	
శృజ్వతోఽప్టః	127	ధలిచనేటి	310
శృణహఇమ్	521	ధాసఃసే	356
శ్యరీయాదిషు	162	ధోస్తః	192
శ్యతీయానప్త	700		
శ్యతీయాతక్రూతా	708	ద	
శ్చన్	644	దక్షిణాపశ్చాత్	794
శ్చాఫలభజ	378	దక్షాదిభ్యోయత్	825
తేతద్రాజాః	775	దధస్తభోశ్చ	459
తేనక్రితమ్	823	దధాతేరిః	639
తేనతుల్యమ్	826	దస్త ఉన్నత	844
తేనదీప్యతి	813	దయాయానశ్చ	372
తేననిర్వృత్తమ్	787	దశ్చ	177
తేననిర్వృత్తమ్	826	దశ్చ	409
తేనప్రోక్తమ్	808	దాణశ్చసా	586
తేనరక్తం	776	దాదేర్ధాతోర్ః	167
తేప్రాగ్ధాతోః	285	దాధాఘ్నదాప్	457
తేమయావేక	211	దామ్నీశన	648
తోర్ని	54	దిక్పూర్వపదా	717
		దిక్సంఖ్యే	715
		దిగాదిభ్యో	803

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
దిత్యదిత్యాదిత్య	759	ద్వివచనవిభ	858
దివఉత్	174	ద్వైస్త్రియః	838
దివబౌత్	173	ద్వ్యష్టనఃసంఖ్యా	734
దివాదిభ్యఃశ్యన్	463	ద్వ్యక్షయోర్ద్వి	81
దీజోయుడచి	472	ధ	
దీపజనబుధ	475	ధర్మంచరతి	815
దీర్ఘ ఇణఃకితి	414	ధాతోరేకాచో	566
దీర్ఘజ్ఞసిచ	104	ధాతోః	608
దీర్ఘోఽకితః	567	ధాతోఃకర్మణః	561
దీర్ఘోల ఘోః	371	ధ్యాత్వాదేశఃసః	169
దీర్ఘంచ	304	ధాన్యానాంభవనే	832
దూరాద్దూతేచ	40	ధిచ	361
దృఢఃస్థూల	639	ధురోయద్ధకజౌ	818
దృశేఃస్విః	631	ధ్రువమపాయే	685
దృష్టంసామ	778	న	
దోదద్భోః	639	నక్త్యాపేద్	671
ద్యుతిస్వాప్యోః	373	నక్రోడాదిబహ్వచః	894
ద్యుద్భ్యోయజీ	374	నక్షత్రేణయుక్తః	777
ద్యుప్రాగపా	794	నఖముఖాత్సంఖ్యాయాం	894
ద్వస్త్యశ్చప్రాణి	753	నగతిహింసా	584
ద్వస్త్యోద్భుద	754	నజీంబుద్ధోః	182
ద్వస్త్యేమి	752	నజ్	722
ద్విగురేకవచనమ్	719	నడకాదాద్ధ్వలచ్	790
ద్విగుశ్చ	707	నతిసృచతసృ	146
ద్విగోః	883	నదీభిశ్చ	703
ద్వితీయాటాస్వేనః	181	నద్యాదిభ్యోధక్	794
ద్వితీయాయాంచ	205	నన్దిగ్రహి	618
ద్వితీయాశ్రితాతీత	717	నన్ద్రాఃసయోగా	436
ద్విత్రిభ్యాంఽయస్యా	835	నపదాన్తాత్తో	50
ద్విత్రిభ్యాంష	745	నపరేనః	61
ద్విర్వచనేఽచి	39		

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
నపుంసకస్యరులచః	155	నాదివి	83
నపుంసకాచ్చ	154	నాన్తదసంఖ్యా	836
నపుంసకాదన్య	705	నాభ్యస్తస్యాచి	462
నపుంసకేభావేక్తః	666	నాభ్యస్తాచ్చతుః	223
నపూజనాత్	756	నామి	93
నభక్తుర్భూమ్	535, 818	నావ్యయాభావా	700
నభూసుధియోః	126	నికతేవసతి	817
నమాజ్యోగే	297	నిత్యవీప్యయోః	675
నమునే	235	నిత్యంకరోతేః	536
నమఃస్వస్తి	685	నిత్యంకౌటిలేయే	567
నయది	606	నిత్యంజితః	287
నయ్యాభ్యాం	786	నిత్యంవృద్ధ	812
నలిజీ	548	నిపాక ఏకాజ	42
నలుమతాజస్య	117	నివాసచితి	658
నలోపోనఞః	722	నిష్ఠా	634
నలోపఃప్రాతి	112	నిష్ఠా	748
నలోపఃసుప్ స్వర	184	నిష్ఠాయాంసేటి	638
నవిభక్తా	85	నీచై రనుదాత్తః	6
నవృద్ధ్యశ్చ	377	నుమ్యిసర్జనీయ	228
నశసదద	378	నృచ	136
నశేర్వా	225	నృనే	67
నశ్చ	62	నేటి	329
నశ్చాపదాన్తస్య	58	నేద్యశిక్పతి	628
నశ్చవ్యవశాన్	66	నేదమదసోరకోః	180
నషట్ స్వస్రాదిభ్యః	152	నేయజువజ్	150
నసంప్రసారణే	190	నేర్గదనద	305
నసంయోగాద్వ	185	నేర్విశః	584
నస్తద్ధితే	705	నోపదాయాః	193
నహివృతి	237	నౌపయోధర్మ	818
నహోఽః	237	నఃకే	575
నాజ్ఞోపాజ్ఞా	218		

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
ప		పుంయోగాదా	888
ప జీవించతి	824	పుంసి సంజాయాం	666
పజ్జోశ్చ	899	పుంసోఽనుజ్ఞ	290
పచోపః	638	పూర్ణాద్విభాషా	747
పఞ్చమీభయేన	712	పూర్వత్రాసిద్ధమ్	24
పఞ్చమ్యా ఆత్	268	పూర్వపదాత్ సంజ్ఞా	894
పఞ్చమ్యా స్తసిల్	848	పూర్వపరావర	99
పఞ్చమ్యా స్తోకా	712	పూర్వవత్సః	587
పతిఃసమాస	115	పూర్వాదినిః	89
పక్షిస్తపురో	831	పూర్వాదిభ్యో	101
పథిమథ్యులభు	191	పూర్వాపరాధరో	713
పదా నన్య	88	పూర్వోఽన్యః	274
పదా న్నాద్వా	70	పృథ్వాదిభ్య	829
పరవల్లిజం	735	పోరదుపధాత్	614
పరశ్చ	80	ప్రకారపచనేథాల్	854
పరస్మైపదానాం	272	ప్రశ్నత్యైకాత్	859
పరివృత్తోరథః	779	ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ	868
పరివ్యవేభ్యః	584	ప్రత్యయలోపే	116
పరేర్మృషః	540	ప్రత్యయస్థాత్	886
పరోక్షేవిద్	272	ప్రత్యయస్యలుక్	116
పరఃసన్నికర్షః	12	ప్రత్యయో త్తర	793
పర్యభిభ్యాశ్చ	850	ప్రత్యయః	80
పాప్రూద్వాస్తా	339	ప్రథమచరమ	101
పాదస్యలోప్తో	746	ప్రథమయోః	83
పాదఃపత్	213	ప్రథమానిర్దిష్టం	698
పితామాత్రా	752	ప్రథమాయాశ్చ	204
పితృవ్యమాతుల	782	ప్రథవతి	806
పుగ న్తలఘూప	304	ప్రమాణేద్యయ	833
పుమఃఖయ్య	66	ప్రశస్యస్యశ్రః	859
పువః సంజ్ఞాయామ్	851	ప్రహరణమ్	816
పుషాదిద్యుతా	355	ప్రాక్ క్రితాచ్చః	820

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
ప్రాక్కడారాత్	693	భ	
ప్రాగివాత్కః	864	భజ్జోశ్చచిణి	602
ప్రాగ్ని తాద్యత్	817	భవతేరః	275
ప్రాగ్నిశః	847	భస్యచేర్లోపః	192
ప్రాగ్వహతేష్టక్	813	భావకర్మణోః	591
ప్రాగ్వతేష్టజ్	823	భావే	656
ప్రాచాంస్ప	882	భిక్షేదిభ్యోఽణ్	783
ప్రాణిస్థాదా	842	భిక్షే సేనా	623
ప్రాతిపదికార్థ	677	భియోన్యతరస్యాం	443
ప్రాదయః	42	భీహ్రీభృ	441
ప్రాద్యహః	590	భుజోఽనవనే	529
ప్రాప్తావన్నేచ	736	భువోవుక్	273
ప్రాయభవః	802	భూవాదయో	31
ప్రాప్యష్టప్	801	భూసువో సిజి	296
ప్రాప్యష్టప్యః	799	భృక్షామిత్	452
ప్రియవశేవదః	625	భోజ్యంభక్ష్యే	617
ప్రుత ప్రగృహ్యః	40	భోభగో	72
ప్రవాదీనాంహ్రాస్యః	546	భృసోఽభ్యమ్	207
బ		భ్రష్టోరోపధ	489
బహుగణవతు	116	భ్రాజభాన	645
బహువచనేరు	91	మ	
బహువచనస్య	211	మమవాబహులమ్	188
బహువ్రీహా	744	మధ్యాన్యః	798
బహుపుబిహువచనమ్	81	మనః	629
బహురోప్రో	880	మయఉజ్జో	44
బహ్వల్పార్థ	870	మయట్ చ	808
బహ్వదిభ్యశ్చ	885	మయద్వైత	811
బాహ్వదిభ్యశ్చ	767	మసిసశోర్ లి	471
బ్రువతాట్	430	మాజిలుట్	294
బ్రువోపచిః	430	మాతురుత్సంఖ్యా	769
బ్రువఃపజ్ఞానాం	429	మాదుపధాయాశ్చ	790

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
మితాంహస్వః	560	యువోరనాకౌ	618
మిదచోన్త్యాత్పరః	155	యుష్మదస్మదోః	210
మీనాతిమినోతి	473	యుష్మదస్మదోరనా	206
ముఖనాసికా	7	యుష్మదస్మద్భ్యామ్	208
మృజేర్విభాషా	616	యుష్మదస్మదోరన్య	797
మృజేర్వృద్ధిః	617	యుష్మద్యుపపదే	268
మేర్విః	285	యూనస్తేః	902
మోనుస్వారః	58	యూయవయౌజసి	204
మోనోధాతోః	175	యూస్త్రిభ్యో	120
మోరాజినమఃకౌస్వ	59	యేచ	536
మ్రీయతేర్లుజ్	514	యేవాభావ	771
మ్యైశ్చ	640	యేవిభాషా	532
		యేచి	206
		యఃసౌ	239
య			
యజోచివ	570		
యజోవా	571		
యచిభమ్	105	ర	
యజయాచ	660	రఋతో	829
యజ్జోశ్చ	764	రక్షతి	815
యజ్శ్చ	881	రదాభ్యాంవిప్రా	635
యజ్జోశ్చ	765	రదాదిభ్యశ్చ	471
యత్తదేతేభ్యః	834	రలోప్యపదా	672
యథాసంఖ్యమను	19	రషాభ్యాం	174
యమరమనమా	344	రాజదన్తాదిషు	751
యరోఽనునాసికే	53	రాజనియుధి	631
యస్మాత్ప్రీత్యయ	85	రాజశ్వకురాద్యత్	771
యన్యహలః	568	రాజాహః	733
యస్యేతిచ	154	రాత్రాహ్నహః	732
యాదాహః	141	రాతస్య	129
యాసుట్పర	290	రాయోహలి	138
యుజేరసమాసే	197	రాలోహః	615
యువావౌద్వివచనే	204	రాష్ట్రోవార	792
		రిజ్శయగ్	381

సూక్రము	పుట	సూక్రము	పుట
రిచ	279	బాజ్ ననో	394
రీగ్గుడుపథస్యచ	588	బటః ప్రథమస్య	278
రీజ్ ఋతః	781	బపియు క్తవద్	788
రుధాదిభ్యః శ్నమ్	516	బబవిశేషే	778
రేవత్యాదిభ్యః	772	లృటః సద్వా	642
రోఽనుపి	73	లృట్ శేషే	280
రోరి	73	రోటచ్చ	281
రోఃనుపి	175	రోదో లజ్ఞత్	283
రోవ్యరుపధాయా	227	రోవశ్చాస్మాస్య	349
		రోపోయి	452
		రోపోవ్యోర్వలి	291
లజః శాకటా	404	రోహశాకల్యస్య	23
లటః శతృ	640	రోమాది	843
లట్ శేషే	606	లః కర్మణిచ	263
లశక్వతద్ధితే	87	లః పరస్మై వదమ్	265
లిజాశిషి	292	ల్యట్ చ	666
లిజః సీయుట్	383	ల్వాదిభ్యః	636
లిజః సలోపో	290		
లిజ్ నిమిత్తే	297	వ	
లిజ్ సిచావాత్మ	425	వచడిమ్	434
లిజ్ సిచో	547	వచిస్యపి	386
లిట సరుయో	359	వదప్రజ	313
లిటిధాతో	273	వయసిప్రథమే	883
లిటః కానజ్వా	639	వరణాదిభ్యశ్చ	789
లిట్ చ	276	వర్ణాస్తాచ్చ	804
లిట్యన్యతరస్యామ్	391	వర్ణద్వధాదిభ్యః	830
లిట్యభ్యాస	386	వర్ణదనుదాత్తా	884
లిపిసిచి	497	వర్తమానసామీప్యే	606
ఱగ్యాదుహ	426	వర్తమానేలట్	265
ఱజిచ	399	వర్ణభ్యశ్చ	133
ఱజ్	294	వసుప్రసంసు	172
ఱజ్ లజ్ ల్యజ్	288	వసోః సంప్ర	229

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
వాచోగ్మిని:	846	విభాషాత్పత్తి	128
వాఙ్మూలము	466	విభాషాదిక్	142
వాద్యహముహ	168	విభాషాలజ్	422
వానపుంసకస్య	251	విభాషాసాతి	873
వాన్తోయిప్రత్యయే	19	విభాషాసుపొ	863
వాన్యస్యసంయో	344	విభాషేటః	368
వాపదాన్తస్య	59	విభాషోర్ణః	436
వాచహానామ్	867	విరామో	82
వాభాశ	338	విశేషణంవిశే	720
వామదేవాద్య	778	విశ్వస్యవసు	200
వామి	151	విసర్జనీయస్యసః	67; 70
వామ్మసోః	149	వృద్ధాచ్చః	796
వాయ్యుతు	781	వృద్ధిరాదైక్	25
వావసానే	91	వృద్ధిరేచి	26
వాళరి	70	వృద్ధిర్యస్యాచా	796
వాసరూపొ	609	వృద్భ్యఃస్య	577
వాహుః	170	వృతోవా	448
విజిజిట్	516	వేరప్పక్తస్య	196
విద్యనోరను	627	వోతోగుణ	884
విదాంకుర్వ	406	వ్యాజీపరి	590
విదేశతు	642	ప్రశ్నప్రస్	199
విదోలదోవా	407	ప్రీహితార్యోర్ధక్	832
విద్యాయోని	805	ప్రీహ్యదిభ్యశ్చ	845
విదినిమన్త్రా	290		
విన్మతోర్లుక్	861		
విపరాభ్యాంజేః	585	శదేశః	511
విప్రతిషేదే	74	శవశ్యనోర్నిత్యమ్	252
విభక్తిశ్చ	84	శబ్దదర్శరం	815
విభాషాఘ్రాదేట్	467	శబ్దవైరకలహ	581
విభాషాజ్యోః	161	శరీరావయవాచ్చ	803
విభాషాచిణ్	602	శరీరావయవా	821
విభాషాచేః	484	శరోఽచి	175

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
శర్మార్యఃఖయః	464	శ్రోత్రియంశ్చన్దో	839
శలఙ్గగుపధా	425	శ్రుక్ కఃకితి	486
శశ్చోఽటి	57	శ్చౌ	440
శసోన	205	శ్వయువమ ఘా	189
శాత్	49		
శార్జరవా	901	ష	
శాసఙ్గదజ్	615	షట్కతికతి	837
శాసివసి	391	షట్చతుర్వ్యశ్చ	174
శిఖాయావలచ్	781	షద్భ్యోయిక్	116
శితుక్	63	షధోఃకఃసి	387
శిల్పమ్	816	షష్ఠీ	718
శివాదిభ్యోఽణ్	768	షష్ఠీశేషే	686
శివర్వనామ	155	షిద్గోరాదిభ్యశ్చ	882
శిజోరుట్	418	షఃప్రత్యయస్య	644
శీజఃసార్వ	418	షునాష్టః	49
శీలమ్	816	షాస్తాఃషట్	193
శుక్రాద్ధన్	780	స	
శుషఃకః	637	సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ	113
శ్రౌద్ధప్రాంహస్వః	446	సఖ్యార్యః	831
శేముచాదీనామ్	495	సత్వావపాశ	553
శేషాత్కర్తరి	267	సనపుంసకమ్	719
శేషాద్విభాషా	748	సనాద్యన్తా	315
శేషే	791	సనాశంస	644
శీషేవధమః	269	సనిగ్రహగుహోశ్చ	565
శేషేలోపః	203	సన్యజోః	562
శేషోఽఘ్యుభి	108	సన్యతః	370
శేషోబహు	738	సన్వల్లము	370
శ్చసోఽల్లోపః	410	సహార్యాచ్చ	839
శ్చాన్వలోపః	522	సప్తమీశ్చై	714
శ్చాన్వస్తయో	450	సప్తమీవిశేషణే	739
శ్రువఃశృచ	348	సప్తమ్యధికర	688

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
సప్తమ్యాత్మర్	850	సామ ఆకమ్	209
సప్తమ్యాంజనేర్దః	632	సాయం చిరం	799
సభాయాయః	819	సార్వధాతుకమపిత్	348
సమర్థఃపదవిధిః	692	సార్వధాతుకా	270
సమర్థానాంప్రథ	757	సార్వధాతుకే	591
సమవప్రవిభ్యః	585	సావనడుహః	171
సమవాయేచ	537	సాన్యదేవతా	780
సమస్త్యతీయా	586	సిచిచపరస్మై	449
సమానకర్తృ	670	సిచివృద్ధిః	336
సమాసేనసజ్	674	సిజభ్యస్త	302
సమాహారఃస్వ	6	సిపిధాతోరుర్వా	523
సమఃసమి	216	సుట్ తిథోః	364
సమఃసుటి	64	సుడనపుంసకన్య	105
సరూపాణామేక	82	సుప ఆత్మనః	574
సర్వత్రవిభాషా	36	సుపిచ	89
సర్వనామస్థానే	111	సుపోధాతు	575
సర్వనామ్నః	96	సుపః	80
సర్వనామ్నఃస్యా	142	సుప్తిజన్తం	13
వర్వస్యసోఽన్య	852	సువ్యజాతౌ	628
సర్వాదీని	94	సుహృద్ధర్మదౌ	747
సర్వైకాన్య	852	సృజిదృశో	478
సవాభ్యాం	362	సేఽసిచి	465
ససజ్జషోరుః	71	సేర్హ్యపిచ్చ	284
సస్యార్థధాతుకే	563	సోఽచిలోపే	76
సహసుపా	693	సోన్యనివాసః	808
సహస్యస్మిః	217	సోమాట్ట్యత్	781
సహిషహో	389	సౌచ	186
సహేచ	632	సంఖ్యాపూర్వో	719
సహేః సాదఃసః	173	సంఖ్యాయా అవ	835
సాత్పదాద్యోః	873	సంఖ్యసుపూర్వస్య	746
సాదకతమం	684	సంపరిభ్యాం	537
సాన్తమహతః	220	సంప్రసారణాచ్చ	170

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
సంబుద్ధౌచ	140	స్వతస్త్వక్ర	557
సంబుద్ధౌకాక	44	స్వతస్త్వక్ర	683
సంబోధనేచ	679	స్వప్నోపన్	661
సంభూతే	802	స్వమజ్ఞాతి	100
సంయోగాదేరాతో	635	స్వమోర్నపుం	158
సంయోగాన్తస్యతోపః	16	స్వరతిసూతి	327
సంయోగేగురు	303	స్వరాదినిపాత	255
సంస్కప్తే	814	స్వరితజీతః	266
సంస్కృతమ్	813	స్వాంగాచ్చోప	892
సంస్కృతం భజః	779	స్వాదిభ్యః	481
సంహిత శప	900	స్వాదిష్వసర్వ	105
స్కోః సంయోగా	201	స్వాజనమాట్	80
స్తన్పుస్తన్పు	544		
స్తన్యే	545	హ	
స్త్రుసుధూజ్ఞోభ్యః	483	హవీతి	361
స్కోకా ని	712	హనోవధ	399
స్కోఃకుప్తనాకుః	48	హస్తేర్జః	397
త్రియామ్	878	హలదన్తాత్పప్తమ్యా	739
త్రియాంచ	151	హలన్తాచ్చ	587
త్రియాంక్తిన్	662	హలన్త్యమ్	3
త్రియాః	148	హలశ్చ	667
త్రియాఃపుంవ	742	హలస్తద్ధితస్య	881
త్రిపుంసాభ్యాం	761	హలాదిః కేషః	274
త్రిభ్యోధక్	710	హలిచ	446
స్థామ్యోరిచ్చ	458	హలితోపః	178
స్థానివదా	90	హలిసర్వేషామ్	72
స్థానేనైస్తరతమః	15	హలోనస్తరాః	13
స్పృశోనుద	228	హలోయమాం	759
స్ఫురతిస్ఫు	506	హలః	636
స్మృతరేలజ్చ	294	హలఃశ్చ	544
స్యతాసీ	277	హల్జ్యోభ్యో	112
స్యసిచ్ఛ	593	హశిచ	71

సూత్రము	పుట	సూత్రము	పుట
హినుమీనా	542	హోహ స్తేరిన్నేప	187
హింసాయామ్	512	హృశ స్తక్షణ	314
హరుల్భ్య	393	హస్వనద్యాపో	92
హకువోః	349	హస్వస్యగుణః	108
హేతుమనుష్యే	806	హస్వస్యపితి	115
హేతుహేతుమతో	607	హస్వాదజ్ఞాత్	383
హేతుమతిచ	558	హస్వోనపుంసకే	157
హేమపరేవా	82	హస్వంలఘు	303
హైయంగవీనం	832	హస్వః	274
హోధః	166		

వార్తకసూచి

వార్తకము	పుట	వార్తకము	పుట
అ		అర్హస్థోరో	845
అక్షదూహిన్యా	29	అర్ధేననిత్య	711
ఆదభ్యానవ్యవా	512	అర్యక్షత్రియా	890
ఆత్మాదయః	725	అవాదయః	726
ఆధర్మాచ్చేతి	816	అవారపారా	792
అఘాత్మాదే	803	అవ్యయానాంభ	799
అధ్వపరిమా	20	అవ్యయస్యచ్ఛా	872
అనమ్నపతి	51	అశ్మనో వికారే	810
అస్తశబ్దస్యా	287	అస్య మ్ముద్దో	231
అస్యేభ్యోఽపిదృశ్యతే	845	అచార్యాదంత్యంచ	890
అన్వాదేశే	246	అమనదుహః	882
అహ్నిఃఖః	784	అద్యాదిభ్య	870
అభూతకర్తృత్వ	871	ఇరఇత్సంజ్ఞా	460
అమేహక్య	795	ఇవేన సమాసో	694
		ఈకక్చ	760

వార్తకము	పుట	వార్తకము	పుట
ఉఃర్దోతేరా	435	దృన్కరపునః	134
ఋతేచత్పతీ	29	దృఃగిగహణా	851
ఋగవరయో	8	దేవాచ్యజ్ఞా	759
ఋల్వాదిభ్యః	662	ద్వన్వతత్పురుష	718
ఋవర్ణాన్నస్య	155	ద్విగుప్రాప్తాపన్నా	735
ఏకతరాత్ప్రతి	157	ద్విపర్యస్తానా	118
ఏ: వాక్యేయుష్మ	212	ధర్మాదిష్వనియమః	751
ఏతదోపి	855	నజ్ఞోన్నజ్ఞో	880
ఏతేవాన్నావాదయ	212	నజ్ఞోస్యర్థానాం	741
ఓకారసకార	864	నసమాసే	46
ఔజఃశ్యాం	154	నాభినభజ్ఞ	821
కమేశ్చేశ్చజ్ఞో	371	నిత్యమామ్రేడితే	875
కమ్పొజ్ఞాదిభ్య	776	నిరాదయః	726
కాన్యనేకాచ	316	నునుచిర	130
కృదికారాదక్తినః	885	సృనరయోర్వృద్ధిశ్చ	901
కేలిమరఉప	612	పరావ్రజేషః	200
క్లితిరమాగమం	491	పర్యాదయో	728
క్లిబ్బిచిప్రచ్ఛాస్య	647	పాణ్డోర్ద్యజ్ఞో	774
క్షత్రియసమాన	778	పాలికాస్తాన్న	886
గజసహాయా	784	పూరోఽణో	773
గతికారకేతర	125	పృథుమృదు	829
గతికారకోపపదా	729	వ్రత్యయేభాషాయాం	53
గుణవచనేభ్యో	842	వ్రథమర్జి	120
ఘజ్ఞేకవి	659	వ్రవత్సతర	30
జావృత్తరపదే	132	ప్రాఽపదిరాత్	581
చయోద్విత్తియాః	62	ప్రాణ్యంగాదేవ	842
డాచిచద్యే	874	ప్రాదయోగతాద్యర్థే	725
తిష్ఠపుష్కయో	777	ప్రాదిభ్యోదాతు	741
తీయస్యజిత్సువా	102	ప్రాదూఘోధో	29
త్యజ్నేర్ధ్రువ	795	బహిషష్టిలోపో	760
దురఃపత్వ	286	భస్మాధే	783
		మత్స్యస్య	898

వార్తకసూచీ	పుట	వార్తకసూచీ	పుట
మ ప్తేర న్నాత్పూర్వో	508	సమ్మదాదిభ్యః	663
మాతులోపాధ్యాయ	8' 9	సంబుద్ధౌ	248
మూలవిభుజాదిభ్యఃకః	622	సంపుంకానాం	66
యణఃప్రతిషేధో	17	సర్వప్రాతిపది	579
యవలవరే	60	సర్వప్రాతిపదికేభ్యః	868
యవనాల్లి ప్యామ్	889	సంఖ్యాపూర్వం	733
యవాద్దోషే	889	సర్వనామోన్	717
యోపధస్రతిషేదే	897	సర్వతోఽక్తిన్న	885
రాజ్ఞోజ్ఞాతా	771	సర్వత్రగోరజాది	760
లోమోపవత్సేష	767	సామాన్యేనపుంసకమ్	737
వానామధేయస్య	798	సిజ్ఞోపవికా	302
పుగ్యుటా	473	సూర్యాద్దేవతా	888
వృద్ధ్యైత్వ	160	సూర్యాగస్త్య	888
శకద్వైదిషు	32	స్థామ్యైరిత్యే	474
శాకపార్థివాదీనాం	721	స్పృశమృశ	494
శేత్రమృద్దీనాం	504	స్వతిభ్యామేవ	757
శ్వకురస్యోకారా	899	హిమారణ్యయో	889
సమాహారేచ	703		

ధా తు సూ చీ

ధాతువు	పుట	ధాతువు	పుట
అ		అన్.అ.వ.సే.	409
అత.భ్యా.వ.సే	299	ఇ	
అద.అ.వ.అ.	391	ఇచ్.అ.అ.అ.	419
అజ్ఞా.రు.వ.సే.	524	ఇచ్.అ.వ.అ.	412
అయ.భ్యా.అ.సే.	371	ఇన్దీ.రు.అ.సే.	529
అర్చ.భ్యా.వ.సే.	311	ఇష.కు.వ.అ.	505
అశ.క్ర్యా.వ.సే.	551		

ధాతువు	పుట	ధాతువు	పుట
ఉ		జుదిర్.రు.ఉ.అ.	520
ఉచ్చుదిర్.రు.ప.సే	520	జుభ.భా.ప.సే.	374
ఉచి.తు.ప.సే.	502	జ్విదా.భా.అ.సే.	374
ఉజ్జు.తు.ప.సే.	503	ఖ	
ఉన్దిరు.ప.సే.	523	ఖిద.తు.ప.సే.	498
ఉణ్		ఖ్యా.అ.ప.అ.	404
ఉరుజ్.అ.ఉ.సే.	444	గ	
ఋ		గణ.చు.ఉ.సే.	556
ఋచ్చు.తు.ప.సే.	503	గద.భా.ప.సే.	301
ఏ		గమ్మ.భా.ప.అ.	351
ఏద.భా.అ.సే.	355	గుహ.భా.ప.సే.	314
క		గృ.తు.ప.సే.	512
కటే.భా.ప.సే.	313	గ్రహ.క్ర్యా.ఉ.సే.	550
కథ.చు.ఉ.సే.	555	గై.భా.ప.అ.	343
కము.భా.అ.సే.	366	ఘ	
కుట.తు.ప.సే.	506	ఘట.భా.అ.సే.	374
కుష.క్ర్యా.ప.సే.	551	చ	
కృజ్.త.ఉ.అ.	534	చిజ్.స్వా.ఉ.అ.	483
కృతీ.తు.ప.సే.	520	చితీ.భా.ప.సే.	304
కృతీ.రు.ప.సే.	498	చుర.చు.ఉ.సే.	553
కృష.తు.ఉ.సే.	493	చిదిర్.రు.ప.అ.	519
క్వా.తు.ప.సే.	511	చృదిర్.రు.ఉ.సే.	520
క్వాజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	549	చో.ది.ప.అ.	468
క్వాజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	545	జ	
క్రము.భా.ప.సే.	337	జనీ.ది.అ.సే.	474
క్రీజ్.క్ర్యా.ఉ.అ.	539	జుపీ.తు.అ.సే.	515
జుణ.త.ఉ.సే.	533	జ్జు.క్ర్యా.ప.అ.	551
జ్వి.భా.ప.అ.	330	డ	
జ్జు.త.ఉ.సే.	534	డిజ్.ది.అ.సే.	474

ధాతువు	పుట	ధాతువు	పుట
ణ		దూ	
ఐద.భ్యా.ప.సే.	368	దూజ్.ది.ఆ.సే.	472
ఐభ.భ్యా.ఆ.సే.	374	ద్య.క్ర్యా.ప.సే.	545
ఐశ్.ది.ప.సే.	470	దో.ది.ప.ఆ.	468
ఐహ.ది.ఉ.ఆ.	479	ద్యత భ్యా.ఆ.సే.	373
ఐజిర్.జు.ఉ.ఆ.	460	ద్రా.అ.ప.ఆ.	404
ఐజ్.భ్యా.ఉ.ఆ.	384	(ద్రు) ద్రూజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	545
ఐద్.తు.ప.ఆ.	488	ధ	
ఐ.తు.ప.సే.	507	ధాజ్.జు.ఉ.ఆ.	459
త		ధూజ్.స్వా.ఉ.సే.	486
తజ్చారు.ప.సే.	526	ధూజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	550
తను.త.ఉ.సే.	531	ధృజ్.భ్యా.ఉ.ఆ.	384
తప.భ్యా.ప.ఆ.	337	ధ్వంసు.భ్యా.ఆ.సే.	374
తుద.తు.ఉ.ఆ.	488	న	
తుభ.భ్యా.ఆ.సే.	374	నది.భ్యా.ప.సే.	310
తృణ.త.ఉ.సే.	534	నృతీ.ది.ప.సే.	465
తృదిర్.రు.ఉ.ఆ.	520	ప	
తృప్.తు.ప.సే.	504	పచష్.భ్యా.ఉ.ఆ.	384
తృమ్మ.తు.ప.సే.	504	పద.ది.ఆ.సే.	475
తృహ.రు.ప.సే.	520	పా.భ్యా.ప.ఆ.	338
త్రప్తాష్.భ్యా.ఆ.సే.	378	పా.అ.ప.ఆ.	404
త్రసే.ది.ప.సే.	466	పిశ.తు.ప.సే.	498
చ		పిష.రు.ఉ.సే.	526
చద.భ్యా.ఆ.సే.	377	పిజ్.ది.ఆ.ఆ.	474
చాజ్.జు.ఉ.ఆ.	456	పుట.తు.ప.సే.	506
చాప్.అ.ప.ఆ.	404	పుష్.ది.ప.సే.	470
చివు.ది.ప.సే.	463	పూజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	545
చిహ.అ.ఉ.ఆ.	427	పృజ్.తు.ఆ.సే.	515
చీజ్.ది.ఆ.సే.	472	పృద.తు.ప.సే.	505
చీపీ.ది.ఆ.సే.	475	పృ.జు.ప.సే.	445
చుహ.అ.ఉ.ఆ.	123	ప్రచ్చ.తు.ప.సే.	513

ధాతువు	పుట	ధాతువు	పుట
ప్రీక్షోక్త్యా ఉ.అ.	542	మృశ తు.ప.అ	510
స్పా అ.ప.సే.	404	మృష.ది.ఉ.సే.	479
బ		య	
బుధ.ది.అ సే.	471	యజ.భ్యా.ఉ.అ.	384
బ్రూశ్.అ.ఉ.సే.	427	యా.అ.ప.అ.	403
భ		యు.అ.ప.సే.	400
భజ భ్యా ఉ.అ.	384	యజిర్.రు.ఉ.అ.	519
భిక్షో.రు.ప.అ.	527	యజ్.క్త్యా ఉ.అ.	545
భా అ.ప.అ	404	యుధ.ది.అ.అ.	477
భిదిర్.రు.ఉ.అ	519	ర	
భీ.జు.ప.అ.	442	రా.అ.ప.అ.	404
భుజ.రు.ప.అ.	528	రిచిర్.రు.ఉ.అ.	519
భుజ్.తు.ప.అ.	509	రుచ భ్యా అ సే.	374
భూ.భ్యా ప సే.	265	రుజ్.తు.ప.అ.	509
భృశ్.భ్యా.ఉ.అ.	380	రుధిర్.అ.ఉ.అ.	516
భృశ్.జు.ఉ.అ.	454	ల	
భ్రష్ట.తు.ప.సే.	489	లా.అ.ప.అ.	404
భ్రంసు.భ్యా.అ సే.	374	లిప.తు.అ.అ.	498
మ		లిహ.అ.ఉ.అ.	427
మను.తు.అ.సే.	539	లై.తు.ప.అ.	496
మస్టో.తు.ప.అ.	508	లభ్.తు.ప.సే.	503
మాజ్.జు.అ.అ	474	లూశ్.క్త్యా ఉ సే.	547
మాజ్.ది.అ.అ	452	వ	
మిదా.భ్యా.అ.సే.	374	వను త.అ సే.	539
మిల తు.ప.సే	495	వహ భ్యా.ఉ.అ.	388
మీశ్.క్త్యా ఉ.అ.	542	వా.అ.ప.అ.	404
మౌ.తు.ఉ.అ	495	విచిర్.రు.ఉ.అ.	520
ముప క్ర్యా ప.సే.	551	విజ్.తు.అ.సే.	526
మృజ్.తు.అ.అ.	513	విజ్.రు.ప.సే.	515
మృద తు.ప.సే.	505	విద.రు.అ.అ.	529
		విద.అ.ప.సే.	404

ధాతువు	పుట	ధాతువు	పుట
విద ది ఆ ఆ	477	వివు.ది.ప.సే.	483
వద్.తు.ఉ.ఆ.	496	పుష్.స్వా.ఉ.ఆ.	481
విశ.తు.ప.ఆ.	509	పూజ్ ది ఆ సే.	472
వృతు భ్యా ఆ.సే.	374	షో.ది.ప.ఆ.	468
వృజ్ క్ర్యా ఆ.సే.	551	ష్టా ఆ ప.ఆ.	404
వృజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	549	ష్విదా భ్యా.ఆ.ఆ.	374
వ్యచ.తు.ప.సే.	500	స	
వ్యధ ది ప.ఆ.	468	సృజ ది ఆ ఆ.	477
వ్రజ భ్యా ప.సే.	312	స్కన్.భ.క్ర్యా.ప.సే.	544
వ్రక్షు.తు.ప.ఆ.	499	స్కజ్.స్వా.ఉ.ఆ.	543
		స్కన్.క్ర్యా.ప.సే.	544
శద్.తు.ప.ఆ.	510	స్తన్.క్ర్యా.ప.సే.	544
శష్.రు.ప.ఆ.	528	స్తన్.క్ర్యా.ప.సే.	544
శజ్.ఆ.ఆ.సే.	417	స్తృజ్.క్ర్యా.స్వా.ఉ.ఆ.	484
శుచ.భ్యా.ప.సే.	304	స్తృజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	547
శుచ.తు.ప.సే.	505	స్తుట.తు.ప.సే.	506
శుభ.భ్యా ఆ.సే.	374	స్తుర.తు.ప.సే.	506
శుష.ది.ప.ఆ.	470	స్తుల.తు.ప.సే.	506
శో.ది.ప.ఆ.	466	స్తుట.తు.ప.సే.	506
శ్రా ఆ ప.ఆ.	404	స్తంసు భ్యా.ఆ.సే.	374
శ్రీజ్.భ్యా.ఉ.సే.	379	స్తంభ.భ్యా ఆ.సే.	374
శ్రీజ్.క్ర్యా.ఉ.సే.	542	హ	
శ్రు భ్యా.ప.ఆ.	347	హన.అ.ప.ఆ.	394
శ్వితా.భ్యా ఆ.సే.	374	హక్ జు.ప.ఆ.	449
		హజ్.జు.ఆ.ఆ.	453
షణ.త.ఉ.సే.	532	హిసి.రు.ప.సే.	520
షద్.తు.ప.ఆ.	510	హజు ప.ఆ.	440
షిచ్.తు.ఉ.సే.	496	హృజ్ భ్యా ఉ.ఆ.	383
షిజ్.స్వా.ఉ.ఆ.	543	హ్రీ.జు.ప.ఆ.	444
షిధ.భ్యా.ప.సే.	303	హ్యు.భ్యా.ప.సే.	344